भट्टोजि दीक्षितकृत

सिद्धान्त कौमुदी

17.10.1982
Mahagaon
(Near Gulbarga)

पाणिनि सूत्रपाठसहिता,

तत्त्व कौस्तुभः ब्रह्मसूत्रपाठसहितः

The paper for this book was kindly donated by Tribeni Tissues Ltd., Calcutta through the good offices of Shri. T.P. Kesan, of the above-mentioned Firm, and Shri. Hasmukh Shah, of Bombay Calcutta Paper & General Co. Pvt. Ltd., Bombay. The printing and binding were contributed by Shri. Kishore Sanghvi, Studio Bahar, Chowpatty, Bombay.

A SHORT NOTE ON THIS COMPOSITION

At the behest of His Holiness Sri Chandrasekharendra Saraswati of Kanchi, this book was compiled in order to enable the serious students of Vedanta and Vyakarna to have in one handy volume, both the text and the commentary by Bhattoji Dikshitar, well-known as grammarian. His Tattwa Kaustabha, a commentary on the Brahma Sutras, though not as well known is presented.

It deals with the dvaita view presented by Ananda Tirtha followed by the accepted siddantha of the Advaitin scholars.

In his book, the last two lines (in bold) of the invocatory verses of the Tattwa Kausthuba is followed on the next page by the invocatory verses of the Sabda Kausthuba (3rd. verse in Bold), another work on Paninian Grammar by the Dikshitar in order to point out a beautiful sentiment.

> "Even as the milky ocean was churned by the Devas and Asuras to produce the Kausthuba (Crest Jewel), so the ocean of Sankara Bhasya has been churned to present this Tattwa Kausthuba for the edification of scholars by Battoji Dikshitar."

Again in the Sabda Kaustubha the ocean is compared to the Paninian Maha Bhashya.

It was the particular wish of His Holiness to bring home this point to the scholars who read this book.

The Tattwa Kaustubha contains three chapters. The first deals with Mimamsa. The second points out to the logical inconsistencies found in the Madhwa Bhashya. The third presents the Advaita view, which is the synthesis of the several seemingly contradictory statements made in the Upanishads.

The original printed version, from which this volume was reproduced, Sutras 21-33 on page 79-80 and Sutras 11-13 on page 91 of the II part of Tattwa Kaustubha were missing. These have been added after page 112, with a commentary of Brahmananda Saraswati, called Vedanta Sutra Muktavali, from the publication by Anandasrama series, Pune.

This is followed by Panini's Ashta Adhyayi and Siddantha Kaumudi by Bhattoji Dikshitar.

We crave the indulgence of the scholar, in compiling this work from many books, and rearrangement of some sequences of chapters it has not been possible to have a running numerical order. They are in seperate series of numbers.

A note on the distribution of the copies is enclosed.

CONTENTS

A sculpture from the Varadaraja Temple, Kanchi showing Sutra Karah Bhagavan Vyasa and Bhashya Karah Bhagavatpada Sankara.

॥ ब्रह्मसूत्रम् ॥

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥

शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ६ ॥

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

स्वाप्ययात् ॥ ९ ॥

गतिसामान्यात् ॥ १० ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १३ ॥

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १९ ॥

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २० ॥

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २२ ॥

अत एव प्राणः ॥ २३ ॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥

छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदात्तथा हि दर्शनम् ॥ २५ ॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ २६ ॥

उपदेशभेदान्नेतिचेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २७ ॥

प्राणस्तथानुगमात् ॥ २८ ॥

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसंबन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ ३० ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ॥ ३१ ॥

द्वितीयः पादः ॥
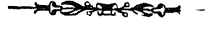
सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं
व्योमवच्च ॥ ७ ॥

संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥

न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॥ १९ ॥

शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २२ ॥

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसंभवात्पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥

अत एव न देवता भूतं च ॥ २७ ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ २९ ॥

अनुस्मृतेर्बादरिः ॥ ३० ॥

संपत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति ॥ ३१ ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

तृतीयः पादः ॥

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

प्राणभृच्च ॥ ४ ॥

भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ७ ॥

भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॥ १३ ॥

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गं च ॥ १५ ॥

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥

प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥

इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासंभवात् ॥ १८ ॥

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ २३ ॥

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

तदुपर्यपि बादरायणः संभवात् ॥ २६ ॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २८ ॥

अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च ॥

मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च ॥ ३६ ॥

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥

कम्पनात् ॥ ३९ ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

चतुर्थः पादः ॥

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीते-
र्दर्शयति च ॥ १ ॥

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

महद्वच्च ॥ ७ ॥

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके ॥ ९ ॥

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ १० ॥

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॥ १३ ॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

समाकर्षात् ॥ १५ ॥

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः ॥ २० ॥

उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥

अभिध्योपदेशाच्च ॥ २४ ॥

साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॥ २५ ॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥

ॐ

द्वितीयोऽध्यायः ॥

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोष-
प्रसङ्गात् ॥ १ ॥

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यविमोक्षप्र-
सङ्गः ॥ ११ ॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॥ १३ ॥

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

पटवच्च ॥ १९ ॥

यथा च प्राणादि ॥ २० ॥

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति ॥ ३४ ॥

न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ॥ ३५ ॥

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

द्वितियः पादः ॥
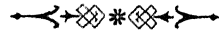
रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

पयोम्बुवच्चेत्तत्रापि ॥ ३ ॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॥ ७ ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥

नासतो दृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥

सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥

नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ ३३ ॥

एवं चात्माकार्त्स्न्यम् ॥ ३४ ॥

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३६ ॥

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥

संबन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥

उत्पत्त्यसंभवात् ॥ ४२ ॥

न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥
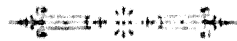
तृतीयः पादः ॥

न वियदश्रुतेः ॥ १ ॥

अस्ति तु ॥ २ ॥

गौण्यसंभवात् ॥ ३ ॥

शब्दाच्च ॥ ४ ॥

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ५ ॥

प्रतिज्ञाऽहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ ६ ॥

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥

असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

तेजोऽतस्तथाह्याह ॥ १० ॥

आपः ॥ ११ ॥

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः ॥ १३ ॥

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १४ ॥

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् ॥ १५ ॥

चाराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥ १६ ॥

नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १७ ॥

ज्ञोऽत एव ॥ १८ ॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ १९ ॥

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २० ॥

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २१ ॥

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ २२ ॥

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २३ ॥

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि ॥ २४ ॥

गुणाद्वा लोकवत् ॥ २५ ॥

व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २६ ॥

तथा च दर्शयति ॥ २७ ॥

पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

पुंस्त्वादिवत्तस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वान्यऽथा ॥

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥

उपादानात् ॥ ३५ ॥

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥ ३६ ॥

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥

समाध्यभावाच्च ॥ ३९ ॥

यथा च तक्षोभयथा ॥ ४० ॥

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ ४२ ॥

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वम-
धीयत एके ॥ ४३ ॥

मन्त्रवर्णाच्च ॥ ४४ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ४५ ॥

प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ ४६ ॥

स्मरन्ति च ॥ ४७ ॥

अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ ४८ ॥

असंततेश्चाव्यतिकरः ॥ ४९ ॥

आभास एव च ॥ ५० ॥

अदृष्टानियमात् ॥ ५१ ॥

अभिसंध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५२ ॥

प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ ५३ ॥

चतुर्थः पादः ॥

तथा प्राणाः ॥ १ ॥

गौण्यसंभवात् ॥ २ ॥

तत्प्राक्श्रुतेश्च ॥ ३ ॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ४ ॥

सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ६ ॥

अणवश्च ॥ ७ ॥

श्रेष्ठश्च ॥ ८ ॥

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥ १० ॥

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥ ११ ॥

पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॥ १२ ॥

अणुश्च ॥ १३ ॥

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ १४ ॥

प्राणवता शब्दात् ॥ १५ ॥

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १६ ॥

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १७ ॥

भेदश्रुतेः ॥ १८ ॥

वैलक्षण्याच्च ॥ १९ ॥

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ २० ॥

मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥

ॐ

तृतीयोऽध्यायः ॥

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥

त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

भाक्तं वानात्मवित्त्वात्तथाहि दर्शयति ॥ ७ ॥

कृतात्ययेऽनुशयवान्दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ८ ॥

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥ ९ ॥

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥ ११ ॥

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥१३॥

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥

अपि च सप्त ॥ १५ ॥

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥

न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥

स्मर्यतेऽपि च लोके ॥ १९ ॥

दर्शनाच्च ॥ २० ॥

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥

साभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ २२ ॥

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥

अन्याधिष्ठितेषु पूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥

रेतःसिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥

योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥

द्वितीयः पादः ॥

संध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥

मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ४ ॥

पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॥ ५ ॥

देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ ६ ॥

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥

मुग्धेऽर्धसंपत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥

न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥

अपि चैवमेके ॥ १३ ॥

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यम् ॥ १५ ॥

आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥

अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ॥ १९ ॥

वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ॥ २० ॥

दर्शनाच्च ॥ २१ ॥

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ २२ ॥

तदव्यक्तमाह हि ॥ २३ ॥

अपि च संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २४ ॥

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ २५ ॥

अतोऽनन्तेन तथाहि लिङ्गम् ॥ २६ ॥

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॥ २७ ॥

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २८ ॥

पूर्ववद्वा ॥ २९ ॥

प्रतिषेधाच्च ॥ ३० ॥

परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३१ ॥

सामान्यात्तु ॥ ३२ ॥

बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३३ ॥

स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ॥ ३४ ॥

उपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३७ ॥

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥

धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥

पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

तृतीयः पादः ॥
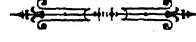
सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि ॥ २ ॥

स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सववच्च तन्नियमः ॥ ३ ॥

दर्शयति च ॥ ४ ॥

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॥ ५ ॥

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ६ ॥

न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ७ ॥

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ९ ॥

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥

अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥

समान एवं चाभेदात् ॥ १९ ॥

संबन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥

न वा विशेषात् ॥ २१ ॥

दर्शयति च ॥ २२ ॥

संभृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥ २३ ॥

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २४ ॥

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्तदु-
क्तम् ॥ २६ ॥

सांपराये तर्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥

छन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥

गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः ॥ २९ ॥

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥ ३० ॥

अनियमः सर्वेषामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३१ ॥

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३२ ॥

अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदु-
क्तम् ॥ ३३ ॥

इयदामननात् ॥ ३४ ॥

अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनः ॥ ३५ ॥

अन्यथाभेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ ३६ ॥

व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत् ॥ ३७ ॥

सैव हि सत्यादयः ॥ ३८ ॥

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३९ ॥

आदरादलोपः ॥ ४० ॥

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ४१ ॥

तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलम् ॥ ४२ ॥

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४३ ॥

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॥ ४४ ॥

पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रिया मानसवत् ॥ ४५ ॥

अतिदेशाच्च ॥ ४६ ॥

विद्यैव तु निर्धारणात् ॥ ४७ ॥

दर्शनाच्च ॥ ४८ ॥

श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ४९ ॥

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टश्च तदुक्तम् ॥ ५० ॥

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्नहि लोकापत्तिः ॥ ५१ ॥

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॥ ५२ ॥

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५३ ॥

व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥ ५४ ॥

अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥ ५५ ॥

मन्त्रादिवद्वा विरोधः ॥ ५६ ॥

भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति ॥ ५७ ॥

नाना शब्दादिभेदात् ॥ ५८ ॥

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ५९ ॥

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥६०॥

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ६१ ॥

शिष्टेश्च ॥ ६२ ॥

समाहारात् ॥ ६३ ॥

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६४ ॥

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ६५ ॥

दर्शनाच्च ॥ ६६ ॥
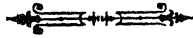
चतुर्थः पादः ॥

पुरुषार्थोऽतः शब्दाति बादरायणः ॥ १ ॥

शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः ॥ २ ॥

आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥

समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रीयते ॥ ४५ ॥

श्रुतेश्च ॥ ४६ ॥

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ ४८ ॥

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४९ ॥

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ५० ॥

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५१ ॥

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॥

ॐ

चतुर्थोऽध्यायः ॥

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥

लिङ्गाच्च ॥ २ ॥

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥

न प्रतीके न हि सः ॥ ४ ॥

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥

आसीनः संभवात् ॥ ७ ॥

ध्यानाच्च ॥ ८ ॥

अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ ९ ॥

स्मरन्ति च ॥ १० ॥

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥

आ प्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥

तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥ १५ ॥

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥

अतोऽन्याऽपि ह्येकेषामुभयोः ॥ १७ ॥

यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते ॥ १९ ॥

द्वितीयः पादः ॥

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥

अत एव च सर्वाण्यनु ॥ २ ॥

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥

भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥

नैकस्मिन्दर्शयतो हि ॥ ६ ॥

समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥ ७ ॥

तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥

नोपमर्देनातः ॥ १० ॥

अस्यैव चोपपत्तेरेष ऊष्मा ॥ ११ ॥

प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् ॥ १२ ॥

स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १३ ॥

स्मर्यते च ॥ १४ ॥

तानि परे तथा ह्याह ॥ १५ ॥

अविभागो वचनात् ॥ १६ ॥

तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात् तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ॥ १७ ॥

रश्म्यनुसारी ॥ १८ ॥

निशि नेति चेन्न संबन्धस्य यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च ॥

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥ २० ॥

योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मार्ते चैते ॥ २१ ॥

तृतीयः पादः ॥

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥

तडितोऽधि वरुणः संबन्धात् ॥ ३ ॥

आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ॥ ४ ॥

उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः ॥ ५ ॥

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ६ ॥

कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ७ ॥

विशेषितत्त्वाच्च ॥ ८ ॥

सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः ॥ ९ ॥

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॥ १० ॥

स्मृतेश्च ॥ ११ ॥

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ १२ ॥

दर्शनाच्च ॥ १३ ॥

न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसंधिः ॥ १४ ॥

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथा[ऽ]दोषा-
त्तत्क्रतुश्च ॥ १५ ॥

विशेषं च दर्शयति ॥ १६ ॥

चतुर्थः पादः ॥

संपद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ १ ॥

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥

चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ६ ॥

एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ॥ ७ ॥

संकल्पादेव तु तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥

अभावं बादरिराह ह्येवम् ॥ १० ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥ ११ ॥

द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः ॥ १२ ॥

तन्वभावे संध्यवदुपपत्तेः ॥ १३ ॥

भावे जाग्रद्वत् ॥ १४ ॥

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥ १५ ॥

स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च ॥ १७ ॥

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ॥१८॥

विकारावर्ति च तथा हि स्थितिमाह ॥ १९ ॥

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

ब्रह्मसूत्राणि संपूर्णानि ॥

INDEX TO SUTRAS

॥ श्रीः ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

श्रीवेदव्यासाय नमः ॥

॥ तत्त्वकौस्तुभः ॥

॥ भट्टोजिदीक्षितविरचितः ॥

विश्वेशं सच्चिदानन्दं वन्देऽहं योऽखिलं जगत् ।
चरीकर्ति बरीभर्ति संजरीहर्ति लीलया ॥

केलदीवेङ्कटेन्द्रस्य निदेशाद्विदुषां मुदे ।
†ध्वान्तोच्छित्त्यै पटुतरस्तन्यते तत्त्वकौस्तुभः ॥

फणिभाषितभाष्याब्धेः शब्दकौस्तुभ उद्धृतः ।
शांकरादपि भाष्याब्धेस्तत्त्वकौस्तुभमुद्धरे ॥

+ 'ध्वान्त' इति श्लेषेण 'माध्व' निर्देशः । मध्वमतनिराकरणे ग्रन्थोऽयं
विशेषतोऽलंकर्मीण इति भावः ।

॥ श्रीः ॥

अथ शब्दकौस्तुभः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

विश्वेशं सच्चिदानन्दं वन्देहं योखिलं जगत् ॥
चरीकर्त्ति बरीभर्त्ति संजरीहर्ति लीलया ॥ १ ॥
नमस्कुर्वे जगद्वन्द्यं पाणिन्यादिमुनित्रयम् ॥
श्रीभर्तृहरिमुख्यांश्च सिद्धान्तस्थापकान्बुधान् ॥ २ ॥
नत्वा लक्ष्मीधरं तातं सुमनोवृन्दवन्दितम् ॥
फणिभाषितभाष्याब्धेः शब्दकौस्तुभमुद्धरे ॥ ३ ॥
परिभाव्य बहून् ग्रन्थान्योर्थः क्लेशेन लभ्यते ॥
तमशेषमनायासादितो गृह्णीत सज्जनाः ॥ ४ ॥
समर्प्य लक्ष्मीरमणे भक्त्या श्रीशब्दकौस्तुभम् ॥
भट्टोजिभट्टो जनुषः साफल्यं लब्धुमीहते ॥ ५ ॥

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

द्वितीये तु परिच्छेदे मध्वाधिकरणस्थितिः ।
प्रदर्श्यते खण्ड्यते च प्रायशो विदुषां मुदे ॥

वेदान्तविचारशास्त्रं नारम्भणीयम्, विषयाभावात् । न च ब्रह्म विषयः, तद्धि स्वप्रकाशं जीवाभिन्नं निर्गुणं चेति सर्वोपनिषद्भिः सिद्धम् । न च तत्र निरूपणीयं किंचिदस्तीति पूर्वः पक्षः । स्यादेवम्, यदि ब्रह्म निर्गुणं जीवाभिन्नं च स्यात् । न त्वेवम्; 'तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेति' इति श्रुत्या जिज्ञासापदरूढ्यर्थस्य मननापरनामधेयस्य विचारस्य विषये धर्मिणि ब्रह्मपदं श्रावितम् । तच्च [1]गुणपूर्णत्ववाचकम्, 'अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति? बृहन्तो ह्यस्मिन्गुणाः' इति श्रुतेः । ततश्चाल्पगुणाज्जीवसंघाद्भिन्नमेव ब्रह्मात्र विषय इति शास्त्रमारम्भणीयमिति सिद्धान्त इति माध्वाधिकरणशरीरम् ॥

तत्र पूर्वपक्षस्तावदयुक्तः, वस्तुतो जीवाभिन्नस्यापि ब्रह्मण आवृतत्वेन विचार्यत्वोपपत्तेः । त्वया हि 'पुंस्त्वादिवत्' इत्यधिकरणे जीवस्वरूपात्मकोऽप्यानन्द इदानीं भावरूपाज्ञानेन आवृतः, ब्रह्मस्वरूपतद्गुणगणादिकमप्यावृतं; परमेश्वरापरोक्षज्ञानेन तु मुक्तावभिव्यज्यत इति स्वीकृतम् । तथा सिद्धान्तोऽपि तुच्छः, ब्रह्मणो गुणपूर्णत्वस्यासिद्धेः, 'बृहन्तो हि' इति [2]श्रुतेस्त्वत्कल्पितत्वात् । अभ्युपेत्य ब्रूमः—व्यावहारिकगुणपूर्तिरेव तदर्थः, 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च' इत्यादिश्रुतेः । गुणानां पारमार्थिकत्वेऽपि ब्रूमः — त्वन्मते विरुद्धधर्मैर्भेदो[3] न सिध्यति, त्वया विरुद्धधर्मसंकरस्य बहुधा स्वीकारात् । तथा हि—ईश्वरः स्वयमेकः सन्नपि आनन्दमयाधिकरणोदाहृतान्नमयप्राणमयादिरूपेण, गुहाधिकरणोदाहृतशुभकर्मफलभोक्त्रात्मान्तरात्मरूपेण, 'न संख्योपसंग्रहात्' इत्यधिकरणोदाहृतपञ्चपञ्चजनरूपेण, 'न स्थानतोऽपि' इत्यधिकरणोदाहृतविश्वतैजसप्राज्ञरूपेण चानेकः ।

---

1. पूर्णगुणत्ववाचकम्   2. श्रुतेर्विकल्पिततत्वात्   3. ०धर्मैर्विरोधो

तथाऽशरीरी सन्नपि 'अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्' इत्यधिकरणोक्तरीत्या परव्यूहावतारादिनाना-शरीररूपः। अत एव पुराणादिषु रामकृष्णाद्यवतारभेदश्रवणं लौकिकैर्भ्रान्त्या गृहीतस्य भेदस्यानुवादकमिति तृतीयस्य चतुर्थे 'सर्वथाऽपि त एवोभयलिङ्गात्' इत्यधिकरणे अनुव्याख्यानन्यायसुधयोरुक्तम्। एवमानन्दमयावयवी सन्नपि तदीयशिरःपक्षमध्यपुच्छावयवरूप इत्यादि त्वया स्वीकृतम्। तथा 'एक आत्मनः शरीरे भावात्' इत्यधिकरणे खाण्डवदाहतत्प्रशमादि कृतवतोः सेव्यसेवकभावादिविरुद्धगुणशालिनोरत्यन्ताभेदः साधितः। तत्कथं जीवब्रह्मणोर्भेदः सिध्येत्? ननु विरुद्धधर्मेण भेदः सिध्यतीत्युत्सर्गः; अत्यन्ताभेदबोधकप्रबलप्रमाणबलात्तु भेदे बाधिते भेदप्रतिनिधिना विशेषेणेश्वरस्याचिन्त्यशक्त्या वा तत्र तत्र निर्वाहः क्रियत इति चेत्, समं प्रकृतेऽपि, जीवब्रह्मणोरप्यभेदसाधकानां सहस्रशः सत्वात्। श्रूयते ह्यमृतबिन्दूपनिषदि— 'तद्ब्रह्माहमिति स्मृतम्। तदस्म्यहं वासुदेवः' इति। कैवल्योपनिषदि—'तत् त्वमेव त्वमेव तत् चिन्मात्रोऽहं सदाशिवः। तद्ब्रह्माद्वयमस्म्यहम्' इत्यादि। उत्तरतापनीये—'स्वात्मबन्धहरः सर्वदा द्वैतरहित आनन्दरूपः सर्वाधिष्ठानसन्मात्रो निरस्ताविद्यातमोमोहोऽहमेवेति तस्मादेवमेवेममात्मानं परं ब्रह्मानुसंदध्यात्' इति, 'नात्र काचन भिदाऽस्ति नैवात्र काचन भिदाऽस्ति' इत्यादि च। परमहंसोपनिषदि—'परमात्मात्मनोरेकत्वज्ञानाद्भेद एव विभग्नः' इति। एवं श्रुत्यन्तरेष्वपि द्रष्टव्यम्। विष्णुपुराणे द्वितीयेंऽशे षोडशेऽध्याये— 'एकः समस्तं यदिहास्ति किंचित्तदच्युतो नास्ति परं ततोऽन्यत्। सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेतदात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम्॥' इत्यादि। ब्रह्मगीतासूतगीताशिवगीतादौ च प्रसिद्धमेवाद्वैतं लाघवं चोपष्टम्भकमिति दिक्। किं च 'भेदप्रतिनिधिर्विशेषः' इति रिक्तं वचः; सोमपूतिकयोर्हि भेदात्सोमालाभे पूतिकः प्रतिनिधीयत इत्युचितम्। इह तु भेदविशेषयोर्द्वयोरपि स्वरूपात्मकत्वाभ्युपगमात्कथं भेदालाभे विशेषलाभः? एवं गुणानामपि स्वरूपात्मकतायाः 'उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत्' इत्यधिकरणे निर्णीतत्वात् सगुणं ब्रह्मेति शब्दो निर्गुणत्वपर्यवसाय्येव। तथा च विरुद्धगुणाध्यासस्यासिद्धिर्व्यभिचारश्चेति [1]कल्प्यो भेदः। न च 'नाहमीश्वरः' इत्यादिप्रत्यक्षेण तत्सिद्धिः, तस्य व्यावहारिकभेदविषयत्वात्, 'नाहमणुर्नाहं ज्ञानम्' इत्यादिप्रत्यक्षस्य त्वयाऽपि भ्रमत्वस्वीकाराच्च। न च 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः' इत्यादिभिर्भेदसिद्धिः, 'अन्योऽन्तर आत्मा' इत्यादिवदुपपत्तेः; तत्र हि, 'अनन्योऽप्यन्यशब्देन तथैको बहुरूपवान्। प्रोच्यते भगवान्विष्णुरैश्वर्यात्पुरुषोत्तमः॥' इति वचनं त्वद्भाष्य एवोदाहृतम्। यत्तु नवीनमाध्वेन शब्दान्तरादिकं जीवब्रह्मभेदसाधकतयोपन्यस्तम्, तत्तुच्छम्, 'आत्मान्तरात्मानौ द्वौ, विश्वादयस्त्रयः, व्यूहाश्चत्वारः, आनन्दादयः पञ्च, पञ्चजनाश्च पञ्च, अवतारा गुणाश्चानन्ताः, सर्वे च विष्णुना सह सविशेषाभिन्नाः' इति तत्तदधिकरणे उक्तम्। त्वदीयोक्तस्थलेषु

---

1. कत्यो

व्यभिचारस्योद्भटत्वात् । पूर्वतन्त्रेऽपि कर्मभेदकतामात्रस्य भेदस्यौपाधिकतायाश्च स्वीकारात् । न चैन्द्रदधिपयोयागयोः प्राजापत्ययागानां वाऽनौपाधिको भेदः संभवति स्वीकृतो वा, संप्रतिपन्नदेवताकतया तन्त्रेण त्यागस्वीकारात्, देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागस्यैव यागत्वात्, तदैक्यस्य युक्तिसिद्धत्वात् ग्रन्थारूढत्वाच्च । तन्त्ररत्ने '[1]क्रियाणामाश्रितत्वाद्द्रव्यान्तरे विभागः स्यात' (जै. ६-३-२१) इत्यधिकरणे वरदराजीये च शब्दान्तरसंज्ञाधिकरणयोः स्पष्टमेतत् ॥ १ ॥

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥

उदाहृतश्रुतिस्थब्रह्मपदस्य जीवपरत्वमाशङ्क्य निराक्रियते । तथा हि—ब्रह्मशब्दो जीवे रूढः, 'बृह जातिजीवकमलासनशब्दराशिषु' इति धातोरुत्पन्नत्वात् । ब्रह्मणि तु गुणपूर्तिवशात् प्रयुज्यमानो यौगिकः । एवं च रूढेर्बलीयस्त्वात् 'तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति' इत्यत्र ब्रह्मपदं जीवपरमेव । तत्कथं जीवातिरिक्तस्य विचार्यतेति पूर्वपक्षः । सत्यं रूढिर्बलीयसी । किं तु बाधादिह त्यज्यते । 'यतो वा इमानि भूतानि' इति हि जगज्जन्मादिकारणत्वं जिज्ञास्यब्रह्मणो लक्षणं श्रुतम् । तच्च विष्ण्वेकनिष्ठम् । न तु जीवे संभवति । उक्तं च स्कान्दे—'उत्पत्तिस्थितिसंहारा नियतिर्ज्ञानमावृतिः । बन्धमोक्षौ च पुरुषाद्यस्मात्स हरिरेकराट् ॥' इति । सूत्रेऽपि जन्माद्यष्टकं गृह्यते । अतः परिपूर्णगुणो विष्णुरेव ब्रह्मशब्देन योगतो गृह्यत इति सिद्धान्तः इति माध्वाधिकरणशरीरम् ॥

तत्र पूर्वपक्षस्तावदशुद्धः, शरीरबृंहकत्वादिरूपयोगेनैवोपपत्तौ जीवे रूढिकल्पनायोगात् । प्रथमाधिकरणे, 'आनन्दमयोऽभ्यासात्' 'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्,' 'गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि' इत्याद्यधिकरणेषु च ब्रह्मशब्दस्याज्ञरूढिर्जीवे, विद्वद्रूढिस्तु विष्णावेवेति त्वदुक्तेश्च, उदाहृतधातोरप्रामाणिकत्वाच्च । चतुर–कमठ–माठर–कौरव्य–कौण्डिन्य–मार्कण्ड–माण्डव्य–मौद्गल्य–पौष्यायण–पौत्रायण–सौत्रायण–सौकरायण–पाराशर्यायण–माध्यंदिनायन–काषारव–कौषारव–कौपायण–काषायण–बृहदुद्दालक–औद्दालकायन–कौशिक–सौपर्ण–वत्स–गौपवन–भार्गवेय–आग्निवेश्य–चतुर्वेदसंहिता–चतुर्वेदशिखेन्द्रद्युम्नपरमेत्यादिश्रुतय इति, तदनुसारीणि अध्यात्मनारायणाध्यात्मसंहिता–बृहत्संहिता–महासंहिता–नारायणतन्त्र–ब्रह्मतन्त्र–पुरुषोत्तमतन्त्र–मायावैभव–ब्रह्मतर्क–भविष्यत्पर्ववचनानीति चात्यन्ताप्रसिद्धवचनाभासान् कल्पयता प्रतारकापशदेन माध्वेन वराकेण हि धातुरयं कल्पितः, न तु पण्डितान् प्रत्युपन्यासार्हः । तथा सिद्धान्तोऽप्यसंगतः, ब्रह्मशब्दस्य जीवे रूढत्वे 'यतो वा' इत्यादिनाऽनूदितस्य जगत्कर्तुर्विष्णोर्जीवाभेद एव हि वाक्यार्थः स्यात् । तथा च 'तत्त्वमसि' इत्यादिवाक्यतुल्यार्थमेव 'यतो वा' इत्याद्यपि स्यात । बाधस्तु प्रथमसूत्र एवोद्धृतः ॥

---

1. क्रियाणामनन्तत्वात्

शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥

जगज्जन्मादिकारणत्वं न विष्णुलक्षणम् , जगत् अनेककर्तृकं विचित्रकार्यत्वात् प्रासादादिवत् इति शिवादीनामपि जगत्कर्तृत्वसिद्धौ सत्यां शिवादिष्वतिव्याप्तिरिति प्राप्ते, सिद्धान्तः। जगत्कारणत्वस्य धर्मादिवच्छास्त्रैकगम्यत्वात् शास्त्रस्य च विष्णवेकनिष्ठत्वान्नोक्तदोषः। अनुमानं त्वप्रयोजकं श्रुतिबाधितं चेति माध्वाधिकरणशरीरम् ॥

अत्र सिद्धान्तो दुरुपपादः, शिवविरिञ्चपराणामपि श्रुतीनां प्रसिद्धत्वात्। अत एवानुमानमपि नाप्रयोजकं नापि बाधितम्। एतच्चोत्तराधिकरणभङ्गे स्फुटीभविष्यति ॥

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

अस्तु शास्त्रैकगम्यता, तथाऽपि शास्त्रत एव शिवविरिञ्चयोरपि जगत्कर्तृत्वप्रतीतेरतिव्याप्तिरेवेति पूर्वपक्षः। सम्यग्विचारितादुपक्रमादितात्पर्यलिङ्गरूपादन्वयात् तद्धेतुकात् सम्यग्वचनवृत्त्या सर्वशास्त्रस्य तत्परत्वरूपादन्वयाच्च विष्ण्वाख्यं ब्रह्मैव कारणतया शास्त्रगम्यमिति सिद्धान्त इति माध्वाधिकरणशरीरम् ॥

अत्र सिद्धान्तो दुरुपपादः। तथा हि—श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि शिव एव जगत्कर्ता प्रतीयते—'यदा तमस्तन्न दिवा न रात्रिर्न सन्न चासच्छिव एव केवलः। तदक्षरं तत्सवितुर्वरेण्यं प्रज्ञा च तस्मात्प्रसृता पुराणी ॥' इति मन्त्रेण हि सर्वेषां कारणवाक्यानां शिवपर्यवसानमुक्तम्। तत्र तम आसीदिति श्रुत्यन्तरोक्ततमोऽङ्कितकालानुवादो यदा तम इति। तत्कालवर्तित्वं च शिवस्येत्युक्त्या शिवे सर्वेषां कारणवाक्यानां पर्यवसानमुक्तम्। तदक्षरमिति मुण्डकादीनां, तत्सवितुरिति गायत्र्याः, प्रज्ञा च तस्मादिति तदैक्षत बहु स्यामित्यादीनाम्। किं च, क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः, भावाभावकरं शिवम् , भूयः स सृष्ट्वा पतयस्तथेशः, एको ह रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुः, ईशानो ज्योतिरव्ययः, मायिनं तु महेश्वरम् इति हर–शिव–ईश–रुद्र–ईशान–महेश्वरादिशब्दस्वरसात् श्वेताश्वतरसंदर्भः शिवपर एव। उपबृंहितं च तथैव कौर्मशैवस्कान्देषु। तथा अथर्वशिखायामपि—'शिव एको ध्येयः शिवंकरः सर्वमन्यत्परित्यज्य, समाप्ताथर्वशिखा' इत्युपसंहृतम्। 'ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्राः संप्रसूयन्ते' इति प्राचीनवाक्येन 'कारणं तु ध्येयः सर्वैश्वर्यसंपन्नः सर्वेश्वरः शंभुः' इत्यनेन च मूर्तित्रयनियामकस्तुरीयः शंभुरित्युक्तम्। माण्डूक्ये च—'प्रपञ्चोपशमं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते' इति। आनुशासनिके 'स एव भगवानीशः' इत्युपक्रम्य, 'सोऽसृजद्दक्षिणादङ्गाद्ब्रह्माणं लोकसंभवम्। वामपार्श्वात्तथा विष्णुं लोकरक्षार्थमीश्वरः। युगान्ते चैव संप्राप्ते रुद्रं प्रभुरथासृजत् ॥' इति। पाराशरपुराणे—'तस्यासाधारणी मूर्तिः साम्बा चन्द्रा-

धशेखरा' इत्यारभ्य 'ब्रह्मविष्णुमहेशानास्तं ध्यायन्ति निरन्तरम् ।' इति ॥ पाद्मे शिवराघवसंवादे—'य एकः शाश्वतो देवो ब्रह्मवन्द्यो महाशिवः । दक्षिणेनासृजत्पुत्रं ब्रह्माणं वामतो हरिम् । पृष्ठदेशे महेशानं त्रीन्पुत्रानसृजत्प्रभुः ॥' इति । तथा 'प्रजापतिर्वा इदमेक आसीत् । नाहरासीन्न रात्रिरासीत् । सोऽस्मिन्नन्धे तमसि प्रासर्पत्' इत्यादिना विरिञ्चस्यापि जगत्कर्तृत्वं प्रतीयते । तत्कथं विष्णोरेव तथात्वमिति त्वदभिमतं सिध्येत् । अस्मत्सिद्धान्ते तु एकस्यैवाद्वितीयस्य नानालीलाविग्रहाः । सर्वेषां पूज्यत्वाविशेषेऽपि 'न हि निन्दा' न्यायेन कस्यचिन्निकर्षोक्तिः । उक्तं हि भागवते चतुर्थस्कन्धे सप्तमाध्याये—'आत्ममायां समाविश्य सोऽहं गुणमयीं द्विजाः । सृजन्रक्षन्हरन्विश्वं दधे संज्ञां क्रियोचिताम् ॥ तस्मिन्ब्रह्मण्यद्वितीये केवले परमात्मनि । देहात्मबुद्धिर्भूतानि भेदेनाज्ञोऽनुपश्यति ॥' स्कान्दे सूतगीतायां षष्ठेऽध्याये—'ब्रह्मविष्णुमहेशाद्याः शिवध्यानपरा अपि । परमात्माविभागस्था न जीवव्यूहसंस्थिताः ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशानां तथा तेषां द्विजर्षभाः । आविर्भावविशेषाणां पुण्यपापादयो न हि ॥' इति । तस्माद्द्वैतसिद्धान्तावलम्बनमपहाय श्रुतीनामेकवाक्यता दुरुपपादेति स्थितम् ॥

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

ब्रह्मणः सर्वशास्त्रस्थशब्दप्रवृत्तिनिमित्तसकलगुणपूर्तिसिद्धये वाच्यवृत्त्या कृत्स्नशास्त्रविषयता पूर्वसूत्रे समन्वयादित्यस्यार्थान्तरतया दर्शिता । तत्र संशब्दार्थभूतं वाच्यत्वमिहाक्षिप्य समर्थ्यते । 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मणो वाच्यत्वनिषेधात् न तत्र समन्वय इति प्राप्ते, सिद्धान्तः—ब्रह्म अशब्दं न, किं तु वाच्यमेव । कुतः ? ईक्षतेः । 'परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते' इति प्रश्नोपनिषदि ब्रह्मण ईक्ष्यत्वं श्रुतम् । ईक्षणं चौपनिषदस्य वचनमूलकमेव । तच्च वाच्यत्वं विना न संभवति । न च लक्षणया निर्वाहः, वाच्यसंबन्धप्रतीतिमूलभूतवृत्त्यन्तरायोगात् । तस्मात्परिशेषाच्छक्तिरेव ॥

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ६ ॥

ननु ईक्षणीयत्वेनोक्तः सत्त्वादिगुणको जीवोऽस्तु । न, 'आत्मन्येवात्मानं पश्येत्' इति तस्मिन्नात्मशब्दश्रवणात् ॥ नन्वात्मशब्दोऽपि जीवे मुख्योऽस्तु । नेत्याह—

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

पाद्मे—'चेतनस्तु द्विधा प्रोक्तो जीव आत्मेति च प्रभो । जीवा ब्रह्मादयः प्रोक्ता आत्मैकस्तु जनार्दनः ॥ इतरेष्वात्मशब्दस्तु सोपचारः प्रयुज्यते । तस्यात्मनो निर्गुणस्य ज्ञाना-

न्मोक्ष उदाहृतः ॥ सगुणास्त्वपरे प्रोक्तास्तज्ज्ञानान्नैव मुच्यते । परो हि पुरुषो विष्णुस्तस्मान्मोक्षस्ततः स्मृतः ॥' इति ॥

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

आत्मशब्दो न गौणपरः, 'तमेवैकं जानथात्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ' इत्यत्र हेयत्वेनानुक्तेः ॥

स्वाप्ययात् ॥ ९ ॥

'स आत्मन आत्मानमुद्धृत्यात्मन्येव विलापयति अथात्मैव भवति' 'स देवो बहुधा भूत्वा निर्गुणः पुरुषोत्तमः । एकीभूय पुनः शेते निर्दोषो हरिरेकराट् ॥' इति स्वस्यैव स्वस्मिन्नप्ययवचनात् 'पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥' इति श्रुतेश्च । एवं हि तदर्थः—अदो मूलरूपं पूर्णम् । इदमवताररूपं च पूर्णम् । तत् पूर्णं सृष्टिकाले पूर्णान्मूलरूपादुद्रिच्यते । प्रलये च पूर्णस्य स्वस्य पूर्णमवताररूपमादाय स्वीकृत्यैकीभूय मूलरूपमन्यत्रालीनं स्वयमेव शिष्यत इति । गौणो ह्यपूर्णः अन्यस्मिंश्च लीयते । अयं तु न तथेति भावः ॥ न चेदं शाखान्तरैर्विरुध्यत इत्याह—

गतिसामान्यात् ॥ १० ॥

'सर्वे वेदा युक्तयः सुप्रमाणा ब्रह्मज्ञानं परमं त्वेकमेव । प्रकाशयन्ते न विरोधः कुतश्चिद्वेदेषु सर्वेषु तथेतिहासे ॥' इति पैङ्गिश्रुतेः ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥

सिंहावलोकनन्यायेन वाच्यत्वे हेतूपन्यासपरमिदं सूत्रम् । तस्माच्छ्रुतिप्रतिपाद्यत्वात्सर्वपदावाच्ये लक्षणाया अपि दुरुपपादत्वात् वाच्यमेव ब्रह्मेति माध्वाधिकरणशरीरम् ॥

इदं च माध्वोक्तेनैवाधिकरणान्तरेण विरोधाध्यायविरोधाचाशुद्धमेव । तथा हि—अतएव तत्त्ववादिना माध्वेन 'तथाऽन्यप्रतिषेधात्' इति सूत्रे सांप्रदायिकं तथाऽन्येत्यकारान्तं पाठं विहाय तथाऽन्यादिति तान्तं पठित्वा रचितेऽधिकरणे ध्येयं ब्रह्मैव नेति निर्णीतम् । तेनोपासनाविधिषु प्रविष्टानां ब्रह्मादिशब्दानां तद्वाच्यं नेत्यर्थात्सिद्धम्, उपास्यसमर्पकपदवाच्यत्वे उपास्यत्वापत्तेः । अत एव हि केनोपनिषदि 'यन्मनसा न मनुते' इति मन्त्रस्य संनिधावाम्नायमानं

'यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥' इति मन्त्रान्तरं ब्रह्मणो वाच्यत्वं प्रतिक्षिपति । तस्मादवाच्यमिति त्वयाऽभ्युपगन्तव्यम् । तथा च सृष्ट्यादिवाक्यस्थब्रह्मात्मनारायणादिपदानामपि तद्वाच्यं न भवेदिति कथं तस्य जगत्कर्तृत्वादिसिद्धिः । न चोपास्यसमर्पकपदावाच्यत्वेऽपि सृष्ट्यादिवाक्यस्थपदवाच्यता संभवत्येवेति वाच्यम्, त्वन्मते सृष्ट्यादिवाक्यानामपि उपासनापरत्वात्, 'आध्यानाय प्रयोजनाभावात्' इत्यधिकरणे त्वया तथैव सिद्धान्तितत्वात् । तथा च त्वन्मतं निष्कृष्यमाणमित्थं पर्यवस्यति—'वाङ्मनसातीतमुपासनानन्तरं मुच्यमानानां मुक्तानां च साक्षात्कारस्यैव विषयभूतं परं ब्रह्म 'तदेव त्वं विद्धि' इत्यादिभिः कैश्चिदेव वचनैर्लक्षणया प्रतिपाद्यम् । तस्य प्रतिबिम्बविशेषस्तु जीववदनादिः कर्ता उपास्यश्च एक एव सृष्ट्यादिश्रुतिभिस्तदनुसारिपुराणादिभिश्च शक्त्या प्रतिपाद्यः' इति । अत एव 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य' इत्युक्तम्, प्रशब्दस्य मुख्यत्वपरतया अप्राप्येत्यस्य शक्तिनिषेधपरत्वात् । प्रसिद्धं चेदं ब्रह्मगीतादौ न्याय्यं च, सर्वेषां पदानां ब्रह्मणि शक्तौ पर्यायत्वापत्त्या सहप्रयोगायोगात् । लाक्षणिकानां तु तत्तत्संशयनिवृत्त्यै सहप्रयोगः प्रसिद्धो लक्षणवाक्येषु सोऽयमित्यादिवाक्येषु च । उक्तं च— 'लक्ष्यार्थस्याविशेषेऽपि व्यवच्छेद्यविभेदतः । ज्ञानानन्दादिशब्दानां पर्यायव्यर्थता न हि ॥' इति, 'भ्रमप्रतीवभेदस्याश्रयत्वप्रतियोगिते । अवच्छिनत्ति यद्वृत्तदुपलक्षितबोधतः ॥ भेदभ्रमनिवृत्तिर्हि सोऽयमित्यत्र दृश्यते । अतोऽनेकपदादानं श्रुतौ न हि विरुध्यते ॥' इति च । न च शक्यसंबन्धग्रहार्थं प्राथमिकोपस्थितिः कथमिति वाच्यम्, विशिष्टघटकस्य चिदंशस्यापि शक्यैवोपस्थितौ सत्यां जडत्वावच्छिन्नं मिथ्येति बोधिते सति तदवच्छिन्नोपस्थितौ सत्यां भागत्यागस्य सुकरत्वात् इत्यन्यत्र विस्तरः । विशिष्टेऽपि ब्रह्मादिपदानां शक्तिः कथं ग्राह्येति तु न प्रपञ्च्यते, यूपाहवनीयादिशब्दतौल्यादुभयसंमतत्वाच्चेति दिक् ॥

यत्त्विह 'ईक्षतेः' इति सूत्रस्यावतरणे मध्वभाष्ये 'न तच्छब्दगोचरम्' इति प्रयुक्तम्, तत्र गोचरशब्दस्य क्लीबत्वं प्रामादिकम्, नित्यपुंस्त्वात् । तथा च लिङ्गानुशासने 'पुमान्' इत्यधिकारे सूत्रितम्— 'घाजन्तश्च' इति । उदाहृतं च वृत्तिकृद्भिः— 'गोचरो विषयः' इति । प्रयुक्तं च श्रीहर्षेण— 'परिखावलयच्छलेन या न परेषां ग्रहणस्य गोचरः' इति । न केवलमिहैव प्रमादः, किं तु प्रायेण मध्वादिभिरपशब्दा एव प्रयुज्यन्ते । तत्र दिङ्मात्रमुदाहरामः—भारततात्पर्यनिर्णये स्वर्गारोहणपर्वाख्ये द्वात्रिंशेऽध्याये 'हरिं वदन्तीति समर्थयित्वा' इत्युक्तम् । अत्र समर्थ्येति युक्तम् । तथाऽनुव्याख्याने 'मिथ्याया: साधकत्वं च न सिद्धं प्रतिवादिनः' इत्यत्र मिथ्येति वक्तव्ये मिथ्याया इति । तथा तत्रैव द्वितीयाध्याये 'अर्थत्वमर्यतैव स्यात्' इत्यत्र 'अर्यः स्वामिवैश्ययोः' इति व्याकरणविरुद्धमर्यमाणस्य प्रतिपादनार्थमर्यपदम् । तथा 'सभासभास्वत्प्राश्नीकपूर्वैस्तु स्पर्धिनामपि' इति श्लोके प्राश्नीकेति दीर्घकारं प्राश्नीकपदम् ।

तथा सांख्याधिकरणे 'साक्षादनुभवारूढं शक्यतेऽपोदितुं कचित्' इत्यत्रापवदितुमिति वक्तव्ये अपोदितुमिति। तथा तत्रैव 'स्वनाशार्थं च को यतेत्' इत्यत्र यतेतेति वक्तव्ये यतेदिति। तथा 'विशेषकाल एवैतत्सृष्ट्यादीच्छा सदातना' इत्यत्र सदातनीति वक्तव्ये सदातनेति प्रयुक्तम्। यत्तु 'जयतीर्थेन—'गोचरशब्दस्य क्लीबत्वमार्षम्; प्रश्नशब्दात् करोतीत्यर्थे ईकक् वक्तव्यः; अपोदितुमिति छान्दसं संप्रसारणम्; यतेदिति परस्मैपदं बाहुलकात्; सदातनेति नेमौ तुट्ट्युलौ, किं तु भवार्थे तनप्रत्ययः' इत्यादिक्रमेण तत्र तत्र तत्त्वप्रकाशिकान्यायसुधयोः वर्णितम्, तत्तु द्वयोरपि भ्रान्तत्वप्रतारकत्वादिदार्ढ्यमेवावहति। अन्यथा हि मध्वग्रन्थे पाठान्तरकल्पनादिकुशकाशावलम्बनं प्रसरेत्। व्याख्यातृप्रसादात्तु बन्ध्यापि गतमिति पुत्रार्थं पुरश्चरणं कृत्वा भर्तारमपि यापितवतीति न्यायापातः। किं च जयतीर्थोऽपि प्रायेणापशब्दान् प्रायुङ्क्त। तथा च तत्त्वप्रकाशिकायां तृतीयश्लोके 'स्वान्तध्वान्तनिकृन्तनं' इत्युक्तम्; निकर्तनं इति तु युक्तम्। सप्तमश्लोके 'रथ्याद्भिर्लभ्यते यथा' इति प्रयुक्तम्। रथ्याभिरिति प्राप्नोति। तथा प्रथमसूत्रे शापस्य स्वहतगोनिर्भर्तृमात्रविषयत्वादिति, द्वित्रिशाखानिर्णायकत्वादिति, प्रसिद्धार्थस्य विरोधैकापोद्यत्वादिति च प्रयुक्तम्। स्वहतगवीति द्वित्रशाखेति विरोधैकापवाद्यत्वादिति च प्राप्नोति। 'छन्दोऽभिधानाच्च' इत्यधिकरणे गायत्रीनिर्णयोऽवश्यापेक्षित इति 'लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि' इत्यधिकरणे प्रधानस्य प्राबल्यात्तदवश्यापोदितमिति च कृत्याकृत्यविवेकवैधुर्येण प्रयुक्तम्। न हि 'लुम्पेदवश्यमः कृत्ये' इति विहितो लोपः निष्ठान्ते उचितः। तथा 'छन्दोभिधानान्न' इत्यन्यत्रापि बहुषु स्थलेषु समर्थयत्सूत्रमिति प्रयुक्तम्। समर्थयमानमिति तु प्राप्तम्। सांख्याधिकरणे सुधायां मे चैतन्यमिति व्यवहारमात्रमिति प्रयुक्तम्। 'अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात्' इति सूत्रे तत्त्वप्रकाशिकायां मे माता वन्ध्येतिवदिति प्रयुक्तम्। ममेति तु प्राप्नोति, पदात्परत्वाभावेन मयादेशाप्राप्तेः। पूर्वमीमांसा तु मध्वादिभिर्न ज्ञायत इति 'शब्दादेव प्रमितः' इत्यधिकरणे स्फुटीकरिष्यते इति दिक्। तदेवं मध्वाभिमता पञ्चाधिकरणी अनूद्य दूषितेति उत्तरस्य ग्रन्थस्य प्रथमाध्यायशेषस्य प्रवृत्तिं पर इत्थमाह। विष्णोः शास्त्रगम्यत्वे समन्वयो हेतुतयोक्तः। स चोपक्रमादिनात्पर्यलिङ्गरूपः तद्यावत्तत्तद्वाक्यविशेषानुदाहृत्य पूर्वोत्तरपक्षप्रथनेन विष्णोरेवोपक्रमादिरिति न्यायैर्न स्थाप्यते तावत्समन्वयासिद्ध्या विष्णोः शास्त्रगम्यताऽपि न सिध्यति। अन्यथा शैवा अपि शिवपरत्वं समन्वयादित्युपन्यासमात्रेण कथं न ब्रूयुः। अतः समन्वयसिद्ध्यर्थमध्यायशेष आरभ्यत इति। अत्रेदं वक्तव्यम्—उपरितनेषु सर्वेष्वधिकरणेषु विष्णौ समन्वयप्रपञ्चनरूपः सिद्धान्तस्तावदसंगतः, सृष्ट्यादिवाक्यप्रतिपाद्यत्वं विष्णोर्न संभवतीति पञ्चमाधिकरणखण्डन एवोक्तत्वात्। गुणाः सर्वे ध्यानायेति ध्येयं च ब्रह्म नेति ज्ञेयस्य परब्रह्मणोऽनन्तकल्याणगुणपरिपूर्णतेति गुणाः स्वरूपेणात्यन्ताभिन्ना इति च तत्तदधिकरणस्थितत्वात् सिद्धान्तानां परस्परव्याघातस्योद्भटतयोपपादनानपेक्षत्वाच्च। तथा तत्तद्वाक्यानां तत्तदधिकरणपूर्व-

पक्षोपपादितदेवतान्तरपरत्वस्य सिद्धान्तिना क्रियमाणं निराकरणमप्यनुपपन्नम् । विष्णुपराणामपि देवतान्तरपरत्वस्य त्वन्मतेऽपि दुर्वारत्वात् । त्वया हि 'ज्योतिरुपक्रमात्तु' इत्यधिकरणे कृत्स्नः कर्मकाण्डो ब्रह्मपरोऽपीति स्वीकृतम् । 'केन स्यात्' इति वाक्यं चार्थत्रयपरमिति 'स्तुतयेऽनुमतिर्वा' इत्यत्र सिद्धान्तितम् । वह्न्यादिदेवताप्रतिपादकाः सूक्तमन्त्रास्तत्तदुत्तमसकलदेवताविषयत्वेनामितार्था इति अङ्गावबद्धाधिकरणे स्थापितम् । किं बहुना ; 'यस्य त्रीण्युदितानि' इति जल्पता बलित्थेत्यादिमन्त्रा देवतान्तरपरा अपि वायुपरा इति, वराकमध्वप्रतिपादका इति च स्वीकृतम् । एवं च तत्र तत्रैकार्थ्यं त्यजतस्तव विष्णुलिङ्गैर्विष्णुपरत्वमात्रमेव स्यात् , न तु शिवादिपरत्वाभावोऽपि । एवं च विष्णुलिङ्गानां देवतान्तरलिङ्गानां च प्राबल्यदौर्बल्यविचारोऽपि मुधैव, उभयोर्विरोधविरहात् । किं च, प्रायः सर्वेष्वप्रिमाधिकरणेषु साधारणेन ब्रह्मलिङ्गेन विष्णुपरत्वं निर्णयसि । पूर्वपक्ष्यभिमतदेवतान्तरलिङ्गानां प्रवृत्तिनिमित्ततादधीन्यादिभिर्विष्णावेव सावकाशतां च ब्रवीषीत्यग्रे स्फुटीभविष्यति । तच्चायुक्तम्, ब्रह्मलिङ्गानां शिवेऽपि संभवात्, [1]देवतान्तरलिङ्गानामपि शिव एव सावकाशतायाः सुवचत्वाच्च । न [2]ह्यद्यापि विष्णौ समन्वयः सिद्धः, तत्सिद्ध्यर्थमेव त्वया प्रथमाध्यायशेषस्यारब्धत्वात् । तथा चोपक्रान्तसाधनीयार्थविस्मरणेन तस्यैव सर्वत्र हेतूकरणमत्यन्तमयुक्तम् ॥

स्यादेतत् । ब्रह्मशब्दो विष्णुपर एव । उक्तं ह्यनुव्याख्याने—'स्वयं भगवता विष्णुर्ब्रह्मेत्येतत्पुरोदितम् । स विष्णुराह हीत्यन्ते देवशास्त्रस्य तेन हि ॥ आद्यन्तं देवशास्त्रस्य स्वयं भगवता कृतम् । मध्यं तदाज्ञया शेषपैलाभ्यां कृतमञ्जसा । अतस्तत्रैव विष्णुत्वसिद्धेर्ब्रह्मेत्यसूचयत् ॥' इति । टीकायां च—'स विष्णुराह हि, स ब्रह्मेत्याचक्षते इति निरन्तरसूत्रद्वयेन' इत्यादि वर्णितमिति चेत् , न, त्वत्कल्पितदेवशास्त्रस्य तदन्तर्गतसूत्रद्वयस्य च शिवविष्णवोरभेदपरतयाऽपि सुयोजत्वात्, श्वेताश्वतराद्यनुरोधेन शिवो ब्रह्मेत्यस्य चतुर्थसूत्र एवोपपादितत्वात् । तदिह सिद्धान्तस्य बाधः, पूर्वपक्षस्य दुरुद्धरत्वम्, विष्णुपरत्वे साध्ये ब्रह्मलिङ्गानां व्याप्यत्वासिद्धिश्चेति दूषणत्रयमुत्तराधिकरणेषु प्रायेण योज्यम् । विशेषस्तु तत्र तत्र वक्ष्यते ॥

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥

तैत्तिरीयाः समामनन्ति—'तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् । अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः । तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति । तत्रानन्दमयो हिरण्यगर्भः, तस्यानन्दमयशब्दानुगतार्थशतानन्दनामकत्वात् । रुद्रो वा, 'यश्चासावादित्ये' इति सूर्ये प्रोतत्वावगमात्, अष्टमूर्तेश्च तत्संभवात् ।

1. अवतारा०   2. ह्येषामपि

1. K. 3.

प्रकृतिर्वा, विकारार्थकमयट्श्रुतेः । सर्वजीवा वा, 'बृंह जातिजीवकमलासनशम्बराशिषु' इति धात्वर्थबलात् । सर्वथाऽपि न विष्णुः, निर्विकारत्वात्, तस्यानन्दमयं प्रति अवयवत्वोक्तेश्च, अभेदेऽवयवावयविभावासंभवात् इति पूर्वः पक्षः। तस्यायं संग्रहः—'विधिरीशः प्रकृतिर्वा जीवो वा नैव विष्णुरानन्दमयः । तत्र मयड्डुक्तविकृतेर्विरहात्तस्यादसीयपुच्छत्वाच्च ॥' इति । सिद्धान्तस्तु आनन्दमयो विष्णुरेव । कुतः? 'असन्नेव स भवति। असद्ब्रह्मेति वेद चेत्' इत्यादिना आनन्दमये ब्रह्मशब्दाभ्यासात्[1]; हिरण्यगर्भप्रभृतीनामपूर्णतया तत्र ब्रह्मशब्दस्य मुख्यवृत्त्ययोगात् । अन्यत्र ब्रह्मरूढिः, विष्णौ तु विद्वद्रूढिरिति सैव प्रबला । सूत्रे आनन्दमय इत्युपलक्षणम्; आनन्दमयादयः पञ्चापि विष्णुरेवेति विवक्षितम्, सौत्रेषु विषयनिर्देशप्रदेशेषु तुल्यन्यायानां विषयान्तराणामवश्यमुपलक्षणीयत्वात्, अन्यथा सूत्रकोट्याऽपि सर्वशाखानिर्णयालाभात् । अस्ति चेह न्यायतौल्यम्, 'येऽन्नं ब्रह्मोपासते । ये प्राणं ब्रह्मोपासते । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद ।' इति ब्रह्मशब्दाम्नानेन 'एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामति' इत्यादिप्रतिपर्यायमात्मशब्दमुक्तप्राप्यत्वयोः श्रवणेन चान्नमयादीनां पञ्चानामपि विष्णुरूपत्वात् ॥

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १३ ॥

प्राचुर्ये मयट् । आनन्दप्रचुरः प्रचुरानन्द इत्यर्थः । एवमन्नमयादावपि । स्यादेतत्; अप्राकृतविग्रहे विष्णावन्नप्राचुर्यार्थो न युज्यते इति चेत्, न; अन्नशब्दो ह्ययम् 'अद्यतेऽत्ति च भूतानि । तस्मादन्नं तदुच्यत इति' इति मन्त्रे भूताद्यत्वतदत्तृत्वपरतया निरुक्तः। न च प्रसिद्धान्ने भूतात्तृत्वं संभवति । तथा च प्रचुरभूतोपजीव्यत्वं तदत्तृत्वं चार्थो लभ्यते । प्राणमयत्व प्रचुरजीवयितृत्वं, मनोमयत्वं प्रचुरबोधकत्वम् । न च 'अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमया मे शुध्यन्ताम्' इत्यत्रान्नमयादिशब्दानां कोशपरत्वादिहापि तेषां तत्परत्वं शक्यम्, तत्र प्रकरणे ब्रह्मशब्दाद्यभावेन शुद्धिप्रार्थनालिङ्गेन च तेषां कोशपरत्वेऽपि इह ब्रह्मपरत्वात् । न चान्नमयादीनां ब्रह्मत्वाभ्युपगमे 'एकमेवाद्वितीयम्' इत्यादिश्रुतिविरोधः, एकस्यैव ब्रह्मणो बहुरूपत्वेन पञ्चतोक्तेः[2] ॥

यदुक्तमानन्दमयो विष्णुरिति, तत्र हेत्वन्तरपरं सूत्रम्—

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

'यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्' इत्यानन्दरूपो विष्णुर्लोकप्रवर्तकत्वेनोक्तो यत इत्यर्थः ॥

---

1. ब्रह्मशब्दाभ्यासात् 2. पञ्चतोपपत्तेः

किं च,

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥

'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इति सूचनया परब्रह्मतज्ज्ञानतत्प्राप्तिकथने शङ्कात्रयमुदेति—किं तद्ब्रह्म, कथं च तद्वेदनम्, कीदृशी च तत्प्राप्तिः इति। तत्राद्यशङ्कापनोदाय लक्षणमुक्तम्—'सत्यं ज्ञानम्' इति। 'यो वेद' इति वेदनम्, 'सोऽश्नुते' इति प्राप्तिः। अतो मन्त्रवर्णैकरूप्याय परमेव ब्रह्मान्नमयादिशब्देन गीयत इति। न चावयवावयवित्वविरोधः, 'स शिरः, स दक्षिणः पक्षः, स उत्तरः पक्षः, स आत्मा, स पुच्छम्' इति चतुर्वेदशिखायां तस्यैवावयवत्वोक्तेः। 'शिरो नारायणः पक्षो दक्षिणः सव्य एव च। प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च संदोहो वासुदेवकः॥ नारायणोऽथ संदोहो वासुदेवः शिरोऽपि वा। पुच्छं संकर्षणः प्रोक्त एक एव तु पञ्चधा॥ अङ्गाङ्गित्वेन भगवान्क्रीडते पुरुषोत्तमः। ऐश्वर्यान्न विरोधश्च चिन्त्यस्तस्मिन्जनार्दने॥ अतर्क्ये हि कुतस्तर्कस्त्वप्रमेये कुतः प्रमा॥' इति बृहत्संहितायाम्। न चैवम् 'अन्योऽन्तर आत्मा' इत्यादिषु श्रुतस्यान्यशब्दस्यानुपपत्तिः, 'अनन्योऽप्यन्यशब्देन तथैको बहुरूपवान्। प्रोच्यते भगवान्विष्णुरैश्वर्यात्पुरुषोत्तमः॥' इति ब्रह्माण्डोक्त्या तत्समर्थनात्॥

हिरण्यगर्भादीनामानन्दमयत्वे बाधकोपन्यासार्थं सूत्रम्—

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

न ह्यन्यज्ञानान्मोक्ष उपपद्यते, 'नान्यः पन्थाः' इति श्रुतेः। तत्रैव सूत्रान्तरम्—

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

'ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः। स एको ब्रह्मण आनन्दः' इत्यादिषु हिरण्यगर्भादिभ्यो भेदव्यपदेशादित्यर्थः॥

ननु जीवः परस्मान्न भिद्यते, आत्मत्वात्, परमात्मवत्। नेत्याह सूत्रकारः—

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥

यथाकाममनुमातुं शक्यत्वान्न श्रुतिविरुद्धमनुमानं न ग्राह्यमित्यर्थः। न च श्रुतीनां व्यावहारिकभेदपरता, अस्मिन्नेव प्रकरणे 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान्सह ब्रह्मणा' इति ब्रह्मसहभावोक्त्या मोक्षकालेऽपि भेदसिद्धेः इत्यर्थे सूत्रान्तरम्—

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १९ ॥

अस्य जीवस्य तद्योगं ब्रह्मसाहित्यं श्रुतिः शास्ति । तस्मादानन्दमयशब्दोपलक्षितान्न-मयादिपञ्चात्मको विष्णुरेवेति माध्वाधिकरणशरीरम् ॥

इह दोषत्रयं दत्तमेव । किं च, ब्रह्मशब्दस्य विष्णावेव विद्वद्रूढिरिति कुतः? 'तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम्' इति श्रुतेरिति चेत्, न, तस्या अपि विष्ण्वेकपरत्वासिद्धेः। 'यमन्तः समुद्रे कवयो वयन्ति' इति प्रसिद्धतल्लिङ्गात्तत्सिद्धिरिति चेत्, न, 'प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तः' 'हिरण्यगर्भ इत्यष्टौ' इति प्रजापतिहिरण्यगर्भश्रुतिभ्यां विरिञ्चैकपरत्वस्य सुवचत्वात्। तथा 'हिरण्यगर्भ इत्यष्टौ' इत्यनेनानुगृहीतात् 'य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः' इति पशुपतित्वलिङ्गात् 'पुरुषस्य विद्म सहस्राक्षस्य महादेवस्य धीमहि' इत्युपसंहाराच्छिवपरा साऽस्तु। तस्माच्छ्रुतीना-मनेकार्थत्वं ब्रुवता त्वयाऽत्रापि तथैव वाच्यम्। तर्हि तदेव ब्रह्मेत्यवधारणं कथं योज्यमिति चेत्, त्वन्मते भूमशब्दरीत्या पुरुषभेदेनार्थव्यवस्थासंभवात्। नन्वेवं 'ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः। स एको ब्रह्मण आनन्दः' इति ब्रह्मप्रजापत्योरानन्दे उत्कर्षापकर्षौ कथं स्यातामिति चेत्, ब्रह्मा-नन्दमययोरवयवावयविभाववदिति गृहाण। 'अन्योऽन्तर आत्मा' इति साक्षाद्भेदश्रवणमवि-गणयतस्तव भेदकश्रवणस्याकिंचित्करत्वाच्च। अत एव जीवब्रह्मणोरपि भेदस्त्वया दुःसाध इति प्रथमाधिकरणखण्डन एवावोचाम ॥

किं च त्वन्मते स्वस्मात्स्वस्योत्कर्षापकर्षाविष्टावेव, समयपादे वैशेषिकनिराकरणप्रसङ्गे 'नन्वेवं सति स्वस्मादपि स्वयमुत्कृष्टोऽपकृष्टश्चेत्यागतम्। को नेत्याह' इति सुधायामुक्तत्वात्। यत्तु 'सोऽश्नुते' इत्यत्र ब्रह्मणा सह साहित्यं मोक्षेऽप्युक्तमिति, तन्न, तस्य जीवन्मुक्तिपरत्वात्। यथा हि—सह युगपद्भोगान्भुङ्क्ते। कथम्? ब्रह्मणा ब्रह्मरूपेण अभिव्यक्तब्रह्मानन्दे सर्वानन्दाना-मन्तर्भावादिति भावः। उक्तं हि—'यावानर्थ उदपाने' इत्यादि। तथा च स्कान्दे ब्रह्मगीतायां तैत्तिरीयार्थकथनावसरे उपबृंहितम्—'सोऽश्नुते सकलान्कामानक्रमेण सुरर्षभाः। विदितब्रह्मरूपेण जीवन्मुक्तो न संशयः॥' इति। तथाऽऽनन्दमयादीनां कोशत्वं स्थूलारुन्धतीन्यायेन तदुप-न्यासश्चेत्यपि तत्रैवोपबृंहणेन स्फुटीकृतमिति दिक्। अत एव सूत्राणि पुराणानुरोधात् न्याय-दार्ढ्याच्चान्यथैव व्याख्यातानि श्रीशंकरभगवत्पादैः। माध्वमतखण्डनमात्रोद्देशेन प्रवृत्तेऽस्मिन्ग्रन्थे विस्तरभयाद्विवेचनं न क्रियते ॥

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २० ॥

'अन्तः प्रविष्टं कर्तारमेतम्' 'अन्तश्चन्द्रमसि मनसा चरन्तम्' 'सहैव सन्तं न विजानन्ति देवाः' 'इन्द्रस्यात्मानं दशधा चरन्तम्' इति श्रूयते। अत्रान्तःप्रविष्टो विष्णोरन्य एव, विष्णुर्वेति संशये 'इन्द्रो राजा' 'सप्त युञ्जन्ति' इत्यादिश्रवणादन्य इति प्राप्ते विष्णुरेवेति सिद्धान्तः। कुतः? तद्धर्मोपदेशात्। 'अन्तः समुद्रे मनसा चरन्तम्' 'यस्याण्डकोशं शुष्ममाहुः प्राणमुल्बम्' इति समुद्रशायित्वब्रह्माण्डवीर्यत्वरूपविष्णुलिङ्गादित्यर्थः॥

'इन्द्रस्यात्मानम्' इति षष्ठीबलेनापीन्द्रादन्य एवात्र ग्राह्यः। न च राहोः शिर इतिवत्कथंचित् षष्ठी, मुख्ये बाधकाभावादित्यभिप्रायकं सूत्रम्—

भेदव्यपदेशाच्चान्यः॥ २१॥

इति माध्वाधिकरणशरीरम्। खण्डनं तु—'अन्तश्चन्द्रमसि मनसा चरन्तम्' 'अन्तरादित्ये मनसा चरन्तम्' इत्यष्टमूर्तेः शिवस्यापि लिङ्गमस्ति। 'प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तः' इति प्रजापतिशब्दरूपा श्रुतिश्च हिरण्यगर्भपराऽस्तीत्यादि पूर्ववत्॥

आकाशस्तल्लिङ्गात्॥ २२॥

'अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच' इति श्रुतौ भूताकाश इति प्राप्ते 'स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्तः' इत्यादिब्रह्मलिङ्गाद्विष्णुरेवाकाशः, प्रवृत्तिनिमित्तवादधीन्यात् तत्राकाशश्रुतेः सावकाशतेति माध्वाधिकरणम्। दोषत्रयं तूक्तम्॥

अत एव प्राणः॥ २३॥

'तद्वै त्वं प्राणो अभवः महान् भोगः प्रजापतेः भुजः करिष्यमाणः यद्देवान् प्राणयो नव' इति श्रुतौ प्राणः प्रसिद्धवायुरिति प्राप्तम्। 'ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ, अहोरात्रे पार्श्वे' इत्यादिलिङ्गाद्विष्णुरिति सिद्धान्तः। खण्डनं तूक्तमेव॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात्॥ २४॥

'वि मे कर्णा पतयतो वि चक्षुर्वीदं ज्योतिर्हृदय आहितं यत्' इति मन्त्रे अग्निमुक्त्वा-तत्प्रसिद्धेश्चाग्निरेव ज्योतिःशब्दार्थ इति प्राप्ते कर्णादिविरुद्धचरणेन कर्णाद्यपरिच्छेद्यवैभवरूपेण विष्णुरेव ज्योतिः। ज्योतिःशब्दस्य पूर्वोत्तरमन्त्रगताग्न्यादिशब्दानां च प्राग्वद्विष्णौ सावकाशतेति माध्वाधिकरणशरीरम्। खण्डनं प्राग्वत्॥

छन्दोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोर्पणनिगदात् तथा हि दर्शनम् ॥

छान्दोग्ये श्रूयते—'गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किं च वाग्वै गायत्री वाग्वा इदं सर्वम्' इत्यादि। तत्र गायत्री छन्दोविशेष एवेति प्राप्ते विष्णुरेवेति सिद्धान्तः। गायत्र्यादिशब्दार्थभूतोऽसाविति चेतोर्पणार्थं हि तथा निगद्यते। तथा हि दर्शनं-'गायति च त्रायति च' इति ॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ २६ ॥

'एतावानस्य महिमा। अतो ज्यायांश्च पूरुषः। पादोऽस्य सर्वा भूतानि' इति पुरुषसूक्तमन्त्रो हि 'तदेतदृचाऽभ्युक्तम्' इत्यादिना अत्र संवादायोदाहृतः। एवं च भूतादिपादव्यपदेशो विष्णावेव संगच्छते। अतोऽपि स एव गायत्रीति सूत्रार्थः ॥

स्यादेतत्। अस्मिन्नेव प्रकरणे 'यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते' इति श्रूयते। तत्र ज्योतिषो दिवः परत्वोक्त्या गायत्र्यास्तु 'त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति सुस्थितत्वोक्त्या परस्परविरोधात् ज्योतिर्गायत्रीशब्दयोरन्यतरस्य विष्णुपरत्वं त्याज्यमित्याशङ्क्य समाधत्ते सूत्रकारः—

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २७ ॥

विवक्षाभेदेन सप्तमीपञ्चम्योरेकत्र सुयोजत्वादित्यर्थः। अत्रापि प्राग्वद्दोषत्रयं स्पष्टम् ॥

प्राणस्तथाऽनुगमात् ॥ २८ ॥

ऐतरेयकब्राह्मणे श्रूयते—'ता वा एताः शीर्षं श्रियः श्रिताश्चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक्प्राणः—' इत्यादि। तत्र प्राणो वायुरेवेति प्राप्ते विष्णुरेवेति सिद्धान्तः। कुतः? तथाऽनुगमात्; विष्णुलिङ्गानामस्मिन् प्राणेऽनुस्यूतेरित्यर्थः। तथा हि—'तं देवाः प्राणयन्त तं भूतिरिति देवा उपासांचक्रिरे' इति देवोपास्यत्वं ब्रह्मलिङ्गम्। तथा—'ता वा एताः सर्वा ऋचः सर्वे वेदाः सर्वे घोषा एकैव व्याहृतिः प्राण एव प्राण ऋचः इत्येव विद्यात्' इति सर्ववेदोक्तत्वमपि ब्रह्मलिङ्गम्। 'एतद्ब्रह्म ब्रह्मणो लोके ब्रह्मेमं पुरुषमुदरं ब्रह्म' इत्यादिब्रह्मशब्दाभ्यासाच्च।

स्यादेतत्। 'तमिन्द्र उवाच—ऋषे प्रियं वै मे धामोपागा वरं ते ददामीति। स होवाच—त्वामेव जानीयामिति। तमिन्द्र उवाच—प्राणो वा अहमस्म्यृषे' इति विश्वामित्रं प्रति इन्द्रेण प्राण आत्मतयोपदिष्टः। स कथं परमात्मा स्यादित्याशङ्कायां सूत्रम्—

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसंबन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥ २९ ॥

विष्णुलिङ्गानां बहुत्वात्प्राबल्यमित्यर्थः ॥

नन्वेवमपि इन्द्रेण मयि प्राण इति वक्तव्ये अहमिति कथमुक्तमित्याकाङ्क्षायां सूत्रम्—

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ ३० ॥

यथाऽन्तर्यामिदृष्ट्या वामदेवः 'अहं मनुरभवम्' इत्यादि प्रायुङ्क्त, न त्वभेदाभिप्रायेण तथेहापीति भावः । 'शास्त्रमन्तर्यामिसंविच्छास्त्रं परं पदम्' इति भागवते । 'तत्तन्नाम्नोच्यते विष्णुः सर्वशास्तृत्वहेतुतः । न क्वापि किंचिन्नाभास्ति तमृते पुरुषोत्तमम् ॥' इति च पाद्मे ॥

स्यादेतत् । उक्तः प्राणो न विष्णुः 'प्राणो वाव तदभ्याच्छैत् प्राणो ह्येषः' इत्युपक्रम्य 'तस्माच्छतं वर्षाणि पुरुषायुषो भवन्ति' इति शतायुष्ट्वरूपजीवलिङ्गाम्नानात् 'प्राण उदक्रामत प्राणः प्राविशत्' इति उत्क्रमणप्रवेशादिमुख्यप्राणलिङ्गाच्चेति चेत्, न, लिङ्गानां तदन्तर्यामिविषयत्वात् । किमर्थमन्तर्यामिकथनमिति चेत्, अन्तर्बहिः सर्वत्र चेति त्रेधाऽप्यधिकारिभेदेनोपासनार्थमित्याह—

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ॥

'केषांचित्सर्वगत्वेन केषांचिद्धृदये हरिः । केषांचिद्बहिरेवासावुपास्यः पुरुषोत्तमः ॥'

इति ब्राह्मे । अत्रापि दोषत्रयं प्राग्वत् । किं च 'शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशः' इति सूत्रं जीवब्रह्मणोरभेदमेवाह । बाधकाभावस्तूक्तः । लाघवसहकृताः श्रुतिस्मृतयश्च साधिकाः ॥

इति तत्त्वकौस्तुभे द्वितीयपरिच्छेदे प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

ऐतरेयके श्रूयते—'एतं सर्वेषु भूतेषु' इति। तत्र सर्वगतत्वेनाम्नायमानः आदित्यो वा, सर्वजीवा वा, विष्णुर्वेति संशये आदित्य इति प्राप्तम्, 'तस्यैतस्यासावादित्यो रसः' 'यश्चासावादित्ये' इत्यादिषु प्राचीनवाक्येषु बहुधा आदित्यश्रुतेः। अथवा सर्वे जीवाः सर्वगताः 'चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः' इत्याद्युत्तरवाक्यात्। सिद्धान्तस्तु विष्णुरेवेति। अत्र हेतुमाह—

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

सर्वत्रेत्युक्तो विष्णुरेव, विष्णावेव प्रसिद्धब्रह्मशब्दस्य सर्वगतत्वस्य चोपदेशात्। श्रूयते हि—'एतमेव ब्रह्मेत्याचक्षते' इति। स्मर्यते च—'वासुदेवात्परः को नु ब्रह्मशब्दोदितो भवेत्। स हि सर्वगुणैः पूर्णस्तदन्ये तूपचारतः॥' इति। 'यच्च किंचिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा। अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः॥' इत्यादिश्रुतिषु हि विष्णोरेव सर्वगतत्वं प्रसिद्धम्॥

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

'को नु ब्रह्मशब्दोदितो भवेत्, स योऽतो श्रुतः' इत्यादिना वक्तव्यानां गुणानां विष्णावेव भावादित्यर्थः॥

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः॥ ३ ॥

जीवस्याणुत्वेन सर्वगतत्वानुपपत्तेरित्यर्थः॥

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

'आत्मानं परस्मै शंसति' इति वाक्यशेषे कर्तृतयोक्ताज्जीवात्कर्मतयोक्तस्य भेदादित्यर्थः॥

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

ब्रह्मशब्दोपदेश इह शारीरस्याग्रहणे हेतुतयोच्यते। पूर्वं तु विष्णोर्ग्रहणे॥

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

'अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः' इत्यादिस्मरणादित्यर्थः॥

अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न, निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥ ७ ॥

सर्वभूतेष्वित्यल्पाश्रयत्वोक्तेश्चक्षुर्मयत्वादिना जीवव्यपदेशाच्च न विष्णुरिति चेत्, न, तस्यैवैवमुपास्यत्वात्, व्योमवत्सर्वगतत्वेऽप्यर्भकौकस्त्वसंभवाच्च॥

संभोगप्राप्तिरिति चेन्न, वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

जीवपरयोरेकशरीरस्थत्वे समानभोगप्राप्तिरिति चेन्न, सामर्थ्यवैशेष्यात् । उक्तं हि गारुडे—'सर्वज्ञाल्पज्ञताभेदात्सर्वशक्त्यल्पशक्तितः । स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां संभोगो नेशजीवयोः ॥' इति । खण्डनं प्राग्वत् ॥

बृहदारण्यके श्रूयते—'स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमाद्रियत । सर्वं वा अत्तीति तददितेरदितित्वम्' इति । तत्रात्ता क इति संशये अदितिश्रुतिबलाददित्याख्यो देवताविशेष इति प्राप्ते, सिद्धान्तमाह—

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

अत्ता विष्णुरेव, सर्वसंहर्तृत्वादित्यर्थः ॥

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

'इदं सर्वमसृजत' इत्यादिलिङ्गाद्विष्णोरेव प्रकरणमित्यर्थः । खण्डनं प्राग्वत् ॥

कठवल्लीषु श्रूयते—'[1]अमृतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे' इत्यादि । अत्र पिबन्ताविति प्रतीयमानं कर्मफलभोक्तृत्वं यद्यपि जीवयोर्न, एकस्मिन्नेव शरीरे भोक्तृजीवद्वयायोगात्, तथाऽपि जीवेशयोस्तदिति प्राप्ते, सिद्धान्तमाह—

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥

पिबन्तौ विष्णुरूपे एव, गुहाप्रवेशरूपलिङ्गात् । 'घर्मौ समन्तात्त्रिवृतं व्यापतुस्तयोर्जुष्टिं मातरिश्वा जगाम' इत्यादिना तद्दर्शनात् । घर्मौ दीप्तौ समन्ताद्व्याप्तौ भगवन्तौ तेजोऽब्अन्नात्मकं शरीरं विशेषेण गुहास्थाने प्राप्तौ तयोः सेवां कर्तुं मातरिश्वाऽपि त्रिवृतं जगामेति श्रुत्यर्थः । 'आत्मान्तरात्मेति हरिरेक एव द्विधा स्थितः । निविष्टो हृदये नित्यं रसं पिबति कर्मजम् ॥' इति बृहत्संहितायाम् । 'शुभं पिबत्यसौ नित्यं नाशुभं स हरिः पिबेत् । पूर्णानन्दमयस्यास्य चेष्टा न ज्ञायते क्वचित् ॥' इति पाद्मे । पूर्णानन्दरूपोऽप्यसौ अचिन्त्यैश्वर्यबलेन शुभकर्मफलं भुङ्क्ते, 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति' इति श्रुतेः । अत एव 'अनश्नन्नन्यः' इति श्रुतिरशुभभोगाभावविषयेति भावः । हिशब्देन 'यो वेद निहितं गुहायाम्' इत्यादिप्रसिद्धिं दर्शयति ॥

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

'यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परम्' इति ब्रह्मशब्देन विष्णोरेव लाभादित्यर्थः । खण्डनं तूक्तम् ॥

---

1. ऋतं

छान्दोग्ये श्रूयते—'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इति । तत्राक्षिस्थः पुरुषोऽग्निर्विष्णुर्वेति संशये अग्निरिति प्राप्तम्, 'य एष आदित्ये पुरुषः सोऽहमस्मि' इत्यभिवचनात् । न चादित्यस्थत्वोक्त्याऽक्षिस्थत्वं कथमायातमिति वाच्यम्, 'आदित्यश्चक्षुर्भूत्वा अक्षिणी प्राविशत्' इति श्रुत्या आदित्यस्याक्षिस्थत्वेन तत्सिद्धेः । अत्र सिद्धान्तमाह—

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

चक्षुरन्तःस्थो विष्णुरेव, 'एतदमृतमभयम्' इत्यादिनोक्तानाममृतत्वादीनां विष्णावेवोपपत्तेः । 'सोऽहमस्मि' इति तु अन्तर्याम्यपेक्षया । 'अन्तर्यामिणमीशेशमपेक्ष्याहं त्वमित्यपि । सर्वशब्दाः प्रयुज्यन्ते सति भेदेऽपि वस्तुषु ॥' इति महाकौर्मे ॥

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

'तद्यद्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव तद्गच्छति' इति स्थानशक्तिः 'वामनीः, भामनीः' इत्याद्यात्मशक्तिश्च व्यपदिश्यमाना तल्लिङ्गमित्यर्थः । 'स ईशः सोऽसपत्नः स हरिः स परः परोवरीयान् य इदं चक्षुषी सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मन्येवागच्छति स भामनः स वामनः स आनन्दः सोऽच्युतः' इति चतुर्वेदशिखायाम् । 'यत्स्थानत्वादिदं चक्षुरसङ्गं सर्ववस्तुभिः । स वामनः परोऽस्माकं गतिरित्येव चिन्तयेत् ॥' इति वामने ॥

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

'कं ब्रह्म' इति सुखविशिष्टत्वोक्तेरित्यर्थः । 'लक्षणं परमानन्दो विष्णोरेव न संशयः । अव्यक्तादितृणान्तास्तु विप्रुडानन्दभागिनः ॥' इति ब्रह्मवैवर्ते ॥

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

'स एनान् ब्रह्म गमयति' इत्यभिधीयमाना गतिरप्यत्र लिङ्गम्, 'मद्भक्ता यान्ति मामपि' इत्युक्तेः । पूर्वपक्षे त्वग्निप्राप्तिरेवोच्यते, 'देवान् देवयजो यान्ति' इत्युक्तेः ॥

एवं चतुःसूत्र्या सिद्धान्ते साधकमभिधाय पक्षान्तरे बाधकमाह—

अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

तत्तत्प्रेरकत्वेनाभिप्रेतश्चक्षुःस्थो नाग्निः, अस्य नियामकत्वेऽनवस्थापत्तेः, जीवे तादृशशक्त्यसंभवाच्चेत्यर्थः । खण्डनं प्राग्वत् ॥

वाजसनेयके—'एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' इति श्रूयमाणोऽन्तर्यामी किं प्रकृतिर्जीवो विष्णुर्वेति संशये 'यस्य पृथिवी शरीरम्' इत्यादिश्रवणात्प्रकृतिर्जीवो वेति प्राप्ते, सिद्धान्तमाह—

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥

अन्तर्यामी विष्णुरेव, अविदितान्तरत्वादिरूपतद्धर्मश्रवणात् ॥

प्रकृतेरन्तर्यामित्वं निराचष्टे—

न च स्मार्तम् अतद्धर्माभिलापात् ॥ १९ ॥

स्मृत्युक्तं प्रधानं नान्तर्यामी, त्रिगुणत्वादिप्रधानधर्माणामिहानुक्तेः ॥

जीवस्य तन्निराचष्टे—

शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥

नेत्यनुवर्तते । शारीरो जीवोऽपि नान्तर्यामी ; 'आत्मनोऽन्तरः' इति माध्यंदिनाः 'विज्ञानादन्तरः' इति काण्वाश्च जीवमन्तर्यामिणः सकाशाद्भेदेन यतो वदन्ति । 'शीर्यते नित्यमेवास्माद्विष्णोस्तु जगदीदृशम् । रमते च परो ह्यस्मिन् शरीरं तस्य तज्जगत्' इति वचनात् न शरीरत्वविरोधः । खण्डनं प्राग्वत् ॥

आथर्वणे श्रूयते—'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यमग्राह्यम्' इत्यादि । तददृश्यत्वादिगुणकं वस्तु विष्णुः, अन्य इति संशये, अन्यदेवेति प्राप्तम् । तथा हि—अदृश्यत्वादिगुणके अक्षरत्वं श्रुतम् । अक्षरश्च न विष्णुः, 'अक्षरात्परतः परः' इति ततोऽप्युत्कृष्टस्याभिधानात् । न हि विष्णोरपि परोऽस्ति । तस्मादिह जडप्रकृतिरेवाक्षरम् । 'तथाऽक्षरात्संभवतीह विश्वम्' इति पृथिव्यादिदृष्टान्तेनोक्तमुपादानं हि तदेव ; तदेव चादृश्यत्वादिगुणकम् । चेतनप्रकृतिर्वा, तत्राप्यक्षरशब्दस्य स्मृतिसिद्धत्वात् । विकारित्वेन जगत्कारणत्ववचनं च तस्या विकाराभिमानित्वादुच्यते । हिरण्यगर्भो वा, 'स ब्रह्मविद्याम्' इति ब्रह्मशब्दात् । रुद्रो वा, 'कर्तारमीशं पुरुषम्' इति ईशशब्दात् । एवं प्राप्ते, सिद्धान्तमाह सूत्रकारः—

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥

अदृश्यत्वादिगुणको विष्णुरेव, 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते' इति परविद्याविषयत्वस्य विष्णुधर्मस्योक्तेः । 'द्वे विद्ये' इत्यत्र च यदा अन्यविषयतया योज्यते तदा तस्या अपरविद्यात्वम्, हरिपरत्वे तु परविद्यात्वमिति बोध्यम् । तदुक्तम्—'ऋगाद्या अपरा विद्याः यदा विष्णोर्न वाचकाः । ता एव परमा विद्याः यदा विष्णोस्तु वाचकाः ॥' इति ॥

अर्थान्निरस्तप्रायाणि पक्षान्तराणि युक्त्यन्तरेण निराकर्तुं सूत्रान्तरम्—

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २२ ॥

न प्रकृतिः, 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' इति विशेषणात्। नापि हिरण्यगर्भः, 'तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते' इत्यक्षरात्तदुत्पत्तिकथनेन भेदलाभात्। नापि रुद्रः, 'अन्यमीशमस्य' इति श्रुतेः। अन्यं प्रसिद्धरुद्रादिविलक्षणमीशं यदा पश्यतीति हि तस्याः श्रुतेरर्थः। तदुक्तम्—विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यामिति।

विष्णोरेवादृश्यत्वादिगुणकत्वे युक्त्यन्तरकथनार्थं सूत्रम्—

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

'यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णम्' इति हिरण्यवर्णता श्रुता। सा च विष्णोरेव, 'तस्य हैतस्य परमस्य नारायणस्य चत्वारि रूपाणि—शुक्लं रक्तं रौक्मं कृष्णम्' इति श्रुतेः। 'अक्षरात्परतः परः' इति तु प्रकृतस्याक्षरस्याक्षराभिधानादन्यस्मात्परत्वं गृहीत्वा योज्यम्। उक्तं हि स्कान्दे—'अपरं त्वक्षरं या सा प्रकृतिर्जडरूपिका। श्रीः परा प्रकृतिः प्रोक्ता चेतना विष्णुसंश्रया॥ तामक्षरं परं प्राहुः परतः परमक्षरम्। हरिमेवाखिलगुणमक्षरत्रयमीरितम्॥' इति। खण्डनं प्राग्वत्॥

छान्दोग्ये श्रूयते—'यस्त्वेतमेव प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते' इति। तत्र वैश्वानरोऽग्निरिति प्राप्ते, सिद्धान्तार्थं सूत्रम्—

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

वैश्वानरो विष्णुरेव, अग्नाविष्ण्वोः साधारणस्यापि वैश्वानरशब्दस्यात्मशब्देन विशेषेऽवस्थापनात्, अभितो विगतं मानं मर्यादा यस्येति विग्रहेण सर्वगतत्वलाभाच्च। किं च,

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥

'अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः' इति स्मर्यमाणमिहापि तस्यैव ग्रहणे लिङ्गमिति सूत्रार्थः। सूत्रे इति स्मर्यमाणमिति योजनया इतिशब्दः समाख्यां सूचयति। समा एकरूपा आख्या प्रतीतिः समाख्या॥

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथादृष्ट्युपदेशादसंभवात्पुरुषविधमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥

ननु नायं विष्णुः, 'अयमग्निर्वैश्वानरः' इति बृहदारण्यके 'वैश्वानरमृत आजातम्' इत्यादृक्षु चाग्निशब्दसामानाधिकरण्यात्। 'वैश्वानरे तद्धुतं भवति हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचनः' इत्यादिलिङ्गेभ्यः। बृहदारण्यके—'येनेदमन्नं पच्यते' इति। छान्दोग्ये च—'तद्यद्भक्तं

प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयम्' इत्यादिना पाचकत्वेनान्तःप्रतिष्ठानप्रतीतेश्चेति चेन्न, अग्नेर्यानि नामलिङ्गानि कर्माणि तद्वत्तया विष्णोरुपास्यत्वोपदेशात्। श्रूयते हि महोपनिषदि—'अथ हेममात्मानमणोरणीयांसं परतः परं विश्वं हरिमुपासीतेति सर्वनामा सर्वकर्मा सर्वलिङ्गः सर्वगुणः सर्वकामः सर्वधर्मः सर्वरूपः' इत्यादि। अत्र प्रथम इतिशब्दो विधिसमाप्तौ। द्वितीयस्य तु इत्युपासीतेत्यन्वयः, 'को न आत्मा किं ब्रह्म' इत्यारम्भात्, अन्येषामसंभवाच्च। अपि च 'चन्द्रमा मनसो जातः' इत्यादिना यः पुरुषाख्यो विष्णुरभिहितस्तद्विधमेवात्र वैश्वानरमधीयते—'मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मा' इत्यादिना। न चाभेदविरोधः, 'यस्माद्यज्जायते चाङ्गाल्लोकवेदादिकं हरेः। तन्नामवाच्यमङ्गं तद्यथा ब्रह्मादिकं मुखम्॥' इति नारदीयवचनात्॥

अत एव न देवता भूतं च॥ २७॥

यद्यपि वैश्वानरशब्दो देवतायां तेजोरूपे भूते च प्रसिद्धः, तथाऽपि नात्र ते ग्राह्ये, आत्मशब्दादिहेतोरेवेत्यर्थः॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः॥ २८॥

वैश्वानरादयः शब्दाः साक्षाद्विष्णोरेव वाचकाः। अविद्वांसस्तु तैरन्यम्व्यवहरन्तीति अविरोधं जैमिनिर्मन्यते, 'यो देवानां नामधा एक एव' इति श्रुतेः॥

नन्वेवं वैदिकानामग्निसूक्तादिप्रसिद्धिः कथमित्यत आह—

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः॥ २९॥

तत्र सूक्ते विष्णोरेव प्रतिपाद्यत्वेऽपि अग्न्यादिसूक्तैर्ब्रह्मोपासनायां कृतायामग्न्यादिष्वेव स्वेच्छया ब्रह्मणोऽभिव्यक्तिनियमात्तदभिप्रायेण तथा प्रसिद्धिरित्याश्मरथ्यो मन्यते॥

अनुस्मृतेर्बादरिः॥ ३०॥

तत्तत्सूक्ताद्युपासकैरग्न्यादिष्वेव विष्णोः प्रतिपत्तव्यताभिप्रायेण तथा प्रसिद्धिरिति बादरिर्मन्यते॥

संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति॥ ३१॥

'साक्षादप्यविरोधम्' इति सूत्रोक्तरीत्या लौकिकव्यवहारेऽज्ञरूढ्याऽप्यविरोधं वदन् जैमिनिः सूक्तादिव्यवहारस्याग्न्यादिसंप्राप्त्या निर्वाहं वक्तीत्यर्थः। तथा हि दर्शयति श्रुतिः—'तं यथोपासते तदेव भवन्ति' इति। भू प्राप्तौ; भवन्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः॥

स्यादेतत्। अग्न्यादिसूक्तादिभिर्ब्रह्मोपासकस्याग्निप्राप्तिरिति न युक्तम्, 'मद्भक्ता यान्ति

मामपि' इति वचनात्, अन्योपासकस्यान्यप्राप्तेरयोगात्। 'श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च' इत्यादौ तथाऽनभ्युपगमाच्चेत्याशङ्कां समाधत्ते सूत्रकारः—

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

एनं विष्णुमग्न्यादावामनन्ति—'यो अग्नौ तिष्ठन्' 'य एतस्मिन्नग्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः' इत्यादिना। तथा च विष्णूपासकस्याग्न्यादिप्राप्तिर्नायुक्ता, अग्न्यादिप्राप्तिरित्यनेन तदन्तर्गतभगवत्प्राप्तेरेव विवक्षितत्वादित्यर्थः। खण्डनं प्राग्वत्॥

इति श्रीतत्त्वकौस्तुभे द्वितीयपरिच्छेदे प्रथमाध्यायस्य
द्वितीयः पादः॥

॥ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

आथर्वणे श्रूयते—'यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षम्' इत्यादि। तत्र द्युभ्वाद्यायतनं किमिति वीक्षायां रुद्र इति प्राप्तम्, 'रुद्रो वाव लोकधारः' इति श्रुतेः। प्रकृतिर्वा, द्युभ्वादीनां प्रकृतिकार्यत्वात्। जीवो वा, 'अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः' इति द्युभ्वाद्यायतने जीवलिङ्गश्रवणाज्जीवस्य प्राणित्वप्रसिद्धेश्च। वायुर्वा, 'वायुना वै गौतम सूत्रेण' इत्यादिश्रुत्या वायोर्लोकाधारत्वप्रतीतेः॥ सिद्धान्तार्थं सूत्रम्—

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

द्युभ्वादेराधारो विष्णुरेव, 'तमेवैकं जानथ आत्मानम्' इत्यात्मशब्दात्। 'आत्मब्रह्मादयः शब्दास्तमृते विष्णुमव्ययम्। न संभवन्ति यस्मात्तैर्नैवाप्ता गुणपूर्णता॥' इति ब्रह्मवैवर्ते। किं च,

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

'अमृतस्यैष सेतुः' इति मुक्तप्राप्यत्वोक्तेरिति सूत्रार्थः॥

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

अनुमानात्मकागमपरिकल्पिते रुद्रप्रकृती नेह ग्राह्ये, तत्समर्पकशब्दाभावात्। 'सोऽन्तकः स रुद्रः स प्राणभृत्स प्राणनायकः स ईशो यो हरिर्योऽनन्तो यो विष्णुर्यः परः परोवरीयान्' इत्यादिना प्राणग्रन्थिरुद्रत्वादेर्विष्णोरेवोक्तत्वात्। ब्रह्माण्डे च—'रुजं द्रावयते यस्माद्रुद्रस-

स्माज्जनार्दनः । ईशानादेव चेशानो महादेवो महत्त्वतः ॥ पिबन्ति ये नरा नाकं मुक्ताः संसार-सागरात् । तदाधारो यतो विष्णुः पिनाकीति ततः स्मृतः ॥ शिवः सुखात्मकत्वेन शर्वः [1]संरोधनाद्धरिः । कृत्त्यात्मकमिमं देहं यतो वस्ते प्रवर्तयन् ॥ कृत्तिवासास्ततो देवो विरिञ्चिश्च विरेचनात् । बृंहणाद्ब्रह्मनामासावैश्वर्यादिन्द्र उच्यते ॥ एवं नानाविधैः शब्दैरेक एव त्रिविक्रमः । वेदेषु सपुराणेषु गीयते पुरुषोत्तमः ॥' इति । वामने च—'न तु नारायणादीनां नाम्नामन्यत्र संभवः । अन्यनाम्नां गतिर्विष्णुरेक एव प्रकीर्तितः ॥' इति । स्कान्दे च—ऋते नारायणादीनि नामानि पुरुषोत्तमः । प्रादादन्यत्र भगवान् [2]राजेवर्ते स्वकं पुरम् ॥' इति । 'चतुर्मुखः शतानन्दो ब्रह्मणः पद्मभूरिति । उग्रो भस्मधरो नग्नः कपालीति [3]शिवस्य च । विशेषनामानि ददौ स्वकीयान्यपि केशवः ॥' इति ब्राह्मे । एवं रुद्रादिशब्दानां विष्णौ योगमुक्त्वा 'वेदेषु सपुराणेषु गीयते' इत्युक्त्या विद्वद्रूढिकथनाच्छ्रुत्यन्तरेऽपि विष्णोः प्रतिपाद्यत्वनिश्चयो युक्तः, रूढिमात्रान्महायोग-विद्वद्रूढ्योः प्राबल्यादिति भावः ॥

प्राणभृच्च ॥ ४ ॥

प्रागुक्तहेतूनां नञश्च समाकर्षणार्थश्चकारः । जीववायू नेह प्राह्यौ, आत्मशब्दात् मुक्तोपसृप्यत्वोक्तेः अतच्छब्दाच्चेति सूत्रार्थः ॥

नन्वात्मशब्दादिकं जीवेऽपि संभवत्येव, तस्य वस्तुतो ब्रह्माभेदादित्याशङ्क्य नेत्याह—

भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशम्' इति भेदोक्तेरित्यर्थः ॥

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

'द्वे विद्ये वेदितव्ये' इति परविद्याविषयवस्तुनोऽत्र प्रकरणादीशशब्दो विष्णुपर एवेति तस्यैव भेद उक्त इति भावः ॥

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ७ ॥

जीवेशयोर्भेदे हेत्वन्तरपरमिदं सूत्रम्, 'द्वौ सुपर्णौ' इति श्रुतेरिति भावः । संयुक्तौ सखायौ द्वौ सुपर्णरूपौ जीवेशौ देहाख्यं पिप्पलवृक्षमालिलिङ्गतुः । तयोर्मध्ये अन्यो जीवः अश्वत्थफलरूपं देहजनितकर्मफलमस्वाद्वेव स्वादुत्वेनात्ति । अन्य ईश्वरः तदनश्नन् अभितः प्रकाशत इति हि गुहाधिकरणाविरोधेन श्रुत्यर्थः । न च मिथ्याभेदानुवादित्वं श्रुतेः, अप्रामाण्या-पातात् । तस्माद्विष्णुरेव द्युभ्वाद्यायतनं न त्वन्यदिति भाष्याधिकरणशरीरम् । खण्डनं प्राग्वत् ॥

---

1. संबोधनाद्धरिः 2. राजेवैतत् 3. शिवः परः

यत्तु 'सोऽन्तकः स रुद्रः' इत्यादिवचनमुदाहृतम्, तदद्वैताभिप्रायकमेव । तथा च कैवल्योपनिषदि—'उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठम्' इत्याद्युक्त्वा 'स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् । स एव विष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः स चन्द्रमाः' इति चोक्त्वा 'ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति नान्यः पन्था विमुक्तये' इत्युक्तम् । एवमथर्वशिरःप्रभृतिष्वपि स्पष्टम् । यदपि विष्णौ विद्वद्रूढिः निरवधिकैश्वर्यरूपमहायोगश्चेत्युक्तम्, तच्छिवेऽपि तुल्यम् । तथा च मन्त्रवर्णः—'तव श्रिये मरुतो [1]मर्जयन्त रुद्र यत्ते जनिम चारु चित्रम् । पदं यद्विष्णोरुपमं [2]निधायि [3]' इति । उपबृंहितं च पाराशरोपपुराणे—'रौद्रं लिङ्गं महाविष्णुर्भक्त्या शुद्धं शिवालयम् । चारु चित्रं समभ्यर्च्य लब्धवान् परमं पदम् ॥' इति । तथा विष्णुरित्थेति मन्त्रे अस्याग्नेः परमं शिवस्वरूपं ज्ञातवतो विष्णोः बृहत्त्वं तृतीयलोकपालकत्वाद्युक्तम् । अत एव 'अस्य देवस्य' इति मन्त्रे विष्णोः पूजने सति यन्महत्त्वं लभ्यते तद्रुद्र एव जानाति यतो रुद्रीयं तदित्युक्तम् । तथा पाद्मे—'श्रुतानि सर्वशास्त्राणि पुराणान्यखिलानि च । धर्मशास्त्राणि सर्वज्ञ त्वत्तः सूत महामते । अस्माकं संशयः कश्चित्' इत्युपक्रम्य, 'को देवः परमो ज्यायान्कथं चाराध्यते हि सः' इति पृष्टे सनत्कुमारविष्णुसंवादमुखेनोत्तरितम् । तत्रेदं विष्णुवचनम्—'एक एव शिवो ज्यायान् द्विधा च बहुधा श्रुतः । वेदेषु च पुराणेषु साङ्गोपाङ्गेषु गीयते । सांख्यं योगः पाञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा । ज्ञानान्येतानि पञ्चैव ज्ञेयस्त्वेको महेश्वरः ॥ सर्वाकारो निराकारो महात्मा पार्वतीपतिः । तस्मात्परतरं नास्ति ज्ञानज्ञेयात्सदाशिवात् ॥' इति । तथा महाभारते आरण्यके—'ततो गच्छेत्सुवर्णाक्षं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् । यत्र विष्णुः प्रसादार्थं रुद्रमाराधयत्पुरा[4] ॥' इति । द्रोणपर्वणि—'देवदेवस्त्वचिन्त्यात्मा अजय्यो विष्णुरव्ययः । सर्वरूपं भवं ज्ञात्वा लिङ्गेऽर्चयति तं सदा । तस्मिन्नभ्यधिकां प्रीतिं करोति वृषभध्वजः ॥' इति । आनुशासनिके इन्द्रं प्रत्युपमन्युवचनम्—'यस्य ब्रह्मा च विष्णुश्च त्वं च शक्र सहामरैः । [5]अर्चयध्वे [6]सदा लिङ्गं तस्माच्छ्रेष्ठतरो हि सः ॥' इति । भागवते चतुर्थस्कन्धे षष्ठाध्याये देवान्प्रति ब्रह्मणो वचनम्—'नाहं न यज्ञो न च यूयमन्ये ये देहभाजो मुनयश्च तत्त्वम् । विदुः प्रमाणं बलवीर्ययोर्वा [7]तस्यात्मतन्त्रस्य क उपायं विधित्सेत् ॥' इति । अष्टमस्कन्धे सप्तमेऽध्याये—'न ते गिरित्राखिललोकपालविरिञ्चवैकुण्ठसुरेन्द्रगम्यम् । ज्योतिः परं यत्र रजस्तमश्च स त्वं न यद्ब्रह्म निरस्तभेदम् ॥' काशीखण्डे चतुर्भुजाभिषेकाध्याये स्पष्ट एव शिवोत्कर्षः । यत्तु, नवीनः सत्त्वप्रयुक्तं विष्णोराधिक्यमिति तन्न, शिवेऽपि सुवचत्वात् । उक्तं हि सूतगीतासु—'यस्य मायागतं सत्त्वं शरीरं स्यात्तमोगुणः । संहाराय

---

1. मज्जयन्त ; दुर्जयन्त 2. निधायाति 3. तेन पासि गुह्यं नाम गोनाम् 4. सुराः
5. अर्चयध्वम् 6. महालिङ्गम् 7. तस्यात्मतत्त्वस्य कलां विधत्से

त्रिमूर्तीनां स रुद्रः स्यान्न चापरः ॥' इत्यादि। कौर्मे विंशाध्याये—'तमूचुर्भ्रातरो रुद्रः सेवितः सात्त्विकैर्जनैः। मोचयेत्सत्त्वसंयुक्तः पूजयेशमतो हरम् ॥' इति। कस्तर्हि पुराणानां परस्परकलहस्य समाधिः? इति चेत्, अद्वैतमेवेति चतुर्थाधिकरणभङ्ग एवोक्तम्। उक्तं च वायुपुराणे—'तपसा तोषयित्वा तु पितरं परमेश्वरम्। ब्रह्मनारायणौ पूर्वं रुद्रः कल्पान्तरेऽसृजत्। [1]कल्पान्तरे पुरा ब्रह्मा रुद्रविष्णू जजान ह। विष्णुश्च भगवांस्तद्वद्ब्रह्माणमसृजत्प्रभुः[2]। नारायणं पुनर्ब्रह्मा[3] ब्रह्माणं च पुनर्भवः। एवं कल्पेषु कल्पेषु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः। परस्परस्माज्जायन्ते परस्परजयैषिणः। तत्तत्कल्पान्तवृत्तान्तमधिकृत्य महर्षिभिः। प्रभावः कथ्यते तेषां परस्परसमुद्भवात्। अयं परस्त्वयं नेति संरम्भाभिनिवेशिनः। यातुधाना भवन्त्येव पिशाचाश्च न संशयः॥' इति। भारते खिलेषु भविष्यत्पर्वणि पञ्चचत्वारिंशेऽध्याये "ईश्वरः—'रामोऽहं तु भविष्यामि विष्णवंशेन समन्वितः। दशाननपुरोगाणि हनिष्ये तानि संयुगे। ऋक्षवानररूपेण यूयमत्र जनिष्यथ॥' मातङ्गः—'इत्युक्ता भूतनाथेन देवदेवेन राघव। तुष्टाः सुरगणाः सर्वे दिवं जग्मुर्यथासुखम्। स त्वं राम महाबाहो शंकरो लोकशंकरः। वधार्थं राक्षसेन्द्राणां जातो रघुकुलोत्तमे[4]॥'" इति। पाद्मे सृष्टिखण्डे—'सर्गस्य प्रतिसर्गस्य स्थितेः कर्ता जनार्दनः। सर्गे वै रजसा युक्तः सत्त्वस्थः परिपालने॥ प्रतिसर्गे तमोद्रिक्तः स एव त्रिविधः क्रमात्। विशुद्धोऽयं ततः कृष्णः पुराणः शिव उच्यते॥' इति। अत एव 'यो ब्रह्मविष्णुरुद्राणां भेदोत्कर्षौ स्वभावतः। साधयेदुदरव्याधियुक्तो भवति मानवः॥' इत्यादिमहार्णवायुदाहृतं कर्मविपाकस्मृतिजातं संगच्छते॥

यत्तु 'अन्यमीशम्' इति भेदे प्रमाणमुपन्यस्तं तन्न, त्वद्रीत्या 'अन्योऽन्तरः' इतिवदुपपत्तेः। अस्माकं तु व्यावहारिकप्रामाण्यं भेदे, तत्त्वावेदनरूपं तु ब्रह्मण्येवेत्यभ्युपगमात्। उक्तं च स्कान्दे—'व्यावहारिकसत्यार्थं साक्षात्सत्यार्थचिद्घनम्। उभयं वक्ति वेदस्तु' इति। तस्माद्द्वैतमेव श्रुतिस्मृतितात्पर्यगोचर इति स्थितम्॥

छान्दोग्ये श्रूयते—'यो वै भूमा तत्सुखम्' इति। तत्र भूमा किं वायुः, उत विष्णुरिति विशये, वायुरेवेति प्राप्तम्। अत्र हि नामवागादितारतम्यमाशावसानमुक्त्वा 'प्राणो वा आशाया भूयान्' इति प्राणस्याशोत्तमत्वं चाभिधाय तत उत्तममनुक्त्वा भूमा आम्नातः। न च प्राणोऽपि विष्णुरेव 'अत एव प्राणः' इति न्यायेनेति वाच्यम्, 'उत्क्रान्तिप्राणान्' इति वाक्यशेषावगतस्योत्क्रमणस्य सर्वगते हरावसंभवात्। एवं प्राप्ते, सिद्धान्तमाह—

भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

भूमा विष्णुरेव, संप्रसादात्, पूर्णसुखरूपत्वात्, सर्वेषामुपर्युपदेशाच्च॥

---

1. कल्पान्तेषु 2. पुनः 3. सदा पूर्णम् 4. रघुषु सत्तम

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

इति सूत्रान्तरम् । 'स एवाधस्तात्' इत्यादिनोक्तस्य सर्वगतत्वादेर्विष्णावेव संभवादित्यर्थः । उत्क्रमणं तु सर्वगतस्यापि विष्णोः रूपान्तरविवक्षया 'तमुत्क्रामन्तम्' इत्यादिश्रुतिसिद्धमिति भावः । खण्डनं प्राग्वत् ॥

वाजसनेयके श्रूयते—'तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृ अश्रुतं श्रोतृ' इत्यादि । तत्राक्षरं मध्यमं श्रीतत्त्वमेवेति प्राप्तम्, 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः' इति वाक्यशेषात् । चन्द्राद्याधारत्वं हि श्रियो लिङ्गम्, 'अहं सोममाहनसं बिभर्मि' इति श्रुतेः । आहनसं यज्ञेष्वभिषूयमाणम् । [1]कृताभिमानित्वेनेयमुक्तिः, 'सोमं राजानं जुह्वति यं देवा भक्षयन्ति' इत्यादिवत् । एवं प्राप्ते, सिद्धान्तमाह—

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥

अक्षरं विष्णुरेव, 'एतस्मिन् खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च' इति अम्बरान्तस्य सर्वस्य धृतेः । श्रूयते च विष्णुसूक्ते—'य उ त्रिधातु पृथिवीमुत द्यामेको दधार भुवनानि विश्वा' (ऋ. २. २. २४) इति । किं च,

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

सा च सर्वधृतिः प्रशासनादुक्ता— 'एतस्य वाऽक्षरस्य प्रशासने' इति । प्रशासनं च विष्णोरेव श्रूयते—'सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशा विधर्मणि' इति । अस्यार्थः— महदहंकारपञ्चमहाभूताख्याः सप्त देवताः अर्धगर्भाः ब्रह्माण्डाख्यसमृद्धगर्भास्तदावरणभूता भुवनस्य रेतः रतिप्रदाः सारभूता वा विष्णोः प्रदिशा आज्ञया विधर्मणि विविधधर्मधारणे तिष्ठन्तीति ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

'अस्थूलमनणु' इत्यादिना स्थूलाणवादीनामन्यवस्तुस्वभावानां व्यावृत्तेश्च । लौकिकस्थौल्यादेर्विरहोऽलौकिकस्य सत्त्वं च विष्णावेव श्रूयते—'अस्थूलोऽनणुरमध्यमो मध्यमो व्यापको योऽसौ हरिरादिरनादिरविश्वो विश्वः सगुणो निर्गुणः' इत्यादि । खण्डनं प्राग्वत् ॥

छान्दोग्ये श्रूयते—'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' इति । तत्र सत् किं प्रधानं ब्रह्म वेति संशये, प्रधानमिति प्राप्तम्, 'बहु स्यां प्रजायेयेति' इति बहुभावाख्यविकारश्रवणात् । न हि विष्णुः, 'अविकारः सदा शुद्धो नित्य आत्मा सदा हरिः' इत्यविकारत्वोक्तेः । सिद्धान्तमाह—

---

1 कृता॰

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॥ १३ ॥

सः विष्णुरेव, 'तदैक्षत' इति ईक्षणव्यापारश्रवणात् । 'बहु स्याम' इति तु विकारं विनैव स्वरूपबहुत्वेनोपपन्नम्, 'अजायमानो बहुधा विजायते' इति श्रुतेः । अजायमानोऽविकुर्वाणः । खण्डनं प्राग्वत् ॥

छान्दोग्ये श्रूयते—'एतस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्' इति । तत्र हृदयपद्मस्थो विष्णुरन्यो वेति संशये, अन्य इति प्राप्तम्, आकाशशब्दात्, 'तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मम्' इति श्रुत्यन्तराच्च । सिद्धान्तमाह—

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

दहरो विष्णुरेव, उत्तरेभ्यो गुणेभ्यः । तथा हि वाक्यशेषे श्रूयते—'य आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' इत्यादि ॥

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च ॥ १५ ॥

'अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति' इति सुप्तस्य तद्गतिश्रुतेः, ब्रह्मशब्दाच्च । लिङ्गं च तथा दृष्टम्—'अरश्च वै ण्यश्च अर्णवौ च ब्रह्मलोकः' इति । तस्य हि विष्णुलोकलिङ्गत्वं स्मर्यते—'अरश्च वै ण्यश्च सुधासमुद्रौ तत्रैव सर्वाभिमतप्रदौ द्वौ' इति ॥

किं च,

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥

'अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदाय' इति हृत्पद्मस्थस्य सर्वाधारत्वश्रवणाच्च विष्णुरेवासावित्यर्थः । अस्य विष्णोर्महिम्नः अस्मिन् हृत्पद्मस्थले उपलब्धेः 'एष भूताधिपतिरेष भूतपालः' इत्यादिना ॥

प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥

'तत्रापि दहं गगनं विशोकस्तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्यम्' इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेरित्यर्थः ॥

इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासंभवात् ॥ १८ ॥

'परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते[1] एष आत्मेति होवाच' इति जीवपरामर्शात् स इति चेत्, न, तस्य स्वतोऽपहतपाप्मत्वाद्यसंभवात् ॥

---

1. अभिसंपद्यते

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

'स तत्र पर्येति जक्षत्क्रीडन् रममाणः' इत्याद्युत्तरवचनात् जीव एवेति चेत्, न, तत्र हि परमेश्वरप्रसादादाविर्भूतस्वरूपो मुक्त उच्यते। यत्प्रसादात्स मुक्तो भवति स भगवान् पूर्वोक्तः॥

नन्वीश्वरप्रसादासादितापहतपाप्मत्वादिगुणो जीव एव हृत्पद्मस्थात्मा किं न स्यादित्याशङ्क्याह—

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

भवेदेवं, यदि 'एष ते' इति जीवं परामृश्य तस्य हृत्पद्मस्थात्मत्वं विधीयेत। न त्वेतदस्ति। किं तु ईश्वरार्थोऽयं परामर्शः। 'यं परञ्ज्योतिराख्यं भगवन्तमभिसंपद्य जीवः स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते, स एष आत्मा' इति परमात्मानमेव 'एषः' इति परामृश्य तस्यात्मत्वं विधीयत इत्यर्थः॥

अल्पश्रुतेरिति चेत् तदुक्तम् ॥ २१ ॥

दहर इत्यल्पश्रुतेर्न विष्णुरिति चेन्न, 'निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च' इत्युक्तत्वात्। खण्डनं प्राग्वत्॥

कठवल्लीषु श्रूयते—'तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यं परमं सुखम्। कथं नु तद्विजानीयां किमु भाति न भाति च॥' इति। अत्र परमं सुखमिति किं विष्णुरन्यद्वेति संशये, अन्यदिति प्राप्तम्, 'तमात्मानं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम्' इति ज्ञानिसुखस्य संनिहितत्वेन तस्यैव तदेतदिति परामर्शात्, भगवतः प्रकृतत्वेऽपि व्यवहितत्वात्। एवं प्राप्ते, सिद्धान्तमाह—

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

परमात्मैवात्रानिर्देश्यं सुखमिति निर्दिष्टः, 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्' इत्यनुकृतेः 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति वचनाच्च। न हि ज्ञानिसुखमनुभाति सर्वं, नापि तद्भासा॥

अपि च स्मर्यते ॥ २३ ॥

'यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम्। यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्॥' इति। 'न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः। यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम॥' इति च। तथा चागत्या व्यवहितपरामर्शस्वीकार इति भावः। खण्डनं प्राग्वत्॥

चतुर्थवल्ल्यामाम्नायते—'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति। ईशानो भूतभव्यस्य' इति। तत्रेशानो रुद्रो वायुर्विष्णुर्वेति संशये, रुद्र इति प्राप्तम्, ईशानशब्दस्य तत्र

रूढेः सा हि योगाद्बलीयसी । यद्वा, वायुरेवेशानः, इह श्रुतस्य भूतभव्यस्वामित्वस्य 'विश्वे देवा उपासते' इत्युत्तरत्र श्रुतस्य सर्वदेवोपास्यत्वस्य च वायावेव संभवात् । अत एव रुद्र इति पक्षो गर्भस्रावेणैव गतः, तत्र सर्वस्वामित्वसर्वदेवोपास्यत्वयोर्बाधितत्वात् । वायोस्तु श्रुत्या तत्सिद्धिः । तथा च मन्त्रः—'कुविदङ्ग नमसा ये वृधासः पुरा देवा अनवद्यास आसन् । ते वायवे मनवे बाधितायावासयन्नुषसं सूर्येण ॥' (ऋ ५. ६. १३) इति । अङ्गेति संबोधने । ये देवा नमसा वायोर्नमस्कारादिना वृधासः ज्ञानादिगुणपूर्णाः । अनवद्यासः अशनायाद्यवद्यविधुराः पुरा आसन् ते कश्चिद्रहस्यस्थाने सूर्येण साकं मनवे ज्ञानिने बाधिताय बाधिभिः संसारबाधवद्भिरिताय शरणं प्राप्ताय वायवे उषसं बुद्धिमवासयन् तद्विषयामकुर्वन्नित्यर्थः । एवं प्राप्ते, सिद्धान्तमाह—

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

'ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयति अपानं प्रत्यगस्यति । मध्ये वामनमासीनं विश्वे देवा उपासते ॥' इति हि पञ्चमवल्ल्यां श्रुतम् । तथा च वामनशब्दादेव विष्णुरिति प्रमितः । नन्विह प्राणप्रेरकत्वाद्वायुरेव ग्राह्यः । तद्धि तल्लिङ्गम्, 'यथा सम्राडेवाधिकृतान् विनियुङ्क्ते एतान् ग्रामानधितिष्ठस्वैतान् ग्रामानधितिष्ठस्वेत्येवमेवैष प्राण इतरान् प्राणान् पृथक्पृथगेव संविधत्ते' इति श्रुतेरिति चेत्, न, लिङ्गापेक्षया वामन इति श्रुतेर्बलीयस्त्वात् । 'श्रुतिर्लिङ्गं समाख्या च वाक्यं प्रकरणं तथा। पूर्वं पूर्वं बलीयः स्यादेवमागमनिर्णयः[1] ॥' इति स्कान्दे । अत्र तत्त्वप्रकाशिका—नाममात्रेण निर्देशः श्रुतिः । असाधारणधर्मो लिङ्गम् । निराकाङ्क्षपदानि वाक्यम् । एकप्रमेयप्रतिपादकानेकवाक्यानि प्रकरणम् । अनेकप्रमेयप्रतिपादकमेकार्थे तात्पर्ययुक्तं स्थानम् । समानोक्तिः समाख्या । तत्र श्रुतेः साक्षादर्थबोधजनकत्वात् सर्वप्राबल्यम् । लिङ्गस्यानुमापकतया तदानन्तर्यम् । वाक्यस्यानेकार्थकथनद्वाराऽर्थानुमापकत्वात्ततोऽपि दौर्बल्यम् । प्रकरणस्य बह्वर्थपरत्वेनार्थानुमितिहेतुत्वात्तदवमता । स्थानस्यातिबह्वर्थकथनेनाभिप्रेतार्थानुमितिजनकस्य ततोऽपि दौर्बल्यम् । समाख्यायाः स्थानान्तरगतायाः सादृश्यमात्रेणार्थानुमापकत्वात्ततोऽपि दुर्बलत्वम् । न च स्कान्दे यथास्थित एव क्रमः, 'आत्मा प्रकरणात्' इत्यत्र समाख्यायाः प्रकरणेन बाधितत्वात् । तथा जैमिनिः—'श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्' इति । 'वाक्यं प्रकरणं स्थानं समाख्या च तथाविधा' इति भाष्यकारोक्तिरप्येवं संगच्छत इति । न च निरवकाशत्वं लिङ्गस्य, विष्णौ सावकाशत्वात् ॥

ननु सर्वगतस्याङ्गुष्ठमात्रत्वं कथमित्यत आह—

---

1. ०लिङ्गतः

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

हृदि विद्यमानस्यावकाशस्याङ्गुष्ठमात्रतया तत्राभिव्यक्ताया भगवन्मूर्तेरङ्गुष्ठमात्रत्वं युज्यते। पश्वादीनामङ्गुष्ठाभावेऽपि मनुष्याणामेव वेदविद्याधिकारादविरोधः। तस्मादीशानो विष्णुरेवेति सिद्धमिति माध्वाधिकरणशरीरम्। खण्डनं प्राग्वत्॥

किं च, रुद्र इति पक्ष इह त्वया दूषयितुमशक्यः। यत्तूक्तम्—'गर्भस्रावेण गतः स्तः' इति, तत् श्रुतिस्मृतिपुराणाद्यपरिशीलनप्रयुक्तम्। समन्वयाधिकरणद्युभ्वाद्याधिकरणयोः खण्डने स्फुटीकृतमेतत्। यदपि 'कुविदङ्ग' इत्युदाहृतं तत् विपरीतम्, नमसा 'नमस्ते रुद्र' इत्यादिमन्त्रेण रुद्रनमस्कारादिना वा 'तव श्रिये मरुतो मर्जयन्त' इत्यादिसंवादात्। वृथास इत्यादि प्राग्वत्। बाधिताय तापत्रयाभिभूताय मनवे मननादिज्ञानसामग्रीप्रवृत्ताय वायवे बुद्धि-मवासयन् उपादिशन्निति व्याख्यानात्। त्वत्पक्षे तु बाधितायेत्यत्र इवर्णस्य दीर्घतापत्तेः, अवग्र-हापत्तेः 'तृतीया कर्मणि' इति प्रकृतिस्वरापत्तेश्च। यत्तु वामनश्रुतिर्बलीयसीति, तन्न, उपक्रम-स्थाया ईशानश्रुतेरसंजातविरोधितया ततोऽपि बलीयस्त्वात्। तथा च 'वेदो वा प्रायदर्शनात्' इत्यधिकरणे भट्टपादैरुक्तम्—'असंजातविरोधित्वादर्थवादो यथा स्थितः। आस्थेयस्तद्विरुद्धस्य विध्युद्देशस्य लक्षणा॥' इति॥

स्यादेतत्। जैमिनीयमीमांसायां यथा तथाऽस्तु। माध्वमते तु उपक्रमादुपसंहार एव बलीयान्। इदं च ब्रह्मतर्के सिद्धम्, 'उपक्रमादिलिङ्गानां बलीयो ह्युत्तरोत्तरम्। श्रुत्यादौ पूर्वपूर्वं च ब्रह्मतर्कविनिर्णयात्॥' इत्यनुव्याख्यानोक्तेः। 'उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम्। अर्थवादो-पपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये॥' इति समन्वयाधिकरणमध्वभाष्योदाहृतबृहत्संहितावचनविवरणा-वसरे तत्त्वप्रकाशिकायां तथैव सिद्धान्तितत्वाच्चेति चेत्, सत्यम्, प्रसिद्धतर्कमीमांसादिपरिशीलन-शालिभ्यः पण्डितेभ्यो बिभ्यतस्तव वन्ध्यासूनुप्रायब्रह्मतर्कशरणीकरणमुचितमेव; किं तु 'श्रुति-लिङ्ग...' इत्यादिजैमिनिसूत्रं घनगर्जितन्यायेन श्रुत्वा तदीयांश्चार्थांस्तद्दर्शनविरुद्धानेवोत्प्रेक्ष्य यन्मीमांसाच्छायानुकारि प्रलपितं तदेवानुचितम्। इह हि यच्छ्रुत्यादीनां लक्षणादिकं त्वयोक्तं तदतितुच्छमिति स्पष्टमेव मीमांसादर्शिनाम्। किं च, न केवलमिहैवेत्थम्, किं तु त्वद्भाष्यानु-व्याख्यानतत्त्वप्रकाशिकान्यायसुधासु प्रायेण मीमांसकमर्यादोल्लङ्घनेन व्यवहारस्तन्मतमित्यन्यथा-ऽनुवादश्च दृश्यते। तथा हि—'द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः' इति सूत्रे भाष्यम्—द्वादशाहः क्रत्वात्मकः सत्रात्मकश्च भवतीति। 'लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तत्' इति सूत्रे श्रवणगुरुप्रदानयोः प्रधानेतिकर्तव्यतारूपयोः गुरुप्रदानं प्रबलमित्युपपादनार्थं तत्त्वप्रकाशिका—न चेतिकर्तव्यतात्वेन दौर्बल्यं, यज्ञीयहिंसायामितिकर्तव्यताया एव प्राबल्यदर्शनादिति। 'भूम्नः

क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा च दर्शयति' इति सूत्रे तत्त्वप्रकाशिका—यथा खलु दीक्षाप्रायणीयोदयनीयसवनत्रयावभृथात्मकस्य क्रतोः सर्वयागेष्वनुवर्तन एव साफल्यात्, अन्यथा वैफल्याज्ज्यायस्त्वम्; ततश्च सर्वैः कर्तव्यत्वं, तथा भूमत्वस्यापि सर्वत्रानन्दादिषु सहभावेनोपासन एवेष्टसिद्धेरिति। 'स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः' इत्यधिकरणे अयजमानानामप्यृत्विजां सत्रयागफलमिवास्वामिनामपि कर्तृणां कर्मज्ञानफलमिति भाष्यादौ स्थापितम्। जिज्ञासासूत्रे च प्रथमसंहिततयोंकारनिर्देशं सूत्रावयवभूतमङ्गीकृत्य संहिताप्रयोजनमुत्तरसूत्रेष्वप्यनुगतिसूचनमिति व्युत्पादनार्थं न्यायसुधा—सर्वाणि हि सूत्राणि प्रत्येकमनेकवेदवाक्यविचारपरत्वादवान्तरा ब्रह्मविद्याः। 'स्वत्वत्यनोंकृतं ब्रह्म परस्ताच्च विशीर्यते' इति श्रौतार्थवादसामर्थ्यात् सर्वास्वपि ब्रह्मविद्यासु आद्यन्तयोरोंकारस्योहः कर्तव्य इति गम्यते। न चोह्यमानं वाक्यात् पृथगिति शक्यते वक्तुम्, मन्त्रेष्वप्यूह्यमानस्य मन्त्रानवयवत्वप्रसङ्गादिति। आनन्दमयाधिकरणे च न्यायसुधा—'ज्योतिषां स्तोमो हि ज्योतिष्टोमः' इति। 'ज्योतिरुपक्रमात्तु' इत्यधिकरणे तत्त्वप्रकाशिकाऽप्येवम्। अत्र सर्वत्र प्रसिद्धमीमांसानुरोधी व्यवहारो न भवतीति तद्विदां सुविदितमेव। अहीनसत्ररूपेण ह्युभयविधो द्वादशाहो न तु क्रतुसत्ररूपेण, क्रतुत्वस्योभयसाधारणत्वात्। यज्ञीयहिंसायामितिकर्तव्यताप्राबल्यं दृष्टमिति त्वत्यन्तनिरालम्बनम्। दीक्षणीयादिसकलाङ्गसहितः क्रतुः सर्वयागेष्वनुवर्तेत इत्यपूर्वो व्यवहारः। दीक्षणीयादिज्योतिष्टोमेतिकर्तव्यताकलाप एव हि तद्विकृतिभूतेषु[1] अतिदिश्यते, न तु ज्योतिष्टोमक्रतुरपि, न वा सर्वयागेषु। न चेतिकर्तव्यताकलापः क्रतुरिति व्यवह्रियते। न च ज्योतिष्टोमेतिकर्तव्यताकलापस्य तद्विकृतिष्वतिदेशेन किमपि ज्यायस्त्वम्, ऐष्टिकादीतिकर्तव्यताकलापस्यापि तत्तद्विकृतिष्वतिदेशेन साम्यात्। न चानतिदेश्यात्त्वप्रधानाज्ज्यायस्त्वं विवक्षितम्, विरोधात्; न ह्यमात्यानपि सेवमानो भटवर्गस्तानसेवमानाद्राज्ञो ज्यायान् भवति। नाप्यर्थलोपादिनाऽनतिदेश्यादङ्गान्तराज्ज्यायस्त्वम्, दीक्षणीयादेरपि त्रेधा तथाप्रत्याम्नानादिनाऽश्वमेधादिष्वनतिदेशात्। 'सर्वेष्वयजमाना ऋत्विजः' इति तु प्रलापमात्रम्, 'ये यजमानास्त ऋत्विजः' इति तत्र यजमानानामृत्विक्कार्ये विधानात्। न चोंकारस्योत्तरसूत्रेषु अनुगतिरूहः, 'देवस्य त्वा' इत्यादिमन्त्रेषु सूर्यादिशब्दोहेऽग्निशब्दादेरिव कस्यचित् स्थानिनः शब्दस्याभावात्, अनुषङ्गस्योहाद्भेदेन व्यवहाराच्च। यथाऽऽहुः—'आम्नायमानं ह्यनुषज्यमानमन्तर्गतं मन्त्रनिरूपणायाम्' इति 'अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वमाम्नातेषु हि विभागः स्यात्' इति च। न च ज्योतिषां स्तोम इति ज्योतिष्टोमनामनिर्वचनम्; किं तु 'त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंश एतानि वाव ज्योतींषि य एतस्य स्तोमाः' इति वाक्यशेषबलात् ज्योतिर्नामकाः स्तोमा यस्येति तन्निर्वचनं मीमांसकाभिमतम्। बहुव्रीहित्वप्रयुक्तपूर्वपदप्रकृतिस्वरदर्शनाच्चेदमेव युक्तम्। 'ज्योतिष्टोमं प्रथममुपयन्ति' इत्यत्र हि आद्युदात्त-

1. विश्वजिदादिषु इत्यधिकः पाठः

त्वमेव तैत्तिरीया अधीयते। न च ज्योतिःशब्दे फिट्स्वरः शङ्क्यः, 'द्युतेरिसन्नादेश्च जः' इति इसन्प्रत्यये नित्वेनाद्युदात्तत्वात् ॥

एवं तावन्मीमांसकमर्यादोल्लङ्घनेन व्यवहार उदाहृतः। तन्मतमित्यन्यथाऽनुवादमप्युदाहरामः—'अङ्गीकृतत्वादपि तैः पदार्थानां पृथक् पृथक्। क्रियापदेनान्वयस्य वाक्यभेदाद्धि दूषणम् ॥' इत्यनुव्याख्यानम्। एतच्च सत्यज्ञानादिवाक्येषु ब्रह्मानुवादेन सत्यत्वाद्यनेकविधाने वाक्यभेदः स्यादिति शङ्काम्, 'पृथगेव च वाक्यत्वं पृथगन्वयतो भवेत्। अवान्तरत्वाद्वाक्यानां वाक्यभेदो न दूषणम् ॥' इत्यभ्युपगमेन परिहृत्य मीमांसकमतेऽपीदं समानमित्यनेन श्लोकेनोच्यत इति न्यायसुधायां व्याख्यातम्। तैर्मीमांसकैरपि 'अरुणयैकहायन्या पिङ्गाक्ष्या गवा सोमं क्रीणाति' इत्यादावरुणादिपदानां क्रियापदेन पृथक्पृथगन्वयस्याङ्गीकृतत्वात् तेषामपि हि वाक्यभेदात् दूषणं प्रसज्येत। तत्रैतावदेव वक्तव्यम्—महावाक्यभेद एव दूषणम्, नत्ववान्तरवाक्यभेद इति; तदस्माकमपि समानमिति। न च प्रसिद्धमीमांसकमतेऽवावान्तरवाक्यभेदोऽस्ति, क्रयभावनाया विधेयत्वेन 'अप्राप्ते तु विधीयेरन् बहवोऽप्येकयत्नतः' इत्युक्तरीत्या आरुण्यादिविशिष्टक्रयभावनारूपक्रियैक्येन पदैकवाक्यताया एव तैः स्वीकारात्। एवमन्यत्रापि मीमांसानवबोधमूलकं बहु मध्वादिभिर्व्यवहृतम्। विस्तरभयान्नोट्टङ्क्यते। न च कठवल्लीमन्त्रे ईशानशब्दो भूतभव्यस्येति पदसमभिव्याहारात् भूतभव्यप्रतियोगिकेशितृत्वपरो न तु शिवे रूढिमानिति वाच्यम्, तथा सति वामनशब्दोऽपि प्राणापानमध्यस्थितोक्त्या पूर्वापरमन्त्रेषु बहुधाऽङ्गुष्ठमात्रतोक्त्या च ह्रस्वत्वपरो न तु विष्णौ रूढिमानिति त्वदभिमतश्रुतेरपि हानिप्रसङ्गात्। ईशानशब्दस्य योगरूढ्या यौगिकांशमादाय समभिव्याहृतान्वयस्यापि संभवाच्चेति दिक् ॥

स्यादेतत्। 'मनुष्याधिकारत्वात्' इति सूत्रशेषेण मनुष्याणामेव विद्याधिकार इत्युक्तम्। तथा च 'विश्वे देवा उपासते' इति श्रुत्युक्तं देवोपास्यत्वं विरुध्यत इति आशङ्क्य देवानामधिकारं समर्थयते सूत्रकारः—

तदुपर्यपि बादरायणः संभवात् ॥ २६ ॥

मनुष्याणां देवादित्वप्राप्तेरुपरि वेदविद्याधिकारं बादरायणो मन्यते, तेषां विशिष्टबुद्ध्यादिसंभवात्। तिर्यगादीनां तदभावादधिकाराभावः। मनुष्यत्वविशेषणमपि तिर्यगादिव्यावृत्त्यर्थमेवोक्तम्, न तु देवादिव्यावृत्त्यर्थमिति भावः। अत एव तिर्यगादीनामपि येषां विशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वं तेषामस्त्येवाधिकारः; यथा [1]जरितार्यादीनाम् ॥

---

1. पठितार्यादीनाम्।

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥

मनुष्या एव देवादयो भवन्तीति तदुपरीत्युक्तम्। तत्र यदि मनुष्याः सन्तो देवभावं लभन्ते, तर्हि तत्पूर्वं देवताभावात् देवतोद्देश्यके कर्मणि विरोध इति चेन्न, अनेकेषां देवतापद-प्राप्तेर्दर्शनात्[1]। श्रूयते हि—'यज्ञेन यज्ञम्' इत्यादि। अयं हि मन्त्रार्थः—देवाः देवत्वयोग्या मनुष्याः यज्ञेन ज्ञानकर्मात्मकेन यज्ञं भगवन्तमयजन्त। ततस्ते ज्ञानपूर्वकर्मणा स्वःपदं प्राप्य मुख्यलोकधारका आसन्। ते पुनर्महात्मानो देवाः स्वस्वाधिकारावसाने पूर्णसुखात्मकं मोक्षं प्राप्नुवन्। यत्र मोक्षे पूर्वकल्पे मुक्ताः साध्या देवाः सन्तीति ॥

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २८ ॥

ननु शब्दे वेदाख्ये विरोधः। प्रतिपाद्यानां देवानामनित्यतया [2]नित्यानित्यसंयोगविरोध इति चेन्न, प्रभवात्, सर्वकल्पेषु यथापूर्वं देवानां प्रभवात्। तथा च प्रवाहनित्यत्वान्नोक्तदोष इत्यर्थः। अत्र प्रमाणान्याह—अतः प्रत्यक्षानुमानाभ्यामिति। अतः शब्दात् 'धाता यथापूर्वमकल्पयत्' इत्यादिश्रुतेः। प्रत्यक्षात् योगिप्रत्यक्षात्। तच—'यथर्तावृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये। दृश्यन्ते तानि तान्येव तथाभावा युगादिषु ॥' इति तद्वचनात्सिद्धम्। अनुमानात्; पूर्वोत्तरकल्पाः एवं-भूतदेववन्तः, कल्पत्वात्, एतत्कल्पवत्, इत्यादेरित्यर्थः ॥

देवानां प्रवाहनित्यत्वे युक्त्यन्तरमाह--

अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

वेदनित्यत्वान्यथानुपपत्त्यैवेत्यर्थः ॥

समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च ॥ ३० ॥

प्राचीनानां मुक्तत्वेन स्वपदेष्ववृत्तावप्यविरोधः, तदन्येषां प्राचीनसमाननामरूपत्वात्, यथापूर्वमिति श्रुतौ दर्शनात्, प्रागुक्तस्मृतेश्चेत्यर्थः। समाननामरूपत्वांशः पूर्वं स्पष्टं नोक्तः, इह सूत्रे स्पष्टीकृत इति भेदः ॥

मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥

जैमिनिर्मधुविद्यादिषु तावद्देवानामनधिकारमाह। कुतः? असंभवात्। तत्र हि 'वसूना-मेवैको भूत्वा' इत्यादिश्रवणात् वस्वादिपदप्राप्तिः फलम्। तच देवानां सिद्धमेव, न साध्यम् ॥

---

1. देवतापदप्राप्तिदर्शनात्। 2. नित्यसंयोगविरोधः

अस्तु तर्हि मोक्षार्थविद्यास्वधिकारः ; नेत्याह—

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

ज्योतिषि देवानां ज्ञाने भावात् ; सर्ववस्तूनां विषयतया प्रविष्टत्वादित्यर्थः ॥

भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

बादरायणस्तु भगवान् देवानामशेषविद्यास्वधिकारसद्भावं मन्यते। मोक्षतदितरफलानां योग्यानां प्राप्तत्वे अयोग्यानां प्राप्तुमशक्यत्वेऽपि ज्ञानमात्रेणासाध्यस्य कर्मप्रयुक्तस्य मोक्षेऽतिशयस्य सिद्ध्याऽर्थित्वसंभवात्, भगवदितरेषां निरुपचरितसार्वज्ञ्याभावात, विचारादिना च ज्ञानविशेषसंभवादिति भावः। उक्तं च स्कान्दे—'यावत्सेवा परे तत्त्वे तावत्सुखविशेषता। [1]संभवाच्च प्रकाशस्य परमेकमृते हरिम् ॥ तेषां सामर्थ्ययोगाच्च देवानामप्युपासनम्। सर्वं विधीयते नित्यं सर्वयज्ञादिकर्म च ॥' इति। न चैवं जैमिनिमतविरोधः, प्राप्तफलार्थं नानुष्ठेयमित्येतावन्मात्रस्य तदभिमतत्वात्। तदङ्गीकारेणैव फलान्तरार्थितयाऽधिकारस्य भगवता समर्थितत्वात्। 'सर्वज्ञस्यैव कृष्णस्य त्वेकदेशाविचिन्तनम्। स्वीकृत्य मुनयो ब्रूयुस्तन्मतं न विरुध्यते ॥' इति ब्राह्मे। अतो देवानां सर्वविद्याधिकारित्वात्तदुपास्यत्वं हरेर्युक्तमिति माध्वाधिकरणशरीरम्। अत्रोपास्यस्य ब्रह्मत्वं नास्तीत्यादि सामान्यखण्डनं बोध्यम्। मोक्षे तारतम्यं च दूषयिष्यते। देवानां ब्रह्मविद्याधिकार इत्यंशस्त्विष्टः। यज्ञाद्यधिकार इति तु 'यतो विधिनिषेधेषु मनुष्याणामधिक्रिया। अतः पशुपिशाचाद्या धर्माधर्मोंपरा मताः ॥' इति पाद्मवचनेन विरुद्धं न्यायविरुद्धं च, वर्णाश्रमादिसापेक्षाधानं विनाऽन्यसिद्धेः। एतेन तिर्यग्विशेषा अपि व्याख्याताः। अत एव 'गावो वा एतत्' इत्यादीनां [2]गुणार्थवादतैत्वेव शास्त्रकृतां निर्भरः। प्रवाहनित्यताऽपि त्वया दुरुपपादा, जातेः प्रतिव्यक्ति भेदस्य व्यक्त्या सहात्यन्ताभेदस्य च स्वीकारात् ॥

स्यादेतत्। शूद्रोऽपि तद्वधिकारी स्यात्, मनुष्यत्वाविशेषात्, विशिष्टबुद्धियोगाच्च। श्रूयते च पौत्रायणस्य वैदिकसंवर्गविद्याध्ययनम्। न चासावशूद्र एवेति वाच्यम्, 'तमुह परः प्रत्युवाच अहहारे त्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्तु' इति पौत्रायणं प्रति रैक्वोक्तेः। अत्र सिद्धान्तमाह सूत्रकारः—

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

भवेदेवं यदि पौत्रायणः शूद्रः स्यात् ; न त्वेवम्। कथं तर्हि शूद्रेति संबोधनमिति चेत, तदाद्रवणात, तया शुचा आद्रवणात, शुचा द्रवतीति यौगिकः शब्द इति भावः। तदुक्तम्—'राजा

---

1. संभवाच्चाप्रकाशस्य 2. गुणार्थवादतैत्येव

पौत्रायणः शोकाच्छूद्रेति मुनिनोदितः । [1]प्राणविद्यामवाप्यास्मात्परं धर्ममवाप्तवान् ॥' इति । अस्य शुक् कुत इति चेत्, तदनादरश्रवणात्, 'कम्वर एनमेतत्सन्तं सयुग्वानमिव रैक्वमात्थ' इति हंसकृतानादरश्रवणादित्यर्थः । अरे हंस एतद्वचनं कमेनमुद्दिश्य आत्थ सन्तं सयुग्वानं रैक्वमिवेति योजना। सूच्यते हि श्रुतौ शोकः 'स ह संजिहान एव क्षत्तारमुवाच' इति । सः श्रुतानादरः पौत्रायणः शयनीयादुत्तिष्ठन्नेव क्षत्तारं रैक्वगवेषणायोवाच इत्युक्त्या हि व्यग्रत्वेन शोकः श्रुतौ सूचितः । मुनिस्तु सार्वज्ञ्यात् शोकेन द्रवणं बुद्ध्वा शूद्रेति समबोधयदिति भावः ॥

नन्वु योगाद्रूढिर्बलीयसीत्याशङ्क्याह—

क्षत्रियत्वावगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

'अयमश्वतरीरथः' इति चित्ररथसंबन्धित्वेन लिङ्गेन पौत्रायणस्य क्षत्रियत्वावगतेः । 'रथस्त्वश्वतरीयुक्तश्चित्र इत्यभिधीयते' इति ब्राह्मे । 'यत्र वेदो रथस्तत्र न वेदो यत्र नो रथः' इति ब्रह्मवैवर्ते ॥

संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च ॥ ३६ ॥

'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीत' इत्यध्ययनार्थं संस्कारपरामर्शात् । 'नाग्निर्न यज्ञो न संस्कारो न व्रतानि शूद्रस्य' इति पैङ्गिश्रुतौ संस्काराभावाभिलापाच्चेति सूत्रार्थः ॥

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

'नाहमेतद्वेद भो यद्गोत्रोऽहमस्मि' इति सत्यकामवचनेन तस्यार्जवं ज्ञात्वा 'नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति' इति शूद्रत्वाभावं निश्चित्य तदुपनयने गौतमस्य प्रवृत्तेरित्यर्थः ॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥

'श्रवणे त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रपरिपूरणम्, अध्ययने जिह्वाच्छेदः, अर्थावधारणे हृदयविदारणम्' इति प्रतिषेधात् । 'नाग्निर्न यज्ञः शूद्रस्य तथैवाध्ययनं कुतः। केवलैव तु शुश्रूषा त्रिवर्णानां विधीयते ॥' इति स्मृतेश्च । विदुरादीनां तु उत्पन्नतत्त्वज्ञानत्वान्न कश्चिन्निषेध इति भाष्यतत्त्वप्रकाशिकादौ स्थितम् ॥

कठवल्लीषु पठ्यते—'महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति' इति । तत्र वज्रशब्दो रूढिबलादिन्द्रायुधपर इति प्राप्ते, आह—

---

1. प्राणविद्यामुपास्यास्मात्परं धर्ममुपास्तवान्

कम्पनात् ॥ ३९ ॥

भगवानेव वज्रशब्दार्थः, 'यदिदं किं च जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम्' इति पूर्वार्धे कम्पनश्रवणात्। यत्किंच सर्वं जगत् प्राणे स्थितं प्राणान्निःसृतं तदिदं जगद्यस्मादेजति यत्प्रेरणया चेष्टते तन्महद्भयंकरं वज्रं ये विदुस्तेऽमृता भवन्ति इति हि श्रुत्यर्थः। न च सर्वजगच्चेष्टयितृत्वं भगवतोऽन्यस्य संभवति। न वाऽन्यज्ञानान्मोक्षः। न चोद्यतत्वलिङ्गविरोधः, उद्यमित्वार्थत्वात्। 'चक्रं चङ्क्रमणादेव वर्जनाद्वज्रमुच्यते। खण्डनात्खड्ग एवैष हेतिनामा स्वयं हरिः॥' इति ब्रह्मवैवर्ते। खण्डनं प्राग्वत्॥

वाजसनेयके श्रूयते—'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः' इति। अत्र ज्योतिः किं जीवो विष्णुर्वेति संशये, 'उभौ लोकावनुसंचरति' इति लिङ्गाज्जीव एवेति प्राप्ते, आह—

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

'विष्णुरेव ज्योतिः' इति चतुर्वेदशिखायां दर्शनादित्यर्थः। तस्यापि लोकसंचरणमस्त्येव, 'प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढ उत्सर्जन्याति' इति वचनात्। अधिकरणखण्डनं प्राग्वत्॥

छान्दोग्ये श्रूयते—'आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म' इति। अत्राकाशः प्रसिद्ध एव ग्राह्यः, रूढेरिति प्राप्ते, आह—

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

आकाश इह विष्णुरेव, नामरूपराहित्याख्यविलक्षणार्थत्वव्यपदेशात्, 'तद्ब्रह्म' इति ब्रह्मत्वव्यपदेशाच्च। 'ते यदन्तरा' इत्यस्य हि, ते नामरूपे अन्तरा विना वर्तेत इत्यर्थः। 'अनामा सोऽप्रसिद्धत्वादरूपो भूतवर्जनात्' इति ब्राह्मे। खण्डनं प्राग्वत्। अत्र निर्वहितृत्वमित्यादिभेदवग्रन्थेष्वपशब्दः, श्रुतौ हि च्छान्दस इति॥

वाजसनेयके श्रूयते—'स यत्तत्र किंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवति असङ्गो ह्ययं पुरुषः' इत्यादि। तत्र स्वप्नादिद्रष्टा जीवो विष्णुर्वेति संशये जीव इति प्राप्तम्, तस्यैवावस्थात्रयप्रसिद्धेः। सिद्धान्तस्तु—विष्णुरेवेति, असङ्गत्वलिङ्गात्। स्वप्नादिद्रष्टृत्वं च सर्वज्ञत्वात्तस्य युज्यते। नन्वीश्वराभेदेन जीवेऽप्यसङ्गत्वोक्तिरस्तु इत्याशङ्क्याह सूत्रकारः—

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरम्' इति सुषुप्तौ 'प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढ उत्सर्जन् याति' इत्युत्क्रान्तौ च भेदेन जीवेशयोर्निर्देशात्तदभेदस्यासिद्धेरित्यर्थः। खण्डनं तु कृतप्रायम्, भेदस्य व्यावहारिकत्वात्, अध्यस्तसङ्गेन वास्तवासङ्गत्वानपायाच्च ॥

'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य' इति श्रूयते। अत्र ब्राह्मणो विरिञ्चो विष्णुर्वेति संशये विरिञ्च इति प्राप्तम्, 'स वा एष महानज आत्मा' इत्यजशब्दात्। सिद्धान्तस्तु विष्णुरेवेति। अत्र हेतुमाह सूत्रकारः—

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

'सर्वस्याधिपतिः सर्वस्येशानः' इत्यादिशब्देभ्यो विष्णोर्नित्यमहिमत्वावगमादित्यर्थः। अजशब्दस्तु न जायत इति योगेन बोध्यः। अण गतौ, ब्रह्मणा वेदेन अण्यते गम्यते इति ब्राह्मणः। व्यत्ययात्साधुः। ननु विष्णोरवतारैरिव विरिञ्चेन सहाभेद एव, 'सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते। स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेति संज्ञाः' इति भागवतोक्तेरिति चेत्, न, उक्तवचनस्य तदन्तर्गतेश्वररूपापेक्षयोपपत्तेरिति माध्वाधिकरणशरीरम्। खण्डनं प्राग्वत् ॥

इति श्रीतत्त्वकौस्तुभे द्वितीयपरिच्छेदे प्रथमाध्यायस्य
तृतीयः पादः ॥

॥ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

'तत्तु समन्वयात्' इति सूत्रे सर्वे शब्दा विष्णुवाचका इत्युक्तम्। तदनुपपन्नम्, अव्यक्तादिशब्दानामन्यत्रैव प्रसिद्धेः, इत्याशङ्क्य तेषामपि विष्णुरेव मुख्योऽर्थ इति समर्थयितुमयं पाद आरभ्यते—

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥

'महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः' इति सांख्यानुमानकल्पितं प्रधानमप्येकेषां कठानां शाखायामुच्यत इति चेत्, न, शरीररूपके परमात्मतन्त्रतया तदीयशरीरप्राये प्रधानादौ विन्यस्तस्य स्थितस्य परमात्मन एवाव्यक्तशब्देन ग्रहणात्। दर्शयति च पिप्पलादशाखायाम्—'अव्यक्तमचलं शान्तं निष्कलं निष्क्रियं परम्। यो वेद हरिमात्मानं स भयादनुमुच्यते ॥' इति। अत्र जीवादिशब्दानप्युपलक्ष्य 'अनेन जीवेनात्मना' इत्यादिश्रुतयोऽप्युदाहार्या इति जयतीर्थः ॥

नन्वस्त्वेवं श्रौतस्मार्तप्रयोगबलेनाव्यक्तादिशब्दानां भगवद्वाचित्वम्, तथाऽपि तत्रैव मुख्यतेति कुतः? तत्राह—

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

सूक्ष्ममेवाव्यक्तशब्देनोच्यते; तद्ध्यव्यक्ततामर्हति। सूक्ष्मत्वं च भगवत एव मुख्यम्, 'यत्तत्सूक्ष्मं परमं वेदितव्यं नित्यं परं वैष्णवं धामनन्ति' इति पिप्पलादशाखायाम्। एवं जीवादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तानां प्राणधारणादीनां भगवति मुख्यत्वेन तेषां तत्र मुख्यत्वम्। तदुक्तम्— 'स जीवनामा भगवान् प्राणधारणहेतुतः। उपचारेण जीवाख्या संसारिणि निगद्यते ॥' इति ॥

ननु 'अव्यक्तात्पुरुषः परः' इत्यादौ अव्यक्तादीनां महत्परत्वं पुरुषावरत्वं दुःखबहुत्वादिकं च श्रूयमाणं कथं परमात्मग्रहणे संगच्छताम्? अत आह—

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

प्रधानादिगतपरावरत्वादिधर्माणां भगवदधीनतया तस्मिन्नेवावरत्वादिवाचिशब्दजातमर्थवत्। 'यदधीनो गुणो यस्य तद्गुणी सोऽभिधीयते। यथा जीवः परात्मेति यथा राजा जयीति च ॥' इति स्कान्दे। एवं च 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः' इत्यादेरपि ब्रह्मणि समन्वयो बोध्यः। तथा हि—इन्द्रियशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्येन्द्रियत्वस्य ब्रह्माधीनत्वादिन्द्रियशब्दो ब्रह्मपरः। इन्द्रियगतपरत्वावधित्वस्य पञ्चम्यर्थस्य ब्रह्माधीनत्वात्पञ्चम्यपि ब्रह्मपरा इत्यादि। इन्द्रियदेवतातदुत्कर्षक्रमप्रतिपादकत्वमपि न त्यज्यते, श्रुतेरनेकार्थत्वाभ्युपगमादिति दिक् ॥

इतोऽप्यव्यक्तशब्दो न प्रधानपर इत्याह—

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

यज्ज्ञाने मोक्षस्तज्ज्ञापको हि वेदः। ज्ञेयत्वं च विष्णोरेवोक्तम्—'तमेव विदित्वा' इत्यादौ; न तु प्रधानस्येत्यर्थः ॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि ॥ ५ ॥

'अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते' इति ज्ञेयत्वं वदतीति चेत्, न; प्राज्ञः परमात्मा हि तत्रोच्यते। स एव हि महतः परः, 'अणोरणीयान्महतो महीयान्' इति श्रुतेः। नन्वत्राणुप्रतियोगिभूतं स्थूलमेव महच्छब्दार्थ इति चेत्, सत्यम्; तथाऽपि महत्तत्त्वात्परत्वं लभ्यत एव, सकलस्थूलमध्ये महत्तत्त्वस्याप्यन्तर्भावात् ॥

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

वैष्णवं हीदं प्रकरणम्, 'सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्' इति श्रवणात् ॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ७ ॥

त्रयं ह्यत्रोपन्यस्तम्—पितुः सौमनस्यम्, स्वर्ग्योऽग्निः, परमात्मा चेति । प्रश्नोऽप्येषां त्रयाणामेव । यद्यपि पितृसौमनस्यं वरत्वेन प्रार्थितम्, न तु पृष्टम्, तथाऽपि 'अविज्ञातप्रार्थनं च प्रश्न इत्यभिधीयते' इति वचनान्न विरोधः । अविज्ञातं प्राप्यते न वेत्यनिर्णीतं तस्य यत्प्रार्थनं सोऽपि प्रश्न इत्यर्थः ॥

महद्वच्च ॥ ८ ॥

यथा महत्तत्त्वे प्रसिद्धोऽपि महच्छब्दः 'महान्तं विभुमात्मानम्' इत्यत्र ब्रह्मपरः, तथाऽव्यक्तशब्दोऽपीति सूत्रार्थः ॥

चमसवदविशेषात् ॥ ९ ॥

यथा चमसशब्दो यज्ञपात्रे प्रसिद्धोऽपि शिरोवाचकः, 'इदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः' इति श्रुतेः, एवमव्यक्तादिशब्दाः सर्वे अन्यत्र प्रसिद्धा अपि विष्णुवाचका एव, 'नामानि सर्वाणि [1]यमाविशन्ति तं वै विष्णुं परममुदाहरन्ति' इति श्रुतेरित्यर्थः । अविशेषादिति, श्रुत्योरनुशासनरूपतया शक्तिग्राहकत्वाविशेषादित्यर्थः । 'अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः' इति व्याख्येयमन्त्रे यदुक्तम्, तदिदं प्रतीयमानं शिरः, कुतः? एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः । एष इति विधेयानुरोधि लिङ्गम् । 'दक्षिणाऽन्नं वनुते यो न आत्मा', 'णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्ता', 'शैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्य' इतिवत् । बिलं मुखादि । तस्मादव्यक्तादिशब्दवाच्यो हरिर्भवत्येवेति सर्वशब्दवाच्यत्वं तस्योपपन्नमिति माध्वाधिकरणशरीरम् ।

अत्रेदं वक्तव्यम्—प्रवृत्तिनिमित्ततादधीन्यबलेन सर्वशब्दानां विष्णौ परममुख्यत्वं त्वावश्वयोक्तम् । तदेव शिवविरिञ्चयोरपि स्यात्, तयोरप्यन्तर्यामित्वस्य समन्वयाधिकरणद्युभ्वाद्यधिकरणभङ्गे स्फुटीकृतत्वात् । तथा च न तेन समन्वयस्य विष्णौ व्यवस्थितत्वं सिध्यति । किं च प्रवृत्तिनिमित्ततादधीन्यकथा वृथैव, तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयस्यैव तत्तद्वाच्यत्वात् । वृद्धव्यवहारो हि शक्तिग्रहे मूलम् । स च प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयगोचर एव, न तु तत्स्वामिगोचरः, घटमानयेत्युक्ते घटादावप्रवृत्त्यापत्तेः । न हि घटः स्वामी ॥

---

1. समामवन्ति

स्यादेतत्। यस्य शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमाश्रितत्वेन यथेष्टविनियोक्तृत्वरूपस्वातन्त्र्यविषयत्वेन वा यदधीनं स तस्य वाचकः। अत एव भृत्यगतस्य जयस्य राजानाश्रितत्वेऽपि तदधीनत्वमात्रेण राजा जयतीत्यपि प्रयोग इति चेन्न, तथा सति [1]रिपुगतदुःखबन्धमरणादीनां राजाधीनत्वमात्रेण राजा दुःखी बद्धो मृत इत्यादिप्रयोगापत्तेः। राजा जयतीति तु सम्यगेव। जिधात्वर्थभूतस्योत्कर्षस्य [2]राजनि सत्त्वात्। स च पराभिभावकभृत्यायत्त एव। अभिभवेऽपि प्रयोजककर्तृत्वाद्वास्तु वोपचारमात्रम्। यत्तु 'यदधीनो गुणो यस्य इति स्कान्दम्' इत्युदाहृतम्, तदपि 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मगीतादिवचनजातैश्च विरोधाद्वचनाभासकल्पकधूर्तमाध्वमात्रमुखनिर्गतत्वाच्चोपेक्ष्यम्; लाक्षणिकार्थप्रदर्शनपरं वाऽस्तु। एतेन 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति' इति व्याख्यातम्। चमसशब्दोऽप्येवमेव, 'अनन्यलभ्यः शब्दार्थः' इति न्यायात्। यच्चूक्तमनुशासनमेतदिति, तत्तुच्छम्, आविशन्तीत्यस्य बोधयन्तीत्येतावन्मात्रपरतया शक्तिलक्षणयोरौदासीन्येन 'यतो वाचो निवर्तन्ते', 'यद्वाचाऽनभ्युदितम्' इत्यादिश्रुतीनाम्, 'यतो वाचो निवर्तन्ते निमित्तानामभावतः' इत्यादिस्कान्दादीनां चाविरोधाय लक्षणाभिप्रायेणैव व्याख्येयत्वात्। किं च 'यो देवानां [3]नामधा एक एव' इति श्रुत्यनुरोधेन 'नामानि सर्वाणि' इत्यपि इन्द्रवरुणादिशब्दमात्रपरम्। तथा च श्रूयते—'इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः' इत्यादि। अतो नानेन सकलशब्दप्रतिपाद्यत्वं लभ्यते; शक्यत्वं तु दूरत एव। अपि च प्रकरणादिति हेतुस्त्वद्रीत्या न संभवदुक्तिकः, ब्रह्मप्रकरणस्थानामप्यब्रह्मवाचिनां शब्दानां लक्षणसमर्पकतया स्वीकारात्। कथमन्यथा जन्मादिसूत्रं संगच्छताम्? एतावान् परं भेदः—तत्र कार्यतयोपन्यासः, अत्र तु ब्रह्मनिष्ठतयोत्कर्षावधितयेति। ननु, तत्राप्याकाशादिशब्दा ब्रह्मपरा इति 'कारणत्वेन चाकाशादिषु' इत्यधिकरणे वक्ष्यत इति चेन्न, तस्यापि दूषयिष्यमाणत्वात्। ब्रह्मप्रकरणस्थतामात्रेण सर्वेषां ब्रह्मवाचकत्वे ज्योतिष्टोमादितत्तत्प्रकरणस्थानां सर्वेषां तत्तद्वाचकताप्रसङ्गाच्च। न हि स्वर्गकामादिशब्दा अपि यागवाचका इति कश्चिदभ्युपैति। अधिकं तूत्तराधिकरणभङ्गे स्फुटीकरिष्यते॥

स्यादेतत्। अस्तु नामोपनिषन्निष्ठानामब्रह्मणि प्रसिद्धानां शब्दानां ब्रह्मवाचिता। तावताऽपि समन्वयसूत्रोक्तं सर्वशब्दानां ब्रह्मवाचकत्वं न सिध्यति, कर्मकाण्डपठितानां ज्योतिरादिशब्दानां तदभावात्; अत आह—

ज्योतिरुपक्रमात्तु तथा ह्यधीयत एके ॥ १० ॥

अत्र ज्योतिरादिशब्दवाच्यं विषयः। विष्णुः, अन्यद्वेति संदेहः। अन्यदिति प्राप्तम्, अन्यत्रैव प्रसिद्धेः। प्रसिद्धिमपहाय ब्रह्मवाचकत्वकल्पने विहितानुष्ठानविलोपापत्तेः निषिद्धानुष्ठाना-

---

1. भृत्य॰　2. राजनिमित्तत्वात्　3. नामधारक

पत्तेश्च । न हि धर्माधर्मौ मानान्तरेण सिध्यतः । तथा च विधिनिषेधविरहादुन्मत्तप्रायं जगदापद्येत । किं च, ज्योतिरादिसर्वशब्दाः किं विष्णौ रूढा यौगिका वा ? नाद्यः, ततो गुणपूर्त्यसिद्ध्यापत्तेः, अन्यत्रैव रूढत्वाच्च । न द्वितीयः, योगमात्रेण रूढार्थापहारायोगात् । किं च, योगो दुर्वचः । योगो हि अवयवशक्तिरूपः । अवयवाश्च यदि विष्णावेव शक्तास्तर्हि भगवन्नाम्नामावृत्तिमात्रमेव कृतं स्यात् ; न तु विशिष्टार्थलाभः । यदि विष्णोरन्यत्रावयवानां शक्तिस्तर्हि समुदायस्यापि तथाऽस्तु । एवं प्राप्ते, ब्रूमः—ज्योतिरादिशब्दवाच्यो हरिरेव । यस्मादेके शाखिनः तथा सर्वशब्दाभिधेयत्वेन हरिमेवाधीयते, तस्यैवोपक्रमात् । सूत्रे ज्योतिरिति शब्दान्तराणामप्युपलक्षणम् । तुशब्द एवकारार्थः । अयं भावः—ऐतरेयके द्वितीयारण्यके द्वितीयाध्याये 'एष इमं लोकमभ्यार्चत्पुरुषरूपेण' इत्युपक्रम्य 'ता वा एताः सर्वा ऋचः सर्वे वेदाः सर्वे घोषाः एकैव व्याहृतिः प्राण एव प्राण ऋच इत्येव विद्यात्' इति श्रूयते । अस्यार्थः—यास्ता एताः सर्वा ऋचस्तासामेकैव व्याहृतिः ; कर्माणि किन्तु, एकमेव व्याहर्तव्यम् , किं तदिति चेत् , प्राण एव, प्राणो विष्णुः । किं च, ये सर्वे वेदास्तेषामीश्वर एव प्रतिपाद्यः, किमुत र्चाम । अपि च, ये समुद्रादिघोषास्तेषामपि, किमु वेदानाम् । तत्र ऋचस्तु विशेषतः परमात्मप्रतिपादका इति जानीयादिति । एवं च कर्मकाण्डस्थानामपि सर्वशब्दानां हरौ यौगिकत्वं युक्तमेव । न च रूढ्या योगापहारः शङ्क्यः, 'तस्माच्छतर्चिन इत्याचक्षते एतमेव सन्तम्' 'तस्मान्माध्यमा इत्याचक्षते एतमेव सन्तम्' इत्यादिभिः पूर्वोक्तोपक्रमोपसंहारमध्यस्थवाक्यैर्योगेन रूढेरपहारोक्तेः । एतमेव परमात्मानं मुख्यतो यौगिकार्थं सन्तं शतर्च्यादिनामभिराचक्षते, न तु मुख्यतो रूढत्वेऽपि मुनीनिति प्रतीतेः । यद्यपि पङ्कजादिशब्दे रूढेर्योगापहारित्वं दृश्यते, तथाऽप्याचक्षत इति विद्वद्रूढिमहितत्वेनोक्तयोगस्य रूढ्यपहारित्वं युक्तमेव ॥

यत्तूक्तं धर्माधर्मोच्छेदः स्यादिति तदुद्धारार्थं सूत्रान्तरम्—

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ ११ ॥

यथा मधुविद्यायां मधुशब्दस्येश्वरे वृत्तावपि न विरोधः, एवं सर्वशब्दानामीश्वरे वृत्तावपि न कर्मादिविरोधः, अन्यत्रापि वृत्त्यभ्युपगमात् । अयं तु विशेषः । लोके बह्व्यो वृत्तयः—रूढिः, योगः, योगरूढिः, रूढोपचारः, रूढलक्षणा, उपचारः, लक्षणा चेति । प्रयोगमात्रबाहुल्यं रूढिः ; यथा—घटपदस्य कुम्भे । योगः पाचकादौ । प्रवृत्तिनिमित्तं प्रयोगबाहुल्यं च योगरूढिः ; यथा—पङ्कजादिशब्दानां पद्मादौ । गौणस्य प्रयोगबाहुल्यं रूढोपचारः ; यथा—चित्रे सिंहः इति । रूढलक्षणा यथा—ग्रामो गच्छतीति पुरुषेषु ग्रामशब्दस्य । उपचारस्तु—अग्निर्माणवक इति । लक्षणा यथा—नद्यां घोष इति । हरौ तु महायोगो महारूढिर्योगश्च । तत्र तदितरत्र

प्रविष्टशब्दानां महायोगः, निरतिशयप्रवृत्तिनिमित्तसद्भावात् । तदेकनिष्ठानां महारूढियोगः ; नारायणादिशब्दानां बहुप्रयोगयुक्तत्वान्निरतिशयप्रवृत्तिनिमित्तसद्भावाच्च । स्तम्भादिशब्दानां हरौ विद्वद्रूढिसद्भावेऽपि सार्वजनीनताभावेनामहत्त्वात्ततो भेदः । अतः कर्मादिवाचिनामपि शब्दानां हरिर्वाच्य इति स्थितम् ॥

एवं कृत्स्नः कर्मकाण्डः कर्मब्रह्मोभयपर इति स्थिते तस्य ब्रह्मपरत्वं स्थालीपुलाकन्यायेन केषुचिद्वाक्येषूदाहृत्यमनुव्याख्याने—'जातमोतं हरौ यस्माज्ज्योतिः षः प्राणरूपतः । आयजेतश्चायजेतो वसन्तिश्च वसन् स्थितः ॥ विगतच्छादनत्वात्तु गच्छो भूतक्षयंकरः । भुजूक्षेरयुक्तो हरिर्हुं च हुतमस्मिन् जगद्यतः ॥ स्वीयं संस्कुरुते यस्मात्स्वाहेत्युक्तो जनार्दनः । नमन्त्यस्मिन्गुणा यस्मान्नम इत्येव कथ्यते ॥ स्फुटत्वात्फडिति प्रोक्तः' इत्यादि । व्याकृतं च सुधायाम् । तत्र वसन्तवाक्ये यथा—वसतीति वसः पचाद्यच्, तनोतीति तिः, औणादिको डिप्रत्ययः, पूर्वपदस्य च नकारागमः, वसंश्चासौ तिश्चेति वसन्तिः, सर्वत्र व्याप्तो वर्तमानो जगत्कर्ता चेत्यर्थः । तत्र संबुद्धिः वसन्ते । हिकारफकारादरार्थौ । जि जातम् ; पूर्ववज्जनेर्डिप्रत्ययः, ओतिः ओतम् ; अवतेः क्तिः । जातं जगत् ओतं प्रविष्टं यस्मिन् स ज्योतिः । षः प्राणः, चेष्टकत्वात्, 'षकारः प्राण आत्मा' इति श्रुतेः । ज्योतिश्चासौ षश्च ज्योतिषः, तस्य संबुद्धिः ज्योतिषेति । आयजेत इत्यपि संबुद्धिः । आ समन्तात् यजैर्यज्ञैरभिरित प्राप्त इत्यर्थः, यजेः 'घञर्थे कविधानम्' इति कः । संप्रसारणाभावश्छान्दसः । इन्द्रागच्छेत्यत्र इन्द्रेति अ इति गच्छेति संबोधनानि । गमेश्छदेश्च डप्रत्यये सति गं गतं छं छादनं यस्मादसौ गच्छः, निरविद्य इत्यर्थः । स्वाहाशब्दे स्वमात्मीयं यज्ञादिषु दत्तं हविरादि आहरति स्वीकुरुते इति स्वाहः । हृञो डप्रत्ययः । तदनन्तरम् 'अ' इति विष्णुनाम । तयोः समासे संबुद्धिः । नमःशब्दे नमतेरधिकरणार्थेऽसुन्प्रत्ययः । नमन्ति नियमेनास्मिन् वर्तन्ते कल्याणगुणा इत्यर्थ इति । इत्थं सर्वं कर्मकाण्डं व्याख्येयमिति मध्वमतस्थितिः ॥

अत्रेदं वक्तव्यम्—उदाहृतायाः 'ता वा एताः सर्वाः' इत्यादिश्रुतेरन्य एवार्थः, न तु त्वदुक्तः । तथा हि—ताः प्रकृताः वै प्रसिद्धा बृहतीरूपाः एता वर्णसमुदायात्मिकाः प्रत्यक्षाः सर्वा ऋचः पादबद्धा मन्त्राः, सर्वे वेदा ऋग्वेदाद्याः, सर्वे घोषा गद्याद्या वर्णाः ध्वनिविशेषा वा एकैव भूरात्मिका देवैरुपास्यमाना, न त्वन्या, व्याहृतिः भूरिति सुप्तस्य व्याहरणरूपा । भूरादिसर्वव्याहृतिगर्भाः प्राण एवोक्तः क्रियाशक्तिरेव यस्मात्ततः प्राण ऋच इत्येव विद्यादिति वाक्यदीपिकायां व्याख्यातम् । युक्तं चैतत्, 'स एषोऽसुः स एष प्राणः स एष भूतिश्चाभूतिश्च तं भूतिरिति देवा उपासांचक्रिरे, ते बभूवुस्तस्माद्धाप्येतर्हि सुप्तो भूर्भूरित्येव प्रश्वसिति' इत्युपक्रमात्, सामानाधिकरण्यलाभादध्याहारक्लेशाभावाद्रूढेर्बलीयस्त्वाद्व्याकरणानुगुण्याच्च । त्वत्पक्षे हि तासां वेदाभिति चाध्याहारेण वैयधिकरण्येन च क्लिष्टता । व्याहृतिर्व्याहर्तव्यमिति च रूपार्थ-

परित्यागेन यौगिकार्थपरिग्रहः व्याकरणस्वरसभङ्गश्च । ‘ कर्तरि च कारके संज्ञायाम् ’ इति सूत्रेण हि संज्ञायां स्वारसिकः प्रत्ययः । व्यवहितयोजनामाश्रित्य चादसंज्ञायामपीति व्याख्यानेऽपि संज्ञायां चेत्येवंरूपपदद्वयवैयर्थ्यपरिहाराय संज्ञायामेवेत्युत्सर्गः, अगत्या तु क्वचिदसंज्ञायामिष्यत इति सूत्रकाराशयस्याभियुक्तैः स्थापितत्वात् । तस्मात्कर्मकाण्डस्थसकलपदानां हरौ यौगिकत्वमिति निर्मूलमेव । एवं च वसन्तादिवाक्यान्युदाहृत्य यज्जल्पित तदपि गर्भस्रावेणैव गतम्, अव्युत्पत्त्यतिशयसूचकं च । तथा हि यजैः यज्ञभिरिति व्याख्याय घञर्थे कः इति वदता घञर्थः सम्यग्बुद्धः संप्रसारणाद्विभ्यता छान्दसतां च शरणीकुर्वता वस इत्यत्रैव पचाद्यच् कथं विस्मृतः । न हि वसयजयोरण्वपि वैषम्यमस्ति । स्वाहेत्यत्र समासे संबुद्धिरिति वदता संबुद्धिलोपो दुर्लभ इति न ज्ञातम्; व्यासे हि लोपः सुलभः । किं चानेनानर्थकारिणा समासेन आमन्त्रितस्य इति षाष्ठिकस्वरश्च प्रतिपदं प्राप्नोतीति महान् दोषः, वैदिकप्रसिद्धलक्षणपरिगृहीतपदविभागाविरोधश्च प्रसिद्ध एवेत्यलं मृतहननेन ॥

वाजसनेयके श्रूयते यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेव मन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्मामृतोऽमृतम ॥ इति । तत्र पञ्चजनादिशब्दवाक्यो विषयः । विष्णुरन्यो वेति संदेहः । अन्य इति प्राप्तम्, यस्मिन्निति सप्तम्या निर्दिष्टस्य वाक्यशेषबलेन परमात्मतया तदाधेयानां पञ्चजनाकाशाना परमात्मत्वायोगात् । न ह्येकस्यैवाधाराधेयभावो युज्यते । एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह

न सङ्ख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ १२

अपिशब्दः पूर्वसूत्राद्विरोधपदमाकर्षति विष्णोरेव पञ्चजनाकाशादिशब्दवाच्यत्वे विरोधो नास्ति, स्वगतभेदशून्यस्यापि नानारूपत्वेन बहुत्वमङ्ख्योपसंग्रहाविरोधात् । न च प्रतिशरीरं परमात्मनो बहुरूपत्वमप्रामाणिकम्, शरीरान्तर्गताकाशप्राणादिपञ्चजननियामकत्वेन तेषु नानाभावस्य न्यायप्राप्तत्वात् । यस्मिन्नित्याधारतया निर्दिष्टादतिरेकेण तदाधेयाकाशादिषु भगवतोऽवस्थानादाधाराधेयभावोऽपि युज्यते । अतः परमात्मन एव पञ्चजनादिशब्दवाच्यत्वाणुक्तं समन्वयसूत्रम् ॥

भगवतः पञ्चजनशब्दवाच्यत्वे लिङ्गमाह

प्राणादयो वाक्यशेषात् १३ ॥

‘प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो मनः’ इति हि वाक्यशेषात् पञ्चजनावान्तरप्राणादीनां प्राणत्वप्रदाः । प्राणत्वादिप्रदत्वं च भगवत एव संभवतीति भावः ॥

ननु करीत्या माध्यन्दिनशाखायां पञ्चजनोक्तावपि काण्वशाखायामन्नस्याभिमतस्या-नाम्नानात् कथं निर्वाहः इत्याशङ्कायामाह—

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॥ १४ ॥

'तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्' इति किञ्चिद्दूरे आम्नातेन ज्योतिषा काण्वानां पञ्चकम् । तथा च ज्योतिरन्नशब्दयोरैकार्थ्यं पृथगेव वा पञ्चकमिति भावः । अधि-करणखण्डनं प्राग्वत् ॥

'आत्मन आकाशः संभूतः । आकाशाद्वायुः' इत्यादि श्रूयते । तत्राकाशवाय्वादि-शब्दवाच्यं विष्णुरन्यद्वेति संशये, अन्यदिति प्राप्तम्, तेषां कार्यत्वश्रवणात् । सिद्धान्तमाह—

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १५ ॥

आकाशादिषु विष्णुरेव स्थितः । अतस्तच्छब्दैरभिधीयते । कारणत्वेन चाकार्यत्वेन । न च कार्यकारणभावविरोधः, 'य आकाशे तिष्ठन्' इत्यादिना तत्स्थत्वसिद्धेः । न च तत्रापि विष्णुः कुत इति वाच्यम्, यथा विष्णुरविदितत्वादिरूपेण श्रुतिषु व्यपदिष्टस्तादृशस्यैवाकाशादिषु 'यमाकाशो न वेद' इत्यादिनोक्तेः । तथा चाकाशाद्युत्पत्तावाकाशाद्यन्तर्गतत्वेन भगवतोऽभिव्यक्त्या वाय्वादिगतस्वरूपाभिव्यक्तिहेतुत्वेन चावान्तरकारणत्वं युक्तम् । कार्यत्वे सति कारणत्वं ह्यवान्त-रकारणत्वम् । तथा च विष्णोरवान्तरकारणाभिधायकशब्दवाच्यत्वाद्युक्तं समन्वयसूत्रमिति भाव्याः । तत्तुच्छम्, तात्स्थ्यात्तच्छब्दोक्तौ मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादिवदमुख्यत्वापत्तेः । मुख्ये संभवति गौणग्रहणायोगाच्च । 'नामानि सर्वाणि यम्' इति तु महातात्पर्यविषयत्वमात्रपरम् । एतेन 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इत्यादि व्याख्यातम् । सामान्यखण्डनान्यपीह यथासंभवं योज्यानि ॥

इत्थमुक्तस्य परमात्मनि सर्वशब्दसमन्वयस्य बाधकमाशङ्क्य तत्परिहारार्थमष्टसूत्री प्रवर्तते । तथा हि— सर्वशब्दानां परमात्मवाचकत्वे कथमन्यत्र व्यवहारः ? यत्तु वैश्वानराधि-करणे 'साक्षादप्यविरोधम्' इति सूत्रेण समाहितम्, तदयुक्तम्, अबाधकैकव्यवहारे अव्यवस्था-पत्तेः । यदप्यस्मिन् पाद एवोक्तम्— 'शरीररूपकविन्यस्तेश्वरसंबन्धादन्यत्र व्यवह्रियते' इति, तदपि न, लोके लक्षणेतरवृत्त्यभावापत्तेः । यदपि 'कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवत्' इति सूत्रे-ऽन्यत्रापि रूढिमभ्युपेत्य समाहितम्, तदपि न, तथा सत्यक्षादिवन्नानार्थतापत्त्या परमात्मन एव मुख्यवाच्यत्वमिति प्रतिज्ञाव्याकोपात् इत्याशङ्कायां समाधत्ते सूत्रकारः—

समाकर्षात् ॥ १६ ॥

अस्यार्थः— न तावद्व्यवहारानुपपत्तिः, अन्यत्रापि रूढ्यादेरभ्युपगमात् । न चैव-

यथा द्विवदुभयत्र मुख्यता स्यादिति वाच्यम्, वैषम्यात्। अक्षादीनां ह्युभयत्रान्योन्यनिरपेक्षा शब्दवृत्तिः। इह तु नैवम्। किं तु स्वतो मुख्यया वृत्त्या परमात्मैकवाचिनां शब्दानां व्यवहारसिद्धयर्थं ततः समाकृष्यान्यत्र रूढत्वेन संकेतः। प्रवृत्तिनिमित्तानां च भगवदधीनतेति। उक्तं हि पाद्मे—'परस्य वाचकाः शब्दाः समाकृष्येतरेष्वपि। व्यवह्रियन्ते सततं लोकवेदानुसारतः॥' इति। लौकिकवैदिकव्यवहारसिद्धयनुसारत इत्यर्थः। उदाहृतसूत्राणां का गतिरिति चेत्, शृणु; प्रथमसूत्रे स्वातन्त्र्येण वाच्यत्वं नास्तीत्येतावन्मात्रमभिप्रेतम्। द्वितीये परमात्मसंबन्धोक्त्याऽन्योक्तमेवाभिसंहितम्। तृतीयेऽप्यविवेचितरूढ्याद्युक्तम्। इह पुनस्तस्यैव विवेचनमिति विशेषः॥

कथं तर्हि घटादौ मुख्यत्वव्यवहारः? तत्राह—

जगद्वाचित्वात् ॥ १७ ॥

परमात्मन औपनिषदत्वादविदुषां जगत्येव शब्दमुख्यताभिमानः, अतद्गताभिमानवत्के यथेति भावः॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति चेत् तद्व्याख्यातम् ॥ १८ ॥

यदुक्तम्—'तदधीनत्वात्तच्छब्दवाच्यत्वम्' इति, तज्जीववाय्वोरपि लिङ्गम्। 'अस्य यदेकां शाखां जीवो जहाति अथ सा शुष्यति' 'वायुना हि सर्वे लोका नेनीयन्ते' इत्यादिश्रुतिभ्य इति चेत्, न, तल्लिङ्गाभिधायकश्रुतीनामन्तर्यामिभगवत्परतया व्याख्यातत्वात्॥

समाकर्षस्य फलमाह—

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ १९ ॥

समाकर्षेण हि वेदः कर्म वक्ति। तत्र परमात्मज्ञानार्थमिति जैमिनिः। 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति। तस्मै स होवाच। द्वे विद्ये वेदितव्ये।' 'कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति। यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन' इति च प्रश्नव्याख्यानाभ्याम्। अत्र हि सर्वमिदं कर्मादि कस्मिन् विज्ञाते विज्ञातं भवति, विज्ञातस्याप्यस्य फलं कस्मिन् ज्ञाते भवतीति शौनकप्रश्ने, सर्वमपराविद्यया विज्ञातं भवति, पराविद्याविषयपरमात्मज्ञानेन च सफलं भवतीत्यतो द्वे विद्ये वेदितव्ये इत्यङ्गिरसो व्याख्यानम्, श्वेतकेतुप्रश्ने चोद्दालकस्य व्याख्यानमिति भावः। स्पष्टं चैवमेके शाखिनः पठन्ति—'ऋचो अक्षरे' इत्यादि। अस्यार्थः—तदक्षरं यो न वेद सः कर्मादिमात्रविषयया ऋचा किं करिष्यति। यतः सर्वा ऋचः परमे व्योम्न्यक्षरे, तज्ज्ञानार्थमेव कर्मादिकं वदन्ति, तस्यैव सर्ववेदाधारत्वात्। ये पुनस्तदक्षरं विदुस्ते सम्यगासत इति॥

स्यादेतत् । वेदेन कर्म न वक्तव्यम्, परमात्ममात्रकथनेनापि कृतकृत्यत्वात् । न च मुख्यत्वस्यानुपपत्तिः, खण्डपदानामन्यवाचकत्वेन तदुपपत्तेः । ततोऽन्यकथनस्याफलत्वान्न तत्र समाकर्ष इत्याशङ्क्याह—

वाक्यान्वयात् ॥ २० ॥

अयं भावः—अन्यथावचने पदान्वय एव स्यात्, न तु वाक्यान्वयः । तथा चात्ममाधिकारिव्यतिरिक्तानां ज्ञानं न स्यादेव, 'कश्छन्दसां योगमावेद' इति श्रुतेः । तथा च कर्मकाण्डस्य भगवति पदान्वयोऽपि कर्मभिश्चित्तशुद्धिं [1]संपाद्य बोद्धव्य इति तान्यवश्यं वक्तव्यानीति स्थितम् ॥

कर्मोक्तेः परमात्मज्ञानार्थत्वं केन प्रकारेणेत्याकाङ्क्षायामाह—

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमित्याश्मरथ्यः ॥ २१ ॥

'नान्यः पन्था अयनाय विद्यते' इति प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गत्वेन कर्मादिकमुच्यत इति आश्मरथ्यो मन्यते । सपरिकरे हि कर्मण्युक्ते यस्मादेवमनित्यफलमिदं तस्मान्नान्यः पन्था इति ज्ञानातिरिक्तमोक्षोपायनिषेधो युज्यत इति सिध्यति । श्रूयते च—'परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान्' इति ॥

उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः ॥ २२ ॥

उत्क्रमिष्यतो मुमुक्षोः एवंभावात् मोक्षजनकज्ञानसाधनत्वात् कर्म वक्तीत्यौडुलोमिः । फलोक्तिस्तु रुच्यर्था । तदुक्तम्— 'रोचनार्था फलश्रुतिः' इति ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २३ ॥

कर्मणां [2]सत्त्वशुद्धिद्वारेणाराटुपकारकत्वं तावदस्त्येव । किं तु सर्वं कर्मादिकं परमात्मनि स्थितम् । अतः सर्वाधारत्वरूपेण ज्ञातव्य इति 'एष सेतुर्विधरणः' इत्यादौ वक्तुमाधेयं कर्मापि वेदेनोच्यत इति साक्षादपि परमात्मज्ञानोपयोगितां काशकृत्स्नाचार्य आहेत्यर्थः । सर्वेषामप्येषां पक्षाणामात्ममतत्वेऽपि शिष्यप्रसिद्ध्यर्थं तत्तन्नाम्नोपन्यासः । अधिकारिभेदाच्च न विरोधः । उक्तं च पाद्मे— 'कृष्णद्वैपायनमतादेकदेशमतः [3]परे । वदन्ति ते यथाप्रज्ञं न विरोधः कथंचन ॥' इति । अतो भगवज्ज्ञानाद्यर्थं वैदिकादिशब्दानामन्यत्र समाकर्षेण व्यवहारोपपत्तेर्युक्तं हरेः सकलशब्दमुख्यार्थत्वमिति माध्वाः । अत्र समाकर्षप्रसक्तानुप्रसक्त्या यत्कर्मणोऽपि ज्ञानं प्रति शेषत्वं कथितं तेनैव 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति' इत्यादीनां गतार्थत्वात् समाकर्षस्तावन्निर्मूलो दुरुपपादश्च । तथा हि— कोऽयं समाकर्षः? न तावद्दृश्याच्छाखाया

---

1. संभाव्य 2. सत्त्वशुद्धिद्वारेण तदुप० 3. ०देकदेशविदः

समाकर्षणम्, शब्दस्य तदयोगात्, परमात्मसंबन्धस्य अप्राप्तेश्च। न च सत्येव परमात्मसंबन्धेऽन्यत्रापि संकेतमात्रम्, संकेतस्यापीश्वरेच्छारूपत्वेन नित्यत्वात् अक्षादिसाम्यतादवस्थ्याच। अनित्यत्वे तु वेदपौरुषेयतापत्तिप्रवेशः। यदाहुः— 'यत्नतो हि निषेध्या नः पुरुषाणां स्वतन्त्रता' इति। सकलमहर्षिवचनविरोधश्च। यथाऽऽह जैमिनिः— 'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धः' इति। कात्यायनोऽप्याह— 'सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे' इति। तत्रैव महाभाष्यकारोऽपि सिद्धशब्दं नित्यपर्यायतया [1]अव्याकयत्। माध्वग्रन्थेष्वपि 'न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च' इत्यादिसूत्रेषु तथोक्तेश्च। उपजीव्यविरोधश्च, लोकगृहीतशक्त्यनुसारेणैव समाकर्षबोधकवचसामपि प्रवृत्तेः। किं च, निरूढलक्षणयैव गतार्थत्वात् समाकर्षे प्रमाणं नास्ति। विनिगमकाभावाच्चि सैन्धवादिपदानां नानार्थतेति सकलतान्त्रिकमर्यादा। न च स्वन्मते विनिगमनाविरहोऽस्ति। समाकर्षशब्देन निरूढलक्षणैव विवक्षितेति चेत्, न, अपसिद्धान्तात्। 'कल्पनोपदेशाच्च' इति सूत्रे तत्त्वप्रकाशिकादौ लोके वृत्तेः सामविष्योक्तेरिति दिक्॥

स्त्रीशब्दा अपि तस्मिन्नेवेत्याह—

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुरोधात् ॥ २४ ॥

'इत्वैतमेव पुरुषं सर्वाणि नामान्यभिसंवदन्ति, यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रमभिसंविशन्त्येवमेवैतानि नामानि सर्वाणि पुरुषमभिसंविशन्ति' इति प्रतिज्ञादृष्टान्तानुरोधात् प्रकृतिशब्दवाच्यः स एव॥

अभिध्योपदेशाच्च ॥ २५ ॥

'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' इति श्रुतौ हि मायायाः प्रकृतिशब्दवाच्यत्वमुक्तम्। माया चेश्वरेच्छैव, 'महामायेत्यविद्येति नियतिर्मोहिनीति च। प्रकृतिर्वासनेत्येवं तवेच्छाऽनन्त कथ्यते॥' इति स्मृतेः। इच्छैव चाभिध्या। साऽपि भगवत्स्वरूपैव, 'सोऽभिध्या स जूतिः स प्रज्ञा स आनन्दः' इति श्रुतेः। जूतिः प्रेरणा। नन्विच्छा न भगवत्स्वरूपम्, 'मायिनं' 'तवेच्छा' इत्युदाहृतस्थल एव संबन्धाभिधानादिति चेत्, न, 'ध्यायति ध्यानरूपोऽसौ सुखी सुखमतीव च। परमैश्वर्ययोगेन विरुद्धार्थतयेष्यते॥' इति ब्रह्माण्डवचनात्॥

नन्वेवमपि इच्छाद्वारेण प्रकृतिशब्दवाच्यत्वमागतं न तु साक्षात्; अत आह—

साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॥ २६ ॥

'एष स्त्री एष पुरुष एष प्रकृतिरेष आत्मैव ब्रह्मैष लोक एष आलोको योऽसौ हरिरादि-

1. व्याख्याति

स्त्वनादिरनन्तोऽनन्तः परमः पराद्विश्वरूपः’ इति पैङ्गिश्रुतौ साक्षादेव प्रकृतिपुरुषत्वाम्नानादित्यर्थः ॥

तत्र प्रकृतिशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमाह—

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २७ ॥

प्रकृतिं प्रविश्य महदादिरूपेण परिणतां कृत्वा आत्मानं च महदादिरूपेण प्रेरणाय बहुधा करोतीति प्रकर्षेण करोतीति व्युत्पत्तिर्बोध्येत्यर्थः । ‘अथ ह्येव आत्मा प्रकृतिमनुप्रविश्यात्मानं बहुधा चकार । तस्मात्प्रकृतिस्तस्मात्प्रकृतिरित्याचक्षते’ इति भाल्लवेयश्रुतेः । ‘अविकारोऽपि परमः प्रकृतिं तु विकारिणीम् । अनुप्रविश्य गोविन्दः प्रकृतिश्चाभिधीयते ॥’ इति नारदीये ॥

योनिश्च हि गीयते ॥ २८ ॥

अव्यवधानेनोत्पत्तिद्वारत्वं च प्रकृतित्वम् । तच्चास्यैव गीयते— ‘यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः’ इति । ‘व्यवधानेन सूतिस्तु पुंस्त्वं विद्वद्भिरुच्यते । सूतिरव्यवधानेन प्रकृतित्वमिति स्थितिः ॥ उभयात्मकसूतित्वाद्वासुदेवः परः पुमान् । प्रकृतिः पुरुषश्चेति शब्दैरेकोऽभिधीयते ॥’ इति ब्रह्माण्डे । किं च, भगवतः स्त्रीरूपत्वादपि तच्छब्दोपपत्तिः । न स्त्रीति निषेधस्तु प्राकृतस्त्रीत्वाभावमात्रार्थः । अन्यथा ‘न स्त्री न षण्डो न पुमान् न जन्तुः’ इति निषेधात्पुंस्त्वमपि न सिध्येत् । तस्माद्विष्णुरेवाशेषस्त्रीशब्दवाच्य इति युक्तमेव समन्वयसूत्रमिति माध्वाः । खण्डनं तूक्तमेव ॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २९ ॥

शून्यादिशब्दानां परमात्मवाचित्वाभावात् समन्वयानुपपत्तौ प्राप्तायां सिद्धान्तमाह—एतेनेति । एतेन तदधीनत्वाद्युक्तयुक्तिसमुदायेन सर्वे शून्यादिशब्दा अपि भगवद्विषयतया व्याख्याता इत्यर्थः । ‘एष ह्येव शून्य एष ह्येव तुच्छ एष ह्येवाभाव एष ह्येवाव्यक्तोऽदृश्योऽचिन्त्यो निर्गुणश्च’ इति महोपनिषदि । ‘शमूनं कुरुते विष्णुरदृश्यः सन्परः स्वयम् । तस्माच्छून्य इति प्रोक्तस्तोदनात्तुच्छ उच्यते ॥ नैष भावयितुं योग्यः केनचित्पुरुषोत्तमः । अतोऽभावं वदन्त्येनं नाश्यत्वान्नाश उच्यते ॥ सर्वस्य तदधीनत्वात्तत्तच्छब्दाभिधेयता । अन्येषु व्यवहारार्थमिष्यते व्यवहर्तृभिः ॥’ इति महाकौर्मे । शमूनमिति; स्वसुखादन्यसुखमल्पं करोतीत्यर्थः । भावयितुमुत्पादयितुमशक्यत्वादभावः । नाश्यत्वात्; अश्यो भक्ष्यो न भवतीति हेतोः न अश्यते भक्ष्यते इति व्युत्पत्त्या नाश इत्यर्थः । सर्वस्येति; एतेन ‘असद्वा इदम्’ इत्यादौ प्रयुज्यमाना असदादयः शब्दा अपि संगृहीताः । न चासतोऽन्याधीनत्वायोगः, एतत्स्मृतिबलादेव स्वीकर्तव्यत्वात् । अलीकत्वादीनामपि भगवत्प्रेरणामन्तरेणानुपपत्तेश्च । न हि कारणमन्तरेण तत्रैव तदुपपद्यते । ईश्वरस्य तु स्वातन्त्र्याददोषः । द्विरुक्तिस्तु अध्यायार्थस्य दार्ढ्यार्था । ‘अवधारणार्थं सर्वस्याप्युक्तस्याध्यायमूलतः । द्विरुक्तिं कुर्वते प्राज्ञा अध्यायान्ते विनिर्णये ॥’ इति वाराहसंहितायाम् । विनिर्णये

निर्णयग्रन्थे । तस्मादिदं सकलस्वरवर्णवाक्यात्मकशास्त्रयोनित्वं ततोऽनन्तगुणत्वं चेति माध्वाः । तत्र तादधीन्यादिकं प्रागेव खण्डितम् । शिवविरिञ्च्योरतिशयसक्तिरप्युक्ता । किं चैतद्बलेनान्यर्थो-मित्यमेकं सर्वशब्दैः सिध्येत्, न गुणान्तरम् । किं बहुना ? ज्ञानानन्दादिरूपताऽपि न स्यात्, आनन्दादिशब्दानामपि असदादिशब्दवर्जियामकतामात्रपर्यवसायित्वात् । सिध्येद्वा अलीकताऽपि, 'आत्मकृतेः परिणामात्' इति सूत्रे वर्णितस्यात्मनः कार्यत्वबहुरूपत्वादेरिव 'स्वाप्ययात्' इति सूत्रोक्तलयस्येव चालीकत्वस्याप्यचिन्त्यशक्त्याविरोधात् । अलीकत्वेऽपि कारणप्रश्नो भगवदधीनतया निर्वाह्य इत्यादिचर्चाऽत्र माध्वस्यैव शोभते, न तु विदुषाम् । गुणानां स्वरूपमात्रत्वे इष्टापत्तिश्च । विशेष इत्यपि शब्दमात्रमित्युक्तमिति दिक् । तस्माद्वचनाभासकल्पनामात्रमवलम्ब्य प्रवृत्तमिदं माध्वमतम्, न त्वत्र न्यायलेशोऽपीति स्थितम् ॥

भट्टोजिभट्टरचिते ग्रन्थेऽस्मिंस्तत्त्वकौस्तुभे ।

समाप्तं प्रथमाध्यायमध्वभाष्यस्य खण्डनम् ॥

इति श्रीमद्विद्वन्मुकुटमाणिक्यलक्ष्मीधरभट्टसूरिसूनुभट्टोजिभट्टविरचिते

श्रीतत्त्वकौस्तुभे द्वितीयपरिच्छेदे प्रथमस्याध्यायस्य

चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्च प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

प्रथमेऽध्याये विष्णौ समन्वय उक्तः । तत्र युक्त्यादिविरोधं निराकर्तुं द्वितीयाध्याय आरभ्यते इति माध्वाः ; तन्न, त्वदभिमतेऽनन्तगुणपरिपूर्णे समन्वयो दुरुपपाद इति प्रथमाध्यायगततत्तदधिकरणभङ्गेन स्फुटीकृतत्वात् । एवं च द्वितीयाध्यायस्तत्र्द्वीत्या अभित्तिचित्रायते । किं च, तर्कागोचरे परमेश्वरे युक्तिविरोधोऽकिंचित्कर इति वदतस्तव मतेऽविरोधाध्यायोऽकाण्डताण्डवप्रायः । एवं च समन्वयमविरोधं चोपजीव्य प्रवृत्तौ साधनफलाध्यायावप्यफलावेवेति समूलमुन्मूलितमेव मध्वदर्शनम् । तथाऽपि तत्र तत्र दूषणान्तराणि बहूनि सन्तीति स्फुटीकर्तुं प्रवर्तामहे ॥

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥

विष्णौ समन्वयश्चेत्तर्हि पाशुपताद्यागमरूपस्मृतेरनवकाशत्वं स्यात् । तथा च तद्विरोधात् श्रुतिरन्यथा नेयेति पूर्वपक्षः । एवं सति पाञ्चरात्राद्यागमस्यानवकाशता स्यात् । तथा च सर्वज्ञपरमात्मविष्णुप्रणीतपाञ्चरात्रोपष्टम्भात् श्रुतेर्विष्णावेव समन्वय इति सिद्धान्तः ॥

नन्वेवं पाशुपतादेरप्रामाण्यं स्यादिति चेत्, इष्टापत्तिः । तथा च सूत्रम्—

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

इतरेषां पाशुपतादिषूक्तानां फलानर्थानामुक्तानुष्ठानपरित्यागयोः कृतयोरपि प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धेः । तथा च तानि मोहनार्थान्येवेति भावः ॥

ननु योगफलं दृश्यत इत्याशङ्क्य नेत्याह—

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

योगफलस्याप्यभ्यासकालेऽदर्शनादित्यर्थः । एवं चावैदिकस्मृतीनामप्रामाण्यात् न समन्वयाविरोध इति माध्वाधिकरणशरीरम् । तुच्छं चैतत् । पाशुपतपाञ्चरात्रयोर्वैषम्यस्य ब्रह्मणा-

ऽपि दुरुपपादत्वात् । तथा हि— तत्प्रणेत्रोः शिवविष्णवोः परमात्मत्वेन श्रुत्यादिषु कथनम्, फलविशेषस्य प्रत्यक्षेणोपलब्धिः, अनुपलब्धिस्थलेऽप्यङ्गन्यूनताकल्पनम्, क्वचित्तु कालान्तरे फलमिति स्वीकारः, [2]शापदग्धब्रह्माद्यधिकारिपरं पूर्वतन्त्रे अप्रामाण्यस्थापनं चेत्यादि तावदुभयोस्तुल्यम् । स्फुटीकृतं चेदं प्रागेव । प्रत्युत पाशुपतोक्तस्यैव शिवोत्कर्षविभूतिरुद्राक्षादेरनेकोपनिषत्संवादः, अथर्वशिखाथर्वशिरःश्वेताश्वतरकैवल्योपनिषत्कालाग्निरुद्राक्षजाबालादिषु बहुशस्तद्दर्शनात् । तथा शिवोत्कर्षपराणि शिवपुराणादीनि [3]ग्रन्थसंख्यया विष्णुपुराणादिभ्योऽधिकानीति स्पष्टमेव । पुराणसंख्याबाहुल्यमपि प्रभासखण्डे दर्शितम्— 'चतुर्भिर्भगवान् विष्णुर्द्वाभ्यां ब्रह्मा तथा रविः । अष्टादशपुराणेषु शेषेषु भगवान् शिवः ॥' इति । उपपुराणानि तु शिवपराण्येव बहूनीति स्पष्टमेव तद्दर्शिनाम् । भूयसामनुग्रहश्च न्याय्यः । उक्तं हि जैमिनिना— 'विप्रतिषिद्धधर्माणां समवाये भूयसां स्यात्सधर्मत्वम्' इति । वस्तुतस्तु न हि निन्दान्यायाश्रयणात् विरोध एव नास्ति । किं तु 'शैवागमोऽपि द्विविधः श्रौताश्रौतविभागतः' इति वायुसंहितावचनात् श्रौतपाशुपतस्योपनिषत्संवादिनो वैदिकविषयता ; इतरस्य तु पाञ्चरात्रवत् भ्रष्टविषयतेति विवेकः ॥ १ ॥

स्यादेतत् । श्रुत्यादिप्रामाण्यमप्येवं सति भज्येत, कारीर्याद्यनुष्ठानेऽपि फलादर्शनात् । क्वाचित्कफलस्य काकतालीयत्वात् पाशुपतादिवदिति प्राप्ते आह सूत्रकारः—

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥

अस्य श्रुत्यादेस्तथात्वं पाशुपतादिसाम्यं न, कुतः ? श्रुतेरपौरुषेयतया पाञ्चरात्रादेश्च वेदानुसारितया पाशुपतादिभ्यो विलक्षणत्वात् । ननु वेदस्यापौरुषेयत्वमपि कुत इत्याकाङ्क्षायामावृत्त्या 'अस्य तथात्वं च शब्दात्' इत्युत्तरम् । 'वाचा विरूपनित्यया' (ऋ. ८-६४-६) 'अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा' इत्यादिश्रुतिस्मृतिवचनादित्यर्थः । न चैवं वक्तृवाक्यार्थयथार्थज्ञानरूपगुणाभावे प्रामाण्यानुपपत्तिः, प्रामाण्यस्योत्पत्तिज्ञप्त्योः स्वतस्त्वात् ॥

दृश्यते तु ॥ ५ ॥

इति सूत्रम् । कारीर्यादिफलं दृश्यते इत्यर्थः । भविष्यत्पुराणे— 'ऋग्यजुःसामाथर्वाख्या मूलरामायणं तथा । भारतं पाञ्चरात्रं च वेद इत्येव शब्दिताः ॥ पुराणानि च यानीह वैष्णवानि विदो विदुः । स्वतः प्रामाण्यमेतेषां नात्र किंचिद्विचार्यते ॥ यत्नेपूर्ण न दृश्येत पूर्वकर्माख्य कारणम् । नाप्रामाण्यं भवेदेषां दृश्यते ह्यधिकारतः ॥ इतः प्रामाण्यमन्येषां न स्वतस्तु

1. परमात्मत्वेन 2. शापदग्धब्रह्माद्यधिकारिता, पूर्वतन्त्रे प्रामाण्यस्थापनं 3 ग्रन्थसंख्यायां

कर्दमेन । अदृश्योक्तौ ततस्तेषामप्रामाण्यं न संशयः ॥' इति। इहापि खण्डनं प्राग्वत् । आगमानां वैषम्यस्य दुर्बलत्वात् । इतराप्रामाण्योक्तेर्न हि निन्दान्यायेनैव नेयत्वादिति दिक् ॥ २ ॥

मृदब्रवीदित्यादिबाधितार्थकथनाद्वेदप्रामाण्यमयुक्तमिति प्राप्ते आह—

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ६ ॥

मृदाद्यभिमानिदेवता व्यपदिश्यते । तासामितरेभ्यो विशिष्टं सामर्थ्यमनुगतिश्च सर्व-
त्रास्ति । अतो भाषणादिकं युज्यते ॥

दृश्यते च ॥ ७ ॥

दृश्यते च तासां सामर्थ्यं महद्भिः । भविष्यत्पुराणे च— 'पृथिव्याद्यभिमानिन्यो देवताः प्रथितौजसः । अचिन्त्याः शक्तयस्तासां दृश्यन्ते मुनिभिश्च ताः । ताश्च सर्वगता नित्यं वासुदेवैकसंश्रयाः ॥' इति । अस्माकमप्यविरुद्धोऽयमर्थः ॥ ३ ॥

स्यादेतत् । विष्णोर्जगत्कारणत्वं न युक्तम्, 'असदेवेदमग्र आसीत्' 'असतः सदजायत' इत्यादिश्रुत्या असतः कारणत्वोक्तेः, तदुपष्टम्भात्कारणं प्रलयेऽसत्, वस्तुत्वात् कार्यवत् इत्यनुमानाच्चेति प्राप्ते सूत्रम्—

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ८ ॥

असत् न कारणम्, प्रतिषेधबुद्धिविषयत्वात्, शशशृङ्गवत् । किं च,

आपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ९ ॥

असतः कारणत्वमसमञ्जसम्, प्रलये कारणीभूतासन्मात्रावशेषप्रसङ्गादित्यर्थः ॥

इत्यापत्तिं परिहर्तुं सूत्रान्तरम्—

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ १० ॥

प्रलये सर्वासत्त्वं न युज्यते, दृष्टान्तभावादित्युपलक्षणम् । वियदाद्युत्पत्तिः सन्मूला उत्पत्तित्वात् घटोत्पत्तिवत्, विमतो नाशः सशेषः, नाशत्वात् घटनाशवत् इत्यनुमानस्य 'सन्मूलाः सोम्येमाः प्रजाः' इत्याद्यनेकश्रुतीनां च सत्त्वात् इत्यर्थः ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ ११ ॥

प्रलये सर्वस्यासत्त्वमित्युक्तिः प्रलयकालाभ्युपगमेनैव व्याहतेति सूत्रार्थः ॥

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथाऽनुमेयमिति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः ॥ १२ ॥

तर्केण सतः कारणत्वमसतो नेति यदुक्तं तदाक्षिप्यानेन समाधीयते । तथा हि—यत्तर्केण साध्यते ततोऽन्यथाऽपि प्रतितर्केण सुसाधमिति सर्वानुमानाप्रामाण्यमिति चेत्, एवं सर्वत्रानुमानाप्रामाण्ये शब्दस्यापि संगतिग्रहादिमूलकस्याप्रामाण्यापत्तौ मोक्षोऽपि न सिध्येत् । किं च, यस्तर्कः सोऽप्रतिष्ठः इत्येवंरूपव्याप्तेरभ्युपगमेऽयमेव तर्कः सुस्थ इति न सर्वतर्कापलापः सुकरः । तथा च प्रामाणिकतर्को न प्रत्याख्येय इति भावः ॥

स्यादेतत् । मा भूदसतः कारणत्वम् । तथाऽपि विष्णोस्तन्न सिध्यति । जगत् निष्कारणम्, अचेतनकारणम्, जीवकारणं वा, कार्यत्वात् दध्यादिवदिति युक्त्या अकस्मादित्यादिश्रुत्युपष्टब्धया विरोधादित्याशङ्क्याह—

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १३ ॥

सकारणत्वे दृष्टान्तभावेन निष्कारणत्वादौ तदभावेन चेत्यर्थः । दध्याद्यपि पक्षसमम् । न च घटादिदृष्टान्तेन जीवकर्तृकत्वं सिध्यति, जीवस्य व्यापकतावच्छेदककोटिप्रवेशे निष्प्रमाणकगौरवात् । तथा च विष्णोः सिद्धं जगत्कारणत्वमिति माध्वाधिकरणशरीरम् । खण्डनं प्रागवत् । किं च, शशशृङ्गादिवन्न जनकमिति माध्वेन दुरुपपादम् । अलीकस्यापि ज्ञानविषयतां दृष्टान्ततां निषेधप्रतियोगितां स्वीकुर्वता जनकताऽपि कुतो न स्वीकार्या । 'सर्वस्य तदधीनत्वात्' इति स्मृतिबलेनासतो विष्णवधीनतां प्रथमाध्यायान्ते सिद्धान्तयता 'असतः सदजायत' इति श्रुतिसिद्धकारणतायाः सुतरां स्वीकार्यत्वात् । न च 'एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः' इत्यत्रासदादिशब्दानां विष्णुरर्थ इत्युक्तत्वादयुक्तमिदमिति वाच्यम्, ब्रह्मवाचकत्वेऽपि इतरवाचकतायाः 'समाकर्षात्' इति सूत्रे स्वीकृतत्वात् । अन्यथा प्रकृताधिकरणस्य निरालम्बनत्वापत्तेः । यत्तु प्रकृताधिकरणमेव प्रागभावप्रध्वंसयोर्जनकतानिराकरणपरमित्यनुव्याख्यानन्यायसुधयोरुक्तम्, तदपि दुरुपपादमेव तथा हि—सर्वे पदार्थाः भावाभावोभयात्मकाः । प्रागभावप्रध्वंसाभावात्यन्ताभावेष्वपि प्रमेयत्वादेर्भावरूपस्य सत्वात्, तस्य च धर्मिणा सहात्यन्ताभेदात् । एवं घटादिरप्यन्योन्याभावेन सहात्यन्ताभिन्नत्वादभावरूप इति सुधायां स्पष्टम् । 'खण्डिते भेद ऐक्यं च यावद्वस्तु न भेदवत् । भावाभावस्वरूपत्वान्नान्योन्याभावता पृथक् ॥' इति स्वतिसिद्धान्तानुगुणं च । एवं स्थिते कथमभावकारणतां निराकुर्याः ?

स्यादेतत् । सर्वे भावाभावोभयात्मका इति सत्यम् ; तथाऽप्यस्ति घटो भावः प्रागभावादिस्त्वभावः इति व्यवस्था । 'विशेष्यतैव धर्मित्वं प्रथमप्रतिपत्तिषु । निषेधविधिरूपत्वं भावा-

भावत्वमत्र हि[1] ॥' इति अनुव्याख्यानं विवृण्वता सुधाकृता घटो हि प्रथमं विधित्वेन धर्मि-रूपेण प्रतीतोऽनन्तरं घटो नेति घटनिषेधात्मतया प्रतीयते । प्रागभावादिस्तु प्रथमं निषेधत्वेना-वगतोऽनन्तरं विधितया प्रतीयत इति व्यवस्थोपपादनादिति चेत्, भवेदेवं यदि धर्मधर्मिणोर्भेदः स्यात् । भेदप्रतिनिधिर्विशेष इति तु प्रागेव निराकृतम् । किं च, भावादिशब्दैर्नञादिभिश्च प्रतीति-रनियतेति कथं प्राथम्यादिनिर्वाहः ? एवमनुमितिरप्यनियता । प्रत्यक्षबोधस्त्वतीन्द्रिययोर्भावाभावयो-र्नास्ति । तस्मात् भावत्वाभावत्वे अखण्डोपाधी इति निष्कर्षात्कुतस्त्वदुक्तो विभागः ? एवमभाव-त्वप्रमेयत्वादीनां घटत्वादिजातीनां च व्यक्त्याभेदाच्छब्दान्निर्विकल्पकापत्तिः ; शक्तिग्रहानुप-पत्तिश्च । सादृश्योपाधौ शक्तिग्रह इत्यपि तुच्छम्, सादृश्येऽपि 'यावद्वस्तु न भेदवत्' इति तत्त्वविवेकोक्तेः । 'एतादृशं च सादृश्यं पदार्थेषु पृथक्पृथक् । एकस्मिन् प्रविनष्टेऽपि यतोऽन्य-त्रैव दृश्यते ॥' इति वैशेषिकनिरासे अनुव्याख्यानोक्तेश्च त्वद्रीत्या जातितौल्यात् । 'आनन्द-मात्रकरपादमुखोदरादिः सर्वत्र च स्वगतभेदविवर्जितात्मा' इति वदता माध्वेन लौकिकैः करपादादिभिः मत्स्यकूर्मवराहादिभिश्च ब्रह्मणः सादृश्यस्य दुरुपपादत्वाच्च । अचिन्त्यशक्तौ सर्वं स्वीकुर्वता एकत्वानेकत्वाणुत्वमहत्त्वादिवच्छून्यत्वप्रागभावत्वप्रध्वंसत्वादेरप्युक्तश्रुतिबलेन सुवचत्वा-च्चेति दिक् ॥ ४ ॥

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॥ १४ ॥

भोक्तुर्जीवस्यापत्तेः 'परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति' इति मोक्षे ब्रह्मत्वापत्तिश्रवणात् तयोरविभागो भेदाभावः । ततो न ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं युक्तमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु— स्यादेवं यदि मुक्तस्य ब्रह्माभेदे प्रमाणं लभ्येत । एकीभावोक्तिस्तु स्याल्लोकवत् । यथा एकीभूता ब्राह्मणाः एकस्थाना एकमतयो वा तथेहापीत्यर्थः । खण्डनं प्राग्वत् ॥ ५ ॥

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १५ ॥

हरेः स्वातन्त्र्येण जगत्कारणत्वे युक्तिविरोधं निराकर्तुमिदमधिकरणम् । कर्त्रनधीनस-साशक्त्यादिमत्कारणान्तरसापेक्षा खलु घटादिसृष्टिर्दृष्टा । ततो महदादिसृष्टिरपि कर्तृव्यतिरिक्त-स्वतन्त्रकारणसापेक्षा, सृष्टित्वात् घटादिसृष्टिवत् । ततश्च न ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यमिति प्राप्ते, महदादिसृष्टौ यत् स्वतन्त्रं कारणं तस्य तदनन्यत्वं ब्रह्मानन्यत्वमिति प्रतिज्ञा । ब्रह्मणोऽन्यस्य स्वतन्त्रकारणता नास्तीति फलितोऽर्थः । कुतः ? 'किंस्विदासीदधिष्ठानमारम्भणम्' इति श्रुतेः । अनया हि अधिष्ठानमुपादानमारभ्यतेऽनेनेत्यारम्भणं साधनं वा कतमदासीत् इति स्वतन्त्रमन्य-

1. भावाभावत्वमस्ति हि

नासीदित्येवोच्यते। ननु किंशब्दस्य प्रश्नेऽपि दर्शनात् कथमिहाक्षेपार्थतानिर्णय इति चेत्, 'किंस्विद्धिमस्य' इत्यत्र 'अग्निर्हिमस्य' इत्यादेरिवेहोत्तरस्यानुक्तेः। तस्मादाक्षेप एवायम्। किं च,

भावे चोपलब्धेः ॥ १६ ॥

यदि भगवत्सृष्टौ स्वतन्त्रं कारणान्तरं स्यात्, तर्हि श्रुतिस्मृत्यादिभिरुपलभ्येत इति सूत्रार्थः ॥

ननूपलभ्यत एव 'अद्भ्यः संभूतः', 'प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य' इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु इत्याशङ्कायां सूत्रान्तरम्—

सत्त्वाच्चापरस्य ॥ १७ ॥

अस्यार्थः—स्यादयं दोषो यदि वयं ब्रह्मातिरिक्तं कारणमेव नास्तीति ब्रूमहि। न चैवम्, अपरस्य तदधीनस्य प्रकृत्यादेः कारणस्य सत्त्वात्। तथा च श्रुतिः—'द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावश्चेतनो धृतिः। यत्प्रसादादिमे सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया॥' इति। चेतनो जीवः। धृतिः चित्प्रकृतिः, धारकत्वात् ॥

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न, धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १८ ॥

इति सूत्रान्तरम्। ईश्वराधीनं प्रकृत्यादि स्वीकृत्य समाहितम्। तन्नोपपद्यते—'नासदासीत्' इत्यादिना महाप्रलये ब्रह्मातिरिक्तसकलनिराकरणादिति चेन्न, स्वातन्त्र्यरूपधर्मान्तरेण निराकरणस्याभिप्रेतत्वात्। तथा च वाक्यशेषः—'तम आसीत्' इति। प्रकृतिरेव हि तमः, आच्छादकत्वात्। 'तस्माद्धान्यत्' इति वाक्यशेषः। तस्मात् ब्रह्मणोऽन्यत् प्रकृत्यादिकं परस्परं स्वातन्त्र्यादिधर्मोपेतं नासीदिति तत्स्वरूपाभ्युपगमेन परत्वमात्रं निषिध्यते, अन्यथा परशब्दवैयर्थ्यादिति भावः ॥

स्यादेतत्। सिद्धान्तेऽपि प्रकृत्यैव महान्तं महतैवाहंकारं सृजतीति तत्रापि प्रकृत्यादिकमुपादानीकृत्यैव कालादिकं निमित्तीकृत्यैवेति स्वीक्रियते। तत्कथं स्वातन्त्र्यम्? वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात् इत्याशङ्कानिरासार्थं सूत्रम्—

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १९ ॥

अस्यार्थः—सत्यमस्ति भगवतोऽपि सहकारिनियमः। किंतु नासौ कुलालादेरिव साहाय्याय व्यत्ययस्य वा करणे शक्त्यभावनिबन्धनः, येन तस्य स्वातन्त्र्यं तेषां पारतन्त्र्यं वा न स्यात्। किं नाम? स्वेच्छायत्त एव नियमः। स्वेच्छायत्तमेव चेतरेषां सत्ताशक्त्यादि। उक्तं च—

'साधनानां साधनत्वं यदाऽऽत्माधीनमिष्यते। तदा साधनसंपत्तिरैश्वर्यद्योतिका भवेत्॥'
इति। शक्तस्यापीश्वरस्य सत्तान्नियमामुसरणेच्छा तु स्वभावादेव युज्यते; तदिदमुक्तं—श्रुतेरिति। श्रुत्यन्तरात् स्वातन्त्र्यादिबोधकश्रौतशब्दादित्यर्थः॥

पटवच्च॥ २०॥

विमता सृष्टिः कर्तृव्यतिरिक्तसाधनसाध्या, सृष्टित्वात् पटसृष्टिवदित्यर्थः॥

अस्तु तर्हि तद्वदेव कर्त्रनधीनसत्ताशक्तिमत्कारणसाध्यताऽपीत्याशङ्कापनोदनार्थं सूत्रान्तरम्—

यथा च प्राणादि॥ २१॥

यथा हि प्राणशरीरेन्द्रियादयो भगवदधीना एवं दण्डादयोऽपि, न तु स्वतन्त्राः। तथा च साध्यविकलो दृष्टान्त इति भावः। अतो भगवतः स्वातन्त्र्येण सर्वकर्तृत्वे विरोधाभावात् युक्तं सर्वगुणपरिपूर्णत्वं विष्णोरिति माध्वाधिकरणशरीरम्। खण्डनं प्राग्वत्॥ ६॥

स्यादेतत्। विष्णुर्जगत्कर्तेत्ययुक्तम्, अहं करोमीति प्रत्यक्षसिद्धकर्तृताकस्य जीवस्यैव जगत्कर्तृत्वे लाघवात्, अतिरिक्तविष्णुकल्पने गौरवात्, 'जीवाद्भवन्ति भूतानि' इत्यादिश्रुतेश्चेति प्राप्ते, सिद्धान्तमाह—

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः॥ २२॥

यद्युक्तश्रुत्यादिबलाज्जीवः स्वतन्त्र इति ब्रूषे तर्हि तस्य हिताकरणमहितकरणं च न स्यादित्यर्थः॥

ननु विष्णोरपि जगत्कर्तृत्वे भ्रमादिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह—

अधिकं तु भेदनिर्देशात्॥ २३॥

ब्रह्म अधिकं जीवापेक्षया अधिकशक्तिकम्, श्रुतिषु भेदेन जीववैलक्षण्येन निर्देशात्। अतो न तस्य भ्रमादिप्रसक्तिरिति भावः॥

ननु जीवः अन्यनिरपेक्षः चेतनत्वात् ब्रह्मवत इत्याशङ्क्याह—

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः॥ २४॥

अस्वातन्त्र्यश्रवणात् बाधितमनुमानमिति भावः॥

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २५ ॥

ननु जीवः स्वतन्त्र एव । स हि यत्कार्यमारभते तदुपसंहरतीति दृश्यत इति चेन्न, उपसंहारस्येश्वराधीनत्वात् । यथा गोषु दृश्यमानस्य क्षीरस्य प्राणाधीनत्वं तद्वत् ॥

नन्वीश्वरोऽस्ति चेत्, उपलभ्येतेत्यत्राह—

देवादिवदपि लोके ॥ २६ ॥

देवाः पिशाचादयश्चादृश्यत्वशक्तिबलात्सन्तोऽपि न दृश्यन्ते किल ; किमुताचिन्त्यशक्तिर्भगवानित्यर्थः ॥

जीवकर्तृत्वे दोषान्तरमाह—

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २७ ॥

जीवः किं सर्वसामर्थ्येन प्रवर्तते, अंशेन वा । नाद्यः, अङ्गुल्या तृणचालनेऽपि पूर्णशक्त्या प्रवृत्त्यापत्तेः । न चेष्टापत्तिः, अनुभवविरोधात् । न द्वितीयः, अंशाभावात् । श्रूयते हि निरवयवत्वं भाल्लवेयश्रुतौ—'अथ यः स जीवः स नित्यो निरवयवो ज्ञाताऽज्ञाता सुखी दुःखी शरीरेन्द्रियस्थः' इति । सिद्धान्ते तु 'यत्तु युक्त्या विरुध्येत तदीशकृतमेव हि' इति प्रमाणसिद्धा । तस्माज्जीवस्य स्वातन्त्र्यानुपपत्तेर्युक्तं विष्णुर्जगत्कर्तेति । खण्डनं प्राग्वत् । किं च, निरवयवत्वं त्वया दुर्वचम्, 'व्यतिरेको गन्धवत्' इत्यधिकरणे जीवस्य सांशताया व्यवस्थापनात् । एवं चांशविशेषैः कार्यानुसारितारतम्येन कर्तृत्वमुपपद्यत एव ॥

यत्तूक्तं सुधायाम्—अंशानां बहुत्वे बहुत्वादेव भेदोऽपि स्यात् । तथा च भिन्नांशराहित्यरूपं निरवयवत्वं व्याकुप्येत इति, तन्न, व्यूहावतारगुणादिषु व्यभिचारिणो बहुत्वस्य भेदासाधकत्वात् । स्वसिद्धान्त इव पूर्वपक्षेऽपि विशेषेणैव बहुत्वसंभवाच्च । न चैवं जीव इव जडेऽप्यंशानां परस्परेणांशिना सह भेदो न सिध्येदिति वाच्यम्, त्वां प्रत्येवमपि मया आपादनीयत्वात् । यदपि 'अंशिनो हि पटाद्या ये भिन्नैरेव परस्परम् । अंशैरंशिन उच्यन्ते नैवमेव हि चेतनाः । अतोऽनंशिन इत्येव श्रुतिरेतेषु वर्तते । अप्यभिन्नस्वरूपेषु विशेषादेव केवलम् ॥ बहुस्वरूपताख्या तु तेष्वस्त्येव हि सांशता । बहुत्वेनाविनाभावाद्भिन्नता नियमाद्भवेत् । यदि नैवं नियमकृद्भगवान्पुरुषोत्तमः ॥' इत्यनुव्याख्यानस्य फलितमुपसंहरता सुधाकृतोक्तम्—तस्माद्भगवानेव स्वरूपस्वभावविशेषाणां नियामकश्चैतन्यमवच्छेदकं विधाय विशेषं निमित्तीकृत्य विरुद्धे अप्यभेदबहुत्वे समावेश्याभेदेन निरवयवत्वशब्दकोपमपास्य बहुत्वेन कृत्स्नप्रसक्तिं न्यक्कृत्य कार्यानुरूपं

सामर्थ्यविशेषं योजयन् जीवेन कारयतीत्यङ्गीकर्तव्यम्' इति । तदेतदपार्थकम् । तथा हि—विशेषं निमित्तीकृत्येत्ययुक्तम्, ईश्वरशक्त्यैव गतार्थत्वात् । कर्तुमकर्तुमन्यथा च कर्तुं शक्तः स इति हि स्वीकरोषि । विशेषशरणीकरणे वा किमीश्वरशक्त्यनुसरणेन । विरुद्धे अपि समावेश्य इति तु व्याहतमिति स्पष्टमेव । यदि हि विरुद्धे तर्हि समावेश एव न ; यद्यसौ तर्हि न विरुद्धे । किं च, अभेदबहुत्वयोरनादित्वाद्विशेषाभिन्नत्वाच्च कथं तत्र विशेषः कारणम् ? एतेन जडेष्वेव बहुत्वं भेदनियतम् । जीवे तु विनैव भेदं बहुत्वमित्यत्र कुत एवमिति कारणप्रश्नोऽयमिति सुधाग्रन्थोऽप्यपास्तः । एवं सामर्थ्यविशेषं योजयन् कारयतीत्यंशोऽपि असन्, सामर्थ्यकृत्योरपि त्वया स्वरूपात्मकत्वाभ्युपगमात् । तस्मादापातरमणीयमेवेदं माध्वमतम् ॥ ७ ॥

स्यादेतत् । ईश्वरस्य जगत्कर्तृत्वं न युक्तम्, कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषस्य तुल्यत्वादिति प्राप्ते सिद्धान्तार्थं सूत्राणि—

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २८ ॥

नेश्वरकर्तृत्वे युक्तिविरोधः, 'योऽसौ विरुद्धोऽविरुद्धो मनुरमनुः' इत्यादिश्रुत्या लोकविरुद्धधर्माणामीश्वरे अविरुद्धतया अवस्थानोक्तेः । श्रुत्येकगम्यत्वाच्चेश्वरस्य । 'यद्वाक्योक्तं न तद्युक्तिर्विरोद्धुं शक्नुयात्क्वचित् । विरोधे वाक्ययोः क्वापि किंचित्स्याद्दाढ्यकारणम् ॥' इति पुरुषोत्तमतन्त्रे ॥

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २९ ॥

आद्यश्चकार एवकारार्थः । आत्मन्येवैवं युक्तिविरोधो नास्तीत्यर्थः । 'विचित्रशक्तिः पुरुषः पुराणो न चान्येषां शक्तयस्तादृशाः स्युः' इति श्रुतेः ॥

जीवपक्षे तु दोषोऽस्त्येवेत्याह—

स्वपक्षदोषाच्च ॥ ३० ॥

'ये दोषा इतरत्रापि ते गुणाः परमे मताः । न दोषः परमे कश्चिद्गुणा एव निरन्तराः ॥' इति वचनात् । 'अथ यः सदोषः ज्ञनः सजनिः स जीवोऽथ यः स निर्दोषो निष्कलः सगुणः परः परमात्मा' इति काषायणश्रुतेः ॥

नन्वस्तु विचित्रशक्तित्वम्, तथाऽपि सा शक्तिर्यमर्थं न विषयीकरोति, यदा वा नष्टशक्तिताऽसमर्थे, कालविशेषे च विरो स्यादेवेत्याशङ्कां समाधातुमाह—

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३१ ॥

परा देवता न केवलं विचित्रशक्तिः किं तु सर्वथा सर्वविषयिण्या सार्वकालिक्या च शक्त्या युक्ता। 'सर्वैर्युक्ता शक्तिभिर्देवता सा परेति यां प्राहुरजस्रशक्तिम्। नित्यानन्दा नित्यरूपाऽक्षरा च या शाश्वतात्मेति च यां वदन्ति ॥' इति चतुर्वेदशिखायाम्। सर्वैः सर्वाभिः सर्वविषयाभिरित्यर्थः ॥

विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

'अचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादम्' इति श्रुतेर्हस्तपादादिशून्यत्वावगमादसौ कर्तेति चेत्, न; उक्तं हि—'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः' इत्यादि। ननु व्यर्थमिदं सूत्रम्, 'श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्' 'आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि' 'सर्वोपेता च' इति त्रिसूत्र्यैवालौकिकत्वशब्दैकसमधिगम्यत्वविचित्रानन्तशक्तित्वादियुक्तिभिः सर्वस्यापि दोषस्यास्य परिहृतत्वात् इति चेत्; सत्यम्; विशेषयुक्तिपरमिदम्। प्राकृतशरीराभावेऽपि चिदानन्दाद्यात्मकदिव्यमङ्गलविग्रहवतो महापुरुषस्य सर्वकर्तृत्वं युक्तमेवेत्याशयात्। एतच्च माध्वाधिकरणं कुठारापत्यवन्मूलोच्छेदकम्। सर्वविरोधानां विष्णावदूषणत्वे द्वितीयाध्यायवैयर्थ्यापत्तेः। जीवब्रह्मणोरभेदापाताच्च। उक्तं च—'किं च श्रुत्येकगम्ये रव इव रसनं साधनं बाधनं वा कर्तुं शक्तं न मानान्तरमखिलजगत्कर्तरीति स्वरीतिः। स्मृत्यारूढा कथं न व्यपगमयति ते लोकदृष्ट्या विरुद्धामेकत्वायोगमङ्गं परतनुधरयोर्वल्गनं तन्मुधैव ॥' (मध्वमतविध्वंसनं, श्लो. ४१) इति। प्रत्यक्षसिद्धस्य जीवस्य श्रुत्येकगम्येन सह कथमभेद इति चेत्, कृष्णरामादिशरीराणामिवेति गृहाण। तत्र लोकसिद्धभेदानुवादकानि पुराणानीत्यवोचः। नाहं सर्वज्ञ इति भेदप्रतीतिस्तु सर्वज्ञाभेदादेरावरणाद्भविष्यति, नाहमानन्दो नाहमणुरित्यादिवत्। उक्तं च—'किं चेशे गुणगरिमा न जीववर्गे भूमाक्यस्त्वदभिमतो विरुद्ध एषः। यत्तस्मिन्नपि घटते सदा सतोऽस्य स्वानन्दप्रभृतिवदावृतेरभानम् ॥' (मध्वमतविध्वंसनम्, श्लो. २०) इति। खण्डनान्तरं प्राग्वत् ॥ ८ ॥

न्यूनुद्देशेन सृजति न्यूनत्वात्पूर्णत्वानुपपत्तिरिति प्राप्ते आह—

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

नेयं प्रयोजनाय सृष्टिः, येन तदूनस्य स्रष्टुरपूर्णता स्यात्। प्रयोजनानुद्देशे कीदृशी सृष्टिरिति चेत्, केवललीलार्थैवेत्याह सूत्रान्तरेण—

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥

उक्तं च नारायणसंहितायाम्—'सृष्ट्यादिकं हरिर्नैव प्रयोजनमपेक्ष्य तु। कुरुते केवलानन्दो यथा मत्तस्य नर्तनम् ॥ पूर्णानन्दस्य तस्येह प्रयोजनमतिः कुतः। मुक्ता अप्याप्तकामाः स्युः

किमु तस्याखिलात्मनः ॥' इति । 'देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहा' इति च श्रुतिः । अत्र स्वप्रयोजनेच्छाभावाभिप्रायेणोक्तं का स्पृहेति । परप्रयोजनेच्छा तु ज्ञानानन्दप्रयत्नादिवत् स्वरूपात्मिका 'यमेवैष वृणुते' इति श्रुतिबलात् स्वीक्रियत एवेति स्पष्टं सुधायाम् । खण्डनं प्राग्वत् ॥ ९ ॥

स्यादेतत् । भगवतः कर्तृत्वमयुक्तम्, निर्निमित्तं कांश्चित्सुखयतो वैषम्यापत्तेः, कांश्चिद्दुःखयतो नैर्घृण्यापत्तेश्चेति प्राप्ते सूत्रम्—

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॥ ३५ ॥

कर्मसापेक्षत्वान्नोक्तदोषः । तथा हि दर्शयति श्रुतिः—'पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापम्' इति ॥

न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ॥ ३६ ॥

यदपेक्षयाऽसौ फलं ददाति तत्कर्मैव नास्ति, 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति तम्' इत्यादिश्रुत्या तस्यैव कारयितृत्वावगमात् । केन विहितं करणीयम्, केन वा विपरीतमिति विभागायोगाच्च इति चेन्न, प्राचीनकर्मानुसरणात् । न चाद्यप्रवृत्त्यनुपपत्तिः, प्रवाहानादित्वादिति सूत्रार्थः ॥

ननु धर्माधर्मावनुरुन्धानस्य स्वातन्त्र्यं भज्येतेत्याशङ्क्याह—

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३७ ॥

उपपद्यते च स्वातन्त्र्यम् । अपेक्ष्यकर्मणोऽपि सत्तादेः स्वाधीनताया आरम्भणाधिकरणे व्युत्पादितत्वात् । अपेक्षा तु वैषम्याद्यप्रसङ्गाय स्वेच्छाधीनैव । नन्वेवं वैषम्यं तदवस्थम्, कर्मादिसत्ताया अपि स्वाधीनत्वादित्याशङ्क्योक्तम्— उपलभ्यते चेति । तथा च स्वाधीनकर्मापेक्षया फलदातृरूपस्य वैषम्यस्य श्रुतावुपलभ्यमानत्वाददोषत्वमेव । उक्तं हि—'ये दोषा इतरत्रापि ते गुणाः परमे मताः' इति । नन्वेवं कर्मापेक्षताऽपि व्यर्थेति चेत्, न, तदनपेक्षायां वेदप्रामाण्यभङ्गापत्तेः । उक्तं चानुव्याख्याने—'वैषम्यं निर्घृणत्वं च वेदाप्रामाण्यकारणम् । नाङ्गीकार्यमतोऽन्यत्तु न [1]वैषम्यादि दूषणम् ॥' इति । अस्य सुधायामुक्तोऽर्थः—'द्विविधं हि वैषम्यं निर्घृणत्वं च । एकं कर्माद्यनपेक्षाप्रयुक्तम्, अपरं तु सापेक्षत्वेऽपि कर्मादिसत्तादेरीश्वराधीनत्वप्रयुक्तम् । तत्राद्यं नाङ्गीकार्यम्, कर्मकाण्डाप्रामाण्यापत्तेः । द्वितीयं तु वैषम्यादिकं दूषणं नेत्यर्थः ।

---

1. वैषम्यादिनामकम्

न हि जीवानामिवेश्वरस्य प्रत्यवायः संभवति, येन तद्बाधकं सत् वैषम्यादि दोषतां कभेत। अतो दोषत्वाभावादङ्गीकृतमेव भगवतो वैषम्यादि' इति। अधिकरणखण्डनं प्रागवत्। कृपा च दुरुपपादा स्यात्। कृतेः स्वरूपात्मकत्वात् सापेक्षत्वं दुरुपपादम्। अस्मिन्नधिकरणे पूर्वसनं कर्मे- त्याम्रेडयन् जयतीर्थः टयुटयुलोरप्राप्तिं नाज्ञासीदिति दिक्॥ १०॥

स्यादेतत्। ईश्वरः अपूर्णगुणो दोषवांश्च, चेतनत्वात् जीववदिति प्राप्ते आह—

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३८॥

अत्र सुधा—ईश्वरः प्रतिपन्नगुणवान्, तदपेक्षावत्त्वे सति स्वतन्त्रत्वात्। न दोषवान् तज्जिहासुत्वे सति स्वतन्त्रत्वात्। एवं सर्वेषां गुणानां दोषाभावरूपाणां च धर्माणामुपपत्तेः, चात् श्रुतेः पूर्वपक्षानुमानं बाधितमिति। श्रूयते हि—'गुणाः श्रुताः सुविरुद्धाश्च देवे सन्त्यश्रुता अपि नैवात्र शङ्का। चिन्त्या अचिन्त्याश्च तथैव दोषाः श्रुताश्च नाशैर्हि तथा प्रतीताः॥' इति। सुविरु- द्धाश्च इति लोकदृष्ट्या। अश्रुता अपि द्विधा। रमादिचिन्त्या अचिन्त्याश्चेत्यर्थः। अत्रापि खण्डनं प्रागवत्। किं च, अपेक्षावत्त्वे जिहासुत्वे च सतीति स्वरूपासिद्धम्, 'आप्तकामस्य का स्पृहा' इति प्रागुक्तत्वात्। सिद्धे इच्छाविरहेण निर्गुणत्वस्य दोषत्वापत्त्या हेतोर्विरुद्धत्वाच्चेति दिक्॥ ११॥

इति श्रीतत्त्वकौस्तुभे द्वितीयपरिच्छेदे द्वितीयस्याध्यायस्य

प्रथमः पादः॥

द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः॥

प्रथमपादे युक्तिविरोधो निराकृतः। समयविरोधोऽपि 'इतरेषां चानुपलब्धेः' इति सूत्रे सामान्यतो निराकृतः। तमेव विशिष्य निराकर्तुमयं पाद आरभ्यते। तत्र निरीश्वरसांख्यमतं प्रथमं निराक्रियते। स्वतन्त्रप्रकृतेरेव जगदुत्पत्तेर्न विष्णुः सर्वकर्तेति प्राप्ते आह—

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम्॥ १॥

अनुमानपरिकल्पितं प्रधानं न जगत्कर्तृ, अचेतनत्वात्, घटवत् इत्यर्थः॥

ननु मा भूत् कर्तृ, तथाऽपि दण्डादिवज्जनकं स्यादेवेत्यत आह—

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

घटादिकार्यं प्रवृत्तिं विना न दृष्टम् । तथेहापीत्यर्थः ॥

नन्वचेतनमेव प्रधानं प्रवर्तताम्; यथा पयो दध्यारम्भे, यथा वा नद्यो देशान्तरप्राप्ताविति चेन्न, तत्रापि अन्तर्यामिण एव प्रेरकत्वादित्याह —

पयोम्बुवच्चेत्तत्रापि ॥ ३ ॥

सूत्रार्थः स्पष्टः । 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते' इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

'न ऋते त्वत् क्रियते किंचन' इति तद्व्यतिरेकेण कस्यापि कर्मणः अनवस्थितेश्चानपेक्ष्यमिदं मतमित्यर्थः । एवं पुरुषस्योदासीनत्वाभ्युपगमेन शास्त्रवैयर्थ्यं स्यादित्यादीन्यपीह दूषणानि बोध्यानि । यत्त्वत्रानुव्याख्याने वल्गितम्—'सर्वमानविरोधैकदुर्दीक्षादीक्षितः स्वयम् । मायावाद्युपमां यायात्' इति । यच्च तद्विवृतं सुधायाम्—'सर्वमानविरोध एव दुर्दीक्षा दुष्टोऽनुष्ठानसंकल्पः; तद्दीक्षितोऽयं तु सांख्यो मायावादिनामुपमात्वं प्राप्नुयात् । तेऽपि हि कर्तृत्वभोक्तृत्वादिसकलधर्मविकलमसत्कल्पं चैतन्यमात्रमङ्गीकृत्य अविद्याया एवाचेतनायाः सर्वकारणत्वं बन्धमोक्षाधिकरणत्वं चाभ्युपगच्छन्ति । तदेतेषां सर्वप्रमाणविरुद्धाङ्गीकारित्वे सांख्योऽयं दृष्टान्तभावमापद्यते' इति; तदुभयं मध्वजयतीर्थयोः शास्त्रसंप्रदायानभिज्ञतां स्फुटयति । तथा हि—'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' इत्यधिकरणे बन्धश्चैतन्यस्य स्थापितः । 'अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात्प्राक्प्रमातृत्वमात्मनः' इत्याद्यभियुक्तग्रन्थान्तरेष्वपि स्फुटीकृतः । मोक्षोऽप्यविद्यानिवृत्तिरूपश्चैतन्यस्यैवेति स्पष्टमाकरे । बन्धहेतुरविद्याऽपि सांख्याभिमतप्रकृतिवन्न स्वतन्त्रा; किं तु जगत्कर्तृभगवदधीनेत्यादि स्पष्टमेव । एवं स्थिते अविद्याया एव सर्वकारणत्वं बन्धमोक्षाधिकरणत्वं चेति वदन्माध्ववराकः कैश्चिदद्वैतवादिबालकैः प्रतारित एव । किं च, असत्कल्पं चैतन्यमिति प्रलापमात्रम्, कालत्रयाबाध्यस्य सर्वाधिष्ठानसन्मात्र इति तापनीयादिश्रुतिप्रसिद्धस्यासत्कल्पत्वायोगात् । सकलधर्मवैकल्यात्तथोक्तमिति चेन्न, त्वन्मतेऽपि स्वरूपातिरिक्तधर्माभावात् । स्वरूपस्य चास्माभिरपि स्वीकारात् । त्वन्मते ययोरभेदस्तयोर्धर्मधर्मित्वव्यवहारे सत्यपि वस्तुत आश्रयाश्रयित्वानङ्गीकाराच्च । अत एव अयं पट एतत्तन्तुसंबद्धः, एतदाश्रितत्वात् एतदाश्रिततृणवदिति समवायसाधकानुमानस्य तन्तुपटयोराश्रयाश्रयिभावासिद्धेरिति स्वरूपासिद्धिरुक्ता सुधायाम् । तथा प्रकृताधिकरणेऽपि सुधायामुक्तम्—

'न हि स्वयमेव स्वधर्मो भवति । न ह्युपचारोऽनुमानप्रवृत्तेरङ्गम्, अतिप्रसङ्गात्' इति । प्रत्युतास्माभिर्व्यावहारिका धर्मास्तत्र स्वीक्रियन्ते प्रसादफलदातृत्वादयः । तव तु सत्कर्मसाध्यं प्रसादादिकमपि भगवति नास्तीति विपरीतोऽयं सगुणवादः । अपि च, धर्मवैकल्यादसत्त्वमिति त्वया दुर्वचम्, अलीकस्यापि ज्ञानविषयत्वमत्यन्ताभावप्रतियोगित्वादिकं च धर्म इति त्वदभ्युपगमात् ॥

किं च, जीवे बन्धो नास्तीति त्वदभ्युपगमात्सवैवायं दुरुद्धरो दोषः । यथा चैतत्तथा 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' इति त्वदीयाधिकरणस्य भङ्गे वक्ष्यामः । यच्चेह सुधायां कार्यस्य सदसदात्मकत्वं स्वीकृतम्, तत्सप्तभङ्गीप्रवेशं स्फुटयति । यदपीह 'शक्यतेऽपोदितुं कचित्' इति, यच्च 'स्वनाशार्थं च को यतेत्' इति अनुव्याख्याने प्रयुक्तम्; यच्च मे चैतन्यमिति तद्व्यवहारमात्रत्वादिति सुधायां प्रयुक्तम्, तत्रापवदितुं यतेत ममेति वक्तव्ये अपोदितुं यतेन्मे इत्युक्त्या शब्दशास्त्रपरिशीलनवैकल्यं स्फुटीकृतम् । तदलं दुर्बलपरिपीडनेनेत्युपरम्यते ॥

सेश्वरसांख्यापरपर्यायं पातञ्जलमतमिदानीं निराक्रियते । तच्चेत्थम्—प्रकृतिरेवोपादानत्वशक्तिमती स्वतन्त्रा जगज्जनयति, पृथिवीव तृणम् । ईश्वरस्त्वनुग्राहकः प्रकृतेः, पर्जन्य इव भूमेः । तथा च विष्णोः स्वातन्त्र्यं नोपपद्यते । एवं प्राप्ते आह—

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

अन्यत्र विष्णुव्यतिरेकेण सत्ताशक्त्योरभावात् । उक्तं हि—'ब्रह्मैवेदं सर्वम्' इति । ब्रह्माधीनसत्ताशक्तिकमित्यर्थः । एवं च पर्जन्यवन्न सहकारित्वमात्रं विष्णोः, येन प्रकृतेः स्वातन्त्र्यं स्यात्; किं तु विष्णोरेव स्वातन्त्र्यम्, प्रधानपुरुषादिसत्ताशक्तिप्रदत्वादिति फलितोऽर्थः । सत्ता तु वस्तुनः स्वरूपमेव, प्रमाणयोग्यत्वं वा, अर्थक्रियाकारित्वं वेति त्रयमपि सुधायां स्थितम् । नन्वनाद्योः प्रधानपुरुषादिसत्ताशक्त्योः कथं भगवदधीनतेति चेत्, अनादेरपि प्रागभावस्य साध्यतोपगमात्, तद्वदेव प्रमाणबलादन्यस्यापि तथात्वमित्यस्यापि सुवचत्वात् । इयानेव विशेषः—किंचिदस्मदायत्तं नित्यत्वम्, किंचित्तु भगवदेकायत्तं नित्यत्वमित्यपि सुधायां स्थितम् । खण्डनं तूक्तम् । अत्रानुव्याख्याने 'नियामयति नित्यं च स इति त्वादिति श्रुतेः' इति श्लोके नियमयतीति ह्रस्वे वक्तव्ये दीर्घः प्रामादिक इति दिक् ॥

प्रत्यक्षमेव प्रमाणं नेतरदिति वदन् चार्वाक इदानीं निरस्यते—

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

इति सिद्धान्तसूत्रम् । चार्वाकशास्त्रं तन्नीत्यैव निष्फलम्, शब्दस्याप्रामाण्यात्, धर्माधर्म-

प्रभृतेरपूर्वस्य बोधनीयस्याभावाच्चेति सूत्रार्थः। इह तत्त्वप्रकाशिकायां मे माला वन्ध्येति प्रयुक्तम्, तदशुद्धमेव ॥

निरीश्वरसांख्यस्यैकदेशी मन्यते— पुरुषोपसर्जनं प्रधानमेव सृष्टौ प्रवर्तते; यथा पुरुषसंबद्धं शरीरमश्मानयनादौ इति। तद्दूषणाय सूत्रम्—

पुरुषाश्मवदिति चेत्तथाऽपि ॥ ७ ॥

'न ऋते त्वत्क्रियते' इति श्रुतिबलात् दृष्टान्तेऽपि परमात्माधीनतैवास्तीति सूत्रस्य भावः ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

इति सूत्रान्तरम्। शरीरस्य प्राधान्ये शरीरमङ्गी पुरुषोऽङ्गं स्यात्। तथा च पुरुषोऽङ्गी शरीरमङ्गमिति लौकिकपरीक्षकव्यवहारो विरुध्येतेत्यर्थः ॥

अस्तु तर्हि गुणप्रधानभावव्यत्यासेन प्रकृत्युपसर्जनः पुरुषः प्रवर्तत इति तदेकदेश्यन्तरमतम्। अत्राह सूत्रकारः—

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥

शरीरसंबन्ध एव तावद्भगवदधीन इति भावः ॥

एवं प्रत्येकं दूषितान्यनीश्वरमतानि साधारण्येन दूषयितुं सूत्रम्—

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥

इति। श्रुतिस्मृत्यादिविरोधादनादेयं निरीश्वरमतमित्यर्थः। तदेवं पञ्च मतानि निराकृतानि ॥

इदानीं सप्तभिः सूत्रैः वैशेषिकादिमतं निराकरोति—

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥

यदुच्यते परमाणुद्व्यणुकगतं परिमाणं नासमवायिकारणमिति, तदसत्। यथा महत्त्वाद्दीर्घत्वाच्च त्र्यणुकादिगतात्समानाधिकरणे द्रव्ये परिमाणमारभ्यते, तथा ह्रस्वत्वात् द्व्यणुकगतात्परिमण्डलाच्च परमाणुगतादारभ्येत। वाशब्देनैतत्सूचयति—यदि ह्रस्वादेर्नारम्भकत्वं तर्हि महत्त्वदीर्घत्वयोरपि स्यात्, अविशेषादिति ॥

उभयथाऽपि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥

ईश्वरेच्छा नित्या अनित्या वा । आद्ये प्रलयेऽप्यतिप्रसक्ता सा । द्वितीये कारणबाधाद्बाधिता । उभयथाऽपीश्वरसिसृक्षया परमाणुकर्मेति सिद्धान्तो दुरुपपादः । अतस्तदभावो द्व्यणुकाभावः । स्वसिद्धान्ते तु न दोषः, ईश्वरस्याचिन्त्यशक्तेर्वेदसिद्धत्वात् । स्वत एव काले विशेषाभ्युपगमाच्च ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥

समवायस्वीकारादनवस्था । ननु समवायस्यैकत्वान्नानवस्थेत्यत आह— साम्यादिति । समवायस्यापि संबन्धापेक्षातौल्यात् । स्वनिर्वाहकत्वे वा गुणादेरेव तथात्वसंभवात् किं तेनेत्यर्थः ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

कारणे कार्यस्य सत्तासमवायो जनिरिति तैरभ्युपगतम् । तथा च नित्यमुत्पत्तिः स्यात्, परमाणूनां समवायस्य च नित्यत्वादिति सूत्रार्थः । किं च,

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥

परमाणूनां अनित्यता स्यात्, रूपादिमत्वात् घटवदित्यर्थः ॥

उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

परमाणूनां नित्यत्वे तद्गतद्वयटादेरपि नित्यत्वं स्यात् । अनित्यत्वे तु सर्गाद्यकार्यद्रव्यं नोत्पद्येत, निराश्रयत्वादित्यर्थः ॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

नेदं मतमपेक्ष्यम् , श्रुत्यादिभिरपरिगृहीतत्वात्, प्रत्युत निरस्तत्वाच्च । तथा च मोक्षधर्मेषु सृगालवाक्यम्— 'अहमासं पण्डितको हैतुको वेदनिन्दकः । आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थकाम् ॥' इति । अत्रानुव्याख्याने सुधायां च प्रसङ्गाद्द्रुवः स्वसिद्धान्ता उक्ताः। तद्यथा — काल आकाशश्चानवधिकपरिमाणोत्कर्षापकर्षवान् सांशश्च। ईश्वरोऽप्येवम् । परमाणुश्च सांशः । एवं तदंशा अपीत्यनवधिकमेवाणुत्वोत्कर्षापकर्षादिकम् । सर्वं चैतत्साक्षिसिद्धम् । अणीयान्महीयानिति श्रुत्युक्तयोरणोर्महतश्चेति शब्दविषयत्वाच्च । नन्वेवं स्वरूपादपि स्वयमुत्कृष्टोऽपकृष्टश्चेत्येवमागतम् । को नेत्याहेत्यादि । तथा जातेरपि प्रतिव्यक्ति भेदः, ब्राह्मणत्वादेः सत्येवाश्रये नाशः, सादृश्यबलेन व्युत्पत्तिः, सादृश्यमपि प्रतिव्यक्ति भिन्नम्, सर्वं च भावात्मका इति । एतच्च सर्वमसंभवदुक्तिकमिति विदुषां स्पष्टमेव । वैशेषिकादिमतखण्डनं त्वस्माकमिष्टमेवेति नाधिकं लिख्यते ॥

इह महद्दीर्घवदिति सूत्रे षष्ठ्यर्थे वतिः। विभक्तिविपरिणामेन वा सकाशादित्यध्याहारेण वा तस्मादिति भाष्यकारेणोक्तमिति सुधायामुक्तम्। तत्र षष्ठ्यर्थ इति तुच्छम्, इवार्थे षष्ठ्यन्ताद्विधानात्। विभक्तिविपरिणामेनेति सुतरां तुच्छम्, यथाश्रुतस्य चारितार्थ्यं विना तदयोगात्; अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्। सकाशादित्यध्याहारस्त्वतितुच्छः, असामर्थ्येन तद्धिता-योगात्। प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकताव्युत्पत्तिभङ्गप्रसङ्गाच्च। अपरिग्रहाच्चेति सूत्रे सृगा-लवाक्यमुदाहरन् पाञ्चरात्रस्य पतितायेकविषयतां बोधयन्ति प्रथमपरिच्छेदोदाहृतानि स्कान्दकौर्मा-दिवचनानि स्मारणीयः। प्रत्युत चतुर्दशविद्यास्थानानामध्ययनविधिपरिगृहीतत्वादान्वीक्षिकी श्रेष्ठैव। किं तु न तत्रैवाभिनिवेष्टव्यम्। 'अणुभ्यश्च महद्भ्यश्च शास्त्रेभ्यः कुशलो नरः। सर्वतः सार-मादद्यात्पुष्पेभ्य इव षट्पदः॥' इति न्यायेन व्युत्पत्त्यनन्तरं वेदान्ताः परिशीलनीया इत्याशयेन सृगालवाक्येऽनुरक्तपदं प्रयुक्तम्। यदपि जल्पन्ति— 'अस्ति किल' विष्णुना नारायणरूपेणाति-विस्तरेण कृतं पुनर्व्यासरूपेण तेन संक्षिप्तं ब्रह्मतर्काभिधानं शास्त्रम्। तदेव चतुर्दशविद्यास्थानान्त-र्गतं न्यायशास्त्रम्, न तु गौतमप्रणीतम्। तच्चास्य मीमांसाशास्त्रस्याङ्गम्, प्रत्यक्षादीनामुपक्रमा-दीनां श्रुतिलिङ्गवाक्यादीनां च स्वरूपप्रामाण्यतद्बलाबलनिर्णायकतयोपयुज्यमानत्वात्। उक्तं चानु-व्याख्याने—'प्रमाणन्यायमीमांसा क्रियते तर्कशास्त्रतः। मानन्यायैस्तु [1]तत्सिद्धिर्मीमांसा मेयशोध-नम्॥ ब्रह्मतर्कं च भगवान् स एव कृतवान् प्रभुः। पञ्चाशत्कोटिविस्तारान्नारायणतनौ कृतात्। उद्धृत्य पञ्चसाहस्रं कृतवान् बादरायणः॥' इति। तथा च गौतमीयादीनामत्यन्तमनपेक्षतैव' इति। तत्रेदं वक्तव्यम्— कमठमाठरकौरव्यादिश्रुतीनां मीमांसायामङ्गं ब्रह्मतर्क इति सम्यगेव, 'यक्षा-नुरूपो बलिः' इति न्यायात्। किं तु, त्वया 'ज्योतिरुपक्रमात्तु' इत्यधिकरणसिद्धान्ततया स्वीकृ-तस्य वेदार्थस्य प्रतिकूलत्वात् प्रसिद्धानि परित्यज्य व्याकरणप्रातिशाख्यानुक्रमणिकादीन्यपि भिन्ना-न्येव ब्रह्मतर्कसहोदराणि वक्तव्यानि, कल्पनाकोशस्य निरवधिकत्वात्। तथाऽपि तानि नावोच-दिति न्यूनता भवदीयभाष्यकृतः। सचेतसां त्विह मूकतैवोचितेत्युपरम्यते॥ ६॥

इदानीमष्टभिः सूत्रैः परमाणुपुञ्जवादिनौ वैभाषिकसौत्रान्तिकौ निराकरोति—

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः॥ १८॥

पुञ्जः किमेकस्मादनेकस्माद्वा। आद्ये व्याघातः। द्वितीये समुदिताद्विशकलिताद्वा? आद्ये अन्योन्याश्रयात्तदप्राप्तिः। अन्त्ये समुदायस्य सदातनत्वापत्त्या प्रलयाभ्युपगमविरोध इत्यर्थः॥

---

1. तत्सिद्धौ मीमांसा

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥

अस्तु समुदायस्य सदातनत्वम् । न चैवं प्रलयानुपपत्तिः; इदमिदं चेति परस्परापेक्ष-वित्तिव्यवहाराभावेन तदुपपत्तेरिति चेन्न, उत्पत्तौ सत्यां तन्निमित्तकवित्तिव्यवहारयोरप्यावश्यक-त्वादित्यर्थः ॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

उत्तरोत्पादे कारणविनाशात् घटपटादिविशेषो न स्यादित्यर्थः । कारणस्य हि सदृश-कार्यजनन एव सामर्थ्यम् । अन्यथा घटात्पटोऽप्युत्पद्येतेति भावः ॥

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

कारणे विनष्टे कार्यमुत्पद्यते चेत् तत्कार्यमिति प्रतिज्ञाहानिः। अविनष्टे चेद्यौगपद्यं कार्य-कारणयोः स्यात् । तथा च क्षणिकत्वं भग्नमिति भावः । किं च,

प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥

सन्तानमन्तरेण यः प्रतिक्षणं विनाशः यश्च सन्तानेन सह, तयोरनुपपत्तिरिति सूत्रार्थः ॥

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

कारणे सति कार्यं भवत्येवेति नियमे अर्थक्रियाकारित्वमेव सत्त्वमित्यभ्युपगमात् कार्य-स्यापि यावत्कारणभावित्वं वाच्यम् । तथा च सव्येतरविषाणवत् कार्यकारणभावव्याघातः । अनियमे त्वसत्त्वं स्यादिति उभयथाऽपि दोष एवेत्यर्थः ॥

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

प्रदीपादिषु परिमाणभेदेन भेदसिद्धौ तद्दृष्टान्तेन सर्वस्यापि क्षणिकत्वमनुमेयमिति चेन्न, आकाशदृष्टान्तेन स्थैर्यस्याप्यनुमातुं शक्यत्वादित्यर्थः ॥

अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥

प्रत्यभिज्ञानात् स्थैर्यसिद्धिरित्यर्थः ॥ ७ ॥

अथ चतुर्भिः सूत्रैः शून्यवादमपाकरोति—

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

अदृष्टत्वादसतः कारणत्वं न युज्यते । किं च,

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

असतः कारणत्वे उदासीनानां खपुष्पादीनां सकाशादपि सौरभादिसिद्धिः स्यादिति सूत्रार्थः। चशब्देन न चेदन्यत्रापि न स्यात्, अविशेषादिति सूच्यते ॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

न च जगदपि शून्यमिति वाच्यम्, दृश्यमानत्वादित्यर्थः ॥

न च दृष्टस्यापि स्वप्नादिवदसत्त्वमस्त्विति वाच्यम्, स्वप्नस्यासत्त्वाभावात्। स्वप्न-जाग्रत्त्वं दृष्टान्त इति चेत्, न, स्वप्न एवायं न जाग्रत्, रज्जुरियं न सर्प इति बाधबलेन वैधर्म्यादित्याह सूत्रकारः—

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥ इति ॥ ८ ॥

योगाचारसंमतं विज्ञानवादं निराकरोति—

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

न विज्ञानमात्रं जगत्, ज्ञानं घट इत्याद्यननुभवादित्यर्थः ॥

क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥

ज्ञानं हि क्षणिकम्। अर्थास्तु प्रत्यभिज्ञया स्थिराः। अतो नैक्यम् ॥

एवं प्रत्येकं दूषितानि बौद्धमतानि साधारण्येन दूषयितुं सूत्रम्—

सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥

इति। प्रमाणाभावाच्छ्रुतिस्मृतिविरोधाच्च बौद्धानां चत्वार्यपि मतानि उपेक्षणीयानी-त्यर्थः ॥ ९ ॥

स्याद्वादिनो जैनस्य मतं दूषयति—

नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ ३३ ॥

स्यात् सत्, स्यादसत्, स्यादुभयम्, स्यादुभयविलक्षणम्, स्यादुभयत्वे सति उभय-विलक्षणम्, स्यान्नैतत्सर्वं, स्यात्सर्वं चेति सप्तभङ्गी नैकस्मिन् युज्यते, अदृष्टत्वेनासंभवात्। अत्रानुव्याख्यानम्— 'आह क्षपणको विश्वं सदसद्द्वयमद्वयम्। द्वयाद्वयमतत्सर्वं सप्तभङ्गिप्रभावनम् ॥ नैतत्पदार्थ एकस्मिन् युक्तं दृष्टविरोधतः ॥' इति ॥

एवं चात्माकात्स्न्र्यम् ॥ ३४ ॥

जीवस्य शरीरपरिमाणत्वे पिपीलिकादिशरीरस्थस्य गजादिशरीरप्राप्तौ सत्यां तत्रापूर्णता स्यात् । तथा च न सर्वं शरीरं चेष्टेत ॥

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

तत्तच्छरीरस्थस्य तत्तत्परिमाणतेत्यपि न मन्तव्यम्, विकारत्वादनित्यतापत्तेः ॥

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषात् ॥ ३६ ॥

शरीरावच्छेदमन्तरेण स्वतः परिमाणाभावादात्मनः शरीरपरिमाणतेति हि परो ब्रूते । तत्रेदं पृच्छामः— मोक्षे शरीरमस्ति न वेति । द्वितीये परिमाणाभावाज्जीवस्याप्यभावप्रसङ्गः; न हि परिमाणशून्यं द्रव्यमस्ति । आद्ये तु देहात्मनोर्नित्यत्वमागतम् । तथा च शरीरत्वाविशेषात् सांसारिकशरीरमपि नित्यं स्यादित्यर्थः ॥ १० ॥

पाशुपतपक्षं निरस्यति—

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥

पत्युरज्ञजनप्रसिद्धेश्वरस्य पशुपतेर्जगत्कारणत्वं न युक्तम्, पारतन्त्र्यादिदोषग्रस्तत्वेनासामञ्जस्यात् । श्रूयते हि— 'यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम्' 'अहं रुद्राय धनुरातनोमि ब्रह्मद्विषे शरवे हन्तवा उ' 'अस्य देवस्य मीळ्हुषोवया विष्णोरेषस्य प्रभृथे हविर्भिः । विदेहि रुद्रो रुद्रियं महित्वं यासिष्टं वर्तिरश्विनाविरावत् ।' 'एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः' इति । ब्रह्मद्विषे चतुर्मुखस्य पञ्चममुखच्छेत्रे शरवे हिंसनशीलाय हन्तवै हन्तुमेव, न तु भूषणाद्यर्थमिति भावः । आसमन्तादीशस्य अभीष्टसेचकस्य विष्णोर्देवस्य हविर्भिः प्रभरणे कृते सति अहंकाररूपेण बन्धको रुद्रो रौद्रं महिमानं यथा लेभे, तथा युवामपि विष्णुपूजयैव अन्नवद्वर्तनं प्राप्तवन्तौ स्थ इति तत्त्वप्रकाशिकोक्तश्रुत्यर्थः ॥

संबन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

रुद्रस्य जगता सह कार्यकर्तृभावरूपसंबन्धो नोपपद्यते, अशरीरत्वादिति सूत्रार्थः॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

इति सूत्रान्तरम् । मृतलादावधिष्ठाने स्थितो हि कुलालादिः करोति । न चात्र तदस्तीत्यर्थः ॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

यथा शरीरं साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयत्वान्न शरीरान्तरमपेक्षते तथा सर्वं जगद्रुद्रस्य साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयत्वान्न शरीरसापेक्षमिति चेन्न, साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयस्योत्पत्तिविनाशयोर्जननमरणाद्यापत्तेरित्यर्थः ॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥

देहवत्त्वेऽन्तवत्त्वं स्यात्, अन्यथा तु ज्ञानाभावः स्यादिति सूत्रार्थः। विष्णोस्तु श्रुत्यैव विरोधाः परिहृताः इति माध्वाधिकरणशरीरम्। एतच्च द्युभ्वाद्याधिकरणस्य स्मृत्यनवकाशेत्यादिद्वितीयाध्यायप्रथमाधिकरणस्य च भङ्गेन भग्नमेवेत्यवधेयम् ॥ ११ ॥

शक्तिरेव जगज्जननीति मतं निरस्यति—

उत्पत्त्यसंभवात् ॥ ४२ ॥

न हि पुरुषाननुगृहीताभ्यः स्त्रीभ्य उत्पत्तिर्दृश्यते ॥

नन्वस्त्यनुग्राहकः पुरुषः सदाशिव इत्याशङ्क्य तत्रापि बाधकमुक्तमेवेत्याह—

न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

नन्वस्तु शक्त्यनुग्राहकेश्वरस्य विज्ञानकरणमपीत्यत आह—

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

तस्य पाशुपतमतस्याप्रतिषेधः। शाक्तमतमपहाय मतान्तरमेव परिगृहीतं स्यादित्यर्थः। तच्च दूषितमिति भावः ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥

श्रुतिस्मृत्यादिविरोधादप्यसमञ्जसं शाक्तमतमित्यर्थः ॥

तदेवं वैदिकानामवैदिकानां च समयान्तराणां निरासात् सिद्धं विष्णोः सर्वकर्तृत्वमिति माध्वाः। खण्डनं तूक्तमेव ॥ १२ ॥

इति श्रीतत्त्वकौस्तुभे द्वितीयपरिच्छेदे द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

TATVA KAUSTUBHA

of

Sri BHATTOJI DIKSHITA

PART II

तत्त्वकौस्तुभः

श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितः

(द्वितीयो भागः)

Edited with Introduction by

Panditaraja Vidwan

S. Subrahmanaya Sastri

Published by:

Advaita Sabha, Kumbakonam

1964

All Rights Reserved.]

उपोद्घातः

गीर्वाणवाण्यां लब्धकिञ्चित्परिचयः कस्को न जानाति नव्यव्याकरणशास्त्रस्य प्रवर्तकः श्रीमान् भट्टोजिदीक्षित इति। अनेन महात्मना व्याकरणशास्त्रमहोदधेः रत्नभूताः सिद्धान्तकौमुदी-प्रौढमनोरमाशब्दकौस्तुभवैयाकरणभूषणाख्याः ग्रन्था निरमीयन्त। न केवलं शब्दशास्त्र एव, किन्तु वेदान्तमहोदधेरुद्धृत्य तत्त्वकौस्तुभाख्यो ग्रन्थः श्रीमहाविष्णोः पदयोः उपहारीकृतः। धर्मशास्त्रे च सप्ताधिकाः ग्रन्था व्यरचिषत।

एते च श्रीमतां विश्वविख्यातयशसां अप्पय्यदीक्षितानां समकालिकाः तत्सकाशादेव लब्धब्रह्मविद्याकौशलाः इति दाक्षिणात्येषु प्रथा। उदाहृताश्चैतैः मध्वमुखमर्दनगतश्लोका बहवोऽस्मिंस्तत्त्वकौस्तुभे सबहुमानं "तदुक्तमभियुक्तैः" इत्यादिना।

तत्त्वकौस्तुभस्य प्रथमो भागः आदित आरभ्य तर्कपादान्तः श्रीरङ्गस्थवाणीविलास-मुद्रणालयात् पूर्वमेव प्रकाशितः इदानीं अवशिष्टो ग्रन्थः अद्वैतसभया प्रकाशतां नीयते।

अयं च ग्रन्थः अद्वैततत्त्वजिज्ञासूनां द्वैतवादं प्रतिचिक्षिप्सूनां च चिन्तामणिरिवोप-कारकः। नहि निन्दान्यायमवलम्ब्य प्रवृत्तोऽयं ग्रन्थः परमतनिराकरणे नाभिनिविशते अपितु स्वमतोत्कर्षप्रतिपादन एव।

अस्य ग्रन्थस्य त्रयः परिच्छेदाः। आद्ये तन्त्राधिकारो निरूप्यते। द्वितीये तु द्वैतमतो-परि दोषा उद्भाव्यन्ते। तृतीये तु अद्वैतवादसमर्थनं सकलश्रुतिस्मृतिपुराणानां तत्र ऐदंपर्यं च वर्ण्यते।

एतन्मुद्रणायोपयुक्ते द्वे मातृके।

एका मद्रराजकीय लिखितपुस्तकभाण्डारस्था, अन्या अड्यार् कोशस्था।

अस्मिन् मुद्रणकार्ये स्वस्वमातृकाप्रदानेन उपकृतवद्भ्यां तत्तत्कोशाध्यक्षाभ्यां तत्त-न्मातृकादापनेन उपकृतवद्भ्यः पद्मभूषणबिरुदालङ्कृतेभ्यः श्री Dr. राघवमहोदयेभ्यश्च मदीयं कृतज्ञभावमाविष्करोमि। सम्प्रार्थये च विदुषः अत्र आयसाक्षरयोजकप्रमादापतिताः अशुद्धीः परिहृत्याद्वैतसाम्राज्ये रमन्तामिति।

सुधीजनविधेयः
ग्रन्थप्रकाशकः.

॥ श्रीरस्तु ॥

तत्त्वकौस्तुभः

द्वितीयो भागः

श्री भट्टोजिदीक्षितविरचितः

द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः प्रारभ्यते ॥

आकाश उत्पत्तिमान्न वेति संशये नेति प्राप्तं विभुत्वात् "अनादिर्वा अयमाकाश" इति श्रुतेश्च। अत्र सिद्धान्तमाह—

न वियदश्रुतेः ॥ १

उत्पत्त्यसम्भवादिति प्रकृतानुत्पत्तिः सम्बध्यते। वियदनुत्पत्तिमन्न, तथा च श्रुतेः ॥

अस्ति तु ॥ २

अस्ति चोत्पत्तौ श्रुतिः आत्मन आकाशःसम्भूत इति ॥

गौण्यसम्भवात् ॥ ३

'अनादिर्वा अयमाकाशः शून्यो लौकिक' इति श्रुतिर्गौणी। अन्यथा उत्पत्तिश्रुतिबाहुल्यासम्भवात् ॥

शब्दाच्च ॥ ४

अथ ह वाव नित्यानि पुरुषः प्रकृतिरात्मा काल इति। अथ यान्यनित्यानि प्राणाः श्रद्धा भूतानि भौतिकानीति। यानि ह वा उत्पत्तिमन्ति तान्यनित्यानि यानि ह वा अनुत्पत्तिमन्ति तानि नित्यानि, नह्येतानि कदाचनोत्पद्यन्ते न लीयन्ते* पुरुषः प्रकृतिरात्मा काल इति अथैतान्युत्पत्तिमन्ति चानुत्पत्तिमन्ति च प्राणः श्रद्धाऽऽकाशःभागशो ह्युत्पद्यन्त इति भाल्लवेयश्रुतिः ॥

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ५

एकस्यैवाकाशस्य गौणमुख्यापेक्षयानुत्पत्तिरुत्पत्तिश्चेति व्यवस्था युक्तैव। यथा ब्रह्मशब्दस्य विष्णौ मुख्यस्य विरिञ्च्यादौ गौणता एवमनुत्पत्तिमच्छब्दस्यापि विष्णौ मुख्यस्याकाशे गौणतापत्तेः ॥

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ ६

ब्रह्मणोऽन्यस्यानुत्पत्तिमत्वे इदम् सर्वमसृजतेति प्रतिज्ञा हीयेत। आकाशस्यापि सर्वस्मादव्यतिरेकात् आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिभ्यां युक्तैव वियदुत्पत्तिः ॥

* अस्यां श्रुतौ पुरुषेण सह आत्मनः पृथङ्निर्देशो विमृश्यः।

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ ७

वियदुत्पत्तिमत् विभक्तत्वात् घटवत् । ब्रह्म नोत्पत्तिमत् अविभक्तत्वात् व्यतिरेकेण घटवदिति प्रयोगावभिप्रेत्य व्याप्तिदर्शनपरं सूत्रम् । विकारिण एव हि लोके विभक्ता दृश्यन्ते । विभागश्चाल्पशक्तिकत्वम् । तदुक्तं बृहत्संहितायाम—

"एकोऽविभक्तः परमः पुरुषो विष्णुरुच्यते
प्रकृतिः पुरुषः कालस्त्रय एते विभागतः ।
चतुर्थस्तु महान् प्रोक्तः पञ्चमाहंकृतिर्मता
तद्विभागेन जायन्ते आकाशाद्याः पृथक्पृथक् ॥

योविभागाविकारः सः सोऽविकारः परो हरिः । अविभागात्परानन्दो नित्यो नित्यगुणात्मकः । विभागो ह्यल्पशक्तिः स्यात् न तदस्ति जनार्दन" इति । विष्णुरविभक्तः प्रकृत्यादयस्त्रयो विभागवत्वेनोक्ताः । महानपि तथा । तस्माद्धेतोः । न चास्य प्रागुक्तभाल्लवेयश्रुतिविरोधः । तत्र स्वरूपत उत्पत्तेरभावस्योक्तत्वात् । अनेन वियत्पदमनादित्वेन प्रसिद्धानां प्रकृत्यादीनामुपलक्षणार्थमिति नोचितम् । आकाशशब्देनेह भूताकाशतद्देवता उच्यन्ते । तत्र भूतं स्वरूपत एवोत्पत्तिमत् । रूपित्वात् । आकाशे नीलिमोदेतीति श्रुतेः । तदभिमानिनोऽपि शरीरोत्पत्तिद्वारा अस्त्येवोत्पत्तिः । अवकाशतदभिमानिनोस्तु पराधीनविशेषलाभलक्षणोत्पत्तिः । एवं प्रकृतिजीवादीनामपीति माध्वाधिकरणशरीरम् ॥

इह ब्रह्म शब्दवदिति दृष्टान्तो न युक्तः । बृहज्जातिजीवकमलासनशब्दराशिष्विति धातुं कल्पयता माध्वेन विरिञ्चे रूढेः स्वीकारात् । यतो वेत्यादिवाक्यशेषाद्धि रूढ्यर्थस्तत्रागत्या त्याज्य इति जन्माद्यसूत्रेऽवोचः । बृहत्संहितास्थत्वेन त्वत्कथिते वचने पञ्चमीति वक्तव्ये पञ्चमेति टाबसाधुः । शरीरोत्पत्तिद्वारोत्पत्तिरिति ब्रुवतोत्पत्तेर्गौणत्वमेवोक्तं स्यात् । तथा च प्रागुक्तमुख्यत्वव्याकोपः । पराधीनविशेषलाभादुत्पत्तिरिति त्वतिस्थवीयः । ब्रह्मणो जगत्कारणताया निर्वाहार्थं हि ब्रह्मभिन्नस्याखिलस्योत्पत्तिरिति ब्रवीषि । न च पारिभाषिक्याऽनयोत्पत्त्या कारणता निर्वहति अनादीनां कार्यताया दुरुपपादत्वात् । यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षयेत्यपार्थकमेव त्वद्रीत्या भगवदनुग्रहोपेक्षयोः स्वरूपात्मकतया सर्वदा सदसत्वापत्तेः । किं च कदाचिदुपेक्षायामपि जीवानां नाशःस्यात् । कदाप्यसौ न तानुपेक्षत इति चेत्तर्ह्युपेक्षाऽलीकेति फलितोऽर्थः । तथा च न सन्ति यदुपेक्षयेति त्वत्कल्पितपैङ्गिश्रुतेः कथं नाप्रामाण्यम् । असदर्थबोधकत्वस्यैव तथात्वात् । तथान्यप्रतिषेधात् । अध्यानाय प्रयोजनाभावादिति त्वदधिकरणरीत्या ध्येयात्सगुणादन्यस्यैव ब्रह्मतया अत्र जगत्कारणत्वायोगेनान्योक्त्यसंभवाच्चेति दिक् ॥

वायुर्वाव नित्य इत्यादिश्रुतेर्वायुर्नित्य इति प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८

उत्पत्तेर्मुख्यत्वेनानुपपत्तेर्गौणत्वेन विभागेन चेत्यर्थः । अत्र भूतवायोर्मुख्यैवोत्पत्तिः । देवतायास्तु स्वरूपेणानादित्वेऽपि शरीरोपाधिकोत्पत्तिः पराधीनविशेषलाभरूपा चेति माध्वाः । खण्डनं प्राग्वत्—

ब्रह्म उत्पद्यते नवेति संशये उत्पद्यत इति प्राप्तम् । असतः सदजायतेति श्रुतेः । सिद्धान्तमाह—

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९

ब्रह्म नोत्पत्तिमत् स्वातन्त्र्यादिति व्यतिरेकी सत इत्यनेन सूच्यते । पूर्वपक्षोदाहृतश्रुतिस्त्वन्यपरा । असतो ब्रह्मणः सत् प्राण इत्यर्थात् । तथा च पैङ्गिश्रुतिः—ब्रह्म वा असत् सद्वाव प्राण इति श्रुत्यन्तरे प्रवृत्तिनिमित्तमपि स्पष्टमुक्तम् । तद्वा एतदसदाहुर्नह्यसादयति कश्चनेति । ननु रामकृष्णादिरूपेण जायमानत्वात्कथं हरेर्जन्माभाव इति चेन्न अजायमानो बहुधा विजायत इतिश्रुतेः । अजायमानस्य कीदृशं जन्मेति चेत् प्रत्यक्षत्वमेवेति गृहाण । प्रत्यक्षत्वं हरेर्जन्म न विकारः कथंचन । पुरुषः प्रकृतिः कालो महानित्यादिषु क्रमात् ॥ विकार एव जननं पुरुषे तद्विशेषणम् । परतन्त्रविशेषो हि विकार इति कीर्तितः । इति पाद्मे । अविकारोऽपि भगवान् सर्वशक्तित्वहेतुतः । विकारहेतुकं सर्वं कुरुते निर्विकारवान् । शक्तिशक्तिमतोश्चापि न विभेदः कथंचन । अविभिन्नापि सेच्छादिभेदैरपि विभाव्यत" इति भागवततन्त्रे । क्रमादिति । उपचयाद्याधिक्यक्रमादित्यर्थः । पुरुषस्य चेतनत्वात्कथं विकार इत्यत आह—**पुरुष** इति । तेन विकारेण विशेषतत्त्वं भवतीत्यर्थः । तर्हि तस्य नोत्पत्तिरित्यत आह—**परतन्त्रेति** । विकारहेतुकं—प्रकृत्याद्युपादानकं, निर्विकाराः ज्ञानानन्दादिधर्मास्तद्वान् । इच्छादीति । इच्छाज्ञानप्रयत्ना अपि शक्त्यात्मकाः शक्तिश्च भगवत्स्वरूपमेवेत्यर्थः । तस्माद्ब्रह्म नोत्पद्यत इति माध्वाधिकरणशरीरम् ॥

अत्रेदं वक्तव्यम् । कृष्णरामादिशरीराणां ब्रह्मणा सहात्यन्ताभेद इति तावत्त्वन्मतम् । तथा च तेषामुत्पत्तेरावश्यकत्वात् अजायमानत्वं त्वद्रीत्या व्याहतम् । ननूक्तं प्रत्यक्षत्वं हरेर्जन्म इति । सत्यमुक्तम् नतु युक्तम् । चाक्षुषत्वे उपनिषदैव गम्यत्वव्याघातात् । विषयत्वस्यापि ब्रह्मस्वरूपात्मकत्वाच्च । आत्मकृतेः परिणामादित्यादौ बहुधात्मानं करोतीति त्वदुक्तेश्च । तत्र सर्वत्र भाक्तत्वे वियदादेरपि तथास्तु । सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति स्वरसात् । तथा च रामकृष्णादिशरीराणां वियदादीनां च वैषम्यस्य दुरुपपादत्वात् उभयत्र ब्रह्माभेदो ब्रह्मभेद एव स्यात् । न त्वर्धजारतीयं युक्तम् । अजायमान इति तूत्पत्तेरौपाधिकतया विषमसत्ताकत्वादस्मन्मते युज्यत इति दिक् ॥ ३ ॥

तेजः किं वायोर्जायते ब्रह्मणो वेति संशये वायोरिति प्राप्तम् । वायोरग्निरिति श्रुतेः । सिद्धान्तमाह—

तेजोऽतस्तथाह्याह ॥ १०

अत: ब्रह्मणस्तेजो जायते । तथाह्याह—तत्तेजोऽसृजतेति । न च वायोरग्निरिति श्रुतिविरोध: । वायोरित्यस्यान्तर्यामिपरत्वात् । उक्तं च वामने—"तत्र तत्र स्थितो विष्णुः तत्तच्छक्ती: प्रबोधयन् । एक एव महाशक्ति: कुरुते सर्वमञ्जसा इति । सगुणस्य कर्तृत्वेऽपि तथान्यदिति त्वधिकरणरीत्या ब्रह्म ततोन्यदेवेत्यादिखण्डनं प्राग्वत् ॥ ४ ॥

आपः ॥ ११

अतस्तथा ह्याहेत्यनुवर्तते अग्नेराप इति श्रुतेः आपस्तेजसोऽजायन्तेति प्राप्ते ब्रह्मण एवेति सिद्धान्त: । एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिराप: पृथिवी विश्वस्य धारिणीत्यादिश्रुते: । अग्नेराप इत्यग्निपदं तु प्राग्वदन्तर्यामिपरम् । खण्डनं प्राग्वत् ॥ ५ ॥

अत्र ता आप ऐक्षन्त बह्वयस्स्याम प्रजायेमहीति ता अन्नमसृजन्तेत्यद्भ्योऽन्नसृष्टि: श्रूयते । क्वचित्तु अद्भ्य: पृथिवीति पृथिवीसृष्टि: । तथा च श्रुतिविगानात् प्रकृता आप: किमन्नस्य कारणमुत पृथिव्या इति संशये अन्यतरनिर्धारणोपायाभावेन परस्परविरोधात् श्रुति-द्वयमप्यप्रमाणम् । तथा च तत्सामान्यादितरश्रुतयोऽपि तथेति न श्रुतिसमन्वयो ब्रह्मणीति प्राप्ते आह—

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२

अन्नं पृथिव्येव । अन्नशब्द: पृथिवीपर इति यावत् । भूताधिकारात् । तत्तेजो-सृजत । तदपोऽसृजत । तदन्नमसृजत । तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोदित्यादि-श्रवणात् । भूतविषयं हीदं प्रकरणम् । यत्कृष्णं तदन्नस्येति कृष्णरूपश्रवणाच्च । तद्धि प्रायेण पृथिव्यामेव दृष्टम् । अन्ने तु काचित्कम् । पृथिवी वा अन्नमिति शब्दान्तराच्च । आदिशब्दाद-पौरुषेयत्वाच्च प्रामाण्यमिति युक्ति: सूच्यत इति सिद्धः समन्वय इति माध्वा: । अत्र खण्डनं प्राग्वत् । किञ्च उदाहृतं समन्वयवाक्यमप्युत्पत्तिमूलकम् । ईश्वरस्येवापामप्युभयं प्रति कारणत्वे विरोधाभावात् । जनकत्वाजनकत्वे हि विरुद्धे न तूभयजनकत्वे । तथा चाविरुद्धयो: कथं कोटितयोपन्यास इति दिक् ॥

संहर्ता किं रुद्रो विष्णुर्वेति संशये रुद्र इति प्राप्तम् । प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रो मा विशान्तक: । तेनान्नेनाप्यायस्वेति श्रुते: । रुद्रस्त्वं प्राणानामाश्रयोऽन्तकश्चासि । सत्वंमामाविश आहुतिरूपेणान्नेन दत्तेन निमित्तेन मामाप्यास्वेत्यर्थ: । सिद्धान्तमाह—

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः ॥ १३

स विष्णु: संहर्ता कुत: तदभिध्यानरूपात् तल्लिङ्गात् तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्वभावात् भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति हि श्रूयते । ततश्च संसारमोक्षस्य भगवदभिध्यानाधीनत्वेन

तत्कृतत्वं लभ्यते । तथा चानादिभवमेत्तुर्विश्वसंहारसामर्थ्यमर्थसिद्धमित्याशयः । एवकारेणेदं द्योतयति लिङ्गादेव तावत् सिद्धम् । किमुत स्पष्टश्रुतिभ्य इति । श्रूयते हि यमप्येति भुवनं साम्पराये स नो हरिर्घृतमिहायुषेऽस्तु देव इत्यादि । एतच्चाधिकरणं समन्वयाधिकरणद्युभ्वाद्यधिकरणयोः खण्डनेनैव खण्डितम् । खण्डनान्तरश्च प्राग्वत् ॥

प्रकृतानि भूतानि किमुत्पत्तिक्रमेण लीयन्ते व्युत्क्रमेणेति संशयः । श्रुतिविगानं तद्बीजम् । अत एव हीदं "पराक्रमादुत्पद्यते क्रमाद्विलीयत ' इति भाल्लवेयश्रुतौ क्रमप्रतीतेः । "अक्षरात्परमादेव सर्वमुत्पद्यते क्रमात् । व्युत्क्रमाद्विलयश्चैव तस्मिन्नेव परात्मनीति चतुर्वेदशिखायां व्युत्क्रमप्रतीतेश्च । तत्र क्रमेण लय इति प्राप्तम् । लोके प्रायेणोत्पत्तिक्रमेण लयदर्शनात् । सिद्धान्तमाह—

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते वा ॥ १४

व्युत्क्रमेऽपि क्रमशब्दोपपत्तेरित्यर्थः । तथा च श्रुत्यन्तरम्—" द्विविधः क्रम उद्दिष्टो व्युत्क्रमोऽनुक्रमस्तथा । सृष्टौ चान्यो लये चान्य इति वेदविदो विदुः ।" तस्माच्छ्रुत्यविरोधेन क्रमाल्लयसिद्धेः युक्तो हरौ समन्वय इति माध्वाः । इह सामान्यखण्डनं योज्यम् ॥ ८ ॥

किं सर्वेषां व्युत्क्रमेणैव लयः उत केषां चित्क्रमेणापीति संशये क्वचित्क्रमेणेति प्राप्तम् । यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनीति श्रुतेः वाङ्मनसी यच्छेत् । वाङ्मनसी लीयत इति स्मृतेरित्यर्थः । मनश्च ज्ञाने ज्ञानं च मनस उत्पन्नम् 'मनसश्च विज्ञान'मिति श्रुतेः । एवं च विज्ञानमनसी विनान्येषामेव व्युत्क्रमेण लयः । युक्तं चैनत् । लोकेपि केषांचित् व्युत्क्रमेण लयदर्शनात् । सिद्धान्तमाह—

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् ॥ १५

विज्ञानमनसी अन्तरा व्युत्क्रमेण लय इति चेन्न । अविशेषात् ॥

ननूक्तो विशेष इत्याशङ्क्याह—

चराचरव्यपाश्रयं तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् १६

मनसश्च विज्ञानमिति व्यपदेशो न विज्ञानतत्त्वापेक्षया । किं तु चराचरेष्वालोचनात् । विज्ञानं भवतीति भागोपक्षः । विज्ञानतत्त्वं तु मनसः कारणं न तु कार्यम् । उक्तं च स्कान्दे "परादव्यक्तमुत्पन्नमव्यक्तात्तु महांस्तथा । विज्ञानतत्त्वं महतः समुत्पन्नं चतुर्मुखात् । विज्ञानतत्त्वात्तु मन इत्यादि । खण्डनं प्राग्वत् ॥ ९ ॥

परमात्मा लीयते नवेति संशये लीयत इति प्राप्तम् । 'तमसि निलीन' इति श्रुतेः । सिद्धान्तमाह—**नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः । १७**

परमात्मा न लीयते अश्रुतत्वाद्ब्रह्मलयस्य, निलीनशब्दो ह्यपिहितपरः । तुच्छेनाभ्वपिहितं यदासीति समाख्यानात् । "स एतस्मिंस्तमसि निलीनः प्रकृतिं पुरुषं कालं

चानुपश्यति नैनं पश्यति कश्चने"ति **पैङ्गिश्रुतेश्च** । ताभ्यःनित्योऽनित्यानां चेतनश्चेतनानामित्यादिश्रुतिभ्यो नित्यत्वावधारणाच्चेति माध्वाः । अत्रापि खण्डनं प्राग्वत् । किं च अपिधानमावरणम् । तच्च माध्वरीत्या न संभवतीति पुंस्त्वादिवदित्यधिकरणभङ्गे वक्ष्यते ॥ १० ॥

जीव उत्पद्यते नवेति संशये नेति प्राप्तम् अनादित्वात् । नित्योनित्यानामिति श्रुतेश्च सिद्धान्तस्तूत्पद्यत इति । अत्र सूत्रम्—

ज्ञोऽत एव ॥ १८

जीवोऽप्यत एव परमेश्वरादुत्पद्यते । सर्वे एत आत्मनो व्युच्चरन्तीति श्रुतेः । शब्दादेव वा । "ते वा एते चिदात्मनो विनष्टाः परंज्योतिर्निर्विशन्ति अविनष्टा एवोत्पद्यन्ते न विनश्यन्ति कदाचनेति **काषायणश्रुतिः** ॥

नन्वनादेरुत्पत्तिर्बाधितेत्याशंकां परिहर्तुं सूत्रान्तरम् ॥

युक्तेश्च ॥

नित्यस्यापि जीवस्य उत्पत्तिरुपाध्यपेक्षया युज्यते "उत्पद्यन्ते चिदात्मानो नित्यानित्याः परात्मनः । उपाध्यपेक्षया तेषामुत्पत्तिरिति गीयत"इति **व्योमसंहितायाम्** । अतो जीवस्य ब्रह्मजातत्वात् सिद्धं ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वमिति माध्वाधिकरणशरीरम् । तुच्छं चैतत् । सत्यप्रपञ्चवादिनस्तव मते औपाधिकी उत्पत्तिरित्यस्यानुत्पत्तिपर्यवसायित्वात् । न ह्युपाधिजन्या तद्व्याप्या वा जीवस्योत्पत्तिः संभवति । किं च तदात्मानं सृजाम्यहमित्यादिवचनात् विष्णोरप्येवमुत्पत्तिः स्यात् । तथा च नात्माऽश्रुतेरित्यादि त्वदीयं पूर्वाधिकरणं विरुध्येत । तथा चैते माध्वाधिकरणे सुन्दोपसुन्दन्यायेन परस्परपराहते । ननु तत्त्वप्रकाशिकोक्तरीत्या पराधीनविशेषलाभ एवेह जीवस्योत्पत्तिः पारतन्त्र्यात् । विष्णोस्तु स्वातन्त्र्यात् सा नेति वैषम्यमिति चेत्; तर्हि विष्णोः स्वातन्त्र्यमात्रं समर्थ्यताम् । तावतैव गतार्थत्वे किममीभिः क्षुल्लकैरधिकरणाभासैः । किं च तावतापि कर्तृत्वं न निर्वहति तथान्यदित्यधिकरणस्य प्रतिकूलं च तदित्युक्तम् । अपि च जीवसत्तायाः स्वरूपात्मिकायाः किमिदं विष्ण्वधीनत्वं तज्जन्यत्वं ज्ञाप्यत्वं व्याप्यत्वं वा? नाद्यः, अनादित्वात् । न द्वितीयः स्वप्रकाशत्वात् । तद्विषयकवृत्तिर्विष्णुजन्येति चेत् विष्ण्वाकारवृत्तेरपि जीवजन्यत्वेनाविशेषात् । न तृतीयः, कालिकव्याप्यव्यापकभावस्याविशिष्टत्वात् । दैशिकस्य बाधित्वात्, सर्वाधारस्य विष्णोरवृत्तित्वात् । "यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षये"ति त्वदुदाहृतवचनस्य त्वत्संमतोऽर्थो बाधित इति तूक्तमेव । अपि च एवंजातीयकान्युक्त्याभासानुपष्टभ्य युक्तेश्चेति सूत्रमस्तीति कल्पना प्रलापमात्रम् । नहि शङ्करभगवत्पादादिभिरिदं सूत्रमुपन्यस्तम् । एवमन्यत्रापि तत्र तत्र सूत्रत्यागो नूतनसूत्रवल्गनं चाप्रामाणिकमेव । वैश्वानराधिकरणे पुरुषमपि चैनमधीयत इत्यत्र पुरुषविधमपीति पाठः कल्पितः । रंहतिपादे चरणा-

दिति चेन्नोपलक्षणार्थेत्यत्र तदुलक्षणार्थेति, तृतीयशब्दावरोध इत्यत्र तृतीय इति सप्तम्यन्तं, तत्सूत्रानन्तरं च स्मरणाच्चेति सूत्रान्तरं कल्पितम् । पदार्थपादे तथान्येत्यत्र तथान्यदिति, अनेन सर्वगतत्वमायामेत्यत्र मायामयेति, गुणोपसंहारपादे सत्ववच्च तन्नियम इत्यत्र सलिलवदिति, व्याप्तेश्च समञ्जसमित्यत्र प्राप्तेरिति, पुरुषविद्यायामिव चेत्यत्रापि चेति, हानौ तूपायनेति सूत्रे हानौ तूपासनमिति, पुरुषार्थपादे भावमशनवदिति वक्तव्ये भावशमनवदिति, उत्क्रान्तिपादे समाना चासृतीति सूत्रे समानाचासृतीति, अर्चिरादिपादे आतिवाहिका इति सूत्रे आतिवाहिक इत्येकवचनान्तमिति दिक् । ननु मध्वोक्तपाठा एव चिरन्तना इति विपरीतमेव किं न स्यादिति चेत्, न, भारततात्पर्यनिर्णये स्वर्गारोहणभाष्ये द्वात्रिंशेऽध्याये "चतुस्सहस्रे त्रिशतोत्तरे गते संवत्सराणां तु कलौ पृथिव्याम्। जातः पुनर्विप्रतनुस्स भीम" इत्यादिजल्पता मध्वेन स्वार्वाचीनतायाः स्वयमेव प्रकटीकरणात् । तत्रैवाद्वैतपरव्याख्याग्रन्थानां प्राचीनत्वोक्तेश्च । किं च प्रागुक्तरीत्या व्याकरणमीमांसादिषु बहुधा विपरीतं जल्पद्भिर्वचनाभासकल्पनामात्रशरणैर्मध्वादिभिरेव सूत्रान्यथाभावः कल्पित इति स्पष्टमेव विदुषाम् । दृष्टानुरोधित्वात्कल्पनायाः । नहि वेदवेदाङ्गादिषु माध्वैरिवान्यैरुच्छृङ्खलं वल्ग्यत इति बहुश्रुता एव विदांकुर्वन्तु ॥ ११ ॥

जीवो व्यापकोऽणुर्वेति संशये व्यापक इति प्राप्तम् । 'व्याप्तात्मनः केवला निर्गुणा' श्चेति **काषायणश्रुतेः** । सर्वं मूर्तमेतज्जीवस्पृष्टम् मूर्तत्वात् मच्छरीरवदित्यनुमानाच्च । सिद्धान्तमाह—

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ १९

सत्वादिति शेषः । जीवो न व्यापकः । उत्क्रान्तिगत्यागतिमत्त्वात् । व्यापकस्य तदयोगात् । मध्यमपरिमाणत्वे त्वनित्यत्वं स्यात् । तस्मात्परिशेषादणुरेव जीवः । अणुर्ह्येष आत्मा यं वा एते सिनीतः पुण्यं चापुण्यं चेति **गौपवनश्रुतेश्च** । प्रसङ्गादन्यदपि चिन्त्यते । सोऽस्माच्छरीरादुत्क्रम्यामुं लोकमधिगत्यामुष्मादिमं लोकमधिगच्छति स गर्भीभवति स प्रसूयते स कर्म कुरुत इति **पौत्रायणश्रुतौ** जीवस्योत्क्रान्त्यादिकमुक्तम् । किं तदीश्वराधीनं नवेति । यद्यप्युदाहृतश्रुतिस्तत्रोदासीना तथापि श्रुत्यास्वातन्त्र्यमेव प्राप्तम् । एकः प्रसूयते जन्तुरेक एव प्रमीयते । एकोऽनुभुङ्क्ते सुकृतमेक एव तु दुष्कृतमित्यत्र हि एक एवेत्युक्तिः स्वातन्त्र्ये उपपद्यतेतराम् । एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २०

स एतेनैव स्वात्मना परेणेमं गर्भमनुप्रविशति परेण जायते परेण कर्म कुरुते परेण नीयते परेणोन्नीयते तं वा एतमभिवदन्ति स्वात्मेति । एष ह्यानन्दमादत्ते एष ह्येनं जीवमत्ति । जीवयत्येष उद्गमयत्येष आगमयति उत्तरयोर्वाक्योः परमात्मनैव उत्क्रान्त्यादयो निर्णीता इति गतं प्रासङ्गिकम् ॥

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २१

व्याप्ता ह्यात्मान इति व्याप्तिश्रुतेः नाणुर्जीवइ ति चेन्न, स आत्मेदमसृज इति परमात्माधिकारात् । न च बहुवचनविरोधः "एकशब्दैर्द्विशब्दैश्च बहुशब्दैश्च केशवः । एक एवोच्यते वेदैस्ता ता वास्य भिन्नतेति भविष्यत्पुराणात् ॥

स्वशब्दानुमाभ्यां च ॥ २२

न केवलं प्रकरणमात्रेणोक्तश्रुतेर्विष्णुपरत्वम् । किं तु वाक्यशेषादपि । एष ह्यात्मा ह्युद्गतमानशक्तेरिति हि आत्मशब्दः अपरिमितत्वं च श्रूयते ॥

ननु जीवस्याप्यणुत्वे सर्वाङ्गीणं ज्ञानं विरुध्येतेत्यत आह ॥

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २३

अणोरपि जीवस्यांशैः सर्वशरीरव्यापित्वेऽविरोधः । दृश्यते हि हरिचन्दनबिन्दोरेकदेशपतितस्यापि सर्वशरीरव्याप्तिः । "अणुमात्रोऽपि जीवः स्वदेहं व्याप्य तिष्ठति । यथा व्याप्य शरीराणि हरिचन्दनविप्रुष" इति ब्रह्माण्डे ॥

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमो हृदि हि ॥ २४

चन्दनबिन्दोः शरीरैकदेशे सम्यगवस्थानस्य अंशैः शरीरव्याप्तेश्चानुभवसिद्धत्वात् तथास्तु । न त्वात्मनः । तस्यैकदेशस्थत्वे मानाभावात् इति चेन्न । हृदि ह्येष आत्मेति श्रुतेरात्मनोऽपि हृद्येव सम्यगवस्थितेः ॥

गुणाद्वाऽऽलोकवत् ॥ २५

यथा आलोकस्य प्रकाशगुणेन व्याप्तिः ज्योतीरूपेणाव्याप्तिः एवं चिद्गुणेन व्याप्तिर्जीवस्य स्वरूपेण व्याप्तिरिति वा । उक्तं च स्कान्दे—"असम्यक्सम्यगिति च व्यवस्थाभेदतः सुराः । व्याप्त्यव्याप्तियुतास्त्वन्ये चिद्गुणेनैव नान्यथा । चिद्गुणस्य स्वरूपत्वात् तद्व्याप्तिश्चेति युज्यते । शक्तियोगात्सुराणां च विविधा च व्यवस्थिति"रिति, तस्मादणुर्जीव इति माध्वाधिकरणशरीरम् । अत्राणुर्व्यापको वेति संशय एव तावत् त्वया दुरुपपादः अणुत्वव्यापकत्वयोर्विष्णौ समावेशेनाविरुद्धत्वात् । गत्यादिकमपि व्यापकत्वाभावे साध्ये विष्णौ व्यभिचारि । इतराधिकारादित्यपि असाधु । जीवब्रह्मणोरभेदस्य प्रथमाधिकरणभङ्ग एवोक्तत्वात् । पृथगुपदेशात् तद्गुणसारत्वादित्यधिकरणभङ्गे वक्ष्यमाणत्वाच्च । स्वशब्दानुमानाभ्यां चेत्यप्यसाधु । क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुष इत्यादौ आम्नानं बहुधा कृत्वेत्युत्तराधिकरणे त्वद्भाष्योदाहृतश्लोके च जीवेऽपि बहुधा आत्मशब्दप्रयोगात् जीवस्याप्यपरिमितत्वाच्च । तथाचामृतबिन्दूपनिषदि श्रूयते । घटसंवृतमाकाशं नीयमाने यथा घटे । घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपम इति । याज्ञवल्क्योऽप्याह—आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेदित्यादि ।

यदप्युक्तम् अणोरपि जीवस्य अंशैर्गुणेन वा शरीरव्यापकतेति, तदतिस्थवीयः। जीवस्य स्वांशैः स्वगुणैश्चात्यन्ताभेद इति त्वत्सिद्धान्तात्। विशेषोऽस्तीति त्वपार्थकमेवेति असकृदुक्तत्वात्। आलोकवदिति दृष्टान्तोऽयमसंगतः दीपादिसहचरितप्रकाशस्यापि तेजोऽन्तरत्वादिति दिक्॥ १२॥

जीवः किमेकरूप उतानेकरूप इति संशये एकरूप इति प्राप्तम्। स नित्यो निरवयवः पुण्ययुक् पापयुक्च। स इमं लोकममुं चावर्तते स विमुच्यते स एकधा स सप्तधा स दशधेति **गौपवन**श्रुतौ एकवेत्युक्तेः। तत्रैव निरवयवत्वोक्त्या अंशबाहुल्यप्रयुक्तबहुत्वस्यापि दुर्वचत्वाच्च। सिद्धान्तमाह—

व्यतिरेको गन्धवत्तथा च दर्शयति॥ २६-२७

अणुत्वे भिन्नांशराहित्ये च सत्यप्यत्यन्ताभिन्नांशानां व्यतिरेकः। यथा पुष्पाद्गन्धः पृथग्गच्छत्येवमंशिनो जीवादंशाः पृथग्गच्छन्तीत्यर्थ। अथैक एव सन्गन्धवद्व्यतिरिच्यतेऽथैकीभवति अथ बह्वी भवति तं यथा यथेश्वरः प्रकुरुते तथा तथा स भवति सोऽचिन्त्यः परमो गरीयनिति **शाण्डिल्य**श्रुतेः। अचिन्त्येशशक्त्यैव ह्येकोऽवयववर्जितः। आत्मानं बहुधा कृत्वा क्रीडते योगसम्पदेति पाद्मोक्तेश्च। आत्माऽऽनन्तः न सप्तधेति गौपवनश्रुतिस्तु स्वरूपैक्यपरा। स पञ्चधा सप्तधा नवधेति **पाराशर्यायण**श्रुतिर्न विरुध्यत इति माध्वाः। जीवब्रह्मणोरभेदे विरुद्धधर्माध्यासो बाधक इत्यास्थाय परःशता अद्वैतश्रुतीर्भङ्क्त्वा व्याचक्षाणेन माध्वेन कथमिदमधिकरणं स्वीकृमिति सहृदयैराकलनीयम्॥ १३।

जीवो ब्रह्मणो भिद्यते नवेति संशये नेति प्राप्तम। तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मीत्यादिश्रुतेः। **सिद्धान्तमाह—**

पृथगुपदेशात्॥ २८

भिन्नोऽचिन्त्यः परमो जीवसङ्घात्पूर्णः परो जीवसंघो ह्यपूर्णः। यतस्त्वसौ नित्यमुक्तो ह्ययं च बन्धान्मोक्षं च तत एवाभिवाञ्छेदिति सोपपत्तिक**कौशिक**श्रुतेः भिन्न एव जीवः। तत्त्वमसीत्यादिभिरभेदव्यवहारस्तु गौण इत्याह—

तद्गुणसारत्वात्त तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्॥ २९

ज्ञानानन्दादिर्ब्रह्मगुण एवास्य यतः सारं स्वरूपमतो गौणोऽयमभेदव्यपदेशः। यथा-सर्वजगद्गुणसदृशगुणात्मकत्वात्सर्वात्मकत्वं ब्रह्मण उच्यते सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति भविष्यत्पर्वणि च "भिन्नाः जीवाः परोभिन्नस्तथापि ज्ञानरूपतः। प्रोच्यन्ते ब्रह्मरूपेण वेदवादेषु सर्वश इति माध्वाः।

अत्रेदं वक्तव्यम्। कौशिकश्रुतिस्तावत् कल्पिता। व्यावहारिकभेदेन चरितार्था च। भिन्नाजीवा इत्यादि भविष्यत्पर्ववचनमप्येवमेव। सत्तात्रयं ममासम्मतमिति चेत् प्रमाणसिद्धस्य त्वयाऽभ्युपेयत्वात्। उक्तं हि स्कन्दे—कल्पितानामवस्तूनां मध्ये केचन मायया। परमार्थतया

क्लृप्ता व्यवहारे सुरर्षभा इति। व्यवहारदशायां च केचनापरमार्थत:। आकाशादि जगच्छुक्तिरूप्ये ते कथिते मयेति। पाराशरोपपुराणे सप्तदशेऽध्यायेऽप्युक्तम् "शुक्तिकाव्यवहारे तु सती न रजतोपमेति। श्रूयते च मैत्रायणीयोपनिषदि चतुर्थप्रपाठके प्रपञ्चमिथ्यात्वम्। "इन्द्रजालमिव मायमयं स्वप्न इव मिथ्यादर्शन"मिति। ननूक्तरीत्या सत्तात्रैविध्येऽपि भेद: परमार्थ एव किं न स्यादिति चेत्; न, तस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वात् अज्ञानप्रयुक्तत्वाच्च। अत्रार्थे श्रुतीनां प्रथमाधिकरणभङ्ग एवोदाहृतत्वात्। उक्तं च विष्णुपुराणे षष्ठेंशे सप्तमेऽध्याये "तद्भावभावनापन्नस्ततोऽसौ परमात्मन:। भवत्यभेदी भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेदि"ति। विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते। आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं क: करिष्यति॥ किं च भिन्नोऽचिन्त्य इति त्वदीयश्रुतिरभेदपरैव परमो जीवसंघाद्भिन्नो न चिन्त्य: किं त्वभिन्न एव चिन्त्य इति व्याख्यानात्। पूर्ण: पर इत्याद्यपि भेदचिन्तननिषेधापेक्षितनिषेध्यप्रसक्तिपरतया संयोज्यम्। जीवब्रह्मणोर्हि प्रत्यक्षागमाभ्यां अपूर्णत्वपूर्णत्वे बद्धत्वनित्यमुक्तत्वे चावगम्येते। ते च लोकतो विरुद्धत्वेन प्रतीयेते। तन्मूलभेदभ्रमेण भेदानुचिन्तनं प्रसक्तमिति। युक्तं चैतत्। त्वद्रीत्या विरुद्धधर्मा न भेदका इति प्रथमाधिकरणभङ्गे प्रपञ्चितत्वात्। एवं च तत्त्वमसीत्यपि अभेदपरमेव। नतु गौणतया नेयम्। उक्तं च स्कान्दे-ब्रह्मगीतायाम्—" त्वमहंशब्दलक्ष्यार्थ: साक्षात्प्रत्यक्चिति: परा। तच्छब्दस्य च लक्ष्यार्थ: सैव नात्र विचारणा। तदैक्यविरुद्धांशं त्यक्त्वा वाच्यगतं श्रुति:। अविरुद्धचिदाकारं लक्षयित्वा ब्रवीति हि। तत्त्वंशब्दार्थलक्ष्यस्य चिन्मात्रस्य परात्मन:। एकत्वं यत्स्वतस्सिद्धं स हि वाक्यार्थ आस्तिका:॥" इति। यत्तु विष्णुतत्त्वनिर्णयादौ तत्र तत्र मध्वेन, प्रकृताधिकरण एव जयतीर्थेन चातत्त्वमसीति नञं प्रश्लिष्य व्याख्यातम्। तत्तु वेदोपप्लवमात्रमिति दिक्।

यत्तु गुहां प्रविष्टावित्यधिकरणे मध्वभाष्ये "सत्यं भिदा सत्यं भिदा सत्यं भिदेति भाल्लवेयश्रुतिरित्युपन्यस्तम्। तदपि प्रामाणिकश्रुत्याद्यनुसारेण सुयोज्यम्। तथा हि—सत्यमित्यर्थाङ्गीकारे भेदोऽस्ति सत्यं किं तु मिथ्याभूत इत्याह—असत्यं भिदेति। यद्वा व्यावहारिकसत्यतैव सत्यशब्दार्थ:। तथा च नञ्प्रश्लेषो मास्तु। एतेन 'सत्यस्य सत्यम्' "विश्वं सत्यं मघवाने" त्यादि व्याख्यातम्। उक्तं च विष्णुपुराणे द्वितीयेंशे द्वादशाध्याये—"तस्मान्न विज्ञानमृतेऽत्र किंचित्क्वचित्कदाचित् द्विज वस्तुजातम्। विज्ञानमेकं द्विजकर्मभेदविभिन्नचित्तैर्बहुधाभ्युपेतम्। ज्ञानं च शुद्धं विमलं विशोकमशेषलोभादिनिरस्तसङ्गम्। एकस्स देव: परम: परेश: स वासुदेवो न यतोऽन्यदस्ति। सद्भाव एवं भवतो मयोक्तो यथा सत्यमसत्यमन्यत्। एतत्तु सत्यं व्यवहारभूतं तत्रापि चोक्तं भुवनाश्रितं ते॥" इति। प्रथमाधिकरणे "श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्" व्यतिरेको गन्धवदित्याद्यधिकरणेषु च यदुक्तं तदिहानुसन्धेयम्॥ १४॥

जीवो नित्योऽनित्यो वेति संशयेऽनित्य इति प्राप्तम्। ब्रह्मन् लयमभ्युपैतीति श्रुते: उत्पत्तिमत्त्वाच्च। उक्ता हि ज्ञोऽत एवेति सूत्रे जीवस्योत्पत्ति:। ननु तत्रोपाधेरेव सेत्युक्तमेवेति चेत् न। उपाधेरुत्पत्तौ प्रतिबिंबस्योत्पत्तेरर्थसिद्धत्वात्। सिद्धान्तमाह—

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ ३०

यावत्परमात्मा तिष्ठते अनाद्यनन्तत्वेन तावज्जीवोऽपि । अतो न कृतहानाकृताभ्यागमादिदोषः । दृश्यते हि श्रुतिस्मृत्यादिषु जीवस्य नित्यत्वम् बिम्बोपाधितत्सन्निधीनां विनाशं विना प्रतिबिंबनाशायोगाच्च । इह च बिंबस्य परमात्मनोऽनाद्यन्तत्वात् । उपाधेश्च यावत्परमात्मभावित्वात् । सर्वगतबिम्बस्योपाधिसन्निधेश्च नित्यत्वात् । कथं तदुपाधिनाश इति चेत्; न हि येनोपाधिना जीवः प्रतिबिंबः तस्योत्पत्तिविनाशौ ब्रूमः किं तु धात्वादिपदोदितस्य बाह्योपाधेरेव । उक्तं भारते-जीवो नित्यो धातुरस्य त्वनित्य इति । अन्यत्राप्युक्तम् । जीवोपाधिर्द्विधा प्रोक्तः स्वरूपं बाह्य एव च । बाह्योपाधिर्लयं याति मुक्तावन्यस्य तु स्थितिः । सर्वोपाधिविनाशे तु प्रतिबिंबः कथं भवेत् । कथं चात्मविनाशाय प्रयत्नः सेत्स्यति क्वचित् । इति । तथा उपाधेश्चैव नित्यत्वान्नैव जीवो विनश्यति । स्वरूपत्वादुपाधेश्च न भिन्नोपाधिकल्पनमिति । तस्मात्सिद्धं जीवस्य नित्यत्वमिति माध्वाधिकरणम् । इह स्वरूपेणोधिना जीवः प्रतिबिंब इति माध्वव्यवहारे स्वरूपेणेत्यादितृतीया अपार्थिका । करणताया बाधितत्वात् । एवं स्वरूपस्योपाधित्वमपि बाधितमिति आस्ताम् तावत् । एवं स्थिते चैतन्यस्य प्रतिबिंबो नोपपद्यत इति अस्मान् प्रति नवीनमाध्वेन यद्वल्ग्यते तत्तु स्वव्याघातमनालोच्येति दिक् ।

जीवो ज्ञानानन्दादिरूपो नवेति संशये नेति प्राप्तम् । स दुःखाद्विमुक्त आनन्दी भवति सोऽज्ञानात् विमुक्तो ज्ञानी भवति । सोऽबलाद्विमुक्तो बली भवति स नित्यो निरातङ्कोऽवतिष्ठत इति पैङ्गिश्रुतेः । अहमिति जीवस्वरूपे भासमानेऽपि आनन्दादिरूपत्वानुभवाच्च । आनन्दादिरूपत्वे कृतकृत्यतया मोक्षार्थं शास्त्रानारम्भप्रसंगात् । सिद्धान्तमाह—

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ३१

जीवो ज्ञानानन्दादिरूपो भवत्येव । न चोक्तपैङ्गिश्रुतिविरोधः । यथा बाल्ये सदेव पुंस्त्वं यौवनेऽभिव्यज्यते । एवं सतामेवानन्दादीनां व्यक्त्यपेक्षया तदुपपत्तेः । सूत्रेऽस्येतीदमा प्रकृतं तद्गुणसारत्वं परामृश्यते । नचासतामुत्पत्तिरेव किं न स्यादिति वाच्यम् । "बलमानन्द ओजश्च सहोज्ञानमनाकुलम् । स्वरूपाण्येव जीवस्य व्यज्यन्ते परमाद्विभो" रिति गौपवनश्रुतेः । अत एव नानुभवविरोधः संसारावस्थायां सतामप्यनन्दादीनां अनादिभावरूपाज्ञानेनावृततयाऽननुभवस्य तद्विपरीतानुभवस्य चोपपत्तेः । भगवत्प्रसादेनावरणनिवृत्तौ सत्यामानन्दानुभवतद्विपरीताननुभवयोरुपपत्तेश्च ॥ जीवस्वरूपस्यानन्दादेरावरणतन्निवृत्त्योरनभ्युपगमे बाधकमाह—

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वाऽन्यथा ॥ ३२

अन्यथा आवरणतन्निवृत्त्योरनभ्युपगमे मोक्षयोग्यानां सज्जीवानां नित्यमानन्दाद्यनुभवः स्यात् । असुराणां कदापि न स्यात् । दुःखाद्यनुभवश्च तेषां सदा स्यात् मध्यममानुषाणां तु नित्योपलब्ध्यनुपलब्धी स्याताम् । नित्यानन्दो नित्यज्ञानो नित्यबलः परमात्मा नैवमसुरा एवमनेवं

च मनुष्या इति आग्निवेश्यश्रुतिः । भविष्यत्पर्वणि च "नित्यानन्दज्ञानबला देवा; नैवं तु दानवाः । दुःखोपलब्धिमात्रास्ते मानुषास्तूभयात्मकाः ।। तेषां यदन्यथा दृश्यं तदुपाधिकृतं मतम् । विज्ञानेनात्मयोगेन निजरूपव्यवस्थितिः । सम्यग्ज्ञानं तु देवानां मानुषाणां विमिश्रितम् । विपरीतं च दैत्यानां ज्ञानस्यैवं व्यवस्थितिः । इति । उपाधिरिह बाह्यो बोध्यः । तदयं फलितोऽर्थः— जीवाश्रिततदीयानन्दादेः ब्रह्मस्वरूपतद्गुणादेश्चावरकं मायाऽविद्याप्रकृत्यादिशब्दवाच्यं द्रव्यरूपं ज्ञानविरोधिभावरूपाज्ञानं सर्वथा स्वीकर्तव्यम् । "अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते ।" "भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्ति" रित्यादिश्रुतिभ्यः । तस्य च परमेश्वरापरोक्षज्ञानेन निवृत्तौ प्राक् सत एवानन्दस्य बाल्ये सतः पुंस्त्वादेः यौवन इव मुक्तावभिव्यक्तिः सुषुप्तौ तत्सत्वेऽपि कामकर्मादिनिवृत्त्यभावादीषदभिव्यक्तिः । तस्यानादित्वेन स्वोपादानगतोत्तरावस्थारूपनिवृत्त्यसम्भवे प्रमाणसिद्धनिवर्तकोपनिपातबलात्स्वरूपप्रध्वंसरूपनिवृत्तिः । तच्च प्रतिजीवं भिन्नमित्येकमुक्तौ न सर्वमुक्तिः अनिर्वचनीयतानभ्युपगमाच्च नाद्वैतवादिमतप्रवेश इति माध्वाः ।

अत्रायं दूषणगणः । एवं वदता माध्वेन जीवब्रह्मणोरभेदो दुर्वारः श्रुतिस्मृतिसहस्रस्य, जीवो ब्रह्म चित्त्वात् आनन्दत्वादित्याद्यनुमानस्य च लाघवतर्कोपष्टम्भस्याभेदे प्रमाणत्वात् बाधत्वस्य त्वदीत्यैवोद्धारात् । नाहमानन्दो नाहं ज्ञानमित्यादेर्नाहं ब्रह्मेत्यस्य चानुभवस्य समानयोगक्षेमत्वात् आवरणस्यापि तुल्यत्वात् । न च विरुद्धधर्माध्यस्तत्वात् युक्तिबाधः । ब्रह्मगुणानां जीवस्थत्वेप्यावृतत्वादभानेन हेतोरसिद्धेः व्यूहावतारादाविवाखण्डलार्जुनादाविव च त्वन्मते विरुद्धसमावेशस्य सम्भवाच्च । एवं चानिर्वचनीयताविरहेण किं हीयते सिद्धेः । विरुद्धधर्मवतोरभेदो बाधित इति ब्रुवतो नैयायिकादीन् प्रति हि विषमसत्ताकत्वबलेन बाधमुद्धप्रपञ्चमिथ्यात्वं प्राचीनैरुक्तम् । नतु व्यसनितया । प्रक्रियायामस्माकमाग्रहाभावात् । कारणतुत्वेन चाकाशादिष्वित्यधिकरणे भाष्यकारैस्तथोक्तत्वात् । यया यया भवेदित्यादिवार्तिकाच्च । एवं चाद्वैतस्य निष्प्रत्यूहत्वे स्थिते अनिर्वचनीयतानभ्युपगमान्नाद्वैतमतप्रवेश इति माध्वोक्तिर्निमित्तादपराद्धेषोर्धानुष्कस्येव वल्गितमिति न्यायमनुहरति । किं च जीवे प्रकाशमाने कथं तदभिन्नस्यावरणम्?

अपि च आनन्दादिप्रकाशो हि मोक्षेऽपि जीवस्वरूपात्मक एव । स चेदानीमस्त्येवेति कथं तस्यावरणम् । तद्धि न प्रकाशस्यानुत्पत्तिः ध्वंसो वा । अनाद्यनन्तत्वात् । अत एव ब्रह्मणस्तद्गुणानां चावृतत्वमपि त्वया दुरुपपादम् । जीवचैतन्यस्येदानीं ब्रह्मानन्दादिसम्बन्धो नास्तीति चेन्न । विषयविषयिभावस्यापि स्वरूपात्मकत्वात् । न च मुक्तावानन्दप्रकाशो जीवभिन्नो जन्यज्ञानरूप एवास्तु । जीवचैतन्यस्यैव विषयता तदानीं जन्यास्त्विति वाच्यम् । मुक्तावन्तःकरणविलयेन तद्वृत्तीनां जन्यज्ञानानां जीवे जन्यधर्माणां च त्वयानङ्गीकृतत्वाच्च । इदानीमप्यानन्दप्रकाशप्रयुक्तस्य स्वात्मनि परमप्रेम्णोऽनुभवाच्च । स्थानविशेषात्प्रकाशादिवदिति त्वदीयाधिकरणे

ब्रह्मतद्गुणाश्चानादिकालमारभ्यैव मुक्तियोग्यानां स्वरूपचैतन्ये प्रकाशन्त इति अभ्युपगमाच्च। तस्मात्प्रकाशमानस्यैवाप्रकाशमानत्वमगत्या त्वया वाच्यम्। एवं चास्तीति व्यवहारयोग्यस्य नास्तीति व्यवहारयोग्यत्वमपि। तच्च विषमसत्ताकतयैव निर्वाह्यमिति सिद्धमनिर्वचनीयत्वमपि। नारदोऽप्याह-" नासद्रूपा न सद्रूपा माया नैवोभयात्मिका। अनिर्वाच्या ततो ज्ञेया भेदबुद्धिप्रदायिनीति। विष्णुपुराणेऽप्युक्तम्। ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यदिति। अनृतेन हि प्रत्यूढाः। तुच्छेनाभ्वपिहितं इत्यादिश्रुतयोऽप्यत्रानुकूला इति दिक्। एवं स्थिते अस्मदभिमताविद्यायाः खण्डनप्रस्तावे अनादिभावस्यात्मवदनिवर्त्यत्वादित्यादि यन्नवीनेन जल्पितं तत्स्वव्याघातात् उपेक्ष्यम्॥ १६॥

जीवः कर्ता नवेति संशये नेति प्राप्तम्। ईश्वरं प्रस्तुत्य जीवः कर्तेति श्रुतेः। इतरव्यपदेशादित्यधिकरणे ईश्वर एव कर्तेति समर्थितत्वाच्च। सिद्धान्तमाह—

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्॥ ३३

जीवः कर्ता भवत्येव। अन्यथा विधिनिषेधशास्त्रवैयर्थ्यापत्तेः।

ननु काल्पनिककर्तृत्वेन शास्त्रस्य सार्थक्यं किं न स्यादित्यत आह—

विहारोपदेशात्॥ ३४

स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वेत्यादिना मोक्षेऽपि व्यवहारस्य श्रवणादित्यर्थः।

उपादानात्॥ ३५

फलोद्देशेन साधनोपादानस्य अनुभवसिद्धत्वादित्यर्थः।

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः॥ ३६

आत्मानमेव लोकमुपासीतेत्युपासनक्रियायां जीवस्य कर्तृत्वेन परमात्मनश्च कर्मत्वेन निर्देशात्। न चेहेश्वर कर्ता। आत्मेति प्रथमया निर्देशापत्तेः। कथं तर्हि श्रुतिसूत्रयोरीश्वरस्यैव कर्तृत्वं प्रागुक्तमिति चेत् तत्राह—

उपलब्धिवदनियमः॥ ३७

यथा जीवो जिज्ञासितमपि किंचिन्न वेत्ति। अबुभुत्सितमपि किंचिद्वेत्ति न तु तस्योपलब्धौ स्वातन्त्र्यम्। तथा चिकीर्षितमपि सर्वं न करोतीति कर्मणि अनियमादस्वतन्त्रोऽयम्। अत्र हेतुमाह—

शक्तिविपर्ययात्॥ ३८

अल्पशक्तित्वाज्जीवस्येत्यर्थः।

समाध्यभावाच्च॥ ३९

समाधानमलंबुद्धिः पूर्णकामता। तदभावादित्यर्थः।

यथा च तक्षोभयथा ॥ ४०

यथा च तक्ष्णः कारयितृत्वं नियन्तृत्वं कर्मत्वं चास्ति तथा जीवस्य ।

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४१

सा च कर्तृत्वशक्तिः पराधीनैव । कर्तृत्वं कारणत्वं च स्वभावश्चेतना धृतिः । यत्प्रसादादिमे सन्ति न सन्ति यदुपेक्षयेति पैङ्गिश्रुतेः ।

कृतप्रयत्नापेक्षन्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ ४२

विधिनिषेधशास्त्रावैयर्थ्याय । आदिशब्दाद्वैषम्यनैर्घृण्यपरिहाराय । परमात्मा जीवस्यानादिकर्मप्रयत्नयोग्यतामपेक्ष्यैव जीवं प्रेरयति । न त्वनपेक्ष्य । अतो न कश्चिद्दोषः । जीवस्येश्वरसमकक्षस्वातन्त्र्यानभ्युपगमेऽपि तद्दत्तकर्तृत्वाभ्युपगमेन सर्वसामञ्जस्यात् । उक्तं च मोक्षधर्मे— "एतदेवं नचाप्येवमेतदस्ति न चास्ति चेति । एतत् जीवस्य कर्तृत्वमेवं प्रामाणिकम् । नचाप्येवमीश्वरवत्स्वातन्त्र्येण । अत एव तदस्ति नास्ति चेति उभयथापि व्यवहार इत्यर्थः । इति माध्वाधिकरणम् ।

अत्रेदं वक्तव्यम् । शास्त्रार्थवत्त्वं त्वया दुरुपपादम् । जीवे बन्धो नास्तीति त्वत्सिद्धान्तात् । तथा हि—त्वन्मते दुःखित्वाद्यनुभवोऽध्यासरूप एव । उक्तं ह्यानन्दमयाधिकरणे त्वद्भाष्ये प्रमादात्मकत्वात् बन्धस्य विमुक्तत्वं च युज्यते । मुक्तिर्हित्वाऽन्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिरिति भागवते इति । तत्त्वप्रकाशिकायां च—विमुक्तश्च विमुच्यते इति संसारिणोऽपि विमुक्तत्वश्रवणात् । तदन्यथानुपपत्त्या तस्य परब्रह्मत्वसिद्धेस्तद्विरोधो भेदव्यपदेशस्येति शङ्कानिराकरणार्थत्वेनोदाहृतभाष्यग्रन्थमवतार्य तस्यार्थो वर्णितः । जीवस्य परब्रह्मत्वाभावेऽपि विमुक्तत्वोक्तिर्युज्यते । बन्धस्याज्ञानमूलत्वेनास्वाभाविकत्वादिति । युक्तंचैतत् । त्वन्मते दुःखादेरन्तःकरणपरिणामतया जीवस्य दुःखाद्याश्रयत्वाभावात् । तथापि दुःखादिस्वामित्वमस्तीति चेन्न । ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् । स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेय इति त्वदीयाधिकरणयोर्जीवस्येन्द्रियतत्फलस्वामिताया निरस्तत्वात् ।

स्यादेतत् । अहं दुःखीत्याद्यनुभवात् जीवस्य दुःखादिस्वामित्वमस्तीत्येव मन्मतम् । किं तु तत्स्वामित्वमीश्वरदत्तमपकृष्टं चेत्येव विशेषः । अत एव सांख्याधिकरणानुव्याख्याने द्वैविध्येऽपि तु कामादेः कुतः स्वामित्वमात्मनः । साक्षादनुभवारूढं शक्यतेऽपोदितुं क्वचिदिति कामादिस्वामित्वस्याप्रत्याख्येयत्वमुक्त्वा तदनन्तरश्लोके तस्यापकृष्टत्वमुक्तम् । न्यायसुधायां चात्यन्तवश्यत्वरहितगवादिस्वामित्वदृष्टान्तेन तस्यापकर्षः समर्थित इति चेत् मैवम् । आनन्दमयाधिकरणीयत्वद्भाष्यादिविरोधात् । नन्वभ्युच्चयमात्रं तत् । अत एव मिथ्यात्वमपि बन्धस्य न प्रत्यक्षविरोधतः । मिथ्यात्वं यदि दुःखादेस्तद्वाक्यस्याप्रतो भवेत् ॥ मिथ्यायाः साधकत्वं च न सिद्धं प्रतिवादिन" इत्यनुव्याख्यानं सङ्गच्छेत । अयं ह्यस्यार्थः । बन्धो न मिथ्या प्रत्यक्षसिद्ध-

त्वात्। यदि श्रुतिविरोधाद्बन्धस्य मिथ्यात्वं तदा तस्यापि वाक्यस्य तत एव मिथ्यात्वं स्यात्। वाक्यस्य सर्वमिथ्यात्वसाधकत्वं न स्यात्। मिथ्याभूतस्य साधकतायाः प्रतिवाद्यसम्मतत्वादिति। अत एवानुव्याख्यानेऽपि सुखादिग्राहकस्य साक्षिणो निर्दोषतया याथार्थ्यनियम उक्त इति चेन्न। अनुव्याख्यानस्य त्वदीयैरेवाभिप्रायान्तरकथनात्। उक्तं हि तद्व्याख्यानन्तरमेव न्यायसुधायाम्—अत्र तत्त्वविदो वदन्ति। सर्वो हि बन्धो बुद्धीन्द्रियशरीरविषयतद्धर्मलक्षणोऽस्मादध्यात्मन्येवारोपित इत्यङ्गीक्रियते। यथोक्तं भाष्यकृता-प्रमादात्मकत्वाद्बन्धस्येति। अतः किं निबन्धनो बन्धमिथ्यात्वनिरासे निर्बन्धः। सत्यम्। तथाप्यस्त्यत्र दर्शनभेदः। बुद्धीन्द्रियशरीरविषयाः स्वरूपत एवेश्वरपरवशा अप्यविद्यादिवशादात्मीयतयाध्यस्यन्ते। तांश्चात्मनो विविक्तानपि विस्पष्टं तथानुपलभमानस्तद्धर्मान् दुःखादीन् सत्यानेवात्मीयत्वेन पश्यंस्तत्कृते नीचोच्चत्वलक्षणे विकृती सत्ये एव प्रतिपद्यत इत्यस्मन्मतम्। मायावादिनस्तु दुःखादिकं स्वरूपेणापि मिथ्येति मन्यन्ते। अतस्तन्निराकरणनिर्बन्धो युक्त एव। एतदेव परिभावयितुं बन्धस्य मिथ्यात्वमिति संमुग्धे प्रस्तुते दुःखादेरिति निष्कृष्योक्तमिति। एवं च स्वपरसिद्धान्तविशेषाविष्करणपरेण न्यायसुधाग्रन्थेन मम शरीरं ममेन्द्रियाणि मम मनोऽहं दुःखीत्यादिप्रत्ययानां शरीरेन्द्रियदुःखादिषु भासमाने आत्मीयत्वांश एव आरोपितविषयत्वं न तु शरीरादिस्वरूपेऽपीति त्वन्मतनिष्कर्षः स्फुटीकृतः। ननु मध्वमते साक्षिणो याथार्थ्यनियमात् साक्षिरूपस्य दुःखित्वाद्यनुभवस्याध्यासत्वं दुर्वचमिति चेन्न। ईश्वरपरतन्त्रस्य जीवस्य स्वातन्त्र्यग्रहणे प्रमाणाप्रमाणज्ञानयोरप्रामाण्यप्रामाण्यग्रहे च साक्षिणो याथार्थ्यपरित्यागात्; ननु स्वातन्त्र्यादिग्रहणं न साक्षिरूपं किं तु मनोवृत्तिरूपम्। मानसे दर्शने दोषाःस्युर्नैव साक्षिदर्शन इति। यत्किंचिद्व्यभिचारि स्याद्दर्शनं मानसं हि तदिति चानुव्याख्यानोक्तेरिति चेत्। हन्त, तर्हि दुःखित्वाद्यनुभवोऽपि मनोवृत्तिरूपोऽस्तु। त्वत्सिद्धान्तसिद्धाध्यासस्य त्वद्रीत्या तथैव निर्वाह्यत्वात्। नन्वेवं संसर्गस्येव दुःखादेरपि मनोवृत्तिविषयतैव स्यात्। अविशेषात्। साक्षिसिद्धं तदिति सिद्धान्तो व्याकुप्येतेति चेतर्हि साक्षिण एव संसार्गांशेऽध्यासरूपतास्तु। नहि त्वया साक्षिणो याथार्थ्यनियमः सुवचः। असुरसाक्षिणो यथार्थत्वाभावस्य मनुष्यसाक्षिणो मिश्रत्वस्य च स्वीकारात्।

स्यादेतत्। प्रपञ्चमिथ्यात्वनिराकरणप्रस्तावेसत्यत्वं गगनादेश्च साक्षिप्रत्यक्षसाधितम्। साक्षिसिद्धस्य न क्वापि बाध्यत्वं तददोष इत्यादयः साक्षिणो याथार्थ्यनियमकथनपराः सांख्यमतदूषणप्रस्तावे आत्मनः कामादिस्वामित्वनियमपराश्च माध्वग्रन्थाः परस्परं विरुध्यन्ते। किं च आत्मीयत्वांशेऽपि किं मिथ्यत्वं नाम? न तावदनिर्वचनीयत्वम्। माध्वेन तदनभ्युपगमात्। असत्ख्यातिश्चेत्तर्हि रजतादिभ्रमाणामपि संसर्गांश एवाविशेषात्। तथात्वापत्तावन्यथाख्यातिमतप्रवेशः स्यात् यदाहुः—तस्मादन्यथासन्तमन्यथा प्रतिपद्यते। तन्निरालम्बनं ज्ञानमसदासम्बनं च तदिति। अपि च जीव ईश्वराद्भिद्यते दुःखाश्रयत्वादित्यादि माध्वप्रयोगाः स्वरूपासिद्धाःस्युः। किं च शास्त्रस्य न केवलं नैष्फल्यम्, बाधितार्थकत्वमपि प्रसज्यते। सुखदुःखादिभोक्तृत्वस्यालीकत्वात्। दुःखादेः स्वरूपेण पारमार्थिकतायाश्च अकिंचित्करत्वात्। तथा च

कथं सुधोक्तनिष्कर्षो ग्रहीतव्य इति चेत् आत्मानमुपालभस्व। यस्त्वमित्थंश्रुतिस्मृतिन्यायैः स्वोक्त्या च विरुद्धं जल्पद्भिर्माध्वादिभिश्च चिरन्तनाच्छ्रौतात्पथः प्रच्यावितोऽसि। गुणगृह्यत्वे तु कृतप्रायश्चित्तस्सन् अद्वैतवादपादसेवायै यतस्वेति दिक् ॥ १७ ॥

जीव ईश्वरस्यांशो नवेति सन्देहे श्रुतिविगानादनध्यवसायेन पूर्वःपक्षः। अंशा एव हि मे जीवा अंशी हि परमेश्वरः। स्वयमंशैरिदं सर्वं कारयत्यचलो हरिः" इति **गौपवन**श्रुतौ अंशित्वोक्तेः। नैवांशो नैव सम्बन्धो नापेक्ष्यो जीवः परस्येति **भाल्लवेय**श्रुतावनंशत्वोक्तेश्च। न च वस्तुनि विकल्पो युज्यते। तस्मात्तत्वनिर्णयो दुर्लभ इति प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा वापि दाशकितवादित्वमधीयत एके ॥ ४३

जीवः परमात्मनोंशो भवत्येव। नानाप्रकारेण जीवस्येशसम्बन्धित्वव्यपदेशात्। तत्सम्बन्धित्वमेव हि इह तदंशत्वं विवक्षितम्। अंशो नानाव्यपदेशादिति सूत्रांशे मूलभूता **पाराशर्यायण**श्रुतिरपि। अंशो ह्येष परस्य योऽयं पुमानुत्पद्यते च म्रियते, च, नाना ह्येनं व्यपदिशन्ति पितेति पुत्रेति भ्रातेति सखेति चेति। किं च अन्यः परोऽन्यो जीव इति **काषायण**श्रुतिः "ब्रह्मदासा ब्रह्मदासी" इति च श्रुत्यन्तरम्। अनेन हि श्रुतिद्वयेन जीवेश्वरयोर्भेदाभेदावुच्यते। तौ च विरुद्धाविल्यगत्या भेदमङ्गीकृत्याभेदस्थाने अंशत्वं स्वीकर्तव्यम्। भेदाभेदोक्त्यन्यथानुपपत्त्या अंशो जीव इत्यस्मिन्नर्थे **आग्निवेश्य**श्रुतिरपि। "अंशो ह्येष परस्य भिन्नं ह्येनमधीयिर" इति। तथा **वाराहे** संपूर्णसूत्रार्थः संगृहीतः। पुत्रभ्रातृपितृत्वेन स्वामित्वेन यतो हरिः। बहुधा गीयते वेदैः जीवोंशस्तस्य तेन तु॥ यतो भेदेन तस्यायमभेदेन च गीयते। अतश्चांशत्वमुद्दिष्टं भेदाभेदौ न मुख्यत" ॥ इति। श्रुत्यन्तरेणेममर्थं साधयितुं सूत्रान्तरम् ॥

मन्त्रवर्णात् ॥ ४४ ४५

पादोऽस्य विश्वा भूतानि इति। पादोंशः। **अपि च स्मर्यते**। ममैवांशे जीवलोके जीवच्छरीरे जीवभूतो जीवाख्यः। नन्वंशत्वे मत्स्यादिसाम्यापातः। अनंशत्वश्रुतिविरोधश्चेत्यत आह—

प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ ४६

अंशत्वेऽपि मत्स्यादिरूपः परो नैवंविधः। नहि तेजोंशस्यापि कालाग्नेः खद्योतेनैकरूप्यम्। तथा च नैवांश इति **भाल्लवेय**श्रुतिर्जीवो मत्स्यादिवदभिन्नांशो नेत्येवंपरेति भावः।

स्मरन्ति च ॥ ४७

स्वांशश्चाथो विभिन्नांश इति द्वेधांश इष्यते। अंशिनो यत्तु सामर्थ्यं यत्स्वरूपं यथा स्थितिः॥ तदेव नाणुमात्रोऽपि भेदःस्वांशांशिनोः क्वचित्॥ विभिन्नांशोऽल्पशक्तिः स्यात्किंचित्सादृश्यमात्रत" इति **वाराहे**। किंच—

अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ ४८

परानुज्ञया प्रवृत्तिः परतो बन्धनिवृत्तिश्च जीवस्य प्रतीयते । य आत्मानमन्तरो यमयति । तमेवं विद्वानमृत इह भवति । इत्यादिना । सदंशत्वेऽपि देहसंबन्धाज्जीवस्योपपद्यते नतु परमस्य 'वासुदेवः संकर्षणः प्रद्युम्नोऽनिरुद्धोऽहं मत्स्यः कूर्मो वराहो नारसिंहो वामनो रामो रामो रामः कृष्णो बुद्धः कल्किरहं शतधाहं सहस्रधाहं अमितोऽहमनन्तोऽहं नैवेति जायन्ते न म्रियन्ते नैषामनुज्ञा न बन्धो नमुक्तिः । सर्व एव ह्येते पूर्णा अजरा अमृताः परमाः परमानन्दा" इति **चतुर्वेदशिखायाम्** । ज्योतिरादिवदिति । यथा आदित्यो मण्डलाभिमानी वियद्गतप्रकाशाभिमानी तदंशकश्चैकरूपः अनुज्ञादिरहितः अक्ष्यभिमानी तदंशस्तु देहदोषलेपादंश्यधीनप्रवृत्तिमांस्तद्वदित्यर्थः । उक्तं च **वाराहे**—"अंशाश्च देहयोगित्वाज्जीवा बन्धादिसंयुताः । अनुग्राह्याश्चेश्वरेण नतु मत्स्यादिको हरिः ॥ अदेहबन्धयोग्यत्वाद्यथा सूर्यप्रभाऽक्षिणि" इत्यादि ॥

असन्ततेश्चाव्यतिकरः ॥ ४९

सम्यक्सन्ततिः पूर्णशक्तिता मत्स्यादेः । तदभावोऽसन्ततिः अपूर्णशक्तिता जीवानाम् । अतो व्यत्यासो नेति सूत्रार्थः । तथा च **चतुर्वेदशिखायाम्**—अस्य ह वा एतस्य परमस्य त्रीणि रूपाणि कृष्णो रामः कपिल इति । तस्य हवा एतस्य परमं परं च रूपाणि दशरूपाणि शतरूपाणि अमितरूपाणि, तानि ह वा एतानि सर्वाणि रूपाणि सर्वाण्यनन्तानि सर्वाण्यसम्मितानि अथावराः सर्वे एवापूर्णाः सर्वे एव बध्यन्ते अथ मुच्यन्ते च क्वचन केचनेति ।

आभास एव च ॥ ५०

जीवाः प्रतिबिंबांशाः रूपं रूपमितिश्रुतेः । जीवसमुदायः परमेश्वरस्वरूपम् प्रतिं प्रतिरूपो भूत्वा वर्तते । तद्बिंबरूपमस्य मुक्त्यर्थं साक्षात्कारविषयो भवति । स च परमेश्वरः स्वसामर्थ्येनानन्त (जीव) बिंबरूपो ज्ञायते । अस्यानन्तानि हरिनामकानि रूपाणि व्यूहशस्सन्तीति श्रुत्यर्थः । मत्स्यादयस्तु न प्रतिबिंबाः । अतो नैकरूपतेति भावः । उक्तं च **वाराहे**—

द्विरूपावंशकौ तस्य परमस्य हरेर्विभोः ।
प्रतिबिंबांशकस्याथ स्वरूपांशक एव च ॥

प्रतिबिंबांशका जीवाः प्रादुर्भावाः परे स्मृताः ।
प्रतिबिंबेष्वल्पसाम्यं स्वरूपाणीतराणि तु ॥" इति ॥

नचोपाध्यभावात् प्रतिबिंबानुपपत्तिः । सोपाधिरनुपाधिश्च प्रतिबिंबो द्विधेष्यते । जीव ईशस्यानुपाधिः इन्द्रचापो यथा रवेरिति श्रुतेः । अनुपाधिरिति स्वरूपातिरिक्तोपाधिरहित इत्यर्थः । यथा चैतत्तथा यावदात्मभवित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनादिति पञ्चदशाधिकरणे व्युत्पादितम् । तस्माज्जीव ईश्वरांशो भवत्येवेति माध्वाधिकरणशरीरम् ।

अत्रेदं वक्तव्यम् । अंशो न वेत्यनध्यवसायस्तावदौपनिषदानामयुक्तः । अंशत्वस्य व्यावहारिकतया तदभावस्य परमार्थतया च सप्रपञ्चनिष्प्रपञ्चश्रुत्योरिव अंशत्वानंशत्वश्रुत्योरप्यविरोधात् । एतेन भेदाभेदश्रुती च व्याख्याते । विषमसत्ताकभेदाभेदयोरविरोधात् । त्वद्रीत्याप्यन्योन्तर आत्मेत्यादाविव भेदव्यवहारोपपत्तेश्च बन्धप्रतिपादकानामपि भ्रमसिद्धबन्धानुवादत्वोपपत्तेः । त्वया नस्थानतोऽपि परस्येत्यधिकरणे कार्यकारणबद्धौ ताविष्येते विश्वतैजसौ । प्राज्ञः कारणबद्धस्तु द्वौ तु तुर्ये न सिध्यत" इति श्रुतेः विश्वतैजसप्राज्ञादिरूपस्य भगवतोऽपि बन्धोऽस्तीत्याशंक्य तस्याः श्रुतेरन्यथैव नयनात् । पुराणेषु रामकृष्णाद्यवताराणां भेदश्रवणं लौकिकैर्भ्रान्त्या गृहीतस्य भेदस्यानुवादकमिति तृतीयस्य चतुर्थपादे सर्वथापि त एवोभयलिङ्गादित्यधिकरणेऽनुव्याख्यानन्यायसुधयोरुक्तत्वाच्च । अद्वैते साधको लाघवोपष्टब्धः श्रुतिस्मृत्यादिसमूहो बिंबप्रतिबिंबयोरभेदश्च स्पष्टः प्राचां ग्रन्थे । यत्तूक्तं तत्सम्बन्धित्वमेव तदंशत्वमिति तन्न, देवदत्तीयेष्वपि घटादिषु तदंशत्वव्यवहारादर्शनात् । यच्चेदशेनांशत्वेनाभेदव्यवहार इति **तदतिस्थवीयः।** देवदत्तो घट इति प्रयोगाभावात् । यदाहुः नामार्थयोरभेदस्संसर्ग इति । अत एव पृथगुपदेशात् तद्गुणसारत्वादिति त्वदधिकरणेऽपि तत्त्वमसीति गौणं सामानाधिकरण्यमित्युक्तम् । "नाम्नोर्द्विधैव सम्बन्धः सर्ववाक्येष्ववस्थितः । सामानाधिकरण्येन षष्ठ्या वापि क्वचिद्भवे"दिति वाक्यार्थविदामुक्तिरप्येवमेव सङ्गच्छते । यदि हि त्वदुक्तरीत्या सम्बन्धमात्रमभेदस्थानापन्नम् । तर्हि वैयधिकरण्यस्य दुर्वारतया सामानाधिकरण्येनेत्यंशो विरुध्येत ; न च शब्दादौ व्यभिचारान्नायं नियम इति वाच्यम् । अव्ययातिरिक्तेषूक्तनियमस्वीकारात् शाब्दिकैर्निपातानां द्योतकत्वाभ्युपगमाच्चेत्यादि प्रपञ्चितमस्माभिः**शब्दकौस्तुभे** ॥ १८ ॥

जीवो भगवत्प्रतिबिंबो न वेति संशये नेति प्राप्तम् । प्रतिबिंबत्वाभावबोधिकायाः श्रुतेः सत्वात् । तस्याश्चन्यायोपष्टब्धत्वेन प्राबल्यात् । अस्ति खलु सुरासुरनरतिर्यगादिरूपतया जीवानां भेदः । न चायं बिंबैक्ये सति युज्यते । सिद्धान्तस्तु प्रतिबिंब इति । कथं तद्वैचित्र्यमित्युत्प्रेक्षायामाह—

अदृष्टानियमात् ॥ ५१

अनाद्यदृष्टवैचित्र्याद्वैचित्र्यमित्यर्थः ।

ननु रागद्वेषमोहादिदोषैरेव वैचित्र्योपपत्तौ किमदृष्टकारणकल्पनयेत्यत आह—

अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५२

दोषवैचित्र्यमप्यदृष्टवैचित्र्याधीनमेवेत्यर्थः ।

ननु स्वर्गभूम्यादिस्थानवैचित्र्यादेव वैचित्र्यमस्त्वित्यत आह—

प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ।। ५३

स्थानवैचित्र्यस्याप्यदृष्टवैचित्र्याधीनत्वात् । एकप्रदेशस्थानामपि वैचित्र्यदर्शनाच्चेति भावः । प्रतिबिंबत्वाभावश्रुतिस्तु स्वरूपातिरिक्तोपाधिशून्यतया अंशोपाधिसापेक्षप्रतिबिंबत्वाभावाभिप्रायेति माध्वाधिकरणशरीरम् ।

अत्रेदं वक्तव्यम् । सच्चिदानन्दरूपत्वाविशेषात् जीवानां वैचित्र्यमसिद्धम् । सुरासुरनरत्वादयो हि देहधर्माः न तु जीवगताः तेषां जीवगतत्वे अभ्युपगम्यमाने तु देहात्मवादप्रवेशः । किंच प्रतिबिंबस्वरूपात्मकवैचित्र्यवादिनस्तत्र मतेऽपि तस्यानादितया तत्र कारणगवेषणमव्युत्पत्ति निबन्धनमेव । उपाधिश्चाविद्याख्यः श्रुतिस्मृत्यादिसिद्ध एवेति निरुपाधिकत्वोक्तिरयुक्तेति दिक् ।।

इति श्रीतत्त्वकौस्तुभे द्वितीयपरिच्छेदे

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।।

प्राणा उत्पद्यन्ते नवेति संशये नेति प्राप्तम् । प्राणा एवानादय इति **कापायणश्रुतेः** । नोपादानं हीन्द्रियाणां अतोऽनुत्पत्तिरिष्यते । उपादानकृता सृष्टिः सर्वलोकेषु दृश्यत इति **भविष्यपर्वो**क्तेश्च । सिद्धान्तमाह—

तथा प्राणाः ।। १

यथा आकाशादय उत्पद्यन्ते तथा प्राणा अपि । एतस्माज्जायते प्राण इत्यादिश्रुतेः ।

गौण्यसम्भवात् ।। २

अनादित्वश्रुतिस्तु गौणी । मुख्यासम्भवात् । नित्यान्येतानि सौक्ष्म्येण हीन्द्रियाणि च सर्वशः । तेषां भूतैरुपचयः सृष्टिकाले विधीयते । परेण साम्यसंप्राप्तेः कस्य स्यान्मुख्यनित्यतेति भविष्यत्पर्वोक्तेश्च ।

प्रतिज्ञानुपरोधाच्च ।।

इदं सर्वमसृजतेति प्रतिज्ञाप्येवं सङ्गच्छत इति सूत्रार्थः । तस्माद्युक्तं श्रुतिसमन्वयेन विष्णोर्जगत्कारणत्वमिति मध्वाधिकरणम् । अत्र तथान्यदित्यादि त्वदधिकरणविरोध इत्यादिखण्डनं प्राग्वत् ।। मन उत्पद्यते न वेति संशये द्विधा ह्येवेन्द्रियाणि नित्यानि चानित्यानि च । तत्र नित्यं मनोऽनादित्वात् नह्यमनाः पुमांस्तिष्ठत्यनित्यान्यन्यानीति सयुक्तिक**गौपवनश्रुते**र्नोत्पद्यत इति प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

तत्प्राक्श्रुतेश्च ॥ ३

मन उत्पद्यते। मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति श्रुतेः। गौपवनश्रुतिस्तु इन्द्रियान्तरापेक्षया अल्पोपचयाभिप्राया। पूर्वं मनः समुत्पन्नं ततोऽन्येषां समुद्भवः। तदनुत्पत्तिवचनमल्पोपचयकारणात्। इति वायूक्तेः। तस्मात्प्रलयेपि इन्द्रियवत्सूक्ष्मरूपेण मनोस्ति। सर्गादौ च भगवत उत्पद्यत इति जगत्कारणे समन्वयः सिद्ध इति माध्वाः। खण्डनं प्राग्वत् ॥

वागुत्पद्यते नवेति संशये वाग्वाव नित्या नचोत्पद्यते अस्यां हि श्रुतिरवतिष्ठत इति सयुक्तिक**पौष्यायणश्रुते**र्नेति प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ४

वागुत्पद्यत एव। मनः पूर्वरूपं वागुत्तररूपमिति श्रुतौ मनोजन्यत्वावगतेः। वाग्वाव नित्येति तूपचारमात्रम्। अस्यां हि वाक्यशेषे उपचारबीजस्य स्फुटीकरणात्। वाचश्च श्रुत्याश्रयत्वं नाम तदुच्चारणसामर्थ्यमेव। अत्रापि खण्डनं प्राग्वत् ॥ प्राणाः सप्त वा द्वादश वेति सन्देहे सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मादिति तैत्तरीयश्रुतेः, द्वादश वा एते प्राणा इति **कौण्डिन्य**श्रुतेश्च परस्परविरोधेनाप्रामाण्यान्न समन्वयेन जगत्कारणत्वसिद्धिरिति प्राप्ते सिद्धान्तमाह —

सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५

गतेर्ज्ञानस्य सप्त प्राणाः गुहायां निहिताः सप्त सप्तेति विशेषणात्। गुहा हृदयमाशयस्थानं यस्या बुद्धेस्तां प्रति तदर्थं ये प्रतिशरीरम् सप्त सप्त प्राणा निहितास्ते यत्र चरन्तीत्यर्थः। तथा च घ्राणरसनचक्षुः श्रोत्रत्वङ्मनोबुद्धिरूपज्ञानेन्द्रियापेक्षया सप्तत्वोक्तेर्न विरोध इति भावः।

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ६

पाणिपादपायुगुह्यवाचस्तु कर्मणि हेतवः। अतो नैवम्। ज्ञानेन्द्रियैस्सह न पठिता इत्यर्थः। संसारस्थितिहेतुत्वात् स्थितं कर्मविदो विदुः। तस्माद्गतिहेतुत्वात् ज्ञानं गतिरिहोच्यते इति वायुप्रोक्तेः तस्मात्संख्याविषयकश्रुत्योरविरोधात् सिद्धं समन्वयेन जगत्कर्तृत्वमिति माध्वाः। खण्डनं प्राग्वत् ॥ प्राणा व्याप्ता अणवो वेति संशये व्याप्ता इति प्राप्तम्। दिवीव चक्षुराततमिति विष्णोर्व्याप्तत्वे दृष्टान्तत्वेन चक्षुर्व्याप्तेरुक्तत्वात्। अणुभिः पश्यत्यणुभिः शृणोति प्राणा वा अणव इति **कौण्डिन्य**श्रुतिस्तु न प्रमाणम्। दूरस्थश्रवणदर्शनस्मरणाद्यनुरोधेन सन्निकर्षस्यावश्यकतया व्याप्तिश्रुतेर्युक्त्युपष्टम्भत्वेन प्राबल्यात्। सिद्धान्तमाह—

अणवश्च ॥ ७

अणव एव प्राणाः। न चैवं श्रुतियुक्तिविरोधः। यतस्तेजसा व्याप्ता अपि। तद्यथा ह्यणुनश्चक्षसः प्रकाशो व्यातत एवमेवास्य पुरुषस्य प्रकाशो व्याततोऽणुर्ह्येवैष पुरुषो भवतीति

शाण्डिल्यश्रुतेः। चक्षुषश्चक्षुष इत्यर्थ इति माध्वाः। खण्डनं प्राग्वत्। किञ्च त्वदीत्याऽणुत्व-व्यापकत्वयोरविरोधात्संशयानुपपत्तिः ॥ ५ ॥

सर्वप्राणप्रेरको मुख्यप्राण उत्पत्तिमान्न वेति संशये नेति प्राप्तम्। नैव प्राण उदेति नास्तमेतीति श्रुतेः। सिद्धान्तमाह---

श्रेष्ठश्च ॥ ८

मुख्य प्राण उत्पद्यते। सौक्ष्म्येण ह्वा एषोऽवतिष्ठते स्थूलत्वेनोदेतीत्यादिगौपवन-श्रुतेः। ननूत्पत्तिश्रुतिश्चेष्टाबाह्यवायुविषयास्त्वित्यत आह---

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९

"चेष्टायां बाह्यवायौ मुख्यप्राणे च गीयते। प्राणशब्दस्त्रिषु ह्येषु मुख्ये मुख्यः प्रकीर्तित" इति वचनाद्वायुक्रिययोर्यद्यपि प्राणशब्दोऽस्ति। तथाप्युत्पत्तिश्रुतौ वायुक्रिये न प्राण-शब्दार्थः। स प्राणमसृजत ख वायुर्ज्योतिरापस्तपोमन्त्राः कर्मेति पृथगुपदेशात्। "भूतानि चेष्टा मन्त्राश्च मुख्यप्राणादिदं जगत्। मुख्यः प्राणः परस्माच्च न परः कारणान्वित" इति वायूक्तेश्चेति माध्वाः। खण्डनं प्राग्वत् ॥ ८ ॥

मुख्यप्राणः स्वतन्त्रः परतन्त्रो वेति संशये स्वतन्त्र इति प्राप्तम्। "न प्राणः किञ्चि-दाश्रित" इति आग्निवेश्यश्रुतेः। सिद्धान्तमाह---

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः १०

मुख्यः प्राणः परमेश्वराधीन एव। चक्षुरादिवत्। सर्वं ह्येव तत्परमेऽवतिष्ठते। प्राणश्च प्राणिनश्चेत्यादिगौपवनश्रुतौ चक्षुरादिभिः सह तद्वशत्वानुशासनात्। नान्योऽतोस्ति द्रष्टा इत्यादिवचनमादिशब्दार्थः। भगवदितरस्य स्वातन्त्र्येण द्रष्टृत्वं नास्तीति हि तस्यार्थः। मुख्यप्राणस्य चक्षुरादिवत् पारतन्त्र्ये तत्स्वातन्त्र्यपराग्निवेश्यश्रुतेः का गतिरित्यत आह

अकारणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति ॥ ११

अकरणं मुख्यप्राणः चक्षुरादीने तु करणानि। तथा च कर्तृप्रयोज्यत्वाभावमात्रेण तस्य स्वातन्त्र्योक्तिः। तथाहि दर्शयति माण्डव्यश्रुतिः। "तानि ह वा एतानि सर्वाणि करणा-न्यथ प्राण एवाकरणस्तस्मान्मुख्य इत्याचक्षत" इति। खण्डनं प्राग्वत् ॥ ७ ॥

प्राणादयो मुख्यप्राणस्य दासास्तत्स्वरूपाण्येव वेति संशये 'सर्वे एते मुख्यदासा' इति श्रुतेः· मुख्यस्यैव रूपाणि प्राणाद्या इति श्रुतेश्च समानबलत्वाद्विरुद्धत्वाच्चानध्यवसाये प्राप्ते सिद्धान्तमाह---

पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॥ १२

मुख्यप्राणस्य पञ्चवृत्तयः तद्दासाश्चेति द्विविधाःप्राणादयः सन्ति। अतो भिन्नविषयत्वान्नोक्तश्रुत्योर्विरोधः। तथा च व्यपदिश्यते श्रुतौ—अथ पञ्चवृत्ति तत्प्रवर्तते। प्राणो वाव पञ्चवृत्तिः। प्राणोऽपानो व्यानोदानः समान इति। तेभ्यो वा एतेभ्यः पञ्च दासाः प्रजायन्ते प्राणाद्वाव प्राणोऽपानादेवापानो व्यानाद्व्यान उदानादुदानः समानादेव समानो यथाह वै मनः पञ्चधा व्यपदिश्यते। "मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तं चेतनेति तेभ्यो हि एतेभ्यः पञ्चदासाः प्रजायन्ते। मनसो वाव मनो बुद्धेर्बुद्धिरहंकारादहंकारश्चित्ताच्चित्तं चेतनाया एव चेतनमिति तत्र संकल्पविकल्परूपं मनः निश्चयरूपा बुद्धिः, अस्वरूपे स्वरूपरूपमतिरहंकारः, स्मरणहेतुश्चित्तं चेतसो व्याप्तिश्चेतनेति अशेषगुणपरिपूर्णानि मुख्यस्वरूपाणि पञ्च च तद्दासाः पञ्चा चान्येऽपि प्राणाद्यास्तद्गुणैर्युता" इति च श्रुत्यन्तरम्। अतः श्रुत्यविरोधेन प्राणादिस्वरूपसिद्धेः युक्तो विष्णौ समन्वय इति माध्वाः। खण्डनं प्राग्वत्।

मुख्यप्राणो व्याप्तोऽणुर्वेति संशये व्याप्त इति प्राप्तम् प्राण एवाधस्तात्प्राण उपरिष्टादित्यादिश्रुतेः। सिद्धान्तमाह—

अणुश्च ॥ १३

प्राणो वा अणुरिति **सौत्रायण**श्रुतेः। अणुर्वै मुख्यप्राणो य उत्क्रामति नाडीभिरिति श्रुतेः, व्याप्तिश्रुतिश्च देहबहिर्वर्तिमुख्यवायुविषया। स वा एष प्राणो अणुर्महान्नान्तर्यामी अणुर्बहिर्महानिति **कौण्डिन्य**श्रुतिः। अतः श्रुत्यविरोधेन मुख्यप्राणस्याणुत्वसिद्धेः युक्तो जगत्कारणे समन्वय इति माध्वाः। खण्डनं प्राग्वत्।

चक्षुरादीनि जीवकरणानि उत ब्रह्मकरणानीति संदेहे जीवकरणानीति प्राप्तम्। "जीवस्य करणान्याहुः प्राणानेतांस्तु सर्वशः। यस्मात्तद्वशगा एते दृश्यन्ते सर्वदेहिषु" इति सौत्रायणश्रुतेः। सिद्धान्तमाह—

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ १४

ज्योतिराद्यधिष्ठानं ब्रह्म तदेव तैः करणैः प्रवर्तयति यः प्राणे तिष्ठन्नित्यादि तदामननात्। ब्रह्मणो वा एतानि करणानि चक्षुः श्रोत्रं मनोवाक् इति। तथा एतैः कारयतीति **काषायण**श्रुतेश्च। जीवकरणश्रुतेः का गतिरित्यत्राह—

प्राणवता शब्दात् ॥ १५

जीवेनैव करणैः कारयति परमात्मा। एष ह्यनेनात्मना चक्षुषा दर्शयति श्रोत्रेण श्रावयति मनसा मानयति बुद्ध्या बोधयति तस्मादेवाहुः सृतिरसृतिरिति **भाल्लवेय**श्रुतेः। सृतिः स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तियुक्तः। असृतिः तद्विहीनः। 'करणैः कारणं ब्रह्म पुरुषापेक्षयाखिलम्।

श्रोत्रादिभिः कारयति करणानीत्यतो विदुः। न जीवापेक्षया मुख्यं कारयेत्परमेश्वरः। केवलात्मेच्छया तस्मान्मुख्यत्वमि"ति वाराहाच्च। एवमस्वतन्त्रस्यापि जीवस्य पराधीनान्यपि साधनानि तत्कार्यनिर्वाहकत्वात्तत्करणानीत्युच्यन्ते। यथा परकीयकुठारेण वृश्चतोऽपि कुठारस्तदीय इति व्यवह्रियते तद्वदित्युक्त्वा जीवकरणश्रुतेरभिप्रायान्तरमाह—

तस्य च नित्यत्वात्॥ १६

जीवकरणसम्बन्धस्यानादित्वात् तत्करणत्वश्रुतिर्युज्यते परकीयबहुकालसम्बन्धिनि तदीयत्वोपचारदर्शनादिति भावः। एतेनानुभवोऽप्यानुमानिकतया व्याख्यात इति माध्वाः। कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादिति त्वदीयाधिकरणखण्डनेनैव ग्रस्तमेतत्॥ १०॥

मुख्यप्राण इन्द्रियं नवेति संशयः। इन्द्रियमिति प्राप्तम्। प्राणा वा इन्द्रियाणि प्राणा हीन्द्रियवन्तीति सयुक्तिकपौत्रायणश्रुतेः सामान्यतः सर्वप्राणानामिन्द्रियत्वोक्तेः। सिद्धान्तमाह—

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात्॥ १७

प्राणाद्भिन्नान्येवेन्द्रियाणि द्वादशैवेन्द्रियाण्याहुः प्राणो मुख्यस्त्वनिन्द्रियम्। द्रवतां हीन्द्रियाणां तु नियन्ता प्राण एकराट्॥ इति पौत्रायणश्रुतेः। श्रोत्रादीनि तु पञ्चैव तथा वागादिपञ्चकम्। मनोबुद्धिसहायानि द्वादशैवेन्द्रियाणि तु। विषयद्रवणात्तेषां इन्द्रियत्वमुदाहृतम्। तेषां नियामकः प्राणः स्थित एवाखिलप्रभुः। इति नृसिंहसंहितोक्तेश्च। इतोऽपि मुख्यप्राणस्य चक्षुरादिभिरविशेषो न मन्तव्य इत्यत आह—

भेदश्रुतेः॥ १८

स्थित एव हीदं मुख्यप्राणः करोति कारयति चलति चालयति धत्ते धारयति प्रभुं वा एनमाहुः। अथेन्द्रियाणि न धारयति तानि वा एतान्यबलानि तस्मादाहुरिन्द्रियाणि न कुर्वन्ति न कारयन्ति न चलन्ति न चालयन्ति न दधते न धारयन्ति तानि वा एतानि वा एतान्यबलानि तस्मादाहुरिन्द्रियाणि करणानीति पौत्रायणश्रुतेः। ननु मुख्यप्राणस्यापीश्वरपरवशत्वादिन्द्रियत्वं किं न स्यादित्यत आह—

वैलक्षण्याच्च॥ १९

ईश्वरवशापि हीन्द्रियप्रवृत्तिः जीवप्रयत्नसापेक्षा। जाग्रति भावात् सुषुप्तावभावाच्च। मुख्यप्राणस्य तु न जीवप्रयत्नापेक्षा प्रवृत्तिरिति वैलक्षण्यमिति भावः। चशब्देन प्राणाग्नय एवैतस्मिन् पुरे जाग्रतीति श्रुतिं सूचयति। अतः श्रुत्यनुरोधेन मुख्यप्राणस्यानिन्द्रियत्वसिद्धेः युक्तो विष्णौ समन्वय इति माध्वाः। खण्डनं प्राग्वत्।

शरीरं विरिञ्चिसृष्टं परमात्मसृष्टं वेति सन्देहे विरिञ्चिसृष्टमिति प्राप्तम् । विरिञ्चो वा इदं विश्वं विरचयति विदधाति ब्रह्मैव विरिञ्चः । एतस्माद्धीमे रूपनामनी इति **गौपवन**श्रुतेः । यस्माद्विरचयेत्सर्वं विरिञ्च्यस्तेन भाष्यते । एको हि कर्ता जगतो ब्रह्मैव स चतुर्मुखः इति ब्राह्मोक्तेश्च । विरचयतीत्यस्यैव विवरणं विदधातीति । सिद्धान्तमाह—

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ २०

नामरूपात्मकदेहादिप्रपञ्चस्य उत्पत्तिर्विष्णोरेव भवति सर्वाणि रूपाणीति पुरुषसूक्तोक्तेरिति भावः । ननु विरिञ्चस्य कर्तृत्वेपि श्रुतिरुक्ता । सत्यम् । अवान्तरकर्तृत्वपरा सा । सर्वनाम्नां च रूपाणां व्यवहारेषु केशवः । एक एव यतः स्रष्टा ब्रह्माद्यास्तदवान्तराः ॥ इति पाद्मोक्तेः । त्रिवृत्क्रिया यतो विष्णोः रूपं च तदपेक्षया । रूपापेक्षं तथा नाम व्यवहारस्तदात्मकः । अतो नाम्नश्च रूपस्य व्यवहारस्य चैकराट् । हरिरेवेत्यतः कर्ता पितातो भगवान् प्रभुः ॥ इति ब्रह्माण्डोक्तेश्च । अत एव त्रिवृत् कुर्वत इति हेतुगर्भं विशेषणं सूत्रकृतोक्तमिति माध्वाः । समन्वयाद्यधिकरणद्वयुभ्याद्यधिकरणखण्डनेन खण्डितम् ॥ १२ ॥

देहः किमाप्यः पार्थिवस्तैजसः त्रयात्मको वेति सन्देहे आप्य इति प्राप्तम् । आपो वा मांसमस्थि च भवन्ति आपश्शरीरमाप एवेदं शरीरमिति **कौण्डिन्य**श्रुतेः । अम्मयं तु यतो मांसं अतस्तृप्तिश्च मांसतः इति भारतोक्तेश्च । पार्थिवं इत्यपरः पक्षः पृथिवी शरीरमिति श्रुतेः । तैजसं इत्यन्यः तथा श्रवणात् । औष्ण्यदर्शनाच्च । सिद्धान्तमाह—

मांसादिभौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २१

यत्कठिनं तत् पृथिवी । यद्द्रवं तदापः यदुष्णं तत्तेज इति श्रुतेः । मांसाद्येव भौमं शोणिताद्याप्यं यथाशब्दमङ्गीकर्तव्यम् । मांसादेरपि न केवलपार्थिवत्वं किं तु भूतान्तरकार्यत्वमपि । आपो वेति पूर्वश्रुतिर्न विरुध्यते । पञ्चभूतात्मकं सर्वं तदप्येकविवक्षया । एकभूतात्मकत्वेन व्यवहारस्तु वैदिके । भौममित्येव काठिन्यात् शौक्ल्यादौदकमित्यपि । तेजिष्ठत्वात्तैजसं च यथार्थं वचनं श्रुतौ इति **वायूक्तेः** । कथं तर्हि व्यवहारवैलक्षण्यं तत्राह—

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २२

ब्राह्मणग्रामवदिति भावः । पार्थिवानां शरीराणामर्धेन पृथिवी स्मृता । इतरे हि त्रिभागिन्यः आपस्तेजस्तु भागतः ॥ इति सामान्यतो ज्ञेयः भेदश्च प्रतिपुरुषम् । स्वर्गस्थानां शरीराणामर्धं तेज उदाहृतमिति **ब्रह्मसंहितायाम्** । पार्थिवशरीरे अर्धं पृथिवी । द्वितीयेऽर्धे भागत्रयमिति आपः भागस्तु तेजः । आप्यशरीरे आपोऽर्धं अपरार्धे त्रिभागा पृथिवी । भागमात्रं तेजः । तैजसे त्वर्धं तेजः । इतरार्धे भागत्रयमापः । भागमात्रं पृथिवीति विभागः । अत्र श्रुत्यविरोधेन शरीरस्य पाञ्चभौतिकत्वसिद्धेः युक्तो जगत्कारणे समन्वय इति माध्वाः । इदं च तथान्यदिति

त्वदीयाधिकरणविरुद्धम् । शिवविरिञ्चयोश्च प्रागुक्तरीत्या जगत्कारणत्वं दुर्वारं, अतर्क्ये हि कुतस्तर्कः इति वदतो विरोधोद्धारार्थं यत्नश्चाकिञ्चित्कर इत्यादिखण्डनमूह्यम् ।

भट्टोजिभट्टरचिते ग्रन्थेऽस्मिन् तत्त्वकौस्तुभे ।
द्वितीयाध्यायमध्वोक्तभाष्यभागस्समापितः ॥

इति श्रीमद्विद्वन्मकुटमाणिक्य - श्रीलक्ष्मीधरभट्टसूनु - भट्टोजिभट्टविरचिते
तत्त्वकौस्तुभे द्वितीयपरिच्छेदे द्वितीयस्याध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीगणाधिपतये नमः ॥

॥ अथ तृतीयाध्याये प्रथमः पादः ॥

भगवत्प्रसादस्तावन्मोक्षसाधनम् । स च तदपरोक्षज्ञानजन्यः । न च तदुभयं विधातुं शक्यम् । पुरुषकृत्यसाध्यत्वात् । अतो ज्ञानसाधनं विधेयम । तच्च श्रवणमनननिदिध्यासनरूपा जिज्ञासैव । जिज्ञासायां च भगवद्भक्तस्यैवाधिकारात् । भक्तिश्च माहात्म्यज्ञानेन संभवत्यपि वैराग्येन दृढीभवति । अतः साधनेषु वैराग्यमेवादावपेक्षितम् । तदपि पुरुषप्रयत्नस्य न साक्षाद्विषयः । अतस्तद्विषये गत्यागतेः स्वर्गनरकगर्भवासादिस्वरूपमिह निरूप्यते । तथा च साधनविचारात्मकोऽयमध्यायः । तत्रापि वैराग्यार्थं गत्यादिनिरूपणात्मकः प्रथमः पाद इति माध्वाः । तन्न ॥ मध्वमते भगवद्गुणानां स्वरूपात्मकतया प्रसादस्यानाद्यनन्तत्वेन ज्ञानजन्यत्वायोगात् । "मुक्तिर्हित्वान्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थिति"रिति वदता तस्य साध्यत्वस्य दुरुपपादत्वाच्च । अन्यथारूपहानिः साध्येति चेन्न । प्रमादात्मकत्वाद्बन्धस्येति सिद्धान्ततया अन्यथारूपस्यैव दुरुपपादत्वात् । कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यधिकरणे स्फुटीकृतं चेदम् । किं च ज्ञानमेव मोक्षाजनकं न त्वन्यत् । नान्यः पन्था इत्यादिश्रुतेरिति दिक् ।

आद्यसूत्रे मोक्षसाधनं भगवत्प्रासादादि वैराग्यान्तं सूचितम् । तन्मुमुक्षूपादेयम् नवेति संशये नेति प्राप्तम् । भूतसम्बन्धो हि बन्धः । भूतसम्बन्धस्तु संसारो मुक्तिस्तेभ्यो विवेचनमिति श्रीवाराहोक्तेः । तच्च विमोचनं मरणे भवत्येव । "भूतानां विनिवृत्तिस्तु मरणं समुदाहृतम् । भूतानां संप्रयोगश्च जनिरित्येव पण्डितै"रिति भारतोक्तेः । अतो वैराग्यादि व्यर्थमिति प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १

अपेक्षितमेव मोक्षार्थं साधनम् । आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादौ तद्विधानात् । यत्तूक्तं भूतविमोचनमेव मोक्ष इति तत्तथैव । किं तु मरणे भूतवियोग एवासिद्धः । शरीरान्तरप्रतिपत्तौ भूतसंपरिष्वक्तस्यैव गमनात् । वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति श्वेतकेतुं प्रति प्रवाहणस्य प्रश्नात् । तथा श्वेतकेतोः परिहारसामर्थ्ये सति तत्पित्रा पृष्टस्य प्रवाहणस्य "इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती"ति प्रतिवचनाच्च । भूतानां विनिवृत्तिरिति भारतवचनं तु भागतो निवृत्तिपरम् "मृतिकाले जहात्येनं प्राणा भूतानि पञ्च वा । भागतो भागतस्त्वेनं अनुगच्छन्ति सर्वश" इति अग्न्यादिगतिश्रुतेरित्यधिकरणे माध्वोदाहृतब्रह्माण्डवचनात् । अतो मरणमात्रेण मोक्षायोगात् उपादेयमेव साधनमिति माध्वाधिकरणशरीरम् । अत्र त्वदभिमतस्य मोक्षस्य वैराग्यादेः तत्साधनतायाश्च दुरुपपादत्वमित्यादिसामान्यखण्डनं योज्यम् ।

किं सर्वभूतानि जीवं परिष्वज्य गच्छन्ति उत आप एवेति संशये आपः पुरुषवचसो भवन्तीति वचनादाप एवेति प्राप्तम् । तथा चैकभूतेन शरीरानारम्भात् मरण एव मोक्षसिद्धेः व्यर्थं वैराग्यादिरिति प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॥ २

त्रिवृत्करणप्रक्रियया अपां त्र्यात्मकत्वाद्भूतान्तराणामपि गमनं लभ्यते । जलाधिक्यात्तु तद्व्यवहार इति माध्वः । खण्डनं प्राग्वत् ॥

भूतानि जीवेन सहगच्छन्ति नवेति संशये नेति प्राप्तम् । उक्तप्रश्नव्याख्यानयोर्जीवेन सह गमनस्यानुक्तत्वादिति प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

प्राणगतेश्च ॥ ३

भूतानि जीवेन सह गच्छन्त्येव । तत्सहगन्तृप्राणाविनाभूतत्वात् राजसहगन्त्रमात्याविनाभूतभृत्यवत् । न च प्राणानां सहगतिरसिद्धा । प्राणैर्वाव न वियुज्यत इति श्रुतेः । न च भूतेन्द्रिययोरविनाभावोऽसिद्ध इति वाच्यम् । "यत्र वा भूतानि तत्र करणानि नित्यानि ह वा एतानि भूतानि च करणानि नैतानि कदाचिद्वियुज्यन्त" इति भाल्लवेयश्रुतेः । खण्डनं प्राग्वत् ।

प्राणः जीवेन सह गच्छति न वेति संशये पूर्वपक्षसिद्धान्तावाह—

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४

प्राणा जीवेन सह गच्छन्ति यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राण इत्यादिश्रुतेरिति चेन्न; भागतोऽग्न्यादिप्राप्तेः । "पुरुषस्य मृतौ ब्रह्मन् प्राणा भागत एव तु । अधिदैवं

प्राप्नुवन्ति भागतोऽनुव्रजन्ति तम् । पुनः शरीरसंप्राप्तौ तमेवानुविशन्ति चे"ति ब्राह्मे । अतः सिद्धायां प्राणगतौ भूतानामपि तत्सिद्धेर्न मरणमेव मोक्षः । अतः अनुष्ठेयं साधनमिति । खण्डनं प्राग्वत् ।

पुनस्तत्रैव प्रकारान्तरेण पूर्वपक्षसिद्धान्तावाह—

प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५

भूतानि जीवेन सह गच्छन्ति तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति इति द्युरूपे प्रथमाग्नौ श्रद्धाया एव होम्यत्वश्रवणात् । भूतानि जुह्वतीत्यश्रवणादिति चेन्न । एत एव हि प्रकृता आपः श्रद्धाशब्देन गृह्यन्ते । श्रद्धाशब्दो ह्यजहल्लक्षणया श्रद्धया अद्भिश्च युक्तं जीवमाह-तत्कुतः? "इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचस" इत्युपसंहारानुरोधेन उपक्रमार्थकल्पनोपपत्तेरिति माध्वाः । खण्डनं प्राग्वत् ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादिति चेन्नष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६

न भूतानां जीवेन सह गमनम् तथा श्रुत्यभावादिति चेन्न । अथैनं यजमानं किं जहाति भूतान्येव भूतैरेव गच्छति भूतैर्भुङ्क्ते भूतैरुत्पद्यते भूतैश्चरतीति काठरव्यश्रुतौ प्रतीतेरिति माध्वः । खण्डनं प्राग्वत् ॥ ८ ॥

मुमुक्षोर्वैराग्यादिकमावश्यकं नवेति संशये नेति प्राप्तम् । कर्मणैव मोक्षसम्भवात् । श्रूयते हि अपाम सोमममृता अभूम इत्यादि । सिद्धान्तमाह —

भाक्तं वानात्मवित्त्वात् तथा हि दर्शयति ॥ ७

तदमृतत्वम् आत्मविद एव हि मुख्यं तत् । तमेवेत्यादिश्रुतेः । अयं भावः । अपामेत्यादिश्रुतेस्त्रयोऽर्थाः । काम्यसोमयागात् अमृतत्वं नाम स्वर्गसुखमात्रमित्येकः । अकाम्यादपि जिज्ञासुभिरनुष्ठितात् अन्तःकरणशुद्धिवैराग्यादिद्वारा परम्परया मोक्षः अगन्मज्योतिरिरिति वाक्यशेषादिति द्वितीयः । ज्ञानिभिरनुष्ठितादकाम्यात्तु आत्मज्ञानलब्धे मोक्षे अतिशयो भवतीति तृतीयः । सर्वथापि वैराग्यादिकं विना मोक्षासिद्धेः न तत्प्रतिपादकमोक्षासिद्धिरिति मध्वः । खण्डनं प्राग्वत् । प्राग्वदेव संशये वैराग्यमनावश्यकमिति प्राप्तम् । कर्मनिबन्धनो हि बन्धः कर्मणश्च भोगेन क्षये मोक्षस्यायत्नसिद्धत्वात् । न च भोगकाले कर्मान्तरार्जनं स्वर्गादौ कर्माधिकाराभावात् । सिद्धान्तमाह—

कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्याम् ॥ ८

कृतस्य कर्मणो भोगेन क्षये सति कर्मशेषसहित एव इमं लोकमायाति दृष्टस्मृतिभ्यां, ततः शेषेणामुं लोकमायाति पुनः कर्म कुरुते पुनर्गच्छति पुनरागच्छतीति श्रुतेः । भुक्तशेषानु-

शयवान् इमां प्राप्य भुवं पुनः । कर्म कृत्वा भुवं गच्छेत्पुनरायान्ति नित्यश इति स्मृतेश्चेत्यर्थः । अतो वैराग्यादिकमावश्यकमिति माध्वाः । खण्डनं प्राग्वत् ॥

प्रकृतमागमनं विषयः । तत्किं गतिप्रकारेणैव अन्यथा वेति संशयः । गमनप्रकारेणैवागमनं यथेतमागच्छतीति श्रुतेः । अतः स्वर्गफलस्यातिक्लेशानुषङ्गाभावात् न तत्र वैराग्यादिकमापादयति इति प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

यथेतमनेवञ्च ॥

गमनप्रकारात्प्रकारान्तरमागमनेऽस्ति धूमादभ्रमभ्रादाकाशमाकाशात् चन्द्रलोकं यथेतमाकाशमाकाशात् वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवति अभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति इति काषयणश्रुतेः । यथेतमिति श्रुतिस्तु अंशविशेषविषया । तस्मादागमनादावतिक्लेशसत्वेन स्वर्गफले विरक्तिर्युक्तेति माध्वाः । खण्डनं तूक्तमेव ॥

प्रकृतं गतागतं विषयः । यज्ञादि कर्मफलं नवेति संशये नेति प्राप्तम् । तद्य इह रमणीयचरणा इति श्रुतौ चरणफलत्वोक्तेः । न च यज्ञादिकमेव चरणशब्दस्यार्थ इति वाच्यम । स यथाकारी यथा चारी तथा भवतीति श्रुतेः । आचार इति स प्रोक्तः कर्माङ्गत्वेन सिद्धिदः । अशुद्धिरस्त्वनाचारः चरणं तूभयं मतमिति स्मृतेश्च । तमिमं पूर्वपक्षमुपन्यस्य सिद्धान्तमाह—

चरणादिति चेन्न तदुपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥ ९

अजहल्लक्षणया यज्ञादेरप्युपलक्षणार्था चरणश्रुतिरिति कार्ष्णाजिनिराचार्यो मन्यते । अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकान् जयन्ति ते धूममभिसंभवन्ति इत्यादि समाख्यावशादिति भावः ।

उक्तमाक्षिप्य समादत्ते—

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १०

तर्हि रमणीयाः कपूया इत्येव वक्तव्ये चरणशब्दस्यानर्थक्यं स्यादिति चेन्न रमणीयत्वकपूयत्वयोः चरणसापेक्षतया तथोपन्यासात् । स्वमतमाह—

सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥ ११

धर्मंचरत नाधर्ममित्यादिप्रयोगात्सुकृतदुष्कृते एव चरणशब्दार्थ इति बादरिर्मन्यते । तुशब्दात्स्वसिद्धान्तोऽयमिति सूचितम् । तुशब्दस्तु विशेषेऽप्यात् स्वसिद्धान्तेऽवधारण इति नाममहोदधौ । अतो गतागतस्य कर्मफलत्वात् क्लेशसाधने कर्मणि तत्फले च विरक्तेन भाव्यमिति माध्वाः । खण्डनं प्राग्वत् ॥ एतदधिकरणोक्तरीत्या चरणं पवित्रं विततं पुराणमित्यादावपि चरणशब्दस्य सुकृतादिपरत्वे न्याय्ये सति चक्रधारणपरतया तद्व्याख्यानं कुर्वन्तो माध्वाः परास्ताः ।

प्रत्युत चक्रधारणं निषिद्धमेव गोघ्नादिति श्रुतौ पातकं च चरणेभ्य इत्युक्तेः। नहि तत्रापि प्रकृताधिकरणन्यायः। सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिरिति सूत्रोक्तस्य सुकृतदुष्कृतरूपमुख्यसिद्धान्तार्थस्य तत्रासङ्गतेः। गोहननादिप्रायपाठेन निषेध्यविशेषपरतौचित्याच्चेति प्रथमपरिच्छेदे प्रपञ्चितम् ॥ १० ॥

प्रकृतं गत्यादिकं किमिष्टादिकारिणामेव उत सर्वेषामज्ञानिनामिति संशये इष्टादिकारिणामेवेति प्राप्तम्। ते हि प्रत्यवायाद्बिभ्यति बिभ्यच्च पततीति दृश्यते लोके। तथा च कर्मण्यप्युदासीनानां ज्ञानं विनापि कृतकृत्यतेति प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२

तद्य इह शुभकृतो येचाशुभकृतः ते शुभमनुभूयाऽऽवर्तन्ते। पुनः कुर्वन्ति पुनर्गच्छन्तीति भाल्लवेयश्रुतेः। अनिष्टादिकारिणामपि गतागतमस्ति। इह तदधीनकारिणः तद्विरुद्धकारिणश्च इति द्वयेऽपि अनिष्टादिकारिशब्देनोपात्ताः। न केवलं तेषां गतागतमात्रं, किं तु दुःखान्तरमपीत्याह—

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ च तद्गतिदर्शनात् ॥ १३

यमशासनानुभवानन्तरं केषांचिदनिष्टादिकारिणां ततो व्युत्थानम्। केषांचित्तु ततोऽपि नीचस्थले नित्यनरके पातो भवति सर्वे वा एते अशुभकृतः संयमने प्रपतन्ति। तत्र ह ये परद्विषः गुरुद्विषः श्रुतिद्विषः तदवमन्तारः शठा मूर्खाः इति ते वै ततोऽवरुह्य तमसि प्रपतन्ति नैव तत उत्तिष्ठन्ते हि कर्हिचित्। वज्रं वा एतदित्याहुः। अथ येऽन्ये ब्रह्मद्विषः स्तेनाः सुरापा इति ते वै तदनुभूयेमं लोकमनुव्रजन्ति इति काठरव्यश्रुतेरित्यर्थः। नैव ते उत्तिष्ठन्ति इत्यस्योपपादनं वज्रं वा इति स्वस्थितान् वारयन्ति गन्तुं न मुञ्चन्ति इत्यर्थः।

स्मरन्ति च ॥ १४

गच्छन्ति पापिनः सर्वे नरकं नात्र संशयः। तत्र भुक्त्वा यतन्त्येव ये द्विषन्ति जनार्दनम्। महातमसि मग्नानां न तेषामुत्थितिः क्वचित् ॥ इतरेषां तु पापानां उत्थानं विद्यतेऽपि च। सुखस्यानन्तरं दुःखं दुखस्यानन्तरं सुखम्। इति सर्वत्र नियमः। पञ्चकृष्टेति रौरवादिभ्यः पञ्चभ्योऽपकृष्टे नित्यनरके तु दुःखमेव सदेत्यर्थः। सूत्रे बहुवचनेन तानहं द्विषतः क्रूरानित्यादि संगृह्यते। यत्तूक्तं बिभ्यदेव पततीति तन्न। अबिभ्यतापि भुक्तस्य विषादेर्मारकत्वात्। अतोऽनिष्टादिकारिणामपि महानर्थविरक्तिरावश्यकीति सिद्धमिति माध्वाधिकरणम्। खण्डनं प्राग्वत्। किं च प्रागभाववादिनः तव यावत्प्रागभावसत्वं दुःखादिकार्यं दुर्वारम् प्रागभावस्य प्रतियोगि (जनन) नैयत्यात्। तथा च किं विरक्त्यादिना प्रागभावानां क्षये वा तद्विरहादेव दुःखं न भविष्यति इति सुतरां साधनवैयर्थ्यमिति दिक् ॥ ११ ॥

नरकं नित्यफलकं नवेति संशये नेति प्राप्तम्। यावदिन्द्राश्चतुर्दशेत्यादौ नरकभोगस्य सावधिकत्वोक्तेः खकारनरकं शून्यमित्यादिस्मृतेश्च। एवं च संयमने त्वित्यादिसूत्रोक्तमयुक्तमित्येवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

अपि च सप्त॥ १५

अपिपदेन स्मरन्तीत्यनुकृष्यते। स्मरन्ति खलु सप्त नरकान् रौरवोऽथ महांश्चैव वह्निर्वैतरणी तथा। कुम्भीपाक इति प्रोक्तान्यनित्यनरकाणि तु। तामिस्रश्चान्धतामिस्रो द्वौ नित्यौ संप्रकीर्तितौ। इति सप्त प्रधानानि बलीयस्तूत्तरोत्तरम्॥ एतानि क्रमशो गर्ते नारोहोऽथावरोहणमिति भागवते। तथा च नरकानित्यत्ववचनानां रौरवमहारौरवादिविषयकत्वान्नैवेत उत्तिष्ठन्तीत्यादीनां तु तामिस्रान्धतामिस्रविषयत्वाद्युक्तमेवोक्तं संयमने त्वनुभूयेत्यादि। एवं च भगवद्द्वेषादिफलस्य नरकस्य नित्यत्वादितरपापापेक्षया सुतरां ततो विरज्येतेति सिद्धमिति माध्वाधिकरणम्। खण्डनं तूक्तम्। किं च नरकस्य नित्यत्वमप्रामाणिकम्। द्वौ नित्यावित्यौपचारिकम्। बहुकालानुवृत्तिमात्रतात्पर्यकत्वात्। अमरा इत्यादिवत्। अन्यथा चातुर्मास्यफलस्याक्षय्यत्वापत्तौ ततो विरक्त्यनुपपत्तेः। अद्वैतश्रुतयः प्रपञ्चमिथ्यात्वबोधकप्रमाणानि च पूर्वोक्तानि बहुतराण्यत्रानुसन्धेयानीति दिक्॥ १२॥

नरकं सदुःखं नवेति संशये नेति प्राप्तम्। तथा हि-यदि नरकं सदुःखं स्यात् तर्हि तत्रस्थानां प्रेरकस्सन्नीश्वरोऽपि तत्रास्ते नवा। आद्ये तस्यापि नरकं दुःखं प्रसज्येत। अन्त्ये त्वन्तर्यामित्वं भज्येत। एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः॥ १६

अन्तर्यामित्वं न विरुध्यते। नरकेऽपि तद्व्यापाराभ्युपगमात् स स्वर्गे भूमौ नरके सोऽन्धतमसि प्रकृतिकृदेक एवानुविष्टो नासौ दुःखभुक् ईश्वरः प्रभुत्वात्सर्वं पश्यति कारयति नासौ दुःखभुग्य एवं वेदेति **पौत्रायणश्रुतेः**। नरकेऽपि वसन्नीशो नासौ दुःखभुगुच्यते। नीचोच्चतैव दुःखादेः भाग इत्यभिधीयते। नातो नीचोच्चतां याति पश्यत्येव प्रभुत्वत इति भगवद्वचनाच्च। तथा च नरकस्य दुःखतया तत्साधनेभ्यो विरज्यतेति सिद्धमिति माध्वाधिकरणम्। खण्डनं तूक्तम्। किं च मध्वमते नरके वसतः तदभिमतेश्वरस्य जीवापेक्षयाधिकमेव दुःखं दुर्वारम्। तथाहि—जीवोऽणुः क्वचित् नरकेस्ति अयं तु सर्वान्तर्यामित्वात्सर्वेषु वर्तत इति सर्वदुःखभाक्त्वम्। किञ्च दुःखं सर्वं मनसः दुःखपरिणामित्वात् मनस एव नतु जीवस्येति कथं नीचोच्चता जीवस्य। दुःखस्वामित्वं नीचत्वमिति चेत् तर्हि कतिपयदुःखस्वाम्यपेक्षया सकलदुःखस्वामिनोऽन्तर्यामिणः कथं नीचतः उत्कर्षः। अद्वैतमते तु सधर्मकान्तःकरणतादात्म्याध्यासवशात् विषमसत्ताकं दुःखं जीवेस्ति, न त्वीश्वरे औपाधिकश्यामत्वादिवत् व्यवस्थोपगमादित्यन्यत्र विस्तरः॥ १३॥

पितृयाणदेवयानपन्थानौ विषयः । जीवैः स्वातन्त्र्येण गम्यौ नवेति संशयः । प्रथमकोटिः प्राप्ता तेर्चिषमभिसम्भवन्ति । ते धूममभिसंभवन्ति इत्युक्त्वा अथैतयोः पथोर्नैकतरेण चन तानीमानि क्षुद्रमिश्राणि असकृदावर्तीनि भूतानि जायस्व म्रियस्वेत्येतत् तृतीयं स्थानं इत्युक्त्या स्वातन्त्र्यप्रतीतेः । न हि पुरुषप्रयत्नाविषये गच्छन्ति न गच्छन्तीति च व्यवहारो युज्यते । तथा च फल एव स्वातन्त्र्यात् किं वैराग्यादिसाधनेन इति । एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७

विद्याकर्मापेक्षया एतद्वचनं तयोरपि प्रकृतत्वात् । विद्यापथः कर्मपथो द्वौ पन्थानौ प्रकीर्तितौ । तद्वर्जितस्त्रिधा याति तिर्यग्वा नरकं तम इति **भागवतस्मृतिसमाख्यानाच्च** । न च साधने स्वातन्त्र्याभ्युपगमे फलेपि तत्स्यादिति वाच्यम् । साधने विधिसत्वेपि फलेतदभावेन च वैषम्यात् । विधिशास्त्रावैयर्थ्याय हि तत्रेश्वरदत्तं कियदपि स्वातन्त्र्यं स्वीक्रियत इत्युक्तं प्राक् ॥ अतः फले स्वान्त्र्याभावादपेक्षितं वैराग्यदिसाधनमिति माध्वाः । खण्डनं प्राग्वत् ॥ ४ ॥

अन्धं तमः सुखयुक्तं नवेति संशये सुखयुक्तमिति प्राप्तम् । यत्र दुःखं सुखं तत्र सर्वत्रापि प्रतीयते । अपि नीचगतौ किंचित्किमु मानुषदेहिन इत्यागमेन दुःखस्य सुखव्याप्तत्व-प्रतीतेः । सिद्धान्तमाह—

न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८

अधोगतिषु तृतीये तमसि न सुखमस्ति । अथाविद्वानकर्मा अवाग् त्रिधा हि वाव गच्छति । गच्छति तिर्यग्यातना तम इति । द्वे वाव सुखानुवृत्ते न तमः सुखानुवृतं; केवलं ह्येवात्र दुःखं भवतीति श्रुतौ तथोपलब्धेरित्यर्थः ।

स्मर्यतेऽपि च लोके ॥ १९

तिर्यक्षु नरके चैव सुखलेशो विधीयते । नान्धे तमसि मग्नानां सुखलेशोऽपि कश्चनेति भविष्यत्पर्वणि स्मर्यते । अपि च लोकसिद्धमेतत् । अतिप्रिये यथा राजा न दुःखं सहते क्वचित । अल्पप्रिये दुःखमपि तथैव परमेश्वर इति । हिरण्यगर्भप्रत्यक्षमपि तमसि स्थितानां सुखदुःखलेशराहित्ये मानमित्याह—

दर्शनाच्च ॥ २०

नारायणप्रसादेन समिद्धज्ञानचक्षुषा । अत्यन्तदुःखसंलीनान्विशदज्ञानवर्जितान् ॥ नित्यमेव तथाभूतान् विमिश्रांश्च गणान् बहून् ॥ निरस्ताशेषदुःखाश्च नित्यानन्दैकभागिनः । अपश्यत्त्रिविधान् ब्रह्मा साक्षादेव चतुर्मुख इति पाद्मे दर्शनोक्तेरित्यर्थः । अर्थापत्तिमप्याह—

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१

तृतीये तमसि यःशब्दः तेनावरोधः प्राप्तिर्भवति कस्य संशोकस्य मोहस्य तच्छ्रवणेन शोकः, शोकान्मूर्छेत्यर्थः । नन्वत्रापि किं मानमित्याह—

स्मरणाच्च ॥

"महातमस्त्रिधा प्रोक्तं ऊर्ध्वं मध्यं तथाधरम् । श्रवणेनैव मूर्छादिरधरस्य यतो भवेत् । तस्मान्न विस्तरेणैतत्कथ्यते राजसत्तमे"ति कौर्मे । अतोऽन्धतमसि सुखलेशाभावाद्भवितव्यम् तत्र तत्साधके च विरक्तेनेति माध्वाः । खण्डनं प्राग्वत् ॥ १५ ॥

कर्मिणां स्वर्गादवतरणकाले धूमो भूत्वाभ्रं भवतीति श्रूयते । तत्र तेषां किं धूमादिदैवतैक्यं उत तत्पदप्राप्तिः किं वा प्रकारान्तरमिति संशये ऐक्यं तत्पदप्राप्तिर्वेति प्राप्तम् । कुतः? सामानाधिकरण्यश्रुतेः । उभयथापि सकृदनुष्ठितयज्ञादेराकल्पं परमसुखसम्भवात् व्यर्थं कर्मणि तत्फले च वैराग्यम् । सिद्धान्तमाह—

तत्स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ २२

धूमादिषु प्रविश्य तद्गतौ भ्रमितिः स्थितौ स्थितिरित्यादिरेव तद्भावापत्तिः । नह्यन्यस्य कर्मिणो देवतया ऐक्यं संभवति । नापि तत्पदप्राप्तिर्युक्ता । तस्य नियताधिकारिविद्ययैव गम्यत्वात् । युगपदनेकधर्मिसमवाये अनेकेषामेकपदप्राप्त्ययोगात् । उक्तं च गारुडे "धूमादिभावप्राप्तिश्च तद्गतौ गतिरेव तु । स्थितिः स्थितौ प्रवेशश्च लघुत्वादिस्तथैव च । नह्यन्यस्यान्यथाभावे न च तत्पदमिष्यते । विद्यागम्यं पदं यस्मान्न तत्प्राप्यं हि कर्मणाम् । ऐकदेश्यात्स्वभावेन वागभेदोऽपि युज्यते । यथा जीवः परं ब्रह्म तथेदं जगदित्यपि" ॥ इति अतो युक्तमेव वैराग्यादिकमिति माध्वाः । खण्डनं प्राग्वत् ।

स्वर्गान्निर्गताः कर्मिणः किं चिरेण गर्भवासं प्राप्नुवन्ति उताचिरेणेति संशये चिरेणेति प्राप्तम् । यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति । धूमो भूत्वाऽभ्रं भवति । अभ्रं भूत्वा मेघो भवति । इत्यादौ बहुस्थानप्राप्तिश्रवणात् । तस्यां च विलम्बौचित्यात् । सिद्धान्तमाह—

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३

नातिचिरेणेति सिद्धान्तः । तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्यन्ते इति विशेष श्रुतेः । रमणीयां ब्राह्मणादियोनिमापद्यन्त इति यत्तदभ्याशः कालसामीप्येनेत्यर्थः । नारदीयेप्युक्तम् । "स्वर्लोकादवाक्प्राप्तो वसरात्पूर्वमेव तु । मातुः शरीरमाप्नोति पर्यटन्यत्र तत्र चेति । अतः कर्मिणोऽचिरेणैव गर्भवासादिदुःखप्राप्तिः इति युक्ता विरक्त्यादय इति भावः इति माध्वाः । खण्डनं प्राग्वत् ॥ १७ ॥

कर्मिणः किमागमनसमये दुःखवन्तो नेति संशये दुःखवन्त इति प्राप्तम्। तथा हि —तद्दिह व्रीहियवा इत्यादिना तेषां व्रीह्यादिभावः श्रूयते। तथा च छेदनादिजन्यं दुःखं दुर्वारम्। तच्च यज्ञादि कर्मणः फलमेव। आगमनादेस्तत्फलत्वोक्तेः। एवं च विहितस्यैव यज्ञादेः दुःखानुबन्धित्वेपि विहितत्वाविशेषाद्वैराग्यादेरपि तथात्वापत्तिरिति प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

अन्नाधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ २४

अन्नाधिष्ठिते व्रीह्यादिशरीरे अस्य प्रवेशमात्रं न तु भोगः। धूमो भूत्वाभ्रं भवतीत्यादिपूर्ववत्। सोऽवाग्गतः स्थावरान् प्रविशत्यभोगिनैव व्रजन् इति **कौषारव**श्रुतौ स्वर्गादवाग्गतो देही व्रीह्यादीतरदेहगः। अभुंजस्तु क्रमेणैव देहमाप्नोति कालत इति **वाराहे** चाभिलापात्। उक्तमाक्षिप्य समाधत्ते—

अशुभमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५

हिंसोपेतत्वात् यज्ञादिकं पापजनकत्वात् दुःखावहमिति चेन्न। वैधत्वेन तदयोगात्। हिंसा त्ववैदिकी या तु तयाऽनर्थो ध्रुवं भवेत्। वेदोक्तया हिंसया तु नैवानर्थः कथं चनेति **वाराहे**। अतो विहितस्य दुःखजनकत्वाभावाद्युक्तं वैराग्यानुष्ठानं मुमुक्षूणामिति माध्वाः। खण्डनं प्राग्वत्॥ कर्मी पितरं प्रविशति नवेति संशये नेति प्राप्तम्। स्वर्गादर्वाग्गतस्यापि मातुरेवोदरं व्रजेदिति वचनात्। सिद्धान्तमाह —

रेतः सिग्योगोऽथ ॥ २६

ततो रेतः सिचमेवानुप्रविशति। अथ मातरमथ प्रसूयते सकर्म कुरुते इति **काठरव्य**श्रुतेः। पितरमेव प्रथमं प्रविशति। मातुरेवोदरं व्रजेदित्येवकारस्तु अयोगव्यवच्छेदार्थः। न त्वन्ययोगव्यवच्छेदायेति। अतः पितृप्राप्तेरपि सत्वादतीव विरज्येतेति माध्वाः। खण्डनं प्राग्वत् ॥ १९ ॥

जीवः किं मातृयोनिं प्रविशति नवेति संशये नेति प्राप्तम्। देहं गर्भस्थितं क्वापि प्रविशेत् स्वर्गतो गत इत्यादिवचनैर्देहप्राप्तिमात्रप्रतीतेः। तस्याश्च योनिप्रवेशं विना संस्पर्शमात्रेणोपपत्तेः। सिद्धान्तमाह

योनेः शरीरम् ॥ २७

पितृशरीरान्मातृयोनिं अनु प्रविश्य तत एव शरीरं प्राप्नोति। दिवःस्थास्नुं गच्छति स्थास्नुभ्यः पितरम्। पितुर्मातरम् मातुः शरीरं शरीरेण जायत इति संमितं अथासम्मितं स्थास्नुभ्यो जायते पितुर्मातुरेव पितुरेव वा गर्भे वा बहिर्वेति **पौत्रायण**श्रुतेः। स्थावराणि दिवं प्राप्य स्थावरेभ्यश्च पूरुषम्। पुरुषात् स्त्रियमापन्नस्ततो देहं यथाक्रमम्। देहेन जायते जन्तु-

रिति सामान्यतो जनिः। विशेषजननं चापि प्रोच्यमानं निबोध मे। स्थास्नुष्वथापि पुरुषे प्रमदायामथापि वा। गर्भो वा बहिरेवाथ क्वचित् स्थानान्तरेषु चेति ब्राह्माच्च संमित औत्सर्गिकमित्यर्थः। स्थास्नुभ्यः शुकादयः पितुर्मान्धातृप्रमुखादयः। मातुरास्तीकप्रभृतयः जरत्कारावनुग्रहात्। अन्तरे स्थानान्तरे, धृष्टद्युम्नादयः। पित्रादिनिरपेक्षाः गर्भे पूर्वसिद्धमेव शरीरं किञ्चिल्लभन्ते। बहिर्द्रुपदादयः पितृसापेक्षाः। उपबृंहणभूतस्य ब्राह्मस्याप्ययमर्थः। अतः पित्रादिप्रवेशस्य औत्सर्गिकत्वाद्दुःखबहुलतां निश्चित्य विरज्येतेति माध्वाः। खण्डनं प्राग्वत् ॥ २० ॥

इति श्रीतत्त्वकौस्तुभे तृतीयपरिच्छेदे तृतीयस्याध्यायस्य

प्रथमः पादः समाप्तः ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

अथ द्वितीयः पादः ॥

उपासनाङ्गभूतभक्तिदार्ढ्यार्थं वैराग्यं प्रथमपादे निरूपितम्। भक्तिश्च माहात्म्यविज्ञानपूर्वकःस्नेहः। न च माहात्म्यानुक्तौ तज्ज्ञानं तत्पूर्वकस्नेहो वा संभवति। अतोऽवश्यं भगवन्महिमा वक्तव्यः। स च यद्यपि प्रथमाध्याय एवोक्तः। तथापि तमेव विवेचयितुं समर्थयितुं च द्वितीयः पाद आरभ्यते। ननु माहात्म्यज्ञानं न स्नेहजनकम्। तद्विनापि पुत्रादौ स्नेहदर्शनादिति चेन्न, तृणारणिमणिन्यायेन तत्समाधानात्। यत्तु केषांचित् भगवद्गुणान् शृण्वतामपि भक्त्यनुदयात् अन्वयव्यभिचार इति, तन्न, मत्सरादिप्रतिबन्धेन कार्यानुदयेऽपि कारणस्य स्वरूपयोग्यतानपायात्। नहि प्रतिबन्धकमण्यादिसमवधाने तृणादिकमदहतोऽपि अग्नेर्दाहशक्तिर्विरुध्यते इति माध्वाः।

अत्रेदं वक्तव्यम्। भगवन्महिमा तत्स्वरूपात्मकः स्नेहश्च जीवस्वरूपात्मकः महिमज्ञानमप्येवं, तथा च जीवब्रह्मणोः स्वरूपस्य अनादितया कुतः कार्यकारणभावः। खण्डनान्तरं च प्राग्वत् ॥ १ ॥

स्वप्नो भगवदधीनो नवेति संशये नेति प्राप्तम्। स्वप्नविषयःशुक्तिकारजतादिवदसन् सत्त्वे पूर्वोत्तरकालयोरप्युपलम्भापत्तेः। असतश्च कथं भगवदधीनतेति। एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥ १

जाग्रत्सुषुप्त्योः सन्धौ भवतीति सन्ध्यम्। सन्ध्ये स्वप्ने रथादीनां सृष्टिरङ्गीक्रियते आह हि श्रुतिः-न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजत इति।

कर्तारं विना कथं सृष्टिरित्यत आह—

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २

एके शाखिनो निर्मातारं कर्तारमीश्वरमाहुः । य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाण इति श्रुतेः । पुत्रादयश्च स्वाप्ना हरेरेव जायन्त इति एके वाजिन आहुः । एतस्मादेव पुत्रो जायते एतस्माद्भ्रातैतस्माद्भार्या यदेनं पुरुषमेव स्वप्नेनाभिहन्ति इति गौपवनश्रुतिरिति सूत्रार्थः । उपादानाद्यभावे कथं सृष्टिरत अह—

मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३

माया मात्रं मनोगतान् पूर्वानुभूतवस्तुसंस्कारानुपादानीकृत्य निमित्तभूतया स्वेच्छयैवेश्वरेण निर्मितमित्यर्थः । सूत्रार्थे ब्रह्माण्डवचनमप्यस्ति—मनोगतांस्तु संस्कारान् स्वेच्छया परमेश्वरः । प्रदर्शयति जीवाय स स्वप्न इति गीयते । यदन्यथात्वं जाग्रत्त्वं सा भ्रान्तिस्तत्र तत्कृता । अनभिव्यक्तरूपत्वान्नान्यसाधनजं भवेत् । इति । न च स्वत एव करितुरगादीनपश्यमिति प्रतीतेः का गतिरित्याशंक्योक्तम् यदित्यादि । स्वाप्नपदार्थानां जाग्रत्पदार्थत्वमेव बाध्यते । तेन च जाग्रत्त्वबुद्धिरेव भ्रमः तत्कृता ईश्वरकृतेति वा । स्वप्नरथादीनां बाह्यार्थजन्यत्वाभावे शुक्तिरजतादिवदसत्त्वं स्यादित्याशंक्याह—

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः । ४

स्वाप्नरथादिः सन्नेव शुभाशुभसूचकत्वात् । नचासिद्धिः । यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति । समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने" इति श्रुतेः । आचक्षते च तद्विदो व्यासादयः । यद्वापि ब्राह्मणो ब्रूयाद्देवता वृषभोऽपि वा । स्वप्नेस्थमथवा राजा तत्तथैव भविष्यतीति । ननु चन्द्रमा इवादित्यो दृश्यत इति भ्रान्तिविषयस्यापि सूचकत्वं श्रूयत इति चेन्न । अन्यथाज्ञातस्य अधिष्ठानस्यैव सूचकत्वाभिधानात् नचैवमत्रोक्तिरस्ति । नचात्राधिष्ठानमस्ति । आत्मनः पृथक्प्रतीतेः । अतः स्वप्नस्य भगवदधीनत्वे सिद्धे महामाहात्म्यं तस्येति युक्ता तत्र भक्तिरिति माध्वाधिकरणशरीरम् ।

इह स्वप्ने सृष्टिः परमार्था इति तावन्माध्वेन स्वीकृतम् । न केवलं स्वप्ने किन्त्वन्यत्रापि । तथा हि—स्वप्नध्यानमनोराज्येषु अनुभूयमानाः सरित्समुद्रगिरिनगरगजतुरगादयो न बहिः सन्तः नापि भ्रान्तिविषयाः किं तु स्वप्नादिद्रष्टुः पुरुषान्तः करणगतवासनोपादानकाः । तत्र स्वप्ने विषयाः ईश्वरेच्छायत्ताः ध्यानमनोरथास्तु पुरुषप्रयत्ननिर्वर्त्या इति माध्वसिद्धान्तरहस्यम् । तदुक्तं न्यायसुधायाम् इहैवाधिकरणे यथा मनोरथे ध्याने च संस्कारयोनीनर्थान् मनसानुभवत्येवं स्वप्नेपि । इयांस्तु विशेषः मनोरथादौ प्रयत्नपूर्विका पदार्थसृष्टिः । स्वप्ने

पुनरीश्वरेच्छाधीनैवेति । सुधायामेव प्रथमसूत्रेऽप्युक्तम् । श्रवणदर्शनादिजनितमानसवासनामयस्य वस्तुनो मनसावलोकनं ध्यानं अतीन्द्रियोपादानकस्यापि द्रव्यस्यैन्द्रियकत्वं त्र्यणुकादेरिवोपपद्यते । नीरूपाद्वायो रूपवतस्तेजसो जन्म वेदान्तिनां प्रसिद्धमेवेति । एवं स्थिते शुक्तिरजतादेरळीकतां वदतो माध्वस्य अर्धजरतीयं स्पष्टमेव । कालत्रयेऽपि नेदं रजतं मिथ्यैव रजतमभात् इत्यादिप्रतीतीनां असदेव गजतुरगादिकं स्वप्ने अभादित्यादिप्रतीतितौल्यात् । तथा च त्वदुक्तस्वप्नादिवच्छुक्तिरजतस्यापि पारमार्थिकतां स्वीकृत्य सत्ख्यातिवादिनो दिगम्बरस्य मतप्रवेशः । रजतवदेव स्वाप्नस्याप्यलीकतामुररीकृत्य असत्ख्यातिवादिनो बौद्धस्य वा शिष्यो भव । वेदभ्रष्टतया पाञ्चरात्राद्यागमप्रविष्टस्य तव दिगम्बरबौद्धाद्यनुसारणौचित्यात् । वेदप्रामाण्यवादिनां स्वाप्नरथादेः शुक्तिरजतादेश्च प्रातीतिकत्वं तुल्यमेव । इन्द्रजालमिव मायामयं स्वप्नमिव मिथ्यादर्शनमित्यादि**मैत्रायणीय**श्रुतेः । तस्मादिदं जगदशेषमसत्स्वरूपं स्वप्नाभमस्तधिषणं पुरुदुःखदुःखं । त्वय्येव नित्यसुखबोधतनावनन्ते मायात उद्यदपि यत्सदिवावभातीति **भागवताच्च** । रज्जौ सर्पः शुक्तिकायां च रूप्यं नैरः पूरः तन्मृदाख्ये मरीचौ । यद्वत्तद्वद्वितथ एष प्रपञ्चः तस्मान्नान्यं त्वां विनेश प्रपद्ये इति **स्कान्दे** सर्वप्रपञ्चमिथ्यात्वोक्तेश्च । किं च न तत्र रथा इति श्रुतावेव मिथ्यात्वं स्पष्टम । न तत्रेत्यादिना अभावमुक्त्वा तत्रैव सृष्ट्युक्त्या प्रतिपन्नोपाधवभावप्रतियोगित्वस्य लाभात् । वचनपुरुषयोर्व्यवस्थायैवेति अव्ययीभावाख्यनित्यसमासवारणं शब्दकौस्तुभे, नञोऽसमस्तस्य तत्र न नामपदार्थेनान्वयः किं तु क्रिययैवेति शब्दकौस्तुभोक्तनिष्कर्षपक्षेपि स्थित्यपरपर्यायभवनाभावेऽवगते मिथ्यात्वं लभ्यत एव । समनियताभावानामैक्याभ्युपगमेन तत्स्थित्यभावतदभावयोरैक्यात् । नह्यधिष्ठानाभेदाभावपक्षेप्यध्यस्तभेदेनाधिष्ठानं भिद्यते । यत्तु सूचकत्वात्पारमार्थिकतेति तत्तुच्छम् । चन्द्रमा इवेत्यादौ व्यभिचारस्य त्वयैवोदाहृतत्वात् । यत्तु अत्राधिष्ठानस्यैव सूचकतेति त्वयोक्तं तदिहापि तुल्यम् । आत्मन एवाधिष्ठानत्वात् । पृथक्प्रतीतिस्तु विच्छेदस्याप्यध्यस्तत्वात् उपपद्यते । किं च पूर्वसम्बन्धिनियमे हेतुत्वे तुल्य एव नौ । हेतुतत्त्वबहिर्भूतसत्त्वासत्त्वकथा वृथेति खण्डनोक्तरीत्या पारमार्थिकत्वं जनकत्वेऽनुपयुक्तमेव । किमु तज्जनकतावच्छेदकस्वरूपे सूचकत्वे । प्रत्युत त्वद्रीत्या अळीकस्यापि जनकत्वं दुर्वारम् । न सन्ति यदुपेक्षया इत्यादौ त्वया तथैव वाच्यत्वात् । नहि जीवविषयिण्यपेक्षा भगवतोऽस्ति । तथात्वे तन्नाशापत्तेः । तुच्छस्यापि त्वया विषयतां भगवदधीनतां च वदता जनकताया अपि स्वीकार्यत्वादित्युक्तमेवेति दिक् । यच्च स्वप्ने जाग्रत्पदार्थत्वमेव बाध्यत इति तदपि तुच्छम् । रथादिवत् स्वप्नत्वाविशेषेण तस्यापि त्वन्मते बाधायोगात् । असदेव रथादिकं अभादित्यनुभवस्य व्याख्यानानर्हत्वाच्च । यदन्यथात्वं जाग्रत्त्वं इत्यादित्वदुदाहृतवचनं त्वन्यथात्वं जाग्रत्त्वं च बाध्यत इति सुयोज्यम् । उदाहृतप्रामाणिकश्रुत्याद्यनुरोधान्न्यायोपष्टम्भाच्चेति दिक् ॥ २ ॥

स्वप्नस्य तिरोभावो भगवदधीनो नवेति संशये नेति प्राप्तम् । बाह्याज्ञानाद्धि स्वप्नः । ज्ञानाच्चाज्ञाननिवृत्तौ स्वप्ननिवृत्तेरनायाससिद्धत्वात् । एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

पराभिध्यानात्तु तिरोधानं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॥ ५

स्वप्नादेः तिरोधानं परस्य विष्णोरभिध्यानादेव । ज्ञानाज्ञानयोरपि स एव प्रेरकः । उक्तं च **कौर्मे**—"स्वप्नादिबुद्धिकर्ता च तिरस्कर्ता स एव च । तदिच्छया यतो ह्यस्य बन्धमोक्षौ प्रकीर्तिता"विति । अतः स्वप्नतिरोभावस्यापि भगवदधीनत्वात्तस्य महामहिमवत्तया तत्र भक्तिर्युक्तेति माध्वाः । खण्डनं प्राग्वत् ॥

जाग्रदवस्था भगवदधीना नवेति संशये नेति प्राप्तम्, कालविशेषादेव तत्सम्भवात् । सिद्धान्तमाह—

देहयोगाद्वासोऽपि ॥ ६

देहाभिमानेन वासः स्थितिः । जाग्रदवस्थेति यावत् । सापि पराभिध्यानादेव । न तु कालतः । कालो हि निमित्तमात्रम् । नतु स्वतन्त्रः । स एव जाग्रति स्थापयति । स स्वप्ने स प्रभुरित्यादि**कौरव्यश्रुतेः** । अतो युक्ता भक्तिरिति माध्वः । खण्डनं प्राग्वत् ॥ २ ॥

सुषुप्तिः परमात्मनि नाडीषु वेति संशये परमात्मन्येव न नाडीष्विति प्राप्तम् । परमात्मनोऽन्यत्रावस्थाने सुप्तस्य जाग्रत्स्वप्नयोरिव दुःखित्वप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः । सुखमात्रस्यानुभवसिद्धत्वात् । एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७

जाग्रत्स्वप्नाभावस्सुषुप्तिः । नाडीष्वात्मनि च नाडीस्थे परमात्मनि इति यावत् । तच्छ्रुतेः । "आसु तदा नाडीषु सुप्तो भवति" "सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति" इत्युभयविषयकश्रुतेरित्यर्थः । अतो नाडीस्थस्य सुप्तिप्राप्यत्वरूपमाहात्म्यात् युक्ता तत्र भक्तिरिति माध्वाः । खण्डनं प्राग्वत् ॥

सुषुप्तस्य प्रबोधो भगवदधीनो न वेति संशये नेति प्राप्तम् । भेरीशब्दादिनैव तत्सम्भवात् । सिद्धान्तमाह—

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८

सुप्तस्य प्रबोधोप्यस्माद्भवति । यतस्तस्मिन् सुषुप्तिरतो हेतोः । नहीश्वरेण स्वान्तर्निवेशितः तत्प्रेरणमन्तरेणोद्बोद्धुं शक्नोति इति भावः । शब्दादिकं तु निमित्तमात्रम् । एष एव सुप्तं प्रबोधयति । एतस्माज्जीव उत्तिष्ठतीत्यादि **कौण्डिन्यश्रुतेः** । खण्डनं प्राग्वत् ॥

प्रकृतावस्थाः सर्वेषां सर्वदा भगवदधीनाः किं वा केषांचिदेवेति सन्देहः । केषांचिदेवेति प्राप्तम् । राजादीनां खण्डैश्वर्यदर्शनात् । अतो न सर्वैश्वर्यं हरेरिति प्राप्तम् । सिद्धान्तमाह—

स एव च कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९

स परमात्मैव सर्वावस्थाप्रेरकः । एष ह्येव साधुकर्म कारयतीति सर्वकर्मणां भगवदधीनत्वश्रुतेः । स्वप्नादिप्राप्तेश्च तदन्तर्भावात् । प्रदर्शकस्तु सर्वेषां स्वप्नादेरेक एव तु । परमः पुरुषो विष्णुस्ततोन्योनास्ति कश्चनेति तदनुसारिस्मृतेश्च । एष स्वप्नान् दर्शयति । एष प्रबोधयतीत्यादिश्रुतेश्च । आत्मानमेव लोकमुपासीतेति परमात्मन एवोपासनाविधानाच्च । अन्यस्यापि प्रेरकत्वे अवधारणानुपपत्तेः । अतः सर्वावस्थाप्रेरके हरौ भक्तिर्युक्तेति माध्वाः । खण्डनं प्राग्वत् ॥

जीवस्य मोहः किमीश्वरे तदन्यत्र वेति सन्देहे ईश्वर एव इति प्राप्तम् । अन्यथा जाग्रत्स्वप्नसङ्कीर्णतापत्तेः । सुषुप्तिसंकरस्त्विष्टः समानधर्मत्वादिति प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॥ १०

मुग्धे मोहावस्थायां परमेश्वरेऽर्धप्राप्तिर्जीवस्य । मोहो हि परमात्मविदूरत्वसामीप्यप्रवेशार्धप्रवेशाः प्रसक्ताः तत्राद्यास्त्रयो न सम्भवन्ति जाग्रदाद्यवस्थाधर्मत्वात्, एवं च परिशेषादर्धप्रवेश एव सिध्यति । उक्तं च **वाराहे**—हृदयस्थात्पराजीवो दूरस्थो जाग्रदिष्यते । समीपस्थस्तथा स्वप्ने स्वपित्यस्मिन् लयं व्रजेत् । यत एवं त्रयोऽवस्थो मोहस्तु परिशेषतः । अर्धप्राप्तिरिति ज्ञेयो दुःखमात्रं प्रतिस्तुतेरिति । ननु मोहस्यावस्थात्रयान्तर्भाव एवास्त्वित्याशंक्योक्तम् । दुःखेति । न तावत्सुषुप्तावन्तर्भावः दुःखानुसन्धानात् । नापि जाग्रत्स्वप्नयोः दुःखाद्यात्मककालाव्यतिरिक्तविषयादर्शनादिति भावः । यद्वा परिशेषप्रकारान्तरप्रदर्शनायैतत् । न मोहेन समग्रप्राप्तिः । दुःखानुसन्धानात् । नाप्यप्राप्तिरेव अन्यार्थादर्शनात् । अतः परिशेषादर्धप्राप्तिरिति । सा चेश्वराधीनेति हरौ भक्तिर्युक्तेति माध्वाः । खण्डनं प्राग्वत् ।

परमात्मा विषयः प्रतिशरीरं जाग्रदादिस्थानेषु च स्थितः किमन्योन्यं भिन्नः उताभिन्न इति सन्देहे । भिन्न इति प्राप्तम् । भिन्नस्थानत्वात् घटवत् । न चाकाशादिवदुपपत्तिरिति वाच्यम् । किमीश्वरोऽवयवी, पाणिपादाद्यवयवैरनेकस्थान उत समग्ररूपो वा? नाद्यः, विश्वादीनां सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुख इत्यादिना प्रत्येकं रूपश्रवणात् । द्वितीये तु दृष्टान्तासङ्गतिः । अतोऽस्ति च विश्वादीनां भेदः । तथा च गुणादितारतम्यमनुग्राह्यानुग्राहकभावादि च दुर्वारमिति निरतिशयैश्वर्याभावान्न तत्र भक्तिर्युक्तेति प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११

स्थानापेक्षयापि परमात्मनो न भिन्नं रूपम् । सर्वेषु भूतेषु एतमेव ब्रह्मेत्याचक्षत इति श्रुतेः । लिङ्गशब्दः स्वरूपपरः । लिङ्गं स्वरूपमुद्दिष्टमित्यभिधानात् । नन्वेकस्य समग्ररूपेणानेकस्थानत्वं कथं हरेरन्यत्रादृष्टत्वात् इतिचेन्न । एकरूपः परो विष्णुः सर्वत्रापि न संशयः ।

ऐश्वर्याद्रूपमेकं च सूर्यवद्बहुधोच्यते" इति **मात्स्योक्तेः** । सूर्यदृष्टान्तश्च भागवते स्पष्टीकृतः । प्रतिदृशमिव नैकधाऽर्कमेकं समधिगतोऽस्मि विधूतभेदमोहः इति । प्रतिदिशं प्रेरकत्वेनैश्वर्यवशान्नैकधास्थितमर्कं यथैकमेव समाधिं गच्छन्ति तथाभूतानां हृदयं सामग्र्येणैश्वर्यबलादनेकधा व्यवस्थितम् । तं हरिं एकं समधिगतोऽस्मीत्यर्थः ।

उक्तमाक्षिप्य समाधत्ते—

न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२

न विश्वादीनामभेदो वाच्यः, "कार्यकारणबद्धौ तौ इष्येते विश्वतैजसौ । प्राज्ञः कारणबद्धस्तु द्वौ तौ तुर्ये न सिद्ध्यतः" इति भेदवचनात् । इह हि विश्वतैजसयोर्द्विविधबन्धवत्त्वेन तुरीयस्य बन्धराहित्येन विरुद्धधर्माध्यासात् जीवब्रह्मणोरिव भेदो लभ्यत इति चेन्न, भगवद्रूपाणां प्रत्येकं परस्परं मूलरूपेण च सहाभेदवचनात् । श्रूयते हि—'एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' 'अयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वं,' अयं वै हरयोयं वै दश च सहस्राणि च बहूनि चानन्तानि चेत्यादि । इह हि पृथिव्यन्तर्याम्येवान्तर्यामी 'यश्चायमस्यां पृथिव्यां पुरुषो यश्चायमध्यात्ममयमेव स इति । अयं मूलरूप्येव बहवो हरय इत्युक्त्वा च स्पष्ट एवाभेद उक्तः ।

अपि चैवमेके ॥ १३

एके शाखिनः अभेदेनैवानन्दरूपतां स्पष्टमामनन्ति "अमात्रोऽनन्तमात्रश्च द्वैतस्योपशमःशिवः । ओङ्कारो विदितो येन स मुनिर्नेतरो जन इति । अमात्रः भिन्नांशशून्यः । अनन्तमात्रः अभिन्नांशतांशः । द्वैतस्योपशमः मिथ्याज्ञानोपशमकर्ता ओमिति क्रियमाणो व्यवह्रियमाण ओङ्कारः अभिन्नेऽपि भेदव्यपदेशस्तु अचिन्त्यैश्वर्यादुक्तम् आनन्दमयाधिकरणे अनन्योऽप्यन्यशब्देनेत्यादि । **ब्रह्मतर्के च** बद्धो बन्धादिसाक्षित्वात् भिन्नो भिन्नेषु संस्थितेः । निर्दोषाद्वयरूपोऽपि कथ्यते परमेश्वरः इति । निर्दोषोऽपि बद्धः । अद्वयरूपोऽपि भिन्नः कथ्यत ईत्यर्थः । अतो गतेः स्वगतभेदशून्यस्य सर्वत्र पूर्णगुणत्वाद्युक्ता तत्र भक्तिरिति माध्वधिकरणशरीरम् । खण्डनं प्राग्वत् ।

किञ्चैवं विरुद्धधर्माणामभेदकत्वे जीवब्रह्मणोरभेदः सिद्धः । प्रथमाधिकरणस्य खण्डने प्रपञ्चितम् । उक्तं च मध्वमुखमर्दनेप्य**भियुक्तैः** । अपि च भगवानेकोऽनेकः अतनुस्तनुमानपि स्वयमेव नास्त्यैश्वर्यादिरोध इतीदृशं विषमगुणसाङ्कर्यं वद तवाभ्युपगच्छतः कथमितरवद्भेदस्सिद्ध्येत् विरुद्धगुणान्वयादिति । (श्लो) अग्रेवाच्योऽपि कस्ते कथय नय इह स्थापको भिन्नतायाः, जीवेशित्रोर्गुणानां स खलुविषमता किन्तु दत्तोत्तरैव । निर्भेदत्वं तवेष्टं विषमगुणजुषां शक्रपार्थादिकानां अन्यत्वस्योक्तिरन्योऽन्तर ईति बहुशः सम्मता भेदहीने इति । श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादित्यत्रोक्तमपीहाप्यप्यनुसन्धेयमिति दिक् ॥ ८ ॥

भक्तिविषयः विष्णौ युक्ता नवेति संशयः नेति प्राप्तम् । तथाहि—विष्णुः रूपवान्नवा ? नाद्यः चैत्रादिवदनित्यत्वापत्तेः । अरूपमव्ययमित्यादिश्रुतिव्याकोपाच्च । नान्त्यः रुक्मवर्णमादित्यवर्णं ज्योतिरित्यादिश्रुतिविरोधात् सौन्दर्याभावापत्तेश्च । तथा च तस्मिन् भक्त्ययोगात् व्यर्थोऽयं पादः । एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

अरूपमेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४

युक्तैव परमात्मनि भक्तिः, अरूपमेव हि ब्रह्म नातोऽस्यानित्यता । अरूपत्वे हेतुमाह—प्रधानत्वादिति । उत्तमत्वात् प्रकृत्यादिप्रवर्तकतया प्राकृतरूपासंभवादिति भावः । नहि तदधीना प्रकृतिःतं बद्धुं शक्नोतीति ॥ हिशब्देन 'अरूपमव्ययं' इत्यादिश्रुतीः सूचयति । भौतिकानि हि रूपाणि भूतेभ्योऽसौ परो यतः । अरूपवानतः प्रोक्तः क्व तदव्यक्ततःपरे इति च मात्स्ये । अव्यक्ततः परे तत्प्रवर्तके । तेनोक्तमेतत् अव्यक्तिकं रूपं क्वेत्यर्थः ।

प्रकाशादिवच्चावैयर्थ्यम् ॥ १५

यथा चक्षुरादि प्रकाशे विद्यमानेपि सौरप्रकाशादिविरहादप्रकाश इति व्यवहारः तद्वदप्राकृतरूपत्वेपि अरूपत्वश्रुतिः न विरुद्ध्यते । एवं च रुक्मवर्णं आदित्यवर्णं इत्यादिश्रुतीनां वैयर्थ्यं न भवति सौन्दर्यं च न हीयत इत्यर्थः ॥ ननु सर्वं रूपं प्राकृतमेवेत्याशङ्क्याह—

आह च तन्मात्रम् ॥ १६

ज्ञानानन्दात्मकमेव ब्रह्मणो रूपं श्रुतिराह । एकात्मप्रत्ययसारं आनन्दमात्रं अजरमित्यर्थः । नन्वत्र ज्ञानानन्दाद्यात्मकत्वं ब्रह्मणः श्रूयते न तु रूपमित्याशङ्क्याह—

दर्शयति चाथो अपि च स्मर्यते ॥ १७

आनन्दरूपममृतं यद्विभाति इति श्रुतिः आनन्दस्य ब्रह्मरूपतां दर्शयति । स्मर्यते च ज्ञानस्य ब्रह्मरूपत्वं "शुद्धस्फटिकसंकाशं वासुदेवं निरञ्जनम् । चिन्तयीत यतिर्नान्यं ज्ञानरूपाद्धरेः इति मात्स्ये । अतो ज्ञानानन्दादिसुन्दरतरविग्रहे हरौ भक्तिर्युक्तेति माध्वाः । खण्डनं प्राग्वत् । किञ्च आनन्दरूपमित्युक्त्या ब्रह्मणो रूपवत्त्वे रसवत्तापि स्यात् आनन्दैकरसमित्यादिवचनेभ्यः स्वरूपातिरिक्तधर्मस्य विशेषस्य च त्वयाप्यस्वीकारात् । स्वरूपस्यास्माभिरपि स्वीकारात् । अपि च लोकवेदाधिकरणविरुद्धमिदम् लोके रूपादयः शब्दाः अन्यत्रैव गृहीतशक्तिकाः कथमानन्दं बोधयेयुः । एवं करचरणादिरूपता मत्स्यादिरूपता च प्रत्याख्येया, "रूपं स्वरूपे सौन्दर्ये" इत्यादिकोशबलेन रूपशब्दस्य धर्मिमात्रपरत्वादिति दिक् ॥ पूर्ववदेव भक्तिर्विष्णौ युक्ता न वेति संशये नेति प्राप्तम् । विष्णौ जीवाभेदात् । न ह्यभेदे स्वस्मिन् स्वस्य भक्तिर्युज्यते । न चाभेदोऽसिद्धः मत्स्यादिवत् तदंशत्वेन तत्सिद्धेः । इमं पूर्वपक्षं निरस्यति—

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८

अंशत्वेऽपि जीवो न ब्रह्माभिन्नः तत्प्रतिबिम्बत्वात् अंशत्वादिति हेतावप्रतिबिम्बत्वमुपाधिः। न च प्रतिबिम्बत्वमसिद्धम्, रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेति श्रुतेः। "बहवः सूर्यका यद्वत् सूर्यस्य सदृशा जले एवमेवात्मका लोके परात्मसदृशा मता" इत्यादिवचनाच्च, अतस्तदधीनत्वतत्सादृश्याभ्यां जीवस्य ब्रह्मभेदसिद्धेः युक्ता भगवद्भक्तिरिति माध्वाः। तन्न॥ बिम्बप्रतिबिम्बयोरभेदात् कल्पितभेदपरतयैवोक्तवचनानां चरितार्थत्वात्। उक्तं ह्यमृतबिन्दूपनिषदि—एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः। एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्" इति काशीखण्डेऽपि—"यद्वत्प्रत्यम्ब्वर्क एकोऽप्यनेकः तस्मान्नान्यं त्वां विनेश प्रपद्ये" इति। अंशो नानाव्यपदेशादित्यधिकरणभंगे स्फुटीकृतमेतत्।

भक्तिः कर्तव्या न वेति सन्देहे नेति प्राप्तम् निष्फलत्वात्। ननु भक्त्या ज्ञानं ततः प्रसादः ततो मोक्ष इत्यस्यैव फलमिति चेन्न। नित्यानन्दादिर्हि मोक्षः तस्य जीवरूपतया नित्यसिद्धत्वात्। तदभिव्यक्तिः साध्येति चेन्न। सुषुप्ताविव स्वत एव तत्सम्भवात्। सिद्धान्तमाह—

अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ॥ १९

कर्तव्यैव भक्तिः अभिव्यक्त्यर्थत्वात्। न च सुषुप्तौ भक्तिं विनाप्यभिव्यक्तेः तद्वैयर्थ्यम्। भक्तिं विना सम्यगभिव्यक्तेरभावात् अन्यथा अनादिसंसारप्रवाहानुपपत्तेः। यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वां इति श्रुतेश्च। स्वां तनुं जीवस्वरूपमित्यर्थः। स्मर्यते च पाद्मे—महत्त्वबुद्धिर्भक्तिस्तु स्नेहपूर्णाऽभिधीयते। तस्यैते व्यज्यते सम्यक् जीवरूपं सुखात्मकमिति। अतः प्रयोजनवती भक्तिः कार्येति माध्वाः। अत्र कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यधिकरणे तृतीयाध्यायोपक्रमेचोक्तं खण्डनमनुसन्धेयम्। किं च त्वन्मते भक्तेरनादित्वात् अनादिसंसारानुपपत्तिरेव। अनादित्वं च स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् एवमनुबन्धादिभ्य इति त्वदीयाधिकरणयोः स्फुटीकरिष्यतेऽस्माभिरपि तत्रैव।

अपि च प्रागभाववादिनस्तव यावद्दुःखप्रागभावाः सन्ति तावत् साधनसम्पत्तिरप्यकिञ्चित्करी प्रागभावकोशे क्षीणे तु सुतरामित्युक्तम्। प्रसादो भगवत्स्वरूपात्मकत्वात् न जन्य इत्याद्यपि बोध्यम्॥ ११॥

भक्तिः किं सर्वभक्तानामेकरूपा, तारतम्यवती वेति संशये मुक्तिरूपफलस्यैकरूपत्वात् तत्साधनं भक्तिरप्येकरूपेति प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ॥ २०

भक्त्यादेः साधकेषु वृद्धिह्रासभाक्त्वतारतम्यमस्त्येव। एवं वा सति ब्रह्मादीनन्यांश्चेत्युभयं प्रति सामञ्जस्यं हरेर्वैषम्यं सिद्ध्यति। तत्तद्भक्त्यनुसारिफलदातृत्वात्। अन्यथा विषमं

फलं न दद्यात्। ददद्वा विषमो भवेदित्यर्थः। "साधनस्योत्तमत्वेन साध्यं चोत्तममाप्नुयुः। ब्रह्मादयः क्रमेणैव यथाऽनन्दे श्रुतौ तथा" इति च ब्राह्मे।

ननु फलतारतम्ये किं मानं अत आह-**दर्शनाच्च** २१

अथात आनन्दस्य मीमांसा भवति इत्यारभ्य ब्रह्मपर्यन्तस्य सुखे विशेषदर्शनादित्यर्थः। 'यथा भक्तिविशेषोऽत्र दृश्यते पुरुषोत्तमे तथा मुक्तिविशेषोऽपि ज्ञानिनां लिङ्गभेदतः' इति स्मृतिं चकारेण समुच्चिनोति। अतो भक्तिः फलोत्कर्षापकर्षप्रयोजकत्वात् युक्ता सेति सिद्धम्, खण्डनं प्राग्वत्।

इह मुक्तावपि अनुवर्तमानतया स्वरूपात्मकाया भक्तेः आनन्दात्मकफलस्य च वस्तुतो जीवाभिन्नत्वेन अनादित्वे च माध्वरीत्या स्थिते तदुत्कर्षात् तदुत्कर्ष इत्यादिवर्णनं मध्वस्य व्युत्पत्तिलेशोऽपि नास्तीति स्फुटयति। जयतीर्थादयोऽपि अन्धस्येवान्धलग्नस्येत्यादिन्यायोदाहरणतापन्नाः। तदुदाहृततारतम्यवचनं तु उपासनासाध्यगौणमुक्तिपरमिति दिक्।

जगत्पालनत्वं हरेर्युक्तं नवेति संशये नेति प्राप्तम्, सृष्टस्य यावत्संहारं स्थितेः स्वत एव सिद्धत्वात्। सिद्धान्तमाह—

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः॥ २२

अस्यैव जगत्पालकत्वं हरेः। यतः प्रकृतिसृष्ट्यादिकर्तृत्वस्य तावन्मात्रं निषेधति। ततोऽधिकं पालनं ब्रवीति श्रुतिः। ततश्च सप्तमाष्टके ऋङ्मन्त्रः-नैतावदेनापरोऽन्यदस्तु दक्षा स द्यावापृथिवी विभर्तीति। एका एनेन प्रकृतेश्वरेण एतावत् प्रकृतं सृष्ट्यादिमात्रं न भवति। किन्त्वन्यदप्यस्ति। किं तत्? परस्स उक्षाः भक्ताभीष्टसेचकः द्यावापृथिव्यौ तदुपलक्षितं सकलं जगत बिभर्ति धत्ते पुष्णाति चेत्यर्थः। एतेन स्थितेः स्वतः सिद्धत्वं प्रत्युक्तम्। धारणपोषणयोः सापेक्षत्वात्। अतः पालके हरौ भक्तिर्युक्तेति माध्वाः। खण्डन तु तथान्यत प्रतिषेधादित्यधिकरणविरोधो भक्तिफलस्य दुर्निरूपता च प्रसादस्य भगवत्स्वरूपानतिरेकादित्यादि प्राग्वत॥ भक्तिः कर्तव्या नवेति संशये नेति प्राप्तम् फलाभावात् भगवदापरोक्ष्यं फलमिति चेत् न स्तम्भादिप्रत्यक्षे व्यभिचारेण भक्तेस्तदजनकत्वादेवं प्राप्ते आह—

तदव्यक्तमाह हि॥ २३

कर्तव्यैव भगवद्भक्तिः तस्याव्यक्ततया पुरुषप्रयत्नमात्रेण स्तंभादिवत् द्रष्टुमशक्यत्वात् तस्याव्यक्तत्वं च अरूपमक्षरं ब्रह्म सदाऽव्यक्तं च निष्कलम्। यद्ध्यात्वा मुच्यते जन्तुः आनन्दश्चाक्षयो भवेत्। इति **कौरव्य**श्रुतिराहेत्यर्थः।

ननु तथाप्याराधनमात्रेण यक्षादिवत् प्रत्यक्षीभविष्यति तत्किं भक्त्येत्यत आह—

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २४

भक्तिरहिताराधनेऽप्यव्यक्तमेव तत् ज्ञानिवाक्यानुमितात् तथैव तत्प्रत्यक्षत्वात् अतिसूक्ष्मत्वलिङ्गकानुमानाच्च। न तमाराधयित्वापि कश्चिद्व्यक्तीभविष्यति। नित्याव्यक्तो यतो देवः परमात्मा सनातन इति **ब्रह्मवैवर्ते**। स्यादेतत् अस्तु मूलरूपेण ब्रह्म नित्याव्यक्तमेव। किञ्चिद्रूपं गृहीत्वा तु स्फुटीभविष्यति। दृष्टं हि अनलजलभुवां भूतानां तन्मात्रलक्षणानुत्पन्नमूलरूपेणाव्यक्तानामपि उत्पन्नरूपेण व्यक्तत्वम्। तथा च किं भक्त्येत्यत आह—

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यम् ॥ २५

अग्न्यादिवदिह सूक्ष्मविशेषो नास्तीत्यर्थः। नासौ सूक्ष्मो न स्थूलः पर एव स भवति तस्मादाहुः परम इति **माण्डव्यश्रुतेः**। स्थूलसूक्ष्मविशेषोऽत्र न क्वचित्परमेश्वरे। सर्वत्रैकप्रकारोऽसौ सर्वरूपेष्वजो यतः इति **गारुडे**। अव्यक्तव्यक्तभावौ च न क्वचित् परमेश्वरे। सर्वत्राव्यक्तरूपोऽयं यत एव जनार्दन इति च कौर्मे। किं तर्हि भक्त्येत्यत आह—

प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥

कर्मणि विषयभूते तस्मिन्नेव भक्तिसहितात् श्रवणाद्यभ्यासात् प्रकाश आपरोक्ष्यं भवति द्रष्टव्यः श्रोतव्य इति श्रुतेः। ननु तथापि नित्यव्यक्तस्य कथं प्रकाश इत्याशङ्क्याह—

अतोऽनन्ते तथाहि लिङ्गम् ॥ २६

अतः प्रसादात् प्रकाशः भगवदनन्तशक्तिके भवति। तथाहि लिङ्गं "तस्याभिध्यानादित्यादि। अभिध्यानात् इच्छया प्रसादेन संशयो निवर्तेत इत्युक्तम्। तच्च मोक्षस्य प्रसादात् साध्यत्वं भगवत्प्रसादस्य तद्दर्शनजनकतामाक्षिपति दृष्ट्वैव तं मुच्यत इति श्रुतेः। तथा च प्रसादात् दर्शनं ततो मोक्ष इति भावः। नित्याव्यक्तोऽपि भगवान् ईक्षते निजशक्तितः। तमृते परमात्मानं कः पश्येतामितं प्रभुम्। इति **नारायणाध्यात्मे**। अतो दर्शनार्थं भक्तिः कर्तव्येति माध्वाः खण्डनं प्राग्वत्।

किञ्च सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् इत्यत्र अनुव्याख्यानन्यायसुधयोः पुराणेषु रामकृष्णाद्यवताराणां भेदश्रवणं लौकिकैः भ्रान्त्या गृहीतस्य भेदस्यानुवादकमित्युक्तम् तदव्यक्ते विरुध्येत। अवताराणां मूलरूपेण सहात्यन्ताभेदाभ्युपगमात्। अपि च माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहविशेषो हि भक्तिः माहात्म्यं च गुणगरिमा गुणाश्च सर्वे ध्यानायैव आध्यानाय प्रयोजनाभावादित्यधिकरणे त्वया तथैव सिद्धान्तयिष्यमाणत्वात् ध्येयं च ब्रह्म नेति **तथान्यदि**त्यधिकरणे वक्ष्यसि। तत्कथं विष्णौ भक्तिरिति माध्वमतं सङ्गच्छताम्। किंचापरोक्षज्ञानविषयता नाम जीवस्वरूमेव, मुक्तावपि ब्रह्मानन्दापरोक्षस्य त्वया स्वीकारात्। तत्र जीवे जन्यधर्मनिरासाच्च। तथा च नित्यव्यक्ततैव स्यात् न

त्वव्यक्तता। अत एव भक्तेरनादित्वं त्वदभिमतं युज्यते। भक्त्यनुरोधात् केनचिद्रूपेण भानेपि विशिष्टाभानात् अव्यक्ततेति चेन्न, त्वन्मते विष्णोः स्वगतभेदशून्यतया केनचिद्रूपेणेत्यस्य दुरुपपादत्वात् स्फुटीभविष्यति चेदमनुपदमेवेति दिक्।

भगवद्भक्तिः कार्या न वेति संशये नेति प्राप्तम्। निर्गुणे भक्त्ययोगात्। आनन्दादीनां स्वरूपत्वाभ्युपगमात्। न ह्यभेदे गुणगुणिभावः संभवति। एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॥ २७

कर्तव्यैव भगवद्भक्तिः। श्रुतिषु गुणत्वेन गुणित्वेन चेत्युभयथापि व्यपदेशात्। आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् अथैष एव परमात्मानन्द इति। यथा अहिः कुण्डलं कुण्डलि च विशेषबलात् तद्वदभेदेऽपि गुणगुणिभावोपपत्तेः। तुशब्देन श्रुत्येकगम्ये तर्काप्रसरं दर्शयति। दृष्टान्तान्तरमाह—

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २८

यथा आदित्यस्य प्रकाशकत्वं प्रकाशितत्वं च विशेषबलात्तद्वदित्यर्थः। घटादिकं विहाय आदित्योपन्यासे विनिगमनाभावमाशंक्याह—**तेजस्त्वादिति**। दृष्टान्तान्तरं सूत्रयति—

पूर्ववद्वा ॥ २९

यथा कालस्य पूर्वेणाभेदेऽपि पूर्वः काल इति विशेषणविशेष्यभावः विशेषणबलात्तथा गुणात्मकस्यापि ब्रह्मणो विशेषणादेव गुणी ब्रह्मेति विशेषणविशेष्यभाव इत्यर्थः। ननु किमनेन विशेषानुसरणक्लेशेन गुणगुणिनोर्भेद एव स्वीक्रियतामत आह—

प्रतिषेधाच्च ॥ ३०

एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचनेत्यादि भेदस्य प्रतिषेधादित्यर्थः। अतो गुणिनि हरौ भक्तिसम्भवाद्युक्तं तन्माहात्म्यवर्णनमिति माध्वाः। अत्रेदं वक्तव्यम्। उक्तरीत्या हरेः स्वगतभेदशून्यत्वेऽवस्थिते कथं भक्तेः उत्कर्षापकर्षनिर्वाहः। कथं वा गुणोपसंहारे अधिकारितारतम्याभ्युपगमः। स्वरूपस्य सर्वैरभ्युपगतेः। अधिकारस्य बाधाभावात्। विशेषस्यापि स्वरूपमात्रपरतया तद्बलादित्यस्याप्यपार्थकत्वात्। किं चायं सगुणवादो निर्गुणत्वे पर्यवस्यतीति नास्माकं दूष्यः। प्रत्युतास्मकं व्यावहारिका गुणाः सन्ति। तव तु तेऽपि नेति विपरीतोऽयं सगुणवादः। एवं चाखण्डार्थत्वखण्डनार्थस्त्वदीयानां कण्ठकोलाहलोऽप्यविचारितरमणीय एव। एकप्रातिपदिकार्थपर्यवसानस्य त्वयाभ्युपगमादिति दिक् ॥

भगवद्गुणजातं लौकिकमलौकिकं वेति संशये आनन्दादिशब्दवाच्यत्वाल्लौकिकमेवेति प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३१

अतो लौकिकानन्दादेरपरं विलक्षणमलौकिकमेव भगवद्गुणजातं, कुतः? लौकानन्दादावसम्भावितस्य सेतून्मानादेर्वैलक्षण्यस्यापि व्यपदेशात्। एष सेतुर्विधरणः एष आनन्दः परस्येति हि सेतुत्वमुक्तम्। उन्मानत्वं पूर्णत्वं तच्च यतो वाचो निवर्तन्त इत्युक्तम्। एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति सम्बन्धः मात्रा तत्प्रतिबिंबांशता सम्बन्धो बिम्बप्रतिबिंबभावः। अन्यत् ज्ञानं तु जीवनां अन्यत् ज्ञानं परस्य च। नित्यानन्दाव्ययं पूर्णं परज्ञानं विधीयत इति भेद उक्तः। अन्यद्विलक्षणम् ॥

अलौकिकत्वे हेत्वन्तरमाह ॥

दर्शनात् ॥

अन्यानन्दादीनां दर्शनात् मनोवाग्गोचरत्वात्। ब्रह्मानन्दादेश्चादृष्टत्वादलौकिकतेति भावः। अदृष्टमव्यवहार्यमव्यपदेश्यं सुखं ज्ञानमोजो बलमिति ब्रह्मणं इति कौरव्यश्रुतेः ॥

नन्वेवमप्रसिद्धस्य कथं श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासेष्वानन्दादिशब्दैः व्यवहारोऽत आह—

बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३३

लोकविलक्षणेप्यानन्दादौ अनुकूलवेद्यत्वादिज्ञापनार्थं तत्तत्पदप्रयोगो युज्यते। यथा प्रसिद्धचरणविलक्षणेऽपि भूतजाते ईश्वरांशमात्रबोधार्थं पादोऽस्य विश्वा भूतानीति पादशब्दः। भेदश्रुतिपर्यालोचनया तु भिन्नांशत्वं निर्णीयत इत्यन्यदेतत्। उक्तं च पाद्मे—"अलौकिकोऽपि ज्ञानादिः तच्छब्दैरेव भण्यते। ज्ञापनार्थाय लोकस्य यथा राजेव देवराडि"ति। उक्तं चान्यत्र—"आत्मानन्दो नेदृशानन्दः इत्युक्तेलोकतः परम्। प्रतिभाति न चाभाति यथावद्दर्शनं विना"इति। व्युत्पत्तिस्तु सौवर्णे घटे घटशब्दस्येव किंचित्सादृश्याद्बोध्या। अतोऽलौकिकगुणे हरौ कर्तव्या भक्तिरिति सिद्धमिति माध्वाः। खण्डनं प्राग्वत् ॥ किं च लौकिकेभ्य आनन्देभ्यः मत्स्यकूर्मवराहादिभ्यः करपादमुखोदरादिभ्यश्चात्यन्तविलक्षण एव भगवान् न तु सौवर्णघटवत्सुसदृशः। तत्कथ तत्र व्युत्पत्तिः। अपि च त्वन्मते सादृश्यमपि हरेः स्वरूपात्मकमेव। न तु लौकिकानन्दमत्स्यकरपादादिसाधारणम्। अतः न सादृश्योपाधौ शक्तिग्रह इत्यादि प्रपञ्चितं द्वितीयस्य प्रथमपादे असदितीति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वादिति त्वदीयाधिकरणखण्डने। तस्माद्यत्किंचिदेतत् ॥ १६ ॥

ब्रह्मादीनां जीवानां आनन्दादिः विषयः। भगवदानन्दादिप्रतिबिम्बो नवेति संशयः। नेति प्राप्तम्। अन्यथा बिम्बादैचित्र्येण मिथोवैचित्र्यानुपपत्तिप्रसंगात्। न च बिंबवैचित्र्यमप्यस्तीति वाच्यम्। भगवद्गुणेषु तारतम्यापत्तेः। भगवतः स्वगतभेदशून्यत्वाच्च। एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

स्थानविशेषात्प्रकाशादिवदिति ॥ ३४

यथा आदित्यस्य दर्पणादिस्थानविशेषात् प्रतिबिम्बविशेषः तथा आनन्दादेरपि । ब्रह्मादिगुणवैशेष्यादानन्दः परमस्य च । प्रतिबिंबत्वमायाति मध्योच्चादिविशेषत इति **वाराहे**—

उपपत्तेश्च ॥ ३५

"ऐश्वर्यात्परमाद्विष्णोः भक्त्यादीनां अनादितः। ब्रह्मादीनां सूपपन्ना ह्यानन्दादेर्विचित्रता" इति पाद्मे। तथापि ब्रह्मादिस्थानगतभक्त्यादिगुणवैचित्र्यात् बिंबभूतभगवद्गतैश्वर्यवशाच्च युक्तं प्रतिबिंबवैचित्र्यं पुरुषोपपाद्यानां भक्त्यादिस्थानगुणानां कथं स्वाभाविकानन्दादिवैचित्र्यहेतुत्वमिति शङ्कां परिहर्तुं भक्त्यादीनां अनादित्वोक्तिः। अतो ब्रह्मादिगुणबिंबालौकिकगुणे हरौ भक्तिर्युक्तेति माध्वाः। खण्डनं प्राग्वत्। किं च आनन्दादिवैचित्र्यं स्वरूपात्मकं अनादि चेति वदन् कथं तत्र भक्त्यादेर्हेतुतां ब्रूषे। अपि च भक्तिरपि तत्र मुक्तावनुवर्तमानस्वरूपात्मकैव। तथा भक्तिवैचित्र्ययोरभेदात्स्वस्य स्वयं हेतुरिति पर्यवसितम्। तदलमनेन मध्वादिवचननिष्कर्षव्यसनेनेत्युपरम्यते ॥ १७ ॥

तदव्यक्तमाह हीत्यधिकरणे उक्तमव्यक्तत्वमिदानीमाक्षिप्य समर्थ्यते। ब्रह्म नाव्यक्तम्। ध्यानकाले चित्ते प्रतीयमानत्वात्। न च ध्यानकाले प्रतीतं न ब्रह्म। ध्यातृबहुत्वेन बहुत्वापत्तेरिति वाच्यम्, स्वरूपभेदाभावेऽपि ब्रह्मरूपाणां नानात्वाभ्युपगमेन इष्टापत्तेः। अन्यथा ध्यानवैयर्थ्याच्च। नहि यस्य कस्य चिद्ध्यानात् ब्रह्म फलं ददातीति युक्तम्। अतिप्रसङ्गात्। एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

तथान्यत्प्रतिषेधात् ॥ ३६

ध्यानकाले प्रतीतत्वेन ब्रह्म व्यक्तमिति न मन्तव्यम्। ध्यानकाले प्रतीतस्याब्रह्मत्वात्। यथा खलु जीवानन्दादीनां अल्पत्वात्पूर्णस्य ब्रह्मानन्ददेस्ततो भेदस्तथोपासनाकाले प्रतीतस्य व्यक्तत्वादव्यक्तस्य ब्रह्मणस्ततो भेद एव। यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनोमतम् तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते इति श्रुतावुपास्यस्य ब्रह्मत्वप्रतिषेधाच्च। यद्वस्तु कर्मीभूतं जीवो न मनुत इत्यर्थः। उक्तं च **ब्रह्मतर्के**—पश्यन्ति परमं ब्रह्म चित्ते यत्प्रतिबिंबितम्। ब्रह्मैव प्रतिबिंबे यदतस्तेषां फलप्रदम्। तदुपासनं च भवति प्रतिमोपासनं यथा। दृश्यते त्वपरोक्षेण ज्ञानेनैव परंपदम्। उपासना त्वापरोक्ष्यं गमयेत्तत्प्रसादतः" इति। इह हि ध्यानकाले प्रतीतस्याब्रह्मत्वे कथं ब्रह्म फलदं स्यात् इत्यत उक्तं—पश्यन्तीति। तथापि स्थितिमात्रेण कथं फलप्रदम्-अनुपासितत्वादित्यत उक्तम्—तदुपासनं चेति। ब्रह्मैव तत्कुतो नेत्यत आह **दृश्यत इति**। ननु ज्ञान एव तर्हि यत्यतां किमुपासनयेत्यत उक्तं—**उपासनेति**। अतो ध्यानप्रतीतस्याब्रह्मत्वेन तस्याव्यक्तत्वात् कर्तव्यैव तत्र भक्तिरिति माध्वाः—

अत्रेदं वक्तव्यम्। यद्युपास्यं न ब्रह्म तर्हि उपासनविध्यन्तर्गता ब्रह्मशब्दाः अब्रह्मपरा एव स्युः। ब्रह्मण उपासनाविधिविषयत्वेऽनुपास्यत्वायोगात्। नहि सम्भवत्युपासनविधिषूपास्यसमर्पकैः पदैः ब्रह्म उपास्यतया समर्प्यते उपास्यं च न भवतीति। एतच्छङ्कानिरासायैव हि यन्मनसा न मनुत इति मन्त्रस्य सन्निधावाम्नायमानं "यद्वाचानभ्युदितं येनवागभ्युद्यते, तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासत" इति मन्त्रान्तरं ब्रह्मणो वाच्यत्वं प्रतिक्षिपति। तेन हि सर्ववागविषयभूतं ब्रह्मोपासनाविधिप्रकरणेषु सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिवाक्ये श्रुतानामुपास्यसमर्पकाणां ब्रह्मादिपदानां अप्यर्थो न भवतीति प्रदर्शनेनैषां शङ्का निरस्ता भवति। तस्मादवाच्यत्वमिति त्वयाभ्युपगन्तव्यम्। अनुपास्यं च त्वदीयं ब्रह्म सृष्टयादिवाक्यस्थब्रह्मनारायणादिपदानामपि वाच्यं न भवेदिति न तस्य जगत्कर्तृत्वं सिध्येत्। ईक्षत्यधिकरणं च त्वदीयं विरुध्येतेत्युक्तम्। किंचाध्यानाय प्रयोजनाभावादिति त्वदीयाधिकरणे गुणाः सर्वे ध्यानार्था इति त्वत्सिद्धान्तात् सगुणं ध्येयमेव। तच्च न ब्रह्मेति इह ब्रूषे। तथा चाव्यक्तशब्दस्य ब्रह्मणो निर्गुणत्वमेव फलितम्। तत्कथं तत्र भक्तिर्युक्तेति ब्रूषे। कथं वा विरुद्धधर्माध्यासेन जीवात् भेद इति वल्गसि। पुंसत्वादिवदित्यधिकरणे आवृतत्वेनोक्तात् जीवानन्दादव्यक्तब्रह्मणो भेदे मानाभावात् अभेदे तु लाघवोपष्टब्धश्रुत्यादिसत्वाच्च। तदुक्तम्—न ध्येयं ब्रह्म नेदं यदिदमिति गिरा ह्यभ्युपेतं त्वया ऽतो ध्येयार्थानां श्रुतीनां क्वचिदपि च न तद्वाच्यमित्यभ्युपेयम्। नोचेन्न ध्येयमेतत् कथमिति भवति स्यादवार्यैव शङ्का यद्वाचेति श्रुतिश्च क्षिपति तदसनायैव वाच्यत्वमस्य॥ ध्येयार्था एव वाच्याः तव निगमगिरः स्रष्टृतादीन् वदन्त्यः त्वं हि ध्यानैकनिष्ठां गुणगणभणितिं ब्रह्मणे वक्ष्यशेषाम्। तत्तासां ब्रह्मणः-स्यात् प्रतिफलनमिदा कापि वाच्या मते ते यद्वाचेत्येवमाद्यैः कतिपयवचनैः ब्रह्म शुद्धं तु लक्ष्यम्। तस्माद्यत्तेऽनुपास्यं विमलसुखतनु ब्रह्मकूटस्थमिष्टम् शास्त्रेप्यस्मिन् विचार्यं गमितमुपनिषल्लक्ष्यतां मुक्तभोग्यम्। सौसावानन्द एवेत्युचितमसुमतामावृतो यस्त्वयोक्तः तद्भेदे नास्ति मानं किमपि निगमतो लाघवेनैक्यसिद्धेः॥" इति। तस्मात्पूर्वापरविरोधग्रस्तं स्वसिद्धान्तानां प्रतिकूलं च एतावन्माध्वाधिकरणमिति दिक्॥

परमेश्वरः किं सर्वदेशकालगतनिखिलसृष्टयादिकर्ता नवेति संशये नेति प्राप्तम् देशान्तरादावन्यस्यापि स्रष्टृत्वादिसम्भवात्। राजादीनां तथा दर्शनाच्च। एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

अनेन सर्वगतत्वमायामयशब्दादिभ्यः॥ २७

अनेन भगवतैव सर्वसृष्टयादि न त्वन्येन। कुतः? सर्वगतत्वात् तद्धि ब्रह्मणः सर्वसृष्ट्याद्यर्थमेवोच्यते। अनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोदित्युक्तेः। मायामयशब्दात् मायामय शब्दव्याख्यारूपश्रुतेरित्यर्थः। श्रूयते हि **चतुर्वेदशिखायां**—"सर्वत्र सर्वमेतस्मात्सर्वदा सर्ववस्तुषु। स्वरूपभूतया नित्यशक्त्या मायाख्यया यतः॥ अतो मायामयं विष्णुं प्रवदन्ति सनातनमि"ति। आदिशब्देन कर्त्रन्तरकल्पने प्रमाणाभावादि सङ्गृहीतम्। अतो ब्रह्मणि सर्वजगज्जन्मादिकर्तरि

भक्तिः कार्येति सिद्धमिति माध्वाः। खण्डनं तु कर्तुस्सगुणत्वेन ध्येयत्वात्त्वदीयपूर्वाधिकरणरीत्या ब्रह्मत्वानुपपत्तिः इत्यादि पूर्ववत् ॥ १८ ॥

हरिः कर्मफलदाता नवेति संशये नेति प्राप्तम्। आवश्यकत्वात् कर्मण एव फलसम्भवात्। सिद्धान्तमाह—

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८

अत ईश्वरात् फलं च भवति। चेतनस्य फलदातृत्वोपपत्तेः। न ह्यचेतनस्य तत्सम्भवति।

श्रुतत्वाच्च ॥ ३९

विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातेर्दातुः परायणमिति श्रुतेः। दातुर्यजमानस्य रातिः फलप्रदमित्यर्थः। उक्तमाक्षिपति—

धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ४०

कर्मैवावश्यकत्वात्फलप्रदम्। तच्चात ईश्वरादेव भवतीति ईश्वरोऽपि फलदातृत्वेनोपचर्यते रातेर्धातुरित्यादिश्रुतिषु। नचेश्वरस्य कर्मकारणत्वमसिद्धम्। एष ह्येव साधु कर्म कारयतीति श्रुत्या तत्सिद्धेः। नचेदं न्यायोपष्टम्भमात्रेण ब्रूमः। किंतु जैमिनिराचार्योपीत्थं मन्यते। सूत्रे धर्मपदमधर्मस्याप्युपलक्षणम्। समाधत्ते—

पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१

पूर्वोक्तं ब्रह्मैव फलदाने कर्तृ। पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमिति ब्रह्मणः कर्तृत्वव्यपदेशात् कर्मणः करणत्वव्यपदेशाच्चेति भगवान् बादरायणो मन्यते। अतः परमेश्वरस्यैव कर्मफलदातृत्वान्निरतिशयमहिम्नि तस्मिन् भक्तिः कर्तव्येति माध्वाः। खण्डनं प्राग्वत् ॥२०॥

इति श्रीतत्त्वकौस्तुभे तृतीयपरिच्छेदे द्वितीयस्याध्यायस्य

द्वितीयः पादः समाप्तः ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

अथ तृतीयः पादः ॥

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे वैराग्यमुक्तम्। द्वितीये भक्तिरुक्ता। इदानीं भक्तिसाध्या ज्ञानसाधनीभूता च उपासनापरपर्याया ब्रह्मजिज्ञासा वर्ण्यते। उपासना च द्विविधा। समस्त-

सच्छास्त्राभ्यासरूपा तावदेका यामाहुः श्रवणमनने इति। ध्यानरूपा त्वपरा। तत्राद्यायाः ध्यानाङ्गत्वात् सैव प्रथमाधिकरणे निरूप्यते। ब्रह्म विषयः। किमेकेनैव सर्वशाखोक्तं श्रवणमननाभ्यां ज्ञातव्यमुत स्वस्वशाखोक्तमिति सन्देहः। स्वस्वशाखोक्तमेवेति प्राप्तम्। प्रतिशाखं मुक्तिवैलक्षण्यात्। सर्वशाखापरिशीलनस्य कृत्यसाध्यत्वाच्च। सिद्धान्तमाह—

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात्॥ १

अन्तो निश्चयः। अन्तोस्त्यवसिते मृत्यौ स्वरूपे निश्चयेऽन्तिके इति कोशात्। "उभयोरपि दृष्टोऽन्त" इति प्रयोगाच्च। सर्ववेदनिर्णयेन प्रत्येतव्यं ब्रह्म आत्मेत्येवोपासीतेति विधीनां युक्तीनां च सर्वान् प्रत्यविशेषात् नहि काण्वैरित्थं ज्ञेयं माध्यंदिनैः इत्थमित्यादिविशेषः श्रयते। उक्तमाक्षिप्य समाधत्ते—

भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि॥ २

'विज्ञानमानन्द ब्रह्म'। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे' त्यादि प्रतिशाखमुक्तिभेदान्नैकाधिकारिविषयास्सर्वशाखा इति चेन्न। एकस्यामपि शाखायामात्मेत्योवोपसीत। ओं कं ब्रह्म खं ब्रह्मेत्यादि भेददर्शनात्। यदि तु धर्म्यनुवादेनान्यधर्मविधानादेकमेवोच्यते इति ब्रूषे तर्हि इहापि तुल्यमिति भावः।

स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च॥ ३

अस्ति खलु सर्वशाखा एकैकेनाप्यध्येतव्येति नियमः। स्वाध्यायोऽध्यतव्य इति विधेः सर्वाधिकारिसाधारण्यात्। अन्यथाऽनेनायं स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति ब्रूयात्। अध्ययनं च तदुक्तज्ञानार्थमेव। "वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मने"ति स्मृतिं हिशब्देन सूचयति। अनेन सर्वेषां सर्वशाखाध्ययनाभावात् सर्वज्ञानमयुक्तमिति परास्तम्। किं च सर्ववेदोक्तकर्मसमाचारे सर्वेषामाधिकाराद्ब्रह्मज्ञानेऽपि तथैव। उक्तं च "सर्ववेदोक्तमार्गेण कर्म कुर्वीत नित्यशः। आनन्दो हि परं यस्माच्छाखाभेदो ह्यशक्तिजः" इति "सर्वकर्मकृतौ यस्मादशक्तास्सर्वजन्तवः। शाखाभेदं कर्मभेदं व्यासस्तस्मादचीक्लृपत् इति। यानि तु सामगो वटुर्मुण्डः अन्यः शिखीत्यादीनि विरुद्धानि कर्माणि तान्येकशाखागतविरुद्धधर्मवद्विकल्प्यन्ते। नन्वेवं मन्दानां सर्वशाखापरिज्ञानविधुरत्वाद्ध्यानानधिकार एव स्यादित्यत आह—

सलिलवच्च तन्नियमः॥ ३

सर्ववेदोक्तप्रकारेण ब्रह्म ज्ञातव्यं इति योऽयं नियम उक्तः स पुरुषशक्तिसापेक्षत्वादुत्सर्गरूपः। यथा सर्वासां अपां समुद्र एवैकायनमिति नियमः प्रतिबन्धाभावसापेक्षस्तद्वत्। स्मर्यते ह्याग्नेये—

"यथा नदीनां सलिलं शक्ये सागरगं भवेत्।
एवं सर्वाणि वाक्यानि पुंशक्त्या ब्रह्मवित्तये॥ इति॥

दर्शयति च। ४

इति सूत्रान्तरम्॥ सर्वैश्च वेदैः परमो हि देवो जिज्ञास्योऽसौ नाल्पवेदैः प्रसिध्येत्। तस्मादेवं सर्ववेदानधीत्य विचार्य च ज्ञातुमिच्छेन्मुमुक्षुरिति **चतुर्वेदशिखायाम्**। सर्वान् वेदान् सेतिहासान् पुराणांश्च सयुक्तिकान्। सपाञ्चरात्रान् विज्ञाय विष्णुर्ज्ञेयो न चान्यथेति **ब्रह्मतर्के**। तस्माद्भगवद्ध्यानार्थं सर्ववेदोक्तं विज्ञेयमिति सर्वोपादेयं शास्त्रमिति सिद्धमिति माध्वाः।

अत्रेदं मक्तव्यम्। स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति विधिः सर्वशाखाध्ययनमेकस्य विधत्त इति त्वदुक्तं तावत् पूर्वतन्त्राज्ञानविजृम्भितम्। तत्र हि शाखान्तराधिकरणे स्वशाखामात्रविषयकोऽयं विधिः। अत एवाग्निहोत्रविधेः बहुशाखास्थत्वेपि अभ्यासन्यायो नावतरति। तत्तच्छाखाध्यायिनं प्रति तत्तदुत्पत्तिविधेः सार्थकतया एकस्यैवं पुनः श्रुतिःविशेषादनर्थकं हि स्यादिति सौत्रहेतोरनर्थ-कत्वापत्तिरूपस्य तत्राभावादिति निर्णीतम्। उक्तं च तत्र भट्टपादैः अत्र स्वाध्यायशब्देन स्वशाखैका तु गृह्यत इति। युक्तं चैतत्। स्वस्याध्यायः स्वाध्यायः इति विग्रहेण स्वशब्दमहिम्नैव शाखान्तरव्युदासात्। एतेनानेनायं स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति ब्रूयादिति जयतीर्थोक्तं प्रत्युक्तम्। यदपि मुण्डः शिखीत्यादेः शाखाभेदेनोक्तस्यापि विकल्प उक्तः। तदपि मन्दम्। "पारंपर्यागतो येषां वेदस्सपरिबृंहणः। तच्छाखं कर्म कुर्वीत तच्छाखाध्ययनं तथा" स्वीयशाखोज्झिता येन ब्रह्मतेजोज्झितं परम्। ब्रह्मैव स विज्ञेयः सद्भिर्नित्यं विगर्हितः॥" इति **वसिष्ठोक्तेः**। शाखारण्डस्य पुनरुपनयनपूर्वकं स्वशाखाध्ययनस्य विधानाच्च। तथा च कारिकाकारः इममर्थं पुनरुपनयने विधिविशेषं चाह—वेदान्तरमधीत्यैव ऋग्वेदं ये त्वधीयते। उपनीतिरियं तेषामलंकरणवर्जिते" त्यादिना। तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति विधिस्तावत्स्वशाखामात्रविषयः। स्वशाखाध्ययनानन्तरं शाखान्तराध्ययने परमभ्युदय इत्यन्यदेतत्॥ १७॥

परमात्मा किं सर्ववेदोक्तगुणानुपसंहृत्य ध्यातव्यः। अन्यथा वेति सन्देहेऽन्यथेति प्राप्तम्। तथा हि सर्ववेदोक्तप्रकारेण ज्ञायतां नाम। नतु सर्वगुणोपसंहारेण ध्यातव्यः। तथा-विधध्यानस्य कर्तुमशक्यत्वात्। ज्ञानं तु क्रमभावित्वाच्छक्यम्। एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च॥ ५

आनन्दादिगुणानामपहतपाप्मत्वादिदोषाभावानां चाभेदादुपसंहारः। तथा च सर्वोप-संहारेणैव परमात्मा ध्यातव्यः। कुतः? यथाविधि प्राप्तत्वात् सन्ध्यावन्दनादेस्तदकरणे प्रत्यवायः। एवं सर्वगुणोपसंहारेण परमात्मध्यानस्य विहितत्वेन तदकरणेऽनर्थप्राप्तेः। उपास्य एकः परतः परो यो वेदैश्च सर्वैः सहसेतिहासैः। सपाञ्चरात्रैः सपुराणैश्च देवः सर्वैर्गुणैस्तत्र तत्र प्रतीतेरिति हि **भाल्लवेयश्रुतिः**। सर्वे गुणास्सर्वदैव ह्युपास्यास्तेनैव विद्वान् विधिकृन्नान्यथा स्यात्। इति च श्रुत्यन्तरम्। आग्नेये च—"विधिशेषाणि कर्माणि सर्ववेदोदितान्यपि। यथा कार्याणि सर्वैश्च सर्वाण्येव विशेषतः। एवं सर्वगुणान् सर्वदोषाभावांश्च यत्नतः। योजयित्वैव भगवान् उपास्यो नान्यथा क्वचित्॥" इति।

स्यादेतत् । सोऽरौदीदित्यादिश्रुतौ रोदनादयोऽपि तह्र्युपसंहर्तव्याःस्युः इत्यत उक्तम्-समाने चेति । समाने भगवति योग्यो गुणः पूर्णत्वाविरोधी तद्विषय एवायमुपसंहारः । अयोग्योपासनस्यानर्थफलत्वात् । तथा च **साङ्कर्षणं सूत्रम्**—"अचेतनासत्यायोग्यान्यनुपास्यान्यफलत्वविपर्ययाभ्या"मिति । उक्तं च **बृहत्तन्त्रे**-गुणैरेव स तूपास्यो नैव दोषैः कथंचन । गुणैरपि न तूपास्यो ये पूर्णत्वविरोधिनः इति । उक्तमाक्षिप्य समाधत्ते—

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ६

शब्दात्—आत्मेत्येवोपासीतेति श्रुतेः । अन्यथात्वमनुपसंहारः प्रतीयते । तथा च सर्वगुणोपसंहारो न युक्त इति चेन्न । अविशेषात् । एते गुणा नोपास्य इति विशेषे प्रमाणाभावात् । आत्मेत्येवेत्यवधारणस्यायोगव्यवच्छेदकत्वात् । नचान्ययोगव्यवच्छेदकत्वं कुतो नेति वाच्यम् । सर्वैर्गुणैरेक एवेशिता स उपासितव्यो न तु दोषैः कदाचिदित्यादिश्रुत्यन्तरविरोधादिति भावः । ननु सर्वगुणोपसंहारो न युक्तः कृत्स्नसाध्यत्वादित्याशंक्याधिकारिविशेषं प्रत्येवमेवेति गूढाभिसन्धिः अभ्युपगमेन परिहरति ।

नवा प्रकरणादिभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ७

न चायमुपसंहारः कर्तव्यः । परोवरीयोवैश्वानरादिप्रकरणभेदात्स एष परोवरीयानुद्गीथ इति प्रकरणे हि परोवरीयस्त्वाद्येव उपास्यमुक्तम् । नतु सर्वगुणाः ।

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८

ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदमिति नारदेनात्मनः सर्वविद्यात्वेदित्वमुक्त्वा सोऽहं नामविदेवास्मि नात्मविदिति तावदभिसंहितं छान्दोग्ये । सोऽहं सर्वविद्याविदप्यात्मनामविदेव न त्वात्मवित् । तन्निर्णयाभावादित्यर्थः । एवं च सर्वविद्यानां ब्रह्मनामत्वेन तद्गुणाभिधायकत्वाद्गुणाभिधानस्य चोपसंहारार्थत्वात् कर्तव्य एव सर्वगुणोपसंहार इति प्राप्तम् । तदिदमाह-**संज्ञातश्चेति** । इष्टापत्त्या समाधत्ते-**तदुक्तमिति** । उपसंहरणं प्रागेवोक्तमित्यर्थः । तत्र प्रमाणमप्यस्त्येवेत्याह—**अस्ति तु तदपीति** । नाम वा एताः ब्रह्मणस्सर्वविद्यास्तस्मादेकस्सर्वगुणैर्विचिन्त्य इति **कौण्डिन्यश्रुतिः** । उक्तं च **ब्रह्मतर्के**—नामत्वात्सर्वविद्यानां गुणानामुपसंहृतिः । कार्यैव ब्रह्मणि परे नात्र कार्या विचारणा इति । अतस्सर्वगुणोपसंहारस्य कर्तव्यत्वात् सार्थकं सर्वपरिज्ञानमिति **माध्वाधिकरणम्** । इह प्राप्तेश्च समञ्जसम् । इतरे त्वर्थसामान्यात् । पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानादित्यादि सूत्राणि लिखित्वा रचिष्यमाणानां माध्वाधिकरणानां प्रकृताधिकरणस्य च निष्कर्षेणेत्थं माध्वमतं पर्यवस्यति-सर्वविद्याम्नातानां कर्मकाण्डगताग्नेयसौरादिसूक्ताम्नातानां च सर्वेषां गुणानामुपसंहारेण उपासना कार्या । नतु विद्याभेदेन गुणानां प्रतिप्रकरणं व्यवस्था । किं तु मानुषाद्या हिरण्यगर्भान्ता मुक्त्यधिकारिणः

फलतारतम्येन मुक्तिभाज इति अधिकारिभेदेनैव। तत्र हिरण्यगर्भः सर्वोत्कृष्टमुक्त्यर्हतया कर्मब्रह्मकाण्डाम्नातासंकुचितसकलगुणोपसंहारयोग्यः। अन्ये तु स्वस्वभावमुक्त्यनुसारिगुणोपसंहारयोग्याः। यद्यप्यस्मदादिभिः मुक्त्यधिकारिभिरुपासनारम्भसमये स्वस्वभावमुक्तिस्वरूपं प्रतिपुरुषमनादियोग्यतानुसारेण व्यवस्थिततारतम्यमजानद्भिः स्वस्वोपासनयोग्या गुणाः निश्चेतुं न शक्यन्ते। अयोग्यगुणोपसंहारश्च अनर्थफलकः। अचेतनासत्येत्यादिसंकर्षणसूत्रात्, अधिकाधिको यत्नः प्रायशो नोपपद्यते। कथंचिदविके यत्ने दोषः कश्चित् समापतेदिति वचनाच्च। तथापि स्वस्वगुरोः अन्यस्माद्वा कुतश्चित्सर्वज्ञात् भाविस्वमुक्तिफलस्वरूपं ज्ञात्वा तदनुसारेण स्वस्वयोग्यगुणानपि तत एवावगम्य तेषामुपसंहारः कार्यः। न च बह्वल्पगुणप्रतिपादकविद्याविशेषपरिग्रहेण मुक्त्यधिकारिणां फलोत्कर्षापकर्षनिर्वाहात् प्रकरणाद्युल्लङ्घनेन गुणोपसंहारो न कार्य इति वाच्यम्। सकलगुणोपासनयोग्यस्य हिरण्यगर्भस्य सकलगुणपरिग्रहायान्येषामपि स्वस्वमुक्त्यनुरूपगुणविशेषपरिग्रहाय च नानाप्रकरणविप्रकीर्णगुणोपसंहारावश्यंभावात्। क्वचिदपि विद्यायां सर्वगुणविशेषाम्नानादर्शनात्। तत्तन्मुक्त्यनुरूपगुणविशेषाम्नाननियमाभावाच्चेति।

अत्रेदं वक्तव्यम्। "उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवदि"ति माध्वाधिकरणरीत्या गुणानां ब्रह्मस्वरूपात्मकत्वाद्भूयोधिकगुणोपसंहारो दुरुपपादः। किं च शब्दान्तरादिभिः पूर्वतन्त्रे व्युत्पादितैरिहोपासनभेदोऽपि दुर्निवारः। तथा च तत्र तत्र व्यवस्थितानां गुणानामुपसंहारोऽप्ययुक्त इति एव। नह्येकाग्निमुपासीनस्यायुरादिकमपेक्षितमिति आयुराशास्ते सुप्रजास्त्वमाशास्त इत्यादिसूक्तवाकमन्त्रार्पितायुरादिफलकं दर्शपूर्णमासाङ्गं प्रस्तरप्रहरणं पुरुषापेक्षामात्रेणौपासनादिकर्मसूपसंहार्यं भविष्यति। अत एव श्रीशङ्करभगवत्पादैः इहेत्थं सिद्धान्तितम्। दहरविद्या—शाण्डिल्यविद्या-वैश्वानरविद्या-षोडशकलविद्या-उपकोसलविद्या पर्यङ्कविद्यादिसंज्ञाभेदेन प्रसिद्धाः परब्रह्मविद्या यथायथं शब्दान्तरादिभिः प्रमाणैः परस्परभिन्ना एव। भिन्नत्वादेव तत्तद्विद्याम्नाता उपास्यगुणा वाजपेयाश्वमेधादिकर्मणामङ्गकलापवद्यथाप्रकरणं व्यवस्थिता इति न तासु परस्परगुणोपसंहारः। किन्त्वेकैकस्यां विद्यायां नानाशाखाम्नातगुणोपसंहारमात्रम्। सर्वासामपि तासामुपास्यगुणतारतम्येन उपासनाकालतारतम्येन सहकारियज्ञादिकर्मतारतम्येन च फलभोगतारतम्यमिति देवयानमार्गप्राप्यसगुणब्रह्मलोकावासिरपरमुक्तिरूपा फलमिति। इदमेव च न्याय्यत्वात् सुधीभिरादर्तव्यम्। एवं चिरंतनीं श्रीशङ्करभगवत्पादोपदिष्टां सरणिं विहाय वराकमाध्वीमनुसरन्तस्तु शोचनीया उपेक्षणीयाश्चेति। एवंस्थिते नवीनमाध्वस्य ग्रन्थो गर्भस्रावेणैव गतः। नहीत्थं कर्ममीमांसायां व्युत्पादितैः शब्दान्तरादिभिः जीवब्रह्मणोर्भेदः सिध्यति। अस्ति ह्येष एव जीवं प्रबोधयति। एतस्माज्जीव उत्तिष्ठतीति विरुद्धार्थधातुनिष्पन्नाख्यातरूपं शब्दान्तरम्। नित्यो जीवः नित्यः पर इत्यभिज्ञायमानपुनः श्रुतिरूपोऽभ्यासः। द्वासुपर्णेत्यादिसंख्या। अनश्नन्नित्यादिर्भेदको गुणः यतो वाच इति प्रकरणान्तरं जीवेशाविति नामधेयभेदश्चेति। इत्थं जल्पन्नवीनमाध्वो माध्वमतमपि प्रायेण न वेत्ति। भाट्टादीनि तु न तराम्। तथा हि— मध्वेन तावदुपासनायां सकलगुणोपसंहारं जल्पता शब्दान्तरादीनां भेदकत्वमेवेत्युक्तम्। तेषां भेदकत्वाभ्युपगमे

विद्याभेदाकत्वाभ्युगमे विद्याभेदस्यानिवार्यतया गुणोपसंहारानुपपत्तेः समनन्तरमेवोक्तत्वात् । किंच एष ह्येव जीवं प्रबोधयति एतस्माज्जीव उत्तिष्ठतीति विरुद्धार्थधातुनिष्पन्नाख्यातरूपस्य शब्दान्तरस्य भावनाभेदकत्वमस्तु नाम। जीवब्रह्मभेदकता तु कुतः? उक्तं हि जैमिनिना—शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धित्वादिति । भट्टपादैरप्युक्तम् । "धात्वर्थभेदे सर्वत्र विज्ञेयं भावनान्तरम् । उत्पत्त्येकानुरक्ता हि नान्येनाप्यनुरज्यत" इति । अथोद्बोधकत्वावच्छिन्नस्य उद्बोध्यत्वावच्छेदो विरुध्यत इति विरुद्धधर्ममूलं भेदं ब्रूषे तदपि तुच्छम्। ब्रह्मणि विरुद्धधर्मसमावेशस्य त्वया बहुशः स्वीकारादित्युक्तम् प्रथमाधिकरणखण्डने। संख्याया गुणस्य च भेदकत्वं यस्मिन् पञ्चपञ्चजनाः अणोरणीयानित्यादौ त्वयैव त्यक्तम्। प्रकरणभेदोऽपि न भेदक । भारतादिषु रामकृष्णचरित्रप्रतिपादकप्रकरणभेदेऽप्यभेदानपायात्। सृष्टिसंहारादिप्रतिपादकप्रकरणभेदेऽपि त्वया सृष्टिसंहारादिक्रियाणां अभेदस्याङ्गीकृतत्वाच्च । एतेन जीवेशाविति नामभेदस्यापि भेदकत्वं प्रत्याख्यतम् ।

अपि च कर्ममीमांसकैः इत्थं शब्दान्तरादिषट्कं मुख्यभेदे प्रमाणतया नोपन्यस्तम्। न हि तैः शब्दान्तरादिकं प्रदर्श्य उपपाद्यमानस्तदभेदं प्रदर्श्यापोद्यमानश्च कर्मभेदः शास्त्रभेदो वा अन्योन्याभावादिरूपो मुख्यभेदः। सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभत इत्यत्र दधिमधुघृतमापो धानाः करम्भास्तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यमित्यत्र ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं पयोऽमावास्यायामित्यत्र च प्राजापत्यपशूनां प्राजापत्यदध्यादीनां ऐन्द्रदधिपयसोश्च प्रधानयौगपद्येन प्रजापत्याद्युद्देशेन तत्तद्द्रव्यविषयकसंकल्परूपाणां यागानामेकैकत्वेऽपि सप्तदश प्राजापत्ययागाः सप्त दध्यादियागाः द्वौ दधिपयोयागाविति भेदोपपादनात्। सोमेन यजेतेत्यत्र इन्द्रवाय्वाद्युद्देशेन तत्तत्पात्रस्थितसोमसंकल्परूपाणां यागानां भिन्नत्वेऽपि अग्निहोत्रं जुहुयादित्यत्राहवनीयादिषु हविः प्रक्षेपरूपाणां होमानां भिन्नत्वेऽपि भेदनिरासात्। सप्तदशप्राजापत्यानिति वाक्यरूपस्य शास्त्रस्यैकत्वेऽपि भेदोपपादनात्। व्रीहिभिर्यजेत व्रीहीनवहन्ति इत्यादिवाक्यरूपाणां शास्त्राणां भिन्नत्वेऽपि भेदनिरासाच्च । तस्मादनुष्ठानविशेषोपयोग्यपूर्वभेदाद्युपाधिः काल्पनिको भेदः शब्दान्तराद्यवसेय इत्येव भाट्टानां गुरूणां च संमतम्। उक्तं हि क्रियाणां आश्रितत्वात् द्रव्यान्तरविभागः स्यादित्यधिकरणे तन्त्ररत्ने—अथापि नाम सर्वत्रैलोक्यवर्तिन्येकैव कर्मव्यक्तिरनुबन्धमात्रं तु भिद्यते यावदेकापूर्वानुबन्धनमेकेन शास्त्रेण विषयीकृतं तावदेवैकं कर्म तदन्यत्तु भिद्यत इति भेदाभेदव्यवहारसिद्धिरिति। उक्तं च वरदराजीये-शब्दान्तराधिकरणे—भिन्नापूर्वानुबन्धप्रतिपादनयोग्यताज्ञानं यत्तदेव शास्त्रभेदव्यवहारज्ञानमित्युच्यते इति । तत्रैव संख्याधिकरणेऽप्युक्तम्—न च सप्तदश प्राजापत्यानिति वाक्यस्यैकत्वान्न शास्त्रभेदः तत्र निरपेक्षभिन्नलौकिकार्थत्वमेव हि तत्। तच्चेहाप्यस्तीति। एवं मुख्यभेदाभावेऽपि काल्पनिकभेदमात्रेण शब्दान्तरादेश्चारिताथ्यार्ज्जीवब्रह्मणोरपि काल्पनिकभेदे इष्टापत्तिरेव। तदुक्तमभियुक्तै—शब्दान्तरादिकथनं त्विह भेदसिद्ध्यै हासास्पदम् सदसि दर्भपवित्ररीत्या । तत् पूर्वतन्त्र इव काल्पनिकेऽपि भेदे तेषां घटेत किमिहापि न चारितार्थ्यम् ॥ १ ॥ निर्मर्यादप्रवृत्ते तव तु हतमते सोऽपि भेदो न सिध्येत्, यस्त्वं नानाधिकारश्रुतपरगुणसङ्क्षर्यमिच्छस्युपास्तौ। अङ्गानां खल्वभेदेऽप्यपि च भगवता सन्ति शब्दान्तराद्याः, तत्स्यान्-

मत्स्यादिरीत्या निखिलजनिमतां वासुदेवांशभावः ॥" इति । या तु उपास्य एक इत्यादिः भाल्ल-वेयश्रुतिरुदाहृता सापि नास्माकं प्रतिकूला । उपसंहारं विनापि सर्वगुणानां यथायथमुपास्यत्वात् । सर्वे गुणा इति श्रुत्यन्तरमपि तत्तदुपासकोपसंहार्यगुणपरम् । आग्नेयमप्येवमेव । कर्मदृष्टान्तानु-गुण्यात् । न हि सर्वकर्माणि सर्वैः कार्याणीति संकोचं विना सुयोज्यम् । सन्न्यासिनामपि गृहस्थ-धर्माणां अनुष्ठेयतापत्तेरिति दिक् ॥ २ ॥

उपसंहारानुपसंहारौ द्वितीयाधिकरणे उक्तौ । तौ युज्येते न वेति संशये नेति प्राप्तम् । विरोधात् । एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

प्राप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ९

युक्तावेवोपसंहारानुपसंहारौ । पुरुषभेदेनाविरोधात् । न च विनिगमनाविरहः । युगपत्प्रतीत्यादियोग्यताविशेषस्यैव विनिगमकत्वात् । तथा च श्रुतिः—"यस्य यावद्गुणाः स्पष्टाः प्रतिभासन्त्युपासने । युवत्स्वभुजौ यद्वद्ध्यायेत्तावत एव स" । इति । स्मर्यते च **भविष्य-पर्वणि**—"गुणैस्सर्वैरुपास्योऽसौ ब्रह्मणा परमेश्वरः । अन्यैर्यथाक्रमं चैव मानुषैः कैश्चिदेव तु" इति । कैश्चिदिति आनन्दादिगुणैरित्यर्थः । खण्डनं तूक्तम् ॥ प्रकृतो बहुगुणोपसंहारो विषयः । कर्तव्यो नवेति सन्देहः । नेति प्राप्तम् । अल्पोपसंहारेणैव फलसिद्धौ क्लेशबाहुल्ये प्रवृत्त्ययोगात् । एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १०

युक्त एव ब्रह्मादीनां बहुगुणोपसंहारः । बहुगुणोपसंहारेण तेषां फलातिशयस्वीकारात् । सर्वगुणयुक्तत्वेन उपासनादिमे ब्रह्मादयः अन्यत्रैव फलेऽधिकारिणो भवन्ति । उक्तं च पाद्मे—"संपूर्णोपासनाद्ब्रह्मा संपूर्णानन्दभाग्भवेत् । इतरेऽपि यथायोग्यं सम्यङ्मुक्तौ भवन्ति हि ॥" इति । खण्डन प्राग्वत् ॥

भगवद्गुणा विषयः किं सर्वमुमुक्षूपास्या इयन्त एवेति परिच्छिन्ना न वा । नेति प्राप्तं विनिगमकाभावात् । सिद्धान्तमाह—

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११

प्रधानस्य मोक्षरूपफलस्यार्थे सर्वैर्मुमुक्षुभिः सर्वथोपास्या गुणाः आनन्दादयश्चत्वारो न त्वधिकाः । "सच्चिदानन्द आत्मेति ब्रह्मोपासा विनिश्चिता । सर्वेषां च मुमुक्षूणां फलसाम्यादपे-क्षिते"ति **ब्रह्मतर्के** । सत्वं निर्दोषत्वम् । अतस्सर्वोपास्यगुणनिर्णयाद्युक्तमुपासनमिति माध्वाः । खण्डनं प्राग्वत् ॥ ७ ॥

प्रियशिरस्त्वादयः सर्वमुमुक्षूपास्या नवेति संशये सर्वोपास्या इति प्राप्तम् । तेषा-मानन्दादिविशेषत्वादानन्दादीनां सर्वोपास्यत्वस्य पूर्वाधिकरण एव निर्णीतत्वात् । सिद्धान्तमाह—

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२

प्रियशिरस्त्वादिगुणोपासना न सर्वैः प्राप्यते फलभेदार्थमुपचयापचययोः भावात् । नैव सर्वगुणाः सर्वैरुपास्या मुक्तिभेदतः । विरिञ्चस्यैव यन्मुक्तावानन्दस्य सुपूर्णतेति **वाराहे** । खण्डनं प्राग्वत् ॥ ८ ॥

आनन्दादिभ्यश्चतुर्भ्योऽधिकगुणाः विरिञ्चेतरदेवादिभिरुपास्या नवेति संशये नेति प्राप्तम् । सर्वमुमुक्षूणां चतुर्गुणोपासनयोग्यताया निर्णीतत्वात् । सिद्धान्तमाह—

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३

चतुर्भ्यः सर्वेभ्यश्चेतरे मध्यमगुणा देवादिभिरुपसंहर्तव्या एव । न च योग्यताया अनिर्णयः । तत्तत्प्राप्यफलानुरोधेन निर्णयात् फलोपासनयोः साम्यात् । न च वाच्यं भविष्यत्फला-निर्णयेन उपास्तियोग्यतायाः सुतरामनिर्णय इति । तेषां भाव्युत्कर्षं ज्ञात्वा ब्रह्मणोऽन्यस्य वा सर्वस्य गुरोः तदनुसारि गुणनियमोपदेशोपपत्तेः । तथा च श्रुतिः यो यो भावो देवतानां विमुक्तौ तत्तत्प्राप्तौ सद्गुणानीशितुश्च । ब्रह्म दिशत्यथ तांस्ते विचिन्त्य तद्भाव प्राप्नुवन्त्यात्म-शक्त्येति । खण्डनं प्राग्वत् ॥

प्रागुक्तौ गुणोपसंहारानुपसंहारौ कार्यौ नवेति संशये नेति प्राप्तम् । प्रमाणाभावात् । ननूपसंहारे विधिरुपन्यस्त इति चेत् अनुपसंहारेऽपि मोक्षस्य उक्ततया व्यर्थस्य विधेरन-वधेयत्वात् । गुणविधानस्योपसंहारार्थकत्वे सर्वगुणानामेकत्रैवोक्तिप्रसङ्गाच्च । यदप्युक्तं प्रकरण-भेदादनुपसंहार इति । तदपि न । प्रकरणेष्वेतावदुपास्यमित्यनुक्तत्वात् । अतः सर्वगुणोपसंहारानु-पसंहारयोरयोगात् नोपासनं युक्तमिति प्राप्ते उपसंहारे प्रमाणं तावदाह—

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४

कर्तव्यस्तावदुपसंहारः सर्वविद्यानां भगवन्नामत्वेन तद्गुणाभिधायकत्वात् । आध्या-नार्थं हि सर्वे गुणा उच्यन्ते । प्रयोजनान्तराभावात् । ज्ञानार्थमथ ध्यानार्थं गुणानां समुदीरणम् । ज्ञातव्याश्चैव ध्यातव्या गुणाः सर्वेऽन्यतो हरेः । नान्यत्प्रयोजनं ज्ञानात् ध्यानात् कर्मकृते-रपि । श्रवणाच्चापि पाठाद्वा विद्याभिः किञ्चिदिष्यते इति हि **परमसंहितायाम्** । विद्याभिः ब्रह्म-कर्मविद्याभिः । इह श्रवणपाठौ ध्यानोपयोगितयोक्तौ न तु मुख्यतया । एवं ज्ञानमपि मुख्यं फलम् । न तु ध्यानमेवेत्यवधेयम् । उक्तं हि **बृहत्तन्त्रे**—"गुणास्सर्वेऽपि वेत्तव्या ध्यातव्याश्च न संशयः । नान्यत्प्रयोजनं मुख्यं गुणानां कथने भवेत् । ज्ञानध्यानसमायोगात् गुणानां सर्वशः फलम् । मुख्यं फलं न चान्येन फलं मुख्यं कंचिद्भवेदिति । अन्येन ज्ञानमात्रेण । यद्यपि श्रवणादेः जनलोकादिप्राप्त्यादि फलं भवत्येव । तथापि तन्न मुख्यं फलं; किं तु गौणमिति भावः । न चोपसंहारो निष्फलः । विप्रकीर्णगुणानुपसंहृत्योपासनस्य मुक्तिरूपफले उत्कर्षाभ्युप-गमात् । यावत्सेवा परेतत्त्वे तावत्सुखविशेषतेति **स्मृतेः** । अत एव विशेषफलस्य दौर्लभ्याय नानास्थानेषूक्तिरप्युपपद्यते ।

इत्थमुपसंहारे प्रमाणमुक्त्वा अनुपसंहारे तदाह—

आत्मशब्दाच्च ॥ १५

आत्मेत्यवोपासीतेति गुणान्तरव्यावृत्तिपूर्वकमात्मशब्दस्योपासनविधानादनुपसंहारोऽपि सिध्यतीत्यर्थः। ननु द्वितीयाधिकरणे अन्यथात्वं च शब्दादिति चेन्नाविशेषादिति सूत्रे एवकारस्यायोगव्यवच्छेदार्थकत्वमुक्तम्। इह त्वन्ययोगव्यवच्छेदार्थकत्वमिति कथमेकस्यानेकपरतेति चेन्न। निखिलं कर्मकाण्डं कर्मब्रह्मोभयार्थमित्यादिसिद्धान्तयतामस्माकमनेकपरताया इष्टत्वात्। ननु तथापि इहोपसंहारानुपसंहारौ इह विरुद्धत्वादर्थद्वयं विरुद्धमिति चेन्न। प्राप्तेश्च समञ्जसमिति न्यायेनाविरोधात्। तस्मादुपसंहारानुपसंहारौ अपि प्रामाणिकाविति माध्वाधिकरणम्। इह प्रकृताधिकरणस्य आत्मगृहीतिरितरवदित्युत्तराधिकरणानां पर्यालोचनयेत्थं मध्वमत पर्यवस्यति। ब्रह्मोपासनायामधिकारिणः तावदुपास्यगुणभेदेन त्रिविधाः सत्यज्ञानानन्दादिभिः अल्पैः गुणैः मर्त्याः, सम्भूतिवृव्याप्त्यादिभिः सहितैर्भूयोभिर्गुणैरिन्द्रादिदेवताः अखिलैर्गुणैश्चतुर्मुखादयः। देवेषु मर्त्येषु च स्वस्वाभाविकमुक्त्यर्थोपासनीयगुणविशेषोपसंहारानुपसंहाराभ्यां गुणभूयस्त्वाल्पत्वावान्तरगुणभेदैस्त्विति बह्वयोऽधिकारिणः। सर्वान् प्रति तद्योग्यगुणविशिष्टब्रह्मोपासनाभेदानां विधायकमात्मेत्येवोपासीतेति वाक्यम्। तत्र देवेषु मर्त्येषु च यस्य यावद्गुणोपासने योग्यता तं प्रति तावद्गुणविशिष्टं ब्रह्म आत्मशब्दोऽभिधत्ते। एवः तदयोग्यगुणव्यवच्छेदक इति।

अत्रेदं वक्तव्यम्। श्लेषप्राणे कवित्वे प्रमिततरतया श्लाघनीये च सूत्रे नानाधर्माविकारश्रुतिसमधिगतानेकसाध्ये च मन्त्रे। एकार्थत्वव्यवस्थात्यजनमनुमतं सर्वमीमांसकानामन्यत्रापीच्छया तद्यदि तव भवति तदा ब्रह्मवाक्येष्वपि स्यात् ॥ न चेष्टापत्तिः विष्णुलिङ्गानां देवतान्तरलिङ्गानां च बलाबलविचारपूर्वकं विष्णुपरत्वमवधारयतां त्वदीयप्रथमाध्यायाधिकरणानामुच्छेदप्रसङ्ग इति दिक् ॥ ४ ॥

प्रकृता भगवद्गुणा विषयः। किमानन्दादयश्चत्वारोऽपि सर्वमुमुक्षूपास्याः उतात्मतत्वमेवेति सन्देहः। आत्मतत्वमेवेति प्राप्तम्। आत्मेत्येवोपासीतेति सावधारणश्रुतेः। सिद्धान्तमाह—

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६

अत्रानन्दादयश्चत्वारोऽप्युपास्या एव। यतः श्रौतेनात्मशब्देन स्वामित्वमात्रं न गृह्यते किं त्वानन्दादयोऽपि। सत्यज्ञानादिवाक्यात्। तथा चोत्तरत्र श्रुतिः। अत्र ह्येते सर्वे एकीभन्ति इति। अत्रात्मत्वे सर्वेप्यानन्दादयो गुणा अन्तर्भवन्तीत्यर्थः। तथा चानन्दादयः प्रधानस्येति पूर्वोक्तं न विरुध्यत इति माध्वाः। खण्डनं प्राग्वत् ॥ ९ ॥

अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥ १७

सर्वगुणानामन्वय आत्मशब्दे। अत्र ह्येते इति श्रुतेः। आव्याप्तेरात्मशब्दस्तु परमस्य प्रयुज्यत इति वचनाच्च। आप्लृ व्याप्तेरिति हि सर्वगुणाभिधायकत्वं लभ्यत इति चेत्स्या-देवेत्थं तत्। इयांस्तु विशेषः। ब्रह्मादीन् प्रत्येवात्मशब्दः सर्वगुणान् वक्ति नान्यत्प्रति। एतच्च प्रागेवोपपादितं खण्डितं च ॥ १० ॥

गुणा लौकिका ध्येया अलौकिका वेति संशये अलौकिका इति प्राप्तम्। अलौकिका-नामननुभूतत्वेन ध्यानायोगात्। एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८

अलौकिकास्तस्य गुणा ह्युपास्याः अलौकिकं मुक्तिकार्यं यतोऽस्येति। मोक्षस्यालौकिक-त्वाख्यानात् फलानुसारिध्यानौचित्याच्चालौकिका एव गुणा ध्यातव्याः। अलौकिकानामपि इन्द्रादिवत् उपदेशोपपत्तेरिति माध्वाः। खण्डनं प्राग्वत् ॥ ११ ॥

गुणोपासनं विषयः स्वानुसारिफलप्रदं नवेति संशये नेति प्राप्तम्। ब्रह्माणीब्रह्मणो-रुपासनस्य तदभावात्। तयोर्हि फलं समविषमं स्थानैक्यस्य गुणतारतम्यस्य च सद्भावात्। नचोपासनं समविषमं संभवति विरोधात्। अतो यथोपासनं फलाभावादितरेत्वर्थसामान्यादित्युक्त-मयुक्तमिति प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

समान एवं चाभेदात् ॥ १९

ब्रह्माण्याः सामान्यतः क्रियोपसंहारोऽस्ति हिरण्यगर्भवदिति। नतु तद्वत् त्रिविक्रमत्वादि-कदाचिदभिव्यक्तक्रिययोपसंहारः पृथक्त्वेनास्ति किंतु नित्यादिक्रान्त्यादिसामान्यक्रियान्तर्भावणैव योग्यस्यैवोपास्यत्वात्। ब्रह्माण्याश्च तदयोग्यत्वात्। तथा चोपासनस्यापि समविषमत्वात् स्वानु-सारिफलं युक्तमेव।

ननु ब्रह्मापि त्रिविक्रमादिक्रियां कथमुपास्ताम्। अनित्यत्वेन ध्यानकाले अविद्यमानायाः तस्याः ध्यानायोगादित्याशंक्याह—

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २०

सम्बन्धस्तादात्म्यम् अत्यन्ताभेद इति यावत्। गुणक्रियादयो विष्णोः स्वरूपं नान्यदिष्यत इत्युक्तेस्त्रिविक्रमादीनां परमात्मस्वरूपात्मकत्वेन नित्यत्वात्तेष्वपि उपसंहर्तव्यत्वं युज्यत इत्यर्थः। गुणास्त्रिविक्रमत्वाद्याः संहर्तव्या न संशयः। विरिञ्चस्यैव नान्येषां स हि सर्वगुणाधिक" इति बृहतन्त्रे। तस्मादितरे त्वर्थसामान्यादित्युक्तं युक्तमेवेति माध्वाः। खण्डनं पूर्ववत्॥ आत्मे-त्येवोपासीतेत्यात्मशब्दोक्ता गुणाः सर्वोपास्या नवेति सन्देहे नेति प्राप्तम्। आत्मशब्दस्य सर्वगुणाभि-धायकत्वात्। ननूत्तमाधिकारिणः प्रत्येवासौ सर्वगुणानभिधत्ते नेतरान् प्रतीत्युक्तमिति चेत् सत्यं तथाप्यस्यैतावन्त एव बोधनीया इति प्रातिस्विकनियमस्य दुरुपपादत्वात्। एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

नवा विशेषात् ॥ २१

नवात्मशब्देन सर्वगुणगृहीतिः अधिकारिविशेषात् । तथा चायोग्यगुणप्रतीतिर्जाताज्जातकल्पा । यस्य यावन्तो गुणा आत्मशब्देन युगपत्प्रतीयन्ते तेन तावन्तो ध्यातव्या इति व्यवस्थोपगमादित्यर्थः ।

॥ दर्शयति च ॥ २२

सर्वान् गुणानात्मशब्दो ब्रवीति ब्रह्मादीनामितरेषां सदेवेति **भाल्लवेय**श्रुतिः स्वयोग्यान् बहून् ब्रवीति युगपत्प्रकाशयतीत्यर्थिका । इममर्थं दर्शयतीति सूत्रार्थः । तस्मादात्मशब्दोक्ता गुणाः सर्वोपास्या इति माध्वाः । खण्डनं प्राग्वत् ॥ १७ ॥

उक्षानु द्यावापृथिवी बिभर्ति । एष हि सर्वेषु लोकेषु भातीत्यादिश्रुतेः प्रकृतभगवद्गुणान्तर्गते सम्भृतिद्युव्याप्ती विषयः सर्वमुमुक्षूपास्ये न वेति संशये उपास्ये इति प्राप्तम् । सर्वेषां मुमुक्षुत्वसाम्यात् । मोक्षे च स्वधर्मभरणस्य प्रकाशव्याप्तेश्च सर्वापेक्षितत्वात् । फलं चोपासनानुसार्येव भवति । यादृशो भावितस्त्वीदृशो जीवोऽभवदित्यादेः । तस्मात् चतुर्गुणोपास्तिनियमो न युक्त इति प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

सम्भृति द्युव्याप्यपि चातः ॥ २३

अपिशब्दो नञं समाकर्षति । संभृतिद्युव्याप्ती न सर्वोपास्ये किं तु देवाद्युपास्ये । एवं चात इति चकार एवकारार्थो व्यत्यासेन योज्यः । अतश्चेति । अत एव योग्यताविशेषादित्यर्थः । देवादीनामुपास्यास्तु सम्भृतिव्याप्त्यादयो गुणाः । आनन्दाद्यास्तु सर्वेषामन्यथानर्थकृद्भवेत् इति **ब्रह्मतर्के** । अतः सर्वेषां सम्भृत्यादिगुणोपासनाभावान्नोक्तनियम इति माध्वाः । खण्डनं प्राग्वत् ॥ १४ ॥

गुणोपसंहारः कर्तव्यो नवेति संशये नेति प्राप्तम् । व्यर्थत्वात् । न च स्वयोग्यगुणोपसंहारार्थं स इति वाच्यम् । बहुगुणविशिष्टैकविद्ययापि तत्सम्भवात् । तथा च यस्यां विद्यायां बहवो गुणाः श्रूयन्ते सा उत्तमानां इतरा त्वितरेषां भविष्यति किमुपसंहारेण । एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

पुरुषविद्यायामपि चेतरेषां अनाम्नानात् ॥ २४

कर्तव्यः एव स गुणोपसंहारः । आम्नातसर्वगुणोपास्तियोग्यानामधिकारिणां सत्त्वात् । सर्वगुणानां च क्वाप्येकस्यां विद्यायामनुक्तत्वात् । सर्वविद्योत्तमा हि पुरुषसूक्तविद्या । न च तत्रापि सर्वे गुणाः पठ्यन्ते । उक्तं च **ब्रह्मतर्के**—"सर्वतः पौरुषे सूक्ते गुणा विष्णोरुदीरिताः । तत्रापि नव सर्वेऽपि तस्मात्कार्यैव संहृति"रिति । न चैवं चतुर्मुखस्य गुणोपसंहारसिद्धावपि तदन्येषां महददल्पगुणाभिधायकविद्याभिरेवोपासनसम्भवादुपसंहारो व्यर्थ एवेति वाच्यम् । संख्यासाम्य-

सम्भवेप्येकस्यामेव विद्यायां स्वापेक्षितगुणोक्तिनियमाभावादतो युज्यत एव गुणोपसंहार इति माध्वाः । खण्डनं प्राग्वत् ॥ १५ ॥

अग्ने त्वं च यातुधानस्य भिन्धि तं प्रत्यञ्चमर्चिषा विद्धि अर्वन् परा शृणीहि तपसा यातुधानानित्यादौ श्रुता भेदनादयो गुणा विषयः सर्वोपास्या नवेति संशये सर्वोपास्या इति प्राप्तम् । दुष्टनिग्रहफलत्वात् । तस्य च सर्वापेक्षितत्वात् । सिद्धान्तमाह—

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥

वेधादि न सर्वोपास्यं तदुपासनफलभूतायां हिंसायां यत्यादियोग्यफलविलक्षणत्वात् । उक्तं च **बृहत्तन्त्रे** भिन्धिवृद्धिशृणोति इति फलभेदेन सर्वशः । यत्यादीनां तेष्वयोगान्नाधिकारैकता भवेत् । अयोग्योपासनादीयुरनर्थं चानर्थनाशनमिति । शृणीहि जहि भिन्धि इत्याद्येवंरूपेषु उपासनेषु सर्वशो नाधिकारसाम्यं भवेदयोगात् अयोग्यत्वात् । खण्डनं प्राग्वत् ॥ १६ ॥

उपासना मुक्तेन क्रियते नवेति संशये नेति प्राप्तम् । फलाभावाद्विधिबद्धत्वे संसारितापत्तेश्च । सिद्धान्तमाह—

हानौ तूपासनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ॥ २६ ॥

मोक्षेप्युपासनं क्रियत एव । नच विधिबद्धत्वापत्तिः । विनापि विधिं स्वेच्छया उपासनाभ्युपगमात् । श्रूयते वा नियतब्रह्मयज्ञानन्तरमपि कुशैराच्छादनेन स्वेच्छयैव मन्त्रसामाध्ययनं तद्वत् । ननूपासनं चेदस्ति तर्हि तत् अविधित एव किं न स्यादित्यत आह– **शब्दशेषत्वा**दिति । मुक्तस्योपासनं न विधिनिबन्धनं सर्वोपासनाविधीनां मोक्षवाक्यशेषत्वान्मोक्षफलकब्रह्मज्ञानार्थं ये विधयः प्रवृत्तास्ते कथं मुक्तविषयाः स्युरित्यर्थः । मुक्तानामुपासकत्वे प्रमाणमाह–**तदुक्तमिति** । एतत्सामगायन्नास्त इति **श्रु**ताविति भावः । तच्चोपासनं स्वेच्छमित्यपि स्मृतावुक्तं मुक्तावपि हि कुर्वन्ति स्वेच्छयोपासनं हरेः । नियमानन्तरं विप्राः कुशाद्यैरप्यधीयत इति **ब्रह्मतर्के** । कृष्णो मुक्तैरिज्यते वीतमोहैरिति भारते । तथा च मुक्तानां यजनादिकर्माप्यस्ति किमुतोपासनम् ॥ स्यादेतत् । मुक्तस्योपासनं विधिनिबन्धनमेवास्तु । उपासनाविधीनां मोक्षार्थत्वस्येव मोक्षकालोद्भवानिष्टपरिहारार्थताया अपि सम्भवात् । मास्तु वा विध्यधीनं तथापि स्वेच्छयेति कुतः ? अनिष्टपरिहारार्थत्वोपपत्तेः । नहि निष्फले प्रवृत्तिं पश्याम इत्याह—

साम्पराये तर्तव्याभावात्तथाह्यन्ये ॥ २७

मुक्तास्योपासनं स्वेच्छयैव न त्वनिष्टपरिहारार्थं तीर्णत्वेन तस्य तर्तव्यानिष्टस्यैवाभावात् । फलाभावेऽपि क्रियेश्वरवदुपपद्यते । तथाह्यन्ये शखिनः पठन्ति—तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य भवतीति हृदयस्य सर्वहृद्गतस्य विष्णोः शेषभूतो भवतीत्यर्थः । वायुप्रोक्ते

च—स्थितप्रज्ञत्वमाप्ता ये ज्ञानेन परात्मनः। ब्रह्मलोकं गतास्सर्वे ब्रह्मणा च परंगताः। तीर्णतर्तव्य-भागाश्च स्वेच्छयोपासते परमिति। स्थितप्रज्ञत्वमपरोक्षज्ञानित्वम् ज्ञानेनापरोक्षेण। अतो मुक्तावपि उपासनाप्रवृत्तेः निरुपाधिकं तत्संसारे कर्तव्यमिति माध्वाः। तन्न। मोक्षे अन्तःकरण-धर्मस्य उपासनक्रियादेरसंभवात्। जीवस्वरूपात्मकं तदिति चेन्न, तस्यानादितया इच्छया करोतीति त्वदुक्तिव्याघातात्। मुक्तावप्यनुवृत्तेः निरुपाधिकमुपासनं संसारेपि कर्तव्यमिति त्वदुक्तनिगमन-विरोधाच्च। हृदयस्येत्यत्र रूढ्यर्थपरित्यागश्चायुक्तः। कामः संकल्प इत्यादिश्रुतौ शोकहर्षभयक्रो-धेत्यादिस्मृतौ च मनोधर्मत्वस्यैव स्पष्टतया हृदयस्य शोकमित्येवान्वयस्य न्याय्यत्वात्। शेषभूत इत्यध्याहारे मानाभावाच्च। तरितव्येति च वक्तव्ये सूत्रे आर्षप्रयोगसद्भावेऽपि मध्वादिग्रन्थे तर्तव्येति प्रयोगश्चाव्युत्पत्तिमूलक इति दिक्॥

मुक्ताः उपासनवत् कर्मापि नियमेन कुर्वन्ति नवेति संशये नियमेन कुर्वन्ति इति प्राप्तम्। कर्मणोऽपि भगवत्पूजारूपत्वात्तेषां कर्मकरणे शक्तत्वाच्च। शक्तौ सत्यामपि हि कर्म न कुर्युश्चेद-विशेषादुपासनमपि न कुर्युः। एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

छन्दत उभयाविरोधात्॥ २८

मुक्ताः कर्मकरणे शक्ता अपि स्वेच्छानुसारेण कदाचित्कुर्वन्ति। कदाचिन्न विधि-बन्धाभावात्। अकरणे प्रत्यवायाभावाच्च। एतदेवोपपादयति—

गतेरर्थवत्त्वमुभयथापि विरोधः॥ २९

बन्धप्रत्यवाययोरभावे हि मोक्षस्य परपुरुषार्थम्। अन्यथा हि संसारसाम्यं स्यात्। नचैवं मुक्तानां कर्मणीवोपासनेप्यनियमः स्यादिति वाच्यम्। स्मृतिविरोधात्। उक्तं हि ब्रह्माण्डे कदाचित्कर्म कुर्वन्ति कदाचिन्नैव कुर्वते। नित्यज्ञानस्वरूपत्वान्नित्यं ध्यायन्ति केशवम्। तीर्णतर्तव्यभागा ये प्राप्तानन्दाः परत्मनः। प्रत्यवायस्य बन्धस्याप्यभावात्स्वेच्छया भवेदिति कर्माचरणमिति शेषः। युक्तं चैतदित्याह—

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपपत्तेर्लोकवत्॥ ३०

कदाचित्कुर्वन्ति नवेत्येवं भावो मुक्तानामुपपन्नः परंपरया कर्मफलस्य मोक्षस्य प्राप्तत्वात्। फलप्राप्त्यनन्तरं साधनोपादाननियमे बीजाभावात्। लोके हि विधिबलाद्विष्णुक्रमादिकं कृत्वा समाप्तकर्मा स्वेच्छया करोति नवेति संशये नेति दृष्टम्। अतो मुक्तस्य कर्मनियामकाभावादुपासनस्य च नियतत्वात्संसारे उपासनमाधिक्येन कर्तव्यमिति माध्वाः। खण्डनं प्राग्वत्॥

मोक्षः सर्वज्ञानिप्राप्यो नवेति संशये नेति प्राप्तम्। ज्ञानिष्वपि केषांचित् मुक्त्ययोग्यत्व-सम्भवात्। अयोग्यस्य च सहकारिसहस्रेणापि कार्यजननायोगात्। सिद्धान्तमाह—

अनियमः सर्वेषामविरोधाच्छब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३१

ज्ञाने जातेऽपि केषांचिदेव मोक्षः। केषांचित्तु नेत्येवंरूपो नियमो नास्ति। कुतः- **सर्वेषामविरोधात्** न च यथा सर्वेषां न सर्वगुणोपसंहार एवं मोक्षोऽपि नेति वाच्यम्। सर्वेषां सर्वोपसंहाराभ्युपगमे, सर्वे गुणा ब्रह्मणैवोपास्या नान्यैर्देवैः किंमु सर्वैर्मनुष्यैरिति श्रुतिविरोधवत् सर्वज्ञानिनां मोक्षाभ्युपगमे विरोधाभावात्। एवं बाधकाभावमुक्त्वा साधकमाह—**शब्दानुमानाभ्यामिति।** **न** कश्चिद्ब्रह्मवित् मृतिमनुभवति मुक्तो ह्येव भवति। तस्मादाहुः सृतिरेतीति **कौण्डिन्यश्रुतेः।** विप्रतिपन्ना ज्ञानिनः नियतमोक्षाः ज्ञानित्वात्। संप्रतिपन्नवदित्यनुमानाच्चेत्यर्थः। अतो ज्ञानिनां मोक्षस्य नियतत्वं निश्शङ्कमुपासनं कर्तव्यमिति माध्वाः। खण्डनं प्राग्वत् ॥

उपासका आधिकारे नियमविशेषवन्तः नवेति संशये नेति प्राप्तम्। अधिकारविशेषे मानाभावात्। न च मुक्तितारतम्यं तत्र मानं तस्योपासनातारतम्यमात्रेणाप्युपपत्तेः। असिद्धिश्च मुक्तानां तारतम्ये द्वेषेर्ष्यादिदोषप्रसङ्गात्। आनन्दतारतम्यश्रुतेः संसारिविषयतया गतार्थत्वात्। एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३२

अधिकारिणां यथाधिकारमुपासने व्यवस्थाऽस्त्येव। यथायथाधिकारो विशिष्यते एवं मुक्तावानन्दोऽपि विशिष्यते। मनुष्येभ्यो गन्धर्वाणां गन्धर्वेभ्यो ऋषीणां ऋषिभ्यो देवानां देवेभ्य इन्द्रस्य इन्द्राद्रुद्रस्य रुद्राद्ब्रह्मणः एष एव हि शतानन्द इति हि **चतुर्वेदशिखायाम्। अध्यात्मे च**—ज्ञानं चोपासनं चैव मुक्तावानन्द एव च। यथाधिकारं देवानां भवत्येवोत्तरोत्तरमिति ॥

ननु मुक्तौ तारतम्ये परस्परविरोधापत्तिरित्यत आह—

अक्षरधियां त्वविरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॥ ३३

मुक्तानामसमत्वेऽपि न विरोधः। तेषां ब्रह्मवित्त्वेन निर्दोषत्वात्। विषयलम्पटत्वादिदोषप्रयुक्तो हि विरोधः। नतु साम्यादिमात्रात्। अविरोधे दृष्टान्तः—औपसदवत्। यवत्। तदुक्तं चतुर्वेदश्रुतौ। नानाविधा देवसङ्घा विमुक्तौ न चैव तेषां ब्रह्मधियां विरोधः दोषाभावात् गुरुशिष्यादिभावाल्लोकेऽपि नासौ किमु तेषां मुक्तेरिति। अत एवानन्दतारतम्यश्रुतेरमुक्तिविषयत्वं प्रत्युक्तम्। तथा च स्मृतिः—नरादिब्रह्मपर्यन्तं विमुक्तानां शतोच्छ्रयः। अप्यानन्दे मिथोप्युक्तस्त्वयैर्यूणां श्रुतौ पृथगिति। तस्मादुपासका अधिकारविशेषनियमवन्त इति सिद्धमिति माध्वाः। खण्डनं प्राग्वत् ॥ २० ॥

भगवदुपासकाः प्रकृतास्त एव छान्दोग्ये नामादिप्राणपर्यन्तं तारतम्येनोक्ताः। प्राणादुत्तमो नोक्तः। अत एवोपासकाः प्राणावसाना नवेति संशये नेति प्राप्तम्। प्राणस्योत्तमाधिकारी युक्तः अधिकारित्वान्नामादिवत् इत्यनुमानात्, सिद्धान्तमाह—

इयदामननात् ॥ ३४

इयदेव अधिकारिणां प्राणावसानत्वमेव । प्राणो वाव सर्वेभ्यो भूयान् । न प्राणाद् भूयान् । प्राणो ह्येव भूयान् तस्माद्भूयान्नचेति **कौरव्यश्रुतेः** । पूर्वपक्ष्युक्तमनुमानं दूषयति—

अन्तरा भूतग्रामवदिति चेत्तदुक्तम् ॥ ३५

भूतसमूहे नामादावेकस्मादेक उत्तमो दृष्टः । तद्वत् प्राणादपि परमात्मानमन्तरा विद्यत इति चेन्न प्राणादुत्तमाभावे हि प्रमाणमुक्तम् । अन्यत्र तु वाग्वाव नाम्नो भूयसीत्याद्युत्तमसद्भावे प्रमाणमस्ति नतु तदभावे । तथा चानुमानं बाधितमित्यर्थः ॥

अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत् ॥ ३६

प्राणस्य सर्वोत्तमत्वेन परमात्मना सह भेदो न स्यादिति चेन्न । सर्वेभ्यः प्राणस्य प्राणाच्च विष्णोरुत्तमत्वं हि छान्दोग्ये उपदिष्टं; तदनुरोधेन **कौरव्यश्रुतौ** सर्वशब्दस्य विष्णुव्यतिरिक्तसर्वपरतया सङ्कोचनीयत्वादित्यर्थः । खण्डनं प्राग्वत् ॥

विष्णुः प्राणादुत्तमो नवेति संशये नेति प्राप्तम् । छान्दोग्ये प्राणस्यैव सर्वोत्तमत्वेनोक्तत्वात् । ननु प्राणानन्तरमपि एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदतीति सत्यपदोदितस्य विष्णोराधिक्यमुक्तम् तत्रेति चेन्न । सत्यपदेन प्राणस्यैवोक्तेः अन्यथा वागादिष्विव प्रकरणान्तरत्वग्राहके प्रश्नप्रतिवचने स्याताम् । अस्ति भगवःप्राणाद्भूय इति च । सत्यं वाव प्राणाद्भूय इति । न च तथा श्रूयते । अतो विष्णोः प्राणादुत्तमत्वाभावात् न सर्वोपास्यतेति प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

व्यतिहारो विंशिषन्ति हीतरवत् ॥ ३७

व्यतिहारोऽध्याहारः । प्रश्नादेर्विंशिषन्ति खलु । एष तु वा अतिवदतीति तुशब्देन, यथा इतरेषु विशेषणं तथेहापि । अयं भावः—स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नतिवादी भवतीति अतिशयितवस्तुवादित्वरूपमतिवादिनः उक्त्वा एष तु वा इत्यादिना सत्याख्यवस्तुवादिनमतिवादिनं वदन् प्राणातिवादिनस्तुशब्देन व्यच्छिनत्ति । अतः प्रश्नाद्यध्याहारेण सत्यस्य प्राणादुत्तमत्वं युक्तमेवेति । उक्तं च **बृहत्तन्त्रे**—"उत्तमत्वं हि देवानां मुक्तावपि हि मानवात् । तेभ्यः प्राणस्य तस्माच्च नित्यमुक्तस्य वै हरेः" इति । अतो विष्णोः प्राणोत्तमत्वात् युक्तम् तदुपासनमिति माध्वाः । खण्डनं तु ध्येयस्य ब्रह्मत्वं त्वद्रीत्यैव विरुद्धमित्यादि प्राग्वत् ॥

प्राणादप्युत्तमोऽस्तीत्युक्तम् । स किं विष्णुरेवोतान्येऽपीति संशये अन्येऽपीति प्राप्तम् । सत्यादप्युपरि विज्ञानमतिश्रद्धानिष्ठाकृतिसुखभूमाहंकारात्मनामुक्तत्वात् । एवं प्राप्ते आह—

सैव हि सत्यादयः ॥ ३८

न प्राणादधिका इति युक्तम् । यस्मात्सत्यादयोऽहंकारान्ताः सा ईश्वराख्या परदेवतैव नतु ततो भिन्ना । उक्तं च **ब्रह्मतर्के**—"नामादिप्राणपर्यन्ताद्योधिसत्यादिरूपवान् ।

तस्मै नमो भगवते विष्णवे सर्वजिष्णव" इति । "सत्याद्या अहमात्मान्ता यद्गुणाः समुदीरिताः । तस्मै नमो भगवते यस्मादेव विमुच्यत" इति च अध्यात्मे । तस्माद्युक्तं विष्णोः सर्वोत्तमत्वमिति माध्वः ।

अत्रेदं वक्तव्यम् । समन्वयाधिकरणद्युभ्वाद्यधिकरणभङ्गोक्तरीत्या शिवविरिञ्चावपि इह सत्यशब्देन सुग्रहौ । तथा च पूर्वपक्ष एवेह सुदृढः । नानार्थतायास्त्वन्मतेऽलङ्कारत्वात् । तथा हि (श्लो.) कर्मब्रह्मोभयार्थं सकलमपि खलु व्याकरोः कर्मकाण्डम् ब्रह्मस्वार्थोभयार्थानुपनिषदुदितानप्यतद्वाचिशब्दान् । अन्यांश्चोमादिवागाद्युभयविधपरान् वाङ्मनः प्राणमुख्यान् केन स्याद्वाक्यमर्थत्रयपरममितार्थं च वह्न्यादिसूक्तम् । श्लेषप्राणे कवित्वे प्रमिततरतया श्लाघनीये च सूत्रे नानाकर्मोपयोगश्रुतिसमधिगतानेकबोध्ये च मन्त्रे । एकार्थत्वव्यवस्थात्यजनमनुमतं सर्वमीमांसकानामन्यत्रापीच्छया तद्यदि तव भवति ब्रह्मवाक्येष्वपि स्यात् । इति । इह कर्मेत्यादिना प्रथमचरणेन ज्योतिरुपक्रमादिति माध्वाधिकरणस्यार्थ उपनिबद्धः । प्राणोवा आशाया भूयानिति प्रकरणे प्राणशब्दो द्युभ्वाधिकरणे ब्रह्मपरतया व्यतिहाराधिकरणे मुख्यप्राणपरतया मध्वभाष्ये व्याकृतः । उक्तार्थद्वयपरमिदं प्रकरणमिति च टीकायामुक्तम् । एवंजातीयकान्यन्यान्यपि भूयांस्युदाहरणानि अभिप्रेत्याह—ब्रह्मस्वार्थेति । वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसीत्यादिवाक्ये वाङ्मनः प्राणशब्दानां उत्तरोत्तरस्मिन् लीयमानोमारुद्रहिरण्यगर्भपरत्वं वागिन्द्रियादिपरत्वं च वाङ्मनसि दर्शनादित्याद्यधिकरणे मध्वेनोक्तम् । तदेतदाह—अन्यांश्चेति । स्तुतयेऽनुमतिर्वेत्यधिकरणस्यार्थः केनेत्यादिनोक्तः । अमितार्थं चेत्यादिना तु अङ्गावबद्धाधिकरणार्थ उक्तः ।

स्यादेतत् । स एवाधस्तादित्यादिना सावधारणं सर्वगतत्वमुक्तम् । तदनुरोधादिहैकमेव प्रतिपाद्यम् । अन्यथा अवधारणासंगतेः । अत एवाहङ्कारात्मानावपि भूम्नः स्वरूपमेव इति चेन्न, बोध्यविशेषं प्रति शिवविष्ण्वादीनामेकैकस्यावधारणोपपत्तेः । यथाहुः—यो यस्योपास्तियोग्यः स्फुरति नियमतस्तस्य कर्ता स एवेत्यर्थं तं वा तदैक्यश्रुतिरनुवदतु श्रोतृधीभेदभिन्ने । कूर्मो यस्याल्पभूयोधिकगुणकपरोपास्तियोग्यत्वभाजामात्मेत्येवेत्युपासाविधिरवधृतिमानित्थमर्थं ब्रुवाणः इति । ननु आत्मशब्दाच्चेति सूत्रे यद्यपि बोद्धृभेदेन अर्थभेदः स्वीकृतः तथापि विरुद्धानेकार्थस्वीकारोऽनुचित एव अप्रामाण्यावहत्वादिति चेत्, सत्यं, नात्यनुचितः किं तु त्वया स्वीकृत इत्येव । यथाहुः—पूर्णत्वं ते निमित्तं निरवधिगमनं भूमशब्दस्य वृत्तौ वैकुण्ठे तद्गुणानां तदपि किल ततस्तारतम्येन वेद्यम् । इत्थं वस्तुस्वभावं क्वचिदपि गणयन् बोध्यधीवृत्तिभेदात् भेदः स्यादस्तिवादी यदि तव भवति व्यंसकः कात्र चिन्तेति यस्याधिकारिणो यावत् दर्शने योग्यता तं प्रति तावन्तमेव सातिशयं ब्रह्मानन्दैकदेशं निरतिशयतया भूमशब्दः प्रतिपादयतीति हि त्वन्मतम् । भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् नानाशब्दादिभेदात् इत्यादित्वदधिकरणनिष्कर्षेण फलितम् । तथा च सातिशयतया अनुभूयमानं ब्रह्मानन्दैकदेशं भूमत्वेन वेदो बोधयतीति ब्रुवन् भवान् कथं वेदाप्रामाण्याद्बिभीयादित्यर्थः । खण्डनं प्राग्वत् ॥

श्रीरधिकारिणी नवेति संशये अधिकारिणीति प्राप्तम्। साधुत्वे सति संसारित्वात्। न च संसारित्वमसिद्धम्। सीतारुक्मिण्यादिरूपायास्तस्या जन्ममरणादेः प्रसिद्धत्वात्। एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३९

न प्रकृतिरधिकारिणी नित्यमुक्तत्वात्। न च जननमरणादिना संसारित्वसिद्धिः। जननादेरवतारमात्रत्वात्। मूलरूपेण भगवत्समीपे स्थिताया एव तस्याः स्वेच्छामात्रेणावतीर्णत्वात्। न च स्वातन्त्र्यापत्तिः। ईश्वरेच्छानुसारित्वाभ्युपगमात्। तथा च **वत्सश्रुतिः**। सर्वायतना सर्वकाला सर्वेच्छा न बद्धा बन्धिका सैषा प्रकृतिरविकृतिरिति सर्वमिच्छाधीनं यस्याः सा सर्वेच्छा अविकृतिरित्युच्यते न प्रकृतिं व्यावर्तयति।

ननु रमाया असंसारित्वे कृतकृत्यत्वेन भगवदुपासनाऽभावःस्यान्न चासौ युक्तः। 'यदर्चितं ब्रह्मभवादिभिः सर्वैः श्रिया च देव्या मुनिभिश्च सात्वतै"रित्यादिप्रमाणविरोधादत आह—

आदरादलोपः ॥ ४०

बन्धाभावेऽपि भक्तिविशेषादेव उपासनाद्यलोपः तस्या आदरो भजनं भक्तिर्बहुमानं च सेवनमित्यभिधानं यथा श्रीर्नित्युमुक्तापि प्राप्तकामापि सर्वदा उपास्ते नित्यशो विष्णुं एवं भक्तो हरेर्भवेदिति **बृहत्तन्त्रे**। नित्यमुक्तत्वे कारणमाह—

उपस्थिते तद्वचनात् ॥ ४१

रमाया नित्यमुक्तत्वं युज्यते। अनादिकाले भगवन्तमुपतिष्ठमानायास्तस्याः अतिशयिततत्प्रसादाख्यकारणसद्भावात्। न चात्र मानाभावः। द्वावेतावनादिनित्यौ अनादिनित्ययुक्तौ नित्यमुक्तौ अनादिनौ योयं परमो या च प्रकृतिरित्यादि **गोपवनश्रुति**वचनादित्यर्थः। कृता पूर्णा अतः प्रकृतेरधिकारित्वाभावाद्युक्तं प्राणावसानत्वमधिकारिणामिति सिद्धमिति माध्वाः। खण्डनं प्राग्वत्॥ किंच अनादिप्रकृतिकारणप्रश्नः तदुत्तरं चेत्यादि फल्गुत्वादुपेक्ष्यमेव ॥ २४ ॥

उपासनं समस्तं कर्तव्यं व्यस्तं वेति संशये व्यस्तमिति प्राप्तम्। तथाहि—उपासनं तावत् दर्शनार्थं दर्शनं च श्रवणमनननिदिध्यासनेष्वन्यतमेनैव भविष्यति तत्किं मिळितेन? सिद्धान्तमाह—

तन्निर्धारणार्थं अनियमस्तद्दृष्टेः पृथग्ध्यप्रतिबन्धः फलम् ॥ ४२

युक्तमेव समस्तोपासनं च तथाहि—परोक्षं ज्ञानं श्रवणस्य फलं, अयमेव वेदार्थो नान्य इति निर्णयस्तु मननस्य तदुभयं च ब्रह्मदर्शनात् पृथग्भूतमेव प्रतिबन्धाभावसम्पादकं च। अज्ञान-

संशयविपर्यया: खलु भगवद्दर्शनस्य प्रतिबन्धका: । तत्र श्रवणं तत्त्वज्ञानमुत्पादयदज्ञानं निवर्तयति मननं च वेदार्थनिर्णयं कुर्वत्संशयविपर्ययौ निवर्तयति । ध्यानं तु दर्शनहेतुरिति समस्तोपासनं विना नाभिमतसिद्धिः । उक्तं च **ब्रह्मतर्के** श्रुत्वा मत्वा तथा ध्यात्वा तदज्ञानविपर्ययौ । संशयं च पराणुद्य लभते ब्रह्मदर्शनमिति । खण्डनं तु माध्वमते भगवत्प्रसादस्य स्वरूपात्मकत्वात्तद्द्वारकफलं दुरुपपाद-मित्यादि प्राग्वत् ॥ २५ ॥

प्रकृतं श्रवणादि विषय: किं यथा कथं चिदनुष्ठितं ज्ञानसाधनमुत गुरुप्रसादपूर्वक-प्रदानमिति सन्देह: । यथाकथंचिदनुष्ठितमिति प्राप्तम् । द्रष्टव्य: श्रोतव्य इत्यादिविध्यर्थस्य ताव-तैव निर्वाहात् । सिद्धान्तमाह—

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४३

न श्रवणादिमात्रं ज्ञानसाधनं किं तु प्रसादपूर्वकगुरुप्रदानयुक्त एव इतिकर्तव्यता श्रवणादे: गुरुप्रदानं आचर्यवान् पुरुषो वेदेति श्रुते: । अत एव गुरुशापस्य ज्ञानादिह्रासहेतुत्व-मपि स्वीक्रियते । उक्तं च ज्ञानिनो गुरुशापेपि नामुक्ति: संसृते: क्वचित् । आनन्दह्रासदोषेण सैव मुक्ति: विदुष्यपि । ये ज्ञानविषया: शापा मुक्तिगाश्चाधिकारिणि । कादाचित्कास्ते भवन्ति नैव ते सार्वकालिका: । तेषां ज्ञानस्य मुक्तेश्च तारतम्यस्य चैव हि । भगवन्नियतत्वात्तु शापादि-र्नात्र कारणमिति शापस्यापि ज्ञानमुक्त्योर्ह्रासमात्रप्रयोजकत्वम् । न तु तद्विघटकत्वम् । ज्ञान-मोक्षयोरीश्वरकल्पितत्वादिति भाव: । तस्माद्गुरुप्रसादस्यावश्यकत्वाद्युक्तमिति माध्वा: । खण्डनं प्राग्वत् । किं च ह्रासादिववसां परममुक्तिपरत्ववर्णनमयुक्तमेव तेषां गौणमुक्तिविषयत्वादिति दिक् ॥ २६ ॥

प्रकृतं गुरुप्रसादपूर्वकं श्रवणादि विषय: किं तन्मध्ये गुरुप्रसादो बलवान्—उत श्रवणादिरूप: शिष्यप्रयत्न: किंवा द्वयमपि सममिति विशये शिष्यप्रयत्न एव बलीयानिति प्राप्तम् । इतिकर्तव्यतापेक्षया साधनस्याभ्यर्हितत्वात् । अस्तु वा द्वयो: साम्य पुरुषव्यापारत्वाविशेषात् । गुरुशिष्ययो: पुरुषत्वाविशेषात् । अतो गुरुप्रसादस्याप्रबलत्वान्नावश्यकतेति प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॥ ४४

गुरुप्रसादपूर्वकमेव प्रदानं ज्ञानसाधने बलवत् । न त्वधमं नापि समं तत्प्राबल्ये लिङ्गबाहुल्यदर्शनात् । उपनिषत्सु हि बहुशो गुरुप्रार्थनादिकं दृश्यते । न चैवं तावतैव कृत-कृत्यत्वं मन्तव्यं श्रोतव्य इत्यादे: श्रवणस्याप्यावश्यकत्वात् । उक्तं **च वाराहे**—गुरुप्रसादो बलवान् न तस्माद्बलवत्तरम् । तथापि श्रवणादिश्च कर्तव्यो मोक्षसिद्धये । इत्यादि । न चेतिकर्तव्य-तात्वेन दौर्बल्यं, यज्ञीयहिंसादौ इतिकर्तव्यताया एव प्राबल्यदर्शनात् । अतो गुरुप्रसादपूर्वक-प्रदानस्य प्राबल्यात्तदवश्यापेक्षितमिति सिद्धं इति माध्वा: । अत्र बलाबलचिन्तैवायुक्ता । विरोधा-

भावात्। सिद्धान्तश्चायुक्तः। लिङ्गभूयस्त्वस्य श्रवणेऽपि तुल्यत्वात्। आवश्यकत्वाविशेषाच्च। इह जयतीर्थस्य शब्दाशुद्धिःमीमांसानभिज्ञत्वं चेक्षत्यधिकरणस्य शब्दादेवेत्यधिकरणस्य च भङ्गे प्रपञ्चितमिति दिक्॥ गुरुः किं पूर्वप्राप्त एवेति नियमः उत तं त्यक्त्वाऽन्योऽपि ग्राह्य इति संशये नियम इति प्राप्तम्। कष्टपरित्यागे कारणाभावात्। गुरुमन्त्रपरित्यागे रौरवं नरकं व्रजेदिति निषेधाच्च। एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रियामानसवत्॥ ४५

पूर्वेण गुरुणा सहोत्तरस्य विकल्पः। उत्तरश्च पूर्वेण समोऽधिको वा। यदि समग्रानुग्रहं कुर्यात्तर्हि स्वीकार्यः। नाधमः। विकल्पे दृष्टान्तः क्रियामानसवत् मानसक्रियावदित्यर्थः। यथा समयोर्ध्यानयोर्विकल्पस्तथेति यावत्। पूर्वस्मादुत्तमो लब्धः स्वयमेव गुरुर्यदि। गृह्णीयादविचारेण विकल्पः समयोर्भवेत्। समग्रानुग्रहाभावात् सत्यकामः स्वयंगुरुं ऋषभानुज्ञया चैव प्राप तस्माद्धि युज्यते इति **बृहत्तन्त्रे**। समग्रानुग्रहः कश्चित्स्वयमेव समो यदि। कुर्यात्पुनश्च गृह्णीयादविरोधेन कामतः। ध्यानयोः समयोर्यद्वद्विकल्पः कामतो भवेत्। एवंगुरोर्द्वितीयस्य विकल्पो ग्रहणेपि चेति **महासंहितायाम्**। यदि पूर्वस्मादुत्तमो विचारेण स्वीकार्यः तर्हि सत्यकामेन कथमृषभादयो न गृहीता इत्यत उक्तम् **समग्रेति**। न यस्य कस्यचिदुत्तमत्वमात्रेण ग्रहणं, किं तु समग्रानुग्रहकर्तुरेव ऋषभाद्याश्च न तथेति भावः। साम्ये पूर्वानुज्ञापेक्षितेति भावेनाह—**अविरोधेनेति**। पूर्वानुज्ञयेत्यर्थः। पूर्वपक्षोदाहृतनिषेधवचनं तु अधमस्वीकारविषयं व्यर्थस्वीकारविषयं अनुज्ञाभावविषयं वेति बोध्यम्। हेत्वन्तरेण समोत्तमगुरुस्वीकारं समर्थयितुं सूत्रान्तरम्—

अतिदेशाच्च॥ ४६

पूर्वगुरुणैव समोत्तमगुरुस्वीकारायातिदेशः कृतः। ब्रह्मोपास्व ब्रह्मोपचरस्व तच्छृणुहि तत्त्वामवतु यथाब्रह्मोपचारेर्यथा मामुपचरेर्ये चान्ये चास्मद्विधाः श्रेयसश्च तानुपास्व तानुपचरस्व तेभ्यः शृणुहि ते त्वामवन्तु इति **पौष्याणश्रुतिः**। श्रेयसः श्रेयांसः। अनन्तसर्वज्ञगुरुस्वीकारस्य उपपन्नत्वाद्भाविफलानुसारिणोपासनं युज्यत इति माध्वाः। खण्डनं तूक्तम्। इह पूर्वतन इति तत्त्वप्रकाशिकायां पश्चात्तन इति मध्वभाष्ये अपशब्दः पूर्वशब्दस्यानव्ययतया पश्चाच्छब्दस्य च दक्षिणापश्चादित्यपवादकल्यव्विषयतया टयुट्युलोरयोगादिति दिक्॥ २८॥

श्रवणादिकं कर्तव्यं नवेति संशये नेति प्राप्तम् वैयर्थ्यात् न च ज्ञानार्थं तत्। कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इत्यादिना कर्मण एव मोक्षजनकत्वोक्तेर्ज्ञानस्यापि व्यर्थत्वात्। सिद्धान्तमाह—

विद्ययैव तु निर्धारणात्॥ ४७

तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति निर्धारणाद्विद्ययैव मोक्षः। तदथ च श्रवणादिक कर्तव्यमेव।

दर्शनाच्च ॥ ४८

न केवलं विद्यया किन्त्वपरोक्षज्ञानेनैव। सर्वान् परो मायया यं सनीते दृष्ट्वैव तं मुच्यते नापरेणेति **कौशिकश्रुतेः** । तथा च साक्षात्कारादिति श्रुतेरिति च द्वेधा सूत्रव्याख्यानं बोध्यम् । खण्डनं तु मध्वमते ज्ञानफलं दुरुपपादम् । प्रमादात्मकत्वाद्बन्धस्येत्यादि प्राग्वत् ॥ २९ ॥

मोक्षो ज्ञानसाध्यः कर्मसाध्यो वेति संशये कर्मसाध्य एवेति प्राप्तम् । कर्मणैवेति वचनस्य भगवद्वाक्यत्वेन तमेवेत्यादिश्रुत्यपेक्षया प्राबल्यात् । सिद्धान्तमाह—

श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ४९

मोक्षो ज्ञानसाध्य एव । न चैवं प्रमाणान्तरबाधः । ज्ञानसाधनताग्राहकश्रुत्यादीनां बलीयस्त्वात् । तथाहि—तमेवेत्याद्याः श्रुतयोऽत्र प्रमाणम् । कर्मणा बध्यते जन्तुरिति वचनं च कर्मणैव हि इत्यनेन पूर्वपक्षोदाहृतेन समबलं भगवद्वाक्यत्वाविशेषात् । प्रत्युत न्यायोपष्टम्भादिदमेव प्रबलं उत्पत्तिविनाशवत्फलवत्तया अवधृतस्य कर्मणो नित्यपुरुषार्थजनकत्वायोगात् । तस्मात्कर्मणैवेति कर्मणा मोक्षे अतिशयो भवतीत्येवंपरम् । अतो ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वमिति माध्वाधिकरणशरीरम् ।

अत्रेदं वक्तव्यम् । पूर्वपक्षस्तावद्दुर्बलः । संसिद्धिपदस्य ज्ञानपरतयाऽनुपपत्तिः । सिद्धान्तश्चासङ्गतः । मोक्षस्यानादितया त्वन्मते ज्ञानसाध्यत्वायोगात् । तत्त्वे वा कर्मणो जनकताया दुर्वारत्वापत्तेः । न ह्यकारणोत्कर्षं अकार्यमनुविधत्ते इति न्यायात् । तथा चेहैव त्वयोक्त मोक्षस्यानादित्वं भज्येतेति दिक् ॥

ज्ञानं भगवद्भक्त्यादिसापेक्षं न वेति संशये नेति प्राप्तम् । गुरुप्रसादमात्रेण ज्ञानसम्भवात् । सम्यग्लक्षणसम्पन्नो यद्दद्यात्सुप्रसन्नधीः । शिष्याय सत्यं भवति तत्सर्वं नात्र संशय इति वचनात् । न चैवमुपासनमपि मास्त्विति वाच्यम् । ज्ञानस्य तदन्वयव्यतिरेकदर्शनात् । न च भक्तिं विना उपासनमेव न भवतीति वाच्यम् । द्वेषेणापि ध्यानसम्भवात् । स्मर्यते हि द्वेषाच्चैद्यादयो नृपा इति । अतो गुरुप्रसादसहितोपासनेनैव ज्ञानोपपत्तेर्व्यर्थं भक्त्यादि । तथाचातीतपादोऽनुपपन्न एवेति । एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

अनुबन्धादिभ्यः ॥ ५०

यद्यपि गुरुप्रसादः प्रबलः तथापि भक्त्यादिना विना स एव न सिध्यति तद्व्यतिरेकेण साध्यसिद्धेश्च द्वेषमूलकध्यानस्यानर्थहेतुतया श्रुतिस्मृत्यादिसिद्धत्वात् । द्वेषान्मुक्तिवर्णनं तु भगवतः कृपालुत्वातिशयतात्पर्यम् । उक्तं चानुव्याख्याने—यथा क्रुद्धः पिता पुत्रं मरेत्याक्षेपपूर्वकं प्रोक्तस्यान्यस्य कृत्यर्थं वदत्येवं पुराणगमिति । अनुबन्धस्तु भक्तिःस्यात् बन्धःस्नेह उदाहृत इत्यभिधानात्

तस्मादपेक्षिता भक्त्यादयः। उक्तं च **नारायणतन्त्रे**—सर्वलक्षणसम्पन्नः सर्वज्ञो विष्णुतत्परः। यद्गुरुस्सुप्रसन्नस्सन् दद्यात् तत् तं नान्यथा भवेत् ॥ तथाप्यनादिसंसिद्धभक्त्यादिगुणयोगतः। लभेद्गुरुप्रसादं च तस्मादेव च तद्भवेदिति। भक्तिर्विष्णौ गुरौ चैव गुरोर्नित्यप्रसन्नता। दया-शमदमादिश्च ते नचैते गुणाः पुनः। तैस्सर्वैर्दर्शनं विष्णोः श्रवणादिकृतं भवेदिति च ॥ तथापीति भक्त्याद्यपेक्षितमिति शेषः। तर्हि भक्त्यादिकं व्यर्थमित्यत आह—**तस्मादिति**। यदनादिसिद्ध-मव्यक्तं भक्त्यादि तेन गुरुप्रसादितेन, गुरुप्रसादितेन च भक्त्याद्यभिव्यक्तिः। अभिव्यक्तभक्त्या दिना च ज्ञानमित्यर्थः। एतदेव स्पष्टयति—**भक्तिरिति**। अतो भगवद्भक्त्यादेः ज्ञानार्थमपेक्षि-तत्वात् ज्ञानं भक्त्यादिसापेक्षमिति सिद्धमिति माध्वाः।

अत्रेदं वक्तव्यम्। अनादिसिद्धेनाव्यक्तेन भक्त्यादिना गुरुप्रसाद इत्यनुपपन्नम्। अनादिसिद्धत्वादेव तस्याननुष्ठेयत्वात्। गुरुप्रसादेन भक्त्याद्यभिव्यक्तिरित्यप्यसत्। अभिव्यक्तेरपि त्वन्मते मोक्षकालानुवृत्तितया स्वरूपात्मकत्वात्। त्वया तदा जीवे जन्यधर्मानभ्युपगमाच्च। अनुव्याख्याने च मरेत्यपशब्दः शदेः शित इति सूत्राच्छित इत्यनुवर्तमाने म्रियतेर्लुङ्लिङोश्चेति सूत्रेणात्मनेपदविधानात्। तौदादिकत्वेन शवनुत्पत्तेश्चेति दिक् ॥

भगवद्दर्शनं सर्वेषां एकप्रकारमुतानेकप्रकारमिति संशये एकप्रकारमेवेति प्राप्तम्। "भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्वतः। ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरमिति भक्त्यादिजन्यस्य संपूर्णज्ञानस्यैव मोक्षसाधनताश्रवणात्। सिद्धान्तमाह—

प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टिश्च तदुक्तम् ॥ ५०

दृष्टिर्भगवद्दर्शनम्। अनेकप्रकारकं उपासनादिसाधनवैलक्षण्यादिति भावः। तच्चोक्तं **कमठश्रुतौ** अन्तर्दृष्टयो वहिर्दृष्टयोवतारिदृष्टयस्सर्वदृष्टय इति देवा वाव सर्वदृष्टयः तेषु चोत्तरोत्तरमा-ब्रह्मणोऽन्येषु यथायोग्यं यद्ब्राह्मा चार्या आचक्षत इति। अध्यात्मे च—दृष्ट्वैव ह्यवताराणां मुच्यन्ते केचिदञ्जसा। न दर्शनेनान्तरेणान्ये देवाः सर्वत्र दर्शनात्। तेषां विशेषमाचार्यो वेत्ति सर्वज्ञतां गत इति। श्रुत्यर्थस्तु सर्वदृष्टयः व्याप्तदर्शिनः अन्येषु अवतारादिदर्शिषु योग्यतैव कथं ज्ञायता-मत आह—तथाहीति। अज्ञाने विशेषसद्भावात् युक्तं मोक्षे तारतम्यमिति माध्वाः। तन्न; विष्णुः सकलः स्वगतभेदशून्य इति त्वत्सिद्धान्तात्। विशेषशब्दस्य स्वरूपमात्रपर्यवसायित्वात्। कमठश्रुत्यादेश्च कल्पितत्वादिति दिक्।

भगवद्दर्शनं विषयः किं यत्किंचिद्रूपविषयं मुक्तिसाधनं उत बिंबरूपविषयकमेवेति संशये यत्किंचिद्रूपविषयकमेवेति प्राप्तम् ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युक्तेः साधारणत्वात् सिद्धान्तमाह—

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्नहि लोकापत्तिः ॥ ५१

न भगवद्रूपाणां सामान्यतो दर्शनेन मुक्तिः किंतु मृत्युविशेषात् एवं भगवद्रूपाणां साम्येपि रूपविशेषज्ञानमेव मोक्षसाधनमिति भावः। तथा च श्रुतिः—समोक्षेऽपि भगवान् स्वस्वबिंबदर्शन-

एवैनं मोचयतीति सामान्यदर्शनाल्लोका मुक्तियोग्यात्मदर्शनादिति **नारायणतन्त्रे** । मुच्यते नात्र सन्देहो दृष्ट्या तु स्वात्मयोग्यतेति । दर्शनेनात्मयोग्येन मुक्तिर्नान्येन केन चिदिति चाध्यात्मे । लोका इति महदादयः । तत्प्राप्तिर्न तु मुक्तिरिति भावः । अतो बिंबदर्शनस्यैव मुक्तिहेतुत्वाद्बिंबमेवावश्य-मुपास्यमिति सिद्धमिति माध्वाधिकरणम् । खण्डनं प्राग्वत् । किं च बिंबमुपास्यमित्यसङ्गतम् । तथान्यत्प्रतिषेधादिति त्वदधिकरणविरोधात् । ननु उपास्यस्य बिंबादन्यत्वमस्तु स्वप्नमनोरथध्यानादौ पदार्थोत्पत्तिरिति माध्वसिद्धान्तात् । तथापि तदुपासनमेव बिंबोपासनं । तदुपासनं च भवति प्रतिमोपासनं यथेति वचनस्य प्रागेवोदाहृतत्वात् । सादृश्यद्वारकपरंपरासम्बन्ध एव नियामक इति तदभिप्रायादिति चेत् । स्यादेवम् यदि स्वप्नादौ सृष्टिः स्थापयितुं शक्येत न च संभवतीत्युक्तम् । अपि च ज्ञेयध्येययोः सम्बन्धः कृत्यः । बिम्बाधाराणां तेन सहात्यन्ताभेदतया तत्स्वरूपात्मकस्य सादृश्यस्येतरत्रायोगात् । किं च ध्यान इव श्रवणमननयोरपि पदार्थान्तरापत्तिरिति दिक् ।

ज्ञानं किं भक्तिमात्रेण भवति उत परमात्मप्रसादादिति संशये भक्त्यैवेति प्राप्तम् । भक्तिरेवैनं नयति भक्तिवशः पुरुषो भक्तिरेव भूयसीति **माठरश्रुतेः** । एवं प्राप्ते आह—

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॥ ५२

न भक्त्यैव तत्सिद्धिः । किं तु परमात्मप्रसादात् । भक्तिस्तु करणं एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधामेति श्रुतेः । एतैः प्रवचनाद्युपायैः यो दर्शनार्थं यतते तस्यार्थे तैः प्रसन्नः परमात्मा ब्रह्मधाम वायुं विशति तत्राविर्भवतीत्यर्थः । **मायावैभवे चोक्तम्**— भक्तिरथः परमो विष्णुः तयैवैनं वशं नयेत् । तयैव दर्शनंयातः प्रदद्यान्मुक्तिमेतया ॥ स्नेहानुबन्धो यस्मिन् बहुमानपुरस्सरः । भक्तिरित्युच्यते सैव करणं परमेशितुरिति ॥

तथा च भक्तेरावश्यकत्वेन करणस्यापि कर्तृव्यपदेशः । हन्ता रामशरवत् इति माध्वाधिकरणम् । खण्डनं प्राग्वत् । भगवतः स्वातन्त्र्यस्य द्वितीये समर्थितत्वात् गतार्थता चेति दिक् ॥ २ ॥

उपासनं योग्यतासापेक्षं नवेति संशये नेति प्राप्तम् । योग्यता हि भवन्ती अनादिरेव भवेत् । न च तद्युक्तम् । इन्द्रादिजीवांशानामर्जुनादिजीवांशानामुत्पत्तिमत्त्वेन तद्धर्मस्यानादित्वा-योगात् । न चांशिनोऽनादितया अंशस्यापि तथात्वमिति वाच्यम् । अंशांशिनोः पृथक्त्वात् । अन्यथा सेव्यसेवकभावादिकं न स्यात् । एवं प्राप्ते आह—

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५३

अंशोंशी चेत्येक एव । अंशिकर्मनिर्मितशरीर एवांशस्य भावात् । न च भेदे तद्युक्तम् । ननूक्त विरुद्धधर्माध्यासात् भेद इति तत्राह—

व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥ ५४

यथांशांशिगतस्य मानदुःखादेर्व्यतिरेकस्तथांशांशिनोः विभेद एवेति न वाच्यम् । अंशगतज्ञानादेरंशिनानुसन्धीयमानत्वात् । अंशिगतस्यांशेन सर्वस्याननुसन्धानमीश्वराचिन्त्यशक्त्या युक्तम् । उक्तं **परमसंहितायां**— अंशिनस्तु पृथग्जाता अंशास्तस्यैव कर्मणा । पुनरैक्यं प्रपद्यन्ते नात्र कार्या विचारणेति । अतोऽस्येव सर्वेषामुपासनादावनादियोग्यतापेक्षेति युक्ता तद्व्यवस्थेति माध्वाधिकरणम् ।

अत्रेदं वक्तव्यम् । अणोरिन्द्राख्यस्य अर्जुनाख्यस्य च युगपत्स्वर्गभूम्यादिविरुद्ध-देशावस्थानादिकं युक्तिसहं नेति तावत्तवापि संमतम् । यतो भगवद्भक्तिमेव शरणीकरोषि । एवं च तथैव सर्वसमाधाने जीवब्रह्मणोरप्यभेदं श्रुतिस्मृत्यादिसिद्धंकिमिति न रोचयेः । तत्रहि विरुद्धधर्माध्यासं भेदे हेतुं **करोषि** । तथा चांशांशितामापन्नेषु पार्थशक्रादिषु स्फुटव्यभिचारेण हेतुना जीवब्रह्मभेदं साधयतो महती तार्किकता । किं च तस्यैव कर्मणा पुनरैक्यं प्रपद्यन्ते इति रिक्तं वचः । ऐक्यस्य स्वरूपात्मकत्वे अनादितया तत्र कर्मणेति करणस्यानन्वयादिति दिक् ॥

भगवदुपासनं विषयः किं केवलं कर्तव्यं किं वा यथायोग्याङ्गदेवतोपासनयुक्तमिति संशये केवलमिति पूर्वःपक्षः । तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ । पूजयेन्नान्यदेवता इत्यादेः । सिद्धान्तमाह—

अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥ ५५

ब्रह्माद्यङ्गदेवताबद्धोपासनादि प्रतिशाखं प्रतिदेवं च नोपसंहर्तव्यम् । यावदाम्नातं तावता तुसाहित्यमस्त्येवेत्यर्थः । उक्तं च **ब्रह्मतर्के**—समत्वादुत्तमत्वाद्वा नाङ्गदेवाद्युपासनम् । उप-संहार्यमित्याहुः वेदसिद्धान्तवेदिन इति । उपसंहारे विशेषमाह—

मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॥ ५६

यथा अग्न्याद्यधमदेवताविषयमन्त्रविद्यादिकं ब्रह्माद्युत्तमदेवताविषयत्वेन विधीयते । उत्तमानां प्रतिपाद्यत्वात् । एवमधमगुणानां उत्तमेषूपसंहारो युक्त एव । न तु विपरीतम् । उक्तं च **बृहत्तन्त्रे**—उपासनाङ्गदेवानां परमाङ्गतया भवेत् । उपसंहृतिशेषेषु फलानामन्यथा न तु । पुरुषाणां विशेषाद्वा यथायोगं भविष्यतीति । **परमाङ्गतयेति** । पूजयेन्नान्यदेवता इत्यादि तु प्राधान्येन पूजयेदित्येवंपरमिति भावः । फलानां विशेषे अतिशयितफलार्थमित्यर्थः । पुरुष-विशेषः उत्तमाधिकारित्वं यथायोगं योग्यानुसारेण । अतो यथायोग्यं गुणानुपसंहृत्याङ्गदेवता अप्युपास्याः । उपसंहारश्च स्वाधमदेवतागुणानामुत्तमाखु न विपरीतमिति माध्वाधिकरणशरीरम् । खण्डनं तु अग्न्याद्युपासनस्य मोक्षजनकत्वे मानाभावः । तमेवैकं इति श्रुतिविरोधः । उपसंहारश्च निर्मूलः । मोक्षे तारतम्यं वायुकम् । वह्न्यादिसूक्तानां इन्द्राद्यनेकपरत्वं चासङ्गतम् । नह्यत्र

ऐन्द्रया गार्हपत्यमित्यादिवत् अन्यपरतया स्फुटप्रतीतस्यान्यत्र विनियोजकं श्रुत्यादिषट्कमध्ये किंचिदस्ति । त्वदुदाहृतब्रह्मतर्कादिवचसां त्वन्मात्रसंमतत्वात् । न्यायविरुद्धत्वाच्चेति दिक् ॥ २६ ॥

यो वै भूमेत्यादौ श्रुतोभूमगुणोविषयः । सर्वोपास्यो नवेति संशये नेति प्राप्तम् । वैयर्थ्यात् । आनन्दादिकं हि सर्वाधिकारिणामिष्टत्वादुपास्यम् । भूमत्वं तु निरतिशयत्वापरपर्यायं न कस्यापीष्टम् । न च भूमत्वस्यानन्दत्वादिविशेषणत्वात्सर्वोपास्यत्वं युक्तम् । विशेषणत्वेऽपि प्रियशिरस्त्वादीनां फलानुपयोगित्वेन अनुपास्यतया भूमत्वस्यापि तथोचितत्वात् । अतो भूमत्वस्य सर्वोपास्यत्वाभावाल्लौकिकतयोपासनमिति प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति ॥ ५७

सर्वैरप्युपास्यो भूमगुणः । सर्वगुणेषु तस्य ज्यायस्त्वात् यथा खलु दीक्षाप्रायणीयोदयनीयसवनत्रयावभृथात्मकस्य क्रतोः सर्वयागेष्वनुवर्तन एव साफल्यात् । अन्यथा वैफल्यात् ज्यायस्त्वं ततश्च सर्वैः कर्तव्यम् । तथा च भूमत्वस्य सर्वत्रानन्दादिषु सहभावेनोपासन एवेष्टसिद्धेः । तथा च **गौपवनश्रुतिः** । भूमैवदेवः परमो ह्युपास्यो नैवाभूमा फलमेषां विधत्ते । तस्माद्भूमा गुणतो विशिष्टो यथा क्रतुः कर्ममध्ये विशिष्ट इति । देवः सर्वैर्भूमत्वेनोपास्यः कुतः भूमा गुणतो गुणराशितो यतः क्रतुवद्विशिष्टः यस्माद्भूमैवोपासितः फलं विधत्ते नैवाभूमा तस्मादित्यर्थः । अतस्सर्वैरानन्दाद्याः पूर्णत्वेनैवोपास्या इति न लौकिकतयोपासनमिति माध्वाधिकरणम् । अत्र क्रतुवदिति सूत्रांशस्य विवरणार्थं दीक्षाप्रायणीयेत्यादि यन्माध्वादिभिरुक्तं तन्मीमांसानध्ययनविजृम्भितमिति शब्दादेव प्रमित इति माध्वाधिकरणखण्डने प्रपञ्चितम् ॥ २७ ॥

प्रकृतो भूमगुण एव विषयः । अधिकारिणामुपासने तारतम्येन प्रतीयते एकप्रकारेण वेति सन्देहः । एकप्रकारेणेति प्राप्तम् । भूमत्वे विशेषकल्पनायोगात् । नहि केषांचित् सम्यक् पूर्णानन्द इति केषांचित् किञ्चित्पूर्णानन्द इत्युपासनं युक्तं तथात्वे मिथ्योपासनप्रसङ्गात्सिद्धान्तमाह—

नाना शब्दादिभेदात् ॥ ५८

भूमत्वमुपासने अधिकारिणां नानाप्रकारेणैव प्रतीयते शब्दादीनां प्रमाणानां अधिकारिभेदादनेकधा एकैकार्थप्रतीतिजनकत्वात् । नानोपसनाच्च फलतारतम्यमुपपद्यते । उक्तं च **ब्रह्मतर्के**—शब्दोऽनुमा तथैवाक्षो योग्यताभेदतस्सदा । ब्रह्मादीनामेकमर्थं बहुधा दर्शयन्ति हि ॥ अतः पूर्णत्वमीशस्य नानैवैषां प्रदृश्यते । अतःफलस्य नानात्वं नानैवोपासनं यतः । इति । नच भूमत्वे विशेषानुपपत्तिः । अतीतवत्सराणां क्षणानां चानन्त्येऽपि विशेषदर्शनात् अन्यनिषेधान्नान्यथोपासनम् । अतो भूमत्वदृष्टावधिकारिणां विशेषसद्भावाद्युक्तं तारतम्यमिति माध्वाधिकरणम् । तन्न । वेदाप्रामाण्यप्रसङ्गात् । तथाहि—प्रकृताधिकरणस्य भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् । भूम्नः क्रतुवज्ज्यस्त्वं ब्रह्मदृष्टिरित्यादित्वदधिकरणानां च निष्कर्षेण त्वन्मतमित्थं फलति ।

यो वै भूमा तत्सुखमितिश्रुतौ भूमशब्दस्तावत्सर्वेषां मते ब्रह्मपरः। मध्वमते त्वयं विशेषः। बहोर्लोपो भू च बहोरिति भावे निष्पन्नोपि भूमशब्दो योवै भूमा तदमृतमित्यादिषु बहुधा प्रयोगाद्धर्मिणि रूढः। तस्य ब्रह्मणि प्रवृत्तिनिमित्तं तु अवधिविशेषगुणनिरपेक्षत्वं पूर्णत्वं न त्वस्मादेव अयं पूर्ण इति प्रतियोगिविशेषापेक्षं प्रकरणोपपदादिसंकोचाभावात्। नामवागाद्युत्तरोत्तरोत्कृष्टनिरूपणे चरमकक्ष्यापन्नत्वान्नाल्पे सुखमस्तीति निरुपपदेनाल्पपदेन सर्वस्याप्यल्पत्वप्रतियोगित्वेन निर्देशाच्च। तत्तु निरवधिकं पूर्णत्वं न धर्मिण एव परममहत्वरूपं, किं तु तत्तद्गुणानामानन्दादीनां निरतिशयरूपं वाग्वाव नाम्नो भूयसीत्यादौ वैफल्यरहितेषु वाक्संकल्पध्यानादिष्वपि तत्तत्प्रकरणे भूमशब्दसमानार्थभूयश्शब्ददर्शनेन अत्रापि तदैकरूप्याय गुणतो वैफल्यस्यैव तथात्वौचित्यात्। तच्च पूर्णत्वं सर्वेषामधिकारिणां नैकप्रकारेण श्रवणमननध्यानसाक्षात्कारेषु प्रतीयते। किं तु तत्तद्योग्यतानुसारिणा तारतम्येन। नच पूर्णत्वे तारतम्यासम्भवः। आनन्त्येनैव तदुपपत्तेरिति। तत्रेदमुच्यते— इयत्तापरिच्छेदराहित्यमात्ररूपे आनन्त्ये तारतम्यमस्तु नाम। निरतिशयसर्वोत्तमत्वसर्वोत्कृष्टत्वापरपर्यायतया तेष्वधिकरणेषु त्वयोद्घोषिते भूमब्रह्मशब्दयोः प्रवृत्तिनिमित्ततया त्वदभिमते ब्रह्मानन्दादीनां पूर्णत्वेतु न तत्संभवति। निरतिशयत्वादिस्वरूपव्याघातात्। नहि तारतम्यशालिनः ते निरतिशयाः सर्वोत्तमा इति च युज्यते। तेषु यस्य यदपेक्षया निकर्षस्तस्य तेन सातिशयत्वस्योत्तमत्वस्य चावर्जनीयत्वात्। तस्मात् परब्रह्मानन्दैकदेशान् सातिशयत्वेनाभूम्नएव भूमरूपतया तत्तदधिकारिणं प्रति भूमशब्दः प्रतिपादयतीति त्वया वक्तव्यम्। ननु सातिशयत्वोक्तिस्तु सातिशयत्वेन मयि ब्रह्मानन्दैकदेशानां वा भूमरूपत्वमस्तु वागादीनां भूयस्त्ववत्। भूमशब्दस्य निरतिशयवाचकतास्तु अशेषविशेषसहितब्रह्मानन्ददर्शनयोग्याधिकारिविशेषकल्पनमपेक्ष्येति कल्प्यत इति चेन्न। त्वन्मते तथाभूताधिकारिण एवासिद्धेः। हिरण्यगर्भपर्यन्ताः सर्वेप्यधिकारिणो मुक्त्यनन्तरमपि ब्रह्मानन्दस्यैव द्रष्टारः। नित्यमुक्ता श्रीरपि तथैवेति मोक्षनिरूपणप्रस्तावे अनुव्याख्यानन्यायसुधयोरुक्तत्वात् त्वदीयान् प्रति ब्रह्मानन्दैकदेशबोधकस्य भूमशब्दस्य तन्निरतिशयत्वबोधकाभावे त्वदीयग्रन्थेषु निरतिशयत्वापरपर्यायं भूमत्वमित्यादिव्यवहारायोगाच्च। तस्माद्यस्याधिकारिणो यावद्दर्शने योग्यता तं प्रति तावन्तमेव सातिशयं ब्रह्मानन्दैकदेशं निरतिशयतया भूमशब्दः प्रतिपादयतीत्यकानेनापि त्वया स्वीकरणीयम्। तथा चासदर्थबोधकतया स्पष्टमेव मध्वमते अप्रामाण्यं यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षयेत्यादावप्येवमिति प्रागेवोक्तम्। किं च गुणानां स्वरूपात्मकत्वात् विशेषशब्दस्यापि तन्मात्रपर्यवसायित्वात् असम्बद्धमेवेदं मध्वमतमिति दिक्॥२८॥

स्वबिम्बातिरिक्तरूपावयवोपासनं मुमुक्षुणा कार्यं नवेति संशये नेति प्राप्तम्, फलाभावात्। मोक्षस्य तद्विनापि सिद्धेः। एवं प्राप्ते आह—

विकल्पो विशिष्टफलत्वात्॥ ५९

स्वयोग्योपासनानन्तरं नृसिंहाद्युपासने विकल्पः विशिष्टफलापेक्षायां कर्तव्यं नान्यथेति। उक्तं च ब्रह्मतर्के - मुक्त्यर्थमात्मतत्त्वं हि कार्यमेव ह्युपासनम्। नृसिंहादिकमन्यच्च

दुरितादिनिवृत्तये । उपासते यथायोगं नवा फलविभेदत इति । नृसिंहादिकमन्यच्चेति समानाधिकरणम् । अतोऽन्योपासनस्यापि विशिष्टफलार्थिभिः कर्तव्यत्वान्न तापनीयादिविद्यावैयर्थ्यमिति माध्वाः । खण्डनं प्राग्वत् । अवताराणां स्वरूपेणात्यन्ताभेदात् विशेषशब्दस्यापि स्वरूपमात्रपर्यवसानादिति दिक् ॥ २९ ॥

काम्योपासनमावश्यकं न वेति संशये आवश्यकमिति प्राप्तम् । अर्थादिकं हि तत्फलं तच्च ज्ञानेप्युपयुज्यते इति । एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन् न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ६०

काम्यानामपि विकल्प एव सच व्यवस्थितः अमुमुक्षुभिः कार्यं मुमुक्षुभिर्नेति। मुमुक्षूणां कामाख्यहेत्वभावात् प्रबलहेत्वभावाच्च । नह्यर्थादिकं विना ज्ञानाभावः नवार्थे सति ज्ञाननियम इति सूत्रार्थः । उक्तं च **बृहत्तन्त्रे**—यस्य यस्य हि कामो यस्तस्य तस्य ह्युपासनम् । तादृशानां गुणानां च समाहारं प्रकल्पयेत् । अकामत्वान्मुमुक्षूणां न वा तेषामुपासनम् । तुष्ट्यर्थमीश्वरस्यैव न चोपासापि दुष्यतीति ॥ यस्य यस्य पुंसो यो वित्तादिकामः असावसौ (ततस्तस्य) तत्तत्कामप्रदरूपस्योपासनं प्रकल्पयेत् । तादृशानां तत्तत्कामप्रदानां गुणानां तत्रोपसंहारं च प्रकल्पयेत् । कुर्यादमुमुक्षुभिः इत्यर्थः । तस्मात्काम्योपासनमावश्यकमिति माध्वाः । अत्रेश्वरस्य तुष्ट्यर्थमिति एतन्माध्वेन दुरुपपादं, भगवत्तुष्टेस्तत्स्वरूपात्मकत्वेन अनादित्वादिति दिक् ॥ ४० ॥

ब्रह्मादिदेवतोपासनं विषयः । भगवदङ्गाश्रितत्वेन मुमुक्षुणा कर्तव्यं न वेति संशये नेति प्राप्तम् । मानाभावात् । सिद्धान्तमाह—

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ६१

सूर्यादिदेवानां 'चक्षोः सूर्यो अजायते'त्यादिना यथा यथा भगवदङ्गाश्रयत्वमुक्तं तथोपासनं कार्यमेव । अन्यथा तदुक्तिवैयर्थ्यात् । न च तत्रोत्पत्तिमात्रं श्रुतं न तु स्थितिरपीति वाच्यम् । यत्र जन्म तत्र स्थितिः इत्युत्सर्गात् । तदाश्रिताश्च ते सर्वे इति वचनाच्च । न केवलमुक्तिवैयर्थ्यप्रसङ्गमात्रकल्प्यमेतत् । किं तु विधिबलादपीत्याह—

॥ शिष्टेश्च ॥ ६२

शिष्टिः शिक्षाविधिरिति यावत्। यस्मिन् यस्मिन् योहि चाङ्गे निविष्टः परमस्य **चिन्त्यः स** तथा तथैव इति **पौत्रायण**श्रुतेरित्यर्थः ।

॥ समाहारात् ॥ ६३

अङ्गैः परावेहि देवा विसृष्टाः तत्तद्गुणान् परमे संहरेत । तांश्चापि तत्रैव विचिन्त्य देवा स्थानं मुमुक्षुः परमं व्रजेतेति **काषायण**श्रुतौ समाहारवचनात् । अत्र च देवा एवाधि-

कारिणः। ध्यायेदेतेष्वङ्गदेवताः परस्य विशिष्टा हि गुणा मुक्तौ देवानां भवन्तीति श्रुत्यन्तरात्। हेत्वन्तरेणैव तत्समर्थयते—

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६४

कर्तव्यमेवैतदुपासनं सूर्याद्याश्रयचक्षुष्यवस्थितं भगवद्गुणत्वात्। साधारण्यात्सर्वे-गुणाः परस्य समाहार्यास्तत्वदशो मुमुक्षोरिति माण्डव्यश्रुतेश्चेत्यर्थः। अतो देवानामङ्गाश्रितत्वेनो-पास्यत्वात्सार्थक्यमेव तद्विद्यानामिति सिद्धमिति माध्वाः। खण्डनं प्राग्वत्। चक्षुरादीनां स्वरूप-मात्रत्वादित्यादि ॥ ४१ ॥

प्रकृतं देवानां भगवदङ्गश्रयत्वेनोपासनं विषयः। कर्तव्यं नवेति सन्देहे नेति प्राप्तम् तथोपासनस्य सर्वशाखास्वनुक्तत्वात् गूढाभिसन्धिरेतत्समाधत्ते—

नवा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ६५

भगवदङ्गेष्वङ्गदेवतोपसंहारेणोपासनं न कर्तव्यपिति यदुक्तं तत्सत्यमेव, तथोपास-नस्य सर्वशाखागतोपासनेन सहाश्रवणादित्यर्थः। अयं भावः- अकर्तव्यत्वे इष्टापत्तिः मनुष्य-कर्तव्यत्वानभ्युपगमात्। न च केनाप्यकर्तव्यता क्वचित्तदुक्तेर्वैयर्थ्यापत्तिः। एतमेवार्थं श्रुत्या समर्थयते—

दर्शनाच्च ॥ ६६

सत्यो ज्ञानपरानन्दरूपः आत्मेत्येवं नित्यमेवोपासनं स्यात्। नान्यत्किंचित्समुपासीत धीरः सर्वैर्गुणैः देवगणा उपासते इति **कमठ**श्रुतेरित्यर्थः। अतो देवानां भगवदङ्गाश्रितत्वेनोपासनं युक्तमेवेति माध्वाः। खण्डनं प्राग्वत् ॥

इति श्रीतत्त्वकौस्तुभे द्वितीयपरिच्छेदे
तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीगणाधिपतये नमः ॥

अथ चतुर्थः पादः ॥

ब्रह्मदर्शनं विषयः किं मोक्षमात्रसाधनं उत फलान्तरस्यापीति सन्देहे मोक्षमात्रस्येति प्राप्तम्। ज्ञानिनो मोक्षेतरपदार्थेभ्यो विरक्तत्वेन तदिच्छाया एवाभावात्। सिद्धान्तमाह—

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॥ १

अतः ब्रह्मदर्शनात् सर्वपुरुषार्थावाप्तिरिति बादरायणो मन्यते। यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धकामः कामयते यांश्च कामान्। तं तं लोकं जयते तांश्च कामान् तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकाम इति शब्दात्। संविभाति इच्छति। जयते प्राप्नोति। न च परीक्ष्यलोकानिति श्रुतेः प्रजहाति यदा कामानित्यादिस्मृतेश्च ज्ञानिनां मोक्षेतरपुरुषार्थेच्छाभावादयुक्तमिदमिति वाच्यम्। श्रुत्यादीनां प्रायेण ज्ञानिनां अन्येच्छाभावपरत्वात्। यस्य तु सौभरिकर्दमादिवद्भवति इच्छा तस्य ज्ञानादेव सर्वपुरुषार्थप्राप्तिरित्यस्माभिरभ्युपगमात्। इममर्थमाक्षिपति—

शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः ॥ २

अस्तु ज्ञानं मोक्षसाधनम्। स्वर्गादिकं तु कर्मणैव। नचैवं यं यं लोकमिति श्रुतिविरोधः। ज्ञानस्यापि कर्मशेषत्वेन स्वर्गाद्युपयोगाभ्युपगमात्। स्वर्गसाधनकर्मशेषेऽपि धनादौ स्वर्गं धनादेहतो वा गृहाच्च प्राप्स्यन्ति धीरा न त्वधीराः कुतश्चिदित्यादिप्रयोगदर्शनात् इति **जैमिनि**राचार्यो मन्यते। अत्र ज्ञानस्य कर्मशेषत्वं नाम कर्मणैवोपपद्यमाने स्वर्गे आधिक्यमात्रापादकत्वं ज्ञानस्यैव प्राधान्ये बाधकमाह—

आचारदर्शनात् ॥ ३

देवास्तावत् ज्ञानिनः नैव देवपदं प्राप्ताः ब्रह्मदर्शनवर्जिता इति वचनात्तेषां च कर्मानुष्ठानं दृश्यते। यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इत्यादौ। ज्ञानस्यैव सकलपुरुषार्थसाधनत्वे तु नैतद्घटत इति भावः। ज्ञानस्य कर्मशेषत्वे प्रमाणमाह—

तच्छ्रुतेः ॥ ४

यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति शेषश्रुतेरित्यर्थः। उपनिषदा स्वयोग्यया वीर्यवत्तरं अधिकबलसाधनम् ॥

समन्वारम्भणात् ॥ ५

कर्मैव देहं दैविकं मानुषं वाप्यन्वारम्भेन्नापरस्तत्र हेतुः। भोगांस्तदीयांश्च यथाविभागं ददाति कर्मैव शुभाशुभं यत् इति **माठरश्रुतिः**। अत्र हि कर्मणः प्राधान्यमेव प्रतीयते न तु ज्ञानेन सह साम्यं शेषत्वं वा कर्मैवेत्येवकारात्। नापर इति ज्ञानं कर्मशेषतयैव उपयुज्यते नतु तत्समकक्षतेति भावः। तदेतच्छ्रुतिसिद्धं कर्मणः प्राधान्यं सूत्रे संशब्देन दर्शितम्।

स्यादेतम् ॥ ज्ञानं न कर्मशेषः। ज्ञानिकृतकर्मणः फलाभावात्। फलाभावेप्या-चारस्तु मुक्तवल्लीलयेत्याशंक्याह—

तद्वतो विधानात् ॥ ६

न ज्ञानिनां लीलया कर्म। ज्ञानीव कर्माणि सदोदितानि कुर्यादकामः सततं भवेदिति **माठर**श्रुतौ ज्ञानिनां कर्मविधानात्। विहिताचारस्य लीलात्वाभावादिति भावः।

न केवलं विहितत्वं अपि त्वकरणे प्रत्यवायोऽपि श्रूयत इत्याह—

नियमाच्च ॥ ७

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः। एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नर इति श्रुतेरित्यर्थः। एवं कर्मकरणे त्वयि कर्म न लिप्यते इतोऽन्यथा करणे नरे ज्ञानिन्यपि त्वयि पापकर्म न लिप्यत इति नास्तीत्यर्थः।

एवं जैमिनिमतमुपन्यस्य स्वमतं समर्थयते—

अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८

यदुक्तं प्राक् ज्ञानादेव सर्वपुरुषार्थप्राप्तिरिति तदेवं तथैव, न तु ज्ञानं कर्मशेष इत्यर्थः। न चैवं ज्ञानिनामाचारवैयर्थ्यं विद्याद्यनुपपत्तिश्चेति वाच्यम्, ज्ञानादेव जायमाने पुरुषार्थे-कर्मणोऽतिशयापादकत्वेन ज्ञानशेषत्वात्। कुत एतत्? अधिकोपदेशात् ज्ञानादेव स्वर्गो ज्ञाना-देवापवर्गो ज्ञानादेव सर्वे कामाः सम्पद्यन्ते यथा यथा कर्म कुरुते तथा तथाधिको भवतीति **कौरव्य**श्रुतेः। युधिष्ठिरादीनां राजसूययागादिना फलाधिक्यदर्शनाच्चेति भगवतो बादरायणस्य मतम्।

नन्वस्तु कर्मणः शेषत्वं किंतु तत् ज्ञानफलेऽतिशयफलाधायकत्वेनेति कुतः? ज्ञान एवातिशयाधानसम्भवादित्याशंक्याह—

तुल्यं तु दर्शनम् ॥ ९

कर्मकरणाकरणयोः ब्रह्मदर्शनस्य तौल्यान्न तत्र विशेष इति भावः। एवं च ज्ञानस्य सर्वपुरुषार्थसाधनत्वादत्यन्तापेक्षितं तदिति माध्वाधिकरणम्। खण्डनं तु दर्शनस्य साम्यात्तत्फले स्वर्गादौ वैषम्यं दुरुपपादं; कर्मभिस्तदिति चेत् आगतं तर्हि कर्मणोपि जनकत्वं नह्यकार्योत्कर्षम-कारणोत्कर्षमनुविधत्ते इति न्यायादित्यादि यथासम्भवमूह्यम् ॥

ब्रह्मदर्शनं सर्वाधिकारिकं नवेति संशये सर्वाधिकारिकमिति प्राप्तम्। फलार्थी समर्थो विद्वान् साधनेऽधिक्रियते। तत्रास्त्येव सर्वेषां ज्ञानफले मोक्षे अर्थिता निर्दुःखानन्दात्म-कत्वात्तस्य। अस्ति च सर्वेषां श्रवणादौ सामर्थ्यं तदुपयोगिनी विद्वत्ता चेति। एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

असार्वत्रिकी ॥ १०

दर्शनाधिकारिता सार्वत्रिकी च न भवतीत्यर्थः ॥

नन्वर्थित्वादेः सर्वत्र सत्त्वात्कथमेतदत आह—

विभागः शतवत् ॥ ११

नव कोट्यो हि देवानां तेषां मध्ये शतस्य तु। समाधिकारो वेदोक्तो ब्रह्मणि द्वे शताधिके। यथा तथैवासंख्येयाः प्रजाः तासु कियान् जनः। ज्ञानाधिकारी संप्रोक्तो विष्णुपादैक-संश्रयः। इति वचनात्सुखापेक्षासाम्येऽपि विभाग इष्यतेऽधिकारार्थः।

अयं भावः। यथा खलु देवत्वसाम्येऽपि नवकोटीनां न साधारण्येन सोमाधिकारः किं तु परापरब्रह्मद्वयाधिकशतस्येति विभाग एव तथा सर्वेषां पुरुषार्थापेक्षासाम्येपि न ज्ञानाधिकारः किन्तु विषयविभागोऽस्तीति। कस्य तर्ह्यधिकारस्तत्राह—

अध्ययनमात्रवतः ॥ १२

अवैष्णवस्य वेदेपि ह्यधिकारो न विद्यते। गुरुभक्तिविहीनस्य शमादिरहितस्य च। न च वर्णावरस्यापि तस्मादध्ययनान्वितः। ब्रह्मज्ञानी तु वेदोक्ते ह्यधिकारी सतां मत इति **ब्रह्मतर्क**वचनात् यथाशक्त्यखिलवेदाध्ययनरूपविशेषणान्तरयुक्तस्यैवाधिकार इति भावः। तथा च **कौषारव**श्रुतिः—पठेद्वेदानथार्थानधीयीतार्थं विचार्य ब्रह्मपतेदिति। अतो ज्ञाने सर्वेषामधि-काराभावादतिशयितं तदिति सिद्धमिति माध्वाः। अत्रेदं वक्तव्यम्। फलीभूते ज्ञाने विध्य-सम्भवाच्छ्रवणादौ स वाच्यः। तत्र चाधिकारी अध्ययनवानेव आयातीति नापूर्वमिह प्रतिपाद्य-मानमस्ति ॥ २ ॥

प्रकृतो ज्ञानाधिकारः सर्वेषामेकरूपः। उत तारतम्येनेति संशये अविशेषादेकरूप एवेति प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

नाविशेषात् ॥ १३

न सामान्येनाधिकारो देवादीनाम। अथ पुमर्थसाधनार्थो धर्मो ज्ञानमित्युत्तरोत्तरं तत्राधिकारिणो मनुष्या ऋषयो देवा इत्युत्तरेणोत्तरमिति **कौण्डिन्य**श्रुतेः। पुमर्थो मोक्षः। अर्थस्य धर्मज्ञानद्वारा मोक्षसाधनत्वं धर्मस्य ज्ञानद्वारा, ज्ञानस्य साक्षादिति भावः। अतोऽधिकारितार-तम्यात् ज्ञानतारतम्यमिति माध्वाः। खण्डनं तु ज्ञाने तारतम्यविषयीभूतगुणाल्पत्वबहुत्वकृतं त्वयोच्यते तच्च गुणानां ब्रह्मणा सहात्यन्ताभेदाभ्युपगमात् दुरुपपादमित्यादि ॥ २ ॥

ज्ञानवान् विषयः विधिनिषेधाधिकारी न वेति संशये नेति प्राप्तम् । बृहदारण्यके- तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत् बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिरमौनंचमौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः स ब्राह्मणः केन स्याद्येन स्यात्तेनेदृश एवेति श्रुतौ ज्ञानिनो यथेष्टप्रवृत्ति-विधानात् । यो ब्राह्मणो ब्रह्मप्राप्तियोग्यः असौ पाण्डित्यं आगमजन्यज्ञानं निर्विद्य लब्ध्वा युक्तिज-ज्ञानमापादयेत् । तदुभयलाभानन्तरं ध्यानी भवति । तेनापरोक्षज्ञानं प्राप्नोति । अथ जीवन्मुक्त उच्यते । स च सता वा असता वा केनापि प्रकारेण वर्तेतेति यथेष्टाचरणं श्रुत्या प्रतीयते । अतः सदसत्प्रवृत्तिभ्यः ज्ञानिनो विशेषाभावादाद्याधिकरणोक्तमयुक्तमिति । एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४

नायं यथेष्टाचरणविधिः । किं तु ज्ञानस्तुत्यर्थमिदम् । यथा किंचिद्भृत्यं प्रति तत्प्रीतये कथ्यते यथेच्छं कुर्विति । अथ वा अनुज्ञामात्रमेतत् न विधिरिति भावः । युज्यते च सदसत्प्रवृत्तिभ्यां विशेषः ।

कामकारेण चैके ॥ १५

कामचाराः कामभक्षाः कामबादाः कामेनैवेमं जीवमुत्सृज्याथ परात्परमीयुरनारम्भणमिति चैके पठन्ति ।

उपमर्दं च ॥ १६

उपमृद्य पुण्यं च पापं च काममाचरन्तो ब्रह्मानुयान्तीति चतुरश्रुतौ । न चैवं ज्ञानिनामिव जिज्ञासूनामपि कामचारः शंक्य इत्याह—

ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ॥ १७

य इमं परमं गुह्यं ऊर्ध्वरेतस्सु भाषयेत् । न तथा विद्यते भूयान् यं प्राप्यान्येपि भूयसः ॥ इति माठरश्रुतिरूपे शब्दे ऊर्ध्वरेतस्त्वादिगुणवत्स्वेव ज्ञानोपदेशविधानात् । भूयसो भूयांसः तदेवं केन स्यादित्यस्य विधित्वमङ्गीकृत्यार्थ उक्तः । जैमिनिमतेनार्थान्तरमाह—

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ १८

नायं श्रुत्या कामचारो विहितः । नाप्ययं सदसत्प्रवृत्तिविषयः किं तु सदाचारस्यैव नियमेनाचरणमेव श्रुत्यर्थः । केन स्यादिति कामचारोक्तिस्तु विधिबन्धवर्जितत्वेन स्वेच्छयैवा-चरणादिति जैमिनिर्मन्यते । नन्विह विहितस्येव निषिद्धस्यापि ग्रहणं किं न स्यादिति चेत् न, किं निषिद्धं ज्ञानिना कर्तव्यमिति विधिबलादेव तद्‌ब्रूषे, निषेधाभावाद्वा, नाद्य इत्याह—अचोदना

चेति। तादृशो विधिरप्रसिद्ध एवेति भावः। न द्वितीय इत्याह—**अपवदति हीति**। ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादि निषेधस्याविशेषात् ज्ञानिष्वपि प्रवृत्तेरिति भावः॥ तदेवं केन स्यादिति वाक्यस्य जैमिनिमतानुसारेण सदाचारविधित्वमुक्त्वा स्तुतयेऽनुमतिर्वेत्यत्र उक्तमेव द्रढयति—

अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः॥ १९

अनुष्ठेयानां मध्य एव कामतश्चरणं कामतो निवृत्तिरिति बादरायणो मन्यते। केन स्याद्येन स्यात्तेन ईदृश एवेति साम्यश्रुतेः। यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः। आत्मन्येव च सन्तुष्टः तस्य कार्यं न विद्यते। इति भगवद्वचनाच्च। तदेवं केन स्यादिति वाक्यस्य यथेष्टाचार-विषयत्वाभावमभ्युपेत्यार्थद्वयमुक्तम्। इदानीं तद्विषयत्वमभिप्रेत्याह—

विधिर्वा धारणवत्॥ २०

यथेष्टाचरण एवायम्। न चैवं ज्ञानिनामिव अज्ञानिनामपि तथा प्रसङ्गः। यथा वेदधारणं त्रैवर्णिकानां विहितं नान्येषां, एवं स्वेच्छाचारोऽपि ज्ञानिनां विहितः न त्वन्येषामिति प्रमाणानुरोधेन व्यवस्थासम्भवात्। इमे च त्रयोऽर्था व्यवस्थिताः। त्रेधा हि ज्ञानिनो विधिनियताः अनियताः स्वेच्छानियता इति। विधिनियता मनुष्या अनियता हि देवाः। ब्रह्मैव स्वेच्छाविधिनियत इति **गौपवनश्रुतेरिति** माध्वाधिकरणम्।

अत्रेदं वक्तव्यम्। केन स्यादिति बृहदारण्यकवाक्यं ज्ञानिनो विहितनिषिद्धसाधारण्येन निर्यन्त्रणयथेष्टचेष्टाचरणाङ्गविधिपरमिति विहितमध्य एव केषांचिदाचरणं केषांचित्परित्याग इत्येतदनुज्ञापरमिति सर्वमपि विहितमेव कर्म विधिबन्धं विना स्वेच्छया कार्यमित्येवंपरमिति चार्थत्रय-शालि, अर्थत्रयस्य हिरण्यगर्भतदितरदेवनामनुष्यविषयत्वेनाविरोध इति तावदिह त्वदधिकरणे स्थितम्। तच्चासङ्गतम्। त्वदीययोः शास्त्रयोनित्वसमन्वयाधिकरणयोः भङ्गप्रसङ्गात्। यतो वा इमानीत्यादेरपि शिवविष्ण्वादिभक्तान् प्रति तत्तद्बोधकत्वसंभवेन विष्णोरेव शास्त्रयोनित्वमिति तत्रैव समन्वय इत्यस्य दुरुपपादत्वात्। ननु केन स्याद्वाक्यस्य यद्यप्यर्थत्रयं स्वीकृतं तथापि तत्प्रामाणिकं त्रेधाहीत्यादि **गौपवनश्रुति**सत्वादिति चेन्न। इहापि समन्वयाधिकरणद्युभ्वाद्यधिकरणयोर्भङ्गे उक्तया रीत्या शिवविरिञ्चयोर्जगत्कर्तृत्वं बोधयतां वचनानामेव मानत्वेन साम्यात्। यदि तु तानि वचनानि यतो वेत्यादेः शिवादिपरतायां न प्रमाणमिति ब्रूषे तर्हि त्वदुदाहृतगोपवनश्रुतिरपि स्वयं-विषयविभागं वक्तुं, केन स्याद्वाक्यार्थत्रयपरत्वे तूदासीनैवेति तुल्यम्। तदुक्तं "श्लेषप्राणे कवित्वे प्रमितपरतया श्लाघनीये च सूत्रे नानाकर्मोपयोगश्रुतिसमधिगतानेकबोध्ये च मन्त्रे। एकार्थत्वव्यव-स्थात्यजनमनुमतं सर्वमीमांसकानामन्यत्रापीच्छया तद्यदि तव भवति ब्रह्मवाक्येष्वपि स्यात्॥" "कर्मब्रह्मोभयार्थं खलु सकलमपि व्याकरोः कर्मकाण्डम् ब्रह्मस्वार्थोभयार्थानुपनिषदुदितानप्यतद्वाचि-शब्दान्। अन्यांश्चोमादिवागाद्युभयविधपरान् वाङ्मनःप्राणमुख्यान् केन स्याद्वाक्यमर्थत्रयपरममितार्थं च वह्न्यादिसूक्तमिति"॥

अत्र कर्मकाण्डमित्यन्तेन ज्योतिरुपक्रमादित्यधिकरणं दर्शितम्। 'प्राणो वा आशाया भूयानि'ति प्रकरणे प्राणशब्दो भूमाधिकरणे ब्रह्मपरतया व्यतिहाराधिकरणे मुख्यप्राणपरतया च भाष्ये व्याकृतः। उक्तार्थद्वयपरमिदं प्रकरणमिति च टीकायामुक्तम्। एवमादीन्युदाहरणानि ब्रह्मस्वार्थैरित्यादिद्वितीयचरणेन संगृहीतानि। वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि इत्यादिवाक्ये वाङ्मनः प्राणशब्दानां उत्तरोत्तरस्मिन् लीयमानोमारुद्रहिरण्यगर्भपरा न उत्तरोत्तरस्मिन् लीयमानवागिन्द्रियादिपरा इति चानेकार्थता वाङ्मनसि दर्शनादित्यधिकरणे माध्वैरुक्ता। तत्संग्रहार्थं तृतीयश्चरणः। चतुर्थे तु परमित्यन्तेन प्रकृताधिकरणार्थ उक्तः। वह्न्यादिदेवताप्रतिपादकाः सूक्तमन्त्रास्तत्तदुत्तमसकलदेवताविषयत्वेनामितार्था इत्यङ्गावबद्धाधिकरणे उक्तम्। तत्संग्रहार्थं श्लोकशेषः। एवमनेकार्थत्वेन सकलामपि श्रुतिमाकलयतः तव सृष्टिवाक्येऽपि तथात्वसम्भवात् त्वद्रीत्यैव शास्त्रयोनित्वाद्यधिकरणद्वयं भज्येतेति स्थितम्। एवं समन्वयाध्यायः प्रायेणोच्छिद्येत। तत्र हि देवतान्तरपरत्वमाशंक्य विष्णुमात्रपरत्वं सिद्धान्त्यते। तच्च श्रुतिनानार्थवादिनोऽनुपपन्नमिति। अपि च केन स्याद्वाक्यवदेव पवित्रं त इत्यादीनामप्यनेकार्थता तद्व्यवस्था च प्रसज्येत।

तथाहि—पाञ्चरात्रिकस्य तव संमतस्तावदयमर्थः। ब्रह्मणः वेदस्य चतुर्मुखस्य ब्रह्मणः ब्राह्मणजातेर्वा पते रक्षकेति विष्णुसम्बोधनम्। प्रभुस्त्वं विश्वतः विश्वेषां गात्राणि पर्येषि अन्तर्यामितया प्राप्नोषि तादृशस्य ते तत्पवित्रं सुदर्शनं विततं अर्थात्त्तेनेति लभ्यते। अतप्ततनूः असंस्कृतशरीरः आमः अदग्धपापः तद्ब्रह्मणःश्रितासः पक्काः वहन्त इति। दाहजन्यं किणं वहन्त एव तत्समाशत। पवित्रं चरणं चक्रं लोकद्वारं सुदर्शनम्। पर्यायवाचका ह्येते चक्रस्य परमात्मन इति श्रीशास्त्रादिति। शैवास्तु शिवागमोपबृंहणेन व्याचक्षते। तथाहि—ब्रह्मेति लिङ्गमाख्यातं ब्रह्मणस्पतिरीश्वरः। पवित्रं तद्धि विख्यातं तत्संस्पर्कात्तनुश्रुतिः। ऋगित्याह पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते। तस्मात्पवित्रं लिङ्गाख्यं धार्यं शैवमनामयम्। तेनातप्ततनूरत्र" इत्यादिना "दीक्षया सहितः साक्षादाप्नुयाल्लिङ्गमुत्तमम्।" इत्यन्तेन। अगस्त्यं प्रति रेणुकेन पवित्रश्रुतिलिङ्गधारणपरतया व्याख्याता। तथा चायमर्थः। ब्रह्मणस्पतेः लिङ्गस्याधिष्ठातुः प्रभुः प्रभोः विभक्तिव्यत्ययः ते तव पवित्रं लिङ्गं विश्वतः विशेषां गात्राणि पर्येषि व्याप्नोति पुरुषव्यत्ययः लिङ्गस्य व्यापकत्वं च विष्ण्वादिभिर्धृतत्वात्। स्पष्टंचैतत् पाद्मे—शिवराघवसंवादे अतप्ता अक्लेशिता शैवदीक्षादिना तनुर्येन सः आमः अपक्कान्तःकरणः तल्लिङ्गं नाश्नुते दुरदृष्टवशाल्लिङ्गधारणे न प्रवर्तेन इत्यर्थः। वहन्तो लिङ्गं धारयन्त इत्यादि। अन्येतु तप्तमुद्रानिषेधपरैवेयं श्रुतिः। तथा हि-हे ब्रह्मणस्पते ब्राह्मणोत्तम हे ब्राह्मणेत्येव तु नोक्तम्। पतितान् प्रति प्रतिषेधो नास्तीति सूचयितुम्। त्वं प्रभुः स्वतन्त्रोऽसि। अनेन परप्रचोदनयापि नात्र प्रवर्तितव्यमिति सूचितम्। विश्वतो गात्राणि करचरणादिसर्वाङ्गानि विततं विस्तीर्णं पवित्रं च यथा भवति तथा धारयसि पावित्र्यं च यावती वै देवतास्ताः सर्वा इत्यादि श्रुत्यन्तरसंवादादिति। ततश्च पाञ्चरात्रादौ त्वया न प्रवेष्टव्यमित्याशयेनाह—

अतप्ततनूः । आय-विष्णवे तप्ता तनूर्येन सः । आमः—अपक्वान्तःकरण इत्यादि । परैरुप्य-कारस्य विष्णुपरत्वमुक्तम् । असत्यं विद्धि संसारमित्यादिवाक्यानाम् । अ इति प्रोच्यते विष्णुस्तत्र सत्यमिदं जगदित्यादिना व्याचक्षाणैः । न केवलं तप्ताङ्गानामिष्टाभावमात्रं किंत्वनिष्टमप्यस्तीत्याह-शृतासः तप्तमुद्रां वहन्तः तत् श्रिधात्वर्थभूतं पाकं कुम्भीपाकादिरूपम्। तप्तमुद्रानिषेधकस्मृतिपुराण वचनजातं प्रथमपरिच्छेदोदाहृतमत्रोपष्टम्भकमिति दिक् । एवं चेहापि आद्यौ द्वावर्थौ प्रथम-परिच्छेदोक्तरीत्या पतितादिविषयकौ । तृतीयस्तु शिष्टब्राह्मणादिविषयक इति व्यवस्था सुवचा । केन स्याद्वाक्येन तौल्यात् । वस्तुतस्तु तस्मिन्नुदीचीनदशं पवित्रं वितन्वति पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पत इति वितन्यमानमभिमन्त्रयते यजमान इत्यापस्तम्बसूत्रेण उद्गातृभिर्द्रोणकलशे वितन्य-मानस्य पवित्रस्यानुमन्त्रणे विनियोगात्तत्परेयं श्रुतिः । तथाहि—हे ब्रह्मणस्पते सोम ते तुभ्यं त्वत्पावनार्थमिदं दशापवित्रं विततमित्यादि, अर्थान्तराणि तु निरर्गळं माध्वप्रतिवन्दीमुखेनेति दिक् ॥ ४ ॥ इत उत्तरो भाष्यशेषः प्रागुक्तखण्डनेनैव गतार्थो न पृथक् खण्डनीयः । तथापि लेशत उपन्यस्य खण्ड्यते ।

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

सर्वप्रकारेणोत्साहेऽपि ये ज्ञानयोग्यास्त एव ज्ञानं प्राप्नुवन्ति । नान्ये । य आत्मा अपहतपाप्मा विजर इत्यादि श्रुत्याचार्योपदेशसाम्येऽपि विरोचनो विपरीतज्ञानमाप । इन्द्रस्तु सम्यग्ज्ञानमिति छान्दोग्ये उभयविधलिङ्गदर्शनात् ।

अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३५ ॥

दैवीमेव सम्पदं देवा अभिगच्छन्तीत्यासुरीमेव चासुरा नैतयोरभिभवः कदाचित्स्वभाव एव ह्यवतिष्ठत इति स्वभावानभिभवं दर्शयति ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ३७ ॥

असुरा असुरेणैव स्वभावेन कर्मणा ज्ञानेन विपरीतेन तमो यान्ति विनिश्चयात् । देवा दैवस्वभावेन कर्मणा चाप्यसंशयः । सम्यग्ज्ञानेन परमां गतिं गच्छन्ति वैष्णवीम् । नानयोरन्यथा भावः कदाचित्क्वापि विद्यते । मानुषा मिश्रमतयो विमिश्रगतयोऽपि चेति स्कन्दे ॥

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३८ ॥

दर्शयति देवेषु श्रुतिः । शृण्वे वीर उग्रमुग्रं दमायन्नन्यमन्यमतिनेनीयमानः एधमान द्विरुभयस्य राजा चोष्कूय विशदिन्द्रो मनुष्यानिति । उक्तं च भविष्यत्पर्वणि "असुरान् दमयन् विष्णुः स्वपदे च सुरान् नयन् । पुनः पुनर्मानुषास्तु सृतावावर्तयत्यसाविति । अत्रानुव्याख्यानं चेतनस्य द्वयं भोग्यं संसारो मुक्तिरेव च । संसारस्त्रिविधस्तत्र स्वर्गो मध्यमधस्तथा । विमुक्तिश्च

द्विविधस्तत्र सुखं नित्यं तथापरम् । नित्यं दुःखमिति ज्ञेयं साधनं संसृतावपि । काम्यं कर्म निषिद्धं च साज्ञानमिति निश्चयः । द्वेषो भक्तिश्च मुक्तौ तु मुक्तिद्वयविधायकम् । इति पैङ्गिश्रुतेर्द्वेषो नैव सन्मुक्तिकारणम् असन्मुक्तेः कारणं चेत्यादि ।

अत्रेदं वक्तव्यम् । प्रागभाववादिनस्तव नित्यसंसारिणः केचिदित्यभ्युपगमस्तावदसङ्गतः । प्रागभावकोशक्षये संसारोच्छेदस्य दुर्वारत्वात् । पुनः केचिदवशिष्यन्त इति चेत्तद् ध्वंसानन्तरं तर्हि मुक्तिःस्यात् । ते नश्यन्त्येवेतिचेत् तर्हि तेषामत्यन्ताभावत्वमेव स्यात् । प्रागभावत्वं च भज्येत । किं च श्रृण्वेवीर इति श्रुतिस्त्वदभिमतार्थे न मानं आनन्तर्यव्यवहारकालपरत्वात । तदुत्तरतृतीयमन्त्र एव इन्द्रोमायाभिरित्यादिना व्यावहारिकार्थपरत्वस्य स्फुटीकरणात् । यत्तु तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् । क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु" इति वचनाच्च स्वेष्टसिद्धिरिति । तदपि न । उक्तरीत्या गतार्थत्वात् अजस्रशब्दस्तु बहुकालानुवृत्तिपरः । अजस्रदीक्षा प्रयतस्य मद्गुरोरितिवत् । अपि च स्कान्दे ब्रह्मगीतासु सूतगीतयोः, पाद्मे शिवगीतायां, कौर्मे ईश्वरगीतायां च अद्वैतस्य स्पष्टतया उपबृंहितैर्लाघवादिसत्तर्कोपष्टब्धैश्च सकलशिष्टपठ्यमानोपनिषद्वाक्यैः अद्वैततत्त्वे सुस्थिते तद्विरुद्धेयं त्वत्प्रक्रिया अनुपादेयैवेति दिक् ॥

नचाधिकारिकमपि पतनानुमानात् ४०

तदयोगात् ॥ ४१ ॥

ज्ञानार्थिभिः स्वायोग्यं पदं नाकांक्ष्यम् । न देवपदन्विच्छेत् कृत एव हरेर्गुणान् । इच्छन्पतति पूर्वस्मात् अधस्ताद्यत्र नोत्थितिरिति ब्रह्माण्डे । स्वकीयमिच्छमानं तु राजाद्याः पातयन्ति हि । एवमेव सुराद्याश्च हरिश्च स्वपदेच्छकमिति इत्याद्यनुमानरूपवाक्याच्च ।

उपपूर्वमपीत्येके भावशमनवदुक्तम् ॥ ४२

उपपदं चानवेक्ष्यमित्येके । भावशमनवत् ऋषिपदवदेव । तथा च इन्द्रद्युम्न श्रुतिः—यथा ऋषीन् प्रजापतीनाकांक्षेदेवं न गन्धर्वान्न विद्याधरान् न सिद्धानिति ।

बहिस्तूभयथाहि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४३ ॥

देवर्षिगन्धर्वादिपदेभ्योऽन्यत्र शुभविषये आकांक्षायामनाकांक्षायां च न पतनं देवर्षिगन्धर्वाणां पदान्याकांक्षन् पतति ध्रुवम् । अन्यत्र शुभमाकांक्षन् न पतेदविरोधतः ।" इति स्मृतेः । नानात्वमेव कामानां नाकामः क्वचिद्दृश्यते । अनोऽविरुद्धकामः स्यादकामस्तेन भण्यते । इत्याचाराच्चेति माध्वाः । इह परीक्ष्य लोकानित्यादिश्रुत्या आब्रह्मलोकं विरक्तस्यैवाधिकारित्वात् तं प्रति तावदुक्तप्रलापो व्यर्थः । अविरक्तं प्रति तत्तत्पदकामनया तत्तत्कर्मविधानस्य श्रुतिस्मृत्यादिषु प्रसिद्धतया नाकाङ्क्षेदित्यसंगतमेव । नन्वयोग्यमेव नाकांक्षेदिति ब्रूमः । तत्तत्कर्माधिकारिणां

तत्तद्योग्यमेवेति चेत्, तर्हि अनधिकारी नाकाङ्क्षेदिति प्राप्तम्। अनधिकार्यधिकारिविभागश्च पूर्वतन्त्रस्थषष्ठाध्यायबलेनाध्यवसेयः। ततश्च तस्या आवश्यकत्वे किमनेन। ननु तद्बलेनाधिकारानधिकारौ निर्णयितां नाम। इह तु फलेच्छामेव निषेधाम इति चेन्न। सति विषयसौन्दर्यज्ञाने निषेधसहस्रेणापि तदिच्छाया दुर्वारत्वादिति दिक्॥

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः॥ ४४

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रीयते॥ ४५

सहकार्यन्तरविधिः परेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत्॥ ४७

त्रिसूत्र्या एकमधिकरणम्। ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिश्रुत्युक्तं ज्ञानफलं ज्योतिष्टोमादिकर्मफलं चेन्द्रियप्रेरकाणां देवानामेव भवति, उत कर्तृभूतानां मनुष्यादीनामपि इति संशये देवानामेवेति प्राप्तम्। भगवदुपासनपुण्यफलमिदं इन्द्रियप्रेरकदेवतापदं प्राप्तानामेव तेषां भगवत्प्रसादलब्धतत्तदिन्द्रियजन्यज्ञानकर्मस्वामित्ववत्त्वात्। लोके च स्वामिन एव फलदर्शनात् कर्तुरप्यस्वामिनः कर्मकरादेः क्षेत्रादिफलादर्शनात्। यदुक्तम् यत् किंचेमाः प्रजाः शुभमाचरन्ति देवा एव तदाचरन्ति यद्‌ किंचेमाः प्रजा विजानते देवा एव विजानते देवानां ह्येतत् भवति स्वामी फलमश्नुते। नास्वामी कर्म कुर्वाण इति **माध्यंदिनायनश्रुतेश्च**। ततश्चैकेन्द्रियस्य बह्वो देवाः स्वामिन इति तेषां तत्तत्स्वातन्त्र्यविज्ञानादितारतम्यानुसारेण फलतारतम्यं भवति। लोकेऽपि हि यस्याधिकं क्षेत्रस्वातन्त्र्यं यस्य वा व्यापारकर्मणि ज्ञानप्रयत्नाधिक्यं तस्य तत्फलमधिकं दृश्यत इति प्राप्ते सिद्धान्तः। अयजमानानामपि ऋत्विजां सत्रयागफलमिवास्वामिनामपि कर्तॄणां कर्मज्ञानफलमुत्पद्यते। ननु सत्रेष्वस्वामिनामप्यृत्विजामगृहीतदक्षिणात्वेन कर्तृत्वाद्भाव्यम् फलेनेति चेत्तर्हि प्रजार्थमेव देवैः ज्ञानकर्मणोः क्रियमाणत्वात् तासामपि भाव्यं फलेन। ननु यदि ज्ञानादिकं प्रजार्थं देवैः संपाद्यते तर्हि कृत्स्नं फलं प्रजानामेव स्यात् न किंचिद्देवानामिति चेन्न। यथा राज्ञा प्रजार्थमेव क्रियमाणस्यापि पालनस्य फलं प्रजावतो राज्ञ एव मुख्यम्। प्रजानां तु तत्सहकारिमात्रफलत्वादल्पम्। यथा च गुरुणा शिष्यार्थमेव क्रियमाणस्यापि व्याख्यानस्य फलं गुरोरेव मुख्यं शिष्याणां त्वल्पम्। ततो ज्ञानादिदानप्रवृत्तैः देवैः प्रजार्थमेव क्रियमाणस्यापि ज्ञानादेः फलं देवानामेव मुख्यम्। प्रजानामल्पमित्यस्योचितत्वात्। अल्पफलत्वादेव प्रजानामफलत्वश्रुतिः। अल्पधनिके अधनत्वव्यवहार दर्शनादिति। उक्तं च वाराहे—"ज्ञानादिदानं देवानां विष्णुना साधुचोदितम्। वेदे च तेषां विहितं तत्राचार्यो महत्तरः। विहितः सहकारित्वे सहकार्यन्तरं प्रजाः। पितृत्वेन यथाराज्ञो यथा शिष्या गुरोरपि। तस्मात् श्रुतं फलं तासामाचार्याणां महत्तरम्। ततो महत्तरं प्रोक्तं देवानामुत्तरोत्तरमिति। उक्तं **चानुव्याख्याने** स्वातन्त्र्यतारतम्येन फलं हि फलिनां भवेत्। अशुभं त्वशुभे त्वेषाम् स्वातन्त्र्यात् पतितो हरेः। आज्ञया चान्यगं नैव भोगाय भवति क्वचित्। पुण्यमेवामुमाप्नोति न देवान्पापमाप्नुयात्। इत्यादिश्रुतयो मानमुक्तेर्थे मुक्तयः परा इति।

अत्रेदं वक्तव्यम् । उक्तरीत्या यद्यपि सप्तान्नविद्योपासनाप्रीतभगवद्दत्तमिन्द्रियतत्फले-ष्ववान्तरस्वामित्वमिन्द्रियप्रेरकाणां देवानामङ्गीकृतम् । तथाहि लोके तत्तदिन्द्रियतत्तत्फलस्वामित्वेना-भिमनानां मनुष्यादीनां तत्र स्वामित्वं नास्तीति त्वदीयैतदाधिकरणे पर्यवस्यति । पूर्वपक्षे बहूनां देवानां स्वामित्वतारतम्यानुसारेण फलतारतम्यमुक्त्वापि कर्तुः फलप्रतिषेधात् । सिद्धान्ते पूर्वपक्ष्यभिमतं कर्तुः सर्वदैव स्वामित्वमङ्गीकृत्यैव राजगुरुस्वामिजनपालनव्याख्यानात् स्वामिनामपि प्रजाशिष्याणामिव ज्ञानकर्मास्वामिनामपि मनुष्यादीनां किञ्चित्फलमिति तेषां फलोपपादानाच्च । एवं च जीवस्य सुखदुःादिस्वामित्वाभावे सिद्धे शास्त्रारम्भवैयर्थ्यं स्यादिति कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वा-दित्यधिकरणभङ्गे प्रपञ्चितम् । यत्त्विह सत्रे अयजमानानामप्यृत्विजां फलमित्युक्तं तत्पूर्वमीमांसा-नवबोधविजृम्भितम् । सत्रेषु हि यजमाना एव ह्यृत्विजः । ये यजमानास्त ऋत्विज इति । तत्र यजमानानामेव ऋत्विक्कार्ये विधानात् । माध्वादिभिर्हि बहुधा शाब्दिकमीमांसकादिमर्मानवबोधनेनैव व्यवहरन्ति ते यत इति प्रागेव प्रपञ्चितम् ।

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ ४८ ॥

गृहस्थाश्रमः सन्न्यासादुत्कृष्टः । छन्दोगोपनिषदि कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयान इति गृहस्थाश्रममुपक्रम्य स खल्वेवं वर्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न स पुनरावर्तत इति तन्मोक्षमुक्त्वा उपसंहारात् । उपसंहारवत्त्वेन च तत्र तात्पर्यावगमादिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु सन्न्यास एव गार्हस्थ्यादधिकः । तन्मोक्षस्य गृहस्थमोक्षादधिककालसाध्यत्वेन तदतिशायि-त्वात् गृहिणोपसंहारस्तु देवविषयो न मनुष्यविषयः । कृत्स्ना ह्येव गृहिणो देवाः कृत्स्ना ह्येते यतय इति पौत्रायणश्रुतौ देवा एव ब्रह्मचारिणो देवा एव गृहिणो देवा एव वानप्रस्था यथाह्येते मुनय एव सर्ववर्णाः सर्वाश्रमाः सर्वं ह्येते कर्म कुर्वन्तीति काठरव्यश्रुतौ च सर्ववर्णाश्रमाचार वत्तयोक्तानां देवानां गृहस्थानां सतामपि मनुष्यसन्न्यासिभ्योऽधिकत्वादिति माध्वाधिकरणम् । अत्राश्रमचतुष्टयस्य वर्णचतुष्टयस्य च युगपदेकत्राभ्युपगमः श्रुतिन्यायादिविरुद्धः । पौत्रायण काठरव्यादिवचनानि तु तदेककल्पितानि सर्वसम्मतप्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धानीति दिक् ॥

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ५०

एतां विद्यामधीत्य ब्रह्मदर्शी वाव भवति । स एतां मनुष्येषु विब्रूयाद्यथा यथाह वै ब्रूयात् तथा तथाधिको भवति इति माठरश्रुतौ विद्यादानं श्रूयते । तच्च बहूनां स्वीकरणार्थं आविष्कारेणेति न मन्तव्यम् अन्वयात् युक्तेः । आविष्कारे हि अयोग्यानामपि स्वीकारप्राप्तिः । तच्च निषिद्धम् । विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय माशेवधिष्टेऽहमस्मि असूयकायानृजवे शठाय न मां ब्रूयाः । ऋजवे ब्रूहि नित्यमिति श्रुतेः ।

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ।। ५१ ।।

आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादिना दर्शनार्थं श्रवणादि विधीयते । तच्च दर्शनमैहिकमेव । प्रारब्धप्रतिबन्धाभावे । श्रुत्या आत्मानं मतिपूर्वं ह्युपास्येहैव दृष्टिं परमस्य विन्देत् । यद्यारब्धं कर्म निबन्धकं स्यात् प्रत्येव पश्येद्योगमेवान्वत्वेक्ष्य इति **सौपर्णश्रुतौ** दर्शनात् ॥

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ।। ५२ ।।

एवं प्रारब्धकर्माभावे शरीरपातानन्तरमेव मोक्षः । तद्भावे जन्मान्तरेपीत्यनियमः । धर्मी स्वर्गं विधर्मी निरयमेत्येवं ब्रह्मसंस्थोऽमृतमेत्येव ब्रह्मसंस्थेऽमृतमिति ब्रह्मसंस्थस्य मोक्षस्यैवावधारितत्वात् । विद्वानमृतमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा । अवसन्नं यदाराब्धं कर्म तत् तत्रैव गच्छति नचेद्बहूनि जन्मानि प्राप्यैवान्ते न संशय इति **नारायणाध्यात्मे** इति माध्वः । अनाविष्कुर्वन्नन्वयादित्यादिना यदुक्तं तन्नातीवास्माकं विरुद्धम् । सामान्यखण्डनैर्गतार्थं चेति दिक् ॥

भट्टोजिभट्टरचिते ग्रन्थेस्मिन् तत्त्वकौस्तुभे ।
तृतीयाध्यायमाध्वोक्तभाष्यभङ्गः समापितः ।।

इति श्रीमद्विद्वन्मकुटमाणिक्यलक्ष्मीधरभट्टसूनुभट्टोजिभट्टविरचिते
तत्त्वकौस्तुभे तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्चाध्यायः ॥

इत्थं मध्वाभिमतेषु समन्वयाविरोधसाधनेषु खण्डितेषु फलनिरूपणार्थं प्रवृत्तश्चतुर्थाध्यायो निरालम्बनत्वादेव परास्तः तथापि क्वचित् कश्चिद्विशेषः उच्यते ।

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ।। १

श्रवणादीनामावृत्तिः कार्या । न तु सकृदनुष्ठानेन कृतार्थता । ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्यादिषु असकृदुपदेशात् ॥

लिङ्गाच्च ।। २

पुनरेव वरुणं पितरमुपससारेत्याद्यावर्तनलिङ्गाच्च अविरुद्धमेतत् ।

आत्मेति तूपगच्छन्ति-ग्राहयन्ति च ।। ३

आत्मा विष्णुरिति ध्यानं विशेषणविशेष्यतः । सर्वेषां च मुमुक्षूणां उपदेशश्च तादृशः । कर्तव्यो नास्य हानेन कस्यचिन्मोक्ष इष्यते । इति **ब्राह्मे** इति माध्वाः । तन्न । आत्मशब्दस्य जीवसाधारणताया वेदान्तानामखण्डार्थतायाश्चोक्तत्वात् । वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥

न प्रतीके न हि सः ॥ ४

नाम ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादिना शब्दभ्रान्त्या न प्रतीके ब्रह्मदृष्टिः कार्या, किं तु तत्स्थत्वेनैवोपासनं कार्यम्। ब्रह्मतर्के च-नामादिप्राणपर्यन्तमुभयोः प्रथमात्वतः। ऐक्यदृष्टिरिति भ्रान्तिरबुधानां भविष्यति। नामादिस्थितिरेवात्र ब्रह्मणो हि विधीयते। सर्वार्था प्रथमा यस्मात्सप्तम्यर्था ततो मतेति।

अत्रेदं वक्तव्यम् "सर्वार्था प्रथमेत्यसङ्गतम्। प्रातिपदिकार्थमात्रे तद्विधानात्। कात्यायनेनापि अभिहिते प्रथमेत्युक्तत्वात्। नामार्थयोश्चाभेदसंसर्गस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्। अत एव त्वयापि तत्त्वमसीति वाक्यं भङ्क्त्वा व्याचक्षाणेन तच्छब्दस्य तन्नियम्य इति लक्षणा स्वीकृता। अथ छन्दसि व्यत्ययानुशासनमभिप्रेत्य सप्तम्यर्थे प्रथमेति ब्रूषे तर्हि व्यत्ययानुशासनस्य नायं विषयः। व्यत्ययं विना निर्वाहे सति तदुपन्यासानौचित्यात्। आरोपितेनापि रूपेणोपासनोपपत्तेः। यत्तु 'तस्मादतत्त्वं नोपास्यमिति वेदविदो मतमित्यनुव्याख्यानम्। तत्प्रागुक्तरीत्या भूमत्वाद्युपासने व्यभिचारि॥

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५

आत्मेत्येव य 1पासा तदा ब्रह्मत्वसंयुता। कार्यैव सर्वदा विष्णोः ब्रह्मत्वं न परित्यजेत्। इति ब्रह्मतर्के।

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६

चक्षोः सूर्यो अजायत इत्याद्युपासनं च देवानां कार्यमेव। स्वोत्पत्तिस्थानत्वेन स्वाश्रयत्वेन मुक्तौ तत्र लयस्यापेक्षितत्वेन च तेषां तथोपासनस्योचितत्वात्। उक्तं च नारायणतन्त्रे "आधिव्याधिनिमित्तेन विक्षिप्तमनसोऽपि तु। गुणानाश्रयणाशक्तौ विष्णोर्ब्रह्मत्वमेव तु। स्मर्तव्यं सततं तत्तु न कदाचित्परित्यजेत्। अत्र सर्वगुणानां च यतोऽन्तर्भाव इष्यते। स्वोत्पत्त्यङ्गं च देवानां विष्णोश्चिन्त्यं सदैव तु। तेषां तत्र प्रवेशो हि मुक्तिरित्युच्यते बुधैः। तदाश्रिताश्च ते नित्यं ततश्चिन्त्यं विशेषतः इति माध्वाः। अत्रेदं वक्तव्यम्—तदाश्रिताश्चते नित्यं इति वदता देवानां स्वोत्पत्त्यङ्गे प्रवेशो दुरुपपादः। नहि रूपरसादयः घटं प्रविशन्तीति सुवचम्। एवं च तेषां तत्र प्रवेशो हि मुक्तिरिति त्वदुक्तमपि निरालम्बनमेव। किं च भगवदवयवानां व्यापकत्वात् जीवानां चाणुत्वात्त्वदभिमतानित्यतमोयोग्या नीचा अपि सदा तत्र प्रविष्टा एवेति नित्यमुक्ता एव स्युः। किं च प्रवेशः क्रियाविशेषः। स च जीवस्वरूपेण सहात्यन्ताभिन्न इति त्वद्रीत्या सर्वेषां नित्यमुक्तता दुर्वारैवेति दिक्॥

आसीनः सम्भवात् ॥ ७

सर्वदोपासनं कुर्वन्नप्यासीनो विशेषतः कुर्यात्। सदा विक्षेपाल्पत्वेन सम्भवात्॥

ध्यानाच्च ॥ ८

ध्यानत्वादपि आसीनतोचिता । उक्तं हि **नारायणतन्त्रे**—स्मरणोपासनं चैव ध्यानात्मकमिति द्विधा । स्मरणं सर्वदा योग्यं ध्यानोपासनमासने । नैरन्तर्यमनोवृत्तिर्ध्यानमित्युच्यते बुधैः । आसीनस्य भवेत्तत्तु न शयानस्य निद्रया । स्थितस्य गच्छतो वापि विक्षेपस्यैव सम्भवात् । स्मरणात्परमं ज्ञेयं ध्यानं नास्त्यत्र संशयः" इति ।

अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ ९

अचलं चेच्छरीरं स्यान्मनसश्चाप्यचालनम् । चलने तु शरीरस्य चञ्चलं च मनो भवेत्" इति **ब्रह्माण्डे** ।

स्मरन्ति च ॥ १०

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः । संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन्नित्यादि ।

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११

देशकालावस्थादिषु यत्रैकाग्रता भवति तत्रैव स्थातव्यम् । तमेव देशं सेवेत तं कालं तामवस्थितिम् । तानेव भोगान् सेवेत मनो यत्र प्रसीदति । नहि देशादिभिः कश्चित् विशेषः समुदीरितः । मनः प्रसादनार्थं हि देशकालादिचिन्तनेति **वाराहे** ।

अप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२

यावन्मोक्षस्तावदुपासनं कार्यम् । सर्वदैनमुपासीत यावद्विमुक्ति । मुक्तोऽपि ह्येनमुपासीत इति **सौपर्णश्रुतेः** । शृणुयाद्यावदज्ञानमतिर्यावदमुक्तता । ध्यानं च यावदीक्षा स्यान्नेक्षा क्वचन बाध्यते । दृष्टतत्त्वस्य च ध्यानं यदा दृष्टिर्न विद्यते । भक्तिश्चानन्तकालीना परमे ब्रह्मणि स्फुटा । आविमुक्तेर्विधिर्नित्यः स्वत एव ततः परमिति **ब्रह्माण्डे** इति माध्वाः ।

अत्रेदं वक्तव्यम् । आसीनत्वमचलत्वम् एकाग्रता चेत्यादि सर्वसम्मतमेव । स्वत एव ततः परमिति ब्रह्माण्डत्वाभिमतश्लोकशेषेण मोक्षकालेऽपि भक्तिरिति यदवादीः तत्तुच्छम् । मुक्तस्य हि भक्तिरुच्यमाना तत्स्वरूपात्मिकैवेति त्वदभिमतं त्वत्प्रक्रियानुकूलं च । तच्च व्याहतं संसारिसाधारण्यात् । पुत्रादिस्नेहव्यावृत्त्यर्थं हि माहात्म्यज्ञानपूर्वकत्वेन विशिष्टं स्नेहं भक्तित्वेन निरवोचः । अनादेस्तु कथं माहात्म्यज्ञानपूर्वकता स्यात् । सौपर्णश्रुतिःब्रह्माण्डवाक्यं च यदि प्रामाणिकं तर्हि ब्रह्मलोकावाप्तिरूपगौणमुक्तिपरमिति दिक् ॥

तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥ १३

ब्रह्मदर्शने सति उत्तराघस्याश्लेषः पूर्वस्य विनाशश्च । तद्यथा पुष्करपलाशे आपो न श्लिष्यन्ते एवमेवंविदि पाप कर्म न श्लिष्यते । तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं ह वा अस्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त इति तद्व्यपदेशात् ।

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४

इतरस्य पुण्यस्य । उक्तं चाग्नेये । यथाऽश्लेषो विनाशश्च मुक्तस्य तु विकर्मणः । एवं सुकर्मणश्चापि पततस्तमसि ध्रुवमिति ॥

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥ १५

पूर्वे पुण्यपापे अप्रारब्धकार्ये एव विनश्यतः । तस्य तावदेव चिरमिति तदवधेः । उक्तं च **नारायणतन्त्रे**—यदनारब्धपापं स्यात्तद्विनश्यति निश्चयात् । पश्यतो ब्रह्म निर्द्वन्द्वं हीनं च ब्रह्म पश्यतः । द्विषतोऽपि भवेत्पुण्यं नाशो नास्त्यत्र संशयः । तस्याप्यारब्धकार्यस्य न विनाशोऽस्ति कुत्रचित् । आरब्धयोश्च नाशः स्यादल्पयोः पुण्यपापयोरिति माध्वाः । नित्यनरकनिराकरणेनैव निरस्तमेतत् ॥

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ १६

ज्ञानिना कृतमग्निहोत्रादिकं तु मोक्षेऽनुभवायैव । स एनमविदितो न भुनक्ति यथा वेदो वाननूक्तोऽन्यद्वा कर्माकृतम् । यदि ह वा अप्यनेवंविन्महत्पुण्यं कर्म करोतीति तद्धास्यान्ततः क्षीयत एवात्मानमेव लोकमुपासीत स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयते तस्माद्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजत इति तद्दर्शनात् ।

अतोऽन्यदपीत्येकेषामुभयोः ॥ १७

मुक्तावनुभावकादन्यत्पुण्यमपि नश्यति । अप्रारब्धमनभीष्टं च तथा ह्येकेषां पाठः । उभयोस्त्यागेन । तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्यामिति । उक्तं च पाद्मे—अनभीष्टमनारब्धं पुण्यमस्य विनश्यति । किमुपायं परंब्रह्म ज्ञानिनो नास्ति संशय इति ।

यदेव विद्ययेति हि ॥ १८

ब्रह्मदर्शिकृतमल्पमपि पुण्यं महत्तममनन्तं भवति । यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति श्रुतेः । न हास्य कर्म क्षीयत इति च । अल्पमात्रं कृतो धर्मो भवेद् ज्ञानवतो महान् । महानपि कृतो धर्मो ह्यज्ञानान्निष्फलो भवेत्" । इति च भारते इति माध्वाः ।

अत्रेदं वक्तव्यम्। यदेव विद्ययेत्येतत् न ज्ञानिपरं किं तु देहातिरिक्तात्मविषयकपरोक्षज्ञानिपरं अवेक्षणेनाज्यस्येव उपनिषज्जन्यदेहातिरेकज्ञानेन जीवस्य संस्काराभ्युपगमात्। संस्कृतस्य च कर्माङ्गत्वात्। तत्त्वज्ञानं तु स्वतन्त्रफलसाधनम् न त्वङ्गम्। तदुक्तं व्याकरणाधिकरणे **भट्टपादैः**—सर्वत्रैव हि विज्ञानं संस्कारत्वेन गम्यते। पराङ्गं चात्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधार्यताम् इति। न चैवं तरप् प्रत्ययानुपपत्तिः। तस्य स्वार्थिकत्वात्। न च तत्र मानाभावः तरप्तमपौ घ इति **सूत्रकारोक्त्या** तज्ज्ञापनात्। अन्यथा हि लाघवार्थमातिशायनिकप्रकरण एव तादीवः पितौ घ इति वा ब्रूयात्। स्पष्टं चेदं भट्टसोमेश्वरादिग्रन्थेऽपि। पूर्वतन्त्ररीत्या चेदम्। अद्वैतमते तु उपनिषदा विद्ययेत्यनेनाङ्गावबद्धोपासनोच्यते। मतद्वयेऽपि तत्त्वज्ञानविनियुक्तं चैतत्। एतद्बुध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारतेत्यादिवचनस्वरसात्। अन्यथा कृतकृत्यत्वमौपचारिकं स्यादिति दिक्॥

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ सम्पत्स्यते॥ १९

आरब्धपुण्यपापे भोगेन क्षपयित्वा ब्रह्म सम्पत्स्यते। उक्तं च **नारायणतन्त्रे**—"आरब्धपुण्यपापस्य भोगेन क्षपणादनु। प्राप्नोत्येव तमो घोरं ब्रह्मविन्नात्र संशयः। उक्तं **चानुव्याख्याने**—ततो भोगेन पुण्यं च क्षपयित्वेतरत्तथा। ब्रह्मविद्ब्रह्मदर्शी च तमोमोक्षाववाप्नुत इति माध्वाः। अत्रापि तमोवेत्यंशो नित्यनरकनिराकरणेनैव निराकृतः अंशान्तरमविरुद्धमिति दिक्॥

इति श्रीतत्त्वकौस्तुभे द्वितीयपरिच्छेदे
चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः॥

शिवं शिवकरं देवं सर्वव्यापिनमीश्वरम्।
प्रणम्य शिरसा देवं लिखेऽहं तत्त्वकौस्तुभम्॥

देवानां मोक्ष उत्क्रान्तिश्च अस्मिन्पाद उच्यते॥

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च॥ १

वागभिमानिन्युमा मनोभिमानिनि रुद्रे विलीयते। वाचो मनोवशत्वदर्शनात्। तस्य यावन्नवाङ्मनसि सम्पद्यत इति शब्दाच्च। उमा वै वाक्समुद्दिष्टा मनो रुद्र उदाहृतः। इति **स्कान्दे**।

अत एव च सर्वाण्यनु॥ २

अत एव च शब्दात् सर्वाणि दैवतानि यथानुकूलं विलीयन्ते। अग्नौ सर्वे देवा विलीयन्ते। अग्निरिन्द्रे इन्द्र उमायामुमा रुद्रे विलीयत एवमन्यानि दैवतानि यथानुकूलमिति हि **गौपवन**श्रुतिः॥

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३

मन: प्राण इत्युत्तरवचनात् । मनोऽभिमानी रुद्र:प्राणवायौ विलीयते । वायोर्वा रुद्र उदेति । वायौ विलीयते तस्मादाहुर्वायुर्देवानां श्रेष्ठ इति कौण्डिन्यश्रुतेः ।

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४

स प्राण: परमात्मनि विलीयते । सर्वे प्राणमुपगच्छन्तीत्यादिश्रुतेः ।

भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ५

भूतेष्वन्येषां देवानां लयः । भूतेषु देवा विलीयन्ते भूतानि परे इति **बृहच्छ्रुतेः** ॥

नैकस्मिन् दर्शयतो हि ॥ ६

नैकस्मिन् भूते सर्वेषां देवानां लयः । पृथिव्यामृभवो विलीयन्ते वरुणेऽश्विनावग्नावग्नयो वायाविन्द्रः सोम आदित्यो बृहस्पतिरित्यादि महोपनिषच्चतुर्वेदशिखे दर्शयतो हि । अतोऽग्नौ देवा विलीयन्त इत्यत्र निर्दिष्टानामेव लय इत्यादीनि माध्वाधिकरणानि ।

अत्रेदं वक्तव्यम् । प्रागुक्तरीत्या अद्वैते सुस्थे त्वयोच्यमानं तारतम्यं स्वोत्कृष्टदेवतासु अपकृष्टानां लय इत्यादिकं च सर्वमसङ्गतमेव । तथा च श्रुतिः—इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरित्यादि । न च व्यवहारिकं तारतम्यं, मोक्षे व्युत्पाद्यमानत्वात् । त्वया सत्तात्रैविध्यानभ्युपगमाच्च । किं च त्वदुक्तं तारतम्यमनेकोपनिषद्विरुद्धम् । तथाहि—तलवकारोपनिषदि-अग्निवायुमघोनां दुरभिमानभङ्गः । पार्वत्या अनुग्रहात् भयनिवृत्तिश्चेत्यादि श्रूयते । वायुर्वा अहमस्मीत्यब्रवीन्मातरिश्वा वा अहमस्मीति तस्मिन् त्वयि किं वीर्यमित्यपीदं सर्वमाददीय यदिदं पृथिव्यामिति । तस्मै तृणं निदधौ एतदादत्स्वेति तदुप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाकादातुं स तत एव निववृते नैतदशकं विज्ञातुमित्यादि । स तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम बहुशोभमानामुमां हैमवतीमित्यादि च । अथर्वशिरसि च । ते देवा रुद्रमपृच्छन् । को भवानिति । सोऽब्रवीदहमेकः प्रथममासं वर्तामि च भविष्यामि च नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्तः इत्यादि । समन्वयाधिकरणद्युभ्वाधिकरणयोर्भङ्गे उक्तमपीहानुसन्धेयम् । एतेन वक्ष्यमाणं मुक्तौ तारतम्यं गुणोपसंहारे अनुव्याख्यानादौ व्युत्पादितं च सर्वमपास्तम् । प्रकृतमनुसरामः ।

समना चासृत्युपक्रमात् अमृतत्वं चानुपोष्य ॥ ७

देशतः कालतश्च व्याप्त्या समो ना परमपुरुषो यस्याः सा समना संसारानुपक्रमात् स्वत एवामृतत्वं तस्याः । **बृहच्छ्रुतिश्च** । द्वौ वाव सृत्यनुक्रमौ । प्रकृतिश्च परतश्च । द्वावेतौ नित्यमुक्तौ नित्यौ च सर्वगतौ चेति ज्ञात्वा विमुच्यत इति । खण्डनं प्राग्वत् । द्वित्वस्य व्या वहारि-

कत्वात् । त्वद्रीत्या तु पञ्चपञ्चजना इत्यादिवदुपपत्तेः । समाना चासृतीति साम्प्रदायिकं त्वतः प्राचीनैरभियुक्तैर्व्याख्यातं पाठं विहाय पाठान्तरकल्पनानौचित्यं च । नद्यृतश्चेति कपि समनाकेति प्रयोगापत्तेश्च । न च समासान्तविधिरनित्य इति कथंचित्समाधातुं युक्तम् । नित्यत्वदार्ढ्यार्थत्वा-दिति दिक् ॥

तदपीते संसारव्यपदेशात् ॥ ८

प्रकृतौ लीने पुनः संसारसत्त्वात् । न तस्याः सर्वात्मना भगवत्साम्यमिति भावः । समावेतौ प्रकृतिश्च परमश्च । नित्यौ सर्वगतौ नित्यमुक्तावसमौ । प्रकृतिश्च परश्च विलीनो हि प्रकृतौ संसारमेति । विलीनः परमेह्यमृतत्वमेति । इति **सौपर्णेय**श्रुतेः ॥

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९

सूक्ष्मत्वं चाधिकं ब्रह्मणः । ज्ञानानन्दैश्वर्यादिप्रमाणाधिक्यं च । सर्वतः प्रकृतिः सूक्ष्मा प्रकृतेः परमेश्वरः । ज्ञानानन्दौ तथैश्वर्यं गुणाश्चान्येऽधिकाः प्रभोरिति **चतुरश्रुतिः** ॥

नोपमर्दनातः ॥ १०

अतस्तस्य ये विशेषगुणास्तेषामनुपमर्देनैव साम्यम् । उभयोर्बन्धाभावाविशेषेऽपि स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यादिवैषम्यात् । उक्तं च भविष्यत्पर्वणि-देशतः कालतश्चैव समा प्रकृतिरीश्वरे । उभयोरप्यबद्धत्वं तदबन्धः परात्मनः । स्वत एव परेशस्य सा चोपास्ते सदा हरिम् । प्रकृतेः प्राकृतस्यापि ये गुणास्ते तु विष्णुना । नियता नैव केनापि नियता हि हरेर्गुणा इति माध्वाः ॥

अत्रेदं वक्तव्यम् । हरेः प्रकृतिं तद्गुणांश्च प्रति नियामकत्वं दुर्वचम् । तद्धि न जनकत्वम् । तस्या अनादित्वात् । नापि व्यापकत्वं समव्याप्तत्वेनाविशेषात् । यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षयेति वचनमप्यपार्थकम् । अनुग्रहत इति पञ्चम्यर्थस्य बाधात् । न सन्ती-त्यादेरप्रसिद्धिग्रस्तत्वाच्चेति दिक् । एतेनास्यैव चेत्यादिप्रवृद्धकोऽपि परास्तः ।

स्मर्यते चेति सूत्रान्तरम् ॥ १४

विष्णोः केचित्समाः । केचिदसमाः । समासमा तु रमोक्ता । अत्रार्थे स्पष्टो ह्येकेषा-मिति पूर्वसूत्रेण अथातः समाश्चासमाश्चाभिवीयन्ते समासमाश्च । अथ समानि ब्रह्मणोरूपाणि यैरुत्पत्तिस्थितिलयानि यतिरायतिश्चैकं ह्येवैतद्भवत्यथासमा ब्रह्मेन्द्ररुद्रप्रजापतिबृहस्पतिर्ये केचिदेव-गन्धर्वा मनुष्याः पितरोऽसुरा यत्किंचिदेवं चरमचरं चाथ समासमा प्रकृतिर्वाव समासमैषा हि नित्या-परा तद्वशा चेति **माध्यन्दिनायनानां** श्रुतिमुक्त्वा स्मृतिमनेनाह, उक्तं च **वाराहे** मत्स्यकूर्मवराहाद्याः समा विष्णोरभेदतः । ब्रह्माद्यास्तु असमाः प्रोक्ताः प्रकृतिश्च समासमेति माध्वाः । खण्डनं प्राग्वत् । किं च सच्चिदानन्दनित्यत्वादिना जीवा अपि समाः सर्वसमा तु रमापि न, मत्स्यादिनां चा-

भेदात्साम्यं दुर्वचं सादृश्यस्य भेदगर्भत्वात् । अन्यथा निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीति श्रुत्या जीवा ब्रह्मणोरभेद एव सिध्येत् । साम्यशब्दबलादेव भेदसिद्धिरिति त्वदीयानां खण्डनं गर्भस्रावेणैव गच्छेत् । तस्मादुक्तविभागो निष्फलो दुरुपपादश्चेति दिक् ॥

तानि परे तथाह्याह ॥ १५

प्राप्यद्वारेण सर्वाणि दैवतानि परमात्मनि विलीयन्ते । सर्वे देवाः प्राणमाविश्य देवी-मुक्तालयं परमे यान्त्यचिन्त्ये । इति **कौषारवश्रुतेः** । इति माध्वाः । खण्डनं प्राग्वत् ॥

अविभागो वचनात् ॥ १६

एते देवा एतमात्मानमनुप्रविश्य सत्याः सत्यकामाः सत्यसंकल्पा यथा निकाम-मन्तर्बहिः परिचरन्तीति **गौपवनश्रुतेः** । तत्परमेश्वरकामाद्यविभागेनैव तेषां सत्यकामत्वं कामेन मे काम आगादित्यादिश्रुतेः । उक्तं च **ब्राह्मे** मुक्तानां सत्यकामत्वं सामर्थ्यं च परस्य तु । कामानु-कूलकामत्वं नान्यत्तेषां विधीयत" इति । इति माध्वाः । खण्डनं प्राग्वत् । किं च त्वद्रीत्या कामादेः स्वरूपात्मकत्वादानुकूल्यादिकं दुर्वचमिति दिक् ॥

तदोकोग्रेत्यादिसूत्राणां माध्वानां व्याख्यानं प्रायेणास्माकमपि संवादित्वान्नोट्टङ्क्यते ।

अतश्चायनेऽपि हि दक्षिणे ॥ २०

दक्षिणे मरणाद्याति स्वर्गं ब्रह्मोत्तरायणे इत्युक्तेपि ज्ञानिनो दक्षिणोत्क्रान्तिर्युज्यते । शतं पञ्चैव सूर्यस्य दक्षिणायनरश्मयः । तावन्त एव निर्दिष्टा उत्तरायणरश्मयः । ते सर्वेदेह-सम्बद्धाः सर्वदा सर्वदेहिनाम् । महर्लोकादिगन्तार उत्तरायणरश्मिभिः । निर्गच्छन्तीतरैश्चापि यैरेष्टव्योत्तरा गतिः । उत्तरं दक्षिणमिति त एव तु निगद्यते । न तु कालादिविशेषोऽस्ति ज्ञानिनां नियमात्फलम् । ददाति कालानुगुणफलं किंचिद्विशिष्यते । अत्युत्तमानां केषां चित् न विशेषोऽस्ति कालतः । इति **नारायणाध्यात्म** इति माध्वाः । खण्डनं प्राग्वत् । नहि ज्ञानिनो गमनादिकमस्ति । अत्र ब्रह्म समश्नुते इति श्रुतेः । उक्तवचनानि तु ब्रह्मलोकाख्यगौणमुक्तिपराणीति दिक् ॥

योगिनः प्रति स्मर्यन्ते स्मार्ते चैते ॥ २१

न केवलं कालादिकृते ब्रह्मचन्द्रगती स्मर्येते । किं तु स्मार्ते स्मरणनिमित्ते । योगी प्राप्य निवर्तेत इत्यत्र योगीति विशेषणात् । गत्यनुस्मारणाद्ब्रह्म चन्द्रं वा गच्छति ध्रुवम् । अननुस्म-रतः काले स्मरणं प्राप्य वै गतिरिति **अध्यात्मे** । खण्डनं प्राग्वत् ।

इति श्रीतत्त्वकौस्तुभे द्वितीयपरिच्छेदे
चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तृतीयपादे मार्गो गन्तव्यं च निरूप्यत इति माध्वाः। मार्गश्च गौणमुक्तेरेव, परममुक्तेस्तु न संभवतीति प्रागेवोक्तम्। सूत्राणां पाठोऽर्थश्च प्रायेण संवादी। क्वचित्तु विशेषः। तद्यथा—

आतिवाहिकस्तल्लिङ्गात्॥ ४

आतिवाहिको वायुपुत्रः। उक्त च ब्रह्मतर्के—"उत्क्रान्तस्तु शारीरात् सोदूगच्छत्यर्चिषमेव तु। ततोऽपि वायोः पुत्रं च योऽसौ नाम्नातिवाहिकः। ततोहः पूर्वपक्षं च उदक् संवत्सरं तथा। तडितं वरुणं चैव प्रजापं सूर्यमेव च। सोमं वैश्वानरं चेन्द्रं ध्रुवं देवं दिवं तथा। ततो वायुं परं प्राप्य तेनैति पुरुषोत्तममिति। आतिवाहिका इति तु माध्वात्प्राचां पाठः। एतत्पादार्थखण्डनं प्राग्वत्॥

इति श्रीतत्त्वकौस्तुभे द्वितीय-
परिच्छेदे चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः॥

चतुर्थपादे भोग उच्यते—

सम्पद्याविर्भावःस्वेन शब्दात्॥ १

स एवंविदेवं मन्वान एवं पश्यन्नात्मानमभिसंपद्यैतेनात्मना यथाकामं सर्वान् कामाननुभवतीति **सौपर्णश्रुतेः**।

मुक्तः प्रतिज्ञानात्॥ २

मुक्त एवातोच्यते। अहरहरेताननुप्रविशाति। अथ सङ्क्रमे च न तत्र मोदते। न कामाननुभवति बद्धो ह्येव तदा भवत्यथ यदेनं मुक्तोनुप्रविशति मोदते च प्रमोदते च। कामांश्चैवानुभवन्ति कामांश्चैवानुभवतीति **बृहच्छ्रुतौ** प्रतिज्ञानात्॥

आत्मा प्रकरणात्॥ ३

परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति छान्दोग्ये। परंज्योतिःशब्देन परमात्मैवोच्येत। तत्प्रकरणात्। परंज्योतिः परंब्रह्म परमात्मादिका गिरः। सर्वत्र हरिमेवैकं ब्रूयुर्नान्यं कथंचनेति **ब्रह्माण्डे**॥

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४

ये भोगाः परमात्मना भुज्यन्ते त एव मुक्तैर्भुज्यन्ते यानेवाहं शृणोमि यान्पश्यामि यान् जिघ्रामि तानेवैते इदं शरीरं विमुच्यानुभवन्तीति **चतुर्वेदशिखायां** दृष्टत्वात्। भविष्यत्पुराणे च मुक्ताः प्राप्य परं विष्णुं तद्भोगान् लेशतः क्वचित्। बहिष्ठान् भुञ्जते भोगान् आनन्दादीन् कथंचनेति ॥

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५

सर्वदेहपरित्यागेन मुक्ताः सन्तो ब्राह्मेणैव देहेन भोगान्भुञ्जते इति जैमिनिर्मन्यते। स वा एष ब्रह्मनिष्ठ इदं शरीरं मर्त्यमतिसृज्य ब्रह्माभिसम्पद्य ब्रह्मणा पश्यति ब्रह्मणाशृणोति ब्रह्मणैव सर्वमनुभवतीति **माध्यंदिनायन**श्रुतावुपन्यासात्। आदत्ते हरिहस्तेन हरिदृष्टयैव च पश्यति। गच्छेच्च हरिपादेन मुक्तस्यैषा स्थितिर्भवेदिति स्मृतेः। गच्छामि विष्णुपादाभ्यां च विष्णुदृष्टया च दर्शनम्।" इत्यादिपूर्वस्मरणान्मुक्तस्य च भविष्यतीति। बृहत्तन्त्रोक्तयुक्तेश्च ॥

चितिमात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ६

चितिमात्रो देहो मुक्तानां पृथग्विद्यते तेन भुञ्जते। सर्वं वा एतदचित्परित्यज्य चिन्मात्र एवैष भवति चिन्मात्र एवावतिष्ठते। तामेतां मुक्तिरित्याचक्षत **इत्युद्दालकश्रुतेः**। चिदात्मकत्वादिति औडुलोमिः मन्यते ॥

एवमप्युपन्यासात पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ॥ ७

स वा एष एतस्मान्मर्त्यात् विमुक्तश्चिन्मात्री भवत्यथ तेनैव रूपेणाभिपश्यत्यभिशृणोति अभिमनुतेऽभिविजानाति तामाहुर्विमुक्तिरिति **सौपर्ण**श्रुतौ चिन्मात्रेणाप्युपन्यासाज्जैमिन्युक्तस्य च भावादुभयत्राप्यविरोधं बादरायणो मन्यते। **नारायणाध्यात्मे** च "मर्त्यं देहं परित्यज्य चितिमात्रात्मदेहिनः। चितिमात्रेन्द्रियाश्चैव प्रविष्टा विष्णुमव्ययम्। तदङ्गानुगृहीतैश्च स्वाङ्गैरेव प्रवर्तनम्। कुर्वन्ति भुञ्जते भोगान् तदन्तर्बहिरेव वा। यथेष्टं परिवर्तन्ते तस्यैवानुग्रहादिति ॥

सङ्कल्पादेव च तच्छ्रुतेः ॥ ८

न तेषां भोगादिषु प्रयत्नापेक्षा, स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीत्यादिश्रुतेः ॥

अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ९

सत्यसंकल्पत्वादेव । परमोऽधिपतिस्तेषां विष्णुरेव न संशयः । ब्रह्मादिमानुषान्तानां सर्वेषामविशेषतः । ततः प्राणादिनामान्ताः सर्वेऽधिपतयः क्रमात् । आचार्याश्चैव सर्वेऽपि यैर्ज्ञानं सुप्रतिष्ठितम् । एतेभ्योऽन्यः पतिर्नैव मुक्तानां नात्र संशय इति **वाराहे** ॥

अभावं बादरिराह ह्येवम् ॥ १०

चिन्मात्रं विनान्यो देहस्तेषां न विद्यत इति बादरिः । अशरीरो वाव तदा भवति अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतो याभ्यां एष उन्मथ्यत इत्येवं **काठरव्य** श्रुतावववादि ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पाम्नानात् ॥ ११

स वा एवंवित्परममभिपश्यति अभिशृणोति ज्योतिषा रूपेण चिता वाऽचिता वा नित्येन वा अनित्येन वा यावानन्दी ह्येष भवति नानानन्दः किंचिदुपस्पृशति **इत्यौद्दालकश्रुतौ** विकल्पाम्नाना-दन्यदेहस्यापि भावं जैमिनिर्मन्यते ॥

द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः ॥ १२

यथा द्वादशाहः क्रत्वात्मकः सत्रात्मकश्च भवति एवं मुक्तभोगो बाह्यशरीरकृतश्चिन्मा-त्रकृतश्च भवतीति बादरायणो मन्यते । अत्रोपपत्तिमाह—

तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ॥ १३

सन्ध्यं स्वप्नः । सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानमिति श्रुतेः ॥

भावे जाग्रद्वत् ॥ १४

ब्रह्मवैवर्ते च स्वप्नस्थानां यथा भोगो विना देहेन युज्यते । एवं मुक्तावपि भवेत् विना देहेन भोजनम् । स्वेच्छया वा शरीराणि तेजोरूपाणि कानिचित् । स्वीकृत्य जागरितवत् भुक्त्वा त्यागः कदाचनेति ॥

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥ १५

शरीरमनुप्रविश्यापि तत्प्रकाशयन्तः पुण्यानेव भोगाननुभवन्ति । नतु दुःखादीन् । यथा प्रदीपिकादिषु प्रविष्टः तत्स्थं तैलाद्येव भुङ्क्ते नतु तत्कार्ष्ण्यादि । तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य भवतीति हि दर्शयति । नन्वेतत्स्वर्गादिविषयकं किं न स्यादित्याशंक्याह—

स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ १६

सुप्तौ मोक्षे वा तदुच्यते। अत्र पिताऽपिता भवति। अनन्वगतं पुण्येन अनन्वागतं पापेन इत्याद्याविष्कृतत्वात्। **ब्रह्मतर्के च** "ज्योतिर्मयेषु देहेषु स्वेच्छया विश्वसाक्षिणः। भुञ्जते सुसुखान्येव न दुःखादीन् कदाचन। तीर्णा हि सर्वशोकास्ते पुण्यपापविवर्जिताः। निवृत्तसर्वदोषास्ते गुणमात्रस्वरूपत इति ॥

जगद्व्यापारवर्जम् ॥ १७

सर्वान् कामानाप्त्वाऽमृतः समभवदित्युच्यते। तत्र सृष्ट्यादिभ्योऽन्यानाप्नोति। कुतः?

प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च ॥

जीवप्रकरणात् जीवानां तादृक्सामर्थ्यविदूरत्वाच्च। वाराहे च—"स्वाधिकानन्दसंप्राप्तौ सृष्ट्यादिव्यापृतेष्वपि। मुक्तानां नैव कामः स्यादन्यान्कामांस्तु भुञ्जते। तद्योग्यता नैव तेषां कदाचित्क्वापि विद्यते। नचायोग्यं विमुक्तोऽपि प्राप्नुयान्नच कामयेदिति ॥

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ॥ १८

ता यो वेद स वेद ब्रह्म। सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति इति प्रत्यक्षोपदेशाज्जगदैश्वर्यमस्तीति चेन्न, आधिकारिकमण्डलाधिपतिर्ब्रह्मा हि तत्रोच्यते। **गारुडे** च आत्मन्येव परं देवमुपास्य हरिमव्ययम्। केचिदत्रैव मुच्यन्ते नोत्क्रामन्ति कदाचन। अत्रैव च स्थितिस्तेषां अन्तरिक्षे तु केचन। केचित्स्वर्गे महर्लोके जने तपसि वा परे। केचित्सत्ये महाज्ञाना गच्छन्ति क्षीरसागरम्। तत्रापि क्रमयोगेन ज्ञानाधिक्यात्समीपगाः। सालोक्यं च समीपत्वं सारूप्यं योग एव च। इमामारभ्य सर्वत्र यावत्तु क्षीरसागरम्। पुरुषोऽनन्तशयनः श्रीमन्नारायणाभिधः। मानुषा वर्णभेदेन तथैवाश्रमभेदतः। क्षितिपा मनुष्यगन्धर्वा देवाश्च पितरश्चिराः। आजानजाः कर्मजाश्च तात्त्विकाश्च शचीपतिः। रुद्रो ब्रह्मेति क्रमशः तेषुचैवोत्तमोत्तमाः। नित्यानन्दे च भोगे च ज्ञानैश्वर्यगुणेषु च। सर्वे शतगुणोद्रिक्ताः पूर्वस्मादुत्तरोत्तरम्। पूज्यन्ते चावरैस्तेषु सर्वपूज्यश्चतुर्मुखः। स्वजगद्व्यापृतिस्तेषां पूर्ववत्समुदीरिता। सयुजः परमात्मानं प्रविश्य च बहिर्गताः। तद्रूपान् प्राकृतांश्चापि विना भोगांस्तु कांश्चन। भुञ्जते मुक्तिरेवेति विस्पष्टं समुदाहृतेति ॥

विकारावर्ति च तथा हि दर्शयति ॥ १९

विकारावर्तिव्यापारो मुक्तानां विद्यते। इमं मानवमावर्तं नावर्तन्त इति श्रुतेः। वाराहे च—"स्वाधिकारेण वर्तन्ते देवा मुक्तावपि स्फुटम्। बलिं हरन्ति मुक्ताय विरिञ्चाय च पूर्ववत्। सब्रह्मकास्तु ते देवा विष्णवे च विशेषतः। न विकाराधिकारस्तु मुक्तानां अन्य एव तु। विकाराधिकृता ज्ञेया ये नियुक्तास्तु विष्णुनेति ॥

स्थितिमाह दर्शयतश्चैव प्रत्यक्षानुमाने ॥ २०

एतत्साम गायन्नास्ते इत्युच्यते। तत्रानन्दादीनां वृद्धिर्ह्रासश्च न विद्यते। एकप्रकारेणैव सर्वदा स्थितिः। स एष एतस्मिन् ब्रह्मणि सम्पन्नो न जायते न म्रियते न हीयते न वर्धते स्थित एव तथा भवति। दर्शनेव ब्रह्म दर्शन्नेवात्मानं तस्यैवं दर्शतो नापत्तिर्विपत्तिरित्याह। **जाबालश्रुतौ**—यत्र गत्वा न म्रियते यत्र गत्वा न जायते। न हीयते यत्र गत्वा यत्र गत्वा न वर्धते इति। मोक्षधर्मे विद्वत्प्रत्यक्षात् कारणाभावलिङ्गाच्च। ब्रह्मवैवर्ते च—न ह्रासो न च वृद्धिर्वा मुक्तानां विद्यते क्वचित्। विद्वत्प्रत्यक्षसिद्धत्वात् कारणाभावतोऽनुमा। हरेरुपासना चात्र सदैव सुखरूपिणी। न च साधनभूता सा सिद्धिरेवात्र सा यत इति॥

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ २१

न च भोगविशेषादिविरोधः। एतमानन्दमयमात्मानमनुप्रविश्य न जायते न म्रियते न ह्रसते न वर्धते यथाकामं चरति यथाकामं पिबति यथाकामं रमते यथाकाममुपरमत इति भोगमात्रसाम्यलिङ्गात्। अवृद्धिह्रासरूपत्वं मुक्तानां प्रायिकं भवेत्। कादाचित्कविशेषस्तु नैव तेषां निषिध्यत इति च **कौर्मे**॥

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२

न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते सर्वान् कामानाप्त्वाऽमृतः समभवत् समभवत्॥ इत्यादिश्रुतिभ्य इति मध्वभाष्यम्।

अत्रायं निष्कृष्टोऽर्थः। सायुज्यमुक्तिभाजो देवाः स्वोत्तमदेवतानुप्रवेशक्रमेण भगवद्देहमनुप्रविश्य ग्रहावेशन्यायेन भगवद्देहेन्द्रियैः तद्भुक्तानेव भोगान् कदाचिद्बहिर्निर्गत्यात्मस्वरूपाभिन्नैश्चिन्मात्रदेहेन्द्रियैः स्वसंकल्पोपनतान् भोगान् भुञ्जाना आनन्दवल्ल्युक्तक्रमेण स्वरूपानन्दज्ञानैश्वर्यभोगेषु चोत्तरोत्तरं शतगुणोत्कृष्टाः पूर्ववदेव मुक्तावपि यथास्वं ब्रह्मेन्द्रवरुणचन्द्रसूर्यादितत्तदाधिकारिकदेवतापदं तदनुसारिणमुत्तमाधमभावं पूज्यपूजकत्वादिव्यवस्थां चानुभवन्तो विहरन्ति। देवव्यतिरिक्तास्तु सालोक्यादिमुक्तिभाजो यथाधिकारं भूरादिषु सप्तसु लोकेषु भगवल्लोकेषु च स्थितानि भगवतः स्थानानि प्राप्य स्वेच्छया गृहीतबाह्यदेहैः चिन्मात्रदेहैर्वा स्वसंकल्पोपनतान् भुञ्जानाः पूर्ववद्वर्णाश्रमादिभेदं तदनुसारिणीं पूज्यपूजकत्वादिव्यवस्थां ज्ञानानन्दैश्वर्यभोगतारतम्यं च प्राप्ता विहरन्ति। न चैवं मुक्तानां तारतम्यवत्त्वे तद्दर्शनकृतदुःखद्वेषेर्ष्यादिभिर्मुक्तेरपुरुषार्थत्वप्रसङ्गः। निर्दोषाणां तेषां गुरुशिष्यवत्तदप्रसक्तेः। मुक्तानामन्तःकरणाभावाच्च ईर्ष्यादीनामन्तःकरणधर्मत्वेन च तदभावे असंभवादिति माध्वमतमिति।

अत्रेदं वक्तव्यम्। स्वोत्तमदेवतानुप्रवेशस्तावदसंगतः। इन्द्रं मित्रमित्युपक्रम्यैकं सद्विप्रा बहुधा वदन्तीति श्रुत्या अद्वैतस्यैव लाभात्। तस्य समर्थितत्वाच्च। भगवद्देहमित्यप्यसङ्गतम्। अपाणिपादमित्यादिश्रुतेः। ननु प्राकृतपाणिपादाद्यभावविषयिणी सा, भगवद्देहस्तु सच्चिदानन्द-

मात्रं पाणिपादादयोऽप्येवम्, उक्तम् भारततात्पर्यनिर्णये आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः सर्वत्र च स्वगतभेदविवर्जितात्मेति । अतो नोक्तदोष इति चेन्नैवम् । लोकवेदाधिकरणविरोधात् । देह-शब्दस्य करचरणपादादिशब्दानां च लोके अन्यत्रैव शक्तिग्रहात् । अनुप्रविश्येत्यप्यसङ्गतम् । भगवद्देहतदवयवानां व्यापकतया अणूनां जीवानां सर्वदा तत्सम्बन्धसत्त्वात् । एवं भगवद्देहेन्द्रियै-रित्यप्यसाधु । चक्षुरादिशब्दानामिन्द्रियशब्दस्य चान्यत्रैव शक्तिग्रहात् । तद्भुक्तानित्यप्यसाधु । भोगस्यापि तत्स्वरूपात्मकतया तत्कर्तृकभोगविषयत्वस्य भोग्येषु बाधात् । बहिर्निर्गत्येति तु सुत-रामसाधु । सर्वव्यापकादन्तर्यामिणो बहिर्भोगस्यैव दुर्वचत्वात् । चिन्मात्रदेहेन्द्रियैरित्यप्यसाधु । तृतीयार्थस्य करणत्वस्य बाधात् । स्वसंकल्पेत्यपि न युक्तम् । मुक्तावन्तःकरणाभावेन तद्धर्मसंकल्पा-योगात् । स्वरूपमात्रस्यातिप्रसक्तत्वात् । पूर्ववद्वर्णाश्रमादिभेदमित्यपि न, ब्राह्मणत्वादीनां स्थूल-शरीरधर्मत्वात् । आश्रमाणामप्यष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीतेत्यादिपर्यालोचतया तथात्वात् । अन्यथा लोकवेदाधिकरणविरोधध्रौव्यात् । अपि चैवं जीवस्यैव वर्णाश्रमकरचरणादिसकलकर्मज्ञानेन्द्रिय-सहितदेहरूपत्वं, तेनैव देहेन स्वप्ने मुक्तौ च व्यवहार इति वदतो देहात्मत्वादिमतप्रवेशः । किं च आदत्ते हरिहस्तेन हरिदृष्ट्यैव पश्यति । गच्छेच्च हरिपादेन इत्यादित्वदुक्तं दुरुपपादम् । स्वगतभेदविरहाभ्युपगन्तुस्तव उक्तव्यवस्थानुपपत्तेः । अभेदे हि हस्तचक्षुरादिना भगवान् गच्छति । मुखपादादिना आदत्ते । करपादादिना पश्यतीत्यादिसङ्करप्रसंगः स्पष्ट एव । नन्वेतत्सर्वं विशेषबलेन समाधास्यामीति चेन्न । विशेषशब्दस्यापि स्वरूपमात्रपरतया करचरणादिशब्द-तौल्यात् । तस्माच्छ्रुतिस्मृतिन्यायविरुद्धत्वान्माध्वोक्तमोक्षरूपफलं दुरुपपादमिति स्थिते तादर्थ्येन समन्वयाविरोधसाधनानामप्यविचार्यतया शास्त्रानारम्भ एव पर्यवस्यति । प्रागुक्तरीत्या त्वदभिमत-समन्वयादयोऽपि दुरुपपादा इति सहृदयैराकलनीयम् । यत्तु चतुरमाठरेत्यादिसकललोका-प्रसिद्धवचनानां साक्षितयोपन्यासात् तत्प्रयुक्तां स्वानाप्तत्वशङ्कां परिहर्तुं हनूमद्भीमसेनक्रमेण वायोः स्वयं तृतीयावतार इति उद्घुष्य तत्र च साक्षितया—प्रथमो हनूमान्नाम द्वितीयो भीमसेनकः । पूर्णप्रज्ञस्तृतीयस्तु भगवत्कार्यसाधकः । इति स्मृतिवचनमस्तीति स्वयमेव तदुदाहर-णेन शिष्यान् प्रतार्य किं बहुना श्रुतिसिद्धोऽयमर्थ इति दर्शयितुं भाष्यान्ते मध्वेन पद्यं निर्मितम्—

> **यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्यलं**
> **बडित्तद्दर्शतमित्थमेव निहितं देवस्य भर्गो महत् ।**
> **वायो रामवचोनयं प्रथमकं पृक्षो द्वितीयं वपुः**
> **मध्वो यत्तु तृतीयतःकृतमिदं भाष्यं हरौ तेन हि ॥** इति ॥

तस्यायमर्थः—यस्य वायोः वेदवचने बलित्थेत्यादौ अत्यद्भुतानि त्रीणि रूपाणि उदितानि तेनेदं हरि-विषयकं भाष्यं कृतम् । तस्य मूलरूपम् त्रीणि रूपाणीति विशिनष्टि- बडित्यादिना यस्य तत् मूलरूपं बट्बिलात्मकं दर्शतं ज्ञानरूपं च दृशेरौणादिको अतच् प्रत्ययः । किं च भर्गः भरणगमनयोः कर्तृ । डुभृञ् भरणे गम्लृ गतौ आभ्यामसुच्प्रत्ययो डिच्च । अपि च महत् श्रेष्ठं न केवलं

मूलरूपमेव, किं तु यस्यावतारेषु निहितं रूपमपीत्थमेव यस्य प्रथमं रामविषयाणि वचांसि मूल-रामायणादिवचांसि तेषां नयनं नीयते एष्वेषु प्रवर्त्यते अनेनेति एरच् इत्यच् यस्य द्वितीयं वपुःपृक्षः पूतनाक्षयकारीत्यर्थः। पुंस्त्वं श्रुत्यनुसारेण, यस्य तृतीयं वपुरेव मध्व इत्यादि ॥

अत्रेदं वक्तव्यम्। बिभर्तिगच्छतिभ्यां धातुभ्यां एकमसुच्प्रत्ययं वदन्तो व्याख्यातारस्ता-वदनभियुक्ता एवेति स्पष्टम्। मूलश्लोकोप्यसंगतः। बळित्थेति सूक्तस्याग्नेयत्वेन तत्र मध्वाद्यनन्व-यात्। तथा चानुक्रान्तं-वेदिषदेसप्तोनादीर्घतमा औचथ्यः आग्नेयं तु द्वित्रिष्टुभन्तं तु त्रिष्टुप् दशमी वा। बळित्थासमिद्ध इति। इह बळित्थेति सूक्तप्रतीकं तत्र च वेदिषद् इत्यत्रोक्तं सर्वं संबध्यते आग्नेय त्विति तुशब्दोपादानात्। तथा च परिभाषितं तु हि वै तच्छब्दयुक्तानि द्विचतुः पञ्च-षट्सूक्तभाञ्जीति। युक्तं चैतत्। सहसो यतो जनीति वाक्यशेषात्। दिवः शिशून् सहसः सूनुमग्निं सहसः सूनुरग्निरध्वरे हित इत्यादौ सहसो जन्यत्वस्य वह्निलिङ्गतया प्रसिद्धेः। सूक्त-चरममन्त्रे अस्ताव्यग्निरिति दर्शनाच्च। यदि तु वाक्यशेषानुक्रमणिकादिविरुद्धं स्वेच्छया व्याकरोषि तर्ह्यतिप्रसङ्गः। अयं ते योनिरिति मन्त्रे नग्न इति पदंभित्वा नग्नस्सन्नारोहेति योजनामाश्रित्य मातृगमनकर्तव्यताया अपि त्वया स्वीकर्तव्यतापत्तेः। तस्मात्सकलवैदिकमर्यादां न्यायोपष्टम्भं चोल्लंध्य प्रवृत्तमिदं मध्वदर्शनं प्रामाणिकैरुपेक्षणीयमिति स्थितम्। एवं स्थिते सति श्रीशङ्करभगव-त्पादकृतं निसर्गोज्ज्वलं वाचस्पतिमिश्रप्रभृतिभिः पण्डितवर्यैः निष्कर्षं प्रापितं शारीरकमेकमेव श्रेयोर्थिभिरादरणीयमिति सिद्धम् ॥

इति श्रीमद्विद्वन्मकुटमाणिक्यलक्ष्मीधरभट्टसूनुभट्टोजिभट्टविरचिते
तत्त्वकौस्तुभे द्वितीयपरिच्छेदे चतुर्थस्याध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥
समाप्तश्चाध्यायः ॥

तृतीयः परिच्छेदः

श्रीशङ्करभगवत्पादकृतं भाष्यमादर्तव्यमित्युक्तम्। तत्कार्यविषयभूतमर्थं संक्षेपेण प्रदर्शयामः। प्राग्भवीयसुकृतपरिपाकात् कश्चिन्निष्कामस्सन् ईश्वरार्पणबुद्ध्या कर्माण्यनुतिष्ठति ज्ञानोद्देशेन वा विविदिषोद्देशेन वा, ततो भगवदनुग्रहादतिविमलमानसो विवेकं लभते। स चेत्थं—यत्र यत्र कर्मफलीभूतं सुखं सम्भाव्यते आमनुष्यादा ब्रह्मलोकं तत्र तत्र क्षयो नियतः। 'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते' इति श्रुतेः। भावकार्यस्य घटादेरिव क्षयनियमाच्च। अक्षय्यं हि चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवतीति श्रुतिस्तूक्तन्यायोपष्टब्धश्रवणविध्य-पेक्षितक्षयप्रतिपादकश्रुतिविरोधात् गुणवादः। उक्तं हि—विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधा-रिते। भूतार्थवादस्तद्धानात् अर्थवादस्त्रिधा मत इति। न चानित्यत्वेप्यगत्या तदेवादर्तव्यमिति

वाच्यम् आनन्दरूपस्यात्मनः सत्त्वेनागत्यभावात् । इत्थं विवेके सति अनित्यदर्शनकृतं विषयेषु उपेक्षात्मकं मन्दवैराग्यं लभ्यते । इदमेव परीक्ष्यलोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायादिति श्रुतेरित्यर्थः । ततः चित्तेन्द्रिययोः व्यापारोपरमरूपौ शमदमौ भवतः । ततो द्वन्द्वसहनरूपा तितिक्षा श्रद्धावित्त इत्यादि श्रुत्युक्ता श्रद्धा च। ततोऽनर्थं जिज्ञासुः तज्ज्ञानोपायं विचारयन् तरतिशोकमात्मवित्' 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति' इत्यादिश्रुतिभिः ज्ञानस्य तदुपायतां निश्चित्य 'ब्रह्मविद्ब्रैव भवती'त्यादिना च ब्रह्मीभावस्यापि ज्ञानायत्ततामवगत्य जिज्ञासते । ननु ब्रह्म निर्विशेषं तच्च अवगतं चेन्न तर्हि जिज्ञास्यम् निश्चितत्वात् । नहि कोटिद्वयानवगाहिनो वेदान्तजनितज्ञानस्यानिश्चयरूपत्वम् इति चेन्न, अविचारितवेदान्तजन्यत्वेन तस्यापातरूपत्वादापातत्वं च संशयनिवृत्त्यसमर्थत्वम् तच्च निष्प्रकारके एककोटिके च सर्वैरभ्युपेतम् । नहि पराभ्युपेतनिर्विकल्पकाद्वा प्रमेयम् प्रमेयमिति ज्ञानाद्वा अयं यावत्स्वगतधर्मवामिति ज्ञानाद्वा अयं वह्निरित्याहार्यारोपाद्वा वह्निमान्नवेत्ति संशयस्य निवृत्तिं कश्चिदभ्युपैति । तच्चापातज्ञानं संशयत्वेन परिभाष्यताम् । परिभाषाया अपर्यनुयोज्यत्वात् । सर्वथापि ब्रह्म न वेति संशयनिवृत्तिक्षमज्ञानस्यानिष्पन्नत्वाद्युक्तैव जिज्ञासेति स्थितम् । य एवं विवेकवैराग्यशमादिसम्पन्मुमुक्षाख्यसाधनचतुष्टयसम्पन्नो जिज्ञासुः कर्मणामनुपयोगं विक्षेपहेतुतां च पश्यन्नेव निजेच्छयैव तत्परित्यागे प्रत्यवैष्यामीति पर्यालोच्य एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीत्यादिवाक्याच्च सन्यासस्य ज्ञानसाधनत्वं निश्चित्य कर्मणां विधितःपरित्यागरूपं सन्न्यासं करोति । सन्यासश्च जन्मान्तरकृतोऽप्युपकरोति, ज्ञानप्रतिबन्धकनिवृत्तिरूपस्य तद्द्वारस्य ततोऽपि सम्भवात् । अत एव अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेरित्यधिकरणे विधुरस्यापि श्रवणेऽधिकारो निर्णीतः । 'यद्यातुरः स्यात् मनसा वाचा वा सन्न्यसेत्' इत्यापत्सन्यासविधिः । जनकादीनां श्रवणं चात एव सङ्गच्छते । ततः कृतसन्यासः श्रवणार्थं गुरुमुपसर्पति 'तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं इत्यादिश्रुतेः । ततः तदधीनःसन् सर्वेषां वेदान्तानां अद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्यं निश्चित्येत्थं मनुते । ननु त्वंपदार्थस्य प्रमातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वादिधर्मिणः तद्विपरीतब्रह्मणा कथमभेदः । न च भागत्यागलक्षणया चिदंशस्यैवाभेदं ब्रूम इति वाच्यम् । विरुद्धधर्मविशिष्टयोरिव तदुपलक्षितयोरप्यभेदायोगात् । नहि घटत्वपटत्वोपलक्षितयोरभेदः सम्भवति । तथा च वाक्यस्योपासनापरत्वं अर्थान्तरपरत्वं वा बोध्यमिति चेन्न, जीवो ब्रह्मभिन्नः तदवृत्तिधर्मवत्त्वात् इत्यनुमाने व्यावहारिकभेदेन सिद्धसाधनात् पारमार्थिकभेदवानिति साधने तु साध्याप्रसिद्धिः स्वसमानसत्ताकेति विशेषणे तु स्वत्वस्याननुगतत्वेन जीवपरत्वे पुनस्साध्याप्रसिद्धिः । घटदृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं च । एतेन स्वज्ञानाबाध्यत्वं स्वाज्ञानकार्यप्रतीत्यविषयत्वं यावद्धर्मिस्वरूपानुवर्तित्वं धर्मिसमसत्ताकत्वं भेदेन विशेषणं प्रत्युक्तम् ॥

किञ्च प्राङ्मुखत्व प्रत्यङ्मुखत्वादिविरुद्धधर्मवतोरपि बिम्बप्रतिबिम्बमुखयोरुक्तविशिष्टभेदाभावात् व्यभिचारः हेतावपि समसत्ताकत्वं देयमिति चेत् स्वरूपासिद्धिः । कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यधिकरणे हि जीवतद्विवर्तभूतं विषमसत्ताकं कर्तृत्वं स्वीकृतम् । तावतैव शास्त्रसार्थक्यात् समानसत्ताकं कर्तृत्वादि परिणामिनो मनस एव । नन्वेवं कर्तृत्वादिविवर्ताधिष्ठानस्य परिणामिनश्चाहङ्कारस्य

युगपद्भाने अहं करोमि इति प्रतीतिः न स्यात्। स्याच्च आवां कुर्वहे इति धर्मधर्मिणोः द्वित्वादिति चेत्। सत्यम्। अधिष्ठानाध्यस्तयोः आविद्यकतादात्म्येनैक्योल्लेखात् न द्वित्वं प्रतीयते इदं रजतमिति यथा। स्यादेतत् व्यावहारिकाध्यस्तत्वादिकमप्रसिद्धमेवेति कथं सिद्धसाधनमिति चेत् तस्य श्रुतिस्मृतिपुराणादिसिद्धत्वात् इति पृथगुपदेशात् तद्गुणसारत्वादिति माध्वाधिकरणभङ्गे प्रपञ्चितत्वात्। श्रुत्याद्यनुग्राहकं तर्कमपि ब्रूमः। अस्ति तावत् शुक्तौ रजतार्थिप्रवृत्तिजनकं इदं रजतमिति ज्ञानम्। तत्र तावत् स्वरूपतो विषयतश्चागृहीतभेदं ज्ञानद्वयम्। ततो रजतार्थिप्रवृत्त्यनुपपत्तेः। यत्र इष्टता (साधना) वच्छेदकवैशिष्ट्यं विषयीकरोति तत्रैव ज्ञानं प्रवर्तकमिति प्रमायां क्लृप्तत्वात्। अत एवासत्ख्यातिवादी बौद्धः तदनुगो माध्वश्च प्रत्युक्तः। किञ्च असद्रजतमित्यपार्थकं वचः। न ह्यसति रजतत्वमस्ति। तथात्र इदं रजतं अयं सर्पं इति भ्रमाभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्ती व्यवस्थया न स्याताम्। उभयोरसद्विषयत्वाविशेषात्। असतोश्च रजतत्वसर्पत्वयोरभावात् तत्सत्त्वे वा प्रपञ्चान्तःपातात्। यत्तु अन्यत्र सदेवान्यत्र भासत इति अन्यथाख्यातिरिति तदपि न, असन्निकृष्टस्य चक्षुरादिनाऽग्रहात्। न च ज्ञानं प्रत्यासत्तिः, अनुमानादिप्रामाण्योच्छेदापत्तेः, अनुमिनोमि इत्यनुभवसिद्धे फलवैलक्षण्ये करणवैलक्षण्यमप्यावश्यकमिति चेन्न, प्रत्यक्षविशेषे आलोकादिवत् लिङ्गविशेषपरामर्शादिकारणविशेषोपपत्तेः। त्वन्मते व्याप्त्यादेरननुगतत्वेनानुमितित्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वात्। तर्हि अनुमिते शब्दात् ज्ञाते च साक्षात्करोमि इत्यनुभवः स्यादिति चेन्न, त्वत्पक्षेपि अनुमिनोमि इत्यनुव्यवसायानन्तरं वह्निं साक्षात्करोमि इत्यनुभवस्य दुर्वारत्वात्। ज्ञानलक्षणाजन्ये इत्थमनुभवो नेति चेत् इदं रजतमिति भ्रमोऽपि न स्यात्। नन्वेवं ज्ञानलक्षणानिराकरणे सिद्धान्तेपि कविकाव्यमूलभूतबोधस्य कथं निर्वाह इति चेत् अनेकधेति ब्रूमः। तथाहि—परमते पदार्थेष्विव अदृष्टादिवशात् पदेषु स्मृतेषु पदैः पदार्थेष्विव सम्बन्धित्वाविशेषात् पदार्थैः पदेषु स्मारितेषु हि तत्र शाब्दबोधः। तात्पर्यज्ञानं च शाब्दधीहेतुः। अथवा साक्ष्यात्मकमेकविज्ञानं, सम्बन्धिद्वये भासमाने असंसर्गाग्रहे च सति साक्षिण एव संसर्गभासकत्वाभ्युपगमात्। तदुक्तम्—(श्लो.) एवं सुगन्धीदमितीदृशानि ज्ञानानि तान्यप्युभयात्मकानि। वैशिष्ट्यमप्यत्र तथाविधासु धीवृत्तिषु व्यक्तचितिप्रकाश्यम्॥ सम्बन्धयुग्मे खलु भासमाने संसर्गबोधे सति तावतैव॥ संसर्गज्ञानमिति। ननु असंसर्गग्रहे सति का गतिरिति चेत् तत्र उपासनादाविव इच्छाजन्या मनोवृत्तिरस्त्येव तद्विषयीभूतं चेच्छाविषयवत् साक्षिणा भास्यत इति।

प्रकृतमनुसरामः। अन्यथाख्यातिवादिमतेपि रजतार्थिनः शुक्तौ प्रवृत्तिर्न स्यात्। यत्र इष्टतावच्छेदकवैशिष्ट्यं विषयीकरोति ज्ञानं तत्र प्रवर्तकमिति चेत्। यत्रेत्यस्य कोऽर्थः? वस्तुतो यन्निष्ठमिति वा? यन्निष्ठत्वेन विषयीकरोति इति वा? नाद्यः, सत्संसर्गवादे अन्यत्र विद्यमानः संसर्गोऽन्यत्र भासत इति वादे च रजतसंसर्गस्य शुक्त्यवृत्तित्वात्। न द्वितीयः। रजतरजतत्वयोः प्रकारत्वेपि शुक्तिनिष्ठत्वस्याप्रकारत्वात्। किञ्चासद्वैशिष्ट्यमिति शब्दो बाधित एव। न हि तत्र सम्बन्धत्वं सुवचम्। देशान्तरे सदिति पक्षे तु भ्रमस्य विशिष्टज्ञानत्वमेव न स्यात् भासमानवैशिष्ट्ये शुक्तिरजतयोः अनुयोगित्वप्रतियोगित्वाभावेन विशेष्यत्वविशेषणत्वानुपपत्तेः। नहि निर्विशेष्यकं

निष्प्रकारं च विशिष्टज्ञानं सम्भवतीति दिक् । तस्मात् इदं रजतमिति प्रत्यक्षेण विषयीक्रियमाणं रजतं पुरोवर्तिदेश एवोत्पद्यत इति स्वीकर्तव्यम् । कालत्रयेपि नेदंरजतं इति बाधेनैतदभावोऽपि-सिद्ध इति मिथ्यात्वमर्थसिद्धम् । तद्धि प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगित्वं, उपाधिशब्देन अवच्छेदकं संसर्गोऽधिकरणं च गृह्यते। तथाच यदवच्छेदेन येन संसर्गेण यस्मिन्नधिकरणे यदवच्छिन्नं यत्प्रतीतं तदवच्छेदेन तत्संबन्धावच्छिन्नतदधिकरणनिष्ठव्यधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगित्वं पर्यवस्यति । तेन परमते अव्याप्यवृत्तिसंयोगादौ मिथ्यात्वसाधने न हि सिद्धसाधनम् । संयोग-तदभावयोरवच्छेदकभेदात् । समयविशेषसंसर्ग्यत्यन्ताभावप्रतियोगिनि घटपटादावपि न, तत्रावच्छेद-कीभूतकालभेदात् । तथाच इदं रजतं, कालत्रयेऽपि नेदंरजतमित्यनुभवाभ्यां दुरपह्नवाभ्यां एका-वच्छेदेन रजततदभावसिद्धौ साक्ष्येव निरुक्तमिथ्यात्वं गृह्णाति । ननु भावाभावयोर्विरोधादेकत्र कथं स्थितिरिति चेन्न, अगत्या समसत्ताकयोरेव विरोध इति कल्पनात् प्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वाच्च । अन्यथा सम्बन्धान्तराद्यवच्छिन्नस्यापि विरोधापत्तौ अतिप्रसङ्गात् । तच्च रजतं प्रतिभासिकं न तु घटादिवद्व्यावहारिकमिति न व्यवहारकाले भ्रमप्रमाविभागोच्छेदः । ननु किमिदं प्रतिभासि-कत्वं इति चेदुच्यते । सति प्रमातरि सविकल्पेन अशाब्देन स्वाबाधकेन वा बाध्यत्वं प्रतिभासिकत्वं प्रमात्रा सह निर्विकल्पकेन शाब्दज्ञानेन स्वबाधकेन बाध्यत्वं व्यवहारिकत्वम् । शुक्तिरजतं हि इयं शुक्तिरिति साक्षात्कारेण बाध्यते । तच्चाज्ञानकार्यत्वात् तदा प्रमाताऽस्ति । तद्बाधकब्रह्म-ज्ञानस्यानुदयात् सविकल्पकश्च शुक्तिकासाक्षात्कारः अशाब्दश्च । न चासौ स्वस्य बाधकः । वियदादिप्रपञ्चस्तु ब्रह्मज्ञानेन बाध्यते । मूलाज्ञानकार्यत्वात् । स च बाधः प्रमातुरपि तुल्यः । ब्रह्मज्ञानं च निर्विकल्पकं शाब्दं स्वबाधकं चेति । अत्र प्रमातृपदस्य स्वपदस्य वा स्थाने वियदादिकं घटपटा-दिकं वा किञ्चित् प्रक्षिप्य अनन्तानि लक्षणानि बोध्यानि । मिथ्यात्वं तु प्रातिभासिकत्वव्यावहारि-कत्वयोर्व्यापकम् । स्यादेतत् । वियदादावुक्तं मिथ्यात्वं दुरुपपादम् । तथाहि--आत्मन आकाश इत्याद्यध्यारोपेण ब्रह्मणि प्रपञ्चसिद्धौ नेह नानास्ति इत्यादिना च तत्रैव तदभावसिद्धौ प्रतिपन्नो-पाधाविति मिथ्यात्वं साक्षिणा सिध्यतीति तावत् त्वदभिमतम् । तत्र नेह नानेति श्रुत्या बोध्यमानो-ऽभावः पारमार्थिको व्यावहारिकपारमार्थिको वा? नाद्यः, अद्वैतभङ्गात् । न द्वितीयः, समानसत्ता-केन प्रपञ्चेन सह विरोधात् । न तृतीयः, प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वापत्तेः इति चेन्मैवम् । अभावस्य पारमार्थिकत्वेपि भावाद्वैते क्षत्यभावात् ।

नन्वयमभावो दृश्यो वा न वा? आद्ये मिथ्यात्वहेतोः दृश्यत्वस्येहैव व्यभिचारः । द्वितीये तद्व्युत्पादनासङ्गतिरिति चेन्न, व्यावहारिकत्वात् धर्मिविषमसत्ताकेन दृश्यत्वेन व्युत्पादनादिसम्भ-वात् । मिथ्यात्वहेतौ तु समसत्ताकत्वस्य देयत्वात् । अन्यथा कल्पितभेदेन दृग्विषये ब्रह्मणि व्यभिचारापत्तेः । नन्वेवं व्यर्थविशेष्यत्वापत्तिः समसत्ताकत्वादित्येव हेतुत्वसंभवादिति चेन्न इष्टापत्तेः । नन्वेवमपि निरुक्ताभावे अभावत्वप्रतियोगित्वादिकं समसत्ताकमस्ति चेत् पुनरद्वैतक्षतिः । विषमसत्ता-कत्वे तु तन्मिथ्यात्वघटकीभूताभावान्तरस्यावश्यकतया अनन्ताप्रामाणिकपदार्थापत्तिः । निष्प्रति-योगिकतया भावापत्तिः । निर्धर्मिकत्वात् ब्रह्मभेदानुपपत्तिश्चेति दिक् । अस्तु तर्हि ब्रह्मैव प्रपञ्चा-

भावः। स च विषमसत्ताकत्वात् न प्रपञ्चेन विरुध्यते। कल्पितभेदेन च आनन्दादिवत्तस्य ब्रह्मवृत्तित्वात् उक्तमिथ्यात्वलक्षणं न विरुध्यते। एतदेवानिर्वचनीयत्वम्। तदुक्तं-मिथ्याशब्दो द्व्यर्थः, अपह्नववचनोऽनिर्वचनीयतावचनश्चेति। एतदेव चाध्यस्तत्वम्। एतद्विशिष्टं ज्ञायमानत्वं वेत्यन्यत्र विस्तरः।

स्यादेतत्। कर्तृत्वादिविशिष्टाहङ्काराधिष्ठानचिद्भागस्यैव जीवत्वे प्रमाणव्यापार-वैयर्थ्यम् सार्वज्ञ्यापत्तिश्चेति चेत्। अत्रेयं व्यवस्था-जडं द्विविधं ज्ञातैकसत्ताकं अज्ञानविषयतावच्छेदकं चेति। तत्राद्यं अज्ञानान्तःकरणतद्धर्मतदभावादिरिति। तत्र च प्रमाणं नापेक्ष्यत एव केवल-साक्षिणैव तत्सिद्धेः। द्वितीयं घटादि तस्य च ज्ञानं द्विधा ज्ञाततया अज्ञाततया च। आद्यमपि द्विधा अपरोक्षं परोक्षं च। तत्राद्ये चक्षुरादिव्यापारोऽपेक्ष्यते। तज्जन्यान्तःकरणवृत्त्या विषयदेशव्यापिन्या घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्यावच्छेदेनान्तःकरणावच्छिन्नत्वानवच्छिन्नत्वप्रयुक्तभेदाप-गमेनावरणभङ्गेन च अनावृतसाक्षितादात्म्यरूपापरोक्षत्वसिद्धेः। परोक्षभाने तु लिङ्गशब्दादि-जन्या वृत्तिरपेक्ष्यते न तु तन्निर्गमनम्। तत्र हि न साक्षितादात्म्यमपेक्ष्यते। किन्तु चैतन्यमेव वास्तवैक्यमात्रेण दूरस्थवन्ह्यादेर्भासकम्। तत्तदाकारवृत्तिस्तु सहकारिणी सा च लिङ्गादिजन्यैवेति नियमः। इच्छाद्वेषादिवृत्तेरप्यनुभवबलेन तथात्वात्। सहकारित्वं च यद्यपि ज्ञाने न सम्भवति तस्यानादित्वात् तथाप्यभिवदने प्रवृत्तौ च सम्भवत्येव। अज्ञाततया भाने तु तदवच्छिन्नविषय-मज्ञानं तत्तदाकारनिश्चयाभावो वा सहकारी। घटं न जानामि इदं रजतमेतावत्कालं नावेदिष-मित्याद्यनुभवात्।

ननु वृत्त्यैव सर्वनिर्वाहे पृथक् चैतन्याभ्युपगमे गौरवमिति चेन्न। अस्ति हि वैशेषिकादेरपि मते स्वप्रकाशं नित्यं एकं चैतन्यं तदाश्रयः ईश्वरः जीवाश्चानन्ता इति तैरभ्युप-गतम्। वयं तु तदेव ईश्वरो जीवश्चेति ब्रूमः। एवं चास्मन्मत एव लाघवम्। जन्यज्ञानव्यक्त-योऽपि घटपटादिविषया मतद्वयेऽप्यनन्तास्सन्ति सुखदुःखादिकेवलसाक्षिभास्यपदार्थेषु तु क्लृप्त-साक्षिणैवास्माकं तु निर्वाहः। परेषां तु तत्राप्यनन्तानि जन्यज्ञानानि तावन्तः प्रागभावाः ध्वंसाश्चेत्यादि बहु कल्प्यमिति महदेव गौरवम्। ननु चैतन्यस्यैकस्यैव कथं जीवेश्वरप्रमातृ-साक्ष्यादिविभाग इति चेदित्थम्। अविद्यायामन्तःकरणे वा प्रतिबिम्बितं जीवः, बिम्बभूतं त्वीश्वरः। अनयोः संसारतदभावौ व्यवस्थितौ। औपाधिकश्यामत्वावदातत्ववत्। अन्तः करणविशिष्टः प्रमाता। तदुपहितः साक्षी वृत्तिविशिष्टा प्रमा विषयावच्छिन्नमज्ञातं सत् प्रमेयम्। तदेवाभिव्यक्तं सत् फलमिति। इदमेव चैतन्यं स्वप्नसुषुप्त्योरपि साधकम्। तच्च स्वप्रकाशत्वं च चिदविषयत्वम्। ननु कल्पितभेदेन चितोऽपि चिद्विषयत्वादसम्भव इति चेन्न, तथापि मिथ्यात्वघटकीभूतस्य तदभावस्यापि सत्त्वात्। एवं च वृत्तिविषयत्वाभावस्यापि सत्त्वेन असम्भवाभावात् लाघवाच्चाविषयत्वमेव स्वप्रकाशत्वमिति निष्कर्षः। सुखमहमस्वाप्सं न किञ्चिद-वेदिषं इति सुप्तोत्थितस्यानुसन्धानेन सिद्धं सौषुप्तिकमपि तदेव। न चैवं जीवस्वरूपात्मकज्ञाना-

नन्दवत् ब्रह्माभेदोऽपि इदानीं भासत इति वाच्यम् । तस्यावृतत्वात् । आवरणं चास्ति प्रकाशते इति व्यवहारयोग्ये नास्ति न प्रकाशते इति व्यवहारयोग्यता । अधिष्ठानात्मकत्वेन तस्याः पारमार्थिकतया व्यावहारिकद्वितीयया सह विरोधाभावात् । ननु तथापि ब्रह्माभेदस्य ज्ञानादिना सहाभेदात् कथमेकस्यैवावरणमनावरणं चेति चेत् जीवब्रह्मणोरिव व्यावहारिकभेदेन व्यवस्थासम्भवात् । वस्तुतस्तु निरुक्तमावरणं व्यवहारगर्भं व्यवहारश्च ज्ञानानन्दादिगर्भो भिद्यते व्याप्नोति व्याप्यश्चेत्यादिवत् । 'नीहारेण प्रावृता' इति श्रुतिश्चेह मानम् ।

ननु निरुक्तावरणाज्ञानयोः स्वप्रकाशेन चैतन्येनाप्यनिवृत्तौ निवर्तकान्तरासम्भवादनिर्मोक्षप्रसङ्ग इति चेन्न । तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थवृत्तिविशिष्टस्यैव निवर्तकत्वात् । ननु निवर्तनीयाज्ञानसमानविषयकमेव ज्ञानमज्ञाननिवर्तकं दृष्टम् । तत्कथमुदाहृतवाक्यार्थज्ञानं निवर्तकं स्यात् । तस्य पदार्थतावच्छेदकसंसर्गादिगोचरत्वादिति चेन्न, अखण्डार्थत्वाभ्युपगमात् ।

तथाहि---वेदान्तवाक्यं हि द्विविधं पदार्थपरं वाक्यार्थपरं च द्विविधमखण्डार्थम् । अखण्डार्थत्वं च स्वविषयभिन्नाविषयकज्ञानजनकत्वम् । ननु कथमेतत् पदार्थसंसर्गस्य वाक्यार्थत्वात् अन्यथाऽनेकपदवैयर्थ्यापत्तेः वाक्यत्वोच्छेदप्रसङ्गाच्च । आकाङ्क्षादिघटितत्वं हि वाक्यत्वम् । अन्वयाबाधो योग्यता, अव्यवधानेनान्वयप्रतियोग्युपस्थितिः आसत्तिरिति तल्लक्षणात् । अपि च तत् त्वमेव, त्वमेव तत् इत्यादौ उद्देश्यविधेयभावव्यत्यासेन वाक्यार्थवैलक्षण्यमनुभूयमानं भज्येतेति चेत् । उच्यते ।

संसर्ग एव वाक्यार्थ इति न नियमः । तात्पर्यविषयीभूतस्यैव वाक्यार्थत्वात् यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति न्यायात् । तात्पर्यं च यथा प्रमाणं क्वचित्संसर्गे । प्रकृते तु पदार्थमात्र इत्यन्यदेतत् । यत्त्वेवं सति अनेकपदवैयर्थ्यमिति । तन्न । तत्तत्संशयनिवर्तकत्वेन सार्थक्यमिति प्रथमाधिकरण एवोक्तत्वात् ।

यदपि आकाङ्क्षादिकं संसर्गघटितमिति । तदपि न । अन्वयपदस्थाने तात्पर्यविषयेति प्रवेश्य संसर्गाघटितानामेव आकाङ्क्षादीनां सुवचत्वात् । अतिनिष्कर्षे तु त्वदुक्ताकाङ्क्षादिलक्षणानां दुष्टत्वाच्च । उद्देश्यविधेयभावस्तु प्राथमिकबोध इष्ट एव । तदनन्तरं हि लक्षणया चिन्मात्रबोधः । तात्पर्यानुपपत्तिर्हि लक्षणाबीजम् । लोके क्रय्येयं गौः यतो बहुक्षीरा इत्यादौ । वेदेपि वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्यादौ तात्पर्यानुपपत्त्यैव लक्षणास्वीकारात् प्रकृतेप्युपक्रमोपसंहारादिषड्विधतात्पर्यलिङ्गैः शुद्धे अद्वितीये ब्रह्मणि वेदान्तानां तात्पर्यावधारणात् तदनुरोधेन जडांशपरित्यागात् लक्षणया चिन्मात्रबोध इतिन्याय्यमेव । नन्वीदृशबोधस्य किं फलमिति चेत् बन्धनिवृत्तिरेवेति गृहाण । अधिष्ठानसाक्षात्कारात् अध्यस्तनिवृत्तेर्लोके क्लृप्तत्वात् सविकल्पादेव सा दृष्टेति चेन्न अप्रयोजकत्वात् । न चैवं घटादिनिर्विकल्पकादपि तदापत्तिः अशाब्दनिर्विकल्पकस्य दूषितत्वात् अनिश्चयत्वाच्च । निश्चयत्वं हि विषयकृतविशेषाभावेपि कारणविशेषात् यथानुभवं क्वचिदस्ति क्वचिन्नेत्युक्तम् । तस्मादुपक्रमोपसंहारादितात्पर्यलिङ्गपर्यालोचनारूपेण श्रवणेन

प्रमाणगतासम्भावनायां निरस्तायां मननेन च प्रमेयगतासम्भावनायां गतायां निदिध्यासनेन च विपरीतभावनायामपाकृतायां तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थवृत्त्या सर्वानर्थभूताविद्या निवर्तत इति स्थितिः। अविद्यानिवृत्तिश्च अधिष्ठानात्मिका अतिरिक्ता वेति पक्षद्वयम्। आद्येयमस्मिन् भवतीत्यादिना निरुक्तक्षेमसाधारणी प्रवृत्त्यङ्गभूता साध्यता यथा परमते प्रागभावादेः। द्वितीयपक्षे तु स्फुटमेव साध्यत्वम्। न चाद्वैतक्षतिः भावाद्वैताश्रयणात्। निरङ्कुशाद्वैतपक्षेपि न क्षतिः। अविद्यानिवृत्ते-रनिर्वचनीयत्वात्। न चैवमविद्योपादनकत्वापत्तिः भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः इत्यादिश्रुतिस्मृतिबलेनाविद्यानिवृत्तौ सिद्धायां प्रमाणबलेन तदितर-कार्याणामेव अविद्योपादानकत्वकल्पनात् शुष्कतर्काणां चोपेक्षणीयत्वात्। तस्मात् सिद्ध-मद्वितीयं ब्रह्मैव तात्पर्यविषयः तत्साक्षात्काराच्च कृतकृत्यतेति सिद्धम्।

शुद्धाद्वैतसमर्थनेतिपटुं यस्योपदेशं सकृत्
श्रुत्वाप्यैक्यरुचिं सदा विदधते त्यक्तैषणा भेदिनः।
ये द्रव्येषु गुणेषु कर्मसु तथा जातौ विशेषेषु च
प्रौढाहङ्कृत (त) योद्धतास्सहजसम्बन्धंसमुद्भाव्यते॥

केलदिवेङ्कटेन्द्रोसावघोरेशपरायणः।
अचीकरदिमं ग्रन्थं तत्त्वकौस्तुभसंज्ञितम्॥
पदवाक्यप्रमाणाज्ञान् गुणग्राह्यान् विपश्चितः।
कौतुकाक्रान्तमनसः प्रमोदयतु मत्कृतिः॥

इति श्रीमद्विशुद्धाद्वैतप्रतिष्ठापकेत्यादिविरुदावलीविराजमानेन सकलसामन्तचक्रचूडा-मणीमञ्जरीनीराजितचरणकमलेन केलदिवेङ्कटभूपेन कारिते विद्वन्मकुटमाणिक्यलक्ष्मीधरभट्ट-सूरिसूनुभट्टोजिभट्टविरचिते तत्त्वकौस्तुभे तृतीयः परिच्छेदः।

माध्वदर्शनदुःखौघविकर्तनपटीयसी।
भट्टोजिदीक्षितकृतिर्जीयादाचन्द्रतारकम्॥

इह खलु केचित् पाञ्चरात्राद्यागमांस्तदनुसारिपुराणभागांश्चोपजीव्य तदधिकारितत्त्वम-पर्यालोचयन्तः श्रौतस्मार्तमार्गं त्यजन्ति त्याजयन्ति च। तान् सम्यक् शिक्षयितुं तन्त्राद्यधिकारी तावन्निरूप्यते। तत्रायं राद्धान्तः—

शापाद्वा गौतमादीनां पापाद्वा महतो नराः। ये गता वेदबाह्यत्वं ये च संकीर्णयोनिजाः॥
तेऽधिक्रियन्ते तन्त्रादौ स्त्रीशूद्राश्च यथायथम्।

तथा हि कौर्मे चतुर्दशाध्याये—

तेषां मायावशाज्जातं गोवधं गौतमो मुनिः। केनापि हेतुना ज्ञात्वा शशापात्यन्तकोपनः॥

भविष्यथ त्रयीबाह्या महापातकिनः शठाः । इत्यादिना गौतमशप्तान् प्रस्तुत्य,

सर्वे संप्राप्य देवेशं शंकरं विष्णुमव्ययम् । अस्तुवंस्तादृशैः स्तोत्रैः...

इत्यादिना शिवकेशवसंनिधौ तेषां गतिप्रार्थनां प्रदर्श्य,

तस्माद्वै वेदबाह्यानां रक्षणार्थं च पापिनाम् । विमोहनाय शास्त्राणि करिष्यावो वृषध्वज ॥
एवं संचोदितो रुद्रो माधवेन मुरारिणा । चकार मोहशास्त्राणि केशवोऽपि शिवेरितः ॥
कापालं गारुडं शाक्तं भैरवं पूर्वपश्चिमम् । पाञ्चरात्रं पाशुपतं तथाऽन्यानि सहस्रशः ॥

इत्युक्तम् । अत्र च गौतमशप्तानां वेदबाह्यानां कथंचिद्गतिप्राप्तये आगमप्रणयनेऽपि तत्र प्ररोचनार्थं चतुर्षु वेदेषु परमपुरुषार्थमलभमानः शाण्डिल्यः इमां विद्यामधिगतवानित्यादिक्रमेण तन्त्राणामवैदिकत्वं वैदिकमार्गादाधिक्यं बहुधा वर्णितमिति । एतावता विमोहनायेत्युक्तिः ॥

कौर्मे एकादशाध्याये—

कापालं पाञ्चरात्रं च यामलं वाममार्हतम् । एवंविधानि चान्यानि मोहनार्थानि तानि तु ॥
ये तु शास्त्राभियोगेन मोहयन्ति च मानवान् । मया सृष्टानि शास्त्राणि मोहायैषां भवान्तरे ॥

इत्यादि । अत्रापि मोहनायेति प्राग्वद्व्याख्येयम् ॥

तथा स्कान्देऽपि यज्ञवैभवखण्डे गौतमशापो दर्शितः—

पाञ्चरात्रे च कापाले तथा कालामुखेऽपि च । शाक्ते च दीक्षिता यूयं भवत ब्राह्मणाधमाः ॥
बौद्धे चार्हन्मते चैव तथा पाशुपतेऽपि च । इत्यादि ॥

ब्रह्मशापस्तु पराशरपुराणे तृतीयाध्याये दर्शितः—

आयुधैः शङ्खचक्राद्यैस्त्वदीयैरङ्किता जनाः । अग्नितप्तैर्महामोहाद्भवेयुश्चांसयोर्द्वयोः ॥
त्वदीये पाञ्चरात्रे च तन्त्रे भागवते तथा । दीक्षिताश्च द्विजा नित्यं भवेयुर्गर्हिता हरे ॥ इति ।

भृगुदधीचिशापावपि सौरपुराणादिषु द्रष्टव्यौ । तथा पापविशेषस्यापि तन्त्रमार्गप्रवेशहेतुत्वं पाराशर्ये एकादशेऽध्याये दर्शितम्—

शङ्खचक्रगदापद्मवज्रपाशाङ्कुशादिभिः । अङ्किताश्च भविष्यन्ति मनुष्याः पापकर्मिणः ॥ इति ।

पाञ्चरात्रे च कापाले पाषण्डेष्वखिलेष्वपि । दीक्षिताश्च भविष्यन्ति मनुष्याः पापकर्मिणः ॥
इति वासिष्ठे ॥

लैङ्गे नवमाध्याये—

अङ्किताश्च भविष्यन्ति देवतायुधलाञ्छनैः । नराणां नामरूपाभ्यां युगान्ते समुपस्थिते ॥

पाञ्चरात्रं प्रशंसन्ति केचिद्भागवतं मुने । केचित्कापालमिच्छन्ति केचित्पाशुपतं मुने ॥
[1]केचिद्बौद्धं प्रशंसन्ति [2]केचिज्जैनं परं मुने । अन्यानि यानि शास्त्राणि विरुद्धानि महामुने ॥
[3]खलप्रमाणभूतानि वेदेन मुनिसत्तम । तान्येव श्रद्धया युक्ताः परिगृह्य द्विजातयः ॥
आचरन्ति महापापम युगान्ते समुपस्थिते ।

साम्बपुराणे—
श्रुतिभ्रष्टः श्रुतिप्रोक्ते प्रायश्चित्ते भयं गतः । क्रमेण श्रुतिसिद्ध्यर्थं मनुष्यस्तन्त्रमाश्रयेत् ।
धर्मशास्त्रे पुराणे च प्रोक्तं हि मरणान्तिकम् । प्रायश्चित्तं मनुष्याणां पापिष्ठानां सुदारुणम् ॥
भयं दुर्बलचित्तानां मरणाज्जायते भृशम् । तेषामेवाभिरक्षार्थं [4]खलानां तन्त्रमुक्तवान् ॥ इति ।

तथा तत्रैव—
पाञ्चरात्रं भागवतं तन्त्रं वैखानसाभिधम् । वेदभ्रष्टान्समुद्दिश्य कमलापतिरुक्तवान् ॥ इति ।

सूतसंहितायां मुक्तिखण्डे चतुर्थाध्याये —
अत्यन्तं पतितानां हि द्विजानां वेदमार्गतः । पाञ्चरात्रादयो मार्गाः कालेनैवोपकारकाः ॥ इति ।

पाञ्चरात्रादीनां न स्मृतिपुराणसाम्यम्, किं तु पतितादीन् प्रत्येवानुष्ठापकत्वम्, काल-विलम्बेन कथंचिदुपकारकत्वं चेति तस्मिन् प्रघट्टके माधवः ॥

तथा सूतसंहितायामेव चरमाध्याये—
श्रुतिपथगलितानां मानुषाणां हितार्थं हरिरपि मुनिमुख्यः प्राह तन्त्रं स्वकीयम् ।
श्रुतिपथनिरतानां तन्न सेव्यं हि नित्यं श्रुतिपथसममार्गो नैव सत्यं मयोक्तम् ॥
पाञ्चरात्राद्यागमानां श्रुत्यनधिकृतपतितादिमात्राधिकारिकत्वं दर्शयति प्रकृतप्रघट्टकव्याख्यायां माधवः । यज्ञवैभवखण्डे द्वादशाध्याये तद्व्याख्यायां च स्पष्टमेतत् ॥

तथा [5]संकरजातीनामप्यधिकारः कौर्मे द्वाविंशे दर्शितः—
अथांशोः सात्त्वतो नाम विष्णुभक्तः प्रतापवान् । महात्मा दाननिरतो धनुर्वेदविदां वरः ॥
स नारदस्य वचनाद्वासुदेवार्चने रतः । शास्त्रं प्रवर्तयामास कुण्डगोलादिभिः श्रितम् ॥
तस्य नाम्ना तु विख्यातं सात्त्वतं नाम शोभनम् । प्रवर्तते महाशास्त्रं कुण्डादीनां हितावहम् ॥
इति । स्त्रीशूद्राधिकारो भागवते दशमस्कन्धे दर्शितः—
त्रिवक्रायामुपश्लोकपुत्रः कृष्णमनुव्रतः । शिष्यः साक्षान्नारदस्य ददौ चित्तमनुत्तमम् ॥

---

1. केचिदैन्द्रं 2. केचिद्दैगम्बरं 3. स्वतः प्रमाणभूतेन 4. खस्त्वहं 5. कुण्डानाम०

तेनोक्तं सात्त्वतं तन्त्रं यज्ज्ञात्वा मुक्तिभाग्भवेत् । यत्र स्त्रीशूद्रदासानां संस्कारो वैष्णवः स्मृतः ॥

इति । हेमाद्रौ प्रायश्चित्तकाण्डे पद्मपुराणवचनमुदाहृतम्—

शृणु राम महाबाहो लिङ्गचक्रादिधारिणाम् । शूद्रधर्मरतानां हि तेषां नास्ति पुनर्भवः ॥
विप्रस्यैतद्विगर्ह्यत्वात्प्रायश्चित्तमुदीरितम् ॥ इति ।

ब्रह्मपुराणे दशमेऽध्याये—

तप्तमुद्रा ह्यन्त्यजाय हरिणा निर्मिता पुरा । भूदेवस्तप्तमुद्रां तु चिह्नं कृत्वा विमूढधीः ॥
इह जन्मनि शूद्रः स्यात्प्रेत्य श्वा च भविष्यति । इति ।

आश्वलायनस्मृतौ षष्ठेऽध्याये—

शिवकेशवयोश्चिह्नं चक्रशूलादिकं द्विजः । न धारयेत मतिमान्वैदिके वर्त्मनि स्थितः ॥
व्यक्तवैदिककर्माणो नास्तिका नटनर्तकाः । ते धारयेयुश्चिह्नानि शिवयोर्भिन्नबुद्धयः ॥
वेदाक्षरविहीनानां नास्तिकानां द्विजन्मनाम् । विहितं धारणं नित्यं चिह्नानां केशवेशयोः ॥
तेषां भिन्नधियां किंचित्सुगत्यर्थं शिवः पुरा । कृपया तच्चकारेह पुराणेषूदितं च तत् ॥ इति ।

किंचिदिति तन्त्रमित्यर्थः । इहेति स्मृतिष्वित्यर्थः । चकारो भिन्नक्रमः; पुराणेषु चेति योज्यः । अत एव स्मृतिपुराणयोरपि क्वचित्तन्त्रसमानविषयत्वं पराशरपुराणे दशमेऽध्याये स्पष्टीकृतम्—

क्वचित्कदाचित्स्मर्तारस्तन्त्रार्थे च ब्रुवन्ति वै । क्वचित्तन्त्रानुरोधेन धर्मं पौराणिका अपि ॥
वदन्ति तादृशोंऽशश्च ग्राह्यस्तन्त्रावलम्बिना ॥ इति ।

स्कान्देऽपि—

तन्त्रावलम्बनेनैव पुराणानि च कानिचित् । साक्षाद्वेदविरुद्धार्थं प्रवदन्ति क्वचित्क्वचित् ॥
अधिकारिविभेदेन नैव वेदपरं प्रति । इति ।

अधिकारीति भ्रष्टाद्यधिकारीत्यर्थः । अत एव वेदाधिकारिणां तप्तमुद्रादिनिषेधकं तद्धारणे प्रायश्चित्तविधायकं प्रायश्चित्ताननुष्ठाने नरकादिबोधकं च वचनसहस्रं तत्र तत्रोपलभ्यते । दिङ्मात्रं तु प्रदर्शयामः ॥

बृहन्नारदीये चतुर्दशाध्याये—

यस्तु संतप्तशङ्खादिलिङ्गचिह्नतनुर्नरः । स सर्वयातनाभोगी चण्डालः कोटिजन्मसु ॥
तं द्विजं तप्तशङ्खादिलिङ्गाङ्किततनुं नृप । संभाष्य रौरवं याति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
चक्राङ्कितततनुर्यत्र तत्र कोऽपि न संवसेत् । यदि तिष्ठेन्महापापी सहस्रब्रह्महा भवेत् ॥
गङ्गास्नानरतो वाऽपि अश्वमेधरतोऽपि वा । चक्राङ्कितततनुं स्पृष्ट्वा रौरवं परमश्नुते ॥

चक्राङ्किततनुं दृष्ट्वा पश्येत्सूर्यं जले स्थितः । जपेच्च पौरुषं सूक्तमन्यथा रौरवं व्रजेत् ॥
चक्राङ्किततनुर्वाऽपि राजन् लिङ्गाङ्कितोऽपि वा । नाधिकारी परिज्ञेयः श्रौतस्मार्तेषु कर्मसु ॥ इति ।

कौर्मे उपरिभागे षोडशाध्याये—

पाषण्डिनो विकर्मस्थान्धर्माचार्यांस्तथैव च । पाञ्चरात्रान्पाशुपतान्वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥

तत्रैवैकोनविंशेऽध्याये श्राद्धवर्ज्यब्राह्मणप्रस्तावे—

बौद्धश्रावकनिर्ग्रन्थाः पाञ्चरात्रविदो जनाः । कापालिकाः पाशुपताः पाषण्डा ये च तद्विधाः ॥
इति । तथा पूर्वार्धे सप्तविंशेऽध्याये—

वामाः पाशुपताचारास्तथा वै पाञ्चरात्रिकाः । भविष्यन्ति कलौ तस्मिन्ब्राह्मणाः क्षत्रियास्तथा ॥
इति । तथा हेमाद्रौ श्राद्धकाण्डे श्राद्धवर्ज्यब्राह्मणप्रस्तावे 'बौद्धश्रावक—' इत्यादि समनन्तरोक्तं कौर्मवचनमुदाहृत्य प्रघट्टकान्तरे,

विड्भक्षाश्चैव ये केचित्कपालकृतभूषणाः । शैवाः पाशुपताश्चान्ये पाञ्चरात्रास्तथापरे ॥
पाशब्देन त्रयीधर्मः पालनाज्जगतः स्मृतः । तं खण्डयन्ति यस्मात्ते पाखण्डास्तेन हेतुना ॥
इति ब्रह्मवैवर्तवचनमुदाहृत्य पाञ्चरात्राणां विड्भक्षादिसमकक्षत्वं पाखण्डत्वं च स्फुटीकृतम् । तथा प्रायश्चित्तकाण्डे पुराणान्तराण्युदाहृतानि । तद्यथा वायुपुराणे—

ब्राह्मणो यदि मोहेन तापयेद्वह्निमुद्रया । न कर्मार्हो भवेदत्र स वै पाखण्डसंज्ञितः ॥

लिङ्गपुराणे—

शङ्खचक्रे तापयित्वा यस्य देहः प्रदह्यते । स जीवन्कुणपस्त्याज्यः सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥

आदित्यपुराणे—

वेदेषु यज्ञभागेषु यस्य नास्त्यधिकारिता । स तापयित्वा चक्रादीन्धारयेत्स्वभुजद्वये ॥
ब्राह्मणो यदि मोहेन धारयेत्तप्तमुद्रिकाः । तस्य दर्शनमात्रेण कुर्यात्सूर्यावलोकनम् ॥

वह्निपुराणे—

पूर्वजस्य तनुं दग्ध्वा शङ्खचक्रादिभिः पृथक् । न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा स्नानदानजपादिभिः ॥
तस्य निष्कृतिरुत्पन्ना पाराशर्येण भाषिता । केशान्संवापयित्वाऽथ पुनः कर्म समाचरेत् ॥
गर्भगोलात्समुद्धृत्य गर्भाधानादिपूर्वकम् । षष्ट्यावृत्त्यैव कृच्छ्राणां प्रायश्चित्तमुदीरितम् ॥

कौर्मे—

अज्ञात्वा भुखजेभ्यस्तु मुद्रादग्धेभ्य आदरात् । सुवर्णमात्रसंग्राही प्राजापत्यं समाचरेत् ॥

मानवोपपुराणे चतुर्दशेऽध्याये—
आयुधैः शङ्खचक्राद्यैर्न दहेच्च कदाचन । इति ।

प्रयोगपारिजाते पृथ्वीचन्द्रोदयादौ तु विष्णुशातातपहारीतादिवचनान्युदाहृतानि । यथा विष्णुः—
शङ्खचक्राद्यङ्कनं च गीतनृत्यादिकं तथा । एकजातेरयं धर्मो न जातु स्याद्द्विजन्मनः ॥
यथा श्मशानजं काष्ठमनर्हं सर्वकर्मसु । तथा चक्राङ्कितो विप्रः सर्वकर्मसु गर्हितः ॥
शङ्खचक्रं मृदा यस्तु कुर्यात्तप्तायसेन वा । स शूद्रवद्बहिष्कार्यः सर्वस्माद्द्विजकर्मणः ॥

शातातपः—
अङ्गेषु नाङ्कयेद्विप्रो देवतायुधलाञ्छनैः । अङ्कयेद्यदि वा मोहात्पतत्येव न संशयः ॥

हारीतः—
राम संदग्धगात्राणां न स्यात्पारत्रिकं शुभम् ॥

बोधायनः—
नाङ्कनाय दहेद्देहं दहेच्चेत्कामकारतः । नाधिकुर्वन्ति दग्धाङ्गाः श्रौतस्मार्तेषु कर्मसु ॥

यमः—
नाङ्कनाय दहेद्गात्रं देवतायुधलाञ्छनैः । दहनाल्लेखनाद्विप्रः पातित्यं याति तत्क्षणात् ॥

इत्यादि । यत्तु माध्वाः —
वैष्णवं नारदीयं तु तथा भागवतं शुभम् । गारुडं च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने ॥
षडेतानि पुराणानि सात्त्विकानि मतानि मे । ब्रह्माण्डं ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डेयं तथैव च ॥
भविष्यद्वामनं ब्राह्मं राजसानि निबोध मे । मात्स्यं कौर्मं तथा लैङ्गं शैवं स्कान्दं तथैव च ॥
आग्नेयं च षडेतानि तामसानि मतानि मे ॥

इति वचनानि परिकल्प्य 'तामसा नरकायैव' इत्यादि पठित्वा मात्स्यकौर्मादेरप्रामाण्यमेवेति जल्पन्ति, तत्तुच्छम्, पुराणानां क्वचिदप्रामाण्ये त्वदुदाहृततामसादिविभागवाक्यस्यैव लाघवादप्रामाण्यौचित्यात् । न चास्य बाधकाभावात् प्रामाण्यम्, 'इदं पुराणं मुक्त्वैकं नास्त्यन्यत्पावनं परम्' इत्यादिकौर्मादिपठिततत्तत्पुराणोत्कर्षप्रतिपादकानेकवाक्यानामेव बाधकत्वात्,
मदुक्तसंहिता तु या तया विरुद्धमस्ति चेदनर्थकं हि तद्बुधा वचः प्रयोजनाय न ॥
इति सूतसंहिताचरमाध्यायवचनाच्च, भूयसामनुग्रहस्य न्याय्यत्वाच्च । किं च सात्त्विकाभिमते गारुडे शिवरहस्ये पाद्मे शिवराघवसंवादाद्यनेकप्रदेशेषु च लैङ्गादिभ्योऽप्यधिकं विभूतिरुद्राक्षादि-

माहात्म्यकथनं व्यावहारिकशिवोत्कर्षव्यवस्थापनं विशुद्धाद्वैतप्रतिपादनं च दृश्यते। प्रसिद्धं चैतत् अथर्वशिखाथर्वशिरःश्वेताश्वतरमाण्डूक्यकालाग्निरुद्ररुद्राक्षजाबालाद्युपनिषत्स्वपि। तथा च श्रुतिभिः सात्त्विकपुराणैश्च मात्स्यादीनामप्यर्थसाम्ये सति कथं प्रामाण्याप्रामाण्यविभागः। अपि च मध्वभाष्येऽपि तत्र तत्र स्कान्दादेरुदाहृतत्वाद्व्याघातः। तथा हि— प्रथमसूत्रे 'नारायणाद्विनिष्पन्नम्' इति, जन्मादिसूत्रे 'उत्पत्तिस्थितिसंहाराः' इति, शास्त्रयोनित्वाधिकरणे 'ऋग्यजुरित्यादि' स्कान्दम् इत्युदाहृतम्। तथा शास्त्रयोनित्वाधिकरण एव 'श्रुतिस्मृतिसहायं यत्' इत्यादि कौर्ममित्युदाहृतम्। किं च पाद्मे शिवराघवसंवादे कौर्मपुराणप्रशंसा भूयसी दृश्यते। तत्रैकादशेऽध्याये—

द्विजेन वाच्यमानं तु पुराणं श्रुतवानिदम्। हृदये पद्ममेकं तु द्विजेरितमतिष्ठत॥
परात्परतरं यान्ति नारायणपरायणाः। न ते तत्र गमिष्यन्ति ये द्विषन्ति महेश्वरम्॥

इति पञ्चविंशाध्यायस्थं कौर्मपुराणवचनमुदाहृतम्। तथा तत्रैव —

कौर्मोक्तं यत्पुराणं तद्देवयोरभिदावहम्। शृणोति यस्तत्प्रथमं तस्य पापं विनश्यति॥

इत्यादि। एवं द्वादशाध्यायेऽपि भूयसी कौर्मप्रशंसा दृश्यते। सर्वपुराणानामविगीतमहाजनपरिग्रहोऽप्येवं संगच्छत इति दिक्। यद्यपि विरोधाधिकरणे शिष्टाकोपाधिकरणे च पाञ्चरात्रादीनामप्रामाण्यमेव भाष्ये निर्णीतम्, तथाऽपि श्रुत्यधिकारिणं प्रति अननुष्ठापकत्वमात्रेण तथोक्तमिति प्रामाणिकाः। दृश्यते शूद्रदोषोपवर्णनकाले व्रीहिशास्त्रं पक्षे अप्रमाणमिति तान्त्रिकाणां व्यवहारः। तद्विषयीभूतश्च विकल्पः क्वचिदैच्छिकः। प्रकृते तूक्तवचनबलाद्व्यवस्थित इत्यन्यदेतत्। अत एवोत्तरतन्त्रे उत्पत्त्यसंभवादित्यधिकरणेषु भाष्यभामत्यादौ आगमानामप्यविरुद्धांशे प्रामाण्यं स्वीकृतम्। यस्तु विरुद्धोंऽशः तस्यापि स्मृतिस्थस्येव कथंचिदविरुद्धेऽर्थे तात्पर्यं कल्प्यम्। अत एव,

सांख्यं योगः पाञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा। आत्मप्रमाणान्येतानि न हन्तव्यानि हेतुभिः॥

इति भारतवचनम्। तथा आगमानुपक्रम्य 'अधिकारिविशेषेण प्रवृत्तौ न हि संशयः' इत्यादिमानवपुराणोक्तिश्च संगच्छते। भागवतेऽपि दशमस्कन्धे चत्वारिंशाध्याये अक्रूरस्तोत्रे 'त्रय्या च विद्यया केचित्' इत्युपक्रम्य,

त्वामेवान्ये शिवोक्तेन मार्गेण शिवरूपिणम्। बह्वाचार्यविभेदेन भगवन् समुपासते॥

इत्यादिनाऽधिकारिविभेदेनैव प्रामाण्यं विभावितम्। स्पष्टं चैतत् यज्ञवैभवखण्डे द्वात्रिंशेऽध्याये।

यत्तु पाद्मे उत्तरखण्डे विंशेऽध्याये केषुचिन्माध्वपुस्तकेषु पठ्यते—

शङ्खं वा शङ्खचक्रे वा तथा पञ्चायुधानि वा। धारयित्वैव विधिवद्ब्राह्मं कर्म समारभेत्॥
सुदर्शनं धारयित्वा वह्नितप्तं द्विजोत्तमः। उपनीय विधानेन तस्मात्कर्मसु योजयेत्॥

इति तन्नानादेशस्थबहुपुस्तकेष्वदर्शनादप्रामाणिकमेव। प्रामाणिकाभ्युपगमेऽपि तत्रापि प्रागुक्त-

[1]भगवद्वचनानुरोधेन वेदाक्षरविहीनब्राह्मण एवाधिकारी बोध्यः। द्विजोत्तमशब्दस्य क्षत्रियवैश्याभ्यामुत्तमतया निरक्षरब्राह्मणेऽपि संभवात्, प्रायश्चित्तपराङ्मुखेभ्यः पापैकनिरतेभ्यस्तन्त्र-[2]तत्परस्योत्तमत्वाच्च। एतेन 'दक्षिणे तु भुजे विप्रो बिभृयाद्वै सुदर्शनम्' इत्यादि व्याख्यातम्। कश्चित्तु 'चरणं पवित्रम्—' इत्यादिश्रुतिं सुदर्शनपरतया व्याचख्यौ, 'पवित्रं चरणं चक्रं लोकद्वारं सुदर्शनम्' इति निघण्टुरिति चोदाजहार। तत्रेदं वक्तव्यम्— श्रुतिस्तावदपाघेष्टिपरैव, 'अपाघा अनुवित्तयो नाम' इत्युत्तरसंदर्भानुरोधात्। अभ्युपेत्यापि ब्रूमः— अस्तु श्रुतिश्चक्रधारणस्यापि विधात्री, तथाऽप्युक्त एव तत्राधिकारी। इष्यते हि श्रौतस्याप्यश्वमेधादेः स्मृतिपुराणादिगतेन कलिनिषिद्धपरिगणनादिना संकोचः, अन्यथा कलावप्यश्वमेधः स्यात्, स्याच्च पतितस्यापि तत्। किं च त्वदुक्तरीत्या चरणशब्दस्य चक्रपरत्वे स्थिते तन्निषेधपरतयाऽपि श्रौतलिङ्गानि सुवचानि। तथा हि— 'गोघ्नातस्करत्वात्' इत्यादिश्रुतिश्चक्रधारणे प्रायश्चित्तपराऽस्ति। न च स्वरूपतश्चक्रस्य पापजनकत्वानुपपत्तिः, धारणपरत्वे तु लक्षणा स्यादिति वाच्यम्, चक्रधारणस्येव धार्यमाणचक्रस्यापि अधर्मजनकत्वात्। फलसाधारण्याय प्रयोजकत्वमात्रं पञ्चम्यर्थ इति भर्तृहरिप्रभृतिभिः सिद्धान्तितत्वाच्च। युक्तं चैतत्; चरणपदस्य दुराचारपरत्वे लक्षणापत्तेः, गोघ्नादित्यादिवैधर्म्यस्य[3] आपत्तेश्च। गोबलीवर्दन्यायाश्रयणेऽपि क्लिष्टता, 'यन्मे गर्भः' इत्यादिना गतार्थता च। तस्मात् गोहननादिनिषेध्यविशेषप्रायपाठाच्चक्रपरतैवोचिता। 'अर्धर्चाः पुंसि' इत्यादाविव बहुवचनादाद्यर्थावगतिमाश्रित्य शङ्खादेरपि संग्रह इह सुवचः, चरणेभ्यश्चक्रशङ्खगदादिभ्य इत्यर्थात्। अपि च 'अडित्थ बसन्ते इन्द्रागच्छ' इत्यादौ स्वेच्छामात्रेणोपक्रमोपसंहारनिगमनिरुक्तव्याकरणादिविरुद्धार्थान् वदन्तं केन स्याद्वाक्यस्यार्थत्रयं तद्व्यवस्थां च कुर्वाणं वैदिकाभासं माध्वं प्रति 'पवित्रं ते चमूषत्' इत्यादयो बह्व्यः श्रुतयस्तप्तमुद्रानिषेधपरतया सुयोज्याः। वेदविप्लावनप्रयुक्तप्रत्यवायभ्रंयात्तु न तथा योज्यन्ते। [1]अहतये पक्षसाम् इति न्यायेन पिशाचभाषया पिशाचं बोधयितुं दिङ्मात्रमुक्तम्। न तु वास्तवाभिप्रायेणेति क्षन्तव्यमिदं साहसिकत्वं गुणगृह्यैः सूरिभिः॥

---

1. भूयोऽनुरोधेन 2. तत्परस्योत्कृत्वाच्च 3. वैयर्थ्यापत्तेश्च 4. अहृदयवाचां

॥ श्रीः ॥

अथ अष्टाध्यायीसूत्रपाठः ।

येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।
कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥
येन धौता गिरः पुंसां विमलैः शब्दवारिभिः ।
तमश्चाज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः ॥

अइउण् । ऋलृक् । एओङ् । ऐऔच् । हयवरट् । लण् । ञमङणनम् । झभञ् । घढधष् । जबगडदश् । खफछठथचटतव् । कपय् । शषसर् । हल् ॥ इति प्रत्याहारसूत्राणि ॥

प्रथमोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

१ वृद्धिरादैच् ॥ २ अदेङ्गुणः ॥ ३ इको गुणवृद्धी ॥ ४ न धातुलोप आर्धधातुके ॥ ५ क्ङिति च ॥ ६ दीधीवेवीटाम् ॥ ७ हलोऽनन्तराः संयोगः ॥ ८ मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ॥ ९ तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥ १० नाज्झलौ ॥ ११ ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् ॥ १२ अदसो मात् ॥ १३ शे ॥ १४ निपात एकाजनाङ् ॥ १५ ॥ ओत् १६ संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे ॥ १७ उञः ॥ १८ ऊँ ॥ १९ ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ २० दाधा घ्वदाप् ॥ १ ॥ २१ आद्यन्तवदेकस्मिन् ॥ २२ तरप्तमपौ घः ॥ २३ ॥ बहुगणवतुडति संख्या ॥ २४ ष्णान्ता षट् ॥ २५ डति च ॥ २६ क्तक्तवतू निष्ठा ॥ २७ सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ २८ विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ॥ २९ न बहुव्रीहौ ॥ ३० तृतीयासमासे ॥ ३१ द्वन्द्वे च ॥ ३२ विभाषा जसि ॥ ३३ प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च ॥ ३४ पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ॥ ३५ स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ॥ ३६ अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः ॥ ३७ स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ ३८ तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ॥ ३९ कृन्मेजन्तः ॥ ४० क्त्वातोसुन्कसुनः ॥ २ ॥ ४१ अव्ययीभावश्च ॥ ४२ शि सर्वनामस्थानम् ॥ ४३ सुडनपुंसकस्य ॥ ४४ न वेति विभाषा ॥ ४५ इग्यणः संप्रसारणम् ॥ ४६ आद्यन्तौ टकितौ ॥ ४७ मिदचोऽन्त्यात्परः ॥ ४८ एच इग्घ्रस्वादेशे ॥ ४९ षष्ठी स्थानेयोगा ॥ ५० स्थानेऽन्तरतमः ॥ ५१ उरण्रपरः ॥ ५२ अलोऽन्त्यस्य ॥ ५३ ङिच्च ॥ ५४ आदेः परस्य ॥ ५५ अनेकाल्शित्सर्वस्य ॥ ५६ स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ ॥ ५७ अचः परस्मिन्पूर्वविधौ ॥ ५८ न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु ॥ ५९ द्विर्वचनेऽचि ॥ ६० अदर्शनं लोपः ॥ ३ ॥ ६१ प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः ॥ ६२ प्रत्ययलोपे

प्रत्ययलक्षणम् ॥ ६३ न लुमताङ्गस्य ॥ ६४ अचोऽन्त्यादि टि ॥ ६५ अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा ॥ ६६ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ ६७ तस्मादित्युत्तरस्य ॥ ६८ स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ ६९ अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः ॥ ७० तपरस्तत्कालस्य ॥ ७१ आदिरन्त्येन सहेता ॥ ७२ येन विधिस्तदन्तस्य ॥ ७३ वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् ॥ ७४ त्यदादीनि च ॥ ७५ एङ् प्राचां देशे ॥ "वृद्धिराद्यन्तवदव्ययीभावःप्रत्ययस्यलुक्पञ्चदश" ॥

द्वितीयः पादः ।

१ गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित् ॥ २ विज इट् ॥ ३ विभाषोर्णोः ॥ ४ सार्वधातुकमपित् ॥ ५ असंयोगाल्लिट्कित् ॥ ६ इन्धिभवतिभ्यां च ॥ ७ मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा ॥ ८ रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च ॥ ९ इको झल् ॥ १० हलन्ताच्च ॥ ११ लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ॥ १२ उश्च ॥ १३ वा गमः ॥ १४ हनः सिच् ॥ १५ यमो गन्धने ॥ १६ विभाषोपयमने ॥ १७ स्थाघ्वोरिच्च ॥ १८ न क्त्वा सेट् ॥ १९ निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः ॥ २० मृषस्तितिक्षायाम् ॥ १ ॥ २१ उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् ॥ २२ पूङः क्त्वा च ॥ २३ नोपधात्थफान्ताद्वा ॥ २४ वञ्चिलुञ्च्यृतश्च ॥ २५ तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य ॥ २६ रलो व्युपधाद्धलादेः । संश्च ॥ २७ ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः ॥ २८ अचश्च ॥ २९ उच्चैरुदात्तः ॥ ३० नीचैरनुदात्तः ॥ ३१ समाहारः स्वरितः ॥ ३२ तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् ॥ ३३ एकश्रुति दूरात्संबुद्धौ ॥ ३४ यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु ॥ ३५ उच्चैस्तरां वा वषट्कारः ॥ ३६ विभाषा छन्दसि ॥ ३७ न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः ॥ ३८ देवब्रह्मणोरनुदात्तः ॥ ३९ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् ॥ ४० उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः ॥ २ ॥ ४१ अपृक्त एकाल्प्रत्ययः ॥ ४२ तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥ ४३ प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ॥ ४४ एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ॥ ४५ अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥ ४६ कृत्तद्धितसमासाश्च ॥ ४७ ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥ ४८ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ॥ ४९ लुक्तद्धितलुकि ॥ ५० इद्गोण्याः ॥ ५१ लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने ॥ ५२ विशेषणानां चाजातेः ॥ ५३ तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् ॥ ५४ लुब्योगाप्रख्यानात् ॥ ५५ योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् ॥ ५६ प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् ॥ ५७ कालोपसर्जने च तुल्यम् ॥ ५८ जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् ॥ ५९ अस्मदो द्वयोश्च ॥ ६० फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे ॥ ३ ॥ ६१ छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् ॥ ६२ विशाखयोश्च ॥ ६३ तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ॥ ६४ सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ ६५ वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ॥ ६६ स्त्री पुंवच्च ॥ ६७ पुमान्स्त्रिया ॥ ६८ भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ॥ ६९ नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ७० पिता मात्रा ॥ ७१ श्वशुरः श्वश्र्वा ॥

७२ त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् ॥ ७३ ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री ॥ "गाङ्कुटाद्युदुपधादपृक्त-श्छन्दसिपुनर्वस्वोरुयोदश" ॥

तृतीयः पादः ।

१ भूवादयो धातवः ॥ २ उपदेशेऽजनुनासिक इत् ॥ ३ हलन्त्यम् ॥ ४ न विभक्तौ तुस्माः ॥ ५ आदिर्ञिटुडवः ॥ ६ षः प्रत्ययस्य ॥ ७ चुटू ॥ ८ लशक्वतद्धिते ॥ ९ तस्य लोपः ॥ १० यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ॥ ११ स्वरितेनाधिकारः ॥ १२ अनुदात्तङित आत्मनेपदम् ॥ १३ भावकर्मणोः ॥ १४ कर्तरि कर्मव्यतिहारे ॥ १५ न गतिहिंसार्थेभ्यः ॥ १६ इतरेतरान्योन्योपपदाच्च ॥ १७ नेर्विशः ॥ १८ परिव्यवेभ्यः क्रियः ॥ १९ विपराभ्यां जेः ॥ २० आङो दोऽनास्यविहरणे ॥ १ ॥ २१ क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च ॥ २२ समवप्रविभ्यः स्थः ॥ २३ प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च ॥ २४ उदोऽनूर्ध्वकर्मणि ॥ २५ उपान्मन्त्रकरणे ॥ २६ अकर्मकाच्च ॥ २७ उद्विभ्यां तपः ॥ २८ आङो यमहनः ॥ २९ समो गम्यृच्छिप्रच्छिस्वर-त्यर्तिश्रुविदिभ्यः ॥ ३० निसमुपविभ्यो ह्वः ॥ ३१ स्पर्धायामाङः ॥ ३२ गन्धनावक्षेपणसे-वनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः ॥ ३३ अधेः प्रसहने ॥ ३४ वेः शब्दकर्मणः ॥ ३५ अकर्मकाच्च ॥ ३६ संमाननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः ॥ ३७ कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ॥ ३८ वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ॥ ३९ उपपराभ्याम् ॥ ४० आङ उद्गमने ॥ २ ॥ ४१ वेः पादविहरणे ॥ ४२ प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ ४३ अनुपसर्गाद्वा ॥ ४४ अपह्नवे ज्ञः ॥ ४५ अकर्मकाच्च ॥ ४६ संप्रतिभ्यामनाध्याने ॥ ४७ भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः ॥ ४८ व्यक्तवाचां समुच्चारणे ॥ ४९ अनोरकर्मकात् ॥ ५० विभाषा विप्रलापे ॥ ५१ अवाद्ग्रः ॥ ५२ समः प्रतिज्ञाने ॥ ५३ उदश्चरः सकर्मकात् ॥ ५४ समस्तृतीयायुक्तात् ॥ ५५ दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥ ५६ उपाद्यमः स्वकरणे ॥ ५७ ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः ॥ ५८ नानोर्ज्ञः ॥ ५९ प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः ॥ ६० शदेः शितः ॥ ३ ॥ ६१ म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च ॥ ६२ पूर्ववत्सनः ॥ ६३ आम्प्रत्य-यवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य ॥ ६४ प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ॥ ६५ समः क्ष्णुवः ॥ ६६ भुजोऽ-नवने ॥ ६७ णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्तानाध्याने ॥ ६८ भीस्म्योर्हेतुभये ॥ ६९ गृधि-वञ्च्योः प्रलम्भने ॥ ७० लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च ॥ ७१ मिथ्योपपदात्कृञोऽ-भ्यासे ॥ ७२ स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ॥ ७३ अपाद्वदः ॥ ७४ णिचश्च ॥ ७५ समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे ॥ ७६ अनुपसर्गाज्ज्ञः ॥ ७७ विभाषोपपदेन प्रतीयमाने ॥ ७८ शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् ॥ ७९ अनुपराभ्यां कृञः ॥ ८० अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः ॥ ४ ॥ ८१ प्राद्वहः ॥ ८२ परेर्मृषः ॥ ८३ व्याङ्परिभ्यो रमः ॥ ८४ उपाच्च ॥ ८५ विभाषा-कर्मकात् ॥ ८६ बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः ॥ ८७ निगरणचलनार्थेभ्यश्च ॥ ८८

अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ॥ ८९ ॥ न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः ॥ ९० वा क्यषः ॥ ९१ द्युद्भ्यो लुङि ॥ ९२ वृद्भ्यः स्यसनोः ९३ लुटि च क्लृपः ॥ "भूवादयःक्रीडोनुवेःपादम्रियतेःप्राद्वहस्त्रयोदश" ॥

चतुर्थः पादः ।

१ आ कडारादेका संज्ञा ॥ २ विप्रतिषेधे परं कार्यम् ॥ ३ यू स्त्र्याख्यौ नदी ॥ ४ नेयङुवङ्स्थानावस्त्री ॥ ५ वामि ॥ ६ ङिति ह्रस्वश्च ॥ ७ शेषो घ्यसखि ॥ ८ पतिः समास एव ॥ ९ षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा ॥ १० ह्रस्वं लघु ॥ ११ संयोगे गुरु ॥ १२ दीर्घं च ॥ १३ यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् ॥ १४ सुप्तिङन्तं पदम् ॥ १५ नः क्ये ॥ १६ सिति च ॥ १७ स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ॥ १८ यचि भम् ॥ १९ तसौ मत्वर्थे ॥ २० अयस्मयादीनि छन्दसि ॥ १ ॥ २१ बहुषु बहुवचनम् ॥ २२ द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने ॥ २३ कारके ॥ २४ ध्रुवमपायेऽपादानम् ॥ २५ भीत्रार्थानां भयहेतुः ॥ २६ पराजेरसोढः ॥ २७ वारणार्थानामीप्सितः ॥ २८ ॥ अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति ॥ २९ आख्यातोपयोगे ॥ ३० जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥ ३१ भुवः प्रभवः ॥ ३२ ॥ कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम् ॥ ३३ रुच्यर्थानां प्रीयमाणः ॥ ३४ श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः ॥ ३५ धारेरुत्तमर्णः ॥ ३६ स्पृहेरीप्सितः ॥ ३७ क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः ॥ ३८ क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म ॥ ३९ ॥ राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः ॥ ४० प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता ॥२॥ ४१ अनुप्रतिगृणश्च ॥ ४२ साधकतमं करणम् ॥ ४३ दिवः कर्म च ॥ ४४ परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम् ॥ ४५ आधारोऽधिकरणम् ॥ ४६ अधिशीङ्स्थासां कर्म ॥ ४७ अभिनिविशश्च ॥ ४८ उपान्वध्याङ्वसः ॥ ४९ कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥ ५० तथायुक्तं चानीप्सितम् ॥ ५१ अकथितं च ॥ ५२ गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ ॥ ५३ हृक्रोरन्यतरस्याम् ॥ ५४ स्वतन्त्रः कर्ता ॥ ५५ तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ ५६ प्राग्रीश्वरान्निपाताः ॥ ५७ चादयोऽसत्त्वे ॥ ५८ प्रादयः ॥ ५९ उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ ६० गतिश्च ॥ ३ ॥ ६१ ऊर्यादिच्विडाचश्च ॥ ६२ अनुकरणं चानितिपरम् ॥ ६३ आदरानादरयोः सदसती ॥ ६४ भूषणेऽलम् ॥ ६५ अन्तरपरिग्रहे ॥ ६६ कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते ॥ ६७ पुरोऽव्ययम् ॥ ६८ अस्तं च ॥ ६९ अच्छ गत्यर्थवदेषु ॥ ७० अदोऽनुपदेशे ॥ ७१ तिरोऽन्तर्धौ ॥ ७२ विभाषा कृञि ॥ ७३ उपाजेऽन्वाजे ॥ ७४ साक्षात्प्रभृतीनि च ॥ ७५ अनत्याधान उरसिमनसी ॥ ७६ मध्येपदे निवचने च ॥ ७७ नित्यं हस्ते पाणावुपयमने ॥ ७८ प्राध्वं बन्धने ॥ ७९ जीविकोपनिषदावौपम्ये ॥ ८० ते प्राग्धातोः ॥ ४ ॥ ८१ छन्दसि परेऽपि ॥ ८२ व्यवहिताश्च ॥ ८३ कर्मप्रवचनीयाः ॥ ८४ अनुर्लक्षणे ॥ ८५ तृतीयार्थे ॥ ८६ हीने ॥ ८७ उपोऽधिके च ॥ ८८ अपपरी वर्जने

८९ आङ्मर्यादावचने ॥ ९० लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः ॥ ९१ अभिरभागे ॥ ९२ प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ॥ ९३ ॥ अधिपरी अनर्थकौ ॥ ९४ सुः पूजायाम् ॥ ९५ अतिरतिक्रमणे च ॥ ९६ अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु ॥ ९७ अधिरीश्वरे ॥ ९८ विभाषा कृञि ॥ ९९ लः परस्मैपदम् ॥ १०० तङानावात्मनेपदम् ॥ ५ ॥ १०१ तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ १०२ तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः ॥ १०३ सुपः ॥ १०४ विभक्तिश्च ॥ १०५ युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः ॥ १०६ प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च ॥ १०७ अस्मद्युत्तमः ॥ १०८ शेषे प्रथमः ॥ १०९ परः सन्निकर्षः संहिता ॥ ११० विरामोऽवसानम् ॥ "आकडाराद्बहुष्वनुप्रतिगृणऊर्यादिछन्दसितिङोदश" ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

१ समर्थः पदविधिः २ सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे ॥ ३ प्राक्कडारात्समासः ॥ ४ सह सुपा ॥ ५ अव्ययीभावः ॥ ६ अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु ॥ ७ यथासादृश्ये ॥ ८ यावदवधारणे ॥ ९ सुप्प्रतिना मात्रार्थे ॥ १० अक्षशलाकासंख्याः परिणा ॥ ११ विभाषा ॥ १२ अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या ॥ १३ आङ्मर्यादाभिविध्योः ॥ १४ लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये ॥ १५ अनुर्यत्समया ॥ १६ यस्य चायामः ॥ १७ तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ १८ पारेमध्ये षष्ठ्या वा ॥ १९ संख्या वंश्येन ॥ २० नदीभिश्च ॥ १ ॥ २१ अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् ॥ २२ तत्पुरुषः ॥ २३ द्विगुश्च ॥ २४ द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥ २५ स्वयं क्तेन ॥ २६ खट्वा क्षेपे ॥ २७ ॥ सामि ॥ २८ कालाः ॥ २९ अत्यन्तसंयोगे च ॥ ३० तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ॥ ३१ पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः ॥ ३२ कर्तृकरणे कृता बहुलम् ॥ ३३ कृत्यैरधिकार्थवचने ॥ ३४ अन्नेन व्यञ्जनम् ॥ ३५ भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥ ३६ चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः ॥ ३७ पञ्चमी भयेन ॥ ३८ अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः ॥ ३९ स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन ॥ ४० सप्तमी शौण्डैः ॥ २ ॥ ४१ सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च ॥ ४२ ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ॥ ४३ कृत्यैर्ऋणे ॥ ४४ संज्ञायाम् ॥ ४५ क्तेनाहोरात्रावयवाः ॥ ४६ तत्र ॥ ४७ क्षेपे ॥ ४८ पात्रेसमितादयश्च ॥ ४९ पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन ॥ ५० दिक्संख्ये संज्ञायाम् ॥ ५१ तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥ ५२ संख्यापूर्वो द्विगुः ॥ ५३ कुत्सितानि कुत्सनैः ॥ ५४ पापाणके कुत्सितैः ॥ ५५ उपमानानि सामान्यवचनैः ॥ ५६ उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥ ५७ विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥ ५८ पूर्वा-

परप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ॥ ५९ श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ ६० क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ ३ ॥ ६१ सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ॥ ६२ वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् ॥ ६३ कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने ॥ ६४ किं क्षेपे ॥ ६५ पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः ॥ ६६ प्रशंसावचनैश्च ॥ ६७ युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः ॥ ६८ कृत्यतुल्याख्या अजात्या ॥ ६९ वर्णो वर्णेन ॥ ७० कुमारश्रमणादिभिः ॥ ७१ चतुष्पादो गर्भिण्या ॥ ७२ मयूरव्यंसकादयश्च ॥ "समर्थोऽन्यपदार्थेचसिद्धशुष्कसन्महद्द्वादश ॥"

द्वितीयः पादः ।

१ पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे ॥ २ अर्धं नपुंसकम् ॥ ३ द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् ॥ ४ प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥ ५ कालाः परिमाणिना ॥ ६ नञ् ॥ ७ ईषदकृता ॥ ८ षष्ठी ॥ ९ याजकादिभिश्च ॥ १० न निर्धारणे ॥ ११ पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥ १२ क्तेन च पूजायाम् ॥ १३ अधिकरणवाचिना च ॥ १४ कर्मणि च ॥ १५ तृजकाभ्यां कर्तरि ॥ १६ कर्तरि च ॥ १७ नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥ १८ कुगतिप्रादयः ॥ १९ उपपदमतिङ् ॥ २० अमैवाव्ययेन ॥ १ ॥ २१ तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ॥ २२ क्त्वा च ॥ २३ शेषो बहुव्रीहिः ॥ २४ अनेकमन्यपदार्थे ॥ २५ संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ॥ २६ दिङ्नामान्यन्तराले ॥ २७ तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥ २८ तेन सहेति तुल्ययोगे ॥ २९ चार्थे द्वन्द्वः ॥ ३० उपसर्जनं पूर्वम् ॥ ३१ राजदन्तादिषु परम् ॥ ३२ द्वन्द्वे घि ॥ ३३ अजाद्यदन्तम् ॥ ३४ अल्पाच्तरम् ॥ ३५ सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ॥ ३६ निष्ठा ॥ ३७ वाहिताग्न्यादिषु ॥ ३८ कडाराः कर्मधारये ॥ "पूर्वापराधरोत्तरंतृतीयाप्रभृतीन्यष्टादश" ॥

तृतीयः पादः ।

१ अनभिहिते ॥ २ कर्मणि द्वितीया ॥ ३ तृतीया च होश्छन्दसि ॥ ४ अन्तरान्तरेण युक्ते ॥ ५ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥ ६ अपवर्गे तृतीया ॥ ७ सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ॥ ९ यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥ १० पञ्चम्यपाङ्परिभिः ॥ ११ प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ॥ १२ गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि ॥ १३ चतुर्थी संप्रदाने ॥ १४ क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ॥ १५ तुमर्थाच्च भाववचनात् ॥ १६ नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च ॥ १७ मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाप्राणिषु ॥ १८ कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ १९ सहयुक्तेऽप्रधाने ॥ २० येनाङ्गविकारः ॥ १ ॥ २१ इत्थंभूतलक्षणे ॥ २२ संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि ॥

२३ हेतौ ॥ २४ अकर्तर्यृणे पञ्चमी ॥ २५ विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् ॥ २६ षष्ठी हेतुप्रयोगे ॥ २७ सर्वनाम्नस्तृतीया च ॥ २८ अपादाने पञ्चमी ॥ २९ अन्यारादितरर्ते दिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते ॥ ३० षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन ॥ ३१ एनपा द्वितीया ॥ ३२ पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम् ॥ ३३ करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य ॥ ३४ दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् ॥ ३५ दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ॥ ३६ सप्तम्यधिकरणे च ॥ ३७ यस्य च भावेन भावलक्षणम् ॥ ३८ षष्ठी चानादरे ॥ ३९ स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च ॥ ४० आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् ॥ २ ॥ ४१ यतश्च निर्धारणम् ॥ ४२ पञ्चमी विभक्ते ॥ ४३ साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ॥ ४४ प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीयां च ॥ ४५ नक्षत्रे च लुपि ॥ ४६ प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥ ४७ संबोधने च ॥ ४८ सामन्त्रितम् ॥ ४९ एकवचनं संबुद्धिः ॥ ५० षष्ठी शेषे ॥ ५१ ज्ञोऽविदर्थस्य करणे ॥ ५२ अधीगर्थदयेशां कर्मणि ॥ ५३ कृञः प्रतियत्ने ॥ ५४ रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः ॥ ५५ आशिषि नाथः ॥ ५६ जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम् ॥ ५७ व्यवहृपणोः समर्थयोः ॥ ५८ दिवस्तदर्थस्य ॥ ५९ विभाषोपसर्गे ॥ ६० द्वितीया ब्राह्मणे ॥ ३ ॥ ६१ प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने ॥ ६२ चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ॥ ६३ यजेश्च करणे ॥ ६४ कृत्वोर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे ॥ ६५ कर्तृकर्मणोः कृति ॥ ६६ उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥ ६७ क्तस्य च वर्तमाने ॥ ६८ अधिकरणवाचिनश्च ॥ ६९ न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् ॥ ७० अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः ॥ ७१ कृत्यानां कर्तरि वा ॥ ७२ तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम् ॥ ७३ चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः ॥ "अनभिहित इत्थंयतश्चप्रेष्यब्रुवोस्त्रयोदश" ॥

चतुर्थः पादः ।

१ द्विगुरेकवचनम् ॥ २ द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ॥ ३ अनुवादे चरणानाम् ॥ ४ अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम् ॥ ५ अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् ॥ ६ जातिरप्राणिनाम् ॥ ७ विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः ॥ ८ क्षुद्रजन्तवः ॥ ९ येषां च विरोधः शाश्वतिकः ॥ १० शूद्राणामनिरवसितानाम् ॥ ११ गवाश्वप्रभृतीनि च ॥ १२ विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् ॥ १३ विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि ॥ १४ न दधिपयआदीनि ॥ १५ अधिकरणैतावत्त्वे च ॥ १६ विभाषा समीपे ॥ १७ स नपुंसकम् ॥ १८ अव्ययीभावश्च ॥ १९ तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः ॥ २० संज्ञायां कन्थोशीनरेषु ॥ १ ॥ २१ उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् ॥ २२ छाया बाहुल्ये ॥ २३ सभा राजामनुष्यपूर्वा ॥ २४ अशाला च ॥ २५ विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ॥ २६ परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ॥ २७ पूर्ववदश्ववडवौ ॥ २८ हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च

च्छन्दसि ॥ २९ रात्राह्नाहाः पुंसि ॥ ३० अपथं नपुंसकम् ॥ ३१ अर्धर्चाः पुंसि च ॥ ३२ इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ॥ ३३ एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ ॥ ३४ द्वितीयाटौस्स्वेनः ॥ ३५ आर्धधातुके ॥ ३६ अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति ॥ ३७ लुङ्सनोर्घस्लृ ॥ ३८ घञपोश्च ॥ ३९ बहुलं छन्दसि ॥ ४० लिट्यन्यतरस्याम् ॥ २ ॥ ४१ वेञो वयिः ॥ ४२ हनो वध लिङि ॥ ४३ लुङि च ॥ ४४ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥ ४५ इणो गा लुङि ॥ ४६ णौ गमिरबोधने ॥ ४७ सनि च ॥ ४८ इङश्च ॥ ४९ गाङ् लिटि ॥ ५० विभाषा लुङ्लङोः ॥ ५१ णौ च संश्चङोः ॥ ५२ अस्तेर्भूः ॥ ५३ ब्रुवो वचिः ॥ ५४ चक्षिङः ख्याञ् ॥ ५५ वा लिटि ॥ ५६ अजेर्व्यघञपोः ॥ ५७ वा यौ ॥ ५८ ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः ॥ ५९ पैलादिभ्यश्च ॥ ६० इञः प्राचाम् ॥ ३ ॥ ६१ न तौल्वलिभ्यः ॥ ६२ तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ॥ ६३ यस्कादिभ्यो गोत्रे ॥ ६४ यञञोश्च ॥ ६५ अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च ॥ ६६ बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु ॥ ६७ न गोपवनादिभ्यः ॥ ६८ तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे ॥ ६९ उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे ॥ ७० आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् ॥ ७१ सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ॥ ७२ अदिप्रभृतिभ्यः शपः ॥ ७३ बहुलं छन्दसि ॥ ७४ यङोऽचि च ॥ ७५ जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ॥ ७६ बहुलं छन्दसि ॥ ७७ गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ॥ ७८ विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः ॥ ७९ तनादिभ्यस्तथासोः ॥ ८० मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः ॥ ४ ॥ ८१ आमः ॥ ८२ अव्ययादाप्सुपः ॥ ८३ नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः ॥ ८४ तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ ८५ लुटः प्रथमस्य डारौरसः ॥ "द्विगुरुपञ्चोपक्रमंवेञोवयिर्नतौल्वलिभ्यआमःपञ्च" ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

१ प्रत्ययः ॥ २ परश्च ॥ ३ आद्युदात्तश्च ॥ ४ अनुदात्तौ सुप्पितौ ॥ ५ गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ॥ ६ मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ७ धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ॥ ८ सुप आत्मनः क्यच् ॥ ९ काम्यच्च ॥ १० उपमानादाचारे ॥ ११ कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ॥ १२ भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः ॥ १३ लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् ॥ १४ कष्टाय क्रमणे ॥ १५ कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः ॥ १६ बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने ॥ १७ शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे ॥ १८ सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ॥ १९ नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् ॥ २० पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ् ॥ १ ॥ २१ मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच् ॥ २२ धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ॥ २३ नित्यं कौटिल्ये गतौ ॥ २४ लुपसदचरजपजभदहदशगॄभ्यो भावगर्हायाम् ॥ २५ सत्यापपाशरूप-

वीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् ॥ २६ हेतुमति च ॥ २७ कण्डादिभ्यो यक् ॥ २८ गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः ॥ २९ ऋतेरीयङ् ॥ ३० कमेर्णिङ् ॥ ३१ आयादय आर्धधातुके वा ॥ ३२ सनाद्यन्ता धातवः ॥ ३३ स्यतासी लृलुटोः ॥ ३४ सिब्बहुलं लेटि ॥ ३५ कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि ॥ ३६ इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः ॥ ३७ दयायासश्च ॥ ३८ उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ३९ भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च ॥ ४० कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ॥ २ ॥ ४१ विदांकुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् ॥ ४२ अभ्युत्सादयांप्रजनयांचिकयांरमयामकः पावयांक्रियाद्विदामक्रन्निति च्छन्दसि ॥ ४३ च्लि लुङि ॥ ४४ च्लेः सिच् ॥ ४५ शल इगुपधादनिटः क्सः ॥ ४६ श्लिष आलिङ्गने ॥ ४७ न दृशः ॥ ४८ णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ् ॥ ४९ विभाषा धेट्श्व्योः ॥ ५० गुपेश्छन्दसि ॥ ५१ नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः ॥ ५२ अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ॥ ५३ लिपिसिचिह्वश्च ॥ ५४ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥ ५५ पुषादिद्युताद्यॢदितः परस्मैपदेषु ॥ ५६ सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च ॥ ५७ इरितो वा ॥ ५८ जॄस्तम्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च ॥ ५९ कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि ॥ ६० चिण् ते पदः ॥ ३ ॥ ६१ दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ६२ अचः कर्मकर्तरि ॥ ६३ दुहश्च ॥ ६४ न रुधः ॥ ६५ तपोऽनुतापे च ॥ ६६ चिण्भावकर्मणोः ॥ ६७ सार्वधातुके यक् ॥ ६८ कर्तरि शप् ॥ ६९ दिवादिभ्यः श्यन् ॥ ७० वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः ॥ ७१ यसोऽनुपसर्गात् ॥ ७२ संयसश्च ॥ ७३ स्वादिभ्यः श्नुः ॥ ७४ श्रुवः शृ च ॥ ७५ अक्षोऽन्यतरस्याम् ॥ ७६ तनूकरणे तक्षः ॥ ७७ तुदादिभ्यः शः ॥ ७८ रुधादिभ्यः श्नम् ॥ ७९ तनादिकृञ्भ्य उः ॥ ८० धिन्विकृण्व्योर च ॥ ४ ॥ ८१ क्र्यादिभ्यः श्ना ॥ ८२ स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च ॥ ८३ हलः श्नः शानज्झौ ॥ ८४ छन्दसि शायजपि ॥ ८५ व्यत्ययो बहुलम् ॥ ८६ लिङ्याशिष्यङ् ॥ ८७ कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः ॥ ८८ तपस्तपःकर्मकस्यैव ॥ ८९ न दुहस्नुनमां यक्चिणौ ॥ ९० कुषिरजोः प्राचां श्यन्परस्मैपदं च ॥ ९१ धातोः ॥ ९२ तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ॥ ९३ कृदतिङ् ॥ ९४ वासरूपोऽस्त्रियाम् ॥ ९५ कृत्याः प्राङ् ण्वुलः ॥ ९६ तव्यत्तव्यानीयरः ॥ ९७ अचो यत् ॥ ९८ पोरदुपधात् ॥ ९९ शकिसहोश्च ॥ १०० गदमदचरयमश्चानुपसर्गे ॥ ५ ॥ १०१ अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु ॥ १०२ वह्यं करणम् ॥ १०३ अर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥ १०४ उपसर्या काल्या प्रजने ॥ १०५ अजर्यं संगतम् ॥ १०६ वदः सुपि क्यप्च ॥ १०७ भुवो भावे ॥ १०८ हनस्त च ॥ १०९ एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् ॥ ११० ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः ॥ १११ ई च खनः ॥ ११२ भृञोऽसंज्ञायाम् ॥ ११३ मृजेर्विभाषा ॥ ११४ राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः ॥ ११५ भिद्योद्ध्यौ नदे ॥ ११६ पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे ॥ ११७ विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु ॥ ११८ प्रत्यपिभ्यां ग्रहेश्छन्दसि ॥ ११९ पदास्वैरिबाह्या

पक्ष्येषु च ॥ १२० विभाषा कृवृषोः ॥ ६ ॥ १२१ युग्यं च पत्रे ॥ १२२ अमावस्यदन्यतरस्याम् ॥ १२३ छन्दसि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्याापृच्छ्यप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि ॥ १२४ ऋहलोर्ण्यत् ॥ १२५ ओरावश्यके ॥ १२६ आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च ॥ १२७ आनाय्योऽनित्ये ॥ १२८ प्रणाय्योऽसंमतौ ॥ १२९ पाय्यसांनाय्यनिकाय्यधाय्यामानहविर्निवाससामिधेनीषु ॥ १३० क्रतौ कुण्डपाय्यसंचाय्यौ ॥ १३१ अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः ॥ १३२ चित्याग्निचित्ये च ॥ १३३ ण्वुल्तृचौ ॥ १३४ नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ॥ १३५ इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ॥ १३६ आतश्चोपसर्गे ॥ १३७ पाघ्राध्माधेड्दृशः शः ॥ १३८ अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च ॥ १३९ ददातिदधात्योर्विभाषा ॥ १४० ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ॥ ७ ॥ १४१ श्याद्व्यधास्रुसंस्रतीणवसावहृलिहश्लिषश्वसश्च ॥ १४२ दुन्योरनुपसर्गे ॥ १४३ विभाषा ग्रहः ॥ १४४ गेहे कः ॥ १४५ शिल्पिनि ष्वुन् ॥ १४६ गःस्थकन् ॥ १४७ ण्युट् च ॥ १४८ हश्च व्रीहिकालयोः ॥ १४९ प्रुसृल्वः समभिहारे वुन् ॥ १५० आशिषि च ॥ "प्रत्ययो मुण्डविदांदीपजनक्र्यादिभ्योऽवद्ययुग्यं च श्याद्व्यधा दश" ॥

द्वितीयः पादः ।

१ कर्मण्यण् ॥ २ ह्वावामश्च ॥ ३ आतोऽनुपसर्गे कः ॥ ४ सुपि स्थः ॥ ५ तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ६ ॥ प्रे दाज्ञः ॥ ७ समि ख्यः ॥ ८ गापोष्टक् ॥ ९ हरतेरनुद्यमनेऽच् ॥ १० वयसि च ॥ ११ आङि ताच्छील्ये ॥ १२ अर्हः ॥ १३ स्तम्बकर्णयो रमिजपोः ॥ १४ शमि धातोः संज्ञायाम् ॥ १५ अधिकरणे शेतेः ॥ १६ चरेष्टः ॥ १७ भिक्षासेनादायेषु च ॥ १८ पुरोग्रतोऽग्रेषु सर्तेः ॥ १९ पूर्वे कर्तरि ॥ २० कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ॥ १ ॥ २१ दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दीकिंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुःषु ॥ २२ कर्मणि भृतौ ॥ २३ न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु ॥ २४ स्तम्बशकृतोरिन् ॥ २५ हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ ॥ २६ फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च ॥ २७ छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् ॥ २८ एजेः खश् ॥ २९ नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः ॥ ३० नाडीमुष्ट्योश्च ॥ ३१ उदि कूले रुजिवहोः ॥ ३२ वहाभ्रे लिहः ॥ ३३ परिमाणे पचः ॥ ३४ मितनखे च ॥ ३५ विध्वरुषोस्तुदः ॥ ३६ असूर्यललाटयोर्दृशितपोः ॥ ३७ उग्रंपश्येरंमदपाणिंधमाश्च ॥ ३८ प्रियवशे वदः खच् ॥ ३९ द्विषत्परयोस्तापेः ॥ ४० वाचि यमो व्रते ॥ २ ॥ ४१ पूःसर्वयोर्दारिसहोः ॥ ४२ सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः ॥ ४३ मेघर्तिभयेषु कृञः ॥ ४४ क्षेमप्रियमद्रेऽण्च ॥ ४५ आशिते भुवः करणभावयोः ॥ ४६ संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः ॥ ४७ गमश्च ॥ ४८ अन्तात्य-

न्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः ॥ ४९ आशिषि हनः ॥ ५० अपे क्लेशतमसोः ॥ ५१ कुमारशीर्षयोर्णिनिः ॥ ५२ लक्षणे जायापत्योष्टक् ॥ ५३ अमनुष्यकर्तृके च ॥ ५४ शक्तौ हस्तिकपाटयोः ॥ ५५ पाणिघताडघौ शिल्पिनि ॥ ५६ आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः करणे ख्युन् ॥ ५७ कर्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ ॥ ५८ स्पृशोऽनुदके क्विन् ॥ ५९ ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च ॥ ६० त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च ॥ ३ ॥ ६१ सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् ॥ ६२ भजो ण्विः ॥ ६३ छन्दसि सहः ॥ ६४ वहश्च ॥ ६५ कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युट् ॥ ६६ हव्येऽनन्तःपादम् ॥ ६७ जनसनखनक्रमगमो विट् ॥ ६८ अदोऽनन्ने ॥ ६९ क्रव्ये च ॥ ७० दुहः कब्घश्च ॥ ७१ मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन् ॥ ७२ अवे यजः ॥ ७३ विजुपे छन्दसि ॥ ७४ आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च ॥ ७५ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ ७६ क्विप्च ॥ ७७ स्थः क च ॥ ७८ सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ॥ ७९ कर्तर्युपमाने ॥ ८० व्रते ॥ ४ ॥ ८१ बहुलमाभीक्ष्ण्ये ॥ ८२ मनः ॥ ८३ आत्ममाने खश्च ॥ ८४ भूते ॥ ८५ करणे यजः ॥ ८६ कर्मणि हनः ॥ ८७ ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् ॥ ८८ बहुलं छन्दसि ॥ ८९ सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः ॥ ९० सोमे सुञः ॥ ९१ अग्नौ चेः ॥ ९२ कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ॥ ९३ कर्मणीनिविक्रियः ॥ ९४ दृशेः क्वनिप् ॥ ९५ राजनि युधिकृञः ॥ ९६ सहे च ॥ ९७ सप्तम्यां जनेर्डः ॥ ९८ पञ्चम्यामजातौ ॥ ९९ उपसर्गे च संज्ञायाम् ॥ १०० अनौ कर्मणि ॥ ५ ॥ १०१ अन्येष्वपि दृश्यते ॥ १०२ निष्ठा ॥ १०३ सुयजोर्ङ्वनिप् ॥ १०४ जीर्यतेरतृन् ॥ १०५ छन्दसि लिट् ॥ १०६ लिटः कानज्वा ॥ १०७ क्वसुश्च ॥ १०८ भाषायां सदवसश्रुवः ॥ १०९ उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ॥ ११० लुङ् ॥ १११ अनद्यतने लङ् ॥ ११२ अभिज्ञावचने लृट् ॥ ११३ न यदि ॥ ११४ विभाषा साकाङ्क्षे ॥ ११५ परोक्षे लिट् ॥ ११६ हशश्वतोर्लङ् च ॥ ११७ प्रश्ने चासन्नकाले ॥ ११८ लट् स्मे ॥ ११९ अपरोक्षे च ॥ १२० ननौ पृष्टप्रतिवचने ॥ ६ ॥ १२१ नन्वोर्विभाषा ॥ १२२ पुरि लुङ् चास्मे ॥ १२३ वर्तमाने लट् ॥ १२४ लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ॥ १२५ संबोधने च ॥ १२६ लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ॥ १२७ तौ सत् ॥ १२८ पूङ्यजोः शानन् ॥ १२९ ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ॥ १३० इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि ॥ १३१ द्विषोऽमित्रे ॥ १३२ सुञो यज्ञसंयोगे ॥ १३३ अर्हः प्रशंसायाम् ॥ १३४ आक्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु ॥ १३५ तृन् ॥ १३६ अलंकृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच् ॥ १३७ णेश्छन्दसि ॥ १३८ भुवश्च ॥ १३९ ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः ॥ १४० त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः ॥ ७ ॥ १४१ शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् ॥ १४२ संपृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च ॥ १४३ वौ कषलस-

कत्थस्रम्भः ॥ १४४ अपे च लषः ॥ १४५ प्रे लपसृद्रुमथवदवसः ॥ १४६ निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूञो वुञ् ॥ १४७ देविक्रुशोश्चोपसर्गे ॥ १४८ चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् ॥ १४९ अनुदात्तेतश्च हलादेः ॥ १५० जुचंक्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः ॥ १५१ क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च ॥ १५२ न यः ॥ १५३ सूददीपदीक्षश्च ॥ १५४ लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशॄभ्य उकञ् ॥ १५५ जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन् ॥ १५६ प्रजोरिनिः ॥ १५७ जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च ॥ १५८ स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ॥ १५९ दाधेट्सिशदसदो रुः ॥ १६० सृघस्यदः क्मरच् ॥ ८ ॥ १६१ भञ्जभासमिदो घुरच् ॥ १६२ विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ॥ १६३ इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरप् ॥ १६४ गत्वरश्च ॥ १६५ जागरूकः ॥ १६६ यजजपदशां यङः ॥ १६७ नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः ॥ १६८ सनाशंसभिक्ष उः ॥ १६९ विन्दुरिच्छुः ॥ १७० क्याच्छन्दसि ॥ १७१ आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च ॥ १७२ स्वपितृषोर्नजिङ् ॥ १७३ शॄवन्द्योरारुः ॥ १७४ भियः क्रुक्लुकनौ ॥ १७५ स्थेशभासपिसकसो वरच् ॥ १७६ यश्च यङः ॥ १७७ भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुवः क्विप् ॥ १७८ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ १७९ भुवः संज्ञान्तरयोः ॥ १८० विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम् ॥ ९ ॥ १८१ धः कर्मणि ष्ट्रन् ॥ १८२ दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे ॥ १८३ हलसूकरयोः पुवः ॥ १८४ अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः ॥ १८५ पुवः संज्ञायाम् ॥ १८६ कर्तरि चर्षिदेवतयोः ॥ १८७ जीतः क्तः ॥ १८८ मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ॥ "कर्मणि दिवापूःसर्वसत्सूबहुलमन्येष्वपिनन्वोःशमितिभञ्जभासधःकर्मण्यष्टौ" ॥

तृतीयः पादः ।

१ उणादयो बहुलम् ॥ २ भूतेऽपि दृश्यन्ते ॥ ३ भविष्यति गम्यादयः ॥ ४ यावत्पुरानिपातयोर्लट् ॥ ५ विभाषा कदाकर्ह्योः ॥ ६ किंवृत्ते लिप्सायाम् ॥ ७ लिप्स्यमानसिद्धौ च ॥ ८ लोडर्थलक्षणे च ॥ ९ लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ॥ १० तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ॥ ११ भाववचनाश्च ॥ १२ अण्कर्मणि च ॥ १३ लृट् शेषे च ॥ १४ लृटः सद्वा ॥ १५ अनद्यतने लुट् ॥ १६ पदरुजविशस्पृशो घञ् ॥ १७ सृ स्थिरे ॥ १८ भावे ॥ १९ अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥ २० परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः ॥ १ ॥ २१ इङश्च ॥ २२ उपसर्गे रुवः ॥ २३ समि युद्रुदुवः ॥ २४ श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे ॥ २५ वौ क्षुश्रुवः ॥ २६ अवोदोर्नियः ॥ २७ प्रे द्रुस्तुस्रुवः ॥ २८ निरभ्योः पूल्वोः ॥ २९ उन्न्योर्ग्रः ॥ ३० कॄ धान्ये ॥ ३१ यज्ञे समि स्तुवः ॥ ३२ प्रे स्त्रोऽयज्ञे ॥ ३३ प्रथने वावशब्दे ॥ ३४ छन्दोनाम्नि च ॥ ३५ उदि ग्रहः ॥ ३६ समि मुष्टौ ॥ ३७ परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः ॥ ३८ परावनुपात्यय इणः ॥ ३९ व्युपयोः शेतेः पर्याये ॥ ४० हस्तादाने चेरस्तेये ॥

२ ॥ ४१ निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः ॥ ४२ संघे चानौत्तराधर्ये ॥ ४३ कर्मव्यतिहारे णच्स्त्रियाम् ॥ ४४ अभिविधौ भाव इनुण् ॥ ४५ आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः ॥ ४६ प्रे लिप्सायाम् ॥ ४७ परौ यज्ञे ॥ ४८ नौ वृ धान्ये ॥ ४९ उदि श्रयतियौतिपूद्रुवः ॥ ५० विभाषाऽऽङि रुप्लुवोः ॥ ५१ अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ॥ ५२ प्रे वणिजाम् ॥ ५३ रश्मौ च ॥ ५४ वृणोतेराच्छादने ॥ ५५ परौ भुवोऽवज्ञाने ॥ ५६ एरच् ॥ ५७ ऋदोरप् ॥ ५८ ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ॥ ५९ उपसर्गेऽदः ॥ ६० नौ ण च ॥ ३ ॥ ६१ व्यधजपोरनुपसर्गे ॥ ६२ स्वनहसोर्वा ॥ ६३ यमः समुपनिविषु च ॥ ६४ नौ गदनदपठस्वनः ॥ ६५ क्वणो वीणायां च ॥ ६६ नित्यं पणः परिमाणे ॥ ६७ मदोऽनुपसर्गे ॥ ६८ प्रमदसंमदौ हर्षे ॥ ६९ समुदोरजः पशुषु ॥ ७० अक्षेषु ग्लहः ॥ ७१ प्रजने सर्तेः ॥ ७२ ह्वः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु ॥ ७३ आङि युद्धे ॥ ७४ निपानमाहावः ॥ ७५ भावेऽनुपसर्गस्य ॥ ७६ हनश्च वधः ॥ ७७ मूर्तौ घनः ॥ ७८ अन्तर्घनो देशे ॥ ७९ अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ॥ ८० उद्घनोऽत्याधानम् ॥ ४ ॥ ८१ अपघनोऽङ्गम् ॥ ८२ करणेऽयोविद्रुषु ॥ ८३ स्तम्बे क च ॥ ८४ परौ घः ॥ ८५ उपघ्न आश्रये ॥ ८६ संघोद्घौ गणप्रशंसयोः ॥ ८७ निघो निमितम् ॥ ८८ ड्वितः क्त्रिः ॥ ८९ ट्वितोऽथुच् ॥ ९० यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ॥ ९१ स्वपो नन् ॥ ९२ उपसर्गे घोः किः ॥ ९३ कर्मण्यधिकरणे च ॥ ९४ स्त्रियां क्तिन् ॥ ९५ स्थागापापचो भावे ॥ ९६ मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः ॥ ९७ ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च ॥ ९८ व्रजयजोर्भावे क्यप् ॥ ९९ संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः ॥ १०० कृञः श च ॥ ५ ॥ १०१ इच्छा ॥ १०२ अ प्रत्ययात् ॥ १०३ गुरोश्च हलः ॥ १०४ षिद्भिदादिभ्योऽङ् ॥ १०५ चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च ॥ १०६ आतश्चोपसर्गे ॥ १०७ ण्यासश्रन्थो युच् ॥ १०८ रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलम् ॥ १०९ संज्ञायाम् ॥ ११० विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च ॥ १११ पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच् ॥ ११२ आक्रोशे नञ्यनिः ॥ ११३ कृत्यल्युटो बहुलम् ॥ ११४ नपुंसके भावे क्तः ॥ ११५ ल्युट् च ॥ ११६ कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम् ॥ ११७ करणाधिकरणयोश्च ॥ ११८ पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ॥ ११९ गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च ॥ १२० अवे तृस्त्रोर्घञ् ॥ ३ ॥ १२१ हलश्च ॥ १२२ अध्यायन्यायोद्यावसंहाराधारावायाश्च ॥ १२३ उदङ्कोऽनुदके ॥ १२४ जालमानायः ॥ १२५ खनो घ च ॥ १२६ ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ॥ १२७ कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः ॥ १२८ आतो युच् ॥ १२९ छन्दसि गत्यर्थेभ्यः ॥ १३० अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ १३१ वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ॥ १३२ आशंसायां भूतवच्च ॥ १३३ क्षिप्रवचने लृट् ॥ १३४ आशंसावचने लिङ् ॥ १३५ नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः ॥ १३६ भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् १३७ कालविभागे चानहोरात्राणाम् ॥ १३८ परस्मिन्विभाषा ॥ १३९ लिङ्नि-

मित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ॥ १४० भूते च ॥ ७ ॥ १४१ वोताप्योः ॥ १४२ गर्हायां लडपिजात्वोः ॥ १४३ विभाषा कथमि लिङ् च ॥ १४४ किंवृत्ते लिङ्लृटौ ॥ १४५ अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि ॥ १४६ किंकिलास्त्यर्थेषु लृट् ॥ १४७ जातुयदोर्लिङ् ॥ १४८ यच्चयत्रयोः ॥ १४९ गर्हायां च ॥ १५० चित्रीकरणे च ॥ १५१ शेषे लृडयदौ ॥ १५२ उताप्योः समर्थयोर्लिङ् ॥ १५३ कामप्रवेदनेऽकच्चिति ॥ १५४ संभावनेऽलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे ॥ १५५ विभाषा धातौ संभावनवचनेऽयदि ॥ १५६ हेतुहेतुमतोर्लिङ् ॥ १५७ इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ ॥ १५८ समानकर्तृकेषु तुमुन् ॥ १५९ लिङ् च ॥ १६० इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने ॥ ८ ॥ १६१ विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ॥ १६२ लोट् च ॥ १६३ प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ॥ १६४ लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ॥ १६५ स्मे लोट् ॥ १६६ अधीष्टे च ॥ १६७ कालसमयवेलासु तुमुन् ॥ १६८ लिङ् यदि ॥ १६९ अर्हे कृत्यतृचश्च ॥ १७० आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः ॥ १७१ कृत्याश्च ॥ १७२ शकि लिङ् च ॥ १७३ आशिषि लिङ्लोटौ ॥ १७४ क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ॥ १७५ माङि लुङ् ॥ १७६ स्मोत्तरे लङ् च ॥ "उणादयइङोनिवासव्यधजपोरपघनइच्छा हलश्चवोताप्योर्विधिषोडश" ॥

चतुर्थः पादः ।

१ धातुसंबन्धे प्रत्ययाः ॥ २ क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः ॥ ३ समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ॥ ४ यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ॥ ५ समुच्चये सामान्यवचनस्य ॥ ६ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ॥ ७ लिङर्थे लेट् ॥ ८ उपसंवादाशङ्कयोश्च ॥ ९ तुमर्थे सेसे-नसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः ॥ १० प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै ॥ ११ दृशे विख्ये च ॥ १२ शकि णमुल्कमुलौ ॥ १३ ईश्वरे तोसुन्कसुनौ ॥ १४ कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः ॥ १५ अवचक्षे च ॥ १६ भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिज-निभ्यस्तोसुन् ॥ १७ सृपितृदोः कसुन् ॥ १८ अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ॥ १९ उदीचां माङो व्यतीहारे ॥ २० परावरयोगे च ॥ १ ॥ २१ समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ॥ २२ आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ॥ २३ न यद्यनाकाङ्क्षे ॥ २४ विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु ॥ २५ कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ् ॥ २६ स्वादुमि णमुल् ॥ २७ अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोग-श्चेत् ॥ २८ यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ॥ २९ कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये ॥ ३० यावति विन्दजीवोः ॥ ३१ चर्मोदरयोः पूरेः ॥ ३२ वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ३३ चेले क्नोपेः ॥ ३४ निमूलसमूलयोः कषः ॥ ३५ शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः ॥ ३६ समूलाकृत-जीवेषु हन्कृञ्ग्रहः ॥ ३७ करणे हनः ॥ ३८ स्नेहने पिषः ॥ ३९ हस्ते वर्तिग्रहोः ॥ ४० ॥ ४१ अधिकरणे बन्धः ॥ ४२ संज्ञायाम् ॥ ४३ कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशि-

वहोः ॥ ४४ ऊर्ध्वे शुषिपूरोः ॥ ४५ उपमाने कर्मणि च ॥ ४६ कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ॥ ४७ उपदंशस्तृतीयायाम् ॥ ४८ हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् ॥ ४९ सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः ॥ ५० समासत्तौ ॥ ५१ प्रमाणे च ॥ ५२ अपादाने परीप्सायाम् ॥ ५३ द्वितीयायां च ॥ ५४ स्वाङ्गेऽध्रुवे ॥ ५५ परिक्लिश्यमाने च ॥ ५६ विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः ॥ ५७ अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु ॥ ५८ नाम्न्यादिशिग्रहोः ॥ ५९ अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ ॥ ६० तिर्यच्यपवर्गे ॥ ३ ॥ ६१ स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः ॥ ६२ नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे ॥ ६३ तूष्णीमि भुवः ॥ ६४ अन्वच्यानुलोम्ये ॥ ६५ शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन् ॥ ६६ पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ॥ ६७ कर्तरि कृत् ॥ ६८ भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा ॥ ६९ लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ॥ ७० तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः ॥ ७१ आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च ॥ ७२ गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च ॥ ७३ दाशगोघ्नौ संप्रदाने ॥ ७४ भीमादयोऽपादाने ॥ ७५ ताभ्यामन्यत्रोणादयः ॥ ७६ क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ॥ ७७ लस्य ॥ ७८ तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहिमहिङ् ॥ ७९ टित आत्मनेपदानां टेरे ॥ ८० थासः से ॥ ४ ॥ ८१ लिटस्तझयोरेशिरेच् ॥ ८२ परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः ॥ ८३ विदो लटो वा ॥ ८४ ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः ॥ ८५ लोटो लङ्वत् ॥ ८६ एरुः ॥ ८७ सेर्ह्यपिच्च ॥ ८८ वा छन्दसि ॥ ८९ मेर्निः ॥ ९० आमेतः ॥ ९१ सवाभ्यां वामौ ॥ ९२ आडुत्तमस्य पिच्च ॥ ९३ एत ऐ ॥ ९४ लेटोऽडाटौ ॥ ९५ आत ऐ ॥ ९६ वैतोऽन्यत्र ॥ ९७ इतश्च लोपः परस्मैपदेषु ॥ ९८ स उत्तमस्य ॥ ९९ नित्यं ङितः ॥ १०० इतश्च ॥ ५ ॥ १०१ तस्थस्थमिपां तांतंतामः ॥ १०२ लिङः सीयुट् ॥ १०३ यासुट्परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च ॥ १०४ किदाशिषि ॥ १०५ झस्य रन् ॥ १०६ झटोऽत् ॥ १०७ सुट् तिथोः ॥ १०८ झेर्जुस् ॥ १०९ सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ॥ ११० आतः ॥ १११ लङः शाकटायनस्यैव ॥ ११२ द्विषश्च ॥ ११३ तिङ्शित्सार्वधातुकम् ॥ ११४ आर्धधातुकं शेषः ॥ ११५ लिट् च ॥ ११६ लिङाशिषि ॥ ११७ छन्दस्युभयथा ॥ "धातुसंबन्धेसमानकर्तृकयोरधिकरणेस्वाङ्गेलिटस्तस्थस्थमिपांसप्तदश" ॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

१ ङ्याप्प्रातिपदिकात् ॥ २ स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् ॥ ३ स्त्रियाम् ४ अजाद्यतष्टाप ॥ ५ ऋन्नेभ्यो ङीप् ॥ ६ उगितश्च ॥ ७ वनो र च ॥ ८ पादोऽन्यतरस्याम् ॥ ९ टाबृचि ॥ १० न षट्स्वस्रादिभ्यः ॥ ११ मनः ॥ १२

अनो बहुव्रीहेः ॥ १३ डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ॥ १४ अनुपसर्जनात् ॥ १५ टिड्ढाणञ्द्व-
यसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः ॥ १६ यञश्च ॥ १७ प्राचां ष्फ तद्धितः ॥ १८
सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः ॥ १९ कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च ॥ २० वयसि प्रथमे ॥ १ ॥
२१ द्विगोः ॥ २२ अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि ॥ २३ काण्डान्तात्क्षेत्रे ॥
२४ पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम् ॥ २५ बहुव्रीहेरूधसो ङीष् ॥ २६ संख्याव्ययादेर्ङीप् ॥
२७ दामहायनान्ताच्च ॥ २८ अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् ॥ २९ नित्यं संज्ञाछन्दसोः ॥
३० केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुमङ्गलभेषजाच्च ॥ ३१ रात्रेश्चाजसौ ॥ ३२
अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ॥ ३३ पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ॥ ३४ विभाषा सपूर्वस्य ॥ ३५ नित्यं सप-
त्न्यादिषु ॥ ३६ पूतक्रतोरै च ॥ ३७ वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः ॥ ३८ मनोरौ
वा ॥ ३९ वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः ॥ ४० अन्यतो ङीष् ॥ २ ॥ ४१ षिद्गौरादि-
भ्यश्च ॥ ४२ जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककबराद्वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रि-
माश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु ॥ ४३ शोणात्प्राचाम् ॥ ४४
वोतो गुणवचनात् ॥ ४५ बह्वादिभ्यश्च ॥ ४६ नित्यं छन्दसि ॥ ४७ भुवश्च ॥ ४८ पुंयो-
गादाख्यायाम् ॥ ४९ इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक् ॥
५० क्रीतात्करणपूर्वात् ॥ ५१ क्तादल्पाख्यायाम् ॥ ५२ बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ॥ ५३ अस्वा-
ङ्गपूर्वपदाद्वा ॥ ५४ स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ॥ ५५ नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्ण-
शृङ्गाच्च ॥ ५६ न क्रोडादिबह्वचः ॥ ५७ सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च ॥ ५८ नखमुखात्संज्ञायाम् ॥
५९ दीर्घजिह्वी च च्छन्दसि ॥ ६० दिक्पूर्वपदान्ङीप् ॥ ३ ॥ ६१ वाहः ॥ ६२ सख्य-
शिश्वीति भाषायाम् ॥ ६३ जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ॥ ६४ पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालो-
त्तरपदाच्च ॥ ६५ इतो मनुष्यजातेः ॥ ६६ ऊङुतः ॥ ६७ बाह्वन्तात्संज्ञायाम् ॥ ६८
पङ्गोश्च ॥ ६९ ऊरूत्तरपदादौपम्ये ॥ ७० संहितशफलक्षणवामादेश्च ॥ ७१ कद्रुकमण्डल्वो-
श्छन्दसि ॥ ७२ संज्ञायाम् ॥ ७३ शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् ॥ ७४ यङश्चाप् ॥ ७५ आव-
ट्याच्च ॥ ७६ तद्धिताः ॥ ७७ यूनस्तिः ॥ ७८ अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ्गोत्रे ॥
७९ गोत्रावयवात् ॥ ८० क्रौड्यादिभ्यश्च ॥ ४ ॥ ८१ दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्ठे-
विद्धिभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ८२ समर्थानां प्रथमाद्वा ॥ ८३ प्राग्दीव्यतोऽण् ॥ ८४ अश्वप-
त्यादिभ्यश्च ॥ ८५ दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः ॥ ८६ उत्सादिभ्योऽञ् ॥ ८७ स्त्रीपुं-
साभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् ॥ ८८ द्विगोर्लुगनपत्ये ॥ ८९ गोत्रेऽलुगचि ॥ ९० यूनि लुक् ॥
९१ फक्फिञोरन्यतरस्याम् ॥ ९२ तस्यापत्यम् ॥ ९३ एको गोत्रे ॥ ९४ गोत्राद्यून्यस्त्रि-
याम् ॥ ९५ अत इञ् ॥ ९६ बाह्वादिभ्यश्च ॥ ९७ सुधातुरकङ् च ॥ ९८ गोत्रे कुञ्जादि-
भ्यश्च्फञ् ॥ ९९ नडादिभ्यः फक् ॥ १०० हरितादिभ्योऽञः ॥ १०१ यञिञोश्च ॥
१०२ शरद्वच्छुनकदर्भाद्भृगुवत्साग्रायणेषु ॥ १०३ द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् ॥ १०४

अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ् ॥ १०५ गर्गादिभ्यो यञ् ॥ १०६ मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोः ॥ १०७ कपिबोधादाङ्गिरसे ॥ १०८ वतण्डाच्च ॥ १०९ लुक्स्त्रियाम् ॥ ११० अश्वादिभ्यः फञ् ॥ १११ भर्गात्त्रैगर्ते ॥ ११२ शिवादिभ्योऽण् ॥ ११३ अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ॥ ११४ ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ॥ ११५ मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः ॥ ११६ कन्यायाः कनीन च ॥ ११७ विकर्णशुङ्गच्छगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु ॥ ११८ पीलाया वा ॥ ११९ ढक्च मण्डूकात् ॥ १२० स्त्रीभ्यो ढक् ॥ ६ ॥ १२१ द्व्यचः ॥ १२२ इतश्चानिञः ॥ १२३ शुभ्रादिभ्यश्च ॥ १२४ विकर्णकुषीतकात्काश्यपे ॥ १२५ भ्रुवो वुक्च ॥ १२६ कल्याण्यादीनामिनङ् ॥ १२७ कुलटाया वा ॥ १२८ चटकाया ऐरक् ॥ १२९ गोधाया ढ्रक् ॥ १३० आरगुदीचाम् ॥ १३१ क्षुद्राभ्यो वा ॥ १३२ पितृष्वसुश्छण् ॥ १३३ ढकि लोपः ॥ १३४ मातृष्वसुश्च ॥ १३५ चतुष्पाद्भ्यो ढञ् ॥ १३६ गृष्ट्यादिभ्यश्च ॥ १३७ राजश्वशुराद्यत् ॥ १३८ क्षत्राद्घः ॥ १३९ कुलात्खः ॥ १४० अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ ॥ ७ ॥ १४१ महाकुलादञ्खञौ ॥ १४२ दुष्कुलाड्ढक् ॥ १४३ स्वसुश्छः ॥ १४४ भ्रातुर्व्यच्च ॥ १४५ व्यन्सपत्ने ॥ १४६ रेवत्यादिभ्यष्ठक् ॥ १४७ गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ॥ १४८ वृद्धाट्ठक्सौवीरेषु बहुलम् ॥ १४९ फेश्छ च ॥ १५० फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ ॥ १५१ कुर्वादिभ्यो ण्यः ॥ १५२ सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ॥ १५३ उदीचामिञ् ॥ १५४ तिकादिभ्यः फिञ् ॥ १५५ कौशल्यकार्माර्याभ्यां च ॥ १५६ अणो द्व्यचः ॥ १५७ उदीचां वृद्धादगोत्रात् ॥ १५८ वाकिनादीनां कुक्च ॥ १५९ पुत्रान्तादन्यतरस्याम् ॥ १६० प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलम् ॥ ८ ॥ १६१ मनोर्जातावञ्यतौ षुक्च ॥ १६२ अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ॥ १६३ जीवति तु वंश्ये युवा ॥ १६४ भ्रातरि च ज्यायसि ॥ १६५ वान्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ॥ १६६ वृद्धस्य च पूजायाम् ॥ १६७ यूनश्च कुत्सायाम् ॥ १६८ जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् ॥ १६९ साल्वेयगान्धारिभ्यां च ॥ १७० द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण् ॥ १७१ वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ् ॥ १७२ कुरुनादिभ्यो ण्यः ॥ १७३ साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ् ॥ १७४ ते तद्राजाः ॥ १७५ कम्बोजाल्लुक् ॥ १७६ स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च ॥ १७७ अतश्च ॥ १७८ न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः ॥ "ङ्याब्द्विगोःषिड्ढौरादिवाहोदैवयज्ञियञिञोर्व्यचोमहाकुलान्मनोर्जातावष्टादश" ॥

द्वितीयः पादः।

१ तेन रक्तं रागात् ॥ २ लाक्षारोचनाशकलकर्दमाट्ठक् ॥ ३ नक्षत्रेण युक्तः कालः ॥ ४ लुबविशेषे ॥ ५ संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम् ॥ ६ द्वन्द्वाच्छः ॥ ७ दृष्टं साम ॥ ८ कलेर्ढक् ॥ ९ वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ ॥ १० परिवृतो रथः ॥ ११ पाण्डुकम्बलादिनिः ॥ १२ द्वैप-

वैयाघ्रादञ् ॥ १३ कौमारापूर्ववचने ॥ १४ तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः ॥ १५ स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते ॥ १६ संस्कृतं भक्षाः ॥ १७ शूलोखाद्यत् ॥ १८ दध्नष्ठक् ॥ १९ उदश्वितोऽन्यतरस्याम् ॥ २० क्षीराड्ढञ् ॥ ७ ॥ २१ सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायाम् ॥ २२ आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक् ॥ २३ विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः ॥ २४ सास्य देवता ॥ २५ कस्येत् ॥ २६ शुक्राद्घन् ॥ २७ अपोनप्त्रपांनप्तृभ्यां घः ॥ २८ छ च ॥ २९ महेन्द्राद्घाणौ च ॥ ३० सोमाट्ट्यण् ॥ ३१ वाय्वृतुपित्रुषसो यत् ॥ ३२ द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च ॥ ३३ अग्नेर्ढक् ॥ ३४ कालेभ्यो भववत् ॥ ३५ महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ् ॥ ३६ पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ॥ ३७ तस्य समूहः ॥ ३८ भिक्षादिभ्योऽण् ॥ ३९ गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ् ॥ ४० केदाराद्यञ्च ॥ २ ॥ ४१ ठञ्कवचिनश्च ॥ ४२ ब्राह्मणमाणववाडवाद्यत् ॥ ४३ ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल् ॥ ४४ अनुदात्तादेरञ् ॥ ४५ खण्डिकादिभ्यश्च ॥ ४६ चरणेभ्यो धर्मवत् ॥ ४७ अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ॥ ४८ केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम् ॥ ४९ पाशादिभ्यो यः ॥ ५० खलगोरथात् ॥ ५१ इनित्रकट्यचश्च ॥ ५२ विषयो देशे ॥ ५३ राजन्यादिभ्यो वुञ् ॥ ५४ भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ ॥ ५५ सोऽस्यादिरिति च्छन्दसः प्रगाथेषु ॥ ५६ संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः ॥ ५७ तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः ॥ ५८ घञः सास्यां क्रियेति ञः ॥ ५९ तदधीते तद्वेद ॥ ६० क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् ॥ ३ ॥ ६१ क्रमादिभ्यो वुन् ॥ ६२ अनुब्राह्मणादिनिः ॥ ६३ वसन्तादिभ्यष्ठक् ॥ ६४ प्रोक्ताल्लुक् ॥ ६५ सूत्राच्च कोपधात् ॥ ६६ छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ॥ ६७ तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि ॥ ६८ तेन निर्वृत्तम् ॥ ६९ तस्य निवासः ॥ ७० अदूरभवश्च ॥ ७१ ओरञ् ॥ ७२ मतोश्च बह्वजङ्गात् ॥ ७३ बह्वचः कूपेषु ॥ ७४ उदक्च विपाशः ॥ ७५ संकलादिभ्यश्च ॥ ७६ स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु ॥ ७७ सुवास्त्वादिभ्योऽण् ॥ ७८ रोणी ॥ ७९ कोपधाच्च ॥ ८० वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसंकाशबलपक्षकर्णसुतंगमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः ॥ ४ ॥ ८१ जनपदे लुप् ॥ ८२ वरणादिभ्यश्च ॥ ८३ शर्कराया वा ॥ ८४ ठक्छौ च ॥ ८५ नद्यां मतुप् ॥ ८६ मध्वादिभ्यश्च ॥ ८७ कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् ॥ ८८ नडशादाड्ड्वलच् ॥ ८९ शिखाया वलच् ॥ ९० उत्करादिभ्यश्छः ॥ ९१ नडादीनां कुक्च ॥ ९२ शेषे ॥ ९३ राष्ट्रावारपाराद्घखौ ॥ ९४ ग्रामाद्यखञौ ॥ ९५ कत्त्र्यादिभ्यो ढकञ् ॥ ९६ कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलंकारेषु ॥ ९७ नद्यादिभ्यो ढक् ॥ ९८ दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ॥ ९९ कापिश्याः ष्फक् ॥ १०० रङ्कोरमनुष्येऽण्च ॥ ५ ॥ १०१ द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् ॥ १०२ कन्थायाष्ठक् ॥ १०३ वर्णौ वुक् ॥ १०४ अव्ययात्त्यप् ॥ १०५ ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्याम् ॥ १०६ तीररूप्योत्तरपदादञ्ञौ ॥ १०७ दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः ॥ १०८ मद्रेभ्योऽञ् ॥

१०९ उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् ॥ ११० प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण् ॥ १११ कण्वादिभ्यो गोत्रे ॥ ११२ इञश्च ॥ ११३ न द्व्यचः प्राच्यभरतेषु ॥ ११४ वृद्धाच्छः ॥ ११५ भवतष्ठक्छसौ ॥ ११६ काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ ॥ ११७ वाहीकग्रामेभ्यश्च ॥ ११८ विभाषोशीनरेषु ॥ ११९ ओर्देशे ठञ् ॥ १२० वृद्धात्प्राचाम् ॥ ६ ॥ १२१ धन्वयोपधाद्वुञ् ॥ १२२ प्रस्थपुरवहान्ताच्च ॥ १२३ रोपधेतोः प्राचाम् ॥ १२४ जनपदतदवध्योश्च ॥ १२५ अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् ॥ १२६ कच्छाग्निवक्रवर्तोत्तरपदात् ॥ १२७ धूमादिभ्यश्च ॥ १२८ नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः ॥ १२९ अरण्यान्मनुष्ये ॥ १३० विभाषा कुरुयुगंधराभ्याम् ॥ १३१ मद्रवृज्योः कन् ॥ १३२ कोपधादण् ॥ १३३ कच्छादिभ्यश्च ॥ १३४ मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् ॥ १३५ अपदातौ साल्वात् ॥ १३६ गोयवाग्वोश्च ॥ १३७ गर्तोत्तरपदाच्छः ॥ १३८ गहादिभ्यश्च ॥ १३९ प्राचां कटादेः ॥ १४० राज्ञः क च ॥ ७ ॥ १४१ वृद्धादकेकान्तखोपधात् ॥ १४२ कन्थापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात् ॥ १४३ पर्वताच्च ॥ १४४ विभाषा मनुष्ये ॥ १४५ कृकणपर्णाद्भारद्वाजे ॥ "तेनसासिन्ठञ्क्रमादिभ्योजनपदेद्युप्रागपाग्धन्ववृद्धात्पञ्च" ॥

तृतीयः पादः ।

१ युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च ॥ २ तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ॥ ३ तवकममकावेकवचने ॥ ४ अर्धाद्यत् ॥ ५ परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ॥ ६ दिक्पूर्वपदाट्ठञ्च ॥ ७ ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ ॥ ८ मध्यान्मः ॥ ९ अ सांप्रतिके ॥ १० द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ॥ ११ कालाट्ठञ् ॥ १२ श्राद्धे शरदः ॥ १३ विभाषा रोगातपयोः ॥ १४ निशाप्रदोषाभ्यां च ॥ १५ श्वसस्तुट् च ॥ १६ संधिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् ॥ १७ प्रावृष एण्यः ॥ १८ वर्षाभ्यष्ठक् ॥ १९ छन्दसि ठञ् ॥ २० वसन्ताच्च ॥ १ ॥ २१ हेमन्ताच्च ॥ २२ सर्वत्राण्च तलोपश्च ॥ २३ सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च ॥ २४ विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम् ॥ २५ तत्र जातः ॥ २६ प्रावृषष्ठप् ॥ २७ संज्ञायां शरदो वुञ् ॥ २८ पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्कराद्वुन् ॥ २९ पथः पन्थ च ॥ ३० अमावास्याया वा ॥ ३१ अ च ॥ ३२ सिन्ध्वपकराभ्यां कन् ॥ ३३ अणञौ च ॥ ३४ श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलाल्लुक् ॥ ३५ स्थानान्तगोशालखरशालाच्च ॥ ३६ वत्सशालाभिजिदश्वयुक्शतभिषजो वा ॥ ३७ नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ॥ ३८ कृतलब्धक्रीतकुशलाः ॥ ३९ प्रायभवः ॥ ४० उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक् ॥ २ ॥ ४१ संभूते ॥ ४२ कोशाड्ढञ् ॥ ४३ कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु ॥ ४४ उप्ते च ॥ ४५ आश्वयुज्या वुञ् ॥ ४६ ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ॥ ४७ देयमृणे ॥ ४८ कलाप्यश्वत्थयवबुसाद्वुन् ॥ ४९ ग्रीष्मावरसमाद्वुञ् ॥ ५० संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ्च ॥ ५१ व्याहरति मृगः ॥ ५२ तदस्य सोढम् ॥ ५३ तत्र

भवः ॥ ५४ दिगादिभ्यो यत् ॥ ५५ शरीरावयवाच्च ॥ ५६ दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ् ॥ ५७ ग्रीवाभ्योऽण्च ॥ ५८ गम्भीराञ्ञ्यः ॥ ५९ अव्ययीभावाच्च ॥ ६० अन्तःपूर्वपदाट्ठञ् ॥ ३ ॥ ६१ ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् ॥ ६२ जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः ॥ ६३ वर्गान्ताच्च ॥ ६४ अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम् ॥ ६५ कर्णललाटात्कनलंकारे ॥ ६६ तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः ॥ ६७ बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ् ॥ ६८ क्रतुयज्ञेभ्यश्च ॥ ६९ अध्यायेष्वेवर्षेः ॥ ७० पौरोडाशपुरोडाशात्ष्ठन् ॥ ७१ छन्दसो यदणौ ॥ ७२ द्व्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्ठक् ॥ ७३ अणृगयनादिभ्यः ॥ ७४ तत आगतः ॥ ७५ ठगायस्थानेभ्यः ॥ ७६ शुण्डिकादिभ्योऽण् ॥ ७७ विद्यायोनिसंबन्धेभ्यो वुञ् ॥ ७८ ऋतष्ठञ् ॥ ७९ पितुर्यच्च ॥ ८० गोत्रादङ्कवत् ॥ ४ ॥ ८१ हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ॥ ८२ मयट् च ॥ ८३ प्रभवति ॥ ८४ विदूराञ्ञ्यः ॥ ८५ तद्गच्छति पथिदूतयोः ॥ ८६ अभिनिष्क्रामति द्वारम् ॥ ८७ अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ॥ ८८ शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः ॥ ८९ सोऽस्य निवासः ॥ ९० अभिजनश्च ॥ ९१ आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते ॥ ९२ शण्डिकादिभ्यो ञ्यः ॥ ९३ सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ ॥ ९४ तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यकः ॥ ९५ भक्तिः ॥ ९६ अचित्ताददेशकालाट्ठक् ॥ ९७ महाराजाट्ठञ् ॥ ९८ वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ॥ ९९ गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् ॥ १०० जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने ॥ ५ ॥ १०१ तेन प्रोक्तम् ॥ १०२ तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण् ॥ १०३ काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः ॥ १०४ कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च ॥ १०५ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ॥ १०६ शौनकादिभ्यश्छन्दसि ॥ १०७ कठचरकाल्लुक् ॥ १०८ कलापिनोऽण् ॥ १०९ छगलिनो ढिनुक् ॥ ११० पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः ॥ १११ कर्मन्दकृशाश्वादिनिः ॥ ११२ तेनैकदिक् ॥ ११३ तसिश्च ॥ ११४ उरसो यच्च ॥ ११५ उपज्ञाते ॥ ११६ कृते ग्रन्थे ॥ ११७ संज्ञायाम् ॥ ११८ कुलालादिभ्यो वुञ् ॥ ११९ क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् ॥ १२० तस्येदम् ॥ ६ ॥ १२१ रथाद्यत् ॥ १२२ पत्रपूर्वादञ् ॥ १२३ पत्राध्वर्युपरिषदश्च ॥ १२४ हलसीराट्ठक् ॥ १२५ द्वन्द्वाद्वुन्वैरमैथुनिकयोः ॥ १२६ गोत्रचरणाद्वुञ् ॥ १२७ सङ्घाङ्कलक्षणे ष्यञ्यञिञामण् ॥ १२८ शाकलाद्वा ॥ १२९ छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः ॥ १३० न दण्डमाणवान्तेवासिषु ॥ १३१ रैवतिकादिभ्यश्छः ॥ १३२ कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ॥ १३३ आथर्वणिकस्येकलोपश्च ॥ १३४ तस्य विकारः ॥ १३५ अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः ॥ १३६ बिल्वादिभ्योऽण् ॥ १३७ कोपधाच्च ॥ १३८ त्रपुजतुनोः षुक् ॥ १३९ ओरञ् ॥ १४० अनुदात्तादेश्च ॥ ७ ॥ १४१ पलाशादिभ्यो वा ॥ १४२ शम्याः ष्लञ् ॥ १४३ मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ॥ १४४ नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ॥ १४५ गोश्च पुरीषे ॥ १४६ पिष्टाच्च ॥ १४७ संज्ञायां कन् ॥ १४८ व्रीहेः

पुरोडाशे ॥ १४९ असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् ॥ १५० द्व्यचश्छन्दसि ॥ १५१ नोत्वद्वर्ध्रबिल्वात् ॥ १५२ तालादिभ्योण् ॥ १५३ जातरूपेभ्यः परिमाणे ॥ १५४ प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ॥ १५५ ञितश्च तत्प्रत्ययात् ॥ १५६ क्रीतवत्परिमाणात् ॥ १५७ उष्ट्राद्वुञ् ॥ १५८ उमोर्णयोर्वा ॥ १५९ एण्या ढञ् ॥ १६० गोपयसोर्यत् ॥ ८ ॥ १६१ द्रोश्च ॥ १६२ माने वयः ॥ १६३ फले लुक् ॥ १६४ प्लक्षादिभ्योऽण् ॥ १६५ जम्ब्वा वा ॥ १६६ लुप् च ॥ १६७ हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ १६८ कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक्च ॥ "युष्मद्धेमन्तात्संभूतेग्रामाद्धेतुतेनरथात्पलाशादिभ्योद्रोश्चाष्टौ" ॥

चतुर्थः पादः ।

१ प्राग्वहतेष्ठक् ॥ २ तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ॥ ३ संस्कृतम् ॥ ४ कुलत्थकोपधादण् ॥ ५ तरति ॥ ६ गोपुच्छाट्ठञ् ॥ ७ नौद्व्यचष्ठन् ॥ ८ चरति ॥ ९ आकर्षात्ष्ठल् ॥ १० पर्पादिभ्यः ष्ठन् ॥ ११ श्वगणाट्ठञ्च ॥ १२ वेतनादिभ्यो जीवति ॥ १३ वस्नक्रयविक्रयाट्ठन् ॥ १४ आयुधाच्छ च ॥ १५ हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ॥ १६ भस्त्रादिभ्यः ष्ठन् ॥ १७ विभाषा विवधात् ॥ १८ अण्कुटिलिकायाः ॥ १९ निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः ॥ २० त्रेर्मम्नित्यम् ॥ १ ॥ २१ अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ ॥ २२ संसृष्टे ॥ २३ चूर्णादिनिः ॥ २४ लवणाल्लुक् ॥ २५ मुद्गादण् ॥ २६ व्यञ्जनैरुपसिक्ते ॥ २७ ओजःसहोम्भसा वर्तते ॥ २८ तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् ॥ २९ परिमुखं च ॥ ३० प्रयच्छति गर्ह्यम् ॥ ३१ कुसीददशैकादशात्ष्ठन्ष्ठचौ ॥ ३२ उञ्छति ॥ ३३ रक्षति ॥ ३४ शब्ददर्दुरं करोति ॥ ३५ पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति ॥ ३६ परिपन्थं च तिष्ठति ॥ ३७ माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ॥ ३८ आक्रन्दाट्ठञ्च ॥ ३९ पदोत्तरपदं गृह्णाति ॥ ४० प्रतिकण्ठार्थललामं च ॥ २ ॥ ४१ धर्मं चरति ॥ ४२ प्रतिपथमेति ठंश्च ॥ ४३ समवायान्समवैति ॥ ४४ परिषदो ण्यः ॥ ४५ सेनाया वा ॥ ४६ संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति ॥ ४७ तस्य धर्म्यम् ॥ ४८ अण्महिष्यादिभ्यः ॥ ४९ ऋतोऽञ् ॥ ५० अवक्रयः ॥ ५१ तदस्य पण्यम् ॥ ५२ लवणाट्ठञ् ॥ ५३ किसरादिभ्यः ष्ठन् ॥ ५४ शलालुनोऽन्यतरस्याम् ॥ ५५ शिल्पम् ॥ ५६ मड्डुकझर्झरादणन्यतरस्याम् ॥ ५७ प्रहरणम् ॥ ५८ परश्वधाट्ठञ्च ॥ ५९ शक्तियष्ट्योरीकक् ॥ ६० अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ॥ ३ ॥ ६१ शीलम् ॥ ६२ छत्रादिभ्यो णः ॥ ६३ कर्माध्ययने वृत्तम् ॥ ६४ बह्वच्पूर्वपदाट्ठच् ॥ ६५ हितं भक्षाः ॥ ६६ तदस्मै दीयते नियुक्तम् ॥ ६७ श्राणामांसौदनाट्टिठन् ॥ ६८ भक्तादणन्यतरस्याम् ॥ ६९ तत्र नियुक्तः ॥ ७० अगारान्ताट्ठन् ॥ ७१ अध्यायिन्यदेशकालात् ॥ ७२ कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति ॥ ७३ निकटे वसति ॥ ७४ आवसथात्ष्ठल् ॥ ७५ प्राग्घिताद्यत् ॥ ७६ तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ॥ ७७ धुरो यड्ढकौ ॥ ७८ खः सर्वधुरात् ॥ ७९ एकधुराल्लुक्च ॥

८० शकटादण् ॥ ४ ॥ ८१ हलसीराट्ठक् ॥ ८२ संज्ञायां जन्या ॥ ८३ विध्यत्यधनुषा ॥ ८४ धनगणं लब्धा ॥ ८५ अन्नाण्णः ॥ ८६ वशं गतः ॥ ८७ पदमस्मिन्दृश्यम् ॥ ८८ मूलमस्याबर्हि ॥ ८९ संज्ञायां धेनुष्या ॥ ९० गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः ॥ ९१ नौ वयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसंमितेषु ॥ ९२ धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ॥ ९३ छन्दसो निर्मिते ॥ ९४ उरसोऽण्च ॥ ९५ हृदयस्य प्रियः ॥ ९६ बन्धने चर्षौ ॥ ९७ मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु ॥ ९८ तत्र साधुः ॥ ९९ प्रतिजनादिभ्यः खञ् ॥ १०० भक्ताण्णः ॥ ५ ॥ १०१ परिषदो ण्यः ॥ १०२ कथादिभ्यष्ठक् ॥ १०३ गुडादिभ्यष्ठञ् ॥ १०४ पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् ॥ १०५ सभाया यः ॥ १०६ ढश्छन्दसि ॥ १०७ समानतीर्थेवासी ॥ १०८ समानोदरे शयित ओ चोदात्तः ॥ १०९ सोदराद्यः ॥ ११० भवे छन्दसि ॥ १११ पाथोनदीभ्यां ड्यण् ११२ वेशन्तहिमवद्भ्यामण् ॥ ११३ स्रोतसो विभाषा ड्यड्ड्यौ ॥ ११४ सगर्भसयूथसनुताद्यन् ॥ ११५ तुग्राद्घन् ॥ ११६ अग्राद्यत् ॥ ११७ घच्छौ च ॥ ११८ समुद्राभ्राद्घः ॥ ११९ बर्हिषि दत्तम् ॥ १२० दूतस्य भागकर्मणि ॥ ६ ॥ १२१ रक्षोयातूनां हननी ॥ १२२ रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये ॥ १२३ असुरस्य स्वम् ॥ १२४ मायायामण् १२५ तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक्च मतोः ॥ १२६ अश्विमानण् ॥ १२७ वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप् ॥ १२८ मत्वर्थे मासतन्वोः ॥ १२९ मधोर्ञ च ॥ १३० ओजसोऽहनि यत्खौ ॥ १३१ वेशोयशआदेर्भगाद्यल् ॥ १३२ ख च ॥ १३३ पूर्वैः कृतमिनयौ च ॥ १३४ अद्भिः संस्कृतम् ॥ १३५ सहस्रेण संमितौ घः ॥ १३६ मतौ च ॥ १३७ सोममर्हति यः ॥ १३८ मये च ॥ १३९ मधोः ॥ १४० वसोः समूहे च ॥ ७ ॥ १४१ नक्षत्राद्घः ॥ १४२ सर्वदेवात्तातिल् ॥ १४३ शिवशमरिष्टस्य करे ॥ १४४ भावे च ॥ "प्राग्वहतेरपमित्यधर्मशीलंहलपरिषदोरक्षोनक्षत्राच्चत्वारि" ॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

१ प्राक् क्रीताच्छः ॥ २ उगवादिभ्यो यत् ॥ ३ कम्बलाच्च संज्ञायाम् ॥ ४ विभाषा हविरपूपादिभ्यः ॥ ५ तस्मै हितम् ॥ ६ शरीरावयवाद्यत् ॥ ७ खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च ॥ ८ अजाविभ्यां थ्यन् ॥ ९ आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः ॥ १० सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ ॥ ११ माणवचरकाभ्यां खञ् ॥ १२ तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ॥ १३ छदिरुपधिबलेर्ढञ् ॥ १४ ऋषभोपानहोर्ञ्यः ॥ १५ चर्मणोऽञ् ॥ १६ तदस्य तदस्मिन्स्यादिति ॥ १७ परिखाया ढञ् ॥ १८ प्राग्वतेष्ठञ् ॥ १९ आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक् ॥ २० असमासे निष्कादिभ्यः ॥ १ ॥ २१ शताच्च ठन्यतावशते ॥ २२ संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥ २३

वतोरिड्वा ॥ २४ विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्नसंज्ञायाम् ॥ २५ कंसाट्टिठन् ॥ २६ शूर्पादञन्यतरस्याम् ॥ २७ शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ॥ २८ अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम् ॥ २९ विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् ॥ ३० द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् ॥ ३१ बिस्ताच्च ॥ ३२ विंशतिकात्खः ॥ ३३ खार्या ईकन् ॥ ३४ पणपादमाषशताद्यत् ॥ ३५ शाणाद्वा ॥ ३६ द्वित्रिपूर्वादण्च ॥ ३७ तेन क्रीतम् ॥ ३८ तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ॥ ३९ गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ॥ ४० पुत्राच्छ च ॥ २ ॥ ४१ सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ ॥ ४२ तस्येश्वरः ॥ ४३ तत्र विदित इति च ॥ ४४ लोकसर्वलोकाट्ठञ् ॥ ४५ तस्य वापः ॥ ४६ पात्रात्ष्ठन् ॥ ४७ तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते ॥ ४८ पूरणार्धाट्ठन् ॥ ४९ भागाद्यच्च ॥ ५० तद्धरतिवहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः ॥ ५१ वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ ॥ ५२ संभवत्यवहरति पचति ॥ ५३ आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम् ॥ ५४ द्विगोष्ठंश्च ॥ ५५ कुलिजाल्लुक्खौ च ॥ ५६ सोऽस्यांशवस्नभृतयः ॥ ५७ तदस्य परिमाणम् ॥ ५८ संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु ॥ ५९ पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् ॥ ६० पञ्चद्दशतौ वर्गे वा ॥ ३ ॥ ६१ सप्तनोऽञ्छन्दसि ॥ ६२ त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां डण् ॥ ६३ तदर्हति ॥ ६४ छेदादिभ्यो नित्यम् ॥ ६५ शीर्षच्छेदाद्यच्च ॥ ६६ दण्डादिभ्यो यः ॥ ६७ छन्दसि च ॥ ६८ पात्राद्घंश्च ॥ ६९ कडंगरदक्षिणाच्छ च ॥ ७० स्थालीबिलात् ॥ ७१ यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ ॥ ७२ पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति ॥ ७३ संशयमापन्नः ॥ ७४ योजनं गच्छति ॥ ७५ पथः ष्कन् ॥ ७६ पन्थो ण नित्यम् ॥ ७७ उत्तरपथेनाहृतं च ॥ ७८ कालात् ॥ ७९ तेन निर्वृत्तम् ॥ ८० तमधीष्टो भृतो भूतो भावी ॥ ४ ॥ ८१ मासाद्वयसि यत्खञौ ॥ ८२ द्विगोर्यप् ॥ ८३ षण्मासाण्ण्यच्च ॥ ८४ अवयसि ठंश्च ॥ ८५ समायाः खः ॥ ८६ द्विगोर्वा ॥ ८७ रात्र्यहःसंवत्सराच्च ॥ ८८ वर्षाल्लुक्च ॥ ८९ चित्तवति नित्यम् ॥ ९० षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ॥ ९१ वत्सरान्ताच्छश्छन्दसि ॥ ९२ संपरिपूर्वात्ख च ॥ ९३ तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम् ॥ ९४ तदस्य ब्रह्मचर्यम् ॥ ९५ तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ॥ ९६ तत्र च दीयते कार्यं भववत् ॥ ९७ व्युष्टादिभ्योऽण् ॥ ९८ तेन यथाकथाच हस्ताभ्यां णयतौ ॥ ९९ संपादिनि ॥ १०० कर्मवेषाद्यत् ॥ ५ ॥ १०१ तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः ॥ १०२ योगाद्यच्च ॥ १०३ कर्मण उकञ् ॥ १०४ समयस्तदस्य प्राप्तम् ॥ १०५ ऋतोरण् ॥ १०६ छन्दसि घस् ॥ १०७ कालाद्यत् ॥ १०८ प्रकृष्टे ठञ् ॥ १०९ प्रयोजनम् ॥ ११० विशाखाषाढादण्मन्थदण्डयोः ॥ १११ अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ॥ ११२ समापनात्सपूर्वपदात् ॥ ११३ ऐकागारिकट् चौरे ॥ ११४ आकालिकडाद्यन्तवचने ॥ ११५ तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ॥ ११६ तत्र तस्येव ॥ ११७ तदर्हम् ॥ ११८ उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ॥ ११९ तस्य भावस्त्वतलौ ॥ १२० आ च त्वात् ॥ ६ ॥ १२१ न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगतलवणवट्युधकतरसलसेभ्यः ॥

१२२ पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ॥ १२३ वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च ॥ १२४ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ॥ १२५ स्तेनाद्यन्नलोपश्च ॥ १२६ सख्युर्यः ॥ १२७ कपिज्ञात्योर्ढक् ॥ १२८ पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ॥ १२९ प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् ॥ १३० हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ॥ १३१ इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ॥ १३२ योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् ॥ १३३ द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ॥ १३४ गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु ॥ १३५ होत्राभ्यश्छः ॥ १३६ ब्रह्मणस्त्वः ॥ "प्राक्क्रीताच्छताच्चसर्वभूमिसप्तनोञ्मासाच्चसैप्रभवति ननञ्पूर्वात्षोडश" ॥

द्वितीयः पादः ।

१ धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ॥ २ व्रीहिशाल्योर्ढक् ॥ ३ यवयवकषष्टिकाद्यत् ॥ ४ विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः ॥ ५ सर्वचर्मणः कृतः खखञौ ॥ ६ यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः ॥ ७ तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ॥ ८ आप्रपदं प्राप्नोति ॥ ९ अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु ॥ १० परोवरपरंपरपुत्रपौत्रमनुभवति ॥ ११ अवारपारात्यन्तानुकामंगामी ॥ १२ समांसमां विजायते ॥ १३ अद्यश्वीनावष्टब्धे ॥ १४ आगवीनः ॥ १५ अनुग्वलंगामी ॥ १६ अध्वनो यत्खौ ॥ १७ अभ्यमित्राच्छ च ॥ १८ गोष्ठात्खञ्भूतपूर्वे ॥ १९ अश्वस्यैकाहगमः ॥ २० शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ॥ १ ॥ २१ व्रातेन जीवति ॥ २२ साप्तपदीनं सख्यम् ॥ २३ हैयंगवीनं संज्ञायाम् ॥ २४ तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ ॥ २५ पक्षात्तिः ॥ २६ तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ ॥ २७ विनञ्भ्यां नानाञौ न सह ॥ २८ वेः शालच्छङ्कटचौ ॥ २९ संप्रोदश्च कटच् ॥ ३० अवात्कुटारच्च ॥ ३१ नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्नाटज्भ्रटचः ॥ ३२ नेर्बिडज्बिरीसचौ ॥ ३३ इनच्पिटच्चिकचि च ॥ ३४ उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः ॥ ३५ कर्मणि घटोऽठच् ॥ ३६ तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ॥ ३७ प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः ॥ ३८ पुरुषहस्तिभ्यामण्च ॥ ३९ यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ॥ ४० किमिदम्भ्यां वो घः ॥ ॥ २ ॥ ४१ किमः संख्यापरिमाणे डति च ॥ ४२ संख्याया अवयवे तयप् ॥ ४३ द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा ॥ ४४ उभादुदात्तो नित्यम् ॥ ४५ तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः ॥ ४६ शदन्तविंशतेश्च ॥ ४७ संख्याया गुणस्य निमाने मयट् ॥ ४८ तस्य पूरणे डट् ॥ ४९ नान्तादसंख्यादेर्मट् ॥ ५० थट् च छन्दसि ॥ ५१ षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् ॥ ५२ बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक् ॥ ५३ वतोरिथुक् ॥ ५४ द्वेस्तीयः ॥ ५५ त्रेः संप्रसारणं च ॥ ५६ विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् ॥ ५७ नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च ॥ ५८ षष्ठ्यादेश्चासंख्यादेः ॥ ५९ मतौ छः सूक्तसाम्नोः ॥ ६० अध्यायानुवाकयोर्लुक् ॥ ३ ॥ ६१ विमुक्तादिभ्योऽण् ॥ ६२ गोषदादिभ्यो वुन् ॥ ६३ तत्र कुशलः पथः ॥ ६४ आक-

र्षादिभ्यः कन् ॥ ६५ धनहिरण्यात्कामे ॥ ६६ स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते ॥ ६७ उदराट्ठगाद्यूने ॥ ६८ सस्येन परिजातः ॥ ६९ अंशं हारी ॥ ७० तन्त्रादचिरापहृते ॥ ७१ ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् ॥ ७२ शीतोष्णाभ्यां कारिणि ॥ ७३ अधिकम् ॥ ७४ अनुकाभिकाभीकः कमिता ॥ ७५ पार्श्वेनान्विच्छति ॥ ७६ अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ॥ ७७ तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा ॥ ७८ स एषां ग्रामणीः ॥ ७९ शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे ॥ ८० उत्क उन्मनाः ॥ ४ ॥ ८१ कालप्रयोजनाद्रोगे ॥ ८२ तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् ॥ ८३ कुल्माषादञ् ॥ ८४ श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते ॥ ८५ श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ॥ ८६ पूर्वादिनिः ॥ ८७ सपूर्वाच्च ॥ ८८ इष्टादिभ्यश्च ॥ ८९ छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ॥ ९० अनुपद्यन्वेष्टा ॥ ९१ साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम् ॥ ९२ क्षेत्रियच्परक्षेत्रे चिकित्स्यः ॥ ९३ इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा ॥ ९४ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ॥ ९५ रसादिभ्यश्च ॥ ९६ प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ॥ ९७ सिध्मादिभ्यश्च ॥ ९८ वत्सांसाभ्यां कामबले ॥ ९९ फेनादिलच्च ॥ १०० लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ॥ ५ ॥ १०१ प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः ॥ १०२ तपःसहस्राभ्यां विनीनी ॥ १०३ अण्च ॥ १०४ सिकताशर्कराभ्यां च ॥ १०५ देशे लुबिलचौ च ॥ १०६ दन्त उन्नत उरच् ॥ १०७ ऊषशुषिमुष्कमधो रः ॥ १०८ द्युद्रुभ्यां मः ॥ १०९ केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ॥ ११० गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम् ॥ १११ काण्डाण्डादीरन्नीरचौ ॥ ११२ रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच् ॥ ११३ दन्तशिखात्संज्ञायाम् ॥ ११४ ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः ॥ ११५ अत इनिठनौ ॥ ११६ व्रीह्यादिभ्यश्च ॥ ११७ तुन्दादिभ्य इलच्च ॥ ११८ एकगोपूर्वाट्ठञ्नित्यम् ॥ ११९ शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् ॥ १२० रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ॥ ६ ॥ १२१ अस्मायामेधास्रजो विनिः ॥ १२२ बहुलं छन्दसि ॥ १२३ ऊर्णाया युस् ॥ १२४ वाचो ग्मिनिः ॥ १२५ आलजाटचौ बहुभाषिणि ॥ १२६ स्वामिन्नैश्वर्ये ॥ १२७ अर्शआदिभ्योऽच् ॥ १२८ द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः ॥ १२९ वातातीसाराभ्यां कुक्च ॥ १३० वयसि पूरणात् ॥ १३१ सुखादिभ्यश्च ॥ १३२ धर्मशीलवर्णान्ताच्च ॥ १३३ हस्ताज्जातौ ॥ १३४ वर्णाद्ब्रह्मचारिणि ॥ १३५ पुष्करादिभ्यो देशे ॥ १३६ बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् ॥ १३७ संज्ञायां मन्माभ्याम् ॥ १३८ कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः ॥ १३९ तुन्दिबलिवटेर्भः ॥ १४० अहंशुभमोर्युस् ॥ ७ ॥ "धान्यानांव्रातेनकिमोविमुक्तादिभ्यःकालप्रयोजनात्प्रज्ञाश्रद्धास्मायामेधाविंशतिः" ॥

तृतीयः पादः ।

१ प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ २ किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः ॥ ३ इदम इश् ॥ ४ एतेतौ रथोः ॥ ५ एतदोऽन् ॥ ६ सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि ॥ ७ पञ्चम्यास्तसिल् ॥ ८ तसेश्च ॥

९ पर्यभिभ्यां च ॥ १० सप्तम्यास्त्रल् ॥ ११ इदमो हः ॥ १२ किमोऽत् ॥ १३ वा ह च च्छन्दसि ॥ १४ इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ १५ सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा ॥ १६ इदमो र्हिल् ॥ १७ अधुना ॥ १८ दानीं च ॥ १९ तदो दा च ॥ २० तयोर्दार्हिलौ च च्छन्दसि ॥ १ ॥ २१ अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम् ॥ २२ सद्यः परुत्परार्यैषमः परेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः ॥ २३ प्रकारवचने थाल् ॥ २४ इदमस्थमुः ॥ २५ किमश्च ॥ २६ था हेतौ च च्छन्दसि ॥ २७ दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः ॥ २८ दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ॥ २९ विभाषा परावराभ्याम् ॥ ३० अञ्चेर्लुक् ॥ ३१ उपर्युपरिष्टात् ॥ ३२ पश्चात् ॥ ३३ पश्च पश्चा च च्छन्दसि ॥ ३४ उत्तराधरदक्षिणादातिः ॥ ३५ एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ॥ ३६ दक्षिणादाच् ॥ ३७ आहि च दूरे ॥ ३८ उत्तराच्च ॥ ३९ पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् ॥ ४० अस्ताति च ॥ २ ॥ ४१ विभाषावरस्य ॥ ४२ संख्याया विधार्थे धा ॥ ४३ अधिकरणविचाले च ॥ ४४ एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम् ॥ ४५ द्वित्र्योश्च धमुञ् ॥ ४६ एधाच्च ॥ ४७ याप्ये पाशप् ॥ ४८ पूरणाद्भागे तीयादन् ॥ ४९ प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि ॥ ५० षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च ॥ ५१ मानपश्वङ्गयोः कन्लुकौ च ॥ ५२ एकादाकिनिच्चासहाये ॥ ५३ भूतपूर्वे चरट् ॥ ५४ षष्ठ्या रूप्य च ॥ ५५ अतिशायने तमबिष्ठनौ ॥ ५६ तिङश्च ॥ ५७ द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ ॥ ५८ अजादी गुणवचनादेव ॥ ५९ तुश्छन्दसि ॥ ६० प्रशस्यस्य श्रः ॥ ३ ॥ ६१ ज्य च ॥ ६२ वृद्धस्य च ॥ ६३ अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ ॥ ६४ युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् ॥ ६५ विन्मतोर्लुक् ॥ ६६ प्रशंसायां रूपप् ॥ ६७ ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः ॥ ६८ विभाषा सुपो बहुच्पुरस्तात्तु ॥ ६९ प्रकारवचने जातीयर् ॥ ७० प्रागिवात्कः ॥ ७१ अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः ॥ ७२ कस्य च दः ॥ ७३ अज्ञाते ॥ ७४ कुत्सिते ॥ ७५ संज्ञायां कन् ॥ ७६ अनुकम्पायाम् ॥ ७७ नीतौ च तद्युक्तात् ॥ ७८ बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वा ॥ ७९ घनिलचौ च ॥ ८० प्राचामुपादेरडज्वुचौ च ॥४॥ ८१ जातिनाम्नः कन् ॥ ८२ अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च ॥ ८३ ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः ॥ ८४ शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात् ॥ ८५ अल्पे ॥ ८६ ह्रस्वे ॥ ८७ संज्ञायां कन् ॥ ८८ कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ॥ ८९ कुत्वा डुपच् ॥ ९० कासूगोणीभ्यां ष्टरच् ॥ ९१ वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ॥ ९२ किंयत्तदोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् ॥ ९३ वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् ॥ ९४ एकाच्च प्राचाम् ॥ ९५ अवक्षेपणे कन् ॥ ९६ इवे प्रतिकृतौ ॥ ९७ संज्ञायां च ॥ ९८ लुम्मनुष्ये ॥ ९९ जीविकार्थे चापण्ये ॥ १०० देवपथादिभ्यश्च ॥ ५ ॥ १०१ वस्तेर्ढञ् ॥ १०२ शिलाया ढः ॥ १०३ शाखादिभ्यो यः ॥ १०४ द्रव्यं च भव्ये ॥ १०५ कुशाग्राच्छः ॥ १०६ समासाच्च तद्विषयात् ॥ १०७ शर्करादिभ्योऽण् ॥ १०८ अङ्गुल्यादिभ्यष्ठक् ॥ १०९ एक-

शालायाष्ठजन्यतरस्याम् ॥ ११० ककलोहितादीकक् ॥ १११ प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल्छन्दसि ॥ ११२ पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात् ॥ ११३ व्रातच्फञोरस्त्रियाम् ॥ ११४ आयुधजीविसंघाञ्ञ्यड्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात् ॥ ११५ वृकाट्टेण्यण् ॥ ११६ दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः ॥ ११७ पर्श्वादियौधेयादिभ्योऽणञौ ॥ ११८ अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छ्रुमदणो यञ् ॥ ११९ ञ्यादयस्तद्राजाः ॥ "प्राग्दिशोनद्यतनेविभाषाज्यचजातिनाम्नोधस्तेरेकोनविंशतिः" ॥

चतुर्थः पादः।

१ पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन्लोपश्च ॥ २ दण्डव्यवसर्गयोश्च ॥ ३ स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ॥ ४ अनत्यन्तगतौ क्तात् ॥ ५ न सामिवचने ॥ ६ बृहत्या आच्छादने ॥ ७ अषडक्षाशितंग्वलंकर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात्खः ॥ ८ विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम् ॥ ९ जात्यन्ताच्छ बन्धुनि ॥ १० स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् ॥ ११ किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे ॥ १२ अमु च छन्दसि ॥ १३ अनुगादिनष्ठक् ॥ १४ णचः स्त्रियामञ् ॥ १५ अणिनुणः ॥ १६ विसारिणो मत्स्ये ॥ १७ संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् ॥ १८ द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ॥ १९ एकस्य सकृच्च ॥ २० विभाषा बहोर्धा विप्रकृष्टकाले ॥ १ ॥ २१ तत्प्रकृतवचने मयट् ॥ २२ समूहवच्च बहुषु ॥ २३ अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः ॥ २४ देवतान्तात्तादर्थ्ये यत् ॥ २५ पादार्घाभ्यां च ॥ २६ अतिथेर्ञ्यः ॥ २७ देवात्तल् ॥ २८ अवेः कः ॥ २९ यावादिभ्यः कन् ॥ ३० लोहितान्मणौ ॥ ३१ वर्णे चानित्ये ॥ ३२ रक्ते ॥ ३३ कालाच्च ॥ ३४ विनयादिभ्यष्ठक् ॥ ३५ वाचो व्याहृतार्थायाम् ॥ ३६ तद्युक्तात्कर्मणोऽण् ॥ ३७ ओषधेरजातौ ॥ ३८ प्रज्ञादिभ्यश्च ॥ ३९ मृदस्तिकन् ॥ ४० सस्नौ प्रशंसायाम् ॥ २ ॥ ४१ वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च च्छन्दसि ॥ ४२ बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् ॥ ४३ संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ॥ ४४ प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ॥ ४५ अपादाने चाहीयरुहोः ॥ ४६ अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वकर्तरि तृतीयायाः ॥ ४७ हीयमानपापयोगाच्च ॥ ४८ षष्ठ्या व्याश्रये ॥ ४९ रोगाच्चापनयने ॥ ५० अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः ॥ ५१ अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च ॥ ५२ विभाषा साति कार्त्स्न्ये ॥ ५३ अभिविधौ संपदा च ॥ ५४ तदधीनवचने ॥ ५५ देये त्रा च ॥ ५६ देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ ५७ अव्यक्तानुकरणाद्द्व्यजवरार्धादनितौ डाच् ॥ ५८ कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषौ ॥ ५९ संख्यायाश्च गुणान्तायाः ॥ ६० समयाच्च यापनायाम् ॥ ३ ॥ ६१ सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने ॥ ६२ निष्कुलान्निष्कोषणे ॥ ६३ सुखप्रियादानुलोम्ये ॥ ६४ दुःखात्प्रातिलोम्ये ॥ ६५ शूलात्पाके ६६ सत्यादशपथे ॥ ६७ मद्रात्परिवापणे ॥ ६८ समासान्ताः ॥ ६९ न पूजनात् ॥ ७० किमः क्षेपे ॥ ७१ नञस्तत्पुरु-

षात् ॥ ७२ पथो विभाषा ॥ ७३ बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् ॥ ७४ ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे ॥ ७५ अच्प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः ॥ ७६ अक्ष्णोऽदर्शनात् ॥ ७७ अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तंदिवरात्रिंदिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः ॥ ७८ ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ॥ ७९ अवसमन्धेभ्यस्तमसः ॥ ८० श्वसो वसीयःश्रेयसः ॥ ४ ॥ ८१ अन्ववतप्ताद्रहसः ॥ ८२ प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् ॥ ८३ अनुगवमायामे ॥ ८४ द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ॥ ८५ उपसर्गादध्वनः ॥ ८६ तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः ॥ ८७ अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ॥ ८८ अह्नोऽह्न एतेभ्यः ॥ ८९ न संख्यादेः समाहारे ॥ ९० उत्तमैकाभ्यां च ॥ ९१ राजाहःसखिभ्यष्टच् ॥ ९२ गोरतद्धितलुकि ॥ ९३ अग्राख्यायामुरसः ॥ ९४ अनोश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः ॥ ९५ ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः ॥ ९६ अतेः शुनः ॥ ९७ उपमानादप्राणिषु ॥ ९८ उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थ्नः ॥ ९९ नावो द्विगोः ॥ १०० अर्धाच्च ॥ ५ ॥ १०१ खार्याः प्राचाम् ॥ १०२ द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ॥ १०३ अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि ॥ १०४ ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् ॥ १०५ कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम् ॥ १०६ द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे ॥ १०७ अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ॥ १०८ अनश्च ॥ १०९ नपुंसकादन्यतरस्याम् ॥ ११० नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ॥ १११ झयः ॥ ११२ गिरेश्च सेनकस्य ॥ ११३ बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच् ॥ ११४ अङ्गुलेर्दारुणि ॥ ११५ द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः ॥ ११६ अप्पूरणीप्रमाण्योः ॥ ११७ अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः ॥ ११८ अञ्नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ॥ ११९ उपसर्गाच्च ॥ १२० सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः ॥ ६ ॥ १२१ नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् ॥ १२२ नित्यमसिच्प्रजामेधयोः ॥ १२३ बहुप्रजाश्छन्दसि ॥ १२४ धर्मादनिच्केवलात् ॥ १२५ जम्भा सुहरिततृणसोमेभ्यः ॥ १२६ दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ॥ १२७ इच्कर्मव्यतिहारे ॥ १२८ द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ॥ १२९ प्रसंभ्यां जानुनोर्ज्ञुः ॥ १३० ऊर्ध्वाद्विभाषा ॥ १३१ ऊधसोऽनङ् ॥ १३२ धनुषश्च ॥ १३३ वा संज्ञायाम् ॥ १३४ जायाया निङ् ॥ १३५ गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ॥ १३६ अल्पाख्यायाम् ॥ १३७ उपमानाच्च ॥ १३८ पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः ॥ १३९ कुम्भपदीषु च ॥ १४० संख्यासुपूर्वस्य ॥ १ ॥ १४१ वयसि दन्तस्य दतृ ॥ १४२ छन्दसि च ॥ १४३ स्त्रियां संज्ञायाम् ॥ १४४ विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ॥ १४५ अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ॥ १४६ ककुदस्यावस्थायां लोपः ॥ १४७ त्रिककुत्पर्वते ॥ १४८ उद्विभ्यां काकुदस्य ॥ १४९ पूर्णाद्विभाषा ॥ १५० सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः ॥ १५१ उरःप्रभृतिभ्यः कप् ॥ १५२ इनः स्त्रियाम् ॥ १५३ नद्यृतश्च ॥ १५४ शेषाद्विभाषा ॥ १५५ न संज्ञायाम् ॥ १५६ ईयसश्च ॥ १५७ वन्दिते भ्रातुः ॥ १५८ ऋतश्छन्दसि ॥ १५९ नाडी-

तश्योः स्वाङ्गे ॥ १६० निष्प्रवाणिश्च ॥ ८ ॥ "पादशतस्य तत्प्रकृतवृकज्येष्ठाभ्यांसपत्रान्ववतप्तात्स्वार्यानन्दुःसुभ्योवयसिविंशतिः" इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

षष्ठोऽध्यायः।

प्रथमः पादः।

१ एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ २ अजादेर्द्वितीयस्य ॥ ३ न न्द्राः संयोगादयः ॥ ४ पूर्वोऽभ्यासः ॥ ५ उभे अभ्यस्तम् ॥ ६ जक्षित्यादयः षट् ॥ ७ तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ॥ ८ लिटि धातोरनभ्यासस्य ॥ ९ सन्यङोः ॥ १० श्लौ ॥ ११ चङि ॥ १२ दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च ॥ १३ ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ॥ १४ बन्धुनि बहुव्रीहौ ॥ १५ वचिस्वपियजादीनां किति ॥ १६ ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च ॥ १७ लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ॥ १८ स्वापेश्चङि ॥ १९ स्वपिस्यमिव्येञां यङि ॥ २० न वशः ॥ १ ॥ २१ चायः की ॥ २२ स्फायः स्फी निष्ठायाम् ॥ २३ स्त्यः प्रपूर्वस्य ॥ २४ द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः ॥ २५ प्रतेश्च ॥ २६ विभाषाभ्यवपूर्वस्य ॥ २७ श्रृतं पाके ॥ २८ प्यायः पी ॥ २९ लिड्यङोश्च ॥ ३० विभाषा श्वेः ॥ ३१ णौ च संश्चङोः ॥ ३२ ह्वः संप्रसारणम् ॥ ३३ अभ्यस्तस्य च ॥ ३४ बहुलं छन्दसि ॥ ३५ चायः की ॥ ३६ अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताःश्रितमाशीराशीर्ताः ॥ ३७ न संप्रसारणे संप्रसारणम् ॥ ३८ लिटि वयो यः ॥ ३९ वश्चास्यान्यतरस्यां किति ॥ ४० वेञः ॥ २ ॥ ४१ ल्यपि च ॥ ४२ ज्यश्च ॥ ४३ व्यश्च ॥ ४४ विभाषा परेः ॥ ४५ आदेच उपदेशेऽशिति ॥ ४६ न व्यो लिटि ॥ ४७ स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि ॥ ४८ क्रीङ्जीनां णौ ॥ ४९ सिध्यतेरपारलौकिके ॥ ५० मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च ॥ ५१ विभाषा लीयतेः ॥ ५२ खिदेश्छन्दसि ॥ ५३ अपगुरो णमुलि ॥ ५४ चिस्फुरोर्णौ ॥ ५५ प्रजने वीयतेः ॥ ५६ बिभेतेर्हेतुभये ॥ ५७ नित्यं स्मयतेः ॥ ५८ सृजिदृशोर्झल्यमकिति ॥ ५९ अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् ॥ ६० शीर्षंश्छन्दसि ॥ ४ ॥ ६१ ये च तद्धिते ॥ ६२ अचि शीर्षः ॥ ६३ पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु ॥ ६४ धात्वादेः षः सः ॥ ६५ णो नः ॥ ६६ लोपो व्योर्वलि ॥ ६७ वेरपृक्तस्य ॥ ६८ हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् ॥ ६९ एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः ॥ ७० शेश्छन्दसि बहुलम् ॥ ७१ ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ ७२ संहितायाम् ॥ ७३ छे च ॥ ७४ आङ्माङोश्च ॥ ७५ दीर्घात् ॥ ७६ पदान्ताद्वा ॥ ७७ इको यणचि ॥ ७८ एचोऽयवायावः ॥ ७९ वान्तो यि प्रत्यये ॥ ८० धातोस्तन्निमित्तस्यैव ॥ ३ ॥ ८१ क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे ॥ ८२ क्रय्यस्तदर्थे ॥ ८३ भय्यप्रवय्ये च च्छन्दसि ॥ ८४ एकः पूर्वपरयोः ॥ ८५ अन्तादिवच्च ॥ ८६ षत्वतुकोरसिद्धः ॥ ८७ आद्गुणः ॥ ८८ वृद्धिरेचि ॥ ८९ एत्येधत्यूठ्सु ॥ ९० आटश्च ॥ ९१ उप-

सर्गाद्दति धातौ ॥ ९२ वा सुप्यापिशलेः ॥ ९३ औतोम्शसोः ॥ ९४ एङि पररूपम् ॥ ९५ ओमाङोश्च ॥ ९६ उस्यपदान्तात् ॥ ९७ अतो गुणे ॥ ९८ अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ ॥ ९९ नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा ॥ १०० नित्यमाम्रेडिते डाचि ॥ ५ ॥ १०१ अकः सवर्णे दीर्घः ॥ १०२ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥ १०३ तस्माच्छसो नः पुंसि ॥ १०४ नादिचि ॥ १०५ दीर्घाज्जसि च ॥ १०६ वा छन्दसि ॥ १०७ अमि पूर्वः ॥ १०८ संप्रसारणाच्च ॥ १०९ एङः पदान्तादति ॥ ११० ङसिङसोश्च ॥ १११ ऋत उत् ॥ ११२ ख्यत्यात्परस्य ॥ ११३ अतो रोरप्लुतादप्लुते ॥ ११४ जशि च ॥ ११५ प्रकृत्याऽन्तःपादमव्यपरे ॥ ११६ अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च ॥ ११७ यजुष्युरः ॥ ११८ आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठेऽम्बेऽम्बालेऽम्बिके पूर्वे ॥ ११९ अङ्ग इत्यादौ च ॥ १२० अनुदात्ते च कुधपरे ॥ ६ ॥ १२१ अवपथासि च ॥ १२२ सर्वत्र विभाषा गोः ॥ १२३ अवङ् स्फोटायनस्य ॥ १२४ इन्द्रे च ॥ १२५ प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ॥ १२६ आङोऽनुनासिकश्छन्दसि ॥ १२७ इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ॥ १२८ ऋत्यकः ॥ १२९ अप्लुतवदुपस्थिते ॥ १३० ई३ चाक्रवर्मणस्य ॥ १३१ दिव उत् ॥ १३२ एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि ॥ १३३ स्यश्छन्दसि बहुलम् ॥ १३४ सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम् ॥ १३५ सुट्कात्पूर्वः ॥ १३६ अडभ्यासव्यवायेऽपि ॥ १३७ संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे ॥ १३८ समवाये च ॥ १३९ उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु ॥ १४० किरतौ लवने ॥ ७ ॥ १४१ हिंसायां प्रतेश्च ॥ १४२ अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने ॥ १४३ कुस्तुम्बुरूणि जातिः ॥ १४४ अपरस्पराः क्रियासातत्ये ॥ १४५ गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ १४६ आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ॥ १४७ आश्चर्यमनित्ये ॥ १४८ वर्चस्केऽवस्करः ॥ १४९ अपस्करो रथाङ्गम् ॥ १५० विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा ॥ १५१ ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ॥ १५२ प्रतिष्कशश्च कशेः ॥ १५३ प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी ॥ १५४ मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ॥ १५५ कास्तीराजस्तुन्दे नगरे ॥ १५६ कारस्करो वृक्षः ॥ १५७ पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ॥ १५८ अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥ १५९ कर्षात्वतो घञोऽन्तउदात्तः ॥ १६० उञ्छादीनां च ॥ ८ ॥ १६१ अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ॥ १६२ धातोः ॥ १६३ चितः ॥ १६४ तद्धितस्य ॥ १६५ कितः ॥ १६६ तिसृभ्यो जसः ॥ १६७ चतुरः शसि ॥ १६८ सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ॥ १६९ अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे ॥ १७० अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् ॥ १७१ ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः ॥ १७२ अष्टनो दीर्घात् ॥ १७३ शतुरनुमो नद्यजादी ॥ १७४ उदात्तयणो हल्पूर्वात् ॥ १७५ नोङ्धात्वोः ॥ १७६ ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् ॥ १७७ नामन्यतरस्याम् ॥ १७८ ङ्याश्छन्दसि बहुलम् ॥ १७९ षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः ॥ १८० झल्युपोत्तमम् ॥ ९ ॥ १८१ विभाषा भाषायाम् ॥ १८२ न गोश्वन्साववर्णराडङ्क्रुङ्कृद्भ्यः ॥ १८३ दिवो झल् ॥ १८४ नृ चान्य-

तरस्याम् ॥ १८५ तित्स्वरितम् ॥ १८६ तस्यानुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमन्ह्विङोः ॥ १८७ आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् ॥ १८८ स्वपादिहिंसामच्यनिटि ॥ १८९ अभ्यस्तानामादिः ॥ १९० अनुदात्ते च ॥ १९१ सर्वस्य सुपि ॥ १९२ भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति ॥ १९३ लिति ॥ १९४ आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम् ॥ १९५ अचः कर्तृयकि ॥ १९६ थलि च सेटीडन्तो वा ॥ १९७ ञ्नित्यादिर्नित्यम् ॥ १९८ आमन्त्रितस्य च ॥ १९९ पथिमथोः सर्वनामस्थाने ॥ २०० अन्तश्च तवै युगपत् ॥ १० ॥ २०१ क्षयो निवासे ॥ २०२ जयः करणम् ॥ २०३ वृषादीनां च ॥ २०४ संज्ञायामुपमानम् ॥ २०५ निष्ठा च द्व्यजनात् ॥ २०६ शुष्कधृष्टौ ॥ २०७ आशितः कर्ता ॥ २०८ रिक्ते विभाषा ॥ २०९ जुष्टार्पिते च च्छन्दसि ॥ २१० नित्यं मन्त्रे ॥ २११ युष्मदस्मदोर्ङसि ॥ २१२ ङयि च ॥ २१३ यतोऽनावः ॥ २१४ ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः ॥ २१५ विभाषा वेण्विन्धानयोः ॥ २१६ त्यागरागहासकुहश्वठक्रथानाम् ॥ २१७ उपोत्तमं रिति ॥ २१८ चङ्यन्यतरस्याम् ॥ २१९ मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम् ॥ २२० अन्तोऽवत्याः ॥ ११ ॥ २२१ ईवत्याः ॥ २२२ चौ ॥ २२३ समासस्य ॥ "एकाचश्चायोल्यपिचयेचक्षय्यजय्यावकःसवर्णेवपथासिहिंसायामनुदात्तविभाषाक्षयईवत्यास्त्रीणि" ॥

द्वितीयः पादः ।

१ बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ॥ २ तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः ॥ ३ वर्णो वर्णेष्वनेते ॥ ४ गाधलवणयोः प्रमाणे ॥ ५ दायाद्यं दायादे ॥ ६ प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः ॥ ७ पदेऽपदेशे ॥ ८ निवाते वातत्राणे ॥ ९ शारदेऽनार्तवे ॥ १० अध्वर्युकषाययोर्जातौ ॥ ११ सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये ॥ १२ द्विगौ प्रमाणे ॥ १३ गन्तव्यपण्यं वाणिजे ॥ १४ मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके ॥ १५ सुखप्रिययोर्हिते ॥ १६ प्रीतौ च ॥ १७ स्वं स्वामिनि ॥ १८ पत्यावैश्वर्ये ॥ १९ न भूवाक्चिद्दिधिषु ॥ २० वा भुवनम् ॥ १ ॥ २१ आशङ्काबाधनेदीयःसु संभावने ॥ २२ पूर्वे भूतपूर्वे ॥ २३ सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये ॥ २४ विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु ॥ २५ श्रज्यावमकन्पापवत्सु भावे कर्मधारये ॥ २६ कुमारश्च ॥ २७ आदिः प्रत्येनसि ॥ २८ पूगेष्वन्यतरस्याम् ॥ २९ इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ ॥ ३० बह्वन्यतरस्याम् ॥ ३१ दिष्टिवितस्त्योश्च ॥ ३२ सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालात् ॥ ३३ परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु ॥ ३४ राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु ॥ ३५ संख्या ॥ ३६ आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी ॥ ३७ कार्तकौजपादयश्च ॥ ३८ महान्व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु ॥ ३९ क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे ॥ ४० उष्ट्रः सादिवाम्योः ॥ २ ॥ ४१ गौः सादसादिसारथिषु ॥ ४२ कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपा पारेवडवा तैतिलकद्रूः पण्यकम्बलो दासीभा-

राणां च ॥ ४३ चतुर्थी तदर्थे ॥ ४४ अर्थे ॥ ४५ क्ते च ॥ ४६ कर्मधारयेऽनिष्ठा ॥ ४७ अहीने द्वितीया ॥ ४८ तृतीया कर्मणि ॥ ४९ गतिरनन्तरः ॥ ५० तादौ च निति कृत्यतौ ॥ ५१ तवै चान्तश्च युगपत् ॥ ५२ अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये ॥ ५३ न्यधी च ॥ ५४ ईषदन्यतरस्याम् ॥ ५५ हिरण्यपरिमाणं धने ॥ ५६ प्रथमोऽचिरोपसंपत्तौ ॥ ५७ कतरकतमौ कर्मधारये ॥ ५८ आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः ॥ ५९ राजा च ॥ ६० षष्ठी प्रत्येनसि ॥ ३ ॥ ६१ क्ते नित्यार्थे ॥ ६२ ग्रामः शिल्पिनि ॥ ६३ राजा च प्रशंसायाम् ॥ ६४ आदिरुदात्तः ॥ ६५ सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे ॥ ६६ युक्ते च ॥ ६७ विभाषाऽध्यक्षे ॥ ६८ पापं च शिल्पिनि ॥ ६९ गोत्रान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे ॥ ७० अङ्गानि मैरेये ॥ ७१ भक्ताख्यास्तदर्थेषु ॥ ७२ गोबिडालसिंहसैन्धवेषूपमाने ॥ ७३ अके जीविकार्थे ॥ ७४ प्राचां क्रीडायाम् ॥ ७५ अणि नियुक्ते ॥ ७६ शिल्पिनि चाकृञः ॥ ७७ संज्ञायां च ॥ ७८ गोतन्तियवं पाले ॥ ७९ णिनि ॥ ८० उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ॥ ४ ॥ ८१ युक्तारोह्यादयश्च ॥ ८२ दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे ॥ ८३ अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः ॥ ८४ ग्रामेऽनिवसन्तः ॥ ८५ घोषादिषु च ॥ ८६ छात्र्यादयः शालायाम् ॥ ८७ प्रस्थेऽवृद्धमकर्क्यादीनाम् ॥ ८८ मालादीनां च ॥ ८९ अमहन्नवं नगरेऽनुदीचाम् ॥ ९० अर्मे चावर्णं द्व्यच्त्र्यच् ९१ न भूताधिकसंजीवमद्राश्मकज्जलम् ॥ ९२ अन्तः ॥ ९३ सर्वं गुणकार्त्स्न्ये ॥ ९४ संज्ञायां गिरिनिकाययोः ॥ ९५ कुमार्यां वयसि ॥ ९६ उदकेऽकेवले ॥ ९७ द्विगौ क्रतौ ॥ ९८ सभायां नपुंसके ॥ ९९ पुरे प्राचाम् ॥ १०० अरिष्टगौडपूर्वे च ॥ ५ ॥ १०१ न हास्तिनफलकमार्देयाः ॥ १०२ कुसूलकूपकुम्भशालं बिले ॥ १०३ दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु ॥ १०४ आचार्योपसर्जनान्तेवासिनि ॥ १०५ उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च ॥ १०६ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ॥ १०७ उदराश्वेषुषु ॥ १०८ क्षेपे ॥ १०९ नदी बन्धुनि ॥ ११० निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् ॥ १११ उत्तरपदादिः ॥ ११२ कर्णो वर्णलक्षणात् ॥ ११३ संज्ञौपम्ययोश्च ॥ ११४ कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घं च ॥ ११५ शृङ्गमवस्थायां च ॥ ११६ नञो जरमरमित्रमृताः ॥ ११७ सोर्मनसी अलोमोषसी ॥ ११८ क्रत्वादयश्च ॥ ११९ आद्युदात्तं द्व्यच् छन्दसि ॥ १२० वीरवीर्यौ च ॥ ६ ॥ १२१ कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे ॥ १२२ कंसमन्थशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ ॥ १२३ तत्पुरुषे शालायां नपुंसके ॥ १२४ कन्था च ॥ १२५ आदिश्चिहणादीनाम् ॥ १२६ चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् ॥ १२७ चीरमुपमानम् ॥ १२८ पललसूपशाकं मिश्रे ॥ १२९ कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम् ॥ १३० अकर्मधारये राज्यम् ॥ १३१ वर्ग्यादयश्च ॥ १३२ पुत्रः पुम्भ्यः ॥ १३३ नाचार्यराजर्त्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः ॥ १३४ चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः ॥ १३५ षट् च काण्डादीनि ॥ १३६ कुण्डं वनम् ॥ १३७ प्रकृत्या भगालम् ॥ १३८ शितेर्नित्याबह्वज्बहुव्रीहावभसत् ॥ १३९ गतिकारकोपपदात्कृत् ॥ १४० उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ॥

॥ ७ ॥ १४१ देवताद्वन्द्वे च ॥ १४२ नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु ॥ १४३ अन्तः ॥ १४४ थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम् ॥ १४५ सूपमानात् क्तः ॥ १४६ संज्ञायामनाचितादीनाम् ॥ १४७ प्रवृद्धादीनां च ॥ १४८ कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि ॥ १४९ इत्थंभूतेन कृतमिति च ॥ १५० अनो भावकर्मवचनः ॥ १५१ मन्क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः ॥ १५२ सप्तम्याः पुण्यम् ॥ १५३ ऊनार्थकलहं तृतीयायाः ॥ १५४ मिश्रं चानुपसर्गमसंधौ ॥ १५५ नञो गुणप्रतिषेधे संपाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः ॥ १५६ ययतोश्चातदर्थे ॥ १५७ अच्कावशक्तौ ॥ १५८ आक्रोशे च ॥ १५९ संज्ञायाम् ॥ १६० कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च ॥ ८ ॥ १६१ विभाषा तृन्नन्नतीक्ष्णशुचिषु ॥ १६२ बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने ॥ १६३ संख्यायाः स्तनः ॥ १६४ विभाषा छन्दसि ॥ १६५ संज्ञायां मित्राजिनयोः ॥ १६६ व्यवायिनोऽन्तरम् ॥ १६७ मुखं स्वाङ्गम् ॥ १६८ नाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः ॥ १६९ निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् ॥ १७० जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः ॥ १७१ वा जाते ॥ १७२ नञ्सुभ्याम् ॥ १७३ कपि पूर्वम् ॥ १७४ ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम् ॥ १७५ बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि ॥ १७६ न गुणादयोऽवयवाः ॥ १७७ उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपर्शु ॥ १७८ वनं समासे ॥ १७९ अन्तः ॥ १८० अन्तश्च ॥ ९ ॥ १८१ न निविभ्याम् ॥ १८२ परेरभितोभावि मण्डलम् ॥ १८३ प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् ॥ १८४ निरुदकादीनि च ॥ १८५ अभेर्मुखम् ॥ १८६ अपाच्च ॥ १८७ स्फिगपूतवीणाञ्जोऽध्वकुक्षिसीरनामनाम च ॥ १८८ अधेरुपरिस्थम् ॥ १८९ अनोरप्रधानकनीयसी ॥ १९० पुरुषश्चान्वादिष्टः ॥ १९१ अतेरकृत्पदे ॥ १९२ नेरनिधाने ॥ १९३ प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे ॥ १९४ उपाद्द्व्यजजिनमगौरादयः ॥ १९५ सोरवक्षेपणे ॥ १९६ विभाषोत्पुच्छे ॥ १९७ द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ ॥ १९८ सक्थं चाक्रान्तात् ॥ १९९ परादिश्छन्दसि बहुलम् ॥ "बहुव्रीहावाशङ्कागौःसादक्तेनित्यार्थेयुक्तानहास्तिनकूलतीरदेवताविभाषाननिव्येकोनविंशतिः" ॥

तृतीयः पादः ।

१ अलुगुत्तरपदे ॥ २ पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ॥ ३ ओजःसहोऽम्भस्तमसस्तृतीयायाः ॥ ४ मनसः संज्ञायाम् ॥ ५ आज्ञायिनि च ॥ ६ आत्मनश्च पूरणे ॥ ७ वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ॥ ८ परस्य च ॥ ९ हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् ॥ १० कारनाम्नि च प्राचां हलादौ ॥ ११ मध्याद्गुरौ ॥ १२ अमूर्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे ॥ १३ बन्धे च विभाषा ॥ १४ तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥ १५ प्रावृट्शरत्कालदिवां जे ॥ १६ विभाषा वर्षक्षरशरवरात् ॥ १७ घकालतनेषु कालनाम्नः ॥ १८ शयवासवासिष्वकालात् ॥ १९ नेन्सिद्धबध्नातिषु च ॥ २० स्थे च भाषायाम् ॥ १ ॥ २१ षष्ठ्या आक्रोशे ॥ २२ पुत्रेऽन्यतरस्याम् ॥

२३ ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः ॥ २४ विभाषा स्वसृपत्योः ॥ २५ आनङृतो द्वन्द्वे ॥ २६ देवताद्वन्द्वे च ॥ २७ ईदग्नेः सोमवरुणयोः ॥ २८ इद्वृद्धौ ॥ २९ दिवो द्यावा ॥ ३० दिवसश्च पृथिव्याम् ॥ ३१ उषासोषसः ॥ ३२ मातरपितरावुदीचाम् ॥ ३३ पितरा मातरा च छन्दसि ॥ ३४ स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ्समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ॥ ३५ तसिलादिष्वाकृत्वसुचः ॥ ३६ क्यङ्मानिनोश्च ॥ ३७ न कोपधायाः ॥ ३८ संज्ञापूरण्योश्च ॥ ३९ वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे ॥ ४० स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि ॥ २ ॥ ४१ जातेश्च ॥ ४२ पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ॥ ४३ घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः ॥ ४४ नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् ॥ ४५ उगितश्च ॥ ४६ आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ॥ ४७ द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ॥ ४८ त्रेस्त्रयः ॥ ४९ विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ॥ ५० हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु ॥ ५१ वा शोकष्यञ्रोगेषु ॥ ५२ पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ॥ ५३ पद्यत्यतदर्थे ॥ ५४ हिमकाषिहतिषु च ॥ ५५ ऋचः शे ॥ ५६ वा घोषमिश्रशब्देषु ॥ ५७ उदकस्योदः संज्ञायाम् ॥ ५८ पेषंवासवाहनधिषु च ॥ ५९ एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् ॥ ६० मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारवीवधगाहेषु च ॥ ३ ॥ ६१ इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य ॥ ६२ एकतद्धिते च ॥ ६३ ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् ॥ ६४ त्वे च ॥ ६५ इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु ॥ ६६ खित्यनव्ययस्य ॥ ६७ अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् ॥ ६८ इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च ॥ ६९ वाचंयमपुरंदरौ च ॥ ७० कारे सत्यागदस्य ॥ ७१ श्येनतिलस्य पाते ञे ॥ ७२ रात्रेः कृति विभाषा ॥ ७३ नलोपो नञः ॥ ७४ तस्मान्नुडचि ॥ ७५ नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या ॥ ७६ एकादिश्चैकस्य चादुक् ॥ ७७ नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् ॥ ७८ सहस्य सः संज्ञायाम् ॥ ७९ ग्रन्थान्ताधिके च ॥ ८० द्वितीये चानुपाख्ये ॥ ४ ॥ ८१ अव्ययीभावे चाकाले ॥ ८२ वोपसर्जनस्य ॥ ८३ प्रकृत्याशिष्यगोवत्सहलेषु ॥ ८४ समानस्य च्छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु ॥ ८५ ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु ॥ ८६ चरणे ब्रह्मचारिणि ॥ ८७ तीर्थे ये ॥ ८८ विभाषोदरे ॥ ८९ दृग्दृशवतुषु ॥ ९० इदंकिमोरीश्की ॥ ९१ आ सर्वनाम्नः ॥ ९२ विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतो वप्रत्यये ॥ ९३ समः समि ॥ ९४ तिरसस्तिर्यलोपे ॥ ९५ सहस्य सध्रिः ॥ ९६ सध मादस्थयोश्छन्दसि ॥ ९७ द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽपईत् ॥ ९८ ऊदनोर्देशे ॥ ९९ अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु ॥ १०० अर्थे विभाषा ॥ ५ ॥ १०१ कोः कत्तत्पुरुषेऽचि ॥ १०२ रथवदयोश्च ॥ १०३ तृणे च जातौ ॥ १०४ कापथ्यक्षयोः ॥ १०५ ईषदर्थे ॥ १०६ विभाषा पुरुषे ॥ १०७ कवं चोष्णे ॥ १०८ पथि च च्छन्दसि ॥ १०९ पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ॥ ११० संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्याहन्नन्यतरस्यां ङौ ॥ १११ ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ॥

११२ सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ ११३ साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे ॥ ११४ संहितायाम् ॥ ११५ कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रस्रुवस्वस्तिकस्य ॥ ११६ नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ ॥ ११७ वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलुकादीनाम् ॥ ११८ वले ॥ ११९ मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् ॥ १२० शरादीनां च ॥ ६ ॥ १२१ इको वहेऽपीलोः ॥ १२२ उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् ॥ १२३ इकः काशे ॥ १२४ दस्ति ॥ १२५ अष्टनः संज्ञायाम् ॥ १२६ छन्दसि च ॥ १२७ चितेः कपि ॥ १२८ विश्वस्य वसुराटोः ॥ १२९ नरे संज्ञायाम् ॥ १३० मित्रे चर्षौ ॥ १३१ मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ ॥ १३२ ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् ॥ १३३ ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम् ॥ १३४ इकः सुञि ॥ १३५ द्व्यचोऽतस्तिङः ॥ १३६ निपातस्य च ॥ १३७ अन्येषामपि दृश्यते ॥ १३८ चौ ॥ १३९ संप्रसारणस्य ॥ "अलुक्षष्ठ्याजातेरिकोऽव्ययीभावे कोःकत्वदिकोवह-एकोनविंशतिः" ॥

चतुर्थः पादः ।

१ अङ्गस्य ॥ २ हलः ॥ ३ नामि ॥ ४ न तिसृचतसृ ॥ ५ छन्दस्युभयथा ॥ ६ नृ च ॥ ७ नोपधायाः ॥ ८ सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ ॥ ९ वा षपूर्वस्य निगमे ॥ १० सान्तमहतः संयोगस्य ॥ ११ अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृणाम् ॥ १२ इन्हन्पूषार्यम्णां शौ ॥ १३ सौ च ॥ १४ अत्वसन्तस्य चाधातोः ॥ १५ अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति ॥ १६ अज्झनगमां सनि ॥ १७ तनोतेर्विभाषा ॥ १८ क्रमश्च क्त्वि ॥ १९ च्छ्वोः शूडनुनासिके च ॥ २० ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च ॥ १ ॥ २१ राल्लोपः ॥ २२ असिद्धवदत्राभात् ॥ २३ श्नान्नलोपः ॥ २४ अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति ॥ २५ दंशसञ्जस्वजां शपि ॥ २६ रञ्जेश्च ॥ २७ घञि च भावकरणयोः ॥ २८ स्यदो जवे ॥ २९ अवोदैधौद्मप्रश्रथहिमश्रथाः ॥ ३० नाञ्चेः पूजायाम् ॥ ३१ क्त्वि स्कन्दिस्यन्दोः ॥ ३२ जान्तनशां विभाषा ॥ ३३ भञ्जेश्च चिणि ॥ ३४ शास इदङ्हलोः ॥ ३५ शा हौ ॥ ३६ हन्तेर्जः ॥ ३७ अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति ॥ ३८ वा ल्यपि ॥ ३९ न क्तिचि दीर्घश्च ॥ ४० गमः क्वौ ॥ २ ॥ ४१ विड्वनोरनुनासिकस्यात् ॥ ४२ जनसनखनां सञ्झलोः ॥ ४३ ये विभाषा ॥ ४४ तनोतेर्यकि ॥ ४५ सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ४६ आर्धधातुके ॥ ४७ भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम् ॥ ४८ अतो लोपः ॥ ४९ यस्य हलः ॥ ५० क्यस्य विभाषा ॥ ५१ णेरनिटि ॥ ५२ निष्ठायां सेटि ॥ ५३ जनिता मन्त्रे ॥ ५४ शमिता यज्ञे ॥ ५५ अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु ॥ ५६ ल्यपि लघुपूर्वात् ॥ ५७ विभाषापः ॥ ५८ युप्लुवोर्दीर्घश्छन्दसि ॥ ५९ क्षियः ॥ ६० निष्ठायामण्यदर्थे ॥ ३ ॥ ६१ वाक्रोशदैन्ययोः ॥ ६२ स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽ-

ज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च ॥ ६३ दीङो युडचि क्ङिति ॥ ६४ आतो लोप इटि च ॥ ६५ ईद्यति ॥ ६६ घुमास्थागापाजहातिसां हलि ॥ ६७ एर्लिङि ॥ ६८ वान्यस्य संयोगादेः ॥ ६९ न ल्यपि ॥ ७० मयतेरिदन्यतरस्याम् ॥ ७१ लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः ॥ ७२ आडजादीनाम् ॥ ७३ छन्दस्यपि दृश्यते ॥ ७४ न माङ्योगे ॥ ७५ बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ॥ ७६ इरयो रे ॥ ७७ अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ ॥ ७८ अभ्यासस्यासवर्णे ॥ ७९ स्त्रियाः ॥ ८० वाम्शसोः ॥ ४ ॥ ८१ इणो यण् ॥ ८२ एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ॥ ८३ ओः सुपि ॥ ८४ वर्षाभ्वश्च ॥ ८५ न भूसुधियोः ॥ ८६ छन्दस्युभयथा ॥ ८७ हुश्नुवोः सार्वधातुके ॥ ८८ भुवो वुग्लुङ्लिटोः ॥ ८९ ऊदुपधाया गोहः ॥ ९० दोषो णौ ॥ ९१ वा चित्तविरागे ॥ ९२ मितां ह्रस्वः ॥ ९३ चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम् ॥ ९४ खचि ह्रस्वः ॥ ९५ ह्लादो निष्ठायाम् ॥ ९६ छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य ॥ ९७ इस्मन्त्रन्क्विषु च ॥ ९८ गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि ॥ ९९ तनिपत्योश्छन्दसि ॥ १०० घसिभसोर्हलि च ॥ ५ ॥ १०१ हुझल्भ्यो हेर्धिः ॥ १०२ श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसि ॥ १०३ अङितश्च ॥ १०४ चिणो लुक् ॥ १०५ अतो हेः ॥ १०६ उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ॥ १०७ लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः ॥ १०८ नित्यं करोतेः ॥ १०९ ये च ॥ ११० अत उत्सार्वधातुके ॥ १११ श्नसोरल्लोपः ॥ ११२ श्नाभ्यस्तयोरातः ॥ ११३ ई हल्यघोः ॥ ११४ इद्दरिद्रस्य ॥ ११५ भियोऽन्यतरस्याम् ॥ ११६ जहातेश्च ॥ ११७ आ च हौ ॥ ११८ लोपो यि ॥ ११९ घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ॥ १२० अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि ॥ ६ ॥ १२१ थलि च सेटि ॥ १२२ तॄफलभजत्रपश्च ॥ १२३ राधो हिंसायाम् ॥ १२४ वा जॄभ्रमुत्रसाम् ॥ १२५ फणां च सप्तानाम् ॥ १२६ न शसददवादिगुणानाम् ॥ १२७ अर्वणस्त्रसावनञः ॥ १२८ मघवा बहुलम् ॥ १२९ भस्य ॥ १३० पादः पत् ॥ १३१ वसोः संप्रसारणम् ॥ १३२ वाह ऊठ् ॥ १३३ श्वयुवमघोनामतद्धिते ॥ १३४ अल्लोपोऽनः ॥ १३५ षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि ॥ १३६ विभाषा ङिश्योः ॥ १३७ न संयोगाद्वमन्तात् ॥ १३८ अचः ॥ १३९ उद ईत् ॥ १४० आतो धातोः ॥ ७ ॥ १४१ मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः ॥ १४२ ति विंशतेर्डिति ॥ १४३ टेः ॥ १४४ नस्तद्धिते ॥ १४५ अह्नष्टखोरेव ॥ १४६ ओर्गुणः ॥ १४७ ढे लोपोऽकद्र्वाः ॥ १४८ यस्येति च ॥ १४९ सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः ॥ १५० हलस्तद्धितस्य ॥ १५१ आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ॥ १५२ क्यच्व्योश्च ॥ १५३ बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् ॥ १५४ तुरिष्ठेमेयःसु ॥ १५५ टेः ॥ १५६ स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः ॥ १५७ प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्बंहिगर्वर्षित्रब्द्राघिवृन्दाः ॥ १५८ बहोर्लोपो भू च बहोः ॥ १५९ इष्ठस्य यिट् च ॥ १६० ज्यादादीयसः ॥ ८ ॥ १६१ ऋतो हलादेर्लघोः ॥ १६२ विभाषर्जोश्छन्दसि ॥ १६३ प्रकृत्यैकाच् ॥ १६४ इनण्यनपत्ये ॥ १६५

गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च ॥ १६६ संयोगादिश्च ॥ १६७ अन् ॥ १६८ ये चाभावकर्मणोः ॥ १६९ आत्माध्वानौ खे ॥ १७० न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः ॥ १७१ ब्राह्मोऽजातौ ॥ १७२ कार्मस्ताच्छील्ये ॥ १७३ औक्षमनपत्ये ॥ १७४ दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवाशिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि ॥ १७५ ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि च्छन्दसि ॥ "अङ्गस्यराल्लोपोविड्वनोर्वाक्रोशेणोयणूहुझल्भ्यस्थलिचमन्नेषुरऋतःपञ्चदश" ॥ इति षष्ठोऽध्यायः ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

१ युवोरनाकौ ॥ २ आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम् ॥ ३ झोऽन्तः ॥ ४ अदभ्यस्तात् ॥ ५ आत्मनेपदेष्वनतः ॥ ६ शीङो रुट् ॥ ७ वेत्तेर्विभाषा ॥ ८ बहुलं छन्दसि ॥ ९ अतो भिस ऐस् ॥ १० बहुलं छन्दसि ॥ ११ नेदमदसोरकोः ॥ १२ टाङसिङसामिनात्स्याः ॥ १३ ङेर्यः ॥ १४ सर्वनाम्नः स्मै ॥ १५ ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ ॥ १६ पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ॥ १७ जसः शी ॥ १८ औङ आपः ॥ १९ नपुंसकाच्च ॥ २० जश्शसोः शिः ॥ १ ॥ २१ अष्टाभ्य औश् ॥ २२ षड्भ्यो लुक् ॥ २३ स्वमोर्नपुंसकात् ॥ २४ अतोऽम् ॥ २५ अद्ड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः ॥ २५ नेतराच्छन्दसि ॥ २७ युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् ॥ २८ ङेप्रथमयोरम् ॥ २९ शसो न ॥ ३० भ्यसोभ्यम् ॥ ३१ पञ्चम्या अत् ॥ ३२ एकवचनस्य च ॥ ३३ साम आकम् ॥ ३४ आत औ णलः ॥ ३५ तुह्योस्तातङाशिष्यन्यतरस्याम् ॥ ३६ विदेः शतुर्वसुः ॥ ३७ समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ॥ ३८ क्त्वापि च्छन्दसि ॥ ३९ सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः ॥ ४० अमो मश् ॥ २ ॥ ४१ लोपस्त आत्मनेपदेषु ॥ ४२ ध्वमो ध्वात् ॥ ४३ यजध्वैनमिति च ॥ ४४ तस्य तात् ॥ ४५ तप्तनप्तनथनाश्च ॥ ४६ इदन्तो मसि ॥ ४७ क्त्वो यक् ॥ ४८ इष्ट्वीनमिति च ॥ ४९ स्नात्व्यादयश्च ॥ ५० आज्जसेरसुक् ॥ ५१ अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि ॥ ५२ आमि सर्वनाम्नः सुट् ॥ ५३ त्रेस्त्रयः ॥ ५४ ह्रस्वनद्यापो नुट् ॥ ५५ षट्चतुर्भ्यश्च ॥ ५६ श्रीग्रामण्योश्छन्दसि ॥ ५७ गोः पादान्ते ॥ ५८ इदितो नुम्धातोः ॥ ५९ शे मुचादीनाम् ॥ ६० मस्जिनशोर्झलि ॥ ३ ॥ ६१ रधिजभोरचि ॥ ६२ नेट्यलिटि रधेः ॥ ६३ रभेरशब्लिटोः ॥ ६४ लभेश्च ॥ ६५ आङो यि ॥ ६६ उपात्प्रशंसायाम् ॥ ६७ उपसर्गात्खल्घञोः ॥ ६८ न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् ॥ ६९ विभाषा चिण्णमुलोः ॥ ७० उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः ॥ ७१ युजेरसमासे ॥ ७२ नपुंसकस्य झलचः ॥ ७३ इकोऽचि विभक्तौ ॥ ७४ तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य ॥ ७५ अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः ॥ ७६ छन्दस्यपि दृश्यते ॥ ७७ ई च द्विवचने ॥ ७८ नाभ्यस्ताच्छतुः ॥

७९ वा नपुंसकस्य ॥ ८० आच्छीनद्योर्नुम् ॥ ४ ॥ ८१ शप्श्यनोर्नित्यम् ॥ ८२ सावनडुहः ॥ ८३ दृक्स्ववःस्वतवसां छन्दसि ॥ ८४ दिव औत् ॥ ८५ पथिमथ्यृभुक्षामात् ॥ ८६ इतोऽत्सर्वनामस्थाने ॥ ८७ थो न्थः ॥ ८८ भस्य टेर्लोपः ॥ ८९ पुंसोऽसुङ् ॥ ९० गोतो णित् ॥ ९१ णलुत्तमो वा ॥ ९२ सख्युरसंबुद्धौ ॥ ९३ अनङ् सौ ॥ ९४ ऋदुशनस्पुरुदंसोनेहसां च ॥ ९५ तृज्वत्क्रोष्टुः ॥ ९६ स्त्रियां च ॥ ९७ विभाषा तृतीयादिष्वचि ९८ चतुरनडुहोरामुदात्तः ॥ ९९ ॥ अम्संबुद्धौ ॥ १०० ऋत इद्धातोः ॥ ५ ॥ १०१ उपधायाश्च ॥ १०२ उदोष्ठ्यपूर्वस्य ॥ १०३ बहुलं छन्दसि ॥ "युवोरष्टाभ्योलोपोस्तरधिशप्श्यनोरुपधायास्त्रीणि" ॥

द्वितीयः पादः ।

१ सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ॥ २ अतो ल्रान्तस्य ॥ ३ वदव्रजहलन्तस्याचः ॥ ४ नेटि ॥ ५ ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम् ॥ ६ ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ ७ अतो हलादेर्लघोः ॥ ८ नेड्वशि कृति ॥ ९ तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च ॥ १० एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ॥ ११ श्र्युकः किति ॥ १२ सनि ग्रहगुहोश्च ॥ १३ कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि ॥ १४ ॥ श्वीदितो निष्ठायाम् ॥ १५ यस्य विभाषा ॥ १६ आदितश्च ॥ १७ विभाषा भावादिकर्मणोः ॥ १८ क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्थमनस्तमःसक्तविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु ॥ १९ धृषिशसी वैयात्ये ॥ २० दृढः स्थूलबलयोः ॥ १ ॥ २१ प्रभौ परिवृढः ॥ २२ कृच्छ्रगहनयोः कषः ॥ २३ घुषिरविशब्दने ॥ २४ अर्देः संनिविभ्यः ॥ २५ अभेश्चाविदूर्ये ॥ २६ णेरध्ययने वृत्तम् ॥ २७ वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः ॥ २८ रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम् ॥ २९ हृषेर्लोमसु ॥ ३० अपचितश्च ॥ ३१ ह्रु ह्वरेश्छन्दसि ॥ ३२ अपरिह्वृताश्च ॥ ३३ सोमे ह्वरितः ॥ ३४ ग्रसितस्कभितस्तभितोत्तभितचत्तविकस्ताविशस्तृशंस्तृशास्तृतरुतृतरूतृवरुतृवरूत्रीरुज्ज्वलितिक्षरितिवमित्यमितीति च ॥ ३५ आर्धधातुकस्येड्वलादेः ॥ ३६ स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते ॥ ३७ ग्रहोऽलिटि दीर्घः ॥ ३८ वृतो वा ॥ ३९ न लिङि ॥ ४० सिचि च परस्मैपदेषु ॥ २ ॥ ४१ इट् सनि वा ॥ ४२ लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ॥ ४३ ऋतश्च संयोगादेः ॥ ४४ स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा ॥ ४५ रधादिभ्यश्च ॥ ४६ निरः कुषः ॥ ४७ इण्निष्ठायाम् ॥ ४८ तीषसहलुभरुषरिषः ॥ ४९ सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनाम् ॥ ५० क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः ॥ ५१ पूङश्च ॥ ५२ वसतिक्षुधोरिट् ॥ ५३ अञ्चेः पूजायाम् ॥ ५४ लुभो विमोहने ॥ ५५ जॄव्रश्च्योः क्त्वि ॥ ५६ उदितो वा ॥ ५७ सेऽसिचि कृतचृतछृदतृदनृतः ॥ ५८ गमेरिट् परस्मैपदेषु ॥ ५९ न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः ॥ ६० तासि च क्लृपः ॥ ३ ॥ ६१ अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम् ॥ ६२ उपदेशेऽत्वतः ॥ ६३ ऋतो भारद्वाजस्य ॥ ६४ बभूथाततन्थजगृभ्मववर्थेति निगमे ॥ ६५ वि-

भाषा सृजिदृशोः ॥ ६६ इडत्त्यर्तिव्ययतीनाम् ॥ ६७ वस्वेकाजाद्धसाम् ॥ ६८ विभाषा गमहनविदविशाम् ॥ ६९ सनिंससनिवांसम् ॥ ७० ऋद्धनोः स्ये ॥ ७१ अञ्जेः सिचि ॥ ७२ स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु ॥ ७३ यमरमनमातां सक्च ॥ ७४ सिपूङ्रञ्ज्वशां सनि ॥ ७५ किरश्च पञ्चभ्यः ॥ ७६ रुदादिभ्यः सार्वधातुके ॥ ७७ ईशः से ॥ ७८ ईडजनोर्ध्वे च ॥ ७९ लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ॥ ८० अतो येयः ॥ ४ ॥ ८१ आतो ङितः ॥ ८२ आने मुक् ॥ ८३ ईदासः ॥ ८४ अष्टन आ विभक्तौ ॥ ८५ रायो हलि ॥ ८६ युष्मदस्मदोरनादेशे ॥ ८७ द्वितीयायां च ॥ ८८ प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ॥ ८९ योऽचि ॥ ९० शेषे लोपः ॥ ९१ मपर्यन्तस्य ॥ ९२ युवावौ द्विवचने ॥ ९३ यूयवयौ जसि ॥ ९४ त्वाहौ सौ ॥ ९५ तुभ्यमह्यौ ङयि ॥ ९६ तवममौ ङसि ॥ ९७ त्वमावेकवचने ॥ ९८ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ॥ ९९ त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ ॥ १०० अचि र ऋतः ॥ ५ ॥ १०१ जराया जरसन्यतरस्याम् ॥ १०२ त्यदादीनामः ॥ १०३ किमः कः ॥ १०४ कु तिहोः ॥ १०५ क्वाति ॥ १०६ तदोः सः सावनन्त्ययोः ॥ १०७ अदस औ सुलोपश्च ॥ १०८ इदमो मः ॥ १०९ दश्च ॥ ११० यः सौ ॥ १११ इदोऽय्पुंसि ॥ ११२ अनाप्यकः ॥ ११३ हलि लोपः ॥ ११४ मृजेर्वृद्धिः ॥ ११५ अचो ञ्णिति ॥ ११६ अत उपधायाः ॥ ११७ तद्धितेष्वचामादेः ॥ ११८ किति च ॥ "सिचिप्रभाविट्सन्यचस्त्वास्वदातोजराया अष्टादश" ॥

तृतीयः पादः ।

१ देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात् ॥ २ केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः ॥ ३ न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् ॥ ४ द्वारादीनां च ॥ ५ न्यग्रोधस्य च केवलस्य ॥ ६ न कर्मव्यतिहारे ॥ ७ स्वागतादीनां च ॥ ८ श्वादेरिञि ॥ ९ पदान्तस्यान्यतरस्याम् ॥ १० उत्तरपदस्य ॥ ११ अवयवादृतोः ॥ १२ सुसर्वार्धाज्जनपदस्य ॥ १३ दिशोऽमद्राणाम् ॥ १४ प्राचां ग्रामनगराणाम् । १५ संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च ॥ १६ वर्षस्याभविष्यति ॥ १७ परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः ॥ १८ जे प्रोष्ठपदानाम् ॥ १९ हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ॥ २० अनुशतिकादीनां च ॥ १ ॥ २१ देवताद्वन्द्वे च ॥ २२ नेन्द्रस्य परस्य ॥ २३ दीर्घाच्च वरुणस्य ॥ २४ प्राचां नगरान्ते ॥ २५ जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम् ॥ २६ अर्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा ॥ २७ नातः परस्य ॥ २८ प्रवाहणस्य ढे ॥ २९ तत्प्रत्ययस्य च ॥ ३० नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् ॥ ३१ यथातथायथापुरयोः पर्यायेण ॥ ३२ हनस्तोऽचिण्णलोः ॥ ३३ आतो युक्चिण्कृतोः ॥ ३४ नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः ॥ ३५ जनिवध्योश्च ॥ ३६ अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुग्णौ ॥ ३७ शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् ॥ ३८ वो विधूनने जुक् ॥ ३९ लीलोर्नु-

ग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने ॥ ४० भियो हेतुभये षुक् ॥ २ ॥ ४१ स्फायो वः ॥ ४२ शदेरगतौ तः ॥ ४३ रुहः पोऽन्यतरस्याम् ॥ ४४ प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः ॥ ४५ न यासयोः ॥ ४६ उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः ॥ ४७ भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वा नञ्पूर्वाणामपि ॥ ४८ अभाषितपुंस्काच्च ॥ ४९ आदाचार्याणाम् ॥ ५० ठस्येकः ॥ ५१ इसुसुक्तान्तात्कः ॥ ५२ चजोः कु घिण्यतोः ॥ ५३ न्यङ्क्वादीनां च ॥ ५४ हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु ॥ ५५ अभ्यासाच्च ॥ ५६ हेरचङि ॥ ५७ सन्लिटोर्जेः ॥ ५८ विभाषा चेः ॥ ५९ न क्वादेः ॥ ६० अजिव्रज्योश्च ॥ ३ ॥ ६१ भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः ॥ ६२ प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे ॥ ६३ वञ्चेर्गतौ ॥ ६४ ओक उचः के ॥ ६५ ण्य आवश्यके ॥ ६६ यजयाचरुचप्रवचर्चश्च ॥ ६७ वचोऽशब्दसंज्ञायाम् ॥ ६८ प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे ॥ ६९ भोज्यं भक्ष्ये ॥ ७० घोर्लोपो लेटि वा ॥ ७१ ओतः श्यनि ॥ ७२ क्सस्याचि ॥ ७३ लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ॥ ७४ शमामष्टानां दीर्घः श्यनि ॥ ७५ ष्ठिवुक्लमुचमां शिति ॥ ७६ क्रमः परस्मैपदेषु ॥ ७७ इषुगमियमां छः ॥ ७८ पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छधौशीयसीदाः ॥ ७९ ज्ञाजनोर्जा ॥ ८० प्वादीनां ह्रस्वः ॥ ४ ॥ ८१ मीनातेर्निगमे ॥ ८२ मिदेर्गुणः ॥ ८३ जुसि च ॥ ८४ सार्वधातुकार्धधातुकयोः ॥ ८५ जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु ॥ ८६ पुगन्तलघूपधस्य च ॥ ८७ नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ॥ ८८ भूसुवोस्तिङि ॥ ८९ उतो वृद्धिर्लुकिहलि ॥ ९० ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ ९१ गुणोऽपृक्ते ॥ ९२ तृणह इम् ॥ ९३ ब्रुव ईट् ॥ ९४ यङो वा ॥ ९५ तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके ॥ ९६ अस्तिसिचोऽपृक्ते ॥ ९७ बहुलं छन्दसि ॥ ९८ रुदश्च पञ्चभ्यः ॥ ९९ अड्गार्ग्यगालवयोः ॥ १०० अदः सर्वेषाम् ॥ ५ ॥ १०१ अतो दीर्घो यञि ॥ १०२ सुपि च ॥ १०३ बहुवचने झल्येत् ॥ १०४ ओसि च ॥ १०५ आङि चापः ॥ १०६ संबुद्धौ च ॥ १०७ अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः ॥ १०८ ह्रस्वस्य गुणः ॥ १०९ जसि च ॥ ११० ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः ॥ १११ घेर्ङिति ॥ ११२ आण्नद्याः ॥ ११३ याडापः ॥ ११४ सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च ॥ ११५ विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् ॥ ११६ ङेराम्नद्याम्नीभ्यः ॥ ११७ इदुद्भ्याम् ॥ ११८ औत् ॥ ११९ अच्च घेः ॥ १२० आङो नाऽस्त्रियाम् ॥ ६ ॥ "देविकादेवतास्फायोभुजमीनातेरतोदीर्घोविंशतिः" ॥

चतुर्थः पादः ।

१ णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ॥ २ नाग्लोपिशास्वृदिताम् ॥ ३ भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् ॥ ४ लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य ॥ ५ तिष्ठतेरित् ॥ ६ जिघ्रतेर्वा ॥ ७ उर्ऋत् ॥ ८ नित्यं छन्दसि ॥ ९ दयतेर्दिगि लिटि ॥ १० ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ॥ ११ ऋच्छत्यॄताम् ॥ १२ शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा ॥ १३ केऽणः ॥ १४ न कपि ॥ १५ आपो-

ऽन्यतरस्याम् ॥ १६ ऋदृशोऽङि गुणः ॥ १७ अस्यतेस्थुक् ॥ १८ श्वयतेरः ॥ १९ पतः पुम् ॥ २० वच उम् ॥ १ ॥ २१ शीङः सार्वधातुके गुणः ॥ २२ अयङ्यि क्ङिति ॥ २३ उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः ॥ २४ एतेर्लिङि ॥ २५ अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ॥ २६ च्वौ च ॥ २७ रीङृतः ॥ २८ रीङ् शयग्लिङ्क्षु ॥ २९ गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः ॥ ३० यङि च ॥ ३१ ईघ्राध्मोः ॥ ३२ अस्य च्वौ ॥ ३३ क्यचि च ॥ ३४ अशनायोदन्यधनायाबुभुक्षापिपासागर्धेषु ॥ ३५ न छन्दस्यपुत्रस्य ॥ ३६ दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति ॥ ३७ अश्वाघस्यात् ॥ ३८ देवसुम्नयोर्यजुषि काठके ॥ ३९ कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः ॥ ४० द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति ॥ २ ॥ ४१ शाच्छोरन्यतरस्याम् ॥ ४२ दधातेर्हिः ॥ ४३ जहातेश्च क्त्वि ॥ ४४ विभाषा छन्दसि ॥ ४५ सुधित वसुधित नेमधित धिष्व धिषीय च ॥ ४६ दोदद्घोः ॥ ४७ अच उपसर्गात्तः ॥ ४८ अपो भि ॥ ४९ सः स्यार्धधातुके ॥ ५० तासस्त्योर्लोपः ॥ ५१ रि च ॥ ५२ ह एति ॥ ५३ यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः ॥ ५४ सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस् ॥ ५५ आप्ज्ञप्यृधामीत् ॥ ५६ दम्भ इच्च ॥ ५७ मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा ॥ ५८ अत्र लोपोऽभ्यासस्य ॥ ५९ ह्रस्वः ॥ ६० हलादिः शेषः ॥ ३ ॥ ६१ शर्पूर्वाः खयः ॥ ६२ कुहोश्चुः ॥ ६३ न कवतेर्यङि ॥ ६४ कृषेश्छन्दसि ॥ ६५ दाधर्तिदर्धर्तिदर्धर्षिबोभूतुतेतिक्तेऽलर्ष्यापनीफणत्संसनिष्यदत्करिक्रत्कनिक्रदद्भरिभ्रद्दविध्वतो दविद्युतत्तरित्रतः सरीसृपतंवरीवृजन्मर्मृज्यागनीगन्तीति च ॥ ६६ उरत् ॥ ६७ द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम् ॥ ६८ व्यथो लिटि ॥ ६९ दीर्घ इणः किति ॥ ७० अत आदेः ॥ ७१ तस्मान्नुड् द्विहलः ॥ ७२ अश्नोतेश्च ॥ ७३ भवतेरः ॥ ७४ ससूवेति निगमे ॥ ७५ निजां त्रयाणां गुणः श्लौ ॥ ७६ भृञामित् ॥ ७७ अर्तिपिपर्त्योश्च ॥ ७८ बहुलं छन्दसि ॥ ७९ सन्यतः ॥ ८० ओः पुयण्ज्यपरे ॥ ४ ॥ ८१ स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा ॥ ८२ गुणो यङ्लुकोः ॥ ८३ दीर्घोऽकितः ॥ ८४ नीग्वञ्चुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दाम् ॥ ८५ नुगतोऽनुनासिकान्तस्य ॥ ८६ जपजभदहदशभञ्जपशां च ॥ ८७ चरफलोश्च ॥ ८८ उत्परस्यातः ॥ ८९ ति च ॥ ९० रीगृदुपधस्य च ॥ ९१ रुग्रिकौ च लुकि ॥ ९२ ऋतश्च ॥ ९३ सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे ॥ ९४ दीर्घो लघोः ॥ ९५ अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तॄस्पशाम् ॥ ९६ विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः ॥ ९७ ई च गणः ॥ "णौशीङःशाच्छोः शर्पूर्वाःस्रवतिसप्तदश" ॥ इति सप्तमोऽध्यायः ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

१ सर्वस्य द्वे ॥ २ तस्य परमाम्रेडितम् ॥ ३ अनुदात्तं च ॥ ४ नित्यवीप्सयोः ॥ ५ परेर्वर्जने ॥ ६ प्रसमुपोदः पादपूरणे ॥ ७ उपर्यध्यधसः सामीप्ये ॥ ८ वाक्यादेराम-

न्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ॥ ९ एकं बहुव्रीहिवत् ॥ १० आबाधे च ॥ ११ कर्मधारयवदुत्तरेषु ॥ १२ प्रकारे गुणवचनस्य ॥ १३ अकृच्छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम् ॥ १४ यथास्वे यथायथम् ॥ १५ द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु ॥ १६ पदस्य ॥ १७ पदात् ॥ १८ अनुदात्तं सर्वमपादादौ ॥ १९ आमन्त्रितस्य च ॥ २० युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ ॥ १ ॥ २१ बहुवचनस्य वस्नसौ ॥ २२ तेमयावेकवचनस्य ॥ २३ त्वामौ द्वितीयायाः ॥ २४ न चवाहाहैवयुक्ते ॥ २५ पश्यार्थैश्चानालोचने ॥ २६ सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ॥ २७ तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः ॥ २८ तिङ्ङतिङ ॥ २९ न लुट् ॥ ३० निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तम् ॥ ३१ नह प्रत्यारम्भे ॥ ३२ सत्यं प्रश्ने ॥ ३३ अङ्गात्प्रातिलोम्ये ॥ ३४ हि च ॥ ३५ छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् ॥ ३६ यावद्यथाभ्याम् ॥ ३७ पूजायां नानन्तरम् ॥ ३८ उपसर्गव्यपेतं च ॥ ३९ तुपश्यपश्यताहैः पूजायाम् ॥ ४० अहो च ॥ २ ॥ ४१ शेषे विभाषा ॥ ४२ पुरा च परीप्सायाम् ॥ ४३ नन्वित्यनुज्ञैषणायाम् ॥ ४४ किंक्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम् ॥ ४५ लोपे विभाषा ॥ ४६ एहिमन्ये प्रहासे लृट् ॥ ४७ जात्वपूर्वम् ॥ ४८ किंवृत्तं च चिदुत्तरम् ॥ ४९ आहो उताहो चानन्तरम् ॥ ५० शेषे विभाषा ॥ ५१ गत्यर्थलोटा लृण्न चेत्कारकं सर्वान्यत् ॥ ५२ लोट् च ॥ ५३ विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् ॥ ५४ हन्त च ॥ ५५ आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके ॥ ५६ यद्धितुपरं छन्दसि ॥ ५७ चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः ॥ ५८ चादिषु च ॥ ५९ चवायोगे प्रथमा ॥ ६० हेति क्षियायाम् ॥ ३ ॥ ६१ आहेति विनियोगे च ॥ ६२ चाहलोप एवेत्यवधारणम् ॥ ६३ चादिलोपे विभाषा ॥ ६४ वैवावेति च च्छन्दसि ॥ ६५ एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ ६६ यद्वृत्तान्नित्यम् ॥ ६७ पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः ॥ ६८ सगतिरपि तिङ् ॥ ६९ कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ ॥ ७० गतिर्गतौ ॥ ७१ तिङि चोदात्तवति ॥ ७२ आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ॥ ७३ नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ॥ ७४ विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम् ॥ "सर्वस्यबहुवचनस्यशेषेऽहेतिचतुर्दश" ॥

द्वितीयः पादः ।

१ पूर्वत्रासिद्धम् ॥ २ नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ॥ ३ न मु ने ॥ ४ उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ॥ ५ एकादेश उदात्तेनोदात्तः ॥ ६ स्वरितो वानुदात्ते पदादौ ॥ ७ नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥ ८ न ङिसंबुद्ध्योः ॥ ९ मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः ॥ १० झयः ॥ ११ संज्ञायाम् ॥ १२ आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती ॥ १३ उदन्वानुदधौ च ॥ १४ राजन्वान्सौराज्ये ॥ १५ छन्दसीरः ॥ १६ अनो नुट् ॥ १७ नाद्घस्य ॥ १८ कृपो रो लः ॥ १९ उपसर्गस्यायतौ ॥ २० ग्रो यङि

॥ १ ॥ २१ अचि विभाषा ॥ २२ परेश्च घाङ्कयोः ॥ २३ संयोगान्तस्य लोपः ॥ २४ रात्सस्य ॥ २५ धि च ॥ २६ झलो झलि ॥ २७ ह्रस्वादङ्गात् ॥ २८ इट ईटि ॥ २९ स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ॥ ३० चोः कुः ॥ ३१ हो ढः ॥ ३२ दादेर्धातोर्घः ॥ ३३ वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् ॥ ३४ नहो धः ॥ ३५ आहस्थः ॥ ३६ व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः ॥ ३७ एकाचो बशो भष्झषन्तस्य स्ध्वोः ॥ ३८ दधस्तथोश्च ॥ ३९ झलां जशोऽन्ते ॥ ४० झषस्तथोर्धोऽधः ॥ २ ॥ ४१ षढोः कः सि ॥ ४२ रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ॥ ४३ संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः ॥ ४४ ल्वादिभ्यः ॥ ४५ ओदितश्च ॥ ४६ क्षियो दीर्घात् ॥ ४७ श्योऽस्पर्शे ॥ ४८ अञ्चोऽनपादाने ॥ ४९ दिवोऽविजिगीषायाम् ॥ ५० निर्वाणोऽवाते ॥ ५१ शुषः कः ॥ ५२ पचो वः ॥ ५३ क्षायो मः ॥ ५४ प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् ॥ ५५ अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः ॥ ५६ नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ५७ न ध्याख्यापॄमूर्च्छिमदाम् ॥ ५८ वित्तो भोगप्रत्यययोः ॥ ५९ भित्तं शकलम् ॥ ६० ऋणमाधमर्ण्ये ॥ ३ ॥ ६१ नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्तसूर्तगूर्तानि च्छन्दसि ॥ ६२ क्विन्प्रत्ययस्य कुः ॥ ६३ नशेर्वा ॥ ६४ मो नो धातोः ॥ ६५ म्वोश्च ॥ ६६ ससजुषो रुः ॥ ६७ अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च ॥ ६८ अहन् ॥ ६९ रोऽसुपि ॥ ७० अम्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि ॥ ७१ भुवश्च महाव्याहृतेः ॥ ७२ वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः ॥ ७३ तिप्यनस्तेः ॥ ७४ सिपि धातो रुर्वा ॥ ७५ दश्च ॥ ७६ र्वोरुपधाया दीर्घ इकः ॥ ७७ हलि च ॥ ७८ उपधायां च ॥ ७९ न भकुर्छुराम् ॥ ८० अदसोऽसेर्दादु दो मः ॥ ४ ॥ ८१ एत ईद्बहुवचने ॥ ८२ वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः ॥ ८३ प्रत्यभिवादेऽशूद्रे ॥ ८४ दूराद्धूते च ॥ ८५ हैहेप्रयोगे हैहयोः ॥ ८६ गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् ॥ ८७ ओमभ्यादाने ॥ ८८ ये यज्ञकर्मणि ॥ ८९ प्रणवष्टेः ॥ ९० याज्यान्तः ॥ ९१ ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेः ॥ ९२ अग्नीत्प्रेषणे परस्य च ॥ ९३ विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः ॥ ९४ निगृह्यानुयोगे च ॥ ९५ आम्रेडितं भर्त्सने ॥ ९६ अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम् ॥ ९७ विचार्यमाणानाम् ॥ ९८ पूर्वं तु भाषायाम् ॥ ९९ प्रतिश्रवणे च ॥ १०० अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः ॥ ५ ॥ १०१ चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने ॥ १०२ उपरिस्विदासीदिति च ॥ १०३ स्वरितमाम्रेडितेऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु ॥ १०४ क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम् ॥ १०५ अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः ॥ १०६ प्लुतावैच इदुतौ ॥ १०७ एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ ॥ १०८ तयोर्य्वावचि संहितायाम् ॥ "पूर्वत्राचिषढोर्नसत्तैतईश्विदित्यष्टौ" ॥

तृतीयः पादः ।

१ मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि ॥ २ अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ॥ ३ आतोऽटि नि-

त्यम् ॥ ४ अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः ॥ ५ समः सुटि ॥ ६ पुमः खय्यम्परे ॥ ७ नश्छव्यप्रशान् ॥ ८ उभयथर्क्षु ॥ ९ दीर्घादटि समानपादे ॥ १० नॄन्पे ॥ ११ स्वतवान्पायौ ॥ १२ कानाम्रेडिते ॥ १३ ढो ढे लोपः ॥ १४ रो रि ॥ १५ खरवसानयोर्विसर्जनीयः ॥ १६ रोः सुपि ॥ १७ भोमगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ॥ १८ व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य ॥ १९ लोपः शाकल्यस्य ॥ २० ओतो गार्ग्यस्य ॥ १ ॥ २१ उञि च पदे ॥ २२ हलि सर्वेषाम् ॥ २३ मोऽनुस्वारः ॥ २४ नश्चापदान्तस्य झलि ॥ २५ मो राजि समः क्वौ ॥ २६ हे मपरे वा ॥ २७ नपरे नः ॥ २८ ङ्णोः कुक्टुक्शरि ॥ २९ डः सि धुट् ३० नश्च ॥ ३१ शि तुक् ॥ ३२ ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम् ॥ ३३ मय उञो वो वा ॥ ३४ विसर्जनीयस्य सः ॥ ३५ शर्परे विसर्जनीयः ॥ ३६ वा शरि ॥ ३७ कुप्वोः ≍क≍पौ च ॥ ३८ सोऽपदादौ ॥ ३९ इणः षः ॥ ४० नमस्पुरसोर्गत्योः ॥ २ ॥ ४१ इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ॥ ४२ तिरसोऽन्यतरस्याम् ॥ ४३ द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे ॥ ४४ इसुसोः सामर्थ्ये ॥ ४५ नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य ॥ ४६ अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य ॥ ४७ अधःशिरसी पदे ॥ ४८ कस्कादिषु च ॥ ४९ छन्दसि वा प्राम्रेडितयोः ॥ ५० कःकरत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः ॥ ५१ पञ्चम्याः परावध्यर्थे ॥ ५२ पातौ च बहुलम् ॥ ५३ षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु ॥ ५४ इडाया वा ॥ ५५ अपदान्तस्य मूर्धन्यः ॥ ५६ सहेः साडः सः ॥ ५७ इण्कोः ॥ ५८ नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि ॥ ५९ आदेशप्रत्यययोः ॥ ६० शासिवसिघसीनां च ॥ ३ ॥ ६१ स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् ॥ ६२ सः स्विदिस्वदिसहीनां च ॥ ६३ प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि ॥ ६४ स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ॥ ६५ उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम् ॥ ६६ सदिरप्रतेः ॥ ६७ स्तम्भेः ॥ ६८ अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः ॥ ६९ वेश्च स्वनो भोजने ॥ ७० परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम् ॥ ७१ सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि ॥ ७२ अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु ॥ ७३ वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् ॥ ७४ परेश्च ॥ ७५ परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु ॥ ७६ स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः ॥ ७७ वेः स्कभ्नातेर्नित्यम् ॥ ७८ इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् ॥ ७९ विभाषेटः ॥ ८० समासेऽङ्गुलेः सङ्गः ॥ ४ ॥ ८१ भीरोः स्थानम् ॥ ८२ अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः ॥ ८३ ज्योतिरायुषः स्तोमः ॥ ८४ मातृपितृभ्यां स्वसा ॥ ८५ मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम् ॥ ८६ अभिनिसःस्तनः शब्दसंज्ञायाम् ॥ ८७ उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः ॥ ८८ सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः ॥ ८९ निनदीभ्यां स्नातेः कौशले ॥ ९० सूत्रं प्रतिष्णातम् ॥ ९१ कपिष्ठलो गोत्रे ॥ ९२ प्रष्ठोऽग्रगामिनि ॥ ९३ वृक्षासनयोर्विष्टरः ॥ ९४ छान्दोनाम्नि च ॥ ९५ गवियुधिभ्यां स्थिरः ॥ ९६ विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् ॥ ९७ अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्क्वङ्गुमञ्जिपुञ्जिपरमेबर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः ॥ ९८ सुषामादिषु च ॥ ९९ एति संज्ञाया-

मगात् ॥ १०० नक्षत्राद्वा ॥ ५ ॥ १०१ ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ॥ १०२ निसस्तपतावनासेने ॥ १०३ युष्मत्तत्ततक्षुःष्वन्तः पादम् ॥ १०४ यजुष्येकेषाम् ॥ १०५ स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि ॥ १०६ पूर्वपदात् ॥ १०७ सुञः ॥ १०८ सनोतेरनः ॥ १०९ सहेः पृतनर्ताभ्यां च ॥ ११० न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम् ॥ १११ सात्पदाद्योः ॥ ११२ सिचो यङि ॥ ११३ सेधतेर्गतौ ॥ ११४ प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च ॥ ११५ सोढः ॥ ११६ स्तम्भुसिवुसहां चङि ॥ ११७ सुनोतेः स्यसनोः ॥ ११८ सदेः परस्य लिटि ॥ ११९ निव्यभिभ्योऽड्व्यवाये वा छन्दसि ॥ "मतुवसोरुञिचेदुदुपधस्यस्तौतिण्योर्भीरोह्रस्वात्तादावेकोनविंशतिः" ॥

चतुर्थः पादः ।

१ रषाभ्यां नो णः समानपदे ॥ २ अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि ॥ ३ पूर्वपदात्संज्ञायामगः ॥ ४ वनं पुरगामिश्रकासिध्रकासारिकाकोटराग्रेभ्यः ॥ ५ प्रनिरन्तःशरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि ॥ ६ विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः ॥ ७ अह्नोऽदन्तात् ॥ वाहनमाहितात् ॥ ९ पानं देशे ॥ १० वा भावकरणयोः ॥ ११ प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च ॥ १२ एकाजुत्तरपदे णः ॥ १३ कुमति च ॥ १४ उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य ॥ १५ हिनुमीना ॥ १६ आनि लोट् ॥ १७ नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च ॥ १८ शेषे विभाषाकखादावषान्त उपदेशे ॥ १९ अनितेः ॥ २० अन्तः ॥ १ ॥ २१ उभौ साभ्यासस्य ॥ २२ हन्तेरत्पूर्वस्य ॥ २३ वमोर्वा ॥ २४ अन्तरदेशे ॥ २५ अयनं च ॥ २६ छन्दस्यृदवग्रहात् ॥ २७ नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः ॥ २८ उपसर्गाद्बहुलम् ॥ २९ कृत्यचः ॥ ३० णेर्विभाषा ॥ ३१ हलश्चेजुपधात् ॥ ३२ इजादेः सनुमः ॥ ३३ वा निंसनिक्षनिन्दाम् ॥ ३४ न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम् ॥ ३५ षात्पदान्तात् ॥ ३६ नशेः षान्तस्य ॥ ३७ पदान्तस्य ॥ ३८ पदव्यवायेऽपि ॥ ३९ क्षुभ्नादिषु च ॥ ४० स्तोः श्चुना श्चुः ॥ २ ॥ ४१ ष्टुना ष्टुः ॥ ४२ न पदान्ताट्टोरनाम् ॥ ४३ तोः षि ॥ ४४ शात् ॥ ४५ यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ॥ ४६ अचो रहाभ्यां द्वे ॥ ४७ अनचि च ॥ ४८ नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य ॥ ४९ शरोऽचि ॥ ५० त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य ॥ ५१ सर्वत्र शाकल्यस्य ॥ ५२ दीर्घादाचार्याणाम् ॥ ५३ झलां जश् झशि ॥ ५४ अभ्यासे चर्च ॥ ५५ खरि च ॥ ५६ वावसाने ॥ ५७ अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः ॥ ५८ अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ॥ ५९ वा पदान्तस्य ॥ ६० तोर्लि ॥ ३ ॥ ६ ॥ उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य ॥ ६२ झयो होऽन्यतरस्याम् ॥ ६३ शश्छोऽटि ॥ ६४ हलो यमां यमि लोपः ॥ ६५ झरो झरि सवर्णे ॥ ६६ उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ॥ ६७ नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् ॥ ६८ अ अ इति ॥ "रषाभ्यामुभौष्टुनोदःस्थाष्टौ" ॥ इत्यष्टमोऽध्यायः ॥

इत्यष्टाध्यायीसूत्रपाठः समाप्तः ॥

श्रीः ।

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

नाम

भट्टोजिदीक्षितविरचिता पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः ।

भगवत्पाणिनीय-शिक्षा-सूत्रपाठ-गणपाठ-धातुपाठ-लिङ्गानुशासनसमेता,
अकाराद्यनुक्रमेण सर्वसूत्राणां सूत्राङ्क-पृष्ठाङ्कसूचीसहिता,
सर्वधातूनां पृष्ठाङ्कसूचीसंयुता च

पणशीकरोपाह्वविद्वद्वरलक्ष्मणशर्मतनुजनुषा
वासुदेवशर्मणा संशोधिता ।

एकादशावृत्तिः

इयं च

मुम्बय्याम्

पाण्डुरङ्ग जावजी इत्येतैः,

स्वीये निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशिता ।

शकाब्दाः १८६०. क्रिस्ताब्दाः १९३८.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी ।

मुनित्रयं नमस्कृत्य तदुक्तीः परिभाव्य च ।
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीयं विरच्यते ॥ १ ॥

अइउण् । १ । ऋऌक् । २ । एओङ् । ३ । ऐऔच् । ४ । हयवरट् । ५ । लण् । ६ । ञमङणनम् । ७ । झभञ् । ८ । घढधष् । ९ । जबगडदश् । १० । खफछठथचटतव् । ११ । कपय् । १२ । शषसर् । १३ । हल्[1] । १४ । इति माहेश्वराणि सूत्राण्यणादिसंज्ञार्थानि ॥ एषामन्त्या इतः ॥ लण्सूत्रेऽकारश्च ॥ हकारादिष्वकार उच्चारणार्थः ॥ **हलन्त्यम् ।१।३।३ ॥** हलिति सूत्रेऽन्त्यमित्स्यात् ॥ **आदिरन्त्येन सहेता ।१।१।७१ ॥** अन्त्येनेता सहित आदिर्मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात् । इति हल्संज्ञायाम् ॥ **हलन्त्यम् ।१।३।३ ॥** उपदेशेऽन्त्यं हलित्स्यात् । [2]उपदेश आद्योच्चारणम् ॥ ततोऽणजित्यादिसंज्ञासिद्धौ ॥ **उपदेशेऽजनुनासिक इत् ।१।३।२ ॥** उपदेशेऽनुनासिकोऽजित्संज्ञः स्यात् ॥ प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः । लण्सूत्रस्थावर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो रलयोः संज्ञा । प्रत्याहारेष्वितां न ग्रहणम् । अनुनासिक इत्यादिनिर्देशात् । नह्यत्र ककारे परेऽच्कार्यं दृश्यते । आदिरन्त्येनेत्येतत्सूत्रेण कृताः संज्ञाः प्रत्याहारशब्देन व्यवह्रियन्ते ॥ **ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः ।१।२।२७ ॥** उश्च ऊश्च ऊ३श्च वः । वां काल इव कालो यस्य सोऽच् क्रमात् ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञः स्यात् । स प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा ॥ **उच्चैरुदात्तः ।१।२।२९ ॥** ताल्वादिषु सभागेषु स्थानेषूर्ध्वभागे निष्पन्नोऽजुदात्तसंज्ञः स्यात् । आ ये ॥ **नीचैरनुदात्तः । १।२।३० ॥** स्पष्टम् । अर्वाङ् ॥ **समाहारः स्वरितः ।१।२।३१ ॥** उदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्मौ समाह्रियेते यस्मिन्सोऽच् स्वरितसंज्ञः स्यात् ॥ **तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् । १।२।३२ ॥** ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम् । स्वरितस्यादितोऽर्धमुदात्तं बोध्यम् । उत्तरार्धं तु परिशेषादनुदात्तम् । तस्य चोदात्तस्वरितपरत्वे श्रवणं स्पष्टम् । अन्यत्र तूदात्तश्रुतिः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धा । क १ वोऽश्वाः । रथानां न ये३ राः । शतचक्रं यो३ ह्यः इत्यादिष्वनुदात्तः । अग्निमीळ इत्यादावुदात्तश्रुतिः । स नवविधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा ॥ **मुखना-**

---

१ हकारो द्विरुपात्तोऽयमटि शल्यपि वाञ्छता । अर्हेणाधुक्षदित्यत्र द्वयं सिद्धं भविष्यति ॥ १ ॥

२ धातुसूत्रगणोणादिवाक्यलिङ्गानुशासनम् । आगमप्रत्ययादेशा उपदेशाः प्रकीर्तिताः ॥ २ ॥

सिकावचनोऽनुनासिकः ।१।१।८॥ मुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात् । तदित्थम् । अ इ उ ऋ एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः ॥ ऌवर्णस्य द्वादश । तस्य दीर्घाभावात् ॥ एचामपि द्वादश । तेषां ह्रस्वाभावात् ॥ **तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । १।१।९ ॥** ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्द्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णसंज्ञं स्यात् ॥ अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः । इचुयशानां तालु । ऋटुरषाणां मूर्धा । ऌतुलसानां दन्ताः । उपूपध्मानीयानामोष्ठौ । ञमङणनानां नासिका च । एदैतोः कण्ठतालु । ओदौतोः कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तोष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नासिकानुस्वारस्य ॥ इति स्थानानि ॥ ॥ प्रयत्नो द्विधा । आभ्यन्तरो बाह्यश्च । आद्यश्चतुर्धा । स्पृष्टेषत्स्पृष्टविवृतसंवृतभेदात् । तत्र स्पृष्टं प्रयतनं स्पर्शानाम् । ईषत्स्पृष्टमन्तःस्थानाम् । विवृतमूष्मणां स्वराणां च । ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतम् । प्रक्रियादशायां तु विवृतमेव । एतच्च सूत्रकारेण ज्ञापितम् । तथा हि ॥ **अ अ ।८।४।६८ ॥** इति विवृतमनूद्य संवृतोऽनेन विधीयते । अस्य चाष्टाध्यायीं संपूर्णां प्रत्यसिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या विवृतत्वमस्त्येव । तथाच सूत्रम् ॥ **पूर्वत्रासिद्धम् ।८।२।१ ॥** अधिकारोऽयम् । तेन सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धा, त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धं स्यात् ॥ बाह्यप्रयत्नस्त्वेकादशधा—विवारः संवारः श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति ॥ खयां यमाः खयः ᳲकᳲपौ विसर्गः शर एव च । एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते ॥ कण्ठमन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः । अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चाल्पासवः स्मृताः ॥ वर्गेष्वाद्यानां चतुर्णां पञ्चमे परे मध्ये यमो नाम पूर्वसदृशो वर्णः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धः । पलिक्क्नीः । चख्ख्नतुः । अग्ग्निः । घ्घ्नन्तीत्यत्र क्रमेण कखगघेभ्यः परे तत्सदृशा एव यमाः । तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः खयस्तथा तेषामेव यमाः जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ विसर्गः शषसाश्चेत्येतेषां विवारः श्वासोऽघोषश्च । अन्येषां तु संवारो नादो घोषश्च ॥ वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमाः प्रथमतृतीययमौ यरलवाश्चाल्पप्राणाः । अन्ये महाप्राणा इत्यर्थः । बाह्यप्रयत्नाश्च यद्यपि सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्तास्तथाप्यान्तरतम्यपरीक्षायामुपयोक्ष्यन्त इति बोध्यम् ॥ कादयो मावसानाः स्पर्शाः । यरलवा अन्तःस्थाः । शषसहा ऊष्माणः । अचः स्वराः । ᳲकᳲपाविति कपाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृशौ जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ । अं अः इत्यचः परावनुस्वारविसर्गौ ॥ **इति स्थानप्रयत्नविवेकः ॥** ऋऌवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम् * ॥ अकारहकारयोरिकारशकारयोर्ऋकारषकारयोर्ऌकारसकारयोश्च मिथः सावर्ण्ये प्राप्ते ॥ **नाऽऽज्झलौ ।१।१।१० ॥** अकारसहितोऽच् आच् स च हल् चेत्येतौ मिथः सवर्णौ न स्तः । तेन दधीत्यस्य हरति शीतलं षष्ठं सान्द्रमित्येतेषु परेषु यणादिकं न । अन्यथा दीर्घादीनामिव हकारादीनामपि ग्रहणकशास्त्रबलादच्त्वं स्यात् । तथा हि ॥ **अणुदित्सवर्णस्य चाऽप्रत्ययः ।**

---

१ अत्र विसर्जनीयपदेनाकारात्परो विसर्जनीयो विवक्षितः । इकारादिभ्यः परस्तु पूर्वोच्स्थानभाक् । "अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः" इति पाणिनीयशिक्षावाक्यात् । यथा इकारात्परस्य तालुस्थानमुकारात्परस्यौष्ठावित्यादि ॥ २ "अनुस्वारयमानां च नासिकास्थानमुच्यते" इति पाणिनीयशिक्षावाक्यात् ॥

१।१।६९ ॥ प्रतीयते विधीयत इति प्रत्ययः । अविधीयमानोऽण् उदिच्च सवर्णस्य संज्ञा स्यात् । अत्राण् परेण णकारेण ॥ कु चु टु तु पु एते उदितः । तदेवम् । अ इत्यष्टादशानां संज्ञा । तथेकारोकारौ । ऋकारस्त्रिंशतः । एवं लृकारोऽपि । एचो द्वादशानाम् । एदैतोरोदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यम् । ऐऔजिति सूत्रारम्भसामर्थ्यात् । तेनैचश्चतुर्विंशतेः संज्ञाः स्युरिति नापादनीयम् । नाज्झलाविति निषेधो यद्यप्याक्षरसमाम्नायिकानामेव तथापि हकारस्याऽऽकारो न सवर्णः । तत्राऽऽकारस्यापि प्रश्लिष्टत्वात् । तेन विश्वपाभिरित्यत्र हो ढः इति ढत्वं न भवति । अनुनासिकाननुनासिकभेदेन यवला द्विधा । तेनाननुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञा ॥ **तपरस्तत्कालस्य ।१।१।७०** ॥ तः परो यस्मात्स च तात्परश्चोच्चार्यमाणसमकालस्यैव संज्ञा स्यात् । तेन अत् इत् उत् इत्यादयः षण्णां षण्णां संज्ञा । ऋदिति द्वादशानाम् ॥ **वृद्धिरादैच् । १।१।१।** आदैच्च वृद्धिसंज्ञः स्यात् ॥ **अदेङ् गुणः ।१।१।२** ॥ अदेङ् च गुणसंज्ञः स्यात् ॥ **भूवादयो धातवः ।१।३।१** ॥ क्रियावाचिनो भ्वादयो[1] धातुसंज्ञाः स्युः ॥ **प्राग्रीश्वरान्निपाताः ।१।४।५६** ॥ इत्यधिकृत्य ॥ **चादयोऽसत्त्वे ।१।४।५७** ॥[2] अद्रव्यार्थाश्चादयो निपातसंज्ञाः स्युः ॥ **प्रादयः ।१।४।५८** ॥ अद्रव्यार्थाः प्रादयस्तथा ॥ **उपसर्गाः क्रियायोगे ।१।४।५९ ॥ गतिश्च ।१।४।६०** ॥ प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञाश्च स्युः ॥ प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उद् अभि प्रति परि उप एते प्रादयः ॥ **न वेति विभाषा ।१।१।४४** ॥ निषेधविकल्पयोर्विभाषा संज्ञा स्यात् ॥ **स्वं रूपं शब्दस्याऽशब्दसंज्ञा ।१।१।६८** ॥ शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञि शब्दशास्त्रे या संज्ञा तां विना ॥ **येन विधिस्तदन्तस्य ।१।१।७२** ॥ विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा स्यात् स्वस्य च रूपस्य ॥ समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः * ॥ उगिद्वर्णग्रहणवर्जम् * ॥ **विरामोऽवसानम् ।१।४।११०** ॥ वर्णानामभावोऽवसानसंज्ञः स्यात् ॥ **परः संनिकर्षः संहिता ।१।४।१०९** ॥ वर्णानामतिशयितः संनिधिः संहितासंज्ञः स्यात् ॥ **सुप्तिङन्तं पदम् ।१।४।१४** ॥ सुबन्तं तिङन्तं च पदसंज्ञं स्यात् ॥ **हलोऽनन्तराः संयोगः ।१।१।७** ॥ अज्भिरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः ॥ **ह्रस्वं लघु ।१।४।१०** ॥ **संयोगे गुरु ।१।४।११** ॥ संयोगे परे ह्रस्वं गुरुसंज्ञं स्यात् ॥ **दीर्घं च ।१।४।१२** ॥

॥ इति संज्ञाप्रकरणम् ॥

इको गुणवृद्धी ।१।१।३ ॥ गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्रेक इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते ॥ **अचश्च ।१।२।२८** ॥ ह्रस्वदीर्घप्लुतशब्दैर्यत्राज्विधीयते तत्राऽच इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते ॥ **आद्यन्तौ टकितौ ।१।१।४६** ॥ टित्कितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौ स्तः ॥ **मिदचोऽन्त्यात्परः ।१।१।४७** ॥ अच इति निर्धारणे षष्ठी । अचां मध्ये योऽन्त्यस्तस्मात्परस्तस्यैवान्तावयवो मित्स्यात् ॥ **षष्ठी स्थानेयोगा ।१।१।४९** ॥

---

१ भ्वादयस्तिङन्ते ॥ २ चादयोऽव्ययेषु पञ्चन्ते ॥

अनिर्धारितसंबन्धविशेषा षष्ठी स्थानेयोगा बोध्या । स्थानं च प्रसङ्गः ॥ **स्थानेऽन्तरतमः । ।१।१।५० ॥** प्रसङ्गे सति सदृशतम आदेशः स्यात् ॥ यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीयः ॥ **तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ।१।१।६६ ॥** सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यम् ॥ **तस्मादित्युत्तरस्य ।१।१।६७ ॥** पञ्चमीनिर्देशेन क्रियमाणं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य परस्य ज्ञेयम् ॥ **अलोऽन्त्यस्य । १।१।५२ ॥** षष्ठीनिर्दिष्टोऽन्त्यस्यादेशः स्यात् ॥ **ङिच्च ।१।१।५३ ॥** अयमप्यन्त्यस्यैव स्यात् । सर्वस्येत्यस्यापवादः ॥ **आदेः परस्य ।१।१।५४ ॥** परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोध्यम् । अलोऽन्त्यस्येत्यस्यापवादः ॥ **अनेकाल् शित्सर्वस्य ।१।१।५५ ॥** स्पष्टम् । अलोऽन्त्यसूत्रापवादः । अष्टाभ्य औशित्यादावादेः परस्येत्येतदपि परत्वादनेन बाध्यते ॥ **स्वरितेनाधिकारः ।१।३।११ ॥** स्वरितत्वयुक्तं शब्दस्वरूपमधिकृतं बोध्यम् ॥ परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः ॥ [1]असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ अकृतव्यू[2]हाः पाणिनीयाः । निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यं न कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ **इति परिभाषाप्रकरणम् ॥**

इको यणचि ।६।१।७७ ॥ इकः स्थाने यण् स्यादचि संहितायां विषये । सुधी उपास्य इति स्थिते । स्थानत आन्तर्यादीकारस्य यकारः । सुध्य् उपास्य इति जाते ॥ **अनचि च । ८।४।४७ ॥** अचः परस्य यरो द्वे वा स्तो न त्वचि । इति धकारस्य द्वित्वम् ॥ **स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ ।१।१।५६ ॥** आदेशः स्थानिवत्स्यान्न तु स्थान्यलाश्रयविधौ । अनेनेह यकारस्य स्थानिवद्भावेनाच्त्वमाश्रित्यानचि चेति द्वित्वनिषेधो न शङ्क्योऽनल्विधाविति तन्निषेधात् ॥ **अचः परस्मिन्पूर्वविधौ ।१।१।५७ ॥** अल्विध्यर्थमिदम् । परनिमित्तोऽजादेशः स्थानिवत्स्यात् स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्तव्ये ॥ इति स्थानिवद्भावे प्राप्ते ॥ **न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु ।१।१।५८ ॥** पदस्य चरमावयवे द्विर्वचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिवत् । इति स्थानिवद्भावनिषेधः ॥ **झलां जश् झशि ।८।४।५३ ॥** स्पष्टम् । इति धकारस्य दकारः ॥ **अदर्शनं लोपः ।१।१।६० ॥** प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं स्यात् ॥ **संयोगान्तस्य लोपः । ८।२।२३ ॥** संयोगान्तं यत्पदं तदन्तस्य लोपः स्यात् । इति यलोपे प्राप्ते ॥ यणः प्रतिषेधो वाच्यः * ॥ यणो मयो द्वे वाच्ये * ॥ मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठीति पक्षे यकारस्यापि द्वित्वम् । तदिह धकारयकारयोर्द्वित्वविकल्पाच्चत्वारि रूपाणि ॥ एकधमेकयम् । द्विधं द्वियम् । द्विधमेकयम् । एकधं द्वियम् । सुद्ध्युपास्यः । मद्ध्वरिः । धात्त्रंश । लाकृतिः ॥ **नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य ।८।४।४८ ॥** पुत्रशब्दस्य न द्वे स्त आदिनीशब्दे परे आक्रोशे गम्यमाने । पुत्रादिनी त्वमसि पापे । आक्रोशे किम् । तत्त्वकथने द्विर्वचनं भवत्येव । पुत्रादिनी सर्पिणी ॥

---

१ अन्तरङ्गे कार्ये कर्तव्ये बहिरङ्गमसिद्धं स्यात् ॥ २ न कृतो विशिष्ट ऊहो निश्चयः शास्त्रप्रवृत्तिरूपो यैः ॥

तत्परे[1] च * ॥ पुत्रपुत्रादिनी त्वमसि पापे ॥ वा हतजग्धयोः * ॥ पुत्रहती । पुत्त्रहती । पुत्रजग्धी । पुत्त्रजग्धी ॥ **त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य ।८।४।५०** ॥ त्र्यादिषु वर्णेषु संयुक्तेषु वा द्वित्वम् । इन्न्द्रः । इन्द्रः । राष्ट्ट्रम् । राष्ट्रम् ॥ **सर्वत्र शाकल्यस्य ।८।४।५१** ॥ द्वित्वं न । अर्कः । ब्रह्मा । **दीर्घादाचार्याणाम् ।८।४।५२** ॥ द्वित्वं न । दात्रम् । पात्रम् । **अचो रहाभ्यां द्वे ।८।४।४६** ॥ अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः । हर्य्यनुभवः । नह्यस्ति ॥ **हलो यमां यमि लोपः ।८।४।६४** ॥ हलः परस्य यमो लोपः स्याद्वा यमि । इति लोपपक्षे द्वित्वाभावपक्षे चैकयं रूपं तुल्यम् । लोपारम्भफलं तु आदित्यो देवताऽस्येत्यादित्यं हविरित्यादौ । यमां यमीति यथासंख्यविज्ञानान्नेह । माहात्म्यम् ॥ **एचोऽयवायावः ।६।१।७८** ॥ एचः क्रमादय् अव् आय् आव् एते स्युरचि ॥ **तस्य लोपः ।१।३।९** ॥ तस्येतो लोपः स्यात् । इति यवयोर्लोपो न उच्चारणसामर्थ्यात् । एवं चेत्संज्ञापीह न भवति । हरये । विष्णवे । नायकः । पावकः ॥ **वान्तो यि[2] प्रत्यये ।६।१।७९** ॥ यकारादौ प्रत्यये परे ओदौतोरव् आव् एतौ स्तः । गोर्विकारो गव्यम् । गोपयसोर्यदिति यत् । नावा तार्यं नाव्यम् । नौवयोधर्मेत्यादिना यत् ॥ गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानम् * ॥ अध्वपरिमाणे च[3] * ॥ गव्यूतिः । ऊतियूतीत्यादिना यूतिशब्दो निपातितः ॥ वान्त इत्यत्र वकाराद्वोर्यूताविन्यत्र छकाराद्वा पूर्वभागे लोपो व्योर्वलीति लोपेन वकारः प्रश्लिष्यते । तेन श्रूयमाणवकारान्त आदेशः स्यात् । वकारो न लुप्यत इति यावत् ॥ **धातोस्तन्निमित्तस्यैव ।६।१।८०** ॥ यादौ प्रत्यये परे धातोरेचश्चेद्वान्तादेशस्तर्हि तन्निमित्तस्यैव नान्यस्य । लव्यम् । अवश्यलाव्यम् । तन्निमित्तस्यैवेति किम् । ओयते । औयत ॥ **क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे ।६।१।८१** ॥ यान्तादेशनिपातनार्थमिदम् । क्षेतुं शक्यं क्षय्यम् । जेतुं शक्यं जय्यम् । शक्यार्थे किम् । क्षेतुं जेतुं योग्यं क्षेयं पापं जेयं मनः ॥ **क्रय्यस्तदर्थे ।६।१।८२** ॥ तस्मै प्रकृत्यर्थायेदं तदर्थम् । क्रेतारः क्रीणीयुरिति बुद्ध्या आपणे प्रसारितं क्रय्यम् । क्रेयमन्यत् । क्रयणार्हमित्यर्थः ॥ **लोपः शाकल्यस्य ।८।३।१९** ॥ अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्वा लोपोऽशि परे ॥ पूर्वत्रासिद्धमिति लोपशास्त्रस्यासिद्धत्वान्न स्वरसंधिः । हर एहि । हरयेहि । विष्ण इह । विष्णविह । श्रिया उद्यतः । श्रियायुद्यतः । गुरा उत्कः । गुरावुत्कः ॥ कानि सन्ति कौ स्त इत्यत्रास्तेरल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन यणावादेशौ प्राप्तौ न पदान्तेतिसूत्रेण पदान्तविधौ तन्निषेधान्न स्तः ॥ **एकः पूर्वपरयोः ।६।१।८४** ॥ इत्यधिकृत्य ॥ **आद्गुणः ।६।१।८७** ॥ अवर्णादचि परे पूर्वपरयोरेको गुणादेशः स्यात्संहितायाम् । उपेन्द्रः । रमेशः । गङ्गोदकम् ॥ **उरण् रपरः ।१।१।५१** ॥ ऋ इति त्रिंशतः संज्ञेत्युक्तम् । तत्स्थाने योऽण् स रपरः सन्नेव प्रवर्तते । तत्रान्तरतम्यात्कृष्णर्द्धिरित्यत्रार् । तवल्कार इत्यत्राऽल् । अचो रहाभ्यामिति पक्षे द्वित्वम् ॥

---

1 स आदिनीशब्दो यस्मात्परस्तस्मिन्परेऽपि पुत्रशब्दस्य न द्वे स्त इत्यर्थः ॥ 2 यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे ॥ अल्ग्रहणे सप्तम्यन्ते विशेषणीभूते यो विधिर्विधीयते स तदादौ ज्ञेयः ॥ तदन्तविधेरपवाद एवायम् ॥ 3 भाषायामपि ॥

झरो झरि सवर्णे ।८।४।६५ ॥ हलः परस्य झरो लोपो वा स्यात्सवर्णे झरि । द्वित्वाभावे लोपे सत्येकधम् । असति लोपे द्वित्वलोपयोर्वा द्विधम् । सति द्वित्वे लोपे चासति त्रिधम् । कृष्णर्धिः । कृष्णर्द्धिः । कृष्णर्द्ध्धिः ॥ यण इति पञ्चमी मय इति षष्ठीति पक्षे ककारस्य द्वित्वम् । लस्य त्वनचि चेति । तेन तवल्कार इत्यत्र रूपचतुष्टयम् ॥ द्वित्वं लस्यैव कस्यैव नोभयोरुभयोरपि । तवल्कारादिषु बुधैर्बोध्यं रूपचतुष्टयम् ॥ **वृद्धिरेचि ।६।१।८८ ॥** आदेचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । गुणापवादः । कृष्णैकत्वम् । गङ्गौघः । देवैश्वर्यम् । कृष्णौत्कण्ठ्यम् ॥ **एत्येधत्यूठ्सु ।६।१।८९ ॥** अवर्णादेजाद्योरेत्येधत्योरूठि च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । पररूपगुणापवादः । उपैति । उपैधते । प्रष्ठौहः । एजाद्योः किम् । उपेतः । मा भवान्प्रेदिधत् । पुरस्तादपवादन्यायेनेयं[1] वृद्धिरेङि पररूपमित्यस्यैव बाधिका न त्वोमाङोश्चेत्यस्य । तेनावैहीति वृद्धिरसाधुरेव ॥ अक्षादूहिन्यामुपसंख्यानम् * ॥ अक्षौहिणी सेना ॥ स्वादीरेरिणोः * ॥ स्वैरः । स्वेनेरितुं शीलमस्येति स्वैरी । स्वैरिणी[2] । प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु * ॥ प्रौहः । प्रौढः ॥ अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणम् ॥ "भ्रस्जेतिसूत्रे[3] राजेः पृथग् भ्राजिग्रहणाज्ज्ञापकात्" । तेन ऊढग्रहणेन क्तान्तमेव गृह्यते न तु क्तवत्वन्तस्यैकदेशः । प्रोढवान् । प्रौढिः ॥ इष इच्छायां तुदादिः । इष गतौ दिवादिः । इष आभीक्ष्ण्ये क्र्यादिः । एषां घञि ण्यति च एषः एष्य इति रूपे । तत्र पररूपे प्राप्तेऽनेन वृद्धिः । प्रैषः । प्रैष्यः ॥ यस्तु ईष उञ्छे । यश्च ईष गतिहिंसादर्शनेषु । तयोर्दीर्घोपधत्वात् । ईषः । ईष्यः । तत्राद्गुणे । प्रेषः । प्रेष्यः ॥ ऋते च तृतीयासमासे * ॥ सुखेन ऋतः सुखार्तः । तृतीयेति किम् । परमर्तः ॥ प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशानामृणे * ॥ प्रार्णम् । वत्सतरार्णमित्यादि ॥ ऋणस्यापनयनाय यदन्यदृणं क्रियते तदृणार्णम् । दशार्णो । देशः । नदी च दशार्णा । ऋणशब्दो दुर्गभूमौ जले च ॥ **उपसर्गादृति धातौ ।६।१।९१ ॥** अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । प्रार्च्छति । उपार्च्छति ॥ **अन्तादिवच्च ।६।१।८५ ॥** योऽयमेकादेशः स पूर्वस्यान्तवत्परस्यादिवत्स्यात् । इति रेफस्य पदान्तत्वे ॥ **खरवसानयोर्विसर्जनीयः । ८।३।१५ ॥** खरि अवसाने च परे रेफस्य विसर्जनीयः स्यात्पदान्ते । इति विसर्गे प्राप्ते । अन्तवद्भावेन पदान्तरेफस्य न विसर्गः । उभयथर्क्षु कर्तरि चर्षिदेवतयोरित्यादिनिर्देशात् । उपसर्गेणैव धातोराक्षेपे सिद्धे धाताविति योगविभागेन पुनर्वृद्धिविधानार्थम् । तेन ऋत्यक इति पाक्षिकोऽपि प्रकृतिभावोऽत्र न भवति ॥ **वा सुप्यापिशलेः ।६।१।९२ ॥** अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ सुब्धातौ परे वृद्धिर्वा स्यात् । आपिशलिग्रहणं पूजार्थम् । प्रार्षभीयति । प्रर्षभीयति । सावर्ण्यात् ऌवर्णस्य ग्रहणम् । प्राल्कारीयति । प्रल्कारीयति । तपरत्वाद्दीर्घे न । उपॠकारीयति । उपर्कारीयति ॥ **एङि पररूपम् ।६।१।९४ ॥** आदुपसर्गादेङादौ धातौ परे

---

१ पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन्बाधन्ते नोत्तरान् ॥ २ अत्र 'लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वैरिणी' इति बहुत्र पाठो दृश्यते सोऽपपाठः । मनोरमाकारैरनूद्य खण्डितश्च तत्रालोचनीयः ॥ ३ अयं पाठो मनोरमास्थः ॥

पररूपमेकादेशः स्यात् । प्रेजते । उपोषति । इह वा सुपीत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम् ॥ तेन एङादौ सुब्धातौ वा ॥ उपेडकीयति । उपैडकीयति । प्रोषीयति । प्रौषीयति ॥ एवे चानियोगे * ॥ नियोगोऽवधारणम्[१] । क्वेव भोक्ष्यसे । अनवक्लृप्तावेवशब्दः । अनियोगे किम् । तवैव ॥ **अचोऽन्त्यादि टि ।१।१।६४ ॥** अचां[२] मध्ये योऽन्त्यः स आदिर्यस्य तट्टिसंज्ञं स्यात् ॥ शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम् * ॥ तच्च टेः । शकन्धुः । कर्कन्धुः । कुलटा । सीमन्तः केशवेशे । सीमान्तोऽन्यः । मनीषा । हलीषा । लाङ्गलीषा । पतञ्जलिः ॥ सारङ्गः पशुपक्षिणोः । साराङ्गोऽन्यः ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ मार्तण्डः ॥ ओत्वोष्ठयोः समासे वा * ॥ स्थूलोतुः । स्थूलौतुः । बिम्बोष्ठः । बिम्बौष्ठः । समासे किम् । तवौष्ठः ॥ **ओमाङोश्च । ६।१।९५ ॥** ओमि आङि चात्परे पररूपमेकादेशः स्यात् । शिवायों नमः ॥ शिव एहि । शिवेहि ॥ **अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ ।६।१।९८ ॥** ध्वनेरनुकरणस्य योऽच्छब्दस्तस्मादितौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् । पटत् इति पटिति ॥ एकाचो न * ॥ श्रदिति । **नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा ।६।१।९९ ॥** आम्रेडितस्य प्रागुक्तं न स्यादन्त्यस्य तु तकारमात्रस्य वा स्यात् ॥ डाचि बहुलं द्वे भवत इति बहुलवचनाद्द्वित्वम् ॥ **तस्य परमाम्रेडितम् ।८।१।२ ॥** द्विरुक्तस्य परं रूपमाम्रेडितसंज्ञं स्यात् । पटत्पटेति ॥ **झलां जशोऽन्ते ।८। २।३९ ॥** पदान्ते झलां जशः स्युः । पटत्पटदिति ॥ **अकः सवर्णे दीर्घः ।६।१।१०१ ॥** अकः सवर्णेऽचि परे दीर्घ एकादेशः स्यात् । दैत्यारिः । श्रीशः । विष्णूदयः । अचि किम् । कुमारी शेते । नाज्झलाविति सावर्ण्यनिषेधस्तु न दीर्घशकारयोः ग्रहणकशास्त्रस्य सावर्ण्यविधिनिषेधाभ्यां प्रागनिष्पत्तेः । अकः किम् । हरये ॥ "अकोऽकि[३] दीर्घ इत्येव सुवचम् ॥" ऋति सवर्णे ऋ वा * ॥ होतृकारः । होतॄकारः ॥ ऌति सवर्णे ऌ वा * ॥ होत्ऌकारः । पक्षे ऋकारः सावर्ण्यात् । होतॄकारः । ऋति ऋ वा ऌति ऌ वेत्युभयत्रापि विधेयं वर्णद्वयं द्विमात्रम् । आद्यस्य मध्ये द्वौ रेफौ तयोरेका मात्रा । अभितोऽज्भक्तेरपरा । द्वितीयस्य तु मध्ये द्वौ लकारौ । शेषं प्राग्वत् । इहोभयत्रापि 'ऋत्यक' इति पाक्षिकः प्रकृतिभावो वक्ष्यते ॥ **एङः पदान्तादति ।६।१।१०९ ॥** पदान्तादेङोऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेऽव । विष्णोऽव ॥ **सर्वत्र विभाषा गोः ।६।१।१२२ ॥** लोके वेदे चैङन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभावः स्यात्पदान्ते । गोअग्रम् । गोऽग्रम् । एङन्तस्य किम् । चित्रग्वग्रम् । पदान्ते किम् । गोः ॥ **अवङ् स्फोटायनस्य ।६।१।१२३ ॥** अतीति[४] निवृत्तम् । अचि परे पदान्ते गोरवङ् वा स्यात् । गवाग्रम् । पदान्ते किम् । गवि । व्यवस्थितविभाषया गवाक्षः ॥ **इन्द्रे च ।६।१।१२४ ॥** गोरवङ् स्यादिन्द्रे । गवेन्द्रः ॥ ॥ **अथ प्रकृतिभावः ॥ प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ।६।१।१२५ ॥** प्लुताः प्रगृह्याश्च वक्ष्यन्ते तेऽचि नित्यं प्रकृत्या स्युः । एहि

---

१ निश्चय इत्यर्थः ॥ २ अच इति निर्धारणे षष्ठी ॥ ३ अयं पाठो मनोरमास्थः ॥ ४ अत्र व्याख्यैव प्रमाणम् ॥

कृष्णा ३ अत्र गौश्च गति । हरी एतौ । नित्यमिति किम् । हरी एतावित्यादावयमेव प्रकृतिभावो यथा स्यादिकोऽसवर्णे इति ह्रस्वसमुच्चितो मा भूत् ॥ **इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ।६।१।१२७** ॥ पदान्ता इकोऽसवर्णेऽचि परे प्रकृत्या स्युर्ह्रस्वश्च वा । अत्र ह्रस्वविधिसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावे सिद्धे तदनुकर्षणार्थश्चकारो न कर्तव्य इति भाष्ये स्थितम् । चक्रि अत्र । चक्र्यत्र । पदान्ता इति किम् । गौर्यौ ॥ न समासे * ॥ वाप्यश्वः ॥ सिति च * ॥ पार्श्वम् ॥ **ऋत्यकः ।६।१।१२८** ॥ ऋति परेऽकः प्राग्वत् । ब्रह्म ऋषिः । ब्रह्मर्षिः । पदान्ता इत्येव । आर्च्छत् । समासेऽप्ययं प्रकृतिभावः । सप्तऋषीणाम् । सप्तर्षीणाम् ॥ **वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः ।८।२।८२** ॥ इत्यधिकृत्य ॥ **प्रत्यभिवादेऽशूद्रे ।८।२।८३** ॥ अशूद्रविषये प्रत्यभिवादे यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात् स चोदात्तः । अभिवादये देवदत्तोऽहम् । भो आयुष्मानेधि देवदत्ता ३ ॥ स्त्रियां न * ॥ अभिवादये गार्ग्यहम् ॥ भो आयुष्मती भव गार्गि ॥ नाम गोत्रं वा यत्र प्रत्यभिवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्रैव प्लुत इष्यते । नेह । आयुष्मानेधि ॥ भो राजन्यविशां वेति वाच्यम् * ॥ आयुष्मानेधि भो३ः । आयुष्मानेधीन्द्रवर्म३न् । आयुष्मानेधीन्द्रपालिता ३ ॥ **दूराद्धूते च ।८।२।८४** ॥ दूरात्संबोधने यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात् । सक्तून्पिब देवदत्ता ३ ॥ **हैहेप्रयोगे हैहयोः ।८।२।८५** ॥ एतयोः प्रयोगे दूराद्धूते यद्वाक्यं तत्र हैहयोरेव प्लुतः स्यात् । हे ३ राम । राम है ३ ॥ **गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् ।८।२।८६** ॥ दूराद्धूते यद्वाक्यं तस्य ऋद्भिन्नस्यानन्त्यस्यापि गुरोर्वा प्लुतः स्यात् । दे ३ वदत्त । देवद ३ त्त । देवदत्ता ३ । गुरोः किम् । वकारात्परस्याकारस्य मा भूत् । अनृतः किम् । कृष्णा ३ । एकैकग्रहणं पर्यायार्थम् । इह प्राचामिति योगो विभज्यते । तेन सर्वः प्लुतो विकल्प्यते ॥ **अप्लुतवदुपस्थिते ।६।१।१२९** ॥ उपस्थितोऽनार्ष इतिशब्दस्तस्मिन्परे प्लुतोऽप्लुतवद्भवति । अप्लुतकार्यं यणादिकं करोतीत्यर्थः । सुश्लोका ३ इति । सुश्लोकेति । वत्किम् । अप्लुत इत्युक्तेऽप्लुत एव विधीयेत प्लुतश्च निषिध्येत । तथाच प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतस्य श्रवणं न स्यात् । अग्नी ३ इति ॥ **ई ३ चाक्रवर्मणस्य ।६।१।१३०** ॥ ई ३ प्लुतोऽचि परेऽप्लुतवद्वा स्यात् । चिनुही ३ इति । चिनुहीति । चिनुही ३ इदम् । चिनुहीदम् । उभयत्रविभाषेयम् ॥ **ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् ।१।१।११** ॥ ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् । हरी एतौ । विष्णू इमौ । गङ्गे अमू । पचेते इमौ । मणीवोष्ट्रस्येति तु इवार्थे वशब्दो वाशब्दो वा बोध्यः[1] ॥ **अदसो मात् ।१।१।१२** ॥ अस्मात्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः । अमी ईशाः । रामकृष्णावमू आसाते । मात्किम् । अमुकेऽत्र । असति माद्ग्रहणे एकारोऽप्यनुवर्तेत ॥ **शे ।१।१।१३** ॥ अयं प्रगृह्यः स्यात् । अस्मे इन्द्राबृहस्पती ॥ **निपात एकाजनाङ् ।१।१।१४** ॥ एकोऽज्निपात आङ्वर्जः प्रगृह्यः स्यात् । इ विस्मये । इ इन्द्रः । उ वितर्के । उ उमेशः । अनाङित्युक्तेरङिदाकारः प्रगृह्य एव । आ एवं नु मन्यसे ।

---

१ मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम । इत्यादौ ॥

आ एवं किल तत् । ङित्तु न प्रगृह्यः । ईषदुष्णम् । ओष्णम् । ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाऽभिविधौ च यः । एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् ॥ **ओत् ।१।१।१५॥** ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः स्यात् । अहो ईशाः ॥ **संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे ।१।१।१६ ॥** संबुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्योऽवैदिके इतौ परे । विष्णो इति । विष्ण इति । विष्णविति । अनार्ष इति किम् । ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत् ॥ **उञः ।१।१।१७ ॥** उञ इतौ वा प्रागुक्तम् । उ इति । विति । **ऊँ ।१।१।१८ ॥** उञ इतौ दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यश्च ऊँ इत्ययमादेशो वा स्यात् । ऊँ इति ॥ **मय उञो वो वा ।८।३।३३ ॥** मयः परस्य उञो वो वा स्यादचि । किमु उक्तम् । किम्वुक्तम् । वस्यासिद्धत्वान्नानुस्वारः ॥ **ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ।१।१।१९ ॥** सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नमीदूदन्तं प्रगृह्यं स्यात् । सोमो गौरी अधिश्रितः । मामकी तनू इति । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । अर्थग्रहणं किम् । वृत्तावर्थान्तरोपसंक्रान्ते मा भूत् । वाप्यामश्वो वाप्यश्वः ॥ **अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः ।८।४।५७ ॥** अप्रगृह्यस्याणोऽवसानेऽनुनासिको वा स्यात् । दधिँ । दधि । अप्रगृह्यस्य किम् । अग्नी ॥ **इत्यच्संधिः ॥**

स्तोः श्चुना श्चुः ।८।४।४० ॥ सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ स्तः । हरिश्शेते । रामश्चिनोति । सच्चित् । शार्ङ्गिञ्जय ॥ **शात् ।८।४।४४ ॥** शात्परस्य तवर्गस्य श्चुत्वं न स्यात् । विश्नः । प्रश्नः ॥ **ष्टुना ष्टुः ।८।४।४१ ॥** स्तोः ष्टुना योगे ष्टुः स्यात् । रामष्षष्ठः । रामष्टीकते । पेष्टा । तट्टीका । चक्रिण्ढौकसे ॥ **न पदान्ताट्टोरनाम् ।८।४।४२ ॥** अनामिति लुप्तषष्ठीकं पदम् । पदान्तात्टवर्गात्परस्यानामः स्तोः ष्टुर्न स्यात् । षट् सन्तः । षट् ते । पदान्तात्किम् । ईट्टे । टोः किम् । सर्पिष्टमम् ॥ अनाम्नवतिनगरीणामिति वाच्यम् * ॥ षण्णाम् । षण्णवतिः । षण्णगर्यः ॥ **तोः षि ।८।४।४३ ॥** तवर्गस्य षकारे परे न ष्टुत्वम् । सन्षष्ठः ॥ झलां जशोऽन्ते ।८।२।३९ ॥ वागीशः । चिद्रूपम् ॥ **यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ।८।४।४५ ॥** यरः पदान्तस्याऽनुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात् । एतन्मुरारिः । एतद्मुरारिः । स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे स्पर्शे चरितार्थो विधिरयं रेफे न प्रवर्तते । चतुर्मुखः ॥ प्रत्यये भाषायां नित्यम् * ॥ तन्मात्रम् । चिन्मयम् । कथं तर्हि मदोद्ग्राः ककुद्मन्त इति । यवादिगणे दकारनिपातनात् ॥ **तोर्लि ।८।४।६० ॥** तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः स्यात् । तल्लयः । विद्वाँल्लिखति । नकारस्याऽनुनासिको लकारः ॥ **उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य ।८।४।६१ ॥** उदः परयोः स्थास्तम्भोः पूर्वसवर्णः स्यात् । आदेः परस्य । उत्थानम् । उत्तम्भनम् । अत्राघोषस्य महाप्राणस्य सस्य तादृश एव थकारः । तस्य झरो झरीति पाक्षिको लोपः । लोपाभावपक्षे तु थकारस्यैव श्रवणं न तु खरि चेति चर्त्वम् । चर्त्वं प्रति थकारस्याऽसिद्धत्वात् ॥ **झयो होऽन्यतरस्याम् ।८।४।६२ ॥** झयः परस्य हस्य

---

१ स्तोरिति समहारद्वन्द्वः । सौत्रं पुंस्त्वम् । अत्र स्थान्यादेशयोर्यथासंख्यम् । निमित्तकार्यिणोस्तु न । तथा सति शकारयोगे सकारस्य चवर्गयोगे तवर्गस्य इत्यर्थे शादिति निषेधस्य वैयर्थ्यं स्यात् ॥

पूर्वसवर्णो वा स्यात् । घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य संवृतकण्ठस्य हस्य तादृशो वर्गचतुर्थ एवादेशः । वाग्घरिः । वाग्हरिः ॥ **शश्छोऽटि ।८।४।६३ ॥** पदान्तात् झयः परस्य शस्य छो वा स्यादटि । दस्य श्चुत्वेन जकारे कृते ॥ **खरि च ।८।४।५५ ॥** खरि परे झलां चरः स्युः । इति जकारस्य चकारः । तच्छिवः । तच्शिवः ॥ छत्वममीति वाच्यम् * ॥ तच् श्लोकेन । तच्छ्लोकेन । अमि किम् । वाक् श्च्योतति ॥ **मोऽनुस्वारः ।८।३।२३ ॥** मान्तस्य पदस्यानुस्वारः स्याद्धलि । अलोऽन्त्यस्य । हरिं वन्दे । पदस्येति किम् । गम्यते ॥ **नश्चापदान्तस्य झलि ।८।३।२४ ॥** नस्य मस्य चापदान्तस्य झल्यनुस्वारः स्यात् । यशांसि । आक्रंस्यते । झलि किम् । मन्यते ॥ **अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ।८।४।५८ ॥** स्पष्टम् । अङ्कितः । अञ्चितः । कुण्ठितः । शान्तः । गुम्फितः । कुर्वन्तीत्यत्र णत्वे प्राप्ते तस्यासिद्धत्वादनुस्वारे परसवर्णे च कृते तस्यासिद्धत्वान्न णत्वम् ॥ **वा पदान्तस्य ।८।४।५९ ॥** पदान्तस्याऽनुस्वारस्य ययि परे परसवर्णो वा स्यात् । त्वङ्करोषि । त्वं करोषि । सँय्यन्ता । संयन्ता । सँव्वत्सरः । संवत्सरः । यँल्लोकम् । यंलोकम् । अत्रानुस्वारस्य पक्षेऽनुनासिका यवलाः ॥ **मो राजि समः क्वौ ।८।३।२५ ॥** क्विबन्ते राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात् । सम्राट् ॥ **हे मपरे वा ।८।३।२६ ॥** मपरे हकारे परे मस्य म एव स्याद्वा । ह्मल ह्वल चलने । किम् ह्मलयति । किं ह्मलयति ॥ यवलपरे यवला वेति वक्तव्यम् * ॥ **यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ।१।३।१० ॥** समसंबन्धी विधिर्यथासंख्यं स्यात् । कियँह्यः । किंह्यः । किवँह्वलयति । किंह्वलयति । किलँह्लादयति । किंह्लादयति ॥ **नपरे नः ।८।३।२७ ॥** नपरे हकारे मस्य नः स्याद्वा । किं ह्नुते । किन्ह्नुते ॥ **ङ्णोः कुक् टुक् शरि ।८।३।२८ ॥** ङकारणकारयोः कुक्टुकावागमौ वा स्तः शरि । कुक्टुकोरसिद्धत्वाज्जश्त्वं न ॥ चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम् * ॥ प्राङ्ख्षष्ठः । प्राङ्क्षष्ठः । प्राङ्षष्ठः । सुगण्ठ्षष्ठः । सुगण्ट्षष्ठः । सुगण्षष्ठः ॥ **डः सि धुट् ।८।३।२९ ॥** डात्परस्य सस्य धुड्वा स्यात् । षट्त्सन्तः । षट्सन्तः ॥ **नश्च ।८।३।३० ॥** नकारान्तात्सस्य धुड्वा । सन्त्सः । सन्सः ॥ **शि तुक् ।८।३।३१ ॥** नस्य पदान्तस्य शे परे तुग्वा स्यात् । शश्छोऽटीति छत्वविकल्पः । पक्षे झरो झरीति चलोपः । सञ्छंभुः । सञ्च्छंभुः । सञ्शंभुः । सञ्च्शंभुः । ञ्छौ ञ्चछा ञ्चशा ञशाविति चतुष्टयम् । रूपाणामिह तुक्छत्वचलोपानां विकल्पनात् ॥ **ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम् ।८।३।३२ ॥** ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याचो नित्यं ङमुडागमः स्यात् । प्रत्यङ्ङात्मा । सुगण्णीशः । सन्नच्युतः ॥ **समः सुटि ।८।३।५ ॥** समो रुः स्यात् सुटि । अलोऽन्त्यस्य ॥ **अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ।८।३।२ ॥** अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्याऽनुनासिको वा स्यात् ॥ **अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः ।८।३।४ ॥** अनुनासिकं विहाय रोः पूर्वस्मात्परोऽनुस्वारागमः स्यात् । खरवसानयोर्विसर्जनीयः ॥ **विसर्जनीयस्य सः ।८।३।३४ ॥** खरि विसर्जनीयस्य सः स्यात् । एतदपवादे वा शरीति पाक्षिके विसर्गे

प्राप्ते ॥ संपुंकानां सो वक्तव्यः * ॥ संस्स्कर्ता । सँस्स्कर्ता ॥ समो वा लोपमेके इति भाष्यम् * ॥ लोपस्यापि रुप्रकरणस्थत्वादनुस्वारानुनासिकाभ्यामेकसकारं रूपद्वयम् । द्विसकारं तूक्तमेव । तत्रानचि चेति सकारस्य द्वित्वपक्षे त्रिसकारमपि रूपद्वयम् । अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीययमानामकारोपरि शर्षु च पाठस्योपसंख्यातत्वेनानुस्वारस्याप्यच्त्वात् । अनुनासिकवतां त्रयाणां शरः खय इति कद्वित्वे षट् । अनुस्वारवतामनुस्वारस्यापि द्वित्वे द्वादश । एषामष्टादशानां तकारस्य द्वित्वे वचनान्तरेण पुनर्द्वित्वे च एकतं द्वितं त्रितमिति चतुःपञ्चाशत् । अणोऽनुनासिकत्वेऽष्टोत्तरशतम् ॥ **पुमः खय्यम्परे ।८।३।६ ॥** अम्परे खयि पुम्शब्दस्य रुः स्यात् । व्युत्पत्तिपक्षेऽप्रत्ययस्येति षत्वपर्युदासात् ≍क≍पयोः प्राप्तौ । अव्युत्पत्तिपक्षे तु षत्वप्राप्तौ । संपुंकानामिति सः । पुँस्कोकिलः । पुंस्कोकिलः । पुँस्पुत्रः । पुंस्पुत्रः । अम्परे किम् । पुंक्षीरम् । खयि किम् । पुंदासः । ख्याञादेशे न । पुंख्यानम् ॥ **नश्छव्यप्रशान् ।८।३।७ ॥** अम्परे छवि नकारान्तस्य पदस्य रुः स्यात् न तु प्रशान्शब्दस्य । विसर्गः । सत्वम् । श्चुत्वम् । शार्ङ्गिँश्छिन्धि । शार्ङ्गिंश्छिन्धि । चक्रिँस्त्रायस्व । चक्रिंस्त्रायस्व । पदस्य किम् । हन्ति । अम्परे किम् । सन्त्सरुः खड्गमुष्टिः । अप्रशान् किम् । प्रशान्तनोति ॥ **नॄन्पे ।८।३।१० ॥** नॄनित्यस्य रुः स्याद्वा पकारे परे ॥ **कुप्वोः ≍क≍पौ च ।८।३।३७ ॥** कवर्गे पवर्गे च परे विसर्जनीयस्य क्रमाज्जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ स्तः । चाद्विसर्गः । येन नाप्राप्त[1] इति न्यायेन विसर्जनीयस्य स इत्यस्यापवादोऽयम् । न तु शर्परे विसर्जनीय इत्यस्य । तेन वासः क्षौममित्यादौ विसर्ग एव । नॄँ≍पाहि । नॄं≍पाहि । नॄँः पाहि । नॄंः पाहि । नॄन्पाहि ॥ **कानाम्रेडिते ।८।३।१२ ॥** कान्नकारस्य रुः स्यादाम्रेडिते परे । संपुंकानामिति सः । यद्वा ॥ **कस्कादिषु च ।८।३।४८ ॥** एष्विण उत्तरस्य विसर्गस्य षः स्यादन्यत्र तु सः । ≍क≍पयोरपवाद इति सः । काँस्कान् । कांस्कान् । कस्कः । कौतस्कुतः । सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । आकृतिगणोऽयम् ॥ **संहितायाम् ।६।१।७२ ॥** इत्यधिकृत्य ॥ **छे च ।६।१।७३ ॥** ह्रस्वस्य छे परे तुगागमः स्यात्संहितायाम् । श्चुत्वस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वेन दः । ततश्चर्त्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं श्चुत्वेन जः । तस्य चर्त्वेन चः । श्चुत्वस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वं न । स्वच्छाया । शिवच्छाया[2] ॥ **आङ्माङोश्च ।६।१।७४ ॥** एतयोश्छे परे तुक् स्यात् । पदान्ताद्वेति विकल्पापवादः । आच्छादयति । माच्छिदत् ॥ **दीर्घात् ।६।१।७५ ॥** दीर्घाच्छे परे तुक् स्यात् । दीर्घस्यायं तुक् न तु छस्य । सेनागुराच्छायेति ज्ञापकात् । चेच्छिद्यते ॥ **पदान्ताद्वा ।६।१।७६ ॥** दीर्घात्पदान्ताच्छे परे तुग्वा स्यात् । लक्ष्मीच्छाया । लक्ष्मीछाया ॥ **इति हल्संधिः ॥**

---

१ येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति । नञ्द्वयस्य प्रकृतार्थदार्ढ्यबोधकत्वम् ।

२ यदि छस्य तुक् स्यात् तर्हि छस्य चर्त्वेन चद्वयं स्यात् । सन्निपातपरिभाषया चर्त्वाभावे तु छकारोपरि चकारः श्रूयेत ॥

विसर्जनीयस्य सः ।८।३।३४ ॥ विष्णुस्त्राता ॥ **शर्परे विसर्जनीयः ।८।३।३५ ॥** शर्परे खरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीयो न त्वन्यत् । कः त्सरुः । घनाघनः क्षोभणः । इह यथायथं एवं जिह्वामूलीयश्च न ॥ **वा शरि ।८।३।३६ ॥** शरि परे विसर्जनीयस्य विसर्जनीय एव वा स्यात् । हरिः शेते । हरिश्शेते ॥ खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः * ॥ रामस्थाता । हरिस्फुरति । पक्षे विसर्गे सत्वे च त्रैरूप्यम् ॥ कुप्वोः ≍क≍पौ च ॥ क≍ करोति । कः करोति । क≍ खनति । कः खनति । क≍ पचति । कः पचति । क≍ फलति । कः फलति ॥ **सोऽपदादौ ।८।३।३८ ॥** विसर्जनीयस्य सः स्यादपदाद्योः कुप्वोः परयोः ॥ पाशकल्पककाम्येष्विति वाच्यम् * ॥ पयस्पाशम् । यशस्कल्पम् । यशस्कम् । यशस्काम्यति ॥ अनव्ययस्येति वाच्यम् * ॥ प्रातःकल्पम् ॥ काम्ये रोरेवेति वाच्यम् * ॥ नेह । गीः काम्यति ॥ **इणः षः ।८।३।३९ ॥** इणः परस्य विसर्गस्य षकारः स्यात्पूर्वविषये । सर्पिष्पाशम् । सर्पिष्कल्पम् । सर्पिष्कम् । सर्पिष्काम्यति ॥ **नमस्पुरसोर्गत्योः ।८।३।४० ॥** गतिसंज्ञयोरनयोर्विसर्गस्य सः कुप्वोः परयोः । नमस्करोति । साक्षात्प्रभृतित्वात् कृञो योगे विभाषा गतिसंज्ञा । तदभावे नमःकरोति । पुरोऽव्ययमिति नित्यं गतिसंज्ञा । पुरस्करोति । अगतित्वान्नेह । पूः पुरौ पुरः प्रवेष्टव्याः ॥ **इदुदुपधस्य चाऽप्रत्ययस्य ।८।३।४१ ॥** इकारोकारोपधस्याप्रत्ययस्य विसर्गस्य षः स्यात्कुप्वोः । निष्प्रत्यूहम् । आविष्कृतम् । दुष्कृतम् । अप्रत्ययस्य किम् । अग्निः करोति । वायुः करोति । एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्य न षत्वम् । कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दस्य पाठात् । तेनेह न । मातुः कृपा ॥ मुहुसः प्रतिषेधः * ॥ मुहुःकामा ॥ **तिरसोऽन्यतरस्याम् ।८।३।४२ ॥** तिरसः सो वा स्यात् कुप्वोः । तिरस्कर्ता । तिरःकर्ता ॥ **द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे ।८।३।४३ ॥** कृत्वोर्थे वर्तमानानामेषां विसर्गस्य षकारो वा स्यात् कुप्वोः । द्विष्करोति । द्विः करोतीत्यादि । कृत्वोर्थे किम् । चतुष्कपालः ॥ **इसुसोः सामर्थ्ये ।८।३।४४ ॥** एतयोर्विसर्गस्य षः स्याद्वा कुप्वोः । सर्पिष्करोति । सर्पिः करोति । धनुष्करोति । धनुः करोति । सामर्थ्यमिह व्यपेक्षा । सामर्थ्ये किम् । तिष्ठतु सर्पिः, पिब त्वमुदकम् ॥ **नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य ।८।३।४५ ॥** इसुसोर्विसर्गस्यानुत्तरपदस्थस्य नित्यं षः स्यात् कुप्वोः परयोः । सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । अनुत्तरपदस्थस्येति किम् । परमसर्पिःकुण्डिका । कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दोऽसमासे व्यपेक्षाविरहेऽपि षत्वार्थः । व्यपेक्षायां नित्यार्थश्च ॥ **अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य ।८।३।४६ ॥** अकारादुत्तरस्यानव्ययस्य विसर्गस्य समासे नित्यं सकारादेशः स्यात्करोत्यादिषु परेषु न तूत्तरपदस्थस्य । अयस्कारः । अयस्कामः । अयस्कंसः । अयस्कुम्भः । अयस्पात्रम् । अयःसहिता कुशा अयस्कुशा । अयस्कर्णी । अतः किम् । गीःकारः । अनव्ययस्य किम् । स्वःकामः । समासे किम् । यशः करोति । अनुत्तरपदस्थस्य किम् । परमयशःकारः ॥ **अधःशिरसी पदे ।८।३।४७ ॥** एतयोर्विसर्गस्य सादेशः

स्यात्पदशब्दे परे । अधस्पदम् । शिरस्पदम् । समास इत्येव । अधः पदम् । शिरः पदम् । अनुत्तरपदस्थस्येत्येव । परमशिरःपदम् ॥ कस्कादिषु च ॥ भास्करः ॥ **इति विसर्गसंधिः ॥**

स्वौजसमौडिति सुप्रत्यये शिवस् अर्च्य इति स्थिते ॥ **ससजुषो रुः ।८।२।६६ ॥** पदान्तस्य सस्य सजुष्शब्दस्य च रुः स्यात् । जश्त्वापवादः ॥ **अतो रोरप्लुतादप्लुते ।६।१।११३ ॥** अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्यादप्लुतेऽति । भोभगोअघो इति प्राप्तस्य यत्वस्याऽपवादः । उत्वं प्रति रुत्वस्याऽसिद्धत्वं तु न भवति । रुत्वमनूद्य उत्वविधेः सामर्थ्यात् ॥ **प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ।६।१।१०२ ॥** अकः प्रथमाद्वितीययोरचि परे पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशः स्यात् इति प्राप्ते ॥ **नादिचि ।६।१।१०४ ॥** अवर्णादिचि परे न पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ आद्गुणः ॥ एङः पदान्तादति ॥ शिवोऽर्च्यः । अत इति तपरः किम् । देवा अत्र । अतीति तपरः किम् । श्वआगन्ता । अप्लुतात्किम् । एहि सुस्रोता३ अत्र स्नाहि । प्लुतस्यासिद्धत्वादतः परोऽयम् । अप्लुतादिति विशेषणे तु तत्सामर्थ्यान्नासिद्धत्वम् । तपरकरणस्य तु न सामर्थ्यं दीर्घनिवृत्त्या चरितार्थत्वात् । अप्लुते इति किम् । तिष्ठतु पय अ३ ग्निदत्त । गुरोरनृत इति प्लुतः ॥ **हशि च ।६।१।११४ ॥** अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्याद्धशि । शिवो वन्द्यः । रोरित्युकारानुबन्धग्रहणान्नेह । प्रातरत्र । भ्रातर्गच्छ । देवास् इह इति स्थिते । रुत्वम् ॥ **भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ।८।३।१७ ॥** एतत्पूर्वस्य रोर्यादेशः स्यादशि परे । असन्धिः सौत्रः ॥ लोपः शाकल्यस्य ॥ देवा इह । देवायिह । अशि किम् । देवाः सन्ति । यद्यपीह यत्वस्यासिद्धत्वाद्विसर्गो लभ्यते तथापि विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन रुत्वाद्यत्वं स्यात् । न ह्ययमल्विधिः । रोरिति समुदायरूपाश्रयणात् । भोस् भगोस् अघोस् इति सकारान्ता निपाताः । तेषां रोर्यत्वे कृते ॥ **व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य ।८।३।१८ ॥** पदान्तयोर्वकारयकारयोर्लघूच्चारणौ वयौ वा स्तोऽशि परे । यस्योच्चारणे जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानां शैथिल्यं जायते स लघूच्चारणः ॥ **ओतो गार्ग्यस्य ।८।३।२० ॥** ओकारात्परस्य पदान्तस्याऽलघुप्रयत्नस्य यकारस्य नित्यं लोपः स्यात् । गार्ग्यग्रहणं पूजार्थम् । भो अच्युत । लघुप्रयत्नपक्षे भोयच्युत । पदान्तस्य किम् । तोयम् ॥ **उञि च पदे ।८।३।२१ ॥** अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्लोप उञि पदे । स उ एकाग्निः । पदे किम् । तन्त्रयुतम् । वेञः संप्रसारणे रूपम् । यदि तु प्रतिपदोक्तो निपात उञिति ग्रहीष्यते तर्ह्युत्तरार्थं पदग्रहणम् ॥ **हलि सर्वेषाम् ।८।३।२२ ॥** भोभगोअघोअपूर्वस्य लध्वलघूच्चारणस्य यकारस्य लोपः स्याद्धलि सर्वेषां मतेन । भो देवाः । भो लक्ष्मि । भो विद्वद्वृन्द । भगो नमस्ते । अघो याहि । देवा नम्याः । देवा यान्ति । हलि किम् । देवायिह ॥ **रोऽसुपि ।८।२।६९ ॥** अह्नो रेफादेशः स्यान्न तु सुपि । रोरपवादः अहरहः । अहर्गणः । असुपि किम् । अहोभ्याम् । अत्राहन्निति रुत्वम् ॥ रूपरात्रिरथन्तरेषु रुत्वं वाच्यम् * ॥ अहोरूपम् । गतमहो रात्रिरेषा । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादहोरात्रः । अहोरथन्तरम् । अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः * ॥ विसर्गापवादः । अहर्पतिः । गीर्पतिः । धूर्पतिः । पक्षे

विसर्गोपध्मानीयौ ॥ **रो रि ।८।३।१४ ॥** रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात् ॥ **ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ।६।३।१११ ॥** ढरेफौ लोपयतीति तथा तस्मिन्वर्णेऽर्थाद् ढकाररेफात्मके परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् । पुनारमते । हरीरम्यः । शंभूराजते । अणः किम् । तृढः । वृढः । तृह्ू हिंसायाम् । वृह्ू उद्यमने । पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्य दीर्घार्थम् । लीढः । अजर्घाः । मनस् रथ इत्यत्र रुत्वे कृते हशि चेत्युत्वे रो रीति लोपे च प्राप्ते ॥ **विप्रतिषेधे परं कार्यम् ।१।४।२ ॥** तुल्यबलविरोधे परं कार्यं स्यात् । इति लोपे प्राप्ते । पूर्वत्रासिद्धमिति रोरीत्यस्यासिद्धत्वादुत्वमेव । मनोरथः ॥ **एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि ।६।१।१३२ ॥** अककारयोरेतत्तदोर्यः सुस्तस्य लोपः स्याद्धलि न तु नञ्समासे । एष विष्णुः । स शंभुः । अकोः किम् । एषको रुद्रः । अनञ्समासे किम् । असः शिवः । हलि किम् । एषोऽत्र ॥ **सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम् ।६।१।१३४ ॥** सस् इत्यस्य सोर्लोपः स्यादचि । पादश्चेल्लोपे सत्येव पूर्येत । सेमामविड्ढि प्रभृतिं य ईशिषे । इह ऋक्पाद एव गृह्यत इति वामनः । अविशेषाच्छ्लोकपादोऽपीत्यपरे । सैष[1] दाशरथी रामः । लोपे चेदिति किम् । स इत् क्षेति । स एवमुक्त्वा । सत्येवेत्यवधारणं तु स्यश्छन्दसि बहुलमिति पूर्वसूत्राद्बहुलग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते । तेनेह न । सोऽहमाजन्मशुद्धानाम् ॥ **इति स्वादिसंधिः ॥**

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ।१।२।४५ ॥ धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तं च वर्जयित्वाऽर्थवच्छब्दस्वरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात् ॥ **कृत्तद्धितसमासाश्च ।१।२।४६ ॥** कृत्तद्धितान्तौ समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः । पूर्वसूत्रेण सिद्धे समासग्रहणं नियमार्थम् । यत्र संघाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति तर्हि समासस्यैव । तेन वाक्यस्य न ॥ **प्रत्ययः ।३।१।१ ॥** आपञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम् ॥ **परश्च ।३।१।२ ॥** अयमपि तथा ॥ **ङ्याप्प्रातिपदिकात् ।४।१।१ ॥** ङ्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्चेत्यापञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारः । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमित्येव सिद्धे ङ्याब्ग्रहणं ङ्याबन्तात्तद्धितोत्पत्तिर्यथा स्यात् ङ्याब्भ्यां प्राङ् मा भूदित्येवमर्थम् ॥ **स्वौजसमौट्छष्टाभ्यांभिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् ।४।१।२ ॥** ङ्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः । सुङस्योरुकारेकारौ जशटङपाश्चेतः ॥ **विभक्तिश्च ।१।४।१०४ ॥** सुप्तिङौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः । तत्र सु औ जस् इत्यादीनां सप्तानां त्रिकाणां प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राचां संज्ञास्ताभिरिहापि व्यवहारः ॥ **सुपः ।१।४।१०३ ॥** सुपस्त्रीणि त्रीणि वचनान्येकश एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि स्युः ॥ **द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने ।१।४।२२ ॥** द्वित्वैकत्वयोरेते स्तः ॥ **बहुषु बहुवचनम् ।१।४।२१ ॥** बहुत्वे एतत्स्यात् । रुत्वविसर्गौ । रामः ॥ **सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ।१।२।६४ ॥** एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषामेक[2] एव शिष्यते ॥ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥

१ सैष दाशरथी रामः सैष भीमो महाबलः । सैष कर्णो महात्यागी सैष राजा युधिष्ठिरः ॥
२ अन्ये लुप्यन्ते । यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायी ॥

नादिचि ॥ वृद्धिरेचि ॥ रामौ ॥ **चुटू ।१।३।७ ॥** प्रत्ययाद्यौ चुटू इतौ स्तः । इति जस्येत्संज्ञायाम् ॥ **न विभक्तौ तुस्माः ।१।३।४ ॥** विभक्तिस्थास्तवर्गसकारमकारा इतो न स्युः । इति सकारस्य नेत्त्वम् ॥ **अतो गुणे ।६।१।९७ ॥** अपदान्तादकाराद्गुणे परतः पररूपमेकादेशः स्यादिति प्राप्ते । परत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घः । अतो गुणे इति हि पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानिति न्यायेनाकः सवर्णे इत्यस्यैवायमपवादो न तु प्रथमयोरित्यस्यापि । रामाः ॥ **एकवचनं संबुद्धिः ।२।३।४९ ॥** संबोधने प्रथमाया एकवचनं संबुद्धिसंज्ञं स्यात् ॥ **एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः ।६।१।६९ ॥** एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्चाङ्गाद्धल्लुप्यते संबुद्धेश्चेत् । संबुद्ध्याक्षिप्तस्याङ्गस्यैङ्ह्रस्वाभ्यां विशेषणान्नेह । हे कतरत्कुलेति । हे राम । हे रामौ । हे रामाः । एङ्ग्रहणं किम् । हे हरे । हे विष्णो । अत्र हि परत्वान्नित्यत्वाच्च संबुद्धिगुणे कृते ह्रस्वात्परत्वं नास्ति ॥ **अमि पूर्वः ।६।१।१०७ ॥** अकोऽम्यचि परतः पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । रामम् । रामौ ॥ **लशक्वतद्धिते ।१।३।८ ॥** तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या लशकवर्गा इतः स्युः । इति शसः शस्येत्संज्ञा ॥ **तस्माच्छसो नः पुंसि ।६।१।१०३ ॥** पूर्वसवर्णदीर्घात्परो यः शसः सकारस्तस्य नः स्यात्पुंसि ॥ **अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि ।८।४।२ ॥** अट्कवर्गपवर्गआङ्नुम् एतैर्व्यस्तैर्यथासंभवं मिलितैश्च व्यवधानेऽपि रषाभ्यां परस्य नस्य णः स्यात्समानपदे । पदव्यवायेऽपीति निषेधं बाधितुमाङ्ग्रहणम् । नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थम् । तच्चाकर्तुं शक्यम् । अयोगवाहानामट्सूपदेशस्योक्तत्वात् । इति णत्वे प्राप्ते ॥ **पदान्तस्य ।८।४।३७ ॥** पदान्तस्य नस्य णत्वं न स्यात् । रामान् ॥ **यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् ।१।४।१३ ॥** यः प्रत्ययो यस्मात्क्रियते तदादि शब्दस्वरूपं तस्मिन्प्रत्यये परेऽङ्गसंज्ञं स्यात् । भवामि भविष्यामीत्यादौ विकरणविशिष्टस्याऽङ्गसंज्ञार्थं तदादिग्रहणम् । विधिरिति किम् । स्त्री इयती । प्रत्यये किम् । प्रत्ययविशिष्टस्य ततोऽप्यधिकस्य वा मा भूत् ॥ **अङ्गस्य ।६।४।१ ॥** इत्यधिकृत्य ॥ **टाङसिङसामिनात्स्याः ।७।१।१२ ॥** अकारान्तादङ्गाट्टादीनां क्रमादिनादय आदेशाः स्युः । णत्वम् रामेण ॥ **सुपि च ।७।३।१०२ ॥** यञादौ सुपि परे अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामाभ्याम् ॥ **अतो भिस ऐस् ।७।१।९ ॥** अकारान्तादङ्गाद्भिस ऐस् स्यात् । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । रामैः ॥ **ङेर्यः ।७।१।१३ ॥** अतोऽङ्गात्परस्य ङे इत्यस्य यादेशः स्यात् । रामाय । इह स्थानिवद्भावेन यादेशस्य सुप्त्वात्सुपि चेति दीर्घः । संनिपातलक्षणो[१] विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति परिभाषा तु नेह प्रवर्तते । कष्टाय क्रमणे इत्यादिनिर्देशेन तस्या अनित्यत्वज्ञापनात् । रामाभ्याम् ॥ **बहुवचने झल्येत् ।७।३।१०३ ॥** झलादौ बहुवचने सुपि परे अतोऽङ्गस्यैकारः स्यात् । रामेभ्यः । बहुवचने किम् । रामः । रामस्य । झलि किम् । रामाणाम् । सुपि किम् । पचध्वम् । जश्त्वम् ॥ **वावसाने ।८।४।५६ ॥** अवसाने झलां चरो वा स्युः । रामात् । रामाद् । द्वित्वे रूपचतुष्टयम् । रामा-

---

१ संनिपातो द्वयोः संबन्धः । उपजीव्यविरोधस्यायुक्तत्वमिति न्यायमूलैषा परिभाषा ॥

भ्याम् । रामेभ्यः । रामस्य । सस्य द्वित्वपक्षे खरि चेति चर्त्वेऽप्यान्तरतम्यात्सस्य स एव न तु तकारः । अल्पप्राणतया प्रयत्नभेदात् । अतएव सः सीति तादेश आरम्यते ॥ **ओसि च ।७।३।१०४ ॥** ओसि परे अतोऽङ्गस्य एकारः स्यात् । रामयोः ॥ **ह्रस्वनद्यापो नुट् ।७।१।५४ ॥** ह्रस्वान्तान्नद्यन्तादाबन्ताच्चाङ्गात्परस्यामो नुडागमः स्यात् ॥ **नामि ।६।४।३ ॥** नामि परेऽजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामाणाम् । सुपि चेति दीर्घो यद्यपि परस्तथापीह न प्रवर्तते । संनिपातपरिभाषाविरोधात् । नामीत्यनेन त्वारम्भसामर्थ्यात्परिभाषा बाध्यते । रामे । रामयोः । सुपि एत्वे कृते ॥ **अपदान्तस्य मूर्धन्यः ।८।३।५५ ॥** आपादपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम् ॥ **इण्कोः ।८।३।५७ ॥** इत्यधिकृत्य ॥ **आदेशप्रत्यययोः ।८।३।५९ ॥** सहेः साडः स इति सूत्रात्स इति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते । इण्कवर्गाभ्यां परस्यापदान्तस्यादेशः प्रत्ययावयवश्च यः सकारस्तस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । विवृताघोषस्य सस्य तादृश एव षः । रामेषु । इण्कोः किम् । रामस्य । आदेशप्रत्यययोः किम् । सुपीः सुपिसौ सुपिसः । अपदान्तस्य किम् । हरिस्तत्र । एवं कृष्णमुकुन्दादयः ॥ **सर्वादीनि सर्वनामानि ।१।१।२७ ॥** सर्वादीनि शब्दस्वरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः । तदन्तस्यापीयं संज्ञा । द्वन्द्वे चेति ज्ञापकात् । तेन परमसर्वत्रेति त्रल् । परमभवकानित्यत्राकच्च सिध्यति ॥ **जसः शी ।७।१।१७ ॥** अदन्तात्सर्वनाम्नः परस्य जसः शी स्यात् । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । नचार्वणस्तृ इत्यादाविव नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमिति वाच्यम् । सर्वादेशत्वात्प्रागित्संज्ञाया एवाभावात् । सर्वे ॥ **सर्वनाम्नः स्मै ।७।१।१४ ॥** अतः सर्वनाम्नो ङे इत्यस्य स्मै स्यात् । सर्वस्मै ॥ **ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ ।७।१।१५ ॥** अतः सर्वनाम्नो ङसिङ्योरेतौ स्तः । सर्वस्मात् ॥ **आमि सर्वनाम्नः सुट् ।७।१।५२ ॥** अवर्णान्तात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडागमः स्यात् । एत्वषत्वे । सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् । शेषं रामवत् । एवं विश्वादयोऽप्यदन्ताः । सर्वादयश्च पञ्चत्रिंशत् । सर्व, विश्व, उभ, उभय, डतर, डतम, अन्य, अन्यतर, इतर, त्वत्, त्व, नेम, सम, सिम । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः । त्यद्, तद्, यद्, एतद्, इदम्, अदस्, एक, द्वि, युष्मद्, अस्मद्, भवतु, किम्, इति । उभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः । अतएव नित्यं द्विवचनान्तः । तस्येह पाठस्तु उभकावित्यकजर्थः । नच कप्रत्ययेनेष्टसिद्धिः । द्विवचनपरत्वाभावेनोभयत उभयत्रेत्यादाविवायच्प्रसङ्गात् । तदुक्तम् । उभयोऽन्यत्रेति ॥ अन्यत्रेति द्विवचनपरत्वाभावे । उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीति कैयटः । अस्तीति हरदत्तः । तस्माज्जस्ययजादेशस्य स्थानिवद्भावेन तयप्प्रत्ययान्ततया प्रथमचरमेति विकल्पे प्राप्ते विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वान्नित्यैव संज्ञा भवति । उभये । डतरडतमौ प्रत्ययौ । यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति । सुप्तिङन्तमिति ज्ञापकात् । तथापीह तदन्तग्रहणम् । केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनाभावात् । अन्यतरान्यतमशब्दावव्युत्पन्नौ स्वभावाद्द्विबहुविषये निर्धा-

रणे वर्तेते । तत्रान्यतमशब्दस्य गणे पाठाभावान्न संज्ञा । त्व त्व इति द्वावप्यदन्तावन्यपर्यायौ । एक उदात्तोऽपरोऽनुदात्त इत्येके । एकस्तान्त इत्यपरे । नेम इत्यर्धे । समः सर्वपर्यायः । तुल्यपर्यायस्तु नेह गृह्यते । यथासंख्यमनुदेशः समानामिति ज्ञापकात् ॥ अन्तरं बहिर्योगेति गणसूत्रेऽपुरीति वक्तव्यम् * ॥ अन्तरायां पुरि ॥ **पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ।१।१।३४ ॥** एतेषां व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञा गणपाठात्सर्वत्र या प्राप्ता सा जसि वा स्यात् । पूर्वे । पूर्वाः । स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था । व्यवस्थायां किम् । दक्षिणा गाथकाः । कुशला इत्यर्थः । असंज्ञायां किम् । उत्तराः कुरवः ॥ **स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ।१।१।३५ ॥** ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात् । स्वे । स्वाः । आत्मीया इत्यर्थः । आत्मान इति वा । ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वाः । ज्ञातयोऽर्था वा ॥ **अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः ।१।१।३६ ॥** बाह्ये परिधानीये चार्थेऽन्तरशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात् । अन्तरे अन्तरा वा गृहाः । बाह्या इत्यर्थः । अन्तरे अन्तरा वा शाटकाः । परिधानीया इत्यर्थः ॥ **पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ।७।१।१६ ॥** एभ्यो ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ वा स्तः । पूर्वस्मात् । पूर्वात् । पूर्वस्मिन् । पूर्वे । एवं परादीनामपि । शेषं सर्ववत् । एकशब्दः संख्यायां नित्यैकवचनान्तः ॥ **न बहुव्रीहौ ।१।१।२९ ॥** बहुव्रीहौ चिकीर्षिते सर्वनामसंज्ञा न स्यात् । त्वकं पिता यस्य स त्वत्कपितृकः । अहकं पिता यस्य स मत्कपितृकः । इह समासात्प्रागेव प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञा निषिध्यते । अन्यथा लौकिके विग्रहवाक्य इव तत्राप्यकच् प्रवर्तेत । स च समासेऽपि श्रूयेत । अतिक्रान्तो भवकन्तमतिभवकानितिवत् । भाष्यकारस्तु त्वकत्पितृको मकत्पितृक इति रूपे इष्टापत्तिं कृत्वैतत्सूत्रं प्रत्याचख्यौ ॥ यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम् ॥ संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः । महासंज्ञाकरणेन तदनुगुणानामेव गणे संनिवेशात् । अतः संज्ञाकार्यमन्तर्गणकार्यं च तेषां न भवति । सर्वो नाम कश्चित्तस्मै सर्वाय देहि । अतिक्रान्तः सर्वमतिसर्वस्तस्मै अतिसर्वाय देहि । अतिकतरं कुलम् । अतितत् ॥ **तृतीयासमासे ।१।१।३० ॥** अत्र सर्वनामता न स्यात् । मासपूर्वाय । तृतीयासमासार्थवाक्येऽपि न । मासेन पूर्वाय ॥ **द्वन्द्वे च ।१।१।३१ ॥** द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा न । वर्णाश्रमेतराणाम् । समुदायस्यायं निषेधो न त्ववयवानाम् । नचैवं तदन्तविधिना सुट्प्रसङ्गः । सर्वनाम्नो विहितस्सामः सुडिति व्याख्यातत्वात् ॥ **विभाषा जसि ।१।१।३२ ॥** जसाधारं यत्कार्यं शीभावाख्यं तत्र कर्तव्ये द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा वा स्यात् । वर्णाश्रमेतरे । वर्णाश्रमेतराः । शीभावं प्रत्येव विभाषेत्युक्तमतो नाकच् । किंतु कप्रत्यय एव । वर्णाश्रमेतरकाः ॥ **प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च ।१।१।३३ ॥** एते जसः कार्यं प्रत्युक्तसंज्ञा वा स्युः । प्रथमे । प्रथमाः । शेषं रामवत् । तयः प्रत्ययः ततस्तदन्ता ग्राह्याः । द्वितये । द्वितयाः । शेषं रामवत् । नेमे । नेमाः ।

---

१ स्वस्य पूर्वादिशब्दस्याभिधेयेन अर्थेनापेक्ष्यमाणस्यावधेर्नियमः । नियमेनावधित्वापेक्षेऽर्थे वर्तमानतेत्यर्थः ॥

शेषं सर्ववत् ॥ विभाषाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसंख्यानम् * ॥ द्वितीयस्मै । द्वितीयायेत्यादि । एवं तृतीयः । अर्थवद्ग्रहणान्नेह । पटुजातीयाय । निर्जरः ॥ **जराया जरसन्यतरस्याम् ।७।२।१०१ ॥** जराशब्दस्य जरस् वा स्यादजादौ विभक्तौ ॥ पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशे प्राप्ते । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् जरशब्दस्य जरस् । निर्जरसौ । निर्जरसः । इनादीन् बाधित्वा परत्वाज्जरस् । निर्जरसा । निर्जरसे । निर्जरसः । पक्षे हलादौ च रामवत् । वृत्तिकृता तु पूर्वविप्रतिषेधेन इनातोः कृतयोः संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य जरसि कृते निर्जरसिन निर्जरसादिति रूपे न तु निर्जरसा निर्जरस इति केचिदित्युक्तम् । तथा भिसि निर्जरसैरिति रूपान्तरमुक्तम् । तदनुसारिभिश्च षष्ठ्येकवचने निर्जरस्येत्येव रूपं स्वीकृतम् । एतच्च भाष्यविरुद्धम् ॥ **पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु ।६।१।६३ ॥** पाद, दन्त, नासिका, मास, हृदय, निशा, असृज्, यूष, दोष्, यकृत्, शकृत्, उदक, आस्य एषां पदादय आदेशाः स्युः शसादौ वा । यत्तु आसनशब्दस्य आसन्नादेश इति काशिकायामुक्तं तत्प्रामादिकम् । पादः । पादौ । पादाः । पादम् । पादौ । पदः । पादान् । पदा । पादेन इत्यादि ॥ **सुडनपुंसकस्य ।१।१।४३ ॥** सुट् प्रत्याहारः स्वादिपञ्चवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि स्युरक्लीबस्य ॥ **स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ।१।४।१७ ॥** कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं पदसंज्ञं स्यात् ॥ **यचि भम् ।१।४।१८ ॥** यकारादिष्वजादिषु च कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं भसंज्ञं स्यात् ॥ **आकडारादेका संज्ञा ।१।४।१ ॥** इत ऊर्ध्वं कडाराः कर्मधारय इत्यतः प्रागेकस्यैकैव संज्ञा ज्ञेया । या पराऽनवकाशा च । तेन शसादावचि भसंज्ञैव न पदत्वम् । अतो जश्त्वं न । दतः । दता । जश्त्वम् । दद्भ्यामित्यादि । मासः । मासा । भ्यामि रुत्वे यत्वे च यलोपः । माभ्याम् । माभिरित्यादि ॥ **भस्य ।६।४।१२९ ॥** अधिकारोऽयम् ॥ **अल्लोपोऽनः ।६।४।१३४ ॥** अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपः स्यात् ॥ **रषाभ्यां नो णः समानपदे ।८।४।१ ॥** एकपदस्थाभ्यां रेफषकाराभ्यां परस्य नस्य णः स्यात् । यूष्णः । यूष्णा । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति पक्षे तु अड्व्यवाय इत्येवात्र णत्वम् । पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदिति तु इह नास्ति । तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति निषेधात् ॥ **न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य ।८।२।७ ॥** नेति प्रातिपदिकेति च लुप्तषष्ठीके पदे । प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदं तदन्तस्य नकारस्य लोपः स्यात् । नलोपस्यासिद्धत्वाद्दीर्घत्वमेत्वमैस्त्वं च न । यूषभ्याम् । यूषभिः । यूषभ्य इत्यादि ॥ **विभाषा ङिश्योः ।६।४।१३६ ॥** अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपो वा स्यात्

१ 'आस्नो वृकस्ये'त्यत्र वेदभाष्ये मुखपरत्वेन व्याख्यानात् । 'हव्या जुह्वान आसनि' इत्यादावपि आस्यशब्दस्यैव आसन्नादेशाच्च ।

ङिश्योः परयोः । यूष्णि । यूषणि । पक्षे रामवत् । पद्दन्निति सूत्रे प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थम् । तथा च । औङः श्यामपि दोषन्नादेशो भाष्ये ककुद्दोषणी इत्युदाहृतः । तेन 'पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियां', 'स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इति च संगच्छते । आसन्यं प्राणमूचुरिति च । आस्ये भवः आसन्यः । दोष्शब्दस्य नपुंसकत्वमप्यत एव भाष्यात् । तेन दक्षिणं दोर्निशाचर इति संगच्छते । भुजबाहू प्रवेष्टो दोरिति साहचर्यात्पुंस्त्वमपि । दोषं तस्य तथाविधस्य भजत इति । द्वयोरह्नोर्भवो द्व्यह्नः ॥ **संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्याऽहन्नन्यतरस्यां ङौ ।६।३। ११० ॥** संख्यादिपूर्वस्याह्नस्याऽहन्नादेशो वा स्यात् ङौ । द्व्यह्नि । द्व्यहनि । द्व्यह्ने । विगतमहर्व्यह्नः । व्यह्नि । व्यहनि । व्यह्ने । अह्नः सायः सायाह्नः । सायाह्नि । सायाहनि । सायाह्ने ॥

॥ **इत्यदन्ताः** ॥ ॥ विश्वपाः ॥ **दीर्घाज्जसि च ।६।१।१०५ ॥** दीर्घाज्जसि इचि च परे प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात् । वृद्धिः । विश्वपौ । सवर्णदीर्घः । विश्वपाः । यद्यपीह औङि नादिचीत्येव सिद्धं जसि तु सत्यपि पूर्वसवर्णदीर्घे क्षतिर्नास्ति तथापि गौर्यौ गौर्य इत्याद्यर्थं सूत्रमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् ॥ **आतो धातोः ।६।४।१४० ॥** आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याऽङ्गस्य लोपः स्यात् । अलोऽन्त्यस्य । विश्वपः । विश्वपा । विश्वपाभ्यामित्यादि । एवं शङ्खध्मादयः । धातोः किम् । हाहान् । टा सवर्णदीर्घः । हाहा । ङे वृद्धिः । हाहै । ङसिङसोर्दीर्घः । हाहाः । ओसि वृद्धिः । हाहौः । ङौ आद्गुणः । हाहे । शेषं विश्वपावत् । आत इति योगविभागादधातोरप्याकारलोपः क्वचित् । क्त्वः । श्वः ॥ **इत्यादन्ताः** ॥

॥ हरिः । प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । हरी ॥ **जसि च ।७।३।१०९ ॥** ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणः स्याज्जसि परे । हरयः ॥ **ह्रस्वस्य गुणः ।७।३।१०८ ॥** ह्रस्वस्य गुणः स्यात्संबुद्धौ । एङ्ह्रस्वादिति संबुद्धिलोपः । हे हरे । हरिम् । हरी । हरीन् ॥ **शेषो घ्यसखि ।१।४।७ ॥** अनदीसंज्ञौ ह्रस्वौ याविदुतौ तदन्तं सखिवर्जं घिसंज्ञं स्यात् । शेषः किम् । मत्यै । एकसंज्ञाधिकारात्सिद्धे शेषग्रहणं स्पष्टार्थम् । ह्रस्वौ किम् । वातप्रम्ये । इदुतौ किम् । मात्रे ॥ **आङो नाऽस्त्रियाम् ।७।३।१२० ॥** घेः परस्याङो ना स्यादस्त्रियाम् । आङिति टासंज्ञा प्राचाम् । हरिणा । अस्त्रियां किम् । मत्या ॥ **घेर्ङिति ।७।३।१११ ॥** घिसंज्ञकस्य ङिति सुपि गुणः स्यात् । हरये । घेः किम् । सख्ये । ङिति किम् । हरिभ्याम् । सुपि किम् । पट्वी । घेर्ङितीति गुणे कृते ॥ **ङसिङसोश्च ।६।१।११० ॥** एङो ङसिङसोरति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेः । हर्योः । हरीणाम् ॥ **अच्च घेः ।७।३।११९ ॥** इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरौत्स्याद् घेरन्तादेशश्चाकारः । हरौ । हर्योः । हरिषु । एवं श्रीपत्यग्निरविकव्यादयः ॥ **अनङ् सौ ।७।१।९३ ॥** सख्युरङ्गस्याऽनङादेशः स्यादसंबुद्धौ सौ परे । ङिच्चेत्यन्तादेशः ॥ **अलोन्त्यात्पूर्व उपधा ।१।१।६५ ॥** अन्त्यादलः पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः स्यात् ॥ **सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ ।६।४।८ ॥** नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे ॥ **अपृक्त एकाल्प्रत्ययः ।१।२।४१ ॥** एकाल्प्रत्ययो यः सोऽपृक्तसंज्ञः स्यात् ॥ **हल्-**

ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल् ।६।१।६८ ॥ हलन्तात्परं दीर्घौ यौ ङ्यापौ तदन्ताच्च परं सुतिसीत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते । हल्ङ्याब्भ्यः किम् । ग्रामणीः । दीर्घात्किम् । निष्कौशाम्बिः । अतिखट्वः । सुतिसीति किम् । अभैत्सीत् । तिपा सह चरितस्य सिपो ग्रहणात्सिचो ग्रहणं नास्ति । अपृक्तमिति किम् । बिभर्ति । हल् किम् । बिभेद । प्रथमहल् किम् । राजा । नलोपो न स्यात् संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् । सखा । हे सखे ॥ **सख्युरसंबुद्धौ ।७।१।९२ ॥** सख्युरङ्गात्परं संबुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानं णित्कार्यकृत् स्यात् ॥ **अचो ञ्णिति ।७।२।११५ ॥** ञिति णिति च परेऽजन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात् । सखायौ । सखायः । सखायम् । सखायौ । घिसंज्ञाऽभावान्न तत्कार्यम् । सख्या । सख्ये ॥ **ख्यत्यात्परस्य ।६।१।११२ ॥** खितिशब्दाभ्यां खीतीशब्दाभ्यां कृतयणादेशाभ्यां परस्य ङसिङसोरत उत्स्यात् । सख्युः ॥ **औत् ।७।३।११८ ॥** इदुद्भ्यां परस्य ङेरौत्स्यात् । उकारानुवृत्तिरुत्तरार्था । सख्यौ । शेषं हरिवत् । शोभनः सखा सुसखा । सुसखायौ । सुसखायः । अनङ्णिद्वद्भावयोराङ्गत्वात्तदन्तेऽपि प्रवृत्तिः । समुदायस्य सखिरूपत्वाभावादसखीति निषेधाप्रवृत्तेर्घिसंज्ञा । सुसखिना । सुसखये । ङसिङसोर्गुणे कृते कृतयणादेशत्वाभावात् ख्यत्यादित्युत्वं न । सुसखेः । सुसखौ इत्यादि । एवमतिशयितः सखा अतिसखा । परमः सखा यस्येति विग्रहे । परमसखा । परमसखायावित्यादि । गौणत्वेऽप्यनङ्णित्वे प्रवर्तेते । सखीमतिक्रान्तोऽतिसखिः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्न टच् । हरिवत् । इहानङ्णित्वे न भवतः । गोस्त्रियोरिति ह्रस्वेन सखिशब्दस्य लाक्षणिकत्वात् । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् ॥ **पतिः समास एव ।१।४।८ ॥** पतिशब्दः समास एव घिसंज्ञः स्यात् । पत्या । पत्ये । पत्युः । पत्यौ । शेषं हरिवत् । समासे तु भूपतिना । भूपतये । कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः ॥ **बहुगणवतुडतिसंख्या ।१।१।२३ ॥** एते संख्यासंज्ञाः स्युः ॥ **डति च ।१।१।२५ ॥** डत्यन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात् ॥ **प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः ।१।१।६१ ॥** लुक्श्लुलुप्शब्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमात्तत्तत्संज्ञं स्यात् ॥ **षड्भ्यो लुक् ।७।१।२२ ॥** षड्भ्यः परयोर्जश्शसोर्लुक् स्यात् ॥ **प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ।१।१।६२ ॥** प्रत्यये लुप्तेऽपि तदाश्रितं कार्यं स्यात् । इति जसि चेति गुणे प्राप्ते ॥ **न लुमताङ्गस्य ।१।१।६३ ॥** लुक् श्लु लुप् एते लुमन्तः । लुमता शब्देन लुप्ते तन्निमित्तमङ्गकार्यं न स्यात् । कति । कति । कतिभिः । कतिभ्यः । कतिभ्यः । कतीनाम् । कतिषु । अस्मद्युष्मत्षट्संज्ञकास्त्रिषु सरूपाः । त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । त्रयः । त्रीन् । त्रिभिः । त्रिभ्यः ॥ **त्रेस्त्रयः ।७।१।५३ ॥** त्रिशब्दस्य त्रयादेशः स्यादामि । त्रयाणाम् । परमत्रयाणाम् । गौणत्वे तु नेति केचित् । प्रियत्रीणाम् । वस्तुतस्तु प्रियत्रयाणाम् । त्रिषु । द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः ॥ **त्यदादीनामः[1] ।७।२।१०२ ॥** एषामकारोऽन्तादेशः स्याद्विभक्तौ ॥ द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः * ॥

---

१ सर्वाद्यन्तर्गणस्त्यदादिः ।

द्वौ २। द्वाभ्याम् ३। द्वयोः २। द्विपर्यन्तानां किम् । भवान् । भवन्तौ । भवन्तः । संज्ञायामुपसर्जनत्वे च नात्वम् । सर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वात् । द्विर्नाम कश्चित् । द्विः । द्वी । द्वावतिक्रान्तोऽतिद्विः । हरिवत् । प्राधान्ये तु परमद्वौ इत्यादि । औडुलोमिः । औडुलोमी । बहुवचने तु उडुलोमाः ॥ लोम्नोऽपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः * ॥ बाह्वादीञोऽपवादः । औडुलोमिम् । औडुलोमी । उडुलोमान् ॥ ॥ **इतीदन्ताः ॥ ॥** वातप्रमीरित्युणादिसूत्रेण माङ ईप्रत्ययः स च कित् । वातं प्रमिमीते वातप्रमीः । दीर्घाज्जसि च । वातप्रम्यौ । वातप्रम्यः । हे वातप्रमीः ॥ अमि पूर्वः ॥ वातप्रमीम् । वातप्रम्यौ । वातप्रमीन् । वातप्रम्या । वातप्रमीभ्याम् ३। वातप्रम्ये । वातप्रम्यः २। वातप्रम्योः २। वातप्रम्याम् । दीर्घत्वान्न नुट् । ङौ तु सवर्णदीर्घः । वातप्रमी । वातप्रमीषु । एवं ययीपप्यादयः । यान्त्यनेनेति ययीर्मार्गः । पाति लोकमिति पपीः सूर्यः । यापोः किद्वे चेति ईप्रत्ययः । क्विबन्तवातप्रमीशब्दस्य तु अमि शसि ङौ च विशेषः । वातप्रम्यम् । वातप्रम्यः । वातप्रम्यि । एरनेकाच इति वक्ष्यमाणो यण् । प्रधीवत् । बह्व्यः श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी । दीर्घङ्यन्तत्वाद्धल्ङ्याबिति सुलोपः ॥ **यू स्त्र्याख्यौ नदी ।१।४।३ ॥** ईदूदन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौ स्तः ॥ प्रथमलिङ्गग्रहणं च * ॥ पूर्वं स्त्र्याख्यस्योपसर्जनत्वेऽपि नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ **अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः ।७।३।१०७ ॥** अम्बार्थानां नद्यन्तानां च ह्रस्वः स्यात् संबुद्धौ । हे बहुश्रेयसि । शसि बहुश्रेयसीन् ॥ **आण् नद्याः ।७।३।११२ ॥** नद्यन्तात्परेषां ङितामाडागमः स्यात् ॥ **आटश्च ।६।१।९० ॥** आटोऽचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । बहुश्रेयस्यै । बहुश्रेयस्याः । नद्यन्तात्परत्वान्नुट् । बहुश्रेयसीनाम् ॥ **ङेराम् नद्याम्नीभ्यः ।७।३।११६ ॥** नद्यन्तादाबन्तान्नीशब्दाच्च ङेराम् स्यात् । इह परत्वादाटा नुड् बाध्यते । बहुश्रेयस्याम् । शेषमीप्रत्ययान्तवातप्रमीवत् । अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः ॥ अतिलक्ष्मीः । शेषं बहुश्रेयसीवत् । कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन्वा ब्राह्मणः कुमारी । क्यजन्तादाचारक्विबन्ताद्वा कर्तरि क्विप् । हल्ङ्याबिति सुलोपः ॥ **अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ ।६।४।७७ ॥** श्नुप्रत्ययान्तस्य इवर्णोवर्णान्तधातोर्भ्रू इत्यस्य चाङ्गस्येयङुवङौ स्तोऽजादौ प्रत्यये परे । ङिच्चेत्यन्तादेशः । आन्तरतम्यादेरियङ् ओरुवङ् । इतीयङि प्राप्ते ॥ **एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ।६।४।८२ ॥** धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ प्रत्यये परे । इति यण् । कुमार्यौ । कुमार्यः । हे कुमारि । अमि असि च । कुमार्यम् । कुमार्यः । कुमार्यै । कुमार्याः २। कुमारीणाम् । कुमार्याम् । प्रधी । प्रध्यौ । प्रध्यः । प्रध्यम् । प्रध्यः । उन्नयतीत्युन्नीः । धातुना संयोगस्य विशेषणादिह स्यादेव यण् । उन्न्यौ । उन्न्यः । हे उन्नीः । उन्न्यम् । ङेराम् । उन्न्याम् । एवं ग्रामणीः । अनेकाचः किम् । नीः । नियौ । नियः । अमि शसि च परत्वादियङ् । नियम् । नियः । ङेराम् । नियाम् । असंयोगपूर्वस्य किम् । सुश्रियौ । यवक्रियौ ॥ गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते * ॥ शुद्धधियौ । परमधियौ । कथं तर्हि दुर्धियो वृश्चिकभियेत्यादि । उच्यते । दुःस्थिता धीर्येषामिति विग्रहे दुरित्यस्य धीशब्दं प्रति गतित्वमेव नास्ति । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्ग-

संज्ञाः । वृश्चिकशब्दस्य बुद्धिकृतमपादानत्वं नेह विवक्षितम् । वृश्चिकसंबन्धिनी भीर्वृश्चिकभीरित्युत्तरपदलोपो वा ॥ **न भूसुधियोः ।६।४।८५ ॥** एतयोर्यण् न स्यादचि सुपि । सुधियौ । सुधिय इत्यादि । सखायमिच्छति सखीयति । ततः क्विप् । अल्लोपयलोपौ । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्यणि प्राप्ते । क्वौ लुप्तं न स्थानिवत् । एकदेशविकृतस्यानन्यतयाऽनङ्णित्वे । सखा । सखायौ । सखायः । हे सखीः । अमि पूर्वरूपात्परत्वाद्यणि प्राप्ते ततोऽपि परत्वात्सख्युरसंबुद्धाविति प्रवर्तते । सखायम् । सखायौ । शसि यण् । सख्यः । सह खेन वर्तत इति सखः । तमिच्छतीति सखीः । सुखमिच्छतीति सुखीः । सुतमिच्छतीति सुतीः । सख्यौ । सुख्यौ । सुत्यौ । ख्यत्यादिति दीर्घस्यापि ग्रहणादुकारः । सख्युः । सुख्युः । सुत्युः । लूनमिच्छतीति लूनीः । क्षाममिच्छतीति क्षामीः । प्रस्तीममिच्छतीति प्रस्तीमीः । एषां ङसिङसोर्यण् । नत्वमत्वयोरसिद्धत्वात् ख्यत्यादित्युत्वम् । लून्युः । क्षाम्युः । प्रस्तीम्युः । शुष्कीयतेः क्विप् । शुष्कीः । इयङ् । शुष्कियौ । शुष्कियः । ङसिङसोः शुष्किय इत्यादि ॥ ॥ **इति ईदन्ताः ॥** ॥ शंभुर्हरिवत् । एवं विष्णुवायुभान्वादयः ॥ **तृज्वत्क्रोष्टुः ।७।१।९५ ॥** क्रोष्टुशब्दस्तृजन्तेन तुल्यं वर्तते असंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने क्रोष्टृशब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ॥ **ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः ।७।३।११० ॥** ङौ सर्वनामस्थाने च परे ऋदन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । इति प्राप्ते ॥ **ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च ।७।१।९४ ॥** ऋदन्तानामुशनसादीनां चानङ् स्यादसंबुद्धौ सौ परे ॥ **अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तॄणाम् ।६।४।११ ॥** अबादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । नप्त्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम् । (उणादिनिष्पन्नानां तृन्तृजन्तानां चेद्भवति तर्हि नप्त्रादीनामेव) । तेन पितृभ्रातृप्रभृतीनां न । उद्गातृशब्दस्य तु भवत्येव । समर्थसूत्रे उद्गातार इति भाष्यप्रयोगात् । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् । क्रोष्टारौ । क्रोष्टून् ॥ **विभाषा तृतीयादिष्वचि ।७।१।९७ ॥** अजादिषु तृतीयादिषु क्रोष्टुर्वा तृज्वत् । क्रोष्ट्रा । क्रोष्ट्रे ॥ **ऋत उत् ।६।१।१११ ॥** ऋदन्तात् ङसिङसोरति परे उकार एकादेशः स्यात् । रपरत्वम् ॥ **रात्सस्य ।८।२।२४ ॥** रेफात्संयोगान्तस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य । रेफस्य विसर्गः । क्रोष्टुः । आमि परत्वात्तृज्वद्भावे प्राप्ते । नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन * ॥ क्रोष्टूनाम् । क्रोष्टरि । क्रोष्ट्रोः । पक्षे हलादौ च शंभुवत् ॥ ॥ **इत्युदन्ताः ॥** ॥ हूहूः । हूह्वौ । हूह्वः । हूहूम् । हूह्वौ । हूहूनित्यादि । अतिचमूशब्दे तु नदीकार्यं विशेषः । हे अतिचमु । अतिचम्वै । अतिचम्वाः २ । अतिचमूनाम् । अतिचम्वाम् । खलपूः ॥ **ओः सुपि ।६।४।८३ ॥** धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य उवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ सुपि । गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते । खलप्वौ । खलप्व इत्यादि । एवं सुल्वादयः । अनेकाचः किम् । लूः । लुवौ । लुवः । धात्ववयवेति किम् । उल्लूः । उल्लुवौ । उल्लुवः । असंयोगपूर्वस्य किम् । कटप्रुवौ । कटप्रुवः । गतीत्यादि किम् ।

परमलुवौ । सुपि किम् । लुलुवतुः । स्वभूः । न भूसुधियोः ॥ स्वभुवौ । स्वभुवः ॥ **वर्षाभ्वश्च । ६।४।८४ ॥** अस्योवर्णस्य यण् स्यादचि सुपि । वर्षाभ्वौ । वर्षाभ्वः । दृम्भतीति दृम्भूः । अन्दूदृम्भूजम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूरित्युणादिसूत्रेण व्युत्पादितः । दृम्भ्वौ । दृम्भ्वः । दृम्भूम् । दृम्भ्वौ । दृम्भून् । शेषं हूहूवत् । दृन्निति नान्ते हिंसार्थेऽव्यये भुवः क्विप् । दृन्भूः ॥ दृन्करपुनःपूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्यः * ॥ दृन्भ्वौ । दृन्भ्व इत्यादि खलपूवत् । करभ्वौ । करभ्वः । दीर्घपाठे तु कर एव कारः । स्वार्थिकः प्रज्ञाद्यण् । कारभ्वौ । कारभ्वः । पुनर्भूर्यौगिकः पुंसि । पुनर्भ्वावित्यादि । दृन्भूकाराभूशब्दौ स्वयंभूवत् ॥ **इत्यूदन्ताः ॥** ॥ धाता । हे धातः । धातारौ । धातारः ॥ ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम् * ॥ धातॄणामित्यादि । एवं नप्त्रादयः । उद्गातारौ । पिता । व्युत्पत्तिपक्षे नप्त्रादिग्रहणस्य नियमार्थत्वान्न दीर्घः । पितरौ । पितरः । पितरम् । पितरौ । शेष धातृवत् । एवं जामातृभ्रात्रादयः ॥ ना । नरौ । नरः । हे नः ॥ **नृ च ।६।४।६ ॥** नृ इत्येतस्य नामि वा दीर्घः स्यात् नृणाम् । नॄणाम् ॥ **इति ऋदन्ताः ॥** कॄ तॄ अनयोरनुकरणे प्रकृतिवदनुकरणमिति वैकल्पिकातिदेशादित्वे रपरत्वम् । कीः । किरौ । किरः । तीः । तिरौ । तिर इत्यादि गीर्वत् । इत्वाभावपक्षे तु ऋदुशन इति ऋतो ङीति च तपरकरणादनङ्गुणौ न । कॄः । क्रौ । क्रः । कॄम् । क्रौ । कॄन् । क्रा । क्रे इत्यादि ॥ **इति ऋदन्ताः ॥** ॥ गम्लृ शकॢ अनयोरनुकरणेऽनङ् । गमा । शका । गुणविषये तु लपरत्वम् । गमलौ । गमलः । गमलम् । गमलौ । गम्लृन् । गम्ला । गम्ले । ङसिङसोस्तु ऋत उदित्युत्वे संयोगान्तस्य लोपः । गमुल । शकुल । इत्यादि ॥ **इति लृदन्ताः ॥** ॥ सेः । सयौ । सयः । स्मृतेः । स्मृतयौ । स्मृतयः ॥ **इत्येदन्ताः ॥** ॥ **गोतो णित् ।७।१।९० ॥** गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णिद्वत् स्यात् । गौः । गावौ । गावः ॥ **औतोऽम्शसोः ।६।१।९३ ॥** आ ओत इति छेदः । ओकारादम्शसोरचि परे आकार एकादेशः स्यात् । शसा साहचर्यात्सुबेव अम् गृह्यते । नेह । अचिनवम् । असुनवम् । गाम् । गावौ । गाः । गवा । गवे । गोः । इत्यादि ॥ ओतो णिदिति वाच्यम् * ॥ विहितविशेषणं च * तेन सुद्यौः । सुद्यावौ । सुद्यावः । ओकारान्ताद्विहितं सर्वनामस्थानमिति व्याख्यानान्नेह । हे भानो । हे भानवः । उः शंभुः स्मृतो येन सः । स्मृतौः । स्मृतावौ । स्मृतावः । स्मृताम् । स्मृतावौ । स्मृताः । इत्यादि ॥ **इत्योदन्ताः ॥** ॥ **रायो हलि ।७।२।८५ ॥** रैशब्दस्याकारोन्तादेशः स्याद्धलि विभक्तौ । अचि आयादेशः ॥ राः । रायौ । रायः । रायम् । रायौ । रायः । राया । राभ्यामित्यादि ॥ **इत्यैदन्ताः ॥** ॥ ग्लौः । ग्लावौ । ग्लावः । ग्लावम् । ग्लावौ । ग्लावः । इत्यादि । औतोऽम्शसोरितीह न प्रवर्तते । ऐऔजिति सूत्रेण ओदौतोः सावर्ण्याभावज्ञापनात् ॥ ॥ **इत्यजन्ताः पुंलिङ्गः ॥**

रमा ॥ **औङ आपः ।७।१।१८ ॥** आबन्तादङ्गात्परस्यौङः शी स्यात् । औङित्यौकारविभक्तेः संज्ञा । रमे । रमाः ॥ **संबुद्धौ च ।७।३।१०६ ॥** आप एकारः स्यात्संबुद्धौ । एङ्-

ह्रस्वादिति संबुद्धिलोपः । हे रमे । हे रमे । हे रमाः । रमाम् । रमे । रमाः । स्त्रीत्वान्नत्वाभावः ॥ **आङि चापः ।७।३।१०५ ॥** आङि ओसि च परे आबन्तस्याङ्गस्य एकारः स्यात् । रमया । रमाभ्याम् । रमाभिः ॥ **याडापः ।७।३।११३ ॥** आपः परस्य ङिद्वचनस्य याडागमः स्यात् । **वृद्धिरेचि** । रमायै । सवर्णदीर्घः । रमायाः । रमयोः । रमाणाम् । रमायाम् । रमयोः । रमासु । एवं दुर्गादयः ॥ **सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च ।७।३।११४ ॥** आबन्तात्सर्वनाम्नः परस्य ङितः स्याट् स्यादापश्च ह्रस्वः । याटोऽपवादः । सर्वस्यै । सर्वस्याः २ । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादामि सर्वनाम्न इति सुट् । सर्वासाम् । सर्वस्याम् । सर्वयोः । सर्वासु । एवं विश्वादय आबन्ताः ॥ **विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ।१।१।२८ ॥** अत्र सर्वनामता वा स्यात् । उत्तरपूर्वस्यै । उत्तरपूर्वायै । दिङ्नामान्यन्तराले इति प्रतिपदोक्तस्य दिक्समासस्य ग्रहणान्नेह । योत्तरा सा पूर्वा यस्या उन्मुग्धायास्तस्यै उत्तरपूर्वायै । बहुव्रीहिग्रहणं स्पष्टार्थम् । अन्तरस्यै शालायै । बाह्यायै इत्यर्थः । अपुरीत्युक्तेर्नेह । अन्तरायै नगर्यै ॥ **विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् ।७।३।११५ ॥** आभ्यां ङितः स्याट् वा स्यादापश्च ह्रस्वः । इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम् । तीयस्य ङित्सूपसंख्यानात् । द्वितीयस्यै । द्वितीयायै । द्वितीयस्याः । द्वितीयायाः । द्वितीयस्याम् । द्वितीयायाम् । शेषं रमावत् । एवं तृतीया । अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः ॥ हे अम्ब । हे अक्क । हे अल्ल ॥ असंयुक्ता ये डलकास्तद्वतां ह्रस्वो न ॥ हे अम्बाडे । हे अम्बाले । हे अम्बिके । जरा । जरसौ । शीभावात्परत्वाज्जरस् । आमि नुटः परत्वाज्जरस् । जरसामित्यादि । पक्षे हलादौ च रमावत् । इह पूर्वविप्रतिषेधेन शीभावं कृत्वा संनिपातपरिभाषाया अनित्यतां चाश्रित्य जरसी इति केचिदाहुस्तन्निर्मूलम् । यद्यपि जरसादेशस्य स्थानिवद्भावेनाबन्तताामाश्रित्य । औङ आपः । आङि चापः । याडापः । ह्रस्वनद्यापः । ङेराम् । इति पञ्चापि विधयः प्राप्ताः । एवं नस्निशूप्स्तु । तथाप्यनल्विधावित्युक्तेर्न भवन्ति । आ आबिति प्रश्लिष्य आकाररूपस्यैवाऽऽपः सर्वत्र ग्रहणात् । एवं हल्ङ्याब्भ्यादिसूत्रेऽपि आ आप् ङी ई इति प्रश्लेषादतिखट्वः निष्कौशाम्बिरित्यादिसिद्धेर्दीर्घग्रहणं प्रत्याख्येयम् । नचैवमप्यतिखट्वायेत्यत्र स्वाश्रयमाकारत्वं स्थानिवद्भावेनाप्त्वं चाश्रित्य याट् स्यादिति वाच्यम् । आबन्तं यदङ्गं ततः परस्य याड्विधानात् । उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमात् । पद्दन्न इति नासिकाया नस् । नसः । नसा । नोभ्यामित्यादि । पक्षे सुटि च रमावत् । निशाया निश् । निशः । निशा ॥ **व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः ।८।२।३६ ॥** व्रश्चादीनां सप्तानां छशान्तयोश्च षकारोऽन्तादेशः स्याज्झलि पदान्ते च । षस्य जश्त्वेन डकारः । निड्भ्याम् । निड्भिः । सुपि डः सीति पक्षे धुट् । चर्त्वम् । तस्यासिद्धत्वाच्चयो द्वितीया इति टतयोष्ठथौ न । न पदान्ताट्टोरिति ष्टुत्वं न । निट्त्सु । निट्सु ॥ **षढोः कः सि ।८।२।४१ ॥** षस्य ढस्य च कः स्यात्सकारे परे । इति तु न भवति । जश्त्वं प्रत्यसिद्धत्वात् । केचित्तु व्रश्चादिसूत्रे दादेर्धातोरिति सूत्राद्धातोरित्यनुवर्तयन्ति ॥

तन्मते जश्त्वेन जकारे । निज्भ्याम् । निज्भिः । जश्त्वम् । श्चुत्वम् । चर्त्वम् । निच्शु । छत्वम् । निच्छु । चोः कुरिति कुत्वं तु न भवति । जश्त्वस्यासिद्धत्वात् ॥ मांसपृतनासानूनां मांस्पृत्स्नवो वाच्याः शसादौ वा * ॥ पृतः । पृता । पृद्भ्याम् । पक्षे सुटि च रमावत् । गोपा विश्वपावत् । मतिः प्रायेण हरिवत् । स्त्रीत्वान्नत्वाभावः । मतीः । नात्वं न । मत्या ॥ **ङिति ह्रस्वश्च ।१।४।६ ॥** इयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदूतौ ह्रस्वौ च इउवर्णौ स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तो ङिति परे ॥ आण् नद्याः ॥ मत्यै । मतये । मत्याः । मतेः । नदीत्वपक्षे औदिति ङेरौत्त्वे प्राप्ते ॥ **इदुद्भ्याम् ।७।३।११७ ॥** नदीसंज्ञकाभ्यामिदुद्भ्यां परस्य ङेराम् स्यात् । पक्षे अच्च घेः । मत्याम् । मतौ । एवं श्रुतिस्मृत्यादयः ॥ **त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ ।७।२।९९ ॥** स्त्रीलिङ्गयोरेतयोरेतावादेशौ स्तो विभक्तौ परतः ॥ **अचि र ऋतः ।७।२।१०० ॥** तिसृचतसृ एतयोर्ऋकारस्य रेफादेशः स्यादचि । गुणदीर्घोत्वानामपवादः । तिस्रः २ । आमि नुमचिरेति नुट् ॥ **न तिसृचतसृ ।६।४।४ ॥** एतयोर्नामि दीर्घो न स्यात् । तिसृणाम् । तिसृषु । स्त्रियामिति त्रिचतुरोर्विशेषणान्नेह । प्रियास्त्रयस्त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिः मतिवत् । आमि तु प्रियत्रयाणामिति विशेषः । प्रियास्तिस्रो यस्य स इति विग्रहे तु प्रियतिस्रा । प्रियतिस्रौ । प्रियतिस्रः । प्रियतिस्रमित्यादि । प्रियास्तिस्रो यस्य तत्कुलं प्रियत्रि । स्वमोर्लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावान्न तिस्रादेशः । न लुमतेति निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे प्रियतिसृ । रादेशात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् । प्रियतिसृणी । प्रियतिसृणि । तृतीयादिषु वक्ष्यमाणपुंवद्भावविकल्पात्पर्यायेण नुम्रभावौ । प्रियतिस्रा । प्रियतिसृणा । इत्यादि । द्वेरत्वे सत्याप् । द्वे २ । द्वाभ्याम् ३ । द्वयोः २ । गौरी । गौर्यौ । गौर्यः । नदीकार्यम् । हे गौरि । गौर्यै इत्यादि । एवं वाणीनद्यादयः । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणादनङि णिद्वद्भावे च प्राप्ते ॥ विभक्तौ लिङ्गविशिष्टग्रहणम् * ॥ सखी । सख्यौ । सख्यः । इत्यादि गौरीवत् । अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः । लक्ष्मीः । शेषं गौरीवत् । एवं तरीतन्त्र्यादयः[1] ॥ स्त्री । हे स्त्रि ॥ **स्त्रियाः ।६।४।७९ ॥** स्त्रीशब्दस्येयङ् स्यादजादौ प्रत्यये परे । स्त्रियौ । स्त्रियः ॥ **वाम्शसोः ।६।४।८० ॥** अमि शसि च स्त्रिया इयङ् वा स्यात् । स्त्रियम् । स्त्रीम् । स्त्रियौ । स्त्रियः । स्त्रीः । स्त्रिया । स्त्रियै । स्त्रियाः २ । स्त्रियोः । परत्वान्नुट् । स्त्रीणाम् । स्त्रियाम् । स्त्रियोः । स्त्रीषु । स्त्रियमतिक्रान्तः अतिस्त्रिः । अतिस्त्रियौ ॥ गुणनाभावौत्वनुड्भिः परत्वात्पुंसि बाध्यते । क्लीबे नुमा च स्त्रीशब्दस्येयङित्यवधार्यताम् ॥ जसि च ॥ अतिस्त्रियः । हे अतिस्त्रे । हे अतिस्त्रियौ । हे अतिस्त्रियः ॥ वाम्शसोः ॥ अतिस्त्रियम् । अतिस्त्रिम् । अतिस्त्रियौ । अतिस्त्रियः । अतिस्त्रीन् । अतिस्त्रिणा ॥ घेर्ङिति ॥ अतिस्त्रये । अतिस्त्रेः २ । अतिस्त्रियोः २ । अतिस्त्रीणाम् ॥ अच्च घेः ॥ अतिस्त्रौ । ओस्यौकारे च नित्यं स्यादम्शसोस्तु विभाषया । इयादेशोऽचि नान्यत्र स्त्रियाः पुंस्युपसर्जने ॥ क्लीबे तु नुम् । अतिस्त्रि । अतिस्त्रिणी । अति-

---

१ अवीतन्त्रीतरीलक्ष्मीधीह्रीश्रीणामुणादिषु । सप्तस्त्रीलिङ्गशब्दानां न सुलोपः कदाचन ॥

स्त्रीणि । अतिस्त्रिणा । अतिस्त्रिणे । ङेप्रभृतावजादौ वक्ष्यमाणपुंवद्भावात्पक्षे प्राग्वद्रूपम् । अतिस्त्रियै । अतिस्त्रियः २ । अतिस्त्रेः २ । अतिस्त्रिणोः २ । अतिस्त्रियोरित्यादि । स्त्रियां तु प्रायेण पुंवत् । शसि अतिस्त्रीः । अतिस्त्रिया । ङिति ह्रस्वश्चेति ह्रस्वान्तत्वप्रयुक्तो विकल्पः । अस्त्रीति तु इयङुवङ्स्थानावित्यस्यैव पर्युदासः । तत्संबन्धस्यैवानुवृत्तेर्दीर्घस्यायं निषेधो न तु ह्रस्वस्य । अतिस्त्रियै । अतिस्त्रिये । अतिस्त्रियाः २ । अतिस्त्रेः २ । अतिस्त्रीणाम् । अतिस्त्रियाम् । अतिस्त्रौ । श्रीः । श्रियौ । श्रियः ॥ **नेयङुवङ्स्थानावस्त्री ।१।४।४ ॥** इयङुवङोः स्थितिर्ययोस्तावीदूतौ नदीसंज्ञौ न स्तो न तु स्त्री । हे श्रीः । श्रियै । श्रिये । श्रियाः । श्रियः ॥ **वामि ।१।४।५ ॥** इयङुवङ्स्थानौ स्त्र्याख्यौ यू आमि वा नदीसंज्ञौ स्तो न तु स्त्री । श्रीणाम्-श्रियाम् । श्रियाम् । श्रियि । प्रधीशब्दस्य तु वृत्तिकारादीनां मते लक्ष्मीवद्रूपम् । पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति स्वीकारात् । लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं तदिति कैयटमते तु पुंवद्रूपम् । प्रकृष्टा धीरिति विग्रहे तु लक्ष्मीवत् । अमि शसि च प्रध्यं प्रध्य इति विशेषः । सुष्ठु धीर्यस्याः सुष्ठु ध्यायति वेति विग्रहे तु वृत्तिमते सुधीः श्रीवत् । मतान्तरे पुंवत् । सुष्ठु धीरिति विग्रहे तु श्रीवदेव । ग्रामणीः पुंवत् । ग्रामनयनस्योत्सर्गतः पुंधर्मतया पदान्तरं विना स्त्रियामप्रवृत्तेः । एवं खलपवनादेरपि पुंधर्मत्वमौत्सर्गिकं बोध्यम् । धेनुर्मतिवत् ॥ **स्त्रियां च ।७।१।९६ ॥** स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्दस्तृजन्तवद्रूपं लभते ॥ **ऋन्नेभ्यो ङीप् ।४।१।५ ॥** ऋदन्तेभ्यो नान्तेभ्यश्च स्त्रियां ङीप् स्यात् । क्रोष्ट्री । क्रोष्ट्र्यौ । क्रोष्ट्र्यः । वधूर्गौरीवत् । भ्रूः श्रीवत् । हे सुभ्रूः । कथं तर्हि हा पितः क्वासि हे सुभ्रु इति भट्टिः । प्रमाद एवायमिति बहवः । खलपूः पुंवत् । पुनर्भूः । दृन्करेति यणा उवङो बाधनान्नेयङुवङिति निषेधो न । हे पुनर्भु । पुनर्भ्वम् । पुनर्भ्वौ । पुनर्भ्वः ॥ **एकाजुत्तरपदे णः ।८।४।१२ ॥** एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन् समासे पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिस्थस्य नस्य नित्यं णत्वं स्यात् । आरम्भसामर्थ्यान्नित्यत्वे सिद्धे पुनर्णग्रहणं स्पष्टार्थम् । यणं बाधित्वा परत्वान्नुट् । पुनर्भूणाम् । वर्षाभूः । भेकजातौ नित्यस्त्रीत्वाभावात् । हे वर्षाभूः कैयटमते । मतान्तरे तु हे वर्षाभु । पुनर्नवायां तु हे वर्षाभु । भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दर्दुरे पुमानिति यादवः । वर्षाभ्वौ । वर्षाभ्वः । स्वयंभूः पुंवत् ॥ **न षट्स्वस्रादिभ्यः ।४।१।१० ॥** षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्रादिभ्यश्च ङीप्टापौ न स्तः ॥ स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा । याता मातेति सप्तैते स्वस्रादय उदाहृताः ॥ अप्तृन्निति दीर्घः । स्वसा । स्वसारौ । स्वसारः । माता पितृवत् । शसि मातॄः । द्यौर्गोवत् । राः पुंवत् ॥ नौर्ग्लौवत् ॥

॥ इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

अतोम् ।७।१।२४ ॥ अतोऽङ्गात् क्लीबात्स्वमोरम् स्यात् ॥ अमि पूर्वः ॥ ज्ञानम् । एङ्ह्रस्वादिति हल्मात्रलोपः । हे ज्ञान ॥ **नपुंसकाच्च ।७।१।१९ ॥** क्लीबात्परस्यौङः शी स्यात् । भसंज्ञायाम् ॥ **यस्येति च ।६।४।१४८ ॥** भस्येवर्णावर्णयोर्लोपः स्यादीकारे तद्धिते च परे ।

इत्यकारलोपे प्राप्ते ॥ औङः श्यां प्रतिषेधो वाच्यः * ॥ ज्ञाने **जश्शसोः शिः ।७।१।२०** ॥ क्लीबादनयोः शिः स्यात् । **शि सर्वनामस्थानम् ।१।१।४२** ॥ शि इत्येतदुक्तसंज्ञं स्यात् ॥ **नपुंसकस्य झलचः ।७।१।७२** ॥ झलन्तस्याऽजन्तस्य च क्लीबस्य नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे । उपधादीर्घः । ज्ञानानि । पुनस्तद्वत् । शेषं रामवत् । एवं धनवनफलादयः ॥ **अद्ड्डुतरादिभ्यः पञ्चभ्यः ।७।१।२५** ॥ एभ्यः क्लीबेभ्यः स्वमोरद्डादेशः स्यात् ॥ **टेः ।६।४।१४३** ॥ डिति परे भस्य टेर्लोपः स्यात् ॥ वावसाने ॥ कतरत् । कतरद् । कतरे । कतराणि । भस्येति किम् । पञ्चमः । टेर्लुप्तत्वात्प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घः एङ्ह्रस्वादिति संबुद्धिलोपश्च न भवति । हे कतरत् । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् । कतमत् । अन्यत् । अन्यतरत् । इतरत् । अन्यतमशब्दस्य तु अन्यतममित्येव ॥ एकतरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः * ॥ एकतरम् । सोरमादेशे कृते संनिपातपरिभाषया न जरस् । अजरम् । अजरसी । अजरे । परत्वाज्जरसि कृते झलन्तत्वान्नुम् ॥ **सान्तमहतः संयोगस्य ।६।४।१०** ॥ सान्तसंयोगस्य महतश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । अजरांसि । अजराणि । अमि लुकोऽपवादमम्भावं बाधित्वा परत्वाज्जरस् । ततः संनिपातपरिभाषया न लुक् । अजरसम् । अजरम् । अजरसी । अजरे । अजरांसि । अजराणि । शेषं पुंवत् । पद्दन्न इति हृदयोदकास्यानां हृद् उदन् आसन् । हृन्दि । हृदा । हृद्भ्यामित्यादि । उदानि । उद्ना । उदभ्यामित्यादि । आसानि । आस्ना । आसभ्यामित्यादि । मांसि । मांसा । मान्भ्यामित्यादि । वस्तुतस्तु प्रभृतिगृहणं प्रकारार्थमित्युक्तम् । अत एव भाष्ये मांस्पचन्या उखाया इत्युदाहृतम् । अयस्मयादित्वेन भत्वात्संयोगान्तलोपो न । पद्दन्नो इत्यत्र हि छन्दसीत्यनुवर्तितं वृत्तौ तथाप्यपोभीत्यत्र मासश्छन्दसीति वार्तिके छन्दोग्रहणसामर्थ्याल्लोकेऽपि क्वचिदिति कैयटोक्तरीत्या प्रयोगमनुसृत्य पदादयः प्रयोक्तव्या इति बोध्यम् ॥ **ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ।१।२।४७** ॥ क्लीबे प्रातिपदिकस्याऽजन्तस्य ह्रस्वः स्यात् । श्रीपं । ज्ञानवत् । श्रीपाय । अत्र संनिपातपरिभाषया आतो धातोरित्याकारलोपो न ॥ **स्वमोर्नपुंसकात् ।७।१।२३** ॥ क्लीबादङ्गात्परयोः स्वमोर्लुक् स्यात् । वारि ॥ **इकोऽचि विभक्तौ ।७।१।७३** ॥ इगन्तस्य क्लीबस्य नुमागमः स्यादचि विभक्तौ । वारिणी । वारीणि । न लुमतेति निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे संबुद्धिनिमित्तो गुणः । हे वारे । हे वारि । आङो ना । वारिणा । घेर्ङितीति गुणे प्राप्ते ॥ वृद्ध्यौत्वतृज्वद्भावगुणेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन * ॥ वारिणे । वारिणः । वारिणोः । नुमचिरेति नुट् । नामीति दीर्घः । वारीणाम् । वारिणि । वारिणोः । हलादौ हरिवत् ॥ **तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य ।७।१।७४** ॥ प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुंस्कमिगन्तं क्लीबं पुंवद्वा स्याट्टादावचि । अनादये । अनादिने इत्यादि । शेषं वारिवत् । पीलुर्वृक्षस्तत्फलं पीलु तस्मै पीलुने । अत्र न

---

१ डतरादिः सर्वाद्यन्तर्गणः ॥

पुंवत् । प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् ॥ **अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः ।७।१।७५ ॥** एषामनङ् स्याट्टादावचि स चोदात्तः ॥ अल्लोपोऽनः ॥ दध्ना । दध्ने । दध्नः । दध्नोः २ । दध्नि । दधनि । शेषं वारिवत् । एवमस्थिसक्थ्यक्षीणि । तदन्तस्याप्यनङ् । अतिदध्ना । सुधि । सुधिनी । सुधीनि । हे सुधे । हे सुधि । सुधिया । सुधिना । प्रध्या । प्रधिना । मधु । मधुनी । मधूनि । हे मधो । हे मधु । एवमम्ब्वादयः । सानुशब्दस्य स्नुर्वा । स्नूनि । सानूनि । प्रियक्रोष्टु । प्रियक्रोष्टुनी । तृज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् । प्रियक्रोष्टूनि । टादौ पुंवत्पक्षे प्रियक्रोष्ट्रा । प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्ट्रे । प्रियक्रोष्टवे । अन्यत्र तृज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुमेव । प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्टुने नुमचिरेति नुट् । प्रियक्रोष्टूनाम् । सुलु । सुलुनी । सुलूनि । पुनस्तद्वत् सुल्वा । सुलुना । धातृ । धातृणी । धातॄणि । हे धातः । हे धातृ । धात्रा । धातृणा । एवं ज्ञातृकर्त्रादयः ॥ **एच इग्घ्रस्वादेशे ।१।१।४८ ॥** आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु मध्ये एच इगेव स्यात् ॥ प्रद्यु । प्रद्युनी । प्रद्यूनि । प्रद्युनेत्यादि । इह न पुंवत् । यदिगन्तं प्रद्यु इति तस्य भाषितपुंस्कत्वाभावात् । एवमग्रेऽपि । प्ररि । प्ररिणी । प्ररीणि । प्ररिणा । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्रायो हलीत्यात्वम् । प्राराभ्याम् । प्राराभिः । नुमचिरेति नुड्यात्वे प्राराणामिति माधवः । वस्तुतस्तु संनिपातपरिभाषया नुड्यात्वं न । नामीति दीर्घस्त्वारम्भसामर्थ्यात्परिभाषां बाधत इत्युक्तम् । प्ररीणाम् । सुनु । सुनुनी । सुनूनि । सुनुना । सुनुने । इत्यादि ॥ **॥ इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥**

हो ढः ।८।२।३१ ॥ हस्य ढः स्याज्झलि पदान्ते च । हल्ङ्याबिति सुलोपः । पदान्तत्वाद्धस्य ढः । जश्त्वचर्त्वे । लिट् । लिड् । लिहौ । लिहः । लिहम् । लिहौ । लिहः । लिहा । लिड्भ्याम् । लिट्त्सु । लिट्सु ॥ **दादेर्धातोर्घः ।८।२।३२ ॥** उपदेशे दादेर्धातोर्हस्य घः स्याज्झलि पदान्ते च । उपदेशे किम् । अधोगित्यत्र यथा स्यात् । दामलिहमात्मन इच्छति दामलिह्यति । ततः क्विपि दामलिट् । अत्र मा भूत् ॥ **एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः ।८।२।३७ ॥** धातोरवयवो य एकाच् झषन्तस्तदवयवस्य बशः स्थाने भष् स्यात्सकारे ध्वशब्दे पदान्ते च । एकाचो धातोरिति सामानाधिकरण्येनान्वये तु इह न स्यात् । गर्दभमाचष्टे गर्दभयति । ततः क्विप् । णिलोपः । गर्धप् । झलीति निवृत्तम् । स्ध्वोर्ग्रहणसामर्थ्यात् । तेनेह न । दुग्धम् । दोग्धा । व्यपदेशिवद्भावेन धात्ववयवत्वाद्भष्भावः । जश्त्वचर्त्वे । धुक् । धुग् । दुहौ । दुहः । षत्वचर्त्वे । धुक्षु ॥ **वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् ।८।२।३३ ॥** एषां हस्य वा घः स्याज्झलि पदान्ते च । पक्षे ढः । ध्रुक् । ध्रुग् । ध्रुट् । ध्रुड् ॥ द्रुहौ । द्रुहः । ध्रुग्भ्याम् । ध्रुड्भ्याम् । ध्रुक्षु । ध्रुट्त्सु । ध्रुट्सु । एवं मुहष्णुहष्णिहाम् ॥ विश्ववाट् । विश्ववाड् । विश्ववाहौ । विश्ववाहः । विश्ववाहं । विश्ववाहौ ॥ **इग्यणः संप्रसारणम् ।१।१।४५ ॥** यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स संप्रसारणसंज्ञः स्यात् ॥ **वाह ऊठ् ।६।४।१३२ ॥** भस्य वाहः संप्रसारणमूठ् स्यात् ॥ **संप्रसारणाच्च ।६।१।१०८ ॥** संप्रसारणादचि परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् ॥ **एत्येधत्यूठ्सु ॥** विश्वौहः । विश्वौहेत्यादि ।

छन्दस्येव ण्विरिति पक्षे णिजन्ताद्विच् ॥ **चतुरनडुहोरामुदात्तः ।७।१।९८ ॥** अनयो-राम् स्यात्सर्वनामस्थाने स चोदात्तः ॥ **सावनडुहः ।७।१।८२ ॥** अस्य नुम् स्यात्सौ परे । आदित्यधिकारादवर्णात्परोऽयं नुम् । अतो विशेषविहितेनापि नुमा आम् न बाध्यते । अमा च नुम् न बाध्यते । सोर्लोपः । नुम्विधिसामर्थ्याद्वसुस्रंस्विति दत्वं न । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्न-लोपो न । अनड्वान् ॥ **अम् संबुद्धौ ।७।१।९९ ॥** चतुरनडुहोरम् स्यात्संबुद्धौ । अमोऽपवादः । हे अनड्वन् । अनड्वाहौ । अनड्वाहः । अनडुहा ॥ **वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः ।८।२।७२ ॥** सान्तवस्वन्तस्य स्रंसादेश्च दः स्यात्पदान्ते । अनडुद्भ्यामित्यादि । सान्तेति किम् । विद्वान् । पदान्ते इति किम् । स्रस्तम् । ध्वस्तम् ॥ **सहेः साडः सः ।८।३।५६ ॥** साड्रूपस्य सहेः सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । तुराषाट् । तुराषाड् । तुरासाहौ । तुरासाहः । तुराषाड्भ्या-मित्यादि । तुरं सहत इत्यर्थे छन्दसि सह इति ण्विः । लोके तु साहयतेः क्विप् । अन्येषाम-पीति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ **दिव औत् ।७।१।८४ ॥** दिविति प्रातिपदिकस्य औत्स्यात्सौ परे । अल्विधित्वेन स्थानिवत्त्वाभावाद्धल्ङ्याबिति सुलोपो न । सुद्यौः । सुदिवौ । सुदिवः । सुदि-वम् । सुदिवौ ॥ **दिव उत् ।६।१।१३१ ॥** दिवोऽन्तादेश उकारः स्यात्पदान्ते । सुद्यु-भ्याम् । सुद्युभिः । चत्वारः । चतुरः । चतुर्भिः । चतुर्भ्यः २ ॥ **षट्चतुर्भ्यश्च ।७।१। ५५ ॥** षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्च परस्यामो नुडागमः स्यात् । णत्वं । द्वित्वं । चतुर्ण्णाम् ॥ **रोः सुपि ।८।३।१६ ॥** सप्तमीबहुवचने परे रोरेव विसर्जनीयो नान्यरेफस्य । षत्वम् । षस्य द्वित्वे प्राप्ते ॥ **शरोऽचि ।८।४।४९ ॥** अचि परे शरो न द्वे स्तः । चतुर्षु । प्रियचत्वाः । हे प्रियचत्वः । प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वारः । गौणत्वे तु नुट् नेष्यते । प्रियचतुराम् । प्राधान्ये तु स्यादेव । परमचतुर्णाम् । कमलं कमलां वा आचक्षाणः कमल् । कमलौ । कमलः । षत्वं । कमल्षु ॥ **मो नो धातोः ।८।२।६४ ॥** धातोर्मस्य नः स्यात्पदान्ते । नत्वस्यासिद्ध-त्वान्नलोपो न । प्रशाम्यतीति प्रशान् । प्रशामौ । प्रशामः । प्रशान्भ्यामित्यादि ॥ **किमः कः ।७।२।१०३ ॥** किमः कः स्याद्विभक्तौ । अकच्सहितस्याप्ययमादेशः । कः । कौ । के । कम् । कौ । कान् । इत्यादि सर्ववत् ॥ **इदमो मः ।७।२।१०८ ॥** इदमो मः स्यात्सौ परे । त्यदाद्यत्वापवादः ॥ **इदोऽय् पुंसि ।७।२।१११ ॥** इदम इदोऽय् स्यात्सौ पुंसि । सोर्लोपः । अयम् । त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं च ॥ **दश्च ।७।२।१०९ ॥** इदमो दस्य मः स्याद्वि-भक्तौ । इमौ । इमे । त्यदादेः संबोधनं नास्तीत्युत्सर्गः ॥ **अनाप्यकः ।७।२।११२ ॥** अककारस्येदम् इदोऽन् स्यादापि विभक्तौ । आबिति टा इत्यारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः । अनेन ॥ **हलि लोपः ।७।२।११३ ॥** अककारस्येदम इदो लोपः स्यादापि हलादौ ॥ नान-र्थकेऽलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे * ॥ **आद्यन्तवदेकस्मिन् ।१।१।२१ ॥** एकस्मिन् क्रिय-माणं कार्यमादाविवाऽन्त इव स्यात् । आभ्याम् ॥ **नेदमदसोरकोः ।७।१।११ ॥** अक-

---

१ संयोगान्तलोपश्च.

कारयोरिदमदसोर्भिस ऐस् न स्यात् । एत्वम् । एभिः । अत्वम् । नित्यत्वात् ङेः स्मै पश्चाद्ध-लिलोपः । अस्मै । आभ्याम् । एभ्यः । अस्मात् । आभ्याम् । एभ्यः । अस्य । अनयोः । एषाम् । अस्मिन् । अनयोः । एषु । ककारयोगे तु अयकम् । इमकौ । इमके । इमकम् । इमकौ । इमकान् । इमकेन । इमकाभ्याम् । इमकैः ॥ **इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ।२।४।३२ ॥** अन्वादेशविषयस्येदमोऽनुदात्तोऽश् आदेशः स्यात्तृतीयादौ । अश्वचनं साकच्-कार्थम् ॥ **द्वितीयाटौस्स्वेनः ।२।४।३४ ॥** द्वितीयायां टौसोश्च परत इदमेतदोरेनादेशः स्यादन्वादेशे । किंचित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः । यथा-ऽनेन व्याकरणमधीतमेनं छन्दोऽध्यापयेति । अनयोः पवित्रं कुलमेनयोः प्रभूतं स्वमिति । एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः । गणयतेर्विच् । सुगण् । सुगणौ । सुगणः । सुगण्ठ्सु । सुगण्ट्सु । सुगण्सु । क्विप् । अनुनासिकस्य क्विझलोरिति दीर्घः । सुगाण् । सुगाणौ । सुगाणः । सुगाण्ठ्सु सुगाण्ट्सु । सुगाण्सु । परत्वादुपधादीर्घः । हल्ङ्यादि-लोपः । ततो नलोपः । राजा ॥ **न ङिसंबुद्ध्योः ।८।२।८ ॥** नस्य लोपो न स्यात् ङौ संबुद्धौ च । हे राजन् । ङौ तु छन्दस्युदाहरणम् । सुपां सुलुगिति ङेर्लुक् । निषेधसामर्थ्या-त्प्रत्ययलक्षणम् । परमे व्योमन् ॥ ङावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः * ॥ चर्मणि तिला अस्य चर्मतिलः । ब्रह्मणि निष्ठा अस्य ब्रह्मनिष्ठः । राजानौ । राजानः । राजानम् । राजानौ ॥ अल्लोपो-ऽनः । श्चुत्वम् । न चाल्लोपः स्थानिवत् । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् । नापि बहिरङ्गतयाऽसिद्धः । यथोद्देशपक्षे षाष्ठीं परिभाषां प्रति श्चुत्वस्यासिद्धतयाऽन्तरङ्गाभावेन परिभाषाया अप्रवृत्तेः । जञोर्ज्ञः । राज्ञः । राज्ञा ॥ **नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ।८।२।२ ॥** सुब्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृति तुग्विधौ च नलोपोऽसिद्धो नान्यत्र राजाश्व इत्यादौ । इत्य-सिद्धत्वादात्वमेत्वमैस्त्वं च न । राजभ्याम् । राजभिः । राज्ञे । राजभ्यः । राज्ञः । राज्ञोः । राज्ञाम् । राज्ञि । राजनि । प्रतिदीव्यतीति प्रतिदिवा । प्रतिदिवानौ । प्रतिदिवानः । अस्य भविषये-ऽल्लोपे कृते ॥ **हलि च ।८।२।७७ ॥** रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्याद्धलि । न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम् । दीर्घविधौ तन्निषेधात् । बहिरङ्गपरिभाषा तूक्तन्यायेन न प्रवर्तते । प्रतिदीव्नः । प्रतिदीव्नेत्यादि । यज्वा । यज्वानौ । यज्वानः ॥ **न संयोगाद्वमन्तात् ।६।४।१३७ ॥** वकारमकारान्तसंयोगात्परस्यानोऽकारस्य लोपो न स्यात् । यज्वनः । यज्वना । यज्वभ्यामित्यादि । ब्रह्मणः । ब्रह्मणा । ब्रह्मभ्यामित्यादि ॥ **इन्हन्पूषार्यम्णां शौ ।६।४।१२ ॥** एषां शावेवोपधाया दीर्घो नान्यत्र । इति निषेधे प्राप्ते ॥ **सौ च ।६।४।१३ ॥** इन्नादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सौ परे । वृत्रहा । हे वृत्रहन् । एकाजु-त्तरपदे ण इति णत्वम् । वृत्रहणौ । वृत्रहणः । वृत्रहणम् । वृत्रहणौ ॥ **हो हन्तेर्ञ्णि-न्नेषु ।७।३।५४ ॥** ञिति णिति च प्रत्यये नकारे च परे हन्तेर्हकारस्य कुत्वं स्यात् ॥ **हन्तेः**[१]

---

१ हन्तेरत्पूर्वस्येति सूत्रस्य योगविभागेन व्याख्यानेऽपि सूत्रपाठे एकस्यैव पठितत्वात् तत्पाठानुसारेणात्र तयोः सूत्राङ्क एक एव लिखितो वेदितव्यः ॥

।८।४।२२ ॥ उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णत्वं स्यात् । प्रहण्यात् ॥ **अत्पूर्वस्य ।८।४।२२** ॥ हन्तेरत्पूर्वस्यैव नस्य णत्वं नान्यस्य । प्रघ्नन्ति । योगविभागसामर्थ्यादनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति न्यायं बाधित्वा एकाजुत्तरपदे इति णत्वमपि निवर्त्तते । नकारे परे कुत्वविधिसामर्थ्यादल्लोपो न स्थानिवत् । वृत्रघ्नः । वृत्रघ्ना इत्यादि । यत्तु वृत्रघ्न इत्यादौ वैकल्पिकं णत्वं माधवेनोक्तं तद्भाष्यवार्तिकविरुद्धम् । एवं शार्ङ्गिन्यशस्विन्नर्यमन्पूषन् । यशस्विन्निति विन्प्रत्यये इनोऽनर्थकत्वेऽपि इन्हन्नित्यत्र ग्रहणं भवत्येव । अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीति वचनात् । अर्यम्णि । अर्यमणि । पूष्णि । पूषणि ॥ **मघवा बहुलम् ।६।४।१२८** ॥ मघवन्शब्दस्य वा तृ इत्यन्तादेशः स्यात् । ऋ इत् ॥ **उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः ।७।१।७०** ॥ अधातोरुगितो नलोपिनोऽञ्चतेश्च नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे । उपधादीर्घः । मघवान् । इह दीर्घे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वं न भवति बहुलग्रहणात् । तथा च श्वन्नुक्षन्निति निपातनान्मघशब्दान्मतुपा च भाषायामपि शब्दद्वयसिद्धिमाश्रित्यैतत् सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे । हविर्जक्षिति निःशङ्को मखेषु मघवानसाविति भट्टिः । मघवन्तौ । मघवन्तः । हे मघवन् । मघवन्तम् । मघवन्तौ । मघवतः । मघवता । मघवद्भ्यामित्यादि । तृत्वाभावे मघवा । छन्दसीवनिपौ चेति वनिबन्तं मध्योदात्तं छन्दस्येव, अन्तोदात्तं तु लोकेऽपीति विशेषः । मघवानौ । मघवानः । सुटि राजवत् ॥ **श्वयुवमघोनामतद्धिते ।६।४।१३३** ॥ अन्नन्तानां भसंज्ञकानामेषामतद्धिते परे संप्रसारणं स्यात् । संप्रसारणाच्च । आद्गुणः । मघोनः । अन्नन्तानां किम् । मघवतः । मघवता । स्त्रियां मघवती । अतद्धिते किम् । माघवनम् । मघोना । मघवभ्यामित्यादि । शुनः । शुना । श्वभ्यामित्यादि । युवन्शब्दे वस्योत्वे कृते ॥ **न संप्रसारणे संप्रसारणम् ।६।१।३७** ॥ संप्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः संप्रसारणं न स्यात् । इति यकारस्य नेत्वम् । अत एव ज्ञापकादन्त्यस्य यणः पूर्वं संप्रसारणम् । यूना । युवभ्यामित्यादि । अर्वा । हे अर्वन् ॥ **अर्वणस्त्रसावनञः ।६।४।१२७** ॥ नञा रहितस्यार्वन्नन्तस्याङ्गस्य तृ इत्यन्तादेशः स्यान्न तु सौ । उगित्त्वान्नुम् । अर्वन्तौ । अर्वन्तः । अर्वन्तम् । अर्वन्तौ । अर्वतः । अर्वता । अर्वद्भ्यामित्यादि । अनञः किम् । अनर्वा यज्ववत् ॥ **पथिमथ्यृभुक्षामात् ।७।१।८५** ॥ एषामाकारोऽन्तादेशः स्यात्सौ परे । आ आदिति प्रश्लेषेण शुद्धाया एव व्यक्तेर्विधानान्नानुनासिकः ॥ **इतोऽत्सर्वनामस्थाने ।७।१।८६** ॥ पथ्यादेरिकारस्याऽकारः स्यात्सर्वनामस्थाने परे ॥ **थो न्थः ।७।१।८७** ॥ पथिमथोस्थस्य न्थादेशः स्यात्सर्वनामस्थाने परे । पन्थाः । पन्थानौ । पन्थानः । पन्थानम् । पन्थानौ ॥ **भस्य टेर्लोपः ।७।१।८८** ॥ भसंज्ञकस्य पथ्यादेष्टेर्लोपः स्यात् । पथः । पथा । पथिभ्यामित्यादि ।

---

१ प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु चेति सूत्रविधीयमानमित्यर्थः ॥ २ सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति दीर्घः । मतुबन्तस्य तु अत्वसन्तस्येति ॥

एवं मन्थाः । ऋभुक्षाः । स्त्रियां नान्तलक्षणे ङीपि भत्वाट्टिलोपः । सुपथी । सुमथी नगरी । अनृभुक्षी सेना । आत्वं नपुंसके न भवति । न लुमतेति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् । सुपथि वनम् ॥ संबुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः * ॥ हे सुपथिन् । हे सुपथि । नलोपः सुप्स्वरेति नलोपस्यासिद्धत्वाद्ध्रस्वस्य गुणो न । द्विवचने भत्वाट्टिलोपः । सुपथी । शौ सर्वनामस्थानत्वात् । सुपन्थानि । पुनरपि सुपथि । सुपथी । सुपन्थानि सुपथा । सुपथे । सुपथिभ्यामित्यादि ॥ **ष्णान्ता षट् ।१।१।२४ ॥** षान्ता नान्ता च संख्या षट्संज्ञा स्यात् ॥ षड्भ्यो लुक् ॥ पञ्च २ । संख्या किम् । विप्रुषः । पामानः । शतानि सहस्राणीत्यत्र संनिपातपरिभाषया न लुक् । सर्वनामस्थानसंनिपातेन कृतस्य नुमस्तदविघातकत्वात् । पञ्चभिः । पञ्चभ्यः २ । षट्चतुर्भ्यश्चेति नुट् ॥ **नोपधायाः ।६।४।७ ॥** नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यान्नामि परे । नलोपः । पञ्चानाम् । पञ्चसु । परमपञ्च । परमपञ्चानाम् । गौणत्वे तु न लुमुटौ । प्रियपञ्चा । प्रियपञ्चानौ । प्रियपञ्चानः । प्रियपञ्चाम् । एवं सप्तन् नवन् दशन् ॥ **अष्टन आ विभक्तौ ।७।२।८४ ॥** अष्टन आत्वं स्याद्धलादौ विभक्तौ ॥ **अष्टाभ्य औश् ।७।१।२१ ॥** कृताकारादष्टनः परयोर्जश्शसोरौश् स्यात् । अष्टभ्य इति वक्तव्ये कृतात्वनिर्देशो जश्शसोर्विषये आत्वं ज्ञापयति । वैकल्पिकं चेदिदमष्टन आत्वम् । अष्टनो दीर्घादिति सूत्रे दीर्घग्रहणाज्ज्ञापकात् । अष्टौ २ । परमाष्टौ । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः २ । अष्टानाम् । अष्टासु । आत्वाभावे । अष्ट । अष्ट इत्यादि पञ्चवत् । गौणत्वे त्वात्वाभावे राजवत् । शसि प्रियाष्ट्नः । इह पूर्वस्मादपि विधावल्लोपस्य स्थानिवद्भावान्न ष्टुत्वम् । कार्यकालपक्षे बहिरङ्गस्याल्लोपस्यासिद्धत्वाद्वा । प्रियाष्ट इत्यादि । जश्शसोरनुमीयमानमात्वं प्राधान्य एव न तु गौणतायाम् । तेन प्रियाष्टो हलादावेव वैकल्पिकमात्वम् । प्रियाष्टाभ्याम् । प्रियाष्टाभिः । प्रियाष्टाभ्यः २ । प्रियाष्टासु । प्रियाष्टो राजवत्सर्वं हाहावच्चापरं हलि ॥ भष्भावः । जश्त्वचर्त्वे । भुत् । भुद् । बुधौ । बुधः । बुधा । भुद्भ्याम् । भुत्सु ॥ **ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च ।३।२।५९ ॥** एभ्यः क्विन् स्यात् । अलाक्षणिकमपि किंचित्कार्यं निपातनाल्लभ्यते । निरुपपदाद्युजेः क्विन् । कनावितौ ॥ **कृदतिङ् ।३।१।९३ ॥** संनिहिते धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात् ॥ **वेरपृक्तस्य ।६।१।६७ ॥** अपृक्तस्य वस्य लोपः स्यात् । कृत्तद्धितेति प्रातिपदिकत्वात्स्वादयः ॥ **युजेरसमासे ।७।१।७१ ॥** युजेः सर्वनामस्थाने नुम् स्यादसमासे । सुलोपः । संयोगान्तस्य लोपः ॥ **क्विन्प्रत्ययस्य कुः ।८।२।६२ ॥** क्विन्प्रत्ययो यस्मात्तस्य कवर्गोऽन्तादेशः स्यात्पदान्ते । नस्य कुत्वेनानुनासिको ङकारः । युङ् । नश्चापदान्तस्येति नुमोऽनुस्वारः परसवर्णः तस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वं न । युञ्जौ । युञ्जः । युञ्जम् । युजौ । युजः । युजा । युग्भ्यामित्यादि । असमासे किम् ॥ **चोः कुः ।८।२।३० ॥** चवर्गस्य कवर्गः स्याज्झलि पदान्ते च ।

---

१ इदं अनुमीयमानं अष्टन आ इति सूत्रविहितं च ॥ २ दीर्घात् अष्टन्शब्दात् असर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्तेति अष्टनो दीर्घादिति सूत्रार्थः ॥ ३ अपरं आत्वपक्षीयमित्यर्थः ॥

इति कुत्वम् । क्विन्प्रत्ययस्येति कुत्वस्यासिद्धत्वात् । सुयुक् । सुयुग् । सुयुजौ । सुयुजः । युजेरिति धातुपाठपठितेकारविशिष्टस्यानुकरणं न त्विका निर्देशः । तेनेह न । युज्यते समाधत्ते इति युक् । युज समाधौ दैवादिक आत्मनेपदी । संयोगान्तलोपः । खन् । खञ्जौ । खञ्जः । इत्यादि । व्रश्चेति षत्वम् । जश्त्वचर्त्वे । राट् । राड् । राजौ । राजः । राट्सु । राट्त्सु । एवं विभ्राट् । देवेट् । देवेजौ । देवेजः । विश्वसृट् । विश्वसृड् । विश्वसृजौ । विश्वसृजः । इह सृजियुज्योः कुत्वं नेति क्लीबे वक्ष्यते । परिमृट् । षत्वविधौ राजिसाहचर्यात् टुभ्राजृ दीप्ताविति । फणादिरेव गृह्यते । यस्तु एजृभ्रेजृभ्राजृ दीप्ताविति तस्य कुत्वमेव । विभ्राक् । विभ्राग् । विभ्राग्भ्यामित्यादि ॥ परौ व्रजेः षः पदान्ते * ॥ परावुपपदे व्रजेः क्विप् स्याद्दीर्घश्च पदान्तविषये षत्वं च । परित्यज्य सर्वं व्रजतीति परिव्राट् । परिव्राजौ । परिव्राजः ॥ **विश्वस्य वसुराटोः ।६।३।१२८॥** विश्वशब्दस्य दीर्घः स्याद्वसौ राट्शब्दे च परे । विश्वं वसु यस्य स विश्वावसुः । राडिति पदान्तोपलक्षणार्थम् । चर्त्वमविवक्षितम् । विश्वाराट् । विश्वाराड् । विश्वराजौ । विश्वराजः । विश्वाराड्भ्यामित्यादि ॥ **स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ।८।२।२९ ॥** पदान्ते झलि च परे यः संयोगस्तदाद्योः सकारककारयोर्लोपः स्यात् । भृट् । भृड् । सस्य श्चुत्वेन शः । तस्य जश्त्वेन जः । भृज्जौ । भृज्जः । ऋत्विगित्यादिना ऋतावुपपदे यजेः क्विन् । क्विन्नन्तत्वात्कुत्वम् । ऋत्विक् । ऋत्विग् । ऋत्विजौ । ऋत्विजः । रात्सस्येति नियमान्न संयोगान्तलोपः । ऊर्क् । ऊर्ग् । ऊर्जौ । ऊर्जः । त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं च ॥ **तदोः सः सावनन्त्ययोः ।७।२।१०६ ॥** त्यदादीनां तकारदकारयोरनन्त्ययोः सः स्यात्सौ परे । स्यः । त्यौ । त्ये । त्यम् । त्यौ । त्यान् । सः । तौ । ते । परमसः । परमतौ । परमते । द्विपर्यन्तानामित्येव । नेह । त्वम् । नच तकारोच्चारणसामर्थ्यान्नेति वाच्यम्, अतित्वमिति गौणे चरितार्थत्वात् । संज्ञायां गौणत्वे चात्वसत्वे न । त्यद् । त्यदौ । त्यदः । अतित्यद् । अतित्यदौ । अतित्यदः । यः । यौ । ये । एषः । एतौ । एते । अन्वादेशे तु । एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः २ ॥ **ङे प्रथमयोरम् ।७।१।२८ ॥** युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङे इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्चामादेशः स्यात् ॥ **मपर्यन्तस्य ।७।२।९१ ॥** इत्यधिकृत्य ॥ **त्वाहौ सौ ।७।२।९४ ॥** युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्व अह इत्येतावादेशौ स्तः सौ परे ॥ **शेषे लोपः ।७।२।९० ॥** आत्वयत्वनिमित्तेतरविभक्तौ परतो युष्मदस्मदोरन्त्यस्य लोपः स्यात् ॥ कतो गुणे ॥ अमि पूर्वः ॥ त्वम् । अहम् । ननु त्वं स्त्री अहं स्त्री इत्यत्र त्व अम् अह अम् इति स्थिते अमि पूर्वरूपं परमपि बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वाट्टाप् प्राप्नोति । सत्यम् । अलिङ्गे युष्मदस्मदी । तेन स्त्रीत्वाभावान्न टाप् । यद्वा शेष इति सप्तमी स्थानिनोऽधिकरणत्वविवक्षया । तेन मपर्यन्ताच्छेषस्य अद् इत्यस्य लोपः । स च परोऽप्यन्तरङ्गे अतो गुणे कृते प्रवर्तते । अदन्तत्वाभावान्न टाप् । परमत्वम् । परमाहम् । अतित्वम् । अत्यहम् ॥ **युवावौ द्विवचने ।७।२।९२ ॥** द्वयोरुक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य युवावौ स्तो विभक्तौ ॥ **प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ।७।**

२।८८ ॥ इह युष्मदस्मदोराकारोऽन्तादेशः स्यात् । औङीत्येव सुवचम् । भाषायां किम् । युवं वस्त्राणि । युवाम् । आवाम् । मपर्यन्तस्य किम् । साकच्कस्य मा भूत् । युवकाम् । आवकाम् । त्वया मयेत्यत्र त्व्या म्येति मा भूत् । युवकाभ्यामावकाभ्यामिति च न सिध्येत् ॥ **यूयवयौ जसि** ।७।२।९३ ॥ स्पष्टम् । यूयम् । वयम् । परमयूयम् । परमवयम् । अतियूयम् । अतिवयम् । इह शेषे लोपोऽन्त्यलोप इति पक्षे जसः शी प्राप्तः । अङ्गकार्ये कृते पुनर्नाङ्गकार्यमिति न भवति । ङेप्रथमयोरित्यत्र मकारान्तरं प्रश्लिष्य अम् मान्त एवावशिष्यते नतु विक्रियत इति व्याख्यानाद्वा ॥ **त्वमावेकवचने** ।७।२।९७ ॥ एकस्योक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ स्तो विभक्तौ ॥ **द्वितीयायां च** ।७।२।८७ ॥ युष्मदस्मदोराकारः स्यात् । त्वाम् । माम् । युवाम् । आवाम् ॥ **शसो न** ।७।१।२९ ॥ नेत्यविभक्तिकम् । युष्मदस्मद्भ्यां परस्य शसो नकारः स्यात् । अमोऽपवादः । आदेः परस्य । संयोगान्तस्य लोपः । युष्मान् । अस्मान् ॥ **योऽचि** ।७।२।८९ ॥ अनयोर्यकारादेशः स्यादनादेशेऽजादौ परतः । त्वया । मया ॥ **युष्मदस्मदोरनादेशे** ।७।२।८६ ॥ अनयोराकारः स्यादनादेशे हलादौ विभक्तौ । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । युष्माभिः । अस्माभिः ॥ **तुभ्यमह्यौ ङयि** ।७।२।९५ ॥ अनयोर्मपर्यन्तस्य तुभ्यमह्यौ स्तो ङयि । अमादेशः । शेषे लोपः । तुभ्यम् । मह्यम् । परमतुभ्यम् । परममह्यम् । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् ॥ **भ्यसो भ्यम्** ।७।१।३० ॥ भ्यसो भ्यम् अभ्यम् वा आदेशः स्यात् । आद्यः शेषे लोपस्यान्तलोपत्व एव । तत्राङ्गवृत्तपरिभाषया[2] एत्वं न । अभ्यम् तु पक्षद्वयेऽपि साधुः । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् ॥ **एकवचनस्य च** ।७।१।३२ ॥ आभ्यां पञ्चम्येकवचनस्यात्स्यात् । त्वत् । मत् । ङसेश्चेति सुवचम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् ॥ **पञ्चम्या अत्** ।७।१।३१ ॥ आभ्यां पञ्चम्या भ्यसोऽत्स्यात् । युष्मत् । अस्मत् ॥ **तवममौ ङसि** ।७।२।९६॥ अनयोर्मपर्यन्तस्य तवममौ स्तो ङसि ॥ **युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्** ।७।१।२७ ॥ स्पष्टम् । तव । मम । युवयोः । आवयोः ॥ **साम आकम्** ।७।१।३३ ॥ आभ्यां परस्य साम आकं स्यात् । भाविनः सुटो निवृत्त्यर्थं ससुट्कनिर्देशः । युष्माकम् । अस्माकम् । त्वयि । मयि । युवयोः । आवयोः । युष्मासु । अस्मासु ॥

समस्यमाने द्व्येकत्ववाचिनी युष्मदस्मदी । समासार्थोऽन्यसंख्यश्चेत्स्तो युवावौ त्वमावपि ॥ १ ॥
सुजस्ङेङस्सु परत आदेशाः स्युः सदैव ते । त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तवममावपि ॥ २ ॥
एते परत्वाद्बाधन्ते युवावौ विषये स्वके । त्वमावपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः ॥ ३ ॥
द्व्येकसंख्यः समासार्थो बह्वर्थे युष्मदस्मदी । तयोरव्द्येकतार्थत्वान्न युवावौ त्वमौ च न ॥ ४ ॥

त्वां मां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे । अतित्वम् । अत्यहम् । अतित्वाम् । अति-

---

१ ओकारसकारभकारादौ सुपि परतः सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच् । अन्यत्र तु सुबन्तस्य टेः प्रागकच् इति सिद्धान्तितत्वेन युवकाम् आवकामित्यत्र दोषाभावात् मपर्यन्तस्येत्यधिकारस्य प्रयोजनान्तरमाह—त्वया मयेति । योऽचीत्यत्र अच्ये इति न्यासेन त्वया मयेति सिद्धौ दोषान्तरमाह—युवकाभ्यामिति ॥ २ अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः—अङ्गाधिकारे वृत्तं निष्पन्नं कार्यं तस्मिन्सति पुनरन्यस्याङ्गकार्यस्य प्रवृत्तौ प्राप्तायामविधिरित्यर्थः ॥

माम् । अतियूयम् । अतिवयम् । अतित्वाम् २ । अतिमाम् २ । अतित्वान् । अतिमान् । अतित्वया । अतिमया । अतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतित्वाभिः । अतिमाभिः । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । अतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतित्वभ्यम् । अतिमभ्यम् । ङसिभ्यसोः । अतित्वत् २ । अतिमत् २ । भ्यामि प्राग्वत् । अतितव । अतिमम । अतित्वयोः । अतिमयोः । अतित्वाकम् । अतिमाकम् । अतित्वयि । अतिमयि । अतित्वयोः । अतिमयोः । अतित्वासु । अतिमासु । युवाम् आवां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे सुजसङेङस्सु प्राग्वत् । औअमौट्सु । अतियुवाम् ३ । अत्यावाम् ३ । अतियुवान् । अत्यावान् । अतियुवया । अत्यावया । अतियुवाभ्याम् ३ । अत्यावाभ्याम् ३ । अतियुवाभिः । अत्यावाभिः । भ्यसि । अतियुवभ्यम् । अत्यावभ्यम् । ङसिभ्यसोः । अतियुवत् २ । अत्यावत् २ । ओसि । अतियुवयोः २ । अत्यावयोः २ । अतियुवाकम् । अत्यावाकम् । अतियुवयि । अत्यावयि । अतियुवासु । अत्यावासु । युष्मानस्मान्वेति विग्रहे सुजसङेङस्सु प्राग्वत् । औअमौट्सु । अतियुष्माम् ३ । अत्यस्माम् ३ । अतियुष्मान् । अत्यस्मान् । अतियुष्मया । अत्यस्मया । अतियुष्माभ्याम् ३ । अत्यस्माभ्याम् ३ । अतियुष्माभिः । अत्यस्माभिः । भ्यसि । अतियुष्मभ्यम् । अत्यस्मभ्यम् । ङसिभ्यसोः । अतियुष्मत् । अत्यस्मत् । ओसि । अतियुष्मयोः २ । अत्यस्मयोः २ । अतियुष्माकम् । अत्यस्माकम् । अतियुष्मयि । अत्यस्मयि । अतियुष्मासु । अत्यस्मासु ॥ **पदस्य ।८।१।१६ ॥ पदात् ।८।१।१७॥ अनुदात्तं सर्वमपादादौ ।८।१।१८ ॥** इत्यधिकृत्य ॥ **युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वांनावौ ।८।१।२० ॥** पदात्परयोरपादादौ स्थितयोरनयोः षष्ठ्यादिविशिष्टयोर्वांनावित्यादेशौ स्तस्तौ चानुदात्तौ ॥ **बहुवचनस्य वस्नसौ ।८।१।२१ ॥** उक्तविधयोः षष्ठ्यादिबहुवचनान्तयोर्वस्नसौ स्तः । वां नावोरपवादः ॥ **तेमयावेकवचनस्य ।८।१।२२ ॥** उक्तविधयोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोस्ते मे एतौ स्तः ॥ **त्वामौ द्वितीयायाः ।८।१।२३ ॥** द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वा मा एतौ स्तः ॥ श्रीशस्त्वाऽवतु मापीह दत्तात्ते मेऽपि शर्म सः । स्वामी ते मेऽपि स हरिः पातु वामपि नौ विभुः ॥ १ ॥ सुखं वां नौ ददात्वीशः पतिर्वामपि नौ हरिः । सोऽव्याद्वो नः शिवं वो नो दद्यात्सेव्योऽत्र वः स नः ॥ २ ॥ पदात्परयोः किम् । वाक्यादौ मा भूत् । त्वां पातु । मां पातु । अपादादौ किम् । वेदैरशेषैः संवेद्योऽस्मान्कृष्णः सर्वदावतु ॥ स्थग्रहणाच्छ्रूयमाणविभक्तिकयोरेव । नेह । इति युष्मत्पुत्रो ब्रवीति । इत्यस्मत्पुत्रो ब्रवीति ॥ समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः * ॥ एकतिङ् वाक्यम् । तेनेह न । ओदनं पच तव भविष्यति । इह तु स्यादेव । शालीनां ते ओदनं दास्यामीति ॥ एते वांनावादय आदेशा अनन्वादेशे वा वक्तव्याः * ॥ अन्वादेशे तु नित्यं स्युः । धाता ते भक्तोऽस्ति । धाता तव भक्तोऽस्तीति वा । तस्मै ते नम इत्येव ॥ **न चवाहाहैवयुक्ते ।८।१।२४ ॥** चादिपञ्चकयोगे नैते आदेशाः स्युः । हरिस्त्वां मां च रक्षतु । कथं त्वां मां वा न रक्षेदित्यादि ।

युक्तग्रहणात्साक्षाद्योगेऽयं निषेधः । परम्परासंबन्धे तु आदेशः स्यादेव । हरो हरिश्च मे स्वामी । **पश्यार्थैश्चानालोचने ।८।१।२५ ॥** अचाक्षुषज्ञानार्थैर्धातुभिर्योगे एते आदेशा न स्युः । चेतसा त्वां समीक्षते । परम्परासंबन्धेऽप्ययं निषेधः । भक्तस्तव रूपं ध्यायति । आलोचने तु भक्तस्त्वा पश्यति चक्षुषा ॥ **सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ।८।१।२६ ॥** विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तात्परयोनरयोरन्वादेशेऽप्येते आदेशा वा स्युः । भक्तस्त्वमप्यहं तेन हरिस्त्वां त्रायते स माम् । त्वा मेति वा ॥ **सामन्त्रितम् ।२।३।४८ ॥** संबोधने या प्रथमा तदन्तमामन्त्रितसंज्ञं स्यात् ॥ **आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ।८।१।७२ ॥** स्पष्टम् । अग्ने तव । देवास्मान्पाहि । अग्ने नय । अग्न इन्द्र वरुण । इह युष्मदस्मदोरादेशस्तिङन्तनिघात आमन्त्रितनिघातश्च न । सर्वदा रक्ष देव न इत्यत्र तु देवेत्यस्याविद्यमानवद्भावेऽपि ततः प्राचीनं रक्षेत्येतदाश्रित्यादेशः । एवम् इमं मे गङ्गे यमुने इति मन्त्रे यमुन इत्यादिभ्यः प्राचीनामन्त्रिताविद्यमानवद्भावेऽपि मेशब्दमेवाश्रित्य सर्वेषां निघातः ॥ **नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ।८।१।७३ ॥** विशेष्यं समानाधिकरणे आमन्त्रिते परे नाविद्यमानवत्स्यात् । हरे दयालो नः पाहि । अग्ने तेजस्विन् ॥ **विभाषितं विशेषवचने ।८।१।७४ ॥** अत्र भाष्यम् । बहुवचनमिति वक्ष्यामीति । बहुवचनान्तं विशेष्यं समानाधिकरणे आमन्त्रिते विशेषणे परे अविद्यमानवद्वा । यूयं प्रभवो देवाः शरण्याः । युष्मान् भजे वो भजे इति वा । इहान्वादेशेऽपि वैकल्पिका आदेशाः । सुपात् । सुपाद् । सुपादौ । सुपादः । सुपादम् । सुपादौ ॥ **पादः पत् ।६।४।१३० ॥** पाच्छब्दान्तं यदङ्गं भं तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः स्यात् । सुपदः । सुपदा । सुपाद्भ्यामित्यादि । अग्निं मथ्नातीत्यग्निमत् । अग्निमद् । अग्निमथौ । अग्निमथः । अग्निमद्भ्यामित्यादि । ऋत्विगित्यादिसूत्रेणाञ्चेः सुप्युपपदे क्विन् ॥ **अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति ।६।४।२४ ॥** हलन्तानामनिदितामङ्गानामुपधाया नस्य लोपः स्यात्किति ङिति च । उगिदचामिति नुम् । संयोगान्तस्य लोपः । नुमो नकारस्य क्विन्प्रत्ययस्य कुरिति कुत्वेन ङकारः । प्राङ् । अनुस्वारपरसवर्णौ । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । प्राञ्चम् । प्राञ्चौ ॥ **अचः ।६।४।१३८ ॥** लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य लोपः स्यात् ॥ **चौ ।६।३।१३८ ॥** लुप्ताकारनकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् । प्राचः । प्राचा । प्राग्भ्यामित्यादि । प्रत्यङ् । प्रत्यञ्चौ । प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चम् । प्रत्यञ्चौ । अच इति लोपस्य विषयेऽन्तरङ्गोऽपि यण् न प्रवर्तते । अकृतव्यूहा इति परिभाषया । प्रतीचः । प्रतीचा । अमुमञ्चतीति विग्रहे । अदस् अञ्च् इति स्थिते ॥ **विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतौ वप्रत्यये ।६।३।९२ ॥** अनयोः सर्वनाम्नश्च टेरद्र्यादेशः स्याद्वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे । अदद्रि अञ्च् इति स्थिते । यण् ॥ **अदसोऽसेर्दादु दो मः ।८।२।८० ॥** अदसोऽसान्तस्य दात्परस्य उदूतौ स्तो दस्य च मः ॥ उ इति ह्रस्वदीर्घयोः समाहारद्वन्द्वः । आन्तरतम्याद्ध्रस्वव्यञ्जनयोर्ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घः । अमुमुयङ् । अमुमुयञ्चौ । अमुमुयञ्चः । अमुमुयञ्चम् । अमुमुयञ्चौ । अमुमुईचः । अमुमुईचा । अमुमुयग्भ्यामित्यादि ।

मुत्वस्यासिद्धत्वान्न यण् । अन्त्यबाधेऽन्त्यसदेशस्येति परिभाषामाश्रित्य परस्यैव मुत्वं वदतां मते अदमुयङ् । अः सेः सकारस्य स्थाने यस्य सः असिरिति व्याख्यानात् त्यदाद्यत्वविषय एव मुत्वं नान्यत्रेति पक्षे अदद्यङ् । उक्तं च ॥ अदसोऽद्रेः पृथङ् मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्व-वत् ॥ केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यत इति ॥ विष्वग्देवयोः किम् । अश्वाची । अञ्चतौ किम् । विष्वग्युक् । वप्रत्यये किम् । विष्वगञ्चनम् । वप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयति, अन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधिरिति । तेनाऽयस्कारः । अतः कृकमीति सः । उदङ् । उदञ्चौ । उदञ्चः । शसादावचि ॥ **उद ईत् ।६।४।१३९।** ॥ उच्छब्दात्परस्य लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्या-कारस्य ईत्स्यात् । उदीचः । उदीचा । उदग्भ्यामित्यादि ॥ **समः समि ।६।३।९३** ॥ वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे । सम्यङ् । सम्यञ्चौ । सम्यञ्चः । समीचः । समीचा ॥ **सहस्य सध्रिः ।६।३।९५** ॥ वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे । सध्र्यङ् ॥ **तिरसस्तिर्यलोपे ।६।३।९४** ॥ अलुप्ताकारेऽञ्चतौ वप्रत्ययान्ते परे तिरसस्तिर्यादेशः स्यात् । तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । तिर्यञ्चः । तिर्यञ्चम् । तिर्यञ्चौ । तिरश्चः । तिरश्चा । तिर्यग्भ्यामित्यादि ॥ **नाञ्चेः पूजायाम् ।६।४।३०** ॥ पूजार्थस्याञ्चतेरुपधाया नस्य लोपो न स्यात् । अलुप्तनकारत्वान्न नुम् । प्राङ् । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । नलोपाभावादकारलोपो न । प्राञ्चः । प्राञ्चा । प्राङ्भ्याम् । प्राङ्क्षु । प्राङ्षु । एवं पूजार्थे प्रत्यङ्ङादयः । क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः । अस्य ऋत्विगादिना नलोपाभावोऽपि निपात्यते । क्रुङ् । क्रुञ्चौ । क्रुञ्चः । क्रुङ्भ्यामित्यादि ॥ चोः कुः ॥ पयोमुक् । पयोमुग् । पयोमुचौ । पयोमुचः । व्रश्चेति षत्वम् । स्कोरिति सलोपः । जश्त्वचर्त्वे । सुवृट् । सुवृड् । सुवृश्चौ । सुवृश्चः । सुवृट्सु । सुवृट्त्सु । वर्तमाने पृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्च * एते निपात्यन्ते । शतृवच्चैषां कार्यं स्यात् । उगित्त्वान्नुम् । सान्तमहत इति दीर्घः । मह्यते पूज्यते इति महान् । महान्तौ । महान्तः । हे महन् । महतः । महता । महद्भ्यामित्यादि ॥ **अत्वसन्तस्य चाधातोः ।६।४।१४** ॥ अत्वन्तस्योपधाया दीर्घः स्याद्धातुभिन्नासन्तस्य चासंबुद्धौ सौ परे । परं नित्यं च नुमं बाधित्वा वचनसामर्थ्यादादौ दीर्घः ततो नुम् । धीमान् । धीमन्तौ । धीमन्तः । हे धीमन् । शसादौ महद्वत् । धातोरप्यत्वन्तस्य दीर्घः । गोमन्तमिच्छति गोमानिवाचरतीति वा क्यजन्तादाचारक्विबन्ताद्वा कर्तरि क्विप् । उगिदचामिति सूत्रेऽजग्रहणं नियमार्थम् । धातोश्चे-दुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेति । तेन स्रत् ध्वत् इत्यादौ न । अधातोरिति तु अधातुभूतपूर्वस्यापि नुमर्थम् । गोमान् । गोमन्तौ । गोमन्तः । इत्यादि । भातेर्डवतुः । भवान् । भवन्तौ । भवन्तः । शत्रन्तस्य त्वत्वन्तत्वाभावान्न दीर्घः । भवतीति भवन् ॥ **उभे अभ्यस्तम् ।६।१।५** ॥ षाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे स्तः ॥ **नाभ्यस्ताच्छतुः ।७।१।७८** ॥ अभ्यस्तात्परस्य शतुर्नुम् न स्यात् । ददत् । ददद् । ददतौ । ददतः ॥ **जक्षित्या-दयः षट् ।६।१।६**॥ षड् धातवोऽन्ये जक्षितिश्च सप्तम एतेऽभ्यस्तसंज्ञाः स्युः । जक्षत् । जक्षद् । जक्षतौ । जक्षतः । एवं जाग्रत् । दरिद्रत् । शासत् । चकासत् । दीधीवेव्योर्ङित्त्वे-

ऽपि छान्दसत्वाद्व्यत्ययेन परस्मैपदम् । दीव्यत् । वेव्यत् । गुप् । गुब् । गुपौ । गुपः । गुब्भ्यामित्यादि ॥ **त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च ।३।२।६०॥** त्यदादिषूपपदेष्वज्ञानार्थाद्दृशेर्धातोः कञ् स्याच्चात् क्विन् ॥ **आ सर्वनाम्नः ।६।३।९१॥** सर्वनाम्न आकारोऽन्तादेशः स्याद्दृग्दृशवतुषु । कुत्वस्यासिद्धत्वाद्व्रश्चेति षः । तस्य जश्त्वेन डः । तस्य कुत्वेन गः । तस्य चर्त्वेन पक्षे कः । तादृक् । तादृग् । तादृशौ । तादृशः । षत्वापवादत्वात्कुत्वेन खकार इति कैयट—हरदत्तादिमते तु चर्त्वाभावपक्षे ख एव श्रूयते नतु गः । जश्त्वं प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात् । दिगादिभ्यो यदिति निर्देशान्नासिद्धत्वमिति वा बोध्यम् । व्रश्चेति षत्वम् । जश्त्वचर्त्वे । विट् । विड् । विशौ । विशः । विशम् ॥ **नशेर्वा ।८।२।६३॥** नशेः कवर्गोऽन्तादेशो वा स्यात्पदान्ते । नक् । नग् । नट् । नड् । नशौ । नशः । नग्भ्याम् । नड्भ्यामित्यादि ॥ **स्पृशोऽनुदके क्विन् ।३।२।५८॥** अनुदके सुप्युपपदे स्पृशेः क्विन् स्यात् । घृतस्पृक् । घृतस्पृग् । घृतस्पृशौ । घृतस्पृशः । क्विन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणात् क्विप्यपि कुत्वम् । स्पृक् । षडगकाः । प्राग्वत् । ञिधृषा प्रागल्भ्ये । अस्माद्दृत्विगादिना क्विन् द्वित्वमन्तोदात्तत्वं च निपात्यते । कुत्वात्पूर्वं जश्त्वेन डः गः कः । धृष्णोतीति दधृक् । दधृग् । दधृषौ । दधृषः । दधृग्भ्यामित्यादि । रत्नानि मुष्णातीति रत्नमुट् । रत्नमुड् । रत्नमुषौ । रत्नमुषः ॥ षड्भ्यो लुक् ॥ षट् । षड् । षड्भिः । षड्भ्यः २ । षट्चतुर्भ्यश्चेति नुट् । अनामिति पर्युदासान्न ष्टुत्वनिषेधः । यरोऽनुनासिक इति विकल्पं बाधित्वा प्रत्यये भाषायां नित्यमिति वचनान्नित्यमनुनासिकः । षण्णाम् । षट्सु । षट्सु । तदन्तविधिः । परमषट् । परमषण्णाम् । गौणत्वे तु प्रियषषः । प्रियषषाम् । रुत्वंप्रति षत्वस्यासिद्धत्वात् ससजुषोरुरिति रुत्वम् ॥ **र्वोरुपधाया दीर्घ इकः ।८।२।७६॥** रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्यात्पदान्ते । पिपठीः । पिपठिषौ । पिपठिषः । पिपठीर्भ्याम् । वा शरीति वा विसर्जनीयः ॥ **नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि ।८।३।५८॥** एतैः प्रत्येकं व्यवधानेऽपि इण्कुभ्यां परस्य सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । ष्टुत्वेन पूर्वस्य षत्वम् । पिपठीष्षु । पिपठीःषु । प्रत्येकमिति व्याख्यानादनेकव्यवधाने षत्वं न । निंस्व । निंस्से । नुम्ग्रहणं नुम्स्थानिकानुस्वारोपलक्षणार्थं व्याख्यानात् । तेनेह न । सुहिन्सु । पुंसु । अत एव न शर्ग्रहणेन गतार्थता । रात्सस्येति सलोपे विसर्गः । चिकीः । चिकीर्षौ । चिकीर्षः । रोः सुपीति नियमान्न विसर्गः । चिकीर्षु । दमेर्डोस् । डित्त्वासामर्थ्याट्टिलोपः । षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वविसर्गौ । दोः । दोषौ । दोषः । पद्दन्न इति वा दोषन् । दोष्णः । दोष्णा । दोषः । दोषा । विश प्रवेशने । सन्नन्तात् क्विप् । षत्वस्यासिद्धत्वात् संयोगान्तलोपः । व्रश्चेति षः । जश्त्वचर्त्वे । विविट् । विविड् । विविक्षौ । विविक्षः । स्कोरिति कलोपः । तट् । तड् । तक्षौ । तक्षः । गोरट् । गोरड् । गोरक्षौ । गोरक्षः । तक्षिरक्षिभ्यां ण्यन्ताभ्यां क्विपि तु स्कोरिति न प्रवर्तते । णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदिति तु इह नास्ति । तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति निषेधात् । तस्मात्संयोगान्तलोप एव । तक् । तग् । गोरक् । गोरग् । स्कोरिति कलोपं प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्त-

लोपः । पिपक् । पिपग् । एवं विवक् । दिधक् । पिस गतौ । सुष्ठु पेसतीति सुपीः । सुपिसौ । सुपिसः । सुपिसा । सुपीर्भ्याम् । सुपीःषु । सुपीष्षु । एवं सुतूः । तुस खण्डने । विद्वान् । विद्वांसौ । विद्वांसः । हे विद्वन् । विद्वांसम् । विद्वांसौ ॥ **वसोः संप्रसारणम् ।६।४।१३१ ॥** वस्वन्तस्य भस्य संप्रसारणं स्यात् । पूर्वरूपत्वं षत्वम् । विदुषः । विदुषा । वसुस्रंस्विति दत्वम् । विद्वद्भ्यामित्यादि । सेदिवान् । सेदिवांसौ । सेदिवांसः । सेदिवांसम् । अन्तरङ्गोऽपीडागमः संप्रसारणविषये न प्रवर्तते । अकृतव्यूहा इति परिभाषया । सेदुषः । सेदुषा । सेदिवद्भ्यामित्यादि । सान्तमहत इत्यत्र सान्तसंयोगोऽपि प्रातिपदिकस्यैव गृह्यते नतु धातोः । महच्छब्दसाहचर्यात् । सुष्ठु हिनस्तीति सुहिन् । सुहिंसौ । सुहिंसः । सुहिन्भ्याम् । सुहिन्सु । ध्वत् । ध्वद् । ध्वसौ । ध्वसः । ध्वद्भ्याम् । एवं स्रत् ॥ **पुंसोऽसुङ् ।७।१।८९ ॥** सर्वनामस्थाने विवक्षिते पुंसोऽसुङ् स्यात् । उकार उच्चारणार्थः । बहुपुंसी इत्यत्र उगितश्चेति ङीबर्थं कृतेन पूञो डुम्सुन्निति प्रत्ययस्योगित्त्वेनैव नुम्सिद्धेः । पुमान् । हे पुमन् । पुमांसौ । पुमांसः । पुंसः । पुंसा । पुंभ्याम् । पुंभिः । पुंसु । ऋदुशनेत्यनङ् । उशना । उशनसौ । उशनसः । अस्य संबुद्धौ वाऽनङ् नलोपश्च वा वाच्यः * ॥ हे उशनन् । हे उशन । हे उशनः । उशनोभ्यामित्यादि । अनेहा । अनेहसौ । अनेहसः । हे अनेहः । अनेहोभ्यामित्यादि । वेधाः । वेधसौ । वेधसः । हे वेधः । वेधोभ्यामित्यादि । अधातोरित्युक्तेर्न दीर्घः । सुष्ठु वस्ते सुवः । सुवसौ । सुवसः । पिण्डं ग्रसते पिण्डग्रः । पिण्डग्लः । ग्रसु ग्लसु अदने ॥ **अदस औ सुलोपश्च ।७।२।१०७ ॥** अदस औकारोऽन्तादेशः स्यात्सौ परे सुलोपश्च । तदोः सः साविति दस्य सः । असौ ॥ औत्वप्रतिषेधः साकच्कस्य वा वक्तव्यः सादुत्वं च * ॥ प्रतिषेधसन्नियोगशिष्टमुत्वं तदभावे न प्रवर्तते । असकौ । असकः । त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं । वृद्धिः । अदसोऽसेरिति मत्वोत्वे । अमू । जसः शी । अद्गुणः ॥ **एत ईद्बहुवचने ।८।२।८१ ॥** अदसो दात्परस्यैत ईत्स्याद्दस्य च मो बह्वर्थोक्तौ । अमी । पूर्वत्रासिद्धमिति विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादुत्वमत्वे । अमुम् । अमू । अमून् । मुत्वे कृते घिसंज्ञायां नाभावः ॥ **न मु ने ।८।२।३ ॥** नाभावे कर्तव्ये कृते च मुभावो नासिद्धः स्यात् । अमुना । अमूभ्याम् ३ । अमीभिः । अमुष्मै । अमीभ्यः २ । अमुष्मात् । अमुष्य । अमुयोः । अमीषाम् । अमुष्मिन् । अमुयोः । अमीषु ॥ **॥ इति हलन्ताः पुंलिङ्गाः ॥**

नहो धः ।८।२।३४ ॥ नहो हस्य धः स्याज्झलि पदान्ते च । उपानत् । उपानद् । उपानहौ । उपानहः । उपानद्भ्याम् । उपानत्सु । उत्पूर्वात् ष्णिह प्रीतावित्यस्माद्दृत्विगादिना क्विन् । निपातनाद्दलोपषत्वे । क्विन्नन्तत्वात्कुत्वेन हस्य घः । जश्त्वचर्त्वे । उष्णिक् । उष्णिग् । उष्णिहौ उष्णिहः । उष्णिग्भ्याम् । उष्णिक्षु । द्यौः । दिवौ । दिवः । द्युषु । गीः । गिरौ । गिरः । एवं पूः । चतुरश्चतसृादेशः । चतस्रः २ । चतसृणाम् । किमः कादेशे टाप् । का । के । काः । सर्वावत् ॥ **यः सौ ।७।२।११० ॥** इदमो दस्य यः स्यात्सौ ॥ इदमो मः ॥ इयम् । त्यदाद्यत्वं

टाप् । दश्चेति मः । इमे । इमाः । इमाम् । इमे । इमाः । अनया ॥ हलि लोपः ॥ आभ्याम् ३ । आभिः । अस्यै । अस्याः । अनयोः २ । आसाम् । अस्याम् । आसु । अन्वादेशे तु । एनाम् । एने । एनाः । एनया । एनयोः २ । ऋत्विगादिना स्रजेः क्विन् अमागमश्च निपातितः । स्रक् । स्रग् । स्रजौ । स्रजः । स्रग्भ्याम् । स्रक्षु । त्यदाद्यत्वं टाप् । स्या । त्ये । त्याः । एवं तद् यद् एतद् । वाक् । वाग् । वाचौ । वाचः । वाग्भ्याम् । वाक्षु । अप्-शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । अप्तृन्निति दीर्घः । आपः । अपः ॥ **अपो भि ।७।४।४८ ॥** अपस्तकारः स्याद्भादौ प्रत्यये परे । अद्भिः । अद्भ्यः २ । अपाम् । अप्सु । दिक् । दिग् । दिशौ । दिशः । दिग्भ्याम् । दिक्षु । त्यदादिष्विति दृशेः क्विन्विधानादन्यत्रापि कुत्वम् । दृक् । दृग् । दृशौ । दृशः । त्विट् । त्विड् । त्विषौ । त्विषः । त्विड्भ्याम् । त्विट्त्सु । त्विट्सु । सह जुषते इति सजूः । सजुषौ । सजुषः । सजूर्भ्याम् । सजूष्षु । सजूःषु । षत्वस्यासिद्धत्वात् रुत्वम् । आशीः । आशिषौ । आशिषः । आशीर्भ्याम् । असौ । त्यदाद्यत्वं टाप् । औङः शी । उत्वमत्वे । अमू । अमूः । अमूम् । अमू । अमूः । अमुया । अमूभ्याम् । अमूभिः । अमुष्यै । अमूभ्याम् । अमूभ्यः । अमुष्याः २ । अमुयोः २ । अमूषाम् । अमुष्याम् । अमूषु ॥ **॥ इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥**

स्वमोर्लुक् । दत्वम् । स्वनडुत् । स्वनडुद् । स्वनडुही । चतुरनडुहोरित्याम् । स्वनड्वांहि । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् ॥ दिव उत् ॥ अहर्विमलद्यु । अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पूर्वपदस्येवोत्तरखण्डस्यापि पदसंज्ञायां प्राप्तायाम् ॥ उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेधः * ॥ इति प्रत्ययलक्षणं न । विमलदिवी । विमलदिवि । अपदादिविधौ किम् । दधिसेचौ । इह षत्वनिषेधे कर्तव्ये पदत्वमस्त्येव । कुत्वे तु न । वाः । वारी । अझलन्तत्वान्न नुम् । वारि । चत्वारि । न लुमतेति कादेशो न । किम् । के । कानि । इदम् । इमे । इमानि ॥ अन्वादेशे नपुंसके एनद्वक्तव्यः * ॥ एनत् । एने । एनानि । एनेन । एनयोः २ । ब्रह्म । ब्रह्मणी । ब्रह्माणि । हे ब्रह्मन् । हे ब्रह्म । रोऽसुपि ॥ अहर्भाति । विभाषा ङिश्योः । अह्नी । अहनी । अहानि ॥ **अहन् ।८।२।६८ ॥** अहन्नित्यस्य रुः स्यात्पदान्ते । अहोभ्याम् । अहोभिः । इह अहः अहोभ्यामित्यादौ रत्वरुत्वयोरसिद्धत्वान्नलोपे प्राप्ते अहन्नित्यावर्त्य नलोपाभावं निपात्य द्वितीयेन रुर्विधेयः । तदन्तस्यापि रुत्वरत्वे । दीर्घाण्यहानि यस्मिन् स दीर्घाहा निदाघः । इह हल्ङ्यादिलोपे प्रत्ययलक्षणेनाऽसुपीति निषेधाद्रत्वाभावे रुः । तस्यासिद्धत्वान्नान्तलक्षण उपधादीर्घः । संबुद्धौ तु हे दीर्घाहो निदाघ । दीर्घाहानौ । दीर्घाहानः । दीर्घाह्ना । दीर्घाहोभ्याम् । दण्डि । दण्डिनी । दण्डीनि । स्रग्वि । स्रग्विणी । स्रग्वीणि । वाग्मि । वाग्मिनी । वाग्मीनि । बहुवृत्रहाणि । बहुपूषाणि । बह्वर्यमाणि । असृजः पदान्ते कुत्वम् । सृजेः क्विनो विधानात् । विश्वसृडादौ तु न । सृजिदृशोरिति सूत्रे रज्जुसृड्भ्यामिति भाष्यप्रयोगात् । यद्वा व्रश्चादिसूत्रे सृजियज्योः पदान्ते षत्वं

कुत्वापवादः । स्रगृत्विक्शब्दयोस्तु निपातनादेव कुत्वम् । असृक्शब्दस्तु अस्यतेरौणादिके ऋच्प्रत्यये बोध्यः । असृक् । असृग् । असृजी । असृञ्जि । पद्दन्न इति वा असन् । असानि । असृजा । अस्ना । असृग्भ्याम् । असभ्यामित्यादि । ऊर्क् । ऊर्ग् । ऊर्जी । ऊन्र्जि । नरजानां संयोगः ॥ बहूर्जि नुम्प्रतिषेधः * ॥ अन्त्यात्पूर्वो वा नुम् * ॥ बहूर्जि । बहूञ्र्जि वा कुलानि । त्यत् । त्यद् । त्ये । त्यानि । तत् । तद् । ते । तानि । यत् । यद् । ये । यानि । एतत् । एतद् । एते । एतानि । अन्वादेशे तु एनत् । बेभिद्यतेः क्विप् । बेभित् । बेभिद् । बेभिदी । शावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादझलन्तत्वान्न नुम् । अजन्तलक्षणस्तु नुम् न । स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावात् । बेभिदि ब्राह्मणकुलानि । चेच्छिदि ॥ गवाक्शब्दस्य रूपाणि क्लीबेऽर्चागतिभेदतः । असंध्यवङ्पूर्वरूपैर्नवाधिकशतं मतम् ॥ १ ॥ स्वम्सुप्सु नव षड् भादौ षट्के स्युस्त्रीणि जश्शसोः । चत्वारि शेषे दशके रूपाणीति विभावय ॥ २ ॥ तथाहि । गामञ्चतीति विग्रहे ऋत्विगादिना क्विन् । गतौ नलोपः । अवङ् स्फोटायनस्येत्यवङ् । गवाक् । गवाग् । सर्वत्र विभाषेति प्रकृतिभावे । गोअक् । गोअग् । पूर्वरूपे गोक् । गोग् । पूजायां नस्य कुत्वेन ङः । गवाङ् । गोअङ् । गोऽङ् । अम्यपि एतान्येव नव । औङः शी । भत्वादच इत्यल्लोपः । गोची । पूजायां तु गवाञ्ची । गोअञ्ची । गोऽञ्ची । जश्शसोः शिः । शेः सर्वनामस्थानत्वान्नुम् । गवाञ्चि । गोअञ्चि । गोञ्चि । गतिपूजनयोस्त्रीण्येव । गोचा । गवाञ्चा । गोअञ्चा । गोऽञ्चा । गवाग्भ्याम् । गोअग्भ्याम् । गोऽग्भ्याम् । गवाङ्भ्याम् । गोअङ्भ्याम् । गोऽङ्भ्याम् । इत्यादि ॥ सुपि तु ङान्तानां पक्षे ङ्णोः कुगिति कुक् । गवाङ्क्षु । गोअङ्क्षु । गोऽङ्क्षु । गवाङ्षु । गोअङ्षु । गोऽङ्षु । गवाक्षु । गोअक्षु । गोक्षु । न चेह चयो द्वितीया इति पक्षे ककारस्य खकारेण षण्णामाधिक्यं शङ्क्यम् । चर्त्वस्यासिद्धत्वात् । कुक्पक्षे तु तस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वाभावे पक्षे द्वितीयादेशात्त्रीणि रूपाणि वर्धन्त एव ॥ ऊह्यमेषां द्विर्वचनानुनासिकविकल्पनात् । रूपाण्यश्वाक्षिभूतानि ५२७ भवन्तीति मनीषिभिः ॥ १ ॥ तिर्यक् । तिरश्ची । तिर्यञ्चि । पूजायां तु । तिर्यङ् । तिर्यञ्ची । तिर्यञ्चि । यकृत् । यकृती । यकृन्ति । पद्दन्निति वा यकन् । यकानि । यक्ना । यकृता । शकृत् । शकृती । शकृन्ति । शकानि । शक्ना । शकृता । ददत् । ददती ॥ **वा नपुंसकस्य ।७।१।७९ ॥** अभ्यस्तात्परो यः शता तदन्तस्य क्लीबस्य नुम् वा स्यात्सर्वनामस्थाने परे । ददन्ति । ददति । तुदत् ॥ **आच्छीनद्योर्नुम् ।७।१।८० ॥** अवर्णान्तादङ्गात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्याङ्गस्य नुम् वा स्याच्छीनद्योः परतः । तुदन्ती । तुदती । तुदन्ति । भात् । भान्ती । भाती । भान्ति । पचत् ॥ **शप्श्यनोर्नित्यम् ।७।१।८१ ॥** शप्श्यनोरात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य नित्यं नुम् स्याच्छीनद्योः परतः । पचन्ती । पचन्ति । दीव्यत् । दीव्यन्ती । दीव्यन्ति । स्वप् । स्वब् । स्वपी । नित्यात्परादपि नुमः प्राक् अप्तृन्निति दीर्घः । प्रतिपदोक्तत्वात् । स्वाम्पि । निरवकाशत्वं प्रतिपदोक्तमिति पक्षे तु प्रकृते तद्विरहान्नुमेव । स्वम्पि । स्वपा ॥ अपो भि ॥

स्वड्भ्याम् । स्वड्भिः । अर्तिपृवपीत्यादिना धनेरुस् । रुत्वम् । धनुः । धनुषी । सान्तेति दीर्घः । नुम्विसर्जनीयेति षत्वम् । धनूंषि । धनुषा । धनुर्भ्याम् । एवं चक्षुर्हविरादयः । पिपठिषतेः क्विप् । र्वोरिति दीर्घः पिपठीः । पिपठिषी । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाज्झलन्तलक्षणो नुम् न । स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावादजन्तलक्षणोऽपि नुम् न । पिपठिषि । पिपठीर्भ्यामित्यादि । पयः । पयसी । पयांसि । पयसा । पयोभ्यामित्यादि । सुपुम् । सुपुंसी । सुपुमांसि । अदः । विभक्तिकार्यम् । उत्वमत्वे । अमू । अमूनि । शेषं पुंवत् ॥

॥ इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

स्वरादिनिपातमव्ययम् ।१।१।३७॥ स्वरादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः । स्वर्, अन्तर्, प्रातर्, पुनर्, सनुतर्, उच्चैस्, नीचैस्, शनैस्, ऋधक्, ऋते, युगपत्, आरात्, पृथक्, ह्यस्, श्वस्, दिवा, रात्रौ, सायम्, चिरम्, मनाक्, ईषत्, जोषम्, तूष्णीम्, बहिस्, अवस्, समया, निकषा, स्वयम्, वृथा, नक्तम्, नञ्, हेतौ, इद्धा, अद्धा, सामि, वत्, "ब्राह्मणवत्, क्षत्रियवत्," सना, सनत्, सनात्, उपधा, तिरस्, अन्तरा, अन्तरेण, ज्योक्, कम्, शम्, सहसा, विना, नाना, स्वस्ति, स्वधा, अलम्, वषट्, श्रौषट्, वौषट्, अन्यत्, अस्ति, उपांशु, क्षमा, विहायसा, दोषा, मृषा, मिथ्या, मुधा, पुरा, मिथो, मिथस्, प्रायस्, मुहुस्, प्रवाहुकम्, प्रवाहिका, आर्यहलम्, अभीक्ष्णम्, साकम्, सार्धम्, नमस्, हिरुक्, धिक्, अम्, आम्, प्रताम्, प्रशान्, प्रतान्, मा, माङ् । आकृतिगणोऽयम्[1] ॥ च, वा, ह, अह, एव, एवम्, नूनम्, शश्वत्, युगपत्, भूयस्, कूपत्, सूपत्, कुवित्, नेत्, चेत्, चण्, कच्चित्, किंचित्, यत्र, नह, हन्त, माकिः, माकीम्, नकिः, नकिम्, माङ्, नञ्, यावत्, तावत्, त्वै, द्वै, न्वै, रै, श्रौषट्, वौषट्, स्वाहा, स्वधा, तुम्, तथाहि, खलु, किल, अथो, अथ, सुष्ठु, स्म, आदह, उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च । "अवदत्तम्, अहंयुः, अस्तिक्षीरा, अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ए, ऐ, ओ, औ" पशु, शुकम्, यथाकथाच, पाट्, प्याट्, अङ्ग, है, हे, भोः, अये, घ, विषु, एकपदे, युत्, आतः । चादिरप्याकृतिगणः ॥ **तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ।१।१।३८॥** यस्मात्सर्वा विभक्तिर्नोत्पद्यते स तद्धितान्तोऽव्ययं स्यात् । परिगणनं कर्तव्यम् । तसिलादयः प्राक् पाशपः । शस्प्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः । अम् । आम् । कृत्वोऽर्थाः । तसिवती । नानाञाविति । तेनेह न । पचतिकल्पम् । पचतिरूपम् ॥ **कृन्मेजन्तः ।१।१।३९॥** कृद्यो मान्त एजन्तश्च तदन्तमव्ययं स्यात् । स्मारंस्मारम् । जीवसे । पिबध्यै ॥ **क्त्वातोसुन्कसुनः ।१।१।४०॥** एतदन्तमव्ययं स्यात् । कृत्वा । उदेतोः विसृपः ॥

---

१ कामम्, प्रकामम्, भूयस्, सांप्रतम्, परमम्, साक्षात्, साचि, सत्यम्, मङ्क्षु, आशु, संवत्, अवश्यम्, सपदि, बलवत्, प्रादुस्, आविस्, अनिशम्, नित्यम्, नित्यदा सदा, अजस्रम्, उषा, रोदसी, ओम्, भूः, भुवः, झटिति, झगिति, तरसा, सुष्ठु, दुष्ठु, सु, अट्, कु, अञ्जसा, मिथु, भाजक्, चिराय, चिररात्राय, चिरस्य, चिरम्, चिरेण, चिरात्, अस्तम्, आनुषक्, अम्नस्, स्थाने, वरम्, सुदि, वदि, यत्तत्, आहोस्वित्, सीम्, कम्, शुकम्, अनुकम्, शंबट्, व, दिष्ट्या, चट्, चाट्, हुम्, इव, अयत्वे । इत्यादि ॥

अव्ययीभावश्च ।१।१।४१ ॥ अधिहरि ॥ **अव्ययादाप्सुपः ।२।४।८२ ॥** अव्ययाद्विहितस्यापः सुपश्च लुक् स्यात् । तत्र शालायाम् । विहितविशेषणान्नेह । अत्युच्चैसौ । अव्ययसंज्ञायां यद्यपि तदन्तविधिरस्ति तथापि न गौणे । आब्ग्रहणं व्यर्थमलिङ्गत्वात् ॥ सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥ इति श्रुतिर्लिङ्गकारकसंख्याऽभावपरा ॥ वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः । आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥ वगाहः । अवगाहः । पिधानम् । अपिधानम् ॥ ॥ **इत्यव्ययानि ॥**

स्त्रियाम् ।४।१।३ ॥ अधिकारोऽयम् । समर्थानामिति यावत् ॥ **अजाद्यतष्टाप् ।४।१।४ ॥** अजादीनामकारान्तस्य च वाच्यं यत् स्त्रीत्वं तत्र द्योत्ये टाप् स्यात् । अजाद्युक्तिर्ङीषो ङीपश्च बाधनाय । अजा । अतः । खट्वा । अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणान्नेह । पञ्चाजी । अत्र हि समासार्थसमाहारनिष्ठं स्त्रीत्वम् । अजा । एडका । अश्वा । चटका । मूषिका । एषु जातिलक्षणो ङीष् प्राप्तः । बाला । वत्सा । होडा । मन्दा । विलाता । एषु वयसि प्रथम इति ङीप् प्राप्तः ॥ संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात् * ॥ संफला । भस्त्रफला । ङ्यापोरिति ह्रस्वः ॥ सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात् * ॥ सत्पुष्पा । प्राक्पुष्पा । प्रत्यक्पुष्पा । शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः * ॥ पुंयोगे तु शूद्री । अमहत्पूर्वा किम् । महाशूद्री । क्रुञ्चा । उष्णिहा । देवविशा । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमेति पुंयोगेऽपि । कोकिला जातावपि ॥ मूलान्नञः * ॥ अमूला । ऋन्नेभ्यो ङीप् ॥ कर्त्री । दण्डिनी ॥ **उगितश्च ।४।१।६ ॥** उगिदन्तात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् स्यात् । पचन्ती । भवन्ती । दीव्यन्ती । शप्श्यनोरिति नुम् । उगिदचामिति सूत्रेऽज्ग्रहणेन धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेति नियम्यते । तेनेह न । उखास्रत् । क्विप् । अनिदितामिति नलोपः । पर्णध्वत् । अञ्चतेस्तु स्यादेव । प्राची । प्रतीची ॥ **वनो र च ।४।१।७ ॥** वन्नन्तात्तदन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् स्यात् रश्चान्तादेशः । वन्निति ङ्वनिप्क्वनिप्वनिपां सामान्यग्रहणम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम् । तेन प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तान्तमपि लभ्यते । सुत्वानमतिक्रान्ता अतिसुत्वरी । अतिधीवरी । शर्वरी ॥ वनो न हश इति वक्तव्यम् * ॥ हशन्ताद्धातोर्विहितो यो वन् तदन्तात्तदन्तान्ताच्च प्रातिपदिकात् ङीप् रश्च नेत्यर्थः । ओणृ अपनयने, वनिप् । विड्वनोरित्यात्वम् । अवावा ब्राह्मणी । राजयुध्वा ॥ बहुव्रीहौ वा * ॥ बहुधीवरी । बहुधीवा । पक्षे डाप् वक्ष्यते ॥ **पादोऽन्यतरस्याम् ।४।१।८ ॥** पाच्छब्दः कृतसमासान्तस्तदन्तात्प्रातिपदिकात् ङीब्वा स्यात् । द्विपदी । द्विपात् ॥ **टाबृचि ।४।१।९ ॥** ऋचि वाच्यायां पादन्ताट्टाप् स्यात् ।

---

१ अज, एडक, अश्व, चटक, मूषक, बाल, वत्स, होड, पाक, मन्द, विलात, पूर्वापहाण, उत्तरापहाण, क्रुञ्चा, उष्णिहा, देवविशा, ज्येष्ठा, कनिष्ठा, मध्यमेति पुंयोगेऽपि । कोकिला जातौ । दंष्ट्र, एतेऽजादयः ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ २ संभस्त्रा, सदच्, मूलादिति वार्तिकत्रयं ङीष्प्रतिषेधार्थं पाककर्णेति सूत्रे पठितमपि फले विशेषाभावादत्रैव निर्दिष्टमतो गणसूत्राणीमानीति न भ्रमितव्यम् । एवमेव श्वेताच्च, त्रेश्चेत्यपि वार्तिकद्वयमत्र ज्ञेयम् । तेन श्वेतफला त्रिफलेत्यपि सिध्यतीति बोध्यम् ।

दन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यात् । कुमारी ॥ वयस्यचरम इति वाच्यम् * ॥ वधूटी । चिरण्टी । वधूटचिरण्टशब्दौ यौवनवाचिनौ । अतः किम् । शिशुः । कन्याया न । कन्यायाः कनीन चेति निर्देशात् ॥ **द्विगोः ।४।१।२१ ॥** अदन्ताद्विगोर्ङीप् स्यात् । त्रिलोकी । अजादित्वा- त्रिफला । त्र्यनीका सेना ॥ **अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि ।४।१।२२ ॥** अपरिमाणान्ताद्बिस्ताद्यन्ताच्च द्विगोर्ङीप् न स्यात्तद्धितलुकि सति । पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वा । आर्हीयष्ठक् । अध्यर्धेति लुक् । द्वौ बिस्तौ पचति द्विबिस्ता । द्व्याचिता । द्विकम्बल्या । परिमाणान्तात्तु द्व्याढकी । तद्धितलुकि किम् । समाहारे पञ्चाश्वी ॥ **काण्डा- न्तात्क्षेत्रे ।४।१।२३ ॥** क्षेत्रे यः काण्डान्तो द्विगुस्ततो न ङीप् तद्धितलुकि । द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः सा द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । प्रमाणे द्वयसजिति विहितस्य मात्रचः प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति लुक् । क्षेत्रे किम् । द्विकाण्डी रज्जुः ॥ **पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम् ।४।१।२४ ॥** प्रमाणे यः पुरुषस्तदन्ताद्विगोर्ङीब् वा स्यात्तद्धितलुकि । द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः सा द्विपुरुषी द्विपुरुषा वा परिखा ॥ **ऊधसोऽनङ् ।५।४।१३१ ॥** ऊधोऽन्तस्य बहुव्रीहेर- नङादेशः स्यात् स्त्रियाम् । इत्यनङि कृते डाप्ङीब्निषेधेषु प्राप्तेषु ॥ **बहुव्रीहेरूधसो ङीप् ।४।१।२५ ॥** ऊधोन्ताद्बहुव्रीहेर्ङीप् स्यात् स्त्रियाम् । कुण्डोध्नी । स्त्रियां किम् । कुण्डोधो धैनुकम् । इहाऽनङपि न । तद्विधौ स्त्रियामित्युपसंख्यानात् ॥ **संख्याऽव्ययादेर्ङीप् ।४।१। २६ ॥** ङीषोऽपवादः । द्व्यूध्नी । अत्यूध्नी । बहुव्रीहेरित्येव । ऊधोऽतिक्रान्ता अत्यूधाः ॥ **दामहायनान्ताच्च ।४।१।२७ ॥** संख्यादेर्बहुव्रीहेर्दामान्ताद्धायनान्ताच्च ङीप् स्यात् । दामान्ते डाप्प्रतिषेधयोः प्राप्तयोर्हायनान्ते टापि प्राप्ते वचनम् । द्विदाम्नी । अव्ययग्रहणाऽननु- वृत्तेरुद्दामा वडवेत्यत्र डाब्निषेधावपि पक्षे स्तः । द्विहायनी बाला ॥ त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य णत्वं वाच्यम् * ॥ वयोवाचकस्यैव हायनस्य ङीब् णत्वं चेष्यते * ॥ त्रिहायणी । चतुर्हायणी । वयसोऽन्यत्र । त्रिहायना । चतुर्हायना शाला ॥ **नित्यं संज्ञाछन्दसोः ।४।१।२९ ॥** अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो ङीप् । सुराज्ञी नाम नगरी । अन्यत्र पूर्वेण विकल्प एव । वेदे तु शतमूर्ध्नी ॥ **केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुमङ्गलभेषजाच्च ।४।१।३० ॥** एभ्यो नवभ्यो नित्यं ङीप् स्यात्संज्ञाछन्दसोः । अथो तु इन्द्रः केवलीर्विशः । मामकी । भागधेयी । पापी । अपरी । समानी । आर्यकृती । सुमङ्गली । भेषजी । अन्यत्र केवला इत्यादि । मामकग्रहणं नियमार्थम् । अण्णन्तत्वादेव सिद्धेः । तेन लोकेऽसंज्ञायां मामिका ॥ **अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ।४।१।३२ ॥** एतयोः स्त्रियां नुक् स्यात् ॥ ऋन्नेभ्यो ङीप् ॥ गर्भिण्यां जीवद्भर्तृकायां च प्रकृतिभागौ निपात्येते । तत्रान्तरस्त्यस्यां गर्भ इति विग्रहे अन्तः- शब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानतयाऽस्तिसामानाधिकरण्याभावादप्राप्तो मतुब् निपात्यते । पतिवत्नी- त्यत्र तु वत्वं निपात्यते । अन्तर्वत्नी । पतिवत्नी । प्रत्युदाहरणं तु । अन्तरस्त्यस्यां शालायां घटः । पतिमती पृथिवी ॥ **पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ।४।१।३३ ॥** पतिशब्दस्य नकारादेशः

स्याद्यज्ञेन संबन्धे । वसिष्ठस्य पत्नी । तत्कर्तृकयज्ञस्य फलभोक्त्रीत्यर्थः । दम्पत्योः सहाधिकारात् । **विभाषा सपूर्वस्य ।४।१।३४ ॥** पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिकस्य नो वा स्यात् । गृहस्य पतिः गृहपतिः । गृहपत्नी । अनुपसर्जनस्येतीहोत्तरार्थमनुवृत्तमपि न पत्युर्विशेषणं किंतु तदन्तस्य । तेन बहुव्रीहावपि । दृढपत्नी । दृढपतिः । वृषलपत्नी । वृषलपतिः । अथ वृषलस्य पत्नीति व्यस्ते कथमिति चेत् । पत्नीव पत्नीत्युपचारात् । यद्वा । आचारक्विबन्तात्कर्तरि क्विप् । अस्मिंश्च पक्षे पत्नियौ पत्नियः इतीयङ्विषये विशेषः । सपूर्वस्य किम् । गवां पतिः स्त्री ॥ **नित्यं सपत्न्यादिषु ।४।१।३५ ॥** पूर्वविकल्पापवादः समानस्य सभावोऽपि निपात्यते । समानः पतिर्यस्याः सा सपत्नी । एकपत्नी । वीरपत्नी ॥ **पूतक्रतोरै च ।४।१।३६ ॥** इयं त्रिसूत्री पुंयोग एवेष्यते ॥ पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी । यया तु क्रतवः पूताः स्यात्पूतक्रतुरेव सा ॥ **वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः ।४।१।३७ ॥** एषामुदात्त ऐ आदेशः स्यात् ङीप् च । वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी । हरविष्णू वृषाकपी इत्यमरः । वृषाकपायी श्रीगौर्योरिति च । अग्नायी । कुसितायी । कुसिदायी । कुसिदशब्दो ह्रस्वमध्यो नतु दीर्घमध्यः ॥ **मनोरौ वा ।४।१।३८ ॥** मनुशब्दस्यौकारादेशः स्यादुदात्त ऐकारश्च वा ताभ्यां संनियोगशिष्टो ङीप् च । मनोः स्त्री मनावी । मनायी । मनुः ॥ **वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः ।४।१।३९ ॥** वर्णवाची योऽनुदात्तान्तस्तोपधस्तदन्तादनुपसर्जनात्प्रातिपदिकाद्वा ङीप् स्यात्तकारस्य नकारादेशश्च । एनी । एता । रोहिणी । रोहिता । वर्णानां तणतिनितान्तानामिति फिट्सूत्रेणाद्युदात्तः । त्र्येण्या च शलल्येति गृह्यसूत्रम् । त्रीण्येतानि यस्या इति बहुव्रीहिः । अनुदात्तात्किम् । श्वेता । घृतादीनां चेत्यन्तोदात्तोऽयम् । अत इत्येव । शितिः स्त्री । पिशङ्गादुपसंख्यानम् * ॥ पिशङ्गी । पिशङ्गा ॥ असितपलितयोर्न * ॥ असिता । पलिता ॥ छन्दसि क्नमेके * ॥ असिक्नी । पलिक्नी ॥ अवदातशब्दस्तु न वर्णवाची किंतु विशुद्धवाची । तेन अवदाता इत्येव ॥ **अन्यतो ङीष् ।४।१।४० ॥** तोपधभिन्नाद्वर्णवाचिनोऽनुदात्तान्तात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीष् स्यात् । कल्माषी । सारङ्गी । लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुरिति मध्योदात्तावेतौ । अनुदात्तान्तात्किम् । कृष्णा कपिला ॥ **षिद्गौरादिभ्यश्च ।४।१।४१ ॥** षिद्भ्यो

---

१ समान, एक, वीर, पिण्ड, श्व, भ्रातृ, भद्र, पुत्र, दासाच्छन्दसि । इति समानादिः ॥ २ गौर, मत्स्य, मनुष्य, शृङ्ग, पिङ्गल, हय, गवय, मुकय, ऋष्य, पुट, तूण, द्रुण, द्रोण, हरिण, काकण, पटर, उणक, आमलक, कुवल, बिम्ब, वदर, कर्कर, तर्कार, शर्कार, पुष्कर, शिखण्ड, सदल, शुष्काण्ड, सनन्द, सुषम, सुषव, अलिन्द, गुडुल, पाण्डश, आढक, आनन्द, अश्वत्थ, सुपाठ, आपच्चिक, शष्कुल, सूर्म, शूर्प, सूत्र, यूष, यूथ, सूप, पूप, मेय, वल्लक, धातक, सल्लक, मालक, मालत, साल्वक, वेतस, बृस, अतस, उभय, भृङ्ग, दह, मठ, छेद, पेश, मेद, श्वन्, तक्षन्, अनडुह्, अनड्वाह्, एषणः, करेण, देह, देहल, काकादन, गवादन, तेजन, रजन, लवण, औद्गाहमानि, गौतम, पारक, अयःस्थूण, भौरिक, भौलिकि, भौलिङ्गि, यान, मेध, आलम्बि, आलजि, आलब्धि, आलक्षि, केवाल, आपक, आरट, नट, टोट, नोट, मूलाट, शातन, पोतर, पातन, पाटन, आस्तरण, अधिकरण, अधिकार, आग्रहायण, प्रत्यवरोहिन्, सेचन, सुमङ्गलात्संज्ञायाम् । अण्डर, सुन्दर, मङ्गल, मन्थर, मण्डल, पट, पिण्ड, पिटक, षण्ड, उर्द, गुर्द, शम, सूद, आर्द, हृद, पाण्ड, भाण्ड, लोहाण्ड, कदर, कल, कन्दर, तरुण, तलुन, कल्माष, बृहत्,

गौरादिभ्यश्च स्त्रियां ङीष् स्यात् । नर्तकी । गौरी । आमनडुहः स्त्रियां वा * ॥ अनडुही । अनड्वाही ॥ पिप्पल्यादयश्च * ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ **सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः ।६।४।१४९ ॥** अङ्गस्योपधाया यस्य लोपः स्यात्स चेद्यः सूर्याद्यवयवः ॥ मत्स्यस्य ङ्याम् * ॥ सूर्यागस्त्ययोश्छे च ङ्यां च * ॥ तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोप इति वाच्यम् * ॥ मत्सी । मातरि षिच्चेति षित्त्वादेव सिद्धे गौरादिषु मातामहीशब्दपाठादनित्यः षितां ङीष् । दंष्ट्रा ॥ **जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककबराद्वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु ।४।१।४२ ॥** एभ्य एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः क्रमाद्वृत्त्यादिष्वर्थेषु ङीष् स्यात् । जानपदी वृत्तिश्चेत् । अन्या तु जानपदा । उत्सादित्वादञन्तत्वे टिड्ढेति ङीप्याद्युदात्तः । कुण्डी अमत्रं चेत् कुण्डान्या । कुडि दाहे । गुरोश्च हल इति अप्रत्ययः । यस्तु अमृते जारजः कुण्ड इति मनुष्यजातिवचनस्ततो जातिलक्षणो ङीष् भवत्येव । अमत्रे हि स्त्रीविषयत्वाभावादप्राप्तो ङीष् विधीयते नतु नियम्यते । गोणी आवपनं चेत् । गोणाऽन्या । स्थली अकृत्रिमा चेत् । स्थलाऽन्या । भाजी श्राणा चेत् । भाजाऽन्या । नागी स्थूला चेत् । नागाऽन्या । गजवाची नागशब्दः स्थौल्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्त उदाहरणम् । सर्पवाची तु दैर्घ्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्तः प्रत्युदाहरणम् । काली वर्णश्चेत् । कालाऽन्या । नीली अनाच्छादनं चेत् । नीलाऽन्या । नील्या रक्ता शाटीत्यर्थः । नील्या अन्वक्तव्य इत्यन् । अनाच्छदनेऽपि न सर्वत्र किंतु ॥ नीलादोषधौ * ॥ नीली ॥ प्राणिनि च * ॥ नीली गौः ॥ संज्ञायां वा * ॥ नीली । नीला । कुशी अयोविकारश्चेत् । कुशाऽन्या । कामुकी मैथुनेच्छा चेत् । कामुकाऽन्या । कबरी केशानां संनिवेशश्चेत् । कबराऽन्या । चित्रेत्यर्थः ॥ **शोणात्प्राचाम् ।४।१।४३ ॥** शोणी । शोणा ॥ **वोतो गुणवचनात् ।४।१।४४ ॥** उदन्ताद्गुणवाचिनो वा ङीष् स्यात् । मृद्वी । मृदुः । उतः किम् । शुचिः । श्वेता । गुणेति किम् । आखुः खरुसंयोगोपधान्न * ॥ खरुः पतिंवरा कन्या । पाण्डुः ॥ **बह्वादिभ्यश्च[2] ।४।१।४५ ॥** एभ्यो वा ङीष् स्यात् । बह्वी । बहुः ॥ कृदिकारादक्तिनः * ॥ रात्रिः । रात्री ॥ सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके ॥ शकटिः । शकटी । अक्तिन्नर्थाक्तिम् । अजननिः । क्तिन्नन्तत्वादप्राप्ते विध्यर्थं पद्धतिशब्दो गणे पठ्यते । हिमकाषिहतिषु चेति पद्भावः । पद्धतिः । पद्धती ॥ **पुंयोगादाख्यायाम् ।४।१।४८ ॥** या पुमाख्या पुंयोगात् स्त्रियां वर्तते ततो ङीष् स्यात् ।

महत्, सोम, सौधर्म, रोहिणी-रेवती नक्षत्रे, विकल, निष्कल, पुष्कल, कटाच्छ्रोणिवचने, पिप्पल्यादयश्च । पिप्पली, हरीतकी, कोशातकी, शमी, वरी, शरी, पृथिवी, क्रोष्ट्री, मातामही, पितामही, इति गौरादिः ॥

१ गौराद्यन्तर्गणसूत्रमिदम् ॥ २ बहु, पद्धति, अङ्कति, अञ्चति, अंहति, शकटि, शक्तिः शस्त्रे, शारि, वारि, राति, राधि, शाधि, अहि, कपि, यष्टि, मुनि, इतः प्राण्यङ्गात्, कृदिकारादक्तिनः । सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके । चण्ड, अराल, कृपण, कमल, विकट, विशाल, विशङ्कट, भरुज, ध्वज, चन्द्रभागा नद्याम्, कल्याण, उदार, पुराण, अहन् । इति बह्वादिः ॥

गोपस्य स्त्री गोपी ॥ पालकान्तान्न * ॥ गोपालिका । अश्वपालिका ॥ सूर्याद्देवतायां चाप् वाच्यः * ॥ सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या । देवतायां किम् । सूरी कुन्ती । मानुषीयम् ॥ **इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक् ।४।१।४९॥** एषामानुगागमः स्यात् ङीष् च । इन्द्रादीनां षण्णां मातुलाचार्ययोश्च पुंयोग एवेष्यते । तत्र ङीषि सिद्धे आनुगागममात्रं विधीयते । इतरेषां चतुर्णामुभयम् । इन्द्राणी ॥ हिमारण्ययोर्महत्त्वे * ॥ महद्धिमं हिमानी । महदरण्यं अरण्यानी ॥ यवाद्दोषे * ॥ दुष्टो यवो यवानी ॥ यवनाल्लिप्याम् * ॥ यवनानां लिपिर्यवनानी ॥ मातुलोपाध्याययोरानुग्वा * ॥ मातुलानी । मातुली । उपाध्यायानी । उपाध्यायी ॥ या तु स्वयमेवाध्यापिका तत्र वा ङीष् वाच्यः * ॥ उपाध्यायी । उपाध्याया ॥ आचार्यादणत्वं च * ॥ आचार्यस्य स्त्री आचार्यानी । पुंयोग इत्येव । आचार्या स्वयं व्याख्यात्री ॥ अर्यक्षत्रियाभ्यां वा स्वार्थे * ॥ अर्याणी । अर्या । स्वामिनी वैश्या वेत्यर्थः । क्षत्रियाणी । क्षत्रिया । पुंयोगे तु । अर्यी । क्षत्रियी । कथं ब्रह्माणीति । ब्रह्माणमानयति जीवयतीति कर्मण्यण् ॥ **क्रीतात्करणपूर्वात् ।४।१।५०॥** क्रीतान्ताददन्तात्करणादेः स्त्रियां ङीष् स्यात् । वस्त्रक्रीती । क्वचिन्न । धनक्रीता ॥ **क्तादल्पाख्यायाम् ।४।१।५१॥** करणादेः क्तान्तात् स्त्रियां ङीष् स्यादल्पत्वे द्योत्ये । अभ्रलिप्ती द्यौः ॥ **बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ।४।१।५२॥** बहुव्रीहेः क्तान्तादन्तोदात्तादन्तात् स्त्रियां ङीष् स्यात् ॥ जातिपूर्वादिति वक्तव्यम् * ॥ तेन बहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वान्न । ऊरुभिन्नी । नेह । बहुकृता ॥ जातान्तान्न * ॥ दन्तजाता । पाणिगृहीती भार्यायाम् * ॥ पाणिगृहीतान्या ॥ **अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ।४।१।५३॥** पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् । सुरापीती । सुरापीता । अन्तोदात्तात्किम् । वस्त्रच्छन्ना । अनाच्छादनादित्युदात्तनिषेधः । अत एव पूर्वेणापि न ङीष् ॥ **स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ।४।१।५४॥** असंयोगोपधमुपसर्जनं यत्स्वाङ्गं तदन्तादन्तात्प्रातिपदिकाद्वा ङीष् । केशानतिक्रान्ता अतिकेशी । अतिकेशा । चन्द्रमुखी । चन्द्रमुखा । संयोगोपधात्तु सुगुल्फा । उपसर्जनात्किम् । शिखा । स्वाङ्गं त्रिधा । अद्रवं[1] मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् * ॥ सुस्वेदा । द्रवत्वात् । सुज्ञाना । अमूर्तत्वात् । सुमुखा शाला । अप्राणिस्थत्वात् । सुशोफा । विकारजत्वात् ॥ अतत्स्थं तत्र दृष्टं च * ॥ सुकेशी सुकेशा वा रथ्या । अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात् ॥ तेन चेत्तत्तथा युतम् * ॥ सुस्तनी सुस्तना वा प्रतिमा । प्राणिवत्प्राणिसदृशे स्थितत्वात् ॥ **नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च ।४।१।५५॥** एभ्यो वा ङीष् स्यात् । आद्ययोर्बह्वज्लक्षणो निषेधो बाध्यते । पुरस्तादपवादन्यायात् । ओष्ठादीनां पञ्चानां तु असंयोगोपधादिति पर्युदासे प्राप्ते वचनम् । मध्येऽपवादन्यायात्[2] । सहनञ्लक्षणस्तु प्रतिषेधः परत्वादस्य बाधकः ।

---

१ इदं श्लोकवार्तिकम् ॥ २ मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरान् । तेनौष्ठादिषु पञ्चसु असंयोगोपधादिति निषेध एव बाध्यते नतु सहनञ्विद्यमान इति । पूर्वोपस्थितबाधेन नैराकाङ्क्ष्यमस्यां बीजम् ॥

तुङ्गनासिकी । तुङ्गनासिका इत्यादि । नेह । सहनासिका । अनासिका । अत्र वृत्तिः ॥ अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम् * ॥ स्वङ्गी । स्वङ्गेत्यादि । एतच्चानुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण संग्राह्यमिति केचित् । भाष्याद्यनुक्तत्वादप्रमाणमिति प्रामाणिकाः । अत्र वार्तिकानि ॥ पुच्छाच्च * ॥ सुपुच्छी । सुपुच्छा ॥ कबरमणिविषशरेभ्यो नित्यम् * ॥ कबरं चित्रं पुच्छं यस्याः सा कबरपुच्छी मयूरी इत्यादि ॥ उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च * ॥ नित्यमित्येव । उलूकपक्षी शाला । उलूकपुच्छी सेना ॥ **न क्रोडादिबह्वचः ।४।१।५६ ॥** क्रोडादेर्बह्वचश्च स्वाङ्गान्न ङीष् । कल्याणक्रोडा । अश्वानामुरः क्रोडा । आकृतिगणोऽयम् । सुजघना ॥ **सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च ।४।१।५७ ॥** सहेत्यादित्रिकपूर्वान्न ङीष् । सकेशा । अकेशा । विद्यमाननासिका ॥ **नखमुखात्संज्ञायाम् ।४।१।५८ ॥** ङीष् न स्यात् । शूर्पणखा । गौरमुखा । संज्ञायां किम् । ताम्रमुखी कन्या ॥ **दिक्पूर्वपदान्ङीप् ।४।१।६० ॥** दिक्पूर्वपदात्स्वाङ्गान्तात्प्रातिपदिकात्परस्य ङीषो ङीबादेशः स्यात् । प्राङ्मुखी । आद्युदात्तं पदम् ॥ **वाहः ।४।१।६१ ॥** वाहन्तात्प्रातिपदिकात् ङीष् स्यात् । ङीषेवानुवर्तते न ङीप् । दित्यवाट् च मे दित्यौही च मे ॥ **सख्यशिश्वीति भाषायाम् ।४।१।६२ ॥** इतिशब्दः प्रकारे भाषायामित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । तेन छन्दस्यपि क्वचित् । सखी । अशिश्वी । आधेनवो धुनयन्तामशिश्वीः ॥ **जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ।४।१।६३ ॥** जातिवाचि यन्न च स्त्रियां नियतमयोपधं ततः स्त्रियां ङीष् स्यात् ॥ आकृतिग्रहणा जातिः * ॥ अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्येत्यर्थः । तटी ॥ लिङ्गानां च न सर्वभाक् ॥ सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या * ॥ असर्वलिङ्गत्वे सत्येकस्यां व्यक्तौ कथनाद्व्यक्त्यन्तरे कथनं विनापि सुग्रहा जातिरिति लक्षणान्तरम् । वृषली । सत्यन्तं किम् । शुक्ला । सकृदित्यादि किम् । देवदत्ता ॥ गोत्रं च चरणैः सह * ॥ अपत्यप्रत्ययान्तः शाखाध्येतृवाची चशब्दो जातिकार्यं लभत इत्यर्थः । औपगवी । कठी । बह्वृची । ब्राह्मणीत्यत्र तु शार्ङ्गरवादिपाठात् ङीना ङीष् बाध्यते । जातेः किम् । मुण्डा । अस्त्रीविषयात्किम् । बलाका । अयोपधात्किम् । क्षत्रिया ॥ योपधप्रतिषेधे हयगवयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः * ॥ हयी । गवयी । मुकयी । हलस्तद्धितस्येति यलोपः । मानुषी । मत्स्यस्य ङ्याम् * ॥ मत्सी ॥ **पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च ।४।१।६४ ॥** पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनः स्त्रीविषयादपि ङीष् स्यात् । ओदनपाकी । शङ्कुकर्णी । शालपर्णी । शङ्खपुष्पी । दासीफली । दर्भमूली । गोवाली । ओषधिविशेषे रूढा एते ॥ **इतो मनुष्यजातेः ।४।१।६५ ॥** ङीष् स्यात् । दाक्षी । योपधादपि । उदमेयस्यापत्यं औदमेयी । मनुष्येति किम् । तित्तिरिः ॥ **ऊङुतः ।४।१।६६ ॥** उकारान्तादयोपधान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूङ् स्यात् । कुरूः ॥ कुरुनादिभ्यो

---

१ क्रोड, नख, खुर, गोखा, उखा, शिखा, वाल, शफ, शुक । आकृतिगणोऽयम् । तेन भग, गल, घोण, नाल, भुज, गुद, कर, इत्यादि । इति क्रोडादिः ॥ २ इदं श्लोकवार्तिकम् ॥ ३ इञ उपसंख्यानम् * । सौतंगमी । मौनचिती । तेन निर्वृत्तमित्यर्थे चातुर्थिक इञ् ॥

ण्यः ॥ तस्य स्त्रियामवन्तीत्यादिना लुक् । अयोपधात्किम् । अध्वर्युः ॥ अप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनामुपसंख्यानम् * ॥ रज्ज्वादिपर्युदासादुवर्णान्तेभ्य एव । अलाब्वा । कर्कन्ध्वा । अनयोर्दीर्घान्तत्वेऽपि नोङ्धात्वोरिति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेध ऊङः फलम् ॥ प्राणिजातेस्तु कृकवाकुः । रज्ज्वादेस्तु रज्जुः । हनुः ॥ **बाह्वन्तात्संज्ञायाम् ।४।१।६७ ॥** स्त्रियामूङ् स्यात् । भद्रबाहूः । संज्ञायां किम् । वृत्तबाहुः ॥ **पङ्गोश्च ।४।१।६८ ॥** पङ्गूः ॥ श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च * ॥ चादूङ् । पुंयोगलक्षणस्य ङीषोऽपवादः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वादयः । श्वश्रूः ॥ **ऊरूत्तरपदादौपम्ये ।४।१।६९ ॥** उपमानवाचिपूर्वपदमूरूत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तस्मादूङ् स्यात् । करभोरूः ॥ **संहितशफलक्षणवामादेश्च ।४।१।७० ॥** अनौपम्यार्थं सूत्रम् । संहितोरूः । सैव शफोरूः । शफौ खुरौ ताविव संश्लिष्टत्वादुपचारात् । लक्षणशब्दादर्शआद्यच् । लक्षणोरूः । वामोरूः । सहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम् * ॥ हितेन सह सहितौ ऊरू यस्याः सा सहितोरूः । सहेते इति सहौ ऊरू यस्याः सा सहोरूः । यद्वा । विद्यमानवचनस्य सहशब्दस्य ऊर्वतिशयप्रतिपादनाय प्रयोगः ॥ **संज्ञायाम् ।४।१।७२ ॥** कद्रुकमण्डल्वोः संज्ञायां स्त्रियामूङ् स्यात् । कद्रूः । कमण्डलूः । संज्ञायां किम् । कद्रुः । कमण्डलुः । अच्छन्दोऽर्थं वचनम् ॥ **शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् ।४।१।७३ ॥** शार्ङ्गरवादेरञो योऽकारस्तदन्ताच्च जातिवाचिनो ङीन् स्यात् । शार्ङ्गरवी । बैदी । जातेरित्यनुवृत्तेः पुंयोगे ङीषेव । नृनरयोर्वृद्धिश्चेति गणसूत्रम् । नारी ॥ **यङश्चाप् ।४।१।७४ ॥** यङन्तात् स्त्रियां चाप् स्यात् । यङ इति ष्यङ्ष्यङोः सामान्यग्रहणम् । आम्बष्ठ्या । कारीषगन्ध्या ॥ षाद्यञश्चाप् वाच्यः * ॥ पौतिमाष्या ॥ **आवट्याच्च ।४।१।७५ ॥** अस्माच्चाप् स्यात् । यञश्चेति ङीपोऽपवादः । अवटशब्दो गर्गादिः । आवट्या ॥ **तद्धिताः ।४।१।७६ ॥** आपञ्चमसमाप्तेरधिकारोऽयम् ॥ **यूनस्तिः ।४।१।७७ ॥** युवन्शब्दात्तिप्रत्ययः स्यात्स च तद्धितः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्धे तद्धिताधिकार उत्तरार्थः । युवतिः । अनुपसर्जनादित्येव । बहवो युवानो यस्यां सा बहुयुवा । युवतीति तु यौतेः शत्रन्तात् ङीपि बोध्यम् ॥ **इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥**

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ।२।३।४६ ॥ नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः । मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः । प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राधिक्ये परिमाणमात्रे संख्यामात्रे च प्रथमा स्यात् । उच्चैः । नीचैः । कृष्णः । श्रीः । ज्ञानम् । अलिङ्गा नियतलिङ्गाश्च प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यस्योदाहरणम् । अनियतलिङ्गास्तु लिङ्गमात्राधिक्यस्य ।

---

१ शार्ङ्गरव, कापटव, गौग्गुलव, ब्राह्मण, गौतम, कामण्डलेय, ब्राह्मणकृतेय, आनिचेय, आनिधेय, आशोकेय, वात्स्यायन, मौञ्जायन, कैकसेय, काप्य, शैव्य, एहि, पर्येहि, आश्मरथ्य, औदपान, अराल, चण्डाल, वतण्ड, भोगवद्गौरिमतोः संज्ञायां घादिषु नित्यं ह्रस्वार्थम् । नृनरयोर्वृद्धिश्च । इति **शार्ङ्गरवादिः** । पुत्रशब्दोऽप्यत्र पठ्यते । तेन पुत्री शैलपुत्रीत्यपि सिद्धम् ॥ २ यस्मिन् प्रातिपदिके उच्चारिते यस्यार्थस्य नियमेन उपस्थितिः स प्रातिपदिकार्थ इत्यर्थः ॥

तटः । तटी । तटम् । परिमाणमात्रे, द्रोणो व्रीहिः । द्रोणरूपं यत्परिमाणं तत्परिच्छिन्नो व्रीहिरित्यर्थः । प्रत्ययार्थे परिमाणे प्रकृत्यर्थोऽभेदेन संसर्गेण विशेषणम् । प्रत्ययार्थस्तु परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन व्रीहौ विशेषणमिति विवेकः । वचनं संख्या । एकः । द्वौ । बहवः । इहोक्तार्थत्वाद्विभक्तेरप्राप्तौ वचनम् ॥ **संबोधने च ।२।३।४७ ॥** इह प्रथमा स्यात् । हे राम ॥ **कारके ।१।४।२३ ॥** इत्यधिकृत्य ॥ **कर्तुरीप्सिततमं कर्म ।१।४।४९ ॥** कर्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । कर्तुः किम् । माषेष्वश्वं बध्नाति । कर्मण ईप्सिता माषा नतु कर्तुः तमब्ग्रहणं किम् । पयसा ओदनं भुङ्क्ते । कर्मेत्यनुवृत्तौ पुनः कर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा गेहं प्रविशतीत्यत्रैव स्यात् ॥ **अनभिहिते ।२।३।१ ॥** इत्यधिकृत्य ॥ **कर्मणि द्वितीया ।२।३।२ ॥** अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात् । हरिं भजति । अभिहिते तु कर्मणि प्रातिपदिकार्थमात्र इति प्रथमैव । अभिधानं तु प्रायेण तिङ्कृत्तद्धितसमासैः । तिङ्, हरिः सेव्यते । कृत्, लक्ष्म्या सेवितः । तद्धितः, शतेन क्रीतः शत्यः । समासः, प्राप्त आनन्दो यं स प्राप्तानन्दः । क्वचिन्निपातेनाभिधानं यथा । विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतम् । सांप्रतमित्यस्य हि युज्यत इत्यर्थः ॥ **तथायुक्तं चानीप्सितम् ।१।४।५० ॥** ईप्सिततमवत्क्रियया युक्तमनीप्सितमपि कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति । ओदनं भुञ्जानो विषं भुङ्क्ते ॥ **अकथितं च ।१।४।५१ ॥** अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुषाम् । कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् ॥ दुहादीनां द्वादशानां तथा नीप्रभृतीनां चतुर्णां कर्मणा यद्युज्यते तदेवाकथितं कर्मेति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । गां दोग्धि पयः । बलिं याचते वसुधाम् । अविनीतं विनयं याचते । तण्डुलानोदनं पचति । गर्गाञ् शतं दण्डयति । व्रजमवरुणद्धि गाम् । माणवकं पन्थानं पृच्छति । वृक्षमवचिनोति फलानि । माणवकं धर्मं ब्रूते शास्ति वा । शतं जयति देवदत्तम् । सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति । देवदत्तं शतं मुष्णाति । ग्राममजां नयति हरति कर्षति वहति वा । अर्थनिबन्धनेयं संज्ञा । बलिं भिक्षते वसुधाम् । माणवकं धर्मं भाषते अभिधत्ते वक्तीत्यादि । कारकं किम् । माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छति ॥ अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम् * ॥ कुरून् स्वपिति । मासमास्ते । गोदोहमास्ते । क्रोशमास्ते ॥ **गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ ।१।४।५२ ॥** गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां चाणौ यः कर्ता स णौ कर्म स्यात् ॥ शत्रूनगमयत्स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेदयत् । आशयच्चामृतं देवान्वेदमध्यापयद्विधिम् ॥ १ ॥ आसयत्सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः ॥ गतीत्यादि किम् । पाचयत्योदनं देवदत्तेन । अण्यन्तानां किम् । गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तं तमपरः प्रयुङ्क्ते गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णुमित्रः ॥ नीवह्योर्न * ॥ नाययति वाहयति वा भारं भृत्येन ॥ नियन्तृकर्तृकस्य वहेरनिषेधः * ॥ वाहयति रथं

वाहान् सूतः ॥ आदिखाद्योर्न * ॥ आदयति खादयति वान्नं बटुना ॥ भक्षेरहिंसार्थस्य न * ॥ भक्षयत्यन्नं बटुना । अहिंसार्थस्य किम् । भक्षयति बलीवर्दान् सस्यम् ॥ जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानम् * ॥ जल्पयति भाषयति वा धर्मं पुत्रं देवदत्तः ॥ दृशेश्च * ॥ दर्शयति हरिं भक्तान् । सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थानामेव ग्रहणं न तु तद्विशेषार्थानामित्यनेन ज्ञाप्यते । तेन स्मरतिजिघ्रतीत्यादीनां न । स्मारयति घ्रापयति वा देवदत्तेन । शब्दायतेर्न * ॥ शब्दाययति देवदत्तेन । धात्वर्थसंगृहीतकर्मत्वेनाकर्मकत्वात्प्राप्तिः । येषां देशकालादिभिन्नं कर्म न संभवति तेऽत्राकर्मकाः । न त्वविवक्षितकर्माणोऽपि । तेन मासमासयति देवदत्तमित्यादौ कर्मत्वं भवत्येव । देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ तु न ॥ **हृक्रोरन्यतरस्याम् । १।४।५३ ॥** हृक्रोरणौ यः कर्ता स णौ वा कर्म स्यात् । हारयति कारयति वा भृत्यं भृत्येन वा कटम् ॥ अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेति वाच्यम् * ॥ अभिवादयते दर्शयते देवं भक्तं भक्तेन वा ॥ **अधिशीङ्स्थासां कर्म ।१।४।४६ ॥** अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्म स्यात् अधिशेते अधितिष्ठति अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरिः ॥ **अभिनिविशश्च ।१।४।४७ ॥** अभिनीत्येतत्संघातपूर्वस्य विशतेराधारः कर्म स्यात् । अभिनिविशते सन्मार्गम् । परिक्रयणे संप्रदानमिति सूत्रादिह मण्डूकप्लुत्याऽन्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्क्वचिन्न । पापेऽभिनिवेशः ॥ **उपान्वध्याङ्वसः ।१।४।४८ ॥** उपादिपूर्वस्य वसतेराधारः कर्म स्यात् । उपवसति अनुवसति अधिवसति आवसति वा वैकुण्ठं हरिः ॥ अभुक्त्यर्थस्य न * ॥ वने उपवसति ॥ उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ॥ द्वितीयाऽऽम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते * ॥ उभयतः कृष्णं गोपाः । सर्वतः कृष्णम् । धिक् कृष्णाभक्तम् । उपर्युपरि लोकं हरिः । अध्यधि लोकम् । अधोऽधो लोकम् ॥ अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि * ॥ अभितः कृष्णम् । परितः कृष्णम् । ग्रामं समया । निकषा लङ्काम् । हा कृष्णाभक्तम् । तस्य शोच्यतेत्यर्थः । बुभुक्षितं न प्रतिभाति किंचित् ॥ **अन्तरान्तरेण युक्ते ।२।३।४ ॥** आभ्यां योगे द्वितीया स्यात् । अन्तरा त्वां मां हरिः । अन्तरेण हरिं न सुखम् ॥ **कर्मप्रवचनीयाः ।१।४।८३ ॥** इत्यधिकृत्य ॥ **अनुर्लक्षणे ।१।४।८४ ॥** लक्षणे द्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात् । गत्युपसर्गसंज्ञापवादः ॥ **कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ।२।३।८ ॥** एतेन योगे द्वितीया स्यात् । जपमनु प्रावर्षत् । हेतुभूतजपोपलक्षितं वर्षणमित्यर्थः । परापि हेताविति तृतीयाऽनेन बाध्यते । लक्षणेत्थंभूतेत्यादिना सिद्धे पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्यात् ॥ **तृतीयार्थे ।१।४।८५ ॥** अस्मिन् द्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात् । नदीमन्ववसिता सेना । नद्या सह संबद्धेत्यर्थः ॥ षिञ् बन्धने क्तः ॥ **हीने ।१।४।८६ ॥** हीने द्योत्येऽनुः प्राग्वत् । अनु हरिं सुराः । हरेर्हीना इत्यर्थः ॥ **उपोऽधिके च ।१।४।८७ ॥** अधिके हीने च द्योत्ये उपेत्यव्ययं प्राक्संज्ञं स्यात् । अधिके सप्तमी वक्ष्यते । हीने, उप हरिं सुराः ॥ **लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः ।१।४।९० ॥** एष्वर्थेषु विषयभूतेषु प्रत्यादय

उक्तसंज्ञाः स्युः । लक्षणे, वृक्षं प्रति पर्यनु वा विद्योतते विद्युत् । इत्थंभूताख्याने[1], भक्तो विष्णुं प्रति पर्यनु वा । भागे, लक्ष्मीर्हरिं प्रति पर्यनु वा । हरेर्भाग इत्यर्थः । वीप्सायां वृक्षं वृक्षं प्रति पर्यनु वा सिञ्चति । अत्रोपसर्गत्वाभावान्न षत्वम् । एषु किम् । परिषिञ्चति ॥ **अभिरभागे ।१।४।९१ ॥** भागवर्जे लक्षणादावभिरुक्तसंज्ञः स्यात् । हरिमभि वर्तते । भक्तो हरिमभि । देवंदेवमभिसिञ्चति । अभागे किम् । यदत्र ममाभिष्यात्तद्दीयताम् ॥ **अधिपरी अनर्थकौ ।१।४।९३ ॥** उक्तसंज्ञौ स्तः । कुतोऽध्यागच्छति । कुतः पर्यागच्छति । गतिसंज्ञाबाधाद्गतिर्गताविति निघातो न ॥ **सुः पूजायाम् ।१।४।९४ ॥** सुसिक्तम् । सुस्तुतम् । अनुपसर्गत्वान्न षः । पूजायां किम् । सुषिक्तं किं तवात्र । क्षेपोऽयम् ॥ **अतिरतिक्रमणे च ।१।४।९५ ॥** अतिक्रमणे पूजायां चातिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् । अतिदेवान् कृष्णः ॥ **अपिः पदार्थसंभावनाऽन्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु ।१।४।९६ ॥** एषु द्योत्येष्वपिरुक्तसंज्ञः स्यात् । सर्पिषोऽपि स्यात् । अनुपसर्गत्वान्न षः । संभावनायां लिङ् । तस्या एव विषयभूते भवने कर्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तं दौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दः स्यादित्यनेन संबध्यते । सर्पिष इति षष्ठी तु अपिशब्दबलेन गम्यमानस्य बिन्दोरवयवावयविभावसंबन्धे । इयमेव ह्यपिशब्दस्य पदार्थद्योतकता[2] नाम । द्वितीया तु नेह प्रवर्तते । सर्पिषो बिन्दुना योगो न त्वपिनेत्युक्तत्वात् ॥ अपि स्तुयाद्विष्णुम् । संभावनं शक्त्युत्कर्षमाविष्कर्तुमत्युक्तिः ॥ अपि स्तुहि । अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञा ॥ धिग्देवदत्तमपि स्तुयाद्वृषलम् । गर्हा । अपि सिञ्च । अपि स्तुहि । समुच्चये ॥ **कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ।२।३।५ ॥** इह द्वितीया स्यात् । मासं कल्याणी । मासमधीते । मासं गुडधानाः । क्रोशं कुटिला नदी । क्रोशमधीते । क्रोशं गिरिः । अत्यन्तसंयोगे किम् । मासस्य द्विरधीते । क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः ॥ **स्वतन्त्रः कर्ता ।१।४।५४ ॥** क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् ॥ **साधकतमं करणम् ।१।४।४२ ॥** क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं करणसंज्ञं स्यात् तमब्ग्रहणं[3] किम् । गङ्गायां घोषः ॥ **कर्तृकरणयोस्तृतीया ।२।३।१८ ॥** अनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात् । रामेण बाणेन हतो वाली ॥ प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् * ॥ प्रकृत्या चारुः । प्रायेण याज्ञिकः । गोत्रेण गार्ग्यः । समेनैति । विषमेणैति । द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति । सुखेन दुःखेन वा यातीत्यादि ॥ **दिवः कर्म च ।१।४।४३ ॥** दिवः साधकतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्याच्चात्करणसंज्ञम् । अक्षैरक्षान्वा दीव्यति ॥ **अपवर्गे तृतीया ।२।३।६ ॥** अपवर्गः फलप्राप्तिस्तस्यां द्योत्यायां कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया स्यात् । अह्ना क्रोशेन वाऽनुवाकोऽधीतः । अपवर्गे किम् । मासमधीतो

---

१ इत्थंभूतस्य कंचित्प्रकारं प्राप्तस्य आख्याने इत्यर्थः ॥ २ अप्रयुज्यमानबिन्दुरूपपदार्थद्योतकतेत्यर्थः ॥ ३ तमब्ग्रहणं किमिति कारकाधिकारात्करणल्युडन्तकरणेति महासंज्ञया च साधकत्वे लब्धे साधकग्रहणमेव साधकतमार्थं भविष्यतीति प्रश्नः । गङ्गायामिति अधिकरणमित्यधिकरणल्युडन्तमहासंज्ञयैव सिद्धे आधारग्रहणसामर्थ्यात्सर्वावयवव्याप्त्या य आधारः सोऽधिकरणमित्यर्थः स्यात् । एवं च तिलेषु तैलमित्यादावेव सप्तमी स्यान्नतु गङ्गायामित्यादि **गौणाधारे** ॥

नायातः ॥ **सहयुक्तेऽप्रधाने ।२।३।१९ ॥** सहार्थेन युक्ते अप्रधाने तृतीया स्यात्। पुत्रेण सहागतः पिता। एवं साकंसार्धंसमंयोगेऽपि। विनापि तद्योगं तृतीया। वृद्धोयूनेत्यादिनिर्देशात् ॥ **येनाङ्गविकारः ।२।३।२० ॥** येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया स्यात्। अक्ष्णा काणः। अक्षिसंबन्धिकाणत्वविशिष्ट इत्यर्थः। अङ्गविकारः किम्। अक्षि काणमस्य ॥ **इत्थंभूतलक्षणे ।२।३।२१ ॥** कंचित्प्रकारं प्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्यात्। जटाभिस्तापसः। जटाज्ञाप्यतापसत्वविशिष्ट इत्यर्थः ॥ **संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि ।२।३।२२ ॥** संपूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीया वा स्यात्। पित्रा पितरं वा संजानीते ॥ **हेतौ ।२।३।२३ ॥** हेत्वर्थे तृतीया स्यात्। द्रव्यादिसाधारणं निर्व्यापारसाधारणं च हेतुत्वम्। करणत्वं तु क्रियामात्रविषयं व्यापारनियतं च। दण्डेन घटः। पुण्येन दृष्टो हरिः। फलमपीह हेतुः। अध्ययनेन वसति। गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तौ प्रयोजिका। अलं श्रमेण। श्रमेण साध्यं नास्तीत्यर्थः। इह साधनक्रियां प्रति श्रमः करणम्। शतेन शतेन वत्सान्पाययति पयः। शतेन परिच्छिद्येत्यर्थः ॥ अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया * ॥ दास्या संयच्छते कामुकः। धर्मे तु भार्यायै संयच्छति ॥ **कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम् ।१।४।३२ ॥** दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानसंज्ञः स्यात् ॥ **चतुर्थी संप्रदाने ।२।३।१३ ॥** विप्राय गां ददाति। अनभिहित इत्येव। दानीयो विप्रः ॥ क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि संप्रदानम् * ॥ पत्ये शेते ॥ यजेः कर्मणः करणसंज्ञा संप्रदानस्य च कर्मसंज्ञा * ॥ पशुना रुद्रं यजते। पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ॥ **रुच्यर्थानां प्रीयमाणः। १।४।३३ ॥** रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणोऽर्थः संप्रदानं स्यात्। हरये रोचते भक्तिः। अन्यकर्तृकोऽभिलाषो रुचिः। हरिनिष्ठप्रीतेर्भक्तिः कर्त्री। प्रीयमाणः किम्। देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि ॥ **श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः ।१।४।३४ ॥** एषां प्रयोगे बोधयितुमिष्टः संप्रदानं स्यात्। गोपी स्मरात्कृष्णाय श्लाघते ह्नुते तिष्ठते शपते वा। ज्ञीप्स्यमानः किम्। देवदत्ताय श्लाघते पथि ॥ **धारेरुत्तमर्णः ।१।४।३५ ॥** धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्ण उक्तसंज्ञः स्यात्। भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः। उत्तमर्णः किम्। देवदत्ताय शतं धारयति ग्रामे ॥ **स्पृहेरीप्सितः ।१।४।३६ ॥** स्पृहयतेः प्रयोगे इष्टः संप्रदानं स्यात्। पुष्पेभ्यः स्पृहयति। ईप्सितः किम्। पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति। ईप्सितमात्रे इयं संज्ञा। प्रकर्षविवक्षायां तु परत्वात्कर्मसंज्ञा। पुष्पाणि स्पृहयति ॥ **क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः। १।४।३७ ॥** क्रुधाद्यर्थानां प्रयोगे यं प्रति कोपः स उक्तसंज्ञः स्यात्। हरये क्रुध्यति। द्रुह्यति। ईर्ष्यति। असूयति। यं प्रति कोपः किम्। भार्यामीर्ष्यति मैनामन्यो द्राक्षीदिति। क्रोधोऽमर्षः। द्रोहोऽपकारः। ईर्ष्याऽक्षमा। असूया गुणेषु दोषाविष्करणम्। द्रुहादयोऽपि कोपप्रभवा एव गृह्यन्ते। अतो विशेषणं सामान्येन यं प्रति कोप इति ॥ **क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म ।१।४।३८ ॥** सोपसर्गयोरनयोर्यं प्रति कोपस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्। क्रूरमभिक्रुध्यति।

अभिद्रुह्यति ॥ **राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः ।१।४।३९ ॥** एतयोः कारकं संप्रदानं स्यात् । यदीयो विविधः प्रश्नः क्रियते । कृष्णाय राध्यति ईक्षते वा । पृष्टो गर्गः शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः ॥ **प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता ।१।४।४० ॥** आभ्यां परस्य श्रृणोतेर्योगे पूर्वस्य प्रवर्तनरूपव्यापारस्य कर्ता संप्रदानं स्यात् । विप्राय गां प्रतिश्रृणोति आश्रृणोति वा । विप्रेण मह्यं देहीति प्रवर्तितः प्रतिजानीत इत्यर्थः ॥ **अनुप्रतिगृणश्च ।१।४।४१ ॥** आभ्यां गृणातेः कारकं पूर्वव्यापारस्य कर्तृभूतमुक्तसंज्ञं स्यात् । होत्रेऽनुगृणाति । प्रतिगृणाति । होता प्रथमं शंसति तमध्वर्युः प्रोत्साहयतीत्यर्थः ॥ **परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम् ।१।४।४४ ॥** नियतकालं भृत्या स्वीकरणं परिक्रयणं तस्मिन् साधकतमं कारकं संप्रदानसंज्ञं वा स्यात् । शतेन शताय वा परिक्रीतः ॥ तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या * ॥ मुक्तये हरिं भजति ॥ कॢपि संपद्यमाने च * ॥ भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते संपद्यते जायते इत्यादि ॥ उत्पातेन ज्ञापिते च * ॥ वाताय[१] कपिला विद्युत् ॥ हितयोगे च * ॥ ब्राह्मणाय हितम् ॥ **क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ।२।३।१४ ॥** क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य तस्य स्थानिनोऽप्रयुज्यमानस्य तुमुनः कर्मणि चतुर्थी स्यात् । फलेभ्यो याति । फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थः । नमस्कुर्मो नृसिंहाय । नृसिंहमनुकूलयितुमित्यर्थः । एवं स्वयंभुवे नमस्कृत्येत्यादावपि॥ **तुमर्थाच्च भाववचनात् ।२।३।१५ ॥** भाववचनाश्चेति सूत्रेण यो विहितस्तदन्ताच्चतुर्थी स्यात् यागाय याति । यष्टुं यातीत्यर्थः ॥ **नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंवषड्योगाच्च ।२।३।१६ ॥** एभिर्योगे चतुर्थी स्यात् । हरये नमः ॥ उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी ॥ नमस्करोति देवान् । प्रजाभ्यः स्वस्ति । अग्नये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् । तेन दैत्येभ्यो हरिरलं प्रभुः समर्थः शक्त इत्यादि । प्रभ्वादियोगे षष्ठ्यपि साधुः । तस्मै प्रभवति स एषां ग्रामणीरिति निर्देशात् । तेन प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्येति सिद्धम् । वषडिन्द्राय । चकारः पुनर्विधानार्थः । तेनाशीर्विवक्षायां परामपि चतुर्थीं चाशिषीति षष्ठीं बाधित्वा चतुर्थ्येव भवति । स्वस्ति गोभ्यो भूयात् ॥ **मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु ।२।३।१७ ॥** प्राणिवर्जे मन्यतेः कर्मणि चतुर्थी वा स्यात्तिरस्कारे । न त्वां तृणं मन्ये तृणाय वा । श्यना निर्देशात्तानादिकयोगे न । न त्वां तृणं मन्वे ॥ अप्राणिष्वित्यपनीय नौकाकान्नशुकश्रृगालवर्जेष्विति वाच्यम् * ॥ तेन न त्वां नावमन्नं वा मन्ये इत्यत्राप्राणित्वेऽपि चतुर्थी न । न त्वां शुने श्वानं वा मन्ये इत्यत्र प्राणित्वेऽपि भवत्येव ॥ **गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि ।२।३।१२ ॥** अध्वभिन्ने गत्यर्थानां कर्मणि एते स्तश्चेष्टायाम् । ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति । चेष्टायां किम् । मनसा हरिं व्रजति । अनध्वनीति किम् । पन्थानं गच्छति । गन्त्राधिष्ठितेऽध्वन्येवाऽयं निषेधः । यदा तूत्पथात्पन्था

---

१ वाताय कपिला विद्युदातपायातिलोहिनी । पीता वर्षाय विज्ञेया दुर्भिक्षाय सिता भवेत् । इति भाष्योक्तश्लोकवार्तिकम् ॥ *

एवाक्रमितुमिष्यते तदा चतुर्थी भवत्येव । उत्पथेन पथे गच्छति ॥ **ध्रुवमपायेऽपादानम्** ।१।४।२४ ॥ अपायो विश्लेषस्तस्मिन्साध्ये ध्रुवमवधिभूतं कारकमपादानं स्यात् ॥ **अपादाने पञ्चमी** ।२।३।२८ ॥ ग्रामादायाति । धावतोऽश्वात्पतति । कारकं किम् । वृक्षस्य पर्णं पतति ॥ जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् * ॥ पापाज्जुगुप्सते विरमति । धर्मात्प्रमाद्यति ॥ **भीत्रार्थानां भयहेतुः** ।१।४।२५ ॥ भयार्थानां त्राणार्थानां च प्रयोगे भयहेतुरपादानं स्यात् । चोराद् बिभेति । चोरात्त्रायते । भयहेतुः किम् । अरण्ये बिभेति त्रायते वा ॥ **पराजेरसोढः** ।१।४।२६ ॥ पराजेः प्रयोगेऽसह्योऽर्थोऽपादानं स्यात् । अध्ययनात्पराजयते । ग्लायतीत्यर्थः । असोढः किम् । शत्रून्पराजयते । अभिभवतीत्यर्थः ॥ **वारणार्थानामीप्सितः** ।१।४।२७ ॥ प्रवृत्तिविघातो वारणम् । वारणार्थानां धातूनां प्रयोगे ईप्सितोऽर्थोऽपादानं स्यात् । यवेभ्यो गां वारयति । ईप्सितः किम् । यवेभ्यो गां वारयति क्षेत्रे ॥ **अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति** ।१।४।२८ ॥ व्यवधाने सति यत्कर्तृकस्यात्मनो दर्शनस्याभावमिच्छति तदपादानं स्यात् । मातुर्निलीयते कृष्णः । अन्तर्धौ किम् । चौरान्न दिदृक्षते । इच्छतिग्रहणं किम् । अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात् ॥ **आख्यातोपयोगे** ।१।४।२९ ॥ नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे वक्ता प्राक्संज्ञः स्यात् । उपाध्यायादधीते । उपयोगे किम् । नटस्य गाथां शृणोति ॥ **जनिकर्तुः प्रकृतिः** ।१।४।३० ॥ जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात् । ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते ॥ **भुवः प्रभवः** ।१।४।३१ ॥ भवनं भूः । भूकर्तुः प्रभवस्तथा । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । तत्र प्रकाशत इत्यर्थः ॥ ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च * ॥ प्रासादात्प्रेक्षते । आसनात्प्रेक्षते । प्रासादमारुह्य आसने उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः । श्वशुराज्जिह्रेति । श्वशुरं वीक्ष्येत्यर्थः । गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तीनां निमित्तम् । कस्मात्त्वं नद्याः ॥ यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी * ॥ तद्युक्तादध्वनः प्रथमासप्तम्यौ * ॥ कालात्सप्तमी च वक्तव्या * ॥ वनाद्ग्रामो योजनं योजने वा । कार्तिक्या आग्रहायणी मासे ॥ **अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहि युक्ते** ।२।३।२९ ॥ एतैर्योगे पञ्चमी स्यात् । अन्य इत्यर्थग्रहणम् । इतरग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । अन्यो भिन्न इतरो वा कृष्णात् । आराद्वनात् । ऋते कृष्णात् । पूर्वो ग्रामात् । दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः । तेन संप्रति देशकालवृत्तिना योगेऽपि भवति । चैत्रात्पूर्वः फाल्गुनः । अवयववाचियोगे तु न । तस्य परमाम्रेडितमिति निर्देशात् । पूर्वं कायस्य । अञ्चूत्तरपदस्य तु दिक्शब्दत्वेऽपि षष्ठ्यतसर्थेति षष्ठीं बाधितुं पृथग्ग्रहणम् । प्राक् प्रत्यग्वा ग्रामात् । आच्, दक्षिणा ग्रामात् । आहि, दक्षिणाहि ग्रामात् । अपादाने पञ्चमीति सूत्रे कार्तिक्याः प्रभृतीति भाष्यप्रयोगात् प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमी । भवात्प्रभृति आरभ्य वा सेव्यो हरिः । अपपरिबहिरिति समासविधानाज्ज्ञापकाद्बहिर्योगे पञ्चमी । ग्रामाद्बहिः ॥ **अपपरी वर्जने** ।१।४।८८ ॥ एतौ वर्जने कर्मप्रवचनीयौ स्तः ॥ **आङ् मर्यादावचने** ।१।४।८९ ॥ आङ् मर्यादायामुक्तसंज्ञः स्यात् । वचनग्रहणादभिविधावपि ॥ **पञ्चम्यपाङ्-**

परिभिः ।२।३।१०॥ एतैः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् । अपहरेः परिहरेः संसारः । परिरत्र वर्जने । लक्षणादौ तु हरिंपरि । आमुक्तेः संसारः । आसकलाद्ब्रह्म ॥ **प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ।१।४।९२॥** एतयोरर्थयोः प्रतिरुक्तसंज्ञः स्यात् ॥ **प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ।२।३।११॥** अत्र कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् । प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रति । तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान् ॥ **अकर्तर्यृणे पञ्चमी ।२।३।२४॥** कर्तृवर्जितं यदृणं हेतुभूतं ततः पञ्चमी स्यात् । शताद्बद्धः । अकर्तरि किम् । शतेन बन्धितः ॥ **विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् ।२।३।२५॥** गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे पञ्चमी वा स्यात् । जाड्याज्जाड्येन वा बद्धः । गुणे किम् । धनेन कुलम् । अस्त्रियां किम् । बुद्ध्या मुक्तः । विभाषेति योगविभागादगुणे स्त्रियां च क्वचित् । धूमादग्निमान् । नास्ति घटोऽनुपलब्धेः ॥ **पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् ।२।३।३२॥** एभिर्योगे तृतीया स्यात्पञ्चमीद्वितीये च । अन्यतरस्यांग्रहणं समुच्चयार्थम् । पञ्चमीद्वितीयेऽनुवर्तेते । पृथग् रामेण रामात् रामं वा । एवं विना नाना ॥ **करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य ।२।३।३३॥** एभ्योऽद्रव्यवचनेभ्यः करणे तृतीयापञ्चम्यौ स्तः । स्तोकेन स्तोकाद्वा मुक्तः । द्रव्ये तु स्तोकेन विषेण हतः ॥ **दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ।२।३।३५॥** एभ्यो द्वितीया स्याच्चात्पञ्चमीतृतीये । प्रातिपदिकार्थमात्रे विधिरयम् । ग्रामस्य दूरं दूरात् दूरेण वा । अन्तिकम् अन्तिकात् अन्तिकेन वा । असत्त्ववचनस्येत्यनुवृत्तेर्नेह । दूरः पन्थाः ॥ **षष्ठी शेषे ।२।३।५०॥** कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिसंबन्धः शेषस्तत्र षष्ठी स्यात् । राज्ञः पुरुषः । कर्मादीनामपि संबन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्येव । सतां गतम् । सर्पिषो जानीते । मातुः स्मरति । एधो दकस्योपस्कुरुते । भजे शंभोश्चरणयोः । फलानां तृप्तः ॥ **षष्ठी हेतुप्रयोगे ।२।३।२६॥** हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी स्यात् । अन्नस्य हेतोर्वसति ॥ **सर्वनाम्नस्तृतीया च ।२।३।२७॥** सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य च प्रयोगे हेतौ द्योत्ये तृतीया स्यात् षष्ठी च । केन हेतुना वसति । कस्य हेतोः । निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम् * ॥ किंनिमित्तं वसति । केन निमित्तेन । कस्मै निमित्तायेत्यादि । एवं किं कारणं को हेतुः किं प्रयोजनमित्यादि । प्रायग्रहणादसर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न स्तः । ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः । ज्ञानाय निमित्तायेत्यादि ॥ **षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन ।२।३।३०॥** एतद्योगे षष्ठी स्यात् । दिक्शब्देति पञ्चम्या अपवादः । ग्रामस्य दक्षिणतः पुरः पुरस्तात् उपरि उपरिष्टात् ॥ **एनपा द्वितीया ।२।३।३१॥** एनबन्तेन योगे द्वितीया स्यात् । एनपेति योगविभागात्षष्ठ्यपि । दक्षिणेन ग्रामं ग्रामस्य वा । एवमुत्तरेण ॥ **दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् ।२।३।३४॥** एतैर्योगे षष्ठी स्यात्पञ्चमी च । दूरं निकटं ग्रामस्य ग्रामाद्वा ॥ **ज्ञोऽविदर्थस्य करणे ।२।३।५१॥** जानातेरज्ञानार्थस्य करणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात् । सर्पिषो ज्ञानम् ॥ **अधीगर्थदयेशां कर्मणि ।२।३।५२॥** एषां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् । मातुः

स्मरणम् । सर्पिषो दयनम् । ईशनं वा ॥ **कृञः प्रतियत्ने ।२।३।५३ ॥** कृञः कर्मणि शेषे षष्ठी स्याद्गुणाधाने । एधो दकस्योपस्करणम् ॥ **रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः । २।३।५४ ॥** भावकर्तृकाणां ज्वरिवर्जितानां रुजार्थानां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् । चौरस्य रोगस्य रुजा ॥ अज्वरिसंताप्योरिति वाच्यम् * ॥ रोगस्य चौरज्वरः । चौरसंतापो वा । रोगकर्तृकं चौरसंबन्धि ज्वरादिकमित्यर्थः ॥ **आशिषि नाथः ।२।३।५५ ॥** आशीरर्थस्य नाथतेः शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । सर्पिषो नाथनम् । आशिषीति किम् । माणवकनाथनम् । तत्संबन्धिनी याच्ञेत्यर्थः ॥ **जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम् ।२।३।५६ ॥** हिंसार्थानामेषां शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । चौरस्योज्जासनम् । निप्रौ संहतौ विपर्यस्तौ व्यस्तौ वा । चौरस्य निप्रहणनम् । प्रणिहननम् । निहननम् । प्रहणनं वा । नट अवस्कन्दने चुरादिः । चौरस्योन्नाटनम् । चौरस्य क्राथनम् । वृषलस्य पेषणम् । हिंसायां किम् । धानापेषणम् ॥ **व्यवहृपणोः समर्थयोः ।२।३।५७ ॥** शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे चानयोस्तुल्यार्थता । शतस्य व्यवहरणं पणनं वा । समर्थयोः किम् । शलाकाव्यवहारः । गणनेत्यर्थः । ब्राह्मणपणनं स्तुतिरित्यर्थः ॥ **दिवस्तदर्थस्य ।२।३।५८ ॥** द्यूतार्थस्य क्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्मणि षष्ठी स्यात् । शतस्य दीव्यति । तदर्थस्य किम् । ब्राह्मणं दीव्यति । स्तौतीत्यर्थः ॥ **विभाषोपसर्गे ।२।३।५९ ॥** पूर्वयोगापवादः । शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति ॥ **प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने ।२।३।६१ ॥** देवतासंप्रदानेऽर्थे वर्तमानयोः प्रेष्यब्रुवोः कर्मणो हविर्विशेषस्य वाचकाच्छब्दात्षष्ठी स्यात् । अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसः प्रेष्य अनुब्रूहि वा ॥ **कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे ।२।३।६४ ॥** कृत्वोऽर्थानां प्रयोगे कालवाचिन्यधिकरणे शेषे षष्ठी स्यात् । पञ्चकृत्वोऽह्नो भोजनम् । द्विरह्नो भोजनम् । शेषे किम् । द्विरहन्यध्ययनम् ॥ **कर्तृकर्मणोः कृति ।२।३।६५ ॥** कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात् । कृष्णस्य कृतिः । जगतः कर्ता कृष्णः ॥ गुणकर्मणि वेष्यते * ॥ नेताऽश्वस्य स्रुघ्नस्य स्रुघ्नं वा । कृति किम् । तद्धिते मा भूत् । कृतपूर्वी कटम् ॥ **उभयप्राप्तौ कर्मणि ।२।३।६६ ॥** उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति तत्र कर्मण्येव षष्ठी स्यात् । आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन ॥ स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोर्नायं नियमः ॥ भेदिका बिभित्सा वा रुद्रस्य जगतः ॥ शेषे विभाषा * ॥ स्त्रीप्रत्यय इत्येके । विचित्रा जगतः कृतिर्हरेर्हरिणा वा । केचिदविशेषेण विभाषामिच्छन्ति । शब्दानामनुशासनमाचार्येणाचार्यस्य वा ॥ **क्तस्य च वर्तमाने ।२।३।६७ ॥** वर्तमानार्थस्य क्तस्य योगे षष्ठी स्यात् । न लोकेति निषेधस्यापवादः । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा ॥ **अधिकरणवाचिनश्च ।२।३।६८ ॥** क्तस्य योगे षष्ठी स्यात् । इदमेषामासित गत शयित भुक्त वा ॥ **न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् ।२।३।६९ ॥** एषां प्रयोगे षष्ठी न स्यात् । लादेशाः । कुर्वन् कुर्वाणो वा सृष्टिं हरिः । उः । हरिं दिदृक्षुः । अलंकरिष्णुर्वा । उक ।

दैत्यान् घातुको हरिः ॥ कमेरनिषेधः * ॥ लक्ष्म्याः कामुको हरिः । अव्ययम् । जगत् सृष्ट्वा । सुखं कर्तुम् । निष्ठा । विष्णुना हता दैत्याः । दैत्यान् हतवान् विष्णुः । खलर्थः । ईषत्करः प्रपञ्चो हरिणा । तृन्निति प्रत्याहारः शतृशानचाविति तृशब्दादारभ्य तृनो नकारात् । शानन् । सोमं पवमानः । चानश् । आत्मानं मण्डयमानः । शतृ । वेदमधीयन् । तृन् । कर्ता लोकान् ॥ द्विषः शतुर्वा * ॥ मुरस्य मुरं वा द्विषन् ॥ सर्वोऽयं कारकषष्ठ्याः प्रतिषेधः ॥ शेषे षष्ठी तु स्यादेव । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । नरकस्य जिष्णुः ॥ **अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः ।२।३।७०॥** भविष्यत्यकस्य भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्च योगे षष्ठी न स्यात् । सतः पालकोऽवतरति । व्रजं गामी । शतं दायी ॥ **कृत्यानां कर्तरि वा ।२।३।७१ ॥** षष्ठी वा स्यात् । मया मम वा सेव्यो हरिः । कर्तरीति किम् । गेयो माणवकः साम्नाम् । भव्यगेयेति कर्तरि यद्विधानादनभिहितं कर्म । अत्र योगो विभज्यते ॥ **कृत्यानाम् ॥** उभयप्राप्ताविति नेति चानुवर्तते । तेन नेतव्या व्रजं गावः कृष्णेन । ततः ॥ **कर्तरि वा ॥** उक्तोऽर्थः ॥ **तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम् ।२।३।७२** ॥ तुल्यार्थैर्योगे तृतीया वा स्यात्पक्षे षष्ठी । तुल्यः सदृशः समो वा कृष्णस्य कृष्णेन वा । अतुलोपमाभ्यां किम् । तुला उपमा वा कृष्णस्य नास्ति ॥ **चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः ।२।३।७३** ॥ एतदर्थैर्योगे चतुर्थी वा स्यात्पक्षे षष्ठी । आशिषि आयुष्यं चिरं जीवितं कृष्णाय कृष्णस्य वा भूयात् । एवं मद्रं भद्रं कुशलं निरामयं सुखं शं अर्थः प्रयोजनं हितं पथ्यं वा भूयात् । आशिषि किम् । देवदत्तस्यायुष्यमस्ति । व्याख्यानात्सर्वत्रार्थग्रहणम् । मद्रभद्रयोः पर्यायत्वादन्यतरो न पठनीयः ॥ **आधारोऽधिकरणम् ।१।४।४५** ॥ कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधिकरणसंज्ञं स्यात् ॥ **सप्तम्यधिकरणे च ।२।३।३६ ॥** अधिकरणे सप्तमी स्यात् । चकाराद्दूरान्तिकार्थेभ्यः । औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा । कटे आस्ते । स्थाल्यां पचति । मोक्षे इच्छाऽस्ति । सर्वस्मिन्नात्मास्ति । वनस्य दूरे अन्तिके वा ॥ दूरान्तिकार्थेभ्य इति विभक्तित्रयेण सह चतस्रोऽत्र विभक्तयः फलिताः ॥ क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम् * ॥ अधीती व्याकरणे । अधीतमनेनेति विग्रहे इष्टादिभ्यश्चेति कर्तरीनिः ॥ साध्वसाधुप्रयोगे च * ॥ साधुः कृष्णो मातरि । असाधुर्मातुले ॥ निमित्तात्कर्मयोगे * ॥ निमित्तमिह फलम् । योगः संयोगसमवायात्मकः ॥ चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् । केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥ १ ॥ हेतौ तृतीयाऽत्र प्राप्ता तन्निवारणार्थमिदम् । सीमाऽण्डकोशः । पुष्कलको गन्धमृगः । योगविशेषे किम् । वेतनेन धान्यं लुनाति ॥ **यस्य च भावेन भावलक्षणम् ।२।३।३७ ॥** यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी स्यात् । गोषु दुह्यमानासु गतः ॥ अर्हाणां कर्तृत्वेऽनर्हाणामकर्तृत्वे तद्वैपरीत्ये च * ॥ सत्सु तरत्सु असन्त आसते ।

असत्सु तिष्ठत्सु सन्तस्तरन्ति । सत्सु तिष्ठत्सु असन्तस्तरन्ति । असत्सु तरत्सु सन्तस्तिष्ठन्ति ॥ **षष्ठी चानादरे ।२।३।३८॥** अनादराधिक्ये भावलक्षणे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । रुदति रुदतो वा प्राव्राजीत् । रुदन्तं पुत्रादिकमनादृत्य संन्यस्तवानित्यर्थः ॥ **स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च ।२।३।३९॥** एतैः सप्तभिर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । षष्ठ्यामेव प्राप्तायां पाक्षिकसप्तम्यर्थं वचनम् । गवां गोषु वा स्वामी । गवां गोषु वा प्रसूतः । गा एवानुभवितुं जात इत्यर्थः ॥ **आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् ।२।३।४०॥** आभ्यां योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तस्तात्पर्येऽर्थे । आयुक्तो व्यापारितः । आयुक्तः कुशलो वा हरिपूजने हरिपूजनस्य वा । आसेवायां किम् । आयुक्तो गौः शकटे । ईषद्युक्त इत्यर्थः ॥ **यतश्च निर्धारणम् ।२।२।४१॥** जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणं यतस्ततः षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । नृणां नृषु वा ब्राह्मणः श्रेष्ठः । गवां गोषु वा कृष्णा बहुक्षीरा । गच्छतां गच्छत्सु वा धावन् शीघ्रः । छात्राणां छात्रेषु वा मैत्रः पटुः ॥ **पञ्चमी विभक्ते ।२।३।४२॥** विभागो विभक्तम् । निर्धार्यमाणस्य यत्र भेद एव तत्र पञ्चमी स्यात् । माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः ॥ **साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ।२।३।४३॥** आभ्यां योगे सप्तमी स्यादर्चायां न तु प्रतेः प्रयोगे । मातरि साधुर्निपुणो वा । अर्चायां किम् । निपुणो राज्ञो भृत्यः । इह तत्त्वकथने तात्पर्यम् । अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम् * ॥ साधुर्निपुणो वा मातरं प्रतिपर्यनु वा ॥ **प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ।२।३।४४॥** आभ्यां योगे तृतीया स्याच्चात्सप्तमी । प्रसित उत्सुको वा हरिणा हरौ वा ॥ **नक्षत्रे च लुपि ।२।३।४५॥** नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे यो लुप्संज्ञया लुप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्थस्तत्र वर्तमानात्तृतीयासप्तम्यौ स्तोऽधिकरणे । मूलेनावाहयेद्देवीं श्रवणेन विसर्जयेत् । मूले श्रवणे इति वा । लुपि किम् । पुष्ये शनिः ॥ **सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ।२।३।७॥** शक्तिद्वयमध्ये यौ कालाध्वनौ ताभ्यामेते स्तः । अद्य भुक्त्वाऽयं द्व्यहे द्व्यहाद्वा भोक्ता । कर्तृशक्त्योर्मध्येऽयं कालः । इहस्थोऽयं क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्यं विध्येत् । कर्तृकर्मशक्त्योर्मध्येऽयं देशः । अधिकशब्देन योगे सप्तमीपञ्चम्याविष्येते । तदस्मिन्नधिकमिति यस्मादधिकमिति च सूत्रनिर्देशात् । लोके लोकाद्वाधिको हरिः ॥ **अधिरीश्वरे ।१।४।९७॥** स्वस्वामिसंबन्धेऽधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् ॥ **यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ।२।३।९॥** अत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी स्यात् । उपपरार्धे हरेर्गुणाः । परार्धादधिका इत्यर्थः । ऐश्वर्ये तु स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण सप्तमी । अधिभुवि रामः । अधिरामे भूः । सप्तमी शौण्डैरिति समासपक्षे तु रामाधीना । अषडक्षेत्यादिना खः ॥ **विभाषा कृञि ।१।४।९८॥** अधिः करोतौ प्राक्संज्ञो वा स्यादीश्वरेऽर्थे । यदत्र मामधिकरिष्यति । विनियोक्ष्यत इत्यर्थः । इह विनियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यते । अगतिस्वात्तिङि चोदात्तवतीति निघातो न ॥

इति विभक्त्यर्थाः ॥

समर्थः पदविधिः ।२।१।१ ॥ पदसंबन्धी यो विधिः स समर्थाश्रितो बोध्यः ॥ **प्राक्कडारात्समासः ।२।१।३ ॥** कडाराः कर्मधारय इत्यतः प्राक् समास इत्यधिक्रियते ॥ **सह सुपा ।२।१।४ ॥** सह इति योगो विभज्यते । सुबन्तं समर्थेन सह समस्यते । योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात्कतिपयतिङन्तोत्तरपदोऽयं समासः । स च छन्दस्येव । पर्यभूषयत् । अनुव्यचलत् ॥ **सुपा ।२।१।४ ॥** सुप्सुपा सह समस्यते । समासत्वात्प्रातिपदिकत्वम् ॥ **सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ।२।४।७१ ॥** एतयोरवयवस्य सुपो लुक् स्यात् । भूतपूर्वे चरडिति निर्देशाद्भूतशब्दस्य पूर्वनिपातः । पूर्वं भूतो भूतपूर्वः ॥ इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च * ॥ जीमूतस्येव ॥ **अव्ययीभावः ।२।१।५ ॥** अधिकारोऽयम् ॥ **अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु ।२।१।६ ॥** अव्ययमिति योगो विभज्यते । अव्ययं समर्थेन सह समस्यते सोऽव्ययीभावः ॥ **प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ।१।२।४३ ॥** समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् ॥ **उपसर्जनं पूर्वम् ।२।२।३० ॥** समासे उपसर्जनं प्राक्प्रयोज्यम् ॥ **एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ।१।२।४४ ॥** विग्रहे यन्नियतविभक्तिकं तदुपसर्जनसंज्ञं स्यात् नतु तस्य पूर्वनिपातः ॥ **गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ।१।२।४८ ॥** उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तं च तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात् । अव्ययीभावश्चेत्यव्ययत्वम् ॥ **नाव्ययीभावादतोऽम् त्वपञ्चम्याः ।२।४।८३ ॥** अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुक् तस्य पञ्चमीं विना अमादेशः । दिशयोर्मध्ये अपदिशम् । क्लीबाऽव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक्स्त्रियामित्यमरः ॥ **तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ।२।४।८४ ॥** अदन्तादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्बहुलमम्भावः स्यात् । अपदिशम् । अपदिशेन । अपदिशम् । अपदिशे । बहुलग्रहणात्सुमद्रसुन्मत्तगङ्गमित्यादौ सप्तम्या नित्यमम्भावः । विभक्तीत्यादेरयमर्थः । विभक्त्यर्थादिषु वर्तमानमव्ययं सुबन्तेन सह समस्यते सोऽव्ययीभावः । विभक्तौ तावत् । हरौ इत्यधिहरि । सप्तम्यर्थस्यैवात्र द्योतकोऽधिः । हरि ङि अधि इत्यलौकिकं विग्रहवाक्यम् । अत्र निपातेनाभिहितेऽप्यधिकरणे वचनसामर्थ्यात्सप्तमी ॥ **अव्ययीभावश्च ।२।४।१८ ॥** अयं नपुंसकं स्यात् ॥ ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥ गोपायतीति गाः पातीति वा गोपाः । तस्मिन्नित्यधिगोपम् । समीपे, कृष्णस्य समीपमुपकृष्णम् । समया ग्रामम्, निकषा लङ्काम्, आराद्वनादित्यत्र तु नाव्ययीभावः । अभितः परितः, अन्यारादिति द्वितीयापञ्चम्योर्विधानसामर्थ्यात् । मद्राणां समृद्धिः सुमद्रम् । यवनानां व्यृद्धिर्दुर्यवनम् । विगता ऋद्धिर्व्यृद्धिः । मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम् । हिमस्यात्ययोऽतिहिमम् । अत्ययो ध्वंसः । निद्रा संप्रति न युज्यत इत्यतिनिद्रम् । हरिशब्दस्य प्रकाश इतिहरि । विष्णोः पश्चादनुविष्णु । पश्चाच्छब्दस्य तु नायं समासः । ततः पश्चात्स्रंस्यते ध्वंस्यते इति भाष्यप्रयोगात् । योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः । अनुरूपम् । रूपस्य योग्यमि-

त्यर्थः । अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् प्रतिशब्दस्य वीप्सायां कर्मप्रवनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्या-त्तद्योगे द्वितीयागर्भं वाक्यमपि । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति । हरेः सादृश्यं सहरि । वक्ष्य-माणेन सहस्य सः । ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठम् । चक्रेण युगपदिति विग्रहे ॥ **अव्ययी-भावे चाकाले ।६।३।८१ ॥** सहस्य सः स्यादव्ययीभावे न तु काले । सचक्रम् । काले तु सहपूर्वाह्णम् । सदृशः सख्या ससखि । यथार्थत्वेनैव सिद्धे पुनः सादृश्यग्रहणं गुणभू-तेऽपि सादृश्ये यथा स्यादित्येवमर्थम् । क्षत्राणां संपत्तिः सक्षत्रम् । ऋद्धेराधिक्यं समृद्धिः । अनुरूप आत्मभावः संपत्तिरिति भेदः । तृणमप्यपरित्यज्य सतृणमत्ति । साकल्येनेत्यर्थः । नत्वत्र तृणभक्षणे तात्पर्यम् । अन्ते । अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते साग्नि ॥ **यथाऽसादृश्ये ।२।१। ७ ॥** असादृश्ये एव यथाशब्दः समस्यते । तेनेह न । यथा हरिस्तथा हरः । हरेरुपमानत्वं यथाशब्दो द्योतयति । तेन सादृश्य इति वा यथार्थे इति वा प्राप्तं निषिध्यते ॥ **यावदव-धारणे ।२।१।८ ॥** यावन्तः श्लोकास्तावन्तोऽच्युतप्रणामा यावच्छ्लोकम् ॥ **सुप् प्रतिना मात्रार्थे ।२।१।९ ॥** शाकस्य लेशः शाकप्रति । मात्रार्थे किम् । वृक्षं वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् ॥ **अक्षशलाकासंख्याः परिणा ।२।१।१० ॥** द्यूतव्यवहारे पराजय एवायं समासः । अक्षेण विपरीतं वृत्तं अक्षपरि । शलाकापरि । एकपरि ॥ **विभाषा ।२।१।११ ॥** अधिकारोऽयम् । एतत्सामर्थ्यादेव प्राचीनानां नित्यसमासत्वम् । सुप्सुपेति तु न नित्यसमासः । अव्ययमित्यादिसमासविधानाज्ज्ञापकात् ॥ **अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या ।२।१।१२ ॥** अपविष्णु संसारः । अपविष्णोः । परिविष्णु । परिविष्णोः । बहिर्वनम् । बहिर्वनात् । प्राग्वनम् । प्राग्वनात् ॥ **आङ्मर्यादाभिविध्योः ।२।१।१३ ॥** एतयोराङ् पञ्चम्यन्तेन वा समस्यते सोऽव्ययीभावः । आमुक्ति संसारः । आमुक्तेः । आबालं हरिभक्तिः । आबालेभ्यः ॥ **लक्ष-णेनाभिप्रती आभिमुख्ये ।२।१।१४ ॥** आभिमुख्यद्योतकावभिप्रती चिह्नवाचिना सह प्राग्वत् । अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति । अग्निमभि । प्रत्यग्नि । अग्निं प्रति ॥ **अनुर्यत्समया ।२।१।१५ ॥** यं पदार्थं समया द्योत्यते तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते सोऽव्ययीभावः । अनु-वनमशनिर्गतः । वनस्य समीपं गत इत्यर्थः ॥ **यस्य चायामः ।२।१।१६ ॥** यस्य दैर्घ्य-मनुना द्योत्यते तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते । अनुगङ्गं वाराणसी । गङ्गाया अनु । गङ्गा-दैर्घ्यसदृशदैर्घ्योपलक्षितेत्यर्थः ॥ **तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ।२।१।१७ ॥** एतानि निपात्यन्ते । तिष्ठन्त्यो गावो यस्मिन्काले स तिष्ठद्गु दोहनकालः । आयतीगवम् । इह शत्रादेशः पुंव-द्भावविरहः समासान्तश्च निपात्यते ॥ **पारे मध्ये षष्ठ्या वा । २।१।१८ ॥** पारमध्य-शब्दौ षष्ठ्यन्तेन सह वा समस्येते । एदन्तत्वं चानयोर्निपात्यते । पक्षे षष्ठीतत्पुरुषः । पारेगङ्गा-

---

१ तिष्ठद्गु, वहद्गु, आयतीगवम्, खलेयवम्, खलेबुसम्, लूनयवम्, लूयमानयवम्, पूतयवम्, पूयमान-यवम्, संहृतयवम् संह्रियमाणयवम्, संहृतबुसम्, संह्रियमाणबुसम्, समभूमि, समपदाति, सुषमम्, विष-मम्, दुःषमम्, निःषमम्, अपसमम्, आयतीसमम्, पापसमम्, पुण्यसमम्, प्राह्णम्, प्ररथम्, प्रमृगम्, प्रदक्षिणम्, संप्रति, असंप्रति, इच् । इति तिष्ठद्ग्वादिः ॥

द्वानय । गङ्गापारात् । मध्येगङ्गात् । गङ्गामध्यात् । महाविभाषया वाक्यमपि । गङ्गायाः पारात् । गङ्गाया मध्यात् ॥ **संख्या वंश्येन** ।२।१।१९ ॥ वंशो द्विधा विद्यया जन्मना च । तत्र भवो वंश्यः । तद्वाचिना सह संख्या वा समस्यते । द्वौ मुनी वंश्यौ द्विमुनि । व्याकरणस्य त्रिमुनि । विद्यातद्वतामभेदविवक्षायां त्रिमुनि व्याकरणम् । एकविंशति भारद्वाजम् ॥ **नदीभिश्च** ।२।१।२० ॥ नदीभिः सह संख्या प्राग्वत् । समाहारे चायमिष्यते * ॥ सप्तगङ्गम् । द्वियमुनम् ॥ **अन्यपदार्थे च संज्ञायाम्** ।२।१।२१ ॥ अन्यपदार्थे विद्यमानं सुबन्तं नदीभिः सह नित्यं समस्यते संज्ञायाम् ॥ विभाषाधिकारेऽपि वाक्येन संज्ञानवगमादिह नित्यसमासः । उन्मत्तगङ्गं नाम देशः । लोहितगङ्गम् ॥ **समासान्ताः** ।५।४।६८ ॥ इत्यधिकृत्य ॥ **अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः** ।५।४।१०७ ॥ शरदादिभ्यष्टच् स्यात्समासान्तोऽव्ययीभावे । शरदः समीपमुपशरदम् । प्रतिविपाशम् । शरद् । विपाश् । अनस् । मनस् । उपानह् । दिव् । हिमवत् । अनडुह् । दिश् । दृश् । विश् । चेतस् । चतुर् । त्यद् । तद् । यद् । कियत् । जराया जरस् च । उपजरसम् । प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः ॥ यस्येति च ॥ प्रत्यक्षम् । अक्ष्णः परमिति विग्रहे समासान्तविधानसामर्थ्यादव्ययीभावः । परोक्षे लिडिति निपातनात्परस्यौकारादेशः । परोक्षम् । परोक्षा क्रियेत्यादि तु अर्शआद्यचि । समक्षम् ॥ **अनश्च** ।५।४।१०८ ॥ अन्नन्तादव्ययीभावाट्टच् स्यात् ॥ **नस्तद्धिते** ।६।४।१४४ ॥ नान्तस्य भस्य टेर्लोपः स्यात्तद्धिते । उपराजम् । अध्यात्मम् । **नपुंसकादन्यतरस्याम्** ।५।४।१०९ ॥ अन्नन्तं यत्क्लीबं तदन्तादव्ययीभावाट्टच् वा स्यात् । उपचर्मम् । उपचर्म ॥ **नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः** ।५।४।११० ॥ वा टच् स्यात् । उपनदम् । उपनदि । उपपौर्णमासम् । उपपौर्णमासि । उपाग्रहायणम् । उपाग्रहायणि ॥ **झयः** ।५।४।१११ ॥ झयन्तादव्ययीभावाट्टज्वा । उपसमिधम् । उपसमित् ॥ **गिरेश्च सेनकस्य** ।५।४।११२ ॥ गिर्यन्तादव्ययीभावाट्टज्वा स्यात् । सेनकग्रहणं पूजार्थम् । उपगिरम् । उपगिरि ॥ **इत्यव्ययीभावः** ॥

तत्पुरुषः ।२।१।२२ ॥ अधिकारोऽयम् । प्राग्बहुव्रीहेः ॥ **द्विगुश्च** ।२।१।२३ ॥ द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञः स्यात् । इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम् । संख्यापूर्वो द्विगुश्चेति पठित्वा चकारबलेन संज्ञाद्वयसमावेशस्य सुवचत्वात् । समासान्तः प्रयोजनम् । पञ्चराजम् ॥ **द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः** ।२।१।२४ ॥ द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तैः सह वा समस्यते स तत्पुरुषः । कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः । दुःखमतीतो दुःखातीतः ॥ गम्यादीनामुपसंख्यानम् ॥ ग्रामं गमी ग्रामगमी । अन्नं बुभुक्षुः अन्नबुभुक्षुः ॥

---

१ शरद्, विपाश्, अनस्, मनस्, उपानह्, अनडुह्, दिव्, हिमवत्, हिरुक्, विद्, सद्, दिश्, दृश्, विश्, चेतस्, चतुर्, त्यद्, तद्, यद्, कियत्, जराया जरस् च, प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः, पथिन् । इति शरदादिः ॥

स्वयं क्तेन ।२।१।२५ ॥ द्वितीयेति न संबध्यते अयोग्यत्वात् । स्वयंकृतस्यापत्यं स्वायंकृतिः ॥ **खट्वा क्षेपे ।२।१।२६ ॥** खट्वाप्रकृतिकं द्वितीयान्तं क्तान्तप्रकृतिकेन सुबन्तेन समस्यते निन्दायाम् । खट्वारूढो जाल्मः । नित्यसमासोऽयम् । नहि वाक्येन निन्दा गम्यते ॥ **सामि ।२।१।२७ ॥** सामिकृतम् ॥ **कालाः ।२।१।२८ ॥** क्तेनेत्येव । अनत्यन्तसंयोगार्थं वचनम् । मासप्रमितः प्रतिपच्चन्द्रः । मासं परिच्छेत्तुमारब्धवानित्यर्थः ॥ **अत्यन्तसंयोगे च ।२।१।२९ ॥** काला इत्येव । अक्तान्तार्थं वचनम् । मुहूर्तं सुखं मुहूर्तसुखम् ॥ **तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ।२।१।३० ॥** तत्कृतेति लुप्ततृतीयाकम् । तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेनार्थशब्देन च सह प्राग्वत् । शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलाखण्डः । धान्येनार्थो धान्यार्थः । तत्कृतेति किम् । अक्ष्णा काणः ॥ **पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः ।२।१।३१ ॥** तृतीयान्तमेतैः प्राग्वत् । मासपूर्वः । मातृसदृशः । पितृसमः । ऊनार्थे, माषोनं कार्षापणम् । माषविकलम् । वाक्कलहः । आचारनिपुणः । गुडमिश्रः । आचारश्लक्ष्णः । मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणम् । मिश्रं चानुपसर्गमसन्धाविऽत्यत्रानुपसर्गग्रहणात् । गुडसंमिश्रा धानाः ॥ अवरस्योपसंख्यानम् * ॥ मासेनावरो मासावरः ॥ **कर्तृकरणे कृता बहुलम् ।२।१।३२ ॥** कर्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन बहुलं प्राग्वत् । हरिणा त्रातो हरित्रातः । नखैर्भिन्नो नखभिन्नः ॥ कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् * ॥ नखनिर्भिन्नः । कर्तृकरणे इति किम् । भिक्षाभिरुषितः । हेतावेषा तृतीया । बहुलग्रहणं सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम् । तेन दात्रेण लूनवानित्यादौ न । कृता किम् । काष्ठैः पचतितराम् ॥ **कृत्यैरधिकार्थवचने ।२।१।३३ ॥** स्तुतिनिन्दाफलकमर्थवादवचनमधिकार्थवचनं तत्र कर्तरि करणे च तृतीया कृत्यैः सह प्राग्वत् । वातच्छेद्यं तृणम् । काकपेया नदी ॥ **अन्नेन व्यञ्जनम् ।२।१।३४ ॥** संस्कारकद्रव्यवाचकं तृतीयान्तमन्नेन प्राग्वत् । दध्ना ओदनो दध्योदनः । इहान्तर्भूतोपसेकक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् ॥ **भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ।२।१।३५ ॥** गुडेन धानाः गुडधानाः । मिश्रणक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् ॥ **चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः ।२।१।३६ ॥** चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिनाऽर्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं वा प्राग्वत् । तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभाव एव गृह्यते । बलिरक्षितग्रहणाज्ज्ञापकात् । यूपाय दारु यूपदारु । नेह । रन्धनाय स्थाली । अश्वघासादयस्तु षष्ठीसमासाः ॥ अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम् * ॥ द्विजायायं द्विजार्थः सूपः । द्विजार्था यवागूः । द्विजार्थं पयः । भूतबलिः । गोहितम् । गोसुखम् । गोरक्षितम् ॥ **पञ्चमी भयेन ।२।१।३७॥** चोराद्भयं चोरभयम् ॥ भयभीतभीतिभीभिरिति वाच्यम् * ॥ वृकभीतः । वृकभीतिः । वृकभीः ॥ **अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः ।२।१।३८॥** एतैः सहाल्पं पञ्चम्यन्तं समस्यते स तत्पुरुषः । सुखापेतः । कल्पनापोढः । चक्रमुक्तः । स्वर्गपतितः । तरङ्गापत्रस्तः । अल्पशः किम् । प्रासादात्पतितः ॥ **स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन ।२।१।३९॥** स्तोकान्मुक्तः ।

अल्पान्मुक्तः । अन्तिकादागतः । अभ्याशादागतः । दूरादागतः । विप्रकृष्टादागतः । कृच्छ्रादागतः । पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य इत्यलुक् ॥ **षष्ठी ।२।२।८ ॥** राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः ॥ **याजकादिभिश्च ।२।२।९ ॥** एभिः षष्ठ्यन्तं समस्यते । तृजकाभ्यां कर्तरीत्यस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । ब्राह्मणयाजकः । देवपूजकः ॥ गुणात्तरेण तरलोपश्चेति वक्तव्यम् * ॥ तरबन्तं यद्गुणवाचि तेन सह समासस्तरप्प्रत्ययलोपश्च । न निर्धारण इति पूरणगुणेति च निषेधस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः । सर्वेषां महत्तरः सर्वमहान् ॥ कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इति वाच्यम् * ॥ इध्मस्य व्रश्चनः इध्मव्रश्चनः ॥ **न निर्धारणे ।२।२।१० ॥** निर्धारणे या षष्ठी सा न समस्यते । नृणां द्विजः श्रेष्ठः ॥ प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत इति वाच्यम् * ॥ सर्पिषो ज्ञानम् ॥ **पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन ।२।२।११ ॥** पूरणाद्यर्थैः सदादिभिश्च षष्ठी न समस्यते । पूरणे, सतां षष्ठः । गुणे, काकस्य कार्ष्ण्यम् । ब्राह्मणस्य शुक्लाः । यदा प्रकरणादिना दन्ता इति विशेष्यं ज्ञातं तदेदमुदाहरणम् । अनित्योऽयं गुणेन निषेधः । तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वादित्यादिनिर्देशात् । तेनार्थगौरवं बुद्धिमान्द्यमित्यादि सिद्धम् । सुहितार्थास्तृप्त्यर्थाः, फलानां सुहितः । तृतीयासमासस्तु स्यादेव । स्वरे विशेषः । सत्, द्विजस्य कुर्वन् कुर्वाणो वा । किंकर इत्यर्थः । अव्ययम्, ब्राह्मणस्य कृत्वा । पूर्वोत्तरसाहचर्यात्कृदव्ययमेव गृह्यते । तेन तदुपरीत्यादि सिद्धमिति रक्षितः । तव्यः, ब्राह्मणस्य कर्तव्यम् । तव्यता तु भवत्येव । स्वकर्तव्यम् स्वरे भेदः । समानाधिकरणे तक्षकस्य सर्पस्य । विशेषणसमासस्त्विह बहुलग्रहणान्न । गोर्धेनोरित्यादिषु पोटायुवतीत्यादीनां विभक्त्यन्तरे चरितार्थानां परत्वाद्बाधकः षष्ठीसमासः प्राप्तः सोऽप्यनेन वार्यते ॥ **क्तेन च पूजायाम् ।२।२।१२ ॥** मतिबुद्धीति सूत्रेण विहितो यः क्तस्तदन्तेन षष्ठी न समस्यते । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा । राजपूजित इत्यादौ तु भूते क्तान्तेन सह तृतीयासमासः ॥ **अधिकरणवाचिना च ।२।२।१३ ॥** क्तेन षष्ठी न समस्यते । इदमेषामासितं गतं भुक्तं वा ॥ **कर्मणि च ।२।२।१४ ॥** उभयप्राप्तौ कर्मणीति या षष्ठी सा न समस्यते । आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन ॥ **तृजकाभ्यां कर्तरि ।२।२।१५ ॥** कर्त्रर्थतृजकाभ्यां षष्ठ्या न समासः । अपां स्रष्टा । व्रजस्य भर्ता । ओदनस्य पाचकः । कर्तरि किम् । इक्षूणां भक्षणमिक्षुभक्षिका । पत्यर्थभर्तृशब्दस्य तु याजकादित्वात्समासः । भूभर्ता । कथं तर्हि घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलह इति । शेषषष्ठ्या समास इति कैयटः ॥ **कर्तरि च ।२।२।१६ ॥** कर्तरि षष्ठ्या अकेन न समासः । भवतः शायिका । नेह तृजनुवर्तते । तद्योगे कर्तुरभिहितत्वेन कर्तृषष्ठ्या अभावात् ॥ **नित्यं क्रीडाजीविकयोः ।२।२।१७ ॥** एतयोरर्थयोरकेन नित्यं षष्ठी समस्यते । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । क्रीडाविशेषस्य

---

१ याजक, पूजक, परिचारक, परिषेचक, परिवेषक, स्नापक, अध्यापक, उत्साहक, उद्वर्तक, होतृ, भर्तृ, रथगणक, पत्तिगणक, इति **याजकादिः** ।

संज्ञा । संज्ञायामिति भावे ण्वुल् । जीविकायाम्, दन्तलेखकः । तत्र क्रीडायां विकल्पे जीविकायां तृजकाभ्यां कर्तरीति निषेधे प्राप्ते वचनम् ॥ **पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे ।२।२।१ ॥** अवयविना सह पूर्वादयः समस्यन्ते एकत्वसंख्याविशिष्टश्चेदवयवी । षष्ठीसमासापवादः । पूर्वं कायस्य पूर्वकायः । अपरकायः ॥ एकदेशिना किम् । पूर्वं नाभेः कायस्य । एकाधिकरणे किम् । पूर्वश्छात्राणाम् । सर्वोऽप्येकदेशोऽह्ना समस्यते । संख्याविसायेति ज्ञापकात् । मध्याह्नः । सायाह्नः । केचित्तु सर्वोऽप्येकदेशः कालेन समस्यते न त्वह्नैव । ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् । तेन मध्यरात्रः । उपारताः पश्चिमरात्रगोचरा इत्यादि सिद्धमित्याहुः ॥ **अर्धं नपुंसकम् ।२।२।२ ॥** समांशवाच्यर्धशब्दो नित्यं क्लीबे स प्राग्वत् ॥ एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनम् * ॥ एकदेशिसमासविषयकोऽयमुपसर्जनसंज्ञानिषेधः । तेन पञ्चखट्वी इत्यादि सिध्यति । अर्धं पिप्पल्याः अर्धपिप्पली । क्लीबे किम् । ग्रामार्धः । द्रव्यैक्य एव । अर्धं पिप्पलीनाम् ॥ **द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् ।२।२।३ ॥** एतान्येकदेशिना सह प्राग्वद्वा । द्वितीयं भिक्षाया द्वितीयभिक्षा । एकदेशिना किम् । द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्य । अन्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्यात्पूरणगुणेति निषेधं बाधित्वा पक्षे षष्ठीसमासः । भिक्षाद्वितीयम् ॥ **प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ।२।२।४ ॥** पक्षे द्वितीयाश्रितेति समासः । प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः । जीविकाप्राप्तः । आपन्नजीविकः । जीविकापन्नः । इह सूत्रे द्वितीयया अ इति छित्त्वा अकारोऽपि विधीयते । तेन जीविकां प्राप्ता स्त्री प्राप्तजीविका । आपन्नजीविका ॥ **कालाः परिमाणिना ।२।२।५ ॥** परिच्छेद्यवाचिना सुबन्तेन सह कालाः समस्यन्ते । मासो जातस्य यस्य स मासजातः । द्व्यहजातः । द्वयोरह्नोः समाहारो द्व्यहः । द्व्यहो जातस्य यस्य स इति विग्रहः ॥ उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः सिद्धये बहूनां तत्पुरुषस्योपसंख्यानम् * ॥ द्वे अहनी जातस्य यस्य स द्व्यह्नजातः । अह्नोऽह्न इति वक्ष्यमाणोऽह्नादेशः । पूर्वत्र तु न संख्यादेः समाहार इति निषेधः ॥ **सप्तमी शौण्डैः ।२।१।४० ॥** सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः प्राग्वद्वा । अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः । अधिशब्दोऽत्र पठ्यते । अध्युत्तरपदादिति खः । ईश्वराधीनः ॥ **सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च ।२।१।४१ ॥** एतैः सप्तम्यन्तं प्राग्वत् । सांकाश्यसिद्धः । आतपशुष्कः । स्थालीपक्वः । चक्रबन्धः ॥ **ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ।२।१।४२ ॥** ध्वाङ्क्षवाचिना सह सप्तम्यन्तं समस्यते निन्दायाम् । तीर्थे ध्वाङ्क्ष इव तीर्थध्वाङ्क्षः । तीर्थकाक इत्यर्थः ॥ **कृत्यैर्ऋणे ।२।१।४३ ॥** सप्तम्यन्तं कृत्यप्रत्ययान्तैः सह प्राग्वदावश्यके । मासे देयं ऋणम् । पूर्वाह्णे गेयं साम ॥ **संज्ञायाम् ।२।१।४४ ॥** सप्तम्यन्तं सुपा प्राग्वत् संज्ञायाम् । वाक्येन संज्ञानवगमान्नित्यसमासोऽयम् । अरण्येतिलकाः । वनेकसेरुकाः । हलदन्तात्सप्तम्या इत्यलुक् ॥ **क्तेनाहोरात्रावयवाः ।२।१।४५ ॥** अहो

---

१ शौण्ड, धूर्त, कितव, व्याड, प्रवीण, संवीत, अन्तर, अधि, पटु, पण्डित, कुशल, चपल, निपुण इति **शौण्डादिः ॥**

रात्रेश्चावयवाः सप्तम्यन्ताः क्तान्तेन सह प्राग्वत् । पूर्वाह्णकृतम् । अपरराात्रकृतम् । अवयवग्रहणं किम् । अह्नि दृष्टम् ॥ **तत्र ।२।१।४६॥** तत्रेत्येतत्सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह प्राग्वत् । तत्र-भुक्तम् ॥ **क्षेपे ।२।१।४७॥** सप्तम्यन्तं क्तान्तेन प्राग्वन्निन्दायाम् । अवतप्तेनकुलस्थितं त एतत् ॥ **पात्रेसमितादयश्च ।२।१।४८॥** एते निपात्यन्ते क्षेपे । पात्रेसमिताः । भोजन-समये एव संगताः नतु कार्ये । गेहेशूरः । गेहेनर्दी । आकृतिगणोऽयम् । चकारोऽवधारणार्थः । तेनैषां समासान्तरे घटकतया प्रवेशो न । परमाः पात्रेसमिताः ॥ **पूर्वकालैकसर्वजरत्पु-राणनवकेवलाः समानाधिकरणेन ।२।१।४९॥** विशेषणं विशेष्येणेति सिद्धे पूर्व-निपातनियमार्थं सूत्रम् । एकशब्दस्य दिक्संख्ये संज्ञायामिति नियमबाधनार्थं च । पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः । एकनाथः । सर्वयाज्ञिकाः । जरन्नैयायिकाः । पुराणमीमांसकाः । नवपाठकाः । केवलवैयाकरणाः ॥ **दिक्संख्ये संज्ञायाम् ।२।१।५०॥** समानाधिकरणे-नेत्यापादपरिसमाप्तेरधिकारः । संज्ञायामेवेति नियमार्थं सूत्रम् । पूर्वेषुकामशमी । सप्तर्षयः । नेह । उत्तरा वृक्षाः । पञ्च ब्राह्मणाः ॥ **तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ।२।१।५१॥** तद्धि-तार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये दिक्संख्ये प्राग्वद्वा । पूर्वस्यां शालायां भवः पौर्वशालः । समासे कृते दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञ इति ञः ॥ सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः * ॥ आपरशालः । पूर्वा शाला प्रिया यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियाशब्दे उत्तरपदे पूर्वयोस्त-त्पुरुषः । तेन शालाशब्दे आकार उदात्तः । पूर्वशालाप्रियः । दिक्षु समाहारो नास्त्यनभिधानात् । संख्यायास्तद्धितार्थे । षण्णां मातृणामपत्यं षाण्मातुरः । पञ्च गावो धनं यस्येति त्रिपदे बहुव्री-हाववान्तरतत्पुरुषस्य विकल्पे प्राप्ते ॥ द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम् * ॥ **गोरत-द्धितलुकि ।५।४।९२॥** गोऽन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात् समासान्तो न तद्धितलुकि । पञ्चगव-धनः ॥ **संख्यापूर्वो द्विगुः ।२।१।५२॥** तद्धितार्थेत्यत्रोक्तः संख्यापूर्वो द्विगुः स्यात् ॥ **द्विगुरेकवचनम् ।२।४।१॥** द्विग्वर्थः समाहार एकवत्स्यात् । स नपुंसकमिति नपुंसकत्वम् । पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवम् ॥ **कुत्सितानि कुत्सनैः ।२।१।५३॥** कुत्स्यमानानि कुत्सनैः सह प्राग्वत् । वैयाकरणखसूचिः । मीमांसकदुर्दुरूढः ॥ **पापाणके कुत्सितैः ।२।१।५४॥** पूर्वसूत्रापवादः । पापनापितः । अणककुलालः ॥ **उपमानानि समान्य-वचनैः ।२।१।५५॥** घन इव श्यामो घनश्यामः । इह पूर्वपदं तत्सदृशे लाक्षणिकमिति सूचयितुं लौकिकविग्रहे इवशब्दः प्रयुज्यते । पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् ॥ **उपमितं**

---

१ पात्रेसमिताः, पात्रेबहुलाः, उदुम्बरकृमिः, कूपकच्छपः, अवटकच्छपः, उदुम्बरमशकः, कूपमण्डूकः, कुम्भमण्डूकः, उदपानमण्डूकः, नगरकाकः, नगरवायसः, मातरिपुरुषः, पिण्डीशूरः, पितरिशूरः, गेहेशूरः, गेहेनर्दी, गेहेविजिती, गेहेव्याडः, गेहेमेही, गेहेदाही, गेहेदृप्तः, गेहेधृष्टः, गर्भेतृप्तः, आखनिकबकः, गोष्ठेशूरः, गोष्ठेविजिती, गोष्ठेक्ष्वेडी, गोष्ठेपटुः, गोष्ठेपण्डितः, गोष्ठेप्रगल्भः, कर्णेटिरिटिरा, कर्णेचुरुचुरा । इति **पात्रे-समितादिराकृतिगणः ॥**

व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ।२।१।५६॥ उपमेयं व्याघ्रादिभिः सह प्राग्वत्साधारण-धर्मस्याप्रयोगे सति । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रम् । पुरुषव्याघ्रः । नृसोमः । व्याघ्रादिराकृति-गणः । सामान्याप्रयोगे किम् । पुरुषो व्याघ्र इव शूरः ॥ **विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ।२।१।५७॥** भेदकं समानाधिकरणेन भेद्येन बहुलं प्राग्वत् । नीलमुत्पलं नीलोत्पलम् । बहुल-ग्रहणात्क्वचिन्नित्यम् । कृष्णसर्पः । क्वचिन्न । रामो जामदग्न्यः ॥ **पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च २।१।५८॥** पूर्वनिपातनियमार्थमिदम् । पूर्ववैयाकरणः । अपराध्यापकः ॥ अपरस्यार्धे पश्चभावो वक्तव्यः * ॥ अपरश्चासावर्धश्च पश्चार्धः । कथमेकवीर इति । पूर्वकालैकेति बाधित्वा परत्वादनेन समासे वीरैक इति हि स्यात् । बहुलग्रहणाद्भवि-ष्यति ॥ **श्रेण्यादयः[2] कृतादिभिः[3] ।२।१।५९॥** श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनं कर्तव्यम् * ॥ अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणीकृताः ॥ **क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ।२।१।६०॥** नञ्वि-शिष्टेन क्तान्तेनानञ् क्तान्तं समस्यते । कृतं च तदकृतं च कृताकृतम् ॥ शाकपार्थिवादीनां[4] सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम् * ॥ शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः । देवब्राह्मणः[5] ॥ **सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ।२।१।६१॥** सद्वैद्यः । वक्ष्यमाणेन महत आकारः । महावैयाकरणः । पूज्यमानैः किम् । उत्कृष्टो गौः । पङ्कादुद्धृत इत्यर्थः ॥ **वृन्दा-रकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् ।२।१।६२॥** गोवृन्दारकः ॥ व्याघ्रादेराकृतिगणत्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगार्थं वचनम् ॥ **कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने ।२।१।६३॥** कतर-कठः । कतमकलापः । गोत्रं च चरणैः सहेति जातित्वम् ॥ **किं क्षेपे ।२।१।६४॥** कुत्सितो राजा किंराजा । यो न रक्षति ॥ **पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः ।२।१।६५॥ तत्पुरुषः समानाधिक-रणः कर्मधारयः ।१।२।४२॥ पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ।६।३।४२॥** कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परतो भाषितपुंस्कात्पर ऊङभावो यस्मिंस्तथाभूतं पूर्वं पुंवत् । पूरणीप्रियादिष्वप्राप्तः पुंवद्भावोऽनेन विधीयते । महानवमी । कृष्णचतुर्दशी । महाप्रिया । तथा कोपधादेः प्रतिषिद्धः पुंवद्भावः कर्मधारयादौ प्रतिप्रसूयते । पाचकस्त्री दत्तभार्या ।

---

१ व्याघ्र, सिंह, ऋक्ष, ऋषभ, चन्दन, वृक, वृष, वराह, हस्तिन्, तरु, पृषत्, पुण्डरीक, पलाश, कितव । इति **व्याघ्रादिराकृतिगणः** । तेन घनश्यामः, नृसोमः, मुखपद्मम्, मुखकमलम्, करकिसलयम्, पार्थिवचन्द्र इत्यादि सिद्धम् ॥ २ श्रेणि, एक, पूग, मुकुन्द, राशि, विषय, निचय, निधन, पर, इन्द्र, देव, मुण्ड, भूत, श्रवण, वदान्य, अध्यापक, अभिरूपक, ब्राह्मण, क्षत्रिय, पटु, पण्डित, कुशल, चपल, निपुण, कृपण । इति **श्रेण्यादयः** ॥ ३ कृत, मित, भूत, मत, उक्त, समाज्ञात, समाम्नात, समाख्यात, संभावित, अवधारित, निराकृत, अवकल्पित, उपकृत, उपाकृत । इति **कृतादिराकृतिगणः** । तेन दृष्ट, कलित, दलित, उदाहृत, विश्रुत, उदित । एते ज्ञेयाः ॥ ४ शाकपार्थिव, कुतपसौश्रुत, अजातौल्वलि, **आकृति-गणोऽयम्** तेन कृतापकृत, भुक्तविभुक्त, पीतविपीत, गतप्रत्यागत, यातानुयात, क्रयाक्रयिक, पुटापुटिका, फलाफलिका, मानोन्मानिका । इत्यादि ज्ञेयः ॥ ५ देवपूजको ब्राह्मण इत्यर्थः ॥

पञ्चमभार्या । स्नौघ्नभार्या । सुकेशभार्या । ब्राह्मणभार्या । एवं पाचकजातीया । पाचकदेशीयेत्यादि । इभपोटा । पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा । इभयुवतिः । अग्निस्तोकः । उदश्वित्कतिपयम् । गृष्टिः सकृत्प्रसूता, गोगृष्टिः । धेनुर्नवप्रसूतिका, गोधेनुः । वशा वन्ध्या, गोवशा । वेहत् गर्भघातिनी, गोवेहत् । बष्कयणी तरुणवत्सा, गोबष्कयणी । कठप्रवक्ता । कठश्रोत्रियः । कठाध्यापकः । कठधूर्तः । **प्रशंसावचनैश्च ।२।१।६६ ॥** एतैः सह जातिः प्राग्वत् । गोमतल्लिका । गोमचर्चिका । गोप्रकाण्डम् । गवोद्धः । गोतल्लजः । प्रशस्ता गौरित्यर्थः । मतल्लिकादयो नियतलिङ्गा न तु विशेष्यनिघ्नाः । जातिः किम् । कुमारी मतल्लिका ॥ **युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः ।२।१।६७ ॥** पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया युवतिशब्दोऽपि समस्यते । युवा खलतिः युवखलतिः । युवतिः खलती युवखलती । युवजरती । युवत्यामेव जरतीधर्मोपलम्भेन तद्रूपारोपात्सामानाधिकरण्यम् ॥ **कृत्यतुलाख्या अजात्या ।२।१।६८ ॥** भोज्योष्णम् । तुल्यश्वेतः । सदृशश्वेतः । अजात्या किम् । भोज्य ओदनः । प्रतिषेधसामर्थ्याद्विशेषणसमासोऽपि न ॥ **वर्णो वर्णेन ।२।१।६९ ॥** समानाधिकरणेन सह प्राग्वत् । कृष्णसारङ्गः ॥ **कडाराः कर्मधारये ।२।२।३८ ॥** कडारादयः शब्दाः कर्मधारये वा पूर्वं प्रयोज्याः । कडारजैमिनिः । जैमिनिकडारः ॥ **कुमारः श्रमणादिभिः ।२।१।७० ॥** कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणा । इह गणे श्रमणा प्रव्रजिता गर्भिणीत्यादयः स्त्रीलिङ्गाः पठ्यन्ते । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया एतदेव ज्ञापकं बोध्यम् ॥ **चतुष्पादो गर्भिण्या ।२।१।७१ ॥** चतुष्पाज्जातिवाचिनो गर्भिणीशब्देन सह प्राग्वत् ॥ गोगर्भिणी ॥ **मयूरव्यंसकादयश्च-**

---

१ मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ । प्रशस्तवाचकान्यमूनीत्यमरः ॥ २ सारङ्गश्चित्रो वर्णः । कृष्णशब्दः कृष्णावयवके लाक्षणिक इति सामानाधिकरण्यम् ॥ ३ कडार, गडुल, खञ्ज, खोड, काण, कुण्ट, खलति, गौर, वृद्ध, भिक्षुक, पिङ्ग, पिङ्गल, तनु, जठर, बधिर, मठर, कुब्ज, बर्बर, इति **कडारादिः** । क्वचित्तु । नौ, काक, अन्न, शुक, शृगाल, प्रकृति, प्राय, गोत्र, सम, विषम, द्विद्रोण, पञ्चक, साहस्र, प्रति, परि, अनु । एतेऽपि दृश्यन्ते ॥ ४ श्रमणा, प्रव्रजिता, कुलटा, गर्भिणी, तापसी, दासी, बन्धकी, अध्यापक, अभिरूपक, पण्डित, पटु, मृदु, कुशल, चपल, निपुण इति **श्रमणादिः** ॥ ५ चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम् ॐ ॥ नेह । स्वस्तिमती गर्भिणी ॥ ६ मयूरव्यंसक, छात्रव्यंसक, कम्बोजमुण्ड । छन्दसि । हस्तेगृह्य, पादेगृह्य, लाङ्गूलिगृह्य, पुनर्दाय, एहीडादयोऽन्यपदार्थे, एहीडम्, एहिपचम्, एहिवाणिजा । क्रिया । अपेहिवाणिजा, प्रेहिवाणिजा, एहिस्वागता, अपेहिस्वागता, एहिद्वितीया, अपेहिद्वितीया, प्रेहिद्वितीया, एहिकटा, अपेहिकटा, प्रेहिकटा, आहरकरटा, प्रेहिकरटा, प्रेहिकर्दमा, प्रोहिकर्दमा, विधमचूडा, उद्धमचूडा, आहरचेला, आहरवनिता, आहरवसना, कृन्तविचक्षणा, उद्धरोत्सृजा, उद्धरावसृजा, उद्धमविधमा, उत्पचनिपचा, उत्पतनिपता, उच्चावचम्, उच्चनीचम्, आचोपचम्, आचपराचम्, निश्चप्रचम्, अकिंचनः, स्नात्वाकालकः, पीत्वास्थिरकः, भुक्त्वासुहितः, प्रोष्यपापीयान्, उत्पत्यपाकला, निपत्यरोहिणी, निषण्णश्यामा, अपेहिप्रघसा, एहिविघसा, इहपञ्चमी, इहद्वितीया । जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति, जहिजोडः, जहिस्तम्बः । आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये । अश्नीतपिबता, पचतभृज्जता, खादतमोदता, खादतवमता, आहरनिवपा, आहरनिष्करा, भिन्धिलवणा, कृन्धिविचक्षणा, पचलवणा, पचप्रकूटा । **आकृतिगणोऽयम्** । तेन अकुतोभय, कान्दिशीक, आहोपुरुषिका, अहमहमिका, यदृच्छा, एहिरेयाहिरा, उन्मृजविमृजा, द्रव्यान्तरम्, अवश्यकार्यमित्यादि सिद्धम् ॥

।२।१।७२ ॥ एते निपात्यन्ते । मयूरो व्यंसको मयूरव्यंसकः । व्यंसको धूर्तः । उदक्चावाक्च उच्चावचम् । निश्चितं च प्रचितं च निश्चप्रचम् । नास्ति किंचन यस्य सः अकिंचनः । आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये * ॥ अश्नीत पिबतेत्येवं सततं यत्राभिधीयते सा अश्नीतपिबता । पचतभृज्जता । खादतमोदता ॥ एहीडादयोऽन्यपदार्थे * ॥ एहीड इति यस्मिन्कर्मणि तदेहीडम् । एहिपचम् । उद्धर कोष्ठादुत्सृज देहीति यस्यां क्रियायां सा उद्धरोत्सृजा । उद्धमविधमा । असातत्यार्थमिह पाठः ॥ जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति * ॥ जहीत्येतत्कर्मणा बहुलं समस्यते आभीक्ष्ण्ये गम्ये समासेन चेत्कर्ताऽभिधीयत इत्यर्थः ॥ जहिजोडः । जहिस्तम्बः ॥ नास्ति कुतो भयं यस्य सोऽकुतोभयः । अन्यो राजा राजान्तरम् । चिदेव चिन्मात्रम् ॥ **ईषदकृता ।२।२।७॥** ईषत्पिङ्गलः ॥ ईषद्गुणवचनेनेति वाच्यम् * ॥ ईषद्रक्तम् ॥ **नञ् ।२।२।६ ॥** नञ् सुपा सह समस्यते ॥ **नलोपो नञः ।६।३।७३ ॥** नञो नस्य लोपः स्यादुत्तरपदे । न ब्राह्मणः अब्राह्मणः ॥ **तस्मान्नुडचि ।६।३।७४ ॥** लुप्तनकारान्नञ उत्तरपदस्याजादेर्नुडागमः स्यात् । अनश्वः । अर्थाभावेऽव्ययीभावेन सहायं विकल्प्यते । रक्षोहागमलध्वसंदेहाः प्रयोजनमिति अद्रुतायामसंहितमिति च भाष्यवार्तिकप्रयोगात् । तेनानुपलब्धिरविवादोऽविघ्नमित्यादि सिद्धम् ॥ नञो नलोपस्तिङि क्षेपे * ॥ अपचसि त्वं जाल्म ॥ नैकधेत्यादौ तु नशब्देन सह सुप्सुपेति समासः ॥ **नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या ।६।३।७५ ॥** पादिति शत्रन्तः । वेदा इत्यसुन्नन्तः । न सत्या असत्याः । न असत्या नासत्याः । न मुञ्चतीति नमुचिः । न कुलमस्य नकुलम् । न खमस्य नखम् । न स्त्री पुमान् नपुंसकम् । स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावो निपातनात् । न क्षरतीति नक्षत्रम् । क्षीयतेः क्षरतेर्वा क्षत्रमिति निपात्यते । न क्रामतीति नक्रः । क्रमेर्डः । न अकमस्मिन्निति नाकः ॥ **नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् ।६।३।७७ ॥** नग इत्यत्र नञ् प्रकृत्या वा । नगाः अगाः पर्वताः । अप्राणिष्विति किम् । अगो वृषलः शीतेन । नित्यं क्रीडेत्यतो नित्यमित्यनुवर्तमाने ॥ **कुगतिप्रादयः[1] ।२।२।१८ ॥** एते समर्थेन नित्यं समस्यन्ते । कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः । गतिश्चेत्यनुवर्तमाने ॥ **ऊर्यादि[2]च्विडाचश्च ।१।४।६१ ॥** एते क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः । ऊरीकृत्य । उररीकृत्य । शुक्लीकृत्य । पटपटाकृत्य ॥ कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम् * ॥ कारिका क्रिया । कारिकाकृत्य ॥ **अनुकरणं चानितिपरम् ।१।४।६२ ॥** खाट्कृत्य । अनितिपरं किम् । खाडिति कृत्वा निरष्ठीवत् ॥ **आदरानादरयोः सदसती ।१।४।६३ ॥** सत्कृत्य । असत्कृत्य ॥ **भूषणे-**

---

१ प्रादयस्तु पूर्वमुक्ताः ॥ २ ऊरी, उररी, वेताली, धूसी, शकला, संसकला, ध्वंसकला, भ्रंसकला, गुलुगुधा, सजूः, फल, फली, विक्ली, आक्ली, आलोष्ठी, केवाली, सेवाली, शेवाली, वर्षाली, मसमसा, मस्मसा, वौषट्, वषट्, श्रौषट्, स्वाहा, स्वधा, पाम्पी, प्राहुः, श्रत्, आविस् । **इत्यूर्यादिः** । कैश्चिदन्येऽप्यत्र पठ्यन्ते । ते च यथा । पथा, पाम्पाली, संकला, केवासी, वार्दाली, पार्दाली, आलम्बी, आश्ली, तन्थी, ताली, आताली, धूली, अश्मसा, अशला, मस्मसा, मष्मसा, बन्धा इत्यादि ।

ऽलम् ।१।४।६४ ॥ अलंकृत्य । भूषणे किम् । अलं कृत्वौदनं गतः । पर्याप्तमित्यर्थः । अनुकरणमित्यादि त्रिसूत्री स्वभावात्कृञ्विषया ॥ **अन्तरपरिग्रहे** ।१।४।६५ ॥ अन्तर्हत्य । मध्ये हत्वेत्यर्थः । अपरिग्रहे किम् । अन्तर्हत्वा गतः । हतं परिगृह्य गत इत्यर्थः ॥ **कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते** ।१।४।६६ ॥ कणेहत्य पयः पिबति । मनोहत्य । कणेशब्दः सप्तमीप्रतिरूपको निपातोऽभिलाषातिशये वर्तते । मनःशब्दोऽप्यत्रैव ॥ **पुरोऽव्ययम्** ।१।४।६७ ॥ पुरस्कृत्य ॥ **अस्तं च** ।१।४।६८ ॥ अस्तमिति मान्तमव्ययं गतिसंज्ञं स्यात् । अस्तंगत्य ॥ **अच्छ गत्यर्थवदेषु** ।१।४।६९ ॥ अव्ययमित्येव । अच्छगत्य । अच्छोद्य । अभिमुखं गत्वा उक्त्वा चेत्यर्थः । अव्ययं किम् । जलमच्छं गच्छति ॥ **अदोऽनुपदेशे** ।१।४।७० ॥ अदःकृत्य । अदःकृतम् । परं प्रत्युपदेशे प्रत्युदाहरणम् । अदः कृत्वा ॥ **तिरोऽन्तर्धौ** ।१।४।७१ ॥ तिरोभूय ॥ **विभाषा कृञि** ।१।४।७२ ॥ तिरःकृत्य । तिरस्कृत्य । तिरः कृत्वा ॥ **उपाजेऽन्वाजे** ।१।४।७३ ॥ एतौ कृञि वा गतिसंज्ञौ स्तः । उपाजेकृत्य । उपाजे कृत्वा । अन्वाजेकृत्य । अन्वाजे कृत्वा । दुर्बलस्य बलमाधायेत्यर्थः ॥ **साक्षात्प्रभृतीनि च** ।१।४।७४ ॥ कृञि वा गतिसंज्ञानि स्युः ॥ च्व्यर्थ इति वाच्यम् * ॥ साक्षात्कृत्य । साक्षात्कृत्वा । लवणंकृत्य । लवणं कृत्वा । मान्तत्वं निपातनात् ॥ **अनत्याधान उरसिमनसी** ।१।४।७५ ॥ उरसिकृत्य । उरसि कृत्वा । अभ्युपगम्येत्यर्थः । मनसिकृत्य । मनसि कृत्वा । निश्चित्येत्यर्थः । अत्याधानमुपश्लेषणं तत्र न । उरसि कृत्वा पाणिं शेते ॥ **मध्ये पदे निवचने च** ।१।४।७६ ॥ एते कृञि वा गतिसंज्ञाः स्युरनत्याधाने । मध्येकृत्य । मध्ये कृत्वा । पदेकृत्य । पदे कृत्वा । निवचनेकृत्य । निवचने कृत्वा । वाचं नियम्येर्थः ॥ **नित्यं हस्ते पाणावुपयमने** ।१।४।७७ ॥ कृञि । उपयमनं विवाहः । स्वीकारमात्रमित्यन्ये । हस्तेकृत्य । पाणौकृत्य ॥ **प्राध्वं बन्धने** ।१।४।७८ ॥ प्राध्वमित्यव्ययम् । प्राध्वंकृत्य । बन्धनेनानुकूलं कृत्वेत्यर्थः । प्रार्थनादिना त्वानुकूल्यकरणे । प्राध्वं कृत्वा ॥ **जीविकोपनिषदावौपम्ये** ।१।४।७९ ॥ जीविकामिव कृत्वा जीविकाकृत्य । उपनिषदमिव कृत्वा उपनिषत्कृत्य । औपम्ये किम् । जीविकां कृत्वा । प्रादिग्रहणमगत्यर्थम् । सुपुरुषः । अत्र वार्तिकानि ॥ प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया * ॥ प्रगत आचार्यः प्राचार्यः ॥ अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया * ॥ अतिक्रान्तो मालामतिमालः ॥ अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया * ॥ अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः ॥ पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या * ॥ परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः ॥ निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या * ॥ निष्क्रान्तः कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिः ॥ कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः * ॥ वृक्षं प्रति ॥ **तत्रो-**

---

१ साक्षात्, मिथ्या, चिन्ता, भद्रा, रोचना, आस्था, अमा, अद्धा, प्राजर्या, प्राजरुहा, बीजर्या, बीजरुहा, संसर्या, अर्थे, लवणम्, उष्णम्, शीतम्, उदकम्, आर्द्रम्, अग्नौ, वशे, विकसने, विहसने, प्रतपने, प्रादुस्, नमस् आविस् । **आकृतिगणोऽयम्** । अत्र लवणादीनां पञ्चानां गतिसंज्ञासंनियोगेन मान्तत्वं निपात्यते ।

२ एषु वार्तिकेषु सर्वत्रादिशब्दः प्रकारे न तु प्रभृतौ ।

पपदं सप्तमीस्थम् ।३।१।९२ ॥ सप्तम्यन्ते पदे कर्मणीत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं कुम्भादि तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात्तस्मिंश्च सत्येव वक्ष्यमाणः प्रत्ययः ॥ **उपपदमतिङ् ।२।२।१९ ॥** उपपदं सुबन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते । अतिङन्तश्चायं समासः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । इह कुम्भ अस् कार इत्यलौकिकं प्रक्रियावाक्यम् । अतिङ् किम् । मा भवान् भूत् । माङि लुङिति सप्तमीनिर्देशान्माङुपपदम् । अतिङ्ग्रहणं ज्ञापयति सुपेत्येतन्नेहानुवर्तत इति । पूर्वसूत्रेऽपि गतिग्रहणं पृथक्कृत्यातिङ्ग्रहणं तत्रापकृष्यते । सुपेति च निवृत्तम् । तथा च । गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेरिति सिद्धम् ॥ व्याघ्री । अश्वक्रीती । कच्छपी ॥ **अमैवाव्ययेन ।२।२।२० ॥** अमैव तुल्यविधानं यदुपपदं तदेवाव्ययेन सह समस्यते । स्वादुङ्कारम् । नेह । कालसमयवेलासु तुमुन् । कालः समयो वेला वा भोक्तुम् । अमैवेति किम् । अग्रे भोजम् । अग्रे भुक्त्वा । विभाषाग्रे प्रथमपूर्वेष्विति क्त्वाणमुलौ । अमा चान्येन च तुल्यविधानमेतत् ॥ **तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ।२।२।२१ ॥** उपदंशस्तृतीयायामित्यादीन्युपपदान्यमन्तेनाव्ययेन सह वा समस्यन्ते । मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते । मूलकोपदंशम् ॥ **क्त्वा च ।२।२।२२ ॥** तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि क्त्वान्तेन सह वा समस्यन्ते । उच्चैःकृत्य । उच्चैःकृत्वा । अव्ययेऽयथाभिप्रेतेति क्त्वा । तृतीयाप्रभृतीनीति किम् । अलं कृत्वा । खलु कृत्वा ॥ **तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः ।५।४।८६ ॥** संख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य समासान्तोऽच् स्यात् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य द्व्यङ्गुलं दारु । निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् ॥ **अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ।५।४।८७ ॥** एभ्यो रात्रेरच् स्याच्चात्संख्याव्ययादेः । अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम् । अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रः । सर्वा रात्रिः सर्वरात्रः । पूर्वं रात्रेः पूर्वरात्रः । संख्यातरात्रः । पुण्यरात्रः । द्वयो रात्र्योः समाहारो द्विरात्रम् । अतिक्रान्तो रात्रिमतिरात्रः ॥ **राजाहःसखिभ्यष्टच् ।५।४।९१ ॥** एतदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात् । परमराजः । अतिराजी । कृष्णसखः ॥ **अह्नष्टखोरेव ।६।४।१४५ ॥** टिलोपः स्यान्नान्यत्र । उत्तमाहः । द्वे अहनी भृतो द्व्यहीनः क्रतुः । तद्धितार्थे द्विगुः । तमधीष्ट इत्यधिकारे द्विगोर्वेत्यनुवृत्तौ रात्र्यहःसंवत्सराच्चेति खः । लिङ्गवि[illegible]रिभाषाया अनित्यत्वान्नेह । मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञी ॥ **अह्नोऽह्न एतेभ्यः ।५।४।८८ ॥** सर्वादिभ्यः परस्याहन्शब्दस्याह्नादेशः स्यात्समासान्ते परे ॥ **अह्नोऽदन्तात् ।८।४।७ ॥** अदन्तपूर्वपदस्थाद्रेफात्परस्याऽह्नादेशस्य नस्य णः स्यात् । सर्वाह्णः । पूर्वाह्णः । संख्याताह्नः । द्वयोरह्नोर्भवः । कालाट्ठञ् । द्विगोर्लुगनपत्य इति ठञो लुक् । द्व्यह्नः । स्त्रियामदन्तत्वाट्टाप् । द्व्यह्ना । द्व्यह्नप्रियः । अत्यह्नः ॥ **क्षुभ्नादिषु च ।८।४।३९ ॥** एषु णत्वं न स्यात् । दीर्घाह्नी प्रावृट् ।

---

१ क्षुभ्न, नृनमन, नन्दिन्, नन्दन, नगर । एतानि त्रीण्युत्तरपदानि संज्ञायां प्रयोजयन्ति । हरिनन्दी, हरिनन्दनः, गिरिनगरम् । नृतिर्यङि प्रयोजयति । नरीनृत्यते । नर्तन, गहन, नन्दन, निवेश, निवास, अग्नि, अनूप, एतानि सप्तोत्तरपदानि प्रयोजयन्ति । परिनर्तनमित्यादि । आचार्यादणत्वं च । **आकृतिगणोऽयम् ।**

एवं चैतदर्थमह्न इत्यदन्तानुकरणक्लेशो न कर्तव्यः । प्रातिपदिकान्तेति णत्ववारणाय क्षुभ्नादिषु पाठस्यावश्यकत्वात् । अदन्तादिति तपरकरणान्नेह । परागतमहः पराह्णः ॥ **न संख्यादेः समाहारे** ।५।४।८९ ॥ समाहारे वर्तमानस्य संख्यादेरह्नादेशो न स्यात् । संख्यादेरिति स्पष्टार्थम् । द्वयोरह्नोः समाहारो द्व्यहः । त्र्यहः ॥ **उत्तमैकाभ्यां च** ।५।४।९० ॥ आभ्यामह्नादेशो न । उत्तमशब्दोऽन्त्यार्थः । पुण्यशब्दमाह । पुण्यैकाभ्यामित्येव सूत्रयितुमुचितम् । पुण्याहम् । एकाहः । उत्तमग्रहणमुपान्त्यस्यापि संग्रहार्थमित्येके । संख्याताहः ॥ **अग्राख्यायामुरसः** ।५।४।९३ । टच् स्यात् । अश्वानामुर इव अश्वोरसम् । मुख्योऽश्व इत्यर्थः ॥ **अनोश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः** ।५।४।९४ ॥ टच्स्याज्जातौ संज्ञायां च । उपानसम् । अमृताश्मः । कालायसम् । मण्डूकसरसमिति जातिः । महानसम् । पिण्डाश्मः । लोहितायसम् । जलसरसमिति संज्ञा ॥ **ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः** ।५।४।९५ ॥ ग्रामस्य तक्षा ग्रामतक्षः । साधारण इत्यर्थः । कुट्यां भवः कौटः स्वतन्त्रः स चासौ तक्षा च कौटतक्षः ॥ **अतेः शुनः** ।५।४।९६ ॥ अतिश्वो वराहः । अतिश्वी सेवा ॥ **उपमानादप्राणिषु** ।५।४।९७ ॥ अप्राणिविषयकोपमानवाचिनः शुनष्टच्स्यात् । आकर्षः श्वेव आकर्षश्वः । अप्राणिषु किम् । वानरः श्वेव वानरश्वा ॥ **उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थ्नः** । ५।४।९८ ॥ चादुपमानात् । उत्तरसक्थम् । मृगसक्थम् । पूर्वसक्थम् । फलकमिव सक्थि फलकसक्थम् ॥ **नावो द्विगोः** ।५।४।९९ ॥ नौशब्दान्ताद्द्विगोष्टच् स्यान्न तु तद्धितलुकि । द्वाभ्यां नौभ्यामागतः द्विनावरूप्यः । द्विगोर्लुगनपत्य इत्यत्र अचीत्यस्यापकर्षणाद्धलादेर्न लुक् । पञ्चनावप्रियः । द्विनावम् । त्रिनावम् । अतद्धितलुकीति किम् । पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः पञ्चनौः ॥ **अर्धाच्च** ।५।४।१०० ॥ अर्धान्नावष्टच् स्यात् । नावोऽर्धम् । अर्धनावम् । क्लीबत्वं लोकात् ॥ **खार्याः प्राचाम्** ।५।४।१०१ ॥ द्विगोरर्धाच्च खार्याष्टज्वा स्यात् । द्विखारम् । द्विखारि । अर्धखारम् । अर्धखारि । **द्वित्रिभ्यामञ्जलेः** ।५।४।१०२ ॥ टज्वा स्यात् । द्विगौ । द्व्यञ्जलम् । द्व्यञ्जलि । अतद्धितलुकीत्येव । द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतो द्व्यञ्जलिः ॥ **ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम्** ।५।४।१०४ ॥ ब्रह्मान्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात्समासेन जानपदत्वमाख्यायते चेत् । सुराष्ट्रे ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः ॥ **कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम्** ।५।४।१०५ ॥ आभ्यां ब्रह्मणो वा टच् स्यात् तत्पुरुषे । कुत्सितो ब्रह्मा कुब्रह्मः । कुब्रह्मा ॥ **आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः** ।६।३।४६ ॥ महत आकारोऽन्तादेशः स्यात्समानाधिकरणे उत्तरपदे जातीये च परे । महाब्रह्मः । महाब्रह्मा । महादेवः । महाजातीयः । समानाधिकरणे किम् । महतः सेवा महत्सेवा । लाक्षणिकं विहाय प्रतिपदोक्तः सन्महदिति समासो ग्रहीष्यते चेत् महाबाहुर्न स्यात् । तस्माल्लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येति परिभाषा नेह प्रवर्तते । समा-

---

अत्र पाठान्तरम् । क्षुभ्न, तृमु, नृनमन, नरनगर, नन्दन, नृतिर्यङ्कि, गिरिनन्दी, गृहगमन, निवेश, निवास, अग्नि, अनूप, आचार्यभोगीन, चतुर्हायन, इरिकादीनि वनोत्तरपदानि संज्ञायाम् । इरिका, तिमिर, समीर, कुबेर, हरि, कर्मार । इति क्षुभ्नादिः ॥

नाधिकरणग्रहणसामर्थ्यात् । आदिति योगविभागादात्वम् प्रागेकादशभ्य इति निर्देशाद्वा । एकादश । महतीशब्दस्य पुंवत्कर्मधारयेति पुंवद्भावे कृते आत्वम् । महाजातीया ॥ महदात्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं पुंवद्भावश्च * ॥ असामानाधिकरण्यार्थमिदम् । महतो महत्या वा घासो महाघासः । महाकरः । महाविशिष्टः ॥ अष्टनः कपाले हविषि * ॥ अष्टाकपालः । गवि च युक्ते * ॥ गोशब्दे परे युक्त इत्यर्थे गम्येऽष्टन आत्वं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ अष्टागवं शकटम् । अच्प्रत्यन्ववेत्यत्राजिति योगविभागाद्बहुव्रीहावप्यच् । अष्टानां गवां समाहारः अष्टगवम् । तद्युक्तत्वाच्छकटमष्टागवमिति वा ॥ **द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ।६।३।४७ ॥** आत्स्यात् । द्वौ च दश च द्वादश । द्व्यधिका दशेति वा । द्वाविंशतिः । अष्टादश । अष्टाविंशतिः । अबहुव्रीह्यशीत्योः किम् । द्वित्राः । द्व्यशीतिः ॥ प्राक्शतादिति वक्तव्यम् * ॥ नेह द्विशतम् । द्विसहस्रम् ॥ **त्रेस्त्रयः ।६।३।४८ ॥** त्रिशब्दस्य त्रयस् स्यात्पूर्वविषये । त्रयोदश । त्रयोविंशतिः । बहुव्रीहौ तु त्रिर्दश त्रिदशाः । सुजर्थे बहुव्रीहिः । अशीतौ तु त्र्यशीतिः । प्राक् शतादित्येव । त्रिशतम् । त्रिसहस्रम् ॥ **विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ।६।३।४९ ॥** द्व्यष्टनोस्त्रेश्च प्रागुक्तं वा स्याच्चत्वारिंशदादौ परे । द्विचत्वारिंशत् । द्वाचत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् । त्रयश्चत्वारिंशत् । एवं पञ्चाशत्षष्टिसप्ततिनवतिषु ॥ **एकादिश्चैकस्य चादुक् ।६।३।७६ ॥** एकादिर्नञ् प्रकृत्या स्यादेकस्य च अदुगागमश्च । नञो विंशत्या सह समासे कृते एकशब्देन सह तृतीयेति योगविभागात्समासः । अनुनासिकविकल्पः । एकेन न विंशतिः एकान्नविंशतिः । एकाद्नविंशतिः । एकोनविंशतिरित्यर्थः ॥ षष उत्वं दतृदशधासूत्तरपदादेः ष्टुत्वं च धासु वेति वाच्यम् ॥ षोडन् । षोडश । षोढा । षड्धा ॥ **परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ।२।४।२६ ॥** एतयोः परपदस्येव लिङ्गं स्यात् । कुक्कुटमयूर्याविमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ । अर्धपिप्पली ॥ द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः * ॥ पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः पुरोडाशः । प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः । आपन्नजीविकः । अलं कुमार्यै अलंकुमारिः । अत एव ज्ञापकात्समासः । निष्कौशाम्बिः ॥ **पूर्ववदश्ववडवौ ।२।४।२७॥** द्विवचनमतन्त्रम् । अश्ववडवौ । अश्ववडवान् । अश्ववडवैः ॥ **रात्राह्नाहाः पुंसि ।२।४।२९ ॥** एतदन्तौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ पुंस्येव । अनन्तरत्वात्परवल्लिङ्गतापवादोऽप्ययं परत्वात्समाहारनपुंसकतां बाधते । अहोरात्रः । रात्रेः पूर्वभागः पूर्वरात्रः । पूर्वाह्णः । द्व्यहः ॥ संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम् ॥ द्विरात्रम् । त्रिरात्रम् । गणरात्रम् ॥ **अपथं नपुंसकम् ।२।४।३० ॥** तत्पुरुष इत्येव । अन्यत्र तु अपथो देशः । कृतसमासान्तनिर्देशान्नेह । अपन्थाः ॥ **अर्धर्चा[1]ः पुंसि**

---

१ अर्धर्च, गोमय, कषाय, कार्षापण, कुतप, कुणप, कपाट, शङ्ख, गूथ, यूथ, ध्वज, कबन्ध, पद्म, गृह, सरक, कंस, दिवस, यूष, अन्धकार, दण्ड, कमण्डलु, मण्ड, भूत, द्वीप, द्यूत, चक्र, धर्म, कर्म, मोदक, शतमान, यान, नख, नखर, चरण, पुच्छ, दाडिम, हिम, रजत, सक्तु, पिधान, सार, पात्र,

च ।२।४।३१ ॥ अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः । अर्धर्चः । अर्धर्चम् । ध्वजः । ध्वजम् । एवं तीर्थ, शरीर, मण्ड, पीयूष, देह, अङ्कुश, कलश इत्यादि ॥ **जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् ।१।२।५८ ॥** एकोऽप्यर्थो वा बहुत्ववद्भवति । ब्राह्मणाः पूज्याः । ब्राह्मणः पूज्यः ॥ **अस्मदो द्वयोश्च ।१।२।५९ ॥** एकत्वे द्वित्वे च विवक्षितेऽस्मदो बहुवचनं वा स्यात् । वयं ब्रूमः । पक्षेऽहं ब्रवीमि । आवां ब्रूव इति वा ॥ सविशेषणस्य प्रतिषेधः * ॥ पटुरहं ब्रवीमि ॥ **फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे ।१।२।६० ॥** द्वित्वे बहुत्वप्रयुक्तं कार्यं वा स्यात् । पूर्वे फल्गुन्यौ । पूर्वाः फल्गुन्यः । पूर्वे प्रोष्ठपदे । पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । नक्षत्रे किम् । फल्गुन्यौ माणविके ॥ **तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ।१।२।६३ ॥** बहुत्वं द्वित्ववद्भवति । तिष्यश्च पुनर्वसू च तिष्यपुनर्वसू । तिष्येति किम् । विशाखानुराधाः । नक्षत्रे किम् । तिष्यपुनर्वसवो माणवकाः ॥ **स नपुंसकम् ।२।४।१७ ॥** समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यात् । परवल्लिङ्गापवादः । पञ्चगवम् । दन्तोष्ठम् । अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः * ॥ पञ्चमूली ॥ आबन्तो वा * ॥ पञ्चखट्वी । पञ्चखट्वम् ॥ अनो नलोपश्च वा द्विगुः स्त्रियाम् * ॥ पञ्चतक्षी । पञ्चतक्षम् ॥ पात्राद्यन्तस्य न * ॥ पञ्चपात्रम् । त्रिभुवनम् । चतुर्युगम् ॥ पुण्यसुदिनाभ्यामह्नः क्लीबतेष्टा * ॥ पुण्याहम् । सुदिनाहम् । पथः संख्याव्ययादेः * ॥ संख्याव्ययादेः परः कृतसमासान्तः पथशब्दः क्लीबमित्यर्थः । त्रयाणां पन्थास्त्रिपथम् । विरूपः पन्थाः विपथम् । कृतसमासान्तनिर्देशान्नेह । सुपन्थाः । अतिपन्थाः । सामान्ये नपुंसकम् * ॥ मृदु पचति । प्रातः कमनीयम् ॥ **तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः ।२।४।१९ ॥** अधिकारोऽयम् ॥ **संज्ञायां कन्थोशीनरेषु ।२।४।२० ॥** कन्थान्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात्सा चेदुशीनरदेशोत्पन्नायाः कन्थायाः संज्ञा । सुशमस्यापत्यानि सौशमयः तेषां कन्था सौशमिकन्थम् । संज्ञायां किम् ।

घृत, सैन्धव, औषध, आढक, चषक, द्रोण, खलीन, पात्रीव, षष्टीक, वार, बाण, प्रोथ, कपित्थ, शुष्क, शाल, शील, शुक्ल, शीधु, कवच, रेणु, ऋण, कपट, शीकर, मुसल, सुवर्ण, वर्ण, पूर्ण, चमस, क्षीर, कर्ष, आकाश, अष्टापद, मङ्गल, निधान, निर्यास, जृम्भ, वृत्त, पुस्त, बुस्त, क्ष्वेडित, शृङ्ग, निगड, खल, मधु, मूल, मूलक, स्थूल, शराव, नाल, वप्र, विमान, मुख, प्रग्रीव, शूल, वज्र, कटक, कण्टक, कर्पट, शिखर, कल्क, नाट, मस्तक, वलय, कुसुम, तृण, पङ्क, कुण्डल, किरीट, कुमुद, अर्बुद, अङ्कुश, तिमिर, आश्रम, भूषण, इल्कस, मुकुल, वसन्त, तडाग, पिटक, विटङ्क, विडङ्ग, पिण्याक, माष, कोश, फलक, दिन, दैवत, पिनाक, समर, स्थाणु, अनीक, उपवास, शाक, कर्पास, विशाल, चषाल, खण्ड, दर, विटप, रण, वल, मृणाल, हस्त, आर्द्र, हल, सूत्र, ताण्डव, गाण्डीव, मण्डप, पटह, सौध, योध, पार्श्व, शरीर, देह, फल, छल, पुर, राष्ट्र, बिम्ब, अम्बर, कुट्टिम, मण्डल, कुक्कुट, कुडप, ककुद, खण्डल, तोमर, तोरण, मञ्चक, पञ्चक, पुङ्ख, मध्य, बाल, छाल, वल्मीक, वर्ष, वस्त्र, वसु, उद्यान, उद्योग, स्नेह, स्तन, स्तेन, स्वर, संगम, निष्क, क्षेम, शूक, छत्र, क्षत्र, पवित्र, यौवन, कलह, पालक, वल्कल, कुञ्ज, विहार, लोहित, विषाण, भवन, अरण्य, पुलिन, हल, दृढ, आसन, ऐरावत, शूर्प, तीर्थ, लोमश, तमाल, लोह, दण्डक, शपथ, प्रतिसर, दारु, धनुस्, मान, वर्चस्क, कूर्च, तण्डक, मठ, सहस्र, ओदन, प्रवाल, शकट, अपराह्ण, नीड, शकल, तण्डुल, मुस्तक, **इत्यर्धर्चादिः ॥**

वीरणकन्था । उशीनरेषु किम् । दाक्षिकन्था ॥ **उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् ।२।४।२१** ॥ उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् तयोरुपज्ञायमानोपक्रम्यमाणयोरादिः प्राथम्यं चेदाख्यातुमिष्यते । पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्युपज्ञं ग्रन्थः । नन्दोपक्रमं द्रोणः ॥ **छाया बाहुल्ये ।२।४।२२** ॥ छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्पूर्वपदार्थबाहुल्ये । इक्षूणां छाया इक्षुच्छायम् । विभाषा सेनेति विकल्पस्यायमपवादः । इक्षुच्छायानिषादिन्य इति तु आसमन्तान्निषादिन्य इत्याङ्प्रश्लेषो बोध्यः ॥ **सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा ।२।४।२३** ॥ राजपर्यायपूर्वोऽमनुष्यपूर्वश्च सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् । इनसभम् । ईश्वरसभम् ॥ पर्यायस्यैवेष्यते * ॥ नेह । राजसभा । चन्द्रगुप्तसभा । अमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशाचादीनाह । रक्षःसभम् । पिशाचसभम् ॥ **अशाला च ।२।४।२४** ॥ संघातार्था या सभा तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात् । स्त्रीसभम् । स्त्रीसंघात इत्यर्थः. । अशाला किम् । धर्मसभा । धर्मशालेत्यर्थः ॥ **विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ।२।४।२५** ॥ एतदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं वा स्यात् । ब्राह्मणसेनम् । ब्राह्मणसेना । यवसुरम् । यवसुरा । कुड्यच्छायम् । कुड्यच्छाया । गोशालम् । गोशाला । श्वनिशम् । श्वनिशा । तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारय इत्यनुवृत्तेर्नेह । दृढसेनो राजा । असेना । परमसेना ॥

॥ इति तत्पुरुषः ॥

शेषो बहुव्रीहिः ।२।२।२३ ॥ अधिकारोऽयम् । द्वितीयाश्रितेत्यादिना यस्य त्रिकस्य विशिष्य समासो नोक्तः सः शेषः प्रथमान्तमित्यर्थः ॥ **अनेकमन्यपदार्थे ।२।२।२४** ॥ अनेकं प्रथमान्तमन्यस्य पदस्यार्थे वर्तमानं वा समस्यते स बहुव्रीहिः । अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति समानाधिकरणानामिति च फलितम् । प्राप्तमुदकं यं प्राप्तोदको ग्रामः । ऊढरथोऽनड्वान् । उपहृतपशू रुद्रः । उद्धृतौदना स्थाली । पीताम्बरो हरिः । वीरपुरुषको ग्रामः । प्रथमार्थे तु न । वृष्टे देवे गतः । व्यधिकरणानामपि न । पञ्चभिर्भुक्तमस्य ॥ प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः * ॥ प्रपतितपर्णः प्रपर्णः ॥ नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः * ॥ अविद्यमानपुत्रः अपुत्रः । अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । अस्तिक्षीरा गौः ॥ **स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ।६।३।३४** ॥ भाषितपुंस्कादनूङ् ऊङोऽभावो यस्यामिति बहुव्रीहिः । निपातनात्पञ्चम्या अलुक् षष्ठ्याश्च लुक् । तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यदुक्तपुंस्कं तस्मात्पर ऊङोऽभावो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचकशब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं स्यात्समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे न तु पूरण्यां प्रियादौ च परतः । गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः । चित्रा गावो यस्येति लौकिकविग्रहे चित्रा अस् गो अस् इत्यलौकिकविग्रहे चित्रगुः । रूपवद्भार्यः । चित्रा जरती गौर्यस्येति विग्रहे अनेकोक्तेर्बहूनामपि बहुव्रीहिः । अत्र केचित् । चित्राजरतीगुः । जरतीचित्रागुर्वा । एवं दीर्घातन्वीजङ्घः । तन्वीदीर्घाजङ्घः । त्रिपदे बहुव्रीहौ प्रथमं न पुंवत् ।

उत्तरपदस्य मध्यमेन व्यवधानात्। द्वितीयमपि न पुंवत्। पूर्वपदत्वाभावात्। उत्तरपदशब्दो हि समासस्य चरमावयवे रूढः। पूर्वपदशब्दस्तु प्रथमावयवे रूढ इति वदन्ति। वस्तुतस्तु नेह पूर्वपदमाक्षिप्यते। आनङ् ऋत इत्यत्र यथा। तेनोपान्त्यस्य पुंवदेव। चित्राजरद्गुरित्यादि। अत एव चित्राजरत्यौ गावौ यस्येति द्वन्द्वगर्भेऽपि चित्राजरद्गुरिति भाष्यम्। कर्मधारयपूर्वपदे तु द्वयोरपि पुंवत्। जरच्चित्रगुः। कर्मधारयोत्तरपदे तु चित्रजरद्गवीकः। स्त्रियाः किम्। ग्रामणिकुलं दृष्टिरस्य ग्रामणिदृष्टिः। भाषितपुंस्कात्किम्। गङ्गाभार्यः। अनूङ् किम्। वामोरूभार्यः। समानाधिकरणे किम्। कल्याण्याः माता कल्याणीमाता। स्त्रियां किम्। कल्याणी प्रधानं यस्य स कल्याणीप्रधानः। पूरण्यां तु॥ **अप्पूरणीप्रमाण्योः।५।४।११६॥** पूरणार्थप्रत्ययान्तं यत् स्त्रीलिङ्गं तदन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप् स्यात्। कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः। स्त्रीप्रमाणी यस्य स स्त्रीप्रमाणः। पुंवद्भाव-प्रतिषेधोऽप्प्रत्ययश्च प्रधानपूरण्यामेव। रात्रिः पूरणी वाच्या चेत्युक्तोदाहरणे मुख्या। अन्यत्र तु॥ **नद्यृतश्च।५।४।१५३॥** नद्युत्तरपदादृदन्तोत्तरपदाच्च बहुव्रीहेः कप्स्यात्। पुंवद्भावः॥ **केऽणः।७।४।१३॥** के परेऽणो ह्रस्वः स्यात्। इति प्राप्ते॥ **न कपि।७।४।१४॥** कपि परे अणो ह्रस्वो न स्यात्। कल्याणपञ्चमीकः पक्षः। अत्र तिरोहितावयव-भेदस्य पक्षस्यान्यपदार्थतया रात्रिरप्रधानम्। बहुकर्तृकः। अप्रियादिषु किम्। कल्याणीप्रियः। प्रिया। मनोज्ञा। कल्याणी। सुभगा। दुर्भगा। भक्तिः। सचिवा। स्वसा। कान्ता। क्षान्ता। समा। चपला। दुहिता। वामा। अबला। तनया॥ सामान्ये नपुंसकम्॥ दृढं भक्तिर्यस्य स दृढभक्तिः। स्त्रीत्वविवक्षायां तु दृढाभक्तिः॥ **तसिलादिष्वाकृत्वसुचः।६।३।३५॥** तसिलादिषु कृत्वसुजन्तेषु परेषु स्त्रियां पुंवत्स्यात्। परिगणनं कर्तव्यम्। अव्याप्त्य-तिव्याप्तिपरिहाराय। त्रतसौ। तरप्तमपौ। चरड्जातीयरौ। कल्पब्देशीयरौ। रूपप्पाशपौ। थाल्। तिल्थ्यनौ। बह्वीषु बहुत्र। बहुतः। दर्शनीयतरा। दर्शनीयतमा। घरूपेति वक्ष्यमाणो ह्रस्वः परत्वात्पुंवद्भावं बाधते। पट्वितरा। पट्वितमा। पटुचरी। पटुजातीया। दर्शनीयकल्पा। दर्शनीयदेशीया। दर्शनीयरूपा। दर्शनीयपाशा। बहुथा। प्रशस्ता वृकी वृकतिः। अजाभ्यो हिता अजथ्या॥ शसि बह्वल्पार्थस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः * ॥ बह्वीभ्यो देहि बहुशः। अल्पाभ्यो देहि अल्पशः॥ त्वतलोर्गुणवचनस्य *॥ शुक्लाया भावः शुक्ल-त्वम्। शुक्लता। गुणवचनस्य किम्। कर्त्र्या भावः कर्त्रीत्वम्। शरदः कृतार्थतेत्यादौ तु सामान्ये नपुंसकम्॥ भस्याढे तद्धिते *॥ हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम्। अढे किम्। रौहिणेयः। स्त्रीभ्यो ढगति ढोऽत्र गृह्यते। अग्नेर्ढगिति ढकि तु पुंवदेव। अग्नायी देवताऽस्य स्थालीपाकस्याग्नेयः। सपत्नीशब्दस्त्रिधा। शत्रुपर्यायात्सपत्नशब्दाच्छार्ङ्गरवादित्वात् ङीन्येकः। समानः पतिर्यस्या इति विग्रहे विवाहनिबन्धनं पतिशब्दमाश्रित्य नित्यस्त्रीलिङ्गो द्वितीयः। स्वामिपर्यायपतिशब्देन भाषितपुंस्कस्तृतीयः। आद्ययोः शिवाद्यण्। सपत्न्या अपत्यं सापत्नः।

तृतीयात्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया पत्युत्तरपदलक्षणो ण्य एव । न त्वण् । शिवादौ रूढयोरेव ग्रहणात् । सापत्यः ॥ ठक्छसोश्च * ॥ भवत्याश्छात्रा भावत्काः । भवदीयाः । एतद्वार्तिकमेकतद्धिते चेति सूत्रं च न कर्तव्यम् । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भाव इति भाष्यकारेष्ट्या गतार्थत्वात् । सर्वमयः । सर्वकाम्यति । सर्विका भार्या यस्य स सर्वकभार्यः । सर्वकप्रिय इत्यादि । पूर्वस्यैवेदम् । भस्यैषाद्वेति लिङ्गात् । तेनाकचि एकशेषवृत्तौ च न । सर्विका । सर्वाः ॥ कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु * ॥ कुक्कुट्या अण्डं कुक्कुटाण्डम् । मृग्याः पदं मृगपदम् । मृगक्षीरम् । काकशावः ॥ **क्यङ्मानिनोश्च** ।६।३।३६ ॥ एतयोः परतः पुंवत् । एनीवाचरति एतायते । श्येनीवाचरति श्येतायते । स्वभिन्नां कांचिद्दर्शनीयां मन्यते दर्शनीयमानिनी । दर्शनीयां स्त्रियं मन्यते दर्शनीयमानी चैत्रः ॥ **न कोपधायाः** ।६।३।३७ ॥ कोपधायाः स्त्रिया न पुंवत् । पाचिकाभार्यः । रसिकाभार्यः । मद्रिकायते । मद्रिकामानिनी ॥ कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणम् * ॥ नेह । पाका भार्या यस्य स पाकभार्यः ॥ **संज्ञापूरण्योश्च** ।६।३।३८ ॥ अनयोर्न पुंवत् । दत्ताभार्यः । दत्तामानिनी । दानक्रियानिमित्तः स्त्रियां पुंसि च संज्ञाभूतोऽयमिति । भाषितपुंस्कत्वमस्ति । पञ्चमीभार्यः । पञ्चमीपाशा ॥ **वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे** ।६।३।३९ ॥ वृद्धिशब्देन विहिता या वृद्धिस्तद्धेतुर्यस्तद्धितोऽरक्तविकारार्थस्तदन्ता स्त्री न पुंवत् । स्रौघ्नीभार्यः । माथुरीयते । माथुरीमानिनी । वृद्धिनिमित्तस्य किम् । मध्यमभार्यः । तद्धितस्य किम् । काण्डलावभार्यः । वृद्धिशब्देन किम् । तावद्भार्यः । रक्ते तु काषायी कन्था यस्य स काषायकन्थः । विकारे तु हैमी मुद्रिका यस्येति हैममुद्रिकः । वृद्धिशब्देन वृद्धिं प्रति फलोपधानाभावादिह पुंवत् । वैयाकरणभार्यः । सौवश्वभार्यः ॥ **स्वाङ्गाच्चेतः** ।६।३।४० ॥ स्वाङ्गाद्य ईकारस्तदन्ता स्त्री न पुंवत् । सुकेशीभार्यः । स्वाङ्गात्किम् । पटुभार्यः । ईतः किम् । अकेशभार्यः ॥ अमानिनीति वक्तव्यम् * ॥ सुकेशमानिनी ॥ **जातेश्च** ।६।३।४१ ॥ जातेः परो यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तं न पुंवत् । शूद्राभार्यः । ब्राह्मणीभार्यः । सौत्रस्यैवायं निषेधः । तेन हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र भस्याढे इति तु भवत्येव । **संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये** ।२।२।२५ ॥ संख्येयार्थया संख्ययाऽव्ययादयः समस्यन्ते स बहुव्रीहिः । दशानां समीपे ये सन्ति ते उपदशाः । नव एकादश वेत्यर्थः । बहुव्रीहौ संख्येये इति वक्ष्यमाणो डच् ॥ **ति विंशतेर्डिति** ।६।४।१४२ ॥ विंशतेर्भस्य तिशब्दस्य लोपः स्याड्डिति । आसन्नविंशाः । विंशतेरासन्ना इत्यर्थः । अदूरत्रिंशाः । अधिकचत्वारिंशाः द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । द्विरावृत्ता दश द्विदशाः । विंशतिरित्यर्थः ॥ **दिङ्नामान्यन्तराले** ।२।२।२६ ॥ दिशो नामान्यन्तराले वाच्ये प्राग्वत् । दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोऽन्तरालं दक्षिणपूर्वा । नामग्रहणाद्यौगिकानां न । ऐन्द्र्याश्च कौबेर्याश्चान्तरालं दिक् ॥ **तत्र तेनेदमिति सरूपे**

---

१ कुक्कुटी, मृगी, काकी, । अण्ड, पद, शाव, भ्रकुं, भ्रुकुटीस, इति कुक्कुट्यादिरण्डादिश्च ॥

।२।२।२८ ॥ सप्तम्यन्ते ग्रहणविषये सरूपे पदे तृतीयान्ते च प्रहरणविषये इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे समस्येते कर्मव्यतिहारे द्योत्ये स बहुव्रीहिः । इतिशब्दादयं विषयविशेषो लभ्यते ॥ **अन्येषामपि दृश्यते** ।६।३।१३७ ॥ दीर्घ इत्यनुवर्तते । इचि कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घः । इच् समासान्तो वक्ष्यते । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्विच्प्रत्ययस्य पाठादव्ययीभावत्वमव्ययत्वं च । केशेषु केशेषु गृहीत्वेदं युद्धं प्रवृत्तं केशाकेशि । दण्डैर्दण्डैश्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तं दण्डादण्डि । मुष्टीमुष्टि ॥ **ओर्गुणः** ।६।४।१४६ ॥ उवर्णान्तस्य भस्य गुणः स्यात्तद्धिते । अवादेशः । बाहूबाहवि । ओरोदिति वक्तव्ये गुणोक्तिः संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति ज्ञापयितुम् । तेन स्वायम्भुवमित्यादि सिद्धम् । सरूपे इति किम् । हलेन मुसलेन ॥ **तेन सहेति तुल्ययोगे** ।२।२।२७ ॥ तुल्ययोगे वर्तमानं सहेत्येतत्तृतीयान्तेन प्राग्वत् ॥ **वोपसर्जनस्य** ।६।३।८२ ॥ बहुव्रीह्यवयवस्य सहस्य सः स्याद्वा । पुत्रेण सह सपुत्रः सहपुत्रो वा आगतः । तुल्ययोगवचनं प्रायिकम् । सकर्मकः । सलोमकः ॥ **प्रकृत्याशिषि** ।६।३।८३ ॥ सहशब्दः प्रकृत्या स्यादाशिषि । स्वस्ति राज्ञे सहपुत्राय सहामात्याय ॥ अगोवत्सहलेष्विति वाच्यम् * ॥ सगवे । सवत्साय । सहलाय ॥ **बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात्** ।५।४।७३ ॥ संख्येये यो बहुव्रीहिस्तस्माड्डच् स्यात् । उपदशाः अबहुगणात्किम् । उपबहवः । उपगणाः । अत्र स्वरे विशेषः ॥ संख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः * ॥ निर्गतानि त्रिंशतो निस्त्रिंशानि वर्षाणि चैत्रस्य । निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः खड्गः ॥ **बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्** ।५।४।११३ ॥ व्यत्ययेन षष्ठी । स्वाङ्गवाचिसक्थ्यक्ष्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच् स्यात् । दीर्घे सक्थिनी यस्य स दीर्घसक्थः । जलजाक्षी । स्वाङ्गात्किम् । दीर्घसक्थि शकटम् । स्थूलाक्षा वेणुयष्टिः । अक्ष्णोऽदर्शनादित्यच् ॥ **अङ्गुलेर्दारुणि** ।५।४।११४ ॥ अङ्गुल्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच् स्याद्दारुण्यर्थे । पञ्चाङ्गुलयो यस्य तत्पञ्चाङ्गुलं दारु । अङ्गुलिसदृशावयवं धान्यादिविक्षेपणकाष्ठमुच्यते । बहुव्रीहेः किम् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्याः द्व्यङ्गुला यष्टिः । तद्धितार्थे तत्पुरुषे तत्पुरुषस्याङ्गुलेरित्यच् । दारुणि किम् । पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः । **द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः** ।५।४।११५ ॥ आभ्यां मूर्ध्नः षः स्याद्बहुव्रीहौ । द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः ॥ नेतुर्नक्षत्रे अब्वक्तव्यः * ॥ मृगो नेता यासां ताः मृगनेत्रा रात्रयः । पुष्पनेत्राः । **अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः** । ५।४।११७ ॥ आभ्यां लोम्नोऽप्स्याद्बहुव्रीहौ । अन्तर्लोमः । बहिर्लोमः । **अञ् नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात्** ।५।४।११८ ॥ नासिकान्ताद्बहुव्रीहेरच् स्यात् नासिकाशब्दश्च नसं प्राप्नोति न तु स्थूलपूर्वात् ॥ **पूर्वपदात्संज्ञायामगः** ।८।४।३ ॥ पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य नस्य णः स्यात्संज्ञायां न तु गकारव्यवधाने । द्रुरिव नासिकाऽस्य द्रुणसः । खरणसः । अगः किम् । ऋचामयनं ऋगयनम् । अणृगयनादिभ्य इति निपातनात् णत्वाभावमाश्रित्य अग इति प्रत्याख्यातं भाष्ये । अस्थूलात्किम् । स्थूलनासिकः ॥ खुरखराभ्यां वा नस् * ॥ खुरणाः । खरणाः ।

पक्षे अजपीप्यते * ॥ खुरणसः । खरणसः ॥ **उपसर्गाच्च ।५।४।११९ ॥** प्रादेर्यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरच् नासिकाया नसादेशश्च । असंज्ञार्थं वचनम् । उन्नता नासिका यस्य स उन्नसः । उपसर्गादनोत्पर इति सूत्रं तद्भङ्क्त्वा भाष्यकार आह ॥ **उपसर्गाद्बहुलम् ।८।४।२८ ॥** उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नसो नस्य णः स्याद्बहुलम् । प्रणसः ॥ वेर्ग्रो वक्तव्यः * ॥ विगता नासिकाऽस्य विग्रः ॥ ख्यश्च * ॥ विख्यः । कथं तर्हि विनसा हतबान्धवेति भट्टिः । विगतया नासिकयोपलक्षितेति व्याख्येयम् ॥ **सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः ।५।४।१२० ॥** एते बहुव्रीहावच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः । शोभनं श्वोऽस्य सुश्वः । शोभनं दिवाऽस्य सुदिवः । शारेरिव कुक्षिरस्य शारिकुक्षः । चतस्रोऽश्रयोऽस्य चतुरश्रः । एण्या इव पादावस्य एणीपदः । अजपदः । प्रोष्ठो गौः तस्येव पादावस्य प्रोष्ठपदः ॥ **नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् ।५।४।१२१ ॥** अच् स्यात् । अहलः । अहलिः । असक्थः । असक्थिः । एवं दुःसुभ्याम् । शक्त्योरिति पाठान्तरम् । अशक्तः । अशक्तिः ॥ **नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ।५।४।१२२ ॥** नञ्दुःसुभ्य इत्येव । अप्रजाः । दुष्प्रजाः । सुप्रजाः । अमेधाः । दुर्मेधाः । सुमेधाः ॥ **धर्मादनिच्केवलात् ।५।४।१२४ ॥** केवलात्पूर्वपदात्परो यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरनिच् स्यात् । कल्याणधर्मा । केवलात्किम् । परमः स्वो धर्मो यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ मा भूत् । स्वशब्दो हीह न केवलं पूर्वपदं किंतु मध्यमत्वादापेक्षिकम् । संदिग्धसाध्यधर्मेत्यादौ तु कर्मधारयपूर्वपदो बहुव्रीहिः । एवं च परमस्वधर्मेत्यपि साध्वेव । निवृत्तिधर्मा अनुच्छित्तिधर्मेत्यादिवत् । पूर्वपदं तु बहुव्रीहिणाक्षिप्यते ॥ **जम्भा सुहरितृणसोमेभ्यः ।५।४।१२५ ॥** जम्भेति कृतसमासान्तं निपात्यते । जम्भो भक्ष्ये दन्ते च । शोभनो जम्भोऽस्य सुजम्भा । हरितजम्भा । तृणं भक्ष्यं यस्य तृणमिव दन्ता यस्येति वा तृणजम्भा । सोमजम्भा । स्वादिभ्यः किम् । पतितजम्भः ॥ **दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे । ५।४।१२६ ॥** दक्षिणे ईर्मं व्रणं यस्य दक्षिणेर्मा मृगः । व्याधेन कृतव्रण इत्यर्थः ॥ **इच् कर्मव्यतिहारे ।५।४।१२७ ॥** कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहिस्तस्मादिच् स्यात्समासान्तः । केशाकेशि । मुसलामुसलि ॥ **द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ।५।४।१२८ ॥** तादर्थ्ये चतुर्थ्येषा । एषां सिद्ध्यर्थमिच् प्रत्ययः स्यात् । द्वौ दण्डौ यस्मिन्प्रहरणे तद् द्विदण्डि प्रहरणम् । द्विमुसलि । उभाहस्ति । उभयाहस्ति ॥ **प्रसंभ्यां जानुनोर्ज्ञुः ।५।४।१२९ ॥** आभ्यां परयोर्जानुशब्दयोर्ज्ञुरादेशः स्याद्बहुव्रीहौ । प्रगते जानुनी यस्य प्रज्ञुः । संज्ञुः ॥ **ऊर्ध्वाद्विभाषा । ५।४।१३० ॥** ऊर्ध्वज्ञुः । ऊर्ध्वजानुः ॥ **धनुषश्च ।५।४।१३२ ॥** धनुरन्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात् । शार्ङ्गधन्वा ॥ **वा संज्ञायाम् ।५।४।१३३ ॥** शतधन्वा । शतधनुः ॥

---

१ द्विदण्डि, द्विमुसलि, उभाञ्जलि, उभयाञ्जलि, उभादन्ति, उभयादन्ति, उभाहस्ति, उभयाहस्ति, उभाकर्णि, उभयाकर्णि, उभापाणि, उभयापाणि, उभाबाहु, उभयाबाहु, एकपदि, प्रोष्ठपदि, आढ्यपदि, सपदि, निकुच्यकर्णि, संहतपुच्छि, अन्तेवासि । **इति द्विदण्ड्यादिः ॥**

जायाया निङ् ।५।४।१३४ ॥ जायान्तस्य बहुव्रीहेर्निङादेशः स्यात् ॥ **लोपो व्योर्वलि ।६।१।६६ ॥** वकारयकारयोर्लोपः स्याद्वलि । पुंवद्भावः । युवतिर्जाया यस्य युवजानिः । **गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ।५।४।१३५ ॥** एभ्यो गन्धस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात् । उद्गन्धिः । पूतिगन्धिः । सुगन्धिः । सुरभिगन्धिः ॥ गन्धस्येत्त्वे तदेकान्तग्रहणम् * ॥ एकान्त एकदेश इव अविभागेन लक्ष्यमाण इत्यर्थः । सुगन्धि पुष्पं सलिलं च । सुगन्धिर्वायुः । नेह शोभना गन्धाः द्रव्याण्यस्य सुगन्धः आपणिकः ॥ **अल्पाख्यायाम् ।५।४।१३६ ॥** सूपस्य गन्धो लेशो यस्मिंस्तत् सूपगन्धि भोजनम् । घृतगन्धि । गन्धो गन्धक-आमोदे लेशे संबन्धगर्वयोरिति विश्वः ॥ **उपमानाच्च ।५।४।१३७ ॥** पद्मस्येव गन्धोऽस्य पद्मगन्धि ॥ **पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः ।५।४।१३८ ॥** हस्त्यादिवर्जितादुपमानात्परस्य पादशब्दस्य लोपः स्याद्बहुव्रीहौ । स्थानिद्वारेणायं समासान्तः । व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात् । अहस्त्यादिभ्यः किम् । हस्तिपादः । कुसूलपादः ॥ **कुम्भपदीषु च ।५।४।१३९ ॥** कुम्भपद्यादिषु पादस्य लोपो ङीप् च निपात्यते स्त्रियाम् । पादः पत् । कुम्भपदी । स्त्रियां किम् । कुम्भपादः ॥ **संख्यासुपूर्वस्य ।५।४।१४० ॥** पादस्य लोपः स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ । द्विपात् । सुपात् ॥ **वयसि दन्तस्य दतृ ।५।४।१४१ ॥** संख्यासुपूर्वस्य दन्तस्य दतृ इत्यादेशः स्याद्वयसि । द्विदन् । चतुर्दन् । षट् दन्ता अस्य षोडन् । सुदन् । सुदती । वयसि किम् । द्विदन्तः करी । सुदन्तः ॥ **स्त्रियां संज्ञायाम् ।५।४।१४३ ॥** दन्तस्य दतृ स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ । अयोदती । फालदती । संज्ञायां किम् । समदन्ती ॥ **विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ।५।४।१४४ ॥** दन्तस्य दतृ वा बहुव्रीहौ । श्यावदन् । श्यावदन्तः । अरोकदन् । अरोकदन्तः ॥ **अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ।५।४।१४५ ॥** एभ्यो दन्तस्य दतृ वा । कुड्मलाग्रदन् । कुड्मलाग्रदन्तः ॥ **ककुदस्यावस्थायां लोपः ।५।४।१४६ ॥** अजातककुत् । पूर्णककुत् ॥ **त्रिककुत्पर्वते ।५।४।१४७ ॥** त्रीणि ककुदान्यस्य त्रिककुत् । संज्ञैषा पर्वतविशेषस्य । त्रिककुदोऽन्यः ॥ **उद्विभ्यां काकुदस्य ।५।४।१४८ ॥** लोपः स्यात् । उत्काकुत् । विकाकुत् । काकुदं तालु ॥ **पूर्णाद्विभाषा ।५।४।१४९ ॥** पूर्णकाकुत् । पूर्णकाकुदः ॥ **सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः ।५।४।१५० ॥** सुदुर्भ्यां हृदयस्य हृद्भावो निपात्यते । सुहृन्मित्रम् । दुर्हृदमित्रः । अन्यत्र सुहृदयः दुर्हृदयः ॥ **उरःप्रभृतिभ्यः कप् ।५।४।१५१ ॥** व्यूढोरस्कः ।

१ हस्तिन्, कुद्दाल, अश्व, कशिक, कुरुत, कटोल, कटोलक, गण्डोल, गण्डोलक, कण्डोल, कण्डोलक, अज, कपोल, जाल, गण्ड, महेला, दासी, गणिका, कुसूल । इति **हस्त्यादिः** ॥ २ कुम्भपदी, एकपदी, जालपदी, मुनिपदी, शूलपदी, गुणपदी, शतपदी, सूत्रपदी, गोधापदी, कलशीपदी, विपदी, द्विपदी, त्रिपदी, षट्पदी, दासीपदी, तृणपदी, शितपदी, विष्णुपदी, सुपदी, निष्पदी, आर्द्रपदी, कुणिपदी, कृष्णपदी, शुचिपदी, द्रोणीपदी, द्रुपदी, सूकरपदी, शकृत्पदी, अष्टापदी, स्थूणापदी, अपदी, सूचीपदी,। **इति कुम्भपद्यादिः** ॥ ३ उरस्, सर्पिस्, उपानह्, पुमान्, अनड्वान्, पयः, नौः, लक्ष्मीः, दधि, मधु, शालि, अर्थान्नञः । **इत्युरःप्रभृतयः** ॥

प्रियसर्पिष्कः । इह पुमान्, अनड्वान्, पयः, नौः, लक्ष्मीरिति एकवचनान्तानि पठ्यन्ते । द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यस्तु शेषाद्विभाषेति विकल्पेन कप् । द्विपुमान् । द्विपुंस्कः ॥ अर्थान्नञः * ॥ अनर्थकम् । नञः किम् । अपार्थम् । अपार्थकम् ॥ **इनः स्त्रियाम् ।५।४।१५२ ॥** बहुदण्डिका नगरी । अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति ॥ बहुवाग्मिका । स्त्रियां किम् । बहुदण्डी । बहुदण्डिको ग्रामः ॥ **शेषाद्विभाषा ।५।४।१५४ ॥** अनुक्तसमासान्ताच्छेषाधिकारस्थाद्बहुव्रीहेः कप् वा स्यात् । महायशस्कः । महायशाः । अनुक्तेत्यादि किम् । व्याघ्रपात् । सुगन्धिः । प्रियपथः ॥ शेषाधिकारस्थात्किम् । उपबहवः । उत्तरपूर्वा । सपुत्रः । तन्त्रादिना शेषशब्दोऽर्थद्वयपरः । **आपोऽन्यतरस्याम् ।७।४।१५ ॥** कप्याबन्तस्य ह्रस्वो वा स्यात् । बहुमालाकः । बहुमालकः । कबभावे बहुमालः ॥ **न संज्ञायाम् ।५।४।१५५ ॥** शेषादिति प्राप्तः कप् न स्यात्संज्ञायाम् । विश्वे देवा अस्य विश्वदेवः ॥ **ईयसश्च ।५।४।१५६ ॥** ईयसन्तोत्तरपदान्न कप् । बहवः श्रेयांसोऽस्य बहुश्रेयान् । गोस्त्रियोरिति ह्रस्वे प्राप्ते ॥ ईयसो बहुव्रीहेर्नेति वाच्यम् * ॥ बह्व्यः श्रेयस्योऽस्य बहुश्रेयसी । बहुव्रीहेः किम् । अतिश्रेयसिः ॥ **वन्दिते भ्रातुः ।५।४।१५७ ॥** पूजितेऽर्थे यो भ्रातृशब्दस्तदन्तान्न कप् स्यात् । प्रशस्तो भ्राता यस्य प्रशस्तभ्राता सुभ्राता । न पूजनादिति निषेधस्तु बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्यतः प्रागेवेति वक्ष्यते । वन्दिते किम् । मूर्खभ्रातृकः ॥ **नाडीतन्त्र्योः स्वाङ्गे ।५।४।१५९ ॥** स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्रीशब्दौ तदन्तात्कप् न स्यात् । बहुनाडिः कायः । बहुतन्त्रीर्ग्रीवा । तन्त्रीर्धमनी । स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावाद्ध्रस्वो न । स्वाङ्गे किम् । बहुनाडीकः स्तम्भः । बहुतन्त्रीका वीणा ॥ **निष्प्रवाणिश्च ।५।४।१६० ॥** कबभावोऽत्र निपात्यते । प्रपूर्वाद्वयतेर्ल्युट् । प्रवाणी तन्तुवायशलाका । निर्गता प्रवाण्यस्य निष्प्रवाणिः पटः । समाप्तवानः । नव इत्यर्थः ॥ **सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ।२।२।३५ ॥** सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोज्यम् । कण्ठेकालः । अत एव ज्ञापकाद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । चित्रगुः ॥ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम् * ॥ सर्वश्वेतः । द्विशुक्लः ॥ मिथोऽनयोः समासे संख्या पूर्वम् । शब्दपरविप्रतिषेधात् । द्व्यन्यः ॥ संख्याया अल्पीयस्याः * ॥ द्वित्राः । द्वन्द्वेऽपि । द्वादश ॥ वा प्रियस्य * ॥ गुडप्रियः । प्रियगुडः ॥ गड्वादेः परा सप्तमी * गडुकण्ठः । क्वचिन्न । वहेगडुः ॥ **निष्ठा ।२।२।३६ ॥** निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात् । कृतकृत्यः ॥ जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या * ॥ सारङ्गजग्धी । मासजाता । सुखजाता । प्रायिकं चेदम् । कृतकटः । पीतोदकः ॥ **वाहिताग्न्यादिषु ।२।२।३७ ॥**[1] आहिताग्निः । अभ्याहितः । आकृतिगणोऽयम् ॥ प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ * ॥ अस्युद्यतः । दण्डपाणिः ॥ क्वचिन्न । विवृतासिः ॥ **इति बहुव्रीहिः ॥**

---

१ आहिताग्निः, जातपुत्रः, जातदन्तः, जातश्मश्रुः, तैलपीतः, घृतपीतः, ऊढभार्यः, गतार्थः । आकृतिगणोऽयम् । तेन गडुकण्ठ, अस्युद्यत, दण्डपाणि इत्यादि ज्ञेयम् । **इत्याहिताग्न्यादिः ॥**

चार्थे द्वन्द्वः ।२।२।२९ ॥ अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं वा समस्यते स द्वन्द्वः । समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः । परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्य एकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः । अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेऽन्वाचयः । मिलितानामन्वय इतरेतरयोगः । समूहः समाहारः । तत्रेश्वरं गुरुं च भजस्वेति समुच्चये । भिक्षामट गां चानयेत्यन्वाचये च न समासोऽसामर्थ्यात् । धवखदिरौ । संज्ञापरिभाषम् । अनेकोक्तेर्होतृपोतृनेष्टोद्गातारः । द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वं कृत्वा पुनर्द्वन्द्वे तु होतापोतानेष्टोद्गातारः ॥ **राजदन्तादिषु परम् ।२।२।३१ ॥** एषु पूर्वप्रयोगार्हं परं स्यात् । दन्तानां राजा राजदन्तः ॥ धर्मादिष्वनियमः * ॥ अर्थधर्मौ । धर्मार्थौ । दम्पती । जम्पती । जायापती । जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च वा निपात्यते । आकृतिगणोऽयम् ॥ **द्वन्द्वे घि ।२।२।३२ ॥** द्वन्द्वे घिसंज्ञं पूर्वं स्यात् । हरिश्च हरश्च हरिहरौ ॥ अनेकप्राप्तावेकत्र नियमोऽनियमः शेषे * ॥ हरिगुरुहराः । हरिहरगुरवः ॥ **अजाद्यदन्तम् ।२।२।३३ ॥** इदं द्वन्द्वे पूर्वं स्यात् । ईशकृष्णौ । बहुष्वनियमः । अश्वरथेन्द्राः । इन्द्राश्वरथाः ॥ घ्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन * ॥ इन्द्राग्नी ॥ **अल्पाच्तरम् ।२।२।३४ ॥** शिवकेशवौ ॥ ऋतुनक्षत्राणां समाक्षराणामानुपूर्व्येण * ॥ हेमन्तशिशिरवसन्ताः । कृत्तिकारोहिण्यौ । समाक्षराणां किम् । ग्रीष्मवसन्तौ ॥ लघ्वक्षरं पूर्वम् * कुशकाशम् ॥ अभ्यर्हितं च * ॥ तापसपर्वतौ ॥ वर्णानामानुपूर्व्येण * ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः ॥ भ्रातुर्ज्यायसः * ॥ युधिष्ठिरार्जुनौ ॥ **द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ।२।४।२ ॥** एषां द्वन्द्व एकवत्स्यात् । पाणिपादम् । मार्दङ्गिकपाणविकम् ॥ रथिकाश्वारोहम् । समाहारस्यैकत्वादेकत्वे सिद्धे नियमार्थं प्रकरणम् । प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव यथा स्यात् ॥ **अनुवादे चरणानाम् ।२।४।३ ॥** चरणानां द्वन्द्व एकवत्स्यात्सिद्धस्योपन्यासे ॥ स्थेणोर्लुङीति वक्तव्यम् * ॥ उदगात्कठकालापम् । प्रत्यष्ठात्कठकौथुमम् ॥ **अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम् ।२।४।४ ॥** यजुर्वेदे विहितो यः क्रतुस्तद्वाचिनामनपुंसकलिङ्गानां द्वन्द्व एकवत्स्यात् । अर्काश्वमेधम् । अध्वर्युक्रतुः किम् । इषुवज्रौ सामवेदे विहितौ । अनपुंसकं किम् । राजसूयवाजपेये । अर्धर्चादी ॥ **अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् ।२।४।५ ॥** अध्ययनेन प्रत्यासन्ना आख्या येषां तेषां द्वन्द्व एकवत् । पदकक्रमकम् ॥ **जातिरप्राणिनाम् ।२।४।६ ॥** प्राणिवर्ज्यजातिवाचिनां द्वन्द्व एकवत् । धानाशष्कुलि । प्राणिनां तु विट्शूद्राः द्रव्यजातीयानामेव । नेह ।

---

१ राजदन्तः, अग्रेवणम्, लिप्तवासितम्, नग्नमुषितम्, सिक्तसंमृष्टम्, मृष्टलुञ्चितम्, अवक्लिन्नपक्वम्, अर्पितोप्तम्, उप्तगाथम्, उलूखलमुसलम्, तण्डुलकिण्वम्, दृषदुपलम्, आरग्वायनबन्धकी, चित्ररथबाह्लीकम्, अवन्त्यश्मकम्, शूद्रार्यम्, स्नातकराजानौ, विष्वक्सेनार्जुनौ, अक्षिभ्रुवम्, दारगवम् ॥ धर्मादिषूभयम् ॥ अर्थधर्मौ, धर्मार्थौ, अर्थशब्दौ, शब्दार्थौ, अर्थकामौ, कामार्थौ, वैकारिमतम्, गोजवाजम्, गोपालधानीपूलासम्, पूलासककरण्डम्, स्थूलपूलासम्, स्थलपूलासम्, उशीरबीजम्, सिञ्जास्थम्, चित्रास्वाती, भार्यापती, दम्पती, जम्पती, जायापती, पुत्रपती, पुत्रपशू, केशश्मश्रू, शिरोबीजम्, शिरोजानु, सर्पिर्मधुनी, मधुसर्पिषी, आद्यन्तौ, अन्तादी, गुणवृद्धी, वृद्धिगुणौ । **आकृतिगणोऽयं राजदन्तादिः ॥**

रूपरसौ । गमनाकुञ्चने । जातिप्राधान्य एवायमेकवद्भावः । द्रव्यविशेषविवक्षायां तु बदरामलकानि ॥ **विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः ।२।४।७ ॥** ग्रामवर्ज्यनदीदेशवाचिनां भिन्नलिङ्गानां समाहारे द्वन्द्व एकवत्स्यात् । उद्ध्यश्च इरावती च उद्ध्येरावती । गङ्गा च शोणश्च गङ्गाशोणम् । कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च कुरुकुरुक्षेत्रम् । भिन्नलिङ्गानां किम् । गङ्गायमुने । मद्रकेकयाः । अग्रामाः किम् । जाम्बवं नगरम् । शाल्किनी ग्रामः । जाम्बवशाल्किन्यौ ॥ **क्षुद्रजन्तवः ।२।४।८॥** एषां समाहारे एव द्वन्द्व एकवत्स्यात् । यूकालिक्षम् । आनकुलात्क्षुद्रजन्तवः ॥ **येषां च विरोधः शाश्वतिकः ।२।४।९ ॥** एषां प्राग्वत् । अहिनकुलम् ॥ गोव्याघ्रम् । काकोलूकमित्यादौ परत्वाद्विभाषा वृक्षमृगेति प्राप्तं चकारेण बाध्यते ॥ **शूद्राणामनिरवसितानाम् ।२।४।१० ॥** अबहिष्कृतानां शूद्राणां प्राग्वत् । तक्षायस्कारम् । पात्राद्बहिष्कृतानां तु चण्डालमृतपाः ॥ **गवाश्वप्रभृतीनि च ।२।४।११ ॥** यथोच्चारितानि साधूनि स्युः । गवाश्वम् । दासीदासमित्यादि ॥ **विभाषावृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् ।२।४।१२ ॥** वृक्षादीनां सप्तानां द्वन्द्वः अश्ववडवेत्यादि द्वन्द्वत्रयं च प्राग्वद्वा । वृक्षादौ विशेषाणामेव ग्रहणम् । प्लक्षन्यग्रोधम् । प्लक्षन्यग्रोधाः । रुरुपृषतम् । रुरुपृषताः । कुशकाशम् । कुशकाशाः । व्रीहियवम् । व्रीहियवाः । दधिघृतम् । दधिघृते । गोमहिषम् । गोमहिषाः । शुकबकम् । शुकबकाः । अश्ववडवम् । अश्ववडवौ । पूर्वापरम् । पूर्वापरे । अधरोत्तरम् । अधरोत्तरे ॥ फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानां बहुप्रकृतिरेव द्वन्द्व एकवदिति वाच्यम् * ॥ बदराणि चामलकानि च बदरामलकम् । जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः । नेह बदरामलके । रथिकाश्वारोहौ । प्लक्षन्यग्रोधौ इत्यादि । विभाषावृक्षेति सूत्रे येऽप्राणिनस्तेषां ग्रहणं जातिरप्राणिनामिति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थम् । पशुग्रहणं हस्त्यश्वादिषु सेनाङ्गत्वान्नित्ये प्राप्ते । मृगाणां मृगैरेव शकुनीनां तैरेवोभयत्र द्वन्द्वः । अन्यैस्तु सहेतरेतरयोग एवेति नियमार्थं मृगशकुनिग्रहणम् । एवं पूर्वापरमधरोत्तरमित्यपि । अश्ववडवग्रहणं तु पक्षे नपुंसकत्वार्थम् । अन्यथा परत्वात्पूर्ववदश्ववडवाविति स्यात् ॥ **विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि ।२।४।१३ ॥** विरुद्धार्थानामद्रव्यवाचिनां द्वन्द्व एकवद्वा स्यात् । शीतोष्णम् शीतोष्णे । वैकल्पिकः समाहारद्वन्द्वश्चार्थेद्वन्द्व इति सूत्रेण प्राप्तः स विरुद्धार्थानां यदि भवति तर्हि अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमार्थमिदम् । तेन द्रव्यवाचिनामितरेतरयोग एव । शीतोष्णे उदके स्तः । विप्रतिषिद्धं किम् । नन्दकपाञ्चजन्यौ । इह पाक्षिकः

---

१ क्षुद्रजन्तुरनस्थिः स्यादथवा क्षुद्र एव यः । शतं वा प्रसृतौ येषां केचिदानकुलावधि ॥ २ गवाश्वम्, गवाविकम्, गवैडकम्, अजाविकम्, अजैडकम्, कुब्जवामनम्, कुब्जकिरातम्, पुत्रपौत्रम्, श्वचण्डालम्, स्त्रीकुमारम्, दासीमाणवकम्, शाटीपाटीकम्, शाटीप्रच्छदम्, शाटीपट्टीकम्, उष्ट्रखरम्, उष्ट्रशशम्, मूत्रशकृत्, मूत्रपुरीषम्, यकृन्मेदः, मांसशोणितम्, दर्भशरम्, दर्भपूतीकम्, अर्जुनशिरीषम्, अर्जुनपुरुषम्, तृणोलपम्, दासीदासम्, कुटीकुटम्, भागवतीभागवतम्। एते **गवाश्वप्रभृतयः** ॥

समाहारद्वन्द्वो भवत्येव ॥ **न दधिपयआदीनि ।२।४।१४ ॥** एतानि नैकवत्स्युः । दधिपयसी । इध्माबर्हिषी । निपातनाद्दीर्घः । ऋक्सामे । वाङ्मनसे ॥ **अधिकरणैतावत्त्वे च ।२।४।१५ ॥** द्रव्यसंख्यावगमे एकवदेवेति नियमो न स्यात् । दश दन्तोष्ठाः ॥ **विभाषा समीपे ।२।४।१६ ॥** अधिकरणैतावत्त्वस्य सामीप्येन परिच्छेदे समाहार एवेत्येवंरूपो नियमो वा स्यात् । उपदशं दन्तोष्ठम् । उपदशाः दन्तोष्ठाः ॥ **आनङ् ऋतो द्वन्द्वे ।६।३।२५ ॥** विद्यायोनिसंबन्धवाचिनामृदन्तानां द्वन्द्वे आनङ् स्यादुत्तरपदे परे । होतापोतारौ । होतृपोतृनेष्टोद्गातारः । मातापितरौ । पुत्रेऽन्यतरस्यामित्यतो मण्डूकप्लुत्या पुत्र इत्यनुवृत्तेः पितापुत्रौ ॥ **देवताद्वन्द्वे च ।६।३।२६ ॥** इहोत्तरपदे परे आनङ् । मित्रावरुणौ ॥ वायुशब्दप्रयोगे प्रतिषेधः * ॥ अग्निवायू । वाय्वग्नी । पुनर्द्वन्द्वग्रहणं प्रसिद्धसाहचर्यस्य परिग्रहार्थम् । तेन ब्रह्मप्रजापती इत्यादौ नानङ् । एतद्धि नैकहविर्भागित्वेन श्रुतं नापि लोके प्रसिद्धं साहचर्यम् ॥ **ईदग्नेः सोमवरुणयोः ।६।३।२७ ॥** देवताद्वन्द्वे इत्येव ॥ **अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः ।८।३।८२ ॥** अग्नेः परेषामेषां सस्य षः स्यात्समासे । अग्निष्टुत् । अग्निष्टोमः । अग्नीषोमौ । अग्नीवरुणौ ॥ **इद्वृद्धौ ।६।३।२८ ॥** वृद्धिमत्युत्तरपदे अग्नेरिदादेशः स्याद्देवताद्वन्द्वे । अग्नामरुतौ देवते अस्य आग्निमारुतं कर्म । अग्नीवरुणौ देवते अस्य आग्निवारुणम् । देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदवृद्धिः । अलौकिके वाक्ये आनङमीत्त्वं च बाधित्वा इत् । वृद्धौ किम् । आग्नेन्द्रः । नेन्द्रस्य परस्येत्युत्तरपदवृद्धिप्रतिषेधः ॥ विष्णौ न * ॥ आग्नावैष्णवम् ॥ **दिवो द्यावा ।६।३।२९ ॥** देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । द्यावाभूमी । द्यावाक्षामे ॥ **दिवसश्च पृथिव्याम् ।६।३।३० ॥** दिव इत्येव । चाद् द्यावा । आदेशे अकारोच्चारणं सकारस्य रुत्वं मा भूदित्येतदर्थम् । द्यौश्च पृथिवी च दिवस्पृथिव्यौ । द्यावापृथिव्यौ ॥ छन्दसि दृष्टानुविधिः ॥ द्यावा चिदस्मै पृथिवी । दिवस्पृथिव्योररतिरित्यत्र पदकारा विसर्गं पठन्ति ॥ **उषासोषसः ।६।३।३१ ॥** उषस्शब्दस्योषासादेशो देवताद्वन्द्वे । उषासासूर्यम् ॥ **मातरपितरावुदीचाम् ।६।३।३२ ॥** मातरपितरौ । उदीचां किम् । मातापितरौ ॥ **द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे ।५।४।१०६ ॥** चवर्गान्ताद्दषहान्ताच्च द्वन्द्वाट्टच् स्यात्समाहारे ॥ वाक् च त्वक् च वाक्त्वचम् । त्वक्स्रजम् । शमीदृषदम् । वाक्त्विषम् । छत्रोपानहम् । समाहारे किम् । प्रावृट्शरदौ ॥

॥ इति द्वन्द्वः ॥

सरूपाणाम् ॥ रामौ । रामाः ॥ विरूपाणामपि समानार्थानाम् * ॥ वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ कुटिलदण्डौ ॥ **वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ।१।२।६५ ॥**

---

१ दधिपयसी, सर्पिर्मधुनी, मधुसर्पिषी, ब्रह्मप्रजापती, शिववैश्रवणौ, स्कन्दविशाखौ, परिव्राजककौशिकौ, प्रवर्ग्योपसदौ, शुक्लकृष्णौ, इध्माबर्हिषी, दीक्षातपसी, अध्ययनतपसी, उलूखलमुसले, आद्यवसाने, श्रद्धामेधे, ऋक्सामे, वाङ्मनसे । **इति दधिपयआदयः ॥**

यूना सहोक्तौ गोत्रं शिष्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं चेत्तयोः कृत्स्नं वैरूप्यं स्यात् । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वृद्धः किम् । गर्गगार्ग्यायणौ । यूना किम् । गर्गगार्ग्यौ । तल्लक्षणः किम् । भागवित्तिभागवित्तिकौ । कृत्स्नं किम् । गार्ग्यवात्स्यायनौ ॥ **स्त्री पुंवच्च ।१।२।६६ ॥** यूना सहोक्तौ वृद्धा स्त्री शिष्यते तदर्थश्च पुंवत् । गार्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गाः । अस्त्रियामित्यनुवर्तमाने यञञोश्चेति लुक् । दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी ॥ **पुमान् स्त्रिया ।१।२।६७ ॥** स्त्रिया सहोक्तौ पुमान् शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । हंसी च हंसश्च हंसौ ॥ **भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ।१।२।६८ ॥** भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ ॥ **नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् ।१।२।६९ ॥** अक्लीबेन सहोक्तौ क्लीबं शिष्यते तच्च वा एकवत्स्यात्तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । शुक्लः पटः । शुक्ला शाटी । शुक्लं वस्त्रम् । तदिदं शुक्लम् । तानीमानि शुक्लानि ॥ **पिता मात्रा ।१।२।७० ॥** मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते । माता च पिता च पितरौ । मातापितरौ ॥ **श्वशुरः श्वश्र्वा । १।२।७१ ॥** श्वश्र्वा सहोक्तौ श्वशुरो वा शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ । श्वश्रूश्वशुरौ ॥ **त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् ।१।२।७२ ॥** सर्वैः सहोक्तौ त्यदादीनि नित्यं शिष्यन्ते । स च देवदत्तश्च तौ ॥ त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते * ॥ स च यश्च यौ ॥ पूर्वशेषोऽपि दृश्यते इति भाष्यम् ॥ स च यश्च तौ ॥ त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानि * ॥ सा च देवदत्तश्च तौ ॥ तच्च देवदत्तश्च यज्ञदत्ता च तानि । पुंनपुंसकयोस्तु परत्वान्नपुंसकं शिष्यते । तच्च देवदत्तश्च ते ॥ अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम् * ॥ कुक्कुटमयूर्याविमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ । तच्च सा च अर्धपिप्पल्यौ ते ॥ **ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री ।१।२।७३ ॥** एषु सहविवक्षायां स्त्री शिष्यते । पुमान् स्त्रियेत्यस्यापवादः । गाव इमाः । ग्राम्येति किम् । रुरव इमे । पशुग्रहणं किम् । ब्राह्मणाः । सङ्घेषु किम् । एतौ गावौ । अतरुणेषु किम् । वत्सा इमे ॥ अनेकशफेष्विति वाच्यम् * ॥ अश्वा इमे । इह सर्वत्र एकशेषे कृतेऽनेकसुबन्ताभावाद्द्वन्द्वो न । तेन शिरसी शिरांसीत्यादौ समासस्येत्यन्तोदात्तः, प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावश्च न । पन्थानौ पन्थान इत्यादौ समासान्तो न ॥ **इत्येकशेषः ॥**

कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः । परार्थाभिधानं वृत्तिः । वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः । स द्विविधः । लौकिकोऽलौकिकश्च । परिनिष्ठितत्वात्साधुर्लौकिकः । प्रयोगानर्होऽसाधुरलौकिकः । यथा । राज्ञः पुरुषः । राजन् अस् पुरुष सु इति । अविग्रहो नित्यसमासः अस्वपदविग्रहो वा । समासश्चतुर्विध इति तु प्रायोवादः । अव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्वाधिकारबहिर्भूतानामपि सहसुपेति समासविधानात् । पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः ।

---

१ त्यदादिः सर्वाद्यन्तर्गणः ॥

इत्यपि प्राचां प्रवादः प्रायोऽभिप्रायः । सूपप्रति उन्मत्तगङ्गमित्याद्यव्ययीभावे अतिमालादौ तत्पुरुषे द्वित्रा इत्यादिबहुव्रीहौ दन्तोष्ठमित्यादिद्वन्द्वे चाभावात् । तत्पुरुषविशेषः कर्मधारयः । तद्विशेषो द्विगुः । अनेकपदत्वं द्वन्द्वबहुव्रीह्योरेव । तत्पुरुषस्य क्वचिदेवेत्युक्तम् । किंच ॥ सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाऽथ तिङां तिङा । सुबन्तेनेति विज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः ॥ १ ॥ सुपां सुपा, राजपुरुषः । तिङा, पर्यभूषयत् । नाम्ना, कुम्भकारः । धातुना, कटप्रूः । अजस्रम् । तिङां तिङा, पिबतखादता । खादतमोदता । तिङां सुपा, कृन्तविचक्षणेति यस्यां क्रियायां सा कृन्तविचक्षणा । एहीडादयोऽन्यपदार्थे इति मयूरव्यंसकादौ पाठात्समासः ॥

॥ इति सर्वसमासशेषः ॥

ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे ।५।४।७४ ॥ अ अनक्षे इति छेदः । ऋगाद्यन्तस्य समासस्य अप्रत्ययोऽन्तावयवः स्यात् । अक्षे या धूस्तदन्तस्य तु न । अर्धर्चः ॥ अनृचबह्वृचावध्येतर्येव ॥ नेह अनृक्साम । बह्वृक् सूक्तम् । विष्णोः पूः विष्णुपुरम् । क्लीबत्वं लोकात् । विमलापं सरः ॥ **द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत् ।६।३।९७ ॥** अप इति कृतसमासान्तस्यानुकरणम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । एभ्योऽपस्य ईत्स्यात् । द्विर्गता आपो यस्मिन्निति द्वीपम् । अन्तरीपम् । प्रतीपम् । समीपम् । समापो देवयजनमिति तु समा आपो यस्मिन्निति बोध्यम् । कृतसमासान्तग्रहणान्नेह । स्वप् । स्वपी ॥ अवर्णान्ताद्वा * ॥ प्रेपम् । परेपम् । प्रापम् । परापम् ॥ **ऊदनोर्देशे ।६।३।९८ ॥** अनोः परस्यापस्य ऊत्स्याद्देशे । अनूपो देशः । राजधुरा । अक्षे तु अक्षधूः । दृढधूरक्षः । सखिपथः । रम्यपथो देशः ॥ **अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः ।५।४।७५ ॥** एतत्पूर्वात्सामलोमान्तात्समासादच् स्यात् । प्रतिसामम् । अनुसामम् । अवसामम् । प्रतिलोमम् । अनुलोमम् । अवलोमम् । कृष्णोदक्पाण्डुसंख्यापूर्वाया भूमेरजिष्यते * ॥ कृष्णभूमः । उदग्भूमः । पाण्डुभूमः । द्विभूमः प्रासादः ॥ संख्याया नदीगोदावरीभ्यां च * ॥ पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम् । अजिति योगविभागादन्यत्रापि । पद्मनाभः ॥ **अक्ष्णोऽदर्शनात् ।५।४।७६ ॥** अचक्षुःपर्यायादक्ष्णोऽच् स्यात्समासान्तः । गवामक्षीव गवाक्षः ॥ **अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तन्दिवरात्रिन्दिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः ।५।४।७७ ॥** एते पञ्चविंशतिरजन्ता निपात्यन्ते । आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः । अविद्यमानानि चत्वार्यस्य अचतुरः । विचतुरः । सुचतुरः ॥ त्र्युपाभ्यां चतुरोऽजिष्यते * ॥ त्रिचतुराः । चतुर्णां समीपे ये सन्ति ते उपचतुराः । तत एकादश द्वन्द्वाः । स्त्रीपुंसौ । धेन्वनडुहौ । ऋक्सामे । वाङ्मनसे । अक्षिणी च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुवम् । दाराश्च गावश्च दारगवम् । ऊरू च अष्ठीवन्तौ च ऊर्वष्ठीवम् । निपातनाट्टिलोपः । पदष्ठीवम् । निपातनात्पादशब्दस्य पद्भावः । नक्तं च दिवा च नक्तन्दिवम् । रात्रौ च दिवा च रात्रिन्दिवम् । रात्रेर्मान्तत्वं निपात्यते ।

अहनि च दिवा च अहर्दिवम् । वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यते । अहन्यहनीत्यर्थः । सरजसमिति साकल्येऽव्ययीभावः । बहुव्रीहौ तु सरजः पङ्कजम् । निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसम् । तत्पुरुष एव । नेह । निःश्रेयान् पुरुषः । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् । ततो द्विगुः । द्व्यायुषम् । त्र्यायुषम् । ततो द्वन्द्वः । ऋग्यजुषम् । ततस्त्रयः कर्मधारयाः । जातोक्षः । महोक्षः । वृद्धोक्षः । शुनः समीपं उपशुनम् । टिलोपाभावः संप्रसारणं च निपात्यते । गोष्ठे श्वा गोष्ठश्वः ॥ **ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ।५।४।७८ ॥** अच् स्यात् । ब्रह्मवर्चसम् । हस्तिवर्चसम् ॥ पल्यराजभ्यां चेति वक्तव्यम् * ॥ पल्यवर्चसम् । राजवर्चसम् ॥ **अवसमन्धेभ्यस्तमसः ।५।४।७९ ॥** अवतमसम् । संतमसम् । अन्धयतीत्यन्धं पचाद्यच् । अंधतमः अन्धतमसम् ॥ **श्वसोवसीयःश्रेयसः ।५।४।८० ॥** वसुशब्दः प्रशस्तवाची तत ईयसुनि वसीयः । श्वसूशब्द उत्तरपदार्थप्रशंसामाशीर्विषयतामाह । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । श्वोवसीयसम् । श्वःश्रेयसं ते भूयात् ॥ **अन्ववतप्ताद्रहसः ।५।४।८१ ॥** अनुरहसम् । अवरहसम् । तप्तरहसम् ॥ **प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् ।५।४।८२ ॥** उरसि इति प्रत्युरसम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ॥ **अनुगवमायामे ।५।४।८३ ॥** एतन्निपात्यते दीर्घत्वे । अनुगवं यानम् । यस्य चायाम इति समासः ॥ **द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ।५।४।८४ ॥** अच्प्रत्ययष्टिलोपः समासश्च निपात्यते । यावती प्रकृतौ वेदिस्ततो द्विगुणा त्रिगुणा वाऽश्वमेधादौ तत्रेदं निपातनम् । वेदिरिति किम् । द्विस्तावती त्रिस्तावती रज्जुः ॥ **उपसर्गादध्वनः ।५।४।८५ ॥** प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो रथः ॥ **न पूजनात् ।५।४।६९ ॥** पूजनार्थात्परेभ्यः समासान्ता न स्युः । सुराजा । अतिराजा ॥ स्वतिभ्यामेव * ॥ नेह । परमराजः । पूजनात्किम् । गामतिक्रान्तोऽतिगवः । बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्यतः प्रागेवायं निषेधः । नेह । सुसक्थः । स्वक्षः ॥ **किमः क्षेपे ।५।४।७० ॥** क्षेपे यः किंशब्दस्ततः परं यत्तदन्तात्समासान्ता न स्युः । कुत्सितो राजा किंराजा । किंसखा । किंगौः । क्षेपे किम् । किंराजः । किंसखः । किंगवः ॥ **नञस्तत्पुरुषात् ।५।४।७१ ॥** समासान्तो न । अराजा । असखा । तत्पुरुषात्किम् । अधुरं शकटम् ॥ **पथो विभाषा ।५।४।७२ ॥** नञ्पूर्वात्पथो वा समासान्तः । अपथम् । अपन्थाः । तत्पुरुषादित्येव । अपथो देशः । अपथं वर्तते ॥ ॥ **इति समासान्ताः ॥**

अलुगुत्तरपदे ।६।३।१ ॥ अलुगधिकारः प्रागानङः उत्तरपदाधिकारस्त्वापादसमाप्तेः ॥ **पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ।६।३।२ ॥** एभ्यः पञ्चम्या अलुक् स्यादुत्तरपदे । स्तोकान्मुक्तः । एवमन्तिकार्थदूरार्थकृच्छ्रेभ्यः । उत्तरपदे किम् । निष्क्रान्तः स्तोकान्निस्तोकः ॥ ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानम् * ॥ ब्राह्मणे विहितानि शस्त्राणि उपचाराद् ब्राह्मणानि तानि शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी ऋत्विग्विशेषः । द्वितीयार्थे पञ्चम्युपसंख्यानादेव ॥ **ओजःसहोऽम्भस्तमसस्तृतीयायाः ।६।३।३ ॥** ओजसाकृतमित्यादि ॥ अञ्जस उपसंख्यानम् * ॥ अञ्जसा-

१ स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणीति सूत्रपठिता एव स्तोकादयः ॥

कृतम् । आर्जवेन कृतमित्यर्थः ॥ पुंसानुजो जनुषान्ध इति च * ॥ यस्याग्रजः पुमान् स पुंसानुजः । जनुषान्धो जात्यन्धः ॥ **मनसः संज्ञायाम् ।६।३।४ ॥** मनसागुप्ता ॥ **आज्ञायिनि च ।६।३।५ ॥** मनसा इत्येव । मनसा आज्ञातुं शीलमस्य मनसाज्ञायी ॥ **आत्मनश्च[1] ।६।३।६ ॥** आत्मनस्तृतीयाया अलुक् स्यात् ॥ पूरण इति वक्तव्यम् * ॥ पूरणप्रत्ययान्ते उत्तरपदे इत्यर्थः । आत्मनापञ्चमः । जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एवेति बहुव्रीहिर्बोध्यः । पूरणे किम् । आत्मकृतम् ॥ **वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ।६।३।७ ॥** आत्मन इत्येव । आत्मनेपदम् । आत्मनेभाषा । तादर्थ्ये चतुर्थ्येषा । चतुर्थीति योगविभागात्समासः । **परस्य च ।६।३।८ ॥** परस्मैपदम् । परस्मैभाषा ॥ **हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् ।६।३।९ ॥** हलन्ताददन्ताच्च सप्तम्या अलुक् संज्ञायाम् । त्वचिसारः ॥ **गवियुधिभ्यां स्थिरः ।८।३।९५ ॥** आभ्यां स्थिरस्य सस्य षः स्यात् । गविष्ठिरः ॥ अत्र गवीति वचनादेवालुक् । युधिष्ठिरः । अरण्येतिलकाः । अत्र संज्ञायामिति सप्तमीसमासः ॥ हृद्द्युभ्यां च * ॥ हृदिस्पृक् । दिविस्पृक् ॥ **कारनाम्नि च प्राचां हलादौ ।६।३।१० ॥** प्राचां देशे यत्कारनाम तत्र हलादावुत्तरपदे हलदन्तात्सप्तम्या अलुक् । मुकुटेकार्षापणम् । दृषदिमाषकः । पूर्वेण सिद्धे नियमार्थम् । कारनाम्न्येव प्राचामेव हलादावेवेति । कारनाम्नि किम् । अभ्याहितपशुः । कारादन्यस्यैतद्देयस्य नाम । प्राचां किम् । यूथपशुः । हलादौ किम् । अविकटोरणः । हलदन्तात्किम् । नद्यां दोहो नदीदोहः ॥ **मध्याद्गुरौ ।६।३।११ ॥** मध्येगुरुः । अन्ताच्च * ॥ अन्तेगुरुः ॥ **अमूर्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे ।६।३।१२ ॥** कण्ठेकालः । उरसिलोमा । अमूर्धमस्तकात्किम् । मूर्धशिखः । मस्तकशिखः । अकामे किम् । मुखे कामोऽस्य मुखकामः ॥ **बन्धे च विभाषा ।६।३।१३ ॥** हलदन्तात्सप्तम्या अलुक् । हस्तेबन्धः । हस्तबन्धः । हलदन्तेति किम् । गुप्तिबन्धः ॥ **तत्पुरुषे कृति बहुलम् ।६।३।१४ ॥** स्तम्बेरमः स्तंबरमः । कर्णेजपः कर्णजपः । क्वचिन्न । कुरुचरः ॥ **प्रावृट्शरत्कालदिवां जे ।६।३।१५ ॥** प्रावृषिजः । शरदिजः । कालेजः । दिविजः । पूर्वस्यायं प्रपञ्चः ॥ **विभाषा वर्षक्षरशरवरात् ।६।३।१६ ॥** एभ्यः सप्तम्या अलुक् जे । वर्षेजः । वर्षजः । क्षरेजः । क्षरजः । शरेजः । शरजः । वरेजः । वरजः ॥ **घकालतनेषु कालनाम्नः ।६।३।१७ ॥** सप्तम्या विभाषाऽलुक् स्यात् । घे, पूर्वाह्णेतरे पूर्वाह्णतरे । पूर्वाह्णेतमे । पूर्वाह्णतमे । काले, पूर्वाह्णेकाले । पूर्वाह्णकाले । तने, पूर्वाह्णेतने । पूर्वाह्णतने ॥ **शयवासवासिष्वकालात् ।६।३।१८ ॥** खेशयः । खशयः । ग्रामेवासः । ग्रामवासः । ग्रामेवासी । ग्रामवासी ॥ हलदन्तादित्येव । भूमिशयः ॥ अपो योनियन्मतुषु * ॥ अप्सु योनिरुत्पत्तिर्यस्य सोऽप्सुयोनि । अप्सु भवोऽप्सव्यः । अप्सुमन्तावाज्यभागौ ॥ **नेन्सिद्धबध्नातिषु च ।६।३।१९ ॥** इन्नन्तादिषु सप्तम्या अलुग्न । स्थण्डिलशायी । साङ्काश्यसिद्धः । चक्रबद्धः ॥ **स्थे च भाषायाम् ।**

---

1 आत्मनश्च पूरणे इति विशिष्टं सूत्रं काशिकापाठे ॥

।६।३।२० ॥ सप्तम्या अलुङ् । समस्थः । भाषायां किम् । कृष्णोऽस्याखरेष्ठः ॥ **षष्ठ्या आक्रोशे** ।६।३।२१ ॥ चौरस्य कुलम् । आक्रोशे किम् । ब्राह्मणकुलम् ॥ वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु * ॥ वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्यतोहरः ॥ आमुष्यायणाऽऽमुष्यपुत्रिकाऽऽमुष्यकुलिकेति च * ॥ अमुष्यापत्यं आमुष्यायणः । नडादित्वात्फक् । अमुष्यपुत्रस्य भावः आमुष्यपुत्रिका । मनोज्ञादित्वाद्वुञ् । एवमामुष्यकुलिका ॥ देवानांप्रिय इति च मूर्खे * ॥ अन्यत्र देवप्रियः ॥ शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः * ॥ शुनःशेपः । शुनःपुच्छः । शुनोलाङ्गूलः ॥ दिवश्च दासे * ॥ दिवोदासः ॥ **पुत्रेऽन्यतरस्याम्** ।६।३।२२ ॥ षष्ठ्याः पुत्रे परेऽलुग्वा निन्दायाम् । दास्याः पुत्रः । दासीपुत्रः । निन्दायां किम् । ब्राह्मणीपुत्रः ॥ **ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः** ।६।३।२३ ॥ विद्यासंबन्धयोनिसंबन्धवाचिन ऋदन्तात्षष्ठ्या अलुक् । होतुरन्तेवासी । होतुःपुत्रः । पितुरन्तेवासी । पितुःपुत्रः ॥ विद्यायोनिसंबन्धेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणम् * ॥ नेह होतृधनम् ॥ **विभाषा स्वसृपत्योः** ।६।३।२४ ॥ ऋदन्तात्षष्ठ्या अलुग् वा स्वसृपत्योः परयोः ॥ **मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम्** ।८।३।८५ ॥ आभ्यां स्वसुः सस्य षो वा स्यात् समासे । मातुःष्वसा । मातुःस्वसा । पितुःष्वसा । पितुःस्वसा । लुक्पक्षे तु ॥ **मातृपितृभ्यां स्वसा** ।८।३।८४ ॥ आभ्यां परस्य स्वसुः सस्य षः स्यात्समासे । मातृष्वसा । पितृष्वसा । असमासे तु । मातुः स्वसा । पितुः स्वसा ॥

॥ इत्यलुक्समासः ॥

घरूपकल्पप्चेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः ।६।३।४३ ॥ भाषितपुंस्काद्यो ङी तदन्तस्यानेकाचो ह्रस्वः स्यात् घरूपकल्पप्प्रत्ययेषु परेषु चेलडादिषु चोत्तरपदेषु । ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमा । ब्राह्मणिरूपा । ब्राह्मणिकल्पा । ब्राह्मणिचेली । ब्राह्मणिब्रुवा । ब्राह्मणिगोत्रेत्यादि । ब्रूञः पचाद्यचि वच्यादेशगुणयोरभावो निपात्यते । चेलडादीनि वृत्तिविषये कुत्सनवाचीनि तैः कुत्सितानि कुत्सनैरिति समासः । ङ्यः किम् । दत्तातरा । भाषितपुंस्कात्किम् । आमलकीतरा । कुवलीतरा ॥ **नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम्** । ६।३।४४ ॥ अङ्यन्तनद्या ङ्यन्तस्यैकाचश्च घादिषु ह्रस्वो वा स्यात् । ब्रह्मबन्धुतरा । ब्रह्मबन्धूतरा । स्त्रितरा । स्त्रीतरा ॥ कृन्नद्या न * ॥ लक्ष्मीतरा ॥ **उगितश्च** ।६।३।४५ ॥ उगितः परा या नदी तदन्तस्य घादिषु ह्रस्वो वा स्यात् । विदुषितरा । ह्रस्वाभावपक्षे तु तसिलादिष्विति पुंवत् । विद्वत्तरा । वृत्त्यादिषु विदुषीतरेत्यप्युदाहृतं तन्निर्मूलम् ॥ **हृदयस्य हृल्लेखयदणलासेषु** ।६।३।५० ॥ हृदयं लिखतीति हृल्लेखः । हृदयस्य प्रियं हृद्यम् । हृदयस्येदं हार्दम् । हृल्लासः । लेखेत्यणन्तस्य ग्रहणम् । घञि तु हृदयलेखः । लेखग्रहणमेव ज्ञापकं उत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्तीति ॥ **वा शोकष्यञ्रोगेषु** ।६।३।५१ ॥ हृच्छोकः । हृदयशोकः । सौहार्द्यम् । सौहृदय्यम् । हृद्रोगः । हृदयरोगः । हृदयशब्दपर्यायो हृच्छब्दोऽप्यस्ति । तेन सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् ॥ **पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु** ।६।

३।५२ ॥ एषूत्तरपदेषु पादस्य पद इत्यदन्त आदेशः स्यात्। पादाभ्यामजतीति पदाजिः। पदातिः। अज्यतिभ्यां पादे चेतीण् प्रत्ययः। अजेर्व्यभावो निपातनात्। पदगः। पदोपहतः। **पद्यत्यतदर्थे** ।६।३।५३ ॥ पादस्य पत्स्यादतदर्थे यति परे। पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः। अतदर्थे किम्। पादार्थमुदकं पाद्यम्। पादार्घाभ्यां चेति यत्॥ इके चरतावुपसंख्यानम् * ॥ पादाभ्यां चरति पदिकः। पर्पादित्वात् ष्ठन्॥ **हिमकाषिहतिषु च** ।६।३।५४ ॥ पद्धिमम्। पत्काषी। पद्धतिः॥ **ऋचः शे** ।६।३।५५ ॥ ऋचः पादस्य पत्स्याच्छे परे। गायत्रीं पच्छः शंसति। पादंपादमित्यर्थः। ऋचः किम्। पादशः कार्षापणं ददाति॥ **वा घोषमिश्रशब्देषु** ।६।३।५६ ॥ पादस्य पत्। पद्धोषः। पादघोषः। पन्मिश्रः। पादमिश्रः। पच्छब्दः। पादशब्दः॥ निष्के चेति वाच्यम् * ॥ पन्निष्कः। पादनिष्कः॥ **उदकस्योदः संज्ञायाम्** ।६।३।५७ ॥ उदमेघः॥ उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम् * ॥ क्षीरोदः॥ **पेषंवासवाहनधिषु च** ।६।३।५८ ॥ उदपेषंपिनष्टि। उदवासः। उदवाहनः। उदधिर्घटः। समुद्रे तु पूर्वेण सिद्धम्॥ **एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम्** ।६।३।५९ ॥ उदकुम्भः। उदककुम्भः। एकेति किम्। उदकस्थाली। पूरयितव्येति किम्। उदकपर्वतः **मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च** ।६।३।६० ॥ उदमन्थः। उदकमन्थः। उदौदनः। उदकौदनः॥ **इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य** ।६।३।६१ ॥ इगन्तस्याङ्यन्तस्य ह्रस्वो वा स्यादुत्तरपदे। ग्रामणिपुत्रः। ग्रामणीपुत्रः। इकः किम्। रमापतिः। अङ्य इति किम्। गौरीपतिः। गालवग्रहणं पूजार्थम्। अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः॥ इयङुवङ्भाविनामव्ययानां च नेति वाच्यम् * ॥ श्रीमदः। भ्रूभङ्गः। शुक्लीभावः॥ अभ्रुकुंसादीनामिति वक्तव्यम् * ॥ भ्रुकुंसः। भ्रुकुटिः। भ्रूकुंसः। भ्रूकुटिः। अकारोऽनेन विधीयत इति व्याख्यानान्तरम्॥ भ्रकुंसः। भ्रकुटिः। भ्रुवा कुंसो भाषणं शोभा वा यस्य सः स्त्रीवेषधारी नर्तकः। भ्रुवः कुटिः कौटिल्यम्॥ **एकतद्धिते च** ।६।३।६२ ॥ एकशब्दस्य ह्रस्वः स्यात्तद्धिते उत्तरपदे च। एकस्या आगतं एकरूप्यम्॥ एकक्षीरम्॥ **ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्** ६।३।६३ ॥ रेवतिपुत्रः। अजक्षीरम्॥ **त्वे च** ।६।३।६४ ॥ त्वप्रत्यये ङ्यापोर्वा ह्रस्वः। अजत्वम्। अजात्वम्। रोहिणित्वम्। रोहिणीत्वम्॥ **ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे** ।६।१।१३ ॥ ष्यङन्तस्य पूर्वपदस्य संप्रसारणं स्यात्पुत्रपत्योरुत्तरपदयोस्तत्पुरुषे॥ **संप्रसारणस्य** ।६।३।१३९ ॥ संप्रसारणस्य दीर्घः स्यादुत्तरपदे। कौमुदगन्ध्यायाः पुत्रः कौमुदगन्धीपुत्रः। कौमुदगन्धीपतिः। व्यवस्थितविभाषया ह्रस्वो न। स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति तदादिनियमप्रतिषेधात्। परमकारीषगन्धीपुत्रः। उपसर्जने तु तदादिनियमान्नेह। अतिकारीषगन्ध्या-

१ एकहलादौ असहायहलादौ असंयोगादाविति यावत्॥ २ ष्यङ इति संप्रसारणे पूर्वरूपे च अल्विधित्वेपि दीर्घविधानसामर्थ्यात् स्थानिवत्त्वेन संप्रसारणत्वे दीर्घ इति भावः॥ ३ इको ह्रस्व इत्यनेन प्राप्तः॥

पुत्रः ॥ **बन्धुनि बहुव्रीहौ ।६।१।१४ ॥** बन्धुशब्दे उत्तरपदे ष्यङः संप्रसारणं स्याद्बहुव्रीहौ। कारीषगन्ध्या बन्धुरस्येति कारीषगन्धीबन्धुः। बहुव्रीहाविति किम्। कारीषगन्ध्याया बन्धुः करीषगन्ध्याबन्धुः। क्लीबनिर्देशस्तु शब्दस्वरूपापेक्षया ॥ मातज्मातृकमातृषु वा * ॥ कारीषगन्धीमातः। कारीषगन्ध्यामातः। कारीषगन्धीमातृकः। कारीषगन्ध्यामातृकः। कारीषगन्धीमाता। कारीषगन्ध्यामाता। अस्मादेव निपातनान्मातृशब्दस्य मातजादेशः कब्विकल्पश्च। बहुव्रीहावेवेदम्। नेह। कारीषगन्ध्याया माता कारीषगन्ध्यामाता। चित्त्वसामर्थ्याच्चित्स्वरो बहुव्रीहिस्वरं बाधते ॥ **इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु ।६।३। ६५ ॥** इष्टकादीनां तदन्तानां च पूर्वपदानां चितादिषु क्रमादुत्तरपदेषु ह्रस्वः स्यात्। इष्टकचितम्। पक्वेष्टकचितम्। इषीकतूलम्। मुञ्जेषीकतूलम्। मालभारी। उत्पलमालभारि ॥ **कारेसत्यागदस्य ।६।३।७० ॥** मुम् स्यात्। सत्यङ्कारः। अगदङ्कारः। अस्तोश्चेति वक्तव्यम् * ॥ अस्तुङ्कारः ॥ धेनोर्भव्यायाम् * ॥ धेनुम्भव्या ॥ लोकस्य पृणे * ॥ लोकम्पृणः। पृण इति मूलविभुजादित्वात्कः ॥ इत्येऽनभ्याशस्य * ॥ अनभ्याशमित्यः। दूरतः परिहर्तव्य इत्यर्थः। भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे * ॥ भ्राष्ट्रमिन्धः। अग्निमिन्धः ॥ गिलेऽगिलस्य * ॥ तिमिङ्गिलः। अगिलस्य किम्। गिलगिलः ॥ गिलगिले च * ॥ तिमिङ्गिलगिलः ॥ उष्णभद्रयोः करणे * ॥ उष्णङ्करणम्। भद्रङ्करणम् ॥ **रात्रेः कृति विभाषा ।६।३।७२ ॥** रात्रिञ्चरः। रात्रिचरः। रात्रिमटः। रात्र्यटः। अखिदर्थमिदं सूत्रम्। खिति तु अरुर्द्विषदिति नित्यमेव वक्ष्यते। रात्रिंमन्यः ॥ **सहस्य सः संज्ञायाम् ।६।३।७८ ॥** उत्तरपदे। सपलाशम्। संज्ञायां किम्। सहयुध्वा[1] ॥ **ग्रन्थान्ताधिके च ।६।३।७९ ॥** अनयोः परयोः सहस्य सः स्यादुत्तरपदे। समुहूर्तं[2] ज्योतिषमधीते। सद्रोणा खारी ॥ **द्वितीये चानुपाख्ये ।६।३।८० ॥** अनुमेये द्वितीये सहस्य सः स्यात्। सराक्षसीका[3] निशा। राक्षसी साक्षादनुपलभ्यमाना निशयाऽनुमीयते ॥ **समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु ।६। ३।८४ ॥** समानस्य सः स्यादुत्तरपदे न तु मूर्धादिषु। अनु भ्राता सगर्भ्यः। अनु सखा सयूथ्यः। योनः सनुत्यः। तत्रभव इत्यर्थे सगर्भसयूथसनुताद्यत्। अमूर्धादिषु किम्। समानमूर्धा। समानप्रभृतयः। समानोदर्काः। समानस्येति योगो विभज्यते। तेन समक्षः साधर्म्यं सजातीयमित्यादि सिद्धमिति काशिका। अथवा सहशब्दः सदृशवचनोप्यस्ति। सदृशः सख्या ससखीति यथा। तेनायमस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः। समानः पक्षोऽस्येत्यादि ॥ **ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु ।६।३।८५ ॥** एषु द्वादशसूत्तरपदेषु समानस्य सः स्यात्। सज्योतिः। सजनपद इत्यादि ॥ **चरणे ब्रह्मचारिणि ।६।३।८६ ॥** ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सः स्याच्चरणे समानत्वेन गम्यमाने। चरणः शाखा। ब्रह्म वेदः। तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म तच्चरतीति ब्रह्मचारी। समानः सः

---

१ सहे चेति क्वनिपि उपपदसमासः ॥ २ अन्तवचनेऽव्ययीभावः ॥ ३ बहुव्रीहिः नद्यृतश्चेति कप् ॥

सब्रह्मचारी ॥ **तीर्थे ये ।६।३।८७ ॥** तीर्थे उत्तरपदे यादौ प्रत्यये विवक्षिते समानस्य सः स्यात् । सतीर्थ्यः एकगुरुकः । समानतीर्थेवासीति यत्प्रत्ययः ॥ **विभाषोदरे ।६।३।८८ ॥** यादौ प्रत्यये विवक्षिते इत्येव । सोदर्यः । समानोदर्यः । **दृग्दृशवतुषु ।६।३।८९ ॥** सदृक् । सदृशः ॥ दृक्षे चेति वक्तव्यम् * ॥ सदृक्षः । वतुरुत्तरार्थः ॥ **इदंकिमोरीश्की ।६।३।९० ॥** दृग्दृशवतुषु इदम ईश् किमः की स्यात् । ईदृक् । ईदृशः । कीदृक् । कीदृशः । वतूदाहरणं वक्ष्यते । दृक्षे च ईदृक्षः । कीदृक्षः ॥ आ सर्वनाम्नः ॥ दृक्षे च । तादृक् । तादृशः । तावान् । तादृक्षः । दीर्घः । मत्वोत्वे । अमूदृक् । अमूदृशः । अमूदृक्षः ॥ **समासेऽङ्गुलेः सङ्गः ।८।३।८० ॥** अङ्गुलिशब्दात्सङ्गस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्समासे । अङ्गुलिषङ्गः । समासे किम् । अङ्गुलेः सङ्गः ॥ **भीरोः स्थानम् ।८।३।८१ ॥** भीरुशब्दात् स्थानस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्समासे । भीरुष्ठानम् । असमासे तु । भीरोः स्थानम् ॥ **ज्योतिरायुषः स्तोमः ।८।३।८३ ॥** आभ्यां स्तोमस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्समासे । ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोमः । समासे किम् । ज्योतिषः स्तोमः ॥ **सुषामादिषु च ।८।३।९८ ॥** सस्य मूर्धन्यः । शोभनं साम यस्य सुषामा सुषन्धिः ॥ **एति संज्ञायामगात् ।८।३।९९ ॥** सस्य मूर्धन्यः । हरिषेणः ॥ एति किम् । हरिसक्थम् । संज्ञायां किम् । पृथुसेनः । अगकारात्किम् । विष्वक्सेनः । इणूकोरित्येव । सर्वसेनः ॥ **नक्षत्राद्वा ।८।३।१०० ॥** एति सस्य संज्ञायामगकारान्मूर्धन्यो वा । रोहिणीषेणः । रोहिणीसेनः । अगकारात्किम् । शतभिषक्सेनः । आकृतिगणोऽयम् ॥ **अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु ।६।३।९९ ॥** अन्यशब्दस्य दुगागमः स्यादाशीरादिषु परेषु । अन्यदाशीः । अन्यदाशा । अन्यदास्था । अन्यदास्थितः । अन्यदुत्सुकः । अन्यदूतिः । अन्यद्रागः । अन्यदीयः । अषष्ठीत्यादि किम् । अन्यस्याऽन्येन वाशीः अन्याशीः । कारके छे च नायं निषेधः । अन्यस्य कारकः अन्यत्कारकः । अन्यस्यायमन्यदीयः । गहादेराकृतिगणत्वाच्छः ॥ **अर्थे विभाषा ।६।३।१०० ॥** अन्यदर्थः अन्यार्थः ॥ **कोः कत्तत्पुरुषेऽचि ।६।३।१०१ ॥** अजादावुत्तरपदे । कुत्सितोऽश्वः कदश्वः । कदन्नम् । तत्पुरुषे किम् । कूष्ट्रो राजा ॥ त्रौ च * ॥ कुत्सितास्त्रयः कत्रयः ॥ **रथवदयोश्च ।६।३।१०२ ॥** कद्रथः । कद्वदः ॥ **तृणे च जातौ ।६।३।१०३ ॥** कत्तृणम् ॥ **का पथ्यक्षयोः ।६।३।१०४ ॥** कापथम् । काक्षः । अक्षशब्देन तत्पुरुषः । अक्षिशब्देन बहुव्रीहिर्वा ॥ **ईषदर्थे ।६।३।१०५ ॥** ईषज्जलं काजलम् । अजादावपि परत्वात्कादेशः । काम्लः ॥

---

१ सुषामा, निःषामा, दुःषामा, सुषेधः, निःषेधः, दुःषेधः, सुषन्धिः, निःषन्धिः, दुःषन्धिः, सुष्ठु, दुष्ठु, गौरिषक्थः संज्ञायाम्, प्रतिष्णिका, जलाषाहम्, नौषेचनम्, दुन्दुभिषेवणम्, एतिसंज्ञायामगात् हरिषेणः, नक्षत्राद्वा । रोहिणीषेणः । **आकृतिगणोऽयं षामादि ॥**

२ **एति संज्ञायामगात्, नक्षत्राद्वा । एतद्गणसूत्रद्वयमपि कैश्चित्पाणिनीयसूत्रपाठे प्रक्षिप्तम् ॥**

विभाषा पुरुषे ।६।३।१०६ ॥ कापुरुषः । कुपुरुषः । अप्राप्तविभाषेयम् । ईषदर्थे हि पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यमेव । ईषत्पुरुषः कापुरुषः ॥ **कवं चोष्णे** ।६।३।१०७ ॥ उष्णशब्दे उत्तरपदे कोः कवं का च वा स्यात् । कवोष्णम् । कोष्णम् । कदुष्णम् ॥ **पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्** ।६।३।१०९ ॥ पृषोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनि स्युः । पृषतः उदरं पृषोदरम् । तलोपः । वारिवाहको बलाहकः । पूर्वपदस्य बः उत्तरपदादेश्च लत्वम् ॥ भवेद्वर्णागमाद्धंसः सिंहो वर्णविपर्ययात् । गूढोत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोदरम् ॥ १ ॥ दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा * ॥ दक्षिणतारम् । दक्षिणतीरम् । उत्तरतारम् । उत्तरतीरम् । दुरो दाशनाशदभध्येषूत्वमुत्तरपदादेः ष्टुत्वं च * ॥ दुःखेन दाश्यते दूडाशः । दुःखेन नाश्यते दूणाशः । दुःखेन दभ्यते दूढभः । खल् त्रिभ्यः । दम्भेर्नलोपो निपात्यते । दुःखेन ध्यायतीति दूढ्यः । आतश्चेति कः । ब्रुवन्तोऽस्यां सीदन्तीति बृसी । ब्रुवच्छब्दस्य बृ आदेशः सदेरधिकरणे डट् । आकृतिगणोऽयम् ॥ **संहितायाम्** ।६।३।११४ ॥ अधिकारोऽयम् ॥ **कर्णे लक्षणस्याऽविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रस्रुवस्वस्तिकस्य** ।६।३।११५ ॥ कर्णे परे लक्षणवाचकस्य दीर्घः । द्विगुणाकर्णः । लक्षणस्य किम् । शोभनकर्णः । अविष्टादीनां किम् । विष्टकर्णः । अष्टकर्णः । पञ्चकर्णः । मणिकर्णः । भिन्नकर्णः । छिन्नकर्णः । छिद्रकर्णः । स्रुवकर्णः । स्वस्तिककर्णः ॥ **नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ** ।६।३।११६ ॥ क्विबन्तेषु एषु परेषु पूर्वपदस्य दीर्घः । उपानत् । नीवृत् । प्रावृट् । मर्माविध् । नीरुक् । अभीरुक् । ऋतीषट् । परीतत् । क्वाविति किम् । परिणहनम् । विभाषा पुरुष इत्यतो मण्डूकप्लुत्या विभाषानुवर्तते सा च व्यवस्थिता । तेन गतिकारकयोरेव । नेह । पटुरुक् । तिग्मरुक् ॥ **वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलुकादीनाम्** ।६।३।११७ ॥ कोटरादीनां वने परे किंशुलुकादीनां गिरौ परे दीर्घः स्यात्संज्ञायाम् ॥ **वनं पुरगामिश्रकासिध्रकासारिकाकोटराग्रेभ्यः** ।८।४।४। ॥ वनशब्दस्योत्तरपदस्य एभ्य एव णत्वं नान्येभ्यः । इह कोटरान्ताः पञ्च दीर्घविधौ कोटरादयो बोध्याः । तेषां कृतदीर्घाणां णत्वविधौ निर्देशो नियमार्थः । अग्रेशब्दस्य तु विध्यर्थः । पुरगावणम् । मिश्रकावणम् । सिध्रकावणम् । सारिकावणम् । कोटरावणम् । एभ्य एवेति किम् । असिपत्रवनम् । वनस्याग्रे अग्रेवणम् राजदन्तादिषु निपातनात्सप्तम्या अलुक् । प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा । किंशुलुकागिरिः ॥ **वले** ।६।३।११८ ॥ वलप्रत्यये परे दीर्घः स्यात्संज्ञायाम् । कृषीवलः ॥ **मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम्** ।६।३।११९ ॥ अमरावती । अनजिरा-

---

१ पृषोदर, पृषोत्थान, बलाहक, जीमूत, श्मशान, उलूखल, पिशाच, बृसी, मयूर, । इति **पृषोदरादिराकृतिगणः** ॥ २ कोटर, मिश्रक, सिध्रक, पुरग, शारिक । इति **कोटरादिः** ॥ ३ किंशुलुक, शाव, नड, अञ्जन, भञ्जन, लोहित, कुक्कुट । इति **किंशुलुकादिः** ॥ ४ अजिर, **खदिर, पुलिन**, हंस, कारण्डव, चक्रवाक । **इत्यजिरादिः** ॥

दीनां किम् । अजिरवती । बह्वचः किम् । व्रीहिमती । संज्ञायामित्येव । नेह । वलयवती ॥ **शरा[1]दीनां च ।६।३।१२०॥** शरावती ॥ **इको वहेऽपीलोः ।६।३।१२१॥** इगन्तस्य दीर्घः स्याद्वहे । ऋषीवहम् । कपीवहम् । इकः किम् । पिण्डवहम् । अपीलोः किम् । पीलुवहम् ॥ अपील्[2]वादीनामिति वाच्यम् * ॥दारुवहम् ॥ **उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् ।६।३।१२२॥** उपसर्गस्य बहुलं दीर्घः स्याद्घञन्ते परे न तु मनुष्ये । परीपाकः । परिपाकः । [3]अमनुष्ये किम् । निषादः ॥ **इकः काशे ।६।३।१२३॥** इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घः स्यात्काशे । वीकाशः । नीकाशः । इकः किम् । प्रकाशः ॥ **अष्टनः संज्ञायाम् ।६।३।१२५॥** उत्तरपदे दीर्घः । अष्टापदम् । संज्ञायां किम् । अष्टपुत्रः ॥ **चितेः कपि ।६।३।१२७॥** एकचितीकः द्विचितीकः ॥ **नरे संज्ञायम् ।६।३।१२९॥** विश्वानरः ॥ **मित्रे चर्षौ ।६।३।१३०॥** विश्वामित्रः । ऋषौ किम् । विश्वमित्रो माणवकः ॥ शुनो[4] दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु दीर्घो वाच्यः * ॥ श्वादन्तः । इत्यादि ॥ **प्रनिरन्तःशरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि ।८।४।५॥** एभ्यो वनस्य णत्वं स्यात् । प्रवणम् । कार्ष्यवणम् । इह षात्परत्वाण्णत्वम् ॥ **विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः ।८।४।६॥** एभ्यो वनस्य णत्वं वा स्यात् । दूर्वावणम् । दूर्वावनम् । शिरीषवणम् । शिरीषवनम् ॥ द्व्यच्त्र्यज्भ्यामेव * ॥ नेह । देवदारुवनम् ॥ [5]ईरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः * ॥ नेह । इरिकावनम् । मिरिकावनम् ॥ **वाहनमाहितात् ।८।४।८॥** आरोप्य यदुह्यते तद्वाचिस्थान्निमित्तात्परस्य वाहननकारस्य णत्वं स्यात् । इक्षुवाहणम् । आहितात्किम् । इन्द्रवाहनम् । इन्द्रस्वामिकं वाहनमित्यर्थः । वहतेर्ल्युटि वृद्धिरिहैव सूत्रे निपातनात् ॥ **पानं देशे ।८।४।९॥** पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य पानस्य नस्य णत्वं स्याद्देशे गम्ये । क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणा उशीनराः । सुरापाणाः प्राच्याः । पीयते इति पानम् । कर्मणि ल्युट् ॥ **वा भावकरणयोः ।८।४।१०॥** पानस्येत्येव । क्षीरपानम् । क्षीरपाणम् । गिरिनद्यादीनां वा * ॥ गिरिर्[6]नदी । गिरिणदी । चक्रनितम्बा । चक्रणितम्बा ॥ **प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च ।८।४।११॥** पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य एषु स्थितस्य नस्य णो वा स्यात् । प्रातिपदिकान्ते, माषवापिणौ । नुमि, व्रीहिवापाणि । विभक्तौ, माषवापेण । पक्षे माषावापिनावित्यादि । उत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तदन्तस्यैव णत्वम् । नेह । गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनी । अत एव नुम्ग्रहणं कृतम् । अङ्गस्य नुम्विधानात्तद्भक्तो हि नुम् नतूत्तरपदस्य ।

---

१ शर, वंश, धूम, अहि, कपि, मणि, मुनि, शुचि, हनु । इति **शरादिः** ॥ २ **पील्वादिराकृतिगणः** ॥ ३ अमनुष्यादिष्विति वक्तव्यम् * । प्रसेवः, प्रसारः, प्रहारः, सादकारयोः कृत्रिमे * । एषोऽस्य प्रासादः । एषोऽस्य प्राकारः । कृत्रिम इति किमर्थम् । एषोऽस्य प्रसादः । प्रकारः । प्रतिवेशादीनां विभाषा, * । प्रतिवेशः । प्रतिकारः प्रतीकारः । बहुलग्रहणस्यैवायं प्रपञ्चः ॥ ४ अभियुक्तोक्तिरियम् ॥ ५ इरिका, मिरिका, तिमिरा । **इतीरिकादिराकृतिगणः** ॥ ६ गिरिनदि, गिरिनख, गिरिनड्य, गिरिनितम्ब, चक्रनदी, चक्रनितम्ब, तूर्यमान, माषोन, आर्गयन । इति **गिरिनद्यादिराकृतिगणः** ॥

किंच । प्रहिण्वन्नित्यादौ हिवेर्नुमो णत्वार्थमपि नुम्ग्रहणम् । प्रेन्वनमित्यादौ तु क्षुभ्नादित्वान्न ॥ युवादेर्न * ॥ रम्ययूना । परिपक्वानि ॥ एकाजुत्तरपदे णः ॥ नित्यमित्युक्तम् । वृत्रहणौ । हरिं मानयतीति हरिमाणी । नुमि, क्षीरपाणि । विभक्तौ, क्षीरपेण । रम्यविणा ॥ **कुमति च** ।८।४।१३ ॥ कवर्गवत्युत्तरपदे प्राग्वत् । हरिकामिणौ । हरिकामाणि । हरिकामेण ॥ **पदव्यवायेऽपि** ।८।४।३८ ॥ पदेन व्यवधानेऽपि णत्वं न स्यात् । माषकुम्भवापेन । चतुरङ्गयोगेन ॥ अतद्धित इति वाच्यम् * ॥ आर्द्रगोमयेण ॥ शुष्कगोमयेण ॥ **कुस्तुम्बुरूणि जातिः** ।६।१।१४३ ॥ अत्र सुण्निपात्यते । कुस्तुम्बुरु धान्याकम् । क्लीबत्वमतन्त्रम् । जातिः किम् । कुस्तुम्बुरूणि । कुत्सितानि तिन्दुकीफलानीत्यर्थः ॥ **अपरस्पराः क्रियासातत्ये** ।६।१।१४४ ॥ सुण्निपात्यते । अपरस्पराः सार्थां गच्छन्ति । सततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः । क्रियेति किम् । अपरपरा गच्छन्ति । अपरे च परे च सकृदेव गच्छन्तीत्यर्थः ॥ **गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु** ।६।१।१४५ ॥ सुट् सस्य षत्वं च निपात्यते । गावः पद्यन्तेऽस्मिन्देशे स गोभिः सेवितो गोष्पदः । असेविते, अगोष्पदान्यरण्यानि । प्रमाणे, गोष्पदमात्रं क्षेत्रम् । सेवितेत्यादि किम् । गोः पदं गोपदम् ॥ **आस्पदं प्रतिष्ठायाम्** ।६।१।१४६ ॥ आत्मयापनाय स्थाने सुट् निपात्यते । आस्पदम् । प्रेति किम् । आपदापदम् ॥ **आश्चर्यमनित्ये** ।६।१।१४७ ॥ अद्भुते सुट् । आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत । अनित्ये किम् । आचर्यं कर्म शोभनम् ॥ **वर्चस्केऽवस्करः** ।६।१।१४८ ॥ कुत्सितं वर्चः वर्चस्कम् अन्नमलं तस्मिन् सुट् । अवकीर्यत इत्यवस्करः । वर्चस्के किम् । अवकरः ॥ **अपस्करो रथाङ्गम्** ।६।१।१४९ ॥ अपकरोऽन्यः ॥ **विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा** ।६।१।१५० ॥ पक्षे विकिरः । वावचनेनैव सुड्विकल्पे सिद्धे विकिरग्रहणं तस्यापि शकुनेरन्यत्र प्रयोगो माभूदिति वृत्तिस्तन्न । भाष्यविरोधात् ॥ **प्रतिष्कशश्च कशेः** ।६।१।१५२ ॥ कश गतिशासनयोरित्यस्य प्रतिपूर्वस्य पचाद्यचि सुट् निपात्यते षत्वं च । सहायः पुरोयायी वा प्रतिष्कश इत्युच्यते । कशेः किम् । प्रतिगतः कशां प्रतिकशोऽश्वः । यद्यपि कशेरेव कशा तथापि कशेरिति धातोर्ग्रहणमुपसर्गस्य प्रतेर्ग्रहणार्थम् । तेन धात्वन्तरोपसर्गान्न ॥ **प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी** ।६।१।१५३ ॥ हरिश्चन्द्रग्रहणममन्त्रार्थम् । ऋषीति किम् । प्रकण्वो देशः । हरिचन्द्रो माणवकः ॥ **मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः** ।६।१।१५४ ॥ मकरशब्दोऽव्युत्पन्नस्तस्य सुडिनिश्च निपात्यते । वेण्विति किम् । मकरो ग्राहः । मकरी समुद्रः ॥ **कास्तीराजस्तुन्दे नगरे** ।६।१।१५५ ॥ ईषत्तीरमस्यास्तीति कास्तीरं नाम नगरम् । अजस्येव तुन्दमस्येति अजस्तुन्दं नाम नगरम् । नगरे किम् । कातीरम् । अजतुन्दम् ॥ **कारस्करो वृक्षः** ।६।१।१५६ ॥ कारं करोतीति

---

१ युवन्, पक्व । इत्यादिर्युवादिः ॥

कारस्करो वृक्षः । अन्यत्र कारकरः । केचित्तु कस्कादिष्विदं पठन्ति न सूत्रेषु ॥ **पारस्कर-प्रभृतीनि च संज्ञायाम् ।६।१।१५७॥** एतानि ससुट्कानि निपात्यन्ते नाम्नि । पारस्करः । किष्किन्धा । तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च * ॥ तात्पूर्वं चर्त्वेन दकारोऽपि बोध्यः । तद्बृहतोर्दकारतकारौ लुप्येते करपत्योस्तु सुट् । चोरदेवतयोरिति समुदायोपाधिः । तस्करः । बृहस्पतिः । प्रायस्य चित्तिचित्तयोः * ॥ प्रायश्चित्तिः । प्रायश्चित्तम् । वनस्पति-रित्यादि । आकृतिगणोऽयम् ॥

॥ इति समासाश्रयविधयः ॥

समर्थानां प्रथमाद्वा ।४।१।८२॥ इदं पदत्रयमधिक्रियते । प्राग्दिश इति यावत् । सामर्थ्यं परिनिष्ठितत्वम् । कृतसंधिकार्यत्वमिति यावत् ॥ **प्राग्दीव्यतोऽण् ।४।१।८३॥** तेन दीव्यतीत्यतः प्रागणधिक्रियते ॥ **अश्वपत्यादिभ्यश्च ।४।१।८४॥** एभ्योऽण् स्यात् प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु । वक्ष्यमाणस्य ण्यस्यापवादः ॥ **तद्धितेष्वचामादेः ।७।२।११७॥** ञिति णिति च तद्धिते परेऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात् ॥ **किति च ।७।२।११८॥** किति तद्धिते च तथा । अश्वपतेरपत्यादि आश्वपतम् । गाणपतम् । गाणपत्यो मन्त्र इति तु प्रामादिकमेव ॥ **दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः ।४।१।८५॥** दित्यादिभ्यः पत्युत्तरपदाच्च प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ण्यः स्यादणोऽपवादः । दैत्यः । अदितेरादित्यस्य वा आदित्यः । प्राजापत्यः । यमाच्चेति काशिकायाम् * ॥ याम्यः ॥ पृथिव्या ञाञौ * ॥ पार्थिवा । पार्थिवी ॥ देवाद्यञञौ * ॥ दैव्यम् । दैवम् ॥ बहिषष्टिलोपो यञ्च * ॥ बाह्यः ॥ ईकक्च * ॥ बाहीकः ॥ स्थाम्नोऽकारः । अश्वत्थामः । पृषोदरादित्वात्सस्य तः । भवार्थे तु लुग्वाच्यः * ॥ अश्वत्थामा ॥ लोम्नोऽपत्येषु बहुष्वकारः * ॥ बाह्वादीञोऽपवादः । उडुलोमाः । उडुलोमान् । बहुषु किम् । औडुलोमिः ॥ गोरजादिप्रसङ्गे यत् * ॥ गव्यम् । अजादिप्रसङ्गे किम् । गोभ्यो हेतुभ्य आगतं गोरूप्यम् । गोमयम् ॥ **उत्सा-दिभ्योऽञ् ।४।१।८६॥** औत्सः । अग्निकलिभ्यां ढक् वक्तव्यः * ॥ अग्नेरपत्यादि आग्नेयम् । कालेयम् ॥

॥ इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः ॥

---

१ पारस्करो देशः, कारस्करो वृक्षः, रथस्या नदी, किष्कुः प्रमाणम्, किष्किन्धा गुहा, तद्बृहतोः करपत्यो-श्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च, प्रात्तुंपतौ गवि कर्तरि । इति **पारस्करादिराकृतिगणः** ॥

२ प्रायस्य चित्तिचित्तयोः, सुडस्कारो वेति भाष्यम् ॥

३ अश्वपति, स्थानपति, ज्ञानपति, यज्ञपति, बन्धुपति, शतपति, धनपति, गणपति, राष्ट्रपति, कुलपति, गृहपति, पशुपति, धान्यपति, धर्मपति, धन्वपति, सभापति, प्राणपति, क्षेत्रपति, । **इत्यश्वपत्यादिः** ॥

४ उत्स, उदपान, विकिर, विनद, महानद, महानस, महाप्राण, तरुण, तलुन, बष्कयासे, धेनु, पृथ्वी, पङ्क्ति, जगती, त्रिष्टुप्, अनुष्टुप्, जनपद, भरत, उशीनर, ग्रीष्म, पीलु, कुण, उदस्थान, देशे, पृषदंश, भल्लकीय, रथन्तर, मध्यन्दिन, बृहत्, महत्, सत्वत्, कुरु, पञ्चाल, इन्द्रावसान, उष्णिह्, ककुभ्, सुवर्ण, देव, ग्रीष्मादयश्छन्दसि । **इत्युत्सादिः** ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् ।४।१।८७ ॥ धान्यानां भवने इत्यतः प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां क्रमान्नञ्स्नञौ स्तः । स्त्रैणः । पौंस्नः । वत्यर्थे न । स्त्रीपुंवच्चेति ज्ञापकात् । स्त्रीवत् । पुंवत् ॥ **द्विगोर्लुगनपत्ये ।४।१।८८ ॥** द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितोऽजादिरनपत्यार्थः प्राग्दीव्यतीयस्तस्य लुक् स्यात् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः पञ्चकपालः । द्विगोर्निमित्तस्येति किम् । पञ्चकपालस्येदं खण्डं पाञ्चकपालम् । अजादिः किम् । पञ्चगर्गरूप्यम् । अनपत्ये किम् । द्वयोर्मित्रयोरपत्यं द्वैमित्रिः ॥ **गोत्रेऽलुगचि ।४।१।८९ ॥** अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययस्यालुक् स्यात् । गर्गाणां छात्राः । वृद्धाच्छः ॥ **आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ।६।४।१५१ ॥** हलः परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यात्तद्धिते परे न त्वाकारे । गार्गीयाः । प्राग्दीव्यतीये किम् । गर्गेभ्यो हितं गर्गीयम् । अचि किम् । गर्गेभ्य आगतं गर्गरूप्यम् ॥ **यूनि लुक् ।४।१।९० ॥** प्राग्दीव्यतीये अजादौ प्रत्यये विवक्षिते युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । ग्लुचुकस्य गोत्रापत्यं ग्लुचुकायनिः । वक्ष्यमाणः फिन् । ततो यून्यण् । ग्लैचुकायनः । तस्य छात्रोऽपि ग्लैचुकायनः । अणो लुकि वृद्धत्वाभावाच्छो न ॥ **पैलादिभ्यश्च[1] ।२।४।५९ ॥** एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक् । पीलाया वेत्यण् । तस्मादणो द्व्यच इति फिञ् । तस्य लुक् । पैलः पिता पुत्रश्च ॥ तद्राजाच्चाणः * ॥ द्व्यञ्मगधेत्यणन्तादाङ्गशब्दादणो द्व्यच इति फिञो लुक् । आङ्गः पिता पुत्रश्च ॥ **इञः प्राचाम् ।२।४।६० ॥** गोत्रे य इञ् तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तच्चेद्गोत्रं प्राचां भवति । पन्नागारस्यापत्यम् । अत इञ् । यञिञोश्चेति फक् । पान्नागारिः पिता पुत्रश्च । प्राचां किम् । दाक्षिः पिता । दाक्षायणः पुत्रः ॥ **न तौल्वलिभ्यः[2] ।२।४।६१ ॥** तौल्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । पूर्वेण प्राप्तः तुल्वलः । तत इञि फक् । तौल्वलिः पिता । तौल्वलायनः पुत्रः ॥ **फक्फिञोरन्यतरस्याम् ।४।१।९१ ॥** यूनिलुगिति नित्ये लुकि प्राप्ते विकल्पार्थं सूत्रम् । कात्यायनस्य छात्राः कातीयाः । कात्यायनीयाः । यस्कस्यापत्यं यास्कः । शिवाद्यण् । तस्यापत्यं युवा यास्कायनिः । अणो द्व्यच इति फिञ् । तस्य छात्राः यास्कीयाः । यास्कायनीयाः ॥ **तस्यापत्यम् ।४।१।९२ ॥** षष्ठ्यन्तात् कृतसन्धेः समर्थापत्येऽर्थे उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया वा स्युः । उपगोरपत्यं

---

१ पैल, शालङ्कि, सात्यकि, सात्यंकामि, राहवि, रावणि, औदञ्चि, औदव्रजि, औदमेधि, औदमज्जि, औदभृज्जि, दैवस्थानि, पैङ्गलौदायनि, राहक्षति, भौलिङ्गि, राणि, औदमन्थि, औद्राहमानि, औज्जिहानि, औदशुद्धि, तद्राजाच्चाणः । आकृतिगणोऽयम् । **इति पैलादिः ॥**

२ तौल्वलि, धारणि, पारणि, रावणि, दैलीपि, दैवमित्रि, दैवति, बार्कलि, नैकवि, दैवयज्ञि, दैवमति, चाफट्टकि, वैल्वकि, बैम्बकि, आनुरोहिति, पौष्करसादि, आनुराहति, आनुति, प्रादोहनि, नैमिश्रि, प्राडाहति, बान्धकि, वैशीति, आसिनासि, आहिंसि, आसुरि, नैमिषि, आसिबन्धकि, पौष्पि, कारेणुपालि, वैकर्णि, वैनकि, वैहति । इति **तौल्वल्यादिः ॥**

औपगवः। आदिवृद्धिरन्त्योपधावृद्धी बाधते ॥ तस्येदमित्यपत्येऽपि बाधनार्थं कृतं भवेत्। उत्सर्गः शेष एवासौ वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥ १ ॥ योगविभागस्तु। भानोरपत्यं भानवः। कृतसन्धेः किम्। सौत्थितिः। अकृतव्यूहपरिभाषया सावुत्थितिर्मा भूत्। समर्थपरिभाषया नेह। वस्त्रमुपगोरपत्यं चैत्रस्य। प्रथमात्किम्। अपत्यवाचकात्षष्ठ्यर्थे मा भूत्। वाग्रहणाद्वाक्यमपि। दैवयज्ञीति सूत्रादन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेः समासोऽपि। उपग्वपत्यम्। जातित्वान् ङीष्। औपगवी। आश्वपतः। दैत्यः। औत्सः। स्त्रैणः पौंस्नः ॥ **अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्।४।१।१६२॥** अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात् ॥ **जीवति तु वंश्ये युवा।४।१।१६३॥** वंश्ये पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थादि तद्युवसंज्ञमेव न तु गोत्रसंज्ञम् ॥ **भ्रातरि च ज्यायसि।४।१।१६४॥** ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति कनीयान् चतुर्थादिर्युवा स्यात् ॥ **वान्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति। ४।१।१६५॥** भ्रातुरन्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञं वा स्यात्। एकं जीवतिग्रहणमपत्यस्य विशेषणम्। द्वितीयं सपिण्डस्य। तरब्निर्देश उभयोरुत्कर्षार्थः। स्थानेन वयसा चोत्कृष्टे पितृव्ये मातामहे भ्रातरि वा जीवति। गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यायणः गार्ग्यो वा। स्थविरेति किम्। स्थानवयोन्यूने गार्ग्य एव। जीवतीति किम्। मृते मृतो वा गार्ग्य एव ॥ वृद्धस्य[1] च पूजायामिति वाच्यम् * ॥ गोत्रस्यैव वृद्धसंज्ञा प्राचाम्। गोत्रस्य युवसंज्ञा पूजायां गम्यमानायाम्। तत्रभवान् गार्ग्यायणः। पूजेति किम्। गार्ग्यः ॥ यूनश्च कुत्सायां गोत्रसंज्ञेति वाच्यम् * ॥ गार्ग्यो जाल्मः। कुत्सेति किम्। गार्ग्यायणः ॥ **एको गोत्रे।४।१।९३॥** गोत्रे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यात्। उपगोर्गोत्रापत्यं औपगवः। गार्ग्यः। नाडायनः ॥ गोत्रे स्वैकोनसंख्यानां प्रत्ययानां परम्परा। यद्वा स्वद्व्यूनसंख्येभ्योऽनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते ॥ १ ॥ अपत्यं पितुरेव स्यात्ततः प्राचामपीति च। मतभेदेन तद्धान्यै सूत्रमेतत्तथोत्तरम् ॥ २ ॥ पितुरेवापत्यमिति पक्षे हि उपगोस्तृतीये वाच्ये औपगवादिञ् स्यात्। चतुर्थे त्वजीवज्ज्येष्ठे मृतवंश्ये औपगवेः फक्। इत्थं फगिञोः परम्परायां मूलाच्छततमे गोत्रे एकोनशतं प्रत्ययाः स्युः। पितामहादीनामपीति मुख्यपक्षे तु तृतीये वाच्ये उपगोरणा इष्टे सिद्धेऽपि अण्णन्तादिञपि स्यात्। चतुर्थे फगिति फगिञोः परम्परायां शततमे गोत्रेऽष्टनवतिरनिष्टप्रत्ययाः स्युः। अतो नियमार्थमिदं सूत्रम्। एवमुत्तरसूत्रेऽप्यूह्यम् ॥ **गोत्राद्यून्यस्त्रियाम्।४।१।९४॥** यून्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यात्। स्त्रियां तु न युवसंज्ञा। गर्गस्य युवापत्यं गार्ग्यायणः। स्त्रियां गोत्रत्वादेक एव प्रत्ययः ॥ **अत इञ्।४।१।९५॥** अदन्तं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकात्षष्ठ्यन्तादिञ् स्यादपत्येऽर्थे। दाक्षिः ॥ **बाह्वादिभ्यश्च[2]।४।१।९६॥** बाहविः। औडुलोमिः। आकृति-

---

१ वृद्धस्य चेति यूनश्चेति च वार्तिके सूत्रपाठे कैश्चित्प्रक्षिप्ते ॥

२ बाहु, उपबाहु, उपवाकु, निवाकु, शिवाकु, वटाकु, उपबिन्दु, वृषली, वृकला, चूडा, बलाका, मूषिका,

गणोऽयम् ॥ **सुधातुरकङ् च ।४।१।९७** ॥ चादिञ् । सुधातुरपत्यं सौधातकिः ॥ व्यासवरुडनिषादचण्डालबिम्बानां चेति वक्तव्यम् * ॥ **न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् ।७।३।३** ॥ पदान्ताभ्यां यकारवकाराभ्यां परस्य न वृद्धिः किंतु ताभ्यां पूर्वौ क्रमादैचावागमौ स्तः । वैयासकिः । वारुडकिरित्यादि ॥ **गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ् ।४।१।९८** ॥ **व्रातच्फञोरस्त्रियाम् ।५।३।११३** ॥ व्रातवाचिभ्यश्च्फञन्तेभ्यश्च स्वार्थे ञ्यः स्यान्न तु स्त्रियाम् । कौञ्जायन्यः । बहुत्वे तद्राजत्वाल्लुग्वक्ष्यते । ब्राध्नायन्यः । स्त्रियां कौञ्जायनी । गोत्रत्वेन जातित्वान्ङीष् । अनन्तरापत्ये कौञ्जिः ॥ **नडादिभ्यः फक् ।४।१।९९** ॥ गोत्र इत्येव । नाडायनः । चारायणः । अनन्तरो नाडिः ॥ **हरितादिभ्योऽञः ।४।१।१००** ॥ एभ्योऽञन्तेभ्यो यूनि फक् । हारितायनः । इह गोत्राधिकारेऽपि सामर्थ्याद्यून्ययम् । नहि गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययः । बिदाद्यन्तर्गणो हरितादिः ॥ **यञिञोश्च ।४।१।१०१** ॥ गोत्रे यौ यञिञौ तदन्तात् फक् स्यात् । अनातीत्युक्तेरापत्यस्येति यलोपो न । गार्ग्यायणः । दाक्षायणः ॥ **शरद्वच्छुनकदर्भाद्भृगुवत्साग्रायणेषु ।४।१।१०२** ॥ गोत्रे फक् अञिञोरपवादः । आद्यौ बिदादी । शारद्वतायनो भार्गवश्चेत् । शारद्वतोऽन्यः । शौनकायनो वात्स्यश्चेत् । शौनकोऽन्यः । दार्भायण आग्रायणश्चेत् । दार्भिरन्यः ॥ **द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् ।४।१।१०३** ॥ एभ्यो गोत्रे फग् वा । द्रोणायनः । द्रौणिः । पार्वतायनः । पार्वतिः । जैवन्तायनः । जैवन्तिः । अनादिरिह द्रोणः । अश्वत्थाम्न्यनन्तरे तूपचारात् ॥ **अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ् ।४।१।**

कुशला, छगला, ध्रुवका, धुवका, सुमित्रा, दुर्मित्रा, पुष्करसद्, अनुहरद्, देवशर्मन्, अग्निशर्मन्, भद्रशर्मन्, सुशर्मन्, कुनामन्, सुनामन्, पञ्चन्, सप्तन्, अष्टन्, अमितौजसः सलोपश्च, सुधावन्, उदञ्च, माञ्च, शिरस्, शराविन्, मरीचिन्, क्षेमवृद्धिन्, शृङ्खलतोदिन्, खरनादिन्, नगरमर्दिन्, प्राकारमर्दिन्, लोमन्, अजीगर्त, कृष्ण, युधिष्ठिर, अर्जुन, साम्ब, गद, प्रद्युम्न, राम, उदङ्क, उदकसंज्ञायाम्, संभूयोऽम्भसोः सलोपश्च । **आकृतिगणोऽयम्** । तेन सात्वकिः, जाङ्घिः, ऐन्द्रशर्मिः, आजधेनवि । इति **बाह्वादिः** ॥

१ कुञ्ज, ब्रध्न, शङ्ख, भस्मन्, गण, लोमन्, शठ, शाक, शुण्डा, शुभ, विपाश, स्कन्द, स्कम्भ । इति कुञ्जादिः ॥

२ नड, चर, बक, मुञ्ज, इतिक, इतिश, उपक, एक, लमक, शलङ्कु शलङ्कं च, सप्तल, वाजप्य, तिक, अग्निशर्मन्, वृषगणे, प्राण, नर, सायक, दास, मित्र, द्वीप, पिङ्गर, पिङ्गल, किङ्कर, किङ्कल, काश्यप, कातर, कातल, काश्य, काव्य, अज, अमुष्य, कृष्णरणौ, ब्राह्मणवासिष्ठे, अमित्र, लिगु, चित्र, कुमार, क्रोष्टु, प्रोष्ठं च, लोह, दुर्ग, स्तम्भ, शिंशपा, अग्रतृण, शकट, सुमनस्, सुमत, निमत, ऋच्, जलन्धर, अध्वर, युगन्धर, हंसक, दण्डिन्, हस्तिन्, पिण्ड, पञ्चाल, चमसिन्, सुकृत्य, स्थिरक, ब्राह्मण, चटक, बदर, अश्वल, खरप, लङ्क, इन्ध, अस्त्र, कामुक, ब्रह्मदत्त, उदुम्बर, शोण, अलोह, दण्ड । इति **नडादिः** ॥

३ अयं गणः अस्मिन्नेव पृष्ठेऽधः स्थितो बिदादिगणान्तर्गतो द्रष्टव्यः ॥

४ बिद, ऊर्व, कश्यप, कुशिक, भरद्वाज, उपमन्यु, किलात, किन्दर्भ, विश्वानर, ऋष्टिषेण, ऋतभाग, हर्यश्व, प्रियक, आपस्तम्ब, कूचवार, शरद्वत्, शुनक, धेनु, गोपवन, शिग्रु, बिन्दु, भाजक, भाजन, अश्वावतान, श्यामाक, शामक, श्यावलि, श्यापर्ण, हरित, किन्दास, वह्यस्क, अर्क, लुष, वध्योग, विष्णुवृद्ध,

१०४ ॥ एभ्योऽञ् गोत्रे ये त्वत्रानृषयस्तेभ्य अनन्तरे । सूत्रे स्वार्थे ष्यञ् । बिदस्य गोत्रापत्यं बैदः । अनन्तरो बैदिः । बाह्वादेराकृतिगणत्वादिञ् । पुत्रस्यापत्यं पौत्रः । दौहित्रः ॥ **गर्गादिभ्यो यञ्** ।४।१।१०५ ॥ गोत्र इत्येव । गार्ग्यः । वात्स्यः ॥ **यञञोश्च** ।२।४।६४ ॥ गोत्रे यद्यञन्तमञन्तं च तदवयवयोरेतयोर्लुक्स्यात्तत्कृते बहुत्वे नतु स्त्रियाम् । गर्गाः । वत्साः । बिदाः । ऊर्वाः । तत्कृते इति किम् । प्रियगार्ग्याः । स्त्रियां तु गार्ग्यः स्त्रियः । गोत्रे किम् । द्वैप्याः । औत्साः । प्रवराध्यायप्रसिद्धमिह गोत्रम् । तेनेह न । पौत्राः । दौहित्राः ॥ **मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोः** ।४।१।१०६ ॥ गोत्रे यञ् । माधव्यो ब्राह्मणः । माधवोऽन्यः । बाभ्रव्यः कौशिकऋषिः । बाभ्रवोऽन्यः । बभ्रुशब्दस्य गर्गादिपाठत्सिद्धे नियमार्थमिदम् । गर्गादिपाठफलं तु लोहितादिकार्यम् । बाभ्रव्यायणी ॥ **कपिबोधादाङ्गिरसे** ।४।१।१०७ ॥ गोत्रे यञ् स्यात् । काप्यः । बौध्यः । आङ्गिरसे किम् । कापेयः । बौधिः ॥ **वतण्डाच** ।४।१।१०८ ॥ आङ्गिरस इत्येव । वातण्ड्यः । अनाङ्गिरसे तु गर्गादौ शिवादौ च पाठाद्यञणौ । वातण्ड्यः । वातण्डः ॥ **लुक् स्त्रियाम्** ।४।१।१०९ ॥ वतण्डाचेति विहितस्य लुक् स्यात् स्त्रियाम् । शार्ङ्गरवादित्वात् ङीन् । वतण्डी । अनाङ्गिरसे तु वातण्ड्यायनी । लोहितादित्वात् ष्फः । अणि तु वातण्डी । ऋषित्वाद्वक्ष्यमाणः ष्यङ् न ॥ **अश्वादिभ्यः फञ्** ।४।१।११० ॥ गोत्रे । आश्वायनः ॥ पुंसि जाते * ॥ पुंसीति तु प्रकृतिविशेषणम् । जातस्य गोत्रापत्यं जातायनः । पुंसीति किम् । जाताया अपत्यं जातेयः ॥ **भर्गात्त्रैगर्ते** ।४।१।१११ ॥ गोत्रे फञ् । भार्गायणस्त्रैगर्तः । भार्गिरन्यः ॥ **शिवादिभ्योऽण्** ।४।१।११२ ॥ गोत्रे इति निवृत्तम् । शिवस्यापत्यं शैवः ।

प्रतिबोध, रथीनर, रथन्तर, गविष्ठिर, निषाद, शबर, अलस, मठर, सूपाकु, मृदु, पुनर्भू, पुत्र, दुहितृ, ननान्द, परस्त्री, परशुं च । इति **बिदादि** ॥

१ गर्ग, वत्स, वाजासे, संस्कृति, अज, व्याघ्रपात्, विदभृत्, प्राचीनयोग, अगस्ति, पुलस्ति, चमस, रैभ, अग्निवेश्य, शङ्ख, शठ, शक, एक, धूम, अवट, मनस्, धनञ्जय, वृक्ष, विश्वावसु, जरमाण, लोहित, संशित, बभ्रु, वल्गु मण्डु, गण्डु, शङ्कु, लिगु, गुहलु, मन्तु, मङ्क्षु, अलिगु, जिगीषु, मनु, तन्तु, मनायी, सूनु, कथक, कत्थक, ऋक्ष, तृज, तनु, तरुक्ष, तलुक्ष, तण्ड, वतण्ड, कपि, कत, कुरुकत, अनडुह्, कण्व, शकल, गोकक्ष, अगस्त्य, कुण्डिनो, यज्ञवल्क, पर्णवल्क, अभयजायत, विरोहित, वृषगण, रहूगण, शण्डिल, चणक, चुलुक, मुद्गल, मुसल, जमदग्नि, पराशर, जतूकर्ण, महित, मन्त्रित, अश्मरथ, शर्कराक्ष, पूतिमाष, स्थूर, अररका, एरका, पिङ्गल, कृष्ण, गोलन्द, उलूक, तितिक्ष, भिषज्, भिष्णज्, भडित, भण्डित, दल्भ, चैकित, चिकित्सित, देवहू, इन्द्रहू, एकलू, पिप्पलु, बृहदग्नि, सुलाभिन्, उक्थ, कुटीगु । इति **गर्गादिः** ॥

२ अश्व, अश्मन्, शङ्ख, शूद्रक, बिद, पुट, रोहिण, खर्जूर, पिञ्जूल, भडिल, भण्डिल, भडित, भण्डित, प्रहृत, रामोद, ग्रीवाकाश, काण, गोलाङ्क, अर्क, स्वन, वन, पाद, चक्र, कुल, पूल, श्रविष्ठा, वीक्ष, पविन्द, पवित्र, गोमिन्, श्याम, धूम, धूम्र, वाग्मिन्, विश्वानर, कुट, शपात्रेये, जन, जैड, खड, ग्रीष्म, अर्ह, केत, विशय, विशाल, गिरि, चपल, चुप, दास, बैल्व, प्राच, आनुडुह्य, पुंसिजाते, अर्जुन, सुमनस्, दुर्मनस्, नम, क्षान्त, ध्वन, आत्रेयभारद्वाजे, भरद्वाजात्रेये, उत्स, आतव, कितव, शिव, खदिर । **इत्यश्वादिः** ॥

३ शिव, प्रोष्ठि, प्रोष्ठिक, पड, जम्भ, भूरि, दण्ड, कुठार, ककुभ, भ्रम, अनभिम्लान, कोहित, सुख,

गाङ्गः । पक्षे तिकादित्वात् फिञ् । गाङ्गायनिः । शुभ्रादित्वाड्ढक् । गाङ्गेयः ॥ **अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ।४।१।११३ ॥** अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीनामभ्योऽण् स्यात् । ढकोऽपवादः । यामुनः । नार्मदः । चिन्तितताया अपत्यं चैन्तितः । अवृद्धेभ्यः किम् । वासवदत्तेयः । नदीत्यादि किम् । वैनतेयः । तन्नामिकाभ्यः किम् । शोभनाया अपत्यं शौभनेयः ॥ **ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ।४।१।११४ ॥** ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः । वासिष्ठः । वैश्वामित्रः । अन्धकेभ्यः, श्वाफल्कः । वृष्णिभ्यः, वासुदेवः । आनिरुद्धः । शौरिरिति तु बाह्वादित्वादिञ् । कुरुभ्यः, नाकुलः । साहदेवः । इञ एवायमपवादो मध्येऽपवादन्यायात् । अत्रिशब्दात्तु परत्वाड्ढक् । आत्रेयः ॥ **मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः ।४।१।११५ ॥** संख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्योदादेशः स्यादण्प्रत्ययश्च । द्वैमातुरः । षाण्मातुरः । सांमातुरः । भाद्रमातुरः । आदेशार्थं वचनं प्रत्ययस्तूत्सर्गेण सिद्धः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽर्थापेक्षः । तेन धान्यमातुर्न । संख्येति किम् । सौमात्रः । शुभ्रादित्वाद्वैमात्रेयः ॥ **कन्यायाः कनीन च ।४।१।११६ ॥** ढकोऽपवादोऽण् तत्सन्नियोगेन कनीनादेशश्च । कानीनो व्यासः कर्णश्च । अनूढाया एवापत्यमित्यर्थः ॥ **विकर्णशुङ्गच्छगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु ।४।१।११७ ॥** अपत्येऽण् । वैकर्णो वात्स्यः । वैकर्णिरन्यः । शौङ्गो भारद्वाजः । शौङ्गिरन्यः । छागल आत्रेयः । छागलिरन्यः । केचित्तु शुङ्गेत्याबन्तं पठन्ति तेषां ढक् प्रत्युदाहरणम् । शौङ्गेयः ॥ **पीलाया वा ।४।१।११८ ॥** तन्नामिकाणं बाधित्वा द्व्यच इति ढकि प्राप्ते पक्षेऽण् विधीयते । पीलाया अपत्यं पैलः । पैलेयः ॥ **ढक् च मण्डूकात् ।४।१।११९ ॥** चादण् । पक्षे इञ् । माण्डूकेयः । माण्डूकः । माण्डूकिः ॥ **स्त्रीभ्यो ढक् ।४।१।१२० ॥** स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो ढक् स्यात् । वैनतेयः । बाह्वादित्वात्सौमित्रिः । शिवादित्वात्सापत्नः ॥ **द्व्यचः ।४।१।१२१ ॥** द्व्यचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ढक् । तन्नामिकाणोऽपवादः । दात्तेयः । पार्थ इत्यत्र तु तस्येदमित्यण् ॥ **इतश्चानिञः ।४।१।१२२ ॥** इकारान्ताद् द्व्यचोऽपत्ये ढक् स्यात् न त्विञन्तात् । दौलेयः । नैधेयः ॥ **शुभ्रादिभ्यश्च ।४।१।१२३ ॥** ढक् स्यात् । शुभ्रस्यापत्यं शौभ्रेयः ॥ **प्रवाहणस्य ढे ।७।३।२८ ॥** प्रवाहण-

---

संधि, मुनि, ककुत्स्थ, कहोड, कोहड, कहूयय, कहय, रोधक, पिञ्जिल, खञ्जन, वितण्ड, तृण, कर्ण, क्षीर, ह्रद, जलह्रद, परिल, पिष्ट, हैहय, गोपिका, कपालिका, चटिलिका, बधिरिका, मञ्जिष्ठा, वृष्णिक, खञ्जार, खञ्जाल, रेख, लेख, रिख, आलेखन, विश्रवण, रवण, वर्तनाक्ष, ग्रीवाक्ष, पिटक, ऋक्षाक, नभाक, ऊर्णनाभ, जरत्कारु, पुरोहितिका, सुरोहिका, आर्यश्वेत, सुपिष्ट, मसुर, कर्ण, मयूरकर्ण, खदूरक, तक्षन्, ऋष्टिषेण, गङ्गा, विपाश, यस्क, लह्य, दुह्य, अयस्थूण, तृणकर्ण, पर्ण, भलन्दन, विरूपाक्ष, भूमि, इला, सपत्नी, द्व्यचो नद्याः, त्रिवेणी, त्रिवर्ण च । इति **शिवादिः** ॥

१ शुभ्र, विष्ट, पुर, ब्रह्मकृत, शतद्वार, शलाथल, शलाकाभ्र, लेखाभ्र, विकास, रोहिणी, रुक्मिणी, धर्मिणी, दिश्, शालूक, अजवस्ति, शकन्धि, विमातृ, विधवा, शुक, विश्, देवतर, शकुनि, शुक्र उग्र, शबल, बन्धकी, मृकण्डु, विश्र, अतिभि, गोदन्त, कुशाम्ब, मकष्टु, शान्ता, हर, यवष्टु, रिक, सुनामन्, लक्षण-श्यामयोर्वासिष्ठे, गोधा, कृकलास, अणीव, प्रवाहण, भरत, भरम, मृकण्डु, कर्पूर, इतर, अन्यतर, आलीढ,

शब्दस्योत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा ढे परे । प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहणेयः । प्रवाहणेयः ॥ **तत्प्रत्ययस्य च ।७।३।२९॥** ढान्तस्य प्रवाहणस्योत्तरपदस्यामादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा । प्रवाहणेयस्यापत्यं प्रावाहणेयिः । प्रवाहणेयिः । बाह्यतद्धितनिमित्ता वृद्धिर्ढाश्रयेण विकल्पेन बाधितुं न शक्यत इति सूत्रारम्भः ॥ **विकर्णकुषीतकात्काश्यपे ।४।१।१२४॥** अपत्ये ढक् । वैकर्णेयः । कौषीतकेयः । अन्यो वैकर्णिः । कौषीतकिः ॥ **भ्रुवो वुक् च ।४।१।१२५॥** चाड्ढक् । भ्रौवेयः ॥ **कल्याण्यादीनामिनङ् ।४।१।१२६॥** एषामिनङादेशः स्यात् ढक् च । काल्याणिनेयः । बान्धकिनेयः ॥ **कुलटाया वा ।४।१।१२७॥** इनङ्मात्रं विकल्प्यते ढक् तु नित्यः पूर्वेणैव । कौलटिनेयः । कौलटेयः । सती भिक्षुक्यत्र कुलटा । या तु व्यभिचारार्थं कुलान्यटति तस्याः क्षुद्राभ्यो वेति पक्षे ढ्रक् । कौलटेरः ॥ **हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ।७।३।१९॥** हृदाद्यन्ते पूर्वोत्तरपदयोरचामादेरचो वृद्धिर्ञिति णिति किति च । सुहृदोऽपत्यं सौहार्दः । सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयः । सक्तुप्रधानाः सिन्धवः सक्तुसिन्धवः । तेषु भवः साक्तुसैन्धवः ॥ **चटकाया ऐरक् ।४।१।१२८॥** चटकस्येति वाच्यम् * ॥ लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रिया अपि । चटकस्य चटकाया वा अपत्यं चाटकैरः ॥ स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः * ॥ तयोरेव स्त्र्यपत्यं चटका । अजादित्वाट्टाप् ॥ **गोधाया ढ्रक् ।४।१।१२९॥** गौधेरः । शुभ्रादित्वात्पक्षे ढक् । गौधेयः ॥ **आरगुदीचाम् ।४।१।१३०॥** गौधारः । रका सिद्धे आकारोच्चारणमन्यतो विधानार्थम् । जडस्यापत्यं जाडारः । पण्डस्यापत्यं पाण्डारः ॥ **क्षुद्राभ्यो वा ।४।१।१३१॥** अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च क्षुद्रास्ताभ्यो वा ढ्रक् । पक्षे ढक् । काणेरः । काणेयः । दासेरः । दासेयः ॥ **पितृष्वसुश्छण् ।४।१।१३२॥** अणोऽपवादः । पैतृष्वस्रीयः ॥ **ढकि लोपः ।४।१।१३३॥** पितृष्वसुरन्त्यलोपः स्याड्ढकि । अत एव ज्ञापकात् ढक् । पैतृष्वसेयः ॥ **मातृष्वसुश्च ।४।१।१३४॥** पितृष्वसुर्यदुक्तं तदस्यापि स्यात् । मातृष्वस्रीयः ॥ मातृष्वसेयः ॥ **चतुष्पाद्भ्यो ढञ् ।४।१।१३५॥ ढे लोपोऽकद्र्वाः ।६।४।१४७॥** कद्रूभिन्नस्योवर्णान्तस्य भस्य लोपः स्यात् ढे परे । कामण्डलेयः । कमण्डलुशब्दश्चतुष्पाज्जातिविशेषे ॥ **गृष्ट्यादिभ्यश्च ।४।१।१३६॥** एभ्यो ढञ् स्यात् । अण्ढकोरपवादः । गार्ष्टेयः । मित्रयोरपत्यम् । ऋष्यणि प्राप्ते ढञ् ॥ **केकयमित्त्रयुप्रलयानां यादेरियः ।७।३।२॥** एषां यकारादेरिय् आदेशः स्यात् ञिति णिति किति च तद्धिते

सुदत्र, सुदक्ष, सुवक्षस्, सुदामन्, कद्रु, तुदव, अशाय, कुमारिका, कुठारिका, किशोरिका, अम्बिका, जिह्माशिन्, परिधि, वायुदत्त, शकल, शलाका, खध्वर, कुबेरिका, अशोका, गन्धपिङ्गला, खडोन्मत्ता, अनुदृष्टिन्, जरतिन्, बलीवार्दिन्, विग्र, बीज, जीव, श्वन्, अश्मन्, अश्व । इति **शुभ्रादिराकृतिगणः** ॥

१ कल्याणी, सुभागा, बन्धकी, अनुदृष्टि, अनुसृति, जरती, बलि, वद्री, ज्येष्ठा, कनिष्ठा, मध्यमा, परस्त्री । इति **कल्याण्यादिः** ॥

२ गृष्टि, हृष्टि, हलि, बलि, विश्रि, कुद्रि, अजबस्ति, मित्रयु । इति **गृष्ट्यादिः** ॥

परे । इति इयादेशे प्राप्ते ॥ **दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवाशिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि ।६।४।१७४ ॥** एतानि निपात्यन्ते । इति युलोपः । मैत्रेयः । मैत्रेयौ ॥ **यस्कादिभ्यो गोत्रे ।२।४।६३ ॥** एभ्योऽपत्यप्रत्ययस्य लुक् स्यात्तत्कृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम् । मित्रयवः ॥ **अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च ।२।४।६५ ॥** एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तत्कृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम् । अत्रयः । भृगवः । कुत्साः । वसिष्ठाः । गोतमाः । अङ्गिरसः ॥ **बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु ।२।४।६६ ॥** बह्वचः परो य इञ् प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्तमानस्तस्य लुक् स्यात् । पन्नागाराः । युधिष्ठिराः ॥ **न गोपवनादिभ्यः ।२।४।६७ ॥**[2] एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । बिदाद्यन्तर्गणोऽयम् । गौपवनाः । शैग्रवाः ॥ **तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे ।२।४।६८ ॥**[3] एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुक् स्यात् द्वन्द्वे । तैकायनयश्च कैतवायनयश्च तिकादिभ्यः फिञ् तस्य लुक् । तिककितवाः ॥ **उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे ।२।४।६९ ॥**[4] एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुग्वा स्यात् द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च । औपकायनाश्च लामकायनाश्च नडादिभ्यः फक् तस्य लुक् । उपकलमकाः । औपकायनलामकायनाः । भ्राष्ट्रककपिष्ठलाः । भाष्ट्रकिकापिष्ठलयः । लमकाः । लामकायनाः ॥ **आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्ति कुण्डिनच् ।२।४।७० ॥** एतयोरवयवस्य गोत्रप्रत्ययस्याऽणो यञश्च बहुषु लुक् स्यादवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्य यथासंख्यं अगस्ति कुण्डिनच् एतावादेशौ स्तः । अगस्तयः । कुण्डिनाः ॥ **राजश्वशुराद्यत् ।४।१।१३७ ॥** राज्ञो जातावेवेति वाच्यम् * ॥ **ये चाभावकर्मणोः ।६।४।१६८ ॥** यादौ तद्धिते परे अन् प्रकृत्या स्यान्न तु भावकर्मणोः । राजन्यः । श्वशुर्यः । जातिग्रहणाच्छूद्रादावुत्पन्नो राजनः ॥ **अन् ।६।४।१६७ ॥** अणि अन्प्रकृत्या स्यात् । इति टिलोपो न । अभावकर्मणोः किम् । राज्ञः कर्म भावो वा राज्यम् ॥ **संयोगादिश्च ।६।४।१६६ ॥** इन्प्रकृत्या स्यादणि परे

---

१ यस्क, लुह्य, द्रुह्य, अयःस्थूण, तृणकर्ण, सदामत्त, कम्बल, हार, बहिर्योग, कर्णाढक, पर्णाढक, पिण्डी, जङ्घ, बकसक्थ, विश्रि, अजबस्ति, कुद्रि, मित्रयु, रक्षोमुख, जङ्घारथ, उत्कास, कटुक, मंथक, पुष्करसद्, विषपुट, उपरिमेखल, क्रोष्टुमान, क्रोष्टुपाद, क्रोष्टुमाय, शीर्षमाय, खरप, पदक, वर्मुक, भलन्दन, भडिल, भण्डिल, भडित । इति **यस्कादिः ॥**

२ अयं गणः एकोत्तरशततमे १०१ पृष्ठे द्रष्टव्यः । स च हरितादिभ्यः प्रागेव ॥

३ तिककितवाः, वङ्खरभण्डीरथाः, उपकलमकाः, पफकनरकाः, बकनखगुदपरिणद्धाः, उब्जककुभाः, कलङ्कशान्तमुखाः, उत्तरशलङ्कटाः, कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः, अग्निवेशदशेरकाः । इति **तिककितवादिः ॥**

४ उपक, लमक, भ्राष्ट्रक, कपिष्ठल, कृष्णाजिन, कृष्णसुन्दर, चूडारक, आडारक, गडुक, उदङ्क, सुधायुक, अबन्धक, पिङ्गलक, पिष्ट, सुपिष्ट, मयूरकर्ण, खरीजङ्घ, शलाथल, पतञ्जल, पतञ्चल, कण्ठेरणि, कुषीतक, काशकृत्स्न, निदाघ, कलशीकण्ठ, दामकण्ठ, कृष्णपिङ्गल, कर्णक, पर्णक, जटिरक, बधिरक, जन्तुक, अनुलोम, अनुपद, प्रतिलोम, अपजग्ध, प्रतान, अनभिहित, कमक, वटारक, लेखाभ्र, कमन्दक, पिञ्जूलक, वर्णक, मसूरकर्ण, मदाघ, कवन्तक, कमन्तक, कदामन्त, दामकण्ठ । इति **उपकादिः ॥**

चक्रिणोऽपत्यं चाक्रिणः ॥ **न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः ।६।४।१७०॥** मपूर्वोऽन्प्रकृत्या न स्यादपत्येऽणि । भाद्रसामः । मपूर्वः किम् । सौत्वनः । अपत्ये किम् । चर्मणा परिवृतश्चार्मणो रथः । अवर्मणः किम् । चक्रवर्मणोऽपत्यं चाक्रवर्मणः ॥ वा हितनाम्न इति वाच्यम् ॥ * हितनाम्नोऽपत्यं हैतनामः । हैतनामनः ॥ **ब्राह्मोऽजातौ ।६।४।१७१॥** योगविभागोऽत्र कर्तव्यः । ब्राह्म इति निपात्यते अनपत्येऽणि । ब्राह्मं हविः । ततः । अजातौ । अपत्ये जातावणि ब्रह्मणष्टिलोपो न स्यात् । ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणः । अपत्ये किम् । ब्राह्मी औषधिः ॥ **औक्षमनपत्ये ।६।४।१७३॥** अणि टिलोपो निपात्यते । औक्षं पदम् । अनपत्ये किम् । उक्ष्णोऽपत्यम् ॥ **षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि ।६।४।१३५॥** षपूर्वो योऽन् तस्य हनादेश्च भस्यातो लोपोऽणि । औक्ष्णः । ताक्ष्णः । भ्रौणघ्नः । धृतराज्ञोऽपत्यं धार्तराज्ञः । षपूर्वेति किम् । सामनः । अणि किम् । ताक्षण्यः ॥ **क्षत्राद्घः ।४।१।१३८॥** क्षत्रियः । जातावित्येव । क्षात्रिरन्यः ॥ **कुलात्खः ।४।१।१३९॥** कुलीनः । तदन्तादपि । उत्तरसूत्रेऽपूर्वपदादिति लिङ्गात् । आढ्यकुलीनः ॥ **अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ ।४।१।१४०॥** कुलादित्येव । पक्षे खः । कुल्यः । कौलेयकः । कुलीनः । पदग्रहणं किम् । [१]बहुकुल्यः । बाहुकुलेयकः । बहुकुलीनः ॥ **महाकुलादञ्खञौ ।४।१।१४१॥** अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते । पक्षे खः । माहाकुलः । माहाकुलीनः । महाकुलीनः ॥ **दुष्कुलाड्ढक् ।४।१।१४२॥** पूर्ववत्पक्षे खः । दौष्कुलेयः । दुष्कुलीनः ॥ **स्वसुश्छः ।४।१।१४३॥** स्वस्रीयः ॥ **भ्रातुर्व्यच ।४।१।१४४॥** चाच्छः । अणोऽपवादः । भ्रातृव्यः । भ्रात्रीयः ॥ **व्यन्सपत्ने ।४।१।१४५॥** भ्रातुर्व्यन् स्यादपत्ये प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन शत्रौ वाच्ये । भ्रातृव्यः शत्रुः । पाप्मना भ्रातृव्येणेति तूपचारात् ॥ **[२]रेवत्यादिभ्यष्ठक् ।४।१।१४६॥ ठस्येकः ।७।३।५०॥** अङ्गात्परस्य ठस्येकादेशः स्यात् । रैवतिकः ॥ **गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ।४।१।१४७॥** गोत्रं या स्त्री तद्वाचकाच्छब्दात् णठकौ स्तः कुत्सायाम् । सामर्थ्याद्यूनि । गार्ग्या अपत्यं गार्गो गार्गिको वा जाल्मः ॥ भस्याढे तद्धिते इति पुंवद्भावाद्गार्ग्यशब्दाण्णठकौ । यस्येति लोपः । आपत्यस्येति यलोपः ॥ **वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलम् ।४।१।१४८॥** सुवीरदेशोद्भवाः सौवीराः । वृद्धात्सौवीरगोत्राद्यूनि बहुलं ठक् स्यात् कुत्सायाम् । भागवित्तेर्भागवित्तिकः । पक्षे फक् । भागवित्तायनः ॥ **फेश्छ च ।४।१।१४९॥** फिञन्तात्सौवीरगोत्रादपत्ये छः ठक् च कुत्सने गम्ये । यमुन्दस्यापत्यं यामुन्दायनिः । तिकादित्वात् फिञ् । तस्यापत्यं यामुन्दायनीयः । यामुन्दायनिकः । कुत्सने किम् । यामुन्दायनिः । औत्सर्गिकस्याणो ण्यक्षत्रियेति लुक् । सौवीरेति

---

१ बहुच् प्रत्ययः इति तस्य पदत्वं नास्ति ॥

२ रेवती, अश्वपाली, मणिपाली, द्वारपाली, वृकवञ्चिन्, वृकबन्धु, वृकग्राह, दण्डग्राह, कर्णग्राह, ककुदाक्ष, चामरग्राह, कुकुटाक्ष । इति **रेवत्यादिः** ॥

किम् । तैकायनिः ॥ **फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ ।४।१।१५०॥** सौवीरेषु । नेह यथासंख्यम् । अल्पाच्तरस्य परनिपातालिङ्गादिति वृत्तिकारः । भाष्ये तु यथासंख्यमेवेति स्थितम् । फाण्टाहृतः । फाण्टाहृतायनिः । मैमतः । मैमतायनिः ॥ **कुर्वादिभ्यो ण्यः ।४।१।१५१॥** अपत्ये । कौरव्या ब्राह्मणाः । वावदूक्याः ॥ सम्राजः क्षत्रिये * ॥ साम्राज्यः । साम्राजोऽन्यः ॥ **सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ।४।१।१५२॥** एभ्यो ण्यः । एति संज्ञायामिति सस्य षः । हारिषेण्यः । लाक्षण्यः । कारिः शिल्पी तस्मात् । तान्तुवाय्यः । कौम्भकार्यः । नापित्यः ॥ **उदीचामिञ् ।४।१।१५३॥** हारिषेणिः । लाक्षणिः । तान्तुवायिः । कौम्भकारिः । नापितात्तु परत्वात् फिञेव । नापितायनिः ॥ तक्ष्णोऽण उपसंख्यानम् * ॥ ताक्ष्णः । पक्षे ताक्षण्यः ॥ **तिकादिभ्यः फिञ् ।४।१।१५४॥** तैकायनिः ॥ **कौशल्यकार्मार्याभ्यां च ।४।१।१५५॥** अपत्ये फिञ् । इञोऽपवादः ॥ परमप्रकृतेरेवायमिष्यते * ॥ प्रत्ययसंनियोगेन प्रकृतिरूपं निपात्यते । कुशलस्यापत्यं कौशल्यायनिः । कर्मारस्यापत्यं कार्मार्यायणिः ॥ छागवृषयोरपि * ॥ छाग्यायनिः । वार्ष्यायणिः ॥ **अणो द्व्यचः ।४।१।१५६॥** अपत्ये फिञ् । इञोऽपवादः । कार्त्रायणिः । अण इति किम् । दाक्षायणः । द्व्यचः किम् । औपगविः ॥ त्यदादीनां फिञ् वा वाच्यः * ॥ त्यादायनिः । त्यादः ॥ **उदीचां वृद्धादगोत्रात् ।४।१।१५७॥** आम्रगुप्तायनिः । प्राचां तु । आम्रगुप्तिः । वृद्धात्किम् । दाक्षिः । अगोत्रात्किम् । औपगविः ॥ **वाकिनादीनां कुक् च ।४।१।१५८॥** अपत्ये फिञ् वा । वाकिनस्यापत्यं वाकिनकायनिः । वाकिनिः ॥ **पुत्रान्तादन्यतरस्याम् ।४।१।१५९॥** अस्माद्वा फिञ् सिद्धस्तस्मिन्परे पुत्रान्तस्य वा कुक् विधीयते । गार्गीपुत्रकायणिः । गार्गीपुत्रायणिः । गार्गीपुत्रिः ॥ **प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलम् ।४।१।१६०॥** ग्लुचुकायनिः ॥ **मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च ।४।१।१६१॥** समुदायार्थो जातिः । मानुषः । मनुष्यः ॥ **जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् ।४।१।१६८॥** जनपदक्षत्रिययोर्वाचकादञ् स्यादपत्ये । दाण्डिनायनेति सूत्रे निपातनाट्टिलोपः । ऐक्ष्वाकः ।

---

१ कुरु, गर्गर, मङ्गूष, अजमार, रथकार, वावदूक, सम्राजः क्षत्रिये, कवि, मति, कापिञ्जलादि, वाक्, वामरथ, पितृमत्, इन्द्रजालि, एजि, वातकि, दामोष्णीषी, गणकारि, कैशोरि, कुट, शालाका, मुर, पुर, एडका, शुभ्र, अभ्र, दर्भ, केशिनी, वेना छन्दसि, शूर्पणाय, श्यावनाय, श्यावरथ, श्यावपुत्र, सत्यङ्कार, वडभीकार, पथिकार, मूढ, शकन्धु, शङ्कु, शाक, शाकिन्, श्यालीन, कर्तृ, हर्तृ, इन, पिण्डी, तक्षन्, वामरथस्य कण्वादिवत्स्वरवर्जम् । इति **कुर्वादिः** ॥

२ तिक, कितव, संज्ञा, बाला, शिखा, उरस्, शाठ्य, सैन्धव, यमुन्द, रूप्य, ग्राम्य, नील, अमित्रगोकक्ष, कुरु, देवरथ, तैतिल, औरस, कौरव्य, भौरिकि, भौलिकि, मौलिकि, चौपत, चैटयत, शीकयत, क्षैतयत, ध्यानवत्, चन्द्रमस्, शुभ, गङ्गा, वरेण्य, सुयामन्, आरब्ध, बाह्यक, खल्प, वृष, लोमक, उदन्य, यज्ञ । इति **तिकादिः** ॥

३ कौशल्यशब्दे दन्त्यपाठोऽपीति केचित् ॥

४ वाकिन, गौधेर, कार्कश, काक, लङ्का, चर्मिवर्मिणोर्नलोपश्च । इति **वाकिनादिः** ॥

ऐक्ष्वाकौ ॥ क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत् । तद्राजमाचक्षाणस्तद्राज इत्यन्वर्थसंज्ञासामर्थ्यात् । पञ्चालानां राजा पाञ्चालः ॥ पूरोरण् वक्तव्यः * ॥ पौरवः ॥ पाण्डोर्ड्यण् * ॥ पाण्ड्यः ॥ **साल्वेयगान्धारिभ्यां च ।४।१।१६९ ॥** आभ्यामपत्येऽञ् । वृद्धेदिति ञ्यङोऽपवादः । साल्वेयः । गान्धारः । तस्य राजन्यप्येवम् ॥ **द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण् ।४।१।१७० ॥** अञोऽपवादः । द्व्यच् । आङ्गः । वाङ्गः । सौह्मः । मागधः । कालिङ्गः । सौरमसः । तस्य राजन्यप्येवम् ॥ **वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ् ।४।१।१७१॥** वृद्धात्, आम्बष्ठ्यः । सौवीर्यः । इत्, आवन्त्यः । कौसल्यः । अजादस्यापत्यं आजाद्यः ॥ **कुरुनादिभ्यो ण्यः ।४।१।१७२ ॥** कौरव्यः । नैषध्यः । स नैषधस्यार्थपतेरित्यादौ तु शैषिकोऽण् ॥ **साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ् ।४।१।१७३ ॥** साल्वो जनपदस्तदवयवा उदुम्बरादयस्तेभ्यः प्रत्यग्रथादिभ्यस्त्रिभ्यश्च इञ् । अञोऽपवादः । औदुम्बरिः । प्रात्यग्रथिः । कालकूटिः । आश्मकिः । राजन्यप्येवम् ॥ **ते तद्राजाः ।४।१।१७४ ॥** अञादय एतत्संज्ञाः स्युः ॥ **तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ।२।४।६२ ॥** बहुष्वर्थेषु तद्राजस्य लुक् स्यात्तदर्थकृते बहुत्वे नतु स्त्रियाम् । इक्ष्वाकवः । पञ्चाला इत्यादि । कथं तर्हि कौरव्याः पशवः । तस्यामेव रघोः पाण्ड्या इति च । कौरव्ये पाण्ड्ये च साधव इति समाधेयम् । रघूणामन्वयं वक्ष्ये, निरुध्यमाना यदुभिः कथंचिदिति तु रघुयदुशब्दयोस्तदपत्ये लक्षणया ॥ **कम्बोजाल्लुक[1] ।४।१।१७५ ॥** अस्मात्तद्राजस्य लुक् । कम्बोजः । कम्बोजौ ॥ कम्बोजादिभ्यः इति वक्तव्यम् * ॥ चोलः । शकः । द्व्यञ्लक्षणस्याणो लुक् । केरलः । यवनः । अञो लुक् । कम्बोजाः समरे इति पाठः सुगमः । दीर्घादिपाठे तु कम्बोजोऽभिजनो येषामित्यर्थः । सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञावित्यण् ॥ **स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च ।४।१।१७६ ॥** तद्राजस्य लुक् स्यात् । अवन्ती । कुन्ती । कुरूः ॥ **अतश्च ।४।१।१७७ ॥** तद्राजस्याकारस्य स्त्रियां लुक् स्यात् । शूरसेनी । मद्री । कथं माद्रीसुताविति । ह्रस्व एव पाठ इति हरदत्तः । भर्गादित्वं वा कल्प्यम् ॥ **न प्राच्यभर्गादि[2]यौधेयादि[3]भ्यः ।४।१।१७८ ॥** एभ्यस्तद्राजस्य न लुक् । पाञ्चाली । वैदर्भी । आङ्गी । वाङ्गी । मागधी । एते प्राच्याः । भार्गी । कारूशी । कैकेयी । केकयीत्यत्र तु जन्यजनकभावलक्षणपुंयोगे ङीष् । युधा । शुक्रा । आभ्यां द्व्यच इति ढक् । ततः स्वार्थे पर्श्वादियौधेयादिभ्योऽणञावित्यञ् । शार्ङ्गरवाद्यञ इति ङीन् । अतश्चेति लुकि तु ढगन्तत्वात् ङीप्युदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात् । यौधेयी । शौक्रेयी ॥ **अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे ।४।१।७८ ॥** ञ्यादीनामन्त्यमुत्तमं तस्य समीपमुपोत्तमम् । गोत्रे

---

१ कम्बोज, चोल, केरल, शक, यवन । इति **कम्बोजादिः ॥**

२ भर्ग, करूश, केकय, कश्मीर, साल्व, सुस्थाल, उरस् कैरव्य । इति **भर्गादिः ।**

३ यौधेय, शौक्रेय, शौभ्रेय, ज्यावाणेय, धौर्तेय, धार्तेय, त्रिगर्त, भरत, उशीनर । इति **यौधेयादिः ॥**

यावणियौ विहितावनार्षौ तदन्तयोर्गुरूपोत्तमयोः प्रातिपदिकयोः स्त्रियां ष्यङादेशः स्यात् । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्यणिञोरेव । षङावितौ । यङश्चाप् । कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या । वाराह्या । अनार्षयोः किम् । वासिष्ठी । वैश्वामित्री । गुरूपोत्तमयोः किम् । औपगवी । जातिलक्षणो ङीष् । गोत्रे किम् । अहिच्छत्रे जाता आहिच्छत्री ॥ **गोत्रावयवात् ।४।१।७९ ॥** गोत्रावयवा गोत्राभिमताः कुलाख्यास्ततो गोत्रे विहितयोरणिञो स्त्रियां ष्यङादेशः स्यात् । अगुरूपोत्तमार्थ आरम्भः । पौणिक्या । भौणिक्या ॥ **क्रौड्यादिभ्यश्च ।४।१।८०॥** स्त्रियां ष्यङ् प्रत्ययः स्यात् । अगुरूपोत्तमार्थोऽनणिञर्थश्चारम्भः । क्रौड्या । व्याड्या ॥ सूत युवत्याम् * ॥ सूत्या ॥ भोज क्षत्रिये * ॥ भोज्या ॥ **दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्ठेविद्धिभ्योऽन्यतरस्याम् ।४।१।८१॥** एभ्यश्चतुर्भ्यः ष्यङा । अगोत्रार्थमिदं गोत्रेऽपि परत्वात्प्रवर्तते । पक्षे इतो मनुष्येति ङीष् । दैवयज्ञ्या । दैवयज्ञी । इत्यादि ॥

॥ इत्यपत्याधिकारः ॥

तेन रक्तं रागात् ।४।२।१ ॥ रज्यतेऽनेनेति रागः । कषायेण रक्तं वस्त्रं काषायम् । माञ्जिष्ठम् । रागात्किम् । देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् ॥ **लाक्षारोचनाट्ठक् ।४।२।२ ॥** लाक्षिकः । रौचनिकः ॥ शकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानम् * ॥ शाकलिकः । कार्दमिकः । आभ्यामणपीति वृत्तिकारः । शाकलः । कार्दमः ॥ नील्या अन् * ॥ नील्या रक्तं नीलम् ॥ पीतात्कन् * ॥ पीतकम् ॥ हरिद्रामहारजनाभ्यामञ् * ॥ हारिद्रम् । माहारजनम् ॥ **नक्षत्रेण युक्तः कालः ।४।२।३ ॥** पुष्येण युक्तं पौषमहः । पौषी रात्रिः ॥ **लुबविशेषे ।४।२।४ ॥** पूर्वेण विहितस्य लुप्स्यात् षष्टिदण्डात्मकस्य कालस्यावान्तरविशेषश्चेन्न गम्यते । अद्य पुष्यः । कथं तर्हि पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषीति । विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्य इति निर्देशेन पौर्णमास्यामयं लुब् नेति ज्ञापितत्वात् । श्रवणशब्दात्तु अत एव लुप् युक्तवद्भावाभावश्च । अबाधकान्यपि निपातनानि । श्रावणी ॥ **संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम् ।४।२।५ ॥** विशेषार्थोऽयमारम्भः । श्रवणा रात्रिः । अश्वत्थो मुहूर्तः । संज्ञायां किम् । श्रावणी । आश्वत्थी ॥ **द्वन्द्वाच्छः ।४।२।६ ॥** नक्षत्रद्वन्द्वाद्युक्ते काले छः स्यात् विशेषे सत्यसति च । तिष्यपुनर्वसवीयमहः । राधानुराधीया रात्रिः ॥ **दृष्टं साम ।४।२।७ ॥** तेनेत्येव । वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम ॥ अस्मिन्नर्थेऽण् डिद्वा वक्तव्यः * ॥ उशनसा दृष्टमौशनम् । औशनसम् ॥ **कलेर्ढक्[२] ।४।२।८ ॥** कलिना दृष्टं कालेयं साम ॥

---

१ क्रौडि, लाडि, व्याडि, आपिशलि, आपक्षिति, चौपयत, चैटयत, सैकयत, बैल्वयत, सौधातकि, सूत युवत्याम्, भोज क्षत्रिये, यौतकि, कौटि, भौरिकि, भौलिकि, शाल्मलि, शालास्थलि, कापिष्ठलि, गौकक्ष्य । इति क्रौड्यादिः ।

२ कलेर्ढगिति वार्तिकं सूत्रेषु कैश्चित् प्रक्षिप्तम् ॥

वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ ।४।२।९ ॥ वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यम् ॥ सिद्धे यस्येति-लोपेन किमर्थं ययतौ ड्डितौ । ग्रहणं माऽतदर्थे भूद्वामदेवस्य नञ्स्वरे ॥ **परिवृतो रथः ।४।२।१० ॥** वस्त्रैः परिवृतो वास्त्रो रथः । रथः किम् । वस्त्रेण परिवृतः कायः । समन्ताद्वेष्टितः परिवृत उच्यते । तेनेह न । छात्रैः परिवृतो रथः ॥ **पाण्डुकम्बलादिनिः ।४।२।११ ॥** पाण्डुकम्बलेन परिवृतः पाण्डुकम्बली । पाण्डुकम्बलशब्दो राजास्तरणवर्णकम्बलस्य वाचकः । मत्वर्थीयेनिनैव सिद्धे वचनमणो निवृत्त्यर्थम् ॥ **द्वैपवैयाघ्रादञ् ।४।२।१२ ॥** द्वीपिनो विकारो द्वैपम् । तेन परिवृतो द्वैपो रथः । एवं वैयाघ्रः ॥ **कौमारापूर्ववचने ।४।२।१३ ॥** कौमारेत्यविभक्तिको निर्देशः । अपूर्वत्वे निपातनमिदम् । अपूर्वपतिं कुमारीं पतिरुपपन्नः कौमारः पतिः । यद्वा । अपूर्वपतिः कुमारी पतिमुपपन्ना कौमारी भार्या ॥ **तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः ।४।२।१४ ॥** शराव उद्धृतः शाराव ओदनः । उद्धरतिरिहोद्धरणपूर्वके निधाने वर्तते । तेन सप्तमी । उद्धृत्य निहित इत्यर्थः ॥ **स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते ।४।२।१५ ॥** तत्रेत्येव । समुदायेन चेद्व्रतं गम्यते । स्थण्डिले शेते स्थाण्डिलो भिक्षुः ॥ **संस्कृतं भक्षाः ।४।२।१६ ॥** सप्तम्यन्तादण् स्यात्संस्कृतेऽर्थे यत्संस्कृतं भक्षाश्चेत्ते स्युः । भ्राष्ट्रे संस्कृता भ्राष्ट्रा यवाः । अष्टसु कपालेषु संस्कृतोऽष्टाकपालः पुरोडशः ॥ **शूलोखाद्यत् ।४।२।१७ ॥** अणोपवादः । शूले संस्कृतं शूल्यं मांसम् । उखा पात्रविशेषः । तस्यां संस्कृतम् उख्यम् ॥ **दध्नष्ठक् ।४।२।१८ ॥** दध्नि संस्कृतं दाधिकम् ॥ **उदश्वितोऽन्यतरस्याम् ।४।२।१९ ॥** ठक् स्यात्पक्षेऽण् ॥ **इसुसुक्तान्तात्कः ।७।३।५१ ॥** इस् उस् उक् त एतदन्तात्परस्य ठस्य कः स्यात् । उदकेन श्वयति वर्धते इत्युदश्वित् । तत्र संस्कृतः औदश्वित्कः । औदश्वितः । इसुसोः प्रतिपदोक्तयोर्ग्रहणान्नेह । आशिषा चरति आशिषिकः । उषा चरति औषिकः ॥ दोष उपसंख्यानम् * ॥ दोर्भ्यां चरति दौष्कः ॥ **क्षीराड्ढञ् ।४।२।२० ॥** अत्र संस्कृतमित्येव संबध्यते न तु भक्षा इति । तेन यवाग्वामपि भवति । क्षैरेयी ॥ **सास्मिन्पौर्णमासीति ।४।२।२१ ॥** इति-शब्दात्संज्ञायामिति लभ्यते । पौषी पौर्णमासी अस्मिन् पौषो मासः ॥ **आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक् ।४।२।२२ ॥** अग्रे हायनमस्या इत्याग्रहायणी । प्रज्ञादेराकृतिगणत्वादण् । पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम् । आग्रहायणी पौर्णमासी अस्मिन् आग्रहायणिको मासः । अश्वत्थेन युक्ता पौर्णमासी अश्वत्थः । निपातनात्पौर्णमास्यामपि लुप् । आश्वत्थिकः ॥ **विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः ।४।२।२३ ॥** एभ्यष्ठग्वा पक्षेऽण् । फाल्गुनिकः । फाल्गुनो मासः । श्रावणिकः । श्रावणः । कार्तिकिकः । कार्तिकः । चैत्रिकः । चैत्रः ॥ **साऽस्य देवता ।४।२।२४ ॥** इन्द्रो देवताऽस्येति ऐन्द्रं हविः । पाशुपतम् । बार्हस्पत्यम् । त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवतामन्त्रस्तुत्या च । ऐन्द्रो मन्त्रः । आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतयेति तु शैषिकेऽर्थे सर्वत्राग्नीति ढक् ॥ **कस्येत् ।४।२।२५ ॥** कशब्दस्य

इदादेशः स्यात्प्रत्ययसन्नियोगेन । यस्येति लोपात्परत्वादादिवृद्धिः । को ब्रह्मा देवतास्य कायं हविः । श्रीर्देवतास्य श्रायम् ॥ **शुक्राद्धन् ।४।२।२६** ॥ शुक्रियम् ॥ **अपोनप्त्रपान्नप्तृभ्यां घः ।४।२।२७** ॥ अपोनप्त्रियम् । अपान्नप्त्रियम् । अपोनपात् अपान्नपाच्च देवता । प्रत्ययसन्नियोगेन तृक्रूपं निपात्यते । अत एवापोनपाते अपान्नपातेऽनुब्रूहीति प्रैषः ॥ **छ च ।४।२।२८** ॥ योगविभागो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः । अपोनप्त्रीयम् । अपांनप्त्रीयम् ॥ **शतरुद्राद्धश्च** * ॥ चाच्छः । शतं रुद्रा देवता अस्य शतरुद्रियम् । शतरुद्रीयम् । घच्छयोर्विधानसामर्थ्याद्द्विगोर्लुगनपत्ये इति न लुक् ॥ **महेन्द्राद्घाणौ च ।४।२।२९** ॥ चाच्छः । महेन्द्रियं हविः । माहेन्द्रम् । महेन्द्रीयम् ॥ **सोमाट्ट्यण् ।४।२।३०** ॥ सौम्यम् । टित्वान्ङीप् ॥ सौमी ऋक् ॥ **वाय्वृतुपित्रुषसो यत् ।४।२।३१** ॥ वायव्यम् । ऋतव्यम् ॥ **रीङृतः ।७।४।२७** ॥ अकृद्यकारेऽसार्वधातुके यकारे च्वौ च परे ऋदन्ताङ्गस्य रीङादेशः स्यात् । यस्येति च । पित्र्यम् । उषस्यम् ॥ **द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च ।४।२।३२** ॥ चाद्यत् । द्यावापृथिवीयम् । द्यावापृथिव्यम् । शुनासीरीयम् । शुनासीर्यम् ॥ **अग्नेर्ढक् ।४।२।३३** ॥ आग्नेयम् ॥ **कालेभ्यो भववत् ।४।२।३४** ॥ मासिकम् । प्रावृषेण्यम् ॥ **महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ् ।४।२।३५** ॥ माहाराजिकम् । प्रौष्ठपदिकम् ॥ **देवताद्वन्द्वे च ।७।३।२१** ॥ अत्र पूर्वोत्तरपदयोराद्यचो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च परे । आग्निमारुतम् ॥ **नेन्द्रस्य परस्य ।७।३।२२** ॥ परस्येन्द्रस्य वृद्धिर्न स्यात् । सौमेन्द्रः । परस्य किम् । ऐन्द्राग्नः ॥ **दीर्घाच्च वरुणस्य ।७।३।२३** ॥ दीर्घात्परस्य वरुणस्य न वृद्धिः । ऐन्द्रावरुणम् । दीर्घात्किम् । आग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत ॥ तदस्मिन्वर्तत इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम् * ॥ नावयज्ञिकः कालः । पाकयज्ञिकः ॥ पूर्णमासादण् वक्तव्यः । पूर्णो मासोऽस्यां वर्तते इति पौर्णमासी तिथिः ॥ **पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ।४।२।३६** ॥ एते निपात्यन्ते ॥ पितुर्भ्रातरि व्यत् * ॥ पितुर्भ्राता पितृव्यः ॥ मातुर्डुलच् * ॥ मातुर्भ्राता मातुलः ॥ मातृपितृभ्यां पितरि डामहच् * ॥ मातुः पिता मातामहः । पितुः पिता पितामहः ॥ मातरि षिच्च * ॥ मातामही । पितामही । अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचो वक्तव्याः * ॥ सकारपाठसामर्थ्यान्न षः । अविसोढम् । अविदूसम् । अविमरीसम् ॥ तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ * ॥ तिलपिञ्जः । तिलपेजः । वन्ध्यस्तिल इत्यर्थः ॥ पिञ्जश्छन्दसि डिच्च * ॥ तिलिपिञ्जः ॥ **तस्य समूहः ।४।२।३७** ॥ काकानां समूहः काकम् । बाकम् ॥ **भिक्षादिभ्योऽण् ।४।२।३८** ॥ भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । गर्भिणीनां समूहो गार्भिणम् । इह भस्याढे इति पुंवद्भावे कृते ॥ **इनण्यनपत्ये ।६।४।१६४** ॥ अनपत्यार्थेऽणि परे इन् प्रकृत्या स्यात् ।

---

१ भिक्षा, गर्भिणी, क्षेत्र, करीष, अङ्गार, चर्मिन्, धर्मिन्, सहस्र, युवति, पदाति, पद्धति, अर्थवत्, दक्षिणा, भरत, विषय, श्रोत्र । इति **भिक्षादिः** ॥

तेन नस्तद्धित इति टिलोपो न । युवतीनां समूहो यौवनम् । शत्रन्तादनुदात्तादेरञि यौवतम् ॥ **गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ् ।४।२।३९॥** एभ्यः समूहे वुञ् स्यात् । लौकिकमिह गोत्रं तच्चापत्यमात्रम् ॥ **युवोरनाकौ ।७।१।१ ॥** यु वु एतयोरनुनासिकयोः क्रमादन अक एतावादेशौ स्तः । ग्लुचुकायनीनां समूहो ग्लौचुकायनकम् । औक्षकमित्यादि । आपत्यस्य चेति यलोपे प्राप्ते ॥ प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवानः * ॥ राजन्यकम् । मानुष्यकम् ॥ वृद्धाच्चेति वक्तव्यम् * ॥ वार्धकम् ॥ **केदाराद्यञ्च ।४।२।४० ॥** चाद्वुञ् । कैदार्यम् । कैदारकम् ॥ गणिकाया यञिति वक्तव्यम् * ॥ गाणिक्यम् ॥ **ठञ् कवचिनश्च ।४।२।४१ ॥** चात्केदारादपि । कवचिनां समूहः कावचिकम् ॥ कैदारिकम् ॥ **ब्राह्मणमाणववाडवाद्यत् ।४।२।४२ ॥** ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वाडव्यम् ॥ पृष्ठादुपसंख्यानम् * ॥ पृष्ठ्यम् ॥ **ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् ।४।२।४३ ॥** ग्रामता । जनता । बन्धुता ॥ गजसहायाभ्यां चेति वक्तव्यम् * ॥ गजता । सहायता ॥ अह्नः खः क्रतौ * ॥ अहीनः । अहर्गणसाध्यसुत्याकः क्रतुरित्यर्थः । क्रतौ किम् । आह्नः । इह खण्डिकादित्वादञ् । अह्नष्टखोरेवेति नियमाट्टिलोपो न ॥ पर्श्वा णस् वक्तव्यः * ॥ **सिति च ।१।४।१६ ॥** सिति परे पूर्वं पदसंज्ञं स्यात् । अभत्वादोर्गुणो न । पर्शूनां समूहः पार्श्वम् ॥ **अनुदात्तादेरञ् ।४।२।४४ ॥** कापोतम् । मायूरम् ॥ **खण्डिकादिभ्यश्च ।४।२।४५ ॥** अञ् स्यात् । खण्डिकानां समूहः खाण्डिकम् ॥ **चरणेभ्यो धर्मवत् ।४।२।४६ ॥** काठकम् । छान्दोग्यम् ॥ **अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ।४।२।४७ ॥** साक्तुकम् । हास्तिकम् । धैनुकम् ॥ **केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम् ।४।२।४८ ॥** पक्षे ठगणौ । कैश्यम् । कैशिकम् । अश्वीयम् । आश्वम् ॥ **पाशादिभ्यो यः ।४।२।४९ ॥** पाश्या । तृण्या । धूम्या । वन्या । वात्या ॥ **खलगोरथात् ।४।२।५० ॥** खल्या । गव्या । रथ्या ॥ **इनित्रकट्यचश्च ।४।२।५१ ॥** खलादिभ्यः क्रमात्स्युः । खलिनी । गोत्रा । रथकट्या ॥ खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः * ॥ डाकिनी । कुटुम्बिनी । आकृतिगणोऽयम् ॥ **विषयो देशे ।४।२।५२ ॥** षष्ठ्यन्तादणादयः स्युरत्यन्तपरिशीलितेऽर्थे स चेद्देशः । शिबीनां विषयो देशः शैबः । देशे किम् । देवदत्तस्य विषयोऽनुवाकः ॥ **राज-**

---

१ खण्डिका, वडवा, क्षुद्रक, मालवात्सेनासंज्ञायाम्, भिक्षुक, शुक, उलूक, श्वन्, अहन्, युगवरत्रा, हलबन्ध्य । इति **खण्डिकादिः** ॥

२ पाश, तृण, धूम, वात, अङ्गर, पाटल, पोत, गल, पिटक, पिटाक शकट, हल, नट, वन । इति **पाशादिः** ॥

३ खल, डाक, कटुम्ब । इति **खलादिराकृतिगणः** । तेन शाकिनीत्यपि सिद्धम् ॥

४ रजन्य, अमृत, बाभ्रव्य, शालङ्कायन, दैवयात, जालन्धरायण, तेलु, आत्मकामेय, अम्बरीषपुत्र, वसति, बैल्ववन, शैलूष, उदुम्बर, तीव्र, बैल्वल, आर्जुनायन, संप्रिय, दाक्षि, ऊर्णनाभ । इति **राजन्यादिः** । **आकृतिगणोऽयम्** । तेन वरत्रा, अब्रीड, राजायन इत्यादि ॥

न्यादिभ्यो वुञ् ।४।२।५३ ॥ राजन्यकः ॥ **भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ ।४।२।५४ ॥** भौरिकीणां विषयो देशः भौरिकिविधम् । भौलिकिविधम् । ऐषुकारिभक्तम् । सारसायनभक्तम् ॥ **सोऽस्यादिरिति छन्दसः प्रगाथेषु ।४।२।५५ ॥** अण् । पङ्क्तिरादिरस्येति पाङ्क्तः प्रगाथः ॥ स्वार्थे उपसंख्यानम् * ॥ त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभम् ॥ **संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः ।४।२।५६ ॥** सोऽस्येत्यनुवर्तते । सुभद्रा प्रयोजनमस्य संग्रामस्येति सौभद्रः । भरता योद्धारोऽस्य संग्रामस्य भारतः ॥ **तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः ।४।२।५७ ॥** दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा । मौष्टा ॥ **घञः सास्यां क्रियेति ञः ।४।२।५८ ॥** घञन्तात्क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामिति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिङ्गे ञप्रत्ययः स्यात् । घञ इति कृद्ग्रहणाद्गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् ॥ **श्येनतिलस्य पाते ञे ६।३।७१ ॥** श्येन तिल एतयोर्मुमागमः स्यात् ञप्रत्यये परे पातशब्दे उत्तरपदे । श्येनपातोऽस्यां वर्तते श्यैनंपाता मृगया । तिलपातोऽस्यां वर्तते तैलंपाता स्वधा । श्येनतिलस्य किम् । दण्डपातोऽस्यां तिथौ वर्तते दाण्डपाता तिथिः ॥ **तदधीते तद्वेद ।४।२।५९ ॥** व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः ॥ **क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् ।४।२।६० ॥** क्रतुविशेषवाचिनामेवेह ग्रहणम् । तेभ्यो मुख्यार्थेभ्यो वेदितरि तत्प्रतिपादकग्रन्थपरेभ्यस्त्वध्येतरि । आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । उक्थं सामविशेषस्तल्लक्षणपरो ग्रन्थविशेषो लक्षणयोक्थम् । तदधीते वेद वा औक्थिकः ॥ मुख्यार्थात्तूक्थशब्दाट्ठगणौ नेष्येते * ॥ न्यायम्, नैयायिकः । वृत्तिम्, वार्तिकः । लोकायतम्, लौकायतिक इत्यादि ॥ सूत्रान्तात्त्वकल्पादेरेवेष्यते * ॥ सांग्रहसूत्रिकः । अकल्पादेः किम् । काल्पसूत्रः ॥ विद्यालक्षणकल्पान्ताच्चेति वक्तव्यम् * ॥ वायसविद्यिकः । गौलक्षणिकः । आश्वलक्षणिकः । पाराशरकल्पिकः ॥ अङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वाद्विद्यान्तान्नेति वक्तव्यम् * ॥ आङ्गविद्यः । क्षात्रविद्यः । धार्मविद्यः । त्रिविधा विद्या त्रिविद्या तामधीते वेद वा त्रैविद्यः ॥ आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च * ॥ यवक्रीतमधिकृत्य कृतमाख्यानमुपचाराद्यवक्रीतं तदधीते वेत्ति वा यावक्रीतिकः । वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्ता । अधिकृत्य कृते ग्रन्थे इत्यर्थे वृद्धाच्छः । तस्य लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलमिति लुप् । ततोऽनेन ठक् । वासवदत्तिकः । ऐतिहासिकः । पौराणिकः ॥ सर्वादेः सादेश्च लुग्वक्तव्यः । * ॥ सर्ववेदानधीते सर्ववेदः । सर्वतन्त्रः ।

---

१ भौरिकि, भौलिकि, चौपयत, चैटयत, काणेय, वाणिजक, वाणिकाज्य, सैकयत, चैकयत । इति **भौरिक्यादिः ॥**

२ ऐषुकारि, सारसायन, चान्द्रायण, द्याक्षायण, त्र्याक्षायण, औडायन, जौलायन, खाडायन, दासमित्रि, दासमित्रायण, शौद्रायण, दाक्षायण, शायण्डायन, तार्क्ष्यायण, शौभ्रायण, सौवीर, सौवीरायणि, शयण्ड, शौण्ड, शयाण्ड, वैश्वमानव, वैश्वधेनव, नड, तुण्डदेव, विश्वदेव, शापिण्डि । **इत्यैषुकार्यादिः ॥**

३ उक्थ, लोकायत, न्यास, न्याय, पुनरुक्त, निरुक्त, निमित्त, द्विपद, ज्योतिष, अनुपद, अनुकल्प, यज्ञ, धर्म, चर्चा, क्रमेतर, संहिता, पदक्रम, संघट्ट, वृत्ति, परिषद्, संग्रह, गुण, गण, आयुर्वेद । **इत्युक्थादिः ॥**

सवार्तिकः । द्विगोर्लुगिति लुक् । द्वितन्त्रः ॥ इकन्पदोत्तरपदात् शतषष्टेः षिकन्पथः * ॥ पूर्वपदिकः । उत्तरपदिकः । शतपथिकः । शतपथिकी । षष्टिपथिकः । षष्टिपथिकी ॥ **क्रमादिभ्यो वुन्** ।४।२।६१ ॥ क्रमकः । क्रम, पद, शिक्षा, मीमांसा, इति क्रमादिः[1] ॥ **अनुब्राह्मणादिनिः** ।४।२।६२ ॥ तदधीते तद्वेदेत्यर्थे । ब्राह्मणसदृशो ग्रन्थोऽनुब्राह्मणं तदधीते अनुब्राह्मणी । मत्वर्थीयेनैव सिद्धे अणूबाधनार्थमिदम् ॥ **वसन्तादिभ्यष्ठक्**[2] ।४।२।६३ ॥ वासन्तिकः । अथर्वाणमधीते आथर्वणिकः । दाण्डिनायनेति सूत्रे निपातनाट्टिलोपो न ॥ **प्रोक्ताल्लुक्** ।४।२।६४ ॥ प्रोक्तार्थकप्रत्ययात्परस्याध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । पणनं पणः । घञर्थे कविधानमिति कः । सोऽस्यास्तीति पणी, तस्य गोत्रापत्यं पाणिनः ॥ **गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च** ।६।४।१६५ ॥ एतेऽणि प्रकृत्याः स्युः । इति टिलोपो न । ततो यूनि इञ् । पाणिनिः ॥ **ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः** ।२।४।५८ ॥ ण्यप्रत्ययान्तात्क्षत्रियगोत्रप्रत्ययान्तादृष्यभिधायिनो गोत्रप्रत्ययान्ताद् ञितश्च परयोर्युवाभिधायिनोरणिञोर्लुक् स्यात् । कौरव्यः पिता । कौरव्यः पुत्रः । श्वाफल्कः पिता । श्वाफल्कः पुत्रः । वासिष्ठः पिता । वासिष्ठः पुत्रः । तैकायनिः पिता । तैकायनिः पुत्रः । एभ्यः किम् । शिवाद्यण् । कौहडः पिता । तत इञ् । कौहडिः पुत्रः । यूनि किम् । वामरथ्यस्य छात्राः वामरथाः । इति अणो लुक् तु न भवति । आर्षग्रहणेन प्रतिपदोक्तस्य ऋष्यण एव ग्रहणात् । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । वृद्धाच्छः । इञश्चेत्यण् तु न । गोत्रे य इञ् तदन्तादिति वक्ष्यमाणत्वात् । ततोऽध्येतृवेदित्रणो लुक् । स्वरे स्त्रियां च विशेषः । पाणिनीयः । पाणिनीया ॥ **सूत्राच्च कोपधात्** ।४।२।६५ ॥ सूत्रवाचिनः ककारोपधादध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । अप्रोक्तार्थ आरम्भः । अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य अष्टकं पाणिनेः सूत्रम् । तदधीते विदन्ति वा अष्टकाः ॥ **छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि** ।४।२।६६ ॥ छन्दांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाणि स्युः । अध्येतृवेदितृप्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थः । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । वैशम्पायनान्तेवासित्वाण्णिनिः तस्य कठचरकादिति लुक् । ततोऽण् तस्य प्रोक्ताल्लुक् ॥ [**चातुरर्थिकाः** ।]

तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि[3] ।४।२।६७ ॥ उदुम्बराः सन्त्यस्मिन्देशे औदुम्बरः ॥ **तेन निर्वृत्तम्** ।४।२।६८ ॥ कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी नगरी ॥ **तस्य निवासः** ।४।२।६९ ॥ शिबीनां निवासो देशः शैबः ॥ **अदूरभवश्च** ।४।२।७० ॥ विदिशाया अदूरभवं नगरं वैदिशम् । चकारेण प्रगुक्तास्त्रयोऽर्थाः संनिधाप्यन्ते । तेन वक्ष्यमाणप्रत्ययानां चातुरर्थिकत्वं सिध्यति ॥ **ओरञ्** ।४।२।७१ ॥ अणोऽपवादः । कक्षतु, काक्षतवम् । नद्या तु

---

१ अयं गणो मूल एव पठितः ॥

२ वसन्त, ग्रीष्म, वर्षा, शरद्, हेमन्त, शिशिर, प्रथम, चरम, गुण, अनुगुण, अथर्वन्, आथर्वण, । इति **वसन्तादिः** ॥ ३ एतदादि **चातुरर्थिकप्रकरण** ॥

परत्वान्मतुप् । इक्षुमती ॥ **मतोश्च बह्वजङ्गात् ।४।२।७२ ॥** बह्वच् अङ्गं यस्य मतुपस्तदन्तादञ् नाऽण् । सैध्रकावतम् । बह्वजिति किम् । आहिमतम् । अङ्गग्रहणं बह्वजिति तद्विशेषणं यथा स्यान्मत्वन्तविशेषणं मा भूत् ॥ **बह्वचः कूपेषु ।४।२।७३ ॥** अणोऽपवादः । दीर्घवरत्रेण निर्वृत्तो दैर्घवरत्रः कूपः ॥ **उदक्च विपाशः । ४।२।७४ ॥** विपाश उत्तरे कूले ये कूपास्तेष्वञ् । अबह्वजर्थ आरम्भः । दत्तेन निर्वृत्तो दात्तः कूपः । उदक् किम् । दक्षिणतः कूपेष्वणेव ॥ **सङ्कलादिभ्यश्च[1] ।४।२।७५ ॥** कूपेष्विति निवृत्तम् । सङ्कलेन निर्वृत्तं साङ्कलम् । पौष्कलम् ॥ **स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु ।४।२।७६ ॥** स्त्रीलिङ्गेषु एषु देशेषु वाच्येष्वञ् । सौवीरे, दत्तामित्रेण निर्वृत्ता दात्तामित्री नगरी । साल्वे, वैधूमाग्नी । प्राचि, माकन्दी ॥ **सुवास्त्वादिभ्योऽण्[2] ।४।२।७७ ॥** अञोऽपवादः । सुवास्तोरदूरभवं सौवास्तवम् । वर्णु, वार्णवम् । अण्ग्रहणं नद्यां मतुपो बाधनार्थम् । सौवास्तवी ॥ **रोणी ।४।२।७८ ॥** रोणीशब्दात्तदन्ताच्च अण् । कूपाञोऽपवादः । रौणः । आजकरौणः ॥ **कोपधाच्च ।४।२।७९ ॥** अण् । अञोऽपवादः । कार्णच्छिद्रकः कूपः । कार्कवाकवम् । त्रैशङ्कवम् ॥ **वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यककठकोऽ[3]रीहण[4]कृशाश्व[5]र्श्य[6]कुमुद[7]काश[8]तृण[9]प्रेक्षा[10]श्म[11]सखि[12]संकाश[13]बल[14]प-**

---

१ संकल, पुष्कल, उत्तम, उडुप, उद्वेप, उत्पुट, कुम्भ, निधान, सुदक्ष, सुदत्त, सुपूत, सुभूव, सुनेत्र, सुमङ्गल, सुपिङ्गल, सूत, सिकत, पूतीक, पूलास, कूलास, पलाश, निवेश, गवेषु, गम्भीर, इतर, आन्, अहन्, लोमन्, वेमन्, वरुण, बहुल, सद्योज, अभिषिक्त, गोभृत्, राजभृत्, भल्ल, मल्ल, माल । इति **संकलादिः ॥**

२ सुवास्तु, वर्णु, भण्डु, खण्डु शेवालिन्, कर्पूरिन्, शिखण्डिन्, गर्त, कर्कश, शकटीकर्ण, कृष्णकर्ण, कर्क, कर्कन्धुमती, गोह, अहिसक्थ । इति **सुवास्त्वादिः ॥**

३ अरीहण, द्रुघण, द्रुहण, भगल, उलन्द, किरण, सांपरायण, क्रौष्ट्रायण, औष्ट्रायण, त्रैगर्तायन, मैत्रायण, भास्त्रायण, वैमतायन, गौमतायन, सौमतायन, सौसायन, धौमतायन, ऐन्द्रायण, कौद्रायण. खाडयन, शाण्डिल्यायन, रायस्पोष, विपथ, विपाश, उद्दण्ड, उदञ्चन, खाण्डवीरण, वीरण, काशकृत्स्न, जाम्बवत्, शिंशपा, रैवत, बिल्व, सुयज्ञ, शिरीष, बधिर, जम्बु, खदिर, सुशर्मन्, भलतृ, भलन्दन, खण्डु, कनल, यज्ञदत्त । **इत्यरीहणादिः ॥**

४ कृशाश्व, अरिष्ट, अरिश्म, वेश्मन्, विशाल, लोमश, रोमश, रोमक, लोमक, शबल, कूटवर्चल, सुवर्चल, सुकर, सूकर, प्रत्तर, सदृश, पुराग, पुरग, सुख, धूम, अजिन, विनत, अवनत, विकुव्यास, पराशर, अरुस, अयस, मौद्गल्य, यूकर । इति **कृशाश्वादिः ॥**

५ ऋश्य, न्यग्रोध, शर, निलीन, निवास, निवात, निधान, निबन्ध, विबद्ध, परिगूढ, उपगूढ, असनिसित, मत, वेश्मन्, उत्तराश्मन्, अश्मन्, स्थूल, बाहु, खदिर, शर्करा, अनडुह्, अरडु, परिवंश, वेणु, वीरण, खण्ड, दण्ड, परिवृत्त, कर्दम, अंश । **इत्यृश्यादिः ॥**

६ कुमुद, शर्करा, न्यग्रोध, इक्कट, संकट, कङ्कट, गर्त, बीज, परिवाप, निर्यास, शकट, कच, मधु, शिरीष, अश्व, अश्वत्थ, बल्व, यवास, कूप, विकङ्कट, दशग्राम । इति **कुमुदादिः ॥**

७ काश, पाश, अश्वत्थ, पलाश, पीयूक्ष, चरण, वास, नड, वन, कर्दम, कच्छूल, कङ्कट, गुहा, विस, तृण, कर्पूर, बर्बर, मधुर, ग्रह, कपित्थ, जतु, शीपाल । इति **काशादिः ॥**

क्ष[1]कर्ण[2]सुतङ्गम[3]प्रगदिन्[4]वराह[5]कुमुदादिभ्यः ।४।२।८०॥ एभ्यः सप्तदशभ्यः सप्तदश क्रमात्स्युश्चतुरर्थ्याम् । अरीहणादिभ्यो वुञ् । अरीहणेन निर्वृत्तमारीहणकम् । कृशाश्वादिभ्यश्छण् । कार्शाश्वीयम् । ऋश्यादिभ्यः कः । ऋश्यकम् । कुमुदादिभ्यष्ठच् । कुमुदिकम् । काशादिभ्य इलः । काशिलः । तृणादिभ्यः सः । तृणसम् । प्रेक्षादिभ्य इनिः । प्रेक्षी । अश्मादिभ्यो रः । अश्मरः । सख्यादिभ्यो ढञ् । साखेयम् । सङ्काशादिभ्यो ण्यः । साङ्काश्यम् । बलादिभ्यो यः । बल्यम् । पक्षादिभ्यः फक् । पाक्षायणः । पथः पन्थ च । पान्थायनः । कर्णादिभ्यः फिञ् । कार्णायनिः । सुतङ्गमादिभ्य इञ् । सौतङ्गमिः । प्रगद्यादिभ्यो ञ्यः । प्रागद्यः । वराहादिभ्यः कक् । वाराहकः । कुमुदादिभ्यष्ठक् । कौमुदिकः ॥ **जनपदे लुप् ।४।२।८१॥** जनपदे वाच्ये चातुरर्थिकस्य लुप्स्यात् ॥ **लुपि युक्तवद्व्यक्ति-**

---

८ तृण, नड, मूल, वन, पर्ण, वराण, बिल, फुल, फल, अर्जुन, अर्ण, सुवर्ण, बल, चरण, बुस । इति **तृणादिः** ॥

९ प्रेक्षा, हलका, बन्धुका, ध्रुवका, क्षिपका, न्यग्रोध, इक्कट, कङ्कट, संकट, कट, कूप, बुक, पुक, पुट, मह, परिवाप, यवास, ध्रुवका, गर्त, कूपक, हिरण्य । इति **प्रेक्षादिः** ॥

१० अश्मन्, यूथ, ऊष, मीन, नद, दर्भ, वृन्द, गुद, खण्ड, नग, शिखा, कीट, पाम, कन्द, कान्द, कुल, गह्व, गुड, कुण्डल, पीन, गुह । **इत्यश्मादिः** ॥

११ सखि, अग्निदत्त, वायुदत्त, सखिदत्त, गोपिल, भल्ल, पाल, चक्र, चक्रवाक, छगल, अशोक, करवीर, वासव, वीर, वज्र, कुशीरक, सीहर, सरक, सरस, सरम, सम्मर, समल, सुरस, सेह, तमाल, कदल, सप्तल । इति **सख्यादिः** ॥

१२ संकाश, कपिल, कश्मीर, समीर, शूरसेन, सरक, सूर, सुपथिन् पन्थ च, यूथ, अंश, अङ्ग, नासा, पलित, अनुनास, अश्मन्, कूट, मलिन, दश, कुम्भ, शीर्ष, विरत, समल, सीर, पञ्जर, मन्थ, नल, रोमन्, पुलिन, सुपरि, कटिप, सकर्णक, वृष्टि, तीर्थ, अगस्ति, विकर, नासिका । इति **संकाशादिः** ॥

१३ बल, चुल, नल, दल, वट, लकुल, उरल, पुल, मूल, उल, डुल, वन, कुल । इति **बलादिः** ॥

१४ पक्ष, तुक्ष, तुष, तुण्ड, अण्ड, कम्बलिका, बलिक, चित्र, अस्ति, पथः पन्थ च, कुम्भ, सीरक, सरक, सकल, सरस, समल, अतिश्वन्, रोमन्, लोमन्, हस्तिन्, मकर, लोमक, शीर्ष, निवात, पाक, सिंहक, अङ्कुश, सुवर्णक, हंसक, हिंसक, कुत्स, बिल, खिल, यमल, हस्त, कला, सकर्णक । इति **पक्षादिः** ॥

१ कर्ण, वसिष्ठ, अर्क, अर्कलूष, द्रुपद, आनडुह्य, पाञ्चजन्य, स्फिज्, कुम्भी, कुन्ती, जित्वन्, जीवन्त, कुपिश, आण्डीवत, जव, जैत्र, आनक । इति **कर्णादिः** ॥

२ सुतङ्गम, मुनिचित, विप्रचित, महाचित, महापुत्र, स्वन, श्वेत, खडिक, शुक्र, विप्र, बीजवापिन्, अर्जुन, श्वन्, अजिर, जीव, खण्डित, कर्ण, विग्रह । इति **सुतङ्गमादिः** ॥

३ प्रगदिन्, मगदिन्, मददिन्, कबिल, खण्डित, गदित, चूडार, मडार, मन्दार, कोविदार । इति **प्रगद्यादिः** ॥

४ वराह, पलाश, शिरीष, पिनद्ध, निबद्ध, बलाद्, स्थूल, विदग्ध, विभग्न, निमग्न, बाहु, खदिर, शर्करा । इति **वराहादिः** ॥

५ कुमुद, गोमथ, रथकार, दशग्राम, अश्वत्थ, शाल्मलि, शिरीष, मुनि, स्थल, कुण्डल, कूट, मधुकर्ण, घास, कुन्द, शुचि, कर्ण । इति **कुमुदादिः** ॥

वचने ।१।२।५१ ॥ लुपि सति प्रकृतिवल्लिङ्गवचने स्तः । पञ्चालानां निवासो जनपदः पञ्चालाः । कुरवः । अङ्गाः । वङ्गाः । कलिङ्गाः ॥ **तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् ।१।२।५३ ॥** युक्तवद्वचनं न कर्तव्यं संज्ञानां प्रमाणत्वात् ॥ **लुब्योगाप्रख्यानात् ।१।२।५४ ॥** लुबपि न कर्तव्योऽवयवार्थस्येहाप्रतीतेः ॥ **योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् ।१।२।५५ ॥** यदि हि योगस्यावयवार्थस्येदं बोधकं स्यात्तदा तदभावे न दृश्येत ॥ **प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् ।१।२।५६ ॥** प्रत्ययार्थः प्रधानमित्येवंरूपं वचनमप्यशिष्यम् । कुतः । अर्थस्य लोकत एव सिद्धेः ॥ **कालोपसर्जने च तुल्यम् ।१।२।५७ ॥** अतीताया रात्रेः पश्चार्धेनागामिन्याः पूर्वार्धेन च सहितो दिवसोऽद्यतनः । विशेषणमुपसर्जनमित्यादि पूर्वाचार्यैः परिभाषितं तत्राप्यशिष्यत्वं समानम् । लोकप्रसिद्धेः ॥ **विशेषणानां चाजातेः ।१।२।५२ ॥** लुबर्थस्य विशेषणानामपि तद्वल्लिङ्गवचने स्तो जातिं वर्जयित्वा । पञ्चाला रमणीयाः । गोदौ रमणीयौ । अजातेः किम् । पञ्चाला जनपदः । गोदौ ग्रामः । हरीतक्यादिषु व्यक्तिः * ॥ हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः ॥ खलतिकादिषु वचनम् * ॥ खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि खलतिकं वनानि ॥ मनुष्यलुपि प्रतिषेधः ॥ मनुष्यलक्षणे लुबर्थे विशेषणानां न । लुबन्तस्य तु भवतीत्यर्थः । चञ्चा अभिरूपः ॥ **वरणादिभ्यश्च[1] ।४।२।८२ ॥** अजनपदार्थ आरम्भः । वरणानामदूरभवं नगरं वरणाः ॥ **शर्कराया वा ।४।२।८३ ॥** अस्माच्चातुरर्थिकस्य वा लुप्स्यात् ॥ **ठक्छौ च ।४।२।८४ ॥** शर्कराया एतौ स्तः । कुमुदादौ वराहादौ च पाठसामर्थ्यात्पक्षे **ठच्ककौ** । वाग्रहणसामर्थ्यात्पक्षे औत्सर्गिकोऽण् तस्य लुब्विकल्पः । षड् रूपाणि । शर्करा । शार्करम् । शार्करिकम् । शर्करीयम् । शर्करिकम् । शार्करकम् ॥ **नद्यां मतुप् ।४।२।८५ ॥** चातुरर्थिकः । इक्षुमती ॥ **मध्वादिभ्यश्च[2] ।४।२।८६ ॥** मतुप् स्याच्चातुरर्थिकः ॥ अनद्यर्थ आरम्भः । मधुमान् ॥ **कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् ।४।२।८७ ॥** कुमुद्वान् । नड्वान् । वेतस्वान् । आद्ययोर्झय इति अन्त्ये मादुपधाया इति वक्ष्यमाणेन वः ॥ महिषाच्चेति वक्तव्यम् * ॥ महिष्मान्नाम देशः ॥ **नडशादाड्ड्वलच् ।४।२।८८ ॥** नड्वलः । शादो जम्बालघासयोः । शाद्वलः ॥ **शिखाया वलच् ।४।२।८९ ॥** शिखावलम् ॥ **उत्करा-[3]**

---

१ वरणा, शृङ्गी, शाल्मलि, शुण्डी, शयाण्डी, पर्णी, ताम्रपर्णी, गोद, आलिङ्ग्यायनि, जानपदी, जम्बु, पुष्कर, चम्पा, पम्पा, वल्गु, उज्जयिनी, गया, मथुरा, तक्षशिला, उरसा, गोमती, वलभी । इति **वरणादिः ॥**

२ मधु, बिस, स्थाणु, वेणु, कर्कन्धु, शमी, करीर, हिम, किशर, शर्याण, मरुत्, वार्दाली, शर, इष्टका, आसुति, शक्ति, आसन्दी, सकल, शलाका, आमिषी, इक्षु, रोमन्, रुष्टी, रुष्य, तक्षशिला, खड, वट, वेट । इति **मध्वादिः ॥**

३ उत्कर, संफल, शफर, पिप्पल, पिप्पलीमूल, अश्मन्, सुवर्ण, खलाजिन, तिक, कितव, अणक, त्रैणव, पिचुक, अश्वत्थ, काश, क्षुद्र, भस्त्रा, शाल, जन्या, अजिर, चर्मन्, उत्क्रोश, क्षान्त, खदिर,

दिभ्यश्छः ।४।२।९०॥ उत्करीयः ॥ **नडादीनां कुक् च ।४।२।९१॥** नडकीयम् ॥ कुञ्चा ह्रस्वत्वं च * ॥ कुञ्चकीयः ॥ तक्षन्नलोपश्च * ॥ तक्षकीयः ॥ **बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् ।६।४।१५३॥** नडाद्यन्तर्गता बिल्वकादयस्तेभ्यश्छक् तद्धिते परे । बिल्वा यस्यां सन्ति सा बिल्वकीया । तस्यां भवा बैल्वकाः । वेत्रकीया । वैत्रकाः । छस्य किम् ॥ छमात्रस्य लुग्यथा स्यात्कुको निवृत्तिर्मा भूत् । अन्यथा सन्नियोगशिष्टानामिति कुगपि निवर्तेत । लुग्ग्रहणं सर्वलोपार्थम् । लोपो हि यमात्रस्य स्यात् ॥

॥ इति चातुरर्थिकाः ॥

शेषे ।४।२।९२॥ अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तादन्योऽर्थः शेषस्तत्राणादयः स्युः । चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् । श्रावणः शब्दः । औपनिषदः पुरुषः । दृषदि पिष्टा दार्षदाः सक्तवः । उलूखले क्षुण्ण औलूखलो यावकः । अश्वैरुह्यते आश्वो रथः । चतुर्भिरुह्यते चातुरं शकटम् । चतुर्दश्यां दृश्यते चातुर्दशं रक्षः । शेष इति लक्षणं चाधिकारश्च । तस्य विकार इत्यतः प्राक् शेषाधिकारः ॥ **राष्ट्रावारपाराद्धखौ ।४।२।९३॥** आभ्यां क्रमाद्धखौ स्तः शेषे । राष्ट्रियः अवारपारीणः ॥ अवारपाराद्विगृहीतादपि विपरीताच्चेति वक्तव्यम् * ॥ अवारीणः । पारीणः । पारावारीणः । इह प्रकृतिविशेषाद्धादयष्ट्युट्युलन्ताः प्रत्यया उच्यन्ते तेषां जातादयोऽर्थविशेषाः समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते ॥ **ग्रामाद्यखञौ ।४।२।९४॥** ग्राम्यः । ग्रामीणः । **कत्र्यादिभ्यो ढकञ् ।४।२।९५॥** कुत्सितास्त्रयः कत्रयः । तत्र जातादिः कात्रेयकः ॥ नागरेयकः ॥ ग्रामादित्यनुवृत्तेः ग्रामेयकः ॥ **कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु ।४।२।९६॥** कौलेयकः श्वा । कौलोऽन्यः । कौक्षेयकोऽसिः । कौक्षोऽन्यः । ग्रैवेयकोऽलङ्कारः । ग्रैवोऽन्यः ॥ **नद्यादिभ्यो ढक् ।४।२।९७॥** नादेयम् । माहेयम् । वाराणसेयम् ॥ **दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ।४।२।९८॥** दक्षिणेत्याजन्तमव्ययम् । दाक्षिणात्यः । पाश्चात्यः । पौरस्त्यः ॥ **कापिश्याः ष्फक् ।४।२।९९॥** कापिश्यां जातादि कापिशायनं

शूर्पणाय, श्यावनाय, नैवाकव, तृण, वृक्ष, शाक, पलाश, विजिगीषा, अनेक, आतप, फल, संपर, अर्क, गर्त, अग्नि, वैराणक, इडा, अरण्य, निशान्त, पर्ण, निचायक, शंकर, अवरोहित, क्षार, विशाल, वेत्र, अरीहण, खण्ड, वातागार, मन्त्रणार्ह, इन्द्रवृक्ष, नीतान्तवृक्ष, आर्द्रवृक्ष । **इत्युत्करादिः ॥**

१ नड, प्लक्ष, बिल्व, वेणु, वेत्र, वेतस, इक्षु, काष्ठ, कपोत, तृण, कुञ्चा, ह्रस्वत्वं च, तक्षन् नलोपश्च । इति **नडादिः ॥**

२ एते नडादिषु द्रष्टव्याः ॥

३ ढे लोपो कद्र्वा इत्यतो लोपानुवृत्तेरिति भावः ॥

४ कत्रि, उम्भि, पुष्कर, पुष्कल, मोदन, कुम्भी, कुण्डिन, माहिष्मती नगरी, वर्मती, उख्या, ग्रास, कुड्याया यलोपश्च । इति **कत्र्यादिः ॥**

५ नदी, मही, वाराणसी, श्रावस्ती, कौशाम्बी, वनकौशाम्बी, काशफरी, काशपरी, खादिरी, पूर्वचरी, पाठा, माया, शाल्वा, दार्वा, सेतकी, बडवाया वृषे । इति **नद्यादिः ॥**

मधु । कापिशायनी द्राक्षा ॥ **रङ्कोरमनुष्येऽण् च ।४।२।१००॥** चात् ष्फक् । राङ्कवो गौः । राङ्कवायणः । अमनुष्य इति किम् । राङ्कवको मनुष्यः॥ **द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् ।४।२।१०१॥** दिव्यम् । प्राच्यम् । अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम्॥ **कन्थायाष्ठक् ।४।२।१०२॥** कान्थिकः ॥ **वर्णौ वुक् ।४।२।१०३॥** वर्णुर्नदस्तस्य समीपदेशो वर्णुः तद्विषयार्थवाचिकन्थाशब्दाद्वुक् स्यात् । यथा हि जातं हिमवत्सु कान्थकम् ॥ **अव्ययात्त्यप् ।४।२।१०४॥** अमेहक्वतसित्रेभ्य एव * ॥ अमाऽन्तिकसहार्थयोः । अमात्यः । इहत्यः । क्वत्यः । ततस्त्यः । तत्रत्यः । परिगणनं किम् । उपरिष्टाद्भव औपरिष्टः ॥ अव्ययानां भमात्रे टिलोपः * ॥ अनित्योऽयं बहिषष्टिलोपविधानात् । तेनेह न । आरातीयः ॥ त्यब्नेर्ध्रुव इति वक्तव्यम् * ॥ नित्यः ॥ निसो गते * ॥ **ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ।८।३।१०१॥** ह्रस्वादिणः परस्य सस्य षः स्यात्तादौ तद्धिते । निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्ट्यश्चाण्डालादिः ॥ अरण्याण्णः * ॥ आरण्याः सुमनसः ॥ दूरादेत्यः * ॥ दूरेत्यः ॥ उत्तरादाहञ् * ॥ औत्तराहः ॥ **ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्याम् ।४।२।१०५॥** एभ्यस्त्यब्वा । पक्षे वक्ष्यमाणौ ट्युट्युलौ । ऐषमस्त्यम् । ऐषमस्तनम् । ह्यस्त्यम् । ह्यस्तनम् । श्वस्त्यम् । श्वस्तनम् । पक्षे शौवस्तिकं वक्ष्यते ॥ **तीररूप्योत्तरपदादञ्ञौ ।४।२।१०६॥** यथासंख्येन । काकतीरम् । पाल्वलतीरम् । शैवरूप्यम् । तीररूप्यान्तादिति नोक्तम् । बहुच्पूर्वान्मा भूत् । बाहुरूप्यम् ॥ **दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः ।४।२।१०७॥** अणोऽपवादः । पौर्वशालः । असंज्ञायां किम् । संज्ञाभूतायाः प्रकृतेर्मा भूत् । पूर्वेषुकामशम्यां भवः पूर्वैषुकामशमः । प्राचां ग्रामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धिः ॥ **मद्रेभ्योऽञ् ।४।२।१०८॥** दिक्पूर्वपदादित्येव । दिशोऽमद्राणामिति मद्रपर्युदासादादिवृद्धिः पौर्वमद्रः । आपरमद्रः ॥ **उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् ।४।२।१०९॥** अञ् स्यात् । शैवपुरम् ॥ **प्रस्थोत्तरपदपलद्यादि[3]कोपधादण् ।४।२।११०॥** माहिकिप्रस्थः । पालदः । नैलीनकः ॥ **कण्वादिभ्यो[4] गोत्रे ।४।२।१११॥** एभ्यो गोत्रप्रत्ययान्तेभ्योऽण् स्यात् । कण्वो गर्गादिः । काण्वस्य छात्राः काण्वाः ॥ **इञश्च ।४।२।११२॥** गोत्रे य इञ् तदन्तादण् स्यात् । दाक्षाः । गोत्रे किम् । सौतङ्गमेरिदं सौतङ्गमीयम् । गोत्रमिह शास्त्रीयं न तु लौकिकम् । तेनेह न । पाणिनीयम् ॥ **न द्व्यचः प्राच्यभरतेषु ।४।२।११३॥** इञश्चेत्यणोऽपवादः । प्रौष्ठीयाः । काशीयाः । भरतानां प्राच्यत्वेऽपि पृथगुपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानामग्रहणस्य लिङ्गम् ॥ **वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् ।१।१।७३॥** यस्य समुदायस्याचां मध्ये आदिर्वृद्धिस्तद्वृद्ध-

---

१ मनुष्यतत्स्थयोरिति वुञ् । रङ्कुः कच्छादिः ॥

२ तिङन्तस्य प्रतिषेधो वाच्यः ॥ * ॥ भिन्द्युस्तराम् । छिन्द्युस्तराम् ॥

३ पलदी, परिषद्, रोमक, वाहीक, कलकीट, बहुकीट, जालकीट, कमलकीट, कमलकीकर, कमलभिद्, गोष्ठी, नैकती, परिखा, शूरसेन, गोमती, पटच्चरा, उदपान, यकृल्लोम । इति **पलद्यादिः** ॥

४ अयं गणः त्र्यधिकशततमे १०३ पृष्ठे गर्गादिगणान्तर्गतो द्रष्टव्यः ॥

संज्ञं स्यात् ॥ **त्यदादीनि च ।१।१।७४ ॥** वृद्धसंज्ञानि स्युः ॥ **वृद्धाच्छः ।४।२।११४ ॥** शालीयः । मालीयः । तदीयः ॥ **एङ् प्राचां देशे ।१।१।७५ ॥** एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धसंज्ञं वा स्याद्देशाभिधाने । एणीपचनीयः । गोनर्दीयः । भोजकटीयः । पक्षे अणि । ऐणीपचनः । गौनर्दः । भौजकटः । एङ् किम् । आहिच्छत्रः । कान्यकुब्जः ॥ वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या * ॥ दैवदत्तः । देवदत्तीयः ॥ **भवतष्ठक्छसौ ।४।२।११५ ॥** वृद्धाद्भवत एतौ स्तः । भावत्कः । जश्त्वम् । भवदीयः । वृद्धादित्यनुवृत्तेः शत्रन्तादणेव । भावतः ॥ **काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ ।४।२।११६ ॥** इकार उच्चारणार्थः । काशिकी । काशिका । वैदिकी । वैदिका ॥ आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात् * ॥ आपदादिराकृतिगणः । आपत्कालिकी । आपत्कालिका ॥ **वाहीकग्रामेभ्यश्च ।४।२।११७ ॥** वाहीकग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ठञ्ञिठौ स्तः । छस्यापवादः । कास्तीरं नाम वाहीकग्रामः । कास्तीरिकी । कास्तीरिका ॥ **विभाषोशीनरेषु ।४।२।११८ ॥** एषु ये ग्रामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ठञ्ञिठौ वा स्तः । सौदर्शनिकी । सौदर्शनिका । सौदर्शनीया ॥ **ओर्देशे ठञ् ।४।२।११९ ॥** उवर्णान्ताद्देशवाचिनष्ठञ् । निषादकर्षूः, नैषादकर्षुकः । केऽण इति ह्रस्वः । देशे किम् । पटोश्छात्राः पाटवाः । ञिठं व्यवर्तयितुं ठञ्ग्रहणम् । वृद्धाच्छं परत्वादयं बाधते । दाक्षिकर्षुकः ॥ **वृद्धात्प्राचाम् ।४।२।१२० ॥** प्राग्देशवाचिनो वृद्धादेवेति नियमार्थं सूत्रम् । आढकजम्बुकः । शाकजम्बुकः । नेह मल्लवास्तु, माल्लवास्तवः ॥ **धन्वयोपधाद्वुञ् ।४।२।१२१ ॥** धन्वविशेषवाचिनो यकारोपधाच्च देशवाचिनो वृद्धाद्वुञ् स्यात् । ऐरावतं धन्व ऐरावतकः । साङ्काश्यकाम्पिल्यशब्दौ वुञ्छणादिसूत्रेण ण्यान्तौ । साङ्काश्यकः । काम्पिल्यकः ॥ **प्रस्थपुरवहान्ताच्च ।४।२।१२२ ॥** एतदन्ताद्वृद्धाद्देशवाचिनो वुञ् स्यात् । छस्यापवादः । मालाप्रस्थकः । नान्दीपुरकः । पैलुवहकः । पुरान्तग्रहणमप्रागर्थम् । प्राग्देशे तूत्तरेण सिद्धम् ॥ **रोपधेतोः प्राचाम् ।४।२।१२३ ॥** रोपधादीकारान्ताच्च प्राग्देशवाचिनो वृद्धाद्वुञ् स्यात् । पाटलिपुत्रकः । ईतः, काकन्दकः ॥ **जनपदतदवध्योश्च ।४।२।१२४ ॥** जनपदवाचिनस्तदवधिवाचिनश्च वृद्धाद्वुञ् स्यात् । आदर्शकः । त्रैगर्तकः ॥ **अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् ।४।२।१२५ ॥** अवृद्धाद्वृद्धाच्च जनपदतदवधिवाचिनो बहुवचनविषयात्प्रातिपदिकाद्वुञ् स्यात् । अवृद्धादणो वृद्धाच्छस्यापवादः । अवृद्धाज्जनपदात्, आङ्गकः । अवृद्धाज्जनपदावधेः, आजमीढकः । वृद्धाज्जनप-

---

१ त्यदादिः सर्वाद्यन्तर्गणः ॥

२ काशि, वेदि, चेदि, सांयाति, संवाह, अच्युत, मोदमान, शकुलाद, हस्तिकर्षू, कुनाम, हिरण्य, करण, गोवासन, भारङ्गी, अरिन्दम, अरित्र, देवदत्त, दशग्राम, शौवावतान, युवराज, उपराज, देवराज, मोदन, सिन्धुमित्र, सुधामित्र, सोममित्र, छागमित्र, मधुमित्र । इति **काश्यादिः** ॥

३ आपद्, ऊर्ध्व, तद् । **इत्यापदादिराकृतिगणः** ॥

दात्, दार्वकः । वृद्धाज्जनपदावधेः, कालञ्जरकः । विषयग्रहणं किम् । एकशेषेण बहुत्वे मा भूत् । वर्तनी च वर्तनी च वर्तनी च वर्तन्यः, तासु भवो वार्तनः ॥ **कच्छाग्निवक्त्रवर्तोत्तरपदात् ।४।२।१२६ ॥** देशवाचिनो वृद्धादवृद्धाच्च वुञ् स्यात् । दारुकच्छकः काण्डाग्नकः । सैन्धुवक्त्रकः । बाहुवर्तकः ॥ **धूमादिभ्यश्च ।४।२।१२७ ॥** देशवाचिभ्यो वुञ् । धौमकः । तैर्थकः ॥ **नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः ।४।२।१२८ ॥** नगरशब्दाद्वुञ् स्यात्कुत्सने प्रावीण्ये च गम्ये । नागरकश्चौरः शिल्पी वा । कुत्सनेति किम् । नागरा ब्राह्मणाः ॥ **अरण्यान्मनुष्ये ।४।२।१२९ ॥** वुञ् । अरण्याण्ण इत्यस्यापवादः ॥ पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वाच्यम् * ॥ आरण्यकः पन्थाः अध्यायो न्यायो विहारो मनुष्यो हस्ती वा ॥ वा गोमयेषु * ॥ आरण्यकाः आरण्या वा गोमयाः ॥ **विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम् ।४।२।१३० ॥** वुञ् । कौरवकः । कौरवः । यौगन्धरकः । यौगन्धरः ॥ **मद्रवृज्योः कन् ।४।२।१३१ ॥** जनपदवुञोऽपवादः । मद्रेषु जातो मद्रकः । वृजिकः ॥ **कोपधादण् ।४।२।१३२ ॥** माहिषिकः ॥ **कच्छादिभ्यश्च ।४।२।१३३ ॥** देशवाचिभ्योण् । वुञादेरपवादः । काच्छः । सैन्धवः ॥ **मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् ।४।२।१३४ ॥** कच्छाद्यणोऽपवादः । कच्छे जातादिः काच्छको मनुष्यः । काच्छकं हसितम् । मनुष्येति किम् । काच्छो गौः ॥ **अपदातौ साल्वात् ।४।२।१३५ ॥** साल्वशब्दस्य कच्छादित्वाद्वुञि सिद्धे नियमार्थमिदम् । अपदातावेवेति । साल्वको ब्राह्मणः । अपदातौ किम् । साल्वः पदातिर्व्रजति ॥ **गोयवाग्वोश्च ।४।२।१३६ ॥** साल्वाद्वुञ् । कच्छाद्यणोऽपवादः । साल्वको गौः । साल्विका यवागूः । साल्वमन्यत् ॥ **गर्तोत्तरपदाच्छः ।४।२।१३७ ॥** देशे । अणोऽपवादः । वृकगर्तीयम् । उत्तरपदग्रहणं बहुच्पूर्वनिरासार्थम् ॥ **गहादिभ्यश्च ।४।२।१३८ ॥** छः स्यात् । गहीयः ॥ मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च * ॥ मुखतीयम् । पार्श्वतीयम् ।

---

१ अत्र सूत्रे गर्तेति केश्चित्पठ्यते तत् जनपदतदवध्योरिति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धम् ॥ २ धूम, षण्ड, शशादन, अर्जुनाव, माहकस्थली, आनकस्थली, महिषस्थली, मानस्थली, अट्टस्थली, मद्रकस्थली, समुद्रस्थली, दाण्डायनस्थली, राजस्थली, राजगृह, विदेह, सात्रासाह, शष्प, मित्रवर्ध, मज्जाली, मद्रकूल, आजीकूल, द्याहाव, त्र्याहाव, संस्फाय, बर्बर, वर्ज्य, गर्त, आनर्त, माठर, पाथेय, घोष, पल्ली, आराज्ञी, धार्तराज्ञी, आवय, तीर्थ, कूलात्सौवीरेषु, समुद्रान्नावि मनुष्ये च । कुक्षि, अन्तरीप, द्वीप, अरुण, उज्जयनी, पट्टार, दक्षिणापथ, साकेत । इति **धूमादिः** ॥ ३ कच्छ, सिन्धु, वर्णु, गन्धार, मधुमत्, कम्बोज, काश्मीर, साल्व, कुरु, अनुषण्ड, द्वीप, अनूप, अजवाह, विजापक, कलूतर, रङ्कु । इति **कच्छादिः** ॥ ४ गह, अन्तःस्थ, सम, विषम, मध्य, मध्यंदिन चरणे, उत्तम, अङ्ग, वङ्ग मगध, पूर्वपक्ष, अपरपक्ष, अधमशाख, उत्तमशाख, एकशाख, समानशाख, एकग्राम, समानग्राम, एकवृक्ष, एकपलाश, इष्वग्र, इष्वनीक, अवस्यन्दन, कामप्रस्थ, खाडायन, काठेरणि, लावेरणि, सौमित्रि, शैशिरि, आसुत, दैवशर्मि, श्रौती, आहिंसि, आमित्रि, व्याडि, वैजि, आध्याश्वि, आनृशंसि, शौङ्गि, आग्निशर्मि, भौजि, वाराटकि, वाल्मीकि, क्षेमवृद्धि, आश्वत्थि, औद्गाहमानि, ऐकबिन्दवि, दन्ताग्र, हंस, तन्त्वग्र, उत्तर, अनन्तर, मुखपार्श्वतसोर्लोपः, जनपदयोः कुक्च, देवस्य च । इति **गहादिराकृतिगणः** ॥

अव्ययानां भमात्रे टिलोपस्यानित्यतां ज्ञापयितुमिदम् ॥ कुग्जनस्य परस्य च * ॥ जनकीयम् ॥ परकीयम् ॥ देवस्य च * ॥ देवकीयम् ॥ स्वस्य च * ॥ स्वकीयम् ॥ वेणुकादिभ्यश्छण्वाच्यः * ॥ वैणुकीयम् । वैत्रकीयम् । औत्तरपदकीयम् ॥ **प्राचां कटादेः ।४।२।१३९॥** प्राग्देशवाचिनः कटादेश्छः स्यात् । अणोऽपवादः । कटनगरीयम् । कटघोषीयम् । कटपल्वलीयम् ॥ **राज्ञः क च ।४।२।१४० ॥** वृद्धत्वाच्छे सिद्धे तत्संनियोगेन कादेशमात्रं विधीयते । राजकीयम् ॥ **वृद्धादकेकान्तखोपधात् ।४।२।१४१ ॥** अक इक एतदन्तात्खोपधाच्च वृद्धाद्देशवाचिनश्छः स्यात् । ब्राह्मणको नाम जनपदो यत्र ब्राह्मणा आयुधजीविनस्तत्र जातो ब्राह्मणकीयः । शाल्मलिकीयः । अयोमुखीयः ॥ **कन्थापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात् ।४।२।१४२ ॥** कन्थादिपञ्चकोत्तरपदाद्देशवाचिनो वृद्धाच्छः स्यात् । ठञ्ञिठादेरपवादः । दाक्षिकन्थीयम् । दाक्षिपलदीयम् । दाक्षिनगरीयम् । दाक्षिग्रामीयम् । दाक्षिह्रदीयम् ॥ **पर्वताच्च ।४।२।१४३ ॥** पर्वतीयः ॥ **विभाषाऽमनुष्ये ।४।२।१४४॥** मनुष्यभिन्नेऽर्थे पर्वताच्छो वा स्यात्पक्षेऽण् । पर्वतीयानि पार्वतानि वा फलानि । अमनुष्ये किम् । पर्वतीयो मनुष्यः ॥ **कृकणपर्णाद्भारद्वाजे ।४।२।१४५ ॥** भारद्वाजदेशवाचिभ्यामाभ्यां छः । कृकणीयम् । पर्णीयम् । भारद्वाजे किम् । कार्कणम् । पार्णम् । **युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च ।४।३।१ ॥** चाच्छः । पक्षेऽण् । युवयोर्युष्माकं वा अयं युष्मदीयः । अस्मदीयः ॥ **तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ।४।३।२ ॥** युष्मदस्मदोरेतावादेशौ स्तः खञ्यणि च ॥ यौष्माकीणः । आस्माकीनः । यौष्माकः । आस्माकः ॥ **तवकममकावेकवचने ।४।३।३ ॥** एकार्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोस्तवकममकौ स्तः खञ्यणि च । तावकीनः । तावकः । मामकीनः । मामकः । छे तु ॥ **प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ।७।२। ९८ ॥** मपर्यन्तयोरेकार्थयोस्त्वमौ स्तः प्रत्यये उत्तरपदे च । त्वदीयः । मदीयः ॥ **अर्धाद्यत् ।४।३।४ ॥** अर्ध्यः ॥ **परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ।४।३।५ ॥** परार्ध्यम् । अवरार्ध्यम् । अधमार्ध्यम् । उत्तमार्ध्यम् ॥ **दिक्पूर्वपदाट्ठञ्च ।४।३।६ ॥** चाद्यत् । पौर्वार्धिकम् । पूर्वार्ध्यम् ॥ **ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ ।४।३।७ ॥** ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च दिक्पूर्वपदादर्धान्तादञ्ठञौ स्तः । इमेऽस्माकं ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वार्धाः । पौर्वार्धिकाः । ग्रामस्य पूर्वस्मिन्नर्धे भवा इति तद्धितार्थे समासः । ठञ्ग्रहणं स्पष्टार्थम् । अञ्चेत्युक्ते ततोऽप्यनुकर्षः संभाव्येत ॥ **मध्यान्मः ।४।३।८ ॥** मध्यमः ॥ **अ सांप्रतिके ।४।३।९ ॥** मध्यशब्दादकारप्रत्ययः स्यात्सांप्रतिकेऽर्थे । उत्कर्षापकर्षहीनो मध्यो वैयाकरणः । मध्यं दारु । नातिह्रस्वं नातिदीर्घमित्यर्थः ॥ **द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ।४।३। १० ॥** समुद्रस्य समीपे यो द्वीपस्तद्विषयाद्द्वीपशब्दाद्यञ् स्यात् । द्वैप्यम् । द्वैप्या ॥ **कालाट्ठञ् ।४।३।११ ॥** कालवाचिभ्यष्ठञ् स्यात् । मासिकम् । सांवत्सरिकम् । सायंप्रा-

---

१ वेणुकादिराकृतिगणः ॥

तिकः। पौनःपुनिकः। कथं तर्हि शार्वरस्य तमसो निषिद्धये इति कालिदासः, अनुदितौष-सरागेति भारविः, समानकालीनं प्राक्कालीनमित्यादि च। अपभ्रंशा एवैत इति प्रामाणिकाः॥ तत्र जात इति यावत्कालाधिकारः॥ **श्राद्धे शरदः ।४।३।१२॥** ठञ् स्यात्। ऋत्वणो-ऽपवादः। शारदिकं श्राद्धम्॥ **विभाषा रोगातपयोः ।४।३।१३॥** शारदिकः शारदो वा रोग आतपो वा। एतयोः किम्। शारदं दधि॥ **निशाप्रदोषाभ्यां च ।४।३।१४॥** वा ठञ् स्यात्। नैशिकम्। नैशम्। प्रादोषिकम्। प्रादोषम्। **श्वसस्तुट् च ।४।३।१५॥** श्वस्शब्दाट्ठञ् वा स्यात्तस्य तुडागमश्च॥ **द्वारादीनां च ।७।३।४॥** द्वार, स्वर, व्यल्कश, स्वस्ति, स्वर्, स्फ्यकृत्, स्वादु, मृदु, श्वस्, श्वन्, स्व एषां न वृद्धिरैजागमश्च। शौवस्तिकम्॥ **संधिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् ।४।३।१६॥** संधिवेलादिभ्य ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्योऽण् स्यात्। सन्धिवेलायां भवं सान्धिवेलम्। ग्रैष्मम्। तैषम्। सन्धिवेला, संध्या, अमावास्या, त्रयोदशी, चतुर्दशी, पौर्णमासी, प्रतिपत्,॥ संवत्सरात् फलपर्वणोः *॥ सांवत्सरं फलं पर्व वा। सांवत्सरिकमन्यत्॥ **प्रावृष एण्यः ।४।३।१७॥** प्रावृषेण्यः॥ **वर्षाभ्यष्ठक् ।४।३।१८॥** वर्षासु साधु वार्षिकं वासः। कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेष्विति साध्वर्थे। **सर्वत्राण् च तलोपश्च ।४।३।२२॥** हेमन्तादण् स्यात्तलोपश्च वेदलोकयोः। चकारात्पक्षे ऋत्वण्॥ हैमनम्। हैमन्तम्॥ **सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च ।४।३।२३॥** सायमित्यादिभ्यश्चतुर्भ्योऽव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यष्ट्युट्युलौ स्तस्तयो-स्तुट् च। तुटः प्रागनादेशः। अनद्यतन इत्यादिनिर्देशात्। सायन्तनम्। चिरन्तनम्। प्राह्णप्रगयोरेदन्तत्वं निपात्यते। प्राह्णेतनम्। प्रगेतनम्। दोषातनम्। दिवातनम्॥ चिरपरु-त्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः *॥ चिरत्नम्॥ परुत्नम्। परारित्नम्॥ अग्रादिपश्चाड्डिमच् *॥ अग्रिमम्। आदिमम्। पश्चिमम्॥ अन्ताच्च *॥ अन्तिमम्॥ **विभाषा पूर्वाह्णापरा-ह्णाभ्याम् ।४।३।२४॥** आभ्यां ट्युट्युलौ वा स्तस्तयोस्तुट् च। पक्षे ठञ्। पूर्वाह्णेतनम्। अपराह्णेतनम्। घकालतनेष्विति अलुक्। पूर्वाह्णः सोढोऽस्येति विग्रहे तु पूर्वाह्णतनम्। अपरा-ह्णतनम्। पौर्वाह्णिकम्। आपराह्णिकम्॥ **तत्र जातः ।४।३।२५॥** सप्तमीसमर्थाज्जात इत्यर्थेऽणादयो घादयश्च स्युः। स्रुघ्ने जातः स्रौघ्नः। औत्सः। राष्ट्रियः। अवारपारीणः इत्यादि॥ **प्रावृषष्ठप् ।४।३।२६॥** एण्यस्यापवादः। प्रावृषि जातः प्रावृषिकः॥ **संज्ञायां शरदो वुञ् ।४।३।२७॥** ऋत्वणोऽपवादः। शारदका दर्भविशेषा मुद्गविशेषाश्च॥ **उत्तरपदस्य ।७।३।१०॥** अधिकारोऽयम्। हनस्त इत्यस्मात्प्राक्॥ **अवयवादृतोः ।७।३।११॥** अवयववाचिनः पूर्वपदादृतुवाचिनोऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च तद्धिते परे। पूर्ववार्षिकः। अपरहैमनः। अवयवात्किम्। पूर्वासु वर्षासु भवः पौर्ववर्षिकः। ऋतोर्वृद्धिमद्विधावयवानामिति तदन्तविधिः पूर्वत्र। इह तु न। अवयवत्वा-

---

१ अत्रं मणो मूल एवोक्तः। २ अयमपि मूले पठितः परं तत्र श्वसतो वेति पाठ्यमिति शेखरकृतोक्तम्।

भावात् ॥ **सुसर्वार्धाज्जनपदस्य** ।७।३।१२ ॥ उत्तरपदस्य वृद्धिः । सुपाञ्चालकः । अर्धपाञ्चालकः । जनपदतदवध्योरिति वुञ् । सुसर्वार्धदिक्शब्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधिः ॥ **दिशोऽमद्राणाम्** ।७।३।१३ ॥ दिग्वाचकाज्जनपदवाचिनो वृद्धिः । पूर्वपाञ्चालकः । दिशः किम् । पूर्वपञ्चालानामयं पौर्वपञ्चालः । अमद्राणां किम् । पौर्वमद्रः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ **प्राचां ग्रामनगराणाम्** ।७।३।१४ ॥ दिशः परेषां नगरवाचिनां ग्रामवाचिनामङ्गानामवयवस्य च वृद्धिः । पूर्वेषुकामशम्यां भवः पूर्वैषुकामशमः । नगरे, पूर्वपाटलिपुत्रकः ॥ **पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्कराद्वुन्** ।४।३।२८ ॥ पूर्वाह्णकः । अपराह्णकः । आर्द्रकः । मूलकः । प्रदोषकः । अवस्करकः ॥ **पथः पन्थ च** ।४।३।२९ ॥ पथि जातः पन्थकः ॥ **अमावास्याया वा** ।४।३।३० ॥ अमावास्यकः । आमावास्यः ॥ **अ च** ।४।३।३१ ॥ अमावास्यः ॥ **सिन्धवपकराभ्यां कन्** ।४।३।३२ ॥ सिन्धुकः । कच्छाद्यणि मनुष्यवुञि च प्राप्ते । अपकरकः । औत्सर्गिकेऽणि प्राप्ते ॥ **अणञौ च** ।४।३।३३ । क्रमात् स्तः । सैन्धवः । आपकरः ॥ **श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलाल्लुक्** ।४।३।३४ ॥ एभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यः परस्य जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ॥ **लुक् तद्धितलुकि** ।१।२।४९ ॥ तद्धितलुकि सत्युपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । श्रविष्ठासु जातः श्रविष्ठः । फल्गुनः । इत्यादि ॥ चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम् * ॥ चित्रायां जाता चित्रा । रेवती । रोहिणी । आभ्यां लुक्तद्धितलुकीति लुकि कृते पिपल्यादेराकृतिगणत्वात्पुनर्ङीष् ॥ फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ * ॥ स्त्रियामित्येव । फल्गुनी ॥ अषाढा ॥ श्रविष्ठाषाढाभ्यां छण्वक्तव्यः * ॥ अस्त्रियामपि । श्राविष्ठीयः । आषाढीयः ॥ **जे प्रोष्ठपदानाम्** ।७।३।१८ ॥ प्रोष्ठपदानामुत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः स्याज्जातार्थे ञिति णिति किति च । प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादो माणवकः । जे इति किम् । प्रोष्ठपदासु भवः प्रौष्ठपदः । बहुवचननिर्देशात्पर्यायोऽपि गृह्यते । भाद्रपादः ॥ **स्थानान्तगोशालखरशालाच्च** ।४।३।३५ ॥ एभ्यो जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । गोस्थानः । गोशालः । खरशालः । विभाषा सेनेति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वम् ॥ **वत्सशालाभिजिदश्वयुक्शतभिषजो वा** ।४।३।३६ ॥ एभ्यो जातार्थस्य लुग्वा स्यात् । वत्सशाले जातो वत्सशालः । वात्सशालः । इत्यादि ॥ जातार्थे प्रतिप्रसूतोऽण्वा डिद्वक्तव्यः ॥ शातभिषः । शातभिषजः । शतभिषक् ॥ **नक्षत्रेभ्यो बहुलम्** ।४।३।३७ ॥ जातार्थप्रत्ययस्य बहुलं लुक् स्यात् । रोहिणः । रौहिणः ॥ **कृतलब्धक्रीतकुशलाः** ।४।३।३८ ॥ तत्रेत्येव । स्रुघ्ने कृतो लब्धः क्रीतः कुशलो वा स्रौघ्नः ॥ **प्रायभवः** ।४।३।३९ ॥ तत्रेत्येव । स्रुघ्ने प्रायेण बाहुल्येन भवति स्रौघ्नः ॥ **उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक्** ।४।३।४० ॥ औपजानुकः । औपकर्णिकः । औपनीविकः ॥ **संभूते** ।४।३।४१ ॥ स्रुघ्ने संभवति

---

१ पूर्वेषुकामशम्यादिः समुदायो ग्रामनामधेयम् । पूर्वपाटलिपुत्रादौ उत्तरपदमेव नगरमाहेति वृत्तिः ।

सौघ्नः ॥ **कोशाड्ढञ् ।४।३।४२ ॥** कौशेयं वस्त्रम् ॥ **कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु ।४।३।४३ ॥** हेमन्ते साधुर्हैमन्तः प्राकारः । वसन्ते पुष्प्यन्ति वासन्त्यः कुन्दलताः । शरदि पच्यन्ते शारदाः शालयः ॥ **उप्ते च ।४।३।४४ ॥** हेमन्ते उप्यन्ते हैमन्ता यवाः ॥ **आश्वयुज्या वुञ् ।४।३।४५ ॥** ठञोऽपवादः । आश्वयुज्यामुप्ता आश्वयुजका माषाः ॥ **ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ।४।३।४६ ॥** पक्षे ऋत्वण् । ग्रैष्मकम् । ग्रैष्मम् । वासन्तकम् । वासन्तम् ॥ **देयमृणे ।४।३।४७ ॥** कालादित्येव । मासे देयमृणं मासिकम् ॥ **कलाप्यश्वत्थयवबुसाद्वुन् ।४।३।४८ ॥** यस्मिन् काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स उपचारात्कलापी तत्र देयमृणं कलापकम् । अश्वत्थस्य फलमश्वत्थस्तद्युक्तः कालोऽप्यश्वत्थः । यस्मिन् कालेऽश्वत्थाः फलन्ति तत्र देयमश्वत्थकम् । यस्मिन् यवबुसमुत्पद्यते तत्र देयं यवबुसकम् ॥ **ग्रीष्मावरसमाद्वुञ् ।४।३।४९ ॥** ग्रीष्मे देयमृणं ग्रैष्मकम् । आवरसमकम् । **संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ्च ।४।३।५० ॥** चाद्वुञ् । सांवत्सरिकम् । सांवत्सरकम् । आग्रहायणिकम् । आग्रहायणकम् ॥ **व्याहरति मृगः ।४।३।५१ ॥** कालवाचिनः सप्तम्यन्ताच्छब्दायत इत्यर्थे अणादयः स्युः यो व्याहरति स मृगश्चेत् । निशायां व्याहरति नैशो मृगः । नैशिकः ॥ **तदस्य सोढम् ।४।३।५२ ॥** कालादित्येव । निशासहचरितमध्ययनं निशा तत्सोढमस्य नैशः । नैशिकः ॥ **तत्र भवः ।४।३।५३ ॥** स्रुघ्ने भवः स्रौघ्नः । राष्ट्रियः ॥ **दिगादिभ्यो यत् ।४।३।५४ ॥** दिश्यम् । वर्ग्यम् ॥ **शरीरावयवाच्च ।४।३।५५ ॥** दन्त्यम् । कर्ण्यम् ॥ **प्राचां नगरान्ते ।७।३।२४ ॥** प्राचां देशे नगरान्तेऽङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाचामादेरचो वृद्धिर्ञिति णिति किति च । सुह्मनगरे भवः सौह्मनागरः । पौर्वनागरः । प्राचां किम् । मनगरमुदक्षु तत्र भवो मानगरः ॥ **जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम् ।७।३।२५ ॥** जङ्गलाद्यन्तस्याङ्गस्य पूर्वपदस्याचामादेरचो वृद्धिरुत्तरपदस्य वा ञिति णिति किति च । कुरुजङ्गले भवं कौरुजङ्गलम् । कौरुजाङ्गलम् । वैश्वधेनवम् । वैश्वधैनवम् । सौवर्णवलजम् । सौवर्णवालजम् ॥ **दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ् ।४।३।५६ ॥** दार्तेयम् । कौक्षेयम् । कलशिर्घटः तत्र भवं कालशेयम् । वास्तेयम् । आस्तेयम् । आहेयम् ॥ **ग्रीवाभ्योऽण् च ।४।३।५७ ॥** चात् ढञ् । ग्रैवेयम् । ग्रैवम् ॥ **गम्भीराञ्ञ्यः ।४।३।५८ ॥** गम्भीरे भवं गाम्भीर्यम्[2] ॥ **अव्ययीभावाच्च ।४।३।५९ ॥** परिमुखं भवं पारिमुख्यम् ॥ परिमुखादिभ्य[3] एवेष्यते * ॥ नेह । औपकूलः ॥ **अन्तःपूर्वपदाट्ठञ् ।४।३।६० ॥** अव्ययीभावादित्येव । वेश्मनि इति अन्तर्वेश्मम् । तत्र

---

१ दिश्, वर्ग, पूग, गण, पक्ष, धाय्या, मित्र, मेधा, अन्तर, पथिन्, रहस्, अलीक, उखा, साक्षिन्, देश, आदि, अन्त, मुख, जघन, मेष, यूथ, उदकात्संज्ञायाम्, न्याय, वंश, वेश, काल, आकाश । इति **दिगादिः** ॥ २ पञ्चजनादुपसंख्यानम् * ॥ पाञ्चजन्यः ॥ ३ परिमुख, परिहनु, पर्योष्ठ, पर्युलूखल, परिसीर, उपसीर, उपस्थूण, उपकलाप, अनुपथ, अनुपद, अनुगङ्ग, अनुतिल, अनुसीत, अनुसाय, अनुसीर, अनुमाष, अनुयव, अनुयूप, अनुवंश, प्रतिशाख । इति **परिमुखादिः** ॥

भवमान्तर्वेश्मिकम्। आन्तर्गणिकम्। अध्यात्मादेष्ठञिष्यते * ॥ अध्यात्मं भवमाध्यात्मिकम् ॥ **अनुशतिकादीनां च** ।७।३।२०॥ एषामुभयपदवृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च। आधिदैविकम्। आधिभौतिकम्। ऐहलौकिकम्। पारलौकिकम्। अध्यात्मादिराकृतिगणः ॥ **देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात्** ।७।३।१॥ एषां पञ्चानां वृद्धिप्राप्तावादेरच आत् ञिति णिति किति च। दाविकम्। देविकाकूले भवा दाविकाकूलाः शालयः। शिंशपाया विकारः शांशपश्चमसः। पलाशादिभ्यो वेत्यण्। दित्यौह इदं दात्यौहम्। दीर्घसत्रे भवं दार्घसत्रम्। श्रेयसि भवं श्रायसम् ॥ **ग्रामात्पर्यनुपूर्वात्** ।४।३।६१॥ ठञ् स्यात्। अव्ययीभावादित्येव। पारिग्रामिकः। आनुग्रामिकः ॥ **जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः** ।४।३।६२॥ जिह्वामूलीयम्। अङ्गुलीयम् ॥ **वर्गान्ताच्च** ।४।३।६३॥ कवर्गीयम् ॥ **अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम्** ।४।३।६४॥ पक्षे पूर्वेण छः। मद्वर्ग्यः। मद्वर्गीणः। मद्वर्गीयः। अशब्दे किम्। कवर्गीयो वर्णः ॥ **कर्णललाटात्कनलंकारे** ।४।३।६५॥ कर्णिका। ललाटिका ॥ **तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः** ।४।३।६६॥ सुपां व्याख्यानः सौपो ग्रन्थः। तैङः। कार्तः। सुप्सु भवं सौपम् ॥ **बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ्** ।४।३।६७॥ षत्वणत्वयोर्विधायकं शास्त्रं षत्वणत्वम्। तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा षात्वणत्विकः ॥ **क्रतुयज्ञेभ्यश्च** ।४।३।६८॥ सोमसाध्येषु यागेष्वेतौ प्रसिद्धौ तत्रान्यतरोपादानेन सिद्धे उभयोरुपादानसामर्थ्यादसोमका अपीह गृह्यन्ते। अग्निष्टोमस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा आग्निष्टोमिकः। वाजपेयिकः। पाकयज्ञिकः। नावयज्ञिकः। बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम्। अनन्तोदात्तार्थ आरम्भः ॥ **अध्यायेष्वेवर्षेः** ।४।३।६९॥ ऋषिशब्देभ्यो लक्षणया व्याख्येयग्रन्थवृत्तिभ्यो भवे व्याख्याने चाध्याये ठञ् स्यात्। वसिष्ठेन दृष्टो मन्त्रो वसिष्ठस्तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा वासिष्ठिकोऽध्यायः। अध्यायेषु किम्। वासिष्ठी ऋक् ॥ **पौरोडाशपुरोडाशात्ष्ठन्** ।४।३।७०॥ पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः पुरोडाशः स एव पौरोडाशः ततः ष्ठन्। पौरोडाशिकः। पुरोडाशिकः ॥ **छन्दसो यदणौ** ।४।३।७१॥ छन्दस्यः। छान्दसः ॥ **द्व्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्ठक्** ।४।३।७२॥ द्व्यच्, ऐष्टिकः। पाशुकः। ऋत्, चातुर्होतृकः। ब्राह्मणिकः। आर्चिकः। इत्यादि ॥ **अणृगयनादिभ्यः** ।४।३।७३॥ ठञादेरप-

---

१ अध्यात्म, अधिदेव, अधिभूत, इहलोक, परलोक। **इत्यध्यात्मादिराकृतिगणः** ॥ २ अनुशतिक, अनुहोड, अनुसंवरण, अनुसंवत्सर, अङ्गारवेणु, असिहत्य, अस्यहत्य, अस्यहेति, वध्योग, पुष्करसद्, अनुहरत्, कुरुकत, कुरुपञ्चाल, उदकशुद्ध, इहलोक, परलोक, सर्वलोक, सर्वपुरुष, सर्वभूमि, प्रयोग, परस्त्री, राजपुरुषात् ष्यञि, सूत्रनड। **आकृतिगणोऽयम्**। तेन—अधिगम, अधिभूत, अधिदेव, चतुर्विद्या इत्यादि। **इत्यनुशतिकादिः** ॥ ३ ऋगयन, पदव्याख्यान, छन्दोमान, छन्दोभाषा, छन्दोविचिति, न्याय, पुनरुक्त, निरुक्त, व्याकरण, निगम, वास्तुविद्या, क्षत्रविद्या, अङ्गविद्या, विद्या, उत्पात, उत्पाद, उद्याव, संवत्सर, उपनिषद्, मुहूर्त, निमित्त, शिक्षा, भिक्षा। **इत्यृगयनादिः** ॥

वादः । आर्गयनः । औपनिषदः । वैयाकरणः । **तत आगतः** ।४।३।७४ ॥ स्रुघ्नादागतः स्रौघ्नः ॥ **ठगायस्थानेभ्यः** ।४।३।७५ ॥ शुल्कशालाया आगतः शौल्कशालिकः ॥ **शुण्डिकादिभ्योऽण्**[1] ।४।३।७६ ॥ आयस्थानठकश्छादीनां चापवादः । शुण्डिकादागतः शौण्डिकः । कार्कणः । तैर्थः ॥ **विद्यायोनिसंबन्धेभ्यो वुञ्** ।४।३।७७ ॥ औपाध्यायकः । पैतामहकः ॥ **ऋतष्ठञ्** ।४।३।७८ ॥ वुञोऽपवादः । हौतृकम् । भ्रातृकम् ॥ **पितुर्यच्च** ।४।३।७९ ॥ चाट्ठञ् । रीङ् ऋतः । यस्येति लोपः । पित्र्यम् । पैतृकम् ॥ **गोत्रादङ्कवत्** ।४।३।८० ॥ विदेभ्य आगतं वैदम् । गार्गम् । दाक्षम् । औपगवकम् । **नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम्** ।७।३।३० ॥ नञः परेषां शुच्यादिपञ्चानामादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा ञिदादौ परे । आशौचम् । अशौचम् । आनैश्वर्यम् । अनैश्वर्यम् । आक्षैत्रज्ञम् । अक्षैत्रज्ञम् । आकौशलम् अकौशलम् । आनैपुणम् । अनैपुणम् ॥ **हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः** ।४।३।८१ ॥ समादागतं समरूप्यम् । विषमरूप्यम् । पक्षे गहादित्वाच्छः । समीयम् । विषमीयम् । देवदत्तरूप्यम् । देवदत्तीयम् । दैवदत्तम् ॥ **मयट् च** ।४।३।८२ ॥ सममयम् विषममयम् । देवदत्तमयम् ॥ **प्रभवति** । ४।३।८३ ॥ तत इत्येव । हिमवतः प्रभवति हैमवती गङ्गा ॥ **विदूराञ्ञ्यः** ।४।३।८४॥ विदूरात्प्रभवति वैदूर्यो मणिः ॥ **तद्गच्छति पथिदूतयोः** ।४।३।८५ ॥ स्रुघ्नं गच्छति स्रौघ्नः पन्था दूतो वा ॥ **अभिनिष्क्रामति द्वारम्** ।४।३।८६ ॥ तदित्येव । स्रुघ्नमभिनिष्क्रामति स्रौघ्नं कान्यकुब्जद्वारम् ॥ **अधिकृत्य कृते ग्रन्थे** ।४।३।८७॥ तदित्येव ॥ शारीरकमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शारीरकीयः । शारीरकं भाष्यमिति त्वभेदोपचारात् ॥ **शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः**[2] ।४।३।८८ ॥ शिशूनां क्रन्दनं शिशुक्रन्दः तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शिशुक्रन्दीयः । यमस्य सभा यमसभम् । क्लीबत्वं निपातनात् । यमसभीयः । किरातार्जुनीयम्[3] । इन्द्रजननादिराकृतिगणः । इन्द्रजननीयम् । विरुद्धभोजनीयम् ॥ **सोऽस्य निवासः** ।४।३।८९ ॥ स्रुघ्नो निवासोऽस्य स्रौघ्नः ॥ **अभिजनश्च** । ४।३।९० ॥ स्रुघ्नोऽभिजनोऽस्य स्रौघ्नः । यत्र स्वयं वसति स निवासः । यत्र पूर्वैरुषितं सोऽभिजन इति विवेकः ॥ **आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते** ।४।३।९१ ॥ पर्वतवाचिनः प्रथमान्तादभिजनशब्दादस्येत्यर्थे छः स्यात् । हृद्गोलः पर्वतोऽभिजनो येषामायुधजीविनां ते हृद्गोलीयाः । आयुधेति किम् । ऋक्षोदः पर्वतोऽभिजनो येषां ते आर्क्षोदा द्विजाः ॥ **शण्डि-**

---

१ शुण्डिक, कृकण, कृपण, स्थण्डिल, उदपान, उपल, तीर्थ, भूमि, तृण, पर्ण । इति **शुण्डिकादिः** ॥ २ इन्द्रजनन, प्रद्युम्नागमन, सीतान्वेषण, विरुद्धभोजन । इति **इन्द्रजननादिराकृतिगणः** ॥ ३ द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ * ॥ दैवासुरम् । राक्षोसुरम् । गौणमुख्यम् ॥ ४ शण्डिक, सर्वसेन, सर्वकेश, शक, शट, रक, शङ्ख, बोध । इति **शण्डिकादिः** ॥

कादिभ्यो ञ्यः ।४।३।९२ ॥ शण्डिकोऽभिजनोऽस्य शाण्डिक्यः ॥ **सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ ।४।३।९३ ॥** सिन्ध्वादिभ्योऽण् तक्षशिलादिभ्योऽञ् स्यादुक्तेऽर्थे । सैन्धवः । तक्षशिला नगरी अभिजनोऽस्य ताक्षशिलः ॥ **तूदीशलातुरवर्मतीकूचवारालड्ढक्छण्ढञ्यकः ।४।३।९४ ॥** तूदी अभिजनोऽस्य तौदेयः । शालातुरीयः । वार्मतेयः । कौचवार्यः ॥ **भक्तिः ।४।३।९५ ॥** सोऽस्येत्यनुवर्तते । भज्यते सेव्यते इति भक्तिः । स्रुघ्नो भक्तिरस्य स्रौघ्नः ॥ **अचित्तादेशकालाट्ठक् ।४।३।९६ ॥** अपूपा भक्तिरस्य आपूपिकः । पायसिकः । अचित्तात्किम् । दैवदत्तः । अदेशात्किम् । स्रौघ्नः । अकालात्किम् । ग्रैष्मः ॥ **महाराजाट्ठञ् ।४।३।९७ ॥** माहाराजिकः ॥ **वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ।४।३।९८ ॥** वासुदेवकः । अर्जुनकः ॥ **गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् ।४।३।९९ ॥** अणोपवादः । परत्वाद्वृद्धाच्छं बाधते । ग्लुचुकायनिर्भक्तिरस्य ग्लौचुकायनकः । नाकुलकः । बहुलग्रहणान्नेह । पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः ॥ **जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने ।४।३।१०० ॥** जनपदस्वामिवाचिनां बहुवचने जनपदवाचिनां समानश्रुतीनां जनपदवत्सर्वं स्यात्प्रत्ययः प्रकृतिश्च । जनपदतदवध्योश्चेति प्रकरणे ये प्रत्यया उक्तास्तेऽत्रातिदिश्यन्ते । अङ्गा जनपदो भक्तिरस्याङ्गकः । अङ्गाः क्षत्रिया भक्तिरस्याङ्गकः । जनपदिनां किम् । पञ्चाला ब्राह्मणा भक्तिरस्य पाञ्चालः । जनपदेनेति किम् । पौरवो राजा भक्तिरस्य पौरवीयः ॥ **तेन प्रोक्तम् ।४।३।१०१ ॥** पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् ॥ **तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण् ।४।३।१०२ ॥** छन्दोब्राह्मणानीति तद्विषयता । तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते तैत्तिरीयाः ॥ **काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः ।४।३।१०३ ॥** काश्यपेन प्रोक्तमधीयते काश्यपिनः ॥ **कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च ।४।३।१०४ ॥** कलाप्यन्तेवासिभ्यः, हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हारिद्रविणः । वैशम्पायनान्तेवासिभ्य आलम्बिनः ॥ **पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ।४।३।१०५ ॥** तृतीयान्तात्प्रोक्तार्थे णिनिः स्यात् यत्प्रोक्तं पुराणप्रोक्ताश्चेद्ब्राह्मणकल्पास्ते भवन्ति । पुराणेन चिरन्तनेन मुनिना प्रोक्ताः । भल्लु, भाल्लविनः । शाट्यायन, शाट्यायनिनः । कल्पे, पिङ्गेन प्रोक्तः पैङ्गी कल्पः । पुराणेति किम् । याज्ञवल्कानि ब्राह्मणानि । आश्मरथः कल्पः । अणि आपत्यस्येति यलोपः ॥ **शौनकादिभ्यश्छन्दसि ।४।३।१०६ ॥** छन्द-

---

१ सिन्धु, वर्णु, मधुमत्, कम्बोज, साल्व, कश्मीर, गन्धार, किष्किन्धा, उरसा, दरद, गन्दिका । इति **सिन्ध्वादिः** ॥ २ तक्षशिला, वत्सोद्धरण, कैर्मेदुर, ग्रामणी, छगल, क्रोष्टुकर्ण, सिंहकर्ण, संकुचित, किंनर, काण्डधार, पर्वत, अवसान, बर्बर, कंस । इति **तक्षशिलादिः** ॥ ३ सर्वत्रासा सर्वं वात्र वसतीति वासुः । बाहुलकादुण्, स चासौ देवश्च वासुदेवः । तेन गोत्रक्षत्रियाख्याभावाद्वुनो विधानं सार्थकम् ॥ ४ कण्वादिभ्य इत्यण् ॥ **कण्वादिर्गर्गाद्यन्तर्गणः** ॥ ५ शौनक, वाजसनेय, शार्ङ्गरव, शापेय, शाष्पेय, खाडायन, स्तम्भ, स्कन्ध, देवदर्शन, रज्जुभार, रज्जुकण्ठ, कठशाठ, कषाय, तल, दण्ड, पुरुषांसक, अश्वपेज । इति **शौनकादिः** ॥

स्यभिधेये एभ्यो णिनिः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः ॥ **कठचरकाल्लुक् ।४।३।१०७॥** आभ्यां प्रोक्तप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । चरकाः ॥ **कलापिनोऽण् ।४।३।१०८ ॥** कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः ॥ नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकौथुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्मसुपर्वणामुपसंख्यानाट्टिलोपः ॥ **छगलिनो ढिनुक् ।४।३।१०९ ॥** छगलिना प्रोक्तमधीयते छागलेयिनः ॥ **पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः ।४।३।११० ॥** पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते पाराशरिणो भिक्षवः । शैलालिनो नटाः ॥ **कर्मन्दकृशाश्वादिनिः ।४।३।१११ ॥** भिक्षुनटसूत्रयोरित्येव । कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दिनो भिक्षवः । कृशाश्विनो नटाः ॥ **तेनैकदिक् ।४।३।११२ ॥** सुदाम्ना अद्रिणा एकदिक् सौदामनी ॥ **तसिश्च ।४।३।११३ ॥** स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । पीलुमूलेन एकदिक् पीलुमूलतः ॥ **उरसो यच्च ।४।३।११४ ॥** चात्तसिः । अणोऽपवादः । उरसा एकदिक् । उरस्यः । उरस्तः ॥ **उपज्ञाते ।४।३।११५ ॥** तेनेत्येव । पाणिनिना उपज्ञातं पाणिनीयम् ॥ **कृते ग्रन्थे ।४।३।११६ ॥** वररुचिना कृतो वाररुचो ग्रन्थः ॥ **संज्ञायाम् ।४।३।११७ ॥** तेनेत्येव । अग्रन्थार्थमिदम् । मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकं मधु ॥ **कुलालादिभ्यो वुञ् ।४।३।११८ ॥** तेन कृते संज्ञायाम् । कुलालेन कृतं कौलालकम् । वारुडकम् ॥ **क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् ।४।३।११९ ॥** तेन कृते संज्ञायाम् । क्षुद्राभिः कृतं क्षौद्रम् । भ्रामरम् । वाटरम् । पादपम् ॥ **तस्येदम् ।४।३।१२० ॥** उपगोरिदमौपगवम् ॥ वहेस्तुरणिट् च * ॥ संवोढुः स्वं सांवहित्रम् ॥ अग्नीधः शरणे रण् भं च * ॥ अग्निमिन्धे अग्नीत् तस्य स्थानमाग्नीध्रम् । तात्थ्यात्सोऽप्याग्नीध्रः ॥ समिधामाधाने षेण्यण् * ॥ सामिधेन्यो मन्त्रः । सामिधेनी ऋक् ॥ **रथाद्यत् ।४।३।१२१ ॥** रथ्यं चक्रम् ॥ **पत्त्रपूर्वादञ् ।४।३।१२२ ॥** पत्त्रं वाहनम् । अश्वरथस्येदमाश्वरथम् ॥ **पत्त्राध्वर्युपरिषदश्च ।४।३।१२३ ॥** अञ् ॥ पत्त्राद्वाह्ये * ॥ अश्वस्येदं वहनीयमाश्वम् । आध्वर्यवम् । पारिषदम् ॥ **हलसीराट्ठक् ।४।३।१२४ ॥** हालिकम् । सैरिकम् ॥ **द्वन्द्वाद्वुन्वैरमैथुनिकयोः ।४।३।१२५ ॥** काकोलूकिका । कुत्सकुशिकिका । वैरे[3] देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः * ॥ दैवासुरम् ॥ **गोत्रचरणाद्वुञ् ।४।३।१२६ ॥** औपगवकम् । चरणाद्धर्माम्नाययोरिति वक्तव्यम् * ॥ काठकम् ॥ **सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण् ।४।३।१२७ ॥** घोषग्रहणमपि कर्तव्यम् * ॥ अञ्, बैदः, सङ्घोऽङ्को घोषो वा । बैदं, लक्षणम् । यञ्, गार्गः । गार्गम् । इञ्, दाक्षः । दाक्षम् । परंपरासंबन्धोऽङ्कः साक्षात्तु लक्षणम् ॥ **शाकलाद्वा ।४।३।१२८ ॥** अण् वोक्तेऽर्थे ।

---

१ छन्दसि किम् । शौनकीया शिक्षा । अस्य वेदमात्रविषयकत्वमित्युक्तिर्भ्रान्त्या कलापीतिसूत्रभाष्यविरोधात् ।

२ कुलाल, वरुड, चण्डाल, निषाद, कर्मार, सेना, सिरिन्ध्र, देवराज, परिषद्, वधू, मधु, रुरु, रुद्र, अनडुह्, ब्रह्मन्, कुम्भकार, श्वपाक । इति **कुलालादिः** ॥

३ अत्र द्वन्द्वे इति पाठो लेखकप्रमादात्, मैथुनिकायामतिव्याप्तेर्भाष्ये वैरशब्दस्य दर्शनाच्च ॥

पक्षे चरणत्वाद्वुञ् । शकलेन प्रोक्तमधीयते शाकलास्तेषां सङ्घोऽङ्को घोषो वा शाकलः । शाकलकः । लक्षणे क्लीबता ॥ **छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः** ।४।३।१२९ ॥ छन्दोगानां धर्म आम्नायो वा छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । याज्ञिक्यम् । बाह्वृच्यम् । नाट्यम् ॥ चरणाद्धर्माम्नाययोरित्युक्तं तत्साहचर्यान्नटशब्दादपि तयोरेव ॥ **न दण्डमाणवान्तेवासिषु** ।४।३।१३० ॥ दण्डप्रधाना माणवा दण्डमाणवास्तेषु शिष्येषु च वुञ् न स्यात् । दाक्षाः दण्डमाणवाः शिष्या वा ॥ **रैवतिकादिभ्यश्छः** ।४।३।१३१ ॥ तस्येदमित्यर्थे । वुञोऽपवादः । रैवतिकीयः । बैजवापीयः ॥ कौपिञ्जलहास्तिपदादण्वाच्यः * ॥ कुपिञ्जलस्यापत्यम् इहैव निपातनादण् तदन्तात्पुनरण् । कौपिञ्जलः । गोत्रवुञोऽपवादः । हस्तिपादस्यापत्यं हस्तिपदस्तस्यायं हास्तिपदः ॥ **आथर्वणिकस्येकलोपश्च** ।४।३।१३३ ॥ अण् स्यात् । आथर्वणिकस्यायमाथर्वणः धर्म आम्नायो वा । चरणाद्वुञोऽपवादः ॥

इत्याद्याः शैषिकाः ॥

तस्य विकारः ।४।३।१३४ ॥ अश्मनो विकारे टिलोपो वक्तव्यः * ॥ अश्मनो विकार आश्मः । भास्मनः । मार्तिकः ॥ **अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः** ।४।३।१३५ ॥ चाद्विकारे । मयूरस्यावयवो विकारो वा मायूरः । मौर्वं काण्डं भस्म वा । पैप्पलम् ॥ **बिल्वादिभ्योऽण्** ।४।३।१३६ ॥ बैल्वम् ॥ **कोपधाच्च** ।४।३।१३७ ॥ अण् । अञोऽपवादः । तर्कु, तार्कवम् । तैत्तिडीकम् ॥ **त्रपुजतुनोः षुक्** ।४।३।१३८ ॥ आभ्यामण् स्याद्विकारे एतयोः षुगागमश्च । त्रापुषम् । जातुषम् ॥ **ओरञ्** ।४।३।१३९ ॥ दैवदारवम् । भाद्रदारवम् ॥ **अनुदात्तादेश्च** ।४।३।१४० ॥ दाधित्थम् । कापित्थम् ॥ **पलाशादिभ्यो वा** ।४।३।१४१ ॥ पालाशम् । कारीरम् ॥ **शम्याः ष्लञ्** ।४।३।१४२ ॥ शामीलं भस्म । षित्वान्ङीष् । शामीली स्रुक् ॥ **मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः** ।४।३।१४३ ॥ प्रकृतिमात्रान्मयड्वा स्याद्विकारावयवयोः । अश्ममयम् । आश्मनम् । अभक्ष्येत्यादि किम् । मौद्गः सूपः । कार्पासमाच्छादनम् ॥ **नित्यं वृद्धशरादिभ्यः** ।४।३।१४४ ॥ आम्रमयम् । शरमयम् ॥ एकाचो नित्यम् * ॥ त्वङ्मयम् । वाङ्मयम् । कथं तर्हि आप्यमम्मयमिति । तस्येदमित्यण्णन्तात्स्वार्थे ष्यञ् ॥ **गोश्च पुरीषे** ।४।३।१४५ ॥ गोः पुरीषं गोमयम् ॥ **पिष्टाच्च** ।४।३।१४६ ॥ मयट् स्याद्विकारे । पिष्टमयं भस्म । कथं पैष्टी सुरेति । सामान्यविवक्षायां तस्येदमित्यण् ॥ **संज्ञायां कन्** ।४।३।१४७ ॥ पिष्टादित्येव । पिष्टस्य विकारविशेषः पिष्टकः । पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात् ।

---

१ रैवतिक, स्वापिशि, क्षैमवृद्धि, गौरग्रीवि, औदवापि, बैजवापि । इति **रैवतिकादिः** ॥ २ इदं वार्तिकं सूत्रेषु कैश्चित्प्रक्षिप्तम् ॥ ३ बिल्व, व्रीहि, काण्ड, मुद्ग, मसूर, गोधूम, इक्षु, वेणु, गवेधुका, कार्पासी, पाटली, कर्कन्धू, कुटीर । इति **बिल्वादिः** ॥ ४ पलाश, खदिर, शिंशपा, स्पन्दन, पुलाक, करीर, शिरीष, यवास, विकङ्कत । इति **पलाशादिः** ॥ ५ शर, दर्भ, मृत्, कुटी, तृण, सोम, बल्वज । इति **शरादिः** ॥

व्रीहेः पुरोडाशे ।४।३।१४८ ॥ मयट् स्यात् । बिल्वाद्यणोऽपवादः । व्रीहिमयः पुरोडाशः । व्रैहमन्यत् ॥ **असंज्ञायां तिलयवाभ्याम्** ।४।३।१४९ ॥ तिलमयम् । यवमयम् । संज्ञायां तु तैलम् । यावकः ॥ **तालादिभ्योऽण्** ।४।३।१५२ ॥ अञ्मयटोरपवादः । तालाद्धनुषि * ॥ तालं धनुः । अन्यत्तालमयम् । ऐन्द्रायुधम् ॥ **जातरूपेभ्यः परिमाणे** ।४।३।१५३ ॥ अण् । बहुवचनात्पर्यायग्रहणम् । हाटकः तापनीयः सौवर्णो वा निष्कः । परिमाणे किम् । हाटकमयी यष्टिः ॥ **प्राणिरजतादिभ्योऽञ्** ।४।३।१५४ ॥ शौकम् । बाकम् । राजतम् ॥ **ञितश्च तत्प्रत्ययात्** ।४।३।१५५ ॥ ञितो विकारावयवप्रत्ययस्तदन्तादञ् स्यात्तयोरेवार्थयोः । मयटोऽपवादः । शामीलस्य शामीलम् । दाधित्थस्य दाधित्थम् । कापित्थम् । ञितः किम् । बैल्वमयम् ॥ **क्रीतवत्परिमाणात्** ।४।३।१५६ ॥ प्राग्वहतेष्ठगित्यारभ्य क्रीतार्थे ये प्रत्यया येनोपाधिना परिमाणाद्विहितास्ते तथैव विकारेऽतिदिश्यन्ते । अणादीनामपवादः । निष्केण क्रीतं नैष्किकम् । एवं निष्कस्य विकारोऽपि नैष्किकः । शतस्य विकारः शत्यः । शतिकः ॥ **उष्ट्राद्वुञ्** ।४।३।१५७ ॥ प्राण्यञोऽपवादः । औष्ट्रकः ॥ **उमोर्णयोर्वा** ।४।३।१५८ ॥ औमम् । औमकम् । और्णम् । और्णकम् । वुञभावे यथाक्रममणञौ ॥ **एण्या ढञ्** ।४।३।१५९ ॥ ऐणेयम् । एणस्य तु ऐणम् ॥ **गोपयसोर्यत्** ।४।३।१६० ॥ गव्यम् । पयस्यम् ॥ **द्रोश्च** ।४।३।१६१ ॥ द्रुर्वृक्षस्तस्य विकारोऽवयवो वा द्रव्यम् ॥ **माने वयः** ।४।३।१६२ ॥ द्रोरित्येव । द्रुवयम् । यौतवं द्रुवयं पाय्यमिति मानार्थकं त्रयम् ॥ **फले लुक्** ।४।३।१६३ ॥ विकारावयवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् फले । आमलक्याः फलमामलकम् ॥ **प्लक्षादिभ्योऽण्** ।४।३।१६४ ॥ विधानसामर्थ्यान्न लुक् । प्लाक्षम् ॥ **न्यग्रोधस्य च केवलस्य** ।७।३।५ ॥ अस्य न वृद्धिरैजागमश्च । नैयग्रोधम् ॥ **जम्ब्वा वा** ।४।३।१६५ ॥ जम्बूशब्दात्फलेऽण् वा स्यात् । जाम्बवम् । पक्षे ओरञ् तस्य लुक् जम्बु ॥ **लुप् च** ।४।३।१६६ ॥ जम्ब्वाः फलप्रत्ययस्य लुप् वा स्यात् । लुपि युक्तवत् । जम्ब्वाः फलं जम्बूः ॥ फलपाकशुषामुपसंख्यानम् * ॥ व्रीहयः । मुद्गाः ॥ पुष्पमूलेषु बहुलम् * ॥ मल्लिकायाः पुष्प मल्लिका । जात्याः पुष्पं जाती । विदार्या मूलं विदारी । बहुलग्रहणान्नेह । पाटलानि पुष्पाणि । साल्वानि मूलानि । बाहुलकात्क्वचिल्लुक् । अशोकम् । करवीरम् ॥ **हरीतक्यादिभ्यश्च** ।४।३।१६७ ॥ एभ्यः फलप्रत्ययस्य लुप्स्यात् । हरीतक्यादीनां लिङ्गमेव प्रकृतिवत् । हरी-

---

१ तालाद्धनुषि । बार्हिण, इन्द्रालिश, इन्द्रादश, इन्द्रायुध, चय, श्यामक, पीयूक्षा । इति **तालादिः** ॥ २ रजत, सीस, लोह, उदुम्बर, नीप, दारु, रोहीतक, बिभीतक, पीतदारु, तीव्रदारु, त्रिकण्टक, कण्टकारी । इति **रजतादिः** ॥ ३ प्लक्ष, न्यग्रोध, इङ्गुदी, अश्वत्थ, शिग्रु, रुरु, कक्षतु, बृहती इति **प्लक्षादिः** ॥ ४ फलपाकेन ये शुष्यन्ति व्रीह्यादयस्तद्वाचिनामित्यर्थः ॥ ५ हरीतकी, कोशातकी, नखरजनी, शष्कण्डी, दाडी, दोडी, श्वेतपाकी, अर्जुनपाकी, द्राक्षा, काला, ध्वाङ्क्षा, गर्भीका कण्टकारिका, पिप्पली, चिञ्चा, शेफालिका । इति **हरीतक्यादिः** ॥

तक्याः फलानि हरीतक्यः ॥ **कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक् च ।४।३।१६८ ॥** कंसीयपरशव्यशब्दाभ्यां यञञौ स्तश्छयतोश्च लुक् । कंसाय हितं कंसीयम्, तस्य विकारः कांस्यम् । परशवे हितं परशव्यम्, तस्य विकारः पारशवः ॥

॥ इति प्राग्दीव्यतीयाः समाप्ताः ॥

प्राग्वहतेष्ठक् ।४।४।१ ॥ तद्वहतीत्यतः प्राक् ठगधिक्रियते ॥ तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् * ॥ मा शब्दः कारि इति य आह स माशब्दिकः ॥ **स्वागतादीनां च ।७।३।७ ॥** ऐच् न स्यात् । स्वागतमित्याह स्वागतिकः । स्वाध्वरिकः । स्वङ्गस्यापत्यं स्वाङ्गिः । व्यङ्गस्यापत्यं व्याङ्गिः । व्यडस्यापत्यं व्याडिः ॥ व्यवहारेण चरति व्यावहारिकः । स्वपतौ साधु स्वापतेयम् ॥ आहौ प्रभूतादिभ्यः * ॥ प्रभूतमाह प्राभूतिकः ॥ पार्याप्तिकः ॥ पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः * ॥ सुस्नातं पृच्छति सौस्नातिकः । सौखशायनिकः । अनुशतिकादिः ॥ गच्छतौ परदारादिभ्यः * ॥ पारदारिकः । गौरुतल्पिकः ॥ **तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ।४।४।२ ॥** अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः । अभ्र्या खनति आभ्रिकः । अक्षैर्जयति आक्षिकः । अक्षैर्जितमाक्षिकम् ॥ **संस्कृतम् ।४।४।३ ॥** दध्ना संस्कृतं दाधिकम् । मारीचिकम् ॥ **कुलत्थकोपधादण् ।४।४।४ ॥** ठकोऽपवादः । कुलत्थैः संस्कृतं कौलत्थम् । तैत्तिडीकम् ॥ **तरति ।४।४।५ ॥** उडुपेन तरति औडुपिकः ॥ **गोपुच्छाट्ठञ् ।४।४।६ ॥** गौपुच्छिकः ॥ **नौद्व्यचष्ठन् ।४।४।७ ॥** नाविकः । घटिकः । बाहुभ्यां तरति बाहुका स्त्री ॥ **चरति ।४।४।८ ॥** तृतीयान्ताद्गच्छति भक्षयतीत्यर्थयोष्ठक् स्यात् । हस्तिना चरति हास्तिकः । शाकटिकः । दध्ना भक्षयति दाधिकः ॥ **आकर्षात् ष्ठल् ।४।४।९ ॥** आकर्षो निकषोपलः । आकषादिति पाठान्तरम् । तेन चरति आकर्षिकः । षित्त्वान्ङीष् । आकर्षिकी ॥ **पर्पादिभ्यः ष्ठन् ।४।४।१० ॥** पर्पेण चरति पर्पिकः । पर्पिकी । येन पीठेन पङ्गवश्चरन्ति स पर्पः । अश्विकः । रथिकः ॥ **श्वगणाट्ठञ्च ।४।४।११ ॥** चात् ष्ठन् ॥ **श्वादेरिञि ।७।३।८ ॥** ऐच् न । श्वभस्त्रस्यापत्यं श्वाभस्त्रिः । श्वादंष्ट्रिः । तदादिविधौ चेदमेव ज्ञापकम् ॥ इकारादाविति वाच्यम् * ॥ श्वगणेन चरति श्वागणिकः । श्वागणिकी । श्वगणिकः । श्वगणिकी ॥ **पदान्तस्यान्यतरस्याम् ।७।३।९ ॥** श्वादेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्यैज्वा । श्वापदस्येदं श्वापदम् । शौवापदम् ॥ **वेतनादिभ्यो जीवति ।४।४।१२ ॥** वेतनेन जीवति वैतनिकः । धानुष्कः ॥ **वस्नक्रय-**

---

१ माशब्द, नित्यशब्द, कार्यशब्द । इति **माशब्दादिः** ॥ २ स्वागत, स्वध्वर, स्वङ्ग, व्यङ्ग, व्यड, व्यवहार, स्वपति । इति **स्वागतादिः** ॥ ३ प्रभूत, पर्याप्त । इति प्रभूतादिः ॥ ४ सुस्नात, सुखरात्रि, सुखशयन । इति **सुस्नातादिः** ॥ ५ परदार, गुरुतल्प । इति **परदारादिः** । एते चत्वारोऽप्याकृतिगणाः ॥ ६ पर्प, अश्व, अश्वत्थ, रथ, जाल, व्याल, न्यास, पादः पच्च । इति **पर्पादिः** ॥ ७ वेतन, वाहान, अर्ध, वाहान, धनुष्, दण्ड, चाल, वेश, उपवेश, प्रेषण, उपबस्ति, सुख, शय्या, शक्ति, उपनिषद्, उपदेश, स्फिच्, पाद, उपस्थ, उपस्थान, उपहस्त । इति **वेतनादिः** ॥

विक्रयाट्ठन् ।४।४।१३ ॥ वस्नेन मूल्येन जीवति वस्निकः । क्रयविक्रयग्रहणं संघातविगृहीतार्थम् । क्रयविक्रयिकः । क्रयिकः । विक्रयिकः ॥ **आयुधाच्छ च ।४।४।१४ ॥** चाट्ठन् । आयुधेन जीवति आयुधीयः । आयुधिकः ॥ **हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ।४।४।१५ ॥** उत्सङ्गेन हरत्यौत्सङ्गिकः ॥ **भस्त्रादिभ्यः ष्ठन् ।४।४।१६ ॥** भस्त्रया हरति भस्त्रिकः । षित्त्वान्ङीष् । भस्त्रिकी ॥ **विभाषा विवधात् ।४।४।१७ ॥** विवधेन हरति विवधिकः । पक्षे ठक् । वैवधिकः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वीवधादपि ष्ठन् । वीवधिकः । विवधिकी । विवधवीवधशब्दौ उभयतोबद्धशिक्ये स्कन्धवाह्ये काष्ठे वर्तेते ॥ **अण् कुटिलिकायाः ।४।४।१८ ॥** कुटिलिका व्याधानां गतिविशेषः कर्मारोपकरणभूतं लोहं च । कुटिलिकया हरति मृगानङ्गारान्वा कौटिलिको व्याधः कर्मारश्च ॥ **निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः ।४।४।१९ ॥** अक्षद्यूतेन निर्वृत्तमाक्षद्यूतिकं वैरम् ॥ **क्त्रेर्मम्नित्यम् ।४।४।२०॥** क्त्रिप्रत्ययान्तप्रकृतिकात्तृतीयान्तान्निर्वृत्तेऽर्थे मप्स्यान्नित्यम् । कृत्या निर्वृत्तं कृत्रिमम् । पक्त्रिमम् ॥ भावप्रत्ययान्तादिमप् वक्तव्यः * ॥ पाकेन निर्वृत्तं पाकिमम् । त्यागिमम् ॥ **अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ ।४।४।२१ ॥** अपमित्येति ल्यबन्तम् । अपमित्य निर्वृत्तं आपमित्यकम् । याचितेन निर्वृत्तं याचितकम् ॥ **संसृष्टे ।४।४।२२ ॥** दध्ना संसृष्टं दाधिकम् ॥ **चूर्णादिनिः ।४।४।२३ ॥** चूर्णैः संसृष्टाश्चूर्णिनोऽपूपाः ॥ **लवणाल्लुक् ।४।४।२४ ॥** लवणेन संसृष्टो लवणः सूपः । लवणं शाकम् ॥ **मुद्गादण् ।४।४।२५ ॥** मौद्ग ओदनः ॥ **व्यञ्जनैरुपसिक्ते ।४।४।२६ ॥** ठक् । दध्ना उपसिक्तं दाधिकम् ॥ **ओजःसहोम्भसा वर्तते ।४।४।२७ ॥** ओजसा वर्तते औजसिकः शूरः । साहसिकश्चौरः । आम्भसिको मत्स्यः ॥ **तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् ।४।४।२८ ॥** द्वितीयान्तादस्माद्वर्तत इत्यस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् । क्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीया । प्रतीपं वर्तते प्रातीपिकः । आन्वीपिकः । प्रातिलोमिकः । आनुलोमिकः । प्रातिकूलिकः । आनुकूलिकः ॥ **परिमुखं च ।४।४।२९ ॥** परिमुखं वर्तते पारिमुखिकः । चात्पारिपार्श्विकः ॥ **प्रयच्छति गर्ह्यम् ।४।४।३० ॥** द्विगुणार्थं द्विगुणं तत्प्रयच्छति द्वैगुणिकः । त्रैगुणिकः । वृद्धेर्वृधुषिभावो वक्तव्यः * ॥ वार्धुषिकः ॥ **कुसीददशैकादशात् ष्ठन्ष्ठचौ ।४।४।३१ ॥** गर्ह्यार्थाभ्यामाभ्यामेतौ स्तः प्रयच्छतीत्यर्थे । कुसीदं वृद्धिस्तदर्थं द्रव्यं कुसीदं तत्प्रयच्छति कुसीदिकः । कुसीदिकी । एकादशार्थत्वादेकादश ते च ते वस्तुतो दश चेति विग्रहेऽकारः समासान्त इहैव सूत्रे निपात्यते । दशैकादशिकः । दशैकादशिकी । दशैकादशान्प्रयच्छतीत्युत्तमर्ण एवेहापि तद्धितार्थः ॥ **उञ्छति ।४।४।३२ ॥** बदराण्युञ्छति बादरिकः ॥ **रक्षति ।४।४।३३ ॥** समाजं रक्षति सामाजिकः ॥ **शब्ददर्दुरं करोति ।४।४।३४ ॥**

---

१ उत्सङ्ग, उडुप, उत्पट, उत्पूत, उत्पन्न, पिटक, पिटाक । **इत्युत्सङ्गादिः** ॥ २ भस्त्रा, भरट, भरण, शीर्षभार, शीर्षेभार, अंसभार, अंसेभार । **इति भस्त्रादिः** ॥ ३ अक्षद्यूत, जानुप्रहृत, जङ्घाप्रहृत, जङ्घाप्रहृत, पादस्वेदन, कण्टकमर्दन, गतानुगत, गतागत, यातोपयात, अनुगत । **इत्यक्षद्यूतादिः** ॥

शब्दं करोति शाब्दिकः । दार्दुरिकः ॥ **पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति ।४।४।३५ ॥ स्वरूपस्य** पर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणम् । मत्स्यपर्यायेषु मीनस्यैव । पक्षिणो हन्ति पाक्षिकः । शाकुनिकः । मायूरिकः । मात्स्यिकः । मैनिकः । शाकुलिकः । मार्गिकः । हारिणिकः । सारङ्गिकः ॥ **परिपन्थं च तिष्ठति ।४।४।३६ ॥** अस्माद्द्वितीयान्तात्तिष्ठति हन्ति चेत्यर्थे ठक् स्यात् । पन्थानं वर्जयित्वा व्याप्य वा तिष्ठति पारिपन्थिकश्चौरः । परिपन्थं हन्ति पारिपन्थिकः ॥ **माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ।४।४।३७ ॥** दण्डाकारो माथः पन्थाः दण्डमाथः । दण्डमाथं धावति दाण्डमाथिकः । पादविकः । आनुपदिकः ॥ **आक्रन्दाट्ठञ्च ।४।४।३८ ॥** अस्माट्ठञ् स्याच्चाट्ठक् धावतीत्यर्थे आक्रन्दं दुःखिनां रोदनस्थानं धावति आक्रन्दिकः ॥ **पदोत्तरपदं गृह्णाति ।४।४।३९ ॥** पूर्वपदं गृह्णाति पौर्वपदिकः । औत्तरपदिकः ॥ **प्रतिकण्ठार्थललामं च ।४।४।४० ॥** एभ्यो गृह्णात्यर्थे ठक् स्यात् । प्रतिकण्ठं गृह्णाति प्रातिकण्ठिकः । आर्थिकः । लालामिकः ॥ **धर्मं चरति ।४।४।४१ ॥** धार्मिकः ॥ अधर्माच्चेति वक्तव्यम् * ॥ आधर्मिकः ॥ **प्रतिपथमेति ठञ्च ।४।४।४२ ॥** प्रतिपथमेति प्रातिपथिकः ॥ **समवायान्समवैति ।४।४।४३ ॥** सामवायिकः । सामूहिकः[1] ॥ **परिषदो ण्यः ।४।४।४४ ॥** परिषदं समवैति पारिषद्यः ॥ **सेनाया वा ।४।४।४५ ॥** ण्यः स्यात्पक्षे ठक् । सैन्याः । सैनिकाः ॥ **संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति ।४।४।४६ ॥** ललाटं पश्यति लालाटिकः सेवकः । कुक्कुटीशब्देन तत्पाताह़ः स्वल्पदेशो लक्ष्यते ॥ कौक्कुटिको भिक्षुः ॥ **तस्य धर्म्यम् ।४।४।४७ ॥** आपणस्य धर्म्यमापणिकम् ॥ **अण् महिष्यादिभ्यः[2] ।४।४।४८ ॥** महिष्या धर्म्यं माहिषम् । याजमानम् ॥ **ऋतोऽञ् ।४।४।४९ ॥** यातुर्धर्म्यं यात्रम् ॥ नराच्चेति वक्तव्यम् * ॥ नरस्य धर्म्या नारी ॥ विशसितुरिड्लोपश्चाञ्च वक्तव्यः * ॥ विशसितुर्धर्म्यं वैशस्त्रम् ॥ विभाजयितुर्णिलोपश्चाञ्च वाच्यः * ॥ विभाजयितुर्धर्म्यं वैभाजित्रम् ॥ **अवक्रयः ।४।४।५० ॥** षष्ठ्यन्ताट्ठक् स्यादवक्रयेऽर्थे । आपणस्यावक्रय आपणिकः । राजग्राह्यं द्रव्यमवक्रयः ॥ **तदस्य पण्यम् ।४।४।५१ ॥** अपूपाः पण्यमस्य आपूपिकः ॥ **लवणाट्ठञ् ।४।४।५२ ॥** लावणिकः ॥ **किसरादिभ्यः[3] ष्ठन् ।४।४।५३ ॥** किसरं पण्यमस्य किसरिकः । षित्वान्ङीष् । किसरिकी । किसर, उशीर, नलद इत्यादि । किसरादयः सर्वे सुगन्धिद्रव्यविशेषवाचिनः ॥ **शलालुनोऽन्यतरस्याम् ।४।४।५४ ॥** ष्ठन्स्यात् पक्षे ठक् । शलालुकः । शलालुकी । शालालुकः । शालालुकी । शलालुः सुगन्धिद्रव्यविशेषः ॥ **शिल्पम् ।४।४।५५ ॥** मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः ॥ **मड्डुकझर्झरादणन्यतरस्याम् ।४।**

---

१ बहुवचनार्थनिर्देशोयं तदाह सामूहिक इति ॥ २ महिषी, प्रजापति, प्रजावती, प्रलेपिका, विलेपिका, अनुलेपिका, पुरोहित, मणिपाली, अनुचारक, होतृ, यजमान । **इति महिष्यादिः** ॥ ३ किसर (किनर), नरद, नलद, स्थागल, तगर, गुग्गुल, उशीर, हरिद्रा, हरिद्रु, पर्णी । **इति किसरादिः** ॥

४।५६ ॥ मड्डुकवादनं शिल्पमस्य माड्डुकः । माड्डुकिकः । झार्झरः । झार्झरिकः ॥ **प्रहरणम्** ।४।४।५७ ॥ तदस्येत्येव । असिः प्रहरणमस्य आसिकः । धानुष्कः ॥ **परश्वधाट्ठञ्च** ।४।४।५८ ॥ पारश्वधिकः ॥ **शक्तियष्ट्योरीकक्** ।४।४।५९ ॥ शाक्तीकः । याष्टीकः ॥ **अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः** ।४।४।६० ॥ तदस्येत्येव । अस्ति परलोकः इत्येवं मतिर्यस्य स आस्तिकः । नास्तीति मतिर्यस्य स नास्तिकः । दिष्टमिति मतिर्यस्य स दैष्टिकः ॥ **शीलम्** ।४।४।६१ ॥ अपूपभक्षणं शीलमस्य आपूपिकः ॥ **छत्रादिभ्यो णः** ।४।४।६२ ॥ गुरोर्दोषाणामावरणं छत्रं तच्छीलमस्य छात्रः ॥ **कार्मस्ताच्छील्ये** ।६।४।१७२ ॥ कार्म इति ताच्छील्ये णे टिलोपो निपात्यते । कर्मशीलः कार्मः । नस्तद्धित इत्येव सिद्धे अण्कार्थं ताच्छीलिके णेऽपि चौरी तापसीत्यादि सिद्धम् । ताच्छील्ये किम् । कार्मणः ॥ **कर्माध्ययने वृत्तम्** ।४।४।६३ ॥ प्रथमान्तात्षष्ठ्यर्थे ठक् स्यादध्ययने वृत्ता या क्रिया सा चेत्प्रथमान्तस्यार्थः । ऐकान्यिकः । यस्याध्ययने प्रवृत्तस्य परीक्षाकाले विपरीतोच्चारणरूपं स्खलितमेकं जातं सः ॥ **बह्वच्पूर्वपदाट्ठच्** ।४।४।६४ ॥ प्राग्विषये । द्वादशान्यानि कर्माण्यध्ययने वृत्तान्यस्य द्वादशान्यिकः । द्वादशापपाठा अस्य जाता इत्यर्थः ॥ **हितं भक्षाः** ।४।४।६५ ॥ अपूपभक्षणं हितमस्मै आपूपिकः ॥ **तदस्मै दीयते नियुक्तम्** ।४।४।६६ ॥ अग्रभोजनं नियतं दीयते अस्मै आग्रभोजनिकः ॥ **श्राणामांसौदनाट्टिठन्** ।४।४।६७ ॥ श्राणा नियुक्तं दीयतेऽस्मै श्राणिकः । श्राणिकी । मांसौदनग्रहणं संघातविगृहीतार्थम् । मांसौदनिकः । मांसिकः । ओदनिकः ॥ **भक्तादणन्यतरस्याम्** ।४।४।६८ ॥ पक्षे ठक् । भक्तमस्मै नियुक्तं दीयते भाक्तः । भाक्तिकः ॥ **तत्र नियुक्तः** ।४।४।६९ ॥ आकरे नियुक्त आकरिकः ॥ **अगारान्ताट्ठन्** ।४।४।७० ॥ देवागारे नियुक्तो देवागारिकः ॥ **अध्यायिन्यदेशकालात्** ।४।४।७१ ॥ निषिद्धदेशकालवाचकाट्ठक् स्यादध्येतरि । श्मशानेऽधीते श्माशानिकः । चतुर्दश्यामधीते चातुर्दशिकः ॥ **कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति** ।४।४।७२ ॥ तत्रेत्येव । वंशकठिने व्यवहरति वांशकठिनिकः । वंशा वेणवः कठिना यस्मिन्देशे स वंशकठिनस्तस्मिन्देशे या क्रिया यथानुष्ठेया तां तथैवानुतिष्ठतीत्यर्थः । प्रास्तारिकः । सांस्थानिकः ॥ **निकटे वसति** ।४।४।७३ ॥ नैकटिको भिक्षुः ॥ **आवसथात् ष्ठल्** ।४।४।७४ ॥ आवसथे वसति आवसथिकः । षित्वान्ङीष् । आवसथिकी । आकर्षात्पर्पादेर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च । आवसथात्किसरादेः षितः षडेते ठगधिकारे ॥ षडिति सूत्रषट्केन विहिता इत्यर्थः । प्रत्ययास्तु सप्त ॥

॥ इति ठकोऽवधिः समाप्तः ॥

---

१ **छत्र**, शिक्षा, प्ररोह, स्था, बुभुक्षा, चुरा, तितिक्षा, उपस्थान, कृषि, कर्मन्, **विश्वधा**, तपस्, सत्य, अनृत, विशिखा, भक्षा, उदस्थान, पुरोडा, विक्षा, चुक्षा, मन्द्र । इति **छत्रादिः** ॥

प्राग्घिताद्यत् ।४।४।७५ ॥ तस्मैहितमित्यतः प्राक् यदधिक्रियते ॥ **तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्** ।४।४।७६ ॥ रथं वहति रथ्यः । युग्यः । वत्सानां दमनकाले स्कन्धे यत् काष्ठमासज्यते स प्रासङ्गः । तं वहति प्रासङ्ग्यः ॥ **धुरो यड्ढकौ** ।४।४।७७ ॥ हलि चेति दीर्घे प्राप्ते ॥ **न भकुर्छुराम्** ।८।२।७९ ॥ भस्य कुर्छुरोश्चोपधाया दीर्घो न स्यात् । धुर्यः धौरेयः ॥ **खः सर्वधुरात्** ।४।४।७८ ॥ सर्वधुरां वहतीति सर्वधुरीणः ॥ **एकधुराल्लुक्च** ।४।४।७९ ॥ एकधुरां वहति एकधुरीणः । एकधुरः ॥ **शकटादण्** ।४।४।८० ॥ शकटं वहति शाकटो गौः ॥ **हलसीराट्ठक्** ।४।४।८१ ॥ हलं वहति हालिकः । सैरिकः ॥ **संज्ञायां जन्या** ।४।४।८२ ॥ जनी वधूः तां वहति प्रापयति जन्या ॥ **विध्यत्यधनुषा** ।४।४।८३ ॥ द्वितीयान्ताद्विध्यतीत्यर्थे यत्स्यान्न चेत्तत्र धनुः करणम् । पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः ॥ **धनगणं लब्धा** ।४।४।८४ ॥ तृन्नन्तमेतत् । धनं लब्धा धन्यः । गणं लब्धा गण्यः ॥ **अन्नाण्णः** ।४।४।८५ ॥ अन्नं लब्धा आन्नः ॥ **वशं गतः** ।४।४।८६ ॥ वश्यः परेच्छानुचारी ॥ **पदमस्मिन्दृश्यम्** ।४।४।८७ ॥ पद्यः कर्दमः । नातिशुष्क इत्यर्थः ॥ **मूलमस्याबर्हि** ।४।४।८८ ॥ आबर्हणमाबर्हः उत्पाटनं तदस्यास्तीत्याबर्हि । मूलमाबर्हि येषां ते मूल्या मुद्गाः ॥ **संज्ञायां धेनुष्या** ।४।४।८९ ॥ धेनुशब्दस्य षुगागमो यत् प्रत्ययश्च स्वार्थे निपात्यते संज्ञायाम् । धेनुष्या बन्धके स्थिता ॥ **गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः** ।४।४।९० ॥ गृहपतिर्यजमानस्तेन संयुक्तो गार्हपत्योऽग्निः ॥ **नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसम्मितेषु** ॥ ४।४।९१ ॥ नावा तार्यं नाव्यम् । वयसा तुल्यो वयस्यः । धर्मेण प्राप्यं धर्म्यम् । विषेण वध्यो विष्यः । मूलेन आनाम्यं मूल्यम् । मूलेन समो मूल्यः । सीतया संमितं सीत्यं क्षेत्रम् । तुलया संमितं तुल्यम् ॥ **धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते** ।४।४।९२ ॥ धर्मादनपेतं धर्म्यम् । पथ्यम् । अर्थ्यम् । न्याय्यम् ॥ **छन्दसो निर्मिते** ।४।४।९३ ॥ छन्दसा निर्मितं छन्दस्यम् । इच्छया कृतमित्यर्थः ॥ **उरसोण् च** ।४।४।९४ ॥ चाद्यत् । उरसा निर्मितः पुत्र औरसः । उरस्यः ॥ **हृदयस्य प्रियः** ४।४।९५ ॥ हृद्यो देशः । हृदयस्य हृल्लेखेति हृदादेशः ॥ **बन्धने चर्षौ** ।४।४।९६ ॥ हृदयशब्दात् षष्ठ्यन्ताद्बन्धने यत्स्याद्वेदेऽभिधेये । हृदयस्य बन्धनं हृद्यो वशीकरणमन्त्रः ॥ **मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु** ।४।४।९७ ॥ मतं ज्ञानं तस्य करणं भावः साधनं वा मत्यम् । जनस्य जल्पो जन्यः । हलस्य कर्षो हल्यः ॥ **तत्र साधुः** ।४।४।९८ ॥ अग्रे साधुः अग्र्यः । सामसु साधुः सामन्यः । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः । कर्मण्यः । शरण्यः ॥ **प्रतिजनादिभ्यः खञ्** ।४।४।९९ ॥ प्रतिजने साधुः प्रतिजनीनः । सांयुगीनः । सार्वजनीनः । वैश्वजनीनः ॥ **भक्ताण्णः** ।

---

१ प्रतिजन, इदंयुग, संयुग, समयुग, परयुग, परस्यकुल, अमुष्यकुल, सर्वजन, विश्वजन, महाजन, पञ्चजन । इति **प्रतिजनादिः** ॥

४।४।१०० ॥ भक्ते साधवो भाक्ताः शालयः ॥ **परिषदो ण्यः ।४।४।१०१ ॥** पारिषद्यः । परिषद इति योगविभागाण्णोऽपि । पारिषदः ॥ **कथादिभ्यष्ठक् ।४।४।१०२ ॥** कथायां साधुः काथिकः ॥ **गुडादिभ्यष्ठञ् ।४।४।१०३ ॥** गुडे साधुर्गौडिक इक्षुः । साक्तुका यवाः ॥ **पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् ।४।४।१०४ ॥** पथि साधु पाथेयम् । आतिथेयम् । वसनं वसतिस्तत्र साधुर्वासतेयी रात्रिः । स्वापतेयं धनम् ॥ **सभाया यः ।४।४।१०५ ॥** सभ्यः ॥ **समानतीर्थे वासी ।४।४।१०७ ॥** साधुरिति निवृत्तम् ॥ वसतीति वासी । समाने तीर्थे गुरौ वसतीति सतीर्थ्यः ॥ **समानोदरे शयित ओचोदात्तः ।४।४।१०८॥** समाने उदरे शयितः स्थितः समानोदर्यो भ्राता ॥ **सोदराद्यः ।४।४।१०९ ॥** सोदर्यः । अर्थः प्राग्वत् ॥

॥ इति प्राग्घितीयाः ॥

प्राक् क्रीताच्छः ।५।१।१ ॥ तेन क्रीतमित्यतः प्राक् छोऽधिक्रियते ॥ **उगवादिभ्यो यत् ।५।१।२ ॥** प्राक् क्रीतादित्येव । उवर्णान्ताद्गवादिभ्यश्च यत्स्याच्छस्यापवादः । नाभि नभं च * ॥ नभ्योऽक्षः । नभ्यमञ्जनम् । रथनाभावेवेदम् । शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वम् * ॥ शून्यम् । शुन्यम् । ऊधसोऽनङ् च * ॥ ऊधन्यः ॥ **कम्बलाच्च संज्ञायाम् ।५।१।३ ॥** यत्स्यात् । कम्बल्यमूर्णापलशतम् । संज्ञायां किम् । कम्बलीया ऊर्णा ॥ **विभाषा हविरपूपादिभ्यः ।५।१।४ ॥** आमिक्ष्यं दधि । आमिक्षीयम् । पुरोडाश्यास्तण्डुलाः पुरोडाशीयाः । अपूप्यम् । अपूपीयम् ॥ **तस्मै हितम् ।५।१।५ ॥** वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो गोधुक् । शङ्कवे हितं शङ्कव्यं दारु । गव्यम् । हविष्यम् ॥ **शरीरावयवाद्यत् ।५।१।६ ॥** दन्त्यम् । कण्ठ्यम् । नस् नासिकायाः ॥ नस्यम् । नाभ्यम् ॥ **ये च तद्धिते ।६।१।६१ ॥** यादौ तद्धिते परे शिरश्शब्दस्य शीर्षन्नादेशः स्यात् । शीर्षण्यः । तद्धिते किम् । शिर इच्छति शिरस्यति ॥ वा केशेषु * ॥ शीर्षण्याः शिरस्या वा केशाः । अचि शीर्ष इति वाच्यम् * ॥ अजादौ तद्धिते शिरसः शीर्षादेशः । स्थूलशिरस इदं स्थौलशीर्षम् ॥ **खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च ।५।१।७ ॥** खलाय हितं खल्यम् । यव्यम् । माष्यम् । तिल्यम् वृष्यम् । ब्रह्मण्यम् । चाद्रथ्या ॥ **अजाविभ्यां थ्यन् ।५।१।८ ॥** अजथ्या यूथिः । अविथ्या ॥ **आत्मन्विश्वजन-**

---

१ कथा, विकथा, विश्वकथा, संकथा, वितण्डा, कुष्ठविद्, जनवाद, जनेवाद, जनोवाद, वृत्ति, संग्रह, गुण, गण, आयुर्वेद । इति **कथादिः ॥** २ गुड, कुल्माष, सक्तु, अपूप, मांसौदन, इक्षु, वेणु, संग्राम, संघात, संक्राम, संवाह, प्रवास, निवास, उपवास । इति **गुडादिः ॥** ३ गो, हविस्, अक्षर, विष, बर्हिस्, अष्टका, स्खदा, युग, मेधा, स्रुच्, नाभि, नभं च, शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वं तत्संनियोगेन चान्तोदात्तत्वम्, ऊधसोऽनङ् च, कूप, खद, खर, दर, असुर, अध्वन्, क्षर, वेद, बीज, दीप्त । इति **गवादिः ॥** ४ अपूप, तण्डुल, अभ्यूष, अभ्योष, अवोष, अभ्येष, पृथुक, ओदन, सूप, पूप, किण्व, प्रदीप, मुसल, कटक, कर्णवेष्टक, इर्गल, अर्गल, अन्नविकारेभ्यश्च, यूप, स्थूणा, दीप, अश्व, पत्र । **इत्यपूपादिः ॥**

भोगोत्तरपदात्खः ।५।१।९ ॥ **आत्माध्वानौ खे** ।६।४।१६९ ॥ एतौ खे प्रकृत्या स्तः । आत्मने हितमात्मनीनम् । विश्वजनीनम् ॥ कर्मधारयादेवेष्यते * ॥ षष्ठीतत्पुरुषाद्बहुव्रीहेश्च छ एव । विश्वजनीयम् ॥ पञ्चजनादुपसंख्यानम् * ॥ पञ्चजनीनम् ॥ सर्वजनाट्ठञ् खश्च * ॥ सार्वजनिकः । सर्वजनीनः ॥ महाजनाट्ठञ् * ॥ महाजनिकः । मातृभोगीणः । पितृभोगीणः । राजभोगीणः ॥ आचार्यादणत्वं * ॥ आचार्यभोगीनः ॥ **सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ** ।५।१।१० ॥ सर्वाण्णो वेति वक्तव्यम् * ॥ सर्वस्मै हितं सार्वम् । सर्वीयम् ॥ पुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृतेषु * ॥ भाष्यकारप्रयोगात्तेनेत्यस्य द्वन्द्वमध्ये निवेशः । पुरुषस्य वधः पौरुषेयः । तस्येदमित्यणि प्राप्ते । पुरुषस्य विकारः पौरुषेयः । प्राणिरजतादिभ्योऽञ् इत्यञि प्राप्ते । समूहेऽप्यणि प्राप्ते । एकाकिनोऽपि परतः पौरुषेयवृता इवेति माघः । तेन कृते ग्रन्थेऽणि प्राप्ते अग्रन्थे तु प्रासादादावप्राप्त एवेति विवेकः । **माणवचरकाभ्यां खञ्** ।५।१।११ ॥ माणवाय हितं माणवीनम् । चारकीणम् ॥ **तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ** ।५।१।१२ ॥ विकृतिवाचकाच्चतुर्थ्यन्तात्तदर्थायां प्रकृतौ वाच्यायां छप्रत्ययः स्यात् । अङ्गारेभ्य एतानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि । प्राकारीया इष्टकाः । शङ्कव्यं दारु ॥ **छदिरुपधिबलेर्ढञ्** ।५।१।१३ ॥ छादिषेयाणि तृणानि । बालेयास्तण्डुलाः ॥ उपधिशब्दात्स्वार्थे इष्यते * ॥ उपधीयत इत्युपधिः रथाङ्गं तदेव औपधेयम् ॥ **ऋषभोपानहोर्ञ्यः** ।५।१।१४ ॥ छस्यापवादः । आर्षभ्यो वत्सः । औपानह्यो मुञ्जः । चर्मण्य- [illegible]मेव पूर्वविप्रतिषेधेन । औपानह्यं चर्म ॥ **चर्मणोऽञ्** ।५।१।१५ ॥ चर्मणो या विकृतिस्तद्वाचकादञ् स्यात् । वर्ध्रै इदं वार्ध्रं चर्म ॥ वारत्रं चर्म ॥ **तदस्य तदस्मिन् स्यादिति** ।५।१।१६ ॥ प्राकार आसामिष्टकानां स्यात्प्राकारीया इष्टकाः । प्रासादीयं दारु । प्राकारोऽस्मिन् स्यात् प्राकारीयो देशः । इतिशब्दो लौकिकीं विवक्षामनुसारयति । तेनेह न । प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति ॥ **परिखाया ढञ्** ।५।१।१७ ॥ पारिखेयी भूमिः ॥

॥ छयतोः पूर्णोऽवधिः ॥

प्राग्वतेष्ठञ् ।५।१।१८ ॥ तेन तुल्यमिति वतिं वक्ष्यति ततः प्राक् ठञधिक्रियते ॥ **आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक्** ।५।१।१९ ॥ तदर्हतीत्येतदभिव्याप्य ठञधिकारमध्ये ठञोऽपवादष्ठगधिक्रियते गोपुच्छादीन्वर्जयित्वा ॥ **असमासे निष्कादिभ्यः** ।५।१।२० ॥ आर्हादित्येतत्तेन क्रीतमिति यावत्सप्तदशसूत्र्यामनुवर्तते । निष्कादिभ्योऽसमासे ठक् स्यादार्हीयेष्वर्थेषु । नैष्किकम् । समासे तु ठञ् ॥ **परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः** ।७।३।१७ ॥ उत्तरपदवृद्धिः स्यात् ञिदादौ । परमनैष्किकः । असमासग्रह [illegible]ज्ञापकं भवति इतः प्राक् तदन्तविधिरिति । तेन । सुगव्यम् । यवापूप्य-

---

१ तस्मै हितमित्यर्थे तु पुरुषात् छ एवेति बोध्यम् ॥ २ निष्क, पण, पाद, माष, वाह, द्रोण, षष्टि । इति निष्कादिः ॥

मित्यादि ॥ इत ऊर्ध्वं तु संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणं प्राग्वतेरिष्यते तच्चालुकि ॥ पारायणिकः । द्वैपारायणिकः । अलुकीति किम् । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीते शूर्पादञ् मा भूत् । किं तु ठञ् । द्विशौर्पिकम् ॥ **अर्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा ।७।३।२६ ॥** अर्धात्परिमाणवाचकस्योत्तरपदस्यादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा ञिति णिति किति च । अर्धद्रोणेन क्रीतम् आर्धद्रौणिकम् । अर्धद्रौणिकम् ॥ **नातः परस्य ।७।३।२७ ॥** अर्धात्परस्य परिमाणाकारस्य वृद्धिर्न पूर्वपदस्य तु वा ञिदादौ । अर्धप्रस्थिकम् । आर्धप्रस्थिकम् । अतः किम् । आर्धकौडविकम् । तपरः किम् । अर्धखार्यां भवा अर्धखारी । अर्धखारीभार्य इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावनिषेधो न स्यात् ॥ **शताच्च ठन्यतावशते ।५।१।२१ ॥** शतेन क्रीतं शतिकम् । शत्यम् । अशते किम् । शतं परिमाणमस्य शतकः सङ्घः । इह प्रत्ययार्थो वस्तुतः प्रकृत्यर्थान्न भिद्यते । तेन ठन्यतौ न किंतु कनेव । असमास इत्येव । द्विशतेन क्रीतं द्विशतकम् ॥ **संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ।५।१।२२ ॥** संख्यायाः कन् स्यादार्हीयेऽर्थे न तु त्यन्तशदन्तायाः । पञ्चभिः क्रीतः पञ्चकः । बहुकः । त्यन्तायास्तु साप्ततिकः । शदन्तायाः चात्वारिंशत्कः ॥ **वतोरिड्वा ।५।१।२३ ॥** वत्वन्तात्कन इड्वा स्यात् । तावतिकः । तावत्कः ॥ **विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनसंज्ञायाम् ।५।१।२४ ॥** योगविभागः कर्तव्यः । आभ्यां कन् स्यात् । असंज्ञायां ड्वुन् स्यात्कनोऽपवादः । विंशकः । त्रिंशकः । संज्ञायां तु विंशतिकः त्रिंशत्कः । **कंसाट्टिठन् ।५।१।२५ ॥** टो ङीबर्थः । इकार उच्चारणार्थः । कंसिकः । कंसिकी ॥ अर्धाच्चेति वक्तव्यम् * ॥ अर्धिकः । अर्धिकी ॥ कार्षापणाट्टिठन्वक्तव्यः । प्रतिरादेशश्च वा * ॥ कार्षापणिकः । कार्षापणिकी । प्रतिकः । प्रतिकी ॥ **शूर्पादञन्यतरस्याम् ।५।१।२६ ॥** शौर्पम् । शौर्पिकम् ॥ **शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ।५।१।२७ ॥** एभ्योऽण् स्याट्ठञ्ठक्कनामपवादः । शतमानेन क्रीतं शातमानम् । वैशतिकम् । साहस्रम् । वासनम् ॥ **अध्यर्धपूर्वाद्द्विगोर्लुगसंज्ञायाम् ।५।१।२८ ॥** अध्यर्धपूर्वाद्द्विगोश्च परस्यार्हीयस्य लुक् स्यात् । अध्यर्धकंसम् । द्विकंसम् । संज्ञायां तु पाञ्चकलापिकम् ॥ **विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् ।५।१।२९ ॥** लुग्वा स्यात् । अध्यर्धकार्षापणम् । अध्यर्धकार्षापणिकम् । द्विकार्षापणम् । द्विकार्षापणिकम् । औपसंख्यानिकस्य टिठनो लुक् । पक्षे अध्यर्धप्रतिकम् । द्विप्रतिकम् । अध्यर्धसहस्रम् । अध्यर्धसाहस्रम् । द्विसहस्रम् । द्विसाहस्रम् ॥ **द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् ।५।१।३० ॥** लुग्वा स्यात् । द्विनिष्कम् । द्विनैष्किकम् । त्रिनिष्कम् । त्रिनैष्किकम् ॥ बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम् * ॥ बहुनिष्कम् । बहुनैष्किकम् ॥ **बिस्ताच्च ।५।१।३१ ॥** द्वित्रिबहुपूर्वाद्बिस्तादार्हीयस्य लुग्वा स्यात् । द्विबिस्तम् । द्विबैस्तिकमित्यादि ॥ **विंशतिकात्खः ।५।१।३२ ॥** अध्यर्धपूर्वाद्द्विगोरित्येव । अध्यर्धविंशतिकीनम् । द्विविंशतिकीनम् ॥ **खार्या ईकन् ।५।१।३३ ॥** अध्यर्धखारीकम् । द्विखारी-

कम् ॥ केवलायाश्चेति वक्तव्यम् * ॥ खारीकम् ॥ **पणपादमाषशताद्यत् ।५।१।३४ ॥** अध्यर्धपण्यम् । द्विपण्यम् । अध्यर्धपाद्यम् । द्विपाद्यम् । इह पादः पदिति न । यस्येति लोपस्य स्थानिवद्भावात् । पद्यत्यतदर्थे इत्यपि न । प्राण्यङ्गार्थस्यैव तत्र ग्रहणात् ॥ **शाणाद्वा ।५।१।३५ ॥** यत्स्यात्पक्षे ठञ् तस्य लुक् । अध्यर्धशाण्यम् । अध्यर्धशाणम् ॥ **द्वित्रिपूर्वादण् च ।५।१।३६ ॥** शाणादित्येव चाद्यत् । तेन त्रैरूप्यम् । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोरिति पर्युदासादादिवृद्धिरेव । द्वैशाणम् । द्विशाण्यम् । द्विशाणम् । इह ठञादयस्त्रयोदश प्रत्ययाः प्रकृतास्तेषां समर्थविभक्तयोऽर्थाश्चाकाङ्क्षितास्त इदानीमुच्यन्ते ॥ **तेन क्रीतम् ।५।१।३७ ॥** ठञ् । गोपुच्छेन क्रीतं गोपुच्छिकम् । साप्ततिकम् । प्रास्थिकम् । ठक् । नैष्किकम् ॥ **इद्गोण्याः ।१।२।५० ॥** गोण्या इत्स्यात्तद्धितलुकि । लुकोऽपवादः । पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः पटः पञ्चगोणिः ॥ **तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ।५।१।३८ ॥** संयोगः संबन्धः । उत्पातः शुभाशुभसूचकः । शतिकः शत्यो वा धनपतिसंयोगः । शतिकं शत्यं वा दक्षिणाक्षिस्पन्दनम् । शतस्य निमित्तमित्यर्थः । वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानम् * ॥ वातस्य शमनं कोपनं वा वातिकम् । पैत्तिकम् । श्लैष्मिकम् ॥ सन्निपाताच्चेति वक्तव्यम् * ॥ सान्निपातिकम् ॥ **गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ।५।१।३९ ॥** गोर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा गव्यः । द्व्यचः, धन्यः । यशस्यः । स्वर्ग्यः । गोद्व्यचः किम् । विजयस्य वैजयिकः । असंख्येत्यादि किम् । पञ्चानां पञ्चकम् । साप्तकम् । प्रास्थिकम् । खारीकम् । अश्वादि, आश्विकम् । आश्मिकम् ॥ ब्रह्मवर्चसादुपसंख्यानम् * ॥ ब्रह्मवर्चस्यम् ॥ **पुत्राच्छ च ।५।१।४० ॥** चाद्यत् । पुत्रीयः । पुत्र्यः ॥ **सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ ।५।१।४१ ॥** सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः । पार्थिवः । सर्वभूमिशब्दोऽनुशतिकादिषु पठ्यते ॥ **तस्येश्वरः ।५।१।४२ ॥ तत्र विदित इति च ।५।१।४३ ॥** सर्वभूमेरीश्वरः सर्वभूमौ विदितो वा सार्वभौमः पार्थिवः ॥ **लोकसर्वलोकाट्ठञ् ।५।१।४४ ॥** तत्र विदित इत्यर्थे । लौकिकः । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । सार्वलौकिकः ॥ **तस्य वापः ।५।१।४५ ॥** उप्यते अस्मिन्निति वापः क्षेत्रम् । प्रस्थस्य वापः प्रास्थिकम् । द्रौणिकम् । खारीकम् ॥ **पात्रात् ष्ठन् ।५।१।४६ ॥** पात्रस्य वापः क्षेत्रं पात्रिकम् । पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः ॥ **तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते ।५।१।४७ ॥** वृद्धिर्दीयत इत्यादि क्रमेण प्रत्येकं संबन्धादेकवचनम् । पञ्चास्मिन् वृद्धिः आयः लाभः शुल्क उपदा वा दीयते । पञ्चकः । शतिकः । शत्यः । साहस्रः । उत्तमर्णेन मूलातिरिक्तं ग्राह्यं वृद्धिः । ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यो भाग आयः । विक्रेत्रा मूल्यादधिकं ग्राह्यं लाभः । रक्षानिर्वेशो राजभागः

---

१ काकिण्याश्चोपसंख्यानम् * ॥ अध्यर्धकाकिणीकम् ॥ २ इदं वार्तिकं सूत्रपाठे कैश्चित्प्रक्षिप्तम् ॥ ३ अश्व, अश्मन्, गण, ऊर्णा, उमा, क्षण, वर्षा, वसु, (गङ्गा) । **इत्यश्वादिः** ॥

शुल्कः । उत्कोच उपदा ॥ चतुर्थ्यर्थ उपसंख्यानम् * ॥ पञ्चास्मै वृध्यादिर्दीयते पञ्चको देवदत्तः । सममब्राह्मणे दानमितिवदधिकरणत्वविवक्षा वा ॥ **पूरणार्धाट्ठन्** ।५।१।४८ ॥ यथाक्रमं ठक्ठिठनोरपवादः । द्वितीयो वृध्यादिरस्मिन् दीयते द्वितीयकः । तृतीयकः । अर्धिकः । अर्धशब्दो रूपकस्यार्धे रूढः ॥ **भागाद्यच्च** ।५।१।४९ ॥ चाट्ठन् । भागशब्दोऽपि रूपकस्यार्धे रूढः । भागो वृध्यादिरस्मिन् दीयते भाग्यं भागिकं शतम् । भाग्या भागिका विंशतिः ॥ **तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः** ।५।१। ५० ॥ वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दस्तदन्तं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकाद्द्वितीयान्तादित्यर्थः । वंशभारं हरति वहत्यावहति वा वांशभारिकः । ऐक्षुभारिकः । भाराद्वंशादिभ्य-इत्यस्य व्याख्यान्तरं भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इति । भारभूतान्वंशान् हरति वांशिकः । ऐक्षुकः ॥ **वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ** ।५।१।५१ ॥ यथासंख्यं स्तः । वस्नं हरति वहत्यावहति वा वस्निकः । द्रव्यकः ॥ **संभवत्यवहरति पचति** ।५।१।५२ ॥ प्रस्थं संभवति प्रास्थिकः कटाहः । प्रस्थं स्वस्मिन्समावेशयतीत्यर्थः । प्रास्थिकी ब्राह्मणी । प्रस्थमवहरति पचति वेत्यर्थः ॥ तत्पचतीति द्रोणादण् च * ॥ चाट्ठञ् । द्रोणं पचतीति द्रौणी । द्रौणिकी ॥ **आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम्** ।५।१।५३ ॥ पक्षे ठञ् आढकं संभवति अवहरति पचति वा आढकीना । आढकिकी । आचितीना । आचितिकी । पात्रीणा । पात्रिकी ॥ **द्विगोः ष्ठंश्च** ।५।१।५४ ॥ आढकाचितपात्रादित्येव । आढकाद्यन्ताद्द्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु ष्ठन्खौ वा स्तः । पक्षे ठञ् । तस्याध्यर्धेति लुक् । षित्वान्ङीष् । द्व्याढकिकी । द्व्याढकीना । द्विगोरिति ङीप् । द्व्याढकी । द्व्याचितीकी । द्व्याचितीना । अपरिमाणेति ङीप्निषेधात् । द्व्याचिता । द्विपात्रिकी । द्विपात्रीणा । द्विपात्री ॥ **कुलिजाल्लुक्खौ च** ।५।१।५५ ॥ कुलिजान्ताद्द्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु लुक्खौ वा स्तः । चात् ष्ठंश्च । लुगभावे ठञः श्रवणम् । द्विकुलिजी । द्वैकुलिजिकी । द्विकुलिजीना । द्विकुलिजिकी ॥ **सोऽस्यांशवस्नभृतयः** ।५।१।५६ ॥ अंशो भागः । वस्नं मूल्यम् । भृतिर्वेतनम् । पञ्च अंशो वस्नो भृतिर्वास्य पञ्चकः ॥ **तदस्य परिमाणम्** ।५।१।५७ ॥ प्रस्थं परिमाणमस्य प्रास्थिको राशिः ॥ **संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु** ।५।१। ५८ ॥ पूर्वसूत्रमनुवर्तते । तत्र संज्ञायां स्वार्थे प्रत्ययो वाच्यः । यद्वा द्व्येकयोरितिवत्संख्यामात्रवृत्तेः परिमाणिनि प्रत्ययः । पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः । पञ्च परिमाणमेषामिति वा । सङ्घे पञ्चकः । सूत्रे अष्टकं पाणिनीयम् । सङ्घशब्दस्य प्राणिसमूहे रूढत्वात्सूत्रं पृथगुपात्तम् । पञ्चकमध्ययनम् ॥ स्तोमे डविधिः * ॥ पञ्चदश मन्त्राः परिमाणमस्य पञ्चदशः । सप्तदशः । एकविंशः । सोमयागेषु छन्दोगैः क्रियमाणा पृष्ठ्यादिसंज्ञिका स्तुतिः स्तोमः ॥ **पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम्** ।५।१।५९ ॥ एते

---

१ वंश, कुटज, बल्वज, स्थूण, स्थूणा, अक्ष, अश्व, अश्मन्, श्लक्ष्ण, मूल, इक्षु, खट्व । इति **वंशादिः** ॥

रूढिशब्दा निपात्यन्ते ॥ **पञ्चद्दशतौ वर्गे वा ।५।१।६०** ॥ पञ्च परिमाणमस्य पञ्चद्वर्गः । दशत् । पक्षे पञ्चकः । दशकः ॥ **त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां डण् ।५।१।६२** ॥ त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेषां ब्राह्मणानां त्रैंशानि । चात्वारिंशानि ब्राह्मणानि ॥ **तदर्हति ।५।१।६३** ॥ लब्धुं योग्यो भवतीत्यर्थे द्वितीयान्ताट्ठञादयः स्युः । श्वेतच्छत्रमर्हति श्वैतच्छत्रिकः ॥ **छेदादिभ्यो नित्यम् ।५।१।६४** ॥ नित्यमभीक्ष्ण्यम् । छेदं नित्यमर्हति छैदिको वेतसः । छिन्नप्ररूढत्वात् ॥ विरागविरङ्गं च * ॥ विरागं नित्यमर्हति वैरङ्गिकः ॥ **शीर्षच्छेदाद्यच्च ।५।१।६५** ॥ शिरश्छेदं नित्यमर्हति शीर्षच्छेद्यः । शैर्षच्छेदिकः । यट्ठकोः सन्नियोगेन शिरसः शीर्षभावो निपात्यते ॥ **दण्डादिभ्यो यत् ।५।१।६६** ॥ एभ्यो यत् स्यात् । दण्डमर्हति दण्ड्यः । अर्घ्यः । वध्यः ॥ **पात्राद् घंश्च ।५।१।६८** ॥ चाद्यत् तदर्हतीत्यर्थे । पात्रियः । पात्र्यः ॥ **कडङ्करदक्षिणाच्छ च ।५।१।६९** ॥ चाद्यत् । कडं करोतीति विग्रहे अत एव निपातनात् खच् । कडङ्करं माषमुद्गादिकाष्ठमर्हतीति कडङ्करीयो गौः । कडङ्कर्यः । दक्षिणामर्हतीति दक्षिणीयः । दक्षिण्यः ॥ **स्थालीबिलात् ।५।१।७०** ॥ स्थालीबिलमर्हन्ति स्थालीबिलीयास्तण्डुलाः । स्थालीबिल्याः । पाकयोग्या इत्यर्थः ॥ **यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ ।५।१।७१** ॥ यथासंख्यं स्तः । यज्ञमृत्विजं वाऽर्हति यज्ञियः । आर्त्विजीनो यजमानः ॥ यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानम् * ॥ यज्ञियो देशः । आर्त्विजीन ऋत्विक् ॥

॥ आर्हीयाणां ठगादीनां द्वादशानां पूर्णोऽवधिः ॥

अतः परं ठञेव ॥ **पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति ।५।१।७२** ॥ पारायणं वर्तयति पारायणिकश्छात्रः । तुरायणं यज्ञविशेषः तं वर्तयति तौरायणिको यजमानः । चान्द्रायणिकः ॥ **संशयमापन्नः ।५।१।७३** ॥ संशयविषयीभूतोऽर्थः सांशयिकः ॥ **योजनं गच्छति ।५।१।७४** ॥ यौजनिकः ॥ क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम् * ॥ क्रोशशतं गच्छति क्रौशशतिकः । यौजनशतिकः ॥ ततोऽभिगमनमर्हतीति च वक्तव्यम् ॥ * ॥ क्रोशशतादभिगमनमर्हतीति क्रौशशतिको भिक्षुः । यौजनशतिक आचार्यः ॥ **पथः ष्कन् ।५।१।७५** ॥ षो ङीषर्थः । पन्थानं गच्छति पथिकः । पथिकी ॥ **पन्थो ण नित्यम् ।५।१।७६** ॥ पन्थानं नित्यं गच्छति पान्थः । पान्था ॥ **उत्तरपथेनाहृतं च ।५।१।७७** ॥ उत्तरपथेनाहृतं औत्तरपथिकम् । उत्तरपथेन गच्छति औत्तरपथिकः ॥

---

१ छेद, भेद, द्रोह, दोह, नर्त, कर्ष, तीर्थ, संयोग, विप्रयोग, प्रयोग, विप्रकर्ष, प्रेषण, संप्रश्न, विप्रश्न, विकर्ष, प्रकर्ष, विराग विरङ्गं च । इति **छेदादिः** ॥ २ दण्ड, मुसल, मधुपर्क, कशा, अर्घ, मेघ, मेधा, सुवर्ण, उदक, वध, युग, गुहा, भाग, इभ भङ्ग । इति **दण्डादिः** ॥ ३ अत्र य इति **त्वपपाठः** ॥ ४ संशयशब्दस्तद्विषयत्वे लाक्षणिकः । एवं च स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयविषयीभूते स्थाण्वादावेवायं प्रयोगः ॥

आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वादुपसंख्यानम् * ॥ वारिपथिकम् ॥ **कालात्** ।५।१।७८ ॥ व्युष्टादिभ्योऽणित्यतः प्रागधिकारोऽयम् ॥ **तेन निर्वृत्तम्** ।५।१।७९ ॥ अह्ना निर्वृत्तमाह्निकम् ॥ **तमधीष्टो भृतो भूतो भावी** ।५।१।८० ॥ अधीष्टः सत्कृत्य व्यापारितः । भृतो वेतनेन क्रीतः । भूतः स्वसत्तया व्याप्तकालः । भावी तादृश एवानागतः । मासमधीष्टो मासिकोऽध्यापकः । मासं भृतो मासिकः कर्मकरः । मासं भूतो मासिको व्याधिः । मासं भावी मासिक उत्सवः ॥ **मासाद्वयसि यत्खञौ** ।५।१।८१ ॥ मासं भूतो मास्यः । मासीनः ॥ **द्विगोर्यप्** ।५।१।८२ ॥ मासाद्वयसीत्यनुवर्तते । द्वौ मासौ भूतो द्विमास्यः ॥ **षण्मासाण्ण्यच्च** ।५।१।८३ ॥ वयसीत्येव । यबसीप्यनुवर्तते । चाट्ठञ् । षाण्मास्यः । षण्मास्यः । षाण्मासिकः ॥ **अवयसि ठंश्च** ।५।१।८४ ॥ चाण्ण्यत् । षण्मासिको व्याधिः । षाण्मास्यः ॥ **समायाः खः** ।५।१।८५ ॥ समामधीष्टो भृतो भूतो भावी वा समीनः **द्विगोर्वा** ।५।१।८६ ॥ समायाः ख इत्येव । तेन परिजय्येत्यतः प्राङ्निर्वृत्तादिषु पञ्चस्वर्थेषु प्रत्ययाः । द्विसमीनः । द्वैसमिकः ॥ **रात्र्यहःसंवत्सराच्च** ।५।१।८७ ॥ द्विगोरित्येव द्विरात्रीणः । द्वैरात्रिकः । द्व्यहीनः । द्वैयह्निकः । समासान्तविधेरनित्यत्वान्न टच् । द्विसंवत्सरीणः ॥ **संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च** ।७।३।१५ ॥ संख्याया उत्तरपदस्य वृद्धिः स्याद् ञिदादौ । द्विसांवत्सरिकः । द्वे षष्टी भृतो द्विषाष्टिकः । परिमाणान्तस्येत्येव सिद्धे संवत्सरग्रहणं परिमाणग्रहणे कालपरिमाणस्याग्रहणार्थम् । तेन द्वैसमिक इत्युत्तरपदवृद्धिर्न ॥ **वर्षाल्लुक्** ।५।१।८८ ॥ वर्षशब्दान्ताद्द्विगोर्वा खः । पक्षे ठञ् वा च लुक् । त्रीणि रूपाणि । द्विवर्षीणो व्याधिः । द्विवार्षिकः । द्विवर्षः ॥ **वर्षस्याभविष्यति** ।७।३।१६ ॥ उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् । द्विवार्षिकः । भविष्यति तु द्वैवर्षिकः । अधीष्टभृतयोरभविष्यतीति प्रतिषेधो न । गम्यते हि तत्र भविष्यत्ता न तु तद्धितार्थः । द्वे वर्षे अधीष्टो भृतो वा कर्म करिष्यतीति द्विवार्षिको मनुष्यः ॥ **परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः** ।७।३।१७ ॥ द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य द्विकौडविकः । द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं द्विसौवर्णिकम् । द्विनैष्किकम् । असंज्ञेति किम् । पञ्च कलापाः परिमाणस्य पाञ्चकलापिकम् । तद्धितान्तः संज्ञा । द्वैशाणम् । कुलिजशब्दमपि केचित्पठन्ति । द्वैकुलिजिकः ॥ **चित्तवति नित्यम्** ।५।१।८९ ॥ वर्षशब्दान्ताद्द्विगोः प्रत्ययस्य नित्यं लुक् स्यात् चेतने प्रत्ययार्थे । द्विवर्षो दारकः ॥ **षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते** ।५।१।९० ॥ बहुवचनमतन्त्रम् । षष्टिको धान्यविशेषः । तृतीयान्तात्कन् रात्रशब्दलोपश्च निपात्यते ॥ **तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम्** ।५।१।९३ ॥ मासेन

---

१ अजपथशङ्कुपथाभ्यां चेति वक्तव्यम् * ॥ अजपथेन गच्छति आजपथिकः । अजपथेनाहृतमाजपथिकम् । शङ्कुपथेन गच्छति शाङ्कुपथिकः । शङ्कुपथेनाहृतं शाङ्कुपथिकम् ॥ मधुकमरिचयोरण् स्थलात् * ॥ स्थालपथं मधुकम् । स्थालपथं मरिचम् ॥ २ भविष्यदर्थकप्रत्ययभिन्ने ञिदादावित्यर्थ इति भावः ॥

परिजय्यो जेतुं शक्यो मासिको व्याधिः । मासेन लभ्यं कार्यं सुकरं वा मासिकम् ॥ **तदस्य ब्रह्मचर्यम्** ।५।१।९४ ॥ द्वितीयान्तात्कालवाचिनोऽस्येत्यर्थे प्रत्ययः स्यात् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । मासं ब्रह्मचर्यमस्य स मासिको ब्रह्मचारी । आर्धमासिकः । यद्वा प्रथमान्तादस्येत्यर्थे प्रत्ययः । मासोऽस्येति मासिकं ब्रह्मचर्यम् ॥ [1]महानाम्न्यादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्य उपसंख्यानम् * ॥ महानाम्न्यो नाम विदामघवन्नित्याद्या ऋचः । तासां ब्रह्मचर्यमस्य माहानाम्निकः । हरदत्तस्तु भस्याढ इति पुंवद्भावान्माहानामिक इत्याह ॥ चतुर्मासाण्ण्यो यज्ञे तत्र भव इत्यर्थे * ॥ चतुर्षु मासेषु भवन्ति चातुर्मास्यानि यज्ञकर्माणि ॥ संज्ञायामण् * ॥ चतुर्षु मासेषु भवति चातुर्मासी आषाढी । अण्यन्तत्वान्ङीप् ॥ **त[2]स्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः** ।५।१।९५ ॥ द्वादशाहस्य दक्षिणा द्वादशाहिकी । आख्याग्रहणादकालादपि । आग्निष्टोमिकी वाजपेयिकी ॥ **तत्र च दीयते कार्यं भववत्** ।५।१।९६ ॥ प्रावृषि दीयते कार्यं वा प्रावृषेण्यम् । शारदम् ॥

कालाधिकारस्य पूर्णोऽवधिः ॥

[3]व्युष्टादिभ्योऽण् ।५।१।९७ ॥ व्युष्टे दीयते कार्यं वा वैयुष्टम् । व्युष्ट, तीर्थ, संग्राम, प्रवास इत्यादि ॥ **तेन यथाकथा च हस्ताभ्यां णयतौ** ।५।१।९८ ॥ यथाकथाचेत्यव्ययसंघातात्तृतीयान्ताद्धस्तशब्दाच्च यथासंख्यं णयतौ स्तः ॥ अर्थाभ्यां तु यथासंख्यं नेष्यते * ॥ यथाकथा च दीयते कार्यं वा याथाकथाचम् । अनादरेण देयं कार्यं वेत्यर्थः । हस्तेन दीयते कार्यं वा हस्त्यम् ॥ **संपा[4]दिनि** ।५।१।९९ ॥ ठञ् । तेनेत्येव । कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि कार्णवेष्टकिकं मुखम् । कर्णालंकाराभ्यामवश्यं शोभते इत्यर्थः ॥ **कर्मवेषाद्यत्** ।५।१।१०० ॥ कर्मणा संपादि कर्मण्यं शौर्यम् । वेषेण संपादी वेष्यो नटः । वेषः कृत्रिम आकारः ॥ **तस्मै प्रभवति स[5]न्तापादिभ्यः** ।५।१।१०१ ॥ सन्तापाय प्रभवति सान्तापिकः । सांग्रामिकः ॥ **योगाद्यच्च** ।५।१।१०२ ॥ चाट्ठञ् । योगाय प्रभवति योग्यः । यौगिकः ॥ **कर्मण उकञ्** ।५।१।१०३ ॥ कर्मणे प्रभवति कार्मुकम् ॥ **सम-**

---

१ महानाम्नी, आदित्यव्रत, गोदान, अवान्तरदीक्षा, तिलव्रत, देवव्रत। इति **महानाम्न्यादिः**। अवान्तरदीक्षाभ्यो डिनिर्वक्तव्यः * ॥ अवान्तरदीक्षी । तिलव्रती । अष्टाचत्वारिंशतो ड्वुंश्च * ॥ अष्टाचत्वारिंशकः । अष्टाचत्वरिंशी । चातुर्मास्यानां यलोपश्च * ॥ चात् ड्वुन् डिनिश्च । चातुर्मासकः चातुर्मासी ॥ २ तस्य चेति चघटितः पाठो भाष्ये न दृश्यते ॥ ३ व्युष्ट, नित्य, निष्क्रमण, प्रवेशन, उपसंक्रमण, तीर्थ, आस्तरण, संग्राम, संघात, अग्निपद, पीलुमूल, प्रवास, उपवास (उपस्थान) । **इति व्युष्टादिः** ॥ अण्प्रकरणेऽग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम् * ॥ व्युष्टादिभ्योऽण्, ऋतोरण्, विशाखाषाढादण्मन्थदण्डयोरिति सूत्रत्रयविहितोऽप्यण अग्निपददिभ्यो भवतीत्यर्थः । अग्निपदे दीयते कार्यं आग्निपदम् । पीलुपदम् । उपवस्ता प्राप्तोऽस्य औपवस्त्रम् । प्राशिता प्राप्तोऽस्य प्राशित्रम् । चूडा प्रयोजनमस्य चौडम् । श्रद्धा प्रयोजनमस्य श्राद्धम् । इति **क्रमेणोदाहरणानि** ॥ ४ गुणोत्कर्षः संपादस्तद्वतीत्यर्थः ॥ ५ संताप, संग्राह, संनाह, संयोग, संपराय, संवेशन, संपेष, निष्पेष, स्वर्ग, उपसर्ग, निसर्ग, विसर्ग, प्रवास, उपवास, सङ्घात, संवेष, संवास, संमोदन, सक्तु, मांसौदनाद्विगृहीतादपि । इति **संतापादिः** ॥

यस्तदस्य प्राप्तम् ।५।१।१०४ ॥ समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकम् ॥ **ऋतोरण्** ।५।१।१०५ ॥ ऋतुः प्राप्तोऽस्य आर्तवम् ॥ **कालाद्यत्** ।५।१।१०७ ॥ कालः प्राप्तोऽस्य काल्यं शीतम् ॥ **प्रकृष्टे ठञ्** ।५।१।१०८ ॥ कालादित्येव । तदस्येति च । प्रकृष्टो दीर्घः कालोऽस्येति कालिकं वैरम् ॥ **प्रयोजनम्** ।५।१।१०९ ॥ तदस्येत्येव । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य ऐन्द्रमहिकम् । प्रयोजनं फलं कारणं च ॥ **विशाखाषाढादण्मन्थदण्डयोः** ।५।१।११० ॥ आभ्यामण् स्यात्प्रयोजनमित्यर्थे क्रमान्मन्थदण्डयोरर्थयोः । विशाखा प्रयोजनमस्य वैशाखो मन्थः । आषाढो दण्डः ॥ चूडादिभ्य उपसंख्यानम् * ॥ चूडा, चौडम् । श्रद्धा, श्राद्धम् ॥ **अनुप्रवचनादिभ्यश्छः**[1] ।५।१।१११ ॥ अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य अनुप्रवचनीयम् ॥ **समापनात्सपूर्वपदात्** ।५।१।११२ ॥ व्याकरणसमापनं प्रयोजनमस्य व्याकरणसमापनीयम् ॥ **ऐकागारिकट् चौरे** ।५।१।११३ ॥ एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य मुमुषिषोः स ऐकागारिकश्चौरः ॥ **आकालिकडाद्यन्तवचने** ।५।१।११४ ॥ समानकालावाद्यन्तौ यस्येत्याकालिकः । समानकालस्याकाल आदेशः । आशुविनाशीत्यर्थः । पूर्वदिने मध्याह्नादावुत्पद्य दिनान्तरे तत्रैव नश्वर इति वा ॥ आकालाट्ठंश्च * ॥ आकालिका विद्युत् ॥

॥ ठञः पूर्णोऽवधिः ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ।५।१।११५ ॥ ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीते । क्रिया चेदिति किम् । गुणतुल्ये मा भूत् । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः ॥ **तत्र तस्येव** ।५।१।११६ ॥ मथुरायामिव मथुरावत् स्रुघ्ने प्राकारः । चैत्रस्येव चैत्रवन्मैत्रस्य गावः ॥ **तदर्हम्** ।५।१।११७ ॥ विधिमर्हति विधिवत्पूज्यते । क्रियाग्रहणं मण्डूकप्लुत्यानुवर्तते । तेनेह न । राजानमर्हति छत्रम् ॥ **तस्य भावस्त्वतलौ** ।५।१।११९ ॥ प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भावः ॥ गोर्भावो गोत्वम् । गोता । त्वान्तं क्लीबं, तलन्तं स्त्रियाम् ॥ **आ च त्वात्** ।५।१।१२० ॥ ब्रह्मणस्त्व इत्यतः प्राक् त्वतलावधिक्रियेते । अपवादैः सह समावेशार्थं गुणवचनादिभ्यः कर्मणि विधानार्थं चेदम् । चकारो नञ्स्नञ्भ्यामपि समावेशार्थः । स्त्रिया भावः स्त्रैणम् । स्त्रीत्वम् । स्त्रीता । पौंस्नम् । पुंस्त्वम् । पुंस्ता ॥ **न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगतलवणवटयुधकतरसलसेभ्यः** ।५।१।१२१ ॥ इतः परं ये भावप्रत्ययास्ते नञ्तत्पुरुषान्न स्युश्चतुरादीन्वर्जयित्वा । अपतित्वम् । अपटुत्वम् । नञ्पूर्वात्किम् । बार्हस्पत्यम् ।

---

[1] अनुप्रवचन, उत्थापन, उपस्थापन, संवेशन, प्रवेशन, अनुप्रवेशन, अनुवासन, अनुवचन, अनुवाचन, अन्वारोहण, प्रारम्भण, आरम्भण, आरोहण, पुण्याहवाचन, स्वस्तिवाचन, शान्तिवाचन, । **आकृतिगणोऽयमनुप्रवचनीयादिः** । छप्रकरणे विशिपूरिपदिरुहिप्रकृतेरनात्सपूर्वपदादुपसंख्यानम् * ॥ विशि, गेहानुप्रवेशनीयम् । पूरि, प्रपापूरणीयम् । पदि, गोप्रपदनीयम् । रुहि, प्रासादारोहणीयम् । स्वर्गादिभ्यो यत् * ॥ स्वर्ग्यम्, यशस्यम्, धन्यम्, काम्यम्, आयुष्यम् ॥ पुण्याहवाचनादिभ्यो लुक् * ॥ पुण्याहवाचनम्, शान्तिवाचनम्, स्वस्तिवाचनम् ॥

तत्पुरुषात्किम् । नास्य पटवः सन्तीत्यपटुस्तस्य भावः आपटवम् । अचतुरेति किम् । आचतुर्यम् । आसङ्गत्यम् । आलवण्यम् । आवट्यम् । आयुध्यम् । आकत्यम् । आरस्यम् । आलस्यम् ॥ **पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ।५।१।१२२ ॥** वावचनमणादिसमावेशार्थम् ॥ **र ऋतो हलादेर्लघोः ।६।४।१६१ ॥** हलादेर्लघोर्ऋकारस्य रः स्यादिष्ठेमेयस्सु ॥ **टेः ।६।४।१५५ ॥** भस्य टेर्लोपः स्यादिष्ठेमेयस्सु । पृथोर्भावः प्रथिमा । पार्थवम् । म्रदिमा । मार्दवम् ॥ **वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च ।५।१।१२३ ॥** चादिमनिच् । शौक्ल्यम् । शुक्लिमा । दार्ढ्यम् । पृथुमृदुभृशकृशदृढपरिवृढानामेव रत्वम् । द्रढिमा । षो ङीषर्थः । औचिती । याथाकामी ॥ **गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ।५।१।१२४ ॥** चाद्भावे । जडस्य कर्म भावो वा जाड्यम् । मूढस्य भावः कर्म वा मौढ्यम् । ब्राह्मण्यम् ॥ अर्हतो नुम् च ॥ अर्हतो भावः कर्म वा आर्हन्त्यम् । आर्हन्ती । ब्राह्मणादिराकृतिगणः ॥ **यथातथायथापुरयोः पर्यायेण ।७।३।३१ ॥** नञः परयोरेतयोः पूर्वोत्तरपदयोः पर्यायेणादेरचो वृद्धिर्ञिदादौ । अयथातथाभावः । आयथातथ्यम् । अयाथातथ्यम् । आयथापुर्यम् । अयाथापुर्यम् । आपादसमाप्तेर्भावकर्माधिकारः ॥ चतुर्वर्णादीनां स्वार्थे उपसंख्यानम् * ॥ चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् । चातुराश्रम्यम् । त्रैस्वर्यम् । षाड्गुण्यम् । सैन्यम् । सान्निध्यम् । सामीप्यम् । औपम्यम् । त्रैलोक्यमित्यादि । सर्वे वेदाः सर्ववेदास्तानधीते सर्ववेदः । सर्वादेरिति लुक् । स एव सार्ववेद्यः ॥ चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च * ॥ चतुरो वेदानधीते चतुर्वेदः स एव चातुर्वैद्यः । चतुर्विद्यस्येति पाठान्तरम् । चतुर्विद्य एव चातुर्वैद्यः ॥ **स्तेनाद्यन्नलोपश्च । ५।१।१२५ ॥** नेति संघातग्रहणम् । स्तेन चौर्ये पचाद्यच् । स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयम् । स्तेनादिति योगं विभज्य स्तैन्यमिति ष्यञन्तमपि केचिदिच्छन्ति ॥ **सख्युर्यः ।५।१।१२६ ॥** सख्युर्भावः कर्म वा सख्यम् ॥ दूतवणिग्भ्यां च * ॥ दूतस्य भावः कर्म वा दूत्यम् । वाणिज्यमिति काशिका ॥ माधवस्तु वणिज्याशब्दः स्वभावात् स्त्रीलिङ्गः । भाव एव चायं प्रत्ययो न तु कर्मणीत्याह । भाष्ये तु दूतवणिग्भ्यां चेति नास्त्येव । ब्राह्मणादित्वा-

---

१ पृथु, मृदु, महत्, पटु, तनु, लघु, बहु, साधु, आशु, उरु, गुरु, बहुल, खण्ड, दण्ड, चण्ड, अकिंचन, बाल, वत्स, होड, पाक, मन्द, स्वादु, ह्रस्व, दीर्घ, प्रिय, वृष, ऋजु, क्षिप्र, क्षुद्र, अणु । इति **पृथ्वादिः ॥** २ दृढ, वृढ, परिवृढ, भृश, कृश, वक्र, शुक्र, चुक्र, आम्र, कृष्ट, लवण, ताम्र, शीत, उष्ण, जड, बधिर, पण्डित, मधुर, मूर्ख, मूक, स्थिर, वेर्यातलाभमतिमनःशारदानाम्, समो मतिमनसोः, जवन । इति **दृढादिः ॥** ३ ब्राह्मण, वाडव, माणव, अर्हतो नुम् च, चोर, धूर्त, आराधय, विराधय, अपराधय, उपराधय, एकभाव, द्विभाव, त्रिभाव, अन्यभाव, अक्षेत्रज्ञ, संवादिन्, संवेषिन्, संभाषिन्, बहुभाषिन्, शीर्षघातिन्, विघातिन्, समस्थ, विषमस्थ, परमस्थ, मध्यस्थ, अनीश्वर, कुशल, चपल, निपुण, पिशुन, कुतूहल, क्षेत्रज्ञ, विश्व, बालिश, अलस, दुःपुरुष, कापुरुष, राजन्, गणपति, अधिपति, गडुल, दायाद, विशस्ति, विषम, विपात, निपात, सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थे, चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च, शौटीर, **ब्राह्मणादिराकृतिगणः ।** तेन । औचित्यमित्यादि सिद्धम् ॥ ४ चतुर्वर्ण, चतुराश्रम, सर्वविद्य, त्रिलोक, त्रिस्वर, षड्गुण, सेना, अनन्तर, संनिधि, समीप, उपमा, सुख, तदर्थ, इतिह, मणिक । इति **चतुर्वर्णादिः ॥**

द्वाणिज्यमपि ॥ **कपिज्ञात्योर्ढक् ।५।१।१२७ ॥** कापेयम् । ज्ञातेयम् ॥ **पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ।५।१।१२८ ॥** सैनापत्यम् । पौरोहित्यम् ॥ राजाऽसे * ॥ राजशब्दोऽसमासे यकं लभत इत्यर्थः । राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् । समासे तु ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । आधिराज्यम् ॥ **प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् ।५।१।१२९ ॥** प्राणभृज्जाति, आश्वम् । औष्ट्रम् । वयोवचने, कौमारम् । कैशोरम् । औद्गात्रम् । औन्नेत्रम् । सौष्ठवम् । दौष्ठवम् ॥ **हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ।५।१।१३० ॥** द्वैहायनम् । त्रैहायनम् । यौवनम् । स्थाविरम् ॥ श्रोत्रियस्य यलोपश्च * ॥ श्रौत्रम् । कुशलचपलनिपुणपिशुनकुतूहलक्षेत्रज्ञा युवादिषु ब्राह्मणादिषु च पठ्यन्ते । कौशल्यम् । कौशलमित्यादि ॥ **इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ।५।१।१३१ ॥** शुचेर्भावः कर्म वा शौचम् । मौनम् । कथं काव्यम् । कविशब्दस्य ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् ॥ **योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् ।५।१।१३२ ॥** रामणीयकम् । आभिधानीयकम् ॥ सहायाद्वा * ॥ साहाय्यम् । साहायकम् ॥ **द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ।५।१।१३३ ॥** शैष्योपाध्यायिका । मानोज्ञकम् ॥ **गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु ।५।१।१३४ ॥** अत्याकारोऽधिक्षेपः । तदवेतस्ते गोत्रचरणयोर्भावकर्मणी प्राप्त अवगतवान्वा । गार्गिकया श्लाघते । गार्ग्यत्वेन विकत्थत इत्यर्थः । गार्गिकयाऽत्याकुरुते गार्गिकामवेतः । काठकेन श्लाघते ॥ **होत्राभ्यश्छः ।५।१।१३५ ॥** होत्राशब्दः ऋत्विग्वाची स्त्रीलिङ्गः । बहुवचनाद्विशेषग्रहणम् । अच्छावाकस्य भावः कर्म वा अच्छावाकीयम् । मैत्रावरुणीयम् ॥ **ब्रह्मणस्त्वः ।५।१।१३६ ॥** होत्रावाचिनो ब्रह्मशब्दात्त्वः स्यात् । छस्यापवादः । ब्रह्मत्वम् । नेति वाच्ये त्ववचनं तलो बाधनार्थम् । ब्राह्मणपर्यायाद्ब्रह्मन्शब्दात्तु त्वतलौ । ब्रह्मत्वम् । ब्रह्मता ॥

॥ नञ्स्नञोरधिकारः समाप्तः ॥

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ।५।२।१ ॥ भवन्त्यस्मिन्निति भवनम् । मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनम् ॥ **व्रीहिशाल्योर्ढक् ।५।२।२ ॥** व्रैहेयम् । शालेयम् ॥ **यवयव-**

---

१ पुरोहित, राजाऽसे, ग्रामिक, पिण्डिक, सुहित, बाल, मन्द, खण्डिक, दण्डिक, वर्मिक, कर्मिक, धर्मिक, शिलिक, सूतिक, मूलिक, तिलक, अञ्जलिक, अञ्जनिक, ऋषिक, पुत्रिक, अविक, शत्रिक, पर्षिक, पथिक, चर्मिक, प्रतिक, सारथि, आस्तिक, सूत्रिक, संरक्ष, सूत्रक, नास्तिक, अजानिक, शाकर, नागर, चूडिक, इति **पुरोहितादिः** ॥ २ उद्गातृ, उन्नेतृ, प्रतिहर्तृ, प्रशास्तृ, होतृ, पोतृ, हर्तृ, रथगणक, पत्तिगणक, सुष्ठु, दुष्ठु, अध्वर्यु, वधू, सुभग, मन्त्र । **इत्युद्गात्रादिः** ॥ ३ युवन्, स्थविर, होतृ, यजमान, पुरुषाऽसे, भ्रातृ, कुतुक, श्रवण, कटुक, कमण्डलु, कुस्त्री, सुस्त्री, दुःखी, सुहृदय, दुर्हृदय, सुहृद्, दुर्हृद्, सुभ्रातृ, दुर्भ्रातृ, वृषल, परिव्राजक, सब्रह्मचारिन्, अनृशंस, हृदयासे, कुशल, चपल, निपुण, पिशुन, कुतूहल, क्षेत्रज्ञ, श्रोत्रियस्य यलोपश्च । इति **युवादिः** ॥ ४ मनोज्ञ, प्रियरूप, अभिरूप, कल्याण, मेधाविन्, आढ्य, कुलपुत्र, छान्दस, छात्र, श्रोत्रिय, चोर, धूर्त, विश्वदेव, युवन्, कुपुत्र, ग्रामपुत्र, ग्रामकुलाल, ग्रामषण्ड, ग्रामकुमार, सुकुमार, बहुल, अवश्यपुत्र, अमुष्यपुत्र, अमुष्यकुल, सारपुत्र, शतपुत्र । इति **मनोज्ञादिः** ॥

कषष्टिकाद्यत् ।५।२।३ ॥ यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यम् । यवक्यम् । षष्टिक्यम् ॥ **विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः** ।५।२।४ ॥ यत् वा स्यात् पक्षे खञ् । तिल्यम् ॥ तैलीनम् । माष्यम् । माषीणम् । उम्यम् । औमीनम् । भङ्ग्यम् । भाङ्गीनम् । अणव्यम् । आणवीनम् ॥ **सर्वचर्मणः कृतः खखञौ** ।५।२।५ ॥ असामर्थ्येऽपि निपातनात्समासः । सर्वैश्चर्मणा कृतः सर्वचर्मीणः । सार्वचर्मीणः ॥ **यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः** ।५।२।६ ॥ मुखस्य सदृशं यथामुखं प्रतिबिम्बम् । निपातनात्सादृश्येऽव्ययीभावः । समं सर्वं मुखं संमुखम् । समशब्दस्यान्तलोपो निपात्यते । यथामुखं दर्शनो यथामुखीनः । सर्वस्य मुखस्य दर्शनः संमुखीनः ॥ **तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति** ।५।२।७ ॥ सर्वादेः पथ्याद्यन्ताद् द्वितीयान्तात्खः स्यात् । सर्वपथान् व्याप्नोति सर्वपथीनः । सर्वाङ्गीणः । सर्वकर्मीणः । सर्वपत्रीणः । सर्वपात्रीणः ॥ **आप्रपदं प्राप्नोति** ।५।२।८ ॥ पादस्याग्रं प्रपदं तन्मर्यादीकृत्य आप्रपदम् । आप्रपदीनः पटः ॥ **अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु** ।५।२।९ ॥ अनुरायामे सादृश्ये च । अनुपदं बद्धा अनुपदीना उपानत् । सर्वान्नानि भक्षयति सर्वान्नीनो भिक्षुः । आयानयः स्थलविशेषः । तं नेय आयानयीनः शारः ॥ **परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति** ।५।२।१० ॥ परांश्चावरांश्चानुभवतीति परोवरीणः । अवरस्योत्वं निपात्यते । परांश्च परतरांश्चानुभवति परम्परीणः । प्रकृतेः परम्परभावो निपात्यते । पुत्रपौत्राननुभवति पुत्रपौत्रीणः । परम्पराशब्दस्तु अव्युत्पन्नं शब्दान्तरं स्त्रीलिङ्गं तस्मादेव स्वार्थे ष्यञि पारम्पर्यम् । कथं पारोवर्यवदिति । असाधुरेवायम् । खप्रत्ययसन्नियोगेनैव परोवरेति निपातनात् ॥ **अवारपारात्यन्तानुकामं गामी** ।५।२।११ ॥ अवारपारं गामी अवारपारीणः । अवारीणः । पारीणः । पारावारीणः । अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः । भृशं गन्तेत्यर्थः । अनुकामं गामी अनुकामीनः । यथेष्टं गन्तेत्यर्थः ॥ **समांसमां विजायते** ।५।२।१२ ॥ यलोपोऽवशिष्टविभक्तेरलुक् च पूर्वपदे निपात्यते । समांसमीना गौः । समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते ॥ **खप्रत्ययानुत्पत्तौ यलोपो वा वक्तव्यः** * ॥ समांसमां विजायते । समायां समायां वा ॥ **अद्यश्वीनावष्टब्धे** ।५।२।१३ ॥ अद्य श्वो वा विजायते अद्यश्वीना वडवा । आसन्नप्रसवेत्यर्थः । केचित्तु विजायत इति नानुवर्तयन्ति । अद्यश्वीनं मरणम् । आसन्नमित्यर्थः ॥ **आगवीनः** ।५।२।१४ ॥ आङ्पूर्वाद्गोः कर्मकरे खप्रत्ययो निपात्यते । गोः प्रत्यर्पणपर्यन्तं यः कर्म करोति स आगवीनः ॥ **अनुग्वलंगामी** ।५।२।१५ ॥ अनुगु गोः पश्चात्पर्याप्तं गच्छति अनुगवीनो गोपालः ॥ **अध्वनो यत्खौ** ।५।२।१६ ॥ अध्वानमलं गच्छति अध्वन्यः । अध्वनीनः । ये चाभावकर्मणोः । आत्माध्वानौ खे इति सूत्राभ्यां प्रकृतिभावः ॥ **अभ्यमित्राच्छ च** ।५।२।१७ ॥ चाद्यत्खौ । अभ्यमित्रीयः । अभ्यमित्र्यः । अभ्यमित्रीणः । अमित्राभिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः ॥ **गोष्ठा-**

त्वञ् भूतपूर्वे ।५।२।१८ ॥ गोष्ठो भूतपूर्वः गौष्ठीनो देशः ॥ **अश्वस्यैकाहगमः** ।५।२।१९ ॥ एकाहेन गम्यते इत्येकाहगमः । आश्वीनोऽध्वा ॥ **शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः** ।५।२।२० ॥ शालाप्रवेशमर्हति शालीनः अधृष्टः । कूपपतनमर्हति कौपीनं पापम् । तत्साधनत्वात्तद्वद्गोप्यत्वाद्वा पुरुषलिङ्गमपि । तत्संबन्धात्तदाच्छादनमपि ॥ **व्रातेन जीवति** ।५।२।२१ ॥ व्रातेन शरीरायासेन जीवति न तु बुद्धिवैभवेन स व्रातीनः ॥ **साप्तपदीनं सख्यम्** ।५।२।२२ ॥ सप्तभिः पदैरवाप्यते साप्तपदीनम् ॥ **हैयङ्गवीनं संज्ञायाम्** ।५।२।२३ ॥ ह्योगोदोहस्य हियङ्गुरादेशः विकारार्थे खञ् च निपात्यते । दुह्यत इति दोहः क्षीरम् । ह्योगोदोहस्य विकारो हैयङ्गवीनं नवनीतम् ॥ **तस्य पाकमूले पील्वा[1]दिकर्णा[2]दिभ्यः कुणब्जाहचौ** ।५।२।२४ ॥ पीलूनां पाकः पीलुकुणः । कर्णस्य मूलं कर्णजाहम् ॥ **पक्षात्तिः** ।५।२।२५ ॥ मूलग्रहणमात्रमनुवर्तते । पक्षस्य मूलं पक्षतिः ॥ **तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ** ।५।२।२६ ॥ यकारः प्रत्यययोरादौ लुप्तनिर्दिष्टस्तेन चस्य नेत्संज्ञा । विद्यया वित्तो विद्याचुञ्चुः । विद्याचणः ॥ **विनञ्भ्यां नानाञौ नसह** ।५।२।२७ ॥ असहार्थे पृथग्भावे वर्तमानाभ्यां स्वार्थे प्रत्ययौ । विना । नाना ॥ **वेः शालच्छङ्कटचौ** ।५।२।२८ ॥ क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे । विस्तृतम् । विशालम् । विशङ्कटम् ॥ **संप्रोदश्च कटच्** ।५।२।२९ ॥ सङ्कटम् । प्रकटम् । उत्कटम् । चाद्विकटम् ॥ अलाबूतिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसंख्यानम् * ॥ अलाबूनां रजः अलाबूकटम् ॥ गोष्ठजादयः स्थानादिषु पशुनामभ्यः * ॥ गवां स्थानं गोगोष्ठम् ॥ संघाते कटच् * ॥ अवीनां सङ्घातोऽविकटः ॥ विस्तारे पटच् * ॥ अविपटः ॥ द्वित्वे गोयुगच् * ॥ द्वावुष्ट्रौ उष्ट्रगोयुगम् । षट्त्वे षड्गवच् * ॥ अश्वषड्गवम् ॥ स्नेहे तैलच् * ॥ तिलतैलम् । सर्षपतैलम् ॥ भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनौ * ॥ इक्षुशाकटम् । इक्षुशाकिनम् ॥ **अवात्कुटारच्च** ।५।२।३०॥ चात्कटच् । अवाचीनोऽवकुटारः । अवकटः ॥ **नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्नाटज्भ्रटचः** ।५।२।३१ ॥ अवादित्येव । नतं नमनम् । नासिकाया नतं अवटीटम् । अवनाटम् । अवभ्रटम् । तद्योगान्नासिका अवटीटा । पुरुषोऽप्यवटीटः ॥ **नेर्बिडज्बिरीसचौ** ।५।२।३२ ॥ निबिडम् । निबिरीसम् ॥ **इनच्पिटच्चिक चि च** ।५।२।३३ ॥ नेरित्येव ॥ नासिकाया नतेऽभिधेये इनच्पिटचौ प्रत्ययौ प्रकृतेश्चिक चि इत्यादेशौ च ॥ कप्रत्ययचिकादेशौ च वक्तव्यौ * ॥ चिकिनम् । चिपिटम् । चिक्कम् ॥ क्लिन्नस्य चिल् पिल् लश्चास्य चक्षुषी * ॥ क्लिन्ने चक्षुषी अस्य चिल्लः । पिल्लः ॥ चुल् च * ॥ चुल्लः ॥ **उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः** ।५।२।३४ ॥ संज्ञायामित्यनुवर्तते । पर्वतस्यासन्नं स्थलमुपत्यका आरूढं स्थलमधित्यका ॥

---

१ पीलु, कर्कन्धु, शमी, करीर, कुवलय, बदर, अश्वत्थ, खदिर । इति **पील्वादिः** ॥ २ कर्ण, अक्षि, नख, मुख, केश, पाद, गुल्फ, भ्रू, शृङ्ग, दन्त, ओष्ठ, पृष्ठ, । इति **कर्णादिः** ॥

कर्मणि घटोऽठच्[1] ।५।२।३५ ॥ घटत इति घटः । पचाद्यच् । कर्मणि घटते कर्मठः पुरुषः ॥ **तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्** ।५।२।३६ ॥ तारकाः संजाता अस्य तारकितं नभः । आकृतिगणोऽयम्[2] ॥ **प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः** ।५।२।३७ ॥ तदस्येत्यनुवर्तते । ऊरू प्रमाणमस्य ऊरुद्वयसम् । ऊरुदघ्नम् । ऊरुमात्रम् ॥ प्रमाणे लः[3] * ॥ शमः । दिष्टिः । वितस्तिः ॥ द्विगोर्नित्यम् * ॥ द्वौ शमौ प्रमाणमस्य द्विशमम् ॥ प्रमाण-परिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये मात्रज्वक्तव्यः * ॥ शममात्रम् । प्रस्थमात्रम् । पञ्च-मात्रम् ॥ वत्वन्तात्स्वार्थे द्वयसच्मात्रचौ बहुलम् * ॥ तावदेव तावद्द्वयसम् । तावन्मात्रम् ॥ **पुरुषहस्तिभ्यामण् च** ।५।२।३८ ॥ पुरुषः प्रमाणमस्य पौरुषम् । पुरुषद्वयसम् । हास्तिनम् । हस्तिद्वयसम् ॥ **यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्** ।५।२।३९ ॥ यत्परिमाण-मस्य यावान् । तावान् । एतावान् ॥ **किमिदम्भ्यां वो घः** ।५।२।४० ॥ आभ्यां वतुप्स्याद्वस्य च घः । कियान् । इयान् ॥ **किमः संख्यापरिमाणे डति च** ।५।२।४१ ॥ चाद्वतुप् । तस्य च वस्य घः स्यात् । का संख्या येषां ते कति । कियन्तः ॥ **संख्याया अवयवे तयप्** ।५।२।४२ ॥ पञ्चावयवा अस्य पञ्चतयं दारु ॥ **द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा** ।५।२।४३ ॥ द्वयम् । द्वितयम् । त्रयम् त्रितयम् ॥ **उभा-दुदात्तो नित्यम्** ।५।२।४४ ॥ उभशब्दात्तयपोऽयच् स्यात् स चाद्युदात्तः । उभयम् ॥ **तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः** ।५।२।४५ ॥ एकादश अधिका अस्मिन्नेका-दशम् ॥ शतसहस्रयोरेवेष्यते * ॥ नेह । एकादश अधिका अस्यां विंशतौ ॥ प्रकृति-प्रत्ययार्थयोः समानजातीयत्व एवेष्यते * ॥ नेह । एकादश माषा अधिका अस्मिन् सुवर्णशते ॥ **शदन्तविंशतेश्च** ।५।२।४६ ॥ डः स्यादुक्तेऽर्थे । त्रिंशदधिका अस्मिन् त्रिंशं शतम् । विंशम्[4] ॥ **संख्याया गुणस्य निमाने मयट्** ।५।२।४७ ॥ भागस्य मूल्ये वर्तमानात्प्रथमान्तात्संख्यावाचिनः षष्ठ्यर्थे मयट् स्यात् । यवानां द्वौ भागौ निमान-मस्योदश्विद्भागस्य द्विमयमुदश्विद्यवानाम् । गुणस्येति किम् । द्वौ व्रीहियवौ निमानमस्यो-दश्वितः । निमाने किम् । द्वौ गुणौ क्षीरस्य एकस्तैलस्य द्विगुणं क्षीरं पच्यते तैलेन ॥

---

१ अत्र ठस्येक इति न । अङ्गात्परस्य ठस्य इति व्याख्यानात् ॥ २ तारका, पुष्प, कर्णक, मञ्जरी, ऋजीष, क्षण, सूत्र, मूत्र, निष्क्रमण, पुरीष, उच्चार, प्रचार, विचार, कुड्मल, कण्टक, मुसल, मुकुल, कुसुम, कुतूहल, स्तबक, किसलय, पल्लव, खण्ड, वेग, निद्रा, मुद्रा, बुभुक्षा, धेनुष्या, पिपासा, श्रद्धा, अभ्र, पुलक, अङ्गारक, वर्णक, द्रोह, दोह, सुख, दुःख, उत्कण्ठा, भर, व्याधि, वर्मन्, व्रण, गौरव, शास्त्र, तरङ्ग, तिलक, चन्द्रक, अन्धक, गर्व, मुकुर, हर्ष, उत्कर्ष, रण, कुवलय, गर्ध, क्षुध, सीमन्त, ज्वर, गर, रोग, रोमाञ्च, पण्डा, कज्जल, तृष्, कोरक, कल्लोल, स्थपुट, फल, कञ्चुक, शृङ्गार, अङ्कुर, शैवल, बकुल, श्वभ्र, आराल, कलङ्क, कर्दम, कन्दल, मूर्च्छा, अङ्गार, हस्तक, प्रतिबिम्ब, विघ्नतन्त्र, प्रत्यय, दीक्षा, गर्ज, गर्भादप्राणिनि । इति **तारकादिकृतिगणः** ॥ ३ ल इति लुक्संज्ञा, ॥ ४ डट् स्तोमे वक्तव्यः * ॥ पञ्चदशः स्तोमः ॥ शन्शतोर्डिनिः * ॥ त्रिंशिनो मासाः । पञ्चदशिनोऽर्धमासाः ॥ विंशतेश्च * ॥ विंशिनोऽङ्गिरसः ॥

तस्य पूरणे डट् ।५।२।४८ ॥ एकादशानां पूरण एकादशः ॥ **नान्तादसंख्यादेर्मट्** ।५।२।४९ ॥ डटो मडागमः स्यात् । पञ्चानां पूरणः पञ्चमः । नान्तात्किम् । विंशः । असंख्यादेः किम् । एकादशः ॥ **षट्कतिकतिपयचतुरां थुक्** ।५।२।५१ ॥ एषां थुगागमः स्याड्डटि । षण्णां पूरणः षष्ठः । कतिथः । कतिपयशब्दस्यासंख्यात्वेऽप्यत एव ज्ञापकाड्डट् । कतिपयथः । चतुर्थः ॥ चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च * ॥ तुरीयः । तुर्यः ॥ **बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक्** ।५।२।५२ ॥ डटीत्येव । पूगसङ्घयोरसंख्यात्वेऽप्यत एव डट् । बहुतिथः इत्यादि ॥ **वतोरिथुक्** ।५।२।५३ ॥ डटीत्येव । यावतिथः ॥ **द्वेस्तीयः** ।५।२।५४ ॥ डटोऽपवादः । द्वयोः पूरणो द्वितीयः ॥ **त्रेः संप्रसारणं च** ।५।२।५५ ॥ तृतीयः ॥ **विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम्** ।५।२।५६ ॥ एभ्यो डटस्तमडागमो वा स्यात् । विंशतितमः । विंशः । एकविंशतितमः । एकविंशः ॥ **नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च** ।५।२।५७ ॥ शतस्य पूरणः शततमः । एकशततमः । मासादेरत एव डट् । मासतमः ॥ **षष्ट्यादेश्चाऽसंख्यादेः** ।५।२।५८ ॥ षष्टितमः । संख्यादेस्तु विंशत्यादिभ्य इति विकल्प एव । एकषष्टः । एकषष्टितमः । **मतौ छः सूक्तसाम्नोः** ।५।२।५९ ॥ मत्वर्थे छः स्यात् । अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नस्ति अच्छावाकीयं सूक्तम् । वारवन्तीयं साम ॥ **अध्यायानुवाकयोर्लुक्** ।५।२।६० ॥ मत्वर्थस्य छस्य । अत एव ज्ञापकात्तत्र छः । विधानसामर्थ्याच्च विकल्पेन लुक् । गर्दभाण्डः । गर्दभाण्डीयः ॥ **विमुक्तादिभ्योऽण्**[1] ।५।२।६१ ॥ मत्वर्थेऽण् स्यादध्यायानुवाकयोः । विमुक्तः शब्दोऽस्मिन्नस्ति वैमुक्तः । दैवासुरः ॥ **गोषदादिभ्यो वुन्**[2] ।५।२।६२ ॥ मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः । गोषदकः । इषेत्वकः ॥ **तत्र कुशलः पथः** ।५।२।६३ ॥ वुन् स्यात् । पथि कुशलः पथकः ॥ **आकर्षादिभ्यः कन्**[3] ।५।२।६४ ॥ आकर्षे कुशल आकर्षकः । आकषादिभ्य इति रेफरहितो मुख्यः पाठः । आकषो निकषोपलः ॥ **धनहिरण्यात्कामे** ।५।२।६५ ॥ काम इच्छा । धने कामो धनको देवदत्तस्य । हिरण्यकः ॥ **स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते** ।५।२।६६ ॥ केशेषु प्रसितः केशकः । तद्रचनायां तत्पर इत्यर्थः ॥ **उदराट्ठगाद्यूने** ।५।२।६७ ॥ अविजिगीषौ ठक् स्यात् । कनोऽपवादः । बुभुक्षयात्यन्तपीडित उदरे प्रसित औदरिकः । आद्यूने किम् । उदरकः । उदरपरिमार्जनादौ प्रसक्त इत्यर्थः ॥ **सस्येन परिजातः** ।५।२।६८ ॥ कन् स्यते न तु

---

१ विमुक्त, देवासुर, रक्षोसुर, उपसद्, सुवर्ण, परिसारक, सदसत्, वस्तु, मरुत्, पत्नीवत्, वसुमत्, महीयत्व, सत्त्ववत्, बर्हवत्, दशार्ण, दशार्ह, वयस्, हविर्धान, पतत्रिन्, महित्री, अस्यहत्य, सोमापूषन्, इडा, अग्नाविष्णू, उर्वशी, वृत्रहन् । इति **विमुक्तादिः** ॥ २ गोषद, इषेत्वा, मातरिश्वनः, देवस्यत्वा, देवीरापः, कृष्णोस्याखरेष्ठः, दैवीं धियम्, रक्षोहण, युञ्जान, अञ्जन, प्रभूत, प्रतूर्त, कृशानु । इति **गोषदादिः** ॥ ३ आकर्ष (आकष) त्सरु, पिशाच, पिचण्ड, अशनि, अश्मन्, निचय, चय, विजय, जय, आचय, नय, पाद, दीप, ह्रद, ह्राद, गद्गद, शकुनि । **इत्याकर्षादिः** ॥

ठक् । सस्यशब्दो गुणवाची न तु धान्यवाची । शस्येनेति पाठान्तरम् । सस्येन गुणेन परिजातः संबद्धः सस्यकः साधुः ॥ **अंशं हारी** ।५।२।६९॥ हारीत्यावश्यके णिनिः । अत एव तद्योगे षष्ठी न । अंशको दायादः ॥ **तन्त्रादचिरापहृते** ।५।२।७०॥ तन्त्रकः पटः । प्रत्यग्र इत्यर्थः ॥ **ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम्** ।५।२।७१॥ आयुधजीविनो ब्राह्मणा यस्मिन्देशे स ब्राह्मणकः । अल्पमन्नं यस्यां सा उष्णिका यवागूः । अन्नशब्दस्य उष्णादेशो निपात्यते ॥ **शीतोष्णाभ्यां कारिणि** ।५।२।७२॥ शीतं करोतीति शीतकोऽलसः । उष्णं करोतीति उष्णकः शीघ्रकारी ॥ **अधिकम्** ।५।२।७३॥ अध्यारूढशब्दात्कन् उत्तरपदलोपश्च[1] ॥ **अनुकाभिकाभीकः कमिता** ।५।२।७४॥ अन्वभिभ्यां कन् । अभेः पाक्षिको दीर्घश्च । अनुकामयते अनुकः । अभिकामयते अभिकः । अभीकः ॥ **पार्श्वेनान्विच्छति** ।५।२।७५॥ अनृजुरुपायः पार्श्वं तेनान्विच्छति पार्श्वकः ॥ **अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ** ।५।२।७६॥ तीक्ष्ण उपायोऽयःशूलं तेनान्विच्छति आयःशूलिकः साहसिकः । दण्डाजिनं दम्भः तेनान्विच्छति दाण्डाजिनिकः ॥ **तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा** ।५।२।७७॥ कन् स्यात्पूरणप्रत्ययस्य च लुग्वा । द्वितीयकं द्विकं वा ग्रहणं देवदत्तस्य । द्वितीयेन रूपेण ग्रहणमित्यर्थः ॥ तावतिथेन गृह्णातीति कन्वक्तव्यो नित्यं च लुक् * ॥ षष्ठेन रूपेण गृह्णाति षट्को देवदत्तः । पञ्चकः ॥ **स एषां ग्रामणीः** ।५।२।७८॥ देवदत्तो मुख्यो येषां ते देवदत्तकाः । त्वत्काः । मत्काः ॥ **शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे** ।५।२।७९॥ शृङ्खलकः करभः ॥ **उत्क उन्मनाः** ।५।२।८०॥ उद्गतमनस्कवृत्तेरुच्छब्दात्स्वार्थे कन् । उत्क उत्कण्ठितः ॥ **कालप्रयोजनाद्रोगे** ।५।२।८१॥ कालवचनात्प्रयोजनवचनाच्च कन् स्याद्रोगे । द्वितीयेऽहनि भवो द्वितीयको ज्वरः । प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं वा । विषपुष्पैर्जनितो विषपुष्पकः । उष्णं कार्यमस्य उष्णकः । रोगे किम् । द्वितीयो दिवसोऽस्य ॥ **तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम्** ।५।२।८२॥ प्रथमान्तात्सप्तम्यर्थे कन् स्यात् यत्प्रथमान्तमन्नं चेत्प्रायविषयं तत् । गुडापूपाः प्रायेणान्नमस्यां गुडापूपिका पौर्णमासी ॥ वटकेभ्य इनिर्वाच्यः * ॥ वटकिनी ॥ **कुल्माषादञ्** ।५।२।८३॥ कुल्माषाः प्रायेणान्नमस्यां कौल्माषी ॥ **श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते** ।५।२।८४॥ श्रोत्रियः । वेत्त्यनुवृत्तेश्छान्दसः ॥ **श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ** ।५।२।८५॥ श्राद्धी । श्राद्धिकः ॥ **पूर्वादिनिः** ।५।२।८६॥ पूर्वं कृतमनेन पूर्वी ॥ **सपूर्वाच्च** ।५।२।८७॥ कृतपूर्वी ॥ **इष्टादिभ्यश्च**[2] ।

---

१ अध्यारूढो द्रोणः खारीमिति अधिकः खार्या द्रोणः । अधिका खारी द्रोणेन । इत्यधिकः क्वचित् पाठः ॥

२ **इष्ट**, पूर्त, उपासादित, निगदित, परिगदित, परिवादित, निकथित, निषादित, निपठित, संकलित, परिकलित, संरक्षित, परिरक्षित, अर्चित, गणित, अवकीर्ण, आयुक्त, गृहीत, आम्नात, श्रुत, अधीत, अवधान, आसेवित, अवधारित, अवकल्पित, निराकृत, उपकृत, उपाकृत, अनुयुक्त, अनुगणित, अनुपठित, व्याकुलित । **इतीष्टादिः** ॥

५।२।८८॥ इष्टमनेन इष्टी। अधीती ॥ **छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि** ।५।२।८९॥ लोके तु परिपन्थिशब्दो न न्याय्यः॥ **अनुपद्यन्वेष्टा** ।५।२।९०॥ अनुपदमन्वेष्टा अनुपदी गवाम्॥ **साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम्** ।५।२।९१॥ साक्षाद्द्रष्टा साक्षी॥ **क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः** ।५।२।९२॥ क्षेत्रियो व्याधिः। शरीरान्तरे चिकित्स्यः। अप्रतीकार्य इत्यर्थः॥ **इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा** ।५।२।९३॥ इन्द्र आत्मा तस्य लिङ्गं करणेन कर्तुरनुमानात्। इतिशब्दः प्रकारार्थः। इन्द्रेण दुर्जयमिन्द्रियम्॥ **तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्** ।५।२।९४॥ गावोऽस्यास्मिन्वा सन्ति गोमान्॥ भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने॥ संबन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः * ॥ १॥ **रसादिभ्यश्च**[2] ।५।२।९५॥ मतुप्। रसवान्। रूपवान्। अन्यमत्वर्थीयनिवृत्त्यर्थं वचनम्। रस, रूप, वर्ण, गन्ध, स्पर्श, शब्द, स्नेह, गुणात्, एकाचः॥ रसवान्। गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम्॥ **तसौ मत्वर्थे** ।१।४।१९॥ तान्तसान्तौ भसंज्ञौ स्तो मत्वर्थे प्रत्यये परे। वसोः संप्रसारणम्। विदुष्मान्॥ गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः * ॥ शुक्लो गुणोऽस्यास्तीति शुक्लः पटः। कृष्णः॥ **मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः**[3] ।८।२।९॥ मवर्णावर्णान्तान्मवर्णावर्णोपधाच्च यवादिवर्जितात्परस्य मतोर्मस्य वः स्यात्। किंवान्। ज्ञानवान्। विद्यावान्। लक्ष्मीवान्। यशस्वान्। भास्वान्। यवादेस्तु यवमान्। भूमिमान्॥ **झयः** ।८।२।१०॥ झयन्तान्मतोर्मस्य वः स्यात्। अपदान्तत्वान्न जश्त्वम्। विद्युत्वान्॥ **संज्ञायाम्** ।८।२।११॥ मतोर्मस्य वः स्यात्। अहीवती। मुनीवती। शरादीनां चेति दीर्घः॥ **आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती** ।८।२।१२॥ एते षट् संज्ञायां निपात्यन्ते। आसन्नशब्दस्यासन्दीभावः। आसन्दीवान् ग्रामः। अन्यत्रासन्नवान्। अस्थिशब्दस्याष्ठीभावः। अष्ठीवान् नाम ऋषिः। अस्थिमानन्यत्र। चक्रशब्दस्य चक्रीभावः। चक्रीवान्नाम राजा। चक्रवानन्यत्र। कक्ष्यायाः संप्रसारणम्। कक्षीवान्नाम ऋषिः। कक्ष्यावानन्यत्र। लवणशब्दस्य रुमण्भावः। रुमण्वान्नाम पर्वतः। लवणवानन्यत्र। चर्मणो नलोपाभावो णत्वं च। चर्मण्वती नाम नदी। चर्मवत्यन्यत्र॥ **उदन्वानुदधौ च** ।८।२।१३॥ उदकस्य उदन्भावो मतौ उदधौ संज्ञायां च। उदन्वान् समुद्रः ऋषिश्च॥ **राजन्वान् सौराज्ये** ।८।२।१४॥ राजन्वती भूः। राजवानन्यत्र॥ **प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्** ।५।२।९६॥ चूडालः। चूडावान्। प्राणिस्थात्किम्। शिखावान्दीपः। आतः किम्। हस्तवान्॥ प्राण्यङ्गादेव * ॥ नेह। मेधावान्। प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धे अन्तोदात्तत्वे चूडालोऽसी-

---

१ यवमान्। ककुदावर्तिनी कन्या। रूपवान्। क्षीरिणो वृक्षाः। उदरिणी कन्या। दण्डी। मतुबर्थानां भूमादीनां क्रमेणोदाहरणानि॥ २ अयं गणो मूल एवोक्तः॥ ३ यव, दल्मि, ऊर्मि, भूमि, कृमि, कुञ्चा, वशा, द्राक्षा, ध्राक्षा, ध्रजि, व्रजि, ध्वजि, निषि, सञ्जि, हरित्, ककुद्, मरुत्, गरुत्, इक्षु, द्रु, मधु। **आकृतिगणोऽयं यवादिः**॥

त्यादौ स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति स्वरितबाधनार्थश्चकारः ॥ **सिध्मादिभ्यश्च ।५।२।९७ ॥** लज्वा स्यात् । सिध्मलः । सिध्मवान् । अन्यतरस्यांग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थमनुवर्तते न तु प्रत्ययविकल्पार्थम् । तेनाकारान्तेभ्य इनिठनौ न । वातदन्तबलललाटानामूङ् च । वातूलः ॥ **वत्सांसाभ्यां कामबले ।५।२।९८ ॥** आभ्यां लज्वा स्याद्यथासंख्यं कामवति बलवति चार्थे । वत्सलः । अंसलः ॥ **फेनादिलच ।५।२।९९ ॥** चाल्लच् । अन्यतरस्यांग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थमनुवर्तते । फेनिलः । फेनलः । फेनवान् ॥ **लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ।५।२।१०० ॥** लोमादिभ्यः शः ॥ लोमशः । लोमवान् । रोमशः । रोमवान् ॥ पामादिभ्यो नः ॥ पामनः ॥ अङ्गात्कल्याणे ॥ अङ्गना ॥ लक्ष्म्या अच्च ॥ लक्ष्मणः ॥ विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः * ॥ विषुणः । पिच्छादिभ्य इलच् । पिच्छिलः । पिच्छवान् । उरसिलः । उरस्वान् ॥ **प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः ।५।२।१०१ ॥** प्राज्ञो व्याकरणे । प्राज्ञः । श्राद्धः । आर्चः ॥ वृत्तेश्च * ॥ वार्तः ॥ **तपः सहस्राभ्यां विनीनी ।५।२।१०२ ॥** विनीन्योरिकारो नकारपरित्राणार्थः । तपस्वी । सहस्री । असन्तत्वाददन्तत्वाच्च सिद्धे पुनर्वचनमणा बाधा मा भूदिति । सहस्रात्तु ठनोऽपि बाधनार्थम् ॥ **अण् च ।५।२।१०३ ॥** योगविभाग उत्तरार्थः । तापसः । साहस्रः ॥ ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् * ॥ ज्यौत्स्नः । तामिस्रः ॥ **सिकताशर्कराभ्यां च ।५।२।१०४ ॥** सैकतो घटः । शार्करः ॥ **देशे लुबिलचौ च ।५।२।१०५ ॥** चादण् मतुप् च । सिकताः सन्त्यस्मिन्देशे सिकताः । सिकतिलः । सैकतः । सिकतावान् । एवं शर्करा इत्यादि ॥ **दन्त उन्नत उरच् ।५।२।१०६ ॥** उन्नता दन्ताः सन्त्यस्य दन्तुरः ॥ **ऊषसुषिमुष्कमधोरः ।५।२।१०७ ॥** ऊषरः । सुषिरः । मुष्कोऽण्डः । मुष्करः । मधु माधुर्यम्, मधुरः ॥ रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम् * ॥ खरः । मुखरः । कुञ्जो हस्तिहनुः, कुञ्जरः ॥ नगपांसुपाण्डुभ्यश्च * ॥ नगरम् । पांसुरः । पाण्डुरः । पाण्डरशब्दस्तु अव्युत्पन्न एव ॥ कच्छ्वा ह्रस्वत्वं च * ॥ कच्छुरः ॥ **द्युद्रुभ्यां मः ।५।२।१०८ ॥** द्युमः । द्रुमः ॥ **केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ।५।२।१०९ ॥** प्रकृतेनान्यतरस्यांग्रहणेन मतुपि सिद्धे पुनर्ग्रहणमिनिठनोः

---

१ सिध्म, गडु, मणि, नाभि, बीज, वीणा, कृष्ण, निष्पाव, पांसु, पार्श्व, पर्शु, हनु, सक्तु, मांस, पार्ष्णिधमन्योर्दीर्घश्च, वातदन्तबलललाटानामूङ् च, जटाघटाकटाकालाः क्षेपे, पर्ण, उदक, प्रज्ञा, सक्थि, कर्ण, स्नेह, शीत, श्याम, पिङ्ग, पित्त, पुष्क, पृथु, मृदु, मञ्जु, मण्ड, पत्र, चटु, कपि, गण्ड, ग्रन्थि, श्री, कुश, धारा, वर्ष्मन्, श्लेष्मन्, पेश, निष्पाद, कुण्ड, क्षुद्रजन्तूपतापयोश्च । इति **सिध्मादिः ॥** २ लोमन्, रोमन्, बभ्रु, अरि, गिरि, कर्क, कपि, मुनि, तरु । इति **लोमादिः ॥** ३ पामन्, वामन्, वेमन्, हेमन्, श्लेष्मन्, कद्रु, वलि, सामन्, ऊष्मन्, कृमि, अङ्गात्कल्याणे, शाकीपलालीदद्रूणां ह्रस्वत्वं च, विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः, लक्ष्म्या अच्च । इति **पामादिः ॥** ४ पिच्छा, उरस्, ध्रुवक, ध्रुवक, जटा, घटा, कालाः क्षेपे, वर्ण, उदक, पङ्क, (प्रज्ञा) । इति **पिच्छादिः ॥** ५ ज्योत्स्ना, तमिस्रा, कुण्डल, कुतुप, विसर्प, विपादिका । इति **ज्योत्स्नादिः ॥** ६ सिकता इति लुपि युक्तवद्भावः । हयवरट्सूत्रे एका सिकतेति भाष्यप्रयोगादेकवचनान्तोऽप्ययम् ॥

समावेशार्थम् । केशवः । केशी । केशिकः । केशवान् ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यते * ॥ मणिवो नागविशेषः । हिरण्यवो निधिविशेषः ॥ अर्णसो लोपश्च * ॥ अर्णवः ॥ **गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम् ।५।२।११० ॥** ह्रस्वदीर्घयोर्यणा तन्त्रेण निर्देशः । गाण्डिवम् । गाण्डीवम् । अर्जुनस्य धनुः । अजगवं पिनाकः ॥ **काण्डाण्डादीरन्नीरचौ ।५।२।१११ ॥** काण्डीरः । आण्डीरः ॥ **रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच् ।५।२।११२ ॥** रजस्वला स्त्री । कृषीवलः । वल इति दीर्घः । आसुतीवलः शौण्डिकः । परिषद्वलः । पर्षदिति पाठान्तरम् । पर्षद्वलम् ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यते * ॥ भ्रातृवलः । पुत्रवलः । शत्रुवलः । वल इत्यत्र संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नेह दीर्घः ॥ **दन्तशिखात्संज्ञायाम् ।५।२।११३ ॥** दन्तावलो हस्ती । शिखावलः केकी ॥ **ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः ।५।२।११४ ॥** मत्वर्थे निपात्यन्ते । ज्योतिष उपधालोपो नश्च प्रत्ययः । ज्योत्स्ना । तमस उपधाया इत्वं रश्च । तमिस्रा । स्त्रीत्वमतन्त्रम् । शृङ्गादिनच् । शृङ्गिणः । ऊर्जसो वलच् । तेन बाधा मा भूदिति विनिरपि । ऊर्जस्वी । ऊर्जस्वलः । ऊर्जोऽसुगागम इति वृत्तिस्तु चिन्त्या । ऊर्जस्वतीतिवदसुन्नन्तेनैवोपपत्तेः । गोशब्दान्मिनिः । गोमी । मलशब्दादिनच् । मलिनः । ईमसश्च । मलीमसः ॥ **अत इनिठनौ ।५।२।११५ ॥** दण्डी । दण्डिकः ॥ **व्रीह्यादिभ्यश्च[1] ।५।२।११६ ॥** व्रीही । व्रीहिकः । न च सर्वेभ्यो व्रीह्यादिभ्य इनिठनाविष्येते । किं तर्हि शिखामालासंज्ञादिभ्य इनिः ॥ यवखदादिभ्य इकः * ॥ अन्येभ्य उभयम् ॥ **तुन्दादिभ्य[2] इलच्च ।५।२।११७ ॥** चादिनिठनौ मतुप् च । तुन्दिलः । तुन्दी । तुन्दिकः । तुन्दवान् । उदर, पिचण्ड, यव, व्रीहि ॥ स्वाङ्गाद्विवृद्धौ ॥ "विवृद्ध्युपाधिकात्स्वाङ्गवाचिन[3] इलजादयः स्युः" । विवृद्धौ कर्णौ यस्य स कर्णिलः । कर्णी । कर्णिकः । कर्णवान् ॥ **एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यम् ।५।२।११८ ॥** एकशतमस्यास्तीति ऐकशतिकः । ऐकसहस्रिकः । गौशतिकः । गौसहस्रिकः ॥ **शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् ।५।२।११९ ॥** निष्कात्परौ यौ शतसहस्रशब्दौ तदन्तात्प्रातिपदिकाट्ठञ् स्यान्मत्वर्थे । नैष्कशतिकः । नैष्कसहस्रिकः ॥ **रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ।५।२।१२० ॥** आहतं रूपमस्यास्तीति रूप्यः कार्षापणः । प्रशस्तं रूपमस्यास्तीति रूप्यो गौः । आहतेति किम् । रूपवान् ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यते * ॥ हिम्याः पर्वताः । गुण्या ब्राह्मणाः ॥ **अस्मायामेधास्रजो विनिः ।५।२।१२१ ॥** यशस्वी । यशस्वान् । मायावी । मायावान् । व्रीह्यादिपाठादिनिठनौ । मायी । मायिकः । स्विन्नन्तत्वात्कुः । स्रग्वी ॥ आमयस्योपसंख्यानं दीर्घश्च * ॥ आमयावी ॥ शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् * ॥ शृङ्गारकः । वृन्दारकः ॥

---

१ व्रीहि, माया, शाला, शिखा, माला, मेखला, केका, अष्टका, पताका, चर्मन्, कर्मन्, वर्मन्, दंष्ट्रा, संज्ञा, वडवा, कुमारी, नौ, वीणा, बलाका, यवखद, नौ, कुमारी, शीर्षान्नञः । इति **व्रीह्यादिः ॥**
२ अयं गणो मूल एवोक्तः ॥ ३ अयं पाठष्टीकास्थः ॥

फलबर्हाभ्यामिनच् * ॥ फलिनः । बर्हिणः ॥ हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम् * ॥ इनूठनौ मतुप् च ॥ हृदयालुः । हृदयी । हृदयिकः । हृदयवान् ॥ शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने * ॥ शीतं न सहते शीतालुः । उष्णालुः । स्फायितञ्चीति रक् । तृप्रः पुरोडाशः तं न सहते तृप्रालुः । तृप्रं दुःखमिति माधवः ॥ हिमाच्चेलुः * ॥ हिमं न सहते हिमेलुः ॥ बलादूलः * ॥ बलं न सहते बलूलः ॥ वातात्समूहे च * ॥ वातं न सहते वातस्य समूहो वा वातूलः ॥ तप्पर्वमरुद्भ्याम् * ॥ पर्वतः । मरुत्तः ॥ **ऊर्णाया युस् ।५।२।१२३ ॥** सित्वात्पदत्वम् । ऊर्णायुः । अत्र छन्दसीति केचिदनुवर्तयन्ति । युक्तं चैतत् । अन्यथा हि अहंशुभमोरित्यत्रैवोर्णाग्रहणं कुर्यात् ॥ **वाचो ग्मिनिः ।५।२।१२४ ॥** वाग्मी ॥ **आलजाटचौ बहुभाषिणि ।५।२।१२५ ॥** कुत्सित इति वक्तव्यम् * ॥ कुत्सितं बहु भाषते वाचालः । वाचाटः । यस्तु सम्यग्बहु भाषते स वाग्मीत्येव ॥ **स्वामिन्नैश्वर्ये ।५।२।१२६ ॥** ऐश्वर्यवाचकात्स्वशब्दान्मत्वर्थे आमिनच् । स्वामी ॥ **अर्शआदिभ्योऽच् ।५।२।१२७ ॥**[1] अर्शांस्यस्य विद्यन्ते अर्शसः । आकृतिगणोऽयम् ॥ **द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः ।५।२।१२८ ॥** द्वन्द्वः । कटकवलयिनी । शङ्खनूपुरिणी । उपतापो रोगः । कुष्ठी । किलासी । गर्ह्यं निन्द्यम् । ककुदावर्ती । काकतालुकी । प्राणिस्थात्किम् । पुष्पफलवान्घटः । प्राण्यङ्गान्न * ॥ पाणिपादवती । अत इत्येव । चित्रकललाटिकावती । सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनं ठनादिबाधनार्थम् ॥ **वातातीसाराभ्यां कुक् च ।५।२।१२९ ॥** चादिनिः । वातकी । अतीसारकी ॥ रोगे चायमिष्यते ॥ नेह । वातवती गुहा ॥ पिशाचाच्च * ॥ पिशाचकी ॥ **वयसि पूरणात् ।५।२।१३० ॥** पूरणप्रत्ययान्तान्मत्वर्थे इनिः स्याद्वयसि द्योत्ये । मासः संवत्सरो वा पञ्चमोऽस्यास्तीति पञ्चमी उष्ट्रः । ठन्बाधनार्थमिदम् । वयसि किम् । पञ्चमवान् ग्रामः ॥ **सुखादिभ्यश्च ।५।२।१३१ ॥**[2] इनिर्मत्वर्थे । सुखी । दुःखी । माला क्षेपे ॥ माली ॥ **धर्मशीलवर्णान्ताच्च ।५।२।१३२ ॥** धर्माद्यन्तादिनिर्मत्वर्थे । ब्राह्मणधर्मी । ब्राह्मणशीली । ब्राह्मणवर्णी ॥ **हस्ताज्जातौ ।५।२।१३३ ॥** हस्ती । जातौ किम् । हस्तवान्पुरुषः ॥ **वर्णाद्ब्रह्मचारिणि ।५।२।१३४ ॥** वर्णी ॥ **पुष्करादिभ्यो देशे ।५।२।१३५ ॥**[3] पुष्करिणी । पद्मिनी । देशे किम् । पुष्करवान्करी ॥ बाह्वूरुपूर्वपदाद्बलात् * ॥ बाहुबली । ऊरुबली ॥ सर्वादेश्च * ॥ सर्वधनी । सर्वबीजी ॥ अर्थाच्चासंनि-

---

१ अर्शस्, उरस्, तुन्द, चतुर, पलित, जटा, घटा, घाटा, अघ, कर्दम, अम्ल, लवण, स्वाङ्गाद्धीनात्, वर्णात् । **अर्शआदिराकृतिगणः ॥** २ सुख, दुःख, तृप्त, कृच्छ्र, अस्र, आस्र, अलीक, करुण, कठिण, सोढ, प्रतीप, शील, हल, माला क्षेपे, कृपण, प्रणय, दल, कक्ष । इति **सुखादिः ॥** ३ पुष्कर, पद्म, उत्पल, तमाल, कुमुद, नड, कपित्थ, बिस, मृणाल, कर्दम, शालूक, विगर्ह, करीष, शिरीष, यवास, प्रवाह, हिरण्य, कैरव, कल्लोल, तट, तरङ्ग, पङ्कज, सरोज, राजीव, नालीक, सरोरुह, पुटक, अरविन्द, अम्भोज, अब्ज, कमल, पयस् । इति **पुष्करादिः ॥**

हिते * ॥ अर्थी । संनिहिते तु अर्थवान् ॥ तदन्ताच्च * ॥ धान्यार्थी । हिरण्यार्थी ॥ **बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम्** ।५।२।१३६ ॥ बलवान् । बली । उत्साहवान् । उत्साही ॥ **संज्ञायां मन्माभ्याम्** ।५।२।१३७ ॥ मन्नन्तान्मान्ताच्चेनिर्मत्वर्थे । प्रथिमिनी । दामिनी । होमिनी । सोमिनी । संज्ञायां किम् । सोमवान् ॥ **कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः** ।५।२।१३८ ॥ कंशमिति मान्तौ । कमित्युदकसुखयोः । शमिति सुखे । आभ्यां सप्त प्रत्ययाः स्युः । युस्तयसोः सकारः पदत्वार्थः । कंवः । कंभः । कंयुः । कंतिः । कंतुः । कंतः । कंयः । शंवः । शंभः । शंयुः । शंतिः । शंतुः । शंतः । शंयः । अनुस्वारस्य वैकल्पिकः परसवर्णः । वकारयकारपरस्यानुनासिकौ वयौ ॥ **तुन्दिवलिवटेर्भः** ।५।२।१३९ ॥ वृद्धा नाभिस्तुन्दिः । मूर्धन्योपधोऽयमिति माधवः । तुन्दिभः । वलिभः । वटिभः । पामादित्वाद्वलिनोऽपि ॥ **अहंशुभमोर्युस्** ।५।२।१४० ॥ अहमिति मान्तमव्ययमहङ्कारे । शुभमिति शुभे । अहंयुः अहङ्कारवान् । शुभंयुः शुभान्वितः ॥

॥ इति मत्वर्थीयाः ॥

प्राग्दिशो विभक्तिः ।५।३।१ ॥ दिक्शब्देभ्य इत्यतः प्राग्वक्ष्यमाणाः प्रत्यया विभक्तिसंज्ञाः स्युः ॥ अथ स्वार्थिकाः प्रत्ययाः ॥ समर्थानामिति प्रथमादिति च निवृत्तम् । वेति त्वनुवर्तत एव ॥ **किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः** ।५।३।२ ॥ किमः सर्वनाम्नो बहुशब्दाच्चेति प्राग्दिशोऽधिक्रियते ॥ **इदम इश्** ।५।३।३ ॥ प्राग्दिशीये परे ॥ **एतेतौ रथोः** ।५।३।४ ॥ इदम्शब्दस्य एत इत इत्यादेशौ स्तो रेफादौ थकारादौ च प्राग्दिशीये परे । इशोऽपवादः ॥ **एतदोऽन्** ।५।३।५ ॥ योगविभागः कर्तव्यः ॥ एतदः एतेतौ स्तो रथोः ॥ अन् ॥ एतद इत्येव । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥ **सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि** ।५।३।६ ॥ प्राग्दिशीये दकारादौ प्रत्यये परे सर्वस्य सो वा स्यात् ॥ **पञ्चम्यास्तसिल्** ।५।३।७ ॥ पञ्चम्यन्तेभ्यः किमादिभ्यस्तसिल् स्याद्वा ॥ **कु तिहोः** ।७।२।१०४ ॥ किमः कुः स्यात्तादौ हादौ च विभक्तौ परतः । कुतः । कस्मात् । यतः । ततः । अतः । इतः । अमुतः । बहुतः । द्व्यादेस्तु । द्वाभ्याम् ॥ **तसेश्च** ।५।३।८ ॥ किंसर्वनामबहुभ्यः परस्य तसेस्तसिलादेशः स्यात् । स्वरार्थं विभक्त्यर्थं च वचनम् ॥ **पर्यभिभ्यां च** ।५।३।९ ॥ आभ्यां तसिल् स्यात् । सर्वोभयार्थाभ्यामेव * ॥ परितः । सर्वत इत्यर्थः । अभितः । उभयत इत्यर्थः ॥ **सप्तम्यास्त्रल्** ।५।३।१० ॥ कुत्र । यत्र । तत्र । बहुत्र ॥ **इदमो हः** ।५।३।११ ॥ त्रलोऽपवादः । इशादेशः । इह ॥ **किमोऽत्** ।५।३।१२ ॥ वाग्रहणमपकृष्यते । सप्तम्यन्तात्किमोऽद्वा स्यात्पक्षे त्रल् ॥ **क्वाति** ।७।२।१०५ ॥ किमः क्वादेशः स्यादति । क्व । कुत्र ॥ **वा ह च छन्दसि** ।५।३।१३ ॥ कुह स्थः कुह

---

१ बल, उत्साह, उद्भास, उद्वास, उद्दास, शिखा, कुल, चूडा, सुल, कुल, आयाम, व्यायाम, उपयाम, आरोह, अवरोह, परिणाह, युद्ध । इति **बलादिः** ॥

जग्मथुः ॥ **एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ ।२।४।३३ ॥** अन्वादेशविषये एतदोऽश् स्यात्स चानुदात्तस्त्रतसोः परतः तौ चानुदात्तौ स्तः । एतस्मिन् ग्रामे सुखं वसामः । अथोऽत्राधीमहे । अतो न गन्तास्मः ॥ **इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ।५।३।१४ ॥** पञ्चमीसप्तमीतरविभक्त्यन्तादपि तसिलादयो दृश्यन्ते ॥ दृशिग्रहणाद्भवदादियोग एव * ॥ स भवान् । ततो भवान् । तत्र भवान् । तं भवन्तम् । ततो भवन्तम् । तत्र भवन्तम् । एवं दीर्घायुः । देवानांप्रियः । आयुष्मान् ॥ **सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा ।५।३।१५ ॥** सप्तम्यन्तेभ्यः कालार्थेभ्यः स्वार्थे दा स्यात् । सर्वस्मिन्काले सदा । सर्वदा । एकदा । अन्यदा । कदा । यदा । तदा । काले किम् । सर्वत्र देशे ॥ **इदमो र्हिल् ।५।३।१६ ॥** सप्तम्यन्तात्काले इत्येव । ह्स्यापवादः । अस्मिन्काले एतर्हि । काले किम् । इह देशे ॥ **अधुना ।५।३।१७ ॥** इदमः सप्तम्यन्तात्कालवाचिनः स्वार्थेऽधुनाप्रत्ययः स्यात् । इश् । यस्येति लोपः । अधुना ॥ **दानीं च ।५।३।१८ ॥** इदानीम् ॥ **तदो दा च ।५।३।१९ ॥** तदा । तदानीम् । तदो दावचनमनर्थकं विहितत्वात् ॥ **अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम् ।५।३।२१ ॥** कर्हि । कदा । यर्हि । यदा । तर्हि । तदा । एतस्मिन्काले एतर्हि ॥ **सद्यःपरुत्परार्यैषमः परेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः ।५।३।२२ ॥** एते निपात्यन्ते ॥ समानस्य सभावो द्यस् चाहनि * ॥ समानेऽहनि सद्यः ॥ पूर्वपूर्वतरयोः पर उदारी च प्रत्ययौ वत्सरे * ॥ पूर्वस्मिन्वत्सरे परुत् । पूर्वतरे वत्सरे परारि ॥ इदम इश् समसण् प्रत्ययश्च संवत्सरे * ॥ अस्मिन्संवत्सरे ऐषमः ॥ परस्मादेद्यव्यहनि * ॥ परस्मिन्नहनि परेद्यवि ॥ इदमोऽश् द्यश्च * ॥ अस्मिन्नहनि अद्य ॥ पूर्वादिभ्योऽष्टभ्योऽहन्येद्युस् * ॥ पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्युः । अन्यस्मिन्नहनि अन्येद्युः । उभयोरह्नोरुभयेद्युः ॥ द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः * ॥ उभयद्युः ॥ **प्रकारवचने थाल् ।५।३।२३ ॥** प्रकारवृत्तिभ्यः किमादिभ्यस्थाल स्यात्स्वार्थे । तेन प्रकारेण तथा । यथा ॥ **इदमस्थमुः ।५।३।२४ ॥** थालोऽपवादः ॥ एतदोऽपि वाच्यः * ॥ अनेन एतेन वा प्रकारेण इत्थम् ॥ **किमश्च ।५।३।२५ ॥** केन प्रकारेण कथम् ॥

॥ प्राग्दिशीयानां विभक्तिसंज्ञानां पूर्णोऽवधिः ॥

दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः ।५।३।२७ ॥ सप्तम्याद्यन्तेभ्यो दिशिरूढेभ्यो दिग्देशकालवृत्तिभ्यः स्वार्थेऽस्तातिप्रत्ययः स्यात् ॥ **पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् ।५।३।३९ ॥** एभ्योऽस्तात्यर्थेऽसिप्रत्ययः स्यात्तद्योगे चैषां क्रमात्पुर्, अध्, अव्, इत्यादेशाः स्युः ॥ **अस्ताति च ।५।३।४० ॥** अस्तातौ परे पूर्वादीनां पुरादयः स्युः । पूर्वस्यां पूर्वस्याः पूर्वा वा दिक् । पुरः । पुरस्तात् । अधः । अधस्तात् । अवः । अवस्तात् ॥ **विभाषावरस्य ।५।३।४१ ॥** अवरस्यास्तातौ परेऽव् स्याद्वा । अवस्तात् । अवरस्तात् । एवं देशे काले च । दिशि रूढेभ्यः किम् । ऐन्द्र्यां वसति । सप्तम्या-

द्यन्तेभ्यः किम् । पूर्वं ग्रामं गतः । दिगादिवृत्तिभ्यः किम् । पूर्वस्मिन् गुरौ वसति । अस्ताति चेति ज्ञापकादसिरस्तातिं न बाधते ॥ **दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ।५।३।२८ ॥** अस्तातेरपवादः । दक्षिणतः । उत्तरतः ॥ **विभाषापरावराभ्याम् ।५।३।२९ ॥** परतः । अवरतः । परस्तात् । अवरस्तात् ॥ **अञ्चेर्लुक् ।५।३।३० ॥** अञ्चत्यन्तादिक्शब्दादस्तातेर्लुक् स्यात् ॥ लुक् तद्धितलुकि ॥ प्राच्यां प्राच्याः प्राची वा दिक् प्राक् । उदक् । एवं देशे काले च ॥ **उपर्युपरिष्टात् ।५।३।३१ ॥** अस्तातेर्विषये ऊर्ध्वशब्दस्योपादेशः स्याद्रिल्रिष्टातिलौ च प्रत्ययौ ॥ उपरि उपरिष्टाद्वा वसति आगतो रमणीयं वा ॥ **पश्चात् ।५।३।३२ ॥** अपरस्य पश्चभाव आतिश्च प्रत्ययोऽस्तातेर्विषये ॥ **उत्तराधरदक्षिणादातिः ।५।३।३४ ॥** उत्तरात् । अधरात् । दक्षिणात् ॥ **एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ।५।३।३५ ॥** उत्तरादिभ्य एनब्वा स्यादवध्यवधिमतोः सामीप्ये पञ्चम्यन्तं विना । उत्तरेण । अधरेण । दक्षिणेन । पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः । इह केचिदुत्तरादीननुवर्त्य दिक्शब्दमात्रादेनपमाहुः । पूर्वेण ग्रामम् । अपरेण ग्रामम् ॥ **दक्षिणादाच् ।५।३।३६ ॥** अस्तातेर्विषये । दक्षिणा वसति । अपञ्चम्या इत्येव । दक्षिणादागतः ॥ **आहि च दूरे ।५।३।३७ ॥** दक्षिणाद् दूरे आहि स्यात् चादाच् । दक्षिणाहि । दक्षिणा ॥ **उत्तराच ।५।३।३८ ॥** उत्तराहि । उत्तरा ॥ **संख्याया विधार्थे धा ।५।३।४२ ॥** क्रियाप्रकारार्थे वर्तमानात्संख्याशब्दात्स्वार्थे धा स्यात् । चतुर्धा । पञ्चधा ॥ **अधिकरणविचाले च ।५।३।४३ ॥** द्रव्यस्य संख्यान्तरापादने संख्याया धा स्यात् । एकं राशिं पञ्चधा कुरु ॥ **एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम् ।५।३।४४ ॥** ऐकध्यम् । एकधा ॥ **द्वित्र्योश्च धमुञ् ।५।३।४५ ॥** आभ्यां धा इत्यस्य धमुञ् स्याद्वा । द्वैधम् । द्विधा । त्रैधम् । त्रिधा ॥ धमुञन्तात्स्वार्थे डदर्शनम् * ॥ पथि द्वैधानि ॥ **एधाच ।५।३।४६ ॥** द्वेधा । त्रेधा ॥ **याप्ये पाशप् ।५।३।४७ ॥** कुत्सितो भिषक् भिषक्पाशः ॥ **पूरणाद्भागे तीयादन् ।५।३।४८ ॥** द्वितीयो भागो द्वितीयः । तृतीयः । स्वरे विशेषः ॥ तीयादीकक् स्वार्थे वाच्यः * ॥ द्वैतीयीकः । द्वितीयः । तार्तीयीकः । तृतीयः ॥ न विद्यायाः * ॥ द्वितीया । तृतीया । विद्येत्येव ॥ **प्रागेकादशभ्योऽछन्दसि ।५।३।४९ ॥** पूरणप्रत्ययान्ताद्भागेऽन् । चतुर्थः । पञ्चमः ॥ **षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च ।५।३।५० ॥** चादन् । षष्ठो भागः षाष्ठः । षष्ठः । आष्टमः । अष्टमः ॥ **मानपश्वङ्गयोः कन्लुकौ च ।५।३।५१ ॥** षष्ठाष्टमशब्दाभ्यां क्रमेण कन्लुकौ स्तो माने पश्वङ्गे च वाच्ये । षष्ठको भागः मानं चेत् । अष्टमो भागः पश्वङ्गं चेत् । अस्य अनो वा लुक् । चकाराद्यथाप्राप्तम् । षष्ठः । षाष्ठः । अष्टमः । आष्टमः । महाविभाषया सिद्धे लुग्वचनं पूर्वत्र ञानौ नित्याविति ज्ञापयति ॥ **एकादाकिनिचासहाये ।५।३।५२ ॥** चात्कन्लुकौ । एकः । एकाकी । एककः ॥ **भूतपूर्वे चरट् ।५।३।५३ ॥** आढ्यो भूतपूर्वः आढ्यचरः ॥ **षष्ठ्या रूप्य च ।५।३।५४ ॥** षष्ठ्यन्ताद्भूतपूर्वेऽर्थे रूप्यः स्याच्चरट् च ।

कृष्णस्य भूतपूर्वो गौः कृष्णरूप्यः । कृष्णचरः । तसिलादिषु रूप्यस्यापरिगणितत्वान्न पुंवत् । शुभ्राया भूतपूर्वः शुभ्रारूप्यः ॥ **अतिशायने तमबिष्ठनौ ५।३।५५ ॥** अतिशयविशिष्टार्थवृत्तेः स्वार्थे एतौ स्तः । अयमेषामतिशयेनाढ्यः आढ्यतमः । लघुतमो लघिष्ठः ॥ **तिङश्च ५।३।५६ ॥** तिङन्तादतिशये द्योत्ये तमप् स्यात् ॥ **तरप्तमपौ घः १।१।२२ ॥** एतौ घसंज्ञौ स्तः ॥ **किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे ५।४।११ ॥** किम एदन्तात्तिङोऽव्ययाच्च यो घस्तदन्तादामुः स्यात् न तु द्रव्यप्रकर्षे । किंतमाम् । प्राह्णेतमाम् । पचतितमाम् । उच्चैस्तमाम् । द्रव्यप्रकर्षे तु उच्चैस्तमस्तरुः ॥ **द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ ५।३।५७ ॥** द्वयोरेकस्यातिशये विभक्तव्ये चोपपदे सुप्तिङन्तादेतौ स्तः । पूर्वयोरपवादः । अयमनयोरतिशयेन लघुर्लघुतरः । लघीयान् । उदीच्याः प्राच्येभ्यः पटुतराः । पटीयांसः ॥ **अजादी गुणवचनादेव ५।३।५८ ॥** इष्ठन्नीयसुनौ गुणवचनादेव स्तः । नेह । पाचकतरः । पाचकतमः ॥ **तुश्छन्दसि ५।३।५९ ॥** तृन्नृजन्तादिष्ठनीयसुनौ स्तः ॥ **तुरिष्ठेमेयःसु ६।४।१५४ ॥** तृशब्दस्य लोपः स्यादिष्ठेमेयःसु परेषु । अतिशयेन कर्ता करिष्ठः । दोहीयसी धेनुः ॥ **प्रशस्यस्य श्रः ५।३।६० ॥** अस्य श्रादेशः स्यादजाद्योः ॥ **प्रकृत्यैकाच् ६।४।१६३ ॥** इष्ठादिष्वेकाच् प्रकृत्या स्यात् । श्रेष्ठः । श्रेयान् ॥ **ज्य च ५।३।६१ ॥** प्रशस्यस्य ज्यादेशः स्यादिष्ठेयसोः । ज्येष्ठः ॥ **ज्यादादीयसः ६।४।१६० ॥** आदेः परस्य ॥ ज्यायान् ॥ **वृद्धस्य च ५।३।६२ ॥** ज्यादेशः स्यादजाद्योः । ज्येष्ठः । ज्यायान् ॥ **अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ ५।३।६३ ॥** अजाद्योः । नेदिष्ठः । नेदीयान् । साधिष्ठः । साधीयान् ॥ **स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः ६।४।१५६ ॥** एषां यणादिपरं लुप्यते पूर्वस्य च गुण इष्ठादिषु । स्थविष्ठः । दविष्ठः । यविष्ठः । ह्रसिष्ठः । क्षेपिष्ठः । क्षोदिष्ठः । एवमीयस् । ह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां पृथ्वादित्वात् ह्रसिमा । क्षेपिमा । क्षोदिमा ॥ **प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्बंहिगर्वर्षित्रप्द्राघिवृन्दाः ६।४।१५७ ॥** प्रियादीनां क्रमात्प्रादयः स्युरिष्ठादिषु । प्रेष्ठः । स्थेष्ठः । स्फेष्ठः । वरिष्ठः । बंहिष्ठः । गरिष्ठः । वर्षिष्ठः । त्रपिष्ठः । द्राघिष्ठः । वृन्दिष्ठः । एवमीयसुन् । प्रेयान् । प्रियोरुबहुलगुरुदीर्घाणां पृथ्वादित्वादिमेनित्यादि ॥ **बहोर्लोपो भू च बहोः ६।४।१५८ ॥** बहोः परयोरिमेयसोर्लोपः स्याद्बहोश्च भूरादेशः । भूमा । भूयान् ॥ **इष्ठस्य यिट् च ६।४।१५९ ॥** बहोः परस्य इष्ठस्य लोपः स्यात् यिडागमश्च । भूयिष्ठः ॥ **युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् ५।३।६४ ॥** एतयोः कनादेशो वा स्यादिष्ठेयसोः । कनिष्ठः । कनीयान् । पक्षे यविष्ठः । अल्पिष्ठ इत्यादि ॥ **विन्मतोर्लुक् ५।३।६५ ॥** विनो मतुपश्च लुक् स्यादिष्ठेयसोः । अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठः । स्रजीयान् । अतिशयेन त्वग्वान् त्वचिष्ठः । त्वचीयान् ॥ **प्रशंसायां रूपप् ५।३।६६ ॥** सुबन्तात्तिङन्ताच्च । प्रशस्तः पटुः पटुरूपः । प्रशस्तं पचति

पचतिरूपम् ॥ **ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः ।५।३।६७** ॥ ईषदूनो विद्वान् विद्वत्कल्पः । यशस्कल्पम् । यजुःकल्पम् । विद्वद्देश्यः । विद्वद्देशीयः । पचतिकल्पम् ॥ **विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु ।५।३।६८** ॥ ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे सुबन्ताद्बहुज्वा स्यात्स च प्रागेव न तु परतः । ईषदूनः पटुर्बहुपटुः । पटुकल्पः । सुपः किम् । यजतिकल्पम् ॥ **प्रकारवचने जातीयर् ।५।३।६९** ॥ प्रकारवति चायम् । थाल् तु प्रकारमात्रे । पटुप्रकारः पटुजातीयः ॥ **प्रागिवात्कः ।५।३।७०** ॥ इवे प्रतिकृतावित्यतः प्राक् काधिकारः ॥ **अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः ।५।३।७१** ॥ तिङश्चेत्यनुवर्तते ॥ **कस्य च दः ।५।३।७२** ॥ कान्ताव्ययस्य दकारोऽन्तादेशः स्यादकच्च ॥ **अज्ञाते ।५।३।७३** ॥ कस्यायमश्वोऽश्वकः । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वके । विश्वके ॥ ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच् * ॥ युवकयोः । आवकयोः । युष्मकासु । अस्मकासु । युष्मकाभिः । अस्मकाभिः । ओकारेत्यादि किम् । त्वयका । मयका । अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम्वक्तव्यः * ॥ मित्त्वादन्त्यादचः परः । तूष्णीकामास्ते ॥ शीले को मलोपश्च * ॥ तूष्णींशीलस्तूष्णीकः । पचतकि । जल्पतकि । धकित् । हिरकुत् ॥ **कुत्सिते ।५।३।७४** ॥ कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः ॥ **संज्ञायां कन् ।५।३।७५** ॥ कुत्सिते कन् स्यात्तदन्तेन चेत्संज्ञा गम्यते । शूद्रकः । राधकः । स्वरार्थं वचनम् ॥ **अनुकम्पायाम् ।५।३।७६** ॥ पुत्रकः । अनुकम्पितः पुत्र इत्यर्थः ॥ **नीतौ च तद्युक्तात् ।५।३।७७** ॥ सामदानादिरुपायो नीतिस्तस्यां गम्यमानायामनुकम्पायुक्तात्कप्रत्ययः स्यात् । हन्त ते धानकाः । गुडकाः । एहकि । अद्धकि । पूर्वेणानुकम्प्यमानात्प्रत्ययः । अनेन तु परम्परासंबन्धेऽपीति विशेषः ॥ **बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वा ।५।३।७८** ॥ पूर्वसूत्रद्वयविषये ॥ **घनिलचौ च ।५।३।७९** ॥ तत्रैव ॥ **ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः ।५।३।८३** ॥ अस्मिन्प्रकरणे यष्ठोऽजादिप्रत्ययश्च तस्मिन्प्रत्यये परे प्रकृतेर्द्वितीयादच ऊर्ध्वं सर्वं लुप्यते । अनुकम्पितो देवदत्तो देविकः । देवियः । देविलः । देवदत्तकः । अनुकम्पितो वायुदत्तो वायुदत्तकः । ठग्रहणमुको द्वितीयत्वे कविधानार्थम् । वायुकः । पितृकः ॥ चतुर्थादच ऊर्ध्वस्य लोपो वाच्यः * ॥ अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तो बृहस्पतिकः ॥ अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्यः * ॥ देवदत्तकः । देवकः ॥ लोपः पूर्वपदस्य च * ॥ दत्तिकः । दत्तियः । दत्तिलः । दत्तकः ॥ विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्यः * ॥ देवदत्तः । दत्तः । देवः ॥ सत्यभामा । भामा । सत्या ॥ उवर्णाल्ल इलस्य च * ॥ भानुदत्तः । भानुलः ॥ ऋवर्णादपि * ॥ सवित्रियः । सवितृलः ॥ चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च । अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णाल्ल इलस्य च ॥ १ ॥ **प्राचामुपादेरडज्वुचौ च ।५।३।८०** ॥ उपशब्दपूर्वात्प्रातिपदिकात्पूर्वविषये अडच् वुच् एतौ स्तः । चाद्यथाप्राप्तम् । प्राचांग्रहणं पूजार्थम् । अनुकम्पित उपेन्द्रदत्तः उपडः । उपकः । उपिकः । उपियः । उपिलः । उपेन्द्रदत्तकः । षड् रूपाणि ॥ **जाति-**

नाम्नः कन् ।५।३।८१ ॥ मनुष्यनाम्न इत्येव । जातिशब्दो यो मनुष्यनामधेयस्तस्मात्कन्स्यादनुकम्पायां नीतौ च । सिंहकः । शरभकः । रासभकः ॥ द्वितीयं संध्यक्षरं चेत्तदादेर्लोपो वक्तव्यः ॥ अनुकम्पितः कहोडः कहिकः ॥ एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः * ॥ वागाशीर्दत्तः वाचिकः । कथं षडङ्गुलिदत्तः षडिक इति ॥ षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धम् * ॥ **शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात्** ।५।३।८४ ॥ एषां मनुष्यनाम्नां ठाजादौ परे तृतीयादच ऊर्ध्वं लोपः स्यात् । पूर्वस्यापवादः । अनुकम्पितः शेवलदत्तः । शेवलिकः । शेवलियः । शेवलिलः । सुपरिकः । विशालिकः । वरुणिकः । अर्यमिकः ॥ **अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च** ।५।३।८२ ॥ अजिनान्तान्मनुष्यनाम्नोऽनुकम्पायां कन् तस्य चोत्तरपदलोपः । अनुकम्पितो व्याघ्राजिनो व्याघ्रकः । सिंहकः ॥ **अल्पे** ।५।३।८५ ॥ अल्पं तैलं तैलकम् ॥ **ह्रस्वे** ।५।३।८६ ॥ ह्रस्वो वृक्षो वृक्षकः ॥ **संज्ञायां कन्** ।५।३।८७ ॥ ह्रस्वहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन् । पूर्वस्यापवादः । वंशकः । वेणुकः ॥ **कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः** ।५।३।८८ ॥ ह्रस्वा कुटी कुटीरः । शमीरः । शुण्डारः ॥ **कुत्वा डुपच्** ।५।३।८९ ॥ ह्रस्वा कुतूः कुतुपः ॥ कुतूः कृत्तेः स्नेहपात्रं ह्रस्वा सा कुतुपः पुमान् ॥ **कासूगोणीभ्यां ष्टरच्** ।५।३।९० ॥ आयुधविशेषः कासूः । ह्रस्वा सा कासूतरी । गोणीतरी ॥ **वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे** ।५।३।९१ ॥ वत्सतरः । द्वितीयं वयः प्राप्तः । उक्षतरः । अश्वतरः । ऋषभतरः । प्रवृत्तिनिमित्ततनुत्व एवायम् ॥ **किंयत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच्** ।५।३।९२ ॥ अनयोः कतरो वैष्णवः । यतरः । ततरः । महाविभाषया । कः । यः । सः ॥ **वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्** ।५।३।९३ ॥ बहूनां मध्ये एकस्य निर्धारणे डतमच् वा स्यात् । जातिपरिप्रश्न इति प्रत्याख्यातमाकरे । कतमो भवतां कठः । यतमः । ततमः । वाग्रहणमकजर्थम् । यकः । सकः । महाविभाषया । यः । सः ॥ किमोऽस्मिन्विषये डतरजपि । कतरः ॥ **एकाच्च प्राचाम्** ।५।३।९४ ॥ डतरच् डतमच्च स्यात् । अनयोरेकतरो मैत्रः । एषामेकतमः ॥ **अवक्षेपणे कन्** ।५।३।९५ ॥ व्याकरणेन गर्वितः व्याकरणकः । येनेतरः कुत्स्यते तदिहोदाहरणम् । स्वतः कुत्सितं तु कुत्सित इत्यस्य ॥

॥ प्रागिवीयानां पूर्णोऽवधिः ॥

इवे प्रतिकृतौ ।५।३।९६ ॥ कन् स्यात् । अश्व इव प्रतिकृतिः अश्वकः । प्रतिकृतौ किम् । गौरिव गवयः ॥ **संज्ञायां च** ।५।३।९७ ॥ इवार्थे कन् स्यात्समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । अप्रतिकृत्यर्थमारम्भः । अश्वसदृशस्य संज्ञा । अश्वकः । उष्ट्रकः ॥ **लुम्मनुष्ये** । ५।३।९८ ॥ संज्ञायां विहितस्य कनो लुप्स्यान्मनुष्ये वाच्ये । चञ्चा तृणमयः पुमान् । चञ्चेव मनुष्यश्चञ्चा । वध्रिका ॥ **जीविकार्थे चापण्ये** ।५।३।९९ ॥ जीविकार्थे यदविक्रीयमाणं तस्मिन्वाच्ये कनो लुप्स्यात् । वासुदेवः । शिवः । स्कन्दः । देवलकानां जीविकार्थासु देवप्र-

तिकृतिष्विदम् । अपण्ये किम् । हस्तिकान्विक्रीणीते ॥ **देवपथादिभ्यश्च**[1] ।५।३।१०० ॥ कनो लुप्स्यात् । देवपथः । हंसपथः । आकृतिगणोऽयम् ॥ **वस्तेर्ढञ्** ।५।३।१०१ ॥ इवेत्यनुवर्तत एव । प्रतिकृताविति निवृत्तम् । वस्तिरिव वास्तेयम् । वास्तेयी ॥ **शिलाया ढः** ।५।३।१०२ ॥ शिलाया इति योगविभागाड्ढञपीत्येके । शिलेव शिलेयम् । शैलेयम् ॥ **शाखादिभ्यो[2] यः[3]** ।५।३।१०३ ॥ शाखेव शाख्यः । मुख्यः । जघनमिव जघन्यः । अग्र्यः । शरण्यः ॥ **द्रव्यं च भव्ये** ।५।३।१०४ ॥ द्रव्यम्, अयं ब्राह्मणः ॥ **कुशाग्राच्छः** ।५।३।१०५ ॥ कुशाग्रमिव कुशाग्रीया बुद्धिः ॥ **समासाच्च तद्विषयात्** ।५।३।१०६ ॥ इवार्थविषयात्समासाच्छः स्यात् । काकतालीयो देवदत्तस्य वधः । इह काकतालसमागमसदृशश्चौरसमागम इति समासार्थः । तत्प्रयुक्तः काकमरणसदृशस्तु प्रत्ययार्थः । अजाकृपाणीयः । अतर्कितोपनत इति फलितोऽर्थः ॥ **शर्करादिभ्योऽण्**[4] ।५।३।१०७ ॥ शर्करेव शार्करम् ॥ **अङ्गुल्यादिभ्यष्ठक्**[5] ।५।३।१०८ ॥ अङ्गुलीव आङ्गुलिकः । भरुजेव भारुजिकः ॥ **एकशालायाष्ठजन्यतरस्याम्** ।५।३।१०९ ॥ एकशालाशब्दादिवार्थे ठञ्वा । पक्षे ठक् । एकशालेव एकशालिकः । ऐकशालिकः ॥ **कर्कलोहितादीकक्** ।५।३।११० ॥ कर्कः शुक्लोऽश्वः स इव कार्कीकः । लौहितीकः स्फटिकः ॥ **पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात्** ।५।३।११२ ॥ इवार्थो निवृत्तः । नानाजातीया अनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः सङ्घाः पूगास्तद्वाचकात्स्वार्थे ञ्यः स्यात् । लौहितध्वज्यः ॥ व्रातच्फञोरस्त्रियाम् । व्रातः । कापोतपाक्यः । च्फञ् । कौञ्जायन्यः । ब्राध्नायन्यः ॥ **आयुधजीविसङ्घाञ्ञ्यड्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात्** ।५।३।११४ ॥ वाहीकेषु य आयुधजीविसङ्घस्तद्वाचिनः स्वार्थे ञ्यट् । क्षौद्रक्यः । माल्व्यः । टित्त्वान्ङीप् । क्षौद्रकी । आयुधेति किम् । मल्लाः । सङ्घेति किम् । सम्राट् । वाहीकेषु किम् । शबराः । अब्राह्मणेति किम् । गोपालकाः । शालङ्कायनाः । ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणम् । राजन्ये स्वरूपग्रहणम् ॥ **वृकाट्टेण्यण्** ।५।३।११५ ॥ आयुधजीविसङ्घवाचिभ्यः स्वार्थे । वार्केण्यः । आयुधेति किम् । जातिशब्दान्मा भूत् ॥ **दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः**[6] ।५।३।११६ ॥ दामन्यादिभ्यस्त्रिगर्तषष्ठेभ्यश्चायुधजीविसङ्घवाचिभ्यः स्वार्थे छः स्यात् । त्रिगर्तः षष्ठो वर्गो येषां ते त्रिगर्त-

---

१ देवपथ, हंसपथः, वारिपथ, रथपथ स्थलपथ, करिपथ, अजपथ, राजपथ, शतपथ, शङ्कुपथ, सिन्धुपथ, सिद्धगति, उष्ट्रग्रीव, वामरज्जु, हस्त, इन्द्र, दण्ड, पुष्प, मत्स्य । इति **देवपथादिराकृतिगणः** ॥ २ शाखा, मुख, शृङ्ग, जघन, मेघ, अभ्र, चरण, स्कन्ध, स्कन्द, उरस्, शिरस्, अग्र, शरण, । इति **शाखादिः** ॥ ३ अत्र यदित्यपपाठः । उगवादिभ्य इति **सूत्रभाष्यविरोधात्** ॥ ४ शर्करा, कपालिका, कपाटिका, कनिष्ठिका, पुण्डरीक, शतपत्र, गोलोमन्, लोमन्, गोपुच्छ, नराची, नकुल, सिकता । इति **शर्करादिः** ॥ ५ अङ्गुली, भरुज, बभ्रु, वल्गु, मण्डर, मण्डल, शष्कुली, हरि, कपि, मुनि, रुह, खल, उदश्वित्, गोणी, उरस्, कुलिश । **इत्यङ्गुल्यादिः** ॥ ६ दामनि, औलपि, बैजवापि, औदकि, औदङ्कि, आच्युतन्ति, आच्युतदन्ति, शाकुन्तकि, आकिदन्ति, औडवि, काकदन्तकि, शात्रुन्तपि, सार्वसेनि, बिन्दु, बैन्दवि, तुलभ, मौञ्जायनि, काकन्दि, सावित्रीपुत्र । इति **दामन्यादिः** ॥

षष्ठाः ॥ आहुस्त्रिगर्तषष्ठांस्तु कौण्डोपरथदाण्डकी । क्रौष्टुकिर्जालमानिश्च ब्रह्मगुप्तोऽथ जालकिः ॥ १ ॥ दामनीयः । दामनीयौ । दामनयः । औलपि, औलपीयः । त्रिगर्तषष्ठाः । त्रैगर्तीयः । कौण्डोपरथीयः । दाण्डकीयः ॥ **पर्श्वादियौधेयादिभ्योऽणञौ** ।५।३।११७ ॥ आयुधजीविसङ्घवाचिभ्य एभ्यः क्रमादणञौ स्तः स्वार्थे । पार्शवः । पार्शवौ । पर्शवः । यौधेयः । यौधेयौ । यौधेयाः ॥ **अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छ्रुमदणो यञ्** ।५।३।११८ ॥ अभिजिदादिभ्योऽणन्तेभ्यः स्वार्थे यञ् स्यात् । अभिजितोऽपत्यमाभिजित्यः । वैदभृत्यः । शालावत्यः । शैखावत्यः । शामीवत्यः । और्णावत्यः । श्रौमत्यः ॥ **ञ्यादयस्तद्राजाः** ।५।३।११९ ॥ पूगाञ्ञ्य इत्यारभ्य उक्ता एतत्संज्ञाः स्युः । तेनास्त्रियां बहुषु लुक् । लोहितध्वजाः । कपोतपाकाः । कौञ्जायनाः । ब्राध्नायना इत्यादि ॥ **पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्च** ।५।४।१ ॥ लोपवचनमनैमित्तिकत्वार्थम् । अतो न स्थानिवत् । पादः पत् । तद्धितार्थ इति समासे कृते प्रत्ययः । वुन्नन्तं स्त्रियामेव । द्वौ द्वौ पादौ ददाति द्विपदिकाम् । द्विशतिकाम् ॥ पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात् * ॥ द्विमोदकिकाम् ॥ **दण्डव्यवसर्गयोश्च** ।५।४।२॥ वुन् स्यात् । अवीप्सार्थमिदम् । द्वौ पादौ दण्डितः द्विपदिकाम् । द्विशतिकाम् । व्यवसृजति । ददातीत्यर्थः ॥ **स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्** ।५।४।३ ॥ जातीयरोऽपवादः । स्थूलकः । अणुकः ॥ चञ्चद्बृहतोरुपसंख्यानम् * ॥ चञ्चत्कः । बृहत्कः ॥ सुराया अहौ * ॥ सुरावर्णोऽहिः सुरकः ॥ **अनत्यन्तगतौ क्तात्** ।५।४।४ ॥ छिन्नकम् । भिन्नकम् । अभिन्नकम् ॥ **न सामिवचने** ।५।४।५ ॥ सामिपर्याये उपपदे क्तान्तान्न कन् । सामिकृतम् । अर्धकृतम् । अनत्यन्तगतेरिह प्रकृत्यैवाभिधानात्पूर्वेण कन् न प्राप्तः । इदमेव निषेधसूत्रमत्यन्तस्वार्थिकमपि कनं ज्ञापयति । बहुतरकम् ॥ **बृहत्या आच्छादने** ।५।४।६ ॥ कन् स्यात् । द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा ॥ आच्छादने किम् । बृहती छन्दः ॥ **अषडक्षाशितङ्ग्वलङ्कर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात्खः** ।५।४।७ ॥ स्वार्थे । अषडक्षीणो मन्त्रः । द्वाभ्यामेव कृत इत्यर्थः । आशिता गावोऽस्मिन्नित्याशितङ्गवीनमरण्यम् । निपातनात्पूर्वस्य मुम् । अलं कर्मणे अलंकर्मीणः । अलंपुरुषीणः । ईश्वराधीनः । नित्योऽयं खः । उत्तरसूत्रे विभाषाग्रहणात् । अन्येऽपि केचित्स्वार्थिकाः प्रत्यया नित्यमिष्यन्ते । तमबादयः प्राक्कनः । ञ्यादयः प्राग्वुनः । आमादयः प्राङ्मयटः । बृहतीजात्यन्ताः समासान्ताश्चेति ॥ **विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्** ।५।४।८ ॥ अदिक्स्त्रीवृत्तेरञ्चत्यन्तात्प्रातिपदिकात्खः स्याद्वा स्वार्थे ।

---

१ पर्शु, असुर, रक्षस्, बाह्लीक, वयस्, वसु, मरुत्, सत्वत्, दशार्ह, पिशाच, अशनि, कार्षापण । इति **पर्श्वादिः** ॥ २ यौधेय, कौशेय, शौक्रेय, शौभ्रेय, धौर्तेय, धार्तेय, ज्याबाणेय, त्रिगर्त, भरत, उशीनर । इति **यौधेयादिः** ॥ ३ स्थूल, अणु, माष, इषु, कृष्ण, तिलेषु, यव, व्रीहिषु, इक्षु, तिल, पाद्य, कालावदात सुरायाम्, गोमूत्र आच्छादने, सुरा अहौ जीर्णशालीषु, पत्रमूल, समस्तो व्यस्तश्च कुमारीपुत्र, कुमारीश्वशुर, मणि । इति **स्थूलादिः** ॥

प्राक्, प्राचीनम् । प्रत्यक्, प्रतीचीनम् । अवाक्, अवाचीनम् । निकृष्टप्रतिकृष्टार्वरेफयाप्यावमाधमाः । अर्वन्तमञ्चतीति अर्वाक्, अर्वाचीनम् । अदिक्स्त्रियां किम् । प्राची दिक् । उदीची दिक् । दिग्ग्रहणं किम् । प्राचीना ब्राह्मणी । स्त्रीग्रहणं किम् । प्राचीनं ग्रामादाम्राः ॥ **जात्यन्ताच्छ बन्धुनि ।५।४।९ ॥** ब्राह्मणजातीयः । बन्धुनि किम् । ब्राह्मणजातिः शोभना । जातेर्व्यञ्जकं द्रव्यं बन्धु ॥ **स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् ।५।४।१० ॥** सस्थानेन तुल्येन चेत् स्थानान्तमर्थवदित्यर्थः । पितृस्थानीयः । पितृस्थानः । सस्थानेन किम् । गोः स्थानम् ॥ **अनुगादिनष्ठक् ।५।४।१३ ॥** अनुगदतीत्यनुगादी । स एव आनुगादिकः ॥ **विसारिणो मत्स्ये ।५।४।१६ ॥** अण् स्यात् । वैसारिणः । मत्स्येति किम् । विसारी देवदत्तः ॥ **संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् ।५।४।१७ ॥** अभ्यावृत्तिर्जन्म । क्रियाजन्मगणनवृत्तेः संख्याशब्दात्स्वार्थे कृत्वसुच् स्यात् । पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते । संख्यायाः किम् । भूरिवारान्भुङ्क्ते ॥ **द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ।५।४।१८ ॥** कृत्वसुचोऽपवादः । द्विर्भुङ्क्ते । त्रिः । रात्सस्य । चतुः ॥ **एकस्य सकृच्च ।५।४।१९ ॥** सकृदित्यादेशः स्याच्चात्सुच् । सकृद्भुङ्क्ते । संयोगान्तस्येति सुचो लोपः । न तु हल्ङ्याबिति । अभैत्सीदित्यत्र सिच इव सुचोऽपि तदयोगात् ॥ **विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले ।५।४।२० ॥** अविप्रकृष्ट आसन्नः । बहुधा दिवसस्य भुङ्क्ते । आसन्नकाले किम् । बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते ॥ **तत्प्रकृतवचने मयट् ।५।४।२१ ॥** प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतं तस्य वचनं प्रतिपादनम् । भावेऽधिकरणे वा ल्युट् । आद्ये प्रकृतमन्नमन्नमयम् । अपूपमयम् । यवागूमयी । द्वितीये अन्नमयो यज्ञः । अपूपमयं पर्व ॥ **समूहवच्च बहुषु ।५।४।२२ ॥** सामूहिकाः प्रत्यया अतिदिश्यन्ते चान्मयट् । मोदकाः प्रकृताः मौदकिकम् । मोदकमयम् । शाष्कुलिकम् । शष्कुलीमयम् । द्वितीयेऽर्थे । मौदकिको यज्ञः । मोदकमयः ॥ **अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः ।५।४।२३ ॥** अनन्त एवानन्त्यम् । आवसथ एवावसथ्यम् । इतिहेति निपातसमुदायः, ऐतिह्यम् । भेषजमेव भैषज्यम् ॥ **देवतान्तात्तादर्थ्ये यत् ।५।४।२४ ॥** तदर्थ एव तादर्थ्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । अग्निदेवतायै इदम् आग्निदैवत्यम् । पितृदैवत्यम् ॥ **पादार्घाभ्यां च ।५।४।२५ ॥** पादार्थमुदकं पाद्यम् । अर्घ्यम् ॥ नवस्य नू आदेशः त्नप्तनप्खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः * ॥ नूत्नम् । नूतनम् । नवीनम् ॥ नश्च पुराणे प्रात् * ॥ पुराणार्थे वर्तमानात्प्रशब्दान्नो वक्तव्यः । चात्पूर्वोक्ताः । प्रणम् । प्रत्नम् । प्रतनम् । प्रीणम् ॥ भागरूपनामभ्यो धेयः * ॥ भागधेयम् । रूपधेयम् । नामधेयम् ॥ आग्नीध्रसाधारणादञ् * ॥ आग्नीध्रम् । साधारणम् । स्त्रियां ङीप् । आग्नीध्री । साधारणी ॥ **अतिथेर्ञ्यः ।५।४।२६ ॥** तादर्थ्ये इत्येव । अतिथये इदमातिथ्यम् ॥ **देवात्तल् ।५।४।२७ ॥** देव एव देवता ॥ **अवेः कः ।५।४।२८ ॥** अविरेवाविकः ॥ **यावादिभ्यः**

---

१ याव, मणि, अस्थि, तालु, जानु, सान्द्र, पीत, स्तम्ब, ऋतावुष्णशीते, पशौ लूननिपाते, अणु निपुणे,

कन् ।५।४।२९ ॥ याव एव यावकः । माणिकः ॥ **लोहितान्मणौ** ।५।४।३० ॥ लोहित एव मणिर्लोहितकः ॥ **वर्णे चानित्ये** ।५।४।३१ ॥ लोहितकः कोपेन ॥ लोहितालिङ्गबाधनं वा * ॥ लोहितिका लोहिनिका कोपेन ॥ **रक्ते** ।५।४।३२ ॥ लाक्षादिना रक्ते यो लोहितशब्दस्तस्मात्कन्स्यात् ॥ लिङ्गबाधनं वा * ॥ इत्येव । लोहितिका लोहिनिका शाटी ॥ **कालाच्च** ।५।४।३३ ॥ वर्णे चानित्ये रक्ते इति द्वयमनुवर्तते । कालकं मुखं वैलक्ष्येण । कालकः पटः । कालिका शाटी ॥ **विनयादिभ्यष्ठक्**[1] ।५।४।३४ ॥ विनय एव वैनयिकः । सामयिकः ॥ उपायाद् ह्रस्वत्वं च ॥ औपयिकः ॥ **वाचो व्याहृतार्थायाम्** ।५।४।३५ ॥ संदिष्टार्थायां वाचि विद्यमानाद्वाक्शब्दात्स्वार्थे ठक् स्यात् । संदेशवाग् वाचिकं स्यात् ॥ **तद्युक्तात्कर्मणोऽण्** ।५।४।३६ ॥ कर्मैव कार्मणम् । वाचिकं श्रुत्वा क्रियमाणं कर्मेत्यर्थः ॥ **ओषधेरजातौ** ।५।४।३७ ॥ स्वार्थेऽण् । औषधं पिबति । अजातौ किम् । ओषधयः क्षेत्रे रूढाः ॥ **प्रज्ञादिभ्यश्च**[2] ।५।४।३८ ॥ प्रज्ञ एव प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री । दैवतः । बान्धवः ॥ **मृदस्तिकन्** ।५।४।३९ ॥ मृदेव मृत्तिका ॥ **सस्नौ प्रशंसायाम्** ।५।४।४० ॥ रूपपोऽपवादः । प्रशस्ता मृत् मृत्सा । मृत्स्ना । उत्तरसूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणान्नित्योऽयम् ॥ **बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम्** ।५।४।४२ ॥ बहूनि ददाति बहुशः । अल्पानि अल्पशः ॥ बह्वल्पार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनम् * ॥ नेह बहूनि ददात्यनिष्टेषु । अल्पं ददात्याभ्युदयिकेषु ॥ **संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्** ।५।४।४३ ॥ द्वौ द्वौ ददाति द्विशः । माषं माषं माषशः । प्रस्थशः । परिमाणशब्दा वृत्तावेकार्था एव । संख्यैकवचनात्किम् । घटं घटं ददाति । वीप्सायां किम् । द्वौ ददाति । कारकादित्येव द्वयोर्द्वयोः स्वामी ॥ **प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः** ।५।४।४४ ॥ प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तसिः स्यात् । प्रद्युम्नः कृष्णतः प्रति ॥ आद्यादिभ्य[3] उपसंख्यानम् * ॥ आदौ आदितः । मध्यतः । पृष्ठतः । पार्श्वतः । आकृतिगणोयम् । स्वरेण स्वरतः । वर्णतः ॥ **अपादाने चाऽहीयरुहोः** ।५।४।४५ ॥ अपादाने या पञ्चमी तदन्तात्तसिः स्यात् । ग्रामादागच्छति ग्रामतः । अहीयरुहोः किम् । स्वर्गाद्धीयते । पर्वतादवरोहति ॥ **अतिग्रहाऽव्यथनक्षेपेष्वकर्तरि तृतीयायाः** ।५।४।४६ ॥ अकर्तरि

पुत्र कृत्रिमे, स्नात वेदसमाप्तौ, शून्यरिक्ते, दान कुत्सिते, तनु सत्रे, ईयसश्च, ज्ञात, अज्ञात, कुमारीक्रीडनकानि च । इति **यावादिः** ॥

१ विनय, समय, उपायो ह्रस्वत्वं च, संप्रति, संगति, कथंचित्, अकस्माद्, समाचार, उपचार, समयाचार, व्यवहार, संप्रदान, समुत्कर्ष, समूह, विशेष, अत्यय । इति **विनयादिः** ॥ २ प्रज्ञ, वणिज्, उष्णिज्, उशिज्, प्रत्यक्ष, विद्वस्, विद्वन्, षोडन्, विद्या, मनस्, श्रोत्र शरीरे, जुह्वत्, कृष्ण मृगे, चिकीर्षत्, चोर, शत्रु, योध, चक्षुस्, वसु, एनस्, मरुत्, क्रुञ्च, सत्वत्, दशार्ह, वयस्, व्याकृत, असुर, रक्षस्, पिशाच, अशनि, कार्षापण, देवता, बन्धु । इति **प्रज्ञादिः** ॥ ३ आदि, मध्य, अन्त, पृष्ठ, पार्श्व । **इत्याद्यादिराकृतिगणः** ॥

नीयान्ताद्वा तसिः स्यात् । अतिक्रम्य ग्रहोऽतिग्रहः । चारित्रेणातिगृह्यते । चारित्रतोऽति गृह्यते । चारित्रेणान्यानतिक्रम्य वर्तत इत्यर्थः । अव्यथनमचलनम् । वृत्तेन न व्यथते । वृत्ततो न व्यथते । वृत्तेन न चलतीत्यर्थः । क्षेपे । वृत्तेन क्षिप्तः । वृत्ततः क्षिप्तः । वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः । अकर्तरीति किम् । देवदत्तेन क्षिप्तः ॥ **हीयमानपापयोगाच्च ।५।४।४७** ॥ हीयमानपापयुक्तादकर्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः । वृत्तेन हीयते । वृत्तेन पापः । वृत्ततः । क्षेपस्याविवक्षायामिदम् । क्षेपे तु पूर्वेण सिद्धम् । अकर्तरि किम् । देवदत्तेन हीयते ॥ **षष्ठ्या व्याश्रये ।५।४।४८** ॥ षष्ठ्यन्ताद्वा तसिः स्यान्नानापक्षसमाश्रये । देवा अर्जुनतोऽभवन् । आदित्याः कर्णतोऽभवन् । अर्जुनस्य पक्षे इत्यर्थः । व्याश्रये किम् । वृक्षस्य शाखा ॥ **रोगाच्चापनयने ।५।४।४९** ॥ रोगवाचिनः षष्ठ्यन्ताद्वा तसिश्चिकित्सायाम् । प्रवाहिकातः कुरु । प्रतीकारमस्याः कुर्वित्यर्थः । अपनयने किम् । प्रवाहिकायाः प्रकोपनं करोति । **कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः ।५।४।५०** ॥ अभूततद्भाव इति वक्तव्यम् * ॥ विकारात्मतां प्राप्नुवत्यां प्रकृतौ वर्तमानाद्विकारशब्दात्स्वार्थे च्विर्वा स्यात्करोत्यादिभिर्योगे ॥ **अस्य च्वौ ।७।४।३२** ॥ अवर्णस्य ईत्स्यात् च्वौ । वेर्लोपः । च्व्यन्तत्वादव्ययत्वम् । अकृष्णः कृष्णः संपद्यते तं करोति कृष्णीकरोति । ब्रह्मीभवति । गङ्गीस्यात् ॥ अव्ययस्य च्वावीत्वं नेति वाच्यम् * ॥ दोषाभूतमहः । दिवाभूता रात्रिः । एतच्चाव्ययीभावश्चेति सूत्रे भाष्ये उक्तम् ॥ **क्यच्व्योश्च ।६।४।१५२** ॥ हलः परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यात् क्ये च्वौ च परतः । गार्गीभवति ॥ **च्वौ च ।७।४।२६** ॥ च्वौ परे पूर्वस्य दीर्घः स्यात् । शुचीभवति । पटू स्यात् । अव्ययस्य दीर्घत्वं नेति केचित्तन्निर्मूलम् । स्वस्ति स्यादिति तु महाविभाषया च्वेरभावात्सिद्धम् । स्वस्ती स्यादित्यपि पक्षे स्यादिति । चेदस्तु । यदि नेष्यते तर्ह्यनभिधानात् च्विरेव नोत्पद्यते इत्यस्तु ॥ रीङृतः ॥ मात्रीकरोति ॥ **अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च ।५।४।५१** ॥ एषां लोपः स्यात् च्विश्च । अरूकरोति । उन्मनीस्यात् । उच्चक्षूकरोति । विचेतीकरोति । विरहीकरोति । विरजीकरोति ॥ **विभाषा साति कार्त्स्न्ये ।५।४।५२** ॥ च्विविषये सातिर्वा स्यात्साकल्ये ॥ **सात्पदाद्योः ।८।३।१११** ॥ सस्य षत्वं न स्यात् । दधिसिञ्चति । कृत्स्नं शस्त्रमग्निः संपद्यतेऽग्निसाद्भवति । अग्नीभवति । महाविभाषया वाक्यमपि । कार्त्स्न्ये किम् । एकदेशेन शुक्लीभवति पटः ॥ **अभिविधौ संपदा च ।५।४।५३** ॥ संपदा कृभ्वस्तिभिश्च योगे सातिर्वा स्याद्व्याप्तौ । पक्षे कृभ्वस्तियोगे च्विः । संपदा तु वाक्यमेव । अग्निसात्संपद्यते अग्निसाद्भवति शस्त्रम् । अग्नीभवति । जलसात्संपद्यते जलीभवति लवणम् । एकस्या व्यक्तेः सर्वावयवावच्छेदेनान्यथाभावः कार्त्स्न्यम् । बहूनां व्यक्तीनां किंचिदवयवावच्छेदेनान्यथात्वं त्वभिविधिः ॥ **तदधीनवचने ।५।४।५४** ॥ सातिः स्यात्कृभ्वस्तिभिः संपदा च योगे । राजसात्करोति । राजसात्संपद्यते । राजाधीनमित्यर्थः ॥ **देये त्रा च ।५।४।५५** ॥ तदधीने देये त्रा स्यात्सा-

तिश्च कृभ्वादियोगे । विप्राधीनं देयं करोति विप्रत्राकरोति । विप्रत्रासंपद्यते । पक्षे विप्रसात्करोति । देये किम् । राजसाद्भवति राष्ट्रम् ॥ **देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् ।५।४।५६ ॥** एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यश्च त्रा स्यात् । देवत्रा वन्दे रमे वा । बहुलोक्तेरन्यत्रापि । बहुत्रा जीवतो मनः ॥ **अव्यक्तानुकरणाद् द्व्यजवरार्धादनितौ डाच् ।५।४।५७ ॥** द्व्यच् अवरं न्यूनं न तु ततो न्यूनम् । अनेकाजिति यावत् । तादृशमर्धं यस्य तस्माड्डाच् स्यात्कृभ्वस्तिभिर्योगे ॥ डाचि विवक्षिते द्वे बहुलम् * ॥ नित्यमाम्रेडिते डाचीति वक्तव्यम् * ॥ डाच्परं यदाम्रेडितं तस्मिन्परे पूर्वपरयोर्वर्णयोः पररूपं स्यात् । इति तकारपकारयोः पकारः । पटपटाकरोति । अव्यक्तानुकरणात्किम् । दृषत्करोति । द्व्यजवरार्धात्किम् । श्रत्करोति । अवरेति किम् । खरटखरटाकरोति । त्रपटत्रपटाकरोति । अनेकाच इत्येव सूत्रयितुमुचितम् । एवं हि डाचीति परसप्तम्येव द्वित्वे सुवचेत्यवधेयम् । अनितौ किम् । पटिति करोति ॥ **कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषौ ।५।४।५८ ॥** द्वितीयादिभ्यो डाच् स्यात्कृञ एव योगे कर्षणेऽर्थे । बहुलोक्तेरव्यक्तानुकरणादन्यस्य डाचि न द्वित्वम् । द्वितीयं तृतीयं कर्षणं करोति द्वितीयाकरोति । तृतीयाकरोति । शम्बशब्दः प्रतिलोमे । अनुलोमं कृष्टं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं कर्षति शम्बाकरोति । बीजेन सह कर्षति बीजाकरोति ॥ **संख्यायाश्च गुणान्तायाः ।५।४।५९ ॥** कृञो योगे कृषौ डाच् स्यात् । द्विगुणाकरोति क्षेत्रम् । क्षेत्रकर्मकं द्विगुणं कर्षणं करोतीत्यर्थः ॥ **समयाच यापनायाम् ।५।४।६० ॥** कृषाविति निवृत्तम् । कृञो योगे डाच् स्यात् । समयाकरोति । कालं यापयतीत्यर्थः ॥ **सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने ।५।४।६१ ॥** सपत्राकरोति मृगम् । सपुङ्खशरप्रवेशनेन सपत्रं करोतीत्यर्थः । निष्पत्राकरोति सपुङ्खस्य शरस्याऽपरपार्श्वेन निर्गमनान्निष्पत्रं करोतीत्यर्थः । अतिव्यथने किम् । सपत्रं निष्पत्रं वा करोति भूतलम् ॥ **निष्कुलान्निष्कोषणे ।५।४।६२ ॥** निष्कुलाकरोति दाडिमम् । निर्गतं कुलमन्तरवयवानां समूहो यस्मादिति बहुव्रीहेर्डाच् ॥ **सुखप्रियादानुलोम्ये । ५।४।६३ ॥** सुखाकरोति प्रियाकरोति गुरुम् । अनुकूलाचरणेनानन्दयतीत्यर्थः ॥ **दुःखात्प्रातिलोम्ये ।५।४।६४ ॥** दुःखाकरोति स्वामिनम् । पीडयतीत्यर्थः ॥ **शूलात्पाके ।५।४।६५ ॥** शूलाकरोति मांसम् । शूलेन पचतीत्यर्थः ॥ **सत्यादशपथे । ५।४।६६ ॥** सत्याकरोति भाण्डं वणिक् । क्रेतव्यमिति तथ्यं करोतीत्यर्थः । शपथे तु सत्यं करोति विप्रः ॥ **मद्रात्परिवापणे ।५।४।६७ ॥** मद्र शब्दो मङ्गलार्थः । परिवापणं मुण्डनम् । मद्राकरोति । माङ्गल्यमुण्डनेन संस्करोतीत्यर्थः ॥ भद्राच्चेति वक्तव्यम् * ॥ भद्राकरोति । अर्थः प्राग्वत् । परिवापणे किम् । मद्रं करोति । भद्रं करोति ॥

॥ इति तद्धितप्रक्रिया समाप्ता ॥

सर्वस्य द्वे ।८।१।१ ॥ इत्यधिकृत्य ॥ **नित्यवीप्सयोः ।८।१।४ ॥** आभीक्ष्ण्ये

वीप्सायां च द्योत्ये पदस्य द्विर्वचनं स्यात् । आभीक्ष्ण्यं तिङन्तेष्वव्ययसंज्ञककृदन्तेषु च । पचतिपचति । भुक्त्वाभुक्त्वा । वीप्सायाम्, वृक्षंवृक्षं सिञ्चति । ग्रामोग्रामो रमणीयः ॥ **परेर्वर्जने ।८।१।५ ॥** परिपरि वङ्गेभ्यो वृष्टो देवः । वङ्गान्परिहृत्येत्यर्थः । परेर्वर्जने वावचनम् * परि वङ्गेभ्यः ॥ **उपर्यध्यधसः सामीप्ये ।८।१।७ ॥** उपर्युपरि ग्रामम् । ग्रामस्योपरिष्टात्समीपे देशे इत्यर्थः ॥ अध्यधि सुखम् । सुखस्योपरिष्टात्समीपकाले दुःखमित्यर्थः । अधोऽधो लोकम् । लोकस्याधस्तात्समीपे देशे इत्यर्थः ॥ **वाक्यादेरामन्त्रितस्याऽसूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ।८।१।८ ॥** असूयायाम्, सुन्दरसुन्दर वृथा ते सौन्दर्यम् । संमतौ, देवदेव वन्द्योसि । कोपे, दुर्विनीतदुर्विनीत इदानीं ज्ञास्यसि । कुत्सने, धानुष्कधानुष्क वृथा ते धनुः । भर्त्सने चोरचोर घातयिष्यामि त्वाम् ॥ **एकं बहुव्रीहिवत् ।८।१।९ ॥** द्विरुक्त एकशब्दो बहुव्रीहिवत्स्यात् । तेन सुब्लोपपुंवद्भावौ । एकैकमक्षरम् । इह द्वयोरपि सुपोर्लुकि कृते बहुव्रीहिवद्भावादेव प्रातिपदिकत्वात्समुदायात्सुप् । एकैकयाहुत्या । इह पूर्वभागे पुंवद्भावादवग्रहे विशेषः । न बहुव्रीहावित्यत्र पुनर्बहुव्रीहिग्रहणं मुख्यबहुव्रीहिलाभार्थम् । तेनातिदिष्टबहुव्रीहौ सर्वनामतास्त्येवेति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु भाष्यमते प्रत्याख्यातमेतत् । सूत्रमतेऽपि बहुव्रीह्यर्थेऽलौकिके विग्रहे निषेधकं न तु बहुव्रीहावितीहातिदेशशङ्कैव नास्ति । एकैकस्मै देहि ॥ **आबाधे च ।८।१।१० ॥** पीडायां द्योत्यायां द्वे स्तो बहुव्रीहिवच्च । गतगतः । विरहात्पीड्यमानस्येयमुक्तिः । बहुव्रीहिवद्भावात्सुब्लुक् । गतगता । इह पुंवद्भावः ॥ **कर्मधारयवदुत्तरेषु ।८।१।११ ॥** इत उत्तरेषु द्विर्वचनेषु कर्मधारयवत्कार्यम् ॥ प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि * ॥ **प्रकारे गुणवचनस्य ।८।१।१२ ॥** सादृश्ये द्योत्ये गुणवचनस्य द्वे स्तस्तच्च कर्मधारयवत् । कर्मधारयवदुत्तरेष्वित्यधिकारात् । तेन पूर्वभागस्य पुंवद्भावः । समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं च । पटुपट्वी । पटुपटुः । पटुसदृशः । ईषत्पटुरिति यावत् । गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनः केवलगुणवाचिनश्चेह गृह्यन्ते । शुक्लशुक्लं रूपम् । शुक्लशुक्लः पटः ॥ आनुपूर्व्ये द्वे वाच्ये * ॥ मूलेमूले स्थूलः । संभ्रमेण प्रवृत्तौ यथेष्टमनेकधा प्रयोगो न्यायसिद्धः * ॥ सर्पःसर्पः बुध्यस्व २ । सर्पः ३ बुध्यस्व ३ ॥ क्रियासमभिहारे च ॥ लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनाति । नित्यवीप्सयोरिति सिद्धे भृशार्थे द्वित्वार्थमिदम् । पौनःपुन्येऽपि लोटा सह समुच्चित्य द्योतकतां लब्धुं वा ॥ कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये समासवच्च बहुलम् * ॥ बहुलग्रहणादन्यपरयोर्न समासवत् । इतरशब्दस्य तु नित्यम् ॥ असमासवद्भावे पूर्वपदस्य सुपः सुर्वक्तव्यः * ॥ अन्योन्यं विप्रा नमन्ति । अन्योन्यौ । अन्योन्यान् । अन्योन्येन कृतम् । अन्योन्यस्मै दत्तमित्यादि । अन्योन्येषां पुष्करैरामृशन्त इति माघः । एवं परस्परम् । अत्र कस्कादित्वाद्विसर्गस्य सः । इतरेतरम् । इतरेतरेणेत्यादि ॥ स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्थाया विभक्तेराम्भावो वा वक्तव्यः * ॥ अन्योन्याम् । अन्योन्यम् । परस्पराम् । परस्परम् । इतरेतराम् । इतरेतरं वा । इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा

भोजयतः । अत्र केचित् । आमादेशो द्वितीयाया एव । भाष्यादौ तथैवोदाहृतत्वात् । तेन स्त्रीनपुंसकयोरपि तृतीयादिषु पुंवदेव रूपमित्याहुः । अन्ये तूदाहरणस्य दिङ्मात्रत्वात्सर्वविभक्तीनामामादेशमाहुः । दलद्वये टाबभावः क्लीबे चादुड्विरहः स्वमोः ॥ समासे सोरलुक्चेति सिद्धं बाहुलकात्त्रयम् ॥ १ ॥ तथाहि । अन्योन्यं परस्परमित्यत्र दलद्वयेऽपि टाप् प्राप्तः । न च सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः । अन्यपरयोरसमासवद्भावात् । नच द्विर्वचनमेव वृत्तिः । यां यां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षी सासेत्यादावतिप्रसङ्गात् । अन्योन्यमितरेतरमित्यत्र चादुड्डतरादिभ्य इत्यद्ड् प्राप्तः । अन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम् । अन्योन्याश्रयः । परस्पराक्षिसादृश्यम् । अदृष्टपरस्परैरित्यादौ सोर्लुक्च प्राप्तः । सर्वं बाहुलकेन समाधेयम् । प्रकृतवार्तिकभाष्योदाहरणं स्त्रियामिति सूत्रे अन्योन्यसंश्रयं त्वेतदिति भाष्यं चात्र प्रमाणमिति । **अकृच्छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम् ।८।१।१३ ॥** प्रियप्रियेण ददाति । प्रियेण वा । सुखसुखेन ददाति । सुखेन वा । द्विर्वचने कर्मधारयवद्भावात्सुब्लुकि पुनस्तदेव वचनम् । अतिप्रियमपि वस्त्वनायासेन ददातीत्यर्थः । **यथास्वे यथायथम् ।८।१।१४ ॥** यथास्वमिति वीप्सायामव्ययीभावः । योयमात्मा यच्चात्मीयं तद्यथास्वम् । तस्मिन्यथाशब्दस्य द्वे क्लीबत्वं च निपात्यते । यथायथं ज्ञाता । यथास्वभावमित्यर्थः । यथात्मीयमिति वा ॥ **द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु ।८।१।१५ ॥** द्विशब्दस्य द्विर्वचनं पूर्वपदस्याम्भावोऽत्वं चोत्तरपदस्य नपुंसकत्वं च निपात्यते एष्वर्थेषु । तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दस्य वाच्यम् । इतरे विषयभूताः । द्वन्द्वं मन्त्रयते । रहस्यमित्यर्थः । मर्यादा स्थित्यनतिक्रमः । आचतुरं हीमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनायन्ते । माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति । पौत्रेण प्रपौत्रेणापीत्यर्थः । व्युत्क्रमणं पृथगवस्थानम् । द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः । द्विवर्गसंबन्धेन पृथगवस्थिताः । द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति । द्वन्द्वं संकर्षणवासुदेवौ । अभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः । योगविभागादन्यत्रापि द्वन्द्वमिष्यते ॥

॥ इति द्विरुक्तप्रक्रिया ॥

॥ इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यां पूर्वार्धं समाप्तम् ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

श्रौत्राहॅन्तीचणैर्गुण्यैर्महर्षिभिरहर्दिवम् ।
तोष्टूय्यमानोऽप्यगुणो विभुर्विजयतेतराम् ॥ १ ॥
पूर्वार्धे कथितास्तुर्यपञ्चमाध्यायवर्तिनः ।
प्रत्यया अथ कथ्यन्ते तृतीयाध्यायगोचराः ॥ २ ॥

तत्रादौ दश लकाराः प्रदर्श्यन्ते । लट् । लिट् । लुट् । लृट् । लेट् । लोट् । लङ् । लिङ् । लुङ् । लृङ् । एषु पञ्चमो लकारश्छन्दोमात्रगोचरः ॥ **वर्तमाने लट्** ।३।२।१२३ ॥ वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातोर्लट् स्यात् । अटावितौ ॥ **लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः** ।३।४।६९ ॥ लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च स्युरकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि च ॥ **लस्य** ।३।४।७७ ॥ अधिकारोऽयम् ॥ **तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहिमहिङ्** ।३।४।७८ ॥ एतेऽष्टादश लादेशाः स्युः ॥ **लः परस्मैपदम्** ।१।४।९९ ॥ लादेशाः परस्मैपदसंज्ञाः स्युः ॥ **तङानावात्मनेपदम्** ।१।४।१०० ॥ तङ् प्रत्याहारः शानच्कानचौ चैतत्संज्ञाः स्युः । पूर्वसंज्ञापवादः ॥ **अनुदात्तङित आत्मनेपदम्** ।१।३।१२ ॥ अनुदात्तेत उपदेशे यो ङित्तदन्ताच्च धातोर्लस्य स्थाने आत्मनेपदं स्यात् ॥ **स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले** ।१।३।७२ ॥ स्वरितेतो ञितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले ॥ **शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्** ।१।३।७८ ॥ आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्धातोः कर्तरि परस्मैपदं स्यात् ॥ **तिङस्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः** ।१।४।१०१ ॥ तिङ उभयोः पदयोस्त्रयस्त्रिकाः क्रमादेतत्संज्ञाः स्युः ॥ **तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः** ।१।४।१०२ ॥ लब्धप्रथमादिसंज्ञानि तिङस्त्रीणि त्रीणि वचनानि प्रत्येकमेकवचनादिसंज्ञानि स्युः ॥ **युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः** ।१।४।१०५ ॥ तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने च मध्यमः स्यात् ॥ **प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च** ।१।४।१०६ ॥ मन्यधातुरुपपदं यस्य धातोस्तस्मिन्प्रकृतिभूते सति मध्यमः स्यात्परिहासे गम्यमाने मन्यतेस्तूत्तमः स्यात्स चैकार्थस्य वाचकः स्यात् ॥ **अस्मद्युत्तमः** ।१।४।१०७ ॥ तथाभूतेऽस्मद्युत्तमः स्यात् ॥ **शेषे प्रथमः** ।१।४।१०८ ॥ मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यात् ॥ भू सत्तायाम् ॥ कर्तृविवक्षायां भू ति इति स्थिते ॥ **तिङ्शित्सार्वधातुकम्** ।३।४।११३ ॥ तिङः शितश्च धात्वधिकारोक्ता एतत्संज्ञाः स्युः ॥ **कर्तरि शप्** ।३।१।६८ ॥ कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे धातोः शप् स्यात् । शपावितौ ॥ **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** ।७।३।८४ ॥ अनयोः परयोरिगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् ।

अवादेशः । भवति । भवतः ॥ **झोऽन्तः ।७।१।३ ॥** प्रत्ययावयवस्य झस्यान्तादेशः स्यात् । अतो गुणे । भवन्ति ॥ भवसि । भवथः । भवथ ॥ **अतो दीर्घो यञि । ७।३।१०१ ॥** अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्याद् यञादौ सार्वधातुके परे । भवामि । भवावः । भवामः । सः भवति । तौ भवतः । ते भवन्ति ॥ त्वं भवसि । युवां भवथः । यूयं भवथ ॥ अहं भवामि । आवां भवावः । वयं भवामः ॥ एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे इति भुक्तः सोऽतिथिभिः । एतमेत वा मन्ये ओदनं भोक्ष्येथे । भोक्ष्यध्वे ॥ भोक्ष्ये । भोक्ष्यावहे । भोक्ष्यामहे ॥ मन्यसे । मन्येथे । मन्यध्वे इत्यादिरर्थः । युष्मद्युपपदे इत्याद्यनुवर्तते । तेनेह न । एतु भवान्मन्यते ओदनं भोक्ष्ये इति भुक्तः सोऽतिथिभिः ॥ प्रहासे किम् । यथार्थकथने मा भूत् । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये इति भुक्तः सोऽतिथिभिरित्यादि ॥ **परोक्षे लिट् ।३।२।११५ ॥** भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् स्यात् । लस्य तिबादयः ॥ **लिट् च ।३।४।११५ ॥** लिडादेशस्तिङार्धधातुकसंज्ञ एव स्यान्न तु सार्वधातुकसंज्ञः । तेन शबादयो न ॥ **परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः ।३।४।८२ ॥** लिटस्तिबादीनां नवानां णलादयो नव स्युः । भू अ इति स्थिते ॥ **भुवो वुग्लुङ्लिटोः ।६।४।८८ ॥** भुवो वुगागमः स्यात् लुङ्लिटोरचि । नित्यत्वाद्वुग्गुणवृद्धी बाधते ॥ **एकाचो द्वे प्रथमस्य ।६।१।१ ॥ अजादेर्द्वितीयस्य ।६।१।२ ॥** इत्यधिकृत्य ॥ **लिटि धातोरनभ्यासस्य ।६।१।८ ॥** लिटि परेऽनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्त आदिभूतादचः परस्य तु द्वितीयस्य । भूव् भूव् अ इति स्थिते ॥ **पूर्वोऽभ्यासः ।६।१।४ ॥** अत्र ये द्वे विहिते तयोः पूर्वोऽभ्याससंज्ञः स्यात् ॥ **हलादिः शेषः ।७।४।६० ॥** अभ्यासस्यादिर्हल् शिष्यते अन्ये हलो लुप्यन्ते । इति वलोपः ॥ **ह्रस्वः ।७।४।५९ ॥** अभ्यासस्याचो ह्रस्वः स्यात् ॥ **भवतेरः ।७।४।७३ ॥** भवतेरभ्यासोकारस्य अः स्यात् लिटि ॥ **अभ्यासे चर्च ।८।४।५४ ॥** अभ्यासे झलां चरः स्युर्जशश्च । झशां जशः खयां चरः । तत्रापि प्रकृतिजशां प्रकृतिजशः प्रकृतिचरां प्रकृतिचर इति विवेक आन्तरतम्यात् ॥ **असिद्धवदत्राभात् ।६।४।२२ ॥** इत ऊर्ध्वमापादपरिसमाप्तेराभीयम् । समानाश्रये तस्मिन्कर्तव्ये तदसिद्धं स्यात् । इति वुकोऽसिद्धत्वादुवङि प्राप्ते ॥ वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ * ॥ बभूव । बभूवतुः । बभूवुः ॥ **आर्धधातुकस्येड्वलादेः ।७।२।३५ ॥** वलादेरार्धधातुकस्येडागमः स्यात् । बभूविथ । बभूवथुः । बभूव ॥ बभूव । बभूविव । बभूविम ॥ **अनद्यतने लुट् ।३।३।१५ ॥** भविष्यत्यनद्यतनेऽर्थे धातोर्लुट् स्यात् ॥ **स्यतासी लृलुटोः ।३।१।३३ ॥** ऌ इति लृङ्लृटोर्ग्रहणम् । धातोः स्यतासी एतौ प्रत्ययौ स्तो लृलुटोः परतः । शबाद्यपवादः ॥ **आर्धधातुकं शेषः ।३।४।११४ ॥** तिङ्शिद्भ्योऽन्यो धातोरिति विहितः प्रत्यय एतत्संज्ञः स्यात् । इट् ॥ **लुटः प्रथमस्य डारौरसः ।२।४।८५ ॥** डा रौ रस् एते क्रमात्स्युः । डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः ॥ **पुगन्तलघूपधस्य च ।७।३।८६ ॥**

पुगन्तस्य लघूपधस्य चाङ्गस्येको गुणः स्यात्सार्वधातुकार्धधातुकयोः । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात् । तेन भिनत्तीत्यादावनेकव्यवहितस्येको न गुणः । भवित् आ । अत्रेको गुणे प्राप्ते ॥ **दीधीवेवीटाम्** ।१।१।६ ॥ दीधीवेव्योरिटश्च गुणवृद्धी न स्तः । भविता ॥ **तासस्त्योर्लोपः** ।७।४।५० ॥ तासेरस्तेश्च लोपः स्यात्सादौ प्रत्यये परे ॥ **रि च** ।७।४।५१ ॥ रादौ प्रत्यये प्राग्वत् । भवितारौ । भवितारः ॥ भवितासि । भवितास्थः । भवितास्थ ॥ भवितास्मि । भवितास्वः । भवितास्मः ॥ **लृट् शेषे च** ।३।३।१३ ॥ भविष्यदर्थाद्धातोर्लृट् स्यात्क्रियार्थायां क्रियायामसत्यां सत्यां च । स्यः इट् ॥ भविष्यति । भविष्यतः । भविष्यन्ति ॥ भविष्यसि । भविष्यथः । भविष्यथ ॥ भविष्यामि । भविष्यावः । भविष्यामः ॥ **लोट् च** ।३।३।१६२ ॥ विध्यादिष्वर्थेषु धातोर्लोट् स्यात् ॥ **आशिषि लिङ्लोटौ** ।३।३।१७३ ॥ **एरुः** ।३।४।८६ ॥ लोट इकारस्य उः स्यात् ॥ भवतु ॥ **तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्याम्** ।७।१।३५ ॥ आशिषि तुह्योस्तातङ् वा स्यात् । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । यद्यपि ङिच्चेत्ययमपवादस्तथाप्यनन्यार्थङित्त्वेष्वनङादिषु चरितार्थ इति गुणवृद्धिप्रतिषेधसंप्रसारणाद्यर्थतया संभवत्प्रयोजनङकारे तातङि मन्थरं प्रवृत्तः परेण बाध्यते । इहोत्सर्गापवादयोरपि समबलत्वात् । भवतात् ॥ **लोटो लङ्वत्** ।३।४।८५ ॥ लोटो लङ इव कार्यं स्यात् । तेन तामादयः सलोपश्च । तथा हि ॥ **तस्थस्थमिपां तांतंतामः** ।३।४।१०१ ॥ ङितश्चतुर्णां तामादयः क्रमात्स्युः ॥ **नित्यं ङितः** ।३।४।९९ ॥ सकारान्तस्य ङिदुत्तमस्य नित्यं लोपः स्यात् । अलोऽन्त्यस्येति सस्य लोपः । भवताम् । भवन्तु ॥ **सेर्ह्यपिच्च** ।३।४।८७ ॥ लोटः सेर्हिः स्यात्सोऽपिच्च ॥ **अतो हेः** । ६।४।१०५ ॥ अतः परस्य हेर्लुक् स्यात् । भव । भवतात् । भवतम् । भवत ॥ **मेर्निः** । ३।४।८९ ॥ लोटो मेर्निः स्यात् ॥ **आडुत्तमस्य पिच्च** ।३।४।९२ ॥ लोडुत्तमस्याडागमः स्यात्स पिच्च । हिन्योरुत्वं न । इकारोच्चारणसामर्थ्यात् । भवानि । भवाव । भवाम ॥ **अनद्यतने लङ्** ।३।२।१११ ॥ अनद्यतनभूतार्थवृत्तेर्धातोर्लङ् स्यात् ॥ **लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः** ।६।४।७१ ॥ एषु परेष्वङ्गस्याडागमः स्यात्स चोदात्तः ॥ **इतश्च** ।३।४।१०० ॥ ङितो लस्य परस्मैपदमिकारान्तं यत्तस्य लोपः स्यात् ॥ अभवत् । अभवताम् । अभवन् ॥ अभवः । अभवतम् । अभवत ॥ अभवम् । अभवाव । अभवाम ॥ **विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्** ।३।३।१६१ ॥ एष्वर्थेषु द्योत्येषु वाच्येषु वा लिङ् स्यात् । विधिः प्रेरणं भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तनम् । निमन्त्रणं नियोगकरणं आवश्यके श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्तनम् । आमन्त्रणं कामचारानुज्ञा । अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः । प्रवर्तनायां लिङ् इत्येव सुवचम् । चतुर्णां पृथगुपादानं प्रपञ्चार्थम् ॥ **यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च** ।३।४।१०३ ॥ लिङः परस्मैपदानां यासुडागमः स्यात्स चोदात्तो ङिच्च । ङित्त्वोक्तेर्ज्ञायते क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यनल्विधाविति प्रतिषेध इति । श्रादे-

शस्य शानचः शित्त्वमपीह लिङ्गम् ॥ **सुट् तिथोः ।३।४।१०७ ॥** लिङस्तकारथकारयोः सुट् स्यात् । सुटा यासुट् न बाध्यते । लिङो यासुट् तकारथकारयोः सुडिति विषयभेदात् ॥ **लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ।७।२।७९ ॥** सार्वधातुकलिङोऽनन्त्यस्य सस्य लोपः स्यात् । इति सकारद्वयस्यापि निवृत्तिः । सुटः श्रवणं त्वाशीर्लिङि । स्फुटतरं तु तत्राप्यात्मनेपदे ॥ **अतो येयः ।७।२।८० ॥** अतः परस्य सार्वधातुकावयवस्य या इत्यस्य इय् स्यात् । गुणः । यलोपः । भवेत् । सार्वधातुके किम् । चिकीर्ष्यात् । मध्येऽपवादन्यायेन हि अतोलोप एव बाध्येत । भवेदित्यादौ तु परत्वाद्दीर्घः स्यात् । भवेताम् ॥ **झेर्जुस् ।३।४।१०८ ॥** लिङो झेर्जुस् स्यात् । ज इत् ॥ **उस्यपदान्तात् ।६।१।९६ ॥** अपदान्तादवर्णादुसि परे पररूपमेकादेशः स्यात् । इति प्राप्ते । परत्वान्नित्यत्वाच्चातो येय इति प्राञ्चः । यद्यप्यन्तरङ्गत्वात्पररूपं न्याय्यं तथापि यास् इत्येतस्य इय् इति व्याख्येयम् । एवं च सलोपस्यापवाद इय् । अतो येय इत्यत्र तु सन्धिरार्षः । भवेयुः ॥ भवेः । भवेतम् । भवेत ॥ भवेयम् । भवेव । भवेम ॥ **लिङाशिषि ।३।४।११६ ॥** आशिषि लिङस्तिङार्धधातुकसंज्ञः स्यात् ॥ **किदाशिषि ।३।४।१०४ ॥** आशिषि लिङो यासुट् कित्स्यात् । स्कोरिति सलोपः ॥ **ग्क्ङिति च ।१।१।५ ॥** गिकिन्ङिन्निमित्ते इग्लक्षणे गुणवृद्धी न स्तः । भूयात् । भूयास्ताम् । भूयासुः ॥ भूयाः । भूयास्तम् । भूयास्त ॥ भूयासम् । भूयास्व । भूयास्म ॥ **लुङ् ।३।२।११० ॥** भूतार्थवृत्तेर्धातोर्लुङ् स्यात् ॥ **माङि लुङ् ।३।३।१७५ ॥** सर्वलकारापवादः ॥ **स्मोत्तरे लङ् च ।३।३।१७६ ॥** स्मोत्तरे माङि लङ् स्याच्चाल्लुङ् ॥ **च्लि लुङि । ३।१।४३ ॥** शबाद्यपवादः ॥ **च्लेः सिच् ।३।१।४४ ॥ गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ।२।४।७७ ॥** एभ्यः सिचो लुक् स्यात् । गापाविहेणादेशपिबती गृह्येते ॥ **भूसुवोस्तिङि ।७।३।८८ ॥** भू सु एतयोः सार्वधातुके तिङि परे गुणो न स्यात् ॥ **अस्तिसिचोऽपृक्ते ।७।३।९६ ॥** सिच अस् चेति समाहारद्वन्द्वः । सिच्छब्दस्य सौत्रं भत्वम् । अस्तीत्यव्ययेन कर्मधारयः । ततः पञ्चम्याः सौत्रो लुक् । विद्यमानात्सिचोऽस्तेश्च परस्यापृक्तस्य हल ईडागमः स्यात् । इतीण्नेह । सिचो लुप्तत्वात् । अभूत् । हलः किम् । ऐधिषि । अपृक्तस्येति किम् । ऐधिष्ट । अभूताम् ॥ **सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ।३।४। १०९ ॥** सिचोऽभ्यस्ताद्विदेश्च परस्य ङित्संबन्धिनो झेर्जुस् स्यात् । इति प्राप्ते ॥ **आतः । ३।४।११० ॥** सिज्लुक्यादन्तादेव झेर्जुस् स्यात् । अभूवन् ॥ अभूः । अभूतम् । अभूत ॥ अभूवम् । अभूव । अभूम ॥ **न माङ्योगे ।६।४।७४ ॥** अडाटौ न स्तः । मा भवान् भूत् । मा स्म भवत् । भूद्वा ॥ **लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ।३।३।१३९ ॥** हेतुहेतुमद्भावादि लिङ्निमित्तं तत्र भविष्यत्यर्थे लृङ् स्यात् क्रियाया अनिष्पत्तौ गम्यमानायाम् । अभविष्यत् । अभविष्यताम् । अभविष्यन् ॥ अभविष्यः । अभविष्यतम् । अभविष्यत ॥ अभविष्यम् । अभविष्याव । अभविष्याम ॥ **ते प्राग्धातोः ।१।४।८० ॥** ते गत्युपसर्ग-

संज्ञा धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः ॥ **आनि लोट् ।८।४।१६ ॥** उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य लोडादेशस्यानीत्यस्य नस्य णः स्यात् । प्रभवाणि । दुरः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः * ॥ दुस्थितिः । दुर्भवानि । अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसर्गत्वं वाच्यम् * ॥ अन्तर्धा । अन्तर्धिः । अन्तर्भवाणि ॥ **शेषे विभाषाऽकखादावषान्त उपदेशे । ८।४।१८ ॥** उपदेशे कादिखादिषान्तवर्जे गदनदादेरन्यस्मिन् धातौ परे उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्नस्य णत्वं वा स्यात् । प्रणिभवति । प्रनिभवति । इहोपसर्गाणामसमस्तत्वेऽपि संहिता नित्या । तदुक्तम्—संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ॥ नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥ १ ॥ इति । सत्ताद्यर्थनिर्देशश्चोपलक्षणम् । यागात्स्वर्गो भवतीत्यादावुत्पद्यत इत्याद्यर्थात् । उपसर्गास्त्वर्थविशेषस्य द्योतकाः । प्रभवति । पराभवति । संभवति । अनुभवति । अभिभवति । उद्भवति । परिभवतीत्यादौ विलक्षणार्थावगते । उक्तं च ॥ उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यः प्रतीयते । प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ॥ १ ॥ इति ॥ एध वृद्धौ । **कत्थन्ताः षट्त्रिंशदनुदात्तेतः ॥ टित आत्मनेपदानां टेरे । ३।४।७९ ॥** टितो लस्यात्मनेपदानां टेरेत्वं स्यात् । एधते ॥ **सार्वधातुकमपित् ।१।२। ४ ॥** अपित्सार्वधातुकं ङिद्वत्स्यात् ॥ **आतो ङितः ।७।२।८१ ॥** अतः परस्य ङितामाकारस्य इय् स्यात् । एधेते । एधन्ते ॥ **थासः से ।३।४।८० ॥** टितो लस्य थासः से स्यात् । एधसे । एधेथे । एधध्वे । अतो गुणे । एधे । एधावहे । एधामहे ॥ **इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः ।३।१।३६ ॥** इजादिर्यो धातुर्गुरुमानृच्छत्यन्यस्तत आम् स्याल्लिटि ॥ आमो मकारस्य नेत्त्वम् । आस्कासोराम्विधानाज्ज्ञापकात् ॥ **आमः ।२।४।८१ ॥** आमः परस्य लुक् स्यात् ॥ **कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ।३।१।४० ॥** आमन्तालिट्पराः कृभ्वस्तयोऽनुप्रयुज्यन्ते । आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्येति सूत्रे कृञ्ग्रहणसामर्थ्यादनुप्रयोगोऽन्यस्यापीति ज्ञायते । तेन कृभ्वस्तियोग इत्यतः कृञो द्वितीयेति ञकारेण प्रत्याहाराश्रयणात्कृभ्वस्तिलाभः । तेषां क्रियासामान्यवाचित्वादाम्प्रकृतीनां विशेषवाचित्वात्तदर्थयोरभेदान्वयः । संपदिस्तु प्रत्याहारेऽन्तर्भूतोऽप्यनन्वितार्थत्वान्न प्रयुज्यते । कृञस्तु क्रियाफले परगामिनि परस्मैपदे प्राप्ते ॥ **आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य ।१।३।६३ ॥** आम् प्रत्ययो यस्मादित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । आम्प्रकृत्या तुल्यमनुप्रयुज्यमानात्कृञोऽप्यात्मनेपदं स्यात् । इह पूर्ववदित्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन संबध्यते । पूर्ववदेवात्मनेपदं न तु तद्विपरीतमिति । तेन कर्तृगेऽपि फले इन्दांचकारेत्यादौ न तङ् ॥ **लिटस्तझयोरेशिरेच् ।३।४।८१ ॥** लिडादेशयोस्तझयोरेश् इरेच् एतौ स्तः । एकारोच्चारणं ज्ञापकं तङादेशानां टेरेत्वं नेति । तेन डारौरसां न । कृ ए इति स्थिते ॥ **असंयोगाल्लिट्कित् ।१।२।५ ॥** असंयोगात्परोऽपिल्लिट्कित्स्यात् । क्ङिति चेति निषेधात्सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणो न । द्वित्वात्परत्वाद्यणि प्राप्ते ॥ **द्विर्वचनेऽचि ।१।१।५९ ॥** द्वित्वनिमित्तेऽचि परे अच आदेशो न स्याद्द्वित्वे कर्तव्ये ॥ **उरत् ।**

७।४।६६ ॥ अभ्यासऋवर्णस्य अत्स्यात्प्रत्यये परे । रपरत्वम् । हलादिः शेषः । प्रत्यये किम् । वव्रश्च ॥ **कुहोश्चुः ।७।४।६२ ॥** अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्गादेशः स्यात् । एधांचक्रे । एधांचक्राते । एधांचक्रिरे ॥ **एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ।७।२।१० ॥** उपदेशे यो धातुरेकाजनुदात्तश्च ततः परस्य वलादेरार्धधातुकस्येट् न स्यात् । उपदेशे इत्युभयान्वयि । एकाच इति किम् । यङ्लुग्व्यावृत्तिर्यथा स्यात् । स्मरन्ति हि ॥ श्तिपा शपाऽनुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च । यत्रैकाज्ग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकि ॥ १ ॥ इति एतच्चेहैवैकाज् ग्रहणेन ज्ञाप्यते । अच इत्येवैकत्वविवक्षया तद्वतो ग्रहणेन च सिद्धे एकग्रहणसामर्थ्यादनेकाच्कोपदेशो व्यावर्त्यते । तेन वधेर्हन्त्युपदेशे एकाचोऽपि न निषेधः । आदेशोपदेशेऽनेकाच्त्वात् । अनुदात्ताश्चानुपदमेव संग्रहीष्यन्ते । एधांचकृषे । एधांचक्राथे ॥ **इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् ।८।३।७८ ॥** इण्णन्तादङ्गात्परेषां षीध्वंलुङ्लिटां धस्य मूर्धन्यः स्यात् । एधांचकृढ्वे ॥ एधांचक्रे । एधांचकृवहे । एधांचकृमहे । एधांबभूव । अनुप्रयोगसामर्थ्यादस्तेर्भूभावो न । अन्यथा हि कृस्चानुप्रयुज्यत इति कृभ्वित्ति वा ब्रूयात् ॥ **अत आदेः ।७।४।७० ॥** अभ्यासस्यादेरतो दीर्घः स्यात् । पररूपापवादः । एधामास । एधामासतुरित्यादि । एधिता । एधितारौ । एधितारः । एधितासे । एधितासाथे ॥ **धि च ।८।२।२५ ॥** धादौ प्रत्यये परे सलोपः स्यात् । एधिताध्वे ॥ **ह एति ।७।४।५२ ॥** तासस्त्योः सस्य हः स्यादेति परे । एधिताहे । एधितास्वहे । एधितास्महे ॥ एधिष्यते । एधिष्येते । एधिष्यन्ते ॥ एधिष्यसे । एधिष्येथे । एधिष्यध्वे ॥ एधिष्ये । एधिष्यावहे । एधिष्यामहे । **आमेतः ।३।४।९० ॥** लोट एकारस्याम् स्यात् ॥ एधताम् । एधेताम् । एधन्ताम् ॥ **सवाभ्यां वामौ ।३।४।९१ ॥** सवाभ्यां परस्य लोडेतः क्रमाद्व अम् एतौ स्तः । एधस्व । एधेथाम् । एधध्वम् । **एत ऐ ।३।४।९३ ॥** लोडुत्तमस्य एत ऐ स्यात् । आमोऽपवादः । एधै । एधावहै । एधामहै ॥ **आडजादीनाम् ।६।४।७२ ॥** अजादीनामाट् स्याल्लुङादिषु । अटोऽपवादः ॥ आटश्च ॥ ऐधत । ऐधेताम् । ऐधन्त । ऐधथाः । ऐधेथाम् । ऐधध्वम् । ऐधे । ऐधावहि । ऐधामहि ॥ **लिङः सीयुट् ।३।४।१०२ ॥** सलोपः । एधेत एधेयाताम् ॥ **झस्य रन् ।३।४।१०५ ॥** लिङो झस्य रन् स्यात् । एधेरन् ॥ एधेथाः । एधेयाथाम् । एधेध्वम् ॥ **इटोऽत् ।३।४।१०६ ॥** लिङादेशस्येटोऽत्स्यात् । एधेय । एधेवहि । एधेमहि ॥ आशीर्लिङि आर्धधातुकत्वात् लिङः सलोपो न । सीयुट्सुटोः प्रत्ययावयवत्वात्षत्वम् । एधिषीष्ट । एधिषीयास्ताम् ॥ एधिषीरन् ॥ एधिषीष्ठाः । एधिषीयास्थाम् । एधिषीध्वम् ॥ एधिषीय । एधिषीवहि । एधिषीमहि ॥ ऐधिष्ट । ऐधिषाताम् ॥ **आत्मनेपदेष्वनतः ।७।१।५ ॥** अनकारात्परस्यात्मनेपदेषु झस्य अत् इत्यादेशः स्यात् । ऐधिषत । ऐधिष्ठाः । ऐधिषाथाम् ॥ इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् ॥ ऐधिढ्वम् । इङ्किन्न एव इणिह गृह्यते इति मते तु ऐधिध्वम् । ढधयोर्वस्य मस्य च द्वित्वविकल्पात्षोडश रूपाणि । ऐधिषि ऐधिष्वहि । ऐधि-

ष्महि । ऐधिष्यत । ऐधिष्येताम् । ऐधिष्यन्त । ऐधिष्यथाः । ऐधिष्येथाम् । ऐधिष्यध्वम् । ऐधिष्ये । ऐधिष्यावहि । ऐधिष्यामहि । उदात्तत्वाद्वलादेरिट् । प्रसङ्गादनुदात्ताः संगृह्यन्ते ॥ ऊदॄदन्तैर्यौति, रु, क्ष्णु, शीङ्, स्नु, नु, क्षु, श्वि, डीङ्, श्रिभिः ॥ वृङ्, वृञ्भ्यां, च विनैकाचोऽजन्तेषु निहताः स्मृताः ॥ १ ॥ शक्लृ, पच्, मुच्, रिच्, वच्, विच्, सिच् प्रच्छि, त्यज्, निजिर, भजः ॥ भञ्ज्, भुज्, भ्रस्ज्, मस्जि, यज्, युज्, रुज्, रुञ्ज्, विजिर्, स्वञ्जि, सञ्ज्, सृजः, ॥ २ ॥ अद्, क्षुद्, खिद्, छिद्, तुदि, नुदः, पद्य, भिद्, विद्यति, विंनद्, ॥ शद्, सदी, स्विद्यति, स्कन्दि, हदी, क्रुध्, क्षुधि, बुध्यती, ॥ ३ ॥ बन्धि, युधि, रुधी, राधि, व्यध्, शुधः, साधि, सिध्यती ॥ मन्य, हन्नाप्, क्षिप्, छुपि, तप्, तिप, स्तृप्यति, दृप्यती ॥ ४ ॥ लिप्, लुप्, वप्, शप्, स्वप्, सृपि, यभ्, रभ्, लभ्, गम्, नम्, यमो, रमिः ॥ क्रुशि, दंशि, दिशी, दृश्, मृश्, रिश्, रुश्, लिश्, विश्, स्पृशः, कृषिः ॥ ५ ॥ त्विष्, तुष्, द्विष्, दुष्, पुष्य, पिष्, विष्, शिष्, शुष्, श्लिष्यतयो, घसिः ॥ वसति, देह्, दिहि, दुहो, नह्, मिह्, रुह्, लिह्, वहिस्तथा ॥ ६ ॥ अनुदात्ता हलन्तेषु धातवो द्व्यधिकं शतम् ॥ तुदादौ मतभेदेन स्थितौ यौ च चुरादिषु ॥ ७ ॥ तृप्, दृपी, तौ वारयितुं श्यना निर्देश आदृतः ॥ किं च ॥ स्विद्यपद्यौ, सिध्यबुध्यौ, मन्यपुष्यश्लिषः, श्यना ॥ ८ ॥ वसिः शपा लुका यौतिर्निर्दिष्टोऽन्यनिवृत्तये ॥ णिजिर, विजिर, शक्लृ, इति सानुबन्धा अमी तथा ॥ ९ ॥ विन्दतिश्चान्द्रदौर्गादेरिष्टो भाष्येऽपि दृश्यते । व्याघ्रभूत्यादयस्त्वेनं नेह पेठुरिति स्थितम् ॥ १० ॥ रञ्जि, मस्जी, अदि, पदि, तुद्, क्षुध्, शुषि, पुषी, शिषिः ॥ भाष्यानुक्ता नवेहोक्ता व्याघ्रभूत्यादिसंमतेः ॥ ११ ॥ **स्पर्ध** संघर्षे । संघर्षः पराभिभवेच्छा । धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकः । स्पर्धते ॥ **शर्पूर्वाः खयः ।७।४।६१ ॥** अभ्यासस्य शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते । हलादिः शेष इत्यस्यापवादः । पस्पर्धे । स्पर्धिता । स्पर्धिष्यते । स्पर्धताम् । अस्पर्धत । स्पर्धेत । स्पर्धिषीष्ट । अस्पर्धिष्ट । अस्पर्धिष्यत ॥ ३ ॥ **गाधृ** प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च । गाधते । जगाधे ॥ ४ ॥ **बाधृ** लोडने । लोडनं प्रतिघातः । बाधते ॥ ५ ॥ **नाथृ नाधृ** याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु ॥ आशिषि नाथ इति वाच्यम् ॥ * ॥ अस्याशिष्येवात्मनेपदं स्यात् । नाथते । अन्यत्र नाथति ॥ ६ ॥ नाधते ॥ ७ ॥ **दध** धारणे । दधते ॥ **अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि ।६।४।१२० ॥** लिण्निमित्तादेशादिकं न भवति यदङ्गं तदवयवस्यासंयुक्तहल्मध्यस्थस्याकारस्य एकारः स्यादभ्यासलोपश्च किति लिटि ॥ **थलि च सेटि ।६।४।१२१ ॥** प्रागुक्तं स्यात् । आदेशश्चेह वैरूप्यसंपादक एवाश्रीयते । शसदद्योः प्रतिषेधवचनाज्ज्ञापकात् । तेन प्रकृतिजश्चरां तेषु सत्स्वपि एत्वाभ्यासलोपौ स्त एव । देधे । देधाते । देधिरे । अतः किम् । दिदिवतुः । तपरः किम् । ररासे । एकेत्यादि किम् । तत्सरतुः । अनादेशादेः किम् । चकणतुः । लिटा आदेशविशेषणादिह स्यादेव । नेमिथ । सेहे ॥ ८ ॥ **स्कुदि** आप्रवणे । आप्रवणमुत्प्लवनमुद्धरणं च ॥ **इदितो नुम्**

धातोः ।७।१।५८ ॥ स्कुन्दते । चुस्कुन्दे ॥ ९ ॥ **श्विदि** श्वैत्ये । अकर्मकः । श्विन्दते । शिश्विन्दे ॥ १० ॥ **वदि** अभिवादनस्तुत्योः । वन्दते । ववन्दे ॥ ११ ॥ **भदि** कल्याणे सुखे च । भन्दते । बभन्दे ॥ १२ ॥ **मदि** स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । मन्दते । ममन्दे ॥ १३ ॥ **स्पदि** किंचिच्चलने । स्पन्दते । पस्पन्दे ॥ १४ ॥ **क्लिदि** परिदेवने । शोक इत्यर्थः । सकर्मकः । क्लिन्दते चैत्रम् । चिक्लिन्दे ॥ १५ ॥ **मुद** हर्षे । मोदते ॥१६॥ **दद** दाने । ददते ॥ **न शसददवादिगुणानाम् ।६।४।१२६ ॥** शसेर्ददेर्वकारादीनां गुणशब्देन भावितस्य च योऽकारस्तस्य एत्वाभ्यासलोपौ न । ददे । दददाते । दददिरे ॥ १७ ॥ **ष्वद स्वर्द** आस्वादने । अयमनुभवे सकर्मकः । रुचावकर्मकः ॥ **धात्वादेः षः सः ।६।१।६४ ॥** धातोरादेः षस्य सः स्यात् । सातपदाद्योरिति षत्वनिषेधः । अनुस्वदते । सस्वदे ॥ १८ ॥ स्वर्दते । सस्वर्दे ॥ १९ ॥ **उर्द** माने क्रीडायां च ॥ **उपधायां च ।८।२।७८ ॥** धातोरुपधाभूतयो रेफवकारयोर्हल्परयोः परत इको दीर्घः स्यात् ॥ ऊर्दते । ऊर्दांचक्रे ॥ २० ॥ **कुर्द खुर्द गुर्द गुद** क्रीडायामेव । कूर्दते । चुकूर्दे ॥ २१ ॥ खूर्दते ॥ २२ ॥ गूर्दते ॥ २३ ॥ गोदते । जुगुदे ॥ २४ ॥ **षूद** क्षरणे । सूदते । सुषूदे ॥ सेक्, सृप्, सृ, स्तृ, सृज्, स्तृ, स्त्याऽन्ये दन्त्याजन्तसादयः । एकाचः षोपदेशाः ष्वष्क्, स्विद्, स्वद्, स्वञ्, स्वप्, स्मिङः ॥ १ ॥ दन्त्यः केवलदन्त्यो न तु दन्तोष्ठजोऽपि । ष्वष्कादीनां पृथग्ग्रहणाज्ज्ञापकात् ॥ २५ ॥ **ह्राद** अव्यक्ते शब्दे । ह्रादते । जह्रादे ॥ २६ ॥ **ह्लादी** सुखे च । चादव्यक्ते शब्दे । ह्लादते ॥ २७ ॥ **स्वाद** आस्वादने । स्वादते ॥ २८ ॥ **पर्द** कुत्सिते शब्दे । गुदरवे इत्यर्थः । पर्दते ॥ २९ ॥ **यती** प्रयत्ने । यतते । येते ॥ ३० ॥ **युतृ जुतृ** भासने । योतते । युयुते ॥ ३१ ॥ जोतते । जुजुते ॥ ३२ ॥ **विथृ वेथृ** याचने । विविथे ॥ ३३ ॥ विवेथे ॥ ३४ ॥ **श्रथि** शैथिल्ये । श्रन्थते ॥ ३५ ॥ **ग्रथि** कौटिल्ये । ग्रन्थते ॥ ३६ ॥ **कत्थ** श्लाघायाम् । कत्थते ॥ ३७ ॥ एधादयोऽनुदात्तेतो गताः ॥ ॥ **अथाष्टत्रिंशत्तवर्गीयान्ताः परस्मैपदिनः ॥ अत** सातत्यगमने । अतति ॥ अत आदेः ॥ आत । आततुः । आतुः । लुङि आतिस् ई त् इति स्थिते ॥ **इट ईटि ।८।२।२८ ॥** इटः परस्य सस्य लोपः स्यादीटि परे ॥ सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः * ॥ आतीत् । आतिष्टाम् । आतिषुः ॥ **वदव्रजहलन्तस्याचः ।७।२।३ ॥** वदेर्व्रजेर्हलन्तस्य चाङ्गस्याचः स्थाने वृद्धिः स्यात्सिचि परस्मैपदेषु । इति प्राप्ते ॥ **नेटि ।७।२।४ ॥** इडादौ सिचि प्रागुक्तं न स्यात् ॥ मा भवानतीत् । अतिष्टाम् । अतिषुः ॥ १ ॥ **चिती** संज्ञाने । चेतति । चिचेत । अचेतीत् । अचेतिष्टाम् । अचेतिषुः ॥ २ ॥ **च्युतिर्** आसेचने । आसेचनमार्द्रीकरणम् । आङीषदर्थेऽभिव्याप्तौ च ॥ **इर इत्संज्ञा** वाच्या * ॥ च्योतति । चुच्योत ॥ **इरितो वा ।३।१।५७ ॥** इरितो धातोश्च्लेरङ् वा स्यात्परस्मैपदे परे । अच्युतत् । अच्योतीत् ॥ ३ ॥ **श्च्युतिर्** क्षरणे । श्च्योतति । चुश्च्योत ।

अश्च्युतत् । अश्च्योतीत् ॥ ४ ॥ यकाररहितोऽप्ययम् । श्चोतति ॥ ५ ॥ **मन्थ** विलोडने । विलोडनं प्रतिघातः । मन्थति । ममन्थ । यासुटः किदाशिषीति कित्त्वादनिदितामिति नलोपः । मथ्यात् ॥ ६ ॥ **कुथि पुथि लुथि मथि** हिंसासंक्लेशनयोः । इदित्त्वान्नलोपो न । कुन्थ्यात् । मन्थ्यात् ॥ १० ॥ **षिध** गत्याम् । सेधति । सिषेध । सेधिता । असेधीत् । सात्पदाद्योरिति निषेधे प्राप्ते ॥ **उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम् ।८।३।६५ ॥** उपसर्गस्थान्निमित्तादेषां सस्य षः स्यात् ॥ **सदिरप्रतेः ।८।३।६६ ॥** प्रतिभिन्नादुपसर्गात्सदेः सस्य षः स्यात् ॥ **स्तन्भेः ।८।३।६७ ॥** स्तन्भेः सौत्रस्य सस्य षः स्यात् । योगविभाग उत्तरार्थः । किंच । अप्रतेरिति नानुवर्तते । बाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धमन्युः ॥ **अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः ।८।३।६८ ॥** अवात्स्तन्भेरेतयोरर्थयोः षत्वं स्यात् ॥ **वेश्च स्वनो भोजने ।८।३।६९ ॥** व्यवाभ्यां स्वनतेः सस्य षः स्याद्भोजने ॥ **परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम् ।८।३।७० ॥** परिनिविभ्यः परेषामेषां सस्य षः स्यात् । निषेधति ॥ **प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि ।८।३।६३ ॥** सेवसितेत्यत्र सितशब्दात्प्राग् ये सुनोत्यादयस्तेषामड्व्यवायेऽपि षत्वं स्यात् । न्यषेधत् । न्यषेधीत् । न्यषेधिष्यत् ॥ **स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ।८।३।६४ ॥** प्राक् सितात् स्थादिष्वभ्यासेन व्यवायेऽपि षत्वं स्यात् । एषामेव चाभ्यासस्य न तु सुनोत्यादीनाम् । निषिषेध । निषिषिधतुः ॥ **सेधतेर्गतौ ।८।३।११३ ॥** गत्यर्थस्य सेधतेः षत्वं न स्यात् । गङ्गां विसेधति ॥ ११ ॥ **षिधू** शास्त्रे माङ्गल्ये च । शास्त्रं शासनम् ॥ **स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा ।७।२।४४ ॥** स्वरत्यादेरूदितश्च परस्य वलादेरार्धधातुकस्येड्वा स्यात् ॥ **झषस्तथोर्धोऽधः ।८।२।४० ॥** झषः परयोस्तथयोर्धः स्यान्न तु दधातेः । जश्त्वम् । सिषेद्ध । सिषेधिथ । सेद्धा । सेधिता । सेत्स्यति । सेधिष्यति । असैत्सीत् ॥ **झलो झलि ।८।२।२६ ॥** झलः परस्य सस्य लोपः स्यात् झलि । असैद्धाम् । असैत्सुः ॥ असैत्सीः । असैद्धम् । असैद्ध ॥ असैत्सम् । असैत्स्व । असैत्स्म । पक्षे असेधीत् । असेधिष्टामित्यादि ॥ १२ ॥ **खादृ** भक्षणे । ऋकार इत् । खादति । चखाद ॥ १३ ॥ **खद** स्थैर्ये हिंसायां च । चाद्भक्षणे । स्थैर्ये अकर्मकः । खदति ॥ **अत उपधायाः ।७।२।११६ ॥** उपधाया अतो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति च प्रत्यये परे । चखाद ॥ **णलुत्तमो वा ।७।१।९१ ॥** उत्तमो णल्वा णित्स्यात् । चखाद । चखद ॥ **अतो हलादेर्लघोः ।७।२।७ ॥** हलादेर्लघोरकारस्य इडादौ परस्मैपदपरे सिचि वृद्धिर्वा स्यात् । अखादीत् । अखदीत् ॥ १४ ॥ **बद** स्थैर्ये । पवर्गीयादिः । बदति । बबाद । बेदतुः । बेदिथ । बबाद । बबद । अबादीत् । अबदीत् ॥ १५ ॥ **गद** व्यक्तायां वाचि । गदति ॥ **नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च ।८।४।१७ ॥** उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्नस्य

णः स्यात् गदादिषु । प्रणिगदति । जगाद ॥ १६ ॥ **रद** विलेखने । विलेखनं भेदनम् । रराद । रेदतुः ॥ १७ ॥ **णद** अव्यक्ते शब्दे ॥ **णो नः।६।१।६५॥** धातोरादेर्णस्य नः स्यात् । णोपदेशास्त्वनर्द्-नाटि-नाथ्-नाध्-नन्द्-नक्क-नॄ-नृतः ॥ नाटेर्दीर्घार्हस्य पर्युदासाड्ढ-टादिर्णोपदेश एव । तवर्गचतुर्थान्तनाधतेर्नॄनद्योश्च केचिण्णोपदेशतामाहुः ॥ **उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य ।८।४।१४॥** उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य णोपदेशस्य धातोर्नस्य णः स्यात्समासेऽसमासेऽपि । प्रणदति । प्रणिनदति ॥ १८ ॥ **अर्द** गतौ याचने च । अत आदेः ॥ **तस्मान्नुड् द्विहलः ।७।४।७१ ॥** द्विहलो धातोर्दीर्घीभूतादकारात्परस्य नुट् स्यात् । आनर्द । आर्दीत् ॥ १९ ॥ **नर्द गर्द** शब्दे । णोपदेशत्वाभावान्न णः । प्रनर्दति ॥ २० ॥ गर्दति । जगर्द ॥ २१ ॥ **तर्द** हिंसायाम् । तर्दति ॥ २२ ॥ **कर्द** कुत्सिते शब्दे । कुत्सिते कौक्षे । कर्दति ॥ २३ ॥ **खर्द** दन्दशूके । दंशहिंसादिरूपायां दन्दशूक-क्रियायामित्यर्थः । खर्दति । चखर्द ॥ २४ ॥ **अति अदि** बन्धने । अन्तति । आनन्त ॥ २५ ॥ अन्दति । आनन्द ॥ २६ ॥ **इदि** परमैश्वर्ये । इन्दति । इन्दांचकार ॥ २७ ॥ **बिदि** अवयवे । पवर्गतृतीयादिः । बिन्दति । अवयवं करोतीत्यर्थः । भिदीति पाठान्तरम् ॥ २८ ॥ **गडि** वदनैकदेशे । गण्डति । अन्तत्यादयः पञ्चैते न तिङ्विषया इति काश्यपः । अन्ये तु तिङमपीच्छन्ति ॥ २९ ॥ **णिदि** कुत्सायाम् । निन्दति । प्रणिन्दति ॥ ३० ॥ **टुनदि** समृद्धौ ॥ **आदिर्ञिटुडवः ।१।३।५ ॥** उपदेशे धातोराद्या एते इतः स्युः । नन्दति । इदित्त्वान्नलोपो न । नन्द्यात् ॥ ३१ ॥ **चदि** आह्लादे । चचन्द ॥ ३२ ॥ **त्रदि** चेष्टायाम् । तत्रन्द ॥ ३३ ॥ **कदि क्रदि क्लदि** आह्वाने रोदने च । चकन्द ॥ ३४ ॥ चक्रन्द ॥ ३५ ॥ चक्लन्द ॥ ३६ ॥ **क्लिदि** परिदेवने । चिक्लिन्द ॥ ३७ ॥ **शुन्ध** शुद्धौ । शुशुन्ध । नलोपः । शुध्यात् ॥ ३८ ॥ * ॥ **अथ कवर्गीयान्ता अनुदात्तेतो द्विचत्वारिंशत् ॥ शीकृ** सेचने । तालव्यादिः । दन्त्यादिरित्येके । शीकते । शिशीके ॥ १ ॥ **लोकृ** दर्शने । लोकते । लुलोके ॥ २ ॥ **श्लोकृ** संघाते । संघातो ग्रन्थः । स चेह ग्रथ्यमानस्य व्यापारो ग्रन्थितुर्वा । आद्ये अकर्मको द्वितीये सकर्मकः । श्लोकते ॥ ३ ॥ **द्रेकृ ध्रेकृ** शब्दोत्साहयोः । उत्साहो वृद्धिरौद्धत्यं च । दिद्रेके ॥ ४ ॥ दिध्रेके ॥ ५ ॥ **रेकृ** शङ्कायाम् । रेकते ॥ ६ ॥ **सेकृ स्रेकृ स्रकि श्रकि श्लकि** गतौ । त्रयो दन्त्यादयः । द्वौ तालव्यादी । अषोपदेशत्वान्न षः । सिसेके ॥ ११ ॥ **शकि** शङ्कायाम् । शङ्कते । शशङ्के ॥ १२ ॥ **अकि** लक्षणे । अङ्कते । आनङ्के ॥ १३ ॥ **वकि** कौटिल्ये । वङ्कते ॥ १४ ॥ **मकि** मण्डने । मङ्कते ॥ १५ ॥ **कक** लौल्ये । लौल्यं गर्वश्चापल्यं च । ककते । चकके ॥ १६ ॥ **कुक वृक** आदाने । कोकते । चुकुके ॥ १७ ॥ वर्कते । ववृके ॥ ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन * ॥ १८ ॥ **चक** तृप्तौ प्रतिघाते च । चकते । चेके ॥ १९ ॥ **ककि वकि श्वकि-**

त्रकि ढौकृ त्रौकृ ष्वष्क वस्क मस्क टिकृ टीकृ तिकृ तीकृ रघि लघि गत्यर्थाः ॥ कङ्कते । डुढौके । तुत्रौके ॥ सुब्धातुष्ठिवुष्वष्कतीनां सत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः * ॥ ष्वष्कते । षष्वष्के । अत्र तृतीयो दन्त्यादिरित्येके ॥ लघि भोजननिवृत्तावपि ॥ ३४ ॥ **अघि वघि मघि** गत्याक्षेपे । आक्षेपो निन्दा । गतौ गत्यारम्भे चेत्यन्ये । अङ्घते । आनङ्घे । वङ्घते । मङ्घते । मघि कैतवे च ॥ ३७ ॥ **राघृ लाघृ द्राघृ** सामर्थ्ये । राघते ॥ ३८ ॥ लाघते ॥ ३९ ॥ **ध्राघृ** इत्यपि केचित् । **द्राघृ** आयामे च । आयामो दैर्घ्यम् । द्राघते ॥ ४१ ॥ **श्लाघृ** कत्थने । श्लाघते ॥ ४२ ॥ * ॥ **अथ परस्मैपदिनः पञ्चाशत् ॥ फक्क** नीचैर्गतौ । नीचैर्गतिर्मन्दगमनमसद्व्यवहारश्च । फक्कति । पफक्क ॥ १ ॥ **तक** हसने । तकति ॥ २ ॥ **तकि** कृच्छ्रजीवने । तङ्कति ॥ ३ ॥ **बुक्क** भषणे । भषणं श्वरवः । बुक्कति ॥ ४ ॥ **कख** हसने । प्रनिकखति ॥ ५ ॥ **ओखृ राखृ लाखृ द्राखृ ध्राखृ** शोषणालमर्थयोः । ओखति ओखांचकार ॥ १० ॥ **शाखृ श्लाखृ** व्याप्तौ । शाखति ॥ १२ ॥ **उख उखि वख वखि मख मखि णख णखि रख रखि लख लखि इख इखि ईखि वल्ग रगि लगि अगि वगि मगि तगि त्वगि श्रगि श्लगि इगि रिगि लिगि** गत्यर्थाः । कवर्ग द्वितीयान्ताः पञ्चदश । तृतीयान्तास्त्रयोदश । इह खान्तेषु **रिख त्रख त्रिखि शिखि** इत्यपि चतुरः केचित्पठन्ति ॥ **अभ्यासस्यासवर्णे । ।६।४।७८ ॥** अभ्यासस्य इवर्णोवर्णयोरियङुवङौ स्तोऽसवर्णेऽचि । उवोख । संनिपातपरिभाषया इजादेरित्याम्न । ऊखतुः । ऊखुः । इह सवर्णदीर्घस्याभ्यासग्रहणेन ग्रहणाद्ध्रस्वः प्राप्तो न भवति । सकृत्प्रवृत्तत्वात् । आङ्गत्वाद्धि पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या ह्रस्वे कृते ततो दीर्घः । वार्णादाङ्गं बलीय इति न्यायात् परत्वाच्च । उङ्खति । ववखतुः । वङ्खति । मेखतुः ॥ **त्वगि** कम्पने च ॥ ४४ ॥ **युगि जुगि वुगि** वर्जने । युङ्गति ॥ ४७ ॥ **घघ** हसने । घघति । जघाघ ॥ ४८ ॥ **मघि** मण्डने । मङ्घति ॥ ४९ ॥ **शिघि** आघ्राणे । शिङ्घति ॥ ५० ॥ **अथ चवर्गीयान्ताः । तत्रानुदात्तेत एकविंशतिः ॥ वर्च** दीप्तौ । वर्चते ॥ १ ॥ **षच** सेचने सेवने च । सचते । सेचे । सचिता ॥ २ ॥ **लोचृ** दर्शने । लोचते । लुलोचे ॥ ३ ॥ **शच** व्यक्तायां वाचि । शेचे ॥ ४ ॥ **श्वच श्वचि** गतौ । श्वचते । श्वञ्चते ॥ ६ ॥ **कच** बन्धने । कचते ॥ ७ ॥ **कचि काचि** दीप्तिबन्धनयोः । चकञ्चे । चकाञ्चे ॥ ९ ॥ **मच मुचि** कल्कने । कल्कनं दम्भः शाठ्यं च । कथनमित्यन्ये । मेचे । मुमुञ्चे ॥ ११ ॥ **मचि** धारणोच्छ्रायपूजनेषु । ममञ्चे ॥ १२ ॥ **पचि** व्यक्तीकरणे । पञ्चते ॥ १३ ॥ **ष्टुच** प्रसादे । स्तोचते । तुष्टुचे ॥ १४ ॥ **ऋज** गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु । अर्जते । नुड्विधौ ऋकारैकदेशो रेफो हल्त्वेन गृह्यते । तेन द्विहल्त्वान्नुट् । आनृजे ॥ १५ ॥ **ऋजि भृजी** भर्जने । ऋञ्जते । उपसर्गादृतीति वृद्धिः । प्रार्ञ्जते । ऋञ्जाञ्चक्रे । आर्ञ्जिष्ट ॥ १६ ॥ भर्जते ॥ बभृजे । अभर्जिष्ट ॥ १७ ॥ **एजृ भ्रेजृ भ्राजृ** दीप्तौ । एजांचक्रे ॥ २० ॥ **ईज** गति-

कुत्सनयोः । ईजांचक्रे ॥ २१ ॥ **अथ द्विसप्ततिर्व्रज्यन्ताः परस्मैपदिनः ॥ शुच** शोके । शोचति ॥ १ ॥ **कुच** शब्दे तारे । कोचति ॥ २ ॥ **कुञ्च क्रुञ्च** कौटिल्याल्पीभावयोः । अनिदितामिति नलोपः । कुच्यात् ॥ ३ ॥ क्रुच्यात् ॥ ४ ॥ **लुञ्च** अपनयने । लुच्यात् ॥ ५ ॥ **अञ्चु** गतिपूजनयोः । अच्यात् । गतौ नलोपः । पूजायां तु । अञ्च्यात् ॥ ६ ॥ **वञ्चु चञ्चु तञ्चु त्वञ्चु म्रुञ्चु म्लुञ्चु म्रुचु म्लुचु** गत्यर्थाः । वच्यात् । चच्यात् । तच्यात् । त्वच्यात् । अम्रुञ्चीत् । अम्लुञ्चीत् ॥ **जॄस्तम्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च ।३।१।५८ ॥** एभ्यश्च्लेरङ् वा स्यात् । अम्रुचत् । अम्रोचीत् । अम्लुचत् । अम्लोचीत् ॥ १४ ॥ **ग्रुचु ग्लुचु कुजु खुजु** स्तेयकरणे । जुग्रोच । अग्रुचत् । अग्रोचीत् । जुग्लोच । अग्लुचत् । अग्लोचीत् । अकोजीत् । अखोजीत् ॥ १८ ॥ **ग्लुञ्चु षस्ज** गतौ । अङ् । अग्लुचत् । अग्लुञ्चीत् ॥ १९ ॥ सस्य श्चुत्वेन शः । जश्त्वेन जः । सज्जति । अयमात्मनेपद्यपि । सज्जते ॥ २० ॥ **गुजि** अव्यक्ते शब्दे । गुञ्जति । गुञ्ज्यात् ॥ २१ ॥ **अर्च** पूजायाम् । आनर्च ॥ २२ ॥ **म्लेच्छ** अव्यक्ते शब्दे । अस्फुटेऽपशब्दे चेत्यर्थः । म्लेच्छति । मिम्लेच्छ ॥ २३ ॥ **लच्छ लाछि** लक्षणे । ललच्छ ॥ २४ ॥ ललाञ्छ ॥ २५ ॥ **वाछि** इच्छायाम् । वाञ्छति ॥ २६ ॥ **आछि** आयामे । आञ्छति । अत आदेरित्यत्र तपरकरणं स्वाभाविकह्रस्वपरिग्रहार्थम् । तेन दीर्घाभावान्न नुट् । आञ्छ । तपरकरणं मुखसुखार्थमिति मते तु नुट् । आनाञ्छ ॥ २७ ॥ **ह्रीच्छ** लज्जायाम् । जिह्रीच्छ ॥ २८ ॥ **हुर्छा** कौटिल्ये । कौटिल्यमपसरणमिति मैत्रेयः । उपधायां चेति दीर्घः । हूर्छति ॥ २९ ॥ **मुर्छा** मोहसमुच्छ्राययोः । मूर्छति ॥ ३० ॥ **स्फुर्छा** विस्तृतौ । स्फूर्छति ॥ ३१ ॥ **युच्छ** प्रमादे । युच्छति ॥ ३२ ॥ **उछि** उञ्छे ॥ उञ्छः कणश आदानं कणिशाद्यर्जनं शिलमिति यादवः ॥ उञ्छति । उञ्छांचकार ॥ ३३ ॥ **उच्छी** विवासे । विवासः समाप्तिः । प्रायेणायं विपूर्वः । व्युच्छति ॥ ३४ ॥ **ध्रज ध्रजि धृज धृजि ध्वज ध्वजि** गतौ । ध्रजति । ध्रञ्जति । धर्जति । धृञ्जति । ध्वजति । ध्वञ्जति ॥ ४० ॥ **कूज** अव्यक्ते शब्दे । चुकूज ॥ ४१ ॥ **अर्ज षर्ज** अर्जने । अर्जति । आनर्ज ॥ ४२ ॥ सर्जति । ससर्ज ॥ ४३ ॥ **गर्ज** शब्दे । गर्जति ॥ ४४ ॥ **तर्ज** भर्त्सने । तर्जति ॥ ४५ ॥ **कर्ज** व्यथने । चकर्ज ॥ ४६ ॥ **खर्ज** पूजने च । चखर्ज ॥ ४७ ॥ **अज** गतिक्षेपणयोः । अजति ॥ **अजेर्व्यघञपोः ।२।४।५६ ॥** अजेर्वी इत्ययमादेशः स्यादार्धधातुकविषये घञमपं च वर्जयित्वा ॥ वलादावार्धधातुके वेष्यते * ॥ विवाय । विव्यतुः । विव्युः । अत्र वकारस्य हल्परत्वादुपधायां चेति दीर्घे प्राप्ते अचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावेनाच्परत्वम् । न च नपदान्तेति निषेधः ॥ स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवदित्युक्तेः ॥ थलि एकाच इतीण्निषेधे प्राप्ते ॥ **कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि ।७।२।१३ ॥** एभ्यो लिट इण्न स्यात् । क्रादीनां चतुर्णां ग्रहणं नियमार्थम् ।

प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा यावानिण्निषेधः स लिटि चेत्तर्हि क्रादिभ्य एव नान्येभ्य इति। ततश्चतुर्णां थलि भारद्वाजनियमप्रापितस्य वमादिषु क्रादिनियमप्रापितस्य चेटो निषेधार्थम् ॥ **अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम् ।७।२।६१ ॥** उपदेशेऽजन्तो यो धातुस्तासौ नित्यानिट् ततः परस्य थल इण्न स्यात् ॥ **उपदेशेऽत्वतः ।७।२।६२ ॥** उपदेशे अकारवतस्तासौ नित्यानिटः परस्य थल इण्न स्यात् ॥ **ऋतो भारद्वाजस्य ।७।२।६३ ॥** तासौ नित्यानिट ऋदन्तादेव थलो नेट् भारद्वाजस्य मतेन। तेनान्यस्य स्यादेव । अयमत्र संग्रहः ॥ अजन्तोऽकारवान्वा यस्तास्यनिट् थलि वेडयम् । ऋदन्त ईदृङित्यानिट् क्राद्यन्यो लिटि सेड् भवेत् ॥ १ ॥ न च स्तुद्रादीनामपि थलि विकल्पः शङ्क्यः । अचस्तास्वदिति उपदेशेऽत्वत इति च योगद्वयप्रापितस्यैव हि प्रतिषेधस्य भारद्वाजनियमो निवर्तकः । अनन्तरस्येति न्यायात् । विवयिथ । विवेथ । आजिथ । विव्यथुः । विव्य । विवाय । विवय । विव्यिव । विव्यिम । वेता । अजिता । वेष्यति । अजिष्यति । अजतु । आजत् । अजेत् । वीयात् ॥ **सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ।७।२।१ ॥** इगन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात्परस्मैपदपरे सिचि । अवैषीत् । आजीत् । अवेष्यत् । आजिष्यत् ॥ ४८ ॥ **तेज** पालने । तेजति ॥ ४९ ॥ **खज** मन्थे । खजति ॥ ५० ॥ **खजि** गतिवैकल्ये । खञ्जति ॥ ५१ ॥ **एजृ** कम्पने । एजांचकार ॥ ५२ ॥ **टुओस्फूर्जा** वज्रनिर्घोषे । स्फूर्जति । पुस्फूर्ज ॥ ५३ ॥ **क्षि** क्षये । अकर्मकः । अन्तर्भावितण्यर्थस्तु सकर्मकः । क्षयति । चिक्षाय । चिक्षियतुः । चिक्षियुः । चिक्षयिथ । चिक्षेथ । चिक्षियिव । चिक्षियिम । क्षेता ॥ **अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । ७।४।२५ ॥** अजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्याद्यादौ प्रत्यये परे न तु कृत्सार्वधातुकयोः । क्षीयात् । अक्षैषीत् ॥ ५४ ॥ **क्षीज** अव्यक्ते शब्दे । कूजिना सहायं पठितुं युक्तः । चिक्षीज ॥५५॥ **लज लजि** भर्त्सने ॥ ५ ॥ **लाज लाजि** भर्जने च ॥ ५९ ॥ **जज जजि** युद्धे ॥ ६१ ॥ **तुज** हिंसायाम् । तोजति । तुतोज ॥ ६२ ॥ **तुजि** पालने ॥ ६३ ॥ **गज गजि गृज गृजि मुज मुजि** शब्दार्थाः ॥ ६९ ॥ **गज** मदने च ॥ ७० ॥ **वज व्रज** गतौ । वदव्रजेति वृद्धिः । अव्राजीत् ॥७२॥ * ॥ **अथ टवर्गीयान्ताः शाड्न्ता अनुदात्तेतः षट्त्रिंशत् ॥ अट्ट** अतिक्रमणहिंसयोः । दोपधोऽयम् । तोपध इत्येके । अट्टते । आनट्टे ॥ १ ॥ **वेष्ट** वेष्टने । विवेष्टे ॥ २ ॥ **चेष्ट** चेष्टयाम् । अचेष्टिष्ट ॥ ३ ॥ **गोष्ट लोष्ट** संघाते । जुगोष्टे ॥ ४ ॥ लुलोष्टे ॥ ५ ॥ **घट्ट** चलने । जघट्टे ॥ ६ ॥ **स्फुट** विकसने । स्फोटते । पुस्फुटे ॥ ७ ॥ **अठि** गतौ । अण्ठते । आनण्ठे ॥ ८ ॥ **वठि** एकचर्यायाम् । ववण्ठे ॥ ९ ॥ **मठि कठि** शोके । शोक इह आध्यानम् । मण्ठते ॥ १० ॥ कण्ठते ॥ ११ ॥ **मुठि** पालने । मुण्ठते ॥ १२ ॥ **हेठ** विबाधायाम् । जिहेठे ॥ १३ ॥ **एठ** च । एठांचक्रे ॥ १४ ॥ **हिडि** गत्यनादरयोः । हिण्डते । जिहिण्डे ॥ १५ ॥ **हुडि** संघाते । जुहुण्डे ॥ १६ ॥ **कुडि** दाहे । चुकुण्डे ॥ १७ ॥ **वडि** विभाजने । **मडि**

च ववण्डे ॥ १९ ॥ **भडि** परिभाषणे । परिहासः सनिन्दोपालम्भश्च परिभाषणम् । बभण्डे ॥ २० ॥ **पिडि** संघाते । पिपिण्डे ॥ २१ ॥ **मुडि** मार्जने । मार्जनं शुद्धिर्न्यग्भावश्च । मुण्डते ॥ २२ ॥ **तुडि** तोडने । तोडनं दारणं हिंसनं च । तुण्डते ॥ २३ ॥ **हुडि** वरणे । वरणं स्वीकारः । हरण इत्येके । हुण्डते ॥ २४ ॥ **चडि** कोपे ॥ चण्डते ॥ २५ ॥ **शडि** रुजायां संघाते च । शण्डते ॥ २६ ॥ **तडि** ताडने । तण्डते ॥ २७ ॥ **पडि** गतौ । पण्डते ॥ २८ ॥ **कडि** मदे । कण्डते ॥ २९ ॥ **खडि** मन्थे ॥ ३० ॥ **हेडृ होडृ** अनादरे । जिहेडे ॥ ३१ ॥ जुहोडे ॥ ३२ ॥ **बाडृ** आप्लाव्ये बशादिः । आप्लाव्यमाप्लवः । बाडते ॥ ३३ ॥ **द्राडृ ध्राडृ** विशरणे । द्राडते ॥ ३४ ॥ ध्राडते ॥ ३५ ॥ **शाडृ** श्लाघायाम् । शाडते ॥ ३६ ॥ * ॥ **अथ आटवर्गीयान्तसमाप्तेः परस्मैपदिनः ॥ शौटृ** गर्वे । शौटति । शुशौट ॥ १ ॥ **यौटृ** बन्धे । यौटति ॥ २ ॥ **म्लेटृ म्रेडृ** उन्मादे । द्वितीयो डान्तः । टान्तमध्ये पाठस्त्वर्थसाम्यान्नाथतिवत् । म्लेटति ॥ ३ ॥ म्रेडति ॥ ४ ॥ **कटे** वर्षावरणयोः । **चटे** इत्येके । चकाट । सिचि अतोहलादेर्लघोरिति वृद्धौ प्राप्तायाम् ॥ **ह्मयन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम् ।७।२।५ ॥** हमयान्तस्य क्षणादेर्ण्यन्तस्य श्वयतेरेदितश्च वृद्धिर्न स्यादिडादौ सिचि । अकटीत् ॥ ६ ॥ **अट पट** गतौ । आट । आटतुः । आटुः ॥ ७ ॥ पपाट । पेटतुः । पेटुः ॥ ८ ॥ **रट** परिभाषणे । रराट ॥ ९ ॥ **लट** बाल्ये । ललाट ॥ १० ॥ **शट** रुजाविशरणगत्यवसादनेषु । शशाट ॥ ११ ॥ **वट** वेष्टने । ववाट । ववटतुः । ववटुः । ववटिथ ॥ १२ ॥ **किट खिट** त्रासे । केटति ॥ १३ ॥ खेटति ॥ १४ ॥ **शिट षिट** अनादरे । शेटति । शिशेट ॥ १५ ॥ सेटति । सिषेट ॥ १६ ॥ **जट झट** संघाते ॥ १८ ॥ **भट** भृतौ ॥ १९ ॥ **तट** उच्छ्राये ॥ २० ॥ **खट** काङ्क्षायाम् ॥ २१ ॥ **नट** नृत्तौ ॥ २२ ॥ **पिट** शब्दसंघातयोः ॥ २३ ॥ **हट** दीप्तौ ॥ २४ ॥ **षट** अवयवे ॥ २५ ॥ **लुट** विलोडने । डान्तोऽयमित्येके ॥ २७ ॥ **चिट** परप्रैष्ये ॥ २८ ॥ **विट** शब्दे ॥ २९ ॥ **बिट** आक्रोशे । बशादिः । हिटेत्येके ॥ ३१ ॥ **इट किट कटी** गतौ । एटति ॥ ३२ ॥ केटति ॥ ३३ ॥ कटति । ईकारः श्वीदितो निष्ठायामितीण्निषेधार्थः ॥ ३४ ॥ केचित्तु इदितं मत्वा नुमि कृते कण्टतीत्यादि वदन्ति । अन्ते च इ ई इति प्रश्लिष्य । अयति । इयाय । इयतुः । इयुः । इययिथ । इयेथ । इयाय इयय । दीर्घस्य त्विजादेरित्यामि अयांचकारेत्याद्युदाहरन्ति ॥ ३५ ॥ **मडि** भूषायाम् ॥ ३६ ॥ **कुडि** वैकल्ये । कुण्डति । कुण्डत इति तु दाहे गतम् ॥ ३७ ॥ **मुड प्रुड** मर्दने ॥ ३९ ॥ **चुडि** अल्पीभावे ॥ ४० ॥ **मुडि** खण्डने । मुण्डति ॥ ४१ ॥ **पुडि** चेत्येके । पुण्डति ॥ ४२ ॥ **रुटि लुटि** स्तेये । रुण्टति ॥ ४३ ॥ लुण्टति ॥ ४४ ॥ **रुठि लुठि** इत्येके ॥ ४६ ॥ **रुडि लुडि** इत्यपरे ॥ ४८ ॥ **स्फुटिर्** विशरणे । इरित्त्वादङ्वा । अस्फुटत् । अस्फोटीत् ॥ ४९ ॥ **स्फुटि**

इत्यपि केचित् । इदित्त्वान्नुम् । स्फुण्टति ॥ ५० ॥ **पठ** व्यक्तायां वाचि । पेठतुः । पेठिथ । अपठीत् । अपाठीत् ॥ ५१ ॥ **वठ** स्थौल्ये । ववठतुः । ववठिथ ॥ ५२ ॥ **मठ** मदनिवासयोः ॥ ५३ ॥ **कठ** कृच्छ्रजीवने ॥ ५४ ॥ **रट** परिभाषणे ॥ ५५ ॥ **रठे**त्येके ॥ ५६ ॥ **हठ** प्लुतिशठत्वयोः । बलात्कार इत्येके । हठति । जहाठ ॥ ५७ ॥ **रुठ लुठ उठ** उपघाते । ओठति ॥ ६० ॥ **ऊठे**त्येके । ऊठति । ऊठांचकार ॥ ६१ ॥ **पिठ** हिंसासंक्लेशनयोः ॥ ६२ ॥ **शठ** कैतवे च ॥ ६३ ॥ **शुठ** प्रतिघाते । शोठति ॥ ६४ ॥ **शुठी**ति स्वामी । शुण्ठति ॥ ६५ ॥ **कुठि** च । कुण्ठति ॥ ६६ ॥ **लुठि** आलस्ये प्रतिघाते च ॥ ६७ ॥ **शुठि** शोषणे ॥ ६८ ॥ **रुठि लुठि** गतौ ॥ ७० ॥ **चुड्ड** भावकरणे । भावकरणमभिप्रायसूचनम् । **चुड्डति ।** चुचुड्ड ॥ ७१ ॥ **अड्ड** अभियोगे । अड्डति । आनड्ड ॥ ७२ ॥ **कड्ड** कार्कश्ये । कड्डति ॥ ७३ ॥ चुड्डादयस्त्रयो दोपधाः । तेन क्विपि चुत् । अत् । कत् । इत्यादि । **क्रीडृ** विहारे । चिक्रीड ॥ ७४ ॥ **तुडृ** तोडने । तोडति । तुतोड ॥ ७५ ॥ **तूडृ** इत्येके ॥ ७६ ॥ **हुडृ हूडृ होडृ** गतौ । हुड्यात् । हूड्यात् । होड्यात् ॥ ७९ ॥ **रौडृ** अनादरे ॥ ८० ॥ **रोडृ लोडृ** उन्मादे ॥ ८२ ॥ **अड** उद्यमे । अडति । आड । आडतुः । आडुः ॥ ८३ ॥ **लड** विलासे । लडति ॥ ८४ ॥ लडयोर्लर-योश्चैकत्वसरणाल्ललतीति स्वाम्यादयः ॥ **कड** मदे । कडति ॥ ८५ ॥ **कडि** इत्येके । कण्डति ॥ ८६ ॥ **गडि** वदनैकदेशे । गण्डति ॥ ८७ ॥ **इति टवर्गीयान्ताः ॥ अथ पवर्गीयान्ताः । तत्रानुदात्तेतः स्तोभत्यन्ताश्चतुस्त्रिंशत् । तिपृ तेपृ ष्टिपृ ष्टेपृ** क्षरणार्थः । आद्योऽनुदात्तः । क्षीरस्वामी त्वयं सेडिति बभ्राम । तेपते । तितिपे । क्रादि-नियमादिट् । तितिपिषे । तेप्ता । तेप्स्यते ॥ **लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ।१।२।११ ॥** इक्समीपाद्धलः परौ झलादी लिङ् आत्मनेपदपरः सिच्चेत्येतौ कितौ स्तः । कित्त्वान्न गुणः ॥ तिप्सीष्ट । तिप्सीयास्ताम् । तिप्सीरन् । लुङि झलो झलीति सलोपः । अतिप्त । अति-प्साताम् । अतिप्सत । तेपते । तितेपे । तिष्टिपे । तिष्टिपाते । तिष्टिपिरे । तिष्टेपे । तिष्टे-पाते । तिष्टेपिरे ॥ **तेपृ** कम्पने च ॥ ४ ॥ **ग्लेपृ** दैन्ये । ग्लेपते ॥ ५ ॥ **टुवेपृ** कम्पने । वेपते ॥ ६ ॥ **केपृ गेपृ ग्लेपृ** च । चात्कम्पने गतौ च । सूत्रविभागादिति स्वामी । मैत्रेयस्तु चकारमन्तरेण पठित्वा कम्पने इत्यपेक्षत इत्याह । ग्लेपेरर्थभेदात्पुनः पाठः ॥ ८ ॥ **मेपृ रेपृ लेपृ** गतौ ॥ ११ ॥ **त्रपूष्** लज्जायाम् । त्रपते ॥ **तॄफलभजत्रपश्च ।६।४। १२२ ॥** एषामत एकारोऽभ्यासलोपश्च स्यात्किति लिटि सेटि थलि च । त्रेपे । त्रेपाते । त्रेपिरे । ऊदित्वादिड्वा । त्रपिता । त्रप्ता । त्रपिषीष्ट । त्रप्सीष्ट ॥ १२ ॥ **कपि** चलने । कम्पते । चकम्पे ॥ १३ ॥ **रबि लबि अबि** शब्दे । ररम्बे । ललम्बे । आनम्बे ॥ लबि अवस्रंसने च ॥ १६ ॥ **कबृ** वर्णे । चकबे ॥ १७ ॥ **क्लीबृ** अधार्ष्ट्ये । चिक्लीबे ॥ १८ ॥ **क्षीबृ** मदे । क्षीबते ॥ १९ ॥ **शीभृ** कत्थने । शीभते ॥ २० ॥ **चीभृ** च ॥ २१ ॥

रेभृ शब्दे । रिरेभे ॥ २२ ॥ **अभि रभी** क्वचित्पठ्येते । अम्भते ॥ २३ ॥ रम्भते ॥ २४ ॥ **ष्टभि स्कभि** प्रतिबन्धे । स्तम्भते । उत्तम्भते ॥ उदः स्थास्तम्भोरिति पूर्वसवर्णः । विस्तम्भते ॥ स्तन्भेरिति षत्वं तु न भवति । श्नुविधौ निर्दिष्टस्य सौत्रस्यैव तत्र ग्रहणात् । तद्बीजं तूदः स्थास्तम्भोरिति पवर्गीयोपधपाठः । स्तन्भेरिति तवर्गीयोपधपाठश्चेति माधवः । केचिदस्य टकार औपदेशिक इत्याहुस्तन्मते । ष्टम्भते । टष्टम्भे ॥ २६ ॥ **जभि-जृभी** गात्रविनामे ॥ **रधिजभोरचि ।७।१।६१ ॥** एतयोर्नुमागमः स्यादचि । जम्भते । जजम्भे । जम्भिता । अजम्भिष्ट । जृम्भते । जजृम्भे ॥ २८ ॥ **शल्भ** कत्थने । शशल्भे ॥ २९ ॥ **वल्भ** भोजने ॥ दन्त्योष्ठ्यादिः । ववल्भे ॥ ३० ॥ **गल्भ** धार्ष्ट्ये । गल्भते ॥ ३१ ॥ **श्रम्भु** प्रमादे । तालव्यादिर्दन्त्यादिश्च । श्रम्भते । स्रम्भते ॥ ३३ ॥ **ष्टुभु** स्तम्भे । स्तोभते । विष्टोभते । तुष्टुभे । व्यष्टोभिष्ट ॥ ३४ ॥ **अथ परस्मैपदिनः ॥ गुपू** रक्षणे ॥ **गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः ।३।१।२८ ॥** एभ्य आयप्रत्ययः स्यात्स्वार्थे । पुगन्तेति गुणः ॥ **सनाद्यन्ता धातवः ।३।१।३२ ॥** सनादयः[1] कमेर्णिङन्ताः प्रत्यया अन्ते येषां ते धातुसंज्ञाः स्युः । धातुत्वाल्लडादयः । गोपायति ॥ **आयादय आर्धधातुके वा ।३।१।३१ ॥** आर्धधातुकविवक्षायामायादयो वा स्युः ॥ **कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि ३।१।३५ ॥** कास्धातोः प्रत्ययान्तेभ्यश्चाम् स्याल्लिटि न तु मन्त्रे ॥ कास्यनेकाज्ग्रहणं कर्तव्यम् * ॥ सूत्रे प्रत्ययग्रहणमपनीय तत्स्थानेऽनेकाच इति वाच्यमित्यर्थः ॥ **आर्धधातुके ।६।४।४६ ॥** इत्यधिकृत्य ॥ **अतो लोपः ।६।४।४८ ॥** आर्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तं तस्याकारस्य लोपः स्यादार्धधातुके परे । गोपायांचकार । गोपायांबभूव । गोपायामास । जुगोप । जुगुपतुः । ऊदित्वाद्वेट् । जुगोपिथ । जुगोप्थ । गोपायिता । गोपिता । गोप्ता । गोपाय्यात् । गुप्यात् । अगोपायीत् अगोपीत् अगौप्सीत् ॥ १ ॥ **धूप** सन्तापे । धूपायति । धूपायांचकार । दुधूप । धूपायितासि । धूपितासि ॥ २ ॥ **जप जल्प** व्यक्तायां वाचि । जप मानसे च ॥ ४ ॥ **चप** सान्त्वने ॥ ५ ॥ **षप** समवाये । समवायः संबन्धः सम्यगवबोधो वा । सपति ॥ ६ ॥ **रप लप** व्यक्तायां वाचि ॥ ८ ॥ चुप मन्दायां गतौ । चोपति । चुचोप । चोपिता ॥ ९ ॥ **तुप तुम्प त्रुप त्रुम्प तुफ तुम्फ त्रुफ त्रुम्फ** हिंसार्थाः । तोपति । तुतोप । तुम्पति । तुतुम्प । तुतुम्पतुः । संयोगात्परस्य लिटः कित्त्वाभावान्नलोपो न । किदाशिषीति कित्त्वान्नलोपः । तुप्यात् । प्रातुम्पतौ गवि कर्तरीति पारस्करादिगणे पाठात्सुट्, प्रस्तुम्पति गौः । श्तिपा निर्देशाद्यङ्लुकि न । प्रतोतुम्पीति । त्रोपति । त्रुम्पति । तोफति । तुम्फति । त्रोफति । त्रुम्फति । इहाद्यौ द्वौ पञ्चमषष्ठौ च नीरेफाः । अन्ये सरेफाः । आद्याश्चत्वारः प्रथमान्ताः । ततो द्वितीयान्ताः । अष्टावप्युकारवन्तः ॥ १७ ॥ **पर्प रफ रफि अर्ब पर्ब लर्ब मर्ब कर्ब खर्ब गर्ब शर्ब षर्ब चर्ब** गतौ ।

---

1 सन्क्यच्काम्यच्क्यङ्क्यषोऽथाचारक्विब्णिज्यङौ तथा । यगाय ईयङ् णिङ् चेति द्वादशामी सनादयः ॥

आद्यः प्रथमान्तः । ततो द्वौ द्वितीयान्तौ । तत एकादश तृतीयान्ताः । द्वितीयतृतीयौ मुक्त्वा सर्वे रोपधाः । पर्पति । पपर्प । रफति । रम्फति । अर्बति । आनर्ब । पर्वति । लर्बति । बर्बति । पवर्गीयादिरयम् । मर्बति । कर्बति । खर्बति । गर्बति । शर्बति । सर्बति । चर्बति ॥ ३१ ॥ **कुबि** आच्छादने । कुम्बति ॥ ३२ ॥ **लुबि तुबि** अर्दने । लुम्बति । तुम्बति ॥ ३४ ॥ **चुबि** वक्त्रसंयोगे । चुम्बति ॥ ३५ ॥ **षृभु षृम्भु** हिंसार्थौ । सर्भति । ससर्भ । सर्भिता । सृम्भति । ससृम्भ । सृभ्यात् ॥ ३७ ॥ **षिभु षिम्भु** इत्येके । सेभति । सिम्भति ॥३९॥ **शुभ शुम्भ** भाषणे । भासने इत्येके । हिंसायामित्यन्ये ॥ ४१ ॥ ॥ **अथानुनासिकान्ताः । तत्र कम्यन्ता अनुदात्तेतो दश । घिणि घुणि घृणि** ग्रहणे । नुम् । ष्टुत्वम् । घिण्णते । जिघिण्णे । घुण्णते । जुघुण्णे । घृण्णते । जघृण्णे ॥३॥ **घुण घूर्ण** भ्रमणे । घोणते । घूर्णते । इमौ तुदादौ परस्मैपदिनौ ॥ ५ ॥ **पण** व्यवहारे स्तुतौ च । **पन** च । स्तुतावित्येव संबध्यते । पृथङ्निर्देशात् । पनिसाहचर्यात्पणेरपि स्तुतावेवायप्रत्ययः । व्यवहारे तु पणते । पेणे । पणितेत्यादि । स्तुतावनुबन्धस्य केवले चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्तान्नात्मनेपदम् । पणायति । पणायांचकार । पेणे । पणायितासि । पणितासे । पणाय्यात् । पनायति । पनायांचकार । पेने ॥ ७ ॥ **भाम** क्रोधे । भामते । बभामे ॥ ८ ॥ **क्षमूष्** सहने । क्षमते । चक्षमे । चक्षमिषे । चक्षंसे । चक्षमिध्वे । चक्षमिवहे ॥ **म्वोश्च** ।८।२।६५ ॥ मान्तस्य धातोर्मस्य नकारादेशः स्यान्मकारे वकारे च परे । णत्वम् । चक्षण्वहे । चक्षमिमहे । चक्षण्महे । क्षमिष्यते । क्षंस्यते । क्षमते । क्षमेत । आशिषि, क्षमिषीष्ट । क्षंसीष्ट । अक्षमिष्ट । अक्षंस्त ॥ ९ ॥ **कमु** कान्तौ । कान्तिरिच्छा ॥ **कमेर्णिङ्** ।३।१।३० ॥ स्वार्थे । ङित्त्वात्तङ् । कामयते ॥ **अयामन्ताल्वाय्येत्विष्णुषु** ।६।४।५५ ॥ आम् अन्त आलु आय्य इत्नु इष्णु एषु णेरयादेशः स्यात् । वक्ष्यमाणलोपापवादः । कामयांचक्रे ॥ आयादय आर्धधातुके वा ॥ चकमे । कामयिता । कमिता । कामयिष्यते । कमिष्यते ॥ **णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ्** ।३।४।५१ ॥ ण्यन्तात् श्र्यादिभ्यश्च च्लेश्चङ् स्यात्कर्त्रर्थे लुङि परे । अकाम् इ अ त इति स्थिते ॥ **णेरनिटि** ।६।४।५१ ॥ अनिडादावार्धधातुके परे णेर्लोपः स्यात् । परत्वादेरनेकाच इति यणि प्राप्ते ॥ ण्यल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन * इति वार्तिकम् ॥ णिलोपस्य तु पाचयतेः पाक्तिरित्यादि क्तिजन्तमवकाश इति भावः । वस्तुतस्त्वनिटीति वचनसामर्थ्यादार्धधातुकमात्रमस्य विषयः । तथा चेयङादेरपवाद एवायम् । इयङ् । अततक्षत् । यण् । आटिटत् । गुणः । कारणा । वृद्धिः । कारकः । दीर्घः । कार्यते ॥ **णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः** ।७।४।१ ॥ चङ्परे णौ यदङ्गं तस्योपधाया ह्रस्वः स्यात् ॥ **चङि** ।६।१।११ ॥ चङि परे अनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्तोऽजादेस्तु द्वितीयस्य ॥ **सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे** ।७।४।९३ ॥ चङ्परे इति बहुव्रीहिः । स चाङ्गस्येति च द्वयमप्यावर्तते । अङ्गसंज्ञानिमित्तं यच्चङ्परं णिरिति यावत् तत्परं यल्लघु तत्परो योऽङ्गस्या-

भ्यासस्तस्य सनीव कार्यं स्यात् णावग्लोपेऽसति । अथवाऽङ्गस्येति नावर्तते । चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपरस्तस्येत्यादि प्राग्वत् ॥ **सन्यतः ।७।४।७९ ॥** अभ्यासस्यात इकारः स्यात्सनि ॥ **दीर्घो लघोः ।७।४।९४ ॥** लघोरभ्यासस्य दीर्घः स्यात्सन्वद्भावविषये । अचीकमत ॥ णिङभावपक्षे कमेश्च्लेश्चङ्वक्तव्यः * ॥ णेरभावान्न दीर्घसन्वद्भावौ । अचकमत ॥ संज्ञायाः कार्यकालत्वादङ्गं यत्र द्विरुच्यते ॥ तत्रैव दीर्घः सन्वच्च नानेकाक्षिवति माधवः ॥ १ ॥ चकास्त्यर्थापयत्यूर्णोत्यादौ नाङ्गं द्विरुच्यते ॥ किं त्वस्यावयवः कश्चित्तस्यादेकाक्षिवदं द्वयम् ॥ २ ॥ वस्तुतोऽङ्गस्यावयवो योऽभ्यास इति वर्णनात् ॥ ऊर्णौ दीर्घोऽर्थापयतौ द्वयं स्यादिति मन्महे ॥ ३ ॥ चकास्तौ तूभयमिदं न स्यात्स्याच्च व्यवस्थया ॥ णेर्विशेष्यं सन्निहितं लघुनीत्यङ्गमेव वा ॥ ४ ॥ इति व्याख्याविकल्पस्य कैयटेनैव वर्णनात् ॥ णेरग्लोपेऽपि संबन्धस्त्वगितामपि सिद्धये ॥ ५ ॥ ॥ **अथ क्रम्यन्तास्त्रिंशत्परस्मैपदिनः ॥ अण रण वण भण मण कण क्वण व्रण भ्रण ध्वण** शब्दार्थाः । अणति । रणति । वणति । वकारादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । ववणतुः । ववणिथ ॥ १० ॥ **धणि**रपि केश्चित्पठ्यते । धणति ॥ **ओणृ** अपनयने । ओणति । ओणांचकार ॥ ११ ॥ **शोणृ** वर्णगत्योः । शोणति । शुशोण ॥ १२ ॥ **श्रोणृ** संघाते । श्रोणति ॥ १३ ॥ **श्लोणृ** च । शोणादयस्त्रयोऽमी तालव्योष्मादयः ॥ १४ ॥ **पैणृ** गतिप्रेरणश्लेषणेषु । **प्रैणृ** इति क्वचित्पठ्यते । पिप्रैण ॥ १५ ॥ **ध्रण** शब्दे । उपदेशे नान्तोऽयम् । रषाभ्यामिति णत्वम् । ध्रणति । नोपदेशफलं तु यङ्लुकि । दन्ध्रन्ति ॥ १६ ॥ **बणे**त्यपि केचित् । बेणतुः । बेणिथ ॥ १७ ॥ **कनी** दीप्तिकान्तिगतिषु । चकान ॥ १८ ॥ **ष्टन वन** शब्दे । स्तनति । वनति ॥ २० ॥ **वन षण** संभक्तौ । वनेरर्थभेदात्पुनः पाठः । सनति । ससान । सेनतुः ॥ **ये विभाषा ।६।४।४३ ॥** जनसनखनामात्वं वा स्याद्यादौ क्ङिति । सायात् । सन्यात् ॥ २१ ॥ **अम** गत्यादिषु । कनी दीप्तिकान्तिगतीत्यत्र गतेः परयोः शब्दसंभक्त्योरादिशब्देन संग्रहः । अमति । आम ॥ २२ ॥ **द्रम हम्म मीमृ** गतौ । द्रमति । दद्राम । ह्म्यन्तेति न वृद्धिः । अद्रमीत् । हम्मति । जहम्म । मीमति । मिमीम । अयं शब्दे च ॥ २५ ॥ **चमु छमु जमु झमु** अदने ॥ **ष्ठिवुक्लमुचमां शिति ।७।३।७५ ॥** एषामचो दीर्घः स्याच्छिति ॥ आङि चम इति वक्तव्यम् * ॥ आचामति ॥ आङि किम् । चमति । विचमति । अचमीत् ॥ २९ ॥ **जिमि** केचित्पठन्ति ॥ जेमति ॥ **क्रमु** पादविक्षेपे ॥ **वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः ।३।१।७० ॥** एभ्यः श्यन्वा स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे ॥ **क्रमः परस्मैपदेषु ।७।३।७६ ॥** क्रमेर्दीर्घः स्यात्परस्मैपदेपरे शिति । क्राम्यति । क्रामति । चक्राम । क्राम्यतु । क्रामतु ॥ **स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते ।७।२।३६ ॥** अत्रैवेट् । अक्रमीत् ॥ ३० ॥ ॥ **अथ रेवत्यन्ता अनुदात्तेतः ॥ अय वय पय मय चय तय णय** गतौ । अयते ॥ **दयायासश्च ।३।१।३७ ॥** दय् अय्

आस् एभ्य आम् स्याल्लिटि । अयांचक्रे । अयित । अयिषीष्ट ॥ **विभाषेटः ।८।३।७९ ॥** इणः परो य इट् ततः परेषां षीध्वंलुङ्लिटां धस्य वा मूर्धन्यः स्यात् । अयिषीढ्वम् । अयिषीध्वम् । आयिष्ट । आयिढ्वम् । आयिध्वम् ॥ **उपसर्गस्यायतौ ।८।२।१९ ॥** अयतिपरस्योपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लत्वं स्यात् । प्लायते । पलायते । निस्दुसो रुत्वस्यासिद्धत्वान्न लत्वम् । निरयते । दुरयते । निर्दुरोस्तु निलयते । दुलयते । प्रत्यय इति त्विणो रूपम् । अथ कथम् उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जाविति माघः । इटकिटकटी इत्यत्र प्रश्लिष्टस्य भविष्यति । यद्वा । अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम् । चक्षिङो ङित्करणाज्ज्ञापकात् । वादित्वात् ववये । पेये । मेये । चेये । तेये । प्रणयते । नेये ॥ ७ ॥ **दय** दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । आदान ग्रहणम् । दयांचक्रे ॥ ८ ॥ **रय** गतौ ॥ ९ ॥ **ऊयी** तन्तुसन्ताने । ऊयांचक्रे ॥ १० ॥ **पूयी** विशरणे दुर्गन्धे च । पूयते । पुपूये ॥ ११ ॥ **क्नूयी** शब्दे उन्दे च । चुक्नूये ॥ १२ ॥ **क्ष्मायी** विधूनने । चक्ष्माये ॥ १३ ॥ **स्फायी ओप्यायी** वृद्धौ । स्फायते । पस्फाये । प्यायते ॥ **लिड्यङोश्च ।६।१।२९ ॥** लिटि यङि च प्यायः पीभावः स्यात् । पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्पीशब्दस्य द्वित्वम् । एरनेकाच इति यण् । पिप्ये । पिप्याते । पिप्यिरे ॥ **दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् ।३।१।६१ ॥** एभ्यश्च्लेश्चिण्वा स्यादेकवचने तशब्दे परे ॥ **चिणो लुक् ।६।४।१०४ ॥** चिणः परस्य तशब्दस्य लुक् स्यात् । अप्यायि । अप्यायिष्ट ॥ १५ ॥ **तायृ** सन्तानपालनयोः । सन्तानः प्रबन्धः । तायते । तताये । अतायि । अतायिष्ट ॥ १६ ॥ **शल** चलनसंवरणयोः ॥ १७ ॥ **वल वल्ल** संवरणे संचरणे च । ववले । ववल्ले ॥ १९ ॥ **मल मल्ल** धारणे । मेले । ममल्ले ॥ २१ ॥ **भल भल्ल** परिभाषणहिंसादानेषु । बभले । बभल्ले ॥ २२ ॥ **कल** शब्दसंख्यानयोः । कलते । चकले ॥ २४ ॥ **कल्ल** अव्यक्ते शब्दे । कल्लते । अशब्द इति स्वामी । अशब्दस्तूष्णींभाव इति च ॥ २५ ॥ **तेवृ देवृ** देवने । तितेवे । दिदेवे ॥ २७ ॥ **षेवृ गेवृ ग्लेवृ पेवृ मेवृ म्लेवृ** सेवने । परिनिविभ्य इति षत्वम् । परिषेवते । सिषेवे । अयं सोपदेशोऽपीति न्यासकारादयः ॥ तद्भाष्यविरुद्धम् । गेवते । जिगेवे । जिग्लेवे । पिपेवे । मेवते । म्लेवते ॥ ३३ ॥ **शेवृ खेवृ केवृ** इत्यप्येके ॥ ३६ ॥ **रेवृ** प्लवगतौ । प्लवगतिः प्लुतगतिः । रेवते ॥ ३७ ॥ **॥ अथावत्यन्ताः परस्मैपदिनः । मव्य** बन्धने । ममव्य ॥ १ ॥ **सूर्क्ष्य ईर्क्ष्य ईर्ष्य** ईर्ष्यार्थाः ॥ ४ ॥ **हय** गतौ । अहयीत् । यान्तत्वान्न वृद्धिः ॥ ५ ॥ **शुच्य** अभिषवे । अवयवानां शिथिलीकरणं सुरायाः सन्धानं वाऽभिषवः स्नानं च । शुशुच्य ॥ ६ ॥ **चुच्य** इत्येके ॥ ७ ॥ **हर्य** गतिकान्त्योः । जहर्य ॥ ८ ॥ **अल** भूषणपर्याप्तिवारणेषु । अलति । आल ॥ **अतो ल्रान्तस्य ।७।२।२ ॥** ल्रेति लुप्तषष्ठीकम् । अतः समीपौ यौ लरौ तदन्तस्याङ्गस्यातो वृद्धिः स्यात्परस्मैपदपरे सिचि । नेटीति निषेधस्यातो हलादेरिति विकल्पस्य चापवादः । मा भवानालीत् । अयं स्वरितेदित्येके । तन्मते, अलते

इत्याद्यपि ॥ ९ ॥ **ञिफला** विशरणे । तृफलेत्यत्रम् । फेलतुः । फेलुः । अफालीत् ॥ ॥ १० ॥ **मील श्मील स्मील क्ष्मील** निमेषणे । निमषेणं संकोचः । द्वितीयस्तालव्यादिः । तृतीयो दन्त्यादिः ॥ १४ ॥ **पील** प्रतिष्टम्भे । प्रतिष्टम्भो रोधनम् ॥ १५ ॥ **नील** वर्णे । निनील ॥ १६ ॥ **शील** समाधौ । शीलति ॥ १७ ॥ **कील** बन्धने ॥ १८ ॥ **कूल** आवरणे ॥ १९ ॥ **शूल** रुजायां संघोषे च ॥ २० ॥ **तूल** निष्कर्षे । निष्कर्षो निष्कोषणम् । तच्चान्तर्गतस्य बहिर्निःसारणम् । तुतूल ॥ २१ ॥ **पूल** संघाते ॥ २२ ॥ **मूल** प्रतिष्ठायाम् ॥ २३ ॥ **फल** निष्पत्तौ । फेलतुः । फेलुः ॥ २४ ॥ **चुल्ल** भावकरणे । भावकरणमभिप्रायाविष्कारः ॥ २५ ॥ **फुल्ल** विकसने ॥ २६ ॥ **चिल्ल** शैथिल्ये भावकरणे च ॥ २७ ॥ **तिल** गतौ । तेलति ॥ २८ ॥ **तिल्ल** इत्येके । तिल्लति ॥ २९ ॥ **वेलृ चेलृ केलृ खेलृ क्ष्वेलृ वेल्ल** चलने । पञ्च ऋदितः । षष्ठो लोपधः ॥ ३५ ॥ **पेलृ फेलृ शेलृ** गतौ ॥ ३८ ॥ **षेलृ** इत्येके ॥ ३९ ॥ **स्खल** संचलने । चस्खाल । अस्खालीत् ॥ ४० ॥ **खल** संचये ॥ ४१ ॥ **गल** अदने । गलति । अगालीत् ॥ ४२ ॥ **षल** गतौ । सलति ॥ ४३ ॥ **दल** विशरणे ॥ ४४ ॥ **श्वल श्वल्ल** आशुगमने । शश्वाल । अश्वालीत् । शश्वल्ल । अश्वल्लीत् ॥ ४६ ॥ **खोलृ खोर्ऋ** गतिप्रतिघाते । खोलति । खोरति ॥ ४८ ॥ **धोर्ऋ** गतिचातुर्ये । धोरति ॥ ४९ ॥ **त्सर** छद्मगतौ । तत्सार । अत्सारीत् ॥ ५० ॥ **क्मर** हूर्च्छने । चक्मार ॥ ५१ ॥ **अभ्र वभ्र मभ्र चर** गत्यर्थाः । चरतिर्भक्षणेऽपि । अभ्रति । आनभ्र । मा भवानभ्रीत् । अङ्गान्त्यरेफस्यातः समीपत्वाभावान्न वृद्धिः ॥ ५५ ॥ **ष्ठीवु** निरसने । ष्ठिवुक्लमिवति दीर्घः । ष्ठीवति । अस्य द्वितीयस्थकारष्ठकारो वेति वृत्तिः । तिष्ठेव । तिष्ठिवतुः । तिष्ठिवुः । टिष्ठेव । टिष्ठिवतुः । टिष्ठिवुः । हलि चेति दीर्घः । ष्ठीव्यात् ॥ ५६ ॥ **जि** जये । अयमजन्तेषु पठितुं युक्तः । जय उत्कर्षप्राप्तिः । अकर्मकोऽयम् । जयति ॥ **सन्लिटोर्जेः ।७।३।५७ ॥** जयतेः सन्लिण्निमित्तो योऽभ्यासस्ततः परस्य कुत्वं स्यात् । जिगाय । जिग्यतुः । जिग्युः । जिगयिथ । जिगेथ । जिगाय । जिगय । जिग्यिव । जिग्यिम । जेता । जीयात् । अजैषीत् ॥ ५७ ॥ **जीव** प्राणधारणे । जिजीव ॥ ५८ ॥ **पीव मीव तीव णीव** स्थौल्ये । पिपीव । मिमीव । तितीव । निनीव । ॥ ६२ ॥ **क्षिवु क्षेवु** निरसने ॥ ६४ ॥ **उर्वी तुर्वी थुर्वी दुर्वी धुर्वी गुर्वी** हिंसार्थाः । ऊर्वांचकार । उपधायां चेति दीर्घः । तुतूर्व ॥ ६९ ॥ **गुर्वी** । उद्यमने । गूर्वति । जुगूर्व ॥ ७० ॥ **मुर्वी** बन्धने ॥ ७१ ॥ **पुर्व पर्व मर्व** पूरणे ॥ ७४ ॥ **चर्व** अदने ॥ ७५ ॥ **भर्व** हिंसायाम् ॥ ७६ ॥ **कर्व खर्व गर्व** दर्पे ॥ ७८ ॥ **अर्व शर्व षर्व** हिंसायाम् । आनर्व । शर्वति । सर्वति ॥ ८१ ॥ **इवि** व्याप्तौ । इन्वति । इन्वांचकार ॥ ८१ ॥ **पिवि मिवि णिवि** सेचने । तृतीयो मूर्धन्योष्मादिरित्येके । सेवन इति तरङ्गिण्याम् । पिन्वति । पिपिन्व ॥ ८५ ॥ **हिवि दिवि धिवि जिवि** प्रीणनार्थाः । हिन्वति । दिन्वति ॥ **धिन्विकृ-**

ण्व्योर च ।३।१।८० ॥ अनयोरकारोऽन्तादेशः स्यादुप्रत्ययश्च शब्विषये । अतो लोपः । तस्य स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणो न उप्रत्ययस्य पित्सु गुणः । धिनोति । धिनुतः । धिन्वन्ति ॥ **लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः ।६।४।१०७ ॥** असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तस्याङ्गस्य लोपो वा स्यात् म्वोः परयोः । धिन्वः । धिनुवः । धिन्मः । धिनुमः । मिपि तु परत्वाद्गुणः । धिनोमि ॥ **उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ।६।४।१०६ ॥** असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तादङ्गात्परस्य हेर्लुक् स्यात् । धिनु । नित्यत्वादुकारलोपात्पूर्वमाट् । धिनवाव । धिनवाम । जिन्वति । इत्यादि ॥ ९० ॥ **रिवि रवि धवि** गत्यर्थाः । रिण्वति । रण्वति । धन्वति ॥ ९३ ॥ **कृवि** हिंसावरणयोश्च । चकाराद्गतौ । कृणोतीत्यादि धिनोतिवत् । अयं स्वादौ च ॥ ९४ ॥ **मव** बन्धने । मवति । मेवतुः । मेवुः । अमवीत् । अमावीत् ॥ ९५ ॥ **अव** रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु । अवति । आव । मा भवानवीत् ॥ ९६ ॥ **धावु** गतिशुद्ध्योः । स्वरितेत् । धावति । धावते । दधाव । दधावे ॥ ९७ ॥ ॥ **अथोष्मान्ता आत्मनेपदिनः ॥**

धुक्ष धिक्ष सन्दीपनक्लेशनजीवनेषु । धुक्षते । दुधुक्षे । धिक्षते । दिधिक्षे ॥ २ ॥ **वृक्ष** वरणे । वृक्षते । ववृक्षे ॥ ३ ॥ **शिक्ष** विद्योपादाने । शिक्षते ॥ ४ ॥ **भिक्ष** भिक्षायामलाभे लाभे च । भिक्षते ॥ ५ ॥ **क्लेश** अव्यक्तायां वाचि । बाधन इति दुर्गः । क्लेशते । चिक्लेशे ॥ ६ ॥ **दक्ष** वृद्धौ शीघ्रार्थे च । दक्षते । ददक्षे ॥ ७ ॥ **दीक्ष** मौण्ड्येज्योपनयननियमव्रतादेशेषु । दीक्षते । दिदीक्षे ॥ ८ ॥ **ईक्ष** दर्शने । ईक्षांचक्रे ॥ ९ ॥ **ईष** गतिहिंसादर्शनेषु । ईषांचक्रे ॥ १० ॥ **भाष** व्यक्तायां वाचि । भाषते ॥ ११ ॥ **वर्ष** स्नेहने । दन्त्योष्ठ्यादिः । ववर्षे ॥ १२ ॥ **गेषृ** अन्विच्छायाम् ॥ **ग्लेषृ** इत्येके ॥ अन्विच्छा अन्वेषणम् । जिगेषे ॥ १३ ॥ **पेषृ** प्रयत्ने । पेषते ॥ १४ ॥ **जेषृ णेषृ एषृ प्रेषृ** गतौ । जेषते । नेषते । एषांचक्रे । पिप्रेषे ॥ १८ ॥ **रेषृ हेषृ ह्रेषृ** अव्यक्ते शब्दे । आद्यो वृकशब्दे । ततो द्वावश्वशब्दे । रेषते । हेषते । ह्रेषते ॥ २१ ॥ **कासृ** शब्दकुत्सायाम् । कासांचक्रे ॥ २२ ॥ **भासृ** दीप्तौ । बभासे ॥ २३ ॥ **णासृ रासृ** शब्दे । नासते । प्रणासते ॥ २५ ॥ **णस** कौटिल्ये । नसते ॥ २६ ॥ **भ्यस** भये । भ्यसते । बभ्यसे ॥ २७ ॥ **आङः शसि** इच्छायाम् । आशंसते । आशशंसे ॥ २८ ॥ **ग्रसु ग्लसु** अदने । जग्रसे । जग्लसे ॥ ३० ॥ **ईह** चेष्टायाम् । ईहांचक्रे ॥ ३१ ॥ **बहि महि** वृद्धौ । बंहते । बबंहे । मंहते ॥ ३२ ॥ **अहि** गतौ । अंहते । आनंहे ॥ ३४ ॥ **गर्ह गल्ह** कुत्सायाम् । जगर्हे । जगल्हे ॥ ३६ ॥ **बर्ह बल्ह** प्राधान्ये । ओष्ठ्यादी ॥ ३८ ॥ **वर्ह वल्ह** परिभाषणहिंसाच्छादनेषु । दन्त्योष्ठ्यादी । केचित्तु पूर्वयोर्दन्त्योष्ठ्यादितामनयोरोष्ठ्यादितां चाहुः ॥ ४० ॥ **प्लिह** गतौ । पिप्लिहे ॥ ४१ ॥ **वेहृ जेहृ बाहृ** प्रयत्ने । आद्यो दन्त्योष्ठ्यादिः । अन्त्यः केवलोष्ठ्यादिः । उभावप्योष्ठ्यादी इत्येके । दन्त्योष्ठ्यादी इत्यपरे ।

जेहतिर्गत्यर्थोऽपि । बबाहे ॥ ४४ ॥ **द्राहृ** निद्राक्षये । निक्षेपे इत्येके ॥ ४५ ॥ **काशृ** दीप्तौ । चकाशे ॥ ४६ ॥ **ऊहृ** वितर्के । ऊहांचक्रे ॥ ४७ ॥ **गाहू** विलोडने । गाहते । जगाहे । जगाहिषे । जघाक्षे । जगाहिढ्वे । जगाहिध्वे । जघाढ्वे । गाहिता ॥ **ढो ढे लोपः ।८।३।१३॥** ढस्य लोपः स्याड्ढे परे । गाढा । गाहिष्यते । घाक्ष्यते । गाहिषीष्ट । घाक्षीष्ट । अगाहिष्ट । अगाढ । अघाक्षाताम् । अघाक्षत । अगाढाः । अघाढ्वम् । अघाक्षि ॥ ४८ ॥ **गृहू** ग्रहणे । गर्हते । जगृहे ॥ ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन * ॥ जगृहिषे । जघृक्षे । जघृढ्वे । गर्हिता । गर्ढा । गर्हिष्यते । घर्क्ष्यते । गर्हिषीष्ट । घृक्षीष्ट । लुङि । अगर्हिष्ट । इडभावे ॥ **शल इगुपधादनिटः क्सः ।३।१।४५ ॥** इगुपधो यः शलन्तस्तस्मादनिटश्च्लेः क्सादेशः स्यात् । अघृक्षत ॥ **क्सस्याचि ।७।३।७२ ॥** अजादौ तङि क्सस्य लोपः स्यात् । अलोन्त्यस्य । अघृक्षाताम् । अघृक्षन्त ॥ ४९ ॥ **ग्लहृ** च । ग्लहते ॥ ५० ॥ **घुषि** कान्तिकरणे । घुंषते । जुघुंषे । केचिद्घुषेत्यदुपधं पठन्ति ॥ ५१ ॥ * ॥ **अथार्हत्यन्ताः परस्मैपदिनः ॥ घुषिर्** अविशब्दने । विशब्दनं प्रतिज्ञानं ततोऽन्यस्मिन्नर्थे इत्येके । शब्दे इत्यन्ये पेठुः । घोषति । जुघोष । घोषिता । इरित्त्वादङ् वा । अघुषत् । अघोषित् ॥ १ ॥ **अक्षू** व्याप्तौ ॥ **अक्षोऽन्यतरस्याम् ।३।१।७५ ॥** अक्षो वा श्नुप्रत्ययः स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे । पक्षे शप् । अक्ष्णोति । अक्ष्णुतः । अक्ष्णुवन्ति । अक्षति । अक्षतः । अक्षन्ति । आनक्ष । आनक्षिथ । आनष्ठ । अक्षिता अष्टा । अक्षिष्यति । स्कोरिति कलोपः । षढोः कः सि । अक्ष्यति । अक्ष्णोतु । अक्ष्णुहि । अक्ष्णवानि । अक्ष्णोत् । आक्ष्णवम् । अक्ष्णुयात् । अक्ष्यात् । ऊदित्त्वाद्वेट् । नेटि । मा भवानक्षीत् । अक्षिष्टाम् । अक्षिषुः । इडभावे तु मा भवानाक्षीत् । आष्टाम् । आक्षुः ॥ २ ॥ **तक्षू त्वक्षू** तनूकरणे ॥ **तनूकरणे तक्षः ।३।१।७६ ॥** श्नुः स्याद्वा शब्विषये । तक्ष्णोति तक्षति वा काष्ठम् । ततक्षिथ । ततष्ठ । अतक्षीत् । अतक्षिष्टाम् । अताक्षीत् । अताष्टाम् । तनूकरणे किम् । वाग्भिः संतक्षति । भर्त्सयतीत्यर्थः ॥४॥ **उक्ष** सेचने । उक्षांचकार ॥५॥ **रक्ष** पालने ॥६॥ **णिक्ष** चुम्बने । प्रणिक्षति ॥ ७ ॥ **तृक्ष स्तृक्ष णक्ष** गतौ । तृक्षति । स्तृक्षति । नक्षति ॥ १० ॥ **वक्ष** रोषे । संघाते इत्येके ॥११॥ **मृक्ष** संघाते । **म्रक्ष** इत्येके ॥ १२ ॥ **तक्ष** त्वचने । त्वचनं संवरणं त्वचो ग्रहणं च । **तक्ष** परिग्रह इत्येके ॥१४॥ **सूर्क्ष** आदरे । सुसूर्क्ष । अनादर इति तु काचित्कोऽपपाठः । अवज्ञावहेलनमसूर्क्षणमित्यमरः ॥ १५ ॥ **काक्षि वाक्षि माक्षि** काङ्क्षायाम् ॥१८॥ **द्राक्षि ध्राक्षि ध्वाक्षि** घोरवाशिते च ॥२१॥ **चूष** पाने । चुचूष ॥ २२ ॥ **तूष** तुष्टौ ॥ २३ ॥ **पूष** वृद्धौ ॥ २४ ॥ **मूष** स्तेये ॥ २५ ॥ **लूष रूष** भूषायाम् ॥२७॥ **शूष** प्रसवे । प्रसवोऽभ्यनुज्ञातम् । तालव्योष्मादिः ॥ २८ ॥ **यूष** हिंसायाम् । **जूष** च ॥ ३० ॥ **भूष** अलङ्कारे । भूषति ॥ ३१ ॥ **ऊष** रुजायाम् । ऊषांचकार ॥ ३२ ॥ **ईष** उञ्छे ॥ ३३ ॥ **कष खष शिष जष झष शष**

वष मष रुष रिष हिंसार्थाः । तृतीयषष्ठौ तालव्योष्मादी । सप्तमो दन्त्योष्ठ्यादिः । चकाष । चखाष । शिशेष । शिशेषिथ । शेष्टा । क्सः । अशिक्षत् । अशेक्ष्यत् । जेषतुः । जक्षषतुः । शेषतुः । ववषतुः । मेषतुः ॥ **तीषसहलुभरुषरिषः ।७।२।४८ ॥** इच्छत्यादेः परस्य तादेरार्धधातुकस्येड्वा स्यात् । रोषिता । रोष्टा । रोषिष्यति । रेषिता । रेष्टा । रेषिष्यति ॥ ४३ ॥ **भष** भर्त्सने । इह भर्सनं श्वरवः । भषति । बभाष ॥ ४४ ॥ **उष** दाहे । ओषति ॥ **उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् ।३।१।३८ ॥** एभ्यो लिट्याम्वा स्यात् । ओषांचकार । उवोष । ऊषतुः । उवोषिथ ॥ ४५ ॥ **जिषु विषु मिषु** सेचने । जिजेष । क्रादिनियमादिट् । विवेषिथ । विविषिव । वेष्टा । वेक्ष्यति । अविक्षत् ॥ ४८ ॥ **पुष** पुष्टौ । पोषति । पोषिता । पोषिष्यति । अपोषीत् । अनिट्सु पुष्येति श्यना निर्देशादयं सेट् । अतो न क्सः । अङ्विधौ दैवादिकस्य ग्रहणान्नाङ् ॥ ४९ ॥ **श्रिषु श्लिषु प्रुषु प्लुषु** दाहे । श्रेषति । शिश्रेष । श्रेषिता । श्लेषति । शिश्लेष । श्लेषिता । अयमपि सेट् । अनिट्सु दैवादिकस्यैव ग्रहणमिति कैयटादयः । यत्त्वनिट्कारिकान्यासे द्वयोर्ग्रहणमित्युक्तं तत्स्वोक्तिविरोधाद्ग्रन्थान्तरविरोधाच्चोपेक्ष्यम् । पुप्रोष । पुप्लोष ॥ ५३ ॥ **पृषु वृषु मृषु** सेचने । **मृषु** सहने च । इतरौ हिंसासंक्लेशनयोश्च । पर्षति । पपर्ष । पृष्यात् ॥ ५६ ॥ **घृषु** संघर्षे ॥ ५७ ॥ **हृषु** अलीके ॥ ५८ ॥ **तुस ह्रस ह्लस रस** शब्दे । तुतोस । जह्रास । जह्लास । ररास ॥ ६२ ॥ **लस** श्लेषणक्रीडनयोः ॥ ६३ ॥ **घस्लृ** अदने । अयं न सार्वत्रिकः । लिट्यन्यतरस्यामित्यदेर्घस्लादेशविधानात् । ततश्च यत्र लिङ्गं वचनं वास्ति तत्रैवास्य प्रयोगः । अत्रैव पाठः शपि परस्मैपदे लिङ्गम् । लृदित्करणमङि । अनिट्कारिकासु पाठो वलाद्यार्धधातुके । क्मरचि तु विशिष्योपादनम् । घसति । घस्ता ॥ **सः स्यार्धधातुके ।७।४।४९ ॥** सस्य तः स्यात्सादावार्धधातुके । घत्स्यति । घसतु । अघसत् । घसेत् । लिङ्गाद्यभावादाशिष्यस्याप्रयोगः ॥ **पुषादिद्युताद्य्लृदितः परस्मैपदेषु ।३।१।५५ ॥** श्यन्विकरणपुषादेर्द्युतादेर्लृदितश्च परस्य च्लेरङ् स्यात्परस्मैपदेषु । अघसत् ॥ ६४ ॥ **जर्ज चर्च झर्झ** परिभाषणहिंसातर्जनेषु ॥ ६७ ॥ **पिसृ पेसृ** गतौ । पिपिसतुः । पिपेसतुः ॥ ६९ ॥ **हसे** हसने । एदित्वान्न वृद्धिः । अहसीत् ॥ ७० ॥ **णिश** समाधौ । तालव्योष्मान्तः । प्रणेशति ॥ ७१ ॥ **मिश मश** शब्दे रोषकृते च । तालव्योष्मान्तौ ॥ ७३ ॥ **शव** गतौ ॥ दन्त्यौष्ठ्यान्तस्तालव्योष्मादिः । शवति । अशवीत् । अशावीत् ॥ ७४ ॥ **शश** प्लुतगतौ । तालव्योष्माद्यन्तः । शशाश । शेशतुः । शेशुः । शेशिथ ॥ ७५ ॥ **शसु** हिंसायाम् । दन्त्योष्मान्तः । न शसददेत्येत्वं न शशसतुः । शशसुः । शशसिथ ॥ ७७ ॥ **शंसु** स्तुतौ । अयं दुर्गतावपीति दुर्गः । नृशंसो घातुकः क्रूर इत्यमरः । शशंस । आशिषि नलोपः । शस्यात् ॥ ७७ ॥ **चह** परिकल्कने । कल्कनं शाठ्यम् । अचहीत् ॥ ७८ ॥ **मह** पूजायाम् । अमहीत् ॥ ७९ ॥ **रह** त्यागे ॥ ८० ॥ **रहि** गतौ । रंहति । रंह्यात् ॥ ८१ ॥ **दृह दृहि-**

वृह वृहि वृद्धौ । वर्हति । ववर्ह । ववृहतुः । वृंहति । वर्हति । वृंहति । **वृहि** शब्दे च । वृंहितं करिगर्जितम् ॥ ८५ ॥ **वृहिर्** इत्येके । अवृहत् । अवर्हीत् ॥ ८६ ॥ **तुहिर् दुहिर् उहिर्** अर्दने । तोहति । तुतोह । अतुहत् । अतोहीत् । दोहति । दुदोह । अदुहत् । अनिट्कारिकास्वस्य दुहेर्ग्रहणं नेच्छन्ति । ओहति । उवोह । ऊहतुः । ओहिता । मा भवानुहत् । औहीत् ॥ ८९ ॥ **अर्ह** पूजायाम् । आनर्ह ॥ ९० ॥ **अथ कृपूपर्यन्ता अनुदात्तेतः ॥**

द्युत दीप्तौ । द्योतते ॥ **द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम् ।७।४।६७ ॥** अनयोरभ्यासस्य संप्रसारणं स्यात् । दिद्युते । दिद्युताते । द्योतिता ॥ **द्युद्भ्यो लुङि ।१।३।९१ ॥** द्युतादिभ्यो लुङः परस्मैपदं वा स्यात् । पुषादिसूत्रेण परस्मैपदेऽङ् । अद्युतत् । अद्योतिष्ट ॥ १ ॥ **श्विता** वर्णे । श्वेतते । शिश्विते । अश्वितत् । अश्वेतिष्ट ॥ २ ॥ **ञिमिदा** स्नेहने । मेदते ॥ **मिदेर्गुणः ।७।३।८२ ॥** मिदेरिको गुणः स्यादित्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये । एश आदिशित्त्वाभावान्नानेन गुणः । मिमिदे । अमिदत् । अमेदिष्ट ॥ ३ ॥ **ञिष्विदा** स्नेहनमोचनयोः । मोहनयोरित्येके । स्वेदते । सिष्विदे । अस्विदत् । अस्वेदिष्ट ॥ ४ ॥ **ञिक्ष्विदा** चेत्येके । अक्ष्विदत् । अक्ष्वेदिष्ट ॥ ५ ॥ **रुच** दीप्तावभिप्रीतौ च । रोचते सूर्यः । हरये रोचते भक्तिः । अरुचत् । अरोचिष्ट ॥ ६ ॥ **घुट** परिवर्तने । घोटते । जुघुटे । अघुटत् । अघोटिष्ट ॥ ७ ॥ **रुट लुट लुठ** प्रतिघाते । अरुटत् । अरोटिष्ट ॥ १० ॥ **शुभ** दीप्तौ ॥ ११ ॥ **क्षुभ** संचलने ॥ १२ ॥ **णभ तुभ** हिंसायाम् । आद्योऽभावेऽपि । नभन्तामन्यके समे । मा भूवन्नन्यके सर्वे इति निरुक्तम् । अनभत् । अनभिष्ट । अतुभत् । अतोभिष्ट । इमौ दिवादी क्र्यादी च ॥ १४ ॥ **स्रंसु ध्वंसु भ्रंसु** अवस्रंसने । ध्वंसु गतौ च । अङि नलोपः । अस्रसत् । अस्रंसिष्ट । नास्रसत्करिणां ग्रैवमिति रघुकाव्ये । **भ्रंशु** इत्यपि । केचित्पेठुः । अत्र तृतीय एव तालव्यान्त इत्यन्ये ॥ १७ ॥ **भृशु भ्रंशु** अधःपतन इति दिवादौ ॥ १९ ॥ **स्रम्भु** विश्वासे । अस्रभत् । अस्रम्भिष्ट । दन्त्यादिरयम् । तालव्यादिस्तु प्रमादे गतः ॥ २० ॥ **वृतु** वर्तने । वर्तते । ववृते ॥ **वृद्भ्यः स्यसनोः ।१।३।९२ ॥** वृतादिभ्यः परस्मैपदं वा स्यात्स्ये सनि च ॥ **न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः ।७।२।५९ ॥** एभ्यः सकारादेरार्धधातुकस्येण्न स्यात्तङानयोरभावे । वर्त्स्यति । वर्तिष्यते । अवृतत् । अवर्तिष्ट । अवर्त्स्यत् । अवर्तिष्यत ॥ २१ ॥ **वृधु** वृद्धौ । **शृधु** शब्दकुत्सायाम् । इमौ वृतिवत् ॥ २३ ॥ **स्यन्दू** प्रस्रवणे । स्यन्दते । सस्यन्दे । सस्यन्दिषे । सस्यन्त्से । सस्यन्दिध्वे । सस्यन्द्ध्वे । स्यन्दिता । स्यन्ता । वृद्भ्यः स्यसनोरिति परस्मैपदे कृते ऊदिल्लक्षणमन्तरङ्गमपि विकल्पं बाधित्वा चतुर्ग्रहणसामर्थ्यान्न वृद्भ्य इति निषेधः । स्यन्त्स्यति । स्यन्दिष्यते । स्यन्त्स्यते । स्यन्दिषीष्ट । स्यन्त्सीष्ट । द्युद्भ्यो लुङीति परस्मैपदपक्षे अङ् । नलोपः । अस्यदत् । अस्यन्दिष्ट । अस्यन्त । अस्यन्त्साताम् । अस्यन्त्सत । अस्यन्त्स्यत् । अस्यन्दिष्यत । अस्यन्त्स्यत ॥ **अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु ।८।३।७२ ॥** एभ्यः परस्याप्राणिकर्तृकस्य स्यन्दतेः सस्य षो

वा स्यात् । अनुष्यदन्ते अनुस्यदन्ते वा जलम् । अप्राणिषु किम् । अनुस्यन्दते हस्ती । अप्राणिष्विति पर्युदासान्मत्स्योदके अनुष्यन्देते इत्यत्रापि पक्षे षत्वं भवत्येव । प्राणिषु नेत्युक्तौ तु न स्यात् ॥ २४ ॥ **कृपू** सामर्थ्ये ॥ **कृपो रो लः ।८।२।१८** ॥ कृप उः इति छेदः । कृपेति लुप्तषष्ठीकम् । तच्चावर्तते । कृपो यो रेफस्तस्य लः स्यात् । कृपेर्ऋकारस्यावयवो यो रेफसदृशस्तस्य च लकारसदृशः स्यात् । कल्पते । चक्लृपे । चक्लृपिषे । चक्लृप्से इत्यादि स्यन्दिवत् ॥ **लुटि च क्लृपः ।१।३।९३** ॥ लुटि स्यसनोश्च क्लृपेः परस्मैपदं वा स्यात् ॥ **तासि च क्लृपः ।७।२।६०** ॥ क्लृपेः परस्य तासेः सरकारादेरार्धधातुकस्य चेण्न स्यात्तङानयोरभावे । कल्प्तासि । कल्प्तास्थ । कल्पितासे । कल्प्तासे । कल्प्स्यति । कल्पिष्यते । कल्प्स्यते । कल्पिषीष्ट । क्लृप्सीष्ट । अक्लृपत् । अकल्पिष्ट । अक्लृप्त । अकल्प्स्यत् । अकल्पिष्यत । अकल्प्स्यत ॥ वृत् ॥ वृत्तः संपूर्णो द्युतादिर्वृतादिश्चेत्यर्थः ॥ २ ॥ * ॥

अथ त्वरत्यन्तास्त्रयोदशानुदात्तेतः षितश्च । घट चेष्टायाम् । घटते । जघटे । घटादयो मित इति वक्ष्यमाणेन मित्संज्ञा । तत्फलं तु णौ मितां ह्रस्व इति चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्यामिति च वक्ष्यते । घटयति । विघटयति । कथं तर्हि कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये । प्रविघाटयिता समुत्पतन् हरिदश्वः कमलाकरानिवेत्यादि । शृणु । घट संघात इति चौरादिकस्येदम् । न च तस्यैवार्थविशेषे मित्त्वार्थमनुवादोऽयमिति वाच्यम् । नान्ये मितोऽहेताविति निषेधात् । अहेतौ स्वार्थे णिचि ज्ञपादिपञ्चकव्यतिरिक्ताश्चुरादयो मितो नेत्यर्थः ॥ १ ॥ **व्यथ** भयसंचलनयोः । व्यथते ॥ **व्यथो लिटि ।७।४।६८** ॥ व्यथोऽभ्यासस्य संप्रसारणं स्याल्लिटि । हलादिःशेषापवादः । थस्य हलादिःशेषेण निवृत्तिः । विव्यथे ॥ २ ॥ **प्रथ** प्रख्याने । पप्रथे ॥ ३ ॥ **प्रस** विस्तारे । पप्रसे ॥ ४ ॥ **म्रद** मर्दने ॥ ५ ॥ **स्खद** स्खदने । स्खदनं विद्रावणम् ॥ ६ ॥ **क्षजि** गतिदानयोः । मित्त्वसामर्थ्यादनुपधात्वेऽपि चिण्णमुलोरिति दीर्घविकल्पः । अक्षञ्जि । अक्षाञ्जि । क्षञ्जंक्षञ्जम् । क्षाञ्जंक्षाञ्जम् ॥ ७ ॥ **दक्ष** गतिहिंसनयोः । योऽयं वृद्धिशैघ्र्ययोरनुदात्तेत्सु पठितस्तस्येहार्थविशेषे मित्त्वार्थोऽनुवादः ॥ ८ ॥ **क्रप** कृपायां गतौ ॥ ९ ॥ **कदि क्रदि क्लदि** वैक्लव्ये । वैकल्य इत्येके । त्रयोऽप्यनिदित इति नन्दी । इदित इति स्वामी । कदिक्रदी इदितौ । क्रद क्लदेति चानिदिताविति मैत्रेयः । कदिक्रदिक्लदीनामाह्वानरोदनयोः परस्मैपदिषूक्तानां पुनरिह पाठो मित्त्वार्थ आत्मनेपदार्थश्च ॥ १२ ॥ **ञित्वरा** संभ्रमे ॥ १३ ॥ घटादयः षितः । षित्त्वादङ् क्लृप्तु वक्ष्यते ॥ * ॥

अथ फणान्ताः परस्मैपदिनः ॥ ज्वर रोगे । ज्वरति । जज्वार ॥ १ ॥ **गड** सेचने । गडति । जगाड ॥ २ ॥ **हेड** वेष्टने । हेडृ अनादर इत्यात्मनेपदिषु गतः स एवोत्सृष्टानुबन्धोऽनूद्यते अर्थविशेषे मित्त्वार्थम् । परस्मैपदिभ्यो ज्वरादिभ्यः प्रागेवानुवादे कर्तव्ये तन्मध्येऽनुवादसामर्थ्यात्परस्मैपदम् । हेडति । जिहेड । हिडयति । अहिडि । अहीडि । अनादरे तु हेडयति ॥ ३ ॥ **वट भट** परिभाषणे । वट वेष्टने भट भृताविति पठितयोः परि-

भाषणे मित्त्वार्थोऽनुवादः ॥ ५ ॥ **नट** नृत्तौ । इत्थमेव पूर्वमपि पठितम् । तत्रायं विवेकः। पूर्वं पठितस्य नाट्यमर्थः। यत्कारिषु नटव्यपदेशः। वाक्यार्थाभिनयो नाट्यम्। घटादौ तु नृत्यं नृत्तं चार्थः। यत्कारिषु नर्तकव्यपदेशः। पदार्थाभिनयो नृत्यम्। गात्रविक्षेपमात्रं नृत्तम्। केचित्तु घटादौ नट नताविति पठन्ति। गताविवत्यन्ये। णोपदेशपर्युदासवाक्ये भाष्यकृता नाटीति दीर्घपाठाद् घटादिर्णोपदेश एव ॥ ६ ॥ **ष्टक** प्रतीघाते। स्तकति ॥ ७ ॥ **चक** तृप्तौ। तृप्तिप्रतीघातयोः पूर्वं पठितस्य तृप्तिमात्रे मित्त्वार्थोऽनुवादः। आत्मनेपदिषु पठितस्य परस्मैपदिष्वनुवादात्परस्मैपदम् ॥ ८ ॥ **कखे** हसने । एदित्त्वान्न वृद्धिः । अकखीत् ॥ ९ ॥ **रगे** शङ्कायाम् ॥ १० ॥ **लगे** सङ्गे ॥ ११ ॥ **ह्रगे ह्लगे षगे ष्टगे** संवरणे ॥ १५ ॥ **कगे** नोच्यते। अस्यायमर्थ इति विशिष्य नोच्यते। क्रियासामान्यार्थत्वात्। अनेकार्थत्वादित्यन्ये ॥ १६ ॥ **अक अग** कुटिलायां गतौ ॥ १८ ॥ **कण रण** गतौ। चकाण। रराण ॥ २० ॥ **चण शण श्रण** दाने च। **शण** गताविवत्यन्ये ॥२३॥ **श्रथ श्लथ क्नथ क्लथ** हिंसार्थाः। जासिनिप्रहणेति सूत्रे क्राथेति मित्त्वेऽपि वृद्धिर्निपात्यते। क्राथयति। मित्त्वं तु निपातनात्परत्वाच्चिण्णमुलोरिति दीर्घे चरितार्थम्। अक्रथि। अक्राथि। क्रथंक्रथम्। क्राथंक्राथम् ॥ २७ ॥ **वन** च हिंसायामिति शेषः ॥ २८ ॥ **वनु** च नोच्यते। वनु इत्यपूर्व एवायं धातुर्न तु तानादिकस्यानुवादः। उदित्करणसामर्थ्यात्। तेन क्रियासामान्ये वनतीत्यादि। प्रवनयति। अनुपसृष्टस्य तु मित्त्वविकल्पो वक्ष्यते ॥ २९ ॥ **ज्वल** दीप्तौ। णप्रत्ययार्थं पठिष्यमाण एवायं मित्त्वार्थमनूद्यते। प्रज्वलयति ॥ ३० ॥ **ह्वल ह्मल** चलने। प्रह्वलति। प्रह्मलयति ॥ ३२ ॥ **स्मृ** आध्याने। चिन्तायां पठिष्यमाणस्य आध्याने मित्त्वार्थोऽनुवादः। आध्यानमुत्कण्ठापूर्वकं स्मरणम् ॥ ३३ ॥ **दॄ** भये। **दॄ** विदारणे इति क्र्यादेरयं मित्त्वार्थोऽनुवादः। दृणन्तं प्रेरयति दरयति। भयादन्यत्र दारयति। धात्वन्तरमेवेदमिति मते तु दरतीत्यादि। केचिद्घटादौ अत्स्मृदृत्वरेति सूत्रे च दृ इति दीर्घस्थाने ह्रस्वं पठन्ति। तन्नेति माधवः ॥ ३४ ॥ **नॄ** नये। क्र्यादिषु पठिष्यमाणस्यानुवादः। नयादन्यत्र नारयति ॥ ३५ ॥ **श्रा** पाके। श्रै इति कृतात्वस्य श्रा इत्यादादिकस्य च सामान्येनानुकरणम्। लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य, लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति परिभाषाभ्याम्। श्रपयति। विक्लेदयतीत्यर्थः। पाकादन्यत्र श्रापयति। स्वेदयतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ मारणतोषणनिशामनेषु **ज्ञा**। निशामनं चाक्षुषज्ञानमिति माधवः। ज्ञापनमात्रमित्यन्ये। निशानेष्विति पाठान्तरम्। निशानं तीक्ष्णीकरणम्। एष्वेवार्थेषु जानातिर्मित्। ज्ञप मिच्चेति चुरादौ। ज्ञापनं मारणादिकं च तस्यार्थः। कथं विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेतीति। तज्ज्ञापयत्याचार्य इति च। शृणु। माधवमतेऽचाक्षुषज्ञाने मित्त्वाभावात्। ज्ञापनमात्रे मित्त्वमिति मते तु ज्ञा नियोग इति चौरादिकस्य। धातूनामनेकार्थत्वात्। निशानेष्विति पठतां हरदत्तादीनां मते तु न काप्यनुपपत्तिः ॥ ३७ ॥ कम्पने **चलिः**। चल

कम्पने इति ज्वलादिः । चलयति शाखाम् । कम्पनादन्यत्र तु शीलं चालयति । अन्यथा करोतीत्यर्थः । हरतीत्यर्थ इति स्वामी । सूत्रं चालयति । क्षिपतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ **छदि**रूर्जने । छद अपवारण इति चौरादिकस्य स्वार्थे णिजभावे मित्त्वार्थोऽयमनुवादः । अनेकार्थत्वादूर्जेऽर्थे वृत्तिः । छदन्तं प्रयुङ्क्ते छदयति । बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः । अन्यत्र छादयति । अपवारयन्तं प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः । स्वार्थे णिचि तु छादयति । बलीभवति, प्राणीभवति, अपवारयति वेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ जिह्वोन्मथने **लडिः** । लड विलास इति पठितस्य मित्त्वार्थोऽनुवादः । उन्मथनं ज्ञापनम् । जिह्वाशब्देन षष्ठीतत्पुरुषः । लडयति जिह्वाम् । तृतीयातत्पुरुषो वा । लडयति जिह्वया । अन्ये तु जिह्वाशब्देन तद्व्यापारो लक्ष्यते । समाहारद्वन्द्वोऽयम् । लडयति शत्रुम् । लडयति दधि । अन्यत्र लाडयति पुत्रम् ॥४०॥ **मदी** हर्षग्लेपनयोः । ग्लेपनं दैन्यम् । दैवादिकस्य मित्त्वार्थोऽयमनुवादः । मदयति । हर्षयति, ग्लेपयति वेत्यर्थः । अन्यत्र मादयति । चित्तविकारमुत्पादयतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ **ध्वन** शब्दे । भाव्ययं मित्त्वार्थमनूद्यते । ध्वनयति घण्टाम् । अन्यत्र ध्वानयति । अस्पष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ अत्र भोजः । **दलि, वलि, स्खलि, रणि, ध्वनि, त्रपि, क्षपय**श्चेति पपाठ । तत्र ध्वनि, रणी उदाहृतौ । दल विशरणे । वल संवरणे । स्खल संचलने । त्रपूष् लज्जायामिति गताः । तेषां णौ । दलयति । वलयति । स्खलयति । त्रपयति । क्षै क्षये इति वक्ष्यमाणस्य कृतात्वस्य पुका निर्देशः । क्षपयति ॥ ४९ ॥ **स्वन** अवतंसने । शब्दे इति पठिष्यमाणस्यानुवादः । स्वनयति । अन्यत्र स्वानयति ॥ ५० ॥ घटादयो मितः ॥ मित्संज्ञा इत्यर्थः ॥ **जनीजॄष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च** ॥ मित इत्यनुवर्तते । जॄषिति षित्त्वनिर्देशाज्जीर्यतेर्ग्रहणम् ॥ जृणातेस्तु जारयति । केचित्तु जनी जॄ ष्णसु इति पठित्वा ष्णसु निरसने इति दैवादिकमुदाहरन्ति ॥५४॥ **ज्वलह्वलह्मलनमा**मनुपसर्गाद्वा ॥ एषां मित्त्वं वा । प्राप्तविभाषेयम् । ज्वलयति । ज्वालयति । उपसृष्टे तु नित्यं मित्त्वम् । प्रज्वलयति । कथं तर्हि प्रज्वालयति । उन्नामयतीति । घञन्तात्तत्करोतीति णौ । कथं संक्रामयतीति । मितां ह्रस्व इतिसूत्रे वा चित्तविराग इत्यतो वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति वृत्तिकृत् । एतेन रजो विश्रामयन् राज्ञाम्, धुर्यान्विश्रामयेति स इत्यादि व्याख्यातम् ॥ ५८ ॥ **ग्लास्नावनुवमां च** ॥ अनुपसर्गादेषां मित्त्वं वा स्यात् । आद्ययोरप्राप्ते इतरयोः प्राप्ते विभाषा ॥ ६२ ॥ **न कम्यमिचमाम्** ॥ अमन्तत्वात्प्राप्तं मित्वमेषां न स्यात् । कामयते । आमयति । चामयति ॥ ६५ ॥ **शमो** दर्शने । शाम्यतिर्दर्शने मिन्न स्यात् । निशामयति रूपम् । अन्यत्र तु प्रणयिनो निशमय्य वधूः कथाः । कथं तर्हि निशामय तदुत्पत्तिं विस्तराद्गदतो ममेति । शम आलोचन इति चौरादिकस्य । धातूनामनेकार्थत्वाच्छ्रवणे वृत्तिः शाम्यतिवत् ॥ ६६ ॥ **यमो**ऽपरिवेषणे ॥ यच्छतिर्भोजनतोऽन्यत्र मिन्न स्यात् । आयामयति । द्राघयति, व्यापारयति वेत्यर्थः । परिवेषणे तु यमयति ब्राह्मणान् । भोजयतीत्यर्थः । पर्यवसितं नियमयन्नित्यादि तु नियमवच्छब्दात्तत्करोतीति णौ

बोध्यम् ॥ ६७ ॥ **स्वादिरवपरिभ्यां च** ॥ मिन्नेत्येव । अवस्वादयति । परिस्वादयति । अपा-वपरिभ्य इति न्यासकारः । स्वामी तु नकमीति नञमुत्तरत्रिसूत्र्यामननुवर्त्य शम अदर्शने इति चिच्छेद । यमस्त्वपरिवेषण मित्त्वमाह । तन्मते पर्यवसितं नियमयन्नित्यादि सम्यगेव । उपसृष्टस्य स्वदेश्चेदवादिपूर्वस्येति नियमात्प्रस्वादयतीत्याह । तस्मात् सूत्रद्वये उदाहरणप्रत्यु-दाहरणयोर्व्यत्यासः फलितः । इदं च मतं वृत्तिन्यासादिविरोधादुपेक्ष्यम् ॥ ६९ ॥ **फण** गतौ ॥ नेति निवृत्तमसंभवात् निषेधात्पूर्वमसौ न पठितः । फणादिकार्यानुरोधात् ॥ **फणां च सप्तानाम्** ।६।४।१२५ ॥ एषां वा एत्वाभ्यासलोपौ स्तः किति लिटि सेटि थलि च । फेणतुः । फेणुः । फेणिथ । पफणतुः । पफणुः । फणयति ॥ **वृत्** ॥ घटादिः समाप्तः ॥ फणेः प्रागेव वृदित्येके । तन्मते फाणयतीत्येव ॥ ७० ॥ **राजृ** दीप्तौ । स्वरितेत् । राजति । राजते । रेजतुः । रराजतुः । रेजे । रराजे अत इत्यनुवृत्तावपि विधानसामर्थ्यादात एत्वम् ॥ ७१ ॥ **टुभ्राजृ टुभ्राशृ टुभ्लाशृ** दीप्तौ । अनुदात्तेतः । भ्राजतेरिह पाठः फणा-दिकार्यार्थः । पूर्वं पाठस्तु व्रश्चादिषत्वाभावार्थः । तत्र हि राजिसाहचर्यात् फणादेरेव ग्रह-णम् । भ्रेजे । बभ्राजे । वा भ्राशेति श्यन्वा । भ्राश्यते । भ्राशते । भ्रेशे । बभ्राशे । भ्लाश्यते । भ्लाशते । भ्लेशे । बभ्लाशे । द्वावपीमौ तालव्यान्तौ ॥ ७४ ॥ **स्यमु स्वन ध्वन** शब्दे । **स्यमादयः क्षरत्यन्ताः परस्मैपदिनः** । स्येमतुः । सस्यमतुः । अस्यमीत् । स्वेनतुः । सस्वनतुः । अस्वानीत् । अस्वनीत् । विष्वणति । अवष्वणति । सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः । वेश्च स्वन इति षत्वम् । फणादयो गताः । दध्वनतुः ॥ ३ ॥ **षम ष्टम** अवैकल्ये । ससाम । तस्ताम ॥ ५ ॥ **ज्वल** दीप्तौ । अज्वालीत् ॥ ६ ॥ **चल** कम्पने ॥ ७ ॥ **जल** घातने । घातनं तैक्ष्ण्यम् ॥ ८ ॥ **टल ट्वल** वैक्लव्ये ॥ १० ॥ **ष्ठल** स्थाने ॥ ११ ॥ **हल** विले-खने ॥ १२ ॥ **णल** गन्धे । बन्धन इत्येके ॥ १३ ॥ **पल** गतौ । पलति ॥ १४ ॥ **बल** प्राणने धान्यावरोधने च । बलति । बेलतुः । बेलुः ॥ १५ ॥ **पुल** महत्त्वे । पोलति ॥१६॥ **कुल** संस्त्याने बन्धुषु च । संस्त्यानं संघातः । बन्धुशब्देन तद्व्यापारो गृह्यते । कोलति । चुकोल ॥ १७ ॥ **शल हुल पत्लृ** गतौ । शशाल । जुहोल । पपात । पेततुः । पतिता ॥ **पतः पुम्** ।७।४।१९ ॥ अङि परे । अपप्तत् । नेर्गदेति णत्वम् । प्रण्यपप्तत् ॥ २० ॥ **क्वथे** निष्पाके । क्वथति । चक्वाथ । अक्वथीत् ॥ २१ ॥ **पथे** गतौ । अपथीत् ॥ २२ ॥ **मथे** विलोडने । मेथतुः । अमथीत् ॥ २३ ॥ **टुवम** उद्गिरणे । इहैव निपा-तनादृत इत्त्वमिति सुधाकरः । ववाम । ववमतुः । वादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । भागवृत्तौ-तु वेमतुरित्याद्यप्युदाहृतं तद्भाष्यादौ न दृष्टम् ॥ २४ ॥ **भ्रमु** चलने । वा भ्राशेति श्यन्वा । भ्राम्यति । भ्रमति । भ्राम्यतीति तु दिवादेर्वक्ष्यते ॥ **वा जॄभ्रमुत्रसाम्** ।६।४।१२४ ॥ एषामेत्वाभ्यासलोपौ वा स्तः किति लिटि सेटि थलि च । भ्रेमतुः बभ्रमतुः । अभ्रमीत् ॥ २५ ॥ **क्षर** संचलने । अक्षारीत् ॥ २६ ॥ * ॥ अथ **द्वावनुदात्तेतौ** ॥ **षह**

मर्षणे । परिनिविभ्य इति षत्वम् । परिषहते । सेहे । सहिता । तीषसहेति वा इट् । इडभावे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः ॥ **सहिवहोरोदवर्णस्य** ।६।३।११२ ॥ अनयोरवर्णस्य ओत्स्याड्ढ-लोपे सति ॥ **सोढः** ।८।३।११५ ॥ सोढ्रूपस्य सहेः सस्य षत्वं न स्यात् । परिसोढा ॥ **सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि** ।८।३।७१ ॥ परिनिविभ्यः परेषां सिवादीनां सस्य षो वा स्यादड्व्यवायेऽपि । पर्यषहत । पर्यसहत ॥ १ ॥ **रमु** क्रिडायाम् । रेमे । रेमिषे । रन्ता । रंस्यते । रंसीष्ट । अरंस्त ॥ २ ॥ * ॥ **अथ कसन्ताः परस्मैपदिनः । षद्लृ** विशरणगत्यवसादनेषु ॥ **पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिबजिघ्र-धमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छधौशीयसीदाः** ।७।३।७८ ॥ पादीनां पिबादयः स्युरि-त्संज्ञकशकारदौ प्रत्यये परे । सीदति । ससाद । सेदतुः । सेदिथ । ससत्थ । सत्ता । सत्स्यति । ऌदित्त्वादङ् । असदत् ॥ सदिरप्रतेः । निषीदति । न्यषीदत् ॥ **सदेः परस्य लिटि** ।८।३।११८ ॥ सदेरभ्यासात्परस्य षत्वं न स्याल्लिटि । निषसाद । निषेदतुः ॥ १ ॥ **षद्लृ** शातने । विशीर्णतायामयम् । शातनं तु विषयतया निर्दिश्यते ॥ **शदेः शितः** ।१।३।६० ॥ शिद्भाविनोऽस्मादात्मनेपदं स्यात् । शीयते । शशाद । शेदतुः । शेदिथ । शशत्थ । शत्ता । अशदत् ॥ २ ॥ **क्रुश** आह्वाने रोदने च । क्रोशति । क्रोष्टा । च्लेः क्सः । अक्रुक्षत् ॥ ३ ॥ **कुच** संपर्चनकौटिल्यप्रतिष्टम्भविलेखनेषु । कोचति । चुकोच ॥ ४ ॥ **बुध** अवगमने । बोधति । बोधिता । बोधिष्यति ॥ ५ ॥ **रुह** बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । रोहति । रुरोह । रुरोहिथ । रोढा । रोक्ष्यति । अरुक्षत् ॥ ६ ॥ **कस** गतौ । अकासीत् । अकसीत् ॥ ७ ॥ **वृत्** ॥ ज्वलादिगणः समाप्तः ॥ ॥ **अथ गूहत्यन्ताः स्वरितेतः** ॥ **हिक्क** अव्यक्ते शब्दे । हिक्कति । हिक्कते ॥ १ ॥ **अञ्चु** गतौ याचने च । अञ्चति । अञ्चते ॥ २ ॥ **अचु** इत्येके ॥ ३ ॥ **अचि** इत्यपरे ॥ ४ ॥ **टुयाचृ** याच्ञायाम् । याचते ॥ ५ ॥ **रेटृ** परिभाषणे । रेटति ।रेटते ॥ ५ ॥ **चते चदे** याचने । चचात । चेते । अचतीत् । चचाद । चेदे । अचदीत् ॥ ८ **प्रोथृ** पर्याप्तौ । पुप्रोथ । पुप्रोथे ॥ ९ ॥ **मिदृ मेदृ** मेधाहिंसनयोः । मिमेद । मिमिदे । मिमेदे । थान्ताविमाविति स्वामी । मिमेथ । धान्ताविति न्यासः ॥ ११ ॥ **मेधृ** सङ्गमे च । मेधति । मिमेधे ॥ १२ ॥ **णिदृ णेदृ** कुत्सासन्निकर्षयोः । निनेद । निनिदतुः । निनिदे । नेनिदे ॥ १४ ॥ **शृधु मृधु** उन्दने । उन्दनं क्लेदनम् । शर्धति । शर्धते । शर्धिता । मर्धति । मर्धते ॥ १६ ॥ **बुधिर्** बोधने । बोधति । बोधते । इरित्त्वादङ् वा । अबुधत् । अबो-धीत् । अबोधिष्ट । दीपजनेति चिण् तु न भवति । पूर्वोत्तरसाहचर्येण दैवादिकस्यैव तत्र ग्रहणात् ॥ १७ ॥ **उबुन्दिर्** निशामने । निशामनं ज्ञानम् । बुबुन्दे । अबुदत् । अबु-न्दीत् ॥ १८ ॥ **वेणृ** गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेषु वेणति । वेणते । नान्तोऽप्य-[२]यम् ॥ १९ ॥ **खनु** अवदारणे । खनति । खनते ॥ **गमहनजनखनघसां लोपः**

---

१ सदिस्वञ्जोरित्यपाणिनीयः पाठः ॥ २ उत माता महिषमन्ववेनत् इत्यादौ नान्तश्रवणात् ॥

क्लियनङि ।६।४।९८ ॥ एषामुपधाया लोपः स्यादजादौ क्ङिति न त्वङि । चख्नतुः ॥ ये विभाषा । खायात् । खन्यात् ॥ २० ॥ **चीवृ** अदानसंवरणयोः । चिचीव । चिचीवे ॥ २१ ॥ **चायृ** पूजानिशामनयोः ॥ २२ ॥ **व्यय** गतौ । अव्ययीत् ॥ २३ ॥ **दाशृ** दाने । ददाश । ददाशे ॥ २४ ॥ **भेषृ** भये । गतावित्येके । भेषति । भेषते ॥ २५ ॥ **भ्रेषृ भ्लेषृ** गतौ ॥ २६ ॥ **अस** गतिदीप्त्यादानेषु । असति । असते । आस । आसे । अयं षान्तोऽपि ॥ २७ ॥ **स्पश** बाधनस्पर्शनयोः । स्पर्शनं ग्रन्थनम् । स्पशति । स्पशते ॥ २८ ॥ **लष** कान्तौ । वा भ्राशेति श्यन्वा । लष्यति । लषति । लेषे ॥ २९ ॥ **चष** भक्षणे ॥ ३० ॥ **छष** हिंसायाम् । चच्छषतुः । चच्छषे ॥ ३१ ॥ **झष** आदानसंवरणयोः ॥ ३२ ॥ **भ्लक्ष भ्रक्ष** अदने ॥ ४४ ॥ **भक्ष** इति मैत्रेयः ॥ ३५ ॥ **दासृ** दाने ॥ ३६ ॥ **माहृ** माने ॥ ३७ ॥ **गुहू** संवरणे ॥ **ऊदुपधाया गोहः ।६।४।८९ ॥** गुह उपधाया ऊत्स्याद्गुणहेतावजादौ प्रत्यये । गूहति । गूहते । ऊदित्वादिड्वा । गूहिता । गोढा । गूहिष्यति । घोक्ष्यति । गूहेत् । गुह्यात् । अगूहीत् इडभावे क्सः । अघुक्षत् ॥ **लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ।७।३।७३ ॥** एषां क्सस्य लुग्वा स्याद्दन्त्ये तङि । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः । अगूढ । अघुक्षत । क्सस्याचीत्यन्तलोपः । अघुक्षाताम् । अघुक्षन्त । अगुह्वहि । अघुक्षावहि । अघुक्षामहि ॥ ३८ ॥ ॥ **अथाजन्ता उभयपदिनः । श्रीञ्** सेवायाम् । श्रयति । श्रयते । शिश्रियतुः । श्रयिता । णिश्रीति चङ् । अशिश्रियत् ॥ १ ॥ **भृञ्** भरणे । भरति । बभार । बभ्रतुः । बभर्थ । बभृव । बभृषे । भर्ता ॥ **ऋद्धनोः स्ये । ७।२।७० ॥** ऋतो हन्तेश्च स्यस्य इट् स्यात् । भरिष्यति । **रिङ् शयग्लिङ्क्षु । ७।४।२८ ॥** शे यकि यादावार्धधातुके लिङि च ऋतो रिङादेशः स्यात् । रीङि प्रकृते रिङ्विधिसामर्थ्याद्दीर्घो न । भ्रियात् ॥ **उश्च ।१।२।१२ ॥** ऋवर्णात्परौ झलादी लिङ्सिचौ तङ्परः सिचेत्येतौ कितौ स्तः । भृषीष्ट । भृषीयास्ताम् । अभार्षीत् । अभार्ष्टाम् । अभार्षुः ॥ **ह्रस्वादङ्गात् ।८।२।२७ ॥** सिचो लोपः स्याज्झलि । अभृत । अभृषाताम् । अभरिष्यत् ॥ २ ॥ **हृञ्** हरणे । हरणं प्रापणं स्वीकारः स्तेयं नाशनं च । जहर्थ । जह्रिव । जह्रिषे । हर्ता । हरिष्यति ॥ ३ ॥ **धृञ्** धारणे । धरति । अधार्षीत् । अधृत ॥ ४ ॥ **णीञ्** प्रापणे । निनयिथ । निनेथ । निन्यिषे ॥ ३ ॥ ॥ **अथाजन्ताः परस्मैपदिनः** ॥ **धेट्** पाने । धयति ॥ **आदेच उपदेशेऽशिति ।६।१।४५ ॥** उपदेशे एजन्तस्य धातोरात्वं स्यान्न तु शिति ॥ **आत औ णलः ।७।१।३४ ॥** आदन्ताद्धातोर्णल औकारादेशः स्यात् ॥ दधौ । **आतो लोप इटि च ।६।४।६४ ॥** अजाद्योरार्धधातुकयोः क्ङिदिटोः परयोरातो लोपः स्यात् । द्वित्वात्परत्वाल्लोपे प्राप्ते द्विर्वचनेऽचीति निषेधः । द्वित्वे कृते आल्लोपः । दधतुः । दधुः । दधिथ । दधाथ । दधिव । धाता ॥ **दाधा घ्वदाप् ।१।१।२० ॥** दारूपा धारूपाश्च धातवो घुसंज्ञाः स्युर्दाप्दैपौ विना ॥ **एर्लिङि ।६।४।६७ ॥** घुसंज्ञानां मास्थादीनां च एत्वं

स्यादार्धधातुके किति लिङि। धेयात्। धेयास्ताम्। धेयासुः॥ **विभाषा घेट्श्व्योः।३।१।४९॥** आभ्यां च्लेश्चङा स्यात्कर्तृवाचिनि लुङि परे। चङीति द्वित्वम्। अदधत्। अदधताम्॥ **विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः।२।४।७८॥** एभ्यः सिचो लुग्वा स्यात्परस्मैपदे परे। अधात्। अधाताम्। अधुः॥ **यमरमनमातां सक् च।७।२।७३॥** एषां सक् स्यादेभ्यः सिच इट् स्यात्परस्मैपदेषु। अधासीत्। अधासिष्टाम्। अधासिषुः॥ १॥ **ग्लै म्लै** हर्षक्षये। हर्षक्षयो धातुक्षयः। ग्लायति। जग्लौ। जग्लिथ। जग्लाथ॥ **वान्यस्य संयोगादेः।६।४।६८॥** घुमास्थादेरन्यस्य संयोगादेर्धातोरात एत्वं वा स्यादार्धधातुके किति लिङि। ग्लायात्। ग्लेयात्। अग्लासीत्। म्लायति॥ ३॥ **द्यै** न्यक्करणे। न्यक्करणं तिरस्कारः॥ ४॥ **द्रै** स्वप्ने॥ ५॥ **ध्रै** तृप्तौ॥ ६॥ **ध्यै** चिन्तायाम्॥ ७॥ **रै** शब्दे॥ ८॥ **स्त्यै ष्ट्यै** शब्दसंघातयोः। स्त्यायति। षोपदेशस्यापि सत्वे कृते रूपं तुल्यम्। षोपदेशफलं तु तिष्ट्यासति। अतिष्ट्यपदित्यत्र षत्वम्॥ १०॥ **खै** खदने॥ ११॥ **क्षै जै षै** क्षये। क्षायति। जजौ। ससौ। साता। घुमास्थेत्यत्र विभाषा घ्राधेडित्यत्र च स्यतेरेव ग्रहणं न त्वस्य। तेन एत्वसिज्लुकौ न। सायात्। असासीत्॥ १४॥ **कै गै** शब्दे। गेयात्। अगासीत्॥ १५॥ **शै श्रै** पाके॥ १८॥ **पै ओवै** शोषणे। पायात्। अपासीत्। घुमास्थेतीत्वं तदपवाद एर्लिङीत्येवं गातिस्थेति सिज्लुक् च न। पारूपस्य लाक्षणिकत्वात्॥ २०॥ **ष्टै** वेष्टने। स्तायति॥ २१॥ **ष्णै** वेष्टने। शोभायां चेत्येके। शौच इत्यन्ये। स्नायति॥ २२॥ **दैप्** शोधने। दायति। अघुत्वादेत्वसिज्लुकौ न। दायात्। अदासीत्॥ २३॥ **पा** पाने पाघ्राध्मेति। पिबादेशः। तस्यादन्तत्वान्नोपधागुणः। पिबति। पेयात्। अपात्॥ २४॥ **घ्रा** गन्धोपादाने। जिघ्रति। घ्रायात्। घ्रेयात्। अघ्रासीत्। अघ्रात्॥ २५॥ **ध्मा** शब्दाग्निसंयोगयोः। धमति॥ २६॥ **ष्ठा** गतिनिवृत्तौ। तिष्ठति। स्थादिष्वभ्यासेनेति। षत्वम्। अधितष्ठौ। उपसर्गादिति षत्वम्। अधिष्ठाता। स्थेयात्॥ २७॥ **म्ना** अभ्यासे। मनति॥ २८॥ **दाण्** दाने। प्रणियच्छति। देयात्। अदात्॥ २९॥ **ह्वृ** कौटिल्ये। ह्वरति॥ **ऋतश्च संयोगादेर्गुणः।७।४।१०॥** ऋदन्तस्य संयोगादेरङ्गस्य गुणः स्याल्लिटि। किदर्थमपीदं परत्वाण्णल्यपि भवति। रपरत्वम्। उपधावृद्धिः। जह्वार। जह्वरतुः। जह्वरुः। जह्वर्थ। ह्वर्ता॥ ऋद्धनोः स्ये॥ ह्वरिष्यति॥ **गुणोर्तिसंयोगाद्योः।७।४।२९॥** अर्तेः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च गुणः स्याद्यकि यादावार्धधातुके लिङि च। ह्वर्यात्। अह्वार्षीत्। अह्वार्ष्टाम्॥ ३०॥ **स्वृ** शब्दोपतापयोः। स्वरतिसूतीति वेट्। सस्वरिथ। सस्वर्थ। वमयोस्तु॥ **श्र्युकः किति।७।२।११॥** श्रिञ एकाच उगन्ताच्च परयोर्गित्कितोरिण्न स्यात्। परमपि स्वरत्यादिविकल्पं बाधित्वा पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादनेन निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमान्नित्यमिट्। सस्वरिव। सस्वरिम। परत्वादृद्धनोरिति नित्यमिट्। स्वरिष्यति। स्वर्यात्। अस्वारीत्। अस्वारिष्टाम्। अस्वार्षीत्। अस्वार्ष्टाम्॥ ३१॥ **स्मृ**

चिन्तायाम् ॥ ३२ ॥ **हृ** संवरणे ॥ ३३ ॥ **सृ** गतौ । ऋादित्वान्नेट् । ससर्थ । सस्रुव । रिङ् । स्रियात् । असार्षीत् । असार्ष्टाम् ॥ **सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च** ।३।१।५६ ॥ एभ्यश्च्लेरङ् स्यात्कर्तरि लुङि । इह लुक्शपा शासिना साहचर्यात्सर्त्यर्ती जौहोत्यादिकावेव गृह्येते । तेन भ्वाद्योर्नाङ् । शीघ्रगतौ तु पाघ्राध्मेति धौरादेशः । धावति ॥ ३४ ॥ **ऋ** गतिप्रापणयोः । ऋच्छति ॥ **ऋच्छत्यॄताम्** ।७।४।११ ॥ तौदादिकऋच्छेर्ऋधातोर्ॠतां च गुणः स्याल्लिटि । णलि प्राग्वदुपधावृद्धिः । आर । आरतुः । आरुः ॥ **इडत्त्यर्तिव्ययतीनाम्** ।७।२।६६ ॥ अद् ऋ व्येञ् एभ्यस्थलो नित्यमिट् स्यात् । आरिथ । अर्ता । अरिष्यति । अर्यात् । आर्षीत् । आर्ष्टाम् ॥ ३५ ॥ **गृ घृ** सेचने । गरति । जगार जगर्थ । जग्रिव । रिङ् । ग्रियात् । अगार्षीत् ॥ ३७ ॥ **ध्वृ** हूर्च्छने ॥ ३८ ॥ **स्रु** गतौ । सुस्रोथ । सुस्रुव । स्रूयात् । णिश्रीति चङ् । लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वादुवङ् । असुस्रुवत् ॥ ३९ ॥ **षु** प्रसवैश्वर्ययोः । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । सुषोथ । सुषविथ । सुषुविव । सोता ॥ **स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु** ।७।२।७२ ॥ एभ्यः सिच इट् स्यात्परस्मैपदेषु । असावीत् । पूर्वोत्तराभ्यां ञिद्भ्यां साहचर्यात्सुनोतेरेव ग्रहणमिति पक्षे असौषीत् ॥ ४० ॥ **श्रु** श्रवणे ॥ **श्रुवः शृ च** ।३।१।७४ ॥ श्रुवः शृ इत्यादेशः स्यात् श्नुप्रत्ययश्च शब्विषये । शपोऽपवादः । श्नोर्ङित्त्वाद्धातोर्गुणो न । शृणोति । शृणुतः ॥ **हुश्नुवोः सार्वधातुके** ।६।४।८७ ॥ जुहोतेः श्नुप्रत्ययान्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य चासंयोगपूर्वोवर्णस्य यण् स्यादजादौ सार्वधातुके । उवङोऽपवादः । शृण्वन्ति । शृणोमि । शृण्वः । शृणुवः । शृण्मः । शृणुमः । शुश्रोथ । शुश्रुव । शृणु । शृणवानि । शृणुयात् । श्रूयात् । अश्रौषीत् ॥ ४१ ॥ **ध्रु** स्थैर्ये । ध्रुवति । अयं कुटादौ गत्यर्थोऽपि ॥ ४२ ॥ **दु द्रु** गतौ । दुदोथ । दुदविथ दुदुविव । दुद्रोथ । दुद्रुव । णिश्रीति चङ् । अदुद्रुवत् ॥ ४४ ॥ **जि ज्रि** अभिभवे । अभिभवो न्यूनीकरणं न्यूनीभवनं च । आद्ये सकर्मकः । शत्रूञ् जयति । द्वितीये त्वकर्मकः । अध्ययनात्पराजयते । अध्येतुं ग्लायतीत्यर्थः । विपराभ्यां जेरिति तङ् । पराजेरसोढ इत्यपादानत्वम् ॥ ४६ ॥ ॥ **अथ डीङन्ता ङितः** ॥ **ष्मिङ्** ईषद्धसने । स्मयते । सिष्मिये । सिष्मियिढ्वे । सिष्मियिध्वे ॥ १ ॥ **गुङ्** अव्यक्ते शब्दे । गवते । जुगुवे ॥ २ ॥ **गाङ्** गतौ । गाते । गाते । गाते । इट एत्वे कृते वृद्धिः । गै । लङ् इटि । अगे । गेत । गेयाताम् । गेरन् । गासीष्ट । गाङ्कुटादिसूत्रे इङादेशस्यैव गाङो ग्रहणं न त्वस्य । तेनाङित्त्वाद्घुमास्थेतीत्वं न । अगास्त । आदादिकोऽयमिति हरदत्तादयः । फले तु न भेदः ॥ ३ ॥ **कुङ् घुङ् उङ् ङुङ्** शब्दे । अन्ये तु **उङ् कुङ् खुङ् गुङ् घुङ् ङुङ्** इत्याहुः । कवते । चुकुवे । घवते । अवते । ऊवे । वार्णादाङ्गं बलीय इत्युवङ् । ततः सवर्णदीर्घः । ओता । ओष्यते । ओषीष्ट । औष्ट । ङवते । ञुङुवे । ङोता ॥ ७ ॥ **च्युङ् ज्युङ् प्रुङ् प्लुङ्** गतौ ॥ ११ ॥ **क्लुङ्** इत्येके ॥ १२ ॥ **रुङ्** गतिरेषणयोः

रेषणं हिंसा । रुरुवे । रवितासे ॥ १३ ॥ **धृङ्** अवध्वंसने । धरते । दध्रे ॥ १४ ॥ **मेङ्** प्रणिदाने । प्रणिदानं विनिमयः प्रत्यर्पणं च । प्रणिमयते । नेर्गदेति णत्वम् । तत्र घुप्रकृतिमाङिति पठित्वा ङितो माप्रकृतेरपि ग्रहणस्येष्टत्वात् ॥ १५ ॥ **देङ्** रक्षणे । दयते ॥ **दयतेर्दिगि लिटि ।७।४।९ ॥** दिग्यादेशेन द्वित्वबाधनमिष्यत इति वृत्तिः । दिग्ये ॥ **स्थाघ्वोरिच्च ।१।२।१७ ॥** अनयोरिदादेशः स्यात् सिच्च कित्स्यात्तङि । अदित । अदिथाः । अदिषि ॥ १६ ॥ **श्यैङ्** गतौ । श्यायते । शश्ये ॥ १७ ॥ **प्यैङ्** वृद्धौ । प्यायते । पप्ये । प्याता ॥ १८ ॥ **त्रैङ्** पालने । त्रायते । तत्रे ॥ १९ ॥ **पूङ्** पवने । पवते । पुपुवे । पविता ॥ २० ॥ **मूङ्** बन्धने । मवते ॥ २१ ॥ **डीङ्** विहायसा गतौ । डयते । डिड्ये । डयिता ॥ २२ ॥ **तॄ** प्लवनतरणयोः ॥ **ॠत इद्धातोः ।७।१।१०० ॥** ॠदन्तस्य धातोरङ्गस्य इत्स्यात् ॥ इत्त्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी विप्रतिषेधेन * ॥ तरति । ऋच्छत्यॄतामिति गुणः । तॄफलेत्येत्वम् । तेरतुः । तेरुः ॥ **वॄतो वा ।७।२।३८ ॥** वृङ्वॄञ्भ्यामॄदन्ताच्चेटो दीर्घो वा स्यान्न तु लिटि । तरिता । तरीता । अलिटीति किम् । तेरिथ । हलि चेति दीर्घः । तीर्यात् ॥ **सिचि च परस्मैपदेषु ।७।२।४० ॥** अत्र वॄत इटो दीर्घो न । अतारिष्टाम् ॥ २३ ॥ ॥ **अथाष्टावनुदात्तेतः ॥ गुप** गोपने ॥ १ ॥ **तिज** निशाने ॥ २ ॥ **मान** पूजायाम् ॥ ३ ॥ **बध** बन्धने ॥ **गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ।३।१।५ ॥ मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ।३।१।६ ॥** सूत्रद्वयोक्तेभ्यः सन् स्यान्मानादीनामभ्यासस्येकारस्य दीर्घश्च ॥ गुपेर्निन्दायाम् * ॥ तिजेः क्षमायाम् * ॥ कितेर्व्याधिप्रतीकारे निग्रहे अपनयने नाशने संशये च * ॥ मानेर्जिज्ञासायाम् * ॥ बधेश्चित्तविकारे * ॥ दानेरार्जवे * ॥ शानेर्निशाने * ॥ सनाद्यन्ता इति धातुत्वम् ॥ **सन्यङोः ।६।१।९ ॥** सन्नन्तस्य यङन्तस्य च प्रथमैकाचो द्वे स्तोऽजादेस्तु द्वितीयस्य । अभ्यासकार्यम् । गुपिप्रभृतयः किद्भिन्ना निन्दाद्यर्थका एवानुदात्तेतो दानशानौ च स्वरितेतौ । एते नित्यं सन्नन्ताः ॥ अर्थान्तरे त्वननुबन्धकाश्चुरादयः । अनुबन्धस्य केवलेऽचरितार्थत्वात्सन्नन्तात्तङ् । धातोरित्यविहितत्वात्सनोऽत्र नार्धधातुकत्वम् । तेनेड्गुणौ न । जुगुप्सते । जुगुप्सांचक्रे । तितिक्षते । मीमांसते । भष्भावः । चर्त्वम् । बीभत्सते ॥ ४ ॥ **रभ** राभस्ये । आरभते । आरेभे । रब्धा । रप्स्यते ॥ ५ ॥ **डुलभष्** प्राप्तौ । लभते ॥ ६ ॥ **ष्वञ्ज** परिष्वङ्गे ॥ **दंशसञ्जस्वञ्जां शपि ।६।४।२५ ॥ रञ्जेश्च ।६।४।२६ ॥** एषां शपि नलोपः । स्वजते । परिष्वजते । श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनां लिटः कित्त्वं वेति व्याकरणान्तरं 'देभतुः । सस्वजे' इति भाष्योदाहरणादेकदेशानुमत्या इहाप्याश्रीयते । सदेः परस्य लिटीति सूत्रे स्वञ्जेरुपसंख्यानम् * ॥ अतोऽभ्यासात्परस्य षत्वं न । परिषस्वजे । परिषस्वञ्जे । सस्वजिषे । सस्वञ्जिषे । स्वङ्क्ता । स्वङ्क्ष्यते । स्वजेत । स्वङ्क्षीष्ट । प्रत्यष्वङ्क्त । प्राक्सितादिति षत्वम् । परिनिविभ्यस्तु सिवादीनां वेति विकल्पः । एतदर्थमेवोपसर्गात्सु-

नोतीत्येव सिद्धे स्तुस्वञ्ज्योः परिनिवीत्यत्र पुनरुपादानम् । पर्यष्वङ्क । पर्यस्वङ्क ॥ ७ ॥ **हृद** पुरीषोत्सर्गे ॥ हदते । जहदे । हत्ता । हत्स्यते । हदेत । हत्सीष्ट । अहत्त ॥ ८ ॥ ॥ **अथ परस्मैपदिनः** ॥ **ञिष्विदा** अव्यक्ते शब्दे ॥ १ ॥ **स्कन्दिर्** गतिशोषणयोः । चस्कन्दिथ । चस्कन्थ । स्कन्ता । स्कन्त्स्यति । नलोपः । स्कद्यात् । इरित्त्वादङ् वा । अस्कदत् । अस्कान्त्सीत् । अस्कान्ताम् । अस्कान्त्सुः ॥ **वेः स्कन्देरनिष्ठायाम्** ।८।३। ७३ ॥ षत्वं वा स्यात् । कृत्स्येवेदम् । अनिष्ठायामिति पर्युदासात् । विष्कन्ता । विस्कन्ता । निष्ठायां तु । विस्कन्नः ॥ **परेश्च** ।८।३।७४ ॥ अस्मात्परस्य स्कन्देः सस्य षो वा । योग-विभागादनिष्ठायामिति न संबध्यते । परिष्कन्दति । परिस्कन्दति । परिष्कण्णः । परिस्कन्नः । षत्वपक्षे णत्वम् । न च पदद्वयाश्रयतया बहिरङ्गत्वात्षत्वस्यासिद्धत्वम् । धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमित्यभ्युपगमात् । पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते ततः साधनेनेति भाष्यम् । पूर्वं साधनेनेति मतान्तरे तु न णत्वम् ॥ २ ॥ **यभ** मैथुने । येभिथ । ययब्ध । यब्धा । यप्स्यति । अयाप्सीत् ॥ ३ ॥ **णम** प्रह्वत्वे शब्दे च । नेमिथ । ननन्थ । नन्ता । अनंसीत् । अनंसिष्टाम् ॥ ४ ॥ **गम्लृ सृप्लृ** गतौ ॥ **इषुगमियमां छः** ।७।३।७७ ॥ एषां छः स्याच्छिति परे । गच्छति । जगाम । जग्मतुः । जग्मुः । जगमिथ । जगन्थ । गन्ता । **गमेरिट् परस्मैपदेषु** ।७।२।५८ ॥ गमेः परस्य सकारादेरिट् स्यात् । गमिष्यति । लृदित्वादङ् । अनङीति पर्युदासान्नोपधालोपः । अगमत् । सर्पति । ससर्प ॥ **अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम्** ।६।१।५९ ॥ उपदेशेऽनुदात्तो य ऋदुपधस्तस्याम्वा स्याज्झलादावकिति परे । स्रप्ता । सर्प्ता । स्रप्स्यति । सर्प्स्यति । असृपत् ॥ ६ ॥ **यम** उपरमे ॥ यच्छति । येमिथ । ययन्थ । यन्ता । अयंसीत् । अयंसिष्टाम् ॥ ७ ॥ **तप** सन्तापे । तप्ता । अताप्सीत् ॥ **निसस्तपतावनासेवने** ।८।३।१०२ ॥ षः स्यात् । आसेवनं पौनःपुन्यं ततोऽन्यस्मिन्विषये । निष्टपति ॥ ८ ॥ **त्यज** हानौ । तत्यजिथ । तत्यक्थ । त्यक्ता । अत्याक्षीत् ॥ ९ ॥ **षञ्ज** सङ्गे । दंशसञ्जस्वञ्जां शपीति नलोपः । सजति । सङ्क्ता ॥ १० ॥ **दृशिर्** प्रेक्षणे । पश्यति ॥ **विभाषा सृजिदृशोः** ।७।२।६५ ॥ आभ्यां थल इड्वा ॥ **सृजिदृशोर्झल्यमकिति** ।६।१।५८ ॥ अनयोरमागमः स्याज्झलादावकिति । दद्रष्ठ । ददर्शिथ । द्रष्टा । द्रक्ष्यति । दृश्यात् । इरित्त्वादङ् वा ॥ **ऋदृशोऽङि गुणः** ।७।४।१६ ॥ ऋवर्णान्तानां दृशेश्च गुणः स्यादङि । अदर्शत् । अङभावे ॥ **न दृशः** ।३।१।४७ ॥ दृशश्च्लेः क्सो न । अद्राक्षीत् ॥ ११ ॥ **दंश** दशने । दशनं दंष्ट्राव्यापारः । पृषोदरादित्वादनुनासिकलोपः । अत एव निपातनादित्येके । तेषामप्यत्रैव तात्पर्यम् । अर्थनिर्देशस्याधुनिकत्वात् । दंशसञ्जेति नलोपः । दशति । ददंशिथ । ददंष्ठ । दंष्टा । दङ्क्ष्यति । दश्यात् । अदाङ्क्षीत् ॥ १२ ॥ **कृष** विलेखने । विलेखनमाकर्षणम् । क्रष्टा । कर्ष्टा । क्रक्ष्यति । कर्क्ष्यति ॥ **स्पृशमृशकृषतृपदृपां च्लेः सिज्वा वाच्यः**

* ॥ अक्राक्षीत् । अक्राष्टाम् । अकार्क्षीत् । अकार्ष्टाम् । अकार्क्षुः । पक्षे क्सः । अकृक्षत् । अकृक्षताम् । अकृक्षन् ॥ १३ ॥ **दह** भस्मीकरणे । देहिथ । ददग्ध । दग्धा । धक्ष्यति । अधाक्षीत् । अदाग्धाम् । अधाक्षुः ॥ १४ ॥ **मिह** सेचने । मिमेह । मिमेहिथ । मेढा । मेक्ष्यति । अमिक्षत् ॥ १५ ॥ **कित** निवासे रोगापनयने च । चिकित्सति । संशये प्रायेण विपूर्वः । विचिकित्सा तु संशय इत्यमरः । अस्यानुदात्तेत्त्वमाश्रित्य चिकित्सते इत्यादि कश्चिदुदाजहार । निवासे तु केतयति ॥ १६ ॥ **दान** खण्डने । **शान** तेजने ॥ **इतो वहत्यन्ताः स्वरितेतः** ॥ दीदांसति । दीदांसते । शीशांसति । शीशांसते । अर्थविशेषे सन् । अन्यत्र दानयति, शानयति ॥ २ ॥ **डुपचष्** पाके । पचति । पचते । पेचिथ । पपक्थ । पेचे । पक्ता । पक्षीष्ट ॥ ३ ॥ **षच** समवाये । सचति । सचते ॥ ४ ॥ **भज** सेवायाम् । भेजतुः । भेजुः । भेजिथ । बभक्थ । भक्ता । भक्ष्यति । भक्ष्यते । अभाक्षीत् । अभक्त ॥ ५ ॥ **रञ्ज** रागे । नलोपः । रजति । रजते । अराङ्क्षीत् । अरङ्क्त ॥ ६ ॥ **शप** आक्रोशे । आक्रोशो विरुद्धानुध्यानम् । शशाप । शेपे । अशाप्सीत् । अशप्त ॥ ७ ॥ **त्विष** दीप्तौ । त्वेषति । त्वेषते । तित्विषे । त्वेक्ष्यति । त्विक्षीष्ट । अत्विक्षत । अत्विक्षाताम् ॥ ८ ॥ **यज** देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु ॥ यजति । यजते ॥ **लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्** ।६।१।१७ ॥ वच्यादीनां ग्रह्यादीनां चाभ्यासस्य संप्रसारणं स्याल्लिटि । इयाज ॥ **वचिस्वपियजादीनां किति** ।६।१।१५ ॥ वचिस्वप्योर्यजादीनां च संप्रसारणं स्यात्किति । पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्द्वित्वम् । ईजतुः । ईजुः । इयजिथ । इयष्ठ । ईजे । यष्टा । यक्ष्यति । इज्यात् । यक्षीष्ट । अयाक्षीत् । अयष्ट ॥ ९ ॥ **डुवप्** बीजसन्ताने । बीजसन्तानं क्षेत्रे विकिरणं गर्भाधानं च । अयं छेदनेऽपि । केशान्वपति । उवाप । ऊपे । वप्ता । उप्यात् । वप्सीष्ट । प्रण्यवाप्सीत् । अवप्त ॥ १० ॥ **वह** प्रापणे । उवाह । उवहिथ ॥ सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ उवोढ । ऊहे । वोढा । वक्ष्यति । अवाक्षीत् । अवोढाम् । अवाक्षुः । अवोढ । अवक्षाताम् । अवक्षत । अवोढाः । अवोढ्वम् ॥ ११ ॥ **वस** निवासे । परस्मैपदी । वसति । उवास ॥ **शासिवसिघसीनां च** ।८।३।६० ॥ इण्कुभ्यां परस्यैषां सस्य षः स्यात् । ऊषतुः । ऊषुः । उवसिथ । उवस्थ । वस्ता ॥ **सः स्यार्धधातुके** ।७।४।४९ ॥ सस्य तः स्यात्सादावार्धधातुके । वत्स्यति । उष्यात् । अवात्सीत् । अवात्ताम् ॥ १२ ॥ **वेञ्** तन्तुसन्ताने । वयति । वयते ॥ **वेञो वयिः** ।२।४।४१ ॥ वा स्याल्लिटि । इकार उच्चारणार्थः । उवाय ॥ **ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च** ।६।१।१६ ॥ एषां किति ङिति च संप्रसारणं स्यात् । इति यकारस्य प्राप्ते ॥ **लिटि वयो यः** ।६।१।३८ ॥ वयो यस्य संप्रसारणं न स्याल्लिटि । ऊयतुः । ऊयुः ॥ **वश्चास्यान्यतरस्यां किति** ।६।१।३९ ॥ वयो यस्य वो वा स्यात्किति लिटि । ऊवतुः ।

ऊवुः । वयेस्तासावभावात्थलि नित्यमिट् । उवयिथ । स्थानिवद्भावेन ञित्त्वात्तङ् । ऊये । ऊवे । वयादेशाभावे ॥ **वेञः ।६।१।४०** ॥ वेञो न संप्रसारणं स्याल्लिटि । ववौ । ववतुः । ववुः । वविथ । ववाथ । ववे । वाता । ऊयात् । वासीष्ट । अवासीत् ॥ १३ ॥ **व्येञ्** संवरणे । व्ययति ॥ **न व्यो लिटि ।६।१।४६** ॥ व्येञ आत्वं न स्याल्लिटि । वृद्धिः । परमपि हलादिःशेषं बाधित्वा यस्य संप्रसारणम् । उभयेषांग्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा वच्यादीनां ग्रह्यादीनां चानुवृत्त्यैव सिद्धे किं तेन । विव्याय । विव्यतुः । विव्युः । इडत्त्यर्तीति नित्यमिट् । विव्ययिथ । विव्याय । विव्यय । विव्ये । व्याता । वीयात् । व्यासीष्ट । अव्यासीत् । अव्यास्त ॥ १४ ॥ **ह्वेञ्** स्पर्धायां शब्दे च ॥ **अभ्यस्तस्य च ।६।१।३३** ॥ अभ्यस्तीभविष्यतो ह्वेञः संप्रसारणं स्यात् । ततो द्वित्वम् । जुहाव । जुहुवतुः । जुहुवुः । जुहोथ । जुहविथ । जुहुवे । ह्वाता । हूयात् । ह्वासीष्ट ॥ **लिपिसिचिह्वश्च ।३।१।५३** ॥ एभ्यश्च्लेरङ् स्यात् ॥ **आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ।३।१।५४** ॥ आतो लोपः । अह्वत् । अह्वताम् । अह्वन् । अह्वत । अह्वास्त ॥ १५ ॥ **अथ द्वौ परस्मैपदिनौ** ॥ **वद** व्यक्तायां वाचि । अच्छ वदति । उवाद । ऊदतुः । उवदिथ । वदिता । उद्यात् । वदव्रजेति वृद्धिः । अवादीत् ॥ १ ॥ **टुओश्वि** गतिवृद्ध्योः । श्वयति ॥ **विभाषा श्वेः ।६।१।३०** ॥ श्वयतेः संप्रसारणं वा स्याल्लिटि यङि च । शुशाव । शुशुवतुः ॥ श्वयतेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधः * ॥ तेन लिट्यभ्यासस्येति संप्रसारणं न । शिश्वाय । शिश्वियतुः । श्वयिता । श्वयेत् । शूयात् । जृस्तम्भ्वित्यङ् वा ॥ **श्वयतेरः ।७।४।१८** ॥ श्वयतेरिकारस्य अकारः स्यादङि । पररूपम् । अश्वत् । अश्वताम् । अश्वन् । विभाषा धेट्श्व्योरिति चङ् । इयङ् । अशिश्वियत् । ह्म्यन्तेति न वृद्धि । अश्वयीत् ॥ २ ॥ वृत् ॥ यजादयो वृत्ताः । भ्वादिस्त्वाकृतिगणः । तेन चुलुम्पतीत्यादिसंग्रहः ॥

इति भ्वादयः ॥

ऋतेरीयङ् ।३।१।२९ ॥ **ऋतिः** सौत्रः तस्मादीयङ् स्यात्स्वार्थे । जुगुप्सायामयं धातुरिति बहवः । कृपायां चेत्येके । सनाद्यन्ता इति धातुत्वम् । ऋतीयते । ऋतीयांचक्रे । आर्धधातुकविवक्षायां तु आयादय आर्धधातुके वेतीयङभावे शेषात्कर्तरीति परस्मैपदम् । आनर्त । अर्तिष्यति । आर्तीत् ॥ १ ॥ **अद** भक्षणे । **द्वौ परस्मैपदिनौ** ॥ **अदिप्रभृतिभ्यः शपः ।२।४।७२** ॥ लुक् स्यात् । अत्ति । अत्तः । अदन्ति ॥ **लिट्यन्यतरस्याम् ।२।४।४०** ॥ अदो घस्ऌ वा स्याल्लिटि । जघास । गमहनेत्युपधालोपः । तस्य चर्विधिं प्रति स्थानिवद्भावनिषेधाद्धस्य चर्त्वम् । शासिवसीति षत्वम् । जक्षतुः । जक्षुः । घसस्तासावभावात्थलि नित्यमिट् । जघसिथ । आद । आदतुः । इडत्त्यर्तीति नित्यमिट् । आदिथ । अत्ता । अत्स्यति ॥ **हुझल्भ्यो हेर्धिः ।६।४।१०१** ॥ होर्झलन्तेभ्यश्च हेर्धिः । स्यात् । अद्धि । अत्तात् । अदानि ॥ **अदः सर्वेषाम् ।७।३।१००** ॥ अदः परस्या-

पृक्तसार्वधातुकस्य अडागमः स्यात्सर्वमतेन । आदत् । आत्ताम् । आदन् । आदः । आत्तम् । आत्त । आदम् । आद्व । आद्म । अद्यात् । अद्याताम् । अद्युः । अद्यास्ताम् । अद्यासुः ॥ **लुङ्सनोर्घस्लृ ।२।४।३७** ॥ अदो घस्लृ स्यात् लुङि सनि च । लृदित्त्वादङ् । अघसत् ॥ **हन** हिंसागत्योः । प्रणिहन्ति ॥ **अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति ।६।४।३७** ॥ अनुनासिकेति लुप्तषष्ठीकं वनतीतरेषां विशेषणम् । अनुनासिकान्तानामेषां वनतेश्च लोपः स्याज्झलादौ क्ङिति परे । यमि रमि नमि गमि हनि मन्यतयोऽनुदात्तोपदेशाः । तनु षणु क्षणु क्षिणु ऋणु तृणु घृणु वनु मनु तनोत्यादयः । हतः । घ्नन्ति ॥ **वमोर्वा ।८।४।२३** ॥ उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णो वा स्याद्वमयोः परयोः । प्रहण्मि । प्रहन्मि । प्रहण्वः । प्रहन्वः । हो हन्तेरिति कुत्वम् । जघान । जघ्नतुः । जघ्नुः ॥ **अभ्यासाच्च ।७।३।५५** ॥ अभ्यासात्परस्य हन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात् । जघनिथ । जघन्थ । हन्ता । ऋद्धनोरितीट् । हनिष्यति । हन्तु । हतात् । घ्नन्तु ॥ **हन्तेर्जः ।६।४।३६** ॥ हौ परे । आभीयतया जस्यासिद्धत्वाद्धेर्न लुक् । जहि । हनानि । हनाव । हनाम । अहन् । अहताम् । अघ्नन् । अहनम् ॥ **आर्धधातुके ।२।४।३५** ॥ इत्यधिकृत्य ॥ **हनो वध लिङि ।२।४।४२** ॥ **लुङि च ।२।४।४३** ॥ वधादेशोऽदन्तः । आर्धधातुक इति विषयसप्तमी । तेनार्धधातुकोपदेशे अकारान्तत्वादतो लोपः । वध्यात् । वध्यास्ताम् । आर्धधातुके किम् । विध्यादौ हन्यात् । हन्तेरिति णत्वम् । प्रहण्यात् । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादतो हलादेरिति न वृद्धिः । अवधीत् ॥ ३ ॥ ॥ **अथ चत्वारः स्वरितेतः** ॥ **द्विष** अप्रीतौ । द्वेष्टि । द्विष्टे । द्वेष्टा । द्वेक्ष्यति । द्वेक्ष्यते । द्वेष्टु । द्विष्टात् । द्विड्ढि । द्वेषाणि । द्वेषै । द्वेषावहै । अद्वेट् ॥ **द्विषश्च ।३।४।११२** ॥ लङो झेर्जुस्वा स्यात् । अद्विषुः । अद्विषन् । अद्वेषम् । द्विषीत । द्विक्षीष्ट । अद्विक्षत् ॥ १ ॥ **दुह** प्रपूरणे । दोग्धि । दुग्धः । धोक्षि । दुग्धे । धुक्षे । धुग्ध्वे । दोग्धु । दुग्धि । दोहानि । धुक्ष्व । धुग्ध्वम् । दोहै । अधोक् । अदोहम् । अधुग्ध्वम् । अधुक्षत् । अधुक्षत । लुग्वा दुहेति लुक्पक्षे तथासुर्ध्ववहिषु लङ्वदपि ॥ २ ॥ **दिह** उपचये । प्रणिदेग्धि ॥ ३ ॥ **लिह** आस्वादने । लेढि । लीढः । लिहन्ति । लेक्षि । लीढे । लिक्षे । लीढ्वे । लेढु । लीढि । लेहानि । अलेट् । अलिक्षत् । अलिक्षत । अलीढ । अलिक्षावहि । अलिह्वहि ॥ ४ ॥ **चक्षिङ्** व्यक्तायां वाचि । अयं दर्शनेऽपि । इकारोऽनुदात्तो युजर्थः । विचक्षणः प्रथयन् । नुम् तु न । अन्तेदित इति व्याख्यानात् । ङकारस्तु अनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तमात्मनेपदमनित्यमिति ज्ञापनार्थः । तेन स्फायन्निर्मोकसन्धीत्यादि सिध्यति । चष्टे । चक्षाते ॥ आर्धधातुके इत्यधिकृत्य ॥ **चक्षिङः ख्याञ् ।२।४।५४** ॥ **वा लिटि ।२।४।५५** ॥ अत्र भाष्ये ख्शादिरयमादेशः । असिद्धकाण्डे शस्य यो वेति स्थितम् । ञित्त्वात्पदद्वयम् । चख्यौ । चख्ये । चक्शौ ।

चक्शे। चयो द्वितीया इति तु न। चर्त्वस्यासिद्धत्वात्। चचक्षे। ख्याता। क्शाता। ख्यास्यति। ख्यास्यते। क्शास्यति। क्शास्यते। अचष्ट। चक्षीत। ख्यायात्। ख्येयात्। क्शायात्। क्शेयात्॥ **अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ।३।१।५२॥** एभ्यश्च्लेरङ्। अख्यत्। अख्यत। अक्शासीत्। अक्शास्त॥ वर्जने ख्शाञ् नेष्टः ॥ समचक्षिष्टेत्यादि ॥ ५ ॥ ॥ **अथ पृच्यन्ता अनुदात्तेतः** ॥ **ईर** गतौ कम्पने च। ईर्ते। ईरांचक्रे। ईर्ताम्। ईर्ष्व। ईर्ध्वम्। ऐरिष्ट ॥ १ ॥ **ईड** स्तुतौ। ईट्टे॥ **ईशः से ।७।२।७७॥** **ईडजनोर्ध्वे च ।७।२।७८॥** ईशीड्जनां शेध्वेशब्दयोः सार्वधातुकयोरिट् स्यात्। योगविभागो वैचित्र्यार्थः। ईडिषे। ईडिध्वे। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्। ईडिष्व। ईडिध्वम्। विकृतिग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणात्। ऐड्ढ्वम्॥ २॥ **ईश** ऐश्वर्ये। ईष्टे ईशिषे। ईशिध्वे॥ ३॥ **आस** उपवेशने। आस्ते॥ दयायासश्च॥ आसांचक्रे। आस्स्व। आध्वम्। आसिष्ट॥ ४॥ **आङःशासु** इच्छायाम्। आशास्ते। आशासाते। आङ्पूर्वत्वं प्रायिकम्। तेन नमोवाकं प्रशास्महे इति सिद्धम्॥ ५॥ **वस** आच्छादने। वस्ते। वस्से। वध्वे। ववसे। वसिता॥ ६॥ **कसि** गतिशासनयोः। कंस्ते। कंसाते। कंसते। अयमनिदिदित्येके। कस्ते। तालव्यान्तोऽप्यनिदित्। कष्टे। कशाते। कक्षे। कड्ढ्वे॥ ७॥ **णिसि** चुम्बने। निंस्ते। दन्त्यान्तोऽयम्। आभरणकारस्तु तालव्यान्त इति बभ्राम॥ ८॥ **णिजि** शुद्धौ। निङ्क्ते। निङ्क्षे। निञ्जिता॥ ९॥ **शिजि** अव्यक्ते शब्दे। शिङ्क्ते॥ १०॥ **पिजि** वर्णे। संपर्चने इत्येके। उभयत्रेत्यन्ये। अवयवे इत्यपरे। अव्यक्ते शब्दे इतीतरे। पिङ्क्ते॥ ११॥ **पृजि** इत्येके। पृङ्क्ते॥ १२॥ **वृजी** वर्जने। दन्त्योष्ठ्यादिः। ईदित्। वृक्ते। वृजाते। वृक्षे। इदिदित्यन्ये। वृङ्क्ते॥ १३॥ **पृची** संपर्चने। पृक्ते॥ १४॥ **षूङ्** प्राणिगर्भविमोचने। सूते। सुषुवे। सोता। सविता। भूसुवोरिति गुणनिषेधः। सुवै। सविषीष्ट। सोषीष्ट। असविष्ट। असोष्ट॥ १५॥ **शीङ्** स्वप्ने॥ **शीङः सार्वधातुके गुणः ।७।४।२१॥** क्ङिति चेत्यस्यापवादः। शेते। शयाते॥ **शीङो रुट् ।७।१।६॥** शीङः परस्य झादेशस्यातो रुडागमः स्यात्। शेरते। शेषे। शेध्वे। शये। शेवहे। शिश्ये। शयिता। अशयिष्ट॥ १६॥ ॥ **अथ स्तौत्यन्ताः परस्मैपदिनः** ॥ ऊर्णस्तूभयपदी। **यु** मिश्रणेऽमिश्रणे च॥ **उतो वृद्धिर्लुकि हलि ।७।३।८९॥** लुग्विषये उकारस्य वृद्धिः स्यात्पिति हलादौ सार्वधातुके **न** त्वभ्यस्तस्य। यौति। युतः। युवन्ति। युयाव। यविता। युयात्। इह उतो वृद्धिर्न। भाष्ये पिच्च ङिन्न ङिच्च पिन्नेति व्याख्यानात्। विशेषविहितेन ङित्त्वेन पित्त्वस्य बाधात्। यूयात्। अयावीत्॥ १॥ **रु** शब्दे॥ ॥ **तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके ।७।३।९५॥** एभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेस्तिङ ईड्वा स्यात्। नाभ्यस्तस्येत्यतोऽनुवृत्तिसंभवे पुनः सार्वधातुकग्रहणमपिदर्थम्। रवीति। रौति। रुवीतः। रुतः।

हलादेः किम् । रुवन्ति । तिङः किम् । शाम्यति । सार्वधातुके किम् । आशिषि रूयात् । विध्यादौ तु रुयात् । रुवीयात् । अरावीत् । अरविष्यत् ॥ २ ॥ **तु** इति सौत्रो धातुर्गतिवृद्धिहिंसासु । अयं च लुग्विकरण इति स्मरन्ति । तवीति तौति । तुवीतः तुतः । तोता । तोष्यति ॥ ३ ॥ **णु** स्तुतौ । नौति । नविता ॥ ४ ॥ **टुक्षु** शब्दे । क्षौति । क्षविता ॥ ५ ॥ **क्ष्णु** तेजने । क्ष्णौति । क्ष्णविता ॥ ६ ॥ **ष्णु** प्रस्रवणे । स्नौति । सुष्णाव । स्नविता । स्नूयात् ॥ ७ ॥ **ऊर्णुञ्** आच्छादने ॥ **ऊर्णोतेर्विभाषा** ।७।३।९० ॥ वा वृद्धिः स्याद्धलादौ पिति सार्वधातुके । ऊर्णौति । ऊर्णोति । ऊर्णुतः । ऊर्णुवन्ति । ऊर्णुते । ऊर्णुवाते । ऊर्णुवते ॥ ऊर्णोतेराम् नेति वाच्यम् * ॥ **न न्द्राः संयोगादयः** ।६।१।३ ॥ अचः पराः संयोगादयो नदरा द्विर्न भवन्ति । नुशब्दस्य द्वित्वम् । णत्वस्यासिद्धत्वात् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति त्वनित्यम् । उभौ साभ्यासस्येति लिङ्गात् । ऊर्णुनाव । ऊर्णुनुवतुः । ऊर्णुनुवुः ॥ **विभाषोर्णोः** ।१।२।३॥ इडादिप्रत्ययो वा ङित्स्यात् । ऊर्णुनुविथ । ऊर्णुनविथ । ऊर्णुविता । ऊर्णविता । ऊर्णौतु । ऊर्णोतु । ऊर्णवानि । ऊर्णवै ॥ **गुणोऽपृक्ते** ।७।३।९१ ॥ ऊर्णोतेर्गुणः स्यादपृक्ते हलादौ पिति सार्वधातुके । वृद्ध्यपवादः । और्णोत् । और्णोः । ऊर्णुयात् । ऊर्णुयाः । इह वृद्धिर्न । ङिच्च पिन्नेति भाष्यात् । ऊर्णूयात् । ऊर्णविषीष्ट । ऊर्णुविषीष्ट । और्णुवीत् । और्णुविष्टाम् । **ऊर्णोतेर्विभषा** ।७।२।६ ॥ इडादौ सिचि परस्मैपदे परे वा वृद्धिः स्यात् । पक्षे गुणः । और्णावीत् । और्णाविष्टाम् । और्णाविषुः । और्णवीत् ॥ ८ ॥ **द्यु** अभिगमने । द्यौति । द्योता ॥ ९ ॥ **षु** प्रसवैश्वर्ययोः । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । सोता । असौषीत् । ॥ १० ॥ **कु** शब्दे । कोता ॥ ११ ॥ **ष्टुञ्** स्तुतौ । स्तौति । स्तवीति । स्तुतः । स्तुवीतः । स्तुते । स्तुवीते । स्तुसुधूञ्भ्य इतीट् । अस्तावीत् । प्राक्सितादिति षत्वम् । अभ्यष्टौत् । सिवादीनां वा । पर्यष्टौत् । पर्यस्तौत् ॥ १२ ॥ **ब्रूञ्** व्यक्तायां वाचि ॥ **ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः** ।३।४।८४ ॥ ब्रुवो लटः परस्मैपदानामादितः पञ्चानां णलादयः पञ्च वा स्युर्ब्रुवश्चाहादेशः । अकार उच्चारणार्थः । आह । आहतुः । आहुः ॥ **आहस्थः** ।८।२।३५ ॥ झलि परे । चर्त्वम् । आत्थ । आहथुः ॥ **ब्रुव ईट्** ।७।३।९३ ॥ ब्रुवः परस्य हलादेः पित ईट् स्यात् । आत्थेत्यत्र स्थानिवद्भावात्प्राप्तोऽयं झलीति थत्वविधानान्न भवति । ब्रवीति । ब्रूतः । ब्रुवन्ति । ब्रूते । आर्धधातुकाधिकारे ॥ **ब्रुवो वचिः** ।२।४।५३ ॥ उवाच । ऊचतुः । ऊचुः । उवचिथ । उवक्थ । ऊचे । वक्ता । ब्रवीतु । ब्रूतात् । ङिच्च पिन्नेत्यपित्त्वादीण्न । ब्रवाणि । ब्रवै । ब्रूयात् । उच्यात् । अस्यतिवक्तीत्यङ् ॥ **वच उम्** ।७।४।२० ॥ अङि परे । अवोचत् । अवोचत ॥ १३ ॥ * ॥ **अथ शास्यन्ताः परस्मैपदिनः** । इङ् त्वात्मनेपदी ॥ **इण्** गतौ । एति । इतः ॥ **इणो यण्** ।६।४।८१ ॥ अजादौ प्रत्यये परे । इयङोऽपवादः । यन्ति । इयाय ॥

दीर्घ इणः किति ।७।४।६९ ॥ इणोऽभ्यासस्य दीर्घः स्यात्किति लिटि । ईयतुः । ईयुः । इययिथ । इयेथ । एता । इतात् । इहि । अयानि । ऐत् । ऐताम् । **आयन्** । इयात् । ईयात् ॥ **एतेर्लिङि ।७।४।२४ ॥** उपसर्गात्परस्य इणोऽणो ह्रस्वः स्यादार्धधातुके किति लिङि । निरियात् । उभयत आश्रयणे नान्तादिवत् । अभीयात् । अणः किम् । समेयात् । समीयादिति प्रयोगस्तु भौवादिकस्य ॥ **इणो गा लुङि ।२।४।४५ ॥** गातिस्थेति सिचो लुक् । अगात् । अगाताम् । अगुः ॥ १ ॥ **इङ्** अध्ययने । नित्यमधिपूर्वः । अधीते । अधीयाते । अधीयते ॥ **गाङ् लिटि ।२।४।४९ ॥** इङो गाङ् स्याल्लिटि । लावस्थायां विवक्षिते वा । अधिजगे । अधिजगाते । अधिजगिरे । अध्येता । अध्येष्यते । अध्ययै । गुणायादेशयोः कृतयोरुपसर्गस्य यण् । पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति दर्शनेऽन्तरङ्गत्वाद्गुणात्पूर्वं सवर्णदीर्घः प्राप्तः । णेरध्ययने वृत्तमिति निर्देशान्न भवति । अध्यैत । परत्वादियङ् । तत आट् । वृद्धिः । अध्यैयाताम् । अध्यैयि । अध्यैवहि । अधीयीत । अधीयीयाताम् । अधीयीध्वम् । अधीयीय । अध्येषीष्ट ॥ **विभाषा लुङ्लृङोः ।२।४।५० ॥** इङो गाङ् वा स्यात् ॥ **गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित् ।१।२।१ ॥** गाङादेशात्कुटादिभ्यश्च परेऽञ्णितः प्रत्यया ङितः स्युः ॥ **घुमास्थागापाजहातिसां हलि ।६।४।६६ ॥** एषामात ईत्स्याद्धलादौ क्ङित्यार्धधातुके । अध्यगीष्ट । अध्यैष्ट । अध्यगीष्यत । अध्यैष्यत ॥ २ ॥ **इक्** स्मरणे । अयमप्यधिपूर्वः । अधीगर्थदयेशामिति लिङ्गात् । अन्यथाहीगर्थेत्येव ब्रूयात् । इण्वदिक इति वक्तव्यम् * ॥ अधियन्ति । अध्यगात् । केचित्तु आर्धधातुकाधिकारोक्तस्यैवातिदेशमाहुः । तन्मते यण्न । तथा च भट्टिः । ससीतयो राघवयोरधीयन्निति ॥ ३ ॥ **वी** गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु । प्रजनं गर्भग्रहणम् । असनं क्षेपणम् । वेति । वीतः । वियन्ति । वेषि । वेमि । वीहि । अवेत् । अवीताम् । अवियन् । अडागमे सत्यनेकाच्त्वाद्यणिति केचित् । अव्यन् ॥ ४ ॥ अत्र ईकारोऽपि धात्वन्तरं प्रश्लिष्यते । एति । ईतः । इयन्ति । ईयात् । ऐषीत् ॥ ५ ॥ **या** प्रापणे । प्रापणमिह गतिः । प्रणियाति । यातः । यान्ति ॥ **लङः शाकटायनस्यैव ।३।४।१११ ॥** आदन्तात्परस्य लङो झेर्जुस् वा स्यात् । अयुः । अयान् । यायात् । यायाताम् । यायास्ताम् ॥ ६ ॥ **वा** गतिगन्धनयोः । गन्धनं सूचनम् ॥ ७ ॥ **भा** दीप्तौ ॥ ८ ॥ **ष्णा** शौचे ॥ ९ ॥ **श्रा** पाके ॥ १० ॥ **द्रा** कुत्सायां गतौ ॥ ११ ॥ **प्सा** भक्षणे ॥ १२ ॥ **पा** रक्षणे । पायास्ताम् । अपासीत् ॥ १३ ॥ **रा** दाने ॥ १४ ॥ **ला** आदाने । द्वावपि दाने इति चन्द्रः ॥ १५ ॥ **दाप्** लवने । प्रणिदाति । प्रनिदाति । दायास्ताम् । अदासीत् ॥ १६ ॥ **ख्या** प्रकथने । अयं सार्वधातुकमात्रविषयः । सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे इति वार्तिकं तद्भाष्यं चेह लिङ्गम् । सस्थानो जिह्वामूलीयः स नेति ख्याञादेशस्य खशादित्वे प्रयोजनमित्यर्थः । संपूर्वस्य ख्यातेः

---

१ अत्र आङ्प्रश्लेषो बोध्यः ॥

प्रयोगो नेति न्यासकारः ॥ १७ ॥ **प्रा** पूरणे ॥ १८ ॥ **मा** माने । अकर्मकः । तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विष इति माघः । उपसर्गवशेनार्थान्तरे सकर्मकः । उदरं परिमाति मुष्टिना । नेर्गदेत्यत्र नास्य ग्रहणम् । प्रनिमाति । प्रणिमाति ॥ १९ ॥ **वच** परिभाषणे । वक्ति । वक्तः । अयमन्तिपरो न प्रयुज्यते । बहुवचनपर इत्यन्ये । झिपर इत्यपरे । वग्धि । वच्यात् । उच्यात् । अवोचत् ॥ २० ॥ **विद** ज्ञाने ॥ **विदो लटो वा ।३।४।८३ ॥** वेत्तेर्लटः परस्मैपदानां णलादयो वा स्युः । वेद । विदतुः । विदुः । वेत्थ । विदथुः । विद । वेद । विद्व । विद्म । पक्षे । वेत्ति । वित्तः । इत्यादि । विवेद । विविदतुः । उषविदेत्याम्पक्षे विदेत्यकारान्तनिपातनान्न लघूपधगुणः । विदांचकार । वेदिता ॥ **विदांकुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् ।३।१।४१ ॥** वेत्तेर्लोट्याम् गुणभावो लोटो लुक् लोडन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च वा निपात्यते । पुरुषवचने न विवक्षिते इतिशब्दात् ॥ **तनादिकृञ्भ्य उः ।३।१।७९ ॥** तनादेः कृञश्च उप्रत्ययः स्यात् । शपोऽपवादः । तनादित्वादेव सिद्धे कृञ्ग्रहणं गणकार्यस्यानित्यत्वे लिङ्गम् । तेन न विश्वसेदविश्वस्तमित्यादि सिद्धम् । विदांकरोतु ॥ **अत उत्सार्वधातुके ।६।४।११० ॥** उप्रत्ययान्तस्य कृञोऽकारस्य उत्स्यात्सार्वधातुके क्ङिति । उदिति तपरकरणसामर्थ्यान्न गुणः । विदांकुरुतात् । विदांकुरुताम् । उतश्चेति हेर्लुक् । आभीयत्वेन लुकोऽसिद्धत्वादुत्वम् । विदांकुरु । विदांकरवाणि । अवेत् । अवित्ताम् । सिजभ्यस्तेति झेर्जुस् । अविदुः ॥ **दश्च ।८।२।७५ ॥** धातोर्दस्य पदान्तस्य सिपि परे रुः स्याद्वा । अवेः । अवेत् ॥ २१ ॥ **अस** भुवि । अस्ति ॥ **श्नसोरल्लोपः ।६।४।१११ ॥** श्नस्यास्तेश्चाकारस्य लोपः स्यात्सार्वधातुके क्ङिति । स्तः । सन्ति । तासस्त्योरिति सलोपः । असि । स्थः । स्थ । अस्मि । स्वः । स्मः ॥ आर्धधातुके इत्यधिकृत्य ॥ **अस्तेर्भूः ।२।४।५२ ॥** बभूव । भविता । अस्तु । स्तात् । स्ताम् । सन्तु ॥ **घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ।६।४।११९ ॥** घोरस्तेश्च एत्वं स्याद्धौ परे अभ्यासलोपश्च । आभीयत्वेन एत्वस्यासिद्धत्वाद्धेर्धिः । श्नसोरित्यल्लोपः । एधि । तातङ्पक्षे एत्वं न, परेण तातङा बाधात् । सकृद्गताविति न्यायात् । स्तात् । स्तम् । स्त । असानि । असाव । असाम । अस्तिसिच इतीट् । आसीत् । श्नसोरित्यल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादाट् । आस्ताम् । आसन् । स्यात् । भूयात् । अभूत् । सिचोऽस्तेश्च विद्यमानत्वेन विशेषणादीण्न ॥ **उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः ।८।३।८७ ॥** उपसर्गेणः प्रादुसश्च परस्यास्तेः सस्य षः स्याद्यकारेऽचि च परे । निष्यात् । प्रादुःष्यात् । निषन्ति । प्रादुःषन्ति । यच्परः किम् । अभिस्तः ॥ २२ ॥ **मृजू** शुद्धौ ॥ **मृजेर्वृद्धिः ।७।२।११४ ॥** मृजेरिको वृद्धिः स्याद्धातुप्रत्यये परे ॥ क्ङित्यजादौ वेष्यते * ॥ व्रश्चेति षः । मार्ष्टि । मृष्टः । मृजन्ति । मार्जन्ति । ममार्ज । ममार्जतुः । ममृजतुः । ममार्जिथ । ममार्ष्ठ । मार्जिता । मार्ष्टा । मृड्ढि । अमार्ट्-अमार्ड् । अमार्जम् । अमार्जीत् । अमार्क्षीत् ॥ २३ ॥ **रुदिर्** अश्रुविमोचने ॥ **रुदादिभ्यः सार्वधातुके ।७।२।७६ ॥** रुद् स्वप्

श्वस् अन् जक्ष् एभ्यो वलादेः सार्वधातुकस्येट् स्यात् । रोदिति । रुदितः । हौ परत्वादिटि धित्वं न, रुदिहि ॥ **रुदश्च पञ्चभ्यः ।७।३।९८॥** हलादेः पितः सार्वधातुकस्यापृक्तस्य ईट् स्यात् ॥ **अड्गार्ग्यगालवयोः ।७।३।९९॥** अरोदीत् । अरोदत् । अरुदिताम् । अरुदन् । अरोदीः । अरोदः । प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षाभ्यामडीड्भ्यामन्तरङ्गत्वाद्यासुट् । रुद्यात् । अरुदत् । अरोदित् ॥ १ ॥ **ञिष्वप्** शये । स्वपिति । स्वपितः । सुष्वाप । सुषुपतुः । सुषुपुः । सुष्वपिथ । सुष्वप्थ । **सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः ।८।३।८८॥** एभ्यः सुप्यादेः सस्य षः स्यात् । पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते । किति लिटि परत्वात्संप्रसारणे षत्वे च कृते द्वित्वम् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने ॥ सुषुषुपतुः । सुषुषुपुः । अकिति तु द्वित्वेऽभ्यासस्य संप्रसारणम् । षत्वस्यासिद्धत्वात्ततः पूर्वं हलादिः शेषः । नित्यत्वाच्च ॥ ततः सुपिरूपाभावान्न षः । सुसुष्वाप । सुस्वप्ता । अस्वपीत् । अस्वपत् । स्वप्यात् । सुप्यात् । सुषुप्यात् । अस्वाप्सीत् ॥ २ ॥ **श्वस** प्राणने । श्वसिति । श्वसिता । अश्वसीत् । अश्वसत् । श्वस्याताम् । श्वस्यास्ताम् । ह्म्यन्तक्षणेति न वृद्धिः । अश्वसीत् ॥ ३ ॥ **अन** च । अनिति । आन अनिता । आनीत् ॥ आनत् ॥ **अनितेः ।८।४।१९॥** उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यानितेर्नस्य णः स्यात् । प्राणिति ॥ ४ ॥ **जक्ष** भक्षहसनयोः । जक्षिति । जक्षितः ॥ **अदभ्यस्तात् ।७।१।४॥** झस्य अत्स्यात् । अन्तापवादः । जक्षति । सिजभ्यस्तेति जुस् । अजक्षुः । अयमन्तःस्थादिरित्युज्ज्वलदत्तो बभ्राम ॥ ५ ॥ रुदादयः पञ्च गताः ॥ **जागृ** निद्राक्षये । जागर्ति । जागृतः । जाग्रति । उषविदेत्याम्वा । जागरांचकार । जजागार ॥ **जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु ।७।३।८५॥** जागर्तेर्गुणः स्याद्विचिण्णल्ङिद्भ्योऽन्यस्मिन् वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये च । जजागरतुः । अजागः । अजागृताम् । अभ्यस्तत्वाज्जुस् ॥ **जुसि च ७।३।८३॥** अजादौ जुसीगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । अजागरुः । अजादौ किम् । जागृयुः । आशिषि तु । जागर्यात् । जागर्यास्ताम् । जागर्यासुः । लुङि । अजागरीत् । जागृ इस् इत्यत्र यण् प्राप्तः, तं सार्वधातुकगुणो बाधते । तं सिचि वृद्धिः । तां जागर्तिगुणः । तत्र कृते हलन्तलक्षणा प्राप्ता नेटीति निषिद्धा । ततोऽतो हलादेरिति बाधित्वाऽतो ल्रान्तस्येति वृद्धिः प्राप्ता ह्म्यन्तेति निषिध्यते । यदाहुः ॥ गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिः प्रतिषेधो विकल्पनम् । पुनर्वृद्धिर्निषेधोऽतो यण्पूर्वाः प्राप्तयो नवेति ॥ १ ॥ **दरिद्रा** दुर्गतौ । दरिद्राति ॥ **इद्दरिद्रस्य ।६।४।११४॥** दरिद्रातेरिकारः स्याद्धलादौ क्ङिति सार्वधातुके । दरिद्रितः ॥ **श्नाभ्यस्तयोरातः ।६।४।११२॥** अनयोरातो लोपः स्यात् ङिति सार्वधातुके । दरिद्रति । अनेकाच्त्वादाम् । दरिद्रांचकार । आत औ णल इत्यत्र ओ इत्येव सिद्धे औकारविधानं दरिद्रातेरालोपे कृते श्रवणार्थम् । अत एव ज्ञापकादाम्नेत्येके । ददरिद्रौ । ददरिद्रतुरित्यादि । यत्तु णलि ददरिद्रेति तन्निर्मूलमेव ॥ दरिद्रातेरार्धधातुके विवक्षिते आलोपो वाच्यः ॥ लुङि वा सनि ण्वुलि च न * ॥ दरिद्रिता । अदरिद्रात् । अदरिद्रिताम् ।

अदरिद्रुः । दरिद्रियात् । दरिद्यात् । अदरिद्रीत् । इट्सकौ । अदरिद्रासीत् ॥ २ ॥ **चकासृ** दीप्तौ । चकास्ति । झस्य अत् । चकासति । चकासांचकार । धि चेति सलोपः । सिच एवेत्येके । चकाद्धि । चकाधीत्येव भाष्यम् ॥ **तिप्यनस्तेः** ।८।२।७३ ॥ पदान्तस्य सस्य दः स्यात्तिपि न त्वस्तेः । अचकात् । अचकाद् । अचकासुः ॥ **सिपि धातोरुर्वा** ।८।२।७४ ॥ पदान्तस्य धातोः सस्य रुः स्याद्वा । पक्षे दः । अचकाः । अचकात् ॥ ३ ॥ **शासु** अनुशिष्टौ । शास्ति ॥ **शास इदङ्हलोः** ।६।४।३४ ॥ शास उपधाया इत्स्यादङि हलादौ क्ङिति च । शासिवसीति षः । शिष्टः । शासति । शशासतुः । शास्तु । शिष्टात् । शिष्टाम् । शासतु ॥ **शा हौ** ।६।४।३५ ॥ शास्तेः शादेशः स्याद्धौ परे तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वाद्धेर्धिः । शाधि । अशात् । अशिष्टाम् । अशासुः । अशाः । अशात् । शिष्यात् । सर्तिशास्तीत्यङ् । अशिषत् । अशासिष्यत् ॥ ४ ॥ **दीधीङ्** दीप्तिदेवनयोः ॥ एतदादयः पञ्च धातवश्छान्दसाः ॥ दीधीते । एरनेकाच इति यण् । दीध्याते ॥ **यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः** ।७।४।५३ ॥ एतयोरन्त्यस्य लोपः स्याद्यकारे इवर्णे च परे । इति लोपं बाधित्वा नित्यत्वाट्टेरेत्वम् । दीध्ये । दीधीवेवीटामिति गुणनिषेधः । दीध्यांचक्रे । दीधिता । दीधिष्यते ॥ १ ॥ **वेवीङ्** वेतिना तुल्ये । वीगतीत्यनेन तुल्येऽर्थे वर्तत इत्यर्थः ॥ २ ॥ ॥ **अथ त्रयः परस्मैपदिनः** ॥ **षस सस्ति** स्वप्ने । सस्ति । सस्तः । ससन्ति । ससास । सेसतुः । सस्तु । सधि ॥ पूर्वत्रासिद्धमिति सलोपस्यासिद्धत्वादतो हेरिति लुक् न । असत् । असस्ताम् । असः । असत् । सस्यात् । असासीत् । अससीत् ॥ १ ॥ सन्ति । इदित्त्वान्नुमि कृते संस्तः इति स्थिते स्कोः इति सलोपे झरो झरि सवर्णे इति तकारस्य वा लोपः । सन्तः । संस्तन्ति । बहूनां समवाये द्वयोः संयोगसंज्ञा नेत्याश्रित्य स्कोरिति लोपाभावात् । संस्ति । संस्तः । संस्तन्ति इत्येके ॥ २ ॥ **वश** कान्तौ । कान्तिरिच्छा । वष्टि । उष्टः । उशन्ति । वक्षि । उष्टः । उवाश । ऊशतुः । वशिता । वष्टु । उष्टात् । उड्ढि । अवट् । औष्टाम् । औशन् । अवशम् । उश्यात्ताम् । उश्यास्ताम् । अवाशीत् । अवशीत् ॥ ३ ॥ चर्करीतं च ॥ यङ्लुगन्तमदादौ बोध्यम् * ॥ ह्नुङ् अपनयने । ह्नुते । जुह्नुवे । ह्नुवीत । ह्नोषीष्ट । अह्नोष्ट ॥ ४ ॥ ॥ **इत्यदादयः** ॥

हु दानादनयोः ॥ आदाने चेत्येके । प्रीणनेऽपीति भाष्यम् । दानं चेह प्रक्षेपः । स च वैधे आधारे हविषश्चेति स्वभावाल्लभ्यते ॥ **इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः** ॥ **जुहोत्यादिभ्यः श्लुः** ।२।४।७५ ॥ शपः श्लुः स्यात् ॥ **श्लौ** ।६।१।१० ॥ धातोर्द्वे स्तः । जुहोति । जुहुतः । अदभ्यस्तादित्यत् । हुश्नुवोरिति यण् । जुह्वति ॥ **भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च** ।३।१।३९ ॥ एभ्यो लिट्याम्वा स्यादामि श्लाविव कार्यं च जुहवांचकार । जुहाव । होता । होष्यति । जुहोतु । जुहुतात् । हेर्धिः । जुहुधि । आटि परत्वाद्गुणः । जुहवानि । परत्वाज्जुसि चेति गुणः । अजुहवुः । जुहुयात् । हूयात् । अहौषीत ॥ १ ॥

ञिभी भये। बिभेति॥ **भियोऽन्यतरस्याम् ।६।४।११५॥** इकारः स्याद्धलादौ क्ङिति सार्वधातुके। बिभितः। बिभीतः। बिभ्यति। बिभयांचकार। बिभाय। भेता ॥ २ ॥ **ह्री** लज्जायाम्॥ जिह्रेति। जिह्रीतः। जिह्रियति। जिह्रयांचकार। जिह्राय॥ ३ ॥ **पॄ** पालनपूरणयोः॥ **अर्तिपिपर्त्योश्च ।७।४।७७॥** अभ्यासस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात् श्लौ॥ **उदोष्ठ्यपूर्वस्य ।७।१।१०२॥** अङ्गावयवौष्ठ्यपूर्वो य ॠत्तदन्तस्याङ्गस्य उत्स्यात्। गुणवृद्धी परत्वादिमं बाधेते। पिपर्ति। उत्वम्। रपरत्वम्। हलि चेति दीर्घः। पिपूर्तः। पिपुरति। पपार। किति लिटि ॠच्छत्यॄतामिति गुणे प्राप्ते॥ **शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा ।७। ४।१२॥** एषां किति लिटि ह्रस्वो वा स्यात्। पक्षे गुणः। पप्रतुः। पप्रुः। पपरतुः। पपरुः। परीता। परिता। अपिपः। अपिपूर्ताम्। अपिपरुः। पिपूर्यात्। पूर्यात्। अपारीत्। अपारिष्टाम्। ह्रस्वान्तोऽयमिति केचित्। पिपर्ति। पिपृतः। पिप्रति। पिप्रियात्। आशिषि, प्रियात्। अपार्षीत्। पाणिनीयमते तु तं रोदसी पिपृतमित्यादौ छान्दसत्वं शरणम्॥ ४ ॥ **डुभृञ्** धारणपोषणयोः॥ **भृञामित् ।७।४।७६॥** भृञ् माङ् ओहाङ् एषां त्रयाणामभ्यासस्य इत्स्यात् श्लौ। बिभर्ति। बिभृतः। बिभ्रति। बिभृध्वे। श्लुवद्भावाद् द्वित्वेत्वे। बिभरामास। बभार। बभर्थ। बभृव। बिभृहि। बिभराणि। अबिभः। अबिभृताम्। अबिभरुः। बिभृयात्। भ्रियात्। भृषीष्ट। अभार्षीत्। अभृत ॥ ५ ॥ **माङ्** माने शब्दे च॥ **ई हल्यघोः ।६।४।११३॥** श्नाभ्यस्तयोरात ईत्स्यात्सार्वधातुके क्ङिति हलि न तु घुसंज्ञकस्य। मिमीते। श्नाभ्यस्तयोरित्यालोपः। मिमाते। मिमते। प्रण्यमास्त॥ ६ ॥ **ओहाङ्** गतौ। जिहीते। जिहाते। जिहते। जहे। हाता। हास्यते ॥ ७ ॥ **ओहाक्** त्यागे। परस्मैपदी। जहाति॥ **जहातेश्च ।६।४।११६॥** इत्स्याद्वा हलादौ क्ङिति सार्वधातुके। पक्षे ईत्वम्। जहितः। जहीतः। जहति। जहौ॥ **आ च हौ ।६।४।११७॥** जहातेर्हौ परे आ स्यात् चादिदीतौ। जहाहि। जहिहि। जहीहि। अजहात्। अजहुः अजहाः॥ **लोपो यि ।६।४।११८॥** जहातेरालोपः स्याद्यादौ सार्वधातुके। जह्यात्। एर्लिङि। हेयात्। अहासीत्॥ ८ ॥ **डुदाञ्** दाने। प्रणिददाति। दत्तः। ददति। दत्ते। ददौ। घ्वसोरित्येत्वाभ्यासलोपौ। देहि। अददात्। अदत्ताम्। अददुः। दद्यात्। देयात्। अदात्। अदाताम्। अदुः। अदित॥ ९ ॥ **डुधाञ्** धारणपोषणयोः। दानेऽप्येके। प्रणिदधाति॥ **दधस्तथोश्च ।८।२।३८॥** द्विरुक्तस्य झषन्तस्य धाञो बशो भष् स्यात्तथयोः स्ध्वोश्च परतः। वचनसामर्थ्यादालोपो न स्थानिवदिति वामनमाधवौ। वस्तुतस्तु पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवत्। धत्तः। दधति। धत्थः। धत्थ। दध्वः। धत्ते। धत्से। धद्ध्वे। धेहि। अधित॥ १० ॥ * ॥ **अथ त्रयः स्वरितेतः॥ णिजिर्** शौचपोषणयोः॥ **णिजां त्रयाणां गुणः श्लौ ।७।४।७५॥** णिज्विज्विषामभ्यासस्य गुणः स्यात् श्लौ। नेनेक्ति। नेनिक्तः। नेनिजति। निनेज। नेक्ता। नेक्ष्यति। नेनेक्तु।

नेनिग्ध ॥ **नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ।७।३।८७ ॥** लघूपधगुणो न स्यात् । नेनिजानि । अनेनेक् । अनेनिक्ताम् । अनेनिजुः । नेनिज्यात् । निज्यात् । अनिजत् । अनैक्षीत् । अनिक्त ॥ १ ॥ **विजिर्** पृथग्भावे । वेवेक्ति । वेविक्ते । विवेजिथ । अत्र विज इडिति ङित्त्वं न । ओविजी इत्यस्यैव तत्र ग्रहणात् । णिजिविजी रुधादावपि ॥ २ ॥ **विष्लृ** व्याप्तौ । वेवेष्टि । वेविष्टे । लृदित्त्वादङ् । अविषत् । तङि क्सः । अजादौ क्सस्याचीति अल्लोपः । अविक्षत । अविक्षाताम् । अविक्षन्त ॥ ३ ॥ **अथ आगणान्ताः परस्मैपदिनश्छान्दसाश्च ॥ घृ** क्षरणदीप्त्योः । जिघर्म्यग्निं हविषां घृतेन ॥ भृञामित् । बहुलं छन्दसीति इत्वम् ॥ १ ॥ **हृ** प्रसह्यकरणे । अयं स्रुवो अभिजिहर्ति होमान् ॥ २ ॥ **ऋ सृ** गतौ । बहुलं छन्दसीत्येव सिद्धे अर्तिपिपर्त्योश्चेतीत्वविधानादयं भाषायामपि । अभ्यासस्यासवर्णे इतीयङ् । इयर्ति । इयृतः । इय्रति । आर । आरतुः । इडत्त्यर्तीति नित्यमिट् । आरिथ । अर्ता । अरिष्यति । इयराणि । ऐयः । ऐयृताम् । ऐयरुः । इयृयात् । अर्यात् । आरत् । ससर्ति ॥ ४ ॥ **भस** भर्त्सनदीप्त्योः । बभस्ति । घसिभसोर्हलि चेत्युपधालोपः । झलो झलीति सलोपः । बब्धः । बप्सति ॥ ५ ॥ **किद** ज्ञाने । चिकेत्ति ॥ ६ ॥ **तुर** त्वरणे । तुतोर्ति । तुतूर्तः । तुतुरति ॥ ७ ॥ **धिष** शब्दे । दिधेष्टि । दिधिष्टः ॥ ८ ॥ **धन** धान्ये । दधन्ति । दधन्तः । दधनति ॥ ९ ॥ **जन** जनने । जजन्ति ॥ **जनसनखनां सञ्झलोः ।६।४।४२ ॥** एषामाकारोऽन्तादेशः स्याज्झलादौ सनि झलादौ क्ङिति च । जजातः । जज्ञति । जजंसि । जजान । जजन्यात् । जजायात् । जन्यात् । जायात् ॥ १० ॥ **गा** स्तुतौ । देवाञ्जिगाति सुम्नयुः । जिगीतः । जिगति ॥ ११ ॥

॥ इति जुहोत्यादयः ॥

दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु ॥ **ञूषन्ताः परस्मैपदिनः ॥ दिवादिभ्यः श्यन् ।३।१।६९ ॥** शपोऽपवादः । हलि चेति दीर्घः । दीव्यति । दिदेव । देविता । देविष्यति । दीव्यतु । अदीव्यत् । दीव्येत् । दीव्यात् । अदेवीत् । अदेविष्यत् ॥ १ ॥ **षिवु** तन्तुसन्ताने । परिषीव्यति । परिषिषेव । न्यषेवीत् । न्यसेवीत् ॥ २ ॥ **स्रिवु** गतिशोषणयोः ॥ ३ ॥ **ष्ठिवु** निरसने । केचिदिहेमं न पठन्ति ॥ ४ ॥ **ष्णुसु** अदने । आदान इत्येके । अदर्शन इत्यपरे । स्नुस्यति । सुष्णोस ॥ ५ ॥ **ष्णसु** निरसने । स्नस्यति । सस्नास ॥ ६ ॥ **क्नसु** ह्वरणदीप्त्योः । ह्वरणं कौटिल्यम् । चक्नास ॥ ७ ॥ **व्युष** दाहे । वुव्योष ॥ ८ ॥ **प्लुष** च ॥ ९ ॥ **नृती** गात्रविक्षेपे । नृत्यति । ननर्त ॥ **सेऽसिचिकृतचृतछृदतृदनृतः ।७।२।५७ ॥** एभ्यः परस्य सिज्भिन्नस्य सादेरार्धधातुकस्येड्वा स्यात् । नर्तिष्यति । नर्त्स्यति । नृत्येत् । नृत्यात् । अनर्तीत् ॥ १० ॥ **त्रसी** उद्वेगे । वा भ्राशेति श्यन्वा । त्रस्यति । त्रसति । त्रेसतुः । तत्रसतुः ॥ ११ ॥ **कुथ** पूतीभावे । पूतीभावो दौर्गन्ध्यम् ॥ १२ ॥ **पुथ** हिंसायाम् ॥ १३ ॥

गुध परिवेष्टने ॥ १४ ॥ **क्षिप** प्रेरणे । क्षिप्यति । क्षेप्ता ॥ १५ ॥ **पुष्प** विकसने । पुष्प्यति । पुपुष्प ॥ १६ ॥ **तिम ष्टिम ष्टीम** आर्द्रीभावे । तिम्यति । स्तिम्यति । स्तीम्यति ॥ १९ ॥ **व्रीड** चोदने लज्जायां च । व्रीड्यति ॥ २० ॥ **इष** गतौ । इष्यति ॥ २१ ॥ **षह षुह** चक्यर्थे । चक्यर्थस्तृप्तिः । सह्यति । सुह्यति ॥ २३ ॥ **जॄष् झॄष्** वयोहानौ । [1]जीर्यति । जजरतुः । जेरतुः । जरिता । जरीता । जीर्येत् । जीर्यात् । जॄस्तम्भ्वित्यङ्वा । ऋदृशोऽङि गुणः । अजरत् । अजारीत् । अजारिष्टाम् । झीर्यति । जझरतुः । अझारीत् ॥ २५ ॥ **षूङ्** प्राणिप्रसवे । सूयते । सुषुवे । स्वरतिसूतीति विकल्पं बाधित्वा श्र्युकः कितीति निषेधे प्राप्ते क्रादिनयमान्नित्यमिट् । सुषुविषे । सुषुविवहे । सोता । सविता ॥ २६ ॥ **दूङ्** परितापे । दूयते ॥ २७ ॥ **दीङ्** क्षये । दीयते ॥ **दीङो युडचि क्ङिति** ।६।४।६३ ॥ दीङः परस्याजादेः क्ङित अर्धधातुकस्य युट् स्यात् । वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ * ॥ दिदीये ॥ **मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च** ।६।१।५० ॥ एषामात्वं स्यात् ल्यपि चकारादशित्येज्निमित्ते । दाता दास्यते । अदास्त । अदास्थाः ॥ २८ ॥ **डीङ्** विहायसा गतौ । डीयते । डिड्ये ॥ २९ ॥ **धीङ्** आधारे । धीयते । दिध्ये । धेता ॥ ३० ॥ **मीङ्** हिंसायाम् । हिंसात्र प्राणवियोगः । मीयते ॥ ३१ ॥ **रीङ्** श्रवणे । रीयते ॥ ३२ ॥ **लीङ्** श्लेषणे ॥ **विभाषा लीयतेः** ।६।१।५१ ॥ लीयतेरिति यका निर्देशो न तु श्यना । लीलीङोरात्वं वा स्यादेज्विषये ल्यपि च । लेता । लाता । लेष्यते । लास्यते । एज्विषये किम् । लीयते । लिल्ये ॥ ३३ ॥ **व्रीङ्** वृणोत्यर्थे । व्रीयते । विव्रिये । स्वादय ओदितः । तत्फलं तु निष्ठानत्वम् ॥ ३४ ॥ **पीङ्** पाने । पीयते ॥ ३५ ॥ **माङ्** माने । मायते । ममे ॥ ३६ ॥ **ईङ्** गतौ । ईयते । अयांचक्रे ॥ ३७ ॥ **प्रीङ्** प्रीतौ । सकर्मकः । प्रीयते । पिप्रिये ॥ ३८ ॥ **अथ परस्मैपदिनश्चत्वारः ॥ शो** तनूकरणे ॥ **ओतः श्यनि** ।७।३।७१ ॥ लोपः स्यात् श्यनि । श्यति । श्यतः । श्यन्ति । शशौ । शशतुः । शाता । शास्यति । विभाषाघ्राधेडिति सिचो वा लुक् । लुगभावे यमरमेतीट्सकौ । अशात् । अशाताम् । अशुः । अशासीत् । अशासिष्टाम् ॥ १ ॥ **छो** छेदने । छ्यति ॥ २ ॥ **षो**ऽन्तकर्मणि । स्यति । ससौ । अभिष्यति । अभ्यष्यत् । अभिससौ ॥ ३ ॥ **दो** अवखण्डने । द्यति । ददौ । प्रणिदाता । देयात् । अदात् ॥ ४ ॥ **अथात्मनेपदिनः पञ्चदश ॥ जनी** प्रादुर्भावे ॥ **ज्ञाजनोर्जा** ।७।३।७९ ॥ अनयोर्जादेशः स्याच्छिति । जायते । जज्ञे । जज्ञाते । जज्ञिरे । जनिता । जनिष्यते । दीपजनेति वा चिण् ॥ **जनिवध्योश्च** ।७।३।३५ ॥ अनयोरुपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि ञ्णिति कृति च । अजनि । अजनिष्ट ॥ १ ॥ **दीपी** दीप्तौ । दीप्यते । दिदीपे । अदीपि । अदीपिष्ट ॥ २ ॥ **पूरी** आप्यायने । पूर्यते । अपूरि । अपूरिष्ट ॥ ३ ॥ **तूरी** गतित्वरणहिंसनयोः ।

---

[1] ऋत इद्धातोरितीत्वम् ।

तूयते । तुतूरे ॥ ४ ॥ **धूरी गूरी** हिंसागत्योः । धूर्यते । दुधूरे । गूर्यते । जुगूरे ॥ ६ ॥ **घूरी जूरी** हिंसावयोहान्योः ॥ ८ ॥ **शूरी** हिंसास्तम्भनयोः ॥ ९ ॥ **चूरी** दाहे ॥ १० ॥ **तप** ऐश्वर्ये वा । अयं धातुरैश्वर्ये वा तङ्श्यनौ लभते । अन्यदा तु शब्विकरणः परस्मैपदी-त्यर्थः । केचित्तु वाग्रहणं वृतुधातोराद्यवयवमिच्छन्ति । तप्यते । तप्ता । तप्स्यते । पतेति व्यत्यासेन पाठान्तरम् । द्युतद्यामा नियुतः पत्यमानः ॥ ११ ॥ **वृतु** वरणे । वृत्यते । पक्षा-न्तरे तु वावृत्यते । ततो वावृत्यमाना सा रामशालां न्यविक्षतेति भट्टिः ॥ १२ ॥ **क्लिश** उप-तापे । क्लिश्यते । क्लेशिता ॥ १३ ॥ **काशृ** दीप्तौ । काश्यते ॥ १४ ॥ **वाशृ** शब्दे । वाश्यते । ववाशे ॥ १५ ॥ ॥ **अथ पञ्च स्वरितेतः ॥ मृष** तितिक्षायाम् । मृष्यति । मृष्यते । ममर्ष । ममृषे ॥ १ ॥ **ईँशुचिर्** पूतीभावे । पूतीभावः क्लेदः । शुच्यति शुच्यते । शुशोच । शुशुचे । अशुचत् । अशोचीत् । अशोचिष्ट ॥ २ ॥ **णह** बन्धने । नह्यति । नह्यते । ननाह । ननद्ध । नेहिथ । नेहे । नद्धा । नत्स्यति । अनात्सीत् ॥ ३ ॥ **रञ्ज** रोगे । रज्यति । रज्यते ॥ ४ ॥ **शप** आक्रोशे । शप्यति । शप्यते ॥ ५ ॥ **अथै-कादशानुदात्तेत ॥ पद** गतौ । पद्यते । पेदे । पत्ता । पद्येत । पत्सीष्ट ॥ **चिण् ते पदः ।३।१।६०॥** पदश्च्लेश्चिण् स्यात्तशब्दे परे । प्रण्यपादि । अपत्साताम् । अपत्सत ॥ १ ॥ **खिद** दैन्ये । खिद्यते । चिखिदे । खेत्ता । अखित्त ॥ २ ॥ **विद** सत्तायाम् । विद्यते । वेत्ता ॥ ३ ॥ **बुध** अवगमने । बुध्यते । बुबुधे । बोद्धा । भोत्स्यते । भुत्सीष्ट । अबोधि । अबुद्ध । अभुत्साताम् ॥ ४ ॥ **युध** संप्रहारे । युध्यते । युयुधे । योद्धा । अयुद्ध । कथं युध्यतीति । युधमिच्छतीति क्यच् । अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यमिति वा ॥ ५ ॥ अनो **रुध** कामे । अनुरुध्यते ॥ ६ ॥ **अण** प्राणने । अण्यते । आणे । अणिता ॥ ७ ॥ **अने**ति दन्त्यान्तोऽयमित्येके ॥ ८ ॥ **मन** ज्ञाने । मन्यते । मेने । मन्ता ॥ ९ ॥ **युज** समाधौ । समाधिश्चित्तवृत्तिनिरोधः । अकर्मक । युज्यते । योक्ता ॥ १० ॥ **सृज** विसर्गे अकर्मकः । संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः । ससृजिषे । स्रष्टा । स्रक्ष्यते । लिङ्सिचाविति किल्वान्न गुणो नाप्यम् । सृक्षीष्ट । असृष्ट । असृक्षाताम् ॥ ११ ॥ **लिश** अल्पीभावे । लिश्यते । लेष्टा । लेक्ष्यते । लिक्षीष्ट । अलिक्षत् । अलिक्षाताम् ॥ १२ ॥ **अथागणान्ताः परस्मैपदिनः ॥ राधो**ऽकर्मकाद्वृद्धावेव । एवकारो भिन्नक्रमः । राधोऽकर्मकादेव श्यन् । उदाहरणमाह वृद्धाविति । यन्मह्यमपराध्यति । द्रुह्यतीत्यर्थः । विराध्यन्तं क्षमेत कः । द्रुह्यन्तमित्यर्थः । राध्यत्योदनः । सिध्यतीत्यर्थः । कृष्णाय राध्यति । दैवं पर्यालोचयतीत्यर्थः । दैवस्य धात्वर्थेऽन्तर्भावाज्जीवत्यादिवदकर्मकत्वम् । रराध । ररा : । रराधिथ । राधो हिंसायामित्येत्वाभ्यासलोपाविह न । हिंसार्थस्य सकर्मकतया दैवादिकत्वायोगात् । राद्धा । रात्स्यति । अयं स्वादिश्चुरादिश्च ॥ १ ॥ **व्यध** ताडने । ग्रहिज्येति संप्रसारणम् । विध्यति । विव्याध । विविधतुः । विव्यद्ध । विव्यधिथ । व्यद्धा । व्यत्स्यति । विध्येत् ।

विध्यात् । अव्यात्सीत् ॥ २ ॥ **पुष** पुष्टौ । पुष्यति । पुपोष । पुपोषिथ । पोष्टा । पोक्ष्यति । पुषादीत्यङ् । अपुषत् ॥ ३ ॥ **शुष** शोषणे । अशुषत् ॥ ४ ॥ **तुष** प्रीतौ ॥ ५ ॥ **दुष** वैकृत्ये ॥ ६ ॥ **श्लिष** आलिङ्गने । श्लिष्यति । शिश्लेष । श्लेष्टा । श्लेक्ष्यति ॥ **श्लिषः ।३।१।४६ ॥** अस्मात्परस्यानिटश्च्लेः क्सः स्यात् । पुषाद्यङोऽपवादो न तु चिणः । पुरस्तादपवादन्यायात् ॥ **आलिङ्गने ।३।१।४६ ॥** श्लिषश्च्लेरालिङ्गन एव क्सो नान्यत्र । योगविभागसामर्थ्याच्छल इगुपधादित्यस्याप्ययं नियमः । अश्लिक्षत्कन्यां देवदत्तः । आलिङ्गन एवेति किम् । समश्लिषज्जतु काष्ठम् । अङ् । प्रत्यासत्ताविह श्लिषिः । कर्मणि अनालिङ्गने सिजेव न तु क्सः । एकवचने चिण् । अश्लेषि । अश्लिक्षाताम् । अश्लिक्षत । अश्लिष्ठाः । अश्लिड्ढ्वम् ॥ ७ ॥ **शक** विभाषितोऽमर्षणे । विभाषित इत्युभयपदीत्यर्थः । शक्यति । शक्यते हरिं द्रष्टुं भक्तः । शशाक । शेकिथ । शशक्थ । शेके । शक्ता । शक्ष्यति । शक्ष्यते । अशकत् । अशक्त । सेट्कोऽयमित्येके । तन्मतेनानिट्कारिकासु ल्दित्पठितः । शकिता । शकिष्यति ॥ ८ ॥ **ष्विदा** गात्रप्रक्षरणे । घर्मस्रुतावित्यर्थः । अयं ञीदिति न्यासकारादयः । नेति हरदत्तादयः । स्विद्यति । सिष्वेद । सिष्वेदिथ । स्वेत्ता । अस्विदत् ॥ ९ ॥ **क्रुध** क्रोधे । क्रोद्धा । क्रोत्स्यति ॥ १० ॥ **क्षुध** बुभुक्षायाम् । क्षोद्धा । कथं क्षुधित तति । संपदादिक्विबन्तात्तारकादित्वादितजिति माधवः । वस्तुतस्तु वसतिक्षुधोरितीट् वक्ष्यते ॥ ११ ॥ **शुध** शौचे । शुध्यति । शुशोध । शोद्धा ॥ १२ ॥ **षिधु** संराद्धौ । ऊदित्पाठः प्रामादिकः । सिध्यति । सेद्धा । सेत्स्यति । असिधत् ॥ १३ ॥ **रध** हिंसासंराद्ध्योः । संराद्धिर्निष्पत्तिः । रध्यति । रधिजभोरचीति नुम् । ररन्धतुः ॥ **रधादिभ्यश्च ।७।२।४५ ॥** रध् नश् तृप् दृप् द्रुह् मुह् ष्णुह् ष्णिह् एभ्यो वलाद्यार्धधातुकस्य वेट् स्यात् । ररन्धिथ । ररद्ध । ररन्धिव । रेध्व ॥ **नेट्यलिटि रधेः ।७।१।६२ ॥** लिड्वर्जे इटि रधेर्नुम्न स्यात् । रधिता । रद्धा । रधिष्यति । रत्स्यति । आङि नुम् । अनिदितामिति नलोपः । अरधत् ॥ १४ ॥ **णश** अदर्शने । नश्यति । ननाश । नेशतुः । नेशिथ ॥ **मस्जिनशोर्झलि ।७।१।६० ॥** नुम् स्यात् । ननंष्ठ । नेशिव । नेश्व । नेशिम । नेश्म । नशिता । नंष्टा । नशिष्यति । नङ्क्ष्यति । नश्येत् । नश्यात् । अनशत् । प्रणश्यति ॥ **नशेः षान्तस्य ।८।४।३६ ॥** णत्वं न स्यात् । प्रनंष्टा । अन्तग्रहणं भूतपूर्वप्रतिपत्त्यर्थम् । प्रनङ्क्ष्यति । नशिष्यति ॥ १५ ॥ **तृप** प्रीणने । प्रीणनं तृप्तिस्तर्पणा च । नाग्निस्तृप्यति काष्ठानाम् । पितनताप्सींदिति भट्टिः । इत्युभयत्र दर्शनात् । ततर्पिथ । तत्रप्थ । ततर्प्थ । तर्पिता । तर्प्ता । त्रप्ता ॥ स्पृशमृशकृषेति सिज्वा । अताप्सीत् । अत्राप्सीत् । अतर्पीत् । अतृपत् ॥ १६ ॥ **दृप** हर्षमोहनयोः । मोहनं गर्वः । दृप्यतीत्यादि । रधादित्वादिमौ वेट्कावमर्थमनुदात्तता ॥ १७ ॥ **द्रुह** जिघांसायाम् । वा द्रुहमुहेति वा घः । पक्षे ढः । दुद्रोग्ध । दुद्रोढ । दुद्रोहिथ । द्रोहिता । द्रोग्धा । द्रोढा । द्रोहिष्यति ।

१ श्लिष आलिङ्गने इति सूत्रं विभज्य द्विधा पठितम् ।

ग्रोक्ष्यति । ढत्वघत्वयोस्तुल्यं रूपम् । अद्रुहत् ॥ १८ ॥ **मुह** वैचित्ये । वैचित्यमविवेकः । मुह्यति । मुमोहिथ । मुमोग्ध । मुमोढ । मोग्धा । मोढा । मोहिता । मोहिष्यति । मोक्ष्यति । अमुहत् ॥ १९ ॥ **ष्णुह** उद्गिरणे । स्नुह्यति । सुष्णोह । सुष्णोहिथ । सुष्णोग्ध । सुष्णोढ । सुष्णुहिव । सुष्णुह्व । स्नोहिता । स्नोग्धा । स्नोढा । स्नोहिष्यति । स्नोक्ष्यति । अस्नुहत् ॥ २० ॥ **ष्णिह** प्रीतौ । स्निह्यति । सिष्णेह ॥ वृत् ॥ **रधादयः समाप्ताः ॥** पुषादयस्तु आगणान्तादिति सिद्धान्तः ॥ २१ ॥ **शमु** उपशमे ॥ **शमामष्टानां दीर्घः श्यनि ।७।३।७४ ॥** शमादीनामित्यर्थः । प्रणिशाम्यति । शेमतुः । शेमिथ । शमिता । अशमत् ॥ १ ॥ **तमु** काङ्क्षायाम् । ताम्यति । तमिता । अतमत् ॥ २ ॥ **दमु** उपशमे । उपशमे इति ण्यन्तस्य । तेन सकर्मकोऽयम् । न तु शमिवदकर्मकः । अदमत् ॥ ३ ॥ **श्रमु** तपसि खेदे च । श्राम्यति । अश्रमत् ॥ ४ ॥ **भ्रमु** अनवस्थाने । वा भ्राशेति श्यन्वा । तत्र कृते शमामष्टानामिति दीर्घः । भ्राम्यति । लुङ्यङ् । अभ्रमत् । शेषं भ्वादिवत् ॥ ५ ॥ **क्षमू** सहने । क्षाम्यति । चक्षमिथ । चक्षन्थ । चक्षमिव । चक्षण्व । चक्षमिम । चक्षण्म । क्षमिता । क्षन्ता । अयमषित् । भ्वादिस्तु षित् । अषितः क्षाम्यतेः क्षान्तिः क्षमूषः क्षमतेः क्षमा ॥ ६ ॥ **क्लमु** ग्लानौ । क्लाम्यति । क्लामति । शपीव श्यन्यपि ष्ठिवुक्लम्वित्येव दीर्घे सिद्धे शमादिपाठो घिनुणर्थः । अङ् । अक्लमत् ॥ ७ ॥ **मदी** हर्षे । माद्यति । अमदत् । **शमादयोऽष्टौ गताः** ॥ ८ ॥ **असु** क्षेपणे । अस्यति । आस । असिता ॥ **अस्यतेस्थुक् ।७।४।१७ ॥** अङि परे । आस्थत् । अस्य पुषादित्वादङि सिद्धे अस्यतिवक्तीति वचनं तङर्थम् । तङ् तूपसर्गादस्यत्यूह्योरिति वक्ष्यते । पर्यास्थत ॥ १ ॥ **यसु** प्रयत्ने ॥ **यसोऽनुपसर्गात् ।३।१।७१ ॥ संयसश्च ।३।१।७२ ॥** श्यन्वा स्यात् । यस्यति । यसति । संयस्यति । संयसति । अनुपसर्गात्किम् । प्रयस्यति ॥ २ ॥ **जसु** मोक्षणे । जस्यति ॥ ३ ॥ **तसु** उपक्षये । **दसु** च । तस्यति । अतसत् । दस्यति । अदसत् ॥ ५ ॥ **वसु** स्तम्भे । वस्यति । ववास । ववसतुः । न शसददेति निषेधः । वशादिरयमिति मते तु । बेसतुः । बेसुः ॥ ६ ॥ **व्युष** विभागे । अयं दाहे पठितः । अर्थभेदेन त्वङर्थं पुनः पठ्यते । अव्युषत् । ओष्ठ्यादिर्दन्त्यान्तोऽयं प्युस इत्यन्ये । अपकारो युस इत्यपरे ॥ ७ ॥ **प्लुष** दाहे । अप्लुषत् । पूर्वत्र पाठः सिजर्थ इत्याहुः । तद् भ्वादिपाठेन गतार्थमिति सुवचम् ॥ ८ ॥ **बिस** प्रेरणे । बिस्यति । अबिसत् ॥ ९ ॥ **कुस** संश्लेषणे । अकुसत् ॥ १० ॥ **बुस** उत्सर्गे ॥ ११ ॥ **मुस** खण्डने ॥ १२ ॥ **मसी** परिणामे । परिणामो विकारः । समी इत्येके ॥ १३ ॥ **लुठ** विलोडने ॥ १४ ॥ **उच** समवाये । उच्यति । उवोच । ऊचतुः । मा भवानुचत् ॥ १५ ॥ **भृशु भ्रंशु** अधःपतने । बभर्श । अभृशत् । अनिदितामिति नलोपः । भ्रश्यति । अभ्रशत् ॥ १७ ॥ **वृश** वरणे । वृश्यति । अवृशत् ॥ १८ ॥ **कृश** तनूकरणे कृश्यति ॥ १९ ॥ **ञितृषा** पिपासायाम् ॥ २० ॥ **हृष** तुष्टौ । श्यन्नङौ भौवादिकाद्धि-

शेषः ॥ २१ ॥ **रुष रिष** हिंसायाम् । तीषसहेति वेट् । रोषिता । रोष्टा । रेषिता । रेष्टा ॥ २३ ॥ **डिप** क्षेपे ॥ २४ ॥ **कुप** क्रोधे ॥ २५ ॥ **गुप** व्याकुलत्वे ॥ २६ ॥ **युप रुप लुप** विमोहने । युप्यति । रुप्यति । लुप्यति । लोपिता । लुप्यतिः सेट्कः । अनिट्कारिकासु लिपिसाहचर्यात्तौदादिकस्यैव ग्रहणात् ॥ २९ ॥ **लुभ** गार्ध्ये । गार्ध्यमाकाङ्क्षा । तीषसहेति वेट् । लोभिता । लोब्धा । लोभिष्यति । लुभ्येत् । लुभ्यात् । अलुभत् । भ्वादेरवृत्कृतत्वाल्लोभतीत्यपीत्याहुः ॥ ३० ॥ **क्षुभ** संचलने । क्षुभ्यति ॥ ३१ ॥ **णभ तुभ** हिंसायाम् । क्षुभिनभितुभयो द्युतादौ क्र्यादौ च पठ्यन्ते । तेषां द्युतादित्वादङ् सिद्धः । क्र्यादित्वात्पक्षे सिज्भवत्येव । इह पाठस्तु श्यन्नर्थः ॥ ३३ ॥ **क्लिदू** आर्द्रीभावे । क्लिद्यति । चिक्लेदिथ । चिक्लेत्थ । चिक्लिदिव । चिक्लिद्व । चिक्लिदिम । चिक्लिद्म । क्लेदिता । क्लेत्ता ॥ ३४ ॥ **ञिमिदा** स्नेहने । मिदेर्गुणः । मेद्यति । अमिदत् । द्युतादिपाठादेवामिदत् अमेदिष्टेति सिद्धे इह पाठोऽमेदीदिति मा भूदिति । द्युतादिभ्यो बहिरेवात्मनेपदिषु पाठस्तूचितः । ३५ ॥ **ञिक्ष्विदा** स्नेहनमोचनयोः ॥ ३६ ॥ **ऋधु** वृद्धौ । आनर्ध । आर्धत् ॥ ३७ ॥ **गृधु** अभिकाङ्क्षायाम् । अगृधत् ॥ ३८ ॥ वृत् ॥ पुषादयो दिवादयश्च वृत्ताः । केचित्तु पुषादिसमाप्त्यर्थमेव वृत्करणम् । दिवादिस्तु भ्वादिवदाकृतिगणः । तेन क्षीयते मृग्यतीत्यादिसिद्धिरित्याहुः ॥

॥ इति दिवादयः ॥

षुञ् अभिषवे । अभिषवः स्नपनं पीडनं स्नानं सुरासंधानं च । तत्र स्नानेऽकर्मकः ॥ **स्वादिभ्यः श्नुः ।३।१।७३ ॥** सुनोति । सुनुतः । हुश्नुवोरिति । यण् । सुन्वन्ति । सुन्वः सुनुवः । सुन्वहे । सुनुवहे । सुषाव । सुषुवे । सोता । सुनु । सुनवानि । सुनवै । सुनुयात् । सूयात् स्तुसुधूञ्भ्य इतीट् । असावीत् । असोष्ट । अभिषुणोति । अभ्यषुणोत् । अभिसुषाव ॥ **सुनोतेः स्यसनोः ।८।३।११७ ॥** स्ये सनि च परे सुञः षो न स्यात् । विसोष्यति ॥ १ ॥ **षिञ्** बन्धने । सिनोति । विसिनोति । सिषाय । सिष्ये । सेता ॥ २ ॥ **शिञ्** निशाने । तालव्यादिः । शेता ॥ ३ ॥ **डुमिञ्** प्रक्षेपणे । मीनातिमिनोतीत्यात्वम् । ममौ । ममिथ । ममाथ । मिम्ये । माता । मीयात् । मासीष्ट । अमासीत् । अमासिष्टाम् । अमास्त ॥ ४ ॥ **चिञ्** चयने । प्रणिचिनोति ॥ **विभाषा चेः ।७।३।५८ ॥** अभ्यासात्परस्य चिञः कुत्वं वा स्यात्सनि लिटि च । प्रणिचिकाय । चिचाय । चिक्ये । चिच्ये । अचैषीत् । अचेष्ट ॥ ५ ॥ **स्तृञ्** आच्छादने । स्तृणोति । स्तृणुते । गुणोर्तीति गुणः । स्तर्यात् ॥ **ऋतश्च संयोगादेः ।७।२।४३ ॥** ऋदन्तात्संयोगादेः परयोर्लिङ्सिचोरिड्वा स्यात्तङि । स्तरिषीष्ट । स्तृषीष्ट । अस्तरिष्ट । अस्तृत ॥ ६ ॥ **कृञ्** हिंसायाम् । कृणोति कृणुते । चकार । चकर्थ । चक्रे । क्रियात् । कृषीष्ट । अकार्षीत् । अकृत ॥ ७ ॥ **वृञ्** वरणे ॥ **बभूथाततन्थजगृभ्मववर्थेति निगमे ।७।२।६४ ॥** एषां वेदे इडभावो

निपात्यते । तेन भाषायां थलीट् । ववरिथ । ववृव । ववृवहे । वरिता । वरीता ॥ **लिङ्-सिचोरात्मनेपदेषु ।७।२।४२ ॥** वृङ्वृञ्भ्यामृदन्ताच्च परयोर्लिङ्सिचोरिड्वा स्यात्तङि ॥ **न लिङि ।७।२।३९ ॥** वृतो लिङ इटो दीर्घो न स्यात् । वरिषीष्ट । वृषीष्ट । अवारीत् ॥ अवरिष्ट । अवरीष्ट । अवृत ॥ ८ ॥ **धुञ्** कम्पने । धुनोति । धुनुते । अधौषीत् । अधोष्यत ॥९॥ दीर्घान्तोऽप्ययम् । धूनोति । धूनुते । स्वरतिसूतीति वेट् । दुधविथ । दुधोथ । किति लिटि तु श्र्युक इति निषेधं बाधित्वा क्रादिनियमान्नित्यमिट् । दुधुविव । स्तुसुधूञ्भ्य इति नित्यमिट् । अधावीत् । अधविष्ट । अधोष्ट ॥ १० ॥ ॥ **अथ परस्मैपदिनः ॥ टुदु** उपतापे । दुनोति ॥ १ ॥ **हि** गतौ वृद्धौ च ॥ **हिनुमीना ।८।४।१५ ॥** उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य एतयोर्नस्य णः स्यात् । प्रहिणोति ॥ **हेरचङि ।७।३।५६ ॥** अभ्यासात्परस्य हिनोतेर्हस्य कुत्वं स्यान्नतु चङि । जिघाय ॥ २ ॥ **पृ** प्रीतौ । पृणोति । पर्ता ॥ ३ ॥ **स्पृ** प्रीतिपालनयोः । प्रीतिचलनयोरित्यन्ये । चलनं जीवनमिति स्वामी । स्पृणोति । पस्पार ॥ ४ ॥ **स्मृ** इत्येके । स्मृणोति । पृणोत्यादयस्त्रयश्छान्दसा इत्याहुः ॥ ५ ॥ **आपॢ** व्याप्तौ । आप्नोति । आप्नुतः । आप्नुवन्ति । आप्नुवः । आप । आप्ता । आप्नुहि । लृदित्त्वादङ् । आपत् ॥ ६ ॥ **शकॢ** शक्तौ ॥ अशकत् ॥ ७ ॥ **राध साध** संसिद्धौ । राध्नोति ॥ **राधो हिंसायाम् ।६।४।१२३ ॥** एत्वाभ्यासलोपौ स्तः किति लिटि सेटि थलि च । अपरेधतुः रेधुः । रेधिथ । राद्धा । राध्नोति । साद्धा । असात्सीत् । असाद्धाम् ॥ ९ ॥ ॥ **अथ द्वावनुदात्तेतौ ॥ अशू** व्याप्तौ संघाते च । अश्नुते ॥ **अश्नोतेश्च ।७।४।७२ ॥** दीर्घादभ्यासावर्णात्परस्य नुट् स्यात् । आनशे । अशिता । अष्टा । अशिष्यते । अक्ष्यते । अश्नुवीत । अक्षीष्ट । अशिषीष्ट । आशिष्ट । आष्ट । आक्षाताम् ॥ १ ॥ **ष्टिघ** आस्कन्दने । स्तिघ्नुते । तिष्टिघे । स्तेघिता ॥ २ ॥ ॥ **अथ आगणान्तात्परस्मैपदिनः ॥ तिक तिग** गतौ च । चादास्कन्दने । तिक्नोति । तिग्नोति ॥ २ ॥ **षघ** हिंसायाम् । सघ्नोति ॥ ३ ॥ **ञिधृषा** प्रागल्भ्ये । धृष्णोति । दधर्ष । धर्षिता ॥ ४ ॥ **दम्भु** दम्भने । दम्भनं दम्भः । दभ्नोति । ददम्भ । श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनां लिटः कित्त्वं वेति व्याकरणान्तरमिहाप्याश्रीयत इत्युक्तम् । अनिदितामिति नलोपः । तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादेत्वाभ्यासलोपयोरप्राप्तौ ॥ दम्भेश्च * ॥ एत्वाभ्यासलोपौ वक्तव्यौ । देभतुः । ददम्भतुः । इदं कत्त्वं पिदपिद्विषयकमिति सुधाकरादयः । तन्मते तिप्सिप्मिप्सु । देभ । देभिथ । देभेति रूपान्तरं बोध्यम् । अपिद्विषयकमिति न्यासकारादिमते तु । ददम्भ । ददम्भिथ । ददम्भेत्येव । दभ्यात् ॥ ५ ॥ **ऋधु** वृद्धौ ॥ ६ ॥ **तृप** प्रीणन इत्येके ॥ क्षुभ्नादित्वाण्णत्वं न । तृप्नोति ॥ **छन्दसि ॥** आगणान्तादधिकारोऽयम् । **अह** व्याप्तौ । अह्नोति ॥ **दघ** घातने पालने च । दघ्नोति ॥ २ । **चमु** भक्षणे । चम्नोति ॥ ३ ॥ **रि क्षि चिरि जिरि दाश दृ** हिंसायाम् । रिणोति क्षिणोति । अयं

भाषायामपीत्येके । न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति । ऋक्षीत्येक एवाजादिरित्यन्ये । ऋक्षिणोति । चिरिणोति । जिरिणोति । दाश्नोति । दृणोति ॥ ९ ॥ वृत् ॥ **इति स्वादयः ॥**

तुद व्यथने ॥ **इतः षट् स्वरितेतः ॥ तुदादिभ्यः शः ।३।१।७७ ॥** तुदति । तुदते । तुतोद । तुतोदिथ । तुतुदे । तोत्ता । अतौत्सीत् । अतुत्त ॥ १ ॥ **णुद** प्रेरणे । नुदति । नुदते । नुनोद । नुनुदे । नोत्ता ॥ २ ॥ **दिश** अतिसर्जने । अतिसर्जनं दानम् । देष्टा । दिक्षीष्ट । अदिक्षत् । अदिक्षत ॥ ३ ॥ **भ्रस्ज** पाके । ग्रहिज्येति संप्रसारणम् । सस्य श्चुत्वेन शः । शस्य जश्त्वेन जः । भृज्जति । भृज्जते ॥ **भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम् ।६।४।४७ ॥** भ्रस्जे रेफस्योपधायाश्च स्थाने रमागमो वा स्यादार्धधातुके । मित्त्वादन्त्यादचः परः । स्थानषष्ठीनिर्देशाद्रोपधयोर्निवृत्तिः । बभर्ज । बभर्जतुः । बभर्जिथ । बभर्ष्ठ । बभर्जे । रमभावे । बभ्रज्ज । बभ्रज्जतुः । बभ्रज्जिथ । स्कोरिति सलोपः । व्रश्चेति षः । बभ्रष्ठ । बभ्रज्जे । भ्रष्टा । भर्ष्टा । भ्रक्ष्यति । भर्क्ष्यति ॥ किति रमागमं बाधित्वा संप्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ भृज्ज्यात् । भृज्ज्यास्ताम् । भर्क्षीष्ट । भ्रक्षीष्ट । अभार्क्षीत् । अभ्राक्षीत् । अभर्ष्ट । अभ्रष्ट ॥ ४ ॥ **क्षिप** प्रेरणे । क्षिपति । क्षिपते । क्षेप्ता । अक्षैप्सीत् । अक्षिप्त ॥ ५ ॥ **कृष** विलेखने । कृषति । कृषते । क्रष्टा । कृष्यात् । कृक्षीष्ट । स्पृशमृशकृषेति सिज्वा । पक्षे क्सः । सिचि अम्वा । अक्राक्षीत् । अकार्क्षीत् । अकृक्षत् । तङि लिङ्सिचाविति कित्त्वादम्न । अकृष्ट । अकृक्षाताम् । अकृक्षत । अकृक्षत । अकृक्षाताम् । अकृक्षन्त ॥ ६ ॥ **ऋषी** गतौ । परस्मैपदी । ऋषति । आनर्ष ॥ ७ ॥ **जुषी** प्रीतिसेवनयोः ॥ ॥ **आत्मनेपदिनश्चत्वारः ।** जुषते ॥ १ ॥ **ओविजी** भयचलनयोः । प्रायेणायमुत्पूर्वः । उद्विजते ॥ **विज इट् ।१।२।२ ॥** विजेः पर इडादिः प्रत्ययो ङिद्वत् । उद्विजिता । उद्विजिष्यते ॥ २ ॥ **ओलजी ओलस्जी** व्रीडायाम् । लजते । लेजे । लज्जते । ललज्जे ॥ ४ ॥ **अथ परस्मैपदिनः ॥ ओव्रश्चू** छेदने । ग्रहिज्या । वृश्चति । वव्रश्च । वव्रश्चतुः । वव्रश्चिथ । वव्रष्ठ । लिट्यभ्यासस्येति संप्रसारणम् । रेफस्य ऋकारः । उरत् । तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावान्न संप्रसारण इति वस्योत्वं न । व्रश्चिता । व्रष्टा । व्रश्चिष्यति । व्रक्ष्यति । वृश्च्यात् । अव्रश्चीत् । अव्राक्षीत् ॥ १ ॥ **व्यच** व्याजीकरणे । विचति । विव्याच । विविचतुः । व्यचिता । व्यचिष्यति । विच्यात् । अव्याचीत् । अव्यचीत् । व्यचेः कुटादित्वमनसीति तु नेह प्रवर्तते । अनसीति पर्युदासेन कृन्मात्रविषयत्वात् ॥ २ ॥ **उछी** उञ्छे । उञ्छति ॥ ३ ॥ **उच्छी** विवासे । उच्छति ॥ ४ ॥ **ऋच्छ** गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु । ऋच्छत्यृतामिति गुणः । द्विहल्ग्रहणस्यानेकहल्उपलक्षणत्वान्नुट् । आनर्च्छ । आनर्च्छतुः । ऋच्छिता ॥ ५ ॥ **मिच्छ** उत्क्लेशे । उत्क्लेशः पीडा । मिमिच्छ । अमिच्छीत् ॥ ६ ॥ **जर्ज चर्च झर्झ** परिभाषणभर्त्सनयोः ॥ ९ ॥ **त्वच** संवरणे । तत्वाच ॥ १० ॥ **ऋच** स्तुतौ । आनर्च ॥ ११ ॥ **उब्ज** आर्जवे ॥ १२ ॥ **उज्झ** उत्सर्गे ॥ १३ ॥ **लुभ**

मोहने ॥ विमोहनमाकुलीकरणम् । लुभति । लोभिता । लोब्धा । लोभिष्यति ॥ १४ ॥ **रिफ** कत्थनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु । रिफति । रिरेफ । रिहित्येके । शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति ॥ १५ ॥ **तृप तृम्फ** तृप्तौ ॥ आद्यः प्रथमान्तः । द्वितीयो द्वितीयान्तः । द्वावपि द्वितीयान्तावित्यन्ये । तृपति । ततर्प । तर्पिता । स्पृशमृशेति सिज्विकल्पः । पौषादिकस्यैव । अङपवादत्वात् । तेनात्र नित्यं सिच् । अतर्पीत् । तृम्फति । शस्य ङित्त्वादनिदितामिति नलोपे ॥ शे तृम्फादीनां नुम्वाच्यः * ॥ आदिशब्दः प्रकारे । तेन येऽत्र नकारानुषक्तास्ते तृम्फादयः । तृम्फति । ततृम्फ । तृप्यात् ॥ १७ ॥ **तुप तुम्प तुफ तुम्फ** हिंसायाम् । तुपति तुम्पति । तुफति तुम्फति ॥ २१ ॥ **दृप दृम्फ** उत्क्लेशे । प्रथमः प्रथमान्तः । द्वितीयो द्वितीयान्तः । प्रथमो द्वितीयान्त इत्येके । दृपति । दृम्फति ॥ २३ ॥ **ऋफ ऋम्फ** हिंसायाम् । ऋफति । आनर्फ । ऋम्फति । ऋम्फांचकार ॥ २५ ॥ **गुफ गुम्फ** ग्रन्थे । गुफति । जुगोफ । गुम्फति । जुगुम्फ ॥ २७ ॥ **उभ उम्भ** पूरणे । उभति । उवोभ । उम्भति । उम्भांचकार ॥ २९ ॥ **शुभ शुम्भ** शोभार्थे । शुभति । शुम्भति ॥ ३१ ॥ **दृभी** ग्रन्थे । दृभति ॥ ३२ ॥ **चृती** हिंसाग्रन्थनयोः । चर्तिता । सेसिचीति वेट् ॥ चर्तिष्यति । चर्त्स्यति । अचर्तीत् ॥ ३३ ॥ **विध** विधाने । विधति । वेधिता ॥ ३४ ॥ **जुड** गतौ । तवर्गपञ्चमान्त इत्येके । जुडति । मरुतो जुनन्ति ॥ ३५ ॥ **मृड** सुखने । मृडति । मर्डिता ॥ ३६ ॥ **पृड** च । पृडति ॥ ३७ ॥ **पृण** प्रीणने । पृणति । पपर्ण ॥ ३८ ॥ **वृण** च । वृणति ॥ ३९ ॥ **मृण** हिंसायाम् ॥ ४० ॥ **तुण** कौटिल्ये । तुतोण ॥ ४१ ॥ **पुण** कर्मणि शुभे । पुणति ॥ ४२ ॥ **मुण** प्रतिज्ञाने ॥ ४३ ॥ **कुण** शब्दोपकरणयोः ॥४४ ॥ **शुन** गतौ ॥ ४५ ॥ **द्रुण** हिंसागतिकौटिल्येषु ॥ ४६ ॥ **घुण घूर्ण** भ्रमणे ॥ ४८ ॥ **षुर** ऐश्वर्यदीप्त्योः । सुरति । सुषोर । आशिषि सूर्यात् ॥ ४९ ॥ **कुर** शब्दे । कुरति । कूर्यात् । अत्र न भकुर्छुरामिति निषेधो न । करोतेरेव तत्र ग्रहणादित्याहुः ॥ ५० ॥ **खुर** छेदने ॥ ५१ ॥ **मुर** संवेष्टने ॥ ५२ ॥ **क्षुर** विलेखने ॥ ५३ ॥ **घुर** भीमार्थशब्दयोः ॥ ५४ ॥ **पुर** अग्रगमने ॥ ५५ ॥ **वृहू** उद्यमने । दन्त्योष्ठ्यादिः । पवर्गीयादिरित्यन्ये ॥ ५६ ॥ **तृहू स्तृहू तृंहू** हिंसार्थाः । तृहति । ततर्ह । स्तृहति । तस्तर्ह । स्तर्हिता । स्तर्ढा । अतृंहीत् । अताङ्क्षीत् अताण्ढाम् ॥ ५९ ॥ **इष** इच्छायाम् । इषुगमीति छः । इच्छति । एषिता । एष्टा । एषिष्यति । इष्यात् । ऐषीत् ॥ ६० ॥ **मिष** स्पर्धायाम् । मिषति मेषिता ॥ ६१ ॥ **किल** श्वैत्यक्रीडनयोः ॥ ६२ ॥ **तिल** स्नेहने ॥ ६३ ॥ **चिल** वसने ॥ ६४ ॥ **चल** विलसने ॥ ६५ ॥ **इल** स्वप्नक्षेपणयोः ॥ ६६ ॥ **विल** संवरणे । दन्त्योष्ठ्यादिः ॥ ६७ ॥ **बिल** भेदने । ओष्ठ्यादिः ॥ ६८ ॥ **णिल** गहने ॥ ६९ ॥ **हिल** भावकरणे ॥ ७० ॥ **शिल षिल** उञ्छे ॥ ७२ ॥ **मिल** श्लेषणे ॥ ७३ ॥ **लिख** अक्षरविन्यासे । लिलेख ॥ ७४ ॥ **कुट** कौटिल्ये । गाङ्कुटा-

दिभ्य इति ङित्वम् । चुकुटिथ । चुकोट । चुकुट । कुटिता ॥ ७५ ॥ **पुट** संश्लेषणे ॥ ७६ ॥ **कुच** संकोचने ॥ ७७ ॥ **गुज** शब्दे ॥ ७८ ॥ **गुड** रक्षायाम् ॥ ७९ ॥ **डिप** क्षेपे ॥ ८० ॥ **छुर** छेदने ॥ न भकुर्छुरामिति न दीर्घः । छुर्यात् ॥ ८१ ॥ **स्फुट** विकसने । स्फुटति । पुस्फोट ॥ ८२ ॥ **मुट** आक्षेपमर्दनयोः ॥ ८३ ॥ **त्रुट** छेदने । वा भ्राशेति श्यन्वा । त्रुट्यति । त्रुटति । तुत्रोट । त्रुटिता ॥ ८४ ॥ **तुट** कलहकर्मणि । तुटति । तुतोट । तुटिता ॥ ८५ ॥ **चुट छुट** छेदने ॥ ८७ ॥ **जुड** बन्धने ॥ ८८ ॥ **कड** मदे ॥ ८९ ॥ **लुड** संश्लेषणे ॥ ९० ॥ **कूड** घनत्वे ॥ घनत्वं सान्द्रता । चकूडे । कूडिता ॥ ॥ ९१ ॥ **कुड** बाल्ये ॥ ९२ ॥ **पुड** उत्सर्गे ॥ ९३ ॥ **घुट** प्रतिघाते ॥ ९४ ॥ **तुड** तोडने । तोडनं भेदः ॥ ९५ ॥ **थुड स्थुड** संवरणे । थुडति । तुथोड । तुस्थोड ॥ ९७ ॥ **खुड छुड** इत्येके ॥ ९९ ॥ **स्फुर स्फुल** संचलने ॥ १०१ ॥ **स्फुर** स्फुरणे । **स्फुल** संचलन इत्येके ॥ **स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः ।८।३।७६** ॥ षत्वं वा स्यात् । निःस्फुरति । निःष्फुरति । **स्फर** इत्यकारोपधं केचित्पठन्ति । पस्फार ॥ १०२ ॥ **स्फुड चुड ब्रुड** संवरणे ॥ १०५ ॥ **क्रुड भृड** निमज्जन इत्येके ॥ १०७ ॥ **गुरी** उद्यमने । अनुदात्तेत् । गुरते । जुगुरे । गुरिता ॥ १०८ ॥ **णू** स्तवने । दीर्घान्तः । परिणूतगुणोदयः ॥ ॥ **इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः** ॥ नुवति । अनुवीत् ॥ १ ॥ **धू** विधूनने । धुवति ॥ २ ॥ **गु** पुरीषोत्सर्गे । जुगुविथ । जुगुथ । गुता । गुष्यति । अगुषीत् । ह्रस्वादङ्गात् । अगुताम् । अगुषुः ॥ ३ ॥ **ध्रु** गतिस्थैर्ययोः । ध्रुव इति पाठान्तरम् । आद्यस्य ध्रुवतीत्यादि गुवतिवत् । द्वितीयस्तु सेट् । दुध्रुविथ । ध्रुविता । ध्रुविष्यति । ध्रुव्यात् । अध्रुवीत् । अध्रुविष्टाम् ॥ ४ ॥ **कूङ्** शब्दे । दीर्घान्त इति कैयटादयः । कुविता । अकुविष्ट । ह्रस्वान्त इति न्यासकारः । कुता । अकुत ॥ ५ ॥ **वृत्** ॥ कुटादयो वृत्ताः ॥ **पृङ्** व्यायामे । प्रायेण व्याङ्पूर्वः । रिङ् । इयङ् । व्याप्रियते । व्यापप्रे । व्यापप्राते । व्यापरिष्यते । व्यापृत । व्यापृषाताम् ॥ १ ॥ **मृङ्** प्राणत्यागे ॥ **म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च ।१।३।६१** ॥ लुङ्लिङोः शितश्च प्रकृतिभूतान्मृङस्तङ् नान्यत्र । ङित्त्वं स्वरार्थम्[1] । म्रियते । ममार । ममर्थ । मम्रिव । मर्तासि । मरिष्यति । मृषीष्ट । अमृत ॥ २ ॥ **अथ परस्मैपदिनः सप्त** ॥ **रिपि** गतौ । अन्तरङ्गत्वादियङ् । रियति । पियति । रेता । पेता ॥ २ ॥ **धि** धारणे ॥ ३ ॥ **क्षि** निवासगत्योः ॥ ४ ॥ **षू** प्रेरणे । सुवति । सविता ॥ ५ ॥ **कॄ** विक्षेपे । किरति । किरतः । चकार । चकरतुः । करिता करीता । कीर्यात् । अकारीत् ॥ **किरतौ लवने ।६।१।१४०** ॥ उपात्किरतेः सुडागमः स्याच्छेदेऽर्थे । उपस्किरति । अडभ्यासव्यवायेऽपि । सुट् कात्पूर्व इति वक्तव्यम् * ॥ उपास्किरत् । उपचस्कार ॥ **हिंसायां प्रतेश्च ।६।१।१४१** ॥ उपात्प्रतेश्च किरतेः सुट् स्याद्धिंसायाम् । उपस्किरति । प्रतिस्किरति ॥ ६ ॥ **गॄ** निगरणे ॥ **अचि विभाषा ।८।**

---

१ लघूपधगुणापेक्षया । २ इदं वार्तिकं सूत्रेषु कैश्चित्प्रक्षिप्तम् ।

२१२१ ॥ गिरते रेफस्य लत्वं वा स्यादजादौ । गिरति । गिलति । जगार । जगाल । जगरिथ । जगलिथ । गरिता । गरीता । गलिता । गलीता ॥ ७ ॥ **दृङ्** आदरे । आद्रियते । आद्रियेते । आदद्रे । आदद्रिषे । आदर्ता । आदरिष्यते । आदृषीष्ट । आदृत । आदृषाताम् ॥ ८ ॥ **धृङ्** अवस्थाने । ध्रियते ॥ ९ ॥ **॥ अथ परस्मैपदिनः षोडश ॥ प्रच्छ** ज्ञीप्सायाम् । पृच्छति । पप्रच्छ । पप्रच्छतुः । पप्रच्छिथ । पप्रष्ठ । प्रष्टा । प्रक्ष्यति । अप्राक्षीत् ॥ १ ॥ **वृत्** किरादयो वृत्ताः ॥ **सृज** विसर्गे । विभाषा सृजिदृशोः । ससर्जिथ । सस्रष्ठ । स्रष्टा । स्रक्ष्यति । सृजिदृशोर्झल्यमकितीत्यमागमः । सृजेत् । सृज्यात् । अस्राक्षीत् ॥ २ ॥ **टुमस्जो** शुद्धौ । मज्जति । ममज्ज । मस्जिनशोर्झलीति नुम् ॥ मस्जेरन्त्यात्पूर्वो नुम्वाच्यः * ॥ संयोगादिलोपः । ममङ्क्थ । ममज्जिथ । मङ्क्ता । मङ्क्ष्यति । अमाङ्क्षीत् । अमाङ्क्ताम् । अमाङ्क्षुः ॥ ३ ॥ **रुजो** भङ्गे । रोक्ता । रोक्ष्यति । अरौक्षीत् । अरौक्ताम् ॥ ४ ॥ **भुजो** कौटिल्ये रुजिवत् ॥ ५ ॥ **छुप** स्पर्शे । छोप्ता । अच्छौप्सीत् ॥ ६ ॥ **रुश रिश** हिंसायाम् । तालव्यान्तौ । रोष्टा । रोक्ष्यति । रेष्टा । रेक्ष्यति ॥ ८ ॥ **लिश** गतौ । अलिक्षत् ॥ ९ ॥ **स्पृश** संस्पर्शने । स्प्रष्टा । स्पर्ष्टा । स्प्रक्ष्यति । स्पर्क्ष्यति । अस्प्राक्षीत् । अस्पार्क्षीत् । अस्पृक्षत् ॥ १० ॥ **विच्छ** गतौ । गुपूधूपेत्यायः । आर्धधातुके वा । विच्छायति । विच्छायांचकार । विविच्छ ॥ ११ ॥ **विश** प्रवेशने । विशति । वेष्टा ॥ १२ ॥ **मृश** आमर्शने । आमर्शनं स्पर्शः । अम्राक्षीत् । अमार्क्षीत् । अमृक्षत् ॥ १३ ॥ **णुद** प्रेरणे । कर्त्रभिप्रायेऽपि फले परस्मैपदार्थः पुनः पाठः ॥ १४ ॥ **षद्लृ** विशरणगत्यवसादनेषु । सीदतीत्यादि भौवादिकवत् । इह पाठो नुम्विकल्पार्थः । सीदती । सीदन्ती । ज्वलादौ पाठस्तु णार्थः सादः । स्वरार्थश्च । शबनुदात्तः । शस्तूदात्तः ॥ १५॥ **शद्लृ** शातने॥ स्वरार्थ एव पुनः पाठः । शता तु नास्ति । शदेः शित इत्यात्मनेपदोक्तेः ॥ १६ ॥ **॥ अथ षट् स्वरितेतः ॥ मिल** सङ्गमे । मिल संश्लेषणे इति पठितस्य पुनः पाठः कर्त्रभिप्राये तङर्थः । मिलति । मिलते । मिमेल । मिमिले ॥ १ ॥ **मुच्लृ** मोक्षणे ॥ **शे मुचादीनाम् ।७।१।५९ ॥** नुम् स्यात् । मुञ्चति । मुञ्चते । मोक्ता । मुच्यात् । मुक्षीष्ट । अमुचत् । अमुक्त । अमुक्षाताम् ॥ २ ॥ **लुप्लृ** छेदने । लुम्पति । लुम्पते । अलुपत् । अलुप्त ॥ ३ ॥ **विद्लृ** लाभे । विन्दति । विन्दते । विवेद । विविदे । व्याघ्रभूत्यादिमते सेट्कोऽयम् । वेदिता । भाष्यादिमतेऽनिट्कः । वेत्ता । परिवेत्ता । परिवेर्जने । ज्येष्ठं परित्यज्य दारानग्नींश्च लब्धवानित्यर्थः । तृन्तृचौ ॥ ४ ॥ **लिप** उपदेहे । उपदेहो वृद्धिः । लिम्पति । लिम्पते । लेप्ता । लिपिसिचीत्यङ् । तङि तु वा अलिपत् । अलिपत । अलिप्त ॥ ५ ॥ **षिच** क्षरणे । सिञ्चति । सिञ्चते । असिचत् । असिचत । असिक्त । अभिषिञ्चति । अभ्यषिञ्चत् । अभ्यषिषेच ॥ ६ ॥ **॥ अथ त्रयः परस्मैपदिनः ॥ कृती** छेदने । कृन्तति । चकर्त । कर्तिता । कर्तिष्यति । कर्त्स्यति । अकर्तीत् ॥ १ ॥ **खिद** परिघाते । खिन्दति । चिखेद । खेत्ता । अयं दैन्ये दिवादौ रुधादौ च ॥ २ ॥

पिश अवयवे । पिंशति । पेशिता । अयं दीपनायामपि । त्वष्टा रूपाणि पिंशतु ॥ ३ ॥ **वृत्** ॥ मुचादयो वृत्ताः । तुदादयश्च ॥ ॥ **इति तुदादयः** ॥

रुधिर् आवरणे ॥ **नव स्वरितेत इरितश्च** ॥ **रुधादिभ्यः श्नम्** ।३।१।७८॥ शपोऽपवादः । मित्त्वादन्त्यादचः परः । नित्यत्वाद्गुणं बाधते । रुणद्धि । श्नसोरल्लोपः । णत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वारः । परसवर्णः । तस्यासिद्धत्वाण्णत्वं न । न पदान्तेति सूत्रेणानुस्वारपरसवर्णयोरल्लोपो न स्थानिवत् । रुन्धः । रुन्धन्ति । रुन्धे । रोद्धा । रोत्स्यति । रोत्स्यते । रुणद्धु । रुन्धात् । रुन्धि । रुणधानि । रुणधै । अरुणत् । अरुन्धाम् । अरुणत् । अरुणः । अरुणधम् । अरुधत् । अरौत्सीत् । अरुद्ध ॥ १ ॥ **भिदिर्** विदारणे । भिनत्ति । भिन्ते । भेत्ता । भेत्स्यति । भेत्स्यते । अभिनत् । अभिन्ताम् । अभिनदम् । अभिन्त । अभिदत् । अभैत्सीत् । अभित्त ॥२॥ **छिदिर्** द्वैधीकरणे । अच्छिदत् । अच्छैत्सीत् । अच्छित्त ॥३॥ **रिचिर्** विरेचने ॥ रिणक्ति । रिङ्क्ते । रिरेच । रिरिचे । रेक्ता । अरिणक् । अरिचत् । अरैक्षीत् । अरिक्त ॥४॥ **विचिर्** पृथग्भावे । विनक्ति । विङ्क्ते ॥ ५ ॥ **क्षुदिर्** संपेषणे ॥ क्षुणत्ति । क्षुन्ते । क्षोत्ता । अक्षुदत् । अक्षौत्सीत् । अक्षुत्त ॥ ६ ॥ **युजिर्** योगे ॥ योक्ता ॥ ७ ॥ **उच्छृदिर्** दीप्तिदेवनयोः । छृणत्ति । छृन्ते । चच्छर्द । सेऽसिचीति वेट् । चच्छृदिषे । चच्छृत्से । छर्दिता । छर्दिष्यति । छर्त्स्यति । अच्छृदत् । अच्छर्दीत् । अच्छर्दिष्ट ॥८॥ **उतृदिर्** हिंसानादरयोः ॥ तृणत्तीत्यादि छृणत्तिवत् ॥ ९ ॥ **कृती** वेष्टने । **परस्मैपदी** । कृणत्ति । आर्धधातुके तौदादिकवत् ॥१०॥ ञि **इन्धी** दीप्तौ ॥ ॥ **त्रय आत्मनेपदिनः** ॥ **श्नान्नलोपः** ।६। ४।२३ ॥ श्नमः परस्य नस्य लोपः स्यात् ॥ श्नसोरल्लोपः ॥ इन्धे । इन्त्से । इन्धिता । इनधै । ऐन्ध । ऐन्धाः ॥ १ ॥ **खिद** दैन्ये । खिन्ते । खेत्ता ॥ २ ॥ **विद** विचारणे । विन्ते । वेत्ता ॥ ३ ॥ ॥ **अथ परस्मैपदिनः** ॥ **शिष्लृ** विशेषणे । शिनष्टि । शिंष्टः । शिंषन्ति । शिशेषिथ । शेष्टा । शेक्ष्यति । हेर्धिः । जश्त्वम् । ष्टुत्वं । झरोझरीति वा डलोपः । अनुस्वारपरसवर्णौ । शिण्ढि । शिण्ड्ढि । शिनषाणि । अशिनट् । लृदित्त्वादङ् । अशिषत् ॥ १ ॥ **पिष्लृ** संचूर्णने । शिषिवत् । पिनष्टि ॥ २ ॥ **भञ्जो** आमर्दने । भनक्ति । बभञ्जिथ । बभङ्क्थ । भङ्क्ता ॥ ३ ॥ **भुज** पालनाभ्यवहारयोः । भुनक्ति । भोक्ता । भोक्ष्यति । अभुनक् ॥ ४ ॥ **तृह हिसि** हिंसायाम् ॥ **तृणह इम्** ।७।३।९२ ॥ तृहः श्नमि कृते इमागमः स्याद्धलादौ पिति । तृणेढि । तृण्ढः । ततर्ह । तर्हिता । अतृणेट् । हिनस्ति । जिहिंस । हिंसिता ॥ ६ ॥ **उन्दी** क्लेदने । उनत्ति । उन्तः । उन्दन्ति । उन्दांचकार । औनत् । औन्ताम् । औन्दन् । औनः । औनत् । औनदम् ॥ ७ ॥ **अञ्जू** व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु । अनक्ति । अङ्क्तः । अञ्जन्ति । आनञ्ज । आनञ्जिथ । अनङ्क्थ । अङ्क्ता । अञ्जिता । अङ्ग्धि । अनजानि । आनक् ॥ **अञ्जेः सिचि** ।७।२।७१ ॥ अञ्जेः सिचो नित्यमिट् स्यात् । आञ्जीत् ॥ ८॥ **तञ्चू** सङ्कोचने । तनक्ति । तङ्क्ता । तञ्चिता ॥ ९ ॥ **ओविजी** भयचलनयोः । विनक्ति ।

विङ्क्तः । विज इडिति ङित्वम् । विविजिथ । विजिता । अविनक् । अविजीत् ॥ १० ॥ **वृजी** वर्जने । वृणक्ति । वर्जिता ॥ ११ ॥ **पृची** संपर्के । पृणक्ति । पपर्च ॥ १२ ॥

॥ इति रुधादयः ॥

अथ सप्त स्वरितेतः ॥ **तनु** विस्तारे ॥ तनादिकृञ्भ्य उः ॥ तनोति । तन्वः । तनुवः । तनुते । ततान । तेने । तनु । अतनीत् । अतानीत् ॥ **तनादिभ्यस्तथासोः । २।४।७९** ॥ तनादेः सिचो वा लुक् स्यात्तथासोः परतः । थासा साहचर्यादेकवचनतशब्दो गृह्यते । तेनेह न । यूयमतनिष्ट अतानिष्ट । अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः । तङि । अतत । अतनिष्ट । अतथाः । अतनिष्ठाः ॥ १ ॥ **षणु** दाने । सनोति । सनुते । ये विभाषा । सायात् । सन्यात् । जनसनेत्यात्वम् । असात । असनिष्ट । असाथाः । असनिष्ठा ॥ २ ॥ **क्षणु** हिंसायाम् । क्षणोति । क्षणुते । ह्म्यन्तेति न वृद्धिः । अक्षणीत् । अक्षत । अक्षणिष्ट । अक्षथाः । अक्षणिष्ठाः ॥ ३ ॥ **क्षिणु** च । उप्रत्ययनिमित्तो लघूपधगुणः संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति न भवतीत्यात्रेयादयः । भवत्येवेत्यन्ये । क्षिणोति । क्षेणोति । क्षेणितासि । क्षेणितासे । अक्षेणीत् । अक्षित । अक्षेणिष्ट ॥ ४ ॥ **ऋणु** गतौ । ऋणोति । अर्णोति । अर्णुतः । अर्णुवन्ति । आनर्ण । आनृणे । अर्णितासि । आर्णीत् । आर्त । आर्णिष्ट । आर्थाः । आर्णिष्ठाः ॥ ५ ॥ **तृणु** अदने । तृणोति । तर्णोति । तृणुते । तर्णुते ॥ ६ ॥ **घृणु** दीप्तौ । जघर्ण । जघृणे ॥ ७ ॥ ॥ **अथ द्वावनुदात्तेतौ** ॥ **वनु** याचने । वनुते । ववने । चान्द्रमते परस्मैपदी । वनोति । ववान ॥ १ ॥ **मनु** अवबोधने । मनुते । मेने ॥ २ ॥ **डुकृञ्** करणे । करोति । अत उत्सार्वधातुके । कुरुतः । यण् । न भकुर्छुरामिति न दीर्घः । कुर्वन्ति ॥ **नित्यं करोतेः ।६।४।१०८** ॥ करोतेः प्रत्ययोकारस्य नित्यं लोपः स्यान्म्वोः परयोः । कुर्वः । कुर्मः । चकर्थ । चकृव । चकृषे । कर्ता । करिष्यति ॥ **ये च ।६।४।१०९** ॥ कृञ उलोपः स्याद्यादौ प्रत्यये परे । कुर्यात् । आशिषि । क्रियात् । कृषीष्ट । अकार्षीत् । तनादिभ्य इति लुकोऽभावे ह्रस्वादङ्गादिति सिचो लोपः । अकृत । अकृथाः ॥ **संपरिभ्यां करोतौ भूषणे ।६।१।१३७ ॥ समवाये च ।६।१।१३८** ॥ संपरिपूर्वस्य करोतेः सुट् स्याद्भूषणे संघाते चार्थे । संस्करोति । अलंकरोतीत्यर्थः । संस्कुर्वन्ति । सङ्घीभवन्तीत्यर्थः । संपूर्वस्य क्वचिदभूषणेऽपि सुट् । संस्कृतंभक्षा इति ज्ञापकात् । परिनिविभ्य इति षः । परिष्करोति ॥ सिवादीनां वा ॥ पर्यष्कार्षीत् । पर्यस्कार्षीत् ॥ **उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च ।६।१।१३९** ॥ उपात्कृञः सुट् स्यादेष्वर्थेषु चात्प्रागुक्तयोरर्थयोः । प्रतियत्नो गुणाधानम् । विकृतमेव वैकृतं विकारः । वाक्यस्याध्याहार आकाङ्क्षितैकदेशपूरणम् । उपस्कृता कन्या । अलंकृतेत्यर्थः । उपस्कृता ब्राह्मणाः । समुदिता इत्यर्थः । एधो दकस्योपस्कुरुते । गुणाधानं करोतीत्यर्थः । उपस्कृतं भुङ्क्ते । विकृतमित्यर्थः । उपस्कृतं ब्रूते । वाक्याध्याहारेण ब्रूत इत्यर्थः ॥ **सुट्कात्पूर्वः ।६।१।१३५** ॥ अडभ्यासव्यवायेऽपीत्युक्तम् । संचस्कार । कात्पूर्वे

इत्यादि भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तथा हि । पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते । अन्तरङ्गत्वात्सुट् । ततो द्वित्वम् । एवं ऋतश्च संयोगादेर्गुणः । संचस्करतुः ॥ कृसृभृ इति सूत्रे ऋतो भारद्वाजस्येति सूत्रे च कृञोऽसुट इति वक्तव्यम् * ॥ तेन ससुट्कात्परस्येट् । संचस्करिथ । संचस्करिव । गुणोर्तीति सूत्रे नित्यं छन्दसीति सूत्रान्नित्यमित्यनुवर्तते । नित्यं यः संयोगादिस्तस्येत्यर्थात्सुटि गुणो न । संस्क्रियात् । ऋतश्च संयोगादेरिति लिङ्सिचोर्नेट् । एकाच उपदेश इति सूत्रादुपदेश इत्यनुवर्त्य उपदेशे यः संयोगादिरिति व्याख्यानात् । संस्कृषीष्ट । समस्कृत । समस्कृषाताम् ॥ १ ॥ ॥ **इति तनादयः** ॥

डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये ॥ **क्र्यादिभ्यः श्ना ।३।१।८१** ॥ क्रीणाति । ई हल्यघोः । क्रीणीतः । ईत्वात्पूर्वं झेरन्तादेशः । परत्वान्नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च । एवं झस्याद्भावः । ततः श्नाभ्यस्तयोरित्याल्लोपः । क्रीणन्ति । क्रीणीते । क्रीणाते । क्रीणते । चिक्राय । चिक्रियतुः । चिक्रयिथ । चिक्रेथ । चिक्रियिव । चिक्रियिवे । क्रेता । क्रेष्यति । क्रीयात् । क्रेषीष्ट । अक्रेषीत् । अक्रेष्ट ॥ १ ॥ **प्रीञ्** तर्पणे कान्तौ च । कान्तिः कामना । प्रीणाति । प्रीणीते ॥ २ ॥ **श्रीञ्** पाके ॥ ३ ॥ **मीञ्** हिंसायाम् ॥ हिनुमीना । प्रमीणाति । प्रमीणीतः । मीनातिमिनोतीत्येज्विषये आत्वम् । ममौ । मिम्यतुः । ममिथ । ममाथ । मिम्ये । माता । मास्यति । मीयात् । मासीष्ट । अमासीत् । अमासिष्टाम् । अमास्त ॥ ४ ॥ **षिञ्** बन्धने । सिनाति । सिनीते । सिषाय । सिष्ये । सेता ॥ ५ ॥ **स्कुञ्** आप्रवणे ॥ **स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च ।३।१।८२** ॥ चात् श्ना । स्कुनोति । स्कुनुते । स्कुनाति । स्कुनीते । चुस्काव । चुस्कुवे । स्कोता । अस्कौषीत् । अस्कोष्ट ॥ ६ ॥ स्तम्भ्वादयश्चत्वारः सौत्राः । सर्वे रोधनार्था इत्येके । माधवस्तु । प्रथमतृतीयौ स्तम्भार्थौ द्वितीयो निष्कोषणार्थश्चतुर्थो धारणार्थ इत्याह ॥ सर्वे परस्मैपदिनः । नलोपः । विष्टभ्नोति । विष्टभ्नाति । अवष्टभ्नोति । अवष्टभ्नाति । अवतष्टम्भ । जृस्तम्भ्वित्यङ्वा । व्यष्टभत् । व्यष्टम्भीत् । स्तुभ्नोति । स्तुभ्नाति ॥ **वेः स्कभ्नातेर्नित्यम् ।८।३।७७** ॥ वेः परस्य स्कभ्नातेः सस्य षः स्यात् । विष्कभ्नोति । विस्कभ्नाति । स्कुभ्नोति । स्कुभ्नाति ॥ **हलः श्नः शानज्झौ ।३।१।८३** ॥ हलः परस्य श्नः शानजादेशः स्याद्धौ परे । स्तभान । स्तुभान । स्कभान । स्कुभान । पक्षे स्तभ्नुहीत्यादि ॥ ६ ॥ **युञ्** बन्धने । युनाति । युनीते । योता ॥ ७ ॥ **क्नूञ्** शब्दे । क्नूनाति । क्नूनीते । क्नविता ॥ ८ ॥ **द्रूञ्** हिंसायाम् । द्रूणाति । द्रूणीते ॥ ९ ॥ **पूञ्** पवने ॥ **प्वादीनां ह्रस्वः ।७।३।८०** ॥ शिति परे ॥ पुनाति । पुनीते । पविता ॥ १० ॥ **लूञ्** । छेदने । लुनाति । लुनीते ॥ ११ ॥ **स्तॄञ्** आच्छादने । स्तृणाति । स्तृणीते । तस्तार । तस्तरतुः । स्तरिता । स्तरीता । स्तृणीयात् । स्तृणीत । आशिषि स्तीर्यात् । लिङ्सिचोरिति वेट् ॥ **न लिङि ।७।२।३९** ॥ वृत इटो लिङि दीर्घो न स्यात् । स्तरिषीष्ट । उश्चेति कित्त्वम् । स्तीर्षीष्ट । सिचि च परस्मैपदेष्विति न दीर्घः । अस्तारीत् । अस्तारिष्टाम् ।

अस्तरिष्ट । अस्तरीष्ट । अस्तीर्ष्ट ॥ १२ ॥ **कॄञ्** हिंसायाम् । कृणाति । कृणीते । चकार । चकरे ॥ १३ ॥ **वॄञ्** वरणे । वृणाति । वृणीते । ववार । ववरे । वरिता । वरीता । आशिषि उदोष्ठ्यपूर्वस्य । वूर्यात् । वरिषीष्ट । वूर्षीष्ट । अवारीत् । अवारिष्टाम् । अवरिष्ट । अवरीष्ट अवूर्ष्ट ॥ १४ ॥ **धूञ्** कम्पने ॥ धुनाति । धुनीते । दुधविथ । दुधोथ । दुधुविव । धोता । धविता । स्तुसुधूञ्भ्य इतीट् । अधावीत् । अधविष्ट । अधोष्ट ॥ १५ ॥

॥ **अथ बध्नात्यन्ताः परस्मैपदिनः** ॥ **शॄ** हिंसायाम् । शॄदॄप्रां ह्रस्वो वेति ह्रस्वपक्षे यण् । अन्यदा ऋच्छत्यॄतामिति गुणः । शश्रतुः । शशरतुः । श्र्युकः किडीति निषेधस्य क्रादिनियमेन बाधः । शशरिव । शश्रिव । शरिता । शरीता । शृणीहि । शीर्यात् । अशारिष्टाम् ॥ १ ॥ **पॄ** पालनपूरणयोः । पप्रतुः । पपरतुः । आशिषि पूर्यात् ॥ २ ॥ **वॄ** वरणे ॥ भरण इत्येके ॥ ३ ॥ **भॄ** भर्त्सने । भरणेप्येके ॥ ४ ॥ **मॄ** हिंसायाम् । मृणाति । ममार ॥ ५ ॥ **दॄ** विदारणे । ददरतुः । दद्रतुः ॥ ६ ॥ **जॄ** वयोहानौ ॥ ७ ॥ **झॄ** इत्येके ॥ ८ ॥ **धॄ** इत्यन्ये ॥ ९ ॥ **नॄ** नये ॥ १० ॥ **कॄ** हिंसायाम् ॥ ११ ॥ **ऋ** गतौ । ऋणाति । आरांचकार । अरिता । अरीता । आर्णात् । आर्णीताम् । ईर्यात् । आरीत् । आरिष्टाम् ॥ १२ ॥ **गॄ** शब्दे ॥ १३ ॥ **ज्या** वयोहानौ । ग्रहिज्या ॥ **हलः ।६।४।२ ॥** अङ्गावयवाद्धलः परं यत्संप्रसारणं तदन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात् । इति दीर्घे कृते प्वादीनां ह्रस्वः । जिनाति । जिज्यौ । जिज्यतुः ॥ १४ ॥ **री** गतिरेषणयोः । रेषणं वृकशब्दः ॥ १५ ॥ **ली** श्लेषणे । विभाषा लीयतेरित्येज्विषये आत्वं वा । ललौ । लिलाय । लाता । लेता ॥ १६ ॥ **व्ली** वरणे । व्लिनाति ॥ १७ ॥ **प्ली** गतौ ॥ १८ ॥ **वृत्** ॥ ल्वादयो वृत्ताः । प्वादयोऽपीत्येके ॥ **व्री** वरणे ॥ १९ ॥ **भ्री** भये ॥ २० ॥ **भरण** इत्येके ॥ २१ ॥ **क्षीष्** हिंसायाम् । एषां त्रयणां ह्रस्वः । केषांचिन् चिन्मते तु न ॥ २२ ॥ **ज्ञा** अवबोधने । ज्ञाजनोर्जा । जानाति । दीर्घनिर्देशसामर्थ्यान्न ह्रस्वः ॥ २३ ॥ **बन्ध** बन्धने । बध्नाति । बबन्धिथ । बन्द्धा । बन्द्धारौ । भन्त्स्यति । बधान । अभान्त्सीत् । पूर्वत्रासिद्धमिति भष्भावात्पूर्वं झलो झलीति सिज्लोपः । प्रत्ययलक्षणेन सादिप्रत्ययमाश्रित्य भष्भावो न । प्रत्ययलक्षणं प्रति सिज्लोपस्यासिद्धत्वात् । अबान्धाम् । अभान्त्सुः ॥ २४ ॥ **वृङ्** संभक्तौ । वृणीते । वव्रे । ववृषे । ववृढ्वे । वरिता । वरीता । अवरिष्ट । अवरीष्ट । अवृत ॥ १ ॥ **श्रन्थ** विमोचनप्रतिहर्षयोः ॥ ॥ **इतः परस्मैपदिनः** ॥ श्रथ्नाति । श्रन्थिग्रन्थीत्यादिना कित्त्वपक्षे एत्वाभ्यासलोपावप्यत्र वक्तव्यौ इति हरदत्तादयः । श्रेथतु । श्रेथुः । इदं कित्त्वं पितामपीति सुधाकरमते । श्रेथिथ । अस्मिन्नपि पक्षे णलि । शश्राथ । उत्तमे तु । शश्राथ शश्रथेति माधवः । तत्र मूलं मृग्यम् ॥ १ ॥ **मन्थ** विलोडने ॥ २ ॥ **श्रन्थ ग्रन्थ** सन्दर्भे ॥ अर्थभेदाच्छ्रन्थेः पुनः पाठः । रूपं तूक्तम् ॥ ४ ॥ **कुन्थ** संश्लेषणे । संक्लेशे इत्येके । कुथ्नाति । चुकुन्थ ॥ ५ ॥ **कुथे**ति दुर्गः । चुकोथ ॥ ६ ॥ **मृद** क्षोदे । मृद्नाति । ममर्द ॥ ७ ॥ **मृड** च । अयं

सुखेऽपि । ष्टुत्वम् । मृडाति ॥ ८ ॥ **गुध** रोषे । गुध्नाति ॥ ९ ॥ **कुष** निष्कर्षे । कुष्णाति । कोषिता ॥ **निरः कुषः ।७।२।४६ ॥** निरः परात्कुषो वलादेरार्धधातुकस्य इड्वा स्यात् । निष्कोषिता । निष्कोष्टा । निरकोषीत् । निरकुक्षत् ॥ १० ॥ **क्षुभ** संचलने ॥ **क्षुभ्नादिषु च ।८।४।३९ ॥** क्षुभ्नाति । क्षुभ्नीतः । क्षोभिता । क्षुभान ॥ ११ ॥ **णभ तुभ** हिंसायाम् । नभ्नाति । तुभ्नाति । नभते तोभते इति शपि । नभ्यति तुभ्यतीति श्यनि ॥ १३ ॥ **क्लिशू** विबाधने । शादिति श्नुत्वनिषेधः । क्लिश्नाति । क्लेशिता । क्लेष्टा । अक्लेशीत् । अक्लिक्षत् ॥ १४ ॥ **अश** भोजने । अश्नाति । आश ॥ १५ ॥ **उध्रस** उञ्छे । उकार इत् । ध्रस्नाति ॥ १६ ॥ उकारो धात्ववयव इत्येके । उध्रसांचकार ॥ १७ ॥ **इष** आभीक्ष्ण्ये । पौनःपुन्यं भृशार्थो वा आभीक्ष्ण्यम् । इष्णाति । तीषसहेत्यत्र सहिना साहचर्यादकारविकरणस्य तौदादिकस्यैव इषेर्ग्रहणं नतु इष्यतीष्णात्योरित्याहुः । एषिता । वस्तुतस्तु इष्णातेरपि इड्विकल्प उचितः । तथा च वार्तिकम् ॥ इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेध इति * ॥ १८ ॥ **विष** विप्रयोगे । विष्णाति । वेष्टा ॥ १९ ॥ **प्रुष प्लुष** स्नेहनसेवनपूरणेषु । प्रुष्णाति । प्लुष्णाति ॥ २१ ॥ **पुष** पुष्टौ । पोषिता ॥ २२ ॥ **मुष** स्तेये । मोषिता ॥ २३ ॥ **खच** भूतप्रादुर्भावे । भूतप्रादुर्भावोऽतिक्रान्तोत्पत्तिः । खच्ञाति । वान्तोऽयमित्येके ॥ **च्छ्वोः शूडनुनासिके च ।६।४।१९ ॥** सतुक्कस्य छस्य वस्य च क्रमाच्छ ऊठ् एतावादेशौ स्तोऽनुनासिके क्वौ झलादौ च क्ङिति । खौनाति । चखाव खविता । शानचः परत्वादूठि कृते हलन्तत्वाभावान्न शानच् । खौनीहि ॥ २४ ॥ **हेठ** च । ष्टुत्वम् । हेठ्णाति ॥ २५ ॥ **ग्रह** उपादाने । **स्वरितेत् ।** ग्रहिज्या । गृह्णाति । गृह्णीते ॥ **ग्रहोऽलिटि दीर्घः ।७।२।३७ ॥** एकाचो ग्रहेर्विहितस्येटो दीर्घः स्यान्नतु लिटि । ग्रहीता । लिटि तु जग्रहिथ । गृह्यात् । ग्रहीषीष्ट । ह्यन्तेति न वृद्धिः । अग्रहीत् । अग्रहीष्टाम् । अग्रहीष्ट । अग्रहीषाताम् । अग्रहीषत ॥ २६ ॥

॥ इति त्र्यादयः ॥

चुर स्तेये ॥ **सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् ।३।१।२५ ॥** एभ्यो णिच् स्यात् । चूर्णान्तेभ्यः प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इत्येव सिद्धे तेषामिह ग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे । पुगन्तेति गुणः । सनाद्यन्ता इति धातुत्वम् । तिप्शबादि । गुणायादेशौ । चोरयति ॥ **णिचश्च ।१।३।७४ ॥** णिजन्तादात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले । चोरयते । चोरयामास । चोरयिता । चोर्यात् । चोरयिषीष्ट । णिश्रीति चङ् । णौ चङीति ह्रस्वः । द्वित्वम् । हलादिः शेषः । दीर्घो लघोरित्यभ्यासदीर्घः । अचूचुरत् । अचूचुरत ॥ १ ॥ **चिति** स्मृत्याम् ॥ चिन्तयति । अचिचिन्तत् । चिन्तेति पठितव्ये इदित्करणं णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गम् । तेन चिन्त्यात् चिन्त्यते इत्यादौ नलोपो न । चिन्तति । चिन्तेत् । एतच्च ज्ञापकं सामान्यापेक्षमित्येके ।

अत एकहलित्यत्र वृत्तिकृता जगाण जमणतुरित्युदाहृतत्वात् ॥ विशेषापेक्षमित्यपरे । अत एवाधृषाद्वेत्यस्य न वैयर्थ्यम् ॥ २ ॥ **यत्रि** संकोचे । यन्त्रयति । यन्त्रेति पठितुं शक्यम् । यत्तु इदित्करणाद्यन्त्रतीति माधवेनोक्तं तच्चिन्त्यम् । एवं कुद्रितन्त्रिमन्त्रिषु ॥ ३ ॥ **स्फुडि** परिहासे । स्फुण्डयति । इदित्करणात् स्फुण्डति ॥ **स्फुटी**ति पाठान्तरम् । स्फुण्टयति ॥ ४ ॥ **लक्ष** दर्शनाङ्कनयोः ॥ ५ ॥ **कुद्रि** अनृतभाषणे ॥ कुन्द्रयति ॥ ६ ॥ **लड** उपसेवायाम् । लाडयति ॥ ७ ॥ **मिदि** स्नेहने ॥ मिन्दयति । मिन्दति ॥ ८ ॥ **ओलडि** उत्क्षेपणे ॥ ओलण्डयति । ओलण्डति ॥ ९ ॥ ओकार इदित्येके । लण्डयति । लण्डति ॥ १० ॥ उकारादिरयमित्यन्ये । उलण्डयति ॥ ११ ॥ **जल** अपवारणे ॥ १२ ॥ **लज** इत्येके ॥ १३ ॥ **पीड** अवगाहने । पीडयति ॥ **भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् ।७।४।३ ॥** एषामुपधाया ह्रस्वो वा स्याच्चङ्परे णौ । अपीपिडत् । अपिपीडत् ॥ १४ ॥ **नट** अवस्कन्दने । अवस्कन्दन नाट्यम् ॥ १५ ॥ **श्रथ** प्रयत्ने । प्रस्थान इत्येके ॥ १६ ॥ **बध** संयमने ॥ बाधयति । बन्धेति चान्द्रः ॥ १७ ॥ **पॄ** पूरणे । पारयति । दीर्घोच्चारणं णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गम् । तद्धि सेट्त्वाय । एवं च पृणातिपिपर्तिभ्यां परितेत्यादिसिद्धावपि परति परत इत्यादिसिद्धिः फलम् ॥ १८ ॥ **ऊर्ज** बलप्राणनयोः ॥ १९ ॥ **पक्ष** परिग्रहे ॥ २० ॥ **वर्ण चूर्ण** प्रेरणे ॥ वर्ण वर्णन इत्येके ॥ २२ ॥ **प्रथ** प्रख्याने ॥ प्राथयति । नान्ये मितोऽहेताविति वक्ष्यमाणत्वान्नास्य मित्त्वम् ॥ **अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशाम् ।७।४।९५ ॥** एषामभ्यासस्य अकारोऽन्तादेशः स्याच्चङ्परे णौ ॥ इत्वापवादः । अपप्रथत् ॥ २३ ॥ **पृथ** प्रक्षेपे । पर्थयति ॥ **उर्ऋत् ।७।४।७ ॥** उपधाया ऋवर्णस्य स्थाने ऋत्स्याद्वा चङ्परे णौ । इररारामपवादः । अपीपृथत् । अपपर्थत् ॥ २४ ॥ **पथ** इत्येके पाथयति ॥ २५ ॥ **षम्ब** सम्बन्धने ॥ सम्बयति । अससम्बत् ॥ २६ ॥ **शम्ब** च । अशशम्बत् ॥ २७ ॥ **साम्ब** इत्येके ॥ २८ ॥ **भक्ष** अदने ॥ २९ ॥ **कुट्ट** छेदनभर्त्सनयोः । पूरण इत्येके । कुट्टयति ॥ ३० ॥ **पुट्ट चुट्ट** अल्पीभावे ॥ ३२ ॥ **अट्ट षुट्ट** अनादरे ॥ अट्टयति । अयं दोपधः । ष्टुत्वस्यासिद्धत्वान्नन्द्रा इति निषेधः । आट्टिटत् ॥ ३४ ॥ **लुण्ठ** स्तेये । लुण्ठयति । लुण्ठतीति लुठि स्तेये इति भौवादिकस्य ॥ ३५ ॥ **शठ श्वठ** असंस्कारगत्योः ॥ ३७ ॥ **श्वठि** इत्येके ॥ ३८ ॥ **तुजि पिजि** हिंसाबलादाननिकेतनेषु । तुञ्जयति । पिञ्जयति । इदित्करणात्तुञ्जति । पिञ्जति ॥ ४० ॥ **तुज पिजे**ति केचित् ॥ ४२ ॥ **लजि लुजि** इत्येके ॥ ४४ ॥ **पिस** गतौ । पेसयति । पेसतीति तु शपि गतम् ॥ ४५ ॥ **षान्त्व** सामप्रयोगे ॥ ४६ ॥ **श्वल्क वल्क** परिभाषणे ॥ ४८ ॥ **ष्णिह** स्नेहने ॥ ४९ ॥ **स्फिट** इत्येके ॥ ५० ॥ **स्मिट** अनादरे ॥ अषोपदेशत्वान्न षः । असिस्मिटत् ॥ ५१ ॥ **स्मिङ्** अनादर इत्येके । ङित्त्वस्यावयवेऽचरितार्थत्वाण्णिजन्तात्तङ् । स्माययते ॥ ५२ ॥ **श्लिष** श्लेषणे ॥ ५३ ॥ **पथि** गतौ ॥ पन्थयति । पन्थति ॥ ५४ ॥ **पिच्छ** कुट्टने ॥ ५५ ॥

छदि संवरणे ॥ छन्दयति । छन्दति ॥ ५६ ॥ **श्रण** दाने ॥ प्रायेणायं विपूर्वः । विश्राणयति ॥ ५७ ॥ **तड** आघाते ॥ ताडयति ॥ ५८ ॥ **खड खडि कडि** भेदने ॥ खाडयति । खण्डयति । खण्डति । कण्डयति । कण्डति ॥ ६१ ॥ **कुडि** रक्षणे ॥६२॥ **गुडि** वेष्टने ॥ रक्षण इत्येके ॥ **कुठि** इत्यन्ये ॥ अवकुण्ठयति । अवकुण्ठति ॥ **गुठि** इत्यपरे ॥ ६५ ॥ **खुडि** खण्डने ॥ ६६ ॥ **वठि** विभाजने ॥ ६७ ॥ **वडि** इत्येके ॥ ६८ ॥ **मडि** भूषायां हर्षे च ॥ ६८ ॥ **भडि** कल्याणे ॥ ७० ॥ **छर्द** वमने ॥ ७१ ॥ **पुस्त बुस्त** आदरानादरयोः ॥ ७३ ॥ **चुद** संचोदने ॥ ७४ ॥ **नक्क धक्क** नाशने ॥ णोपदेशलक्षणे पर्युदस्तोऽयम् । प्रनक्कयति ॥ ७५ ॥ **चक्क चुक्क** व्यथने ॥ ७८ ॥ **क्षल** शौचकर्मणि ॥ ७९ ॥ **तल** प्रतिष्ठायाम् ॥ ८० ॥ **तुल** उन्माने ॥ तोलयति । तोलयामास । अतूतुलत् ॥ कथं तुलयति तुलना इत्यादि । अतुलोपमाभ्यामिति निपातनादङन्तस्य तुलाशब्दस्य सिद्धौ ततो णिच् ॥ ८१ ॥ **दुल** उत्क्षेपणे दोलयति । दोलयामास । अदूदुलत् ॥ ८२ ॥ **पुल** महत्त्वे ॥ ८३ ॥ **चुल** समुच्छ्राये ॥ ८४ ॥ **मूल** रोहणे । मूलयति । मूलयामास ॥ ८५ ॥ **कल विल** क्षेपे । कालयति ॥ ८७ ॥ **बिल** भेदने ॥ ८८ ॥ **तिल** स्नेहने ॥ ८९ ॥ **चल** भृतौ ॥ ९० ॥ **पाल** रक्षणे ॥ ९१ ॥ **लूष** हिंसायाम् ॥ ९२ ॥ **शुल्ब** माने । **शूर्प** च ॥ ९४ ॥ **चुट** छेदने ॥ ९५ ॥ **मुट** संचूर्णने ॥ ९६ ॥ **पडि पसि** नाशने । पण्डयति । पण्डति । पंसयति । पंसति ॥ ९८ ॥ **व्रज मार्ग** संस्कारगत्योः ॥ १०० ॥ **शुल्क** अतिस्पर्शने ॥ १०१ ॥ **चपि** गत्याम् ॥ चम्पयति । चम्पति ॥ १०२ ॥ **क्षपि** क्षान्त्याम् ॥ क्षम्पयति । क्षम्पति ॥ १०३ ॥ **छजि** कृच्छ्रजीवने ॥ १०४ ॥ **श्वर्त** गत्याम् ॥ १०५ ॥ **श्वभ्र** च ॥ १०६ ॥ **ज्ञप** मिच्च ॥ अयं ज्ञाने ज्ञापने च वर्तते ॥ **मितां ह्रस्वः ।६।४।९२ ॥** मितामुपधाया ह्रस्वः स्याण्णौ परे ॥ ज्ञपयति ॥ १०७ ॥ **यम** च परिवेषणे ॥ चान्मित् । परिवेषणमिह । वेष्टनम् । न तु भोजना नापि वेष्टना । यमयति चन्द्रम् । परिवेष्टत इत्यर्थः ॥ १०८ ॥ **चह** परिकल्कने ॥ चहयति । अचीचहत् । कथादौ वक्ष्यमाणस्य तु अदन्तत्वेनाग्लोपित्वाद्दीर्घसन्वद्भावौ न । अचचहत् ॥ **चप** इत्येके ॥ चापयति । **रह** त्याग इत्येके । अरीरहत् । कथादेस्तु अररहत् ॥ १११ ॥ **बल** प्राणने ॥ बलयति ॥ ११२ ॥ **चिञ्** चयने ॥ **चिस्फुरोर्णौ ।६।१।५४ ॥** आत्वं वा स्यात् ॥ **अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुङ्णौ ।७।३।३६ ॥** चपयति । चययति । जित्करणसामर्थ्याद्स्य णिज्विकल्पः । चयति । चयते । प्रणिचयति । प्रनिचयति । प्रणिचयते । प्रनिचयते ॥ नान्ये मितोऽहेतौ ॥ अहेतौ स्वार्थे णिचि ज्ञपादिभ्योऽन्ये मितो न स्युः । तेन शमादीनाममन्तत्वप्रयुक्तं मित्त्वं न ॥ ११३ ॥ **घट्ट** चलने ॥ ११४ ॥ **मुस्त** संघाते ॥ ११५ ॥ **खट्ट** संवरणे ॥ ११६ ॥ **षट्ट स्फिट्ट चुबि** हिंसायाम् ॥ ११९ ॥ **पूल** संघाते ॥ १२० ॥ **पूर्ण** इत्येके ॥ **पुणे**त्यन्ये १२१ ॥ **पुंस** अभिवर्धने ॥ १२२ ॥ **टकि**

बन्धने ॥ टङ्कयति । टङ्कति ॥ १२३ ॥ **धूस** कान्तिकरणे ॥ धूसयति । दन्त्यान्तः । मूर्धन्यान्त इत्येके । तालव्यान्त इत्यपरे ॥ १२४ ॥ **कीट** वर्णे ॥ १२५ ॥ **चूर्ण** सङ्कोचने ॥ १२६ ॥ **पूज** पूजायाम् ॥ १२७ ॥ **अर्क** स्तवने ॥ तपन इत्येके ॥ १२८ ॥ **शुठ** आलस्ये ॥ १२९ ॥ **शुठि** शोषणे ॥ शुण्ठयति । शुण्ठति ॥ १३० ॥ **जुड** प्रेरणे ॥ १३१ ॥ **गज मार्ज** शब्दार्थौ ॥ गाजयति । मार्जयति ॥ १३३ ॥ **मर्च** च ॥ मर्चयति ॥ १३४ ॥ **घृ** प्रस्रवणे ॥ स्रावण इत्येके ॥ १३५ ॥ **पचि** विस्तारवचने । पञ्चयति ॥ पञ्चति । पञ्चते इति व्यक्तार्थस्य शपि गतम् ॥ १३६ ॥ **तिज** निशाने ॥ तेजयति ॥ १३७ ॥ **कॄत** संशब्दने ॥ **उपधायाश्च ।७।१।१०१** ॥ धातोरुपधाभूतस्य ॠत इत्स्यात् । रपरत्वम् । उपधायां चेति दीर्घः । कीर्तयति । उकॄत् । अचीकृतत् । अचिकीर्तत् ॥ १३८ ॥ **वर्ध** छेदनपूरणयोः ॥ १३९ ॥ **कुबि** आच्छादने । कुम्बयति । कुम्बति ॥ १४० ॥ **कुभि** इत्येके ॥ १४१ ॥ **लुबि तुबि** अदर्शने ॥ अर्दन इत्येके ॥ १४३ ॥ **ह्लप** व्यक्तायां वाचि ॥ १४४ ॥ **क्लृप** इत्येके ॥ १४५ ॥ **चुटि** छेदने ॥ १४६ ॥ **इल** प्रेरणे एलयति । ऐलिलत् ॥ १४७ ॥ **म्रक्ष** म्लेच्छने ॥ १४८ ॥ **म्लेच्छ** अव्यक्तायां वाचि ॥ १४९ ॥ **ब्रूस बर्ह** हिंसायाम् ॥ १५१ ॥ केचिदिह **गर्ज गर्द** शब्दे । **गर्ध** अभिकाङ्क्षायामिति पठन्ति ॥ १५४ ॥ **गुर्द पुर्व** निकेतने ॥ १५६ ॥ **जसि** रक्षणे ॥ मोक्षण इति केचित् । जंसयति जंसति ॥ १५७ ॥ **ईड** स्तुतौ ॥ १५८ ॥ **जसु** हिंसायाम् ॥ १५९ ॥ **पिडि** संघाते ॥ १६० ॥ **रुष** रोषे ॥ **रुठ** इत्येके ॥ १६२ ॥ **डिप** क्षेपे ॥ १६३ ॥ **ष्टुप** समुच्छ्राये ॥ १६४ ॥ ॥ **आकुस्मादात्मनेपदिनः** ॥ कुस्नाम्नो वेति वक्ष्यते तमभिव्याप्येत्यर्थः । अकर्तृगामिफलार्थमिदम् ॥ **चित** संचेतने ॥ चेतयते । अचीचितत ॥ १ ॥ **दशि** दंशने ॥ दंशयते । अददंशत । इदित्त्वाण्णिजभावे दंशति । आकुस्मीयमात्मनेपदं णिच्सन्नियोगेनैवेति व्याख्यातारः ॥ नलोपे सञ्जिसाहचर्याद् भ्वादेरेव ग्रहणम् ॥ २ ॥ **दसि** दर्शनदंशनयोः ॥ दंसयते । दंसति । **दसे**त्यप्येके ॥ ४ ॥ **डप डिप** संघाते ॥ ६ ॥ **तन्त्रि** कुटुम्बधारणे । तन्त्रयते । चान्द्रास्तु धातुद्वयमिति मत्वा कुटुम्बयते इत्युदाहरन्ति ॥ ८ ॥ **मन्त्रि** गुप्तपरिभाषणे ॥ ९ ॥ **स्पश** ग्रहणसंश्लेषणयोः ॥ १० ॥ **तर्ज भर्त्स** तर्जने ॥ १२ ॥ **बस्त गन्ध** अर्दने ॥ बस्तयते ॥ गन्धयते ॥ १४ ॥ **विष्क** हिंसायाम् । **हिष्के**त्येके ॥ १६ ॥ **निष्क** परिमाणे ॥ १७ ॥ **लल** ईप्सायाम् ॥ १८ ॥ **कूण** संकोचने ॥ १९ ॥ **तूण** पूरणे ॥ २० ॥ **भ्रूण** आशाविशङ्कयोः ॥ २१ ॥ **शठ** श्लाघायाम् ॥ २२ ॥ **यक्ष** पूजायाम् ॥ २३ ॥ **स्यम** वितर्के ॥ २४ ॥ **गूर** उद्यमने ॥ २५ ॥ **शम लक्ष** आलोचने ॥ नान्ये मित इति मित्त्वनिषेधः । शामयते ॥ २७ ॥ **कुत्स** अवक्षेपणे ॥ २८ ॥ **त्रुट** छेदने ॥ **कुट** इत्येके ॥ ३० ॥

गल स्रवणे ॥ ३१ ॥ **भल** आभण्डने ॥ ३२ ॥ **कूट** आप्रदाने[1]। अवसादन इत्येके ॥ ३३ ॥ **कुट्ट** प्रतापे ॥ ३४ ॥ **वञ्चु** प्रलम्बने ॥ ३५ ॥ **वृष** शक्तिबन्धने । शक्तिबन्धनं प्रजननसामर्थ्यं शक्तिबन्धश्च । वर्षयते ॥ ३६ ॥ **मद** तृप्तियोगे ॥ मादयते ॥ ३७ ॥ **दिव** परिकूजने ॥ ३८ ॥ **गॄ** विज्ञाने ॥ गारयते ॥ ३९ ॥ **विद** चेतनाख्याननिवासेषु । वेदयते ॥ ४० ॥ सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्ते विचारणे ॥ विन्दते विन्दति प्राप्तौ श्यन्लुक्श्नम्शेष्विदं क्रमात् ॥ **मान** स्तम्भे ॥ मानयते ॥ ४१ ॥ **यु** जुगुप्सायाम् । यावयते ॥ ४२ ॥ **कुस्म** नाम्नो वा ॥ कुस्मेति धातुः कुत्सितस्मयने वर्तते । कुस्मयते । अचुकुस्मत ॥ ४३ ॥ अथवा कुस्मेति प्रातिपदिकं ततो धात्वर्थे णिच् ॥ इत्याकुस्मीयाः ॥ ॥ **चर्च** अध्ययने ॥ १ ॥ **बुक्क** भषणे ॥ २ ॥ **शब्द** उपसर्गादाविष्कारे च । चाद्भषणे । प्रतिशब्दयति । प्रतिश्रुतमाविष्करोतीत्यर्थः ॥ अनुपसर्गाच्च ॥ आविष्कारे इत्येव । शब्दयति ॥ ३ ॥ **कण** निमीलने ॥ काणयति ॥ णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ॥ काण्यादीनां वेति विकल्प्यते । अचीकणत् । अचकाणत् ॥ ४ ॥ **जभि** नाशने ॥ जम्भयति । जम्भति ॥ ५ ॥ **षूद** क्षरणे ॥ सूदयति । असूषुदत् ॥ ६ ॥ **जसु** ताडने ॥ जासयति । जसति ॥ ७ ॥ **पश** बन्धने । पाशयति ॥ ८ ॥ **अम** रोगे । आमयति । नान्ये मित इति निषेधः । अम गत्यादौ शपि गतः । तस्माद्धेतुमण्णौ न कम्यमिचमामिति निषेधः । आमयति ॥ ९ ॥ **चट स्फुट** भेदने ॥ विकासे शशपोः स्फुटति स्फोटते इत्युक्तम् ॥ ११ ॥ **घट** संघाते ॥ घाटयति ॥ १२ ॥ **हन्त्यर्थाश्च** ॥ नवगण्यामुक्ता अपि हन्त्यर्थाः स्वार्थे णिचं लभन्त इत्यर्थः ॥ **दिवु** मर्दने ॥ उदित्त्वाद्देवतीत्यपि ॥ १३ ॥ **अर्ज** प्रतियत्ने । अयमर्थान्तरेऽपि । द्रव्यमर्जयति ॥ १४ ॥ **घुषिर्** विशब्दने ॥ घोषयति । धुषिरविशब्दन इति सूत्रेऽविशब्दन इति निषेधाल्लिङ्गादनित्योऽस्य णिच् । घोषति । इरित्त्वादङ्वा । अघुषत् । अघोषीत् । ण्यन्तस्य तु, अजूघुषत् ॥ १५ ॥ आङः **क्रन्द** सातत्ये ॥ भौवादिकः क्रन्दधातुराह्वानाद्यर्थे उक्तः स एवाङ्पूर्वो णिचं लभते । सातत्ये आक्रन्दयति । अन्ये तु आङ्पूर्वो घुषिः क्रन्दसातत्ये इत्याहुः । आघोषयति ॥ १६ ॥ **लस** शिल्पयोगे ॥ १७ ॥ **तसि भूष** अलङ्करणे ॥ अवतंसयति । अवतंसति । भूषयति । **मोक्ष** असने ॥ मोक्षयति ॥ १९ ॥ **अर्ह** पूजायाम् ॥ २० ॥ **ज्ञा** नियोगे ॥ आज्ञापयति ॥ २१ ॥ **भज** विश्राणने ॥ २२ ॥ **शृधु** प्रहसने । अशशर्धत् । अशीशृधत् ॥ २३ ॥ **यत** निकारोपस्कारयोः ॥ २४ ॥ **रक लग** आस्वादने ॥ **रघ** इत्येके ॥ **रगे**त्यन्ये ॥ २८ ॥ **अञ्चु** विशेषणे ॥ अञ्चयति । उदित्त्वमिड्विकल्पार्थम् । अत एव विभाषितो णिच् । अञ्चति । एवं शृधुजसुप्रभृतीनामपि बोध्यम् ॥ २९ ॥ **लिगि** चित्रीकरणे ॥ लिङ्गयति । लिङ्गति ॥ ३० ॥ **मुद** संसर्गे ॥ मोदयति सक्तून् घृतेन ॥ ३१ ॥ **त्रस** धारणे । ग्रहण इत्येके । वारण इत्यन्ये ॥ ३२ ॥ **उध्रस**

१ आप्रवणे इति पाठान्तरम् ॥

उञ्छे । उकारो धात्ववयव इत्येके । नेत्यन्ये । भ्रासयति । भ्रसति । उभ्रासयति ॥ ३४ ॥ **मुच** प्रमोचने मोदने च ॥ २५ ॥ **वस** स्नेहच्छेदापहरणेषु ॥ ३६ ॥ **चर** संशये ॥३७॥ **च्यु** सहने । हसने चेत्येके । च्यावयति ॥ **च्युसेत्येके** । च्योसयति ॥ ३९ ॥ **भुवोऽवकल्कने** ॥ अवकल्कनं मिश्रीकरणमित्येके । चिन्तनमित्यन्ये । भावयति ॥ ४० ॥ **कृपेश्च** ॥ कल्पयति ॥ ४१ ॥ **आ स्वदः सकर्मकात्** ॥ स्वदिमभिव्याप्य संभवत्कर्मभ्य एव णिच् ॥ **ग्रस** ग्रहणे । ग्रासयति फलम् ॥ १ ॥ **पुष** धारणे । पोषयत्याभरणम् ॥ २ ॥ **दल** विदारणे । दालयति ॥ ३ ॥ **पट पुट लुट तुजि मिजि पिजि लुजि भजि लघि त्रसि पिसि कुसि दशि कुशि घट घटि बृहि बर्ह बल्ह गुप धूप विच्छ चीव पुथ लोकृ लोचृ णद कुप तर्क वृतु वृधु** भाषार्थाः ॥ पाटयति । पोटयति । लोटयति । तुञ्जयति । तुञ्जति । एवं परेषाम् । घाटयति । घण्टयति ॥ **नाग्लोपिशास्वृदिताम् ।७।४।२ ॥** णिच्यग्लोपिनः शास्तेर्ऋदितां च उपधाया ह्रस्वो न स्याच्चङ्परे णौ । अलुलोकत् । अलुलोचत् । वर्तयति । वर्धयति । उदित्त्वाद्वर्तति । वर्धति ॥ ३४ ॥ **रुट लजि अजि दसि भृशि रुशि शीक नट पुटि जिवि रघि लघि अहि रहि महि** च ॥ ४९ ॥ **लडि तड नल** च ॥ ५२ ॥ **पूरी** आप्यायने ॥ ईदित्त्वं निष्ठायामिण्निषेधाय । अत एव णिज्वा । पूरयति । पूरति ॥ ५३ ॥ **रुज** हिंसायाम् ॥ ५४ ॥ **ष्वद** आस्वादने ॥ **स्वाद** इत्येके ॥ असिष्वदत् । दीर्घस्य त्वषोपदेशत्वात् । असिस्वदत् ॥ ५६ ॥ इत्यास्वदीयाः ॥ ॥ **आ धृषाद्वा** ॥ इत ऊर्ध्वं विभाषितणिचो धृषधातुमभिव्याप्य ॥ **युज पृच** संयमने ॥ योजयति । योजति । अयौक्षीत् । पर्चयति । पर्चति । पर्चिता । अपर्चीत् ॥ २ ॥ **अर्च** पूजायाम् ॥ ३ ॥ **षह** मर्षणे ॥ साहयति । स एवायं नागः सहति कलभेभ्यः परिभवम् ॥ ४ ॥ **ईर** क्षेपे ॥ ५ ॥ **ली** द्रवीकरणे । लापयति । लयति । लेता ॥ ६ ॥ **वृजी** वर्जने ॥ वर्जयति । वर्जति ॥ ७ ॥ **वृञ्** आवरणे । वारयति । वरति । वरते । वरिता । वरीता ॥ ८ ॥ **जॄ** वयोहानौ । जारयति । जरति । जरिता । जरीता ॥ ९ ॥ **ज्रि** च । ज्राययति । ज्रयति । ज्रेता ॥ १० ॥ **रिच** वियोजनसंपर्चनयोः ॥ रेचयति । रेचति । रेक्ता ॥ ११ ॥ **शिष** असर्वोपयोगे ॥ शेषयति । शेषति । शेष्टा । अशिक्षत् । अयं विपूर्वोऽतिशये ॥ १२ ॥ **तप** दाहे । तापयति । तपति । तप्ता ॥ १३ ॥ **तृप** तृप्तौ । सन्दीपन इत्येके । तर्पयति । तर्पति । तर्पिता ॥ १४ ॥ **छृदी** सन्दीपने ॥ छर्दयति । छर्दति । छर्दिता । छर्दिष्यति । सेऽसिचीति विकल्पो न । साहचर्यात्तत्र रौधादिकस्यैव ग्रहणात् ॥ १५ ॥ **चृप छृप तृप दृप** सन्दीपन इत्येके । चर्पयति । छर्पयति ॥ १९ ॥ **दृभी** भये । दर्भयति । दर्भति । दर्भिता ॥ २० ॥ **दृभ** सन्दर्भे ॥ अयं तुदादावीदित् ॥ २१ ॥ **श्रथ** मोक्षणे ॥ हिंसायामित्येके ॥ २२ ॥ **मी** गतौ । माययति । मयति । मेता ॥ २३ ॥ **ग्रन्थ** बन्धने ॥ ग्रन्थयति । ग्रन्थति ॥ २४ ॥ **शीक**

आवर्षणे ॥ २५ ॥ **चीक** च ॥ २६ ॥ **अर्द** हिंसायाम् । स्वरितेत् । अर्दयति । अर्दति । अर्दते ॥ २७ ॥ **हिसि** हिंसायाम् ॥ हिंसयति । हिंसति । हिनस्तीति श्नमि गतम् ॥ २८ ॥ **अर्ह** पूजायाम् ॥ २९ ॥ आङः **षद** पद्यर्थे ॥ आसादयति । आसीदति । पाघ्रेति सीदादेशः ॥ आसत्ता । आसात्सीत् ॥ ३० ॥ **शुन्ध** शौचकर्मणि ॥ शुन्धिता । अशुन्धीत् । अशुन्धिष्टाम् ॥ ३१ ॥ **छद** अपवारणे । स्वरितेत् ॥ ३२ ॥ **जुष** परितर्कणे ॥ परितर्कणमूहो हिंसा वा ॥ परितर्पण इत्यन्ये ॥ परितर्पणं परितृप्तिक्रिया । जोषयति । जोषति । प्रीतिसेवनयोर्जुषते इति तुदादौ ॥ ३३ ॥ **धूञ्** कम्पने ॥ णावित्यधिकृत्य ॥ धूञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्यः * ॥ धूनयति । धवति । धवते । केचित्तु धूञ्प्रीणोरिति पठित्वा प्रीणातिसाहचर्याद्धुनातेरेव नुकमाहुः । धावयति ॥ ३४ ॥ अयं स्वादौ क्र्यादौ तुदादौ च । स्वादौ ह्रस्वश्च । तथा च कविरहस्ये ॥ धूनोति चम्पकवनानि धुनोत्यशोकं चूतं धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्तम् ॥ वायुर्विधूनयति चम्पकपुष्परेणून्यत्कानने धवति चन्दनमञ्जरीश्च ॥ १ ॥ **प्रीञ्** तर्पणे ॥ प्रीणयति । धूञ्प्रीणोरिति हरदत्तोक्तपाठे तु । प्राययति । प्रयति । प्रयते ॥ ३५ ॥ **श्रन्थ ग्रन्थ** सन्दर्भे ॥ ३७ ॥ **आप्लृ** लम्भने । आपयति । आपिपत् । आपति । आप्ता । आपत् । स्वरितेदयमित्येके । आपते ॥ ३८ ॥ **तनु** श्रद्धोपकरणयोः ॥ उपसर्गाच्च दैर्घ्ये ॥ तानयति । वितानयति । तनति । वितनति ॥ ३९ ॥ **चन** श्रद्धोपहननयोरित्येके ॥ चानयति । चनति ॥ ४० ॥ **वद** सन्देशवचने ॥ वादयति । स्वरितेत् । वदति । वदते ॥ अनुदात्तेदित्येके । ववदतुः । ववदिथ । ववदे । वद्यात् ॥ ४१ ॥ **वच** परिभाषणे ॥ वाचयति । वचति । वक्ता । अवाक्षीत् ॥ ४२ ॥ **मान** पूजायाम् । मानयति । मानति । मानिता । विचारणे तु भौवादिको नित्यसन्नन्तः । स्तम्भे मानयते ॥ इत्याकुसीयाः ॥ मन्यते इति दिवादौ । मनुते इति तनादौ च ॥ ४३ ॥ **भू** प्राप्तावात्मनेपदी ॥ भावयते । भवते । णिच्सन्नियोगेनैवात्मनेपदमित्येके । भवति ॥ ४४ ॥ **गर्ह** विनिन्दने ॥ ४५ ॥ **मार्ग** अन्वेषणे ॥ ४६ ॥ **कठि** शोके ॥ उत्पूर्वोऽयमुत्कण्ठायाम् । कण्ठते इत्यात्मनेपदी गतः ॥ ४७ ॥ **मृजू** शौचालङ्कारयोः । मार्जयति । मार्जति । मार्जिता । मार्ष्टा ॥ ४८ ॥ **मृष** तितिक्षायाम् । स्वरितेत् । मर्षयति । मर्षति । मर्षते । मृष्यति । मृष्यते इति दिवादौ ॥ सेचने शपि मर्षति ॥ ४९ ॥ **धृष** प्रहसने ॥ धर्षयति । धर्षति ॥ ५० ॥ इत्याधृषीयाः ॥ ॥ **अथादन्ताः** ॥ **कथ** वाक्यप्रबन्धे ॥ अल्लोपस्य स्थानिवद्भावान्न वृद्धिः । कथयति । अग्लोपित्वान्न दीर्घसन्वद्भावौ । अचकथत् ॥ १ ॥ **वर** ईप्सायाम् । वरयति । वारयतीति गतम् ॥ २ ॥ **गण** संख्याने ॥ गणयति ॥ **ई च गणः** ।७।४।९७ ॥ गणेरभ्यासस्य ईत्स्याच्चङ्परे णौ । अजीगणत् । अजगणत् ॥ ३ ॥ **शठ श्वठ** सम्यगवभाषणे ॥ ५ ॥ **पठ वठ** ग्रन्थे ॥७॥ **रह** त्यागे ॥ अररहत् ॥ ८ ॥ **स्तन गदी** देवशब्दे । स्तनयति । गदयति । अजगदत् ॥ १० ॥ **पत** गतौ वा ॥ वा णिजन्तः । वाऽदन्त इत्येके । आद्ये । पतयति । पतति ।

पतांचकार । अपतीत् । द्वितीये । पातयति । अपीपतत् ॥ ११ ॥ **पष** अनुपसर्गात् । गताविल्येव । पषयति ॥ १२ ॥ **स्वर** आक्षेपे । स्वरयति ॥ १३ ॥ **रच** प्रतियत्ने ॥ रचयति ॥ १४ ॥ **कल** गतौ संख्याने च ॥ १५ ॥ **चह** परिकल्कने । परिकल्कनं दम्भः शाठ्यं च ॥ १६ ॥ **मह** पूजायाम् ॥ महयति । महतीति शपि गतम् ॥ १७ ॥ **सार कृप श्रथ** दौर्बल्ये ॥ सारयति । कृपयति । श्रथयति ॥ २० ॥ **स्पृह** ईप्सायाम् ॥ २१ ॥ **भाम** क्रोधे ॥ अबभामत् ॥ २२ ॥ **सूच** पैशून्ये ॥ सूचयति । अषोपदेशत्वान्न षः । असूसुचत् ॥ २३ ॥ **खेट** भक्षणे ॥ तृतीयान्त इत्येके ॥ **खोट** इत्यन्ये ॥२६॥ **क्षोट** क्षये ॥ २७ ॥ **गोम** उपलेपने ॥ अजुगोमत् ॥ २८ ॥ **कुमार** क्रीडायाम् । अचुकुमारत् ॥ २९ ॥ **शील** उपधारणे । उपधारणमभ्यासः ॥ ३० ॥ **साम** सान्त्वप्रयोगे । अससामत् । साम सान्त्वने इत्यतीतस्य तु असीषमत् ॥ ३१ ॥ **वेल** कालोपदेशे । वेलयति ॥ ३२ ॥ **काल** इति पृथग्धातुरित्येके । कालयति ॥ ३३ ॥ **पल्यूल** लवनपवनयोः ॥ ३४ ॥ **वात** सुखसेवनयोः । गतिसेवनयोरित्येके । वातयति । अववातत् ॥ ३५ ॥ **गवेष** मार्गणे । अजगवेषत् ॥ ३६ ॥ **वास** उपसेवायाम् ॥३७॥ **निवास** आच्छादने । अनिनिवासत् ॥ ३८ ॥ **भाज** पृथक्कर्मणि ॥ ३९ ॥ **सभाज** प्रीतिदर्शनयोः । प्रीतिसेवनयोरित्यन्ये । सभाजयति ॥ ४० ॥ **ऊन** परिहाणे ॥ ऊनयति । ओःपूयण्जीति सूत्रे पययोरिति वक्तव्ये वर्गप्रत्याहारजग्रहो लिङ्गं णिच्यच आदेशो न स्याद्द्वित्वे कार्ये इति । यत्र द्विरुक्तावभ्यासोत्तरखण्डस्याद्योऽच् प्रक्रियायां परिनिष्ठिते रूपे वाऽवर्णो लभ्यते तत्रैवायं निषेधः । ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वात् । तेनाचिकीर्तदिति सिद्धम् । प्रकृते तु नशब्दस्य द्वित्वं । तत उत्तरखण्डेऽल्लोपः । औननत् । मा भवानूननत् ॥ ४१ ॥ **ध्वन** शब्दे ॥ अदध्वनत् ॥ ४२ ॥ **कूट** परितापे । परिदाहे इत्यन्ये ॥ ४३ ॥ **सङ्केत ग्राम कुण गुण** च आमन्त्रणे ॥ चात्कूटोऽपि । कूटयति । सङ्केतयति । ग्रामयति । कुणयति । गुणयति ॥ पाठान्तरम् ॥ **केत** श्रावणे निमन्त्रणे च ॥ केतयति । अभिकेतयति ॥ **कुण गुण** चामन्त्रणे ॥ चकारात्केतने । **कूण** सङ्कोचने इति ॥४७॥ **स्तेन** चौर्ये ॥ अतिस्तेनत् ॥४८॥ **आगर्वादात्मनेपदिनः ॥** ॥ **पद** गतौ ॥ पदयते । अपपदत ॥ १ ॥ **गृह** ग्रहणे । गृहयते ॥ २ ॥ **मृग** अन्वेषणे । मृगयते ॥ मृग्यतीति कण्ड्वादिः ॥ ३ ॥ **कुह** विस्मापने ॥ ४ ॥ **शूर वीर** विक्रान्तौ ॥ ६ ॥ **स्थूल** परिबृंहणे ॥ स्थूलयते । अतुस्थूलत ॥ ७ ॥ **अर्थ** उपयाच्ञायाम् । अर्थयते । आर्तथत ॥८॥ **सत्र** सन्तानक्रियायाम् ॥ अससत्रत ॥ अनेकाच्त्वान्न षोपदेशः । सिसत्रयिषते ॥ ९ ॥ **गर्व** माने । गर्वयते । अदन्तत्वसामर्थ्याण्णिज्विकल्पः । धातोरन्त उदात्तो लिट्याम् च फलम् । एवमग्रेऽपि ॥ १० ॥ इत्यागर्वीयाः ॥ ॥ **सूत्र** वेष्टने ॥ सूत्रयति । असुसूत्रत् ॥ १ ॥ **मूत्र** प्रस्रवणे ॥ मूत्रयति । मूत्रति ॥ २ ॥ **रूक्ष** पारुष्ये ॥ ३ ॥ **पार तीर** कर्मसमाप्तौ । अपपारत् । अतितीरत् ॥ ५ ॥ **पुट** संसर्गे ॥ पुटयति ॥ ६ ॥ **धेक**

दर्शने इत्येके ॥ अदिधेकत् ॥७॥ **कत्र** शैथिल्ये ॥ कत्रयति । कत्रति ॥८॥ **कर्त** इत्यप्येके ॥ कर्तयति । कर्तति ॥ ९ ॥ प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च ॥ प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे णिच् स्यादिष्ठे यथा प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावरभावटिलोपविन्मतुब्लोपयणादिलोपप्रस्थस्फाद्यादेशभसंज्ञास्तद्वण्णावपि स्युः । पटुमाचष्टे पटयति । परत्वाद्वृद्धौ सत्यां टिलोपः । अपीपटत् । णौ चङीत्यत्र भाष्ये तु वृद्धेर्लोपो बलीयानिति स्थितम् । अपपटत् ॥ तत्करोति तदाचष्टे ॥ पूर्वस्य प्रपञ्चः करोत्याचष्ट इतिधात्वर्थमात्रं णिजर्थः ॥ लडर्थस्त्वविवक्षितः ॥ तेनातिक्रामति ॥ अश्वेनातिक्रामति अश्वयति । हस्तिनातिक्रामति हस्तयति ॥ धातुरूपं च ॥ णिच्प्रकृतिर्धातुरूपं प्रतिपद्यते ॥ चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तथा च वार्तिकम् ॥ आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे कृल्लुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकमिति * ॥ कंसवधमाचष्टे कंसंघातयति । इह कंसं हन् इ इति स्थिते ॥ **हनस्तोऽचिण्णलोः** ।७।३।३२ ॥ हन्तेस्तकारोऽन्तादेशः स्याच्चिण्णल्वर्जे ञिति णिति । नन्वत्राङ्गसंज्ञा धातुसंज्ञा च कंसविशिष्टस्य प्राप्ता । ततश्चाट्द्वित्वयोर्दोषः । किंच कुत्वतत्वे न स्याताम् । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् । सत्यम् । प्रकृतिवच्चेति चकारो भिन्नक्रमः कारक च चात्कार्यम् । हेतुमण्णिचः प्रकृतेर्हन्यादेर्हेतुमण्णौ यादृशं कारकं धातावनन्तर्भूतं द्वितीयान्तं यादृशं च कार्यं कुत्वतत्वादि तदिहापीत्यर्थः । कंसमजीघतत् ॥ कर्तृकरणाद्धात्वर्थे ॥ कर्तुर्व्यापारार्थं यत्करणं न तु चक्षुरादिमात्रमित्यर्थः । असिना हन्ति । असयति ॥ **बष्क** दर्शने ॥ १ ॥ **चित्र** चित्रीकरणे ॥ आलेख्यकरण इत्यर्थः । कदाचिद्दर्शने ॥ चित्रेत्ययमद्भुतदर्शने णिचं लभते । चित्रयति ॥ २ ॥ **अंस** समाघाते ॥ ३ ॥ **वट** विभाजने ॥ ४ ॥ **लज** प्रकाशने ॥ **वटि लजि** इत्येके ॥ वण्टयति । लञ्जयति । अदन्तेषु पाठबलाददन्तत्वे वृद्धिरित्यन्ये । वण्टापयति । लञ्जापयति ॥ ७ ॥ शाकटायनस्तु कथादीनां सर्वेषा पुकमाह । तन्मते कथापयति । मणापयतीत्यादि ॥ **मिश्र** सम्पर्के ॥ ८ ॥ **सङ्ग्राम** युद्धे ॥ अयमनुदात्तेत् । अकारप्रश्लेषात् । अससंग्रामत ॥९॥ **स्तोम** श्लाघायाम् । अतुस्तोमत् ॥ १० ॥ **छिद्र** कर्णभेदने ॥ करणभेदन इत्यन्ये । **कर्ण** इति धात्वन्तरमित्यन्ये ॥ १२ ॥ **अन्ध** दृष्ट्युपघाते ॥ उपसंहार इत्यन्ये ॥ आन्दधत् ॥ १३ ॥ **दण्ड** दण्डनिपातने ॥ १४ ॥ **अङ्क** पदे लक्षणे च ॥ आञ्चकत् ॥ **अङ्ग** च । आञ्जगत् ॥ १६ ॥ **सुख दुःख** तत्क्रियायाम् ॥ १८ ॥ **रस** आस्वादनस्नेहनयोः ॥ १९ ॥ **व्यय** वित्तसमुत्सर्गे । अवव्ययत् ॥ २० ॥ **रूप** रूपक्रियायाम् ॥ रूपस्य दर्शनं करणं वा रूपक्रिया ॥ २१ ॥ **छेद** द्वैधीकरणे ॥ अचिच्छेदत् ॥ २२ ॥ **छद** अपवारण इत्येके ॥ छदयति ॥ २३ ॥ **लाभ** प्रेरणे ॥ २४ ॥ **व्रण** गात्रविचूर्णने ॥ २५ ॥ **वर्ण** वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु । वर्णक्रिया वर्णकरणम् । सुवर्णं वर्णयति । कथां वर्णयति । विस्तृणातीत्यर्थः । हरिं वर्णयति । स्तौतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ बहुलमेतन्निदर्शनम् ॥ अदन्तधातुनिदर्शनमित्यर्थः । बाहुलकादन्येऽपि बोध्याः ॥ तद्यथा ॥ **पर्ण** हरितभावे ॥ अपपर्णत् ॥ **विष्क**

दर्शने । **क्षप** प्रेरणे ॥ **वस** निवासे ॥ **तुत्थ** आवरणे ॥ एवमान्दोलयति । प्रेङ्खोलयति । विडम्बयति ॥ अवधीरयतीत्यादि । अन्ये तु दशगणीपाठो बहुलमित्याहुः । तेनापठिता अपि सौत्रलौकिकवैदिका बोध्याः । अपरे तु नवगणी ([1]पाठो बहुलमित्याहुः । तेना) पठितेभ्योऽपि क्वचित्स्वार्थे णिच् । रामो राज्यमचीकरदिति यथेत्याहुः । चुरादिभ्य एव बहुलं णिजित्यर्थ इत्यन्ये । सर्वे पक्षाः प्राचां ग्रन्थे स्थिताः ॥ णिङङ्गान्निरसने ॥ अङ्गवाचिनः प्रातिपदिकान्निरसने णिङ् स्यात् । हस्तौ निरस्यति हस्तयते । पादयते ॥ श्वेताश्वाश्वतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च । श्वेताश्वादीनां चतुर्णामश्वादयो लुप्यन्ते णिङ् च धात्वर्थे । श्वेताश्वमाचष्टे तेनातिक्रामति वा श्वेतयते । अश्वतरमाचष्टेऽश्वयते । गालोडितं वाचां विमर्शः तत्करोति गालोडयते । आह्वरयते । केचित्तु णिचमेवानुवर्तयन्ति तन्मते परस्मैपदमपि ॥ पृच्छादिषु धात्वर्थ इत्येव सिद्धम् ॥ णिजन्तादेव बहुलवचनादात्मनेपदमस्तु । मास्तु पुच्छभाण्डेति णिङ्विधिः । सिद्धशब्दो ग्रन्थान्ते मङ्गलार्थः ॥

॥ इति चुरादयः ॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च ।१।४।५५ ॥ कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्च स्यात् ॥ **हेतुमति च ।३।१।२६ ॥** प्रयोजकव्यापारे प्रेषणादौ वाच्ये धातोर्णिच् स्यात् । भवन्तं प्रेरयति भावयति । णिचश्चेति कर्तृगे फले आत्मनेपदम् । भावयते । भावयांबभूव ॥ **ओः पुयण्ज्यपरे ।७।४।८० ॥** सनि परे यदङ्गं तदवयवाभ्यासोकारस्येत्वं स्यात्पवर्गयण्जकारेष्ववर्णपरेषु परतः । अबीभवत् । अपीभवत् । मूङ् । अमीमवत् । अयीयवत् । अरीरवत् । अलीलवत् । अजीजवत् ॥ **स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा ।७।४।८१ ॥** एषामभ्यासोकारस्येत्वं वा स्यात्सन्यवर्णपरे धात्वक्षरे परे । असिस्रवत् । असुस्रवत् । नाग्लोपीति ह्रस्वनिषेधः । अशशासत् । अडुढौकत् । अचीचकासत् । मतान्तरे, अचचकासत् । अग्लोपीति सुब्धातुप्रकरणे उदाहरिष्यते । ण्यन्ताण्णिच् । पूर्वविप्रतिषेधादपवादत्वाद्वा वृद्धिं बाधित्वा णिलोपः । चोरयति । णौ चङीति ह्रस्वः । दीर्घो लघोः । न चाग्लोपित्वाद्द्वयोरप्यसंभवः । ण्याकृतिनिर्देशात् । अचूचुरत् ॥ **णौ च संश्चङोः ।६।१।३१ ॥** सन्परे चङ्परे च णौ श्वयतेः संप्रसारणं वा स्यात् ॥ संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवदिति आदौ संप्रसारणं पूर्वरूपम् । अशूशवत् । अलघुत्वान्न दीर्घः । अशिश्वयत् ॥ **स्तम्भुसिवुसहां चङि ।८।३।११६ ॥** उपसर्गस्थान्निमित्तादेषां सस्य षो न स्याच्चङि । अवातस्तम्भत् । पर्यसीषिवत् । न्यसीषहत् । आटिटत् । आशिशत् । बहिरङ्गोऽप्युपधाह्रस्वो द्वित्वात्प्रागेव । ओणेर्ऋदित्करणाल्लिङ्गात् । मा भवानिदिधत् । एजादावेधतौ विधानान्नेह वृद्धिः । मा भवान्प्रेदिधत् । न न्द्राः इति नदराणां न द्वित्वम् । औन्दिदत् । आड्डिडत् । आर्चिचत् । उब्ज आर्जवे । उपदेशे दकारोपधः । भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोरिति सूत्रे निपातनाद्दस्य वः । स चान्तरङ्गोऽपि द्वित्वविषये न न्द्रा इति निषेधाज्जिशब्दस्य द्वित्वे कृते प्रवर्तते न तु ततः प्राक् दकारोच्चा-

---

१ अत्र चिह्नितो भागः प्रचरप्रचारोऽपि प्रक्षिप्तप्रायोऽपपाठश्चेति प्रतीयते ।

रणसामर्थ्यात् । औञ्जिजत् । अजादेरित्येव । नेह । अदिद्रपत् ॥ **रभेरशब्लिटोः ।७।१।६३ ॥** रभेर्नुम् स्यादचि न तु शब्लिटोः ॥ **लभेश्च ।७।१।६४ ॥** अररम्भत् । अललम्भत् । हेरचङीति सूत्रे अचङीत्युक्तेः कुत्वं न । अजीहयत् । अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशाम् । अससरत् । अददरत् । तपरत्वसामर्थ्यादत्र लघोर्न दीर्घः ॥ **विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः ।७।४।९६ ॥** अभ्यासस्यात्वं वा स्याच्चङ्परे णौ । अववेष्टत् । अविवेष्टत् । अचचेष्टत् । अचिचेष्टत् । भ्राजभासेत्यादिना वोपधाह्रस्वः । अबिभ्रजत् । अबभ्राजत् ॥ काण्यादीनां वेति वक्तव्यम् * ॥ ण्यन्ताः कणरणभणश्रणलुपहेठाः काण्यादयः षड् भाष्ये उक्ताः । ह्वायिवाणिलोटिलोचयश्चत्वारोऽधिका न्यासे । चाणिलोठी अप्यन्यत्र । इत्थं द्वादश । अचीकणत् । अचकाणत् ॥ **स्वापेश्चङि ।६।१।१८ ॥** ण्यन्तस्य स्वापेश्चङि संप्रसारणं स्यात् । असूषुपत् ॥ **शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् ।७।३।३७ ॥** णौ परे पुकोऽपवादः । शाययति । ह्वाययति ॥ **ह्वः संप्रसारणम् ।६।१।३२ ॥** सन्परे चङ्परे च णौ ह्वः संप्रसारणं स्यात् । अजूहवत् । अजुहावत् ॥ **लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य ।७।४।४ ॥** पिबतेरुपधाया लोपः स्यादभ्यासस्य ईदन्तादेशश्च चङ्परे णौ । अपीप्यत् । अर्तिह्रीति पुक् । अर्पयति । ह्रेपयति । व्लेपयति । रेपयति । यलोपः । क्नोपयति । क्ष्मापयति । स्थापयति ॥ **तिष्ठतेरित् ।७।४।५ ॥** उपधाया इदादेशः स्याच्चङ्परे णौ । अतिष्ठिपत् ॥ **जिघ्रतेर्वा ।७।४।६ ॥** अजिघ्रिपत् । अजिघ्रपत् ॥ उर्ऋत् ॥ अचीकृतत् । अचिकीर्तत् । अवीवृतत् । अववर्तत् । अमीमृजत् । अममार्जत् । पातेर्णौ लुग्वक्तव्यः * ॥ युकोऽपवादः । पालयति ॥ **वो विधूनने जुक् ।७।३।३८ ॥** वातेर्जुक् स्याण्णौ कम्पेऽर्थे । वाजयति । कम्पे किम् । केशान्वापयति ॥ विभाषा लीयतेः ॥ **लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने ।७।३।३९ ॥** लीयतेर्लातेश्च क्रमान्नुग्लुकावागमौ वा स्तो णौ स्नेहद्रवे । विलीनयति । विलाययति । विलालयति । विलापयति वा घृतम् । ली ई इति ईकारप्रश्लेषादात्वपक्षे नुक् न । स्नेहद्रवे किम् । लोहं विलापयति । विलाययति ॥ प्रलम्भनाभिभवपूजनासु लियो नित्यमात्वमशीति वाच्यम् * ॥ **लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च ।१।३।७० ॥** लीङ्लियोर्ण्यन्तयोरात्मनेपदं स्यादकर्तृगेऽपि फले पूजाभिभवयोः प्रलम्भने चार्थे । जटाभिर्लापयते । पूजामधिगच्छतीत्यर्थः । श्येनो वर्तिकामुल्लापयते । अभिभवतीत्यर्थः । बालमुल्लापयते । वञ्चयतीत्यर्थः ॥ **बिभेतेर्हेतुभये ।६।१।५६ ॥** बिभेतेरेच आत्वं वा स्यात्प्रयोजकाद्भयं चेत् ॥ **भीस्म्योर्हेतुभये ।१।३।६८ ॥** ण्यन्ताभ्यामाभ्यामात्मनेपदं स्याद्धेतोश्चेद्भयसयौ । सूत्रे भयग्रहणं धात्वर्थोपलक्षणम् । मुण्डो भापयते ॥ **भियो हेतुभये षुक् ।७।३।४० ॥** भी ई इतीकारः प्रश्लिष्यते । ईकारान्तस्य भियः षुक् स्यात् णौ हेतुभये । भीषयते ॥ **नित्यं स्मयतेः ।६।१।५७ ॥** स्मयतेरेचो नित्यमात्वं स्याण्णौ हेतोः स्मये । जटिलो विस्मापयते । हेतोश्चेद्भयस्मयावित्युक्ते-

---

१ लुगित्यागमोऽयम् ॥

नेह । कुञ्चिकयैनं भाययति । विस्माययति । कथं तर्हि विस्मापयन् विस्मितमात्मवृत्ताविति । मनुष्यवाचेति करणादेव हि तत्र स्मयः । अन्यथा शानजपि स्यात् । सत्यम् । विस्माययन्नित्येव पाठ इति साम्प्रदायिकाः । यद्वा । मनुष्यवाक् प्रयोज्यकर्त्री विस्मापयते तया सिंहो विस्मापयन्निति ण्यन्ताण्णौ शतेति व्याख्येयम् ॥ **स्फायो वः ।७।३।४१ ॥** णौ । स्फावयति ॥ **शदेरगतौ तः ।७।३।४२ ॥** शदेर्णौ तोऽन्तादेशः स्यान्न तु गतौ । शातयति । गतौ तु । गाः शादयति गोविन्दः । गमयतीत्यर्थः ॥ **रुहः पोऽन्यतरस्याम् ।७।३।४३ ॥** णौ । रोपयति । रोहयति ॥ **क्रीङ्जीनां णौ ।६।१।४८ ॥** एषामेच आत्वं स्याण्णौ । क्रापयति । अध्यापयति । जापयति ॥ **णौ च संश्चङोः ।२।४।५१ ॥** सन्परे चङ्परे च णौ इङो गाङ्वा स्यात् । अध्यजीगपत् । अध्यापिपत् ॥ **सिध्यतेरपारलौकिके ।६।१।४९ ॥** ऐहलौकिकेऽर्थे विद्यमानस्य सिध्यतेरेच आत्वं स्याण्णौ । अन्नं साधयति । निष्पादयतीत्यर्थः । अपारलौकिके किम् । तापसः सिध्यति । तत्त्वं निश्चिनोति । तं प्रेरयति शेधयति तापसं तपः ॥ **प्रजने वीयतेः ।६।१।५५ ॥** अस्यैच आत्वं वा स्याण्णौ प्रजनेऽर्थे । वापयति वाययति वा गाः पुरोवातः । गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः ॥ ऊदुपधाया गोहः ॥ गूहयति ॥ **दोषो णौ ।६।४।९० ॥** दुष इति सुवचम् । दुष्यतेरुपधाया ऊत्स्याण्णौ । दूषयति ॥ **वा चित्तविरागे ।६।४।९१ ॥** विरागोऽप्रीतता । चित्तं दूषयति दोषयति वा कामः ॥ मितां ह्रस्वः ॥ भ्वादौ चुरादौ च मित उक्ताः । घटयति । जनीजॄष् । जनयति । जरयति । जॄणातेस्तु । जारयति ॥ रञ्जेर्णौ मृगरमणे नलोपो वक्तव्यः * ॥ मृगरमणमाखेटकम् । रजयति मृगान् । मृगेति किम् । रञ्जयति पक्षिणः । रमणादन्यत्र तु, रञ्जयति मृगान्तृणदानेन । चुरादिषु ज्ञपादिश्चिञ् ॥ चिस्फुरोरिति व आत्वम् । चपयति । चययतीत्युक्तम् । चिनोतेस्तु । चापयति । चाययति । स्फारयति । स्फोरयति । अपुस्फरत् । अपुस्फुरत् । **उभौ साभ्यासस्य ।८।४।२१ ॥** साभ्यासस्यानितेरुभौ नकारौ णत्वं प्राप्नुतो निमित्ते सति । प्राणिणत् ॥ **णौ गमिरबोधने ।२।४।४६ ॥** इणो गमिः स्याण्णौ । गमयति । बोधने तु प्रत्याययति । इण्वदिकः । अधिगमयति । हनस्तोऽचिण्णलोः । हो हन्तेरिति कुत्वम् । घातयति । ईर्ष्ययति । ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति वक्तव्यम् * ॥ तृतीयव्यञ्जनस्य तृतीयैकाच इति वार्थः । आद्ये षकारस्य द्वित्वं वारयितुमिदम् । द्वितीये त्वजादेर्द्वितीयस्येत्यपवादतया सन्नन्ते प्रवर्तते । ऐर्ष्यियत् । ऐर्षिष्यत् । द्वितीयव्याख्यायां णिजन्ताच्चङि षकार एवाभ्यासे श्रूयते । हलादिःशेषात् । द्वित्वं तु द्वितीयस्यैव । तृतीयाभावेन प्रकृतवार्तिकाप्रवृत्तेः । निवृत्तप्रेषणाद्धातोर्हेतुमण्णौ शुद्धेन तुल्योऽर्थः । तेन प्रार्थयन्ति शयनोत्थितं प्रिया इत्यादि सिद्धम् । एवं सकर्मकेषु सर्वेषूह्यम् ॥ **॥ इति ण्यन्तप्रक्रिया ॥**

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ।३।१।७ ॥ इषिकर्मणः इषिणैककर्तृकाद्धातोः सन्प्रत्ययो वा स्यादिच्छायाम् । धातोर्विहितत्वादिह सन आर्धधातुकत्वम् ।

इट् । द्वित्वम् । सन्यतः । पठितुमिच्छति पिपठिषति । कर्मणः किम् । गमनेनेच्छतीति करणान्मा भूत् । समानकर्तृकात्किम् । शिष्याः पठन्त्वितीच्छति गुरुः । वाग्रहणात्पक्षे वाक्यमपि । लुङ्सनोर्घस्लृ । एकाच उपदेश इति नेट् । सस्य तत्वम् । अत्तुमिच्छति जिघत्सति । ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति यिसनोर्द्वित्वम् । इर्ष्यियिषति । इर्ष्यिषिषति ॥ **रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च ।१।२।८ ॥** एभ्यः सन् क्त्वा च कितौ स्तः । रुरुदिषति । विविदिषति । मुमुषिषति ॥ **सनि ग्रहगुहोश्च ।७।२।१२ ॥** ग्रहेर्गुहेरुगन्ताच्च सन इण्न स्यात् । ग्रहिज्येति संप्रसारणम् । सनः षत्वस्यासिद्धत्वाद्भष्भावः । जिघृक्षति । सुषुप्सति ॥ **किरश्च पञ्चभ्यः ।७।२।७५ ॥** कॄ गॄ दृङ् धृङ् प्रच्छ एभ्यः सन इट् स्यात् । पिपृच्छिषति । चिकरिषति । जिगरिषति । जिगलिषति ॥ अत्रेटो दीर्घो नेष्टः ॥ दिदरिषते । दिधरिषते । कथमुदिधीर्षुरिति । भौवादिकयोर्धृङ्धृञोरिति गृहाण ॥ **इको झल् ।१।२।९ ॥** इगन्ताज्झलादिः सन् कित्स्यात् । बुभूषति । दीङ् । दातुमिच्छति दिदीषते । एज्विषयत्वाभावान्मीनातिमिनोतीत्यात्वं न । अत एव सनि मीमेति सूत्रे माधातोः पृथङ्मीग्रहणं कृतम् ॥ **हलन्ताच्च ।१।२।१० ॥** इक्समीपाद्धलः परो झलादिः सन् कित्स्यात् । गुहू । जुघुक्षति । बिभित्सति । इकः किम् । यियक्षते । झल्किम् । विवर्तिषते । हल्ग्रहणं जातिपरम् । तृन्हू । तितृक्षति । तितृंहिषति ॥ **अज्झनगमां सनि ।६।४।१६ ॥** अजन्तानां हन्तेरजादेशगमेश्च दीर्घः स्याज्झलादौ सनि । सन्लिटोर्जेः । जिगीषति । विभाषा चेः । चिकीषति । चिचीषति । जिघांसति ॥ **सनि च ।२।४।४७ ॥** इणो गमिः स्यात्सनि न तु बोधने । जिगमिषति । बोधने प्रतीषिषति । इण्वदिकः । अधिजिगमिषति । कर्मणि तङ् । परस्मैपदेष्वित्युक्तेर्नेट् । झलादौ सनीति दीर्घः । जिगांस्यते । अधिजिगांस्यते । अजादेशस्येत्युक्तेर्गच्छतेर्न दीर्घः । जिगंस्यते । संजिगंसते ॥ **इङश्च ।२।४।४८ ॥** इङो गमिः स्यात्सनि । अधिजिगांसते ॥ **रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च ।१।२।२६ ॥** उश्च इश्च वी ते उपधे यस्य तस्माद्धलादे रलन्तात्परौ क्त्वासनौ सेटौ वा कितौ स्तः । द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम् । दिद्युतिषते । दिद्योतिषते । रुरुचिषते । रुरोचिषते । लिलिखिषति । लिलेखिषति । रलः किम् । दिदेविषति । व्युपधात्किम् । विवर्तिषते । हलादेः किम् । एषिषिषति । इह नित्यमपि द्वित्वं गुणेन बाध्यते । उपधाकार्यं हि द्वित्वात्प्रबलम् । ओणेरृदित्करणस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वात् ॥ **सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनाम् ।७।२।४९ ॥** इवन्तेभ्य ऋधादिभ्यश्च सन इड्वा स्यात् । इडभावे हलन्ताच्चेति कित्त्वम् । च्छ्वोरिति वस्य ऊठ् । यण् द्वित्वम् । दुद्यूषति । दिदेविषति । स्तौतिण्योरेवेति वक्ष्यमाणनियमान्न षः । सुस्यूषति । सिसेविषति ॥ **आप्ज्ञप्यृधामीत् ।७।४।५५ ॥** एषामच ईत्स्यात्सादौ सनि ॥ **अत्र लोपोऽभ्यासस्य ।७।४।५८ ॥** सनिमीमेत्यारभ्य यदुक्तं तत्राभ्यासस्य लोपः स्यात् । आप्तुमिच्छति ईप्सति । अर्धितुमिच्छति । रपरत्वम् । चर्त्वम् । ईर्त्सति । अर्दिधि-

षति । बिभ्रज्जिषति । बिभर्जिषति । बिभ्रक्षति । बिभर्क्षति ॥ **दम्भ इच्च ।७।४।५६ ॥** **दम्भेरच** इत्यादीच्च सादौ सनि । अभ्यासलोपः । हलन्ताच्चेत्यत्र हल्ग्रहणं जातिपरमित्युक्तम् । तेन सनः कित्त्वान्नलोपः । धिप्सति । धीप्सति । दिदम्भिषति । शिश्रीषति । शिश्रयिषति । उदोष्ठ्यपूर्वस्य । सुस्वूर्षति । सिस्वरिषति । युयूषति । यियविषति । ऊर्णुनूषति । ऊर्णुनुविषति । ऊर्णुनविषति । न च परत्वाद्गुणावादेशयोः सतोरभ्यासे उकारो न श्रूयेतेति वाच्यम् । द्विर्वचनेऽचीति सूत्रेण द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिरूपातिदेशादादेशनिषेधाद्वा । न च सन्नन्तस्य द्वित्वं प्रति कार्यित्वान्निमित्तता कथमिति वाच्यम् । कार्यमनुभवन् हि कार्यी निमित्ततया नाश्रीयते न त्वननुभवन्नपि । न चेह सन् द्वित्वमनुभवति । बुभूर्षति । बिभरिषति । ज्ञपिः पुगन्तो मित्संज्ञकः पकारान्तश्चौरादिकश्च । इडभावे इको झलिति कित्त्वान्न गुणः । अज्झनेति दीर्घः । परत्वाण्णिलोपेन बाध्यते । आप्ज्ञपीति ईत् । ज्ञीप्सति । जिज्ञपयिषति । अमितस्तु जिज्ञापयिषति । जनसनेत्यात्वम् । सिषासति । सिसनिषति ॥ * तनिपतिदरिद्रातिभ्यः सनो वा इड्वाच्यः ॥ **तनोतेर्विभाषा ।६।४।१७ ॥** अस्योपधाया दीर्घो वा स्याज्झलादौ सनि । तितांसति । तितंसति । तितनिषति ॥ आशङ्कायां सन्वक्तव्यः * ॥ श्वा मुमूर्षति । कूलं पिपतिषति ॥ **सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस् ।७।४।५४ ॥** एषामच इस् स्यात्सादौ सनि । अभ्यासलोपः । स्कोरिति सलोपः । पित्सति । दिदरिद्रिषति । दिदरिद्रासति । डुमिञ् मीञ् आभ्यां सन् । कृतदीर्घस्य मिनोतेरपि मीरूपत्वाविशेषादिस् । सः सीति तः । मित्सति । मित्सते । मा माने । मित्सति । माङ्मेङो । मित्सते । दोदाणोः । दित्सति । देङ् । दित्सते । दाञ् । दित्सति । दित्सते । धेट् धित्सति । धाञ् । धित्सति । धित्सते । रिप्सते । लिप्सते । शक्लृ । शिक्षति । शक मर्षण इति दिवादिः । स्वरितेत् । शिक्षति । शिक्षते । पित्सते ॥ राधो हिंसायां सनीस् वाच्यः * ॥ रित्सति । हिंसायां किम् । आरिरात्सति ॥ **मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा ।७।४।५७ ॥** सादौ सनि । अभ्यासलोपः । मोक्षते मुमुक्षुते वा वत्सः स्वयमेव । अकर्मकस्य किम् । मुमुक्षुति वत्सं कृष्णः । न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः । विवृत्सति । तङि तु विवर्तिषते । सेऽसिचीति वेट् । निनर्तिषति । निनृत्सति ॥ **इट् सनि वा ।७।२।४१ ॥** वृङ्वृञ्भ्यामृदन्ताच्च सन इड्वा स्यात् । तितरिषति । तितरीषति । तितीर्षति । विवरिषति । विवरीषति । वुवूर्षति । वृङ् । वुवूर्षते । विवरिषते । दुध्वूर्षति ॥ **स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि ।७।२।७४ ॥** स्मि पूङ् ऋ अञ्जू अश् एभ्यः सन इट् स्यात् । सिस्मयिषते । पिपविषते । अरिरिषति । इह रिस्शब्दस्य द्वित्वम् । इस् इति सनोऽवयवः कार्यभागिति कार्यिणो निमित्तत्वायोगाद्द्विर्वचनेऽचीति न प्रवर्तते । अञ्जिजिषति । अशिशिषते । उभौ साभ्यासस्य । प्राणिणिषति । उच्छेस्तुक् । चुत्वम् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति चछाभ्यां सहितस्येटो द्वित्वम् । हलादिः शेषः । उचिच्छिषति । निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति त्वनित्यम् । च्छ्वोरिति सतुक्ग्रहणाज्ज्ञापकात् । प्रक्-

तिप्रत्यापत्तिवचनाद्वा । णौ च संश्चङोरिति सूत्राभ्यामिङो गाङ् श्वयतेः संप्रसारणं च वा । अधिजिगापयिषति । अध्यापिपयिषति शिश्वाययिषति । शुशावयिषति । ह्वः संप्रसारणम् । जुहावयिषति । णौ द्वित्वात्प्रागच आदेशो नेत्युक्तत्वादुकारस्य द्वित्वम् । पुस्फारयिषति । चुक्षावयिषति । ओः पुयण्ज्यपरे । पिपावयिषति । बिभावयिषति । यियावयिषति । रिरावयिषति । लिलावयिषति । जिजावयिषति । पुयण्जि किम् । नुनावयिषति । अपरे किम् । बुभूषति । स्रवतीतीत्वं वा । सिस्रावयिषति । सुस्रावयिषतीत्यादि । अपर इत्येव । शुश्रूषते ॥ **स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् ।८।३।६१ ॥** अभ्यासेणः परस्य स्तौतिण्यन्तयोरेव सस्य षः स्यात्षभूते सनि नान्यस्य । तुष्टूषति । द्युतिस्वाप्योरित्युत्वम् । सुष्वापयिषति । सिषाधयिषति । स्तौतिण्योः किम् । सिसिक्षति । उपसर्गात्तु स्थादिष्वभ्यासेन चेति षत्वम् । परिषिषिक्षति । षणि किम् । तिष्ठासति । सुषुप्सति । अभ्यासादित्युक्तेर्नेह निषेधः । इण् । प्रतीषिषति । इक् । अधीषिषति ॥ **स स्विदिस्वदिसहीनां च ।८।३।६२ ॥** अभ्यासेणः परस्य ण्यन्तानामेषां सस्य स एव न षः षणि परे । सिस्वेदयिषति । सिस्वादयिषति । सिसाहयिषति । स्थादिष्वभ्यासस्येनेति नियमान्नेह । अभिसुसूषति ॥ शैषिकान्मतुबर्थीयाच्छैषिको मतुबर्थिकः । सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते ॥ शैषिकाच्छैषिकः सरूपो न । तेन शालीये भव इति वाक्यमेव । न तु छान्ताच्छः । सरूपः किम् । अहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रः । आहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रीयः । अण्गन्ताच्छः । तथा मत्वर्थात्सरूपः स न । धनवानस्यास्ति । इह मतुबन्तान्मतुप् न । विरूपस्तु स्यादेव । दण्डिमती शाला । सरूप इत्यनुषज्यते । अर्थद्वारा सादृश्यं तस्यार्थः । तेन इच्छासन्नन्तादिच्छासन्न । स्वार्थसन्नन्तात्तु स्यादेव । जुगुप्सिषते । मीमांसिषते ॥ **॥ इति सन्नन्तप्रक्रिया ॥**

धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ।३।१।२२ ॥ पौनःपुन्यं भृशार्थश्च क्रियासमभिहारस्तस्मिन् द्योत्ये यङ् स्यात् ॥ **गुणो यङ्लुकोः ।७।४।८२ ॥** अभ्यासस्य गुणः स्याद्यङि यङ्लुकि च । सनाद्यन्ता इति धातुत्वाल्लडादयः । ङिदन्तत्वादात्मनेपदम् । पुनः पुनरतिशयेन वा भवति बोभूयते । बोभूयांचक्रे । अबोभूयिष्ट । धातोः किम् । आर्धधातुकत्वं यथा स्यात् । तेन ब्रुवो वचिरित्यादि । एकाचः किम् । पुनः पुनर्जागर्ति । हलादेः किम् । भृशमीक्षते । भृशं रोचते शोभते इत्यत्र यङ् नेति भाष्यम् । पौनःपुन्ये तु स्यादेव । रोरुच्यते । शाशुभ्यते ॥ सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यर्त्यशूर्णोतिभ्यो यङ् वाच्यः * ॥ आद्यास्त्रयश्चुरादावदन्ताः । सोसूच्यते । सोसूत्र्यते । अनेकाच्त्वेनाषोपदेशत्वात्षत्वं न । मोमूत्र्यते ॥ **यस्य हलः ।६।४।४९ ॥** यस्येति संघातग्रहणम् । हलः परस्य यशब्दस्य लोपः स्यादार्धधातुके । आदेः परस्य । अतो लोपः ॥ सोसूचांचक्रे । सोसूचिता । सोसूत्रिता । मोमूत्रिता ॥ **दीर्घोऽकितः ।७।४।८३ ॥** अकितोऽभ्यासस्य दीर्घः स्यादङि यङ्लुकि च । अटाट्यते ॥ **यङि च ।७।४।३० ॥** अर्तेः संयोगादेश्च ऋतो गुणः स्याद्यङि ।

यकारपररेफस्य न द्वित्वनिषेधः । अरार्यते इति भाष्योदाहरणात् । अरारिता । अशाशिता । ऊर्णोनूयते । बेभिद्यते । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधागुणः । बेभिदिता ॥ **नित्यं कौटिल्ये गतौ** ।३।१।२३ ॥ गत्यर्थात्कौटिल्य एव यङ् स्यान्न तु क्रियासमभिहारे । कुटिलं व्रजति वाव्रज्यते ॥ **लुपसदचरजपजभदहदशगॄभ्यो भावगर्हायाम्** ।३।१।२४॥ एभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ् स्यात् । गर्हितं लुम्पति लोलुप्यते । सासद्यते ॥ **चरफलोश्च** ।७।४।८७ ॥ अनयोरभ्यासस्यातो नुक् स्याद्यङ्यङ्लुकोः नुगित्यनेनानुस्वारो लक्ष्यते ॥ स च पदान्तवद्वाच्यः * ॥ वा पदान्तस्येति यथा स्यात् ॥ **उत्परस्याऽतः** ।७।४।८८ ॥ चरफलोरभ्यासात्परस्यात उत्स्याद्यङ्यङ्लुकोः । हलि चेति दीर्घः । चञ्चूर्यते चंचूर्यते । पम्फुल्यते पंफुल्यते ॥ **जपजभदहदशभञ्जपशां च** ।७।४।८६॥ एषामभ्यासस्य नुक् स्याद्यङ्यङ्लुकोः । गर्हितं जपति जञ्जप्यते इत्यादि ॥ **ग्रो यङि** ।८।२।२० ॥ गिरते रेफस्य लत्वं स्याद्यङि । गर्हितं गिलति जेगिल्यते । घुमास्थेतीत्वम् । गुणः । देदीयते । पेपीयते । सेषीयते । विभाषा श्वेः । शोशूयते । शेश्वीयते । यङि च । सास्मर्यते । रीङ् ऋतः । चेक्रीयते । सुट् । संचेस्क्रीयते ॥ **सिचो यङि** ।८।३।११२ ॥ सिचः सस्य षो न स्याद्यङि । निसेसिच्यते ॥ **न कवतेर्यङि** ।७।४।६३ ॥ कवतेरभ्यासस्य चुत्वं न स्याद्यङि । कोकूयते । कौतिकुवत्योस्तु चोकूयते ॥ **नीग्वञ्चुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दाम्** ।७।४।८४ ॥ एषामभ्यासस्य नीगागमः स्याद्यङ्यङ्लुकोः । अकित इत्युक्तेर्न दीर्घः । नलोपः । वनीवच्यते । सनीस्रस्यते इत्यादि ॥ **नुगतोऽनुनासिकान्तस्य** ।७।४।८५ ॥ अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासोऽदन्तस्तस्य नुक् स्यात् । नुकानुस्वारो लक्ष्यत इत्युक्तम् । यँय्यम्यते । यंयम्यते । तपरत्वसामर्थ्याद्भूतपूर्वदीर्घस्यापि न । भाम क्रोधे । बाभाम्यते । ये विभाषा । जाजायते । जञ्जन्यते । हन्तेर्हिंसायां यङि घ्नीभावो वाच्यः * ॥ जेघ्नीयते । हिंसायां किम् । जङ्घन्यते ॥ **रीगृदुपधस्य च** ।७।४।९० ॥ ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रीगागमः स्याद्यङ्यङ्लुकोः । वरीवृत्यते । क्षुभ्नादित्वान्न णः । नरीनृत्यते । जरीगृह्यते । उभयत्र लत्वम् । चिलीक्लृप्यते । रीगृत्वत इति वक्तव्यम् * ॥ वरीवृश्च्यते । परीपृच्छ्यते ॥ **स्वपिस्यमिव्येञां यङि** ।६।१।१९ ॥ संप्रसारणं स्याद्यङि । सोषुप्यते । सेसिम्यते । वेवीयते ॥ **न वशः** ।६।१।२० ॥ वावश्यते ॥ **चायः की** ।६।१।२१ ॥ चेकीयते ॥ **ई घ्राध्मोः** ।७।४।३१ ॥ जेघ्रीयते । देध्मीयते ॥ **अयङ् यि क्ङिति** ।७।४।२२ ॥ शीङोऽयङादेशः स्याद्यादौ क्ङिति परे । शाशय्यते । अभ्यासस्य ह्रस्वः । ततो गुणः । डोढौक्यते । तोत्रौक्यते ॥

॥ इति यङन्तप्रक्रिया ॥

यङोऽचि च ।२।४।७४ ॥ यङोऽच्प्रत्यये लुक् स्याच्चकारात्तं विनापि बहुलं लुक् स्यात् । अनैमित्तिकोऽयमन्तरङ्गत्वादादौ भवति । ततः प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वाद्द्वित्वम् । अभ्यासकार्यम् । धातुत्वाल्लडादयः । शेषात्कर्तरीति परस्मैपदम् । अनुदात्तङित इति तु न ।

ङित्त्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः। यत्र हि प्रत्ययस्यासाधारणं रूपमाश्रीयते तत्रैव तत्। अत एव सुदृषत्प्रासाद इत्यत्रात्वसन्तस्येति दीर्घो न। येऽपि स्पर्धशीङादयोऽनुदात्तङितस्तेभ्योऽपि न। अनुदात्तङित इत्यनुबन्धनिर्देशात्। तत्र श्तिपा शपेति निषेधात्। अत एव श्यन्नादयो न। गणेन निर्देशात्। किंतु शबेव। चर्करीतं चेत्यदादौ पाठाच्छपो लुक्॥ **यङो वा ।७।३।९४॥** यङन्तात्परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईड्वा स्यात्। भूसुवोरिति गुणनिषेधो यङ्लुकि भाषायां न। बोभूतु तेतिक्ते इति छन्दसि निपातनात्। अत एव यङ्लुग्भाषायामपि सिद्धः। न च यङ्लुकि अप्राप्त एव गुणाभावो निपात्यतामिति वाच्यम्। प्रकृतिग्रहणेन यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणात्। द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठमिति सिद्धान्तात्। बोभवीति। बोभोति। बोभूतः। बोभुवति। बोभवांचकार। बोभविता। अबोभवीत्। अबोभोत्। अबोभूताम्। अबोभवुः। बोभूयात्। बोभूयाताम्। बोभूयास्ताम्। गातिस्थेति सिचो लुक्। यङो वेतीट्पक्षे गुणं बाधित्वा नित्यत्वाद्वुक्। अबोभूवीत्। अबोभोत्। अबोभूताम्। अभ्यस्ताश्रयो जुस्। नित्यत्वाद्वुक्। अबोभूवुः। अबोभविष्यदित्यादि। पास्पर्धीति। पास्पर्धि। पास्पर्धः। पास्पर्धति। पास्पर्त्सि। हुझल्भ्यो हेर्धिः। पास्पर्धि। लङ्। अपास्र्पत्। अपास्पर्द्। सिपि दश्चेति रुत्वपक्षे रोरि। अपास्पाः। जागाद्धि। जागाधीति। जाघत्सि। अजाघात्। सिपि रुत्वपक्षे। अजाघाः। नाथ। नानात्ति। नानात्तः। दध। दादद्धि। दादद्धः। दाधत्सि। अदाधत्। अदादद्धाम्। अदादधुः। अदाधः। अदाधत्। लुङि। अदादाधीत्। अदादधीत्। चोस्कुन्दीति। चोस्कुन्ति। अचोस्कुन्। अचोस्कुन्ताम्। अचोस्कुन्दुः। मोमुदीति। मोमोत्ति मोमोदांचकार। मोमोदिता। अमोमुदीत्। अमोमोत्। अमोमुत्ताम्। अमोमुदुः। अमोमुदीः। अमोमोः। अमोमोत्। लुङि गुणः। अमोमोदीत्। चोकूर्ति। चोकूर्दीति। लङ् तिप्। अचोकूर्त्। अचोकूर्दीत्। सिप्पक्षे। अचोकूः। अचोखूः। अजोगूः। वनीवञ्चीति। वनीवङ्क्ति। वनीवक्तः। वनीवचति। अवनीवञ्चीत्। अवनीवन्। जङ्गमीति। जङ्गन्ति। अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः। जङ्गतः। जङ्ग्मति। म्वोश्च। जङ्गन्मि। जङ्गन्वः। एकाज्ग्रहणेनोक्तत्वान्नेण्निषेधः। जङ्गमिता। अनुनासिकलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वान्न हेर्लुक्। जङ्गहि॥ मो नो धातोः॥ अजङ्गन्। अनुबन्धनिर्देशान्न च्लेरङ्। ह्म्यन्तेति न वृद्धिः। अजङ्गमीत्। अजङ्गमिष्टाम्। हन्तेर्यङ्लुक्। अभ्यासाच्चेति कुत्वं यद्यपि हो हन्तेरित्यतो हन्तेरित्यनुवर्त्य विहितं तथापि यङ्लुकि भवत्येवेति न्यासकारः। श्तिपा शपेति निषेधस्त्वनित्यः। गुणो यङ्लुकोरिति सामान्यापेक्षज्ञापकादिति भावः। जङ्घनीति। जङ्घन्ति। जङ्घतः। जङ्घ्नति। जङ्घनिता। श्तिपा निर्देशाज्जादेशो न। जङ्घहि। अजङ्घनीत्। अजङ्घन्। जङ्घन्यात्। आशिषि तु वध्यात्। अवधीत्। अवधिष्टामित्यादि॥ वधादेशस्य द्वित्वं तु न भवति। स्थानिवत्त्वेनानभ्यासस्येति निषेधात्। तद्धि समानाधिकरणं धातोर्विशेषणम्। बहुव्रीहिबलात्। आङ्पूर्वात्तु आङो यम-

हन इत्यात्मनेपदम्। आजङ्घते इत्यादि। उत्परस्येति तपरत्वान्न गुणः। हलि चेति दीर्घस्तु स्यादेव। तस्यासिद्धत्वेन तपरत्वनिवर्त्यत्वायोगात्। चञ्चुरीति। चञ्चूर्ति। चञ्चूर्तः। चञ्चुरति। अचञ्चुरीत्। अचञ्चूः। चङ्घनीति। चङ्घन्ति। जनसनेत्यात्वम्। चङ्घातः। गमहनेत्युपधालोपः। चङ्घ्नति।। चङ्घाहि। चङ्घनानि। अचङ्घनीत्। अचङ्घन्। अचङ्घाताम्। अचङ्घ्नुः। ये विभाषा। चङ्घायात्। चङ्घन्यात्। अचङ्घनीत्। अचङ्घानीत्। उतो वृद्धिरित्यत्र नाभ्यस्तस्येत्यनुवृत्तेरुतो वृद्धिर्न। योयोति। योयवीति। अयोयवीत्। अयोयोत्। योयुयात्। आशिषि दीर्घः। योयूयात्। अयोयावीत्। नोनवीति। नोनोति। जाहेति। जाहाति। ई हल्यघोः। जाहीतः। इह जहातेश्च आचहौ लोपोयि घुमास्था एर्लिङीत्येते पञ्चापि न भवन्ति। श्तिपा निर्देशात्। जाहति। जाहासि। जाहेषि। जाहीथः। जाहीथ। जाहीहि। अजाहेत्। अजाहात्। अजाहीताम्। अजाहुः। जाहीयात्। आशिषि। जाहायात्। अजाहासीत्। अजाहासिष्टाम्। अजाहिष्यत्। लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात्स्वपिस्यमीत्युत्वं न। रुदादिभ्य इति गणनिर्दिष्टत्वादिण्न। सास्वपीति। सास्वप्ति। सास्वप्तः। सास्वपति। असास्वपीत्। असास्वप्। सास्वप्यात्। आशिषि तु वचिस्वपीत्युत्वम्। सासुप्यात्। असास्वापीत्। असास्वपीत्॥ **रुग्रिकौ च लुकि ।७।४।९१॥** ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रुक् रिक् रीक् एते आगमाः स्युर्यङ्लुकि॥ **ऋतश्च ।७।४।९२॥** ऋदन्ताद्धातोरपि तथा। वर्वृतीति। वरिवृतीति। वरीवृतीति। वर्वर्ति। वरिवर्ति। वरीवर्ति। वर्वृतः ३। वर्वृतति ३। वर्वर्तामास ३। वर्वर्तिता ३। गणनिर्दिष्टत्वान्न वृद्भ्यश्चतुर्भ्य इति न। वर्वर्तिष्यति ३। अवर्वृतीत् ३। अवर्वर्त् ३। सिपि दश्चेति रुत्वपक्षे रोरि। अवर्वाः ३। गणनिर्दिष्टत्वादङ्। अवर्वृतीत् ३। चर्करीति ३। चर्कर्ति। चरिकर्ति। चरीकर्ति। चर्कृतः। ३। चर्क्रति ३। चर्करांचकार ३। चर्करिता ३। अचर्करीत् ३। अचर्कः ३। चर्कृयात् ३। आशिषि रिङ्। चर्क्रियात् ३। अचर्कारीत् ३। ऋतश्चेति तपरत्वान्नेह। कॄ विक्षेपे। चाकर्ति। तातर्ति। तातीर्तः। तातिरति। तातीर्हि। तातराणि। अतातरीत्। अतातः। अतातीर्ताम्। अतातरुः। अतातारीत्। अतातारिष्टामित्यादि। अर्तेर्यङ्लुकि द्वित्वेऽभ्यासस्योरदत्वं रपरत्वम्। हलादिःशेषः। रुक्। रिग्रीकोस्तु अभ्यासस्यासवर्णे इति इयङ्। अरर्ति। अरियर्ति। अररीति। अरियरीति। अर्ऋतः। अरियृतः। झि अत्। यण्। रुको रोरीति लोपः। न च तस्मिन् कर्तव्ये यणः स्थानिवत्त्वम्। पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात्। आरति। आरिय्रति। लिङि श्तिपा निर्देशाद्गुणोर्तीति गुणो न। रिङ्। रलोपः। दीर्घः। आरियात्। अरिय्रियात्। आरारीत्। आरियारीत्। गृहू ग्रहणे। जर्गृहीति ३। जर्गर्ढि ३। जर्गढः ३। जर्गृहति ३। अजर्घर्ट् ३। गृह्णातेस्तु जाग्रहीति। जाग्राढि॥ तसादौ ङिन्निमित्तं संप्रसारणम्। तस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वान्न रुगादयः। जागृढः। जागृहति। जाग्रहीषि। जाग्रक्षि। लुटि जाग्रहिता। ग्रहोऽलिटीति दीर्घस्तु न। तत्रैकाच इत्यनुवृत्तेः। माधवस्तु दीर्घमाह। तद्भाष्यविरुद्धम्।

जर्गृधीति ३ । जर्गर्द्धि ३ । जर्गृद्धः ३ । जर्गृधति ३ । जर्गृधीषि ३ । जर्घर्त्सि ३ । अजर्गृधीत् ३ । इडभावे गुणः । हल्ङ्यादिलोपः । भष्भावः । जश्त्वचर्त्वे । अजर्घर्त् ३ । अजर्गृद्धाम् ३ । सिपि दश्चेति पक्षे रुत्वम् । अजर्घाः ३ । अजर्गर्धीत् ३ । अजर्गर्धिष्टाम् ३ । पाप्रच्छीति । पाप्रष्टि । तसादौ ग्रहिज्येति संप्रसारणं न भवति । श्तिपा निर्देशात् । च्छ्वोः शूडिति शः । व्रश्चेति षः । पाप्रष्टः । पाप्रच्छति । पाप्रश्मि । पाप्रश्वः । पाप्रश्मः । यकारवकारान्तानां तूठ्भाविनां यङ्लुङ् नास्तीति च्छ्वोरिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । **कैयटेन** च स्पष्टीकृतम् । इद च्छ्वोरिति यत्रोठ् तद्विषयकम् । ज्वरत्वरेत्यूठ्भाविनोः स्त्रिविमव्योस्तु यङ्लुगस्त्येवेति न्याय्यम् । माधवादिसंमतं च । मव्य बन्धने । अयं यान्त उठ्भावी । तेवृ देवृ देवने इत्यादयो वान्ताः । हय गतौ । जाहयीति । जाहति । जाहतः । जाहयति । जाहयीषि । जाहसि । वलि लोपे यञादौ दीर्घः । जाहामि । जाहावः । जाहामः । हर्य गतिकान्त्योः । जाहर्यीति । जाहर्ति । जाहर्तः । जाहर्यति । लोटि । जाहर्हि । अजाहः । अजाहर्ताम् । अजाहर्युः । मव बन्धने ॥ **ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च ।६।४।२० ॥** ज्वरादीनामुपधावकारयोरूठ् स्यात् क्वौ झलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये । अत्र क्ङितीति नानुवर्तते । अवतेस्तुनि कृते ओतुरिति दर्शनात् । अनुनासिकग्रहणं चानुवर्तते । अवतेर्मन्प्रत्यये तस्य टिलोपे ओमिति दर्शनात् । ईडभावे ऊठि पिति गुणः । मामोति । मामवीति । मामूतः । मामवति । मामोषि । मामोमि । मामावः । मामूमः । मामूहि । मामवानि । अमामोत् । अमामोः । अमामवम् । अमामाव । अमामूम । तुर्वी हिंसायाम् । तोतूर्वीति ॥ **राल्लोपः ।६।४।२१ ॥** रेफात्परयोश्छ्वोर्लोपः स्यात् क्वौ झलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये । इति वलोपः लघूपधगुणः ॥ **न धातुलोप आर्धधातुके ।१।१।४ ॥** धात्वंशलोपनिमित्ते आर्धधातुके परे इको गुणवृद्धी न स्तः । इति नेह निषेधः । तिबादीनामनार्धधातुकत्वात् । तोतोर्ति । हलि चेति दीर्घः । तोतूर्तः । तोतूर्वति । तोथोर्ति । दोदोर्ति । दोधोर्ति । मूर्च्छा । मोमूर्च्छीति । मोमोर्ति । मोमूर्तः । मोमूर्च्छतीत्यादि । आर्धधातुक इति विषयसप्तमी । तेन यङि विवक्षिते अजेर्वी । वेवीयते । अस्य यङ्लुङ्नास्ति । लुकापहारे विषयत्वाभावेन वीभावस्याप्रवृतेः ॥

॥ इति यङ्लुगन्तप्रक्रिया ॥

सुप आत्मनः क्यच् ।३।१।८ ॥ इषिकर्मणः एषितृसंबन्धिनः सुबन्तादिच्छायामर्थे क्यच् प्रत्ययो वा स्यात् । धात्ववयवत्वात्सुब्लुक् ॥ **क्यचि च ।७।४।३३ ॥** अस्य ईत्स्यात् । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति । वान्तो यि प्रत्यये । गव्यति । नाव्यति । लोपः शाकल्यस्येति तु न । अपदान्तत्वात् । तथा हि ॥ **नः क्ये ।१।४।१५ ॥** क्यचि क्यङि च नान्तमेव पदं स्यान्नान्यत् । सन्निपातपरिभाषया क्यचो यस्य लोपो न । गव्यांचकार । गव्यिता । नाव्यांचकार । नाव्यिता । नलोपः । राजीयति । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । त्वद्यति । मद्यति । एकार्थयोरित्येव । युष्मद्यति । अस्मद्यति । हलि च । गीर्यति । पूर्यति । धातोरि-

त्येव । नेह । दिवमिच्छति दिव्यति । इह पुरमिच्छति पुर्यतीति माधवेनोक्तं प्रत्युदाहरणं चिन्त्यम् । पूर्गिरोः साम्यात् । दीव्यतीति दीर्घस्तु प्राचः प्रामादिक एव । अदस्यति । रीङ् ऋतः । कर्त्रीयति ॥ क्यच्व्योश्च ॥ गार्गीयति । वात्सीयति । अकृत्सार्वेति दीर्घः । कवीयति । समिध्यति ॥ **क्यस्य विभाषा ।६।४।५० ॥** हलः परयोः क्यच्क्यङोर्लोपो वा स्यादार्धधातुके । आदेः परस्य । अतो लोपः । तस्य स्थानिवत्त्वाल्लघूपधगुणो न । समिधिता । समिध्यिता ॥ मान्तप्रकृतिकसुबन्तादव्ययाच्च क्यच् न * ॥ किमिच्छति । इदमिच्छति । स्वरिच्छति ॥ **अशनायोदन्यधनायाबुभुक्षापिपासागर्धेषु ।७।४।३४ ॥** क्यजन्ता निपात्यन्ते । अशनायति । उदन्यति । धनायति । बुभुक्षादौ किम् । अशनीयति । उदकीयति । धनीयति ॥ **अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि ।७।१।५१ ॥** एषां क्यचि असुगागमः स्यात् । अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम् * ॥ अश्वस्यति वडवा । वृषस्यति गौः ॥ क्षीरलवणयोर्लालसायाम् * ॥ क्षीरस्यति बालः । लवणस्यति उष्ट्रः । सर्वप्रातिपदिकानां क्यचि लालसायां सुगसुकौ * ॥ दधिस्यति । दध्यस्यति । मधुस्यति । मध्वस्यति ॥ **काम्यच ।३।१।९ ॥** उक्तविषये काम्यच् स्यात् । पुत्रमात्मन इच्छति पुत्रकाम्यति । इह यस्य हल इति लोपो न । अनर्थकत्वात् । यस्येति संघातग्रहणमित्युक्तम् । यशस्काम्यति । सर्पिष्काम्यति । मान्ताव्ययेभ्योऽप्ययं स्यादेव । किंकाम्यति । स्वःकाम्यति ॥ **उपमानादाचारे ।३।१।१० ॥** उपमानात्कर्मणः सुबन्तादाचारेऽर्थे क्यच् स्यात् । पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छात्रम् । विष्णूयति द्विजम् ॥ अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम् * ॥ प्रासादीयति कुट्यां भिक्षुः । कुटीयति प्रासादे ॥ **कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ।३।१।११ ॥** उपमानात्कर्तुः सुबन्तादाचारे क्यङ् वा स्यात् । सान्तस्य तु कर्तृवाचकस्य लोपो वा स्यात् । क्यङ् वेत्युक्तेः पक्षे वाक्यम् । सान्तस्य लोपस्तु क्यङ्सन्नियोगशिष्टः । स च व्यवस्थितः ॥ ओजसोऽप्सरसो नित्यमितरेषां विभाषया ॥ कृष्ण इवाचरति कृष्णायते । ओजःशब्दो वृत्तिविषये तद्वति । ओजायते । अप्सरायते । यशायते । यशस्यते । विद्वायते । विद्वस्यते । त्वद्यते । मद्यते । अनेकार्थत्वे तु युष्मद्यते । अस्मद्यते । क्यङ्मानिनोश्च ॥ कुमारीवाचरति कुमारायते । हरिणीवाचरति हरितायते । गुर्वीव गुरूयते । सपत्नीव सपत्नायते । सपतीयते । सपत्नीयते । युवतिरिव युवायते । पट्वीमृद्व्याविव पट्वीमृदूयते ॥ न कोपधायाः ॥ पाचिकायते ॥ आचारेऽवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः * ॥ वाग्रहणात् क्यङपि । अवगल्भादयः पचाद्यजन्ताः । क्विप्सन्नियोगेनानुदात्तत्वमनुनासिकत्वं चाचूप्रत्ययस्य प्रतिज्ञायते । तेन तङ् । अवगल्भते । क्लीबते । होडते । भूतपूर्वादप्यनेकाच आम् । एतद्वार्तिकारम्भसामर्थ्यात् । न च अवगल्भते इत्यादिसिद्धिस्तत्फलम् । केवलानामेवाचारेऽपि वृत्तिसंभवात् । धातूनामनेकार्थत्वात् । अवगल्भांचक्रे । क्लीबांचक्रे । होडांचक्रे । वार्तिकेऽवेत्युपसर्गविशिष्टपाठात्केवलादुपसर्गान्तरविशिष्टाच्च क्यङेवेति माधवादयः । तङ् नेति तूचितम् ॥ सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः * ॥ पूर्ववार्तिकं तु अनुबन्धा-

सञ्ज्ञनार्थम् । तत्र क्विबनूद्यते । प्रातिपदिकग्रहणादिह सुप इति न संबध्यते तेन पदकार्यं न । कृष्ण इवाचरति कृष्णति । अतो गुण इति शपा सह पररूपम् । अ इवाचरति अति । अतः । अन्ति । प्रत्ययग्रहणमपनीय अनेकाच इत्युक्तेर्नाम् । औ । अतुः । उः । द्वित्वम् । अतो गुणे । अत आदेरिति दीर्घः । णल् औ वृद्धिः । अतुसादिषु त्वातो लोप इटि चेत्यालोपः ॥ मालेवाचरति मालाति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वान्तत्वाद्वा क्विप् । मालांचकार । लुङि अमालात् । अत्र हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घादिलोपो न । ङीसाहचर्यादापोऽपि सोरेव लोपविधानात् । इट्सकौ । अमालासीत् । कविरिव कवयति । आशीर्लिङि कवीयात् । सिचि वृद्धिरित्यत्र धातोरित्यनुवर्त्य धातुरेव यो धातुरिति व्याख्यानान्नामधातोर्न वृद्धिरिति कैयटादयः । अकवयीत् । माधवस्तु नामधातोरपि वृद्धिमिच्छति । अकवायीत् । विरिव वयति । विवाय । विव्यतुः । अवयीत् । अवायीत् । श्रीरिव श्रयति । शिश्राय । शिश्रियतुः । पितेव पितरति । आशिषि रिङ् । पित्रियात् । भूरिव भवति । अत्र गातिस्थेति भुवो वुगिति भवतेर इति च न भवन्ति । अभिव्यक्तत्वेन धातुपाठस्थस्यैव तत्र ग्रहणात् । बुभाव । अभावीत् । द्रुरिव द्रवति । णिश्रीति चङ् न । अद्रावीत् ॥ **अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति ।६।४।१५ ॥** अनुनासिकान्तस्योपधाया दीर्घः स्यात् क्वौ झलादौ च क्ङिति । इदमिवाचरति इदामति । राजेव राजानति । पन्था इव पथीनति । मथीनति । ऋभुक्षीणति । द्यौरिव देवतीति माधवः । अत्र ऊठि द्यवतीत्युचितम् । क इव कति । चकाविति हरदत्तः । माधवस्तु ण्यल्लोपाविति वचनात् णलि वृद्धिं बाधित्वाऽतोलोपाच्चक इति रूपमाह । स्व इव स्वति । सस्वौ । सस्व । यत्तु स्वामी स्वांचकारेति तदनाकरमेव ॥ **भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः ।३।१।१२ ॥** अभूततद्भावविषयेभ्यो भृशादिभ्यो भवत्यर्थे क्यङ् स्यात् हलन्तानामेषां लोपश्च । अभृशो भृशो भवति । भृशायते । अच्वेरिति पर्युदासबलादभूततद्भाव इति लब्धम् । तेनेह न । क्व दिवा भृशा भवन्ति । ये रात्रौ भृशा नक्षत्रादयस्ते दिवा क्व भवन्तीत्यर्थः । सुमनस् अस्य सलोपः । सुमनायते । चुरादौ संग्राम युद्धे इति पठ्यते तत्र संग्रामेति प्रातिपदिकम् । तस्मात्तत्करोतीति णिच् सिद्धः । तत्सन्नियोगेनानुबन्ध आसज्यते । युद्धे योयं ग्रामशब्द इत्युक्तेऽपि सामर्थ्यात्संग्रामशब्दे लब्धे विशिष्टपाठो ज्ञापयति उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियत इति । तेन मनश्शब्दात्प्रागट् । स्वमनायत उन्मनायते । उदमनायत । एवं चावागल्भत अवागल्भिष्टेत्यादावप्यवेत्यस्य पृथक्करणं बोध्यम् । ज्ञापकं च सजातीयविषयम् । तेन यत्रोपसर्गरूपं सकलं श्रूयते न त्वादेशेनापहृतं तत्रैव पृथक्कृतिः । एवं च आ ऊढः ओढः स इवाचर्य ओढायित्वा । अत्र उन्मनाय्य अवगल्भ्येतिवन्न ल्यप् । ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वे षाष्ठं वार्तिकं तद्भाष्यं च प्रमाणम् । तथा हि ॥ उस्योमाङ्क्ष्वाटः प्रतिषेधः * ॥ उसि ओमाङोश्च परयोराटः पररूपं नेत्यर्थः । उस्रामैच्छत् । औस्रीयत् । औङ्कारीयत् । औढीयत् । आटश्चेति

चशब्देन पुनर्वृद्धिविधानादिदं सिद्धमिति षाष्ठे स्थितम् ॥ **लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्** ।३।१।१३ ॥ लोहातादिभ्यो डाजन्ताच्च भवत्यर्थे क्यष् स्यात् ॥ **वा क्यषः** ।१।३।९० ॥ क्यषन्तात्परस्मैपदं वा स्यात् । लोहितायति । लोहितायते । अत्राच्वेरित्यनुवृत्त्याऽभूततद्भावविषयत्वं लब्धम् । तच्च लोहितशब्दस्यैव विशेषणम् । न तु डाचोऽसंभवात् । नाप्यादिशब्दग्राह्याणाम् । तस्य प्रत्याख्यानात् । तथा च वार्तिकम् ॥ लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनं भृशादिष्वितराणीति * ॥ न चैवं काम्यच इव क्यषोऽपि ककारः श्रूयेत उच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम् । तस्यापि भाष्ये प्रत्याख्यानात् । पटपटायति । पटपटायते । कृभ्वस्तियोगं विना पीह डाच् । डाजन्तात् क्यषो विधानसामर्थ्यात् । यत्तु, लोहितश्यामदुःखानि हर्षगर्वसुखानि च । मूर्च्छानिद्राकृपाधूमाः करुणा नित्यचर्मणी ॥ इति पठित्वा श्यामादिभ्योऽपि क्यषि पदद्वयमुदाहरन्ति तद्भाष्यवार्तिकविरुद्धम् । तस्मात्तेभ्यः क्यङेव । श्यामायते । दुःखादयो वृत्तिविषये तद्वति वर्तन्ते । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया लोहिनीशब्दादपि क्यष् । लोहिनीयति । लोहिनीयते ॥ **कष्टाय क्रमणे** ।३।१।१४ ॥ चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दादुत्साहेऽर्थे क्यङ् स्यात् । कष्टाय क्रमते कष्टायते । पापं कर्तुमुत्सहत इत्यर्थः । सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम् * ॥ कण्वं पापम् । सत्रादयो वृत्तिविषये पापार्थाः । तेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यश्चिकीर्षायां क्यङ् । पापं चिकीर्षतीत्यस्वपदविग्रहः । सत्रायते । कक्षायते । इत्यादि ॥ **कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः** ।३।१।१५ ॥ रोमन्थतपोभ्यां कर्मभ्यां क्रमेण वर्तनायां चरणे चार्थे क्यङ् स्यात् । रोमन्थं वर्तयति रोमन्थायते ॥ हनुचलन इति वक्तव्यम् * ॥ चर्वितस्याकृष्य पुनश्चर्वण मित्यर्थः । नेह । कीटो रोमन्थं वर्तयति । अपानप्रदेशान्निःसृतं द्रव्यमिह रोमन्थः । तदश्नातीत्यर्थ इति कैयटः । वर्तुलं करोतीत्यर्थ इति न्यासकारहरदत्तौ ॥ तपसः परस्मैपदं च * ॥ तपश्चरति तपस्यति ॥ **बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने** ।३।१।१६ ॥ आभ्यां कर्मभ्यां क्यङ् स्यात् । बाष्पमुद्वमति बाष्पायते । ऊष्मायते ॥ फेनाच्चेति वाच्यम् * ॥ फेनायते ॥ **शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे** ।३।१।१७ ॥ एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे क्यङ् स्यात् । शब्दं करोति शब्दायते । पक्षे तत्करोतीति णिजपीष्यत इति न्यासः । शब्दयति ॥ सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्च * ॥ सुदिनायते ॥ **सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्** ।३।१।१८ ॥ सुखादिभ्यः कर्मभ्यो वेदनायामर्थे क्यङ् स्याद्वेदनाकर्तुरेव चेत्सुखादीनि स्युः । सुखं वेदयते सुखायते । कर्तृग्रहणं किम् । परस्य सुखं वेदयते ॥ **नमोवरिवश्चित्रङः क्यच्** । ३।१।१९ ॥ करणे इत्यनुवृत्तेः क्रियाविशेषे पूजायां परिचर्यायामाश्चर्ये च । नमस्यति देवान् । पूजयतीत्यर्थः । वरिवस्यति गुरून् । शुश्रूषत इत्यर्थः । चित्रीयते । विस्मयत इत्यर्थः । विस्मापयत इत्यन्ये ॥ **पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ्** ।३।१।२० ॥ पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने च * ॥ विविधं विरुद्धं वोत्क्षेपणं व्यसनम् । उत्पुच्छयते । विपुच्छयते । परिपुच्छयते ॥ भाण्डात्समाचयने * ॥ संभाण्डयते । भाण्डानि समाचिनोति । राशी-

करोतीत्यर्थः। समवभाण्डत ॥ चीवराद्र्जने परिधाने च * ॥ सञ्चीवरयते भिक्षुः। चीवराण्यर्जति परिधत्ते वेत्यर्थः ॥ **मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच्।३।१।२१॥** कृञर्थे। मुण्डं करोति मुण्डयति ॥ व्रताद्भोजनतन्निवृत्त्योः * ॥ पयः शूद्रान्नं वा व्रतयति ॥ वस्त्रात्समाच्छादने * ॥ संवस्त्रयति। हल्यादिभ्यो ग्रहणे * ॥ हलिकल्योरदन्तत्वं च निपात्यते। हलिं कलिं वा गृह्णाति। हलयति। कलयति। महद्धलं हलिः। परत्वाद्वृद्धौ सत्यामपीष्ठवद्भावेन अगेव लुप्यते। अतः सन्वद्भावदीर्घौ न। अजहलत्। अचकलत्। कृतं गृह्णाति कृतयति। तूस्तानि विहन्ति वितूस्तयति। तूस्तं केशा इत्येके। जटीभूताः केशा इत्यन्ये। पापमित्यपरे। मुण्डादयः सत्यापपाशेत्यत्रैव पठितुं युक्ताः। प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इत्येव सिद्धे केषांचिद्ग्रहणं सापेक्षेभ्योऽपि णिजर्थम्। मुण्डयति माणवकम्। मिश्रयत्यन्नम्। श्लक्ष्णयति वस्त्रम्। लवणयति व्यञ्जनमिति। हलिकल्योरदन्तत्वार्थम्। सत्यस्य आपुगर्थम्। केषांचित्तु प्रपञ्चार्थम्। सत्यं करोत्याचष्टे वा सत्यापयति ॥ अर्थवेदयोरप्यापुग्वक्तव्यः * ॥ अर्थापयति। वेदापयति। पाशं विमुञ्चति विपाशयति। रूपं पश्यति रूपयति। वीणयोपगायत्युपवीणयति। तूलेनानुकुष्णात्यनुतूलयति। तृणाग्रं तूलेनानुघट्टयतीत्यर्थः। श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति। सेनया अभियाति अभिषेणयति। उपसर्गात्सुनोतीति षः। अभ्यषेणयत्। प्राक्सितादिति षः। अभिषिषेणयिषति। स्थादिष्वभ्यासेन चेति षः। लोमान्यनुमार्ष्टि अनुलोमयति। त्वच संवरणे। घः। त्वचं गृह्णाति त्वचयति। वर्मणा संनह्यति संवर्मयति। वर्णं गृह्णाति वर्णयति। चूर्णैरवध्वंसते अवचूर्णयति ॥ इष्ठवदित्यतिदेशात्पुंवद्भावादयः। एनीमाचष्टे एतयति। दरदमाचष्टे दारदयति। पृथुं प्रथयति। वृद्धौ सत्यां पूर्वं वा टिलोपः। अपिप्रथत्। अपप्रथत्। मृदुं म्रदयति। अमिम्रदत्। अमम्रदत्। भृशं कृशं दृढम्। भ्रशयति। क्रशयति। द्रढयति। अबभ्रशत्। अचक्रशत्। अदद्रढत्। परिव्रढयति। पर्यवव्रढत्। ऊढिमाख्यत् औजिढत्। ढत्वादीनामसिद्धत्वात् हतिशब्दस्य द्वित्वम्। पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इति त्वनित्यमित्युक्तम्। ढि इत्यस्य द्वित्वमित्यन्ये। औडिढत्। ऊढमाख्यत् औजढत्। औडढत्। ओः पुयण्जीतिसूत्रे वर्गप्रत्याहारजग्रहो लिङ्गम्। द्वित्वे कार्ये णावच आदेशो नेति ऊनयतावुक्तम् ॥ प्रकृत्यैकाच्। वृद्धिपुकौ। स्वापयति। त्वां मां वाऽऽचष्टे त्वापयति। मापयति। मपर्यन्तस्य त्वमौ। पररूपात्पूर्वं नित्यत्वाट्टिलोपः। वृद्धिः। पुक्। त्वादयति, मादयतीति तु न्याय्यम्। अन्तरङ्गत्वात्पररूपे कृते प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावात्। न च प्रकृतिभावो भाष्ये प्रत्याख्यात इति भ्रमितव्यम्। भाष्यस्य प्रेष्ठाद्युदाहरणविषयेऽन्यथासिद्धिपरत्वात्। युवामावां वा युष्मयति। अस्मयति। श्वानमाचष्टे शावयति। नस्तद्धित इति टिलोपः। प्रकृतिभावस्तु न। येन नाप्राप्तिन्यायेन टेरित्यस्यैव बाधको हि सः। भत्वात्सम्प्रसारणम्। अन्ये तु नस्तद्धित इति नेहातिदिश्यते इष्ठनि तस्यादृष्टत्वात्। ब्रह्मिष्ठ इत्यादौ रत्वाट्टेरित्यस्यैव प्रवृत्तेः। तेन शुनयतीति

रूपमाहुः । विद्वांसमाचष्टे विद्वयति । अङ्गवृत्तपरिभाषया संप्रसारणे नेत्येके । संप्रसारणे वृद्ध्यावादेशे च विदावयतीत्यन्ये । नित्यत्वाट्टिलोपात्प्राक्संप्रसारणम् । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपम् । टिलोपः । विदयतीत्यपरे । उदञ्चमाचष्टे उदीचयति । उदैचिचत् । । प्रत्यञ्चम् । प्रतीचयति । प्रत्यचिचत् । इकोऽसवर्णे इति प्रकृतिभावपक्षे । प्रतिअचिचत् । सम्यञ्चमाचष्टे समीचयति । सम्यचिचत् । समिअचिचत् । तिर्यञ्चमाचष्टे । तिराययति । अञ्चेष्टिलोपेनापहारेऽपि बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात्तिरसस्तिरिः । असिद्धवदत्रेति चिणो लुङ्न्यायेन प्रथमटिलोपोऽसिद्धः । अतः पुनष्टिलोपो न । अङ्गवृत्तपरिभाषया वा । चङ्यग्लोपित्वादुपधाह्रस्वो न । अतितिरायत् । सध्र्यञ्चमाचष्टे सध्राययति । अससध्रायत् । विष्वद्र्यञ्चम्, अविविष्वद्रायत् । देवद्र्यञ्चम्, देवद्राययति । अदिदेवद्रायत् । अदद्र्यञ्चम्, अददद्रायत् । अदमुयञ्चम्, अदमुआययति । आददमुआयत् । अमुमुयञ्चम्, अमुमुआययति । चङ् । आमुमुआयत् । भुवं भावयति । अबीभवत् । भ्रुवम् । अबुभ्रवत् । श्रियम् । अशिश्रयत् । गाम् । अजूगवत् । रायम् अरीरयत् । नावम् अनूनवत् । स्वश्वम् स्वाशश्वत् । स्वः । अव्ययानां भमात्रे टिलोपः । स्वयति । असिस्वत् असस्वत् । बह्वून् भावयति बह्यतीत्यन्ये । विन्मतोरिति लुक् । स्रग्विणम् स्रजयति । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । श्रीमतीं श्रीमन्तं वा श्राययति । अशिश्रयत् । पयस्विनीम् पयसयति । इह टिलोपो न । तदपवादस्य लुकः प्रवृत्तत्वात् । स्थूलम् स्थवयति । दूरम् दवयति । कथं तर्हि दूरयत्यवनते विवस्वतीति । दूरमतति अयते वा दूरात् । दूरातं कुर्वतीत्यर्थः । युवानं यवयति । कनयति । युवाल्पयोरिति वा कन् । अन्तिकं नेदयति । बाढं साधयति । प्रशस्यं प्रशस्ययति । इह श्रज्यौ न । उपसर्गस्य पृथक्कृतेः । वृद्धं ज्यापयति । वर्षयति । प्रियं प्रापयति । स्थिरं स्थापयति । स्फिरं स्फापयति । उरुं वरयति । वारयति । बहुलं बंहयति । गुरुं गरयति । तृप्रं त्रापयति । दीर्घं द्राघयति । वृन्दारकं वृन्दयति ॥

॥ इति नामधातुप्रक्रिया ॥

कण्ड्वादिभ्यो यक् ।३।१।२७॥ एभ्यो धातुभ्यो नित्यं यक् स्यात् स्वार्थे । धातुभ्यः किम् । प्रातिपदिकेभ्यो मा भूत् । द्विधा हि कण्ड्वादयः । धातवः प्रातिपदिकानि च ॥ **कण्डूञ्** गात्रविघर्षणे ॥ कण्डूयति । कण्डूयते ॥ १ ॥ **मन्तु** अपराधे ॥ रोष इत्येके । मन्तूयति ॥ चन्द्रस्तु ञितमाह । मन्तूयते ॥ २ ॥ **वल्गु** पूजामाधुर्ययोः । वल्गूयति ॥ ३ ॥ **असु** उपतापे ॥ **असू असूञ्** इत्येके ॥ अस्यति । असूयति । असूयते ॥ ५ ॥ **लेट लोट्** धौर्त्ये पूर्वभावे स्वप्ने च ॥ दीप्तावित्येके । लेट्यति । लेटिता । लोट्यति । लोटिता ॥७॥ **लेला** दीप्तौ ॥ ८ ॥ **इरस् इरज् इरञ्** ईर्ष्यायाम् ॥ इरस्यति । इरज्यति । हलि चेति दीर्घः । ईर्यति । ईर्यते ॥ ११ ॥ **उषस्** प्रभातीभावे ॥ १२ ॥ **वेद** धौर्त्ये स्वप्ने च ॥ १३ ॥ **मेधा** आशुग्रहणे ॥ मेधायति ॥ १४ ॥ **कुषुभ** क्षेपे ॥ कुषुभ्यति ॥ १५ ॥ **मगध** परिवेष्टने ॥ नीचदास्य इत्यन्ये ॥ १६ ॥ **तन्तस् पम्पस्** दुःखे ॥ १८ ॥

सुख दुःख तत्क्रियायाम् ॥ सुख्यति । दुःख्यति । सुखं दुःखं चानुभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥ **सपर** पूजायाम् ॥ २१ ॥ **अरर** आराकर्मणि ॥ २२ ॥ **भिषज्** चिकित्सायाम् ॥ २३ ॥ **भिष्णज्** उपसेवायाम् ॥ २४ ॥ **इषुध** शरधारणे ॥ २५ ॥ **चरण वरण** गतौ ॥ २७ ॥ **चुरण** चौर्ये ॥ २८ ॥ **तुरण** त्वरायाम् ॥ २९ ॥ **भुरण** धारणपोषणयोः ॥ ३० ॥ **गद्गद** वाक्स्खलने ॥ ३१ ॥ **एला केला खेला** विलासे ॥ **इलेत्यन्ये** ॥ **लेखा** स्खलने च । अदन्तोऽयमित्यन्ये । लेख्यति ॥ ३६ ॥ **लिट** अल्पकुत्सनयोः । लिट्यति ॥ ३७ ॥ **लाट** जीवने ॥ ३८ ॥ **हृणीङ्** रोषणे लज्जायां च ॥ ३९ ॥ **महीङ्** पूजायाम् ॥ महीयते । पूजां लभत इत्यर्थः ॥ ४० ॥ **रेखा** श्लाघासादनयोः ॥ ४१ ॥ **द्रवस्** परितापपरिचरणयोः ॥ ४२ ॥ **तिरस्** अन्तर्धौ ॥ ४३ ॥ **अगद** नीरोगत्वे ॥ ४४ ॥ **उरस्** बलार्थः । उरस्यति । बलवान् भवतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ **तरण** गतौ ॥ ४६ ॥ **पयस्** प्रसृतौ ॥ ४७ ॥ **संभूयस्** प्रभूतभावे ॥ ४८ ॥ **अंबर संबर** संवरणे ॥ ५० ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ **॥ इति कण्ड्वादयः ॥**

कण्डूयतेः सन् ॥ सन्यङोरिति प्रथमस्यैकाचो द्वित्वे प्राप्ते ॥ कण्ड्वादेस्तृतीयस्येति वाच्यम् * ॥ कण्डूयियिषति । क्यजन्तात्सन् ॥ यथेष्टं नामधातुषु * ॥ आद्यानां त्रयाणामन्यतमस्य द्वित्वमित्यर्थः । अजादेस्त्वाद्येतरस्य । पुपुत्रीयिषति । पुतित्रीयिषति । पुत्रीयियिषति । अशिश्वीयिषति । अश्वीयियिषति । नदराणां संयुक्तानामचः परस्यैव द्वित्वनिषेधः । इन्द्रीयतेः सन् । द्रीशब्दयिशब्दयोरन्यतरस्य द्वित्वम् । इन्दिद्रीयिषति । इन्द्रीयियिषति । चिचन्द्रीयिषति । चन्दिद्रीयिषति । चन्द्रीयियिषति । प्रियमाख्यातुमाचक्षाणं प्रेरयितुं वेच्छति पिप्रापयिषति । प्रापिपयिषति । प्रापयियिषति । उरुं विवारयिषति । वारिरयिषति । वारयियिषति । बाढं सिसाधयिषतीत्यादिरूपत्रयम् । षत्वं तु नास्ति । आदेशो यः सकार इत्युक्तेः यङ्‌ सन् ण्यन्तात्सन् । बोभूयिषयिषति । यङ् णिच् सन्नन्ताण्णिच् । बोभूययिषयतीत्यादि ॥ **॥ इति प्रत्ययमाला ॥**

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । आस्ते । शेते ॥ **भावकर्मणोः ।१।३।१३ ॥** बभूवे । अनुबभूवे ॥ **कर्तरि कर्मव्यतिहारे ।१।३।१४ ॥** क्रियाविनिमये द्योत्ये कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् । व्यतिलुनीते । अन्यस्य योग्यं लवनं अन्यः करोतीत्यर्थः । श्नसोरल्लोपः । व्यतिस्ते । व्यतिषाते । व्यतिषते । तासस्त्योरिति सलोपः । व्यतिसे । धि च । व्यतिध्वे । ह एति । व्यतिहे । व्यत्यसै । व्यत्यास्त । व्यतिषीत । व्यतिराते ३ । व्यतिभाते ३ । व्यतिबभे ॥ **न गतिहिंसार्थेभ्यः ।१।३।१५ ॥** व्यतिगच्छन्ति । व्यतिघ्नन्ति ॥ प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम् * ॥ हसादयो हसप्रकाराः शब्दक्रियाः । व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति । हरतेरप्रतिषेधः * ॥ संप्रहरन्ते राजानः **इतरेतरान्योन्योपपदाच्च ।१।३।१६ ॥** परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम् * ॥ इतरेतरस्यान्योन्यस्य परस्परस्य वा व्यतिलुनन्ति ॥

नेर्विशः ।१।३।१७ ॥ निविशते ॥ **परिव्यवेभ्यः क्रियः ।१।३।१८ ॥** अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । परिक्रीणीते । विक्रीणीते । अवक्रीणीते ॥ **विपराभ्यां जेः ।१।३।१९ ॥** विजयते । पराजयते ॥ **आङो दोऽनास्यविहरणे ।१।३।२० ॥** आङ्पूर्वाद्ददातेर्मुखविकसनादन्यत्रार्थे वर्तमानादात्मनेपदं स्यात् । विद्यामादत्ते । अनास्येति किम् । मुखं व्याददाति । आस्यग्रहणमविवक्षितम् । विपादिकां व्याददाति । पादस्फोटो विपादिका । नदी कूलं व्याददाति ॥ पराङ्गकर्मकान्न निषेधः * ॥ व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम् ॥ **क्रीडोऽनुसम्परिभ्यश्च ।१।३।२१ ॥** चादाङः । अनुक्रीडते । संक्रीडते । परिक्रीडते । आक्रीडते । अनोः कर्मप्रवचनीयान्न । उपसर्गेण समा साहचर्यात् । माणवकमनुक्रीडति । तेन सहेत्यर्थः । तृतीयार्थ इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥ समोऽकूजने * ॥ संक्रीडते । कूजने तु संक्रीडति चक्रम् ॥ आगमेः क्षमायाम् * ॥ ण्यन्तस्येदं ग्रहणम् । आगमयस्व तावत् । मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः ॥ शिक्षेर्जिज्ञासायाम् * ॥ धनुषि शिक्षते । धनुर्विषये ज्ञाने शक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थः ॥ आशिषि नाथः * ॥ आशिष्येवेति नियमार्थं वार्तिकमित्युक्तम् । सर्पिषो नाथते । सर्पिर्मेस्यादित्याशास्ते इत्यर्थः । कथं तर्हि नाथसे किमु पतिं न भूभृतामिति । नाधसे इति पाठ्यम् ॥ हरतेर्गतताच्छील्ये ॥ * गतं प्रकारः । पैतृकमश्वा अनुहरन्ते । मातृकं गावः ॥ पितुर्मातुश्च गतं प्रकारं सततं परिशीलयन्तीत्यर्थः । ताच्छील्ये किम् । मातुरनुहरति ॥ किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वाच्यम् * ॥ हर्षादयो विषयाः । तत्र हर्षो विक्षेपस्य कारणम् । इतरे फले ॥ **अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने ।६।१।१४२ ॥** अपात्किरतेः सुट् स्यात् । सुडपि हर्षादिष्वेव वक्तव्यः * ॥ अपस्किरते वृषो हृष्टः । कुक्कुटो भक्षार्थी । श्वा आश्रयार्थी च । हर्षादिष्विति किम् । अपकिरति कुसुमम् । इह तङ्सुटौ न । हर्षादिमात्रविवक्षायां यद्यपि तङ् प्राप्तस्तथापि सुडभावान्नेष्यत इत्याहुः । गजोऽपकिरति ॥ आङि नुप्रच्छ्योः * ॥ आनुते । आपृच्छते ॥ शप उपालम्भे * ॥ आक्रोशार्थात्स्वरितेतोऽकर्तृगेऽपि फले शपथरूपेऽर्थे आत्मनेपदं वक्तव्यमित्यर्थः । कृष्णाय शपते ॥ **समवप्रविभ्यः स्थः ।१।३।२२ ॥** सन्तिष्ठते । स्थाघ्वोरिच्च । समस्थित । समस्थिषाताम् । समस्थिषत । अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते । वितिष्ठते ॥ आङः प्रतिज्ञायामुपसंख्यानम् * ॥ शब्दं नित्यमातिष्ठते । नित्यत्वेन प्रतिजानीते इत्यर्थः ॥ **प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च ।१।३।२३ ॥** गोपी कृष्णाय तिष्ठते । आशयं प्रकाशयतीत्यर्थः । संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः । कर्णादीन्निर्णेतृत्वेनाश्रयतीत्यर्थः ॥ **उदोऽनूर्ध्वकर्मणि ।१।३।२४ ॥** मुक्तावुत्तिष्ठते । अनूर्ध्वेति किम् । पीठादुत्तिष्ठति ॥ ईहायामेव * ॥ नेह । ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति ॥ **उपान्मन्त्रकरणे ।१।३।२५ ॥** आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठते । मन्त्रकरणे किम् । भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन ॥ उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वाच्यम् * ॥ आदित्यमुपतिष्ठते ।

---

१ इदं वार्तिकं सूत्रेषु कैश्चित्प्रक्षिप्तम् ॥

कथं तर्हि, स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वतीति । देवतात्वारोपात् । नृपस्य देवतांशत्वाद्वा । गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते । उपश्लिष्यतीत्यर्थः । रथिकानुपतिष्ठते । मित्रीकरोतीत्यर्थः । पन्थाः स्रुघ्नमुपतिष्ठते । प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ वा लिप्सायामिति वक्तव्यम् * ॥ भिक्षुकः प्रभुमुपतिष्ठते उपतिष्ठति वा । लिप्सया उपगच्छतीत्यर्थः ॥ **अकर्मकाच्च ।१।३।२६ ॥** उपाच्तिष्ठतेरकर्मकादात्मनेपदं स्यात् । भोजनकाले उपतिष्ठते । सन्निहितो भवतीत्यर्थः ॥ **उद्विभ्यां तपः ।१।३।२७ ॥** अकर्मकादित्येव । उत्तपते । वितपते । दीप्यत इत्यर्थः ॥ स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् * ॥ स्वमङ्गं स्वाङ्गं नतु अद्रवमिति परिभाषितम् । उत्तपते वितपते वा पाणिम् । नेह । सुवर्णमुत्तपति । सन्तापयति विलापयति वेत्यर्थः । चैत्रो मैत्रस्य पाणिमुत्तपति । सन्तापयतीत्यर्थः । **आङो यमहनः ।१।३।२८ ॥** आयच्छते । आहते । अकर्मकात्स्वाङ्गकर्मकादित्येव । नेह । परस्य शिर आहन्ति । कथं तर्हि, आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्ष इति भारविः । आहध्वं मा रघूत्तममिति भट्टिश्च । प्रमाद एवायमिति भागवृत्तिः । प्राप्येत्यध्याहारो वा । ल्यब्लोपे पञ्चमीति तु ल्यबन्तं विनैव तदर्थावगतिर्यत्र तद्विषयकम् । भेत्तुमित्यादि तुमुन्नन्ताध्याहारो वा समीपमेत्येति वा ॥ **आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ।२।४।४४ ॥** हनो वधादेशो वा लुङि आत्मनेपदेषु परेषु । अवधिष्ट । अवधिषाताम् ॥ **हनः सिच् ।१।२।१४ ॥** कित्स्यात् । अनुनासिकलोपः । आहत । आहसाताम् । आहसत ॥ **यमो गन्धने ।१।२।१५ ॥** सिच् कित्स्यात् । गन्धनं सूचनं परदोषाविष्करणम् । उदायते । गन्धने किम् । उदायंस्त पादम् । आकृष्टवानित्यर्थः ॥ **समो गम्यृच्छिभ्याम् ।१।३।२९ ॥** अकर्मकाभ्यामित्येव । संगच्छते ॥ **वा गमः ।१।२।१३ ॥** गमः परौ झलादी लिङ्सिचौ वा कितौ स्तः । संगसीष्ट । संगंसीष्ट । समगत । समगंस्त । समृच्छिष्यते । अकर्मकाभ्यां किम् । ग्रामं संगच्छति । विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानम् * ॥ वेत्तेरेव ग्रहणम् । संवित्ते । संविदाते ॥ **वेत्तेर्विभाषा ।७।१।७ ॥** वेत्तेः परस्य झादेशस्यातो रुडागमो वा स्यात् । संविद्रते । संविदते । संविद्रताम् । संविदताम् । समविद्रत । समविदत । संपृच्छते । संस्वरते ॥ अर्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति वक्तव्यम् * ॥ अर्तीति द्वयोर्ग्रहणम् । अङ्विधौ त्वियर्तेरेवेत्युक्तम् । मा समृत । मा समृषाताम् । मा समृषतेति । समार्त । समार्षाताम् । समार्षतेति च भ्वादेः । इयर्तेस्तु मा समरत । मा समरेताम् । मा समरन्त । समारत । समारेताम् । समारन्तेति च । संशृणुते । संपश्यते । अकर्मकादित्येव । अत एव रक्षांसीति पुरापि संशृणुमहे इति मुरारिप्रयोगः प्रामादिक इत्याहुः । अध्याहारो वा इति कथयन्त्य इति । अथास्मिन्नकर्मकाधिकारे हनिगम्यादीनां कथमकर्मकतेति चेत् शृणु ॥ धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् । प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥ १ ॥ वहति भारम् । नदी वहति । स्यन्दत इत्यर्थः । जीवति । नृत्यति । प्रसिद्धेर्यथा । मेघो वर्षति । कर्मणोऽविवक्षातो यथा । हितान्न यः संशृणुते स किंप्रभुः ॥ उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति

वाच्यम् * ॥ अकर्मकादिति निवृत्तम् । बन्धं निरस्यति । निरस्यते । समूहति । समूहते ॥ **उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः ।७।४।२३ ॥** यादौ क्ङिति । ब्रह्म समुह्यात् । अग्निं समुह्य ॥ **निसमुपविभ्यो ह्वः ।१।३।३० ॥** निह्वयते ॥ **स्पर्धायामाङः ।१।३।३१ ॥** कृष्णश्चाणूरमाह्वयते । स्पर्धायां किम् । पुत्रमाह्वयति ॥ **गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः ।१।३।३२ ॥** गन्धनं हिंसा । उत्कुरुते । सूचयतीत्यर्थः । सूचनं हि प्राणवियोगानुकूलत्वाद्धिंसैव । अवक्षेपणं भर्त्सनम् । श्येनो वर्तिकामुदाकुरुते । भर्त्सयतीत्यर्थः । हरिमुपकुरुते । सेवते । परदारान्प्रकुरुते । तेषु सहसा प्रवर्तते । एधो दकस्योपस्कुरुते । गुणमाधत्ते । गाथाः प्रकुरुते । प्रकथयति । शतं प्रकुरुते । धर्मार्थं विनियुङ्क्ते । एषु किम् । कटं करोति ॥ **अधेः प्रसहने ।१।३।३३ ॥** प्रसहनं क्षमाभिभवश्च । षह मर्षणेऽभिभवे चेति पाठात् । शत्रुमधिकुरुते । क्षमत इत्यर्थः । अभिभवतीति वा ॥ **वेः शब्दकर्मणः ।१।३।३४ ॥** स्वरान्विकुरुते । उच्चारयतीत्यर्थः । शब्दकर्मणः किम् । चित्तं विकरोति कामः ॥ **अकर्मकाच्च ।१।३।३५ ॥** वेः कृञ इत्येव । छात्रा विकुर्वते । विकारं लभन्ते इत्यर्थः ॥ **संमाननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः ।१।३।३६ ॥** अत्रोत्सञ्जनज्ञानविगणनव्यया नयतेर्वाच्याः । इतरे प्रयोगोपाधयः । तथा हि । शास्त्रे नयते । शास्त्रस्थं सिद्धान्तं शिष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः । तेन च शिष्यसंमाननं फलितम् । उत्सञ्जने । दण्डमुन्नयते । उत्क्षिपतीत्यर्थः । माणवकमुपनयते । विधिना आत्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । उपनयनपूर्वकेणाध्यापनेन हि उपनेतरि आचार्यत्वं क्रियते । ज्ञाने । तत्त्वं नयते । निश्चिनोतीत्यर्थः । कर्मकारानुपनयते । भृतिदानेन स्वसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । विगणनमृणादेर्निर्यातनम् । करं विनयते । राज्ञे देयं भागं परिशोधयतीत्यर्थः । शतं विनयते । धर्मार्थं विनियुङ्क्त इत्यर्थः ॥ **कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ।१।३।३७ ॥** नियः कर्तृस्थे कर्मणि यदात्मनेपदं प्राप्तं तच्छरीरावयवभिन्ने एव स्यात् । सूत्रे शरीरशब्देन तदवयवो लक्ष्यते । क्रोधं विनयते । अपगमयति । तत्फलस्य चित्तप्रसादस्य कर्तृगत्वात्स्वरितञित इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तेनेह न । गडुं विनयति । कथं तर्हि विगणय्य नयन्ति पौरुषमिति । कर्तृगामित्वाविवक्षायां भविष्यति ॥ **वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ।१।३।३८ ॥** वृत्तिरप्रतिबन्धः । ऋचि क्रमते बुद्धिः । न प्रतिहन्यत इत्यर्थः । सर्ग उत्साहः । अध्ययनाय क्रमते । उत्सहते इत्यर्थः । क्रमन्तेऽस्मिन् शास्त्राणि । स्फीतानि भवन्तीत्यर्थः ॥ **उपपराभ्याम् ।१।३।३९ ॥** वृत्त्यादिष्वाभ्यामेव क्रमेर्न तूपसर्गान्तरपूर्वात् । उपक्रमते । पराक्रमते । नेह । संक्रामति ॥ **आङ उद्गमने ।१।३।४० ॥** आक्रमते सूर्यः । उदयते इत्यर्थः । ज्योतिरुद्गमन इति वाच्यम् * ॥ नेह । आक्रामति धूमो हर्म्यतलात् ॥ **वेः पादविहरणे ।१।३।४१ ॥** साधु विक्रमते वाजी । पादविहरणे किम् । विक्रामति सन्धिः । द्विधा भवति । स्फुटतीत्यर्थः ॥ **प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ।१।३।४२ ॥** समर्थौ तुल्यार्थौ । शकन्ध्वादि-

त्वात्पररूपम् । प्रारम्भेऽनयोस्तुल्यार्थता । प्रक्रमते । उपक्रमते । समर्थाभ्यां किम् । प्रक्रामति । गच्छतीत्यर्थः । उपक्रामति । आगच्छतीत्यर्थः ॥ **अनुपसर्गाद्वा ।१।३।४३ ॥** क्रामति । क्रमते । अप्राप्तविभाषेयम् । वृत्त्यादौ तु नित्यमेव ॥ **अपह्नवे ज्ञः ।१।३।४४ ॥** शतमपजानीते । अपलपतीत्यर्थः ॥ **अकर्मकाच्च ।१।३।४५ ॥** सर्पिषो जानीते । सर्पिषा उपायेन प्रवर्तते इत्यर्थः ॥ **संप्रतिभ्यामनाध्याने ।१।३।४६ ॥** शतं संजानीते । अवेक्षत इत्यर्थः। शतं प्रतिजानीते । अङ्गीकरोतीत्यर्थः । अनाध्यान इति योगो विभज्यते । तत्सामर्थ्यादकर्मकाच्चेति प्राप्तिरपि वार्यते । मातरं मातुर्वा संजानाति । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी ॥ **भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः ।१।३।४७ ॥** उपसंभाषोपमन्त्रणे धातोर्वाच्ये । इतरे प्रयोगोपाधयः । शास्त्रे वदते । भासमानो ब्रवीतीत्यर्थः । उपसंभाषोपसान्त्वनम् । भृत्यानुपवदते । सान्त्वयतीत्यर्थः । ज्ञाने । शास्त्रे वदते । यत्ने । क्षेत्रे वदते । विमतौ । क्षेत्रे विवदन्ते । उपमन्त्रणमुपच्छन्दनम् । उपवदते । प्रार्थयत इत्यर्थः । **व्यक्तवाचां समुच्चारणे ।१।३।४८ ॥** मनुष्याणां संभूयोच्चारणे वदेरात्मनेपदं स्यात् । संप्रवदन्ते ब्राह्मणाः । नेह । संप्रवदन्ति खगाः ॥ **अनोरकर्मकात् ।१।३।४९ ॥** व्यक्तवाग्विषयादनुपूर्वादकर्मकाद्वदेरात्मनेपदं स्यात् । अनुवदते कठः कलापस्य । अकर्मकात्किम् । उक्तमनुवदति । व्यक्तवाचां किम् । अनुवदति वीणा ॥ **विभाषा विप्रलापे ।१।३।५० ॥** विरुद्धोक्तिरूपे व्यक्तवाचां समुच्चारणे उक्तं वा स्यात् । विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति वा वैद्याः ॥ **अवाद्ग्रः ।१।३।५१ ॥** अवगिरते । गृणातिस्त्ववपूर्वो न प्रयुज्यत एवेति भाष्यम् ॥ **समः प्रतिज्ञाने ।१।३।५२ ॥** शब्दं नित्यं संगिरते । प्रतिजानीत इत्यर्थः । प्रतिज्ञाने किम् । संगिरति ग्रासम् ॥ **उदश्चरः सकर्मकात् ।१।३।५३ ॥** धर्ममुच्चरते । उल्लङ्घ्य गच्छतीत्यर्थः । सकर्मकात्किम् । बाष्पमुच्चरति । उपरिष्टाद्गच्छतीत्यर्थः ॥ **समस्तृतीयायुक्तात् ।१।३।५४ ॥** रथेन संचरते ॥ **दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ।१।३।५५ ॥** संपूर्वाद्दाणस्तृतीयान्तेन युक्तादुक्तं स्यात् तृतीया चेच्चतुर्थ्यर्थे । दास्या संयच्छते । पूर्वसूत्रे सम इति षष्ठी । तेन सूत्रद्वयमिदं व्यवहितेऽपि प्रवर्तते । रथेन समुदाचरते । दास्या संप्रयच्छते ॥ **उपाद्यमः स्वकरणे ।१।३।५६ ॥** स्वकरणं स्वीकारः । भार्यामुपयच्छते ॥ **विभाषोपयमने ।१।२।१६ ॥** यमः सिच् किद्वा स्याद्विवाहे । रामः सीतामुपायत । उपायंस्त वा । उदवोढेत्यर्थः । गन्धनाङ्गे उपयमे तु पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यं कित्त्वम् ॥ **ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः ।१।३।५७ ॥** सन्नन्तानामेषां प्राग्वत् । धर्मं जिज्ञासते । शुश्रूषते । सुस्मूर्षते । दिदृक्षते ॥ **नानोर्ज्ञः ।१।३।५८ ॥** पुत्रमनुजिज्ञासति । पूर्वसूत्रस्यैवायं निषेधः । अनन्तरस्येति न्यायात् । तेनेह न । सर्पिषोऽनुजिज्ञासते । सर्पिषा प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थः । पूर्ववत्सन इति तङ् । अकर्मकाच्चेति केवलाद्विधानात् ॥ **प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः ।१।३।५९ ॥** आभ्यां सन्नन्ताच्छ्रुव उक्तं न स्यात् । प्रतिशुश्रूषति । आशुश्रूषति । कर्मप्रवचनीयात्स्यादेव ।

देवदत्तं प्रतिशुश्रूषते ॥ **शदेः शितः ।१।३।६० ॥ म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च ।१।३।६१ ॥** व्याख्यातम् ॥ **पूर्ववत्सनः ।१।३।६२ ॥** सनः पूर्वो यो धातुस्तेन तुल्यं सन्नन्तादप्यात्मनेपदं स्यात् । एदिधिषते । शिशयिषते । निविविक्षते । पूर्ववत्किम् । बुभूषति । शदेः, लिङ्सिचोरिति सूत्रद्वये सनो नेत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । तेनेह न । शिशत्सति । मुमूर्षति ॥ **आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य ।१।३।६३ ॥** एधांचक्रे ॥ **प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ।१।३।६४ ॥** प्रयुङ्क्ते । उपयुङ्क्ते ॥ स्वराद्यन्तोपसर्गादिति वक्तव्यम् * ॥ उद्युङ्क्ते । नियुङ्क्ते । अयज्ञपात्रेषु किम् । द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति ॥ **समः क्ष्णुवः ।१।३।६५ ॥** संक्ष्णुते शस्त्रम् ॥ **भुजोऽनवने ।१।३।६६ ॥** ओदनं भुङ्क्ते । अभ्यवहरतीत्यर्थः । बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम् । वृद्धो जनो दुःखशतानि भुङ्क्ते । इहोपभोगो भुजेरर्थः । अनवने किम् । महीं भुनक्ति ॥ **णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्ताऽनाध्याने ।१।३।६७ ॥** ण्यन्तादात्मनेपदं स्यादणौ या क्रिया सैव चेत् ण्यन्तेनोच्येत अणौ यत्कर्म कारकं स चेण्णौ कर्ता स्यादनाध्याने । णिचश्चेति सिद्धेऽकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । कर्त्रभिप्राये तु विभाषोपपदेति विकल्पेऽणावकर्मकादिति परस्मैपदे च परत्वात्प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेधेनेदमेवेष्यते ॥ कर्तृस्थभावकाः कर्तृस्थक्रियाश्चोदाहरणम् । तथा हि । पश्यन्ति भवं भक्ताः । चाक्षुषज्ञानविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्रेरणांशत्यागे । पश्यति भवः । विषयो भवतीत्यर्थः । ततो हेतुमण्णिच् । दर्शयन्ति भवं भक्ताः । पश्यन्तीत्यर्थः । पुनर्ण्यर्थस्याविवक्षायां दर्शयते भवः । इह प्रथमतृतीययोरवस्थयोर्द्वितीयचतुर्थ्योश्च तुल्योऽर्थः । तत्र तृतीयकक्षायां न तङ् । क्रियासाम्येऽप्यणौ कर्मकारकस्य णौ कर्तृत्वाभावात् । चतुर्थ्यां तु तङ् । द्वितीयामादाय क्रियासाम्यात् । प्रथमायां कर्मणो भवस्येह कर्तृत्वाच्च । एवमारोहयते हस्तीत्यप्युदाहरणम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । न्यग्भावयन्तीत्यर्थः । तत आरोहति हस्ती । न्यग्भवतीत्यर्थः । ततो णिच् । आरोहन्तीत्यर्थः । तत आरोहयते । न्यग्भवतीत्यर्थः । यद्वा पश्यन्त्यारोहन्तीति प्रथमकक्षा प्राग्वत् । ततः कर्मण एव हेतुत्वारोपाण्णिच् । दर्शयति भवः । आरोहयति हस्ती । पश्यत आरोहतश्च प्रेरयतीत्यर्थः । ततो णिज्भ्यां तत्प्रकृतिभ्यां च उपात्तयोर्द्वयोरपि प्रेषणयोस्त्यागे । दर्शयते । आरोहयते । इत्युदाहरणम् । अर्थः प्राग्वत् । अस्मिन्पक्षे द्वितीयकक्षायां न तङ् । समानक्रियत्वाभावाण्णिजर्थस्याधिक्यात् । अनाध्याने किम् । स्मरति वनगुल्मं कोकिलः । स्मरयति वनगुल्मः । उत्कण्ठापूर्वकस्मृतौ विषयो भवतीत्यर्थः । **भीस्म्योर्हेतुभये ।१।३।६८ ॥** व्याख्यातम् ॥ **गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने ।१।३।६९ ॥** प्रतारणेऽर्थे ण्यन्ताभ्यामाभ्यां प्राग्वत् । माणवकं गर्धयते वञ्चयते वा । प्रलम्भने किम् । श्वानं गर्धयति । अभिकाङ्क्षामस्योत्पादयतीत्यर्थः । अहिं वञ्चयति । वर्जयतीत्यर्थः ॥ **लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च ।१।३।७० ॥** व्याख्यातम् ॥ **मिथ्योपपदात्कृञोऽभ्यासे ।१।३।७१ ॥** णेरित्येव । पदं मिथ्या कारयते । स्वरादिदुष्टमसकृदुच्चारयतीत्यर्थः ।

मिथ्योपपदात्किम् । पदं सुष्ठु कारयति । अभ्यासे किम् । सकृत्पदं मिथ्या कारयति ॥ **स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ।१।३।७२ ॥** यजते । सुनुते । कर्त्रभिप्राये किम् । ऋत्विजो यजन्ति । सुन्वन्ति ॥ **अपाद्वदः ।१।३।७३ ॥** न्यायमपवदते । कर्त्रभिप्राय इत्येव । अपवदति ॥ **णिचश्च ।१।३।७४ ॥** कारयते ॥ **समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे ।१।३।७५ ॥** अग्रन्थे इति च्छेदः । व्रीहीन्संयच्छते । भारमुद्यच्छते । वस्त्रमायच्छते । अग्रन्थे किम् । उद्यच्छति वेदम् । अधिगन्तुमुद्यमं करोतीत्यर्थः । कर्त्रभिप्राये इत्येव ॥ **अनुपसर्गाज्ज्ञः ।१।३।७६ ॥** गां जानीते । अनुपसर्गात्किम् । स्वर्गं लोकं न प्रजानाति । कथं तर्हि भट्टिः । इत्थं नृपः पूर्वमवालुलोचे ततोऽनुजज्ञे गमनं सुतस्येति । कर्मणि लिट् । नृपेणेति विपरिणामः ॥ **विभाषोपपदेन प्रतीयमाने ।१।३।७७ ॥** स्वरितञित इत्यादिपञ्चसूत्र्या यदात्मनेपदं विहितं तत्समीपोच्चारितेन पदेन क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे द्योतिते वा स्यात् । स्वं यज्ञं यजति यजते वा । स्वं कटं करोति कुरुते वा । स्वं पुत्रमपवदति अपवदते वा । स्वं यज्ञं कारयति कारयते वा । स्वं व्रीहिं संयच्छति संयच्छते वा । स्वां गां जानाति जानीते वा ॥

॥ इत्यात्मनेपदम् ॥

शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् ।१।३।७८॥ अत्ति ॥ **अनुपराभ्यां कृञः ।१।३।७९॥** कर्तृगेऽपि फले गन्धनादौ च परस्मैपदार्थमिदम् । अनुकरोति । पराकरोति । कर्तरीत्येव । भावकर्मणोर्मा भूत् । न चैवमपि कर्मकर्तरि प्रसङ्गः । कार्यातिदेशपक्षस्य मुख्यतया तत्र कर्मवत्कर्मणेत्यात्मनेपदेन परेणास्य बाधात् । शास्त्रातिदेशपक्षे तु कर्तरि शप् इत्यतः शेषादित्यतश्च कर्तृग्रहणद्वयमनुवर्त्य कर्तैव यः कर्ता न तु कर्मकर्ता तत्रेति व्याख्येयम् ॥ **अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः ।१।३।८० ॥** क्षिप प्रेरणे । स्वरितेत् । अभिक्षिपति ॥ **प्राद्वहः ।१।३।८१ ॥** प्रवहति ॥ **परेर्मृषः ।१।३।८२ ॥** परिमृष्यति । भौवादिकस्य तु परिमर्षति । इह परेरिति योगं विभज्य वहेरपीति केचित् ॥ **व्याङ्परिभ्यो रमः ।१।३।८३ ॥** विरमति ॥ **उपाच्च ।१।३।८४ ॥** यज्ञदत्तमुपरमति । उपरमयतीत्यर्थः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् ॥ **विभाषाऽकर्मकात् ।१।३।८५ ॥** उपाद्रमेरकर्मकात्परस्मैपदं वा । उपरमति । उपरमते वा । निवर्तत इत्यर्थः ॥ **बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः ।१।३।८६ ॥** एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात् । णिचश्चेत्यस्यापवादः । बोधयति पद्मम् । योधयति काष्ठानि । नाशयति दुःखम् । जनयति सुखम् । अध्यापयति वेदम् । प्रावयति । प्रापयतीत्यर्थः । द्रावयति । विलापयतीत्यर्थः । स्रावयति । स्यन्दयतीत्यर्थः ॥ **निगरणचलनार्थेभ्यश्च ।१।३।८७ ॥** निगारयति । आशयति । भोजयति । चलयति । कम्पयति ॥ अदेः प्रतिषेधः * ॥ आदयते देवदत्तेन । गतिबुद्धीति कर्मत्वमादिखाद्योर्नेति प्रतिषिद्धम् । निगरणचलनेति सूत्रेण प्राप्तस्यैवायं निषेधः । शेषादित्यकर्त्रभिप्राये परस्मैपदं स्यादेव । आदयत्यन्नं बटुना ॥ **अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ।१।३।८८ ॥** ण्यन्तात्परस्मैपदं स्यात् । शेते

कृष्णस्तं गोपी शाययति ॥ **न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः । १।३।८९ ॥** एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न । पिबतिर्निगरणार्थः । इतरे चित्तवत्कर्तृका अकर्मकाः । नृतिश्चलनार्थोऽपि । तेन सूत्रद्वयेन प्राप्तिः । पाययते । दमयते । आयामयते । आयासयते । परिमोहयते । रोचयते । नर्तयते । वादयते । वासयते । धेट उपसंख्यानम् * ॥ धापयेते शिशुमेकं समीची । अकर्त्रभिप्राये शेषादिति परस्मैपदं स्यादेव । वत्सान् पाययति पयः । दमयन्तीकमनीयतामदम् । भिक्षां वासयति ॥ **वा क्यषः ।१।३।९० ॥** लोहितायति । लोहितायते ॥ **द्युद्भ्यो लुङि ।१।३।९१ ॥** अद्युतत् । अद्योतिष्ट ॥ **वृद्भ्यः स्यसनोः ।१।३।९२ ॥** वर्त्स्यति । वर्तिष्यते । विवृत्सति । विवर्तिषते ॥ **लुटि च क्लृपः ।१।३।९३ ॥** कल्प्ता कल्प्तासि । कल्पितासे । कल्प्तासे । कल्प्स्यति । कल्पिष्यते । कल्प्स्यते । चिक्लृप्सति । चिकल्पिषते । चिक्लृप्सते ॥ **इति परस्मैपदम् ॥**

अथ भावकर्मणोर्लडादयः । भावकर्मणोरिति तङ् ॥ **सार्वधातुके यक् ।३।१।६७ ॥** धातोर्यक् प्रत्ययः स्याद्भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परे । भावो भावना उत्पादना क्रिया । सा च धातुत्वेन सकलधातुवाच्या भावार्थकलकारेणानूद्यते । युष्मदस्मद्भ्यां सामानाधिकरण्याभावात्प्रथमपुरुषः । तिङ्वाच्यभावनाया असत्त्वरूपत्वेन द्वित्वाद्यप्रतीतेर्न द्विवचनादि । किंत्वेकवचनमेव । तस्यौत्सर्गिकत्वेन संख्यानपेक्षत्वात् । अनभिहिते कर्तरि तृतीया । त्वया मयाऽन्यैश्च भूयते । बभूवे ॥ **स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च ।६।४।६२ ॥** उपदेशे योऽच् तदन्तानां हनादीनां च चिणीवाङ्गकार्यं वा स्यात्स्यादिषु परेषु भावकर्मणोर्गम्यमानयोः स्यादीनामिडागमश्च । अयमिट् चिण्वद्भावसन्नियोगशिष्टत्वात्तदभावे न । इहार्धधातुक इत्यधिकृतं सीयुटो विशेषणं नेतरेषामव्यभिचारात् । चिण्वद्भावाद्वृद्धिः । भाविता । भविता । भाविष्यते । भविष्यते । भूयताम् । अभूयत । भूयेत । भाविषीष्ट । भविषीष्ट ॥ **चिण् भावकर्मणोः ।३।१।६६ ॥** च्लेश्चिण् स्याद्भावकर्मवाचिनि तशब्दे परे । अभावि । अभाविष्यत । अभविष्यत । तिङोक्तत्वात्कर्मणि न द्वितीया । अनुभूयते आनन्दश्चैत्रेण त्वया मया च । अनुभूयेते । अनुभूयन्ते । त्वमनुभूयसे । अहमनुभूये । अन्वभावि । अन्वभाविषाताम् । अन्वभविषाताम् । णिलोपः । भाव्यते । भावयांचक्रे । भावयांबभूवे । भावयामासे । इह तशब्दस्य एशि इट एत्वे च कृते ह एतीति हत्वं न तासिसाहचर्यादस्तेरपि व्यतिहे इत्यादौ सार्वधातुके एव ह एतीति हत्वप्रवृत्तेरित्याहुः । भाविता । चिण्वदिट आभीयत्वेनासिद्धत्वाण्णिलोपः । पक्षे भावयिता । भाविष्यते । भावयिष्यते । भाव्यताम् । अभाव्यत । भाव्येत । भाविषीष्ट । भावयिषीष्ट । अभावि । अभाविषाताम् । अभावयिषाताम् । बुभूष्यते । बुभूषांचक्रे । बुभूषिता । बुभूषिष्यते । बोभूय्यते । यङ्लुगन्तात्तु बोभूयते । बोभवांचक्रे । बोभाविता । बोभविता । अकृत्सार्वेति दीर्घः । स्तूयते विष्णुः । तुष्टुवे । स्ताविता । स्तोता । स्ताविष्यते । स्तोष्यते । अस्तावि । अस्ता-

विषाताम् । अस्तोषाताम् । गुणोर्तीति गुणः । अर्यते । स्मर्यते । सस्मरे । परत्वान्नित्यत्वाच्च गुणे रपरे कृतेऽजन्तत्वाभावेऽप्युपदेशग्रहणाच्चिण्वदिट् । आरिता । अर्ता । स्मारिता । स्मर्ता । गुणोर्तीत्यत्र नित्यग्रहणानुवृत्तेरुक्तत्वान्नेह गुणः । संस्क्रियते । अनिदितामिति नलोपः । स्रस्यते । इदितस्तु नन्द्यते । संप्रसारणम् । इज्यते ॥ अयङ्यि क्ङिति ॥ शय्यते ॥ **तनोतेर्यकि ।६।४।४४ ॥** आकारोऽन्तादेशो वा स्यात् । तायते । तन्यते ॥ ये विभाषा ॥ जायते । जन्यते ॥ **तपोऽनुतापे च ।३।१।६५ ॥** तपश्च्लेश्चिण्न स्यात्कर्मकर्तर्यनुतापे च । अन्वतप्त पापेन । पापं कर्तृ । तेनाभ्याहत इत्यर्थः । कर्मणि लुङ् । यद्वा पापेन पुंसा कर्त्रा अशोचीत्यर्थः । घुमास्थेतीत्वम् । दीयते । धीयते । आदेच इत्यत्राशितीति कर्मधारयादित्संज्ञकशकारादौ निषेधः । एश आदिशित्त्वाभावान्नतस्मिन् आत्वम् । जग्ले ॥ **आतो युक् चिण्कृतोः ।७।३।३३ ॥** आदन्तानां युगागमः स्याच्चिणि ञिति णिति कृति च । दायिता । दाता । दायिषीष्ट । दासीष्ट । अदायि । अदायिषाताम् । स्थाघ्वोरिच्च । अदिषाताम् । अधायिषाताम् । अधिषाताम् । अग्लायिषाताम् । अग्लासाताम् । हन्यते । अचिण्णलोरित्युक्तेर्हनस्तो न । हो हन्तेरिति कुत्वम् । घानिता । हन्ता । घानिष्यते । हनिष्यते । आशीर्लिङि वधादेशस्यापवादश्चिण्वद्भावः आर्धधातुके सीयुटीति विशेषविहितत्वात् । घानिषीष्ट । पक्षे वधिषीष्ट । अघानि । अघानिषाताम् । अहसाताम् । पक्षे वधादेशः । अवधि । अवधिषाताम् । अघानिष्यत । अहनिष्यत । न च स्यादिषु चिण्वदित्यतिदेशाद्वधादेशः स्यादिति वाच्यम् । अङ्गस्येत्यधिकारादाङ्गस्यैवातिदेशात् । गृह्यते । चिण्वदिटो न दीर्घत्वम् । प्रकृतस्य वलादिलक्षणस्यैवेटो ग्रहोऽलिटीत्यनेन दीर्घविधानात् । ग्राहिता । ग्रहीता । ग्राहिष्यते । ग्रहीष्यते । ग्राहिषीष्ट । ग्रहिषीष्ट । अग्राहि । अग्राहिषाताम् । अग्रहीषाताम् । दृश्यते । अदर्शि । अदर्शिषाताम् । सिचः कित्त्वादम्न । अदृक्षाताम् । गिरतेर्लुङि ध्वमि चतुरधिकं शतम् । तथा हि । चिण्वदिटो दीर्घो नेत्युक्तम् । अगारिध्वम् । द्वितीये त्विटि वृतो वेति वा दीर्घः । अगरीध्वम् । अगरिध्वम् । एषां त्रयाणां लत्वं ढत्वं द्वित्वत्रयं चेति पञ्च वैकल्पिकानि । इत्थं षण्णवतिः । लिङ्सिचोरिति विकल्पत्वादिडभावे उश्चेति कित्त्वम् । रपरत्वं हलि चेति दीर्घः । इणः षीध्वमिति नित्यं ढत्वम् । अगीर्ढ्वम् । ढवमानां द्वित्वविकल्पे अष्टौ । उक्तषण्णवत्या सह सङ्कलने उक्ता संख्येति ॥ इड् दीर्घश्चिण्वदिट् लत्वं ढत्वं द्वित्वत्रिकं तथा । इत्यष्टानां विकल्पेन चतुर्भिरधिकं शतम् ॥ हेतुमण्ण्यन्तात्कर्मणि लः । यक् । णिलोपः । शम्यते मोहो मुकुन्देन ॥ **चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम् ।६।४।९३ ॥** चिण्परे णमुल्परे च णौ मितामुपधाया दीर्घो वा स्यात् । प्रकृतो मितां ह्रस्व एव तु न विकल्पितः । ण्यन्ताण्णौ ह्रस्वविकल्पस्यासिद्धेः । दीर्घविधौ हि णिचो लोपो न स्थानिवदिति दीर्घः सिध्यति । ह्रस्वविधौ तु स्थानिवत्त्वं दुर्वारम् । भाष्ये तु पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदित्यत्रष्टभ्य द्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चरः प्रत्याख्याताः । णाविति जातिपरो निर्देशः ।

"दीर्घग्रहणं मास्तु" इति तदाशयः । शामिता । शमिता । शमयिता । शामिष्यते । शमिष्यते । शमयिष्यते । यङन्ताण्णिच् । शंशम्यते । शंशामिता । शंशमिता । शंशमयिता । यङ्लुगन्ताण्णिच्यप्येवम् । भाष्यमते तु यङन्ताच्चिण्वदिटि दीर्घो नास्तीति विशेषः । ण्यन्तत्वाभावे शम्यते मुनिना ॥ **नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः ।७।३।३४ ॥** उपाधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि ञिति णिति कृति च । अशमि । अदमि । उदात्तोपदेशस्येति किम् । अगामि । मान्तस्य किम् । अवादि । अनाचमेः किम् । आचामि ॥ अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यम् * ॥ चिणि आयादय इति णिङभावे । अकामि । णिङ्णिचोरप्येवम् । अवामि । वध हिंसायाम् । हलन्तः । जनिवध्योरिति न वृद्धिः । अवधि । जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्स्वित्युक्तेर्न गुणः । अजागारि ॥ **भञ्जेश्च चिणि ।६।४।३३ ॥** नलोपो वा स्यात् । अभाजि । अभञ्जि ॥ **विभाषा चिण्णमुलोः ।७।१।६९ ॥** लभेर्नुमागमो वा स्यात् । अलम्भि । अलाभि । व्यवस्थितविकल्पत्वात्प्रादेर्नित्यं नुम् । प्रालम्भि । द्विकर्मकाणां तु । गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहाम् ॥ बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मकाणां निजेच्छया ॥ प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ण्यन्तानां लादयो मताः ॥ गौर्दुह्यते पयः । अजा ग्रामं नीयते । ह्रियते । कृष्यते । उह्यते । बोध्यते माणवकं धर्मः । माणवको धर्ममिति वा । देवदत्तो ग्रामं गम्यते । अकर्मकाणां कालादिकर्मकाणां कर्मणि भावे च लकार इष्यते । मासो मासं वा आस्यते देवदत्तेन । णिजन्तात्तु प्रयोज्ये प्रत्ययः । मासमास्यते माणवकः ॥ **॥ इति भावकर्मप्रक्रिया ॥**

यदा सौकर्यातिशयं द्योतयितुं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते तदा कारकान्तराण्यपि कर्तृसंज्ञां लभन्ते । स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वात् । तेन पूर्वं करणत्वादिसत्त्वेऽपि संप्रति कर्तृत्वात्कर्तरि लकारः । साध्वसिश्छिनत्ति । काष्ठानि पचन्ति । स्थाली पचति । कर्मणस्तु कर्तृत्वविवक्षायां प्राक्सकर्मका अपि प्रायेणाकर्मकास्तेभ्यो भावे कर्तरि च लकाराः । पच्यते ओदनेन । भिद्यते काष्ठेन । कर्तरि तु ॥ **कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः ।३।१।८७ ॥** कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवत्स्यात् । कार्यातिदेशोऽयम् । तेन यगात्मनेपदचिण्चिण्वदिटः स्युः । कर्तुरभिहितत्वात्प्रथमा । पच्यते ओदनः । भिद्यते काष्ठम् । अपाचि । अभेदि । ननु भावे लकारे कर्तुर्द्वितीया स्यादस्मादतिदेशादिति चेन्न । लकारवाच्य एव कर्ता कर्मवत् । व्यत्ययो बहुलं लिङ्याशिष्यङिति द्विलकारकाल्ल इत्यनुवृत्तेः । भावे प्रत्यये च कर्तुर्लकारेणानुपस्थितेः । अत एव कृत्यक्तखलर्थाः कर्मकर्तरि न भवन्ति । किं तु भावे एव । भेत्तव्यं कुसूलेन । ननु पचिभिद्योः कर्मस्था क्रिया विक्लित्तिर्द्विधाभवनं च । सैवेदानीं कर्तृस्था न तु तत्तुल्या । सत्यम् । कर्मत्वकर्तृत्वावस्थाभेदोपाधिकं तत्समानाधिकरणक्रियाया भेदमाश्रित्य व्यवहारः । कर्मणेति किम् । करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रिये पूर्वोक्ते साध्वसिरित्यादौ मा भूत् । किंच । कर्तृस्थक्रियेभ्यो मा भूत् । गच्छति ग्रामः । आरोहति हस्ती । अधिगच्छति शास्त्रार्थः

---

१ अयमपपाठः । अहिङि अहीङीति रूपार्थं तस्यावश्यकत्वात् ॥

स्मरति श्रद्दधाति च । यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते यथा पक्वेषु तण्डुलेषु यथा वा छिन्नेषु काष्ठेषु तत्र कर्मस्था क्रिया नेतरत्र । न हि पक्वापक्वतण्डुलेष्विव गतागतग्रामेषु वैलक्षण्यमुपलभ्यते । करोतिरुत्पादनार्थः । उत्पत्तिश्च कर्मस्था । तेन कारिष्यते घट इत्यादि । यत्नार्थत्वे तु नैतत्सिध्येत् । ज्ञानेच्छादिवद्यत्नस्य कर्तृस्थत्वात् । एतेन अनुव्यवस्यमानेऽर्थे इति व्याख्यातम् । कर्तृस्थत्वेन यगभावाच्छ्यनि कृते ओलोपे च रूपसिद्धेः । ताच्छील्यादावयं चानश् न त्वात्मनेपदम् ॥ सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः * ॥ अन्योन्यं स्पृशतः । अजा ग्रामं नयति । दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोरिति वाच्यम् * ॥ **न दुहस्नुनमां यक्चिणौ ।३।१।८९ ॥** एषां कर्मकर्तरि यक्चिणौ न स्तः । दुहेरनेन यक एव निषेधः । चिण् तु विकल्पेनेष्यते । शब्लुक् । गौः पयो दुग्धे ॥ **अचः कर्मकर्तरि ।३।१।६२ ॥** अजन्तात् च्लेश्चिण् वा स्यात्कर्मकर्तरि तशब्दे परे । अकारि । अकृत ॥ **दुहश्च ।३।१।६३ ॥** अदोहि । पक्षे क्सः । लुग्वेति पक्षे लुक् । अदुग्ध । अधुक्षत । उदुम्बरः फलं पच्यते ॥ सृजियुज्योः श्यंस्तु * ॥ अनयोः सकर्मकयोः कर्ता बहुलं कर्मवत् यगपवादश्च श्यन्वाच्य इत्यर्थः ॥ सृजेः श्रद्धोपपन्ने कर्तर्येवेति वाच्यम् * ॥ सृज्यते स्रजं भक्तः । श्रद्धया निष्पादयतीत्यर्थः ॥ असर्जि ॥ युज्यते ब्रह्मचारी योगम् ॥ भूषाकर्मकिरादिसनां चान्यत्रात्मनेपदात् * ॥ भूषावाचिनां किरादीनां सन्नन्तानां च यक्चिणौ चिण्वदिट् च नेति वाच्यमित्यर्थः । अलंकुरुते कन्या । अलमकृत । अवकिरते हस्ती । अवाकीर्ष्ट । गिरते । अगीर्ष्ट । आद्रियते । आदृत । किरादिस्तुदाद्यन्तर्गणः । चिकीर्षते कटः । अचिकीर्षिष्ट । इच्छायाः कर्तृस्थत्वेऽपि करोतिक्रियापेक्षमिह कर्मस्थक्रियत्वम् ॥ **न रुधः ।३।१।६४ ॥** अस्मात् च्लेश्चिण्न । अवारुद्ध गौः । कर्मकर्तरीत्येव । अवारोधि गौर्गोपेन ॥ **तपस्तपःकर्मकस्यैव ।३।१।८८ ॥** कर्ता कर्मवत्स्यात् । विध्यर्थमिदम् । एवकारस्तु व्यर्थ एवेति वृत्त्यनुसारिणः । तप्यते तपस्तापसः । अर्जयतीत्यर्थः । तपोऽनुतापे चेति चिण्निषेधात्सिच् । अतप्त । तपःकर्मकस्येति किम् । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः ॥ न दुहस्नुनमां यक्चिणौ ॥ प्रस्नुते । प्रास्नाविष्ट । प्रास्नोष्ट । नमते दण्डः । अनंस्त । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र नमिः ॥ यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ कारयते । अचीकरत । उच्छ्रयते दण्डः । उदशिश्रियत । चिण्वदिट् तु स्यादेव । कारिष्यते । उच्छ्रायिष्यते । ब्रूते कथा । अवोचत ॥ भारद्वाजीयाः पठन्ति ॥ णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम् * ॥ पुच्छमुदस्यति । उत्पुच्छयते गौः । अन्तर्भावितण्यर्थतायाम् । उत्पुच्छयते गाम् । पुनः कर्तृत्वविवक्षायाम् । उत्पुच्छयते गौः । उदपुपुच्छत । यक्चिणोः प्रतिषेधाच्छप्चङौ । श्रन्थिग्रन्थ्योराधृषीयत्वाण्णिजभावपक्षे ग्रहणम् । ग्रन्थति ग्रन्थम् । श्रन्थति मेखलां देवदत्तः । ग्रन्थते ग्रन्थः । अग्रन्थिष्ट । श्रन्थते । अश्रन्थिष्ट । क्रैयादिकयोस्तु । श्रथ्नीते ग्रथ्नीते स्वयमेव । विकुर्वते सैन्धवाः । वल्गन्तीत्यर्थः । वेः शब्दकर्मणोऽकर्मकाच्चेति तङ् । अन्त-

भावितण्यर्थस्य पुनः प्रेषणत्यागे। विकुर्वते सैन्धवाः। व्यकारिष्ट। व्यकारिषाताम्। व्यकारिषत। व्यकृत। व्यकृषाताम्। व्यकृषत॥ **कुषिरजोः प्राचां श्यन्परस्मैपदं च।१।३।९०॥** अनयोः कर्मकर्तरि न यक् किंतु श्यन्परस्मैपदं च। आत्मनेपदापवादः। कुष्यति कुष्यते पादः स्वयमेव। रज्यति रज्यते वस्त्रम्। यगविषये तु नास्य प्रवृत्तिः। कोषिषीष्ट। रंक्षीष्ट॥

॥ इति कर्मकर्तृप्रक्रिया ॥

अभिज्ञावचने लृट् ।३।२।११२॥ स्मृतिबोधिन्युपपदे भूतानद्यतने धातोर्लृट् स्यात्। लङोपवादः। स्मरसि कृष्ण गोकुले वत्स्यामः। एवं बुध्यसे चेतयसे इत्यादियोगेऽपि। तेषामपि प्रकरणादिवशेन स्मृतौ वृत्तिसंभवात्॥ **न यदि ।३।२।११३॥** यद्योगे उक्तं न। अभिजानासि कृष्ण यद्वने अभुञ्ज्महि॥ **विभाषा साकाङ्क्षे ।३।२।११४॥** उक्तविषये लृड्वा स्यात् लक्ष्यलक्षणभावेन साकाङ्क्षश्चेद्धात्वर्थः। स्मरसि कृष्ण वने वत्स्यामस्तत्र गाश्चारयिष्यामः। वासो लक्षणं, चारणं लक्ष्यम्। पक्षे लङ्। यच्छब्दयोगेऽपि न यदीति बाधित्वा परत्वाद्विकल्पः॥ **परोक्षे लिट् ।३।२।११५॥** चकार। उत्तमपुरुषे चित्तविक्षेपादिना पारोक्ष्यम्। सुप्तोऽहं किल विललाप। बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहम्॥ अत्यन्तापह्नवे लिड्वक्तव्यः * ॥ कलिङ्गेष्ववात्सीः नाहं कलिङ्गान् जगाम॥ **हशश्वतोर्लङ् च ।३।२।११६॥** अनयोरुपपदयोर्लिड्विषये लङ् स्यात् चाल्लिट्। इति हाकरोच्चकार वा। शश्वदकरोच्चकार वा॥ **प्रश्ने चासन्नकाले ।३।२।११७॥** प्रष्टव्यः प्रश्नः। आसन्नकाले पृच्छ्यमानेऽर्थे लिड्विषये लङ्लिटौ स्तः॥ अगच्छत्किम्। जगाम किम्। अनासन्ने तु कंसं जघान किम्॥ **लट् स्मे ।३।२।११८॥** लिटोऽपवादः। यजति स्म युधिष्ठिरः॥ **अपरोक्षे च ।३।२।११९॥** भूतानद्यतने लट् स्यात् स्मयोगे। एवं स्म पिता ब्रवीति॥ **ननौ पृष्टप्रतिवचने ।३।२।१२०॥** अनद्यतनपरोक्ष इति निवृत्तम्। भूते लट् स्यात्। अकार्षीः किम्। ननु करोमि भोः॥ **नन्वोर्विभाषा ।३।२।१२१॥** अकार्षीः किम्। न करोमि। नाकार्षम्। अहं न करोमि। अहं न्वकार्षम्॥ **पुरि लुङ् चास्मे ।३।२।१२२॥** अनद्यतनग्रहणं मण्डूकप्लुत्याऽनुवर्तते। पुराशब्दयोगे भूतानद्यतने विभाषा लुङ् चाल्लट् न तु स्मयोगे। पक्षे यथाप्राप्तम्। वसन्तीह पुरा छात्राः। अवात्सुः। अवसन्। ऊषुर्वा। अस्मे किम्। यजति स्म पुरा। भविष्यतीत्यनुवर्तमाने॥ **यावत्पुरानिपातयोर्लट् ।३।३।४॥** यावद्भुङ्क्ते। पुरा भुङ्क्ते। निपातावेतौ निश्चयं द्योतयतः। निपातयोः किम्। यावद्दास्यते तावद्भोक्ष्यते। करणीभूतया पुरा यास्यति॥ **विभाषा कदाकर्ह्योः ।३।३।५॥** भविष्यति लड् वा स्यात्। कदा कर्हि वा भुङ्क्ते। भोक्ष्यते। भोक्ता वा॥ **किंवृत्ते लिप्सायाम् ।३।३।६॥** भविष्यति लड्वा स्यात्। कं कतरं कतमं वा भोजयसि। भोजयिष्यसि। भोजयितासि वा। लिप्सायां किम्। कः पाटलिपुत्रं गमिष्यति॥ **लिप्स्यमानसिद्धौ च ।३।३।७॥** लिप्स्यमानेनान्नादिना स्वर्गादेः सिद्धौ गम्य-

मानायां भविष्यति लड्वा स्यात् । योऽन्नं ददाति दास्यति दाता वा स स्वर्गं याति यास्यति याता वा ॥ **लोडर्थलक्षणे च ।३।३।८ ॥** लोडर्थः प्रैषादिर्लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्तमानाद्धातोर्भविष्यति लड्वा स्यात् । कृष्णश्चेद्भुङ्क्ते त्वं गाश्चारय । पक्षे लुङ्लटौ ॥ **लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ।३।३।९ ॥** ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्भवः ऊर्ध्वमौहूर्तिकः । निपातनात्समासः उत्तरपदवृद्धिश्च । ऊर्ध्वमौहूर्तिके भविष्यति लोडर्थलक्षणे वर्तमानाद्धातोर्लिङ्लटौ वा स्तः । मुहूर्तादुपरि उपाध्यायश्चेदागच्छेत् । आगच्छति । आगमिष्यति । आगन्ता वा । अथ त्वं छन्दोऽधीष्व ॥ **वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ।३।३।१३१ ॥** समीपमेव सामीप्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । वर्तमाने लडित्यारभ्य उणादयो बहुलमिति यावत् येनोपाधिना प्रत्यया उक्तास्ते तथैव वर्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वा स्युः । कदा आगतोसि । अयमागच्छामि । अयमागमम् । कदा गमिष्यसि । एष गच्छामि गमिष्यामि वा ॥ **आशंसायां भूतवच्च ।३।३।१३२ ॥** वर्तमानसामीप्य इति नानुवर्तते । भविष्यति काले भूतवद्वर्तमानवच्च प्रत्यया वा स्युराशंसायाम् । देवश्चेदवर्षीत् वर्षति वर्षिष्यति वा । धान्यमवाप्स्म वपामो वप्स्यामो वा । सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः । तेन लङ्लिटौ न ॥ **क्षिप्रवचने लृट् ।३।३।१३३ ॥** क्षिप्रपर्याये उपपदे पूर्वविषये लृट् स्यात् । वृष्टिश्चेत्क्षिप्रमाशु त्वरितं वा यास्यति । शीघ्रं वप्स्यामः । नेति वक्तव्ये लृड्ग्रहणं लुटोऽपि विषये यथा स्यात् । श्वः शीघ्र वप्स्यामः ॥ **आशंसावचने लिङ् ।३।३।१३४ ॥** आशंसावाचिन्युपपदे भविष्यति लिङ् स्यान्न तु भूतवत् । गुरुश्चेदुपेयादाशंसेऽधीयीय । आशंसेक्षिप्रमधीयीय ॥ **नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः ।३।३।१३५ ॥** क्रियायाः सातत्ये सामीप्ये च गम्ये लङ्लुटौ न । यावज्जीवमन्नमदाद्दास्यति वा । सामीप्यं तुल्यजातीयेनाव्यवधानम् । येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता तस्यामग्नीनाधित । सोमेनायष्ट । येयममावास्याऽऽगामिनी तस्यामग्नीनाधास्यते । सोमेन यक्ष्यते ॥ **भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् ।३।३।१३६ ॥** भविष्यति काले मर्यादोक्ताववरस्मिन्प्रविभागेऽनद्यतनवन्न । योयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात्तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र सक्तून्पास्यामः ॥ **कालविभागे चानहोरात्राणाम् ।३।३।१३७ ॥** पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्तते । अहोरात्रसंबन्धिनि विभागे प्रतिषेधार्थमिदम् । योगविभाग उत्तरार्थः । योऽयं वत्सर आगामी तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे । अनहोरात्राणां किम् । योऽयं मास आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रः तत्राध्येतास्महे ॥ **परस्मिन्विभाषा ।३।३।१३८ ॥** अवरस्मिन्वर्जं पूर्वसूत्रद्वयमनुवर्तते । अप्राप्तविभाषेयम् । योऽयं संवत्सर आगामी तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्राध्येष्यामहे । अध्येतास्महे ॥ **लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ।३।३।१३९ ॥** भविष्यतीत्येव । सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत् ॥ **भूते च ।३।३।१४० ॥** पूर्वसूत्रं संपूर्णमनुवर्तते ॥ **वोताप्योः ।३।३।१४१ ॥** वा आ उताप्योरिति छेदः । उताप्योरित्यतः प्राग्भूते लिङ्निमित्ते लृङ् वेत्यधिक्रियते

पूर्वसूत्रं तु उताप्योरित्यादौ प्रवर्तत इति विवेकः ॥ **गर्हायां लडपिजात्वोः ।३।३।१४२** ॥ आभ्यां योगे लट् स्यात् कालत्रये गर्हायाम् । लुङादीन्परत्वादयं बाधते । अपि जायां त्यजसि जातु गणिकामाधत्से गर्हितमेतत् ॥ **विभाषा कथमि लिङ् च ।३।३।१४३** ॥ गर्हायामित्येव । कालत्रये लिङ् चाल्लट् । कथं धर्मं त्यजेस्त्यजसि वा । पक्षे कालत्रये लकाराः । अत्र भविष्यति नित्यं लृङ् भूते वा । कथं नाम तत्र भवान् धर्ममत्यक्ष्यत् अत्याक्षीद्वा ॥ **किंवृत्ते लिङ्लृटौ ।३।३।१४४** ॥ गर्हायामित्येव । विभाषा तु नानुवर्तते । कः कतरः कतमो वा हरिं निन्देत् निन्दिष्यति वा । लृङ् प्राग्वत् ॥ **अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि ।३।३।१४५** ॥ गर्हायामिति निवृत्तम् । अनवक्लृप्तिरसंभावना । अमर्षोऽक्षमा । न संभावयामि न मर्षये वा भवान् हरिं निन्देत् निन्दिष्यति वा । लृङ् प्राग्वत् ॥ **किङ्किलास्त्यर्थेषु लृट् ।३।३।१४६** ॥ अनवक्लृप्त्यमर्षयोरित्येतद्गर्हायां चेति यावदनुवर्तते । किङ्किलेति समुदायः क्रोधद्योतक उपपदम् । अस्त्यर्थाः अस्तिभवतिविद्यतयः । लिङोऽपवादः । न श्रद्दधे न मर्षये वा किङ्किल त्वं शूद्रान्नं भोक्ष्यसे । अस्ति भवति विद्यते वा त्वं शूद्रीं गमिष्यसि । अत्र लृङ् न ॥ **जातुयदोर्लिङ् ।३।३।१४७** ॥ यदाययद्योरुपसंख्यानम् * ॥ लटोऽपवादः । जातु यद्यदा यदि वा त्वादृशो हरिं निन्देन्नावकल्पयामि न मर्षयामि । लृङ् प्राग्वत् ॥ **यच्चयत्रयोः ।३।३।१४८** ॥ यच्च यत्र वा त्वमेवं कुर्याः । न श्रद्दधे न मर्षयामि ॥ **गर्हायां च ।३।३।१४९** ॥ अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति निवृत्तम् । यच्चयत्रयोर्योगे गर्हायां लिङेव स्यात् । यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः । अन्याय्यं तत् ॥ **चित्रीकरणे च ।३।३।१५०** ॥ यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः । आश्चर्यमेतत् ॥ **शेषे लृडयदौ ।३।३।१५१** ॥ यच्चयत्राभ्यामन्यस्मिन्नुपपदे चित्रीकरणे गम्ये धातोर्लृट् स्यात् । आश्चर्यमन्धोनाम कृष्णं द्रक्ष्यति । अयदौ किम् । आश्चर्यं यदि सोऽधीयीत ॥ **उताप्योः समर्थयोर्लिङ् ।३।३।१५२** ॥ बाढमित्यर्थेऽनयोस्तुल्यार्थता । उत अपि वा हन्यादघं हरिः । समर्थयोः किम् । उत दण्डः पतिष्यति । अपिधास्यति द्वारम् । प्रश्नः प्रच्छादनं च गम्यते । इतः प्रभृति लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूतेऽपि नित्यो लृङ् ॥ **कामप्रवेदनेऽकच्चिति ।३।३।१५३** ॥ स्वाभिप्रायाविष्करणे गम्यमाने लिङ् स्यान्न तु कच्चिति । कामो मे भुञ्जीत भवान् । अकच्चितीति किम् । कच्चिज्जीवति ॥ **संभावनेऽलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे ।३।३।१५४** ॥ अलमर्थोऽत्र प्रौढिः । संभावनमित्यलमिति च प्रथमया सप्तम्या च विपरिणम्यते । संभावनेऽर्थे लिङ् स्यात्तच्चेत्संभावनमलमिति अलमि सिद्धाप्रयोगे सति । अपि गिरिं शिरसा भिन्द्यात् । सिद्धाप्रयोगे किम् । अलं कृष्णो हस्तिनं हनिष्यति ॥ **विभाषा धातौ संभावनवचनेऽयदि ।३।३।१५५** ॥ पूर्वसूत्रमनुवर्तते । संभावनेऽर्थे धातावुपपदे उक्तेऽर्थे लिङ् वा स्यात् न तु यच्छब्दे । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते वचनम् । संभावयामि भुञ्जीत भोक्ष्यते वा भवान् । अयदि किम् । संभावयामि यद्भुञ्जीथास्त्वम् ॥ **हेतुहेतुमतोर्लिङ्**

।३।३।१५६ ॥ वा स्यात् । कृष्णं नमेच्चेत्सुखं यायात् । कृष्णं नंस्यति चेत्सुखं यास्यति ॥ भविष्यत्येवेष्यते ॥ नेह । हन्तीति पलायते ॥ **इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ ।३।३।१५७ ॥** इच्छामि भुञ्जीत भुङ्क्तां वा भवान् । एवं कामये प्रार्थये इत्यादियोगे बोध्यम् ॥ कामप्रवेदन इति वक्तव्यम् * ॥ नेह । इच्छन् करोति ॥ **लिङ् च ।३।३।१५९ ॥** समानकर्तृकेषु इच्छार्थेषूपपदेषु लिङ् । भुञ्जीयेतीच्छति ॥ **इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने ।३।३। १६० ॥** लिङ् स्यात्पक्षे लट् । इच्छेत् । इच्छति । कामयेत । कामयते । विधिनिमन्त्रणेति लिङ् । विधौ । यजेत । निमन्त्रणे । इह भुञ्जीत भवान् । आमन्त्रणे । इहासीत । अधीष्टे । पुत्रमध्यापयेद्भवान् । संप्रश्ने । किं भो वेदमधीयीय उत तर्कम् । प्रार्थने । भोजनं लभेय । एवं लोट् ॥ **प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ।३।३।१६३ ॥** प्रैषो विधिः । अतिसर्गः कामाचारानुज्ञा । भवता यष्टव्यम् । भवान्यजताम् । चकारेण लोटोऽनुकर्षणं प्राप्तकालार्थम् ॥ **लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ।३।३।१६४ ॥** प्रैषादयोऽनुवर्तन्ते । मुहूर्तादूर्ध्वं यजेत यजतां वा । यष्टव्यम् ॥ **स्मे लोट् ।३।३।१६५ ॥** पूर्वसूत्रस्य विषये । लिङः कृत्यानां चोपवादः । ऊर्ध्वं मुहूर्ताद् यजतां स्म ॥ **अधीष्टे च ।३।३।१६६ ॥** स्मे उपपदेऽधीष्टे लोट् स्यात् । त्वं स्म अध्यापय ॥ **लिङ् यदि ।३।३।१६८ ॥** यच्छब्दे उपपदे कालसमयवेलासु च लिङ् स्यात् । कालः समयो वेला वा यद्भुञ्जीत भवान् ॥ **अर्हे कृत्यतृचश्च ।३।३।१६९ ॥** चाल्लिङ् । त्वं कन्यां वहेः ॥ **शकि लिङ् च ।३।३।१७२ ॥** शक्तौ लिङ् स्यात् । चात्कृत्याः । त्वं भारं वहेः ॥ **माङि लुङ् ।३।३।१७५॥** मा कार्षीः । कथं मा भवतु मा भविष्यतीति । नायं माङ् किंतु माशब्दः ॥ **धातुसंबन्धे प्रत्ययाः ।३।४। १ ॥** धात्वर्थानां संबन्धे यत्र काले प्रत्यया उक्तास्ततोऽन्यत्रापि स्युः । तिङ्वाच्यक्रियायाः प्राधान्यात्तदनुरोधेन गुणभूतक्रियावाचिभ्यः प्रत्ययाः । वसन् ददर्श । भूते लट् । अतीतवासकर्तृकर्तृकं दर्शनमर्थः । सोमयाज्यस्य पुत्रो भविता । सोमेन यक्ष्यमाणो यः पुत्रस्तत्कर्तृकं भवनम् ॥ **क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः ।३।४।२ ॥** पौनःपुन्ये भृशार्थे च द्योत्ये धातोर्लोट् स्यात्तस्य च हिस्वौ स्तस्तिङामपवादः । तौ च हिस्वौ क्रमेण परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञौ स्तस्तिङ्संज्ञौ च । तध्वमोर्विषये तु हिस्वौ वा स्तः । पुरुषैकवचनसंज्ञे तु नानयोरतिदिश्येते । हिस्वविधानसामर्थ्यात् । तेन सकलपुरुषवचनविषये परस्मैपदिभ्यो हिः कर्तरि । आत्मनेपदिभ्यः स्वो भावकर्मकर्तृषु ॥ **समुच्चयेऽन्यतरस्याम् । ३।४।३ ॥** अनेकक्रियासमुच्चये द्योत्ये प्रागुक्तं वा स्यात् ॥ **यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ।३।४।४ ॥** आद्ये लोड्विधाने लोट्प्रकृतिभूत एव धातुरनुप्रयोज्यः ॥ **समुच्चये सामान्यवचनस्य ।३।४।५ ॥** समुच्चये लोड्विधौ सामान्यार्थस्य धातोरनुप्रयोगः स्यात् । अनुप्रयोगाद्यथायथं लडादयस्तिबादयश्च । ततः संख्याकालयोः पुरुषविशेषार्थस्य चाभिव्यक्तिः ॥ क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये * ॥ याहियाहीति याति । पुनः पुनरतिशयेन वा यानं द्यन्त-

स्यार्थः । एककर्तृकं वर्तमानकालिकं यानं यातीत्यस्य । इतिशब्दस्त्वभेदान्वये तात्पर्यं ग्राहयति । एवं यातः । यान्ति । यासि । याथः । याथ । यातयातेति यूयं याथ । याहियाहीत्ययासीत् यास्यति वा । अधीष्वाधीष्वेत्यधीते । ध्वंविषये पक्षेऽधाध्वमधीध्वमिति यूयमधीध्वे । समुच्चये तु सक्तून्पिब धानाः खादेत्यभ्यवहरति । अन्नं भुङ्क्ष्व दाधिकमास्वादयस्वेत्यभ्यवहरते । तध्वमोस्तु पिबत खादतेत्यभ्यवहरथ । भुङ्ग्ध्वमास्वादयध्वमित्यभ्यवहरध्वे । पक्षे हिस्वौ । अत्र समुच्चीयमानविशेषाणामनुप्रयोगार्थेन सामान्येनाभेदान्वयः । पक्षे सक्तून्पिबति । धानाः खादति । अन्नं भुङ्क्ते । दाधिकमास्वादयते । एतेन, पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः । विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली य इत्थमस्वास्थ्यमहर्दिवं दिवः । इति व्याख्यातम् । अवस्कन्दनलवनादिरूपा भूतानद्यतनपरोक्षा एककर्तृका अस्वास्थ्यक्रियेत्यर्थात् । इह पुनःपुनश्चस्कन्देत्यादिरर्थ इति तु व्याख्यानं भ्रममूलकमेव । द्वितीयसूत्रे क्रियासमभिहार इत्यस्यानुवृत्तेः । लोडन्तस्य द्वित्वापत्तेश्च । पुरीमवस्कन्देत्यादि मध्यमपुरुषैकवचनमित्यपि केषांचिद्भ्रम एव । पुरुषवचनसंज्ञे इह नेत्युक्तत्वात् ॥

इति लकारार्थप्रक्रिया ॥

इति भट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्धे तिङन्तं समाप्तम् ।

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

अथ पूर्वकृदन्तप्रकरणम्।

धातोः ।३।१।९१ ॥ आतृतीयसमाप्तेरधिकारोऽयम् ॥ **तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्** ॥ **कृदतिङ्** ॥ **वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्** ।३।१।९४ ॥ परिभाषेयम् । अस्मिन्धात्वधिकारेऽसरूपोऽपवादप्रत्यय उत्सर्गस्य बाधको वा स्यात् स्त्र्यधिकारोक्तं विना ॥ **कृत्याः** ।३।१।९५ ॥ अधिकारोऽयं ण्वुलः प्राक् ॥ **कर्तरि कृत्** ।३।४।६७ ॥ कृत्प्रत्ययः कर्तरि स्यादिति प्राप्ते ॥ **तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः** ।३।४।७० ॥ एते भावकर्मणोरेव स्युः ॥ **तव्यत्तव्यानीयरः** ।३।१।९६ ॥ धातोरेते प्रत्ययाः स्युः । तकाररेफौ स्वरार्थौ । एधितव्यम् । एधनीयं त्वया । भावे औत्सर्गिकमेकवचनं क्लीबत्वं च । चेतव्यश्चयनीयो वा धर्मस्त्वया ॥ वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्च * ॥ वसतीति वास्तव्यः ॥ केलिमर उपसंख्यानम् * ॥ पचेलिमा माषाः । पक्तव्याः । भिदेलिमाः सरलाः । भेत्तव्याः । कर्मणि प्रत्ययः ॥ वृत्तिकारस्तु कर्मकर्तरि चायमिष्यत इत्याह तद्भाष्यविरुद्धम् ॥ **कृत्यचः** ।८।४।२९ ॥ उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्याच उत्तरस्य कृत्स्थस्य नस्य णत्वं स्यात् । प्रयाणीयम् । अचः किम् । प्रमग्नः ॥ निर्विण्णस्योपसंख्यानम् * ॥ अचः परत्वाभावादप्राप्ते वचनम् । परस्य णत्वम् । पूर्वस्य ष्टुत्वम् । निर्विण्णः ॥ **णेर्विभाषा** ।८।४।३० ॥ उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य ण्यन्ताद्विहितो यः कृत्तत्स्थस्य नस्य णो वा स्यात् । प्रयापणीयम् । प्रयापनीयम् । विहितविशेषणं किम् । यका व्यवधानेऽपि यथा स्यात् । प्रयाप्यमाणं पश्य । णत्वे दुर उपसर्गत्वं नेत्युक्तम् । दुर्यानम् । दुर्यापनम् ॥ **हलश्चेजुपधात्** ।८।४।३१ ॥ हलादेरिजुपधात्कृन्नस्याचः परस्य णो वा स्यात् । प्रकोपणीयम् । प्रकोपनीयम् । हलः किम् । प्रोहणीयम् । इजुपधात्किम् । प्रवपणीयम् ॥ **इजादेः सनुमः** ।८।४।३२ ॥ सनुमश्चेद्भवति तर्हि इजादेर्हलन्ताद्विहितो यः कृत्तत्स्थस्यैव । प्रेङ्खणीयम् । इजादेः किम् । मगि सर्पणे । प्रमङ्गनीयम् । नुमग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थम् । अट्कुप्वाङिति सूत्रेऽप्येवम् । तेनेह न । प्रेन्वनम् । इह तु स्यादेव । प्रोम्भणम् ॥ **वा निंसनिक्षनिन्दाम्** ।८।४।३३ ॥ एषां नस्य णो वा स्यात् कृति परे । प्रणिंसितव्यम् । प्रनिंसितव्यम् ॥ **न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम्** ।८।४।३४ ॥ एभ्यः कृन्नस्य णो न । प्रभानीयम् । प्रभवनीयम् । पूञ एवेह ग्रहणमिष्यते * ॥ पूङस्तु प्रपवणीयः सोमः ॥ ण्यन्तभादीनामुपसंख्यानम् * ॥ प्रभापनीयम् । ख्शाञः शस्य यो वेत्युक्तम् । णत्वप्रकरणोपरि तद्बोध्यम् । यत्वस्यासिद्धत्वेन शकारव्यवधानान्न णत्वम् । प्रख्यानीयम् ॥ **कृत्यल्युटो बहुलम्** ।३।४।११३ ॥ स्नान्त्यनेन स्नानीयं चूर्णम् । दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः ॥ **अचो यत्** ।३।१।९७॥ अजन्ताद्धातोर्यत्स्यात् । देयम् । जेयम् । अज्ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । योगविभागोऽप्येवम् । तव्यदादिष्वेव यतोऽपि सुपठत्वात् ॥ **ईद्यति** ।६।४।६५ ॥ यति परे आत ईत्स्यात् । गुणः । देयम् । ग्लेयम् ॥ तकिशसिचतियतिजनिभ्यो यद्वाच्यः * ॥ तक्यम् । शस्यम् । चत्यम् ।

जन्यम् । जनेर्यद्विधिः स्वरार्थः । ण्यतापि रूपसिद्धेः । न च वृद्धिप्रसङ्गः । जनिवध्योश्चेति निषेधात् ॥ हनो वा यद्वधश्च वक्तव्यः * ॥ वध्यः । पक्षे वक्ष्यमाणो ण्यत् । घात्यः ॥ **पोरदुपधात् ।३।१।९८ ॥** पवर्गान्ताददुपधाद्यत्स्यात् । ण्यतोऽपवादः । शप्यम् । लभ्यम् । नानुबन्धकृतमसारूप्यम् । अतो न ण्यत् । तव्यदादयस्तु स्युरेव ॥ **आङो यि ।७।१।६५ ॥** आङः परस्य लभेर्नुम् स्याद्यादौ प्रत्यये विवक्षिते । नुमि कृतेऽदुपधत्वाभावात् ण्यदेव । आलम्भ्यो गौः ॥ **उपात्प्रशंसायाम् ।७।१।६६ ॥** उपलम्भ्यः साधुः । स्तुतौ किम् । उपलब्धुं शक्य उपलभ्यः ॥ **शकिसहोश्च ।३।१।९९ ॥** शक्यम् । सह्यम् ॥ **गदमदचरयमश्चानुपसर्गे ।३।१।१०० ॥** गद्यम् । मद्यम् । चर्यम् । चरेराङि चागुरौ * ॥ आचर्यो देशः । गन्तव्य इत्यर्थः । अगुरौ किम् । आचार्यो गुरुः । यमेर्नियमार्थम् । सोपसर्गान्मा भूदिति । प्रयाम्यम् । निपूर्वात्स्यादेव तेन न तत्र भवेद्विनियम्यमिति वार्तिकप्रयोगात् । एतेनानियम्यस्य नायुक्तिः । त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषेत्यादि व्याख्यातम् । नियमे साधुरिति वा ॥ **अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु ।३।१।१०१ ॥** वदेर्नञि उपपदे वदः सुपीति यत्क्यपोः प्राप्तयोर्यदेव सोऽपि गर्ह्यायामेवेत्युभयार्थं निपातनम् । अवद्यं पापम् । गर्ह्ये किम् । अनुद्यं गुरुनाम । तद्धि न गर्ह्यं वचनानर्हं च ॥ आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च । श्रेयस्कामो न गृह्णीयाज्ज्येष्ठापत्यकलत्रयोः । इति स्मृतेः । पण्या गौः । व्यवहर्तव्येत्यर्थः । पाण्यमन्यत् । स्तुत्यर्हमित्यर्थः । अनिरोधोऽप्रतिबन्धस्तस्मिन्विषये वृङो यत् । शतेन वर्या कन्या । वृत्यान्या ॥ **वह्यं करणम् ।३।१।१०२ ॥** वहन्त्यनेनेति वह्यं शकटम् । करणं किम् । वाह्यम् । वोढव्यम् ॥ **अर्यः स्वामिवैश्ययोः ।३।१।१०३ ॥** ऋ गतौ । अस्माद्यत् ण्यतोऽपवादः । अर्यः स्वामी वैश्यो वा । अनयोः किम् । आर्यो ब्राह्मणः । प्राप्तव्य इत्यर्थः ॥ **उपसर्या काल्या प्रजने ।३।१।१०४ ॥** गर्भग्रहणे प्राप्तकाला चेदित्यर्थः । उपसर्या गौः । गर्भाधानार्थं वृषभेणोपगन्तुं योग्येत्यर्थः । प्रजने काल्येति किम् । उपसार्या काशी । प्राप्तव्येत्यर्थः ॥ **अजर्यं संगतम् ।३।१।१०५ ॥** नञ्पूर्वाज्जीर्यतेः कर्तरि यत् संगतं चेद्विशेष्यम् । न जीर्यतीत्यजर्यम् । तेन संगतमार्येण रामाजर्यं कुरु द्रुतमिति भट्टिः । मृगैरजर्यं जरसोपदिष्टमदेहबन्धाय पुनर्बबन्धेत्यत्र तु संगतमिति विशेष्यमध्याहार्यम् । संगतं किम् । अजरिता कम्बलः । भावे तु संगतकर्तृकेऽपि ण्यदेव । अजार्यं संगतेन ॥ **वदः सुपि क्यप् च ।३।१।१०६ ॥** उत्तरसूत्रादिह भाव इत्यपकृष्यते । वदेर्भावे क्यप्स्याच्चाद्यत् अनुपसर्गे सुप्युपपदे । ब्रह्मोद्यम् । ब्रह्मवद्यम् । ब्रह्म वेदः । तस्य वदनमित्यर्थः । कर्मणि प्रत्ययावित्येके । उपसर्गे तु ण्यदेव । अनुवाद्यम् । अपवाद्यम् ॥ **भुवो भावे ।३।१।१०७ ॥** क्यप्स्यात् । ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयम् । सुप्युपपदे इत्येव । भव्यम् । अनुपसर्ग एव । प्रभव्यम् ॥ **हनस्त च ।३।१।१०८ ॥** अनुपसर्गे सुप्युपपदे हन्तेर्भावे क्यप्स्यात्तकारश्चान्तादेशः । ब्रह्मणो हननं ब्रह्महत्या । स्त्रीत्वं लोकात् ॥ **एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् ।३।१।१०९ ॥** एभ्यः क्यप्स्यात् ॥ **ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ।६।१।**

७१ ॥ इत्यः । स्तुत्यः । शास इदङ्हलोः । शिष्यः । वृ इति वृञो ग्रहणं न वृङः । वृत्यः । वृङस्तु वार्या ऋत्विजः । आदृत्यः । जुष्यः । पुनः क्यबुक्तिः परस्यापि ण्यतो बाधनार्था । अवश्यस्तुत्यः ॥ शंसिदुहिगुहिभ्यो वेति काशिका ॥ शस्यम् । शंस्यम् । दुह्यम् । दोह्यम् । गुह्यम् । गोह्यम् । प्रशस्यस्य श्रः । ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यत इति सूत्रद्वयबलाच्छंसेः सिद्धम् । इतरयोस्तु मूलं मृग्यम् ॥ आङ्पूर्वादञ्जेः संज्ञायामुपसंख्यानम् * ॥ अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणादिषु । बाहुलकात्करणे क्यप् । अनिदितामिति नलोपः । आज्यम् ॥ **ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः** ।३।१।११० ॥ वृत् । वृत्यम् । वृध् । वृध्यम् । क्लृपिचृत्योस्तु । कल्प्यम् । चर्त्यम् । तपरकरणं किम् । कृत् । कीर्त्यम् । अनित्यण्यन्ताश्चुरादय इति णिजभावे ण्यत् । णिजन्तात्तु यदेव ॥ **ई च खनः** ।३।१।१११ ॥ चात् क्यप् । आखुणः खेयम् । इ चेति ह्रस्वः सुपठः ॥ **भृञोऽसंज्ञायाम्** ।३।१।११२ ॥ भृत्याः कर्मकराः । भर्तव्या इत्यर्थः । क्रियाशब्दोऽयं न तु संज्ञा ॥ समश्च बहुलम् * ॥ संभृत्याः । संभार्याः । असंज्ञायामेव । विकल्पार्थमिदं वार्तिकम् । असंज्ञायां किम् । भार्या नाम क्षत्रियाः । अथ कथं भार्या वधूरिति । इह हि संज्ञायां समजेति क्यपा भाव्यम् । संज्ञापर्युदासस्तु पुंसि चरितार्थः । सत्यम् । बिभर्तेर्भृ इति दीर्घान्तात् क्र्यादेर्वा ण्यत् । क्यप् तु भरतेरेव । तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य इति परिभाषया ॥ **मृजेर्विभाषा** ।३।१।११३ ॥ मृजेः क्यब्वा स्यात्पक्षे ण्यत् । मृज्यः ॥ **चजोः कु घिण्यतोः** ।७।३।५२ ॥ चस्य जस्य च कुत्वं स्यात् घिति ण्यति च प्रत्यये परे । निष्ठायामनिट इति वक्तव्यम् । तेनेह न । गर्ज्यम् । मृजेर्वृद्धिः । मार्ग्यः ॥ **न्यङ्क्वादीनां च** ।७।३।५३ ॥ कुत्वं स्यात् । न्यङ्कुः । नावञ्चेरित्युप्रत्ययः ॥ **राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः** ।३।१।११४ ॥ एते सप्त क्यबन्ता निपात्यन्ते । राज्ञा सोतव्योऽभिषवद्वारा निष्पादयितव्यः । यद्वा लतात्मकः सोमो राजा स सूयते कण्ड्यतेऽत्रेत्यधिकरणे क्यप् । निपातनाद्दीर्घः । राजसूयः । राजसूयम् । अर्धर्चादिः । सरत्याकाशे सूर्यः । कर्तरि क्यप् । निपातनादुत्वम् । यद्वा षू प्रेरणे तुदादिः । सुवति कर्मणि लोकं प्रेरयति । क्यपो रुट् । मृषोपपदाद्वदेः कर्मणि नित्यं क्यप् । मृषोद्यम् । विशेष्यनिघ्नोऽयम् । उच्छ्रायसौन्दर्यगुणा मृषोद्याः । रोचते रुच्यः । गुपेरादेः कत्वं च संज्ञायाम् । सुवर्णरजतभिन्नं धनं कुप्यम् । गोप्यमन्यत् । कृष्टे स्वयमेव पच्यन्ते कृष्टपच्याः । कर्मकर्तरि । शुद्धे तु कर्मणि कृष्टपाक्याः । न व्यथते अव्यथ्यः ॥ **भिद्योद्ध्यौ नदे** ।३।१।११५ ॥ भिदेरुज्झेश्च क्यप् । उज्झेर्धत्वं च । भिनत्ति कूलं भिद्यः उज्झत्युदकमुद्ध्यः । नदे किम् । भेत्ता । उज्झिता ॥ **पुष्यसिद्ध्यौ नक्षत्रे** ।३।१।११६ ॥ अधिकरणे क्यन्निपात्यते । पुष्यन्त्यस्मिन्नर्थाः पुष्यः । सिद्ध्यन्त्यस्मिन्सिद्ध्यः ॥ **विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु** ।३।१।११७ ॥ पूङ्नीजिभ्यः क्यप् । विपूयो मुञ्जः । रज्ज्वादिकरणाय शोधयितव्य इत्यर्थः । विनीयः कल्कः । "पिष्टं औषधिविशेष

१ अयं पाठः शेखरस्थः ॥

इत्यर्थः" पापमिति वा । जित्यो हलिः । बलेन कष्टव्य इत्यर्थः । कृष्टसमीकरणार्थं स्थूलकाष्ठम् हलिः । अन्यत्र तु विपव्यम् ॥ विनेयम् । जेयम् ॥ **प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः ।३।१।११८॥** छन्दसीति वक्तव्यम् * ॥ प्रतिगृह्यम् । अपिगृह्यम् । लोके तु प्रतिग्राह्यम् । अपिग्राह्यम् ॥ **पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च ।३।१।११९ ॥** अवगृह्यम् । प्रगृह्यं पदम् । अस्वैरी परतन्त्रः । गृह्यकाः शुकाः । पञ्जरादिबन्धनेन परतन्त्रीकृता इत्यर्थः । बाह्यायाम् । ग्रामगृह्या सेना । ग्रामबहिर्भूतेत्यर्थः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्पुंनपुंसकयोर्न । पक्षे भवः पक्ष्यः । दिगादित्वाद्यत् । आर्यैर्गृह्यते आर्यगृह्यः । तत्पक्षाश्रित इत्यर्थः ॥ **विभाषा कृवृषोः ।३।१।१२० ॥** क्यप्स्यात् । कृत्यम् । वृष्यम् । पक्षे ॥ **ऋहलोर्ण्यत् ।३।१।१२४ ॥** ऋवर्णान्ताद्धलन्ताच्च धातोर्ण्यत्स्यात् । कार्यम् । वर्ष्यम् ॥ **युग्यं च पत्रे ।३।१।१२१ ॥** पत्रं वाहनम् । युग्यो गौ । अत्र क्यप् कुत्वं च निपात्यते ॥ **अमावस्यदन्यतरस्याम् ।३।१।१२२ ॥** अमोपपदाद्वसेरधिकरणे ण्यत् । वृद्धौ सत्यां पाक्षिको ह्रस्वश्च निपात्यते । अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्रार्कावमावस्या । अमावास्या ॥ ऋहलोर्ण्यत् ॥ चजोरिति कुत्वम् । पाक्यम् ॥ पाणौ सृजेर्ण्यद्वाच्यः * ॥ ऋदुपधलक्षणस्य क्यपोऽपवादः । पाणिभ्यां सृज्यते पाणिसर्ग्या रज्जुः ॥ समवपूर्वाच्च * ॥ समवसर्ग्या ॥ **न कादेः ।७।३।५९ ॥** कादेर्धातोश्चजोः कुत्वं न । गर्ज्यम् । वार्तिककारस्तु चजोरिति सूत्रे निष्ठायामनिट इति पूरयित्वा न कादेरित्यादि प्रत्याचख्यौ । तेन अर्जितर्जिप्रभृतीनां न कुत्वम् । निष्ठायां सेट्त्वात् । मुचुग्लुच्चप्रभृतीनां तु क्वादित्वेऽपि कुत्वं स्यादेव । सूत्रमते तु यद्यपि विपरीतं प्राप्तं तथापि यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम् ॥ **अजिव्रज्योश्च ।७।३।६० ॥** न कुत्वम् । समाजः । परिव्राजः ॥ **भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः ।७।३।६१ ॥** एतयोरेतौ निपातौ । भुज्यतेऽनेनेति भुजः पाणिः । हलश्चेति घञ् । न्युब्जन्त्यस्मिन्निति न्युब्जः । उपतापो रोगः । पाण्युपतापयोः किम् । भोगः । समुद्गः ॥ **प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे ।७।३।६२ ॥** एतौ निपातौ यज्ञाङ्गे । पञ्च प्रयाजाः । त्रयोऽनुयाजाः । यज्ञाङ्गे किम् । प्रयागः । अनुयागः ॥ **वञ्चेर्गतौ ।७।३।६३ ॥** कुत्वं न । वञ्च्यम् । गतौ किम् । वङ्क्यं काष्ठम् । कुटिलीकृतमित्यर्थः । **ओक उचः के ।७।३।६४ ॥** उचेर्गुणकुत्वे निपात्येते के परे । ओकः शकुन्तवृषलौ । इगुपधलक्षणः कः । घञा सिद्धेऽन्तोदात्तार्थमिदम् ॥ **ण्य आवश्यके ।७।३।६५ ॥** कुत्वं न । अवश्यपाच्यम् ॥ **यजयाचरुचप्रवचर्चश्च ।७।३।६६ ॥** ण्ये कुत्वं न । याज्यम् । याच्यम् । रोच्यम् । प्रवाच्यं ग्रन्थविशेषः । ऋच् । अर्च्यम् । ऋदुपधत्वेऽप्यत एव ज्ञापकात् ण्यत् ॥ त्यजेश्च * ॥ त्याज्यम् ॥ त्यजिपूज्योश्चेति काशिका ॥ तत्र पूजेर्ग्रहणं चिन्त्यम् । भाष्यानुक्तत्वात् । ण्यत्प्रकरणे त्यजेरुपसंख्यानमिति हि भाष्यम् ॥ **वचोऽशब्दसंज्ञायाम् ।७।३।६७ ॥** वाच्यम् । शब्दाख्यायां तु वाक्यम् ॥ **प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे ।७।३।६८ ॥** प्रयोक्तुं शक्यः प्रयोज्यः । नियोक्तुं शक्यो नियोज्यो भृत्यः ॥ **भोज्यं भक्ष्ये**

।७।३।६९ ॥ भोग्यमन्यत् । ण्यत्प्रकरणे लपिदभिभ्यां चेति वक्तव्यम् * ॥ लाप्यम् । दभिर्धातुष्वपठितोऽपि वार्तिकबलात्स्वीकार्यः । दाभ्यः ॥ **ओरावश्यके ।३।१।१२५ ॥** उवर्णान्ताद्धातोर्ण्यत्स्यादवश्यंभावे द्योत्ये । लाव्यम् । पाव्यम् ॥ **आसुयुवपिरपित्रपिचमश्च ।३।१।१२६ ॥** षुञ् । आसाव्यम् । यु मिश्रणे । याव्यम् । वाप्यम् । राप्यम् । त्राप्यम् । चाम्यम् ॥ **आनाय्योऽनित्ये ।३।१।१२७ ॥** आङ्पूर्वान्नयतेर्ण्यदायादेशश्च निपात्यते । दक्षिणाग्निविशेष एवेदम् । स हि गार्हपत्यादानीयतेऽनित्यश्च सततमप्रज्वलनात् । आनेयोऽन्यो घटादिः । वैश्यकुलादेरानीतो दक्षिणाग्निश्च ॥ **प्रणाय्योऽसंमतौ ।३।१।१२८ ॥** संमतिः प्रीतिविषयीभवनं कर्मव्यापारः । तथा भोगेष्वादरोऽपि संमतिः । प्रणाय्यश्चोरः । प्रीत्यनर्ह इत्यर्थः । प्रणाय्योऽन्तेवासी । विरक्त इत्यर्थः । प्रणेयोऽन्यः ॥ **पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु ।३।१।१२९ ॥** मीयतेऽनेन पाय्यं मानम् । ण्यत् धात्वादेः पत्वं च । आतो युगिति युक् । सम्यङ् नीयते होमार्थमग्निं प्रतीति सान्नाय्यं हविर्विशेषः । ण्यदायादेशः समो दीर्घश्च निपात्यते । निचीयतेऽस्मिन्धान्यादिकं निकाय्यो निवासः । अधिकरणे ण्यत् आय् धात्वादेः कुत्वं च निपात्यते । धीयतेऽनया समिदिति धाय्या ऋक् ॥ **क्रतौ कुण्डपाय्यसंचाय्यौ ।३।१।१३० ॥** कुण्डेन पीयतेऽस्मिन्सोमः कुण्डपाय्यः क्रतुः । संचीयतेऽसौ संचाय्यः ॥ **अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः ।३।१।१३१ ॥** अग्निधारणार्थे स्थानविशेषे एते साधवः । अन्यत्र तु परिचेयम् । उपचेयम् । संवाह्यम् ॥ **चित्याग्निचित्ये च ।३।१।१३२ ॥** चीयतेऽसौ चित्योऽग्निः । अग्नेश्चयनमग्निचित्या ॥ **प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ।३।३।१६३ ॥** त्वया गन्तव्यम् । गमनीयम् । गम्यम् । इह लोटा बाधा मा भूदिति पुनः कृत्यविधिः स्त्र्यधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधिः क्वचिन्नेति ज्ञापयति । तेन क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु नेति सिद्धम् ॥ **अर्हे कृत्यतृचश्च ।३।३।१६९ ॥** स्तोतुमर्हः स्तुत्यः । स्तुतिकर्म । स्तोता । स्तुतिकर्ता । लिङा बाधा मा भूदिति कृत्यतृचोर्विधिः । **भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा ।३।४।६८ ॥** एते कृत्यान्ताः कर्तरि वा निपात्यन्ते । पक्षे तयोरेवेति सकर्मकात्कर्मणि अकर्मकात्तु भावे ज्ञेयाः । भवतीति भव्यः । भव्यमनेन वा । गायतीति गेयः साम्नामयम् गेयं सामानेन वा इत्यादि ॥ **शकि लिङ् च ।३।३।१७२ ॥** चात्कृत्याः । वोढुं शक्यो वोढव्यः । वाहनीयो वाह्यः । लिङा बाधा मा भूदिति कृत्योक्तिः ॥ लाघवादनेनैव ज्ञापनसंभवे प्रैषादिसूत्रे कृत्याश्चेति । सुत्यजम् । अर्हे कृत्यतृचोर्ग्रहणं च ॥

॥ इति कृत्यप्रक्रिया ॥

ण्वुल्तृचौ ।३।१।१३३ ॥ धातोरेतौ स्तः । कर्तरि कृदिति कर्त्रर्थे । युवोरनाकौ ॥ कारकः । कर्ता । वोढुमर्हो वोढा । कारिका । कर्त्री । गाङ्कुटेति ङित्त्वम् । कुटिता । अञ्णिदित्युक्तेर्न ङित्त्वम् । कोटकः । विज इट् ॥ विजिता । हनस्तोऽचिण्णलोः । घातकः ।

आतो युक् । दायकः । नोदात्तोपदेशस्येति न वृद्धिः । शमकः । दमकः । अनिटस्तु नियामकः । जनिवध्योश्च ॥ जनकः । वध हिंसायाम् । वधकः । रधिजभोरचि ॥ रन्धकः । जम्भकः । नेट्यलिटि रधेः ॥ रधिता । रद्धा । मस्जिनशोरिति नुम् । मङ्क्ता । नंष्टा । नशिता । रभेरशब्लिटोः । रम्भकः । रब्धा । लभेश्च । लम्भकः । लब्धा । तीषसह– । एषिता । एष्टा । सहिता । सोढा । दरिद्रातेरालोपः । दरिद्रिता । ण्वुलि न । दरिद्रायकः । कृत्यल्युट इत्येव सूत्रमस्तु । यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि स्युरित्यर्थात् । एवं च बहुलग्रहणं योगविभागेन कृन्मात्रस्यार्थव्यभिचारार्थम् । पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः । कर्मणि ण्वुल् ॥ क्रमेः कर्तर्यात्मनेपदविषयात्कृत इण्निषेधो वाच्यः * ॥ प्रक्रन्ता । कर्तरीति किम् । प्रक्रमितव्यम् । आत्मनेपदेति किम् । संक्रमिता । अनन्यभावे विषयशब्दः । तेनानुपसर्गाद्वेति विकल्पार्हस्य न निषेधः । क्रमिता । तदर्हत्वमेव तद्विषयत्वम् । तेन क्रन्तेत्यपीति केचित् । गमेरिडित्यत्र परस्मैपदग्रहणं तङानयोरभावं लक्षयति । सञ्जिगमिषिता । एवं न वृत्भ्यश्चतुर्भ्यः । विवृत्सिता । यङन्तात् ण्वुल् । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । पापचकः । यङ्लुगन्तात्तु पापाचकः ॥ **नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ।३।१।१३४ ॥** नन्द्यादेर्ल्युर्ग्रह्यादेर्णिनिः पचादेरच् स्यात् । नन्दयतीति नन्दनः । जनमर्दयतीति जनार्दनः । मधुसूदनः । विशेषेण भीषयते इति विभीषणः । लवण । नन्द्यादिगणे निपातनाण्णत्वम् । ग्राही स्थायी । मन्त्री । विशयी । वृद्ध्यभावो निपातनात् । विषयी । इह षत्वमपि । परिभावी । परिभवी । पाक्षिको वृद्ध्यभावो निपात्यते । पचादिराकृतिगणः । शिवशमरिष्टस्य करे । कर्मणि घटोऽठच् । इति सूत्रयोः करोतेर्घटेश्चाच्प्रयोगात् । अच्प्रत्यये परे यङ्लुग्विधानाच्च । केषांचित्पाठस्त्वनुबन्धासञ्जनार्थः । केषांचित्प्रपञ्चार्थः । केषांचिद्बाधकबाधनार्थः । पचतीति पचः । नदट् । चोरट् । देवट् । इत्यादयष्टितः । नदी । चोरी । देवी । दीव्यतेरिगुपधेति कः प्राप्तः । जारभरा । श्वपचा । अनयोः कर्मण्यण् प्राप्तः । न्यङ्क्वादिषु पाठात् श्वपाकोऽपि । यङोऽचि चेति लुक् । न धातुलोप इति गुणवृद्धिनिषेधः । चेक्रियः । नेन्यः । लोलुवः । पोपुवः । मरीमृजः ॥ चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमच्याक्चाभ्यासस्येति वक्तव्यम् * ॥ आगमस्य दीर्घत्वसामर्थ्यादभ्यासह्रस्वो हलादिः शेषश्च न । चराचरः । चलाचलः । पतापतः । वदावदः ॥ हन्तेर्घत्वं च * ॥ घत्वमभ्यासस्य । उत्तरस्य त्वभ्यासाच्चेति कुत्वम् । घनाघनः ॥ पाटेर्णिलुक्चोक्च दीर्घश्चाभ्यासस्य * पाटूपटः । पक्षे चरः । चलः । पतः । वदः । हनः । पाटः । रात्रेः कृतीति वा मुम् । रात्रिंचरः । रात्रिचरः ॥ **इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।३।१।१३५ ॥** एभ्यः कः स्यात् । क्षिपः । लिखः । बुधः । कृशः । ज्ञः । प्रीणातीति प्रियः । किरतीति किरः । वासरूपविधिना ण्वुल्तृचावपि । क्षेपकः । क्षेप्ता ॥ **आतश्चोपसर्गे ।३।१।१३६ ॥** कः स्यात् । श्याद्व्यधेति णस्यापवादः । सुग्लः । प्रज्ञः ॥ **पाघ्राध्माधेट्दृशः शः ।३।१।१३७ ॥** पिबतीति पिबः । जिघ्रः । धमः । धयः । धया कन्या । धेटष्टित्त्वात् स्तनन्धयीति

खशीव ङीप् प्राप्तः । खशोऽन्यत्र नेष्यत इति हरदत्तः । पश्यतीति पश्यः । घ्रः संज्ञायां न । व्याघ्रादिभिरिति निर्देशात् ॥ **अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च ।३।१।१३८ ॥** शः स्यात् । लिम्पः । विन्दः । धारयः । पारयः । वेदयः । उदेजयः । चेतयः । सातिः सुखार्थः सौत्रो हेतुमण्ण्यन्तः । सातयः । बाऽसरूपन्यायेन क्विपि सात् परमात्मा । सात्वन्तो भक्ताः । षह मर्षणे चुरादिः । हेतुमण्ण्यन्तो वा । साहयः । अनुपसर्गात्किम् । प्रलिपः ॥ नौ लिम्पेर्वाच्यः * ॥ निलिम्पा देवाः ॥ गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् * गोविन्दः । अरविन्दम् ॥ **ददातिदधात्योर्विभाषा ।३।१।१३९ ॥** शः स्यात् । ददः । दधः । पक्षे वक्ष्यमाणो णः । अनुपसर्गादित्येव । प्रदः । प्रधः ॥ **ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ।३।१।१४० ॥** इतिशब्द आद्यर्थः । ज्वलादिभ्यः कसन्तेभ्यो णः स्याद्वा । पक्षेऽच् । ज्वालः । ज्वलः । चालः । चलः । अनुपसर्गादित्येव । उज्ज्वलः ॥ तनोतेरुपसंख्यानम् * ॥ इहानुपसर्गादिति विभाषेति च न संबध्यते । अवतनोतीत्यवतानः ॥ **श्याद्व्यधास्रुसंस्र्वतीणवसावहृलिहश्लिषश्वसश्च ।३।१।१४१ ॥** श्यैङ्प्रभृतिभ्यो नित्यं णः स्यात् । श्यैङोऽवस्यतेश्चादन्तत्वात्सिद्धे पृथग्ग्रहणमुपसर्गे कं बाधितुम् । अवश्यायः । प्रतिश्यायः । आत् । दायः । धायः । व्याधः । स्रु गतौ । आङ्पूर्वः संपूर्वश्च । आस्रावः । संस्रावः । अत्यायः । अवसायः । अवहारः । लेहः । श्लेषः । श्वासः ॥ **दुन्योरनुपसर्गे ।३।१।१४२ ॥** णः स्यात् । दुनोतीति दावः । नीसाहचर्यात्सानुबन्धकाद्दुनोतेरेव णः । दवतेस्तु पचाद्यच् । दवः । नयतीति नायः । उपसर्गे तु प्रदवः । प्रणयः ॥ **विभाषा ग्रहः ।३।१।१४३ ॥** णो वा । पक्षेऽच् । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन जलचरे ग्राहः । ज्योतिषि ग्रहः ॥ भवतेश्चेति काशिका ॥ भवो देवः संसारश्च । भावाः पदार्थाः । भाष्यमते तु प्राप्त्यार्थाच्चुरादिण्यन्तादच् । भावः ॥ **गेहे कः ।३।१।१४४ ॥** गेहे कर्तरि ग्रहेः कः स्यात् । गृह्णाति धान्यादिकमिति गृहम् । तात्स्थ्याद्गृहा दाराः ॥ **शिल्पिनि ष्वुन् ।३।१।१४५ ॥** क्रियाकौशलं शिल्पं तद्वत्कर्तरि ष्वुन् स्यात् ॥ नृतिखनिरञ्जिभ्य एव * ॥ नर्तकः । नर्तकी । खनकः । खनकी ॥ असि अकेऽने च रञ्जेर्नलोपो वाच्यः * ॥ रजकः । रजकी । भाष्यमते तु नृतिखनिभ्यामेव ष्वुन् । रञ्जेस्तु क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरिति क्वुन् । टाप् । रजिका । पुंयोगे तु रजकी ॥ **गस्थकन् ।३।१।१४६ ॥** गायतेः स्थकन् स्यात् शिल्पिनि कर्तरि । गाथकः ॥ **ण्युट् च ।३।१।१४७ ॥** गायनः । टित्त्वाद्गायनी ॥ **हश्च व्रीहिकालयोः ।३।१।१४८ ॥** हाको हाङश्च ण्युट् स्यात् व्रीहौ काले च कर्तरि । जहात्युदकमिति हायनो व्रीहिः । जहाति भावानिति हायनो वर्षम् । जिहीते प्राप्नोति वा ॥ **प्रुसृल्वः समभिहारे वुन् ।३।१।१४९ ॥** समभिहारग्रहणे साधुकारित्वं लक्ष्यते । प्रवकः । सरकः । लवकः ॥ **आशिषि च ।३।१।१५० ॥** आशीर्विषयार्थवृत्तेर्धातोर्वुन् स्यात्कर्तरि । जीवतात् जीवकः । नन्दतात् नन्दकः । आशीः प्रयोक्तुर्धर्मः । आशा-

सितुः पित्रादेरियमुक्तिः ॥ **कर्मण्यण् ।३।२।१** ॥ कर्मण्युपपदे धातोरण् प्रत्ययः स्यात् । उपपदसमासः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । आदित्यं पश्यतीत्यादावनभिधानान्न ॥ शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः * ॥ अणोऽपवादार्थं वार्तिकम् । मांसशीला । मांसकामा । मांसभक्षा । कल्याणाचारा ॥ ईक्षिक्षमिभ्यां च * ॥ सुखप्रतीक्षा । बहुक्षामा । कथं तर्हि गङ्गाधरभूधरादयः । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां भविष्यन्ति ॥ **ह्वावामश्च ।३।२।२** ॥ अण् स्यात् । कापवादः । स्वर्गह्वायः । तन्तुवायः । धान्यमायः ॥ **आतोऽनुपसर्गे कः ।३।२।३** ॥ आदन्ताद्धातोरनुपसर्गात्कर्मण्युपपदे कः स्यान्नाऽण् । आतो लोपः । गोदः पार्ष्णित्रम् । अनुपसर्गे किम् । गोसन्दायः ॥ कविधौ सर्वत्र संप्रसारणिभ्यो डः * ॥ ब्रह्म जिनाति ब्रह्मज्यः । सर्वत्रग्रहणात् आतश्चोपसर्गे । आह्वः । प्रह्वः ॥ **सुपि स्थः ।३।२।४** ॥ सुपीति योगो विभज्यते । सुपि उपपदे आदन्तात्कः स्यात् । द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः । समस्थः । विषमस्थः । ततः स्थः ॥ सुपि तिष्ठतेः कः स्यात् । आरम्भसामर्थ्याद्भावे । आखूनामुत्थानमाखूत्थः ॥ **प्रष्ठोऽग्रगामिनि ।८।३।९२** ॥ प्रतिष्ठत इति प्रष्ठो गौः । अग्रतो गच्छतीत्यर्थः । अग्रेति किम् । प्रस्थः ॥ **अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्क्वङ्गुमञ्जिपुञ्जिपरमेबर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः ।८।३।९७** ॥ स्थ इति कप्रत्ययान्तस्यानुकरणम् ॥ षष्ठ्यर्थे प्रथमा । एभ्यः स्थस्य सस्य षः स्यात् । द्विष्ठः[1] । त्रिष्ठः । इत ऊर्ध्वं कर्मणि सुपीति द्वयमप्यनुवर्तते । तत्राकर्मकेषु सुपीत्यस्य संबन्धः " **तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ।३।२।५** ॥ तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोराभ्यां कः स्यात् ॥ आलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम् * ॥ तुन्दं परिमार्ष्टीति तुन्दपरिमृजोऽलसः । शोकापनुदः सुखस्याहर्ता । अलसादन्यत्र तुन्दपरिमार्ज एव । यश्च संसारासारत्वोपदेशेन शोकमपनुदति स शोकापनोदः । कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् * ॥ मूलानि विभुजति मूलविभुजो रथः । आकृतिगणोऽयम्[2] ॥ महीध्रः । कुध्रः । गिलतीति गिलः ॥ **प्रे दाज्ञः ।३।२।६** ॥ दारूपाज्जानातेश्च प्रोपसृष्टात्कर्मण्युपपदे कः स्यादणोऽपवादः । सर्वप्रदः । पथिप्रज्ञः । अनुपसर्ग इत्युक्तेः प्रादन्यस्मिन्सुपि न कः । गोसंप्रदायः ॥ **समि ख्यः ।३।२।७** ॥ गोसंख्यः ॥ **गापोष्टक् ।३।२।८** ॥ अनुपसृष्टाभ्यामाभ्यां टक् स्यात्कर्मण्युपपदे । सामगः । सामगी । उपसर्गे तु सामसङ्गायः ॥ पिबतेः सुराशीध्वोरिति वाच्यम् * ॥ सुरापी । शीधुपी । अन्यत्र क्षीरपा ब्राह्मणी । सुरां पाति रक्षतीति सुरापा ॥ **हरतेरनुद्यमनेऽच् ।३।२।९** ॥ अंशहरः । अनुद्यमने किम् । भारहारः ॥ शक्तिलाङ्गलाङ्कुशतोमरयष्टिघटघटीधनुष्षु ग्रहेरुपसंख्यानम् * ॥ शक्तिग्रहः । लाङ्गलग्रहः ॥ सूत्रे च धार्येऽर्थे * ॥ सूत्रग्रहः । यस्तु सूत्रं केवलमुपादत्ते न तु धारयति तत्रा-

---

१ द्वयोस्तिष्ठतीति विग्रहः । एवं अम्बष्ठः । आम्बष्ठः । गोष्ठः । भूमिष्ठः । सव्यष्ठः । अपष्ठः । कुष्ठः । शेकुष्ठः । शङ्कुष्ठः । अङ्गुष्ठः । मञ्जिष्ठः । पुञ्जिष्ठः । परमेष्ठः । बर्हिष्ठः । दिविष्ठः । अग्निष्ठः ॥ २ मूलविभुज, नखमुच, काकगृह कुमुद, महीध्र, कुध्र, गिल । आकृतिगणोऽयम् ॥

णेव । सूत्रग्राहः ॥ **वयसि च ।३।२।१०** ॥ उद्यमनार्थं सूत्रम् । कवचहरः कुमारः ॥ **आङि ताच्छील्ये ।३।२।११** ॥ पुष्पाण्याहरति तच्छीलः पुष्पाहरः । ताच्छील्ये किम् । भारहारः ॥ **अर्हः ।३।२।१२** ॥ अर्हतेरच् स्यात्कर्मण्युपपदे । अणोऽपवादः । पूजार्हा ब्राह्मणी ॥ **स्तम्बकर्णयो रमिजपोः ।३।२।१३** ॥ हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम् * ॥ स्तम्बे रमते स्तम्बेरमो हस्ती । तत्पुरुषे कृतीति हलदन्तादिति वा ङेरलुक् । कर्णेजपः सूचकः ॥ **शमिधातोः संज्ञायाम् ।३।२।१४** ॥ शम्भवः । शम्वदः । पुनर्धातुग्रहणं बाधकविषयेऽपि प्रवृत्त्यर्थम् । कृञो हेत्वादिषु टो मा भूत् । शङ्करा नाम परिव्राजिका तच्छीला ॥ **अधिकरणे शेतेः ।३।२।१५** ॥ खे शेते खशयः ॥ पार्श्वादिषूपसंख्यानम् * ॥ पार्श्वाभ्यां शेते पार्श्वशयः । पृष्ठशयः । उदरेण शेते उदरशयः ॥ उत्तानादिषु कर्तृषु * ॥ उत्तानः शेते उत्तानशयः । अवमूर्धशयः । अवनतो मूर्धा यस्य सः अवमूर्धा । अधोमुखः शेते इत्यर्थः ॥ गिरौ डश्छन्दसि * ॥ गिरौ शेते गिरिशः ॥ कथं तर्हि गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशीति । गिरिरस्यास्तीति विग्रहे लोमादित्वाच्छः ॥ **चरेष्टः ।३।२।१६** ॥ अधिकरणे उपपदे । कुरुचरः । कुरुचरी ॥ **भिक्षासेनादायेषु च ।३।२।१७** ॥ भिक्षां चरतीति भिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायेति ल्यबन्तम् । आदायचरः । कथं प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीमिति । पदादिषु चरडिति पाठात् ॥ **पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः ।३।२।१८** ॥ पुरस्सरः । अग्रतस्सरः । अग्रमग्रेणाग्रे वा सरतीत्यग्रेसरः । सूत्रेऽग्रे इति एदन्तत्वमपि निपात्यते । कथं तर्हि यूथं तदग्रसरगर्वितकृष्णसारमिति । बाहुलकादिति हरदत्तः ॥ **पूर्वे कर्तरि ।३।२।१९** ॥ कर्तृवाचिनि पूर्वशब्दे उपपदे सर्तेष्टः स्यात् । पूर्वः सरतीति पूर्वसरः । कर्तरि किम् । पूर्वं देशं सरतीति पूर्वसारः ॥ **कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ।३।२।२०** ॥ एषु द्योत्येषु करोतेष्टः स्यात् । अतः कृकमीति सः । यशस्करी विद्या ॥ श्राद्धकरः । वचनकरः ॥ **दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दीकिंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुष्षु ।३।२।२१** ॥ एषु कृञष्टः स्यात् अहेत्वादावपि । दिवाकरः । विभाकरः । निशाकरः । कस्कादित्वात्सः । भास्करः । बहुकरः । बहुशब्दस्य वैपुल्यार्थे संख्यापेक्षाया पृथग्ग्रहणम् । लिपिलिबिशब्दौ पर्यायौ । संख्या । एककरः । द्विकरः । कस्कादित्वादहस्करः । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति षत्वम् । धनुष्करः । अरुष्करः ॥ किंयत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानमिति वार्तिकम् * ॥ किंकरा । यत्करा । तत्करा । हेत्वादौ टं बाधित्वा परत्वादच् । पुंयोगे ङीप् । किंकरी ॥ **कर्मणि भृतौ ।३।२।२२** ॥ कर्मशब्दे उपपदे करोतेष्टः स्यात् भृतौ । कर्मकरो भृतकः । कर्मकारोऽन्यः ॥ **न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु ।३।२।२३** ॥ एषु कृञष्टो न । हेत्वादिषु प्राप्तः प्रतिषिध्यते । शब्दकार इत्यादि ॥ **स्तम्बशकृतोरिन् ।३।२।२४** ॥ व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम् * ॥ स्तम्बकरिर्व्रीहिः । शकृत्करि-

र्वत्सः । व्रीहिवत्सयोः किम् । स्तम्बकारः । शकृत्कारः ॥ **हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ ।३।२।२५ ॥** दृतिनाथयोरुपपदयोर्हृञ इन् स्यात्पशौ कर्तरि । दृतिं हरतीति दृतिहरिः । नाथं नासारज्जुं हरतीति नाथहरिः । पशौ किम् । दृतिहारः । नाथहारः ॥ **फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च ।३।२।२६ ॥** फलानि गृह्णातीति फलेग्रहिः । उपपदस्य एदन्तत्वं ग्रहेरिन्प्रत्ययश्च निपात्यते । आत्मानं बिभर्तीति आत्मम्भरिः । आत्मनो मुमागमः । भृञ इन् । चात्कुक्षिम्भरिः । चान्द्रास्तु आत्मोदरकुक्षिष्विति पेठुः । ज्योत्स्नाकरम्भमुदरम्भरयश्चकोरा इति मुरारिः ॥ **एजेः खश् ।३।२।२८ ॥** ण्यन्तादेजेः खश् स्यात् ॥ **अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् ।६।३।६७ ॥** अरुषो द्विषतोऽजन्तस्य च मुमागमः स्यात् खिदन्ते उत्तरपदे न त्वव्ययस्य । शित्त्वाच्छबादिः । जनमेजयतीति जनमेजयः ॥ वातशुनीतिलशर्धेष्वजधेट्तुदजहातिभ्यः खश उपसंख्यानम् * ॥ वातमजा मृगाः ॥ **खित्यनव्ययस्य ।६।३।६६ ॥** खिदन्ते परे पूर्वपदस्य ह्रस्वः स्यात् । ततो मुम् । शुनिन्धयः । तिलन्तुदः । शर्धंजहा माषाः । शर्धोऽपानशब्दः । तं जहतीति विग्रहः । जहातिरन्तर्भावितण्यर्थः ॥ **नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः ।३।२।२९ ॥** अत्र वार्तिकम् ॥ स्तने धेटो नासिकायां ध्मश्चेति वाच्यम् * ॥ स्तनं धयतीति स्तनन्धयः । धेटष्टित्त्वात् स्तनन्धयी । नासिकन्धमः । नासिकन्धयः ॥ **नाडीमुष्ट्योश्च ।३।२।३० ॥** एतयोरुपपदयोः कर्मणोर्ध्माधेटोः खश् स्यात् ॥ यथासंख्यं नेष्यते * ॥ नाडिन्धमः । नाडिन्धयः । मुष्टिन्धमः । मुष्टिन्धयः ॥ घटीखारीखरीषूपसंख्यानम् * ॥ घटिन्धमः । घटिन्धयः । इत्यादि । खारी परिमाणविशेषः । खरी गर्दभी ॥ **उदि कूले रुजिवहोः ।३।२।३१ ॥** उत्पूर्वाभ्यां रुजिवहिभ्यां कूले कर्मण्युपपदे खश् स्यात् । कूलमुद्रुजतीति कूलमुद्रुजः । कूलमुद्वहः ॥ **वहाभ्रे लिहः ।३।२।३२ ॥** वहः स्कन्धस्तं लेढीति वहंलिहो गौः । अदादित्वाच्छपो लुक् । खशो ङित्त्वान्न गुणः । अभ्रंलिहो वायुः ॥ **परिमाणे पचः ।३।२।३३ ॥** प्रस्थम्पचा स्थाली । खारिम्पचः कटाहः ॥ **मितनखे च ।३।२।३४ ॥** मितम्पचा ब्राह्मणी । नखम्पचा यवागूः । पचिरत्र तापवाची ॥ **विध्वरुषोस्तुदः ।३।२।३५ ॥** विधुन्तुदः । मुमि कृते संयोगान्तस्य लोपः । अरुन्तुदः ॥ **असूर्यललाटयोर्दृशितपोः ।३।२।३६ ॥** असूर्यमित्यसमर्थसमासः ॥ दृशिना नञः संबन्धात् । सूर्यं न पश्यन्तीत्यसूर्यम्पश्या राजदाराः । ललाटन्तपः सूर्यः ॥ **उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च ।३।२।३७ ॥** एते निपात्यन्ते । उग्रमिति क्रियाविशेषणं तस्मिन्नुपपदे दृशेः खश् । उग्रं पश्यतीत्युग्रम्पश्यः । इरा उदकं तेन माद्यति दीप्यतेऽबिन्धनत्वादिति इरम्मदो मेघज्योतिः । इह निपातनात् श्यन्न । पाणयो ध्मायन्तेऽस्मिन्निति पाणिन्धमोऽध्वा । अन्धकाराद्यावृत इत्यर्थः । तत्र हि सर्पाद्यपनोदनाय पाणयो ध्मायन्ते ॥ **प्रियवशे वदः खच् ।३।२।३८ ॥** प्रियंवदः । वशंवदः ॥ गमेः सुपि वाच्यः * ॥ असंज्ञार्थमिदम् । मितङ्गमो हस्ती ॥ विहायसो विह इति वाच्यम् * ॥ खच डिद्वा वाच्यः ॥ विहङ्गमः । विहङ्गः । भुजङ्गमः । भुजङ्गः ॥

द्विषत्परयोस्तापेः ।३।२।३९ ॥ खच् स्यात् ॥ **खचि ह्रस्वः ।६।४।९४ ॥** खच्परे णौ उपधाया ह्रस्वः स्यात् । द्विषन्तं परं वा तापयतीति द्विषन्तपः । परन्तपः । घटघटीग्रहणालिङ्गविशिष्टपरिभाषा अनित्या । तेनेह न । द्विषतीं तापयतीति द्विषतीतापः ॥ **वाचियमो व्रते ।३।२।४० ॥** वाक्शब्दे उपपदे यमेः खच् स्याद्व्रते गम्ये ॥ **वाचंयमपुरन्दरौ च ।६।३।६९ ॥** वाक्पुरोरमन्तत्वं निपात्यते । वाचंयमो मौनव्रती । व्रते किम् । अशक्त्यादिना वाचं यच्छतीति वाग्यामः ॥ **पूःसर्वयोर्दारिसहोः ।३।२।४१ ॥** पुरं दारयतीति पुरन्दरः । सर्वंसहः । सहिग्रहणमसंज्ञार्थम् । भगे च दारेरिति काशिका । बाहुलकेन लब्धमिदमित्याहुः । भगं दारयतीति भगन्दरः ॥ **सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः ।३।२।४२ ॥** सर्वङ्कषः खलः । कूलङ्कषा नदी । अभ्रङ्कषो वायुः । करीषङ्कषा वात्या ॥ **मेघर्तिभयेषु कृञः ।३।२।४३ ॥** मेघङ्करः । ऋतिङ्करः । भयङ्करः । भयशब्देन तदन्तविधिः । अभयङ्करः ॥ **क्षेमप्रियमद्रेऽण् च । ३।२।४४ ॥** एषु कृञोऽण् स्यात् चात् खच् । क्षेमङ्करः । क्षेमकारः । प्रियङ्करः । प्रियकारः । मद्रङ्करः । मद्रकारः । वेति वाच्येऽण्ग्रहणं हेत्वादिषु टो मा भूदिति । कथं तर्हि अल्पारम्भाः क्षेमकरा इति । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां पचाद्यच् ॥ **आशिते भुवः करणभावयोः ।३।२।४५ ॥** आशितशब्दे उपपदे भवतेः खच् । आशितो भवत्यनेनाशितम्भव ओदनः । आशितस्य भवनं आशितम्भवः ॥ **संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः ।३।२।४६ ॥** विश्वं बिभर्तीति विश्वम्भरः । विश्वम्भरा । रथन्तरं साम । इह रथेन तरतीति व्युत्पत्तिमात्रं न त्ववयवार्थानुगमः । पतिंवरा कन्या । शत्रुंजयो हस्ती । युगंधरः पर्वतः । शत्रुंसहः । शत्रुंतपः । अरिंदमः । दमिः शमनायां तेन सकर्मक इत्युक्तम् । मतान्तरे तु अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र दमिः ॥ **गमश्च ।३।२।४७ ॥** सुतंगमः ॥ **अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः ।३।२।४८ ॥** संज्ञायामिति निवृत्तम् । एषु गमेर्डः स्यात् । डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः । अन्तं गच्छतीत्यन्तग इत्यादि ॥ सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानम् * ॥ सर्वत्रगः । पन्नं पतितं गच्छतीति पन्नगः । पन्नमिति पद्यतेः क्तान्तं क्रियाविशेषणम् ॥ उरसो लोपश्च * ॥ उरसा गच्छतीत्युरगः । सुदुरोरधिकरणे * ॥ सुखेन गच्छतीति सुगः । दुर्गः ॥ अन्यत्रापि दृश्यते इति वक्तव्यम् * ॥ ग्रामगः ॥ डे च विहायसो विहादेशो वक्तव्यः * ॥ विहगः ॥ **आशिषि हनः ।३।२।४९ ॥** शत्रुं वध्याच्छत्रुहः । आशिषि किम् । शत्रुघातः ॥ दारावाहनोऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम् * ॥ दारुशब्दे उपपदे आङ्पूर्वाद्धन्तेरण् टकारश्चान्तादेशो वक्तव्य इत्यर्थः । दार्वाघाटः ॥ चारौ वा * ॥ चार्वाघाटः चार्वाघातः ॥ कर्मणि समि च * ॥ कर्मण्युपपदे संपूर्वाद्धन्तेरुक्तं वेत्यर्थः । वर्णान्सहन्तीति वर्णसङ्घाटः । पदसङ्घाटः । वर्णसङ्घातः । पदसङ्घातः ॥ **अपे क्लेशतमसोः ।३।२।५० ॥** अपपूर्वाद्धन्तेर्डः स्यात् । अनाशीरर्थमिदम् । क्लेशापहः पुत्रः । तमोपहः सूर्यः ॥ **कुमारशीर्षयोर्णिनिः ।३।२।५१ ॥** कुमारघाती । शिरसः शीर्षभावो निपा-

त्यते । शीर्षघाती ॥ **लक्षणे जायापत्योष्टक् ।३।२।५२** ॥ हन्तेष्टक् स्याल्लक्षणवति कर्तरि । जायाघ्नो ना । पतिघ्नी स्त्री ॥ **अमनुष्यकर्तृके च ।३।२।५३** ॥ जायाघ्नस्तिलकालकः । पतिघ्नी पाणिरेखा । पित्तघ्नं घृतम् । अमनुष्येति किम् । आखुघातः शूद्रः । अथ कथं बलभद्रः प्रलंबघ्नः । शत्रुघ्नः । कृतघ्नः इत्यादि । मूलविभुजादित्वात्सिद्धम् । चोरघातो नगरघातो हस्तीति तु बाहुलकादणि ॥ **शक्तौ हस्तिकपाटयोः ।३।२।५४** ॥ हन्तेष्टक् स्यात् शक्तौ द्योत्यायाम् । मनुष्यकर्तृकार्थमिदम् । हस्तिघ्नो ना । कपाटघ्नश्चोरः । कवाटेति पाठान्तरम् ॥ **पाणिघताडघौ शिल्पिनि ।३।२।५५** ॥ हन्तेष्टक् टिलोपो घत्वं च निपात्यते पाणिताडयोरुपपदयोः । पाणिघः । ताडघः । शिल्पिनि किम् । पाणिघातः । ताडघातः ॥ राजघ उपसंख्यानम् * ॥ राजानं हन्ति राजघः ॥ **आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः करणे ख्युन् ।३।२।५६** ॥ एषु च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषु कर्मसूपपदेषु कृञः ख्युन् स्यात् । अनाढ्यमाढ्यं कुर्वन्त्यनेन आढ्यङ्करणम् । अच्वौ किम् । आढ्यीकुर्वन्त्यनेन । इह प्रतिषेधसामर्थ्यात् ल्युडपि नेति काशिका । भाष्यमते तु ल्युट् स्यादेव । अच्वावित्युत्तरार्थम् ॥ **कर्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ ।३।२।५७** ॥ आढ्यादिषु च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषु भवतेरेतौ स्तः । अनाढ्य आढ्यो भवतीति आढ्यम्भविष्णुः । आढ्यम्भावुकः ॥ **स्पृशोऽनुदके क्विन् ।३।२।५८** ॥ घृतस्पृक् । कर्मणीति निवृत्तम् । मन्त्रेण स्पृशतीति मन्त्रस्पृक् ॥ **ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च ।३।२।५९** ॥ व्याख्यातम् ॥ **त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च ।३।२।६०** ॥ समानान्ययोश्चेति वाच्यम् * ॥ सदृक् । सदृशः । अन्यादृक् । अन्यादृशः । क्सोऽपि वाच्यः * ॥ तादृशः । सदृक्षः । अन्यादृक्षः ॥ **सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् ।३।२।६१** ॥ एभ्यः क्विप्स्यादुपसर्गे सत्यसति च सुप्युपपदे । द्युसत् । उपनिषत् । अण्डसूः । प्रसूः । मित्रद्विट् । प्रद्विट् । मित्रध्रुक् । प्रध्रुक् । गोधुक् । प्रधुक् । अश्वयुक् । प्रयुक् । वेदवित् । निविदित्यादि ॥ अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो वाच्यः * अग्रणीः । ग्रामणीः ॥ **भजो ण्विः ।३।२।६२** ॥ सुप्युपसर्गे चोपपदे भजेर्ण्विः स्यात् । अंशभाक् । प्रभाक् ॥ **अदोऽनन्ने ।३।२।६८** ॥ विट् स्यात् । आममत्ति आमात् । सस्यात् । अनन्ने किम् । अन्नादः ॥ **क्रव्ये च ।३।२।६९** ॥ अदेर्विट् पूर्वेण सिद्धे वचनमण्बाधनार्थम् । क्रव्यात् आममांसभक्षकः । कथं तर्हि क्रव्यादोऽस्रप आशर इति । पक्वमांसशब्दे उपपदेऽण् उपपदस्य क्रव्यादेशः पृषोदरादित्वात् ॥ **दुहः कब्घश्च ।३।२।७०** ॥ कामदुघा ॥ **अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ।३।२।७५** ॥ छन्दसीति निवृत्तम् । मनिन् क्वनिप् वनिप् विच् एते प्रत्यया धातोः स्युः ॥ **नेड्वशि कृति ।७।२।८** ॥ वशादेः कृत इण्न स्यात् । शॄ । सुशर्मा । प्रातरित्वा ॥ **विड्वनोरनुनासिकस्याऽऽत् ।६।४।४१** ॥ अनुनासिकस्य आत्स्यात् । विजायत इति विजावा । ओणृ । अवावा । विच् । रोट् । रेट् । सुगण् ॥ **क्विप् च ।३।२।७६** ॥ अय-

मपि दृश्यते । सत्सूद्विषेति त्वस्यैव प्रपञ्चः । उखास्रत् । पर्णध्वत् । वाहभ्रट् ॥ **अन्तः ।८।४।२०॥** पदान्तस्यानितेर्नस्य णत्वं स्यादुपसर्गस्थान्निमित्तात्परश्चेत् । हे प्राण् । शास इदितीत्वम् । मित्राणि शास्ति मित्रशीः ॥ आशासः क्वौ उपधाया इत्वं वाच्यम् * ॥ आशीः । इत्वोत्वे । गीः । पूः ॥ **इस्मन्त्रन्क्विपु च ।६।४।९७॥** एषु छादेर्ह्रस्वः स्यात् । तनुच्छत् । अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घः । मोनो धातोः । प्रतान् । प्रशान् । च्छ्वोरित्यूठ् । अक्षद्यूः । ज्वरत्वरेत्यूठ् । जूः । जूरौ । जूरः । तूः । स्रूः । ऊठ् । वृद्धिः । जनानवतीति जनौः । जनावौ । जनावः । मूः । मुवौ । मुवः । सुमूः । सुम्वौ । सुम्वः । राल्लोपः ॥ मुर्च्छा, मूः । मुरौ । मुरः । धुर्वी, धूः ॥ **गमः क्वौ ।६।४।४०॥** अनुनासिकलोपः स्यात् । अङ्गगत् ॥ गमादीनामिति वक्तव्यम् * ॥ परीतत् । संयत् । सुनत् ॥ ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम् * ॥ लोपश्च । अग्रेगूः । अग्रेभ्रूः ॥ **स्थः क च ।३।२।७७॥** चात् क्विप् । शंस्थः । शंस्थाः । शमिधातोरित्यचं बाधितुं सूत्रम् ॥ **सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ।३।२।७८॥** अजात्यर्थे सुपि धातोर्णिनिः स्यात्ताच्छील्ये द्योत्ये । उष्णभोजी । शीतभोजी । अजातौ किम् । ब्राह्मणानामन्त्रयिता । ताच्छील्ये किम् । उष्णं भुङ्क्ते कदाचित् । इह वृत्तिकारेणोपसर्गभिन्न एव सुपि णिनिरिति व्याख्याय उत्प्रतिभ्यामाङि सर्तेरुपसंख्यानमिति पठितम् । हरदत्तमाधवादिभिश्च तदेवानुसृतम् । तच्च भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । प्रसिद्धश्चोपसर्गेऽपि णिनिः । स बभूवोपजीविनाम् । अनुयायिवर्गः । पतत्यधो धाम विसारि । न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिरित्यादौ ॥ साधुकारिण्युपसंख्यानम् * ॥ ब्रह्मणि वदः * ॥ अताच्छील्यार्थं वार्तिकद्वयम् । साधुदायी । ब्रह्मवादी ॥ **कर्तर्युपमाने ।३।२।७९॥** णिनिः स्यात् । उपपदार्थः कर्ता प्रत्ययार्थस्य कर्तुरुपमानम् । उष्ट्र इव क्रोशति उष्ट्रक्रोशी । ध्वाङ्क्षरावी । अताच्छील्यार्थं जात्यर्थं च सूत्रम् । कर्तरि किम् । अपूपानिव भक्षयति माषान् । उपमाने किम् । उष्ट्रः क्रोशति ॥ **व्रते ।३।२।८०॥** णिनिः स्यात् । स्थण्डिलशायी ॥ **बहुलमाभीक्ष्ण्ये ।३।२।८१॥** पौनःपुन्ये द्योत्ये सुप्युपपदे णिनिः । क्षीरपायिण उशीनराः ॥ **मनः ।३।२।८२॥** सुपि मन्यतेर्णिनिः स्यात् । दर्शनीयमानी ॥ **आत्ममाने खश्च ।३।२।८३॥** स्वकर्मके मनने वर्तमानान्मन्यतेः सुपि खश् स्यात् । चाण्णिनिः । पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डितंमन्यः । पण्डितमानी । खित्यनव्ययस्य ॥ कालिम्मन्या । अनव्ययस्य किम् । दिवामन्या ॥ **इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च ।६।३।६८॥** इजन्तादेकाचोऽम् स्यात्स च स्वाद्यम्वत्खिदन्ते परे । औतोऽम्शसोः । गाम्मन्यः । वाम्शसोः ॥ स्त्रियम्मन्यः । स्त्रींमन्यः । नृ । नरम्मन्यः । भुवम्मन्यः । श्रियमात्मानं मन्यते श्रिमन्यं कुलम् । भाष्यकारवचनात् श्रीशब्दस्य ह्रस्वो मुममोरभावश्च ॥ **भूते ।३।२।८४॥** अधिकारोऽयम् । वर्तमाने लडिति यावत् ॥ **करणे यजः ।३।२।८५॥** करणे उपपदे भूतार्थाद्यजेर्णिनिः स्यात्कर्तरि । सोमेनेष्टवान् सोमयाजी । अग्निष्टोमयाजी ॥ **कर्मणि हनः ।३।२।८६॥** पितृव्यघाती । कर्मणीत्येतत्सहे चेति

यावदधिक्रियते ॥ **ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् ।३।२।८७ ॥** एषु कर्मसूपपदेषु हन्तेर्भूते क्विप्स्यात् । ब्रह्महा । भ्रूणहा । वृत्रहा । क्विप् चेत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरेव भूते एव क्विबेवेति चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका । ब्रह्मादिष्वेव क्विबेवेति द्विविधो नियम इति भाष्यम् ॥ **सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः । ३।२।८९ ॥** सौकर्मादिषु च कृञः क्विप्स्यात् । त्रिविधोऽत्र नियम इति काशिका । सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् । पुण्यकृत् । क्विबेवेति नियमात्कर्म कृतवानित्यत्राण्न । कृञ एवेति नियमात् मन्त्रं करोति करिष्यति वेति विवक्षायां न क्विप् । स्वादिष्वेवेति नियमाभावादन्यस्मिन्नप्युपपदे क्विप् । शास्त्रकृत् । भाष्यकृत् ॥ **सोमे सुञः ।३।२।९० ॥** सोमसुत् । चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका । एवमुत्तरसूत्रेऽपि ॥ **अग्नौ चेः ।३।२।९१ ॥** अग्निचित् ॥ **कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ।३।२।९२ ॥** कर्मण्युपपदे कर्मण्येव कारके चिनोतेः क्विप्स्यात् अग्न्याधारस्थलविशेषस्याख्यायाम् । श्येन इव चितः श्येनचित् ॥ **कर्मणीनिविक्रियः ।३।२।९३ ॥** कर्मण्युपपदे विपूर्वात्क्रीणातेरिनिः स्यात् ॥ कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम् सोमविक्रयी घृतविक्रयी ॥ **दृशेः क्वनिप् ।३।२।९४ ॥** कर्मणि भूत इत्येव । पारं दृष्टवान् पारदृश्वा ॥ **राजनि युधि कृञः ।३।२।९५ ॥** क्वनिप्स्यात् । युधिरन्तर्भावितण्यर्थः । राजानं योधितवान् राजयुध्वा । राजकृत्वा ॥ **सहे च ।३।२।९६ ॥** कर्मणीति निवृत्तम् । सहयुध्वा । सहकृत्वा ॥ **सप्तम्यां जनेर्डः ।३।२।९७ ॥** सरसिजम् । मन्दुरायां जातो मन्दुरजः । ङ्यापोरिति ह्रस्वः ॥ **पञ्चम्यामजातौ ।३।२।९८ ॥** जातिशब्दवर्जिते पञ्चम्यन्ते उपपदे जनेर्डः स्यात् । संस्कारजः । अदृष्टजः ॥ **उपसर्गे च संज्ञायाम् ।३।२। ९९ ॥** प्रजा स्यात्सन्ततौ जने ॥ **अनौ कर्मणि ।३।२।१०० ॥** अनुपूर्वाज्जनेः कर्मण्युपपदे डः स्यात् । पुमांसमनुरुध्य जाता पुमनुजा ॥ **अन्येष्वपि दृश्यते ।३।२।१०१ ॥** अन्येष्वप्युपपदेषु जनेर्डः स्यात् । अजः । द्विजः । ब्राह्मणजः । अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः । तेन धात्वन्तरादपि कारकान्तरेष्वपि क्वचित् । परितः खाता परिखा ॥ **क्तक्तवतू निष्ठा ।१।१।२६ ॥** एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः ॥ **निष्ठा ।३।२।१०२ ॥** भूतार्थवृत्तेर्धातोर्निष्ठा स्यात् । तत्र तयोरेवेति भावकर्मणोः क्तः । कर्तरि कृदिति कर्तरि क्तवतुः । उकावितौ । स्नातं मया । स्तुतस्त्वया विष्णुः । विष्णुर्विश्वं कृतवान् ॥ **निष्ठायामण्यदर्थे ।६।४। ६० ॥** ण्यदर्थो भावकर्मणी ततोऽन्यत्र निष्ठायां क्षियो दीर्घः स्यात् ॥ **क्षियो दीर्घात् । ८।२।४६ ॥** दीर्घात् क्षियो निष्ठातस्य नः स्यात् । क्षीणवान् । भावकर्मणोस्तु क्षितः कामो मया । श्र्युकः किति । श्रितः । श्रितवान् । भूतः । भूतवान् । क्षुतः ॥ ऊर्णोतेर्णुवद्भावो वाच्यः * ॥ तेन एकाच्त्वान्नेट् । ऊर्णुतः । नुतः । वृतः ॥ **रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ।८।२।४२ ॥** रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठातस्य नः स्यात् । निष्ठापेक्षया पूर्वस्य धातोर्दकारस्य च । शॄ । ॠत इत् । रपरः । णत्वम् । शीर्णः । बहिरङ्गत्वेन वृद्धेरसिद्धत्वा-

न्नेह । कृतस्यापत्यं कार्तिः । भिन्नः । छिन्नः ॥ **संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः ।८।२।४३ ॥** निष्ठातस्य नः स्यात् । द्राणः । स्त्यानः । ग्लानः ॥ **ल्वादिभ्यः ।८।२।४४ ॥** एकविंशतेर्लूञादिभ्यः प्राग्वत् । लूनः । ज्या । प्रहिज्या । जीनः ॥ दुग्वोर्दीर्घश्च * ॥ दु गतौ । दूनः । टुदु उपताप इत्ययं तु गृह्यते सानुबन्धकत्वात् । मृदुतया दुतयेति माघः । गूनः ॥ पूञो विनाशे * ॥ पूना यवाः । विनष्टा इत्यर्थः । पूतमन्यम् ॥ सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य * ॥ सिनो ग्रासः । ग्रासेति किम् । सिता पाशेन सूकरी । कर्मकर्तृकेति किम् । सितो ग्रासो देवदत्तेन ॥ **ओदितश्च ।८।२।४५ ॥** भुजो भुग्नः । टुओश्वि । उच्छूनः । ओहाक् । प्रहीणः । स्वादय ओदित इत्युक्तम् । सूनः । सूनवान् । दूनः । दूनवान् । ओदिन्मध्ये डीङः पाठसामर्थ्यान्नेट् । उड्डीनः ॥ **द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः ।६।१।२४ ॥** द्रवस्य मूर्तौ काठिन्ये स्पर्शे चार्थे श्यैङः संप्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ॥ **श्योऽस्पर्शे ।८।२।४७ ॥** श्यैङो निष्ठातस्य नः स्यादस्पर्शेऽर्थे । हल इति दीर्घः । शीनं घृतम् । अस्पर्शे किम् । शीतं जलम् । द्रवमूर्तिस्पर्शयोः किम् । संश्यानो वृश्चिकः । शीतात्संकुचित इत्यर्थः ॥ **प्रतेश्च ।६।१।२५ ॥** प्रतिपूर्वस्य श्यः संप्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् । प्रतिशीनः ॥ **विभाषाऽभ्यवपूर्वस्य ।६।१।२६ ॥** श्यः संप्रसारणं वा स्यात् । अभिश्यानं घृतम् । अभिशीनम् । अवश्यानोऽवशीनो वृश्चिकः । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेनेह न । समवश्यानः ॥ **अञ्चोऽनपादाने ।८।२।४८ ॥** अञ्चो निष्ठातस्य नः स्यान्न त्वपादाने ॥ **यस्य विभाषा ।७।२।१५ ॥** यस्य क्वचिद्विभाषयेड्विहितस्ततो निष्ठाया इण्न स्यात् । उदितो वेति क्त्वायां वेट्त्वादिह नेट् । समक्नः । अनपादाने किम् । उदक्तमुदकं कूपात् । नत्वस्यासिद्धत्वाद्व्रश्चेति षत्वे प्राप्ते ॥ निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषु सिद्धो वाच्यः * ॥ वृक्णः । वृक्णवान् ॥ **परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु ।८।३।७५ ॥** पूर्वेण मूर्धन्ये प्राप्ते तदभावो निपात्यते । परिस्कन्दः । प्राच्येति किम् । परिष्कन्दः । परिस्कन्दः । परेश्चेति विकल्पः । स्तन्भेरिति षत्वे प्राप्ते ॥ **प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च ।८।३।११४ ॥** अत्र षत्वं न स्यात् ॥ **दिवोऽविजिगीषायाम् ।८।२।४९ ॥** दिवो निष्ठातस्य नः स्यादविजिगीषायाम् । द्यूनः । विजिगीषायां तु द्यूतम् ॥ **निर्वाणोऽवाते ।८।२।५० ॥** अवाते इति छेदः । निःपूर्वाद्वातेर्निष्ठातस्य नत्वं स्याद्वातश्चेत्कर्ता न । निर्वाणोऽग्निर्मुनिश्च । वाते तु निर्वातो वातः ॥ **शुषः कः ।८।२।५१ ॥** निष्ठात इत्येव । शुष्कः ॥ **पचो वः ।८।२।५२ ॥** पक्वः ॥ **क्षायो मः ।८।२।५३ ॥** क्षामः ॥ **स्त्यः प्रपूर्वस्य ।६।१।२३ ॥** प्रात् स्त्यः संप्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ॥ **प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् ।८।२।५४ ॥** निष्ठातस्य मो वा स्यात् । प्रस्तीमः । प्रस्तीतः । प्रात्किम् । स्त्यानः ॥ **अनुपसर्गात् फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः ।८।२।५५ ॥** ञिफला । फुल्लः । निष्ठातस्य लत्वं निपात्यते । क्तवत्वेकदेशस्यापीदं निपातनमिष्यते । फुल्लवान् । क्षीबादिषु तु क्तप्रत्ययस्यैव तलोपः । तस्यासिद्धत्वात्प्राप्तस्येटोऽभावश्च निपात्यते । क्षीबो मत्तः । कृश

स्तनुः । उल्लाघो नीरोगः । अनुपसर्गात्किम् ॥ **आदितश्च ।७।२।१६ ॥** आकारेतो निष्ठाया इण्न स्यात् । **ति च ।७।४।८९ ॥** चरफलोरत उत्स्यात्तादौ किति । प्रफुल्तः । प्रक्षीबितः । प्रकृशितः । प्रोल्लाघितः । कथं तर्हि लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लमिति । फुल्ल विकसने पचाद्यच् । सूत्रं तु फुल्तादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम् * ॥ **नुद-विदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्याम् ।८।२।५६ ॥** एभ्यो निष्ठातस्य नो वा । नुन्नः । नुत्तः । विद विचारणे । रौधादिक एव गृह्यते । उन्दिना परेण साहचर्यात् । विन्नः । वित्तः । वेत्तेस्तु विदितः । विद्यतेर्विन्नः । उन्दी ॥ **श्वीदितो निष्ठायाम् ।७।२।१४ ॥** श्वयते-रीदितश्च निष्ठाया इण्न । उन्नः । उत्तः । त्राणः । त्रातः । घ्राणः । घ्रातः । ह्रीणः । ह्रीतः । **न ध्याख्यापॄमूर्छिमदाम् ।८।२।५७ ॥** एभ्यो निष्ठातस्य नत्वं न । ध्यातः । ख्यातः । पूर्तः ॥ राल्लोपः । मूर्तः । मत्तः ॥ **वित्तो भोगप्रत्यययोः ।८।२।५८ ॥** विन्दतेर्निष्ठान्तस्य निपातोऽयं भोग्ये प्रतीते चार्थे । वित्तं धनम् । वित्तः पुरुषः । अनयोः किम् । विन्नः । विभाषा गमहनेति क्सौ वेट्त्वादिह नेट् ॥ **भित्तं शकलम् ।८।२।५९ ॥** भिन्नमन्यत् ॥ **ऋणमाधमर्ण्ये ।८।२।६० ॥** ऋधातोः क्ते तकारस्य णत्वं निपात्यते अधमर्णव्यवहारे । ऋतमन्यत् ॥ **स्फायः स्फी निष्ठायाम् ।६।१।२२ ॥** स्फीतः ॥ **इण्निष्ठायाम् ।७।२।४७ ॥** निरः कुषो निष्ठाया इट् स्यात् । यस्य विभाषेति निषेधे प्राप्ते पुनर्विधिः ॥ निष्कुषितः ॥ **वसतिक्षुधोरिट् ।७।२।५२ ॥** आभ्यां क्त्वानिष्ठयोर्नित्यमिट् स्यात् । उषितः । क्षुधितः ॥ **अञ्चेः पूजायाम् ।७।२।५३ ॥** पूजार्थादञ्चेः क्त्वानिष्ठयोरिट् स्यात् । अञ्चितः । गतौ तु अक्तः ॥ **लुभोऽविमोहने ।७।२।५४ ॥** लुभः क्त्वानिष्ठयोर्नित्यमिट् स्यान्नतु गार्ध्ये । लुभितः । गार्ध्ये तु लुब्धः ॥ **क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः ।७।२।५० ॥** इड्वा स्यात् । क्लिश उपतापे नित्यं प्राप्ते । क्लिश विबाधने । अस्य क्त्वायां विकल्पे सिद्धेऽपि निष्ठायां निषेधे प्राप्ते विकल्पः । क्लिशितः । क्लिष्टः ॥ **पूङश्च । ७।२।५१ ॥** पूङः क्त्वानि-ष्ठयोरिड्वा स्यात् ॥ **पूङः क्त्वा च ।१।२।२२ ॥** पूङः क्त्वा निष्ठा च सेट् किन्न स्यात् । पवितः । पूतः । क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् । नोपधादित्यत्र हि क्त्वैव संबध्यते ॥ **निष्ठा शीङ्-स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः ।१।२।१९ ॥** एभ्यः सेण्निष्ठा किन्न स्यात् । शयितः । शयि-तवान् । अनुबन्धनिर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । शेश्यितः ॥ शेश्यितवान् ॥ आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या * ॥ **आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च ।३।४।७१ ॥** आदिकर्मणि यः क्तः स कर्तरि स्यात् चाद्भावकर्मणोः ॥ **विभाषा भावादिकर्मणोः ।७।२।१७ ॥** भावे आदि-कर्मणि चादितो निष्ठाया इड्वा स्यात् । प्रस्वेदितश्चैत्रः । प्रस्वेदितं तेन । ञिष्विदेति भ्वादि-रत्र गृह्यते । ञिद्भिः साहचर्यात् । स्विद्यतेस्तु स्विदित इत्येव । ञिमिदा । ञिक्ष्विदा । दिवादी भ्वादी च । प्रमेदितः । प्रमेदितवान् । प्रक्ष्वेदितः । प्रक्ष्वेदितवान् । प्रधर्षितः । प्रधर्षितवान् । प्रधर्षितं तेन । सेट्किम् । प्रस्विन्नः । प्रस्विन्नं तेनेत्यादि ॥ **मृषस्तितिक्षायाम् ।१।२।२० ॥**

सेण्निष्ठा किन्न स्यात् । मर्षितः । मर्षितवान् । क्षमायां किम् । अपमृषितं वाक्यम् । अविस्पष्टमित्यर्थः ॥ **उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम्** ।१।२।२१ ॥ उदुपधात्परा भावादिकर्मणोः सेण्निष्ठा वा किन्न स्यात् । द्युतितम् । द्योतितम् । मुदितम् । मोदितं साधुना । प्रद्युतितः । प्रद्योतितः । प्रमुदितः । प्रमोदितः साधुः । उदुपधात्किम् । विदितम् । भावेत्यादि किम् । रुचितं कार्षापणम् । सेट् किम् । कुष्टम् ॥ शब्विकरणेभ्य एवेष्यते * ॥ नेह । गुध्यतेर्गुधितम् ॥ **निष्ठायां सेटि** ।६।४।५२ ॥ णेर्लोपः स्यात् । भावितः । भावितवान् । श्वीदित इति नेट् । संप्रसारणम् । शूनः दीप्तः । गुहू, गूढः । वनु, वतः । तनु, ततः । पतेः सनि वेट्त्वादिडभावे प्राप्ते द्वितीयाश्रितेति सूत्रे निपातनादिट् । पतितः । सेऽसिचीति वेट्त्वासिद्धे कृन्तत्यादीनामीदित्त्वेनानित्यत्वज्ञापनाद्वा । तेन धावितमिभराजधियेत्यादि । यस्य विभाषेत्यत्रैकाच इत्येव । दरिद्रितः ॥ **क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्थमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु** ।७।२।१८ ॥ क्षुब्धादीन्यष्टावनिट्कानि निपात्यन्ते समुदायेन मन्थादिषु वाच्येषु । द्रवद्रव्यसंपृक्ताः सक्तवो मन्थो मन्थनदण्डश्च । क्षुब्धो मन्थश्चेत् । स्वान्तं मनः । ध्वान्तं तमः । लग्नं सक्तम् । निष्ठानत्वमपि निपातनात् । म्लिष्टमविस्पष्टम् । विरिब्धः स्वरः । म्लेच्छ रेभृ अनयोरुपधाया इत्वमपि निपात्यते । फाण्टम् । अनायाससाध्यः कषायविशेषः । माधवस्तु नवनीतभावात्प्रागवस्थापन्नं द्रव्यं फाण्टमिति वेदभाष्ये आह । बाढं भृशम् । अन्यत्र तु क्षुभितम् । क्षुब्धो राजेति त्वागमशास्त्रस्यानित्यत्वात् । स्वनितम् । ध्वनितम् । लगितम् । म्लेच्छितम् । विरेभितम् । फणितम् । बाहितम् ॥ **धृषिशसी वैयात्ये** ।७।२।१९ ॥ एतौ निष्ठायामविनये एवानिटौ स्तः । धृष्टः । विशस्तः । अन्यत्र धर्षितः । विशसितः । भावादिकर्मणोस्तु वैयात्ये धृषिर्नास्ति । अत एव नियमार्थमिदं सूत्रमिति वृत्तिः । धृषेरादित्वे फलं चिन्त्यमिति हरदत्तः । माधवस्तु भावादिकर्मणोरवैयात्ये विकल्पमाह । धृष्टम् । धर्षितम् । प्रधृष्टः । प्रधर्षितः ॥ **दृढः स्थूलबलयोः** ।७।२।२० ॥ स्थूले बलवति च निपात्यते । दृह दृहि वृद्धौ । क्तस्येडभावः । तस्य ढत्वम् । हस्य लोपः । इदितो नलोपश्च । दृहितः । दृंहितोऽन्यः ॥ **प्रभौ परिवृढः** ।७।२।२१ ॥ वृह वृहि वृद्धौ । निपातनं प्राग्वत् । परिवृहितः । परिवृंहितोऽन्यः ॥ **कृच्छ्रगहनयोः कषः** ।७।२।२२ ॥ कषो निष्ठाया इण्न स्यादेतयोरर्थयोः । कष्टं दुःखं तत्कारणं च । स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलम् । कष्टो मोहः । कष्टं शास्त्रम् । दुरवगाहमित्यर्थः । कषितमन्यत् ॥ **घुषिरविशब्दने** ।७।२।२३ ॥ घुषिर्निष्ठायामनिट् स्यात् । घुष्टा रज्जुः । अविशब्दने किम् । घुषितं वाक्यम् । शब्देन प्रकटीकृताभिप्रायमित्यर्थः ॥ **अर्देः संनिविभ्यः** ।७।२।२४ ॥ एतत्पूर्वादर्देर्निष्ठाया इण्न स्यात् । समर्णः । न्यर्णः । व्यर्णः । अर्दितोऽन्यः ॥ **अभेश्चाविदूर्ये** ।७।२।२५ ॥ अभ्यर्णम् । नातिदूरं नासन्नं वा । अभ्यर्दितमन्यत् ॥ **णेरध्ययने वृत्तम्** ।७।२।२६ ॥ ण्यन्ताद्वृतेः क्तस्येडभावो

णिलुक्चाधीयमानेऽऽर्थे । वृत्तं छन्दश्छात्रेण । संपादितम् । अधीतमिति यावत् । अन्यत्र तु वर्तिता रज्जुः ॥ **शृतं पाके** ।६।१।२७॥ श्रातिश्रपयत्योः क्ते शृभावो निपात्यते क्षीरहविषोः पाके । शृतं क्षीरम् । स्वयमेव विक्लिन्नं पक्कं वेत्यर्थः । क्षीरहविर्भ्यामन्यत्तु श्राणं श्रपितं वा ॥ **वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः** ।७।२।२७॥ एते णिचि निष्ठान्ता वा निपात्यन्ते । पक्षे । दमितः । शमितः । पूरितः । दासितः । स्पाशितः । छादितः । ज्ञापितः ॥ **रुष्यमत्वरसंघुषाऽऽस्वनाम्** ।७।२।२८॥ एभ्यो निष्ठाया इड्वा । रुषितः । रुष्टः । आन्तः । अमितः । तूर्णः । त्वरितः । अस्याऽऽदित्वे फलं मन्दम् । संघुष्टः । संघुषितः । आस्वान्तः । आस्वनितः ॥ **हृषेर्लोमसु** ।७।२।२९॥ हृषेर्निष्ठाया इड्वा स्यात् लोमसु विषये । हृष्टं हृषितं लोम ॥ विस्मितप्रतिघातयोश्च * ॥ हृष्टो हृषितो मैत्रः । विस्मितः प्रतिहतो वेत्यर्थः । अन्यत्र तु । हृषु अलीके । उदित्त्वान्निष्ठायां नेट् । हृष तुष्टौ इट् ॥ **अपचितश्च** ।७।२।३०॥ चायतेर्निपातोऽयं वा । अपचितः । अपचायितः ॥ **प्यायः पी** ।६।१।२८॥ वा स्यान्निष्ठायाम् । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन स्वाङ्गे नित्यम् । पीनं मुखम् । अन्यत्र प्यानः पीनः स्वेदः । सोपसर्गस्य न । प्रप्यानः । आङ्पूर्वस्यान्धूधसोः स्यादेव । आपीनोऽन्धुः । आपीनमूधः ॥ **ह्लादो निष्ठायाम्** ।६।४।९५॥ ह्रस्वः स्यात् । प्रह्लन्नः ॥ **द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति** ।७।४।४०॥ एषामिकारोऽन्तादेशः स्यात्तादौ किति । ईत्वदत्त्वयोरपवादः । दितः । सितः । मा माङ् मेङ् । मितः । स्थितः ॥ **शाच्छोरन्यतरस्याम्** ।७।४।४१॥ शितः । शातः । छितः । छातः । व्यवस्थितविभाषात्वाद्व्रतविषये श्यतेर्नित्यम् । संशितं व्रतम् । सम्यक्संपादितमित्यर्थः । संशितो ब्राह्मणः । व्रतविषयकयत्नवानित्यर्थः ॥ **दधातेर्हिः** ।७।४।४२॥ तादौ किति । अभिहितम् । निहितम् ॥ **दो दद् घोः** ।७।४।४६॥ घुसंज्ञकस्य दा इत्यस्य दद् स्यात्तादौ किति । चर्त्वम् । दत्तः । घोः किम् । दातः । तान्तो वायमादेशः । न चैवं विदत्तमित्यादावुपसर्गस्य दस्तीति दीर्घापत्तिः । तकारादौ तद्विधानात् । दान्तो वा । धान्तो वा । न च दान्तत्वे निष्ठानत्वं धान्तत्वे झषस्तथोरिति धत्वं शङ्क्यम् । सन्निपातपरिभाषाविरोधात् ॥ **अच उपसर्गात्तः** ।७।४।४७॥ अजन्तादुपसर्गात्परस्य दा इत्यस्य घोरचस्तः स्यात्तादौ किति । चर्त्वम् । प्रत्तः । अवत्तः ॥ अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ॥ सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्यते ॥ चशब्दाद्यथाप्राप्तम् ॥ **दस्ति** ।६।३।१२४॥ इगन्तोपसर्गस्य दीर्घः स्याद्दादेशो यस्तकारस्तदादावुत्तरपदे । खरि चेति चर्त्वमाश्रयात्सिद्धम् । नीत्तम् । सूत्तम् । घुमास्थेतीत्वम् । धेट् । धीतम् । गीतम् । पीतम् । जनसनेत्यात्वम् । जातम् । सातम् । खातम् ॥ **अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति** ।२।४।३६॥ ल्यप्तिति लुप्तसप्तमीकम् । अदो जग्धिः स्यात् ल्यपि तादौ किति च । इकार उच्चारणार्थः । धत्वम् । झरो झरि । जग्धः ॥ आदिकर्मणि क्तः

---

१ अनुनासिकस्य क्विझलोरिति दीर्घः ॥

कर्तरि च ॥ प्रकृतः कटं सः । प्रकृतः कटस्तेन । निष्ठायामण्यदर्थे इति दीर्घः । क्षियो दीर्घादिति णत्वम् । प्रक्षीणः सः ॥ **वाऽऽक्रोशदैन्ययोः ।६।४।६१** ॥ क्षियो निष्ठायां दीर्घो वा स्यादाक्रोशे दैन्ये च । क्षीणायुर्भव । क्षितायुर्वा । क्षीणोऽयं तपस्वी । क्षितो वा ॥ **निनदीभ्यां स्नातेः कौशले ।८।३।८९** ॥ आभ्यां स्नातेः सस्य षः स्यात्कौशले गम्ये । निष्णातः शास्त्रेषु । नद्यां स्नातीति नदीष्णः । सुपीति कः ॥ **सूत्रं प्रतिष्णातम् ।८।३।९०** ॥ प्रतेः स्नाते षत्वम् । प्रतिष्णातं सूत्रम् । शुद्धमित्यर्थः । अन्यत्र प्रतिस्नातम् ॥ **कपिष्ठलो गोत्रे ।८।३।९१** ॥ कपिष्ठलो नाम यस्य कापिष्ठलिः पुत्रः । गोत्रे किम् । कपीनां स्थलं कपिस्थलम् ॥ **विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् ।८।३।९६** ॥ एभ्यः स्थलस्य सस्य षः स्यात् । विष्ठलम् । कुष्ठलम् । शमिष्ठलम् । परिष्ठलम् ॥ **गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च ।३।४।७२** ॥ एभ्यः कर्तरि क्तः स्यात् भावकर्मणोश्च । गङ्गां गतः । गङ्गां प्राप्तः । ग्लानः सः । लक्ष्मीमाश्लिष्टो हरिः । शेषमधिशयितः । वैकुण्ठमधिष्ठितः । शिवमुपासितः । हरिदिनमुपोषितः । राममनुजातः । गरुडमारूढः । विश्वमनुजीर्णः । पक्षे प्राप्ता गङ्गा येनेत्यादि ॥ **क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ।३।४।७६** ॥ एभ्योऽधिकरणे क्तः स्यात् चाद्यथाप्राप्तम् । ध्रौव्यं स्थैर्यम् ॥ मुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः । भुक्तमेतदनन्तस्येत्यूचुर्गोप्यो दिदृक्षवः ॥ आसेरकर्मकत्वात्कर्तरि भावे च । आसितो मुकुन्दः । आसितं तेन । गत्यर्थेभ्यः कर्तरि कर्मणि च । रमापतिरिदं यातः । तेनेदं यातम् । भुजेः कर्मणि । अनन्तेनेदं भुक्तम् । कथं भुक्ता ब्राह्मणा इति । भुक्तमस्ति एषामिति मत्वर्थीयोऽच् । वर्तमाने इत्यधिकृत्य ॥ **ञीतः क्तः ।३।२।१८७** ॥ ञिक्ष्विदा । क्ष्विण्णः । ञिइन्धी । इद्धः ॥ **मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ।३।२।१८८** ॥ मतिरिहेच्छा । बुद्धेः पृथगुपादानात् । राज्ञां मतः । इष्टः । तैरिष्यमाण इत्यर्थः । बुद्धः । विदितः । पूजितः । अर्चितः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । शीलितो रक्षितः क्षान्त आक्रुष्टो जुष्ट इत्यादि ॥ **नपुंसके भावे क्तः ।३।३।११४** ॥ क्लीबत्वविशिष्टे भावे कालसामान्ये क्तः स्यात् । जल्पितम् । शयितम् । हसितम् ॥ **सुयजोर्ङ्वनिप् ।३।२।१३०** ॥ सुनोतेर्यजेश्च ङ्वनिप्स्याद्भूते । सुत्वा । सुत्वानौ । यज्वा । यज्वानौ ॥ **जीर्यतेरतृन् ।३।२।१०४** ॥ भूत इत्येव । जरन् । जरन्तौ । जरन्तः । वासरूपन्यायेन निष्ठापि । जीर्णः । जीर्णवान् ॥ **छन्दसि लिट् ।३।२।१०५** ॥ **लिटः कानज्वा ।३।२।१०६** ॥ **क्वसुश्च ।३।२।१०७** ॥ इह भूतसामान्ये छन्दसि लिट् तस्य विधीयमानौ क्वसुकानचावपि छान्दसाविति त्रिमुनिमतम् । कवयस्तु बहुलं प्रयुञ्जते । तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे इति । श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते इत्यादि ॥ **वस्वेकाजाद्घसाम् ।७।२।६७** ॥ कृतद्विर्वचनानामेकाचामादन्तानां घसेश्च वसोरिट् नान्येषाम् । एकाच् । आदिवान् । आरिवान् । आत् । ददिवान् । जक्षिवान् । एषां किम् । बभूवान् ॥ **भाषायां सदवसश्रुवः ।३।२।१०८** ॥

सदादिभ्यो भूतसामान्ये भाषायां लिड्वा स्यात् तस्य च नित्यं क्वसुः । निषेदुषीमासनबन्धधीरः । अध्यूषुषस्तामभवज्जनस्य । शुश्रुवान् ॥ **उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ।३।२।१०९ ॥** एते निपात्यन्ते उपपूर्वादिणो भाषायामपि भूतमात्रे लिड्वा तस्य नित्यं क्वसुः । इट् । उपेयिवान् । उपेयुषः स्वामपि मूर्तिमग्र्याम् । उपेयुषी । उपेत्यविवक्षितम् । ईयिवान् । समीयिवान् । नञ्पूर्वादश्नातेः क्वसुरिडभावश्च । धृतजयधृतेरनाशुष इति भारविः । अनुपूर्वाद्वचेः कर्तरि कानच् । वेदस्यानुवचनं कृतवाननूचानः ॥ **विभाषा गमहनविदविशाम् ।७।२।६८ ॥** एभ्यो वसोरिड्वा । जग्मिवान् । जगन्वान् । जघ्निवान् । जघन्वान् । विविदिवान् । विविद्वान् । विविशिवान् । विविश्वान् । विशिना साहचर्याद्विन्दतेर्ग्रहणम् । वेत्तेस्तु विविद्वान् । नेड्वशि कृतीतीण्निषेधः ॥ दृशेश्च * ॥ ददृशिवान् । ददृश्वान् ॥ **लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ।३।२।१२४ ॥** अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्ये सतीत्यर्थः । शबादि । पचन्तं चैत्रं पश्य ॥ **आने मुक् ।७।२।८२ ॥** अदन्ताङ्गस्यातो मुमागमः स्यादाने परे । पचमानं चैत्रं पश्य । लडित्यनुवर्तमाने पुनर्लड्ग्रहणमधिकविधानार्थम् । तेन प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचित् । सन् ब्राह्मणः ॥ माङ्याक्रोशे इति वाच्यम् * ॥ मा जीवन् यः परावज्ञादुःखदग्धोऽपि जीवति । माङि लुङिति प्राप्ते एतद्वचनसामर्थ्याल्लट् ॥ **संबोधने च ।३।२।१२५ ॥** हे पचन् । हे पचमान ॥ **लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ।३।२।१२६ ॥** क्रियायाः परिचायके हेतौ चार्थे वर्तमानाद्धातोर्लटः शतृशानचौ स्तः । शयाना भुञ्जते यवनाः । अर्जयन्वसति । हरिं पश्यन्मुच्यते । हेतुः फलं कारणं च ॥ **कृत्यचः ।८।४।२९ ॥** प्रपीयमाणः सोमः ॥ **ईदासः ।७।२।८३ ॥** आसः परस्यानस्य ईत्स्यात् । आदेः परस्य । आसीनः ॥ **विदेः शतुर्वसुः ।७।१।३६ ॥** वेत्तेः परस्य शतुर्वसुरादेशो वा स्यात् । विदन् । विद्वान् । विदुषी ॥ **तौ सत् ।३।२।१२७ ॥** तौ शतृशानचौ सत्संज्ञौ स्तः ॥ **लृटः सद्वा ।३।३।१४ ॥** व्यवस्थितविभाषेयम् । तेनाप्रथमासामानाधिकरण्ये प्रत्ययोत्तरपदयोः संबोधने लक्षणहेत्वोश्च नित्यम् । करिष्यन्तं करिष्यमाणं पश्य । करिष्यतोऽपत्यं कारिष्यतः । करिष्यद्भक्तिः । हे करिष्यन् । अर्जयिष्यन्वसति । प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचित् । करिष्यतीति करिष्यन् ॥ **पूङ्यजोः शानन् ।३।२।१२८ ॥** वर्तमाने । पवमानः यजमानः ॥ **ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ।३।२।१२९ ॥** एषु द्योत्येषु कर्तरि चानश् । भोगं भुञ्जानः । कवचं बिभ्राणः । शत्रून्निघ्नानः ॥ **इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि ।३।२।१३० ॥** आभ्यां शतृ स्यादकृच्छ्रिणि कर्तरि । अधीयन् । धारयन् । अकृच्छ्रिणि किम् । कृच्छ्रेणाधीते । धारयति ॥ **द्विषोऽमित्रे ।३।२।१३१ ॥** द्विषन् शत्रुः ॥ **सुञो यज्ञसंयोगे ।३।२।१३२ ॥** सर्वे सुन्वन्तः । सर्वे यजमानाः सत्रिणः ॥ **अर्हः प्रशंसायाम् ।३।२।१३३ ॥** अर्हन् ॥ **आक्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु ।३।२।१३४ ॥** क्विपमभिव्याप्य वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तच्छीलतद्धर्म-

तत्साधुकारिषु कर्तृषु बोध्याः ॥ **तृन्** ।३।२।१३५ ॥ कर्ता कटान् ॥ **अलंकृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच्** ।३।२।१३६ ॥ अलंकरिष्णुः । निराकरिष्णुः । प्रजनिष्णुः । उत्पचिष्णुः । उत्पतिष्णुः । उन्मदिष्णुः । रोचिष्णुः । अपत्रपिष्णुः । वर्तिष्णुः । वर्धिष्णुः । सहिष्णुः । चरिष्णुः ॥ **णेश्छन्दसि** ।३।२।१३७ ॥ वीरुधः पारयिष्णवः ॥ **भुवश्च** ।३।२।१३८ ॥ छन्दसीत्येव । भविष्णुः । कथं तर्हि जगत्प्रभोरप्रभविष्णु वैष्णवमिति । निरङ्कुशाः कवयः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । भ्राजिष्णुरिति वृत्तिः । एवं क्षयिष्णुः । नैतद्भाष्ये दृष्टम् ॥ **ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः** ।३।२।१३९ ॥ छन्दसीति निवृत्तम् । गिदयं न तु कित् । तेन स्थ ईत्वं न । ग्लास्नुः । गित्त्वान्न गुणः । जिष्णुः । स्थास्नुः । चाद्भुवः । श्र्युकः कितीत्यत्र गकारप्रश्लेषान्नेट् । भूष्णुः ॥ दंशेश्छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ दङ्क्ष्णवः पशवः ॥ **त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः** ।३।२।१४० ॥ त्रस्नुः । गृध्नुः । धृष्णुः । क्षिप्नुः ॥ **शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्** ।३।२।१४१ ॥ उकार उच्चारणार्थ इति काशिका । अनुबन्ध इति भाष्यम् । तेन शमिनितरा शमिनीतरेत्यत्र उगितश्चेति ह्रस्वविकल्पः । न चैवं शमी शमिनावित्यादौ नुम्प्रसङ्गः । झल्ग्रहणमपकृष्य झलन्तानामेव तद्विधानात् । नोदात्तोपदेशस्येति वृद्धिनिषेधः । शमी । तमी । दमी । श्रमी । भ्रमी । क्षमी । क्लमी । प्रमादी । उत्पूर्वान्मदेः अलंकृञादिसूत्रेणेष्णुजुक्तो वासरूपविधिना घिनुणपि । उन्मादी । ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्तीति तु प्रायिकम् ॥ **संपृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च** ।३।२।१४२ ॥ घिनुण् स्यात् । संपर्की । अनुरोधी । आयामी । आयासी । परिसारी । संसर्गी । परिदेवी । संज्वारी । परिक्षेपी । परिराटी । परिवादी । परिदाही परिमोही । दोषी । द्वेषी । द्रोही । योगी । आक्रीडी । विवेकी । त्यागी । रागी । भागी । अतिचारी । अपचारी । आमोषी । अभ्याघाती ॥ **वौ कषलसकत्थस्रम्भः** ।३।२।१४३ ॥ विकाषी । विलासी । विकत्थी । विस्रम्भी ॥ **अपे च लषः** ।३।२।१४४ ॥ चाद्वौ । अपलाषी । विलाषी ॥ **प्रे लपसृद्रुमथवदवसः** । ३।२।१४५ ॥ प्रलापी । प्रसारी । प्रद्रावी । प्रमाथी । प्रवादी । प्रवासी ॥ **निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूञो वुञ्** ।३।२।१४६ ॥ पञ्चम्यर्थे प्रथमा । एभ्यो वुञ् स्यात् । निन्दकः । हिंसक इत्यादि । ण्वुला सिद्धे वुञ्वचनं ज्ञापकं तच्छीलादिषु वासरूपन्यायेन तृजादयो नेति ॥ **देविक्रुशोश्चोपसर्गे** ।३।२।१४७ ॥ आदेवकः । आक्रोशकः । उपसर्गे किम् । देवयिता क्रोष्टा ॥ **चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्** ।३।२।१४८ ॥ चलनार्थाच्छब्दार्थाच्च युच् स्यात् । चलनः । चोपनः । कम्पनः । शब्दनः । रवणः । अकर्मकात्किम् । पठिता विद्याम् ॥ **अनुदात्तेतश्च हलादेः** ।३।२।१४९ ॥

अकर्मकाद्युच् स्यात् । वर्तनः । वर्धनः । अनुदात्तेतः किम् । भविता । हलादेः किम् । एधिता । अकर्मकात्किम् । वसिता वस्त्रम् ॥ **जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः ३।२।१५०** ॥ जु इति सौत्रो धातुर्गतौ वेगे च । जवनः । चङ्क्रमणः । दन्द्रमणः । सरणः । पूर्वेण सिद्धे पदिग्रहणं लषपतपदेत्युकञा बाधा माभूदिति । तेन ताच्छीलिकेषु परस्परं वासरूपविधिर्नास्तीति । तेनालंकृञस्तृन्न ॥ **क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च ।३।२।१५१** ॥ क्रोधनः । रोषणः । मण्डनः । भूषणः ॥ **न यः ।३।२।१५२** ॥ यकारान्ताद्युच् न स्यात् । क्नूयिता । क्ष्मायिता ॥ **सूददीपदीक्षश्च ।३।२।१५३** ॥ युच् न स्यात् । सूदिता । दीपिता । दीक्षिता । नमिकम्पीति रेण युचो बाधे सिद्धे दीपेर्ग्रहणं ज्ञापयति ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्तीति प्रायिकमिति । तेन कम्रा कमना युवतिः । कम्प्रा कम्पना शाखा । यदि सूदेर्युज् न । कथं मधुसूदनः । नन्द्यादिः ॥ **लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशॄभ्य उकञ् ।३।२।१५४** ॥ लाषुकः । पातुक इत्यादि ॥ **जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन् ।३।२।१५५** ॥ जल्पाकः । भिक्षाकः । कुट्टाकः । लुण्टाकः । वराकः । वराकी । **प्रजोरिनिः ।३।२।१५६** ॥ प्रजवी । प्रजविनौ । प्रजविनः ॥ **जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च ।३।२।१५७** ॥ जयी । दरी । क्षयी । विश्रयी । अत्ययी । वमी । अव्यथी । अभ्यमी । परिभवी प्रसवी ॥ **स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ।३।२।१५८** ॥ आद्यास्त्रयश्चुरादावदन्ताः ॥ स्पृहयालुः । गृहयालुः । पतयालुः । दयालुः । निद्रालुः ॥ तत्पूर्वो द्रा । तदो नान्तत्वं निपात्यते । तन्द्रालुः श्रद्धालुः ॥ शीङो वाच्यः * ॥ शयालुः ॥ **दाधेट्सिशदसदो रुः ।३।२।१५९** ॥ दारुः । धारुः । सेरुः । शद्रुः । सद्रुः ॥ **सृघस्यदः क्मरच् ।३।२।१६०** ॥ सृमरः । घस्मरः । अद्मरः ॥ **भञ्जभासमिदो घुरच् ।३।२।१६१** ॥ भङ्गुरः । भासुरः । मेदुरः ॥ **विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ।३।२।१६२** ॥ विदुरः । भिदुरम् । छिदुरम् । **इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरप् ।३।२।१६३** ॥ इत्वरः । इत्वरी । नश्वरः । जित्वरः । सृत्वरः ॥ **गत्वरश्च ।३।२।१६४** ॥ गमेरनुनासिकलोपोऽपि निपात्यते । गत्वरी ॥ **जागरूकः ।३।२।१६५** ॥ जागर्तेरूकः स्यात् । जागरूकः ॥ **यजजपदशां यङः ।३।२।१६६** ॥ एभ्यो यङन्तेभ्य ऊकः स्यात् । दशामिति भाविना नलोपेन निर्देशः । यायजूकः । जञ्जपूकः । दन्दशूकः ॥ **नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः ।३।२।१६७** ॥ नम्रः । कम्प्रः । स्मेरः । जसिर्नञ्पूर्वः क्रियासातत्ये वर्तते । अजस्रम् । सन्ततमित्यर्थः । कम्रः । हिंस्रः । दीप्रः ॥ **सनाशंसभिक्ष उः ।३।२।१६८** ॥ चिकीर्षुः । आशंसुः । भिक्षुः ॥ **विन्दुरिच्छुः ।३।२।१६९** ॥ वेत्तेर्नुम् इषेश्छत्वं च निपात्यते । वेत्ति तच्छीलो विन्दुः । इच्छति इच्छुः ॥ **क्याच्छन्दसि ।३।२।१७०** ॥ देवाञ्जिगाति सुम्नयुः ॥ **आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च ।३।२।१७१** ॥ आदन्तादृदन्ताद्गमादिभ्यश्च किकिनौ स्तश्छन्दसि तौ च लिड्वत् ।

पपिः सोमं ददिर्गाः । बभ्रिर्वज्रम् । जग्मिर्युवा । जघ्निर्वृत्रममित्रियम् । जज्ञिः ॥ भाषायां धाञ्-कृसृगमिजनिनमिभ्यः * ॥ दधिः । चक्रिः । सस्रिः । जग्मिः । जज्ञिः । नेमिः ॥ सासहिवावहि-चाचलिपापतीनामुपसंख्यानम् * ॥ यङन्तेभ्यः सहेत्यादिभ्यः किकिनौ पतेर्नीगभावश्च निपात्यते ॥ **स्वपितृषोर्नजिङ् ।३।२।१७२ ॥** स्वप्नक् । तृष्णक् । तृष्णजौ । तृष्णजः । धृषेश्चेति वाच्यमिति काशिकादौ । धृष्णक् ॥ **शॄवन्द्योरारुः ।३।२।१७३ ॥** शरारुः । वन्दारुः ॥ **भियः क्रुक्लुकनौ ३।२।१७४॥** भीरुः । भीलुकः ॥ क्रुकन्नपि वाच्यः * भीरुकः ॥ **स्थेश-भासपिसकसो वरच् ।३।२।१७५ ॥** स्थावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पेस्वरः । कस्वरः ॥ **यश्च यङः ।३।२।१७६ ॥** यातेर्यङन्ताद्वरच् स्यात् । अतो लोपः । तस्य अचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावे प्राप्ते पदस्य चरमावयवे द्विर्वचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिवत् । तस्य यलोपं प्रति स्थानिवद्भावनिषेधाल्लोपो व्योरिति यलोपः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्य आतो लोपे प्राप्ते । वरे लुप्तं न स्थानिवत् । यायावरः ॥ **भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्राव-स्तुवः क्विप ।३।२।१७७ ॥** विभ्राट् । भाः । भासौ । धूः । धुरौ । विद्युत् । ऊर्क् । पूः । पुरौ । दृशिग्रहणस्यापकर्षाज्जवतेर्दीर्घः । जूः । जुवौ । जुवः । ग्रावशब्दस्य धातुना समासः सूत्रे निपात्यते । ततः क्विप् । ग्रावस्तुत् ॥ **अन्येभ्योऽपि दृश्यते ।३।२।१७८ ॥** क्विप् । छित् । भिद् । दृशिग्रहणं विध्यन्तरोपसंग्रहार्थम् । क्वचिद्दीर्घः क्वचिदसंप्रसारणं क्वचिद्द्वे क्वचिद्ध्रस्वः । तथा च वार्तिकम् ॥ क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसंप्रसारणं च * क्विब्वचीत्यादिना उणादिसूत्रेण केषांचित्सिद्धे तच्छीलादौ तृना बाधा मा भूदिति वार्तिके ग्रहणम् । वक्तीति वाक् । पृच्छतीति प्राट् । आयतं स्तौतीति आयतस्तूः । कटं प्रवते कटप्रूः । जूरुक्तः । श्रयति हरिं सा श्रीः ॥ द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च * ॥ दृशिग्रह-णादभ्याससंज्ञा । दिद्युत् । जगत् ॥ जुहोतेर्दीर्घश्च ॥ जुहूः । दॄ भये । अस्य ह्रस्वश्च । दीर्यति ददृत् ॥ ध्यायतेः संप्रसारणं च * धीः ॥ **भुवः संज्ञान्तरयोः ।३।२।१७९ ॥** मित्रभूर्नाम कश्चित् । धनिकाधमर्णयोरन्तरे यस्तिष्ठति विश्वासार्थं स प्रतिभूः ॥ **विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम् ।३।२।१८० ॥** एभ्यो भुवो डुः स्यान्न तु संज्ञायाम् । विभुर्व्यापकः । प्रभुः स्वामी । संभुर्जनिता । संज्ञायां तु विभूर्नाम कश्चित् ॥ मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानम् * ॥ मितं द्रवतीति मितद्रुः । शतद्रुः । शंभुः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र भवतिः ॥ **धः कर्मणि ष्ट्रन् ।३।२।१८१ ॥** धेटो धाञश्च कर्मण्यर्थे ष्ट्रन् स्यात् । धात्री जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृषु ॥ **दा-म्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे ।३।२।१८२ ॥** दाबादेः ष्ट्रन् स्यात्करणेऽर्थे । दान्त्यनेन दात्रम् । नेत्रम् ॥ **तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च ।७।२।९ ॥** एषां दशानां कृत्प्रत्ययानामिण्न स्यात् । शस्त्रम् । योत्रम् । योक्त्रम् । स्तोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् । सेक्त्रम् । मेढ्रम् । पत्रम् । दंष्ट्रा । नध्री ॥ **हलसूकरयोः पुवः ।३।२।१८३ ॥** पूङ्पूञोः करणे ष्ट्रन् स्यात् तच्चेत्करणं हलसूकरयोरवयवः । हलस्य सूकरस्य वा

१ अत एव ज्ञापकाल्लुप्ताकारस्य ङित्त्वम् । तेन यातिरित्यादौ यङन्तात् क्विनि आतो लोपसिद्धिः ॥

पोत्रम्। मुखमित्यर्थः ॥ **अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः** ।३।२।१८४॥ अरित्रम्। लवित्रम्। धवित्रम्। सवित्रम्। खनित्रम्। सहित्रम्॥ चरित्रम्॥ **पुवः संज्ञायाम्** ।३।२।१८५॥ पवित्रम्। येनाज्यमुत्पूयते यच्चानामिकावेष्टनम्। **कर्तरि चर्षिदेवतयोः** ।३।२।१८६॥ पुव इत्रः स्यात् ऋषौ करणे देवतायां कर्तरि। ऋषिर्वेदमन्त्रः। तदुक्तमृषिणेति दर्शनात्। पूयतेऽनेनेति पवित्रम्। देवतायां तु। अग्निः पवित्रं स मा पुनातु॥

॥ इति पूर्वकृदन्तं समाप्तम्॥

अथोणादयः।

कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् ॥ करोतीति कारुः शिल्पी कारकश्च। आतो युक्। वातीति वायुः। पायुर्गुदम्। जयत्यभिभवति रोगान् जायुरौषधम्। मिनोति प्रक्षिपति देहे ऊष्माणमिति मायुः पित्तम्। स्वादुः। साध्नोति परकार्यं साधुः। अश्नुते आशु शीघ्रम्। आशुर्व्रीहिः पाटलः स्यात्॥ **छन्दसीणः** ॥ मा न आयौ॥ **दृसनिजनिचरिचटिभ्यो ञुण्** ॥ दीर्यत इति दारु। स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम्। जानु। जानुनी। इह जनिवध्योश्चेति न निषेधः। अनुबन्धद्वयसामर्थ्यात्। चारु रम्यम्। चाटु प्रियं वाक्यम्॥ मृगय्वादित्वात्कुप्रत्यये चटु इत्यपि॥ **किञ्जरयोः श्रीणः** ॥ किं शृणातीति किंशारुः सस्यशूकं बाणश्च। जरामेति जरायुर्गर्भाशयः। गर्भाशयो जरायुः स्यात्॥ **त्रो रश्च लः** ॥ तरन्त्यनेन वर्णा इति तालु॥ **कृके वचः कश्च** ॥ कृकेन गलेन वक्तीति कृकवाकुः। कृकवाकुर्मयूरे च सरटे चरणायुधे इति विश्वः॥ **भृमृशीतॄचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः** ॥ भरति बिभर्ति वा भरुः स्वामी हरश्च। म्रियन्तेऽस्मिन् भूतानीति मरुर्निर्जलदेशः। शेते शयुरजगरः। तरुर्वृक्षः। चरन्ति भक्षयन्ति देवता अमुमिति चरुः। त्सरुः खड्गादिमुष्टिः। तनुः स्वल्पम्। स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः। धनुः शस्त्रविशेषः। धनुना च धनुं विदुः। धनुरिवाजनि वक्र इति श्रीहर्षः। मयुः किन्नरः। मद्गुः पानीयकाकिकेति रभसः। न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम्। सस्य जश्त्वेन सस्य दः॥ **अणश्च** ॥ लवलेशकणाणवः। चात्कटिवटिभ्याम्। कटति रसनां कटुः। वटति वदतीति वटुः॥ **धान्ये नित्** ॥ धान्ये वाच्येऽण उप्रत्ययः स्यात् स च नित्। नित्त्वादाद्युदात्तः। प्रियङ्गवश्च मेऽणवश्च मे। व्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान्। निरूहणं फलिपाटीत्यादिसूत्रमभिव्याप्य संबध्यते॥ **शॄस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च** ॥ शृणातीति शरुः। शरुरायुधकोपयोः। स्वरुर्वज्रम्। स्नेहुर्व्याधिः। चन्द्र इत्यन्ये। त्रपु सीसम्। पुंसि भूम्न्यसवः प्राणाः। वसुर्हृदेऽग्नौ योक्त्रेऽशौ वसु तोये धने मणौ। हनुर्वक्त्रैकदेशः। क्लेदुश्चन्द्रः। बन्धुः। मनुः॥ चात् बिदि अवयवे। बिन्दुः॥ **स्यन्देः संप्रसारणं धश्च** ॥ देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियामित्यमरः॥ **उन्देरिचादेः** ॥ उनत्ति इन्दुः॥ **ईषेः किच्च** ॥ ईषेरुः स्यात्स च कित्

आदेरिकारादेशश्च ॥ ईषते हिनस्ति इषुः शरः । इषुर्द्वयोः ॥ **स्कन्देः सलोपश्च** ॥ कन्दुः ॥ **सृजेरसुम् च** ॥ चात्सलोप उप्रत्ययश्च । रज्जुः ॥ **कृतेराद्यन्तविपर्ययश्च** ॥ ककारतकारयोर्विनिमयः । तर्कुः सूत्रवेष्टनम् ॥ **नावञ्चेः** ॥ न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम् । नियतमञ्चति न्यङ्कुर्मृगः ॥ **फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च** ॥ फलेर्गुक् । फल्गुः । पाटेः पटिः । पाटयतीति पटुः । नम्यतेऽनेन नाकुर्वल्मीकम् । मन्यते इति मधु । जायते इति जतु ॥ **वलेर्गुक्च** ॥ वल संवरणे । वल्गुः ॥ **शः कित्सन्वच्च** ॥ श्यतेरुः स्यात्स च कित्सन्वच्च । शिशुर्बालः ॥ **यो द्वे च** ॥ ययुरश्वोऽश्वमेधीयः । सन्वदिति प्रकृतेर्द्वेग्रहणमित्वनिवृत्त्यर्थम् ॥ **कुर्भ्रश्च** ॥ बभ्रुर्मुन्यन्तरे विष्णौ बभ्रू नकुलपिङ्गलौ । चादन्यतोऽपि । चक्रुः कर्ता । जघ्नुर्हन्ता । पपुः पालकः ॥ **पॄभिदिव्यधिगृधिधृषिभ्यः** ॥ कुः स्यात् । पुरुः । भिनत्ति भिदुर्वज्रम् । ग्रहिज्येति संप्रसारणम् । विरहिणं विध्यति विधुः । विधुः शशाङ्के कर्पूरे हृषीकेशे च राक्षसे । गृधुः कामः । धृषुर्दक्षः ॥ **कृग्रोरुच्च** ॥ करोतीति कुरुः । गृणातीति गुरुः ॥ **अपदुस्सुषु स्थः** ॥ सुषामादिषु चेति षत्वम् । अपष्ठु प्रतिकूलम् । दुष्ठु । सुष्ठु ॥ **रपेरिच्चोपधायाः** ॥ अनिष्टं रपतीति रिपुः ॥ **अर्जिदृशिकम्यमिपशिबाधामृजिपशितुक्धुक्दीर्घहकाराश्च** ॥ अर्जयति गुणान् ऋजुः । सर्वानविशेषेण पश्यतीति पशुः । कन्तु. । अन्धुः । कूपः । पांशुर्ना न द्वयो रजः । तालव्या अपि दन्त्याश्च सम्बसूकरपांसवः ॥ बाधते इति बाहुः । स्त्रीपुंसयोर्भुजः ॥ **प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसारणं सलोपश्च** ॥ त्रयाणां कुः संप्रसारणं भ्रस्जेः सलोपश्च । पृथुः । मृदुः । न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम् । भृज्जति तपसा भृगुः ॥ **लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च** ॥ लघुः ॥ **बालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो रत्वमापद्यते** ॥ रघुर्नृपभेदः । बहुः ॥ **ऊर्णोतेर्नुलोपश्च** ॥ ऊरु सक्थि ॥ **महति ह्रस्वश्च** ॥ उरु महत् ॥ **श्लिषेः कश्च** ॥ श्लिष्यतीति श्लिकुर्भृत्यः उद्यतो ज्योतिश्च ॥ **आङ्परयोः खनिशॄभ्यां डिच्च** । आखनतीत्याखुः । परं शृणातीति परशुः । पृषोदरादित्वादकारलोपात्पर्शुरपि ॥ **हरिमितयोर्द्रुवः** ॥ द्रु गतौ अस्मात् हरिमितयोरुपपदयोः कुः स च डित् । हरिभिर्द्रूयते हरिद्रुर्वृक्षः । मितं द्रवति मितद्रुः समुद्रः ॥ **शते च** ॥ शतधा द्रवति शतद्रुः । बाहुलकात्केवलादपि । द्रवत्यूर्ध्वमिति द्रुर्वृक्षः शाखा च । तद्वान् द्रुमः ॥ **खरु शङ्कु पीयु नीलङ्गु लिगु** ॥ पञ्चैते कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । खनते रेफश्चान्तादेशः । खरुः कामः क्रूरो मूर्खः अश्वश्च । शङ्कुर्ना कीलशल्ययोः ॥ पिबेतरीत्वं युगागमश्च । पीयुर्वायसः कालः सुवर्णं च । निपूर्वाल्लगि गतावित्यस्मात्कुत्वं नेर्दीर्घश्च । नीलङ्गुः क्रिमिविशेषः शृगालश्च । नीलाङ्गुरिति पाठान्तरम् । तत्र धातोरपि दीर्घः । लगे सङ्गे । अस्य अत इत्वं च । लगतीति लिगु चित्तम् । लिगुर्मूर्खः ॥ **मृगय्वादयश्च** ॥ एते कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । मृगं यातीति मृगयुर्व्याधः । देवयुर्धार्मिकः । मित्रयुर्लोकयात्राभिज्ञः । आकृतिगणोऽयं ॥ **मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्-**

किभ्य उरच् ॥ मन्दुरा वाजिशाला । वाशुरा रात्रिः । मथुरा । चतुरः । चङ्कुरो रथः । अङ्कुरः । खर्जूरादित्वादङ्कूरोऽपि ॥ **व्यथेः संप्रसारणं किच्च** ॥ विथुरश्चोररक्षसोः ॥ **मुकुरदर्दुरौ** ॥ मुकुरो दर्पणः । बाहुलकान्मकुरोऽपि । दॄ विदारणे । धातोर्द्विर्वचनमभ्यासस्य रुक् टिलोपश्च । दर्दुरस्तोयदे भेके वाद्यभाण्डादिभेदयोः ॥ दर्दुरा चण्डिकायां स्याद्ग्रामजाले च दर्दुरमिति विश्वः ॥ **मद्गुरादयश्च** ॥ उरजन्ता निपात्यन्ते । माद्यतेर्गुक् । मद्गुरो मत्स्यभेदः ॥ कबृ वर्णे । रुमागमः । कर्बुरः श्वेतरक्षसोः । बध्नातेः खर्जूरादित्वादूरोऽपि । बन्धूरबन्धुरौ स्यातां नम्रसुन्दरयोस्त्रिषु इति रन्तिदेवः ॥ **कोकतेर्वा कुक्** ॥ कुक्कुरः । कुकुरः ॥ **असेरुरन्** ॥ असुरः ॥ प्रज्ञाद्यण् । आसुरः ॥ **मसेश्च** ॥ पञ्चमे पादे मसेरूरन्निति वक्ष्यते ॥ मसूरा मसुरा व्रीहिप्रभेदे पण्ययोषिति ॥ मसूरा मसुरा वा ना वेश्याव्रीहिप्रभेदयोः ॥ मसूरी पापरोगे स्यादुपधाने पुनः पुमान् ॥ मसूरमसुरौ च द्वाविति विश्वः ॥ **शावशेराप्तौ** ॥ शु इति आश्चर्ये । श्वशुरः । पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयोरित्यमरः ॥ **अविमह्योष्टिषच्** ॥ अविषः । महिषः ॥ **अमेर्दीर्घश्च** ॥ आमिषं त्वस्त्रियां मांसे तथा स्याद्भोग्यवस्तुनि ॥ **रुहेर्वृद्धिश्च** ॥ रङ्कुशम्बररौहिषाः । रौहिषो मृगभेदे स्याद्रौहिषं च तृणं मतमिति संसारावर्तः ॥ **तवेर्णिद्वा** ॥ तवेति सौत्रो धातुः । तविषताविषावब्धौ स्वर्गे च । स्त्रियां तविषी ताविषी नदी देवकन्या भूमिश्च । तविषी बलमिति वेदभाष्यम् ॥ **नञि व्यथेः** ॥ अव्यथिषोऽब्धिसूर्ययोः । अव्यथिषी धराराव्योः ॥ **किलेर्बुक् च** ॥ किल्बिषम् ॥ **इषिमदिमुदिखिदिच्छिदिभिदिमन्दिचन्दितिमिमिहिमुचिरुचिरुधिबन्धिशुषिभ्यः किरच्** ॥ इषिरोऽग्निः । मदिरा सुरा । मुदिरः कामुकाभ्रयोरिति विश्वमेदिन्यौ । खिदिरश्चन्द्रः । छिदिरोऽसिकुठारयोः । भिदिरं वज्रम् । मन्दिरं गृहम् ॥ स्त्रियामपि । मन्दिरं मन्दिरापि स्यादिति विश्वः । चन्दिरौ चन्द्रहस्तिनौ । तिमिरं तमोऽक्षिरोगश्च । मिहिरः सूर्यः । मुहिरः काम्यसभ्ययोः । मुचिरो दाता । रुचिरम् । रुधिरम् । बधिरः । शुष् शोषणे । शुषिरं छिद्रम् । शुष्कमित्यन्ये ॥ **अशेर्णित्** ॥ आशिरो वह्निरक्षसोः ॥ **अजिरशिशिरशिथिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिराः** ॥ अजेर्वीभावाभावः । अजिरमङ्गणम् । शशेरुपधाया इत्वम् । शिशिरं स्यादृतोर्भेदे तुषारे शीतलेऽन्यवत् । श्रथ मोचने उपधाया इत्वं रेफलोपः । प्रत्ययरेफस्य लत्वम् । शिथिलम् । स्थास्फाय्योष्टिलोपः । स्थिरं निश्चलम् । स्फिरं प्रभूतम् । तिष्ठतेर्वुक् ह्रस्वत्वं च । स्थविरः । खदिरः बाहुलकात् शीङो बुक् ह्रस्वत्वं च । शिबिरम् ॥ **सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच्** ॥ सलति गच्छति निम्नमिति सलिलम् । कलिलम् । अनिलः । महिला । पृषोदरादित्वान्महेलापि । भड इति सौत्रो धातुः । भडिलौ शूरसेवकौ । भण्डिलो दूतः कल्याणं च । शण्डिलो मुनिः । पिण्डिलो गणकः । तुण्डिलो मुखरः । कोकिलः । भविलो भव्यः । बाहुलकात्कुटिलः ॥ **कमेः पश्च** ॥ कपिलः ॥ **गुपादिभ्यः कित्** ॥

गुपिलो राजा । तिजिलो निशाकरः । गुहिलं वनम् ॥ **मिथिलादयश्च** ॥ मथ्यन्तेऽत्र रिपवो मिथिला नगरी । पथिलः । पथिकः ॥ **पनिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्य एरक्** ॥ पनेरः पक्षी गन्ता च । कुठेरः कृच्छ्रजीवी । कुठेरः पर्णासः । बाहुलकान्नुम । गडेरो मेघः । गणेरो गुडकः । दशेरो हिंस्रः ॥ **कुम्बेर्नलोपश्च** ॥ कुबेरः ॥ **शदेस्त च** ॥ शतेरः शत्रुः ॥ **मूलेरादयः** ॥ एरगन्ता निपात्यन्ते । मूलेरो जटा । गुधेरो गोप्ता । गुहेरो लोहघातकः । मुहेरो मूर्खः ॥ **कबेरोनच् पश्च** ॥ कपोनः पक्षी ॥ **भातेर्डवतुः** ॥ भातीति भवान् ॥ **कठिचकिभ्यामोरन्** ॥ कठोरः । चकोरः । **किशोरादयश्च** ॥ किम्पूर्वस्य शृणातेष्टिलोपः किमोऽन्त्यलोपश्च । किशोरोऽश्वशावः । सहोरः साधुः ॥ **कपिगडिगण्डिकटिपटिभ्य ओलच्** ॥ कर्पीति निर्देशान्नलोपः । कपोलः । गडोलगण्डोलौ गुडकपर्यायौ । कटोलः कटुः । पटोलः ॥ **मीनातेरूरन्** ॥ मयूरः ॥ **स्यन्देः संप्रसारणं च** ॥ सिन्दूरम् ॥ **सिनिनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन्** ॥ सिनोतीति सेतुः । तितुत्रेति नेट् । तन्तुः । गन्तुः । मस्तु दधिमण्डम् । सच्यत इति सक्तुः । अर्धर्चादिः । ज्वरत्वरेत्यूट् । तत्र क्वितीत्यनुवर्तत इति मते तु बाहुलकात् । ओतुर्बिडालः । धातुः क्रोष्टा ॥ **पः किच्च** ॥ पिबतीति पितुर्वह्नौ दिवाकरे ॥ **अर्तेश्च तुः** ॥ अर्तेस्तुः स्यात्स च कित् । ऋतुः स्त्रीपुष्पकालयोः ॥ **कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च** ॥ एभ्यस्तुः स्यात् । कन्तुः कन्दर्पचित्तयोः । मन्तुरपराधः । जन्तुः प्राणी । गातुः पुंस्कोकिले भृङ्गे गन्धर्वे गायनेऽपि च । भातुरादित्यः । यातुरध्वगकालयोः । रक्षसि क्लीबे । हेतुः कारणम् ॥ **चायः किः** ॥ केतुर्ग्रहपताकयोः ॥ **आप्नोतेर्ह्रस्वश्च** ॥ आप्तुः शरीरम् ॥ **वसेस्तुन्** ॥ वस्तु ॥ **अगारे णिच्च** ॥ वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम् ॥ **कृञः कतुः** ॥ क्रतुर्यज्ञः ॥ **एधिवह्योश्च तुः** ॥ एधतुः पुरुषः । वहतुरनड्वान् ॥ **जीवेरातुः** ॥ जीवातुरस्त्रियां भक्ते जीविते जीवनौषधे ॥ **आतृकन् वृद्धिश्च** ॥ जीवेरित्येव जैवातृकस्त्विन्दुभिषगायुष्मत्सु कृषीवले ॥ **कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः** ॥ कर्षूः पुंसि करीषाग्नौ कर्षूर्नद्यां स्त्रियां मता । चमूः । तनूः । धनूः शस्त्रम् । सर्ज सर्जने । सर्जूर्वणिक् । खर्ज व्यथने । खर्जूः पामा ॥ **मृजेर्गुणश्च** ॥ मर्जूः शुद्धिकृत् ॥ **वहो धश्च** ॥ वधूर्जायास्नुषास्त्रीषु ॥ **कषेश्छश्च** ॥ कच्छूः पामा ॥ **णित्कसिपद्यर्तेः** ॥ कासूः शक्तिः । पादूश्चरणधारिणी । आरूः पिङ्गलः ॥ **अणो डश्च** ॥ आड्डूर्जलप्लवद्रव्यम् ॥ **नञि लम्बेर्नलोपश्च** ॥ तुम्ब्यलाबूरुभे समे इत्यमरः ॥ **के श्र एरङ् चास्य** ॥ कशब्दे उपपदे शृणातेरूः स्यादेरङ् आदेशः । कशेरूस्तृणकन्दे स्त्री । बाहुलकादुप्रत्यये कशेरुः क्लीबे पुंसि च ॥ **त्रो दुट् च** ॥ तरतेरूः स्यात्तस्य दुट् । तर्दूः स्याद्दारुहस्तकः ॥ **दरिद्रातेर्यालोपश्च** ॥ इश्च आश्च यौ तयोर्लोपः । दर्द्रूः कुष्ठप्रभेदः ॥ **नृतिगृध्योः कूः** ॥ नृतूर्नर्तकः । गृधूरपानम् ॥ **ऋतेरम्**

च ॥ ऋतिः सौत्रो धातुः । ततः कुरमागमश्च । रन्तूर्देवनदी सत्यवाक् च ॥ **अन्दूदृम्भूजम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूः** ॥ एते कूप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अन्दूर्बन्धनम् । दृभी ग्रन्थे । निपातनान्नुम् । दृम्भूः । अनुस्वाराभावोऽपि निपातनादित्येके । दृम्भूः ॥ **जनेर्वुक्** ॥ जम्बूः । जमु अदनेऽस्येत्येके । बाहुलकाद्ध्रस्वोऽपि । जम्बुः । कफं लाति कफेलूः श्लेष्मातकः । निपातनादेत्त्वम् । कर्कं दधाति कर्कन्धूर्बदरी । निपातनान्नुम् । दिधिं धैर्यं स्यति त्यजतीति दिधिषूः पुनर्भूः । केचित्तु अन्दूदृम्फूजम्बूकम्बू इति पठन्ति । दृम्फ उत्क्लेशे । दृम्फूः सर्पजातिः । कमेर्बुक् । कम्बूः परद्रव्यापहारी ॥ **मृग्रोरुतिः** ॥ मरुत् । गरुत्पक्षः ॥ **ग्रो मुट् च** ॥ गिरतेरुतिस्तस्य च मुट् । गर्मुत्सुवर्णं तृणविशेषश्च ॥ **हृषेरुलच्** ॥ हर्षुलो मृगकामिनोः । बाहुलकाच्चटतेः । चटुलं शोभनम् ॥ **हृसृरुहियुषिभ्य इतिः** ॥ हरित्ककुभि वर्णे च तृणवाजिविशेषयोः । सरिन्नदी । रोहित् मृगविशेषस्त्री । युष इति सौत्रो धातुः । मत्स्यस्य रोहित् पुरुषस्य योषित् इति भाष्यम् ॥ **ताडेर्णिलुक् च** ॥ ताडयतीति तडित् ॥ **शमेर्ढः** ॥ बाहुलकादित्संज्ञा एयादेश इट् च न । शण्ढः स्यात्पुंसि गोपतौ । शण्ढः क्लीबः ॥ **कमेरठः** ॥ कमठः । कमठः कच्छपे पुंसि भाण्डभेदे नपुंसकमिति मेदिनी । बाहुलकाज्जरठः ॥ **रमेर्वृद्धिश्च** ॥ रामठं हिङ्गु । **शमेः खः** ॥ शङ्खः ॥ **कणेष्ठः** ॥ कण्ठः ॥ **कलस्तृपश्च** ॥ तृपतेः कलप्रत्ययः चात्तृफतेः । तृपला लता । तृफला तु फलत्रिकम् ॥ **शपेर्बश्च** ॥ शबलः ॥ **वृषादिभ्यश्चित्** ॥ वृषलः । पललम् । बाहुलकाद्गुणः । सरलः । तरलः । कमेर्बुक् । कम्बलः । मुस खण्डने । मुसलम् ॥ **लङ्गेर्वृद्धिश्च** ॥ लाङ्गलम् ॥ **कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट्** । कुट्मलः । कुडेरपि कुड्मलः । कश्मलम् । बाहुलकाद्गुणः । कोमलम् ॥ **मृजेष्टिलोपश्च** ॥ मलम् ॥ **चुपेरच्चोपधायाः** ॥ चपलम् ॥ **शकिशम्योर्नित्** ॥ शकलम् । शमलम् ॥ **छो गुग्घ्रस्वश्च** ॥ छगलः । प्रज्ञादित्वाच्छागलः ॥ **अमन्ताड्डः** ॥ दण्डः । रण्डा । खण्डः । भण्डः । वण्डश्छिन्नहस्तः । अण्डः । बाहुलकात्सत्वाभावः । षण्डः । संघातः । तालव्यादिरित्यपरे । शण्डः । गण्डः । चण्डः । पण्डः । क्लीबः । पण्डा बुद्धिः ॥ **क्वादिभ्यः कित्** ॥ कवर्गादिभ्यो डः कित्स्यात् । कुण्डम् । काण्डम् । गुड्ड । गुडः । घुण भ्रमणे । घुण्डो भ्रमरः ॥ **स्थाचतिमृजेरालज्वालञालीयचः** ॥ तिष्ठतेरालच् । स्थालम् । स्थाली । चतेर्वालच् । चात्वालः । मृजेरालीयच् । मार्जालीयो बिडालः ॥ **पतिचण्डिभ्यामालञ्** ॥ पातालम् । चण्डालः । प्रज्ञादित्वादणि चाण्डालोऽपीत्येके ॥ **तमिविशिबिडिमृणिकुलिकपिपलिपञ्चिभ्यः कालन्** ॥ तमालः । विशालः । बिडालः । मृणालम् । कुलालः । कपालम् । पलालम् । पञ्चालाः ॥ **पतेरङ्गच् पक्षिणि** ॥ पतङ्गः ॥ **तरत्यादिभ्यश्च** ॥ तरङ्गः । लवङ्गम् ॥ **बिडादिभ्यः कित्** ॥ बिडङ्गम् । मृदङ्गः । कुरङ्गः । बाहुलकादुत्वं च ॥ **सृवृञोर्वृद्धिश्च** ॥ सारङ्गः । वारङ्गः खड्गादिमुष्टिः ॥ **गन्**

गम्यद्योः ॥ गङ्गा । अद्गः पुरोडाशः ॥ **छापूखडिभ्यः कित्** ॥ छागः । पूगः । खङ्गः । बाहुलकात् । पिट अनादरे गन्सत्त्वाभावश्च । पिङ्गः तरलः । पिङ्गैरगद्यत ससंभ्रममेवमेकेति माघः ॥ **भृञः किन्नुट् च** ॥ भृञो गन् कित्स्यात्तस्य नुट् च । भृङ्गाः पिङ्गालिधूम्याटाः ॥ **शृणातेर्ह्रस्वश्च** ॥ शृङ्गम् ॥ **गण् शकुनौ** ॥ नुट् चेत्यनुवर्तते । शार्ङ्गः ॥ **मुदिग्रोर्गग्गौ** ॥ मुद्गः । गर्गः ॥ **अण्डन् कृसृभृवृञः** ॥ करण्डः । सरण्डः पक्षी । भरण्डः स्वामी । वरण्डो मुखरोगः ॥ **शृदृभसोऽदिः** ॥ शरत् । दरद्धृदयकूलयोः । भसज्जघनम् ॥ **दृणातेर्गग् ह्रस्वश्च** ॥ दृषत् ॥ **त्यजितनियजिभ्यो डित्** ॥ त्यद् । तद् । यद् । सर्वादयः ॥ **एतेस्तुट् च** ॥ एतद् ॥ **सर्तेरटिः** ॥ सरट् स्याद्वातमेघयोः । वेदभाष्ये तु याभिः कृशानुमिति मन्त्रे सरड्भ्यो मधुमक्षिकाभ्य इति व्याख्यातम् ॥ **लङ्घेर्नलोपश्च** ॥ लघट् वायुः ॥ **पारयतेरजिः** ॥ पारक् सुवर्णम् ॥ **प्रथः कित्संप्रसारणं च** ॥ पृथक् । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् ॥ **भियः पुग् ह्रस्वश्च** ॥ भिषक् ॥ **युष्यसिभ्यां मदिक्** ॥ युष् सौत्रो धातुः । युष्मद् । अस्मद् । त्वम् । अहम् ॥ **अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिभिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन्** ॥ एभ्यश्चतुर्दशभ्यो मन् । अर्मश्चक्षूरोगः । स्तोमः सङ्घातः । सोमः । होमः । सर्मो गमनम् । धर्मः । क्षेमं कुशलम् । क्षोमम् । प्रज्ञाद्यणि क्षौमं च । भाम आदित्यः । यामः । वामः शोभनदुष्टयोः । पद्मम् । यक्ष पूजायाम् । यक्ष्मो रोगराजः । नेमः ॥ **जहातेः सन्वदालोपश्च** ॥ जिह्मः कुटिलमन्दयोः ॥ **अवतेष्टिलोपश्च** ॥ मन्प्रत्ययस्यायं टिलोपो न प्रकृतेः । अन्यथा डिदित्येव ब्रूयात् । ज्वरत्वरेत्यूठौ । तयोर्दीर्घे कृते गुणः । चादिपाठादव्ययत्वमित्युज्ज्वलदत्तस्तन्न । तेषामसत्त्वार्थत्वात् । वस्तुतस्तु स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । अवतीति ओम् ॥ **ग्रसेरा च** ॥ ग्रामः ॥ **अविसिविसिशुषिभ्यः कित्** ॥ ऊमं नगरम् । स्यूमो रश्मिः । सिमः सर्वः । शुष्ममग्निसमीपयोः ॥ **इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मक्** ॥ इष्मः कामवसन्तयोः । ईषीति पाठे दीर्घादिः । युध्मः शरो योद्धा च । इध्मः समित् । दस्मो यजमानः । श्यामः । धूमः । सूमोऽन्तरिक्षम् । बाहुलकादीर्मं व्रणः ॥ **युजिरुचितिजां कुश्च** ॥ युग्मम् । रुक्मम् । तिग्मम् ॥ **हन्तेर्हि च** ॥ हिमम् ॥ **भियः षुग्वा** ॥ भीमः । भीष्मः ॥ **घर्मः** ॥ घृधातोर्मग्गुणश्च निपात्यते ॥ **ग्रीष्मः** ॥ ग्रसतेर्निपातोऽयम् ॥ **प्रथेः षिवन् संप्रसारणं च** ॥ पृथिवी । षवन्नित्येके । पृथवी पृथिवी पृथ्वी इति शब्दार्णवः ॥ **अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन्** ॥ अश्वः । प्रुष स्नेहनादौ । प्रुष्वः स्यादृतुसूर्ययोः । प्रुष्वा जलकणिका । लट्वा पक्षिभेदः फलं च । कण्वं पापम् । बाहुलकादित्वे किण्वमपि । खट्वा । विश्वम् ॥ **इण्शीभ्यां वन्** ॥ एवो गन्ता । येच एवा मरुतः । असत्त्वे निपातोऽयम् । शेवं मित्राय वरुणाय ॥ **सर्वनीघृष्वरिष्वलष्वशिवपद्वप्रह्वेष्वा अस्वतन्त्रे** ॥ अकर्तर्येते निपात्यन्ते । सृतमनेन विश्वमिति सर्वम् । निपूर्वाद्घृषेर्गुणाभावोऽपि । निघृष्यतेऽनेन

निघृष्वः खुरः । रिष्वो हिंस्रः । लष्वो नर्तकः । लिष्व इत्यन्ये । तत्रोपधाया इत्वमपि । शेतेऽस्मिन् सर्वमिति शिवः शम्भुः । शीङो ह्रस्वत्वम् । पट्वो रथो भूलोकश्च । प्रहूयते इति प्रह्वः । ह्वेञ आकारवकारलोपः । जहातेरालोपो वा । ईषेर्वन् । ईष्व आचार्यः । इष्व इत्यन्ये । अस्वतन्त्रे किम् । सर्वो सारकः । बाहुलकाद् ह्रसतेः । ह्रस्वः ॥ **शेवयह्वजिह्वाग्रीवाप्वमीवाः** ॥ शेव इत्यन्तोदात्तार्थम् । यान्त्यनेन यह्वः ॥ ह्रस्वो हुगागमश्च । लिहन्त्यनया जिह्वा । लकारस्य जः गुणाभावश्च । गिरन्त्यनया ग्रीवा । ईडागमश्च । आप्नोतीत्याप्वा वायुः । मीवा उदरकृमिः । वायुरित्यन्ये ॥ **कृगृशृदृभ्यो वः** ॥ कर्वः काम आखुश्च । गर्वः । शर्वः । दर्वो राक्षसः ॥ **कनिन् युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः** ॥ यौतीति युवा । वृषा इन्द्रः । तक्षा । राजा । धन्वा मरुः । धन्व शरासनम् । द्युवा सूर्यः । प्रतिदीव्यन्त्यस्मिन् प्रतिदिवा दिवसः ॥ **सप्यशूभ्यां तुट् च** ॥ सप्त । अष्ट ॥ **नञि जहातेः** ॥ अहः ॥ **श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्धन्मज्जन्नर्यमन्विश्वप्सन्परिज्मन्मातरिश्वन्मघवन्निति** ॥ एते त्रयोदश कनिन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । श्वयतीति श्वा । उक्षा । पूषा । प्लिह गतौ । इकारस्य दीर्घत्वम् । प्लेहति इति प्लीहा कुक्षिव्याधिः ॥ क्लिदू आर्द्रीभावे । क्लियतीति क्लेदा चन्द्रः । स्निह्यतेर्गुणः । स्निह्यतीति स्नेहा सुहृच्चन्द्रश्च । मुह्यन्त्यस्मिन्नाहते मूर्धा । मुहेरुपधाया दीर्घो धोऽन्त्यादेशो रमागमश्च । मज्जत्यस्थिषु मज्जा अस्थिसारः । अर्यपूर्वो माङ् । अर्यमा । विश्वं प्साति विश्वप्सा अग्निः । परिजायते परिज्मा चन्द्रोऽग्निश्च । जनेरुपधालोपो मश्चान्तादेशः । मातरि अन्तरिक्षे श्वयतीति मातरिश्वा । धातोरिकारलोपः । मह पूजायाम् । हस्य घो वुगागमश्च । मघवा इन्द्रः ॥

॥ इत्युणादिषु प्रथमः पादः ॥

कृहृभ्यामेणुः ॥ करेणुः । हरेणुर्गन्धद्रव्यम् ॥ **हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन्** ॥ हथो विषण्णः । कुष्ठः । नीथो नेता । रथः काष्ठम् ॥ **अवे भृञः** ॥ अवभृथः ॥ **उषिकुषिगार्तिभ्यः स्थन्** ॥ ओष्ठः । कोष्ठम् । गाथा । अर्थः । बाहुलकात् शोथः ॥ **सर्तेर्णित्** ॥ सार्थः समूहः ॥ **जृवृञ्भ्यामूथन्** ॥ जरूथं मांसम् । वरूथो रथगुप्तौ ना ॥ **पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक्** ॥ पीथो रविर्घृतं पीथम् । तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु । अवतारर्षिजुष्टाम्भःस्त्रीरजःसु च विश्रुतमिति विश्वः । तुथोऽग्निः । उक्थं सामभेदः । रिक्थम् । बाहुलकाद्दचेरपि । रिक्थमृक्थं धनं वसु । सिक्थम् ॥ **अर्तेर्निरि** ॥ निर्ऋथं साम ॥ **निशीथगोपीथावगथाः** ॥ निशीथोऽर्धरात्रः रात्रिमात्रं च । गोपीथं तीर्थम् । अवगथः प्रातःस्नातः ॥ **गश्चोदि** ॥ उद्गीथः साम्नो भागविशेषः ॥ **समीणः** ॥ समिथो वह्निः संग्रामश्च ॥ **तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः** ॥ तिजेर्जलोपः । तिथोऽनलः कामश्च । पृष्ठम् । गूथं विष्ठा । यूथं समूहः । प्रोथमस्त्री तुरङ्गास्ये प्रोथः प्रस्थित उच्यते ॥ **स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीप-**

दिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्-हसिसिधिशुभिभ्यो रक् ॥ द्वात्रिंशद्भ्यो रक् स्यात् । वलि यलोपः । स्फारम् । न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम् । तक्रम् । वक्रम् । शक्रः । क्षिप्रम् । क्षुद्रः । सुप्रश्चन्द्रः । तृप्रः पुरोडाशः । दृप्रो बलवान् । वन्द्रः पूजकः । उन्दी । उन्द्रो जलचरः । श्वित्रं कुष्ठम् । वृत्रो रिपौ ध्वनौ ध्वान्ते शैले चक्रे च दानवे । अजेर्वी । वीरः । नीरम् । पद्रो ग्रामः । मन्द्रो हर्षः देशभेदश्च । मुद्रा प्रत्ययकारिणी । खिद्रो रोगो दरिद्रश्च । छिद्रम् । भिद्रं वज्रम् । मन्द्रः । चन्द्रः । पचाद्यचि चन्दोऽपि । हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः शशी चन्द्रो हिमद्युतिः । दह्रोऽग्निः । दस्रः खर्वैद्यः । दम्भ्रः समुद्रः खल्पं च । वसेः संप्रसारणे ॥ **न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम् ।८।३।११० ॥** रेफपरस्य सकारस्य सृप्यादीनां सवनादीनां च मूर्धन्यो न स्यात् । पूर्वपदादिति प्राप्तः प्रतिषिध्यत इति वृत्तिर्भूयोऽभिप्राया । तेन शासिवसीति प्राप्तमपि न । उस्रो रश्मिः । उस्रा गौः । वास्रो दिवसः । वास्रं मन्दिरम् । शीरोऽजगरः । हस्रो मूर्खः । सिध्रः साधुः । शुभ्रम् ॥ मुसेरक् बाहुलकात् । मुस्रमश्रु ॥ **चकिरम्योरुच्चोपधायाः** ॥ चुक्रमम्लद्रव्यम् । रुम्रोऽरुणः ॥ **वौ कसेः** ॥ विकुस्रश्चन्द्रः । **अमितम्योर्दीर्घश्च** ॥ आम्रम् । ताम्रम् ॥ **निन्देर्नलोपश्च** ॥ निद्रा ॥ **अर्देर्दीर्घश्च** ॥ आर्द्रम् ॥ **शुचेर्दश्च** ॥ शूद्रः ॥ **दुरीणो लोपश्च** ॥ दुःखेनेयते प्राप्यत इति दूरम् ॥ **कृतेश्छः क्रू च** ॥ कृच्छ्रम् । क्रूरः ॥ **रोदेर्णिलुक् च** ॥ रोदयतीति रुद्रः ॥ **बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसोः** ॥ णिलुगित्येव । वान्ति पर्णशुषो वातास्ततः पर्णमुचोऽपरे । ततः पर्णरुहो वान्ति ततो देवः प्रवर्षति ॥ **जोरी च** ॥ जीरोऽणुः । ज्यश्चेत्येके ॥ **सुसूधागृधिभ्यः क्रन्** ॥ सुरः । सूरः । धीरः । गृध्रः ॥ **शुसिचिमीनां दीर्घश्च** ॥ शुः सौत्रः । शूरः । सीरम् । चीरम् । मीरः समुद्रः ॥ **वा विन्धेः** ॥ वीध्रं विमलम् ॥ **वृधिवपिभ्यां रन्** ॥ वर्ध्रं चर्म । वप्रः प्राकारः ॥ **ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्रचुब्रक्षुरखुरभद्रोग्रभेरभेलशुक्रशुक्लगौरवम्रेरामालाः** ॥ रन्नन्ता ऊनविंशतिः । निपातनाद्गुणाभावः । ऋज्रो नायकः । इदि इन्द्रः । अङ्गेर्नलोपः । अग्रम् । वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ । डुवप् उपधाया इत्वम् । विप्रः । कुम्बिचुम्ब्योर्नलोपः । कुब्रमरण्यम् । चुब्रं मुखम् । क्षुर विलेखने । रेफलोपः । अगुणः । क्षुरः । खुर छेदने । रलोपो गुणाभावश्च । खुरः । भन्देर्नलोपः । भद्रम् । उच समवाये । चस्य गः । उग्रः । ञिभी । भेरी । पक्षे लः । भेलो जलतरणद्रव्यम् । शुचेश्चस्य कः । शुक्रः । पक्षे लः । शुक्लः । गुङ् । वृद्धिः । गौरोऽरुणे सिते पीते । वन संभक्तौ । वम्रो विभागी । इणो गुणाभावः । इरा मद्ये च वारिणि । मा माने माला । **समि कस उकन्** ॥ कस गतौ सम्यक्कसन्ति पलायन्ते जना अस्मादिति सङ्कसुको दुर्जनः । अस्थिरश्च ॥ **पचिनशोर्णुकन्कनुमौ च** ॥ पचेः कः । पाकुकः सूपकारः । नशेनम् । नंशुकः ॥ **भियः क्रुकन्** ॥ भीरुकः ॥ **कुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि** ॥ रजकः । इक्षुकुट्टकः ।

चरकः । चष भक्षणे । चषकः । शुनकः । भषकः ॥ **रमे रश्च लो वा** ॥ रमको विलासी । लमकः ॥ **जहातेर्द्वे च** ॥ जहकस्त्यागी कालश्च ॥ **ध्मो धम च** ॥ धमकः कर्मकारः ॥ **हनो वध च** ॥ वधकः । बहुलमन्यत्रापि । कुह विस्मापने । कुहकः । कृतकम् ॥ **कृषेर्वृद्धिश्चोदीचाम्** ॥ कार्षकः । कर्षकः ॥ **उदकं च** ॥ प्रपञ्चार्थम् ॥ **वृश्चिकृष्योः किकन्** ॥ वृश्चिकः । कृषिकः ॥ **प्राङि पणिकषः** ॥ प्रापणिकः पण्यविक्रयी । प्राकषिकः परदारोपजीवी ॥ **मुषेर्दीर्घश्च** ॥ मूषिक आखुः ॥ **स्यमेः संप्रसारणं च** ॥ चाद्दीर्घः । सीमिको वृक्षभेदः ॥ **क्रिय इकन्** ॥ क्रयिकः क्रेता ॥ **आङि पणिपनिपतिखनिभ्यः** ॥ आपणिकः । आपनिकः इन्द्रनीलः किरातश्च । आपतिकः श्येनो दैवायत्तश्च । आखनिको मूषिको वराहश्च । **श्यास्त्याहृञविभ्य इनच्** ॥ श्येनः । स्त्येनः । हरिणः । अविनोऽध्वर्युः ॥ **वृजेः किच्च** ॥ वृजिनम् ॥ **अजेरज च** ॥ वीभावबाधनार्थम् । अजिनम् ॥ **बहुलमन्यत्रापि** ॥ कठिनम् । नलिनम् । मलिनम् । कुण्डिनम् ॥ **द्यतेः** ॥ द्यत्यरुषि दिनम् । दिवसोऽपि दिनम् । **द्रुदक्षिभ्यामिनन्** ॥ द्रविणम् । दक्षिणः । दक्षिणाः ॥ **अर्तेः किदिच्च** ॥ इरिणं शून्यम् ॥ **वेपितुह्योर्ह्रस्वश्च** ॥ विपिनम् । तुहिनम् ॥ **तलिपुलिभ्यां च** ॥ तलिनं विरले स्तोके स्वच्छेऽपि तलिनं त्रिषु । पुलिनम् ॥ **गर्वेरत उच्च** ॥ गौरादित्वात् ङीष् । गुर्विणी । गर्भिणी ॥ **रुहेश्च** ॥ रोहिणः ॥ **महेरिनण् च** ॥ चादिनन् । माहिनम् । महिनं राज्यम् ॥ **क्विब्वचिप्रच्छिश्रिस्रुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसंप्रसारणं च** ॥ वाक् । प्राट् । श्रीः । स्रवत्यतो घृतादिकमिति सूर्यज्ञोपकरणम् । द्रूर्हिरण्यम् । कटप्रूः कामरूपी कीटश्च । जूराकाशे सरस्वत्यां पिशाच्यां जवने स्त्रियाम् ॥ **आप्नोतेर्ह्रस्वश्च** ॥ आपः । अपः । अद्भिः । अब्भ्यः ॥ **परौ व्रजेः षश्च पदान्ते** ॥ व्रजेः क्विप्दीर्घौ स्तः पदान्ते तु षश्च । परिव्राट् । परिव्राजौ ॥ **हुवः श्लुवच्च** ॥ जुहूः ॥ **स्रुवः कः** ॥ स्रुवः ॥ **चिक् च** ॥ इकार उच्चारणार्थः । कइत्कुत्वम् । स्रुक् स्रुवं च स्रुचं च संमृङ्क्ष्व ॥ **तनोतेरनश्च वः** ॥ तनोतेश्चिक् प्रत्ययः अनो वशब्दादेशश्च । त्वक् ॥ **ग्लानुदिभ्यां डौः** ॥ ग्लौः । नौः ॥ **च्विरव्ययम्** ॥ डौरित्येव । ग्लौकरोति । कृन्मेजन्त इति सिद्धे नियमार्थमिदम् । उणादिप्रत्ययान्तश्च्व्यन्त एवेति ॥ **रातेर्डैः** ॥ राः । रायौ । रायः ॥ **गमेर्डोः** ॥ गौर्नादित्ये बलीवर्दे किरणक्रतुभेदयोः । स्त्री तु स्यादिशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि । नृस्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बुरश्मिदृग्बाणलोमसु । बाहुलकाद् द्युतेरपि डोः । द्यौः स्त्री स्वर्गान्तरिक्षयोः ॥ **भ्रमेश्च डूः** ॥ भ्रूः । चाद्गमेः । अग्रेगूः ॥ **दमेर्डोसिः** ॥ दोः । दोषौ ॥ **पणेरिज्यादेश्च वः** ॥ वणिक् ॥ स्वार्थेऽण् । नैगमो वाणिजो वणिक् ॥ **वशेः कित्** ॥ उशिगग्नौ घृतेऽपि च ॥ **भृञ ऊच्च** ॥ भूरिक् भूमिः ॥ **जसिसहोरुरिन्** ॥ जसुरिर्वज्रम् । सहुरिरादित्यः पृथिवी च ॥ **सुयुरुवृञो युच्** ॥ सवनश्चन्द्रमाः । यवनः । रवणः कोकिलः । वरणः ॥ **अशे रश च** ॥ अश्नोतेर्युच् स्यात्

रशादेशश्च । रशना काञ्ची । जिह्वावाची तु दन्त्यसकारवान् ॥ **उन्देर्नलोपश्च** ॥ ओदनः ॥ **गमेर्गश्च** ॥ गमेर्युच् स्याद्गश्चादेशः । गगनम् ॥ **बहुलमन्यत्रापि** ॥ युच् स्यात् । स्यन्दनः । रोचना ॥ **रञ्जेः क्युन्** ॥ रजनम् ॥ **भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि** ॥ भुवनम् । सुवन आदित्यः । धुवनो वह्निः । निधुवनं सुरतम् । भृज्जनमम्बरीषम् ॥ **कॄपॄवृजिमन्दिनिधाञः क्युः** ॥ किरणः । पुरणः समुद्रः । वृजनमन्तरिक्षम् । मन्दनं स्तोत्रम् । निधनम् ॥ **धृषेर्धिष च संज्ञायाम्** ॥ धिषणो गुरुः । धिषणा धीः ॥ **वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च** ॥ अतिप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । पृषु सेचने गुणाभावः । पृषन्ति । बृहत् । महान् । गमेर्जगादेशः । जगत् ॥ **संश्चत्तृपद्वेहत्** ॥ एते निपात्यन्ते । पृथक्करणं शतृवद्भावनिवृत्त्यर्थम् । संचिनोतेः सुट् । इकारलोपः । संश्चत् कुहकः । तृपच्छत्रम् । विपूर्वाद्धन्तेष्टिलोपः । इत एे च । वेहद्गर्भोपघातिनी ॥ **छन्दस्यसानच् शुजॄभ्याम्** ॥ शवसानः पन्थाः । जरसानः पुरुषः ॥ **ऋञ्जिवृधिमन्दिसहिभ्यः कित्** ॥ ऋञ्जसानो मेघः । वृधसानः पुरुषः । मन्दसानोऽग्निर्जीवश्च । सहसानो यज्ञो मयूरश्च ॥ **अर्तेर्गुणः शुट् च** ॥ अर्शसानोऽग्निः ॥ **सम्यानच्स्तुवः** ॥ संस्तवानो वाग्मी ॥ **युधिबुधिदृशिभ्यः किच्च** ॥ युधानः । बुधानः । दृशानो लोकपालकः ॥ **हुर्छेः सनो लुक् छलोपश्च** ॥ जुहुराणश्चन्द्रमाः ॥ **श्वितेर्दश्च** ॥ शिश्विदानः पुण्यकर्मा ॥ **तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ** ॥ शंसेः क्षदादिभ्यश्च क्रमात्तृन्तृचौ स्तस्तौ चानिटौ । शंस्ता स्तोता । शंस्तारौ । शंस्तारः । क्षदिः सौत्रो धातुः शकलीकरणे भक्षणे च । अनुदात्तेत् । वृक्ये चक्षदानमिति मन्त्रात् । उक्षाणं वा वेहतं वा क्षदन्ते इति ब्राह्मणाच्च । क्षत्ता स्यात्सारथौ द्वाःस्थे वैश्यायामपि शूद्रजे । बहुलमन्यत्रापि । मन् मन्ता । हन् हन्ता । इत्यादि ॥ **नप्तृ नेष्टृ त्वष्टृ होतृ पोतृ भ्रातृ जामातृ मातृ पितृ दुहितृ** ॥ न पतन्त्यनेन नप्ता पौत्रो दौहित्रश्च । नयतेः षुग्गुणश्च । नेष्टा । त्विषेरितोऽत्वम् । त्वष्टा । होता । पोता ऋत्विग्भेदः । भ्राजतेर्जलोपः भ्राता । जायां माति जामाता । मान पूजायां नलोपः । माता । पातेराकारस्य इत्वम् । पिता । दुहेस्तृच इट् गुणाभावश्च । दुहिता ॥ **सुञ्यसेर्ऋन्** ॥ स्वसा ॥ **यतेर्वृद्धिश्च** ॥ याता । भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम् ॥ **नञि च नन्देः** ॥ न नन्दति ननान्दा । इह वृद्धिर्नानुवर्तत इत्येके । ननान्दा तु स्वसा पत्युर्ननन्दा नन्दिनी च सेति शब्दार्णवः ॥ **दिवेर्ऋः** ॥ देवा देवरः । स्वामिनो देवृदेवरौ ॥ **नयतेर्डिच्च** ॥ ना । नरौ । नरः ॥ **सव्ये स्थश्छन्दसि** ॥ अम्बाम्बेत्यत्र स्थास्थिन्स्थूणामुपसंख्यानम् ॥ सव्येष्ठा सारथिः । सव्येष्ठरौ । सव्येष्ठरः ॥ **अर्तिसृधृधम्यम्यश्यवितॄभ्योऽनिः** ॥ अष्टभ्योऽनिप्रत्ययः स्यात् । अरणिरग्नेर्योनिः । सरणिः । धरणिः । धमनिः । अमनिर्गतिः । अशनिः । अवनिः । तरणिः । बाहुलकात् । रजनिः ॥ **आङि शुषेः सनश्छन्दसि** ॥ आशुशुक्षणिरग्निर्वातश्च ॥ **कृषेरादेश्च चः** ॥ चर्ष-

णिर्जनः ॥ **अदेर्मुट् च** ॥ अद्मनिरग्निः ॥ **वृतेश्च** ॥ वर्तनिः । गोवर्धनस्तु चकारान्मुट् वर्त्मनिरित्याह ॥ **क्षिपेः किच्च** ॥ क्षिपणिरायुधम् ॥ **अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिः** ॥ अर्चिर्ज्वाला । इदन्तोऽप्ययम् । अग्नेर्भ्राजन्ते अर्चयः । शोचिर्दीप्तिः । हविः सर्पिः । इस्मन्निति ह्रखः । छदिः । पटलम् । छर्दिर्वमनव्याधिः । इदन्तोऽपि छर्दतीसारशूलवान् ॥ **बृंहेर्नलोपश्च** ॥ बर्हिर्ना कुशशुष्मणोः ॥ **द्युतेरिसिन्नादेश्च जः** ॥ ज्योतिः ॥ **वसौ रुचेः संज्ञायाम्** ॥ वसुरोचिर्यज्ञः ॥ **भुवः कित्** ॥ भुविः समुद्रः ॥ **सहो धश्च** ॥ सिधिरनड्वान् ॥ **पिबतेस्थुक्** ॥ पाथिश्चक्षुः समुद्रयोः ॥ **जनेरुसिः** ॥ जनुर्जननम् ॥ **मनेर्धश्छन्दसि** ॥ मधुः ॥ **अर्तिपॄवपियजितनिधनितपिभ्यो नित्** ॥ अरुः । परुर्ग्रन्थिः । वपुः । यजुः । तनुः । तनुषी । तनूंषि । धनुरस्त्रियाम् । धनुर्वंशविशुद्धोऽपि निर्गुणः किं करिष्यति । सान्तस्य उदन्तस्य वा रूपम् । तपुः सूर्याग्निशत्रुषु ॥ **एतेर्णिच्च** ॥ आयुः । आयुषी ॥ **चक्षेः शिच्च** ॥ शित्त्वात्सार्वधातुकत्वेन ख्याञ्बाधः । चक्षुः ॥ **मुहेः किच्च** ॥ मुहुरव्ययम् । बहुलमन्यत्रापि । आचक्षुः । परिचक्षुः ॥ **कृगॄशॄवृञ्चतिभ्यः ष्वरच्** ॥ कर्वरो व्याघ्ररक्षसोः । गर्वरोऽहंकारी । शर्वरी रात्रिः । वर्वरः प्राकृतो जनः ॥ चत्वरम् ॥ **नौ सदेः** ॥ निषद्वरस्तु जम्बालः । निषद्वरी रात्रिः ॥

॥ इत्युणादिषु द्वितीयः पादः ॥

छित्वरछत्वरधीवरपीवरमीवरचीवरतीवरनीवरगह्वरकट्वरसंयद्वराः ॥ एकादश ष्वरच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । छिदिर् छद् अनयोस्तकारोऽन्तादेशः छिदेर्गुणाभावश्च । छित्वरो धूर्तः । छत्वरो गृहकुञ्जयोः । धीवरः कैवर्तः । पीवरः स्थूलः । मीवरो हिंसकः । चिनोतेर्दीर्घश्च । चीवरं भिक्षुकप्रावरणम् । तीवरो जातिविशेषः । नीवरः परिव्राट् । गाहतेर्ह्रस्वत्वम् । गह्वरम् । कटे वर्षादौ । कट्वरं व्यञ्जनम् । यमेर्दकारः । संयद्वरो नृपः । पदेः संपद्वर इत्येके ॥ **इण्सिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक्** ॥ इनः सूर्ये नृपे पत्यौ । सिनः काणः । जिनोऽर्हन् । दीनः । उष्णः । ऊनः ॥ **फेनमीनौ** ॥ एतौ निपात्येते । स्फायतेः फेनः । मीनः ॥ **कृषेर्वर्णे** ॥ कृष्णः ॥ **बन्धेर्ब्रधिबुधी च** ॥ ब्रध्नः । बुध्नः ॥ **धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः** ॥ धाना भ्रष्टयवे स्त्रियः । पर्णं पत्रम् । पर्णः किंशुकः । वस्नो मूल्ये वेतने च । अजेर्वी । वेनः । अत्न आदित्यः । बाहुलकात् श्रृणोतेः श्रोणः पङ्गुः ॥ **लक्षेरट् च** ॥ लक्षेश्चुरादिण्यन्तान्नः स्यात्तस्याडागमश्च । चान्मुडित्येके । लक्षणं लक्ष्मणं नाम्नि चिह्ने च । लक्षणो लक्ष्मणश्च रामभ्राता । लक्षणा हंसयोषायां सारसस्य च लक्ष्मणा ॥ **वनेरिचोपधायाः** ॥ वेन्ना नदी ॥ **सिवेष्टेर्यू च** ॥ दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न गुणः । स्यून आदित्यः । बाहुलकात् केवलो नः । ऊठ् । अन्तरङ्गत्वाद्यण् गुणः । स्योनः ॥ **कृवृजॄसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित्** ॥ कर्णः । वर्णः । जर्णश्चन्द्रे च वृक्षे च । सेना । द्रोणः । पन्नो नीचैर्गतिः । अन्नमोदनः । स्वप्नो निद्रा ॥ **धेट इच्च** ॥ धेनः सिन्धुः । नदी

धेना ॥ **तृषिशुषिरसिभ्यः कित्** ॥ तृष्णा । शुष्णः सूर्यो वह्निश्च । रस्नं द्रव्यम् ॥ **सुञो दीर्घश्च** ॥ सूना वधस्थानम् ॥ **रमेस्त च** ॥ रमयतीति रत्नम् ॥ **रास्नासास्नास्थूणावीणाः** ॥ रास्ना गन्धद्रव्यम् । सास्ना गोगलकम्बलः । स्थूणा गृहस्तम्भः । वीणा वल्लकी ॥ **गादाभ्यामिष्णुच्** ॥ गेष्णुर्गायनः । देष्णुर्दाता ॥ **कृत्यशूभ्यां क्स्नः** ॥ कृत्स्नम् । अक्ष्णमखण्डम् ॥ **तिजेर्दीर्घश्च** ॥ तीक्ष्णम् ॥ **श्लिषेरचोपधायाः** ॥ श्लक्ष्णम् ॥ **यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच्** ॥ यज्युरध्वर्युः । मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि । शुन्ध्युरग्निः । दस्युस्तस्करः । जन्युः शरीरी ॥ **भुजिमृङ्भ्यां युक्त्युकौ** ॥ भुज्युर्भाजनम् । मृत्युः ॥ **सर्तेरयुः** ॥ सरयुर्नदी । अयूरिति पाठान्तरम् । सरयूः ॥ **पानीविषिभ्यः पः** ॥ पाति रक्षत्यस्मादात्मानमिति पापम् । तद्योगात्पापः । नेपः पुरोहितः । बाहुलकाद्गुणाभावे नीपो वृक्षविशेषः । वेष्पः पानीयम् ॥ **च्युवः किच्च** ॥ च्युपो वक्त्रम् ॥ **स्तुवो दीर्घश्च** ॥ स्तूपः समुच्छ्रायः ॥ **सुशृभ्यां निच्च** ॥ चात्कित् । सूपः । बाहुलकादूत्वम् । शूर्पम् ॥ **कुयुभ्यां च** ॥ कुवन्ति मण्डूका अस्मिन् कूपः । युवन्ति बध्नन्त्यस्मिन्पशुमिति यूपो यज्ञस्तम्भः ॥ **खष्पशिल्पशष्पबाष्परूपपर्पतल्पाः** ॥ सप्तैते पप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । खनतेर्नकारस्य षत्वम् । खष्पौ क्रोधबलात्कारौ । शीलतेर्ह्रस्वः । शिल्पं कौशलम् । शसु हिंसायाम् । निपातनात्षत्वम् । शष्पं बालतृणं प्रतिभाक्षयश्च । बाधतेः षः । बाष्पो नेत्रलोजलोष्मणोः । बाष्पं च । रौतेर्दीर्घः । रूपं स्वभावे सौन्दर्ये । पॄ । पर्पं गृहं बालतृणं पङ्गुपीठं च । तल प्रतिष्ठाकरणे चुरादिणिचो लुक् । तल्पं शय्याट्टदारेषु ॥ **स्तनिहृषिपुषिगदिमदिभ्यो णेरित्नुच्** ॥ अयामन्तेति णेरयादेशः । स्तनयित्नुः । हर्षयित्नुः । पोषयित्नुः । गदयित्नुर्वावदूकः । मदयित्नुर्मदिरा ॥ **कृहनिभ्यां क्त्नुः** ॥ कृत्नुः शिल्पी । हत्नुर्व्याधिः शस्त्रं च ॥ **गमेः सन्वच्च** ॥ जिगत्नुः ॥ **दाभाभ्यां नुः** ॥ दानुर्दाता । भानुः ॥ **वचेर्गश्च** ॥ वग्नुः ॥ **धेट इच्च** ॥ धयति सुतानिति धेनुः ॥ **सुवः कित्** ॥ सूनुः पुत्रेऽनुजे रवौ ॥ **जहातेर्द्वे ऽन्तलोपश्च** ॥ जह्नुः ॥ **स्थो णुः** ॥ स्थाणुः कीले स्थिरे हरे ॥ **अजिवृरीभ्यो निच्च** ॥ अजेर्वी । वेणुः ॥ वर्णुर्नददेशभेदयोः । रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः ॥ **विषेः किच्च** ॥ विष्णुः ॥ **कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः** ॥ बाहुलकान्न कस्येत्संज्ञा । कर्को धवलघोटकः । दाको दाता । धाकोऽनड्वानाधारश्च । राका पौर्णमासी । अर्कः । अल्कः पापाशये पापे दम्भे विट्किट्टयोरपि ॥ **सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कक्** ॥ सृक उत्पलवातयोः । वृकः श्वापदकाकयोः । भूकं छिद्रम् । शुष्कः । मुष्कोऽण्डम् ॥ **शुकवल्कोल्काः** ॥ शुभेरन्त्यलोपः । शुकः । वल्कं वल्कलमस्त्रियाम् । उष दाहे । षस्य लः । उल्का ॥ **इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन्** ॥ एके मुख्यान्यकेवलाः । भेको मण्डूकमेषयोरिति विश्वमेदिन्यौ । काकः । पाकः शिशुः । शल्कं शकलम् । अत्कः पथिकः शरीरावयवश्च । मर्कः शरीरवायुः ॥ **नौ हः** ॥ जहातेः कन् स्यान्नौ । निहाका

गोधिका ॥ **नौ सदेर्डिच** ॥ निष्कोऽस्त्री हेम्नि तत्पले ॥ **स्यमेरीट् च** ॥ स्यमीको वल्मीकः वृक्षभेदश्च । इट् ह्रस्व इति केचित् । स्यमिकः ॥ **अजियुधुनीभ्यो दीर्घश्च** ॥ वीकः स्याद्वातपक्षिणोः । यूका । धूको वायुः । नीको वृक्षविशेषः ॥ **ह्रियो रश्च लो वा** ॥ ह्रीका ह्लीका त्रपा मता ॥ **शकेरुनोन्तोन्त्युनयः** ॥ उन उन्त उन्ति उनि एते चत्वारः स्युः । शकुनः । शकुन्तः । शकुन्तिः । शकुनिः ॥ **भुवो झिच्** ॥ भवन्तिर्वर्तमान-कालः । बाहुलकादवेश्च । अवन्तिः । वदेर्वदन्तिः । किंवदन्ती जनश्रुतिः ॥ **कन्युच् क्षिपेश्च** ॥ चाद्भुवः । क्षिपण्युर्वसन्त इत्युज्ज्वलदत्तः । भवन्युः स्वामिसूर्ययोः ॥ **अनुङ् नदेश्च** ॥ चात्क्षिपेः । नदनुर्मेघः । क्षिपणुर्वातः ॥ **कृवृदारिभ्य उनन्** ॥ करुणो वृक्ष-भेदः स्यात्करुणा च कृपा मता । वरुणः । दारुणम् ॥ **त्रो रश्च लो वा** ॥ तरुणस्तलुनो युवा ॥ **क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित्** ॥ क्षुधुनो म्लेच्छजातिः । पिशुनः । मिथुनम् ॥ **फलेर्गुक् च** ॥ फल्गुनः पार्थः । प्रज्ञाद्यण् । फाल्गुनः ॥ **अशेर्लशश्च** ॥ लशुनम् ॥ **अर्जेर्णिलुक् च** ॥ अर्जनः ॥ **तृणाख्यायां चित्** ॥ चित्त्वादन्तोदात्तः । अर्जुनं तृणम् ॥ **अर्तेश्च** ॥ अरुणः ॥ **अजियमिशीङ्भ्यश्च** ॥ वयुनं देवमन्दिरम् । यमुना । शयुनोऽजगरः ॥ **वृतृवदिहनिकमिकषिभ्यः सः** ॥ वर्षम् । तर्षः प्लवसमुद्रयोः । वत्सः । वत्सम् । वक्षः । हंसः । कंसोऽस्त्री पानभाजनम् । कक्षं नक्षत्रम् ॥ **प्लुषेरचोप-धायाः** ॥ प्लक्षः ॥ **मनेर्दीर्घश्च** ॥ मांसम् ॥ **अशेर्देवने** ॥ अक्षः ॥ **स्नुव्रश्चिकृत्यृ-षिभ्यः कित्** ॥ स्नुषा । वृक्षः । कृत्समुदकम् । ऋक्षं नक्षत्रम् ॥ **ऋषेर्जातौ** ॥ ऋक्षो-ऽद्रिभेदे भल्लूके इति च ॥ **उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च** ॥ उत्सः प्रस्रवणम् । गुत्सः स्तबकः । कुक्षो जठरम् ॥ **गृधिपण्योर्दकौ च** ॥ गृत्सः कामदेवः । पक्षः ॥ **अशेः सरः** ॥ अक्षरम् ॥ **वसेश्च** ॥ वत्सरः ॥ **सपूर्वाच्चित्** ॥ संवत्सरः ॥ **कृधूमदिभ्यः कित्** ॥ बाहुलकान्न षत्वम् । कृसरः स्यात्तिलौदनम् । धूसरः । मत्सरः । मत्सरा मक्षिका ज्ञेया भम्भ-राली च सा मता ॥ **पते रश्च लः** ॥ पत्सलः पन्थाः ॥ **तन्यृषिभ्यां क्सरन्** ॥ तसरः सूत्रवेष्टने । ऋक्षरः ऋत्विक् ॥ **पीयुक्कणिभ्यां कालन् ह्रस्वः संप्रसारणं च** ॥ पीयुः सौत्रः । पियालो वृक्षभेदः ॥ कुणालो देशभेदः ॥ **कटिकुषिभ्यां काकुः** ॥ कटाकुः पक्षी । कुषाकुरग्निः सूर्यश्च ॥ **सर्तेर्दुक् च** ॥ सृदाकुर्वातसरितोः ॥ **वृतेर्वृद्धिश्च** ॥ वार्ताकुः । बाहुलकादुकारस्य अत्वम् । वार्ताकम् ॥ **पदेर्नित्संप्रसारणमल्लोपश्च** ॥ पृदाकुर्वृश्चिके व्याघ्रे चित्रके च सरीसृपे ॥ **सृयुवचिभ्योऽन्युजागूजक्नुचः** ॥ अन्युच् आगूच् अक्नुच् एते क्रमात्स्युः । सरण्युर्मेघवातयोः । यवागूः । वचक्नुर्विप्रवाग्मिनोः । **आनकः शीङ्भियः** ॥ शयानकोऽजगरः । भयानकः ॥ **आणको लूधूशिङ्घि-धाञ्भ्यः** ॥ लवाणकं दात्रम् । धवाणको वातः । शिङ्घाणकः श्लेष्मा । पृषोदरादित्वात्पक्षे कलोपः । शिङ्घाणं नासिकामले । धाणको दीनारभागः ॥ **उल्मुकदर्विहोमिनः** ॥ उष

दाहे । षस्य लः मुकप्रत्ययश्च । उल्मुकं ज्वलदङ्गारम् । दृणातेर्विः । दर्विः । जुहोतेर्मिनिः । होमी ॥ **ह्रियः कुक् रश्च लो वा** ॥ ह्लीकुः । ह्रीकुर्लज्जावान् ॥ **हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधुर्विभ्यस्तन्** ॥ दशभ्यस्तन् स्यात् । तितुत्रेति नेट् । हस्तः । मर्तः । गर्तः । एतः कर्बुरः । वातः । अन्तः । दन्तः । लोतः स्यादश्रुचिह्नयोः । पोतो बालवहित्रयोः । धूर्तः । बाहुलकात्तुसेर्दीर्घश्च । तूस्तं पापं धूलिर्जटा च ॥ **नञ्याप इट् च** ॥ नापितः ॥ **तनिमृङ्भ्यां किच्च** ॥ ततम् । मृतम् ॥ **अञ्जिघृसिभ्यः क्तः** ॥ अक्तम् । घृतम् । सितम् ॥ **दुतनिभ्यां दीर्घश्च** ॥ दूतः । तातः ॥ **जेर्मुट् चोदात्तः** ॥ जीमूतः ॥ **लोष्टपलितौ** ॥ लुनातेः क्तः । तस्य सुट् । धातोर्गुणः । लोष्टम् । पलितम् ॥ **हृश्याभ्यामितन्** ॥ हरितश्येतौ वर्णभेदौ ॥ **रुहे रश्च लो वा** ॥ रोहितो मृगमत्स्ययोः । लोहितं रक्तम् ॥ **पिशेः किच्च** ॥ पिशितं मांसम् ॥ **श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः** ॥ श्रवाय्यो यज्ञपशुः । दक्षाय्यो गरुडो गृध्रश्च । स्पृहयाय्यः । गृहयाय्यो गृहस्वामी ॥ **दिधिषाय्यः** ॥ दधातेर्द्वित्वमित्वं षुक् च ॥ मित्र इव यो दिधिषाय्योऽभूत् ॥ **वृञ एण्यः** ॥ वरेण्यः ॥ **स्तुवः क्सेय्यश्छन्दसि** ॥ स्तुषेय्यं पुरुवर्चसम् ॥ **राजेरन्यः** ॥ राजन्यो वह्निः ॥ **शॄरम्योश्च** ॥ शरण्यम् । रमण्यम् ॥ **अर्तेर्निच्च** ॥ अरण्यम् ॥ **पर्जन्यः** ॥ पृषु सेचने षस्य जः । पर्जन्यः शक्रमेघयोः ॥ **वदेरान्यः** ॥ वदान्यस्त्यागिवाग्मिनोः ॥ **अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन्** ॥ अमत्रं भाजनम् । नक्षत्रम् । यजत्रः । वधत्रमायुधम् । पतत्रं तनूरुहम् ॥ **गडेरादेश्च कः** ॥ कडत्रम् । डलयोरेकत्वस्मरणात् कलत्रम् ॥ **वृञश्चित्** ॥ वरत्रा चर्ममयी रज्जुः ॥ **सुविदेः कत्रः** ॥ सुविदत्रं कुटुम्बकम् ॥ **कृतेर्नुम् च** ॥ कृन्तत्रं लाङ्गलम् ॥ **भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्येभ्योऽतच्** ॥ दशभ्योऽतच् स्यात् । भरतः । मरतो मृत्युः । दर्शतः सोमसूर्ययोः । यजतः ऋत्विक् । पर्वतः । पचतोऽग्निः । अमतो रोगः । तमतस्तृष्णापरः । नमतः प्रह्वः । हर्यतोऽश्वः ॥ **पृषिरञ्जिभ्यां कित्** ॥ पृषतो मृगो बिन्दुश्च । रजतम् ॥ **खलतिः** ॥ स्खलतेः सलोपः अतच्प्रत्ययान्तस्य इत्वं च । खलतिर्निष्केशशिराः ॥ **शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथः** ॥ सप्तभ्योऽथः स्यात् । शयथोऽजगरः । शपथः । रवथः कोकिलः । गमथः पथिकः पन्था श्च । वञ्चथो धूर्तः । वन्दीति पाठे वन्दते वन्द्यते वा वन्दथः स्तोता स्तुत्यश्च । जीवथ आयुष्मान् । प्राणथो बलवान् । बाहुलकाच्छमिदमिभ्याम् । शमथस्तु शमः शान्तिर्दान्तिस्तु दमथो दमः ॥ **भृञश्चित्** ॥ भरथो लोकपालः ॥ **रुदिविदिभ्यां ङित्** ॥ रोदितीति रुदथः शिशुः । वेत्तीति विदथः ॥ **उपसर्गे वसेः** ॥ आवसथो गृहम् । संवसथो ग्रामः ॥ **अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच्** ॥ त्रयोदशभ्योऽसच् स्यात् । अततीत्यतसो वायुरात्मा च । अवतीत्यवसो राजा भानुश्च । चमत्यस्मिन् चमसः सोमपानपात्रम् । ताम्यत्यस्मिन् तमसोऽन्धकारः । नमसः अनुकूलः । रभसो

वेगहर्षयोः । लभसो धनं याचकश्च । नभति नभ्यति वा नभसः आकाशः । तपसः पक्षी चन्द्रश्च पतसः पक्षी । पनसः कण्टकिफलः । पणसः पण्यद्रव्यम् । महसं ज्ञानम् ॥ **वेञस्तुट् च ॥** बाहुलकादात्वाभावः । वेतसः ॥ **वहियुभ्यां णित् ॥** वाहसोऽजगरः । यावसस्तृणसंघातः ॥ **वयश्च ॥** वय गतौ । वायसः काकः ॥ **दिवः कित् ॥** दिवसम् । दिवसः ॥ **कृशृशलिकलिगर्दिभ्योऽभच् ॥** करभः । शरभः । शलभः । कलभः । गर्दभः ॥ **ऋषिवृषिभ्यां कित् ॥** ऋषभः । वृषभः ॥ **रुषेर्नित्लुष् च ॥** रुष् हिंसायाम् । अस्मादभच् नित्कित्स्यात् लुषादेशश्च । लुषभो मत्तदन्तिनि ॥ **रासिवल्लिभ्यां च ॥** रासभः । वल्लभः ॥ **जृविशिभ्यां झच् ॥** जरन्तो महिषः । वेशन्तः पल्वलम् ॥ **रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि ॥** रोहन्तो वृक्षभेदः । नन्दन्तः पुत्रः । जीवन्त औषधम् । प्राणन्तो वायुः । षित्त्वान्ङीष् । रोहन्ती ॥ **तृभूवहिवसिभासिसाधिगडिमण्डिजिनन्दिभ्यश्च ॥** दशभ्यो झच् स्यात्स च षित् । तरन्तः समुद्रः । तरन्ती नौका । भवन्तः कालः । वहन्तो वायुः । वसन्त ऋतुः । भासन्तः सूर्यः । साधन्तो भिक्षुः । गडेर्घटादित्वान्मित्त्वम् । ह्रस्वः । अयामन्तेति णेरयः । गण्डयन्तो जलदः । मण्डयन्तो भूषणम् । जयन्तः शक्रपुत्रः । नन्दयन्तो नन्दकः ॥ **हन्तेर्मुट् हि च ॥** हेमन्तः ॥ **भन्देर्नलोपश्च ॥** भदन्तः प्रव्रजितः ॥ **ऋच्छेररः ॥** ऋच्छरा वेश्या । बाहुलकाज्जर्जरझर्झरादयः ॥ **अर्तिकमिभ्रमिचमिदेविवासिभ्यश्चित् ॥** षड्भ्योऽरश्चित् स्यात् । अररं कपाटम् । कमरः कामुकः । भ्रमरः । चमरः । देवरः । वासरः ॥ **कुवः क्वरन् ॥** कुररः पक्षिभेदः ॥ **अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन् ॥** अङ्गारः । मन्दारो वराहः । मन्दारः ॥ **गडेः कड च ॥** कडारः ॥ **शृङ्गारभृङ्गारौ ॥** शृभृञ्भ्यामारन्नुम् गुक् ह्रस्वश्च । शृङ्गारो रसः । भृङ्गारः कनकालुका ॥ **कञ्जिमृजिभ्यां चित् ॥** कञ्जिः सौत्रो धातुः । कञ्जारो मयूरः । मार्जारः ॥ **कमेः किदुचोपधायाः ॥** चिदित्यनुवृत्तेरन्तोदात्तः । कुमारः ॥ **तुषारादयश्च ॥** तुषारः । कासारः । सहार आम्रभेदः ॥ **दीङो नुट् च ॥** दीनारः सुवर्णाभरणम् ॥ **सर्तेरपः षुक् च ॥** सर्षपः ॥ **उषिकुटिदलिकचिखजिभ्यः कपन् ॥** उषपो वह्निसूर्ययोः । कुटपो मानभाण्डम् । दलपः प्रहरणम् । कचपं शाकपत्रम् । खजपं घृतम् ॥ **क्वणेः संप्रसारणं च ॥** कुणपम् ॥ **कपश्चाक्रवर्मणस्य ॥** स्वरे भेदः ॥ **विटपपिष्टपविशिपोलपाः ॥** चत्वारोऽमी कपन्प्रत्ययान्ताः । विट शब्दे । विटपः । विशतेरादेः पः । प्रत्ययस्य तुट् । षत्वम् । पिष्टपं भुवनम् । विशतेः प्रत्ययादेरित्वम् । विशिपं मन्दिरम् । वलतेः संप्रसारणम् । उलपं कोमलं तृणम् ॥ **वृतेस्तिकन् ॥** वर्तिका ॥ **कृतिभिदिलतिभ्यः कित् ॥** कृत्तिका । भित्तिका भित्तिः । लत्तिका गोधा ॥ **इष्यशिभ्यां तकन् ॥** इष्टका । अष्टका ॥ **इणस्तशन्तशसुनौ ॥** एतशो ब्राह्मणः । स एव एतशाः ॥ **वीपतिभ्यां तनन् ॥** वी गत्यादौ । वेतनम् । पत्तनम् ॥ **दृदलिभ्यां**

भः ॥ दर्भः । दल्भः स्यादृषिचक्रयोः ॥ **अर्तिगॄभ्यां भन्** ॥ अर्भः । गर्भः ॥ **इणः कित्** ॥ इभः । **असिसञ्जिभ्यां क्थिन्** ॥ अस्थि । सक्थि ॥ **प्लुषिकुषिशुषिभ्यः क्सिः** ॥ प्लुक्षिर्वह्निः । कुक्षिः । शुक्षिर्वातः ॥ **अशेर्नित्** ॥ अक्षि ॥ **इषेः क्सुः** ॥ इक्षुः ॥ **अवितॄस्तृतन्त्रिभ्य ईः** ॥ अवीर्नारी रजस्वला । तरीर्नौः । स्तरीर्धूमः । तन्त्रीर्वीणादेर्गुणः ॥ **यापोः किद्द्वे च** ॥ ययीरश्वः । पपीः स्यात्सोमसूर्ययोः ॥ **लक्षेर्मुट् च** ॥ लक्ष्मीः ॥

इत्युणादिषु तृतीयः पादः ॥

वातप्रमीः ॥ वातशब्दे उपपदे प्रपूर्वान्माधातोरीप्रत्ययः स च कित् ॥ वातप्रमीः । अयं स्त्रीपुंसयोः ॥ **ऋतन्यञ्जिवन्यञ्ज्यर्पिमद्यत्यङ्गिकुयुकृशिभ्यः कत्निजयतुजलिजिष्ठुजिष्ठजिसन्स्यनिथिनुल्यसासानुकः** ॥ द्वादशभ्यः क्रमात्स्युः । अर्तेः कत्निच् यण् । बद्धमुष्टिः करो रत्निः सोऽरत्निः प्रसृताङ्गुलिः । तनोतेर्यतुच् । तन्यतुर्वायुः रात्रिश्च । अञ्जेरलिच् । अञ्जलिः । वनेरिष्ठुच् । वनिष्ठुः स्थविरान्त्रम् । अञ्जेरिष्ठच् । अञ्जिष्ठो भानुः । अर्पयतेरिसन् । अर्पिसोऽग्रमांसम् । मदेः स्यन् । मत्स्यः । अतेरिथिन् । अतिथिः । अङ्गेरुलिः । अङ्गुलिः । कौतेरसः । कवसः । अच इत्येके । कवचम् । यौतेरासः । यवासो दुरालभा । कृशेरानुक् । कृशानुः ॥ **शॄः करन्** ॥ उत्तरसूत्रे किद्ग्रहणादिह ककारस्य नेत्त्वम् । शर्करा ॥ **पुषः कित्** ॥ पुष्करम् ॥ **कलश्च** ॥ पुष्कलम् ॥ **गमेरिनिः** ॥ गमिष्यतीति गमी ॥ **आङि णित्** ॥ आगामी ॥ **भुवश्च** ॥ भावी ॥ **प्रे स्थः** ॥ प्रस्थायी ॥ **परमे स्थः कित्** ॥ परमेष्ठी ॥ **मन्थः** ॥ मन्थतेरिनिः कित्स्यात् । कित्त्वान्नकारलोपः । मन्थाः । मन्थानौ । मन्थानः ॥ **पतःस्थ च** ॥ पन्थाः । पन्थानौ ॥ **खजेराकः** ॥ खजाकः पक्षी ॥ **बलाकादयश्च** ॥ बलाका । शलाका । पताका ॥ **पिनाकादयश्च** ॥ पातेरित्त्वं नुम् च । क्लीबपुंसोः पिनाकः स्याच्छूलशङ्करधन्वनोः । तड आघाते । तडाकः ॥ **कषिदूषिभ्यामीकन्** ॥ कषीका पक्षिजातिः । दूषीका नेत्रयोर्मलम् ॥ **अनिहृषिभ्यां किच्च** ॥ अनीकम् । हृषीकम् ॥ **चङ्कणः कङ्कणश्च** ॥ कण शब्दे, असाद्यङ्लुगन्तादीकन् धातोः कङ्कणादेशश्च । घण्टिकायां कङ्कणीका सैव प्रतिसरापि च ॥ **शॄपॄवृञां द्वे रुक् चाभ्यासस्य** ॥ शर्शरीको हिंस्रः । पर्परीको दिवाकरः । वर्वरीकः कुटिलकेशः ॥ **फर्फरीकादयश्च** ॥ स्फुर स्फुरणे । अस्मादिकन् धातोः फर्फरादेशः । फर्फरीकं किसलयम् । दर्दरीकं वादित्रम् । झर्झरीकं शरीरम् । तित्तिडीको वृक्षभेदः । चरेर्नम् च । चञ्चरीको भ्रमरः । मर्मरीको हीनजनः । कर्करीका गलन्तिका । पुणतेः । पुण्डरीकं वादित्रम् । पुण्डरीको व्याघ्रोऽग्निर्दिग्गजश्च ॥ **ईषेः किद्ध्रस्वश्च** ॥ इषीका शलाका ॥ **ऋजेश्च** ॥ ऋजीकः उपहतः ॥ **सर्तेर्नुम् च** ॥ सृणीका लाला ॥ **मृडः कीकन्कङ्कणौ** ॥ मृडीको मृगः । मृडङ्कणः शिशुः ॥ **अलीकादयश्च** ॥ कीकजन्ता निपात्यन्ते । अल भूषणादौ । अलीकं मिथ्या । विपूर्वा-

व्यलीकं विप्रियं खेदश्च । वलीकं पटलप्रान्ते इत्यादि ॥ **कॄतॄभ्यामीषन्** ॥ करीषोऽस्त्री शुष्कगोमये । तरीषः तरीता ॥ **शॄपॄभ्यां किच** ॥ शिरीषः । पुरीषम् ॥ **अर्तेर्ऋज च** ॥ ऋजीषं पिष्टपचनम् ॥ **अम्बरीषः** ॥ अयं निपात्यते । अबि शब्दे । अम्बरीषः पुमान् भ्राष्ट्रम् । अमरस्तु, क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना ॥ **कॄशॄपॄकटिपटिशौटिभ्य ईरन्** ॥ करीरो वंशाङ्कुरः । शरीरम् । परीरं फलम् । कटीरः कन्दरो जघनप्रदेशश्च । पटीरश्चन्दनः कण्टकः कामश्च । शौटीरस्त्यागिवीरयोः । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । शौटीर्यम् ॥ **वशेः कित्** ॥ उशीरम् ॥ **कशेर्मुट् च** ॥ कश्मीरो देशः ॥ **कुज उच** ॥ कुरीरं मैथुनम् ॥ **घसेः किच** ॥ क्षीरम् ॥ **गभीरगम्भीरौ** ॥ गमेर्भः पक्षे नुम् च ॥ **विषा विहा** ॥ स्यतेर्जहातेश्च विपूर्वाभ्यामाप्रत्ययः । विषा बुद्धिः । विहा स्वर्गः । अव्यये इमे ॥ **पच एलिमच्** ॥ पचेलिमो वह्निरव्योः ॥ **शीङो धुक्लक्वलञ्वालनः** ॥ चत्वारः प्रत्ययाः स्युः । शीधु मद्यम् । शीलं स्वभावः । शैवलः शेवालम् । बाहुलकाद्धस्य पोऽपि । शेवालं शैवलो न स्त्री शेपालो जलनीलिका ॥ **मृकणिभ्यामूकोकणौ** ॥ मरूको मृगः । काणूकः काकः ॥ **वलेरूकः** ॥ वलूकः पक्षी उत्पलमूलं च ॥ **उलूकादयश्च** ॥ वलेः संप्रसारणमूकश्च । उलूकाविन्द्रपेचकौ । वावदूको वक्ता भल्लूकः ॥ **शमेर्बुक्च** ॥ शम्बूको जलशुक्तिः ॥ **शलिमण्डिभ्यामूकण्** ॥ शालूकं कन्दविलेषः । मण्डूकः ॥ **नियो मिः** ॥ नेमिः ॥ **अर्तेरूच** ॥ ऊर्मिः ॥ **भुवः कित्** ॥ भूमिः ॥ **अश्नोते रश् च** ॥ रश्मिः किरणो रज्जुश्च ॥ **दल्मिः** ॥ दल विशरणे । दल्मिरिन्द्रायुधम् ॥ **वीज्या-ज्वरिभ्यो निः** ॥ बाहुलकाण्णत्वम् । वेणिः स्यात्केशविन्यासः प्रवेणी च स्त्रियामुभे । ज्यानिः । जूर्णिः ॥ **सृवृषिभ्यां कित्** ॥ सृणिरङ्कुशः । वृष्णिः क्षत्रियमेषयोः ॥ **अङ्गेर्न-लोपश्च** ॥ अग्निः ॥ **वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्** ॥ वह्निः । श्रेणिः । श्रोणिः । योनिः । द्रोणिः । ग्लानिः । हानिः । तूर्णिः । बाहुलकान्म्लानिः ॥ **घृणिपृश्नि-पार्ष्णिचूर्णिभूर्णि** ॥ एते पञ्च निपात्यन्ते । घृणिः किरणः । स्पृशतेः सलोपः । पृश्नि-रल्पशरीरः । पृषेर्वृद्धिश्च । पार्ष्णिः पादतलम् । चरेरुपधाया उत्वम् । चूर्णिः कपर्दकशतम् । बिभर्तेरुत्वन् । भूर्णिर्धरणी ॥ **वृदृभ्यां विन्** ॥ वर्विर्घस्मरः । दर्विः ॥ **जॄशॄस्तॄजा-गृभ्यः क्विन्** ॥ जीर्विः पशुः । शीर्विर्हिंस्रः । स्तीर्विरध्वर्युः । जागृविर्नृपः ॥ **दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य** ॥ दीदिविः स्वर्गमोक्षयोः ॥ **कृविघृष्विछविस्थविकिकीदिवि** ॥ कृविस्तन्तुवायद्रव्यम् । घृष्विर्वराहः । छास्थोर्ह्रस्वत्वं च । छविर्दीप्तिः । स्थविस्तन्तुवायः । दीव्यतेः किकीपूर्वात् । किकीदिविश्चाषः । बाहुलकाद्ध्रस्वदीर्घयोर्विनियमः । चाषेण किकी-दीविना ॥ **पातेर्डतिः** ॥ पतिः ॥ **शकेर्ऋतिन्** ॥ शकृत् ॥ **अमेरतिः** ॥ अमतिः कालः ॥ **वहिवस्यर्तिभ्यश्चित्** ॥ वहतिः पवनः । वसतिर्गृहयामिन्योः । अरतिः क्रोधः ॥ **अञ्चेः को वा** ॥ अङ्कतिः । अञ्चतिर्वातः ॥ **हन्तेरंह च** ॥ हन्तेरतिः स्यादंहादेशश्च

धातोः । हन्ति दुरितमनया अंहतिर्दानम् । प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनमंहतिः ॥ **रमेर्नित्** ॥ रमतिः कालकामयोः ॥ **सूङः क्रिः** ॥ सूरिः ॥ **अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन्** ॥ अद्रिः । शद्रिः शर्करा । भूरि प्रचुरम् । शुभ्रिर्ब्रह्मा ॥ **वङ्क्र्यादयश्च** ॥ क्रिन्नन्ता निपात्यन्ते । वङ्क्रिर्वाद्यभेदो गृहदारु पार्श्वास्थि च । वम्रिः क्षेत्रम् । अंह्रिरङ्घ्रिश्च चरणः । तद्रिः सौत्रो धातुः । तन्द्रिर्मोहः । बाहुलकाद्गुणः । मेरिः ॥ **राशदिभ्यां त्रिप्** ॥ रात्रिः । शत्रिः कुञ्जरः ॥ **अदेस्त्रिनिश्च** ॥ चात्रिप् । अत्री । अत्रिणौ । अत्रिणः । अत्रिः । अत्री । अत्रयः ॥ **पतेरत्रिन्** ॥ पतत्रिः पक्षी ॥ **मृकणिभ्यामीचिः** ॥ मरीचिः । कणीचिः पल्लवो निनादश्च ॥ **श्वयतेश्चित्** ॥ श्वयीचिर्व्याधिः ॥ **वेञो डिच्च** ॥ वीचिस्तरङ्गः । नञ्समासे अवीचिर्नरकभेदः ॥ **ऋहनिभ्यामूषन्** ॥ अरूषः सूर्यः । हनूषो राक्षसः ॥ **पुरः कुषन्** ॥ पुर अग्रगमने । पुरुषः । अन्येषामपीति दीर्घः । पूरुषः ॥ **पॄनहिकलिभ्य उषच्** ॥ परुषम् । महुषः । कलुषम् ॥ **पीयेरूषन्** ॥ पीय इति सौत्रो धातुः । पीयूषम् । बाहुलकाद्गुणे पेयूषोऽभिनवं पयः ॥ **मस्जेर्नुम् च** ॥ मस्जेरन्त्यात्पूर्वो नुम् वाच्यः । मञ्जूषा ॥ **गडेश्च** ॥ गण्डूषः । गण्डूषा ॥ **अर्तेररुः** ॥ अररुः शत्रुः । अररू । अररवः ॥ **कुटः किच्च** ॥ कुटरुर्वस्त्रगृहम् । कित्त्वप्रयोजनं चिन्त्यम् ॥ **शकादिभ्योऽटन्** ॥ शकटोऽस्त्रियाम् । ककिर्गत्यर्थः । कङ्कटः सन्नाहः । देवटः शिल्पी । करट इत्यादि ॥ **कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच्** ॥ करम्बं व्यामिश्रम् । कदिकडी सौत्रौ । कदम्बो वृक्षभेदः । कडम्बोऽग्रभागः । कटम्बो वादित्रम् ॥ **कदेर्णित्पक्षिणि** ॥ कादम्बः कलहंसः ॥ **कलिकर्द्योरमः** ॥ कलमः । कर्दमः ॥ **कुणिपुल्योः किन्दच्** ॥ कुण शब्दोपकरणयोः । कुणिन्दः शब्दः । पुलिन्दो जातिविशेषः ॥ **कुपेर्वा वश्च** ॥ कुपिन्दकुविन्दौ तन्तुवाये ॥ **नौ षञ्जेर्घथिन्** ॥ निषङ्गथिरालिङ्गकः ॥ **उदयर्तेश्चित्** ॥ उदरथिः समुद्रः ॥ **सर्तेर्णिच्च** ॥ सारथिः ॥ **खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ** ॥ खर्जूरः । कर्पूरः । वल्लूरं शुष्कमांसम् । पिञ्जूलं कुशवर्तिः ॥ **लङ्गेर्वृद्धिश्च** ॥ लाङ्गूलम् । कुसूलः ॥ **तमेर्बुग्वृद्धिश्च** ॥ ताम्बूलम् ॥ **शृणातेर्दुग्वृद्धिश्च** ॥ शार्दूलः ॥ **दुकोः कुक्च** ॥ दुकूलम् । कुकूलम् ॥ **कुवश्चट् दीर्घश्च** ॥ कूची चित्रलेखनिका ॥ **समीणः** ॥ समीचः समुद्रः । समीची हरिणी ॥ **सिवेष्टेरू च** ॥ सूचो दर्भाङ्कुरः । सूची ॥ **शमेर्बन्** ॥ शम्बो मुसलम् ॥ **उल्बादयश्च** ॥ बन्नन्ता निपात्यन्ते । उच समवाये । चस्य लत्वं गुणाभावश्च । उल्बो गर्भाशयः । शुल्बं ताम्रम् । बिल्वम् ॥ **स्थः स्तोऽम्बजबकौ** ॥ तिष्ठतेरम्बच् अबक एतौ स्तस्तादेशश्च । स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः । स्तबकः पुष्पगुच्छः ॥ **शाशपिभ्यां ददनौ** ॥ शादो जम्बालशष्पयोः । शब्दः ॥ **अब्दादयश्च** ॥ अवतीत्यब्दः ॥ **कौतेर्नुम्** ॥ कुन्दः ॥ **वलिमलितनिभ्यः कयन्** ॥ वलयम् । मलयः । तनयः ॥ **वृह्रोः षुग्दुकौ च** ॥ वृषय आश्रयः । हृदयम् ॥ **मिपीभ्यां रुः** ॥ मेरुः । पेरुः सूर्यः । बाहु-

लकात् पिबतेरपि । संवत्सरवपुः पारुः पेरुर्वासीर्दिनप्रणीः ॥ **जत्वादयश्च** ॥ जत्रु । जत्रुणी । अश्रु । अश्रुणी ॥ **रुशातिभ्यां क्रुन्** ॥ रुरुर्मृगभेदः । शातयतीति शत्रुः । प्रज्ञादौ पाठाद्ध्रस्वत्वम् ॥ **जनिदाच्युसृवृमदिपमिनमिभृञ्भ्य इत्वनत्वनन्तण्क्किन्शक्स्यढडटाटचः** ॥ जनित्वौ मातापितरौ । दात्वो दाता । च्यौत्नो गन्ता अण्डजः क्षीणपुण्यश्च । सृणिरङ्कुशश्चन्द्रः सूर्यो वायुश्च । वृशः आर्द्रकं मूलकं च । मत्स्यः । षण्ढः । डित्त्वाट्टिलोपः । नमतीति नटः शैलूषः । बिभर्ति भरटः कुलालो भृतकश्च ॥ **अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते** ॥ पेत्वममृतं भृशम् ॥ **कुसेरुम्भोमेदेताः** ॥ कुसुम्भम् । कुसुमम् । कुसीदम् । कुसीतो जनपदः ॥ **सानसिवर्णसिपर्णसितण्डुलाङ्कुशचषालेल्वलपल्वलधिष्ण्यशल्याः** ॥ सनोतेरसिप्रत्यय उपधावृद्धिः । सानसिर्हिरण्यम् । वृञो नुक् च । वर्णसिर्जलम् । पृ । पर्णसिर्जलगृहम् । तड आघाते । तण्डुलाः । अकि लक्षणे । उशच् । अङ्कुशः । चषेरालच् । चषालो यूपकटकः । इल्वलो दैत्यभेदः । पल्वलम् । जिघृषा । ऋकारस्य इकारः । धिष्ण्यम् । शलेर्यः । शल्यं । वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना ॥ **मूशक्यबिभ्यः क्लः** ॥ मूलम् । शक्लः प्रियंवदे । अब्लो रसः । बाहुलकादमेः । अम्लः ॥ **माछाससिभ्यो यः** ॥ माया । छाया । सस्यम् । बाहुलकात्सुनोतेः । सव्यं दक्षिणवामयोः ॥ **जनेर्यक्** ॥ ये विभाषा । जन्यं युद्धम् । जाया भार्या ॥ **अघ्न्यादयश्च** ॥ यगन्ता निपात्यन्ते । हन्तेर्युक् अडागमः उपधालोपश्च ॥ अघ्न्या माहेयी । अघ्न्यः प्रजापतिः । कनी दीप्तौ । कन्या । बवयोरैक्यम् । वन्ध्या ॥ **स्नामदिपद्यर्तिपॄशकिभ्यो वनिप्** ॥ स्नावा रसिकः । मद्वा शिवः । पद्वा पन्थाः । अर्वा तुरङ्गगर्ह्ययोः । पर्वा ग्रन्थिः प्रस्तावश्च । शक्वा हस्ती । ङीप्रौ । शक्वरी अङ्गुलिः ॥ **शीङ्कुशिरुहिजिक्षिसृधृभ्यः क्वनिप्** ॥ शीवा अजगरः । कुश्वा सृगालः । रुह्वा वृक्षः । जित्वा जेता । क्षित्वा वायुः । सृत्वा प्रजापतिः । धृत्वा विष्णुः ॥ **ध्याप्योः संप्रसारणं च** ॥ धीवा कर्मकरः । पीवा स्थूलः ॥ **अदेर्ध च** ॥ अध्वा ॥ **प्र ईरशदोस्तुट् च** ॥ प्रेत्वा प्रशत्त्वा च सागरः । प्रेत्वरी प्रशत्वरी च नदी ॥ **सर्वधातुभ्य इन्** ॥ पचिरग्निः । तुडिः । तुण्डिः । वलिः । वटिः । यजिः । देवयजिः । काशत इति काशिः । यतिः । मल्लिः । मल्ली । केलिः । मसी परिमाणे । मसिः । बाहुलकाद्गुणः । कोटिः । होलिः । बोधिः । नन्दिः । कलिः ॥ **हृपिषिरुहिवृतिविदिछिदिकीर्तिभ्यश्च** ॥ हरिर्विष्णावहाविन्द्रे भेके सिंहे हये रवौ । चन्द्रे कीले प्लवङ्गे च यमे वाते च कीर्तितः । पेषिर्वज्रम् । रोहिर्व्रती । वर्तिः । वेदिः । छेदिश्छेत्ता । कीर्तिः ॥ **इगुपधात्कित्** ॥ कृषिः । ऋषिः । शुचिः । लिपिः । बाहुलकाद्वत्वे लिबिः । तूल निष्कर्षे । तूलिः । तूली । कूर्चिका ॥ **भ्रमेः संप्रसारणं च** ॥ भृमिर्वातः । बाहुलकाद्भ्रमिः ॥ **क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च** ॥ क्रिमिः । संप्रसारणानुवृत्तेः कृमिरपि । तिमिर्मत्स्यभेदः । शितिर्मेचकशुक्लयोः । स्तिम्भिः समुद्रः ॥ **मनेरुच्च** ॥ मुनिः ॥ **वर्णेर्व-**

लिश्चाहिरण्ये ॥ वर्णिः सौत्रः । अस्य बलिरादेशः । करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम् । हिरण्ये तु वर्णिः सुवर्णम् ॥ **वसिवपियजिराजिव्रजिसदिहनिवाशिवादिवारिभ्य इञ्** ॥ वासिश्छेदनवस्तुनि । वापिः । वापी । याजिर्यष्टा । राजिः । राजी । व्राजिर्वातालिः सादिः । सारथिः । निघातिर्लोहघातिनी । वाशिरग्निः । वादिर्विद्वान् । वारिर्गजबन्धनी । जले तु क्लीबम् । बाहुलकाद्धारिः पथिकसंहतौ ॥ **नहो भश्च** ॥ नाभिः स्यात्क्षत्रिये पुंसि । प्राण्यङ्गे तु स्त्रियां पुंस्यपीति केचित् ॥ **कृषेर्वृद्धिश्छन्दसि** ॥ कार्षिः ॥ **शः शकुनौ** ॥ शारिः शारिका ॥ **कृञ उदीचां कारुषु** ॥ कारुः शिल्पी ॥ **जनिघसिभ्यामिण्** ॥ जनिर्जननम् । घासिर्भक्ष्यमग्निश्च ॥ **अज्यतिभ्यां च** ॥ आजिः सग्रामः । आतिः पक्षी ॥ **पादे च** ॥ पदाजिः । पदातिः ॥ **अशिपणाय्योरुडायलुकौ च** ॥ अशे रुट् । राशिः पुञ्जः । पणायतेरायलुक् । पाणिः करः ॥ **वातेर्डिच** ॥ विः पक्षी । स्त्रियां वीत्यपि ॥ **प्रे हरतेः कूपे** ॥ प्रहिः कूपः ॥ **नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः** ॥ व्येञ इण् स्याद् यलोपश्च । नेर्दीर्घः । नीविः । नीवी वस्त्रग्रन्थौ मूलधने च ॥ **समाने ख्यः स चोदात्तः** ॥ समानशब्दे उपपदे ख्या इत्यस्मादिण् स्यात्स च डित् यलोपश्च । समानस्य तूदात्तः स इत्यादेशश्च । समानं ख्यायते जनैरिति सखा ॥ **आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च** ॥ इण् स्यात्स च डित् आङो ह्रस्वश्च । स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः । सर्पे वृत्रासुरेऽप्यहिः ॥ **अच इः** ॥ रविः । पविः । तरिः । कविः ॥ अरिः । अलिः ॥ **खनिकष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचलिभ्यश्च** ॥ खनिः । कषिर्हिंस्रः । अजिः । असिः । वसिर्वस्त्रम् । वनिरग्निः । सनिर्भक्तिर्दानं च ॥ ध्वनिः । ग्रन्थिः । चलिः पशुः ॥ **वृतेश्छन्दसि** ॥ वर्तिः ॥ **भुजेः किच्च** ॥ भुजिः ॥ **कॄगॄशॄपॄकुटिभिदिछिदिभ्यश्च** ॥ इः कित्स्यात् । किरिर्वराहः । गिरिर्गोत्राक्षिरोगयोः । गिरिणा काणः गिरिकाणः । शिरिः शलभो हन्ता च । पुरिर्नगरं राजा नदी च । कुटिः शाला शरीरं च । भिदिर्वज्रम् । छिदिः परशुः ॥ **कुडिकम्प्योर्नलोपश्च** ॥ कुडि दाहे । कुडिर्देहः । कपिः ॥ **सर्वधातुभ्यो मनिन्** ॥ क्रियत इति कर्म । चर्म । भस्म । जन्म । शर्म । स्थाम बलम् । इसन्निति ह्रस्वः । छद्म । सुत्रामा ॥ **बृंहेर्नोऽच्च** ॥ नकारस्याकारः । ब्रह्म तत्त्वं तपो वेदो ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः ॥ **अशिशकिभ्यां छन्दसि** ॥ अश्मा । शक्मा ॥ **हृभृधृसृस्तृशॄभ्य इमनिच्** ॥ हरिमा कालः । भरिमा कुटुम्बम् । धरिमा रूपम् । सरिमा वायुः । स्तरिमा तल्पम् । शरिमा प्रसवः ॥ **जनिमृङ्भ्यामिमनिन्** ॥ जनिमा जन्म । मरिमा मृत्युः ॥ **वेञः सर्वत्र** ॥ छन्दसि भाषायां चेत्यर्थः । वेमा तन्तुवायदण्डः अर्धर्चादिः । सामनी वेमनी इति वृत्तिः ॥ **नामन् सीमन् व्योमन् रोमन् लोमन् पाप्मन् ध्यामन्**[1] ॥ सप्त अमी निपात्यन्ते । म्नायतेऽनेनेति नाम ।

---

१ ध्यामन् इति क्वचित्पाठः ॥

सिनोतेर्दीर्घः । सीमा । सीमानौ । सीमानः । पक्षे डाप् । सीमे । सीमाः । व्येञोऽन्त्यस्योत्वं गुणः । व्योम । रौतेः । रोम । लोम । पाप्मा । पापम् । धाम परिमाणं तेजश्च ॥ **मिथुने मनिः ॥** उपसर्गक्रियासंबन्धो मिथुनम् । स्वरार्थमिदम् । सुशर्मा ॥ **सातिभ्यां मनिन्मनिणौ ॥** स्वति । साम । सामनी ॥ आत्मा ॥ **हनिमशिभ्यां सिकन् ॥** हंसिका हंसयोषिति । मक्षिका ॥ **कोररन् ॥** कवरः ॥ **गिर उडच् ॥** गरुडः ॥ **इन्देः कमिन्नलोपश्च ॥** इदम् ॥ **कायतेर्डिमिः ॥** किम् ॥ **सर्वधातुभ्यष्ट्रन् ॥** वस्त्रम् । अस्त्रम् । शस्त्रम् । इस्मन्निति ह्रस्वत्वम् । छादनाच्छत्रम् ॥ **असुजिगमिनमिहनिविश्यशां वृद्धिश्च ॥** आष्ट्रः । गात्रं शकटम् । नात्रं स्तोत्रम् । हात्रं मरणम् । वैष्ट्रं विष्टपम् । आष्ट्रमाकाशम् ॥ **दिवेर्द्युच ॥** द्यौत्रं ज्योतिः ॥ **उषिखनिभ्यां कित् ॥** उष्ट्रः । खात्रं खनित्रं जलाधारश्च ॥ **सिविमुच्योष्टेरू च ॥** सूत्रम् । मूत्रम् ॥ **अमिचिमिदिशसिभ्यः क्त्रः ॥** अन्त्रम् । चित्रम् । मित्रम् । शस्त्रम् ॥ **पुवो ह्रस्वश्च ॥** पुत्रः ॥ **स्त्यायतेर्ड्रट् ॥** स्त्री ॥ **गुधूवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः ॥** गोत्रं स्यान्नामवंशयोः । गोत्रा पृथिवी । धत्रं गृहम् । वेत्रम् । पक्त्रम् । वक्त्रम् । यन्त्रम् । सत्त्रम् । क्षत्त्रम् ॥ **हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् ॥** होत्रम् । यात्रा । मात्रा । श्रोत्रम् । भस्त्रा ॥ **गमेरा च ॥** गात्रम् ॥ **दादिभ्यश्छन्दसि ॥** दात्रम् । पात्रम् ॥ **भूवादिगृभ्यो णित्रन् ॥** भावित्रम् । वादित्रम् । गारित्रमोदनम् ॥ **चरेर्वृत्ते ॥** चारित्रम् ॥ **अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ ॥** अशित्रम् । वहित्रम् । धरित्री मही । त्रैङ् एवमादिभ्य उत्रः । तोत्रं प्रहरणम् । वृञ् । वरुत्रं प्रावरणम् ॥ **अमेर्द्विषिति चित् ॥** अमित्रः शत्रुः ॥ **आः समिण्निकषिभ्याम् ॥** सपूर्वादिणो निपूर्वात्कषेश्च आ स्यात् । स्वरादित्वादव्ययत्वम् । समया । निकषा ॥ **चिक्तेः कणः कश्च ॥** बाहुलकादगुणः । चिक्कणं मसृणं स्निग्धम् ॥ **सूचेः स्मन् ॥** सूक्ष्मम् ॥ **पातेर्डुम्सुन् ॥** पुमान् ॥ **रुचिभुजिभ्यां किष्यन् ॥** रुचिष्य मिष्टम् । भुजिष्यो दासः ॥ **वसेस्तिः ॥** वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः । वस्तयः स्युर्दशासूत्रे । बाहुलकात् शासः शास्तिः राजदण्डः । विन्ध्याख्यमगमस्यतीत्यगस्तिः । शकन्ध्वादिः ॥ **सावसेः ॥** स्वस्ति । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् **वौ तसेः ॥** वितस्तिः ॥ **पदिप्रथिभ्यां नित् ॥** पत्तिः । प्रथितिः । तितुत्रेष्वग्रहादीनामितीट् ॥ **दृणातेर्ह्रस्वश्च ॥** दृतिः ॥ **कृतॄकृपिभ्यः कीटन् ॥** किरीटं शिरोवेष्टनम् । तिरीटं सुवर्णम् । कृपीटं कुक्षिवारिणोः ॥ **रुचिवचिकुचिकुटिभ्यः कितच् ॥** रुचितमिष्टम् । उचितम् । कुचितं परिमितम् । कुटितं कुटिलम् ॥ **कुडिकुषिभ्यां कमलन् ॥** कुड्मलम् । कुष्मलम् ॥ **कुषेर्लश्च ॥** कुल्मलं पापम् ॥ **सर्वधातुभ्योऽसुन् ॥** चेतः । सरः । पयः । सदः ॥ **रपेरत एच्च ॥** रेपोऽवद्यम् ॥ **अशेर्देवने युट् च ॥** देवने स्तुतौ । यशः ॥ **उब्जेर्बले बलोपश्च ॥** ओजः ॥ **श्वेः संप्रसारणं च ॥** शवः । शवसी । बलपर्यायोऽयम् ॥ **श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः**

किच्च ॥ श्रयतेः शिर आदेशोऽसुन् किच्च । शिरः । शिरसी ॥ **अर्तेरुच ॥** उरः ॥ **व्याधौ शुट् च ॥** अर्शो गुदव्याधिः ॥ **उदके नुट् च ॥** अर्तेरसुन् स्यात्तस्य च नुट् । अर्णः । अर्णसी ॥ **इण आगसि ॥** एनः ॥ **रिचेर्धने घिच्च ॥** चात्प्रत्ययस्य नुट् । घित्त्वात्कुत्वम् । रेक्णः सुवर्णम् ॥ **चायतेरन्ने ह्रस्वश्च ॥** चनो भक्तम् ॥ **वृङ्शीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः पुट् च ॥** वर्पो रूपम् । शेपो गुह्यम् ॥ **स्रुरीभ्यां तुट् च ॥** स्रोतः । रेतः ॥ **पातेर्बले जुट् च ॥** पाजः । पाजसी ॥ **उदके थुट् च ॥** पाथः ॥ **अन्ने च ॥** पाथो भक्तम् ॥ **अदेर्नुम्धौ च ॥** अदेर्भक्ते वाच्येऽसुन् नुमागमो धादेशश्च । अन्धोऽन्नम् ॥ **स्कन्देश्च स्वाङ्गे ॥** स्कन्दः । स्कन्दसी ॥ **आपः कर्माख्यायाम् ॥** कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा । अप्नः । अपः । बाहुलात् । आपः । आपसी ॥ **रूपे जुट् च ॥** अब्जो रूपम् ॥ **उदके नुम्भौ च ॥** अम्भः ॥ **नहेर्दिवि भश्च ॥** नभः ॥ **इण आग अपराधे च ॥** आगः पापापराधयोः ॥ **अमेर्हुक्च ॥** अंहः ॥ **रमेश्च ॥** रंहः ॥ **देशे ह च ॥** रमन्तेऽस्मिन् रहः ॥ **अश्यञ्जियुजिभृजिभ्यः कुश्च ॥** एभ्योऽसुन् कवर्गश्चान्तादेशः । अङ्कश्चिह्नशरीरयोः । अङ्गः पक्षी । योगः समाधिः । भर्गस्तेजः ॥ **भूरञ्जिभ्यां कित् ॥** भुवः । रजः ॥ **वसेर्णित् ॥** वासो वस्त्रम् ॥ **चन्देरादेश्च छः ॥** छन्दः ॥ **पचिवचिभ्यां सुट् च ॥** पक्षसी तु स्मृतौ पक्षौ । वक्षो हृदयम् ॥ **वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि ॥** वक्षाः अनड्वान् । हासाश्चन्द्रः । धासाः पर्वत इति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु णिदित्यनुवर्तते न तु सुट् । तेन वहेरुपधावृद्धिः । इतरयोरातो युगिति युक् । शोणा धृष्णू नृवाहसा । श्रोता हवं गृणतः स्तोमवाहाः । विश्वो विहायाः । वाजम्भरो विहायाः । देवो नयः पृथिवीं विश्वधायाः । अधारयत् पृथिवीं विश्वधायसम् । धर्णसिं भूरिधायसमित्यादिः ॥ **इण आसिः ॥** अयाः वह्निः । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् ॥ **मिथुनेऽसिः ॥** **पूर्ववच्च सर्वम् ॥** उपसर्गविशिष्टो धातुर्मिथुनं तत्रासुनोऽपवादोऽसिः स्वरार्थः यस्य धातोर्यत्कार्यं असुन्प्रत्यये उक्तं तदत्रापि भवतीत्यर्थः । सुयशाः ॥ **नञि हन एह च ॥** अनेहा । अनेहसौ ॥ **विधाञो वेध च ॥** विदधातीति वेधाः ॥ **नुवो धुट् च ॥** नोधाः ॥ **गतिकारकोपपदयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ॥** असिः स्यात् । सुतपाः । जातवेदाः । गतिकारकोपपदात् कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे सति शेषस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादार्थमिदम् । **चन्द्रे मो डित् ॥** चन्द्रोपपदान्माङोऽसिः स्यात्स च डित् । चन्द्रमाः ॥ **वयसि धाञः ॥** वयोधास्तरुणः ॥ **पयसि च ॥** पयोधाः समुद्रो मेघश्च ॥ **पुरसि च ॥** पुरोधाः ॥ **पुरूरवाः ॥** पुरुशब्दस्य दीर्घो रौतेरसिश्च निपात्यते ॥ **चक्षेर्बहुलं शिच्च ॥** नृचक्षाः ॥ **उषः कित् ॥** उषः ॥ **दमेरुनसिः ॥** सप्तार्चिर्दमुनाः ॥ **अङ्गतेरसिरिरुडागमश्च ॥** अङ्गिराः ॥ **सर्तेरप्पूर्वादसिः ॥** अप्सराः । प्रायेणायं भूम्नि । अप्सरसः ॥ **विदिभुजिभ्यां**

विश्वे ॥ विश्ववेदाः । विश्वभोजाः ॥ **वशेः कनसिः** ॥ संप्रसारणम् । उशनाः ॥

॥ इत्युणादिषु चतुर्थः पादः ॥

अदि भुवो डुतच् ॥ अद्भुतम् ॥ **गुधेरूमः** ॥ गोधूमः ॥ **मसेरूरन्** ॥ मसूरः । प्रथमे पादे असेरुरन्मसेश्चेत्यत्र व्याख्यातः ॥ **स्थः किच** ॥ स्थूरो मनुष्यः ॥ **पातेरतिः** ॥ पातिः स्वामी । संपातिः पक्षिराजः ॥ **वातेर्नित्** ॥ वातिरादित्यसोमयोः ॥ **अर्तेश्च** ॥ अरतिरुद्वेगः ॥ **तृहेः क्नो हलोपश्च** ॥ तृणम् ॥ **वृञ्लुटितनिताडिभ्य उलच् तण्डश्च** ॥ व्रियन्ते लुट्यन्ते तन्यन्ते ताड्यन्त इति वा तण्डुलाः ॥ **दंसेष्टटनौ न आ च** ॥ दासः सेवकशूद्रयोः ॥ **दंशेश्च** ॥ दाशो धीवरः ॥ **उदि चेर्डैसिः** ॥ स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । उच्चैः ॥ **नौ दीर्घश्च** ॥ नीचैः ॥ **सौ रमेः क्तो दमे पूर्वपदस्य च दीर्घः** ॥ रमेः सुपूर्वाद्दमे वाच्ये क्तः स्यात् । कित्त्वादनुनासिकलोपः । सूरत उपशान्तो दयालुश्च ॥ **पूञो यण्णुक् ह्रस्वश्च** ॥ यत्प्रत्ययः । पुण्यम् ॥ **स्रंसेः शिः कुट् किच** ॥ स्रंसतेः शिरादेशः यत्प्रत्ययः कित्तस्य कुडागमश्च । शिक्यम् ॥ **अर्तेः क्युरुच** ॥ उरणो मेषः ॥ **हिंसेरीरन्नीरचौ** ॥ हिंसीरो व्याघ्रदुष्टयोः ॥ **उदि दृणातेरजलौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च** ॥ उदरम् ॥ **डित् खनेर्मुट् स चोदात्तः** ॥ अच् अल् च डित्स्याद्धातोर्मुट् स चोदात्तः । मुखम् ॥ **अमेः सन्** ॥ अंसः ॥ **मुहेः खो मूर्च** ॥ मूर्खः ॥ **नहेर्हलोपश्च** ॥ नखः महेश्च मखः ॥ **शीङो ह्रस्वश्च** ॥ शिखा ॥ **माङ ऊखो मय् च** ॥ मयूखः ॥ **कलिगलिभ्यां फगस्योच** ॥ कुलफः शरीरावयवो रोगश्च । गुल्फः पादग्रन्थिः ॥ **स्पृशेः श्वण्शुनौ पृ च** ॥ श्वण्शुनौ प्रत्ययौ पृ इत्यादेशः । पार्श्वोऽस्त्री कक्षयोरधः । पर्शुरायुधम् ॥ **श्मनि श्रयतेर्डुन्** ॥ श्मन्शब्दो मुखवाची । मुखमाश्रयत इति श्मश्रु ॥ **अश्रवादयश्च** ॥ अश्रु नयनजलम् ॥ **जनेष्टन् लोपश्च** ॥ जटा ॥ **अच् तस्य जङ्घ च** ॥ तस्य जनेः जङ्घादेशः स्यादच्च । जङ्घा ॥ **हन्तेः शरीरावयवे द्वे च** ॥ जघनम् । पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुरः ॥ **क्लिशेरन् लो लोपश्च** ॥ लकारस्य लोपः । केशः ॥ **फलेरितजादेश्च पः** ॥ पलितम् ॥ **कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन्** ॥ करकः । करका । कटकः । नरकम् । नरकः । नरको नारकोऽपि चेति द्विरूपकोशः । सरकं गगनम् । कोरकः कोरकं च ॥ **चीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च** ॥ कीचको वंशभेदः ॥ **पचिमच्योरिच्चोपधायाः** ॥ पेचकः । मेचकः ॥ **जनेररष्ठ च** ॥ जठरम् ॥ **वचिमनिभ्यां चिच** ॥ वठरो मूर्खः । मठरो मुनिशौण्डयोः । बिदादित्वान्माठरः । गर्गादित्वान्माठर्यः ॥ **ऊर्जि दृणातेरलचौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च** ॥ ऊर्दरः शूररक्षसोः ॥ **कुदरादयश्च** ॥ कुदरः कुसूलः । मृदरं विलसत् । सृदरः सर्पः ॥ **हन्तेर्युन्नाद्यन्तयोर्घत्वतत्वे** ॥ घातनो मारकः ॥ **क्रमिगमिक्षमिभ्यस्तुन् वृद्धिश्च** ॥ क्रान्तुः पक्षी । गान्तुः पथिकः । क्षान्तुर्मशकः ॥ **हर्यतेः कन्यन् हिरच्** ॥

कन्यन् प्रत्ययः । हिरण्यम् ॥ **कृञः पासः** ॥ कर्पासः । बिल्वादित्वात्कार्पासं वस्त्रम् ॥ **जनेस्तु रश्च** ॥ जर्तुर्हस्ती योनिश्च ॥ **ऊर्णोतेर्डः** ॥ ऊर्णा ॥ **दधातेर्यत् नुट् च** ॥ धान्यम् ॥ **जीर्यतेः क्रिन् रश्च वः** ॥ जिव्रिः स्यात्कलपक्षिणोः । बाहुलकाद्धलि चेति दीर्घो न ॥ **मव्यतेर्यलोपो मश्चापतुट् चालः** ॥ मव्यतेरालप्रत्ययः स्यात्तस्यापतुडागमो धातोर्यलोपो मकारश्चान्त्यस्य । ममापतालो विषये ॥ **ऋजेः कीकन्** ॥ ऋजीक इन्द्रो धूमश्च ॥ **तनोतेर्डउः सन्वच्च** ॥ तितउः पुंसि क्लीबे च ॥ **अर्भकपृथुकपाका वयसि** ॥ ऋधु वृद्धौ । अतो वुन् । भकारश्चान्तादेशः । प्रथेः कुकन्संप्रसारणं च । पिबतेः कन् ॥ **अवद्यावमाधमार्वरेफाः** ॥ कुत्सिते वदेर्नञ्ि यत् । अवद्यम् । अवतेरमः । वस्य पक्षे धः । अवमः । अधमः । अर्तेर्वन् । अर्वा । रिफतेस्तौदादिकात् अः । रेफः ॥ **लीरीङो र्ह्रस्वः पुट् च तरौ श्लेषणकुत्सनयोः** ॥ तरौ प्रत्ययौ क्रमात् स्तो धातोर्ह्रस्वः प्रत्ययस्य पुट् । लिप्तं श्लिष्टम् । रिप्रं कुत्सितम् ॥ **क्लिशेरीच्चोपधायाः कन् लोपश्च लो नाम् च** ॥ क्लिशेः कन् स्यात् उपधाया ईत्वं लस्य लोपो नामागमश्च । कीनाशो यमः । किन्त्वफलं चिन्त्यम् ॥ **अश्नोतेराशुकर्मणि वरट् च** ॥ चकारादुपधाया ईत्वम् । ईश्वरः ॥ **चतेरुरन्** ॥ चत्वारः ॥ **प्राततेररन्** ॥ प्रातः ॥ **अमेस्तुट् च** ॥ अन्तर्मध्यम् ॥ **दहेर्गो लोपोदश्च नः** ॥ गप्रत्ययो धातोरन्त्यस्य लोपो दकारस्य नकारः । नगः ॥ **सिचेः संज्ञायां हनुमौ कश्च** ॥ सिञ्चतेः कप्रत्ययो हकारादेशो नुम् च स्यात् । सिंहः ॥ **व्याङि घ्रातेश्च जातौ** ॥ कप्रत्ययः स्यात् । व्याघ्रः ॥ **हन्तेरच् घुर च** ॥ घोरम् ॥ **क्षमेरुपधालोपश्च** ॥ चादच् । क्ष्मा ॥ **तरतेर्ड्रिः** ॥ त्रयः । त्रीन् ॥ **ग्रहेरनिः** ॥ ग्रहणिः । ङीष् । ग्रहणी व्याधिभेदः ॥ **प्रथेरमच्** ॥ प्रथमः ॥ **चरेश्च** ॥ चरमः ॥ **मङ्गेरलच्** ॥ मङ्गलम् ॥

॥ इत्युणादिषु पञ्चमः पादः ॥

॥ अथ उत्तरकृदन्तम् ॥

उणादयो बहुलम् ।३।३।१ ॥ एते वर्तमाने संज्ञायां च बहुलं स्युः । केचिदविहिता अप्यूह्याः । संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ॥ कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥ **भूतेऽपि दृश्यन्ते** ।३।३।२ ॥ **भविष्यति गम्यादयः** ।३।३।३ ॥ **दाशगोघ्नौ संप्रदाने** ।३।४।७३ ॥ एतौ संप्रदाने कारके निपात्येते । दाशन्ति अस्मै दाशः । गां हन्ति अस्मै गोघ्नोऽतिथिः ॥ **भीमादयोऽपादाने** ३।४।७४ ॥ भीमः । भीष्मः । प्रस्कन्दनः । प्रस्कः । मूर्खः । खलतिः ॥ **ताभ्यामन्यत्रोणादयः** ।३।४।७५ ॥ संप्रदानपरामर्शार्थं ताभ्यामिति । ततोऽसौ भवति तन्तुः । वृत्तं तदिति वर्त्म । चरितं तदिति चर्म ॥ **तुमु-**

ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ।३।३।१० ॥ क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यत्यर्थे धातोरेतौ स्तः । मान्तत्वादव्ययत्वम् । कृष्णं द्रष्टुं याति । कृष्णं दर्शको याति । अत्र वासरूपन्यायेन तृजादयो न । पुनर्ण्वुलुक्तेः ॥ **समानकर्तृकेषु तुमुन् ।३।३।१५८ ॥** अक्रियार्थोपपदार्थमेतत् । इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषूपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात् । इच्छति भोक्तुम् । वष्टि वाञ्छति वा ॥ **शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन् ।३।४।६५ ॥** एषूपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात् । शक्नोति भोक्तुम् । एवं धृष्णोतीत्यादौ । अर्थग्रहणमस्तिनैव संबध्यते । अनन्तरत्वात् । अस्ति भवति विद्यते वा भोक्तुम् ॥ **पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ।३।४।६६ ॥** पर्याप्तिः पूर्णता तद्वाचिषु सामर्थ्यवचनेषूपपदेषु तुमुन् स्यात् । पर्याप्तो भोक्तुं प्रवीणः कुशलः पटुरित्यादि । पर्याप्तिवचनेषु किम् । अलं भुक्त्वा । अलमर्थेषु किम् । पर्याप्तं भुङ्क्ते । प्रभूततेह गम्यते न तु भोक्तुः सामर्थ्यम् ॥ **कालसमयवेलासु तुमुन् । ३।३।१६७ ॥** पर्यायोपादानमर्थोपलक्षणार्थम् । कालार्थेषूपपदेषु तुमुन् स्यात् । कालः समयो वेला अनेहा वा भोक्तुम् । प्रैषादिग्रहणमिहानुवर्तते । तेनेह न । भूतानि कालः पचतीति वार्ता ॥ **भाववचनाश्च ।३।३।११ ॥** भाव इत्यधिकृत्य वक्ष्यमाणा घञादयः क्रियार्थायां क्रियायां भविष्यति स्युः । यागाय याति ॥ **अण् कर्मणि च ।३।३।१२ ॥** कर्मण्युपपदे क्रियार्थायां क्रियायां चाण् स्यात् । ण्वुलोऽपवादः । काण्डलावो व्रजति । परत्वादयं कादीन् बाधते । कम्बलदायो व्रजति ॥ **पदरुजविशस्पृशो घञ् ।३।३।१६ ॥** भविष्यतीति निवृत्तम् । पद्यतेऽसौ पादः । रुजतीति रोगः । विशतीति वेशः । स्पृशतीति स्पर्शः ॥ **सृ स्थिरे ।३।३।१७ ॥** सृ इति लुप्तविभक्तिकम् । सर्तेः स्थिरे कर्तरि घञ् स्यात् । सरति कालान्तरमिति सारः ॥ व्याधिमत्स्यबलेषु चेति वाच्यम् * ॥ अतीसारो व्याधिः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र सरतिः । रुधिरादिकमतिशयेन सारयतीत्यर्थः । विसारो मत्स्यः । सारो बले स्थिरांशे च ॥ **भावे ।३।३।१८ ॥** सिद्धावस्थापन्नो धात्वर्थो भावस्तत्र वाच्ये धातोर्घञ् स्यात् । पाकः । पाकौ ॥ **स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि ।६।१।४७ ॥** अनयोरेच आत्वं स्याद्घञि । स्फारः । स्फालः । उपसर्गस्य घञीति दीर्घः । परीहारः ॥ **इकः काशे ।६।३।१२३ ॥** काशे उत्तरपदे इगन्तस्यैव प्रादेर्दीर्घः । नीकाशः । अनूकाशः । इकः किम् । प्रकाशः । नोदात्तोपदेशेति न वृद्धिः । शमः । आचमादेस्तु । आचामः । कामः । वामः । विश्राम इति त्वपाणिनीयम् ॥ **स्यदो जवे ।६।४।२८ ॥** स्यन्देर्घञि नलोपो वृद्ध्यभावश्च निपात्यते । स्यदो वेगः । अन्यत्र स्यन्दः ॥ **अवोदैधौद्मप्रश्रथहिमश्रथाः ।६।४।२९ ॥** अवोदः अवक्लेदनम् । एध इन्धनम् । ओद्म उन्दनम् । श्रन्थेर्नलोपो वृद्ध्यभावश्च ॥ **अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ।३।३।१९ ॥** कर्तृभिन्ने कारके घञ् स्यात् ॥ **घञि च भावकरणयोः ।६।४।२७ ॥** रञ्जेर्नलोपः स्यात् । रागः । अनयोः किम् । रज्यत्यस्मिन् रङ्गः । प्रास्यते इति प्रासः । संज्ञायामिति प्रायिकम् । को भवता लाभो लब्धः । इत उत्तरं

भावे अकर्तरिकारक इति द्वयमपि कृत्यल्युटो बहुलमिति यावत् द्वयमप्यनुवर्तते ॥ **परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः ।३।३।२० ॥** घञ् । अजपोर्बाधनार्थमिदम् । एकस्तण्डुलनिचायः । द्वौ शूर्पनिष्पावौ । द्वौ कारौ । दारजारौ कर्तरि णिलुक्च * ॥ दारयन्तीति दाराः । जारयन्तीति जाराः ॥ **इङश्च ।३।३।२१ ॥** घञ् । अचोऽपवादः । उपेत्य अस्मादधीयते उपाध्यायः ॥ अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङीप् * ॥ उपाध्याया । उपाध्यायी । शॄ वायुवर्णनिवृतेषु * ॥ शॄ इत्यविभक्तिको निर्देशः । शारो वायुः । करणे घञ् । शारो वर्णः । चित्रीकरणमिह धात्वर्थः । निव्रियते आव्रियतेऽनेनेति निवृतमावरणम् । बाहुलकात्करणे क्तः । गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः । अकृतप्रावरण इत्यर्थः ॥ **उपसर्गे रुवः ।३।३।२२ ॥** घञ् । संरावः । उपसर्गे किम् । रवः ॥ **अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायाम् ।८।३।८६ ॥** अस्मात् स्तनेः सस्य मूर्धन्यः । अभिनिष्टानो वर्णः । शब्दसंज्ञायां किम् । अभिनिःस्तनति मृदङ्गः ॥ **समि युद्रुदुवः ।३।३।२३ ॥** संयूयते मिश्रीक्रियते गुडादिभिरिति संयावः । पिष्टविकारोऽपूपविशेषः । संद्रावः । संदावः ॥ **श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे ।३।३।२४ ॥** श्रायः । नायः । भावः । अनुपसर्गे किम् । प्रश्रयः । प्रणयः । प्रभवः । कथं प्रभावो राज्ञ इति । प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमासः । कथं राज्ञो नय इति । बाहुलकात् ॥ **वौ क्षुश्रुवः ।३।३।२५ ॥** विक्षावः । विश्रावः । वौ किम् । क्षवः । श्रवः ॥ **अवोदोर्नियः ।३।३।२६ ॥** अवनायः अधोनयनम् । उन्नायः ऊर्ध्वनयनम् । कथमुन्नयः उत्प्रेक्षेति । बाहुलकात् ॥ **प्रे द्रुस्तुस्रुवः ।३।३।२७ ॥** प्रद्रावः । प्रस्तावः । प्रस्रावः । प्रे इति किम् । द्रवः । स्तवः । स्रवः । **निरभ्योः पूल्वोः ।३।३।२८ ॥** निष्पूयते शूर्पादिभिरिति निष्पावो धान्यविशेषः । अभिलावः । निरभ्योः किम् । पवः । लवः ॥ **उन्न्योर्ग्रः ।३।३।२९ ॥** उद्गारः । निगारः । उन्न्योः किम् । गरः ॥ **कॄ धान्ये ।३।३।३० ॥** कॄ इत्यस्माद्धान्यविषयकादुन्न्योर्घञ् स्यात् । उत्कारः । निकारः धान्यस्य विक्षेप इत्यर्थः । धान्ये किम् । भिक्षोत्करः । पुष्पनिकरः ॥ **यज्ञे समिस्तुवः ।३।३।३१ ॥** समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन् देशे छन्दोगाः स देशः संस्तावः । यज्ञे किम् । संस्तवः परिचयः ॥ **प्रे स्त्रोऽयज्ञे ।३।३।३२ ॥** अयज्ञे इति छेदः । यज्ञे इति प्रकृतत्वात् । प्रस्तारः । अयज्ञे किम् । बर्हिषः प्रस्तरो मुष्टिविशेषः ॥ **प्रथने वावशब्दे ।३।३।३३ ॥** विपूर्वात् स्तृणातेर्घञ् स्यादशब्दविषये प्रथने । पटस्य विस्तारः । प्रथने किम् । तृणविस्तरः । अशब्दे किम् । ग्रन्थविस्तरः ॥ **छन्दोनाम्नि च ।३।३।३४ ॥** स्त्र इत्यनुवर्तते । विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः । विस्तीर्यन्तेऽस्मिन्नक्षराणीत्यधिकरणे घञ् । ततः कर्मधारयः ॥ **छन्दोनाम्नि च ।८।३।९४ ॥** विपूर्वात् स्तृणातेर्घञन्तस्य सस्य षत्वं साच्छन्दोनाम्नि इति षत्वम् ॥ **उदि ग्रहः ।३।३।३५ ॥** उद्ग्राहः ॥ **समि मुष्टौ ।३।३।३६ ॥** मल्लस्य संग्राहः । मुष्टौ किम् । द्रव्यस्य संग्रहः ॥ **परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः ।३।३।३७ ॥** परिपूर्वान्नयतेर्निपूर्वादि-

णश्च घञ् स्यात् क्रमेण द्यूतेऽभ्रेषे च विषये । परिणायेन शारान् हन्ति । समन्तान्नयनेनेत्यर्थः । एषोऽत्र न्यायः । उचितमित्यर्थः । द्यूताभ्रेषयोः किम् । परिणयो विवाहः । न्ययो नाशः ॥ **परावनुपात्यय इणः ।३।३।३८ ॥** क्रमप्राप्तस्य अनतिपातोऽनुपात्ययः । तव पर्यायः । अनुपात्यये किम् । कालस्य पर्ययः । अतिपात इत्यर्थः ॥ **व्युपयोः शेतेः पर्याये ।३।३।३९ ॥** तव विशायः । तव राजोपशायः । पर्याये किम् । विशयः संशयः । उपशयः समीपशयनम् ॥ **हस्तादाने चेरस्तेये ।३।३।४० ॥** हस्तादान इत्यनेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते । पुष्पप्रचायः । हस्तादाने किम् । वृक्षाग्रस्थानां फलानां यष्ट्या प्रचयं करोति । अस्तेये किम् । पुष्पप्रचयश्चौर्येण ॥ **निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः ।३।३।४१ ॥** एषु चिनोतेर्घञ् आदेश्च ककारः । उपसमाधानं राशीकरणं तच्च धात्वर्थः । अन्ये प्रत्ययार्थस्य कारकस्योपाधिभूताः । निवासे । काशीनिकायः । चितौ आकायमग्निं चिन्वीत । शरीरे । चीयतेऽस्मिन्नस्थ्यादिकमिति कायः । समूहे । गोमयनिकायः । एषु किम् । चयः । चः क इति वक्तव्ये आदेरित्युक्तिर्यङ्लुक्यादेरेव यथा स्यादिति । गोमयानां निकेचायः । पुनःपुना राशीकरणमित्यर्थः ॥ **सङ्घे चानौत्तराधर्ये ।३।३।४२ ॥** चेर्घञ् आदेश्च कः । भिक्षुनिकायः । प्राणिनां समूहः सङ्घः । अनौत्तराधर्ये किम् । सूकरनिचयः । सङ्घे किम् । ज्ञानकर्मसमुच्चयः ॥ **कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् ।३।३।४३ ॥** स्त्रीलिङ्गे भावे णच् ॥ **णचः स्त्रियामञ् ।५।४।१४ ॥ न कर्मव्यतिहारे ।७।३।६ ॥** अत्र ऐच् न स्यात् । व्यावक्रोशी । व्यावहासी ॥ **अभिविधौ भाव इनुण् ।३।३।४४ ॥ अणिनुणः ।५।४।१५ ॥** इनण्यनपत्ये ॥ सांराविणं वर्तते ॥ **आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः ।३।३।४५ ॥** अव नि एतयोर्ग्रहेर्घञ् स्यात् शापे । अवग्राहस्ते भूयात् । अभिभव इत्यर्थः । निग्राहस्ते भूयात् । बाध इत्यर्थः । आक्रोशे किम् । अवग्रहः पदस्य । निग्रहश्चोरस्य ॥ **प्रे लिप्सायाम् ।३।३।४६ ॥** पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षुः ॥ **परौ यज्ञे ।३।३।४७ ॥** उत्तरः परिग्रहः स्फ्येन वेदेः स्वीकरणम् ॥ **नौ वृ धान्ये ।३।३।४८ ॥** वृ इति लुप्तपञ्चमीकम् । नीवाराः । धान्ये किम् । निवरा कन्या । क्त्विन्विषयेऽपि बाहुलकादप् । प्रवरा सेतिवत् ॥ **उदिश्रयतियौतिपूद्रुवः ।३।३।४९ ॥** उच्छ्रायः । उद्यावः । उत्पावः । उद्द्रावः । कथं पतनान्ताः समुच्छ्र्या इति बाहुलकात् ॥ **विभाषाऽऽङि रुप्लुवोः ।३।३।५० ॥** आरावः । आरवः । आप्लावः । आप्लवः ॥ **अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ।३।३।५१ ॥** विभाषेति वर्तते । अवग्राहः । अवग्रहः । वर्षप्रतिबन्धे किम् । अवग्रहः पदस्य ॥ **प्रे वणिजाम् ।३।३।५२ ॥** प्रे ग्रहेर्घञ् वा वणिजां संबन्धी चेत्प्रत्ययार्थः । तुलासूत्रमिति यावत् । तुलाप्रग्राहेण चरति । तुलाप्रग्रहेण ॥ **रश्मौ च**

---

१ आचीयतेऽस्मिन्निष्टका इत्याकायम् । अधिकरणे घञ् । अग्निस्थलविशेषं चिन्वीत । चयनेन निष्पादयेदिति श्रुत्यर्थः ॥ २ स्नानपानार्थं उत्तराधरभावेन सूकराः शेरते तदेदं प्रत्युदाहरणम् ॥

३।३।५३ ॥ प्रग्राहः । प्रग्रहः ॥ **वृणोतेराच्छादने** ।३।३।५४ ॥ विभाषा प्र इत्येव । प्रवारः । प्रवरः ॥ **परौ भुवोऽवज्ञाने** ।३।३।५५ ॥ परिभावः । परिभवः । अवज्ञाने किम् । सर्वतो भवनं परिभवः ॥ **एरच्** ।३।३।५६ ॥ चयः । जयः ॥ भयादीनामुपसंख्यानम् * ॥ नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् । भयम् । वर्षम् ॥ **ऋदोरप्** ।३।३।५७ ॥ ऋवर्णान्तादुवर्णान्तादप् । करः । गरः । शरः । यवः । लवः । स्तवः । पवः ॥ **वृक्षासनयोर्विष्टरः** ।८।३।९३ ॥ अनयोर्विपूर्वस्य स्तः षत्वं निपात्यते । विष्टरो वृक्ष आसनं च । वृक्षेत्यादि किम् । वाक्यस्य विस्तरः ॥ **ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च** ।३।३।५८ ॥ अप् स्यात् । घञचोरपवादः । ग्रहः । वरः । दरः । निश्चयः । गमः ॥ वशिरण्योरुपसंख्यानम् * ॥ वशः । रणः ॥ घञर्थे कविधानम् * ॥ प्रस्थः । विघ्नः । द्वित्वप्रकरणे के कृञादीनामिति वक्तव्यम् * ॥ चक्रम् । चिक्लिदम् । चक्नसः ॥ **उपसर्गेऽदः** ।३।३।५९ ॥ अप् स्यात् ॥ **घञपोश्च** ।२।४।३८ ॥ अदेर्घस्लृ स्यात् घञि अपि च । प्रघसः । विघसः । उपसर्गे किम् । घासः ॥ **नौ ण च** ।३।३।६० ॥ नौ उपपदे अदेर्णः स्यादप् च । न्यादः । निघसः ॥ **व्यधजपोरनुपसर्गे** ।३।३।६१ ॥ अप् स्यात् । व्यधः । जपः । उपसर्गे तु आव्याधः । उपजापः ॥ **स्वनहसोर्वा** ।३।३।६२ ॥ अप् । पक्षे घञ् । स्वनः । स्वानः । हसः । हासः । अनुपसर्गे इत्येव । प्रस्वानः । प्रहासः ॥ **यमः समुपनिविषु च** ।३।३।६३ ॥ एषु अनुपसर्गे च यमेरप् वा । संयमः । संयामः । उपयमः । उपयामः । नियमः । नियामः । वियमः । वियामः । यमः । यामः ॥ **नौ गदनदपठस्वनः** ।३।३।६४ ॥ अप् वा स्यात् । निगदः । निगादः । निनदः । निनादः । निपठः । निपाठः । निस्वनः । निस्वानः ॥ **क्वणो वीणायां च** ।३।३।६५ ॥ नावनुपसर्गे च वीणाविषयाच्च क्वणतेरप् वा स्यात् । वीणाग्रहणं प्राद्यर्थम् । निक्वणः । निक्वाणः । क्वणः । क्वाणः । वीणायां तु । प्रक्वणः । प्रक्वाणः ॥ **नित्यं पणः परिमाणे** ।३।३।६६ ॥ अप् स्यात् । मूलकपणः । शाकपणः । व्यवहारार्थं मूलकादीनां परिमितो मुष्टिर्बध्यते सोऽस्य विषयः । परिमाणे किम् । पाणः ॥ **मदोऽनुपसर्गे** ।३।३।६७ ॥ धनमदः । उपसर्गे तु । उन्मादः ॥ **प्रमदसंमदौ हर्षे** ।३।३।६८ ॥ हर्षे किम् । प्रमादः । संमादः ॥ **समुदोरजः पशुषु** ।३।३।६९ ॥ संपूर्वोऽजिः समुदाये उत्पूर्वश्च प्रेरणे तस्मात्पशुविषयकादप् स्यात् । अघञपोरित्युक्तेर्वीभावो न । समजः पशूनां सङ्घः । उदजः पशूनां प्रेरणम् । पशुषु किम् । समाजो ब्राह्मणानाम् । उदाजः क्षत्रियाणाम् ॥ **अक्षेषु ग्लहः** ।३।३।७० ॥ अक्षशब्देन देवनं लक्ष्यते । तत्र यत्पणरूपेण ग्राह्यं तत्र ग्लह इति निपात्यते । अक्षस्य ग्लहः । व्यात्युक्षीमभिसरणग्लहामदीव्यन् । अक्षेषु किम् । पादस्य ग्रहः ॥ **प्रजने सर्तेः** ।३।३।७१ ॥ प्रजनं प्रथमगर्भग्रहणम् । गवामुपसरः । कथमवसरः प्रसर इति । अधिकरणे पुंसि संज्ञायामिति घः ॥ **ह्वः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु** ।३।३।७२ ॥ निहवः । अभिहवः । उपहवः । विहवः । एषु किम् । प्रह्वायः ॥

आङि युद्धे ।३।३।७३ ॥ आहूयन्तेऽस्मिन्नित्याहवः । युद्धे किम् । आह्वायः ॥ **निपानमाहावः ।३।३।७४ ॥** आङ्पूर्वस्य ह्वयतेः संप्रसारणमप् वृद्धिश्चोदकाधारश्चेद्वाच्यः । आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये ॥ **भावेऽनुपसर्गस्य ।३।३।७५ ॥** अनुपसर्गस्य ह्वयतेः संप्रसारणमप् च स्यात् भावे । हवः ॥ **हनश्च वधः ।३।३।७६ ॥** अनुपसर्गाद्धन्तेर्भावे अप् स्यात् वधादेशश्चान्तोदात्तः । वधेन दस्युम् । चाद्धञ् । घातः ॥ **मूर्तौ घनः ।३।३।७७ ॥** मूर्तिः काठिन्यं तस्मिन्नभिधेये हन्तेरप् स्यात् घनश्चादेशः । अभ्रघनः । कथं सैन्धवघनमानयेति । धर्मशब्देन धर्मी लक्ष्यते ॥ **अन्तर्घनो देशे ।३।३।७८ ॥** वाहीकग्रामविशेषस्य संज्ञेयम् । अन्तर्घण इति पाठान्तरम् ॥ **अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ।३।३।७९ ॥** द्वारदेशे द्वौ प्रकोष्ठावलिन्दौ आभ्यन्तरो बाह्यश्च । तत्र बाह्ये प्रकोष्ठे निपातनमिदम् । प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यते इति प्रघणः । प्रघाणः । कर्मण्यप् । पक्षे वृद्धिः ॥ **उद्घनोऽत्याधानम् ।३।३।८० ॥** अत्याधानमुपरि स्थापनम् । यस्मिन् काष्ठे अन्यानि काष्ठानि स्थापयित्वा तक्ष्यन्ते तदुद्घनः । अधिकरणेऽप् ॥ **अपघनोऽङ्गम् ।३।३।८१ ॥** अङ्गं शरीरावयवः । स चेह न सर्वः किंतु पाणिः पादश्चेत्याहुः । करणेऽप् । अपघातोऽन्यः ॥ **करणेऽयोविद्रुषु ।३।३।८२ ॥** एषु हन्तेः करणेऽप् स्याद्घनादेशश्च । अयो हन्यतेऽनेनेत्ययोघनः । विघनः । द्रुघनः । द्रुघण इत्येके । पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम् । संज्ञैषा कुठारस्य । द्रुर्वृक्षः ॥ **स्तम्बे क च ।३।३।८३ ॥** स्तम्बे उपपदे हन्तेः करणे कः स्यादप् च पक्षे घनादेशश्च । स्तम्बघ्नः । स्तम्बघनः । करण इत्येव । स्तम्बघातः ॥ **परौ घः ।३।३।८४ ॥** परौ हन्तेरप् स्यात्करणे घशब्दश्चादेशः । परिहन्यतेऽनेनेति परिघः ॥ **परेश्च घाङ्कयोः ।८।२।२२ ॥** परे रेफस्य लो वा स्याद्घशब्दे अङ्कशब्दे च । पलिघः । परिघः । पल्यङ्कः । पर्यङ्कः । इह तरप्तमपौ घ इति कृत्रिमस्य न ग्रहणं व्याख्यानात् ॥ **उपघ्न आश्रये ।३।३।८५ ॥** उपपूर्वाद्धन्तेरप् स्यादुपधालोपश्च । आश्रयशब्देन सामीप्यं लक्ष्यते । पर्वतेनोपहन्यते सामीप्येन गम्यते इति पर्वतोपघ्नः ॥ **सङ्घोद्घौ गणप्रशंसयोः ।३।३।८६ ॥** संहननं सङ्घः । भावेऽप् । उद्धन्यते उत्कृष्टो ज्ञायत इत्युद्घः । कर्मण्यप् । गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थत्वाद्धन्तिर्ज्ञाने ॥ **निघो निमितम् ।३।३।८७ ॥** समन्तान्मितं निमितम् । निर्विशेषं हन्यन्ते ज्ञायन्ते इति निघा वृक्षाः । समारोहपरिणाहा इत्यर्थः ॥ **ड्वितः क्त्रिः ।३।३।८८ ॥** अयं भाव एव स्वभावात् । क्त्रेर्मम्नित्यम् क्त्रिप्रत्ययान्तान्मप् निर्वृत्तेऽर्थे । नित्यग्रहणात् क्त्रिर्मब्विषयः । अत एव त्र्यन्तेन न विग्रहः । डुपचष् । पाकेन निर्वृत्तं पक्त्रिमम् । डुवप् । उप्त्रिमम् ॥ **ट्वितोऽथुच् ।३।३।८९ ॥** अयमपि स्वभावाद् भाव एव । टुवेपृ । वेपथुः । श्वयथुः ॥ **यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ।३।३।९० ॥** यज्ञः । याच्ञा । यत्नः । विश्नः । प्रश्नः । प्रश्ने चासन्नेति ज्ञापकान्न संप्रसारणम् । ङित्त्वं तु विश्न इत्यत्र गुणनिषेधाय । रक्ष्णः ॥ **स्वपो नन् ।३।३।९१ ॥** स्वप्नः ॥ **उपसर्गे घोः किः ।३।३।९२ ॥** प्रधिः । अन्तर्धिः । उपा-

धीयतेऽनेनेत्युपाधिः ॥ **कर्मण्यधिकरणे च ।३।३।९३ ॥** कर्मण्युपपदे घोः किः स्यादधिकरणेऽर्थे । जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति जलधिः ॥ **स्त्रियां क्तिन् ।३।३।९४ ॥** स्त्रीलिङ्गे भावादौ क्तिन् स्यात् । घञोऽपवादः । अजपौ तु परत्वाद्बाधेते । कृतिः । चितिः । स्तुतिः ॥ स्फार्या, स्फातिः । स्फीतिकाम इति तु प्रामादिकम् । क्तान्ताद्धात्वर्थे णिचि अच इरिति वा समाधेयम् ॥ श्रुयजीषिस्तुभ्यः करणे * ॥ श्रूयतेऽनया श्रुतिः । यजेरिषेश्च इष्टिः । स्तुतिः । ऋल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः * ॥ तेन नत्वम् । कीर्णिः । गीर्णिः । लूनिः । धूनिः । पूनिः । ह्लाद इति योगविभागात् क्तिनि ह्रस्वः । प्रह्लत्तिः । ति च । चूर्तिः । फुल्तिः ॥ चायतेः क्तिनि चिभावो वाच्यः * ॥ अपचितिः ॥ संपदादिभ्यः क्विप् * ॥ सम्पत् । विपत् ॥ क्तिन्नपीष्यते * ॥ सम्पत्तिः । विपत्तिः ॥ **स्थागापापचो भावे ।३।३।९५ ॥** क्तिन् स्यादङोऽपवादः । प्रस्थितिः । उपस्थितिः । सङ्गीतिः । संपीतिः । पक्तिः । कथमवस्था संस्थेति । व्यवस्थायामिति ज्ञापकात् ॥ **ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च ।३।३।९७ ॥** अवतेर्ज्वरत्वरेत्यूठ् । ऊतिः । स्वरार्थं वचनम् । उदात्त इति हि वर्तते । यूतिः । जूतिः । अनयोर्दीर्घत्वं च निपात्यते । स्यतेः सातिः । द्यतिस्यतिमास्थेतीत्वे प्राप्ते इत्वाभावो निपात्यते । सनोतेर्वा जनसनेत्यात्वे कृते स्वरार्थं निपातनम् । हन्तेर्हिनोतेर्वा हेतिः । कीर्तिः ॥ **व्रजयजोर्भावे क्यप् ।३।३।९८ ॥** व्रज्या । इज्या ॥ **संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः ।३।३।९९ ॥** समजादिभ्यः स्त्रियां भावादौ क्यप्स्यात्स चोदात्तः संज्ञायाम् ॥ अजेः क्यपि वीभावो नेति वाच्यम् * ॥ समजन्त्यस्यामिति समज्या सभा । निषीदन्त्यस्यामिति निषद्या आपणः । निपतन्त्यस्यामिति निपत्या पिच्छिला भूमिः । मन्यतेऽनयेति मन्या गलपार्श्वशिरा । विदन्त्यनया विद्या । सुत्या अभिषवः । शय्या । भृत्या । ईयतेऽनया इत्या शिबिका ॥ **कृञः श च ।३।३।१०० ॥** कृञ इति योगविभागः । कृञः क्यप्स्यात् । कृत्या ॥ **श च ॥** चात् क्तिन् । क्रिया । कृतिः ॥ **इच्छा ।३।३।१०१ ॥** इषेर्भावे शो यगभावश्च निपात्यते । इच्छा ॥ परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाट्यानामुपसंख्यानम् * ॥ शो यक् च निपात्यते । परिचर्या पूजा । परिसर्या परिसरणम् । अत्र गुणोऽपि । मृग अन्वेषणे चुरादावदन्तः । अतोलोपाभावोऽपि । शे यकि णिलोपः । मृगया । अटतेः शे यकि ट्यशब्दस्य द्वित्वं पूर्वभागे यकारनिवृत्तिर्दीर्घश्च । अटाट्या ॥ जागर्तेरकारो वा * ॥ पक्षे शः । जागरा । जागर्या ॥ **अ प्रत्ययात् ।३।३।१०२ ॥** प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारप्रत्ययः स्यात् । चिकीर्षा । पुत्रकाम्या ॥ **गुरोश्च हलः ।३।३।१०३ ॥** गुरुमतो हलन्तात् स्त्रियामकारः स्यात् । ईहा । ऊहा । गुरोः किम् । भक्तिः । हलः किम् । नीतिः ॥ निष्ठायां सेट इति वक्तव्यम् * ॥ नेह । आप्तिः । तितुत्रेति नेट् । दीप्तिः ॥ तितुत्रेष्वग्रहादीनामिति वाच्यम् * ॥ निगृहीतिः । निपठितिः ॥

---

१ संपद्, विपद्, आपद्, प्रतिपद्, परिषद् । इति संपदादिः ॥

षिद्भिदादिभ्योऽङ् ।३।३।१०४ ॥ षिद्भ्यो भिदादिभ्यश्च स्त्रियामङ् । जृष् । ऋदृशोऽङि गुणः । जरा । त्रपूष् । त्रपा । भिदा । विदारण एवायम् । भित्तिरन्या । छिदा । मृजा । कृपेः संप्रसारणं च । कृपा ॥ **चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च ।३।३।१०५ ॥** अङ् स्याद्युचोऽपवादः । चिन्ता । पूजा । कथा । कुम्बा । चर्चा ॥ **आतश्चोपसर्गे ।३।३।१०६ ॥** अङ् स्यात् ॥ क्तिनोऽपवादः । प्रदा । उपदा । श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिः । श्रद्धा । अन्तर्धा । उपसर्गे घोः किरित्यनेन किः । अन्तर्धिः ॥ **ण्यासश्रन्थो युच् ।३।३।१०७ ॥** अकारस्यापवादः । कारणा । हारणा । आसना । श्रन्थना ॥ घट्टिवन्दिविदिभ्यश्चेति वाच्यम् * ॥ घट्टना । वन्दना । वेदना ॥ इषेरनिच्छार्थस्य * ॥ अन्वेषणा ॥ परेर्वा * ॥ पर्येषणा । परीष्टिः ॥ **रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम् ।३।३।१०८ ॥** प्रच्छर्दिका । प्रवाहिका । विचर्चिका ॥ क्वचिन्न । शिरोर्तिः ॥ धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्वक्तव्यः * ॥ आसिका । शायिका ॥ इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे * ॥ पचिः । पचतिः ॥ वर्णात्कारः * ॥ निर्देश इत्येव । अकारः । ककारः ॥ रादिफः * ॥ रेफः ॥ मत्वर्थाच्छः * ॥ बहुलवचनादकारलोपः । मत्वर्थीयः ॥ इणजादिभ्यः * ॥ आजिः । आतिः ॥ इञ् वपादिभ्यः * ॥ वापिः । वासिः । स्वरे भेदः ॥ इक् कृष्यादिभ्यः * ॥ कृषिः । गिरिः ॥ **संज्ञायाम् ।३।३।१०९ ॥** अत्र धातोर्ण्वुल् । उद्दालकपुष्पभञ्जिका ॥ **विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च ।३।३।११० ॥** परिप्रश्ने आख्याने च गम्ये इञ् स्याच्चात् ण्वुल् । विभाषोक्तेर्यथाप्राप्तमन्येऽपि । कां त्वं कारिं कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिं वाकार्षीः । सर्वां कारिं कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिं वाऽकार्षम् । एवं गणिं गणिकां गणनाम् । पाचिं पाचिकां पचां पक्तिम् ॥ **पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच् ।३।३।१११ ॥** पर्यायः परिपाटी क्रमः । अर्हणमर्हः योग्यता । पर्यायादिषु द्योत्येषु ण्वुच् वा स्यात् । भवत आसिका । शायिका । अग्रगामिका । भवानिक्षुभक्षिकामर्हति । ऋणे । इक्षुभक्षिकां मे धारयति । उत्पत्तौ । इक्षुभक्षिका उदपादि ॥ **आक्रोशे नञ्यनिः ।३।३।११२॥** विभाषेति निवृत्तम् । नञि उपपदेऽनिः स्यादाक्रोशे । अजीवनिस्ते शठ भूयात् । आप्रयाणिः ॥ **कृत्यल्युटो बहुलम् ।३।३।११३ ॥** भावे अकर्तरि च कारके इति च निवृत्तम् ॥ राज्ञा भुज्यन्ते राजभोजनाः शालयः ॥ **नपुंसके भावे क्तः ।३।३।११४ ॥ ल्युट् च ।३।३।११५॥** हसितम् । हसनम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ **कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम् ।३।३।११६ ॥** येन स्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरसुखमुत्पद्यते तस्मिन् कर्मण्युपपदे ल्युट् स्यात् । पूर्वेण सिद्धे नित्यसमासार्थं वचनम् । पयः पानं सुखम् । कर्तुरिति किम् ।

---

१ भिदा, छिदा, विदा, क्षिपा, गुहा, श्रद्धा, मेधा, गोधा, आरा, हारा, कारा बन्धने, क्षिया, तारा ज्योतिषि, धारा, रेखा, चूडा, पीडा, वपा, वसा, मृजा, कृपा ॥ इति भिदादिः ॥

२ भिदा विदारणे ॥ * ॥ भित्तिरन्या ॥ छिदा द्वैधीकरणे * ॥ छित्तिरन्या ॥ आरा शस्त्र्याम् ॥ * ॥ आर्तिरन्या ॥ धारा प्रपाते * ॥ धृतिरन्या ॥ गुहा गिर्योषध्योः ॥ * ॥ गूढिरन्या ॥

गुरोः स्नापनं सुखम् । नेह गुरुः कर्ता किं तु कर्म ॥ **वा यौ** ।२।४।५७॥ अजेर्वी वा स्याद्यौ प्रवयणम् । प्राजनम् ॥ **करणाधिकरणयोश्च** ।३।३।११७॥ ल्युट् स्यात् । इध्मप्रव्रश्चनः कुठारः । गोदोहनी स्थाली । खलः प्राक्करणाधिकरणयोरित्यधिकारः ॥ **अन्तरदेशे** ।८।४।२४॥ अन्तःशब्दाद्धन्तेर्नस्य णः स्यात् । अन्तर्हणनम् । देशे तु अन्तर्हननो देशः । अत्पूर्वस्येत्येव । अन्तर्घ्नन्ति । तपरः किम् । अन्तरघानि ॥ **अयनं च** ।८।४।२५॥ अयनस्य णोऽन्तःशब्दात्परस्य । अन्तरयणम् । अदेश इत्येव । अन्तरयनो देशः ॥ **पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण** ।३।३।११८॥ **छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य** ।६।४।९६॥ द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य छादेर्ह्रस्वः स्याद्घे परे । दन्ताश्छाद्यन्तेऽनेन दन्तच्छदः । प्रच्छदः । अद्वीति किम् । समुपच्छादः । आकुर्वन्त्यस्मिन् आकरः ॥ **गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च** ।३।३।११९॥ घान्ता निपात्यन्ते । हलश्चेति वक्ष्यमाणस्य घञोऽपवादः । गावश्चरन्त्यस्मिन्निति गोचरो देशः । संचरन्त्यनेन संचरो मार्गः । वहन्त्यनेन वहः स्कन्धः । व्रजः । व्यजस्तालवृन्तम् । निपातनाद्वीभावो न । आपणः पण्यस्थानम् । निगच्छन्त्यनेन निगमश्छन्दः । चात्कषः । निकषः ॥ **अवे तॄस्त्रोर्घञ्** ।३।३।१२०॥ अवतारः कूपादेः । अवस्तारो जवनिका ॥ **हलश्च** ।३।३।१२१॥ हलन्ताद्घञ् स्यात् घापवादः । रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति रामः । अपमृज्यतेऽनेन व्याध्यादिरित्यपामार्गः । विमार्गः समूहनी ॥ **अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च** ।३।३।१२२॥ अधीयतेऽस्मिन् अध्यायः । नियन्ति उद्युवन्ति संहरन्त्यनेनेति विग्रहः ॥ अवहाराधारावायानामुपसंख्यानम् * ॥ **उदङ्कोऽनुदके** ।३।३।१२३॥ उत्पूर्वादञ्चतेर्घञ् स्यात् न तूदके । घृतमुदच्यते उद्ध्रियतेऽस्मिन्निति घृतोदङ्कश्चर्ममयं भाण्डम् । अनुदके किम् । उदकोदञ्चनः ॥ **जालमानायः** ।३।३।१२४॥ आनीयन्ते मत्स्यादयोऽनेनेत्यानायः । जालमिति किम् । आनयनः ॥ **खनो घ च** ।३।३।१२५॥ चाद्घञ् । आखनः । आखानः । घित्करणमन्यतोऽप्ययमिति ज्ञापनार्थम् । तेन भगः पदमित्यादि ॥ खनेर्डडरेकेकवका वाच्याः ॥ * ॥ आखः । आखरः । आखनिकः । आखनिकवकः । एते खनित्रवचनाः ॥ **ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्** ।३।३।१२६॥ करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् । एषु दुःखसुखार्थेषूपपदेषु खल् स्यात् । तयोरेवेति भावे कर्मणि च । कृच्छ्रे । दुष्करः कटो भवता । अकृच्छ्रे । ईषत्करः । सुकरः ॥ निमिभीलियां खलचोरात्वं नेति वाच्यम् * ॥ ईषन्निमयः । दुष्प्रमयः । सुविलयः । निमयः । मयः । लयः ॥ **उपसर्गात् खल्घञोः** ।७।१।६७॥ उपसर्गादेव लभेर्नुम् स्यात् । ईषत्प्रलम्भः । दुष्प्रलम्भः । सुप्रलम्भः । उपालम्भः । उपसर्गात्किम् । ईषल्लभः । लाभः ॥ **न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम्** ।७।१।६८॥ उपसर्गान्तररहिताभ्यां सुदुर्भ्यां लभेर्नुम्न स्यात् खल्घञोः । सुलभम् । दुर्लभम् । केवलाभ्यां किम् । सुप्रलम्भः । अतिदुर्लम्भः । कथं तर्हि अतिसुलभमतिदुर्लभमिति । यदा स्वती कर्मप्रवचनीयौ तदा भविष्यति ॥ **कर्तृकर्मणोश्च**

भूकृञोः ।३।३।१२७ ॥ कर्तृकर्मणोरीषदादिषु चोपपदेषु भूकृञोः खल् स्यात् । यथा-संख्यं नेष्यते । कर्तृकर्मणी च धातोरव्यवधानेन प्रयोज्ये । ईषदादयस्तु ततः प्राक् ॥ कर्तृकर्म-णोश्च्व्यर्थयोरिति वाच्यम् * ॥ खित्त्वान्मुम् । अनाढ्येनाढ्येन दुःखेन भूयते दुराढ्यम्भवम् । ईषदाढ्यम्भवम् । स्वाढ्यम्भवम् । ईषदाढ्यङ्करः । दुराढ्यङ्करः । स्वाढ्यङ्करः । च्व्यर्थयोः किम् । आढ्येन सुभूयते ॥ **आतो युच् ।३।३।१२८ ॥** खलोऽपवादः । ईषत्पानः सोमो भवता । दुष्पानः । सुपानः ॥ भाषायां शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युज्वाच्यः * ॥ दुःशा-सनः । दुर्योधन इत्यादि ॥ **षात्पदान्तात् ।८।४।३५ ॥** नस्य णो न । निष्पानम् । सर्पिष्पानम् । षात्किम् । निर्णयः । पदान्तात्किम् । पुष्णाति । पदे अन्तः पदान्त इति सप्त-मीसमासोऽयम् । तेनेह न । सुसर्पिष्केण ॥ **आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः ।३।३।१७० ॥** अवश्यङ्कारी । शतन्दायी ॥ **कृत्याश्च ।३।३।१७१ ॥** आवश्यकाधमर्ण्ययोरित्येव । अवश्यं हरिः सेव्यः । शतं देयम् ॥ **क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ।३।३।१७४ ॥** धातोः क्तिच् क्तश्च स्यादाशिषि संज्ञायाम् । तितुत्रेति नेट् । भवतात् भूतिः ॥ **न क्तिचि दीर्घश्च ।६।४।३९ ॥** अनिटां वनतितनोत्यादीनां च दीर्घानुनासिकलोपौ न स्तः क्तिचि परे । यन्तिः । रन्तिः । वन्तिः । तन्तिः ॥ **सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ।६।४।४५ ॥** सनोतेः क्तिचि आत्वं वा स्याल्लोपश्च वा । सनुतात् सातिः । सतिः । सन्तिः । देवा एनं देयासुर्देवदत्तः ॥ **अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ।३।४।१८ ॥** प्रतिषेधार्थयोरलंखल्वोरुपपदयोः क्त्वा स्यात् । प्राचांग्रहणं पूजार्थम् । अमैवाव्ययेनेति निय-मान्नोपपदसमासः ॥ दो दद्धोः ॥ अलं दत्त्वा । घुमास्था । पीत्वा खलु । अलंखल्वोः किम् । मा कार्षीत् । प्रतिषेधयोः किम् । अलंकारः ॥ **उदीचां माङो व्यतीहारे ।३।४।१९ ॥** व्यतीहारेऽर्थे माङः क्त्वा स्यात् । अपूर्वकालार्थमिदम् ॥ **मयतेरिदन्यतरस्याम् ।६।४। ७० ॥** मेङ इकारोऽन्तादेशः स्याद्वा ल्यपि । अपमित्य याचते । अपमाय । उदीचांग्रहणा-द्यथाप्राप्तमपि । याचित्वा अपमयते ॥ **परावरयोगे च ।३।४।२० ॥** परेण पूर्वस्यावरेण परस्य योगे गम्ये धातोः क्त्वा स्यात् । अप्राप्य नदीं पर्वतः । परनदीयोगोऽत्र पर्वतस्य । अतिक्रम्य पर्वतं स्थिता नदी । अवरपर्वतयोगोऽत्र नद्याः ॥ **समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ।३।४।२१ ॥** समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्धातोः क्त्वा स्यात् । क्त्वा तु अव्ययकृतो भावे । भुक्त्वा व्रजति । द्वित्वमतन्त्रम् । स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति । अनुदा-त्तेत्यनुनासिकलोपः । विष्णुं नत्वा स्तौति ॥ स्वरत्यादेः श्र्युकः कितीति नित्यमिडभावः पूर्व-विप्रतिषेधेन * ॥ स्वृत्वा । सूत्वा । धूत्वा ॥ **क्त्वि स्कन्दिस्यन्दोः ।६।४।३१ ॥** एत-योर्नलोपो न स्यात् क्त्वि परे । स्कन्त्वा । ऊदित्वादिड्वा । स्यन्त्वा । स्यन्दित्वा ॥ **न क्त्वा सेट् ।१।२।१८ ॥** सेट् क्त्वा किन्न स्यात् । शयित्वा । सेट् किम् । कृत्वा ॥ **मृडमृदगु-धकुषक्लिशवदवसः क्त्वा ।१।२।७ ॥** एभ्यः सेट् क्त्वा कित् । मृडित्वा । क्लिशः

क्त्वेति वेट् । क्लिशित्वा । क्लिष्ट्वा । उदित्वा । उषित्वा । रुदविदेति कित्त्वम् । रुदित्वा । विदित्वा । मुषित्वा । गृहीत्वा ॥ **नोपधात्थफान्ताद्वा ।१।२।२३ ॥** सेट् क्त्वा कित्स्याद्वा । श्रथित्वा । श्रन्थित्वा । गुफित्वा । गुम्फित्वा । नोपधात्किम् । कोथित्वा । रेफित्वा ॥ **वञ्चिलुञ्च्यृतश्च ।१।२।२४ ॥** सेट् क्त्वा किद्वा । वचित्वा । वञ्चित्वा । लुचित्वा । लुञ्चित्वा । ऋतित्वा । अर्तित्वा ॥ **तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य ।१।२।२५ ॥** एभ्यः सेट् क्त्वा किद्वा । तृषित्वा । तर्षित्वा । मृषित्वा । मर्षित्वा । कृशित्वा । कर्शित्वा । रलो व्युपधादिति वा कित्त्वम् । द्युतित्वा । द्योतित्वा । लिखित्वा । लेखित्वा । रलः किम् । सेवित्वा । व्युपधात्किम् । वर्तित्वा । हलादेः किम् । एषित्वा । सेट् किम् । भुक्त्वा । वसतिक्षुधोरिट् । उषित्वा । क्षुधित्वा । क्षोधित्वा । अञ्चेः पूजायामिति नित्यमिट् । अञ्चित्वा । गतौ तु अक्त्वेत्यपि । लुभित्वा । लोभित्वा । लुभोऽविमोहन इतीट् । विमोहने तु लुब्ध्वा ॥ **जॄव्रश्च्योः क्त्वि ७।२।५५ ॥** आभ्यां परस्य क्त्व इट् स्यात् । जरित्वा । जरीत्वा । व्रश्चित्वा ॥ **उदितो वा ।७।२।५६ ॥** उदितः परस्य इड्वा । शमित्वा । अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घः । शान्त्वा । द्यूत्वा । देवित्वा ॥ **क्रमश्च क्त्वि ।६।४।१८ ॥** क्रम उपधाया वा दीर्घः स्यात् झलादौ क्त्वि परे । क्रान्त्वा । क्रन्त्वा । झलि किम् । क्रमित्वा । पूङश्चेति वेट् । पवित्वा । पूत्वा ॥ **जान्तनशां विभाषा ।६।४।३२ ॥** जान्तानां नशेश्च नलोपो वा स्यात् । क्त्वि परे । भक्त्वा । भङ्क्त्वा । रक्त्वा । रङ्क्त्वा । मस्जिनशोरिति नुम् । तस्य पक्षे लोपः । नष्ट्वा । नंष्ट्वा । रधादिभ्यश्चेतीट् पक्षे । नशित्वा ॥ झलादाविति वाच्यम् * ॥ नेह । अञ्जित्वा । ऊदित्वाद्वेट् । पक्षे । अक्त्वा । अङ्क्त्वा । जनसनेत्यात्वम् । खात्वा । खनित्वा । द्यतिस्यतीतीट् इत्वम् । दित्वा । सित्वा । मित्वा । स्थित्वा । दधातेर्हिः । हित्वा ॥ **जहातेश्च क्त्वि ।७।४।४३ ॥** हित्वा । हाङस्तु हात्वा । अदो जग्धिः । जग्ध्वा ॥ **समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ।७।१।३७ ॥** अव्ययपूर्वपदे अनञ्समासे क्त्वो ल्यबादेशः स्यात् । तुक् । प्रकृत्य । अनञ् किम् । अकृत्वा । पर्युदासाश्रयणान्नेह । परमकृत्वा ॥ **षत्वतुकोरसिद्धः ।६।१।८६ ॥** षत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेशशास्त्रमसिद्धं स्यात् । कोऽसिचत् । इह षत्वं न । अधीत्य । प्रेत्य । ह्रस्वस्येति तुक् ॥ **वा ल्यपि ।६।४।३८ ॥** अनुदात्तोपदेशानां वनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो वा स्याल्ल्यपि । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन मान्तानिटां वा नान्तानिटां वनादीनां च नित्यम् । आगत्य । आगम्य । प्रणत्य । प्रणम्य । प्रहत्य । प्रमत्य । प्रवत्य । वितत्य । अदो जग्धिः । अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो ल्यब्बाधते । जग्धिविधौ ल्यब्ग्रहणात् । तेन हित्वदत्वात्वेत्वदीर्घत्वशूठिटो ल्यपि न । विधाय । प्रदाय । प्रखन्य । प्रस्थाय । प्रक्रम्य । आपृच्छ्य । प्रदीव्य । प्रपठ्य ॥ **न ल्यपि ।६।४।६९ ॥** ल्यपि परे घुमास्थादेरीत्वं न । धेट् । प्रधाय । प्रमाय । प्रगाय । प्रपाय । प्रहाय । प्रसाय । मीनातिमिनोतीत्यात्वम् । प्रमाय । निमाय । उपदाय । विभाषा लीयतेः ।

विलाय । विलीय । णिलोपः । उत्तार्य । विचार्य ॥ **ल्यपि लघुपूर्वात् ।६।४।५६ ॥** लघुपूर्वात्परस्य णेरयादेशः स्यात् ल्यपि । विगणय्य । प्रणमय्य । प्रवेभिदय्य । लघुपूर्वात्किम् । संप्रधार्य ॥ **विभाषापः ।६।४।५७ ॥** आप्नोतेर्णेरयादेशो वा स्यात् ल्यपि । प्रापय्य । प्राप्य ॥ **क्षियः ।६।४।५९ ॥** क्षियो ल्यपि दीर्घः स्यात् । प्रक्षीय ॥ **ल्यपि च ।६।१।४१ ॥** वेञो ल्यपि संप्रसारणं न स्यात् । प्रवाय ॥ **ज्यश्च ।६।१।४२ ॥** प्रज्याय ॥ **व्यश्च ।६।१।४३ ॥** उपव्याय ॥ **विभाषा परेः ।६।१।४४ ॥** परेर्व्येञो वा संप्रसारणं स्यात् ल्यपि तुकं बाधित्वा परत्वाद्धल इति दीर्घः ॥ परिवीय । परिव्याय । कथं मुखं व्यादाय स्वपिति, नेत्रे निमील्य हसतीति । व्यादानसंमीलनोत्तरकालेऽपि स्वापहासयोरनुवृत्तेस्तदंशविवक्षया भविष्यति ॥ **आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ।३।४।२२ ॥** पौनःपुन्ये द्योत्ये पूर्वविषये णमुल् स्यात् क्त्वा च । द्वित्वम् । स्मारंस्मारं नमति शिवम् । स्मृत्वास्मृत्वा । पायंपायम् । भोजंभोजम् । श्रावंश्रावम् । चिण्णमुलोरिति णमुल्परे णौ वा दीर्घः । गामंगामम् । गमंगमम् । विभाषा चिण्णमुलोरिति नुम् वा । लंभंलंभम् । लाभंलाभम् । व्यवस्थितविभाषया उपसृष्टस्य नित्यं नुम् । प्रलम्भंप्रलम्भम् । जाग्रोऽविचिण्णिति गुणः । जागरंजागरम् । ण्यन्तस्याप्येवम् ॥ **न यद्यनाकाङ्क्षे ।३।४।२३ ॥** यच्छब्दे उपपदे पूर्वकाले यत्प्राप्तं तन्न यत्र पूर्वोत्तरे क्रिये तद्वाक्यमपरं नाकाङ्क्षते चेत् । यदयं भुङ्क्ते ततः पठति । इह क्त्वाणमुलौ न । अनाकाङ्क्षे किम् । यदयं भुक्त्वा व्रजति ततोऽधीते ॥ **विभाषाऽग्रेप्रथमपूर्वेषु ।३।४।२४ ॥** आभीक्ष्ण्ये इति नानुवर्तते । एषूपपदेषु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्त्वाणमुलौ वा स्तः । अग्रेभोजं व्रजति । अग्रेभुक्त्वा । प्रथमं भोजम् । प्रथमं भुक्त्वा । पूर्वम्भोजम् । पूर्वंभुक्त्वा । पक्षे लडादयः । अग्रे भुङ्क्ते ततो व्रजति । आभीक्ष्ण्ये तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमेव विधिः । अग्रेभोजंभोजं व्रजति । भुक्त्वाभुक्त्वा ॥ **कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ् ।३।४।२५ ॥** कर्मण्युपपदे आक्रोशे गम्ये । चौरङ्कारमाक्रोशति । करोतिरुच्चारणे चौरशब्दमुच्चार्येत्यर्थः ॥ **स्वादुमि णमुल् ।३।४।२६ ॥** स्वाद्वर्थेषु कृञो णमुल् स्यादेककर्तृकयोः पूर्वकाले पूर्वपदस्य मान्तत्वं निपात्यते । अस्वादुं स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते । संपन्नङ्कारम् । लवणङ्कारम् । संपन्नलवणशब्दौ स्वादुपर्यायौ । वासरूपेण क्त्वापि । स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते ॥ **अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ।३।४।२७ ॥** एषु कृञो णमुल् स्यात् सिद्धः अप्रयोगोऽस्य एवंभूतश्चेत् कृञ् । व्यर्थत्वात्प्रयोगानर्ह इत्यर्थः । अन्यथाकारम् । एवङ्कारम् । कथङ्कारम् । इत्थङ्कारं भुङ्क्ते । इत्थं भुङ्क्ते इत्यर्थः । सिद्धेति किम् । शिरोऽन्यथा कृत्वा भुङ्क्ते ॥ **यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ।३।४।२८ ॥** कृञ् सिद्धाप्रयोग इत्येव । असूयया प्रतिवचने । यथाकारमहं भोक्ष्ये तथाकारं भोक्ष्ये किं तवानेन ॥ **कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये ।३।४।२९ ॥** कर्मण्युपपदे णमुल् स्यात् । कन्यादर्शं वरयति । सर्वाः कन्या इत्यर्थः । ब्राह्मणवेदं भोजयति । यं यं ब्राह्मणं जानाति लभते विचारयति वा तं सर्वं

भोजयतीत्यर्थः ॥ **यावति विन्दजीवोः ।३।४।३०** ॥ यावद्वेदं भुङ्क्ते यावल्लभते तावदित्यर्थः । यावज्जीवमधीते ॥ **चर्मोदरयोः पूरेः ।३।४।३१** ॥ कर्मणीत्येव । चर्मपूरं स्तृणाति । उदरपूरं भुङ्क्ते ॥ **वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् ।३।४।३२** ॥ कर्मण्युपपदे पूरेर्णमुल् स्यादूकारलोपश्च वा समुदायेन वर्षप्रमाणे गम्ये । गोष्पदपूरं वृष्टो देवः । गोष्पदप्रं वृष्टो देवः । अस्येति किम् । उपपदस्य मा भूत् । मूषिकाबिलप्रम् ॥ **चेले क्नोपेः ।३।४।३३** ॥ चेलार्थेषु कर्मसूपपदेषु क्नोपेर्णमुल् स्याद्वर्षप्रमाणे । चेलक्नोपं वृष्टो देवः । वस्त्रक्नोपम् । वसनक्नोपम् ॥ **निमूलसमूलयोः कषः ।३।४।३४** ॥ कर्मणीत्येव । कषादिष्वनुप्रयोगं वक्ष्यति । अत्र प्रकरणे पूर्वकाल इति न संबध्यते । निमूलकाषं कषति । समूलकाषं कषति । निमूलं समूलं कषतीत्यर्थः । एकस्यापि धात्वर्थस्य निमूलादिविशेषणसंबन्धाद्भेदः । तेन सामान्यविशेषभावेन विशेषणविशेष्यभावः ॥ **शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः ।३।४।३५** ॥ एषु कर्मसूपपदेषु पिषेर्णमुल् । शुष्कपेषं पिनष्टि । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । चूर्णपेषम् । रूक्षपेषम् ॥ **समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः ।३।४।३६** ॥ कर्मणीत्येव । समूलघातं हन्ति । अकृतकारं करोति । जीवग्राहं गृह्णाति । जीवतीति जीवः । इगुपधलक्षणः कः । जीवन्तं गृह्णातीत्यर्थः ॥ **करणे हनः ।३।४।३७** ॥ पादघातं हन्ति । पादेन हन्तीत्यर्थः । यथाविध्यनुप्रयोगार्थः सन्नित्यसमासार्थोऽयं योगः । भिन्नधातुसंबन्धे तु हिंसार्थानां चेति वक्ष्यते ॥ **स्नेहने पिषः ।३।४।३८** ॥ स्निह्यते येन तस्मिन् करणे पिषेर्णमुल् । उदपेषं पिनष्टि । उदकेन पिनष्टीत्यर्थः ॥ **हस्ते वर्तिग्रहोः ।३।४।३९** ॥ हस्तार्थे करणे । हस्तवर्तं वर्तयति । करवर्तम् । हस्तेन गुलिकां करोतीत्यर्थः । हस्तग्राहं गृह्णाति । करग्राहम् । पाणिग्राहम् ॥ **स्वे पुषः ।३।४।४०** ॥ करण इत्येव । स्व इत्यर्थग्रहणम् । तेन स्वरूपे पर्याये विशेषे च णमुल् । स्वपोषं पुष्णाति । धनपोषम् । गोपोषम् ॥ **अधिकरणे बन्धः ।३।४।४१** ॥ चक्रबन्धं बध्नाति । चक्रे बध्नातीत्यर्थः ॥ **संज्ञायाम् ।३।४।४२** ॥ बध्नातेर्णमुल् स्यात्संज्ञायाम् । क्रौञ्चबन्धं बद्धः । मयूरिकाबन्धम् । अट्टालिकाबन्धम् । बन्धविशेषाणां संज्ञा एताः ॥ **कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः ।३।४।४३** ॥ जीवनाशं नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थः । पुरुषवाहं वहति । पुरुषो वहतीत्यर्थः ॥ **ऊर्ध्वे शुषिपूरोः ।३।४।४४** ॥ ऊर्ध्वे कर्तरि । ऊर्ध्वशोषं शुष्यति । वृक्षादिरूर्ध्व एव तिष्ठन् शुष्यतीत्यर्थः । ऊर्ध्वपूरं पूर्यते । ऊर्ध्वमुख एव घटादिर्वर्षोदकादिना पूर्णो भवतीत्यर्थः ॥ **उपमाने कर्मणि च ।३।४।४५** ॥ चात्कर्तरि । घृतनिधायं निहितं जलम् । घृतमिव सुरक्षितमित्यर्थः । अजकनाशं नष्टः । अजक इव नष्ट इत्यर्थः ॥ **कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ।३।४।४६** ॥ यस्माण्णमुलुक्तः स एवानुप्रयोक्तव्य इत्यर्थः । तथैवोदाहृतम् ॥ **उपदंशस्तृतीयायाम् ।३।४।४७** ॥ इतः प्रभृति पूर्वकाल इति संबध्यते । तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामिति वा समासः । मूलकोपदंशं भुङ्क्ते ।

मूलकेनोपदंशम् । दश्यमानस्य मूलकस्य भुजिं प्रति करणत्वात्तृतीया । यद्यप्युपदंशिना सह न शाब्दः संबन्धस्तथाप्यार्थोऽस्त्येव कर्मत्वात् । एतावतैव सामर्थ्येन प्रत्ययः समासश्च । तृतीयायामिति वचनसामर्थ्यात् ॥ **हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् ।३।४।४८ ॥** तृतीयान्ते उपपदेऽनुप्रयोगधातुना समानकर्मकाद्धिंसार्थाण्णमुल् स्यात् । दण्डोपघातं गाः कालयति । दण्डेनोपघातम् । दण्डताडम् । समानकर्मकाणामिति किम् । दण्डेन चोरमाहत्य गाः कालयति ॥ **सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः ।३।४।४९ ॥** उपपूर्वेभ्यः पीडादिभ्यः सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते चोपपदे णमुल् स्यात् । पार्श्वोपपीडं शेते । पार्श्वयोरुपपीडम् । पार्श्वाभ्यामुपपीडम् । व्रजोपरोधं गाः स्थापयति । व्रजेन व्रजे उपरोधं वा । पाण्युपकर्षं धानाः संगृह्णाति । पाणावुपकर्षम् । पाणिनोपकर्षम् ॥ **समासत्तौ ।३।४।५० ॥** तृतीयासप्तम्योर्धातोर्णमुल् स्यात्सन्निकर्षे गम्यमाने । केशग्राहं युध्यन्ते । केशेषु गृहीत्वा । हस्तग्राहम् । हस्तेन गृहीत्वा ॥ **प्रमाणे च ।३।४।५१ ॥** तृतीयासप्तम्योरित्येव । द्व्यङ्गुलोत्कर्षं खण्डिकां छिनत्ति । द्व्यङ्गुलेन द्व्यङ्गुले वोत्कर्षम् ॥ **अपादाने परीप्सायाम् ।३।४।५२ ॥** परीप्सा त्वरा । शय्योत्थायं धावति ॥ **द्वितीयायां च ।३।४।५३ ॥** परीप्सायामित्येव । यष्टिग्राहं युध्यन्ते । लोष्टग्राहम् ॥ **अपगुरो णमुलि ।३।१।५३ ॥** गुरी उद्यमने इत्यस्यैचो वा आत्स्याण्णमुलि । अस्यपगोरं युध्यन्ते । अस्यपगारम् ॥ **स्वाङ्गेऽध्रुवे ।३।४।५४ ॥** द्वितीयायामित्येव । अध्रुवे स्वाङ्गे द्वितीयान्ते धातोर्णमुल् । भ्रूविक्षेपं कथयति । भ्रुवं विक्षेपम् । अध्रुवे किम् । शिर उत्क्षिप्य । येन विना न जीवनं तद्ध्रुवम् ॥ **परिक्लिश्यमाने च ।३।४।५५ ॥** सर्वतो विबाध्यमाने स्वाङ्गे द्वितीयान्ते णमुल् स्यात् । उरःप्रतिपेषं युध्यन्ते । कृत्स्नमुरः पीडयन्त इत्यर्थः । उरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः । ध्रुवार्थमिदम् ॥ **विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः ।३।४।५६ ॥** द्वितीयायामित्येव । द्वितीयान्ते उपपदे विश्यादिभ्यो णमुल् स्याद्व्याप्यमाने आसेव्यमाने चार्थे गम्ये । गेहादिद्रव्याणां विश्यादिक्रियाभिः साकल्येन संबन्धो व्याप्तिः । क्रियायाः पौनःपुन्यमासेवा नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वं तु न भवति । समासेनैव स्वभावतस्तयोरुक्तत्वात् । यद्यप्याभीक्ष्ण्ये णमुलुक्त एव तथापि उपपदसंज्ञार्थमासेवायामिह पुनर्विधिः । गेहानुप्रवेशमास्ते । गेहंगेहमनुप्रवेशम् । गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशम् । एवं गेहानुप्रपातम् । गेहानुप्रपादम् । गेहानुस्कन्दम् । असमासे तु गेहस्य णमुलन्तस्य च पर्यायेण द्वित्वम् ॥ **अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु ।३।४।५७ ॥** क्रियामन्तरयति व्यवधत्त इति क्रियान्तरः । तस्मिन्धात्वर्थे वर्तमानादस्यतेस्तृष्यतेश्च कालवाचिषु द्वितीयान्तेषु उपपदेषु णमुल् स्यात् । द्व्यहात्यासं गाः पाययति । द्व्यहमत्यासम् । द्व्यहतर्षम् । द्व्यहंतर्षम् । अत्यसनेन तर्षणेन च गवां पानक्रिया व्यवधीयते । अद्य पाययित्वा द्व्यहमतिक्रम्य पुनः पाययतीत्यर्थः ॥ **नाम्न्यादिशिग्रहोः ।३।४।५८ ॥** द्वितीयायामित्येव । नामादेशमाचष्टे नामग्राहमाह्वयति ॥ **अव्ययेऽयथा-**

भिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ ।३।४।५९ ॥ अयथाभिप्रेताख्यानं नाम अप्रियस्योच्चैः प्रियस्य च नीचैः कथनम् । उच्चैःकृत्य उच्चैःकृत्वा उच्चैःकारमप्रियमाचष्टे । नीचैःकृत्य नीचैःकृत्वा नीचैःकारं प्रियं ब्रूते ॥ **तिर्यच्यपवर्गे ।३।४।६० ॥** तिर्यक्शब्दे उपपदे कृञः क्त्वाणमुलौ स्तः समाप्तौ गम्यायाम् । तिर्यक्कृत्य तिर्यक्कृत्वा तिर्यक्कारं गतः । समाप्य गत इत्यर्थः । अपवर्गे किम् । तिर्यक्कृत्वा काष्ठं गतः ॥ **स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः ।३।४।६१ ॥** मुखतःकृत्य गतः । मुखतः कृत्वा । मुखतःकारम् । मुखतोभूय । मुखतो भूत्वा । मुखतोभावम् ॥ **नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे ।३।४।६२ ॥** नाधार्थप्रत्ययान्ते च्व्यर्थविषये उपपदे कृभ्वोः क्त्वाणमुलौ स्तः । अनाना नाना कृत्वा । नानाकृत्य । नानाकारम् । विनाकृत्य । विनाकृत्वा । विनाकारम् । नानाभूय । नानाभूत्वा । नानाभावम् । अनेकं द्रव्यमेकं भूत्वा एकधाभूय । एकधाभूत्वा । एकधाभावम् । एकधाकृत्य । एकधाकृत्वा । एकधाकारम् । प्रत्ययग्रहणं किम् । हिरुकृत्वा । पृथग्भूत्वा ॥ **तूष्णीमि भुवः ।३।४।६३ ॥** तूष्णींशब्दे उपपदे भुवः क्त्वाणमुलौ स्तः । तूष्णींभूय । तूष्णींभूत्वा । तूष्णींभावम् ॥ **अन्वच्यानुलोम्ये ।३।४।६४ ॥** अन्वक्शब्दे उपपदे भुवः क्त्वाणमुलौ स्त आनुकूल्ये गम्यमाने । अन्वग्भूय आस्ते । अन्वग्भूत्वा । अन्वग्भावम् । अग्रतः पार्श्वतः पृष्ठतो वाऽनुकूलो भूत्वा आस्ते इत्यर्थः । आनुलोम्ये किम् । अन्वग्भूत्वा तिष्ठति । पृष्ठतो भूत्वेत्यर्थः ॥ इत्थं लौकिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ॥ विस्तरस्तु यथाशास्त्रं दर्शितः शब्दकौस्तुभे ॥ १ ॥ भट्टोजिदीक्षितकृतिः सैषा सिद्धान्तकौमुदी । प्रीत्यै भूयाद्भगवतोर्भवानीविश्वनाथयोः ॥ २ ॥

॥ इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्धं समाप्तम् ॥

वैदिकीप्रक्रिया ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् ।१।२।६१ ॥ द्वयोरेकवचनं वा स्यात् । पुनर्वसु नक्षत्रं पुनर्वसू वा । लोके तु द्विवचनमेव ॥ **विशाखयोश्च** ।१।२।६२ ॥ प्राग्वत् । विशाखा नक्षत्रम् । विशाखे वा ॥ **षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा** ।१।४।९ ॥ षष्ठ्यन्तेन युक्तः पतिशब्दश्छन्दसि घिसंज्ञो वा स्यात् । क्षेत्रस्य पतिना वयम् । इह वेति योगं विभज्य छन्दसीत्यनुवर्तते । तेन सर्वे विधयश्छन्दसि वैकल्पिकाः । बहुलं छन्दसीत्यादिरस्यैव प्रपञ्चः ॥ यचि भम् ॥ नभोऽङ्गिरोमनुषां वेत्युपसंख्यानम् * ॥ नभसा तुल्यं नभस्वत् । भत्वाद्रुत्वाभावः । अङ्गिरस्वदङ्गिरः । मनुष्वदग्ने । जनेरुसीति विहित उसिप्रत्ययो मनेरपि बाहुलकात् ॥ वृषण्वस्वश्वयोः * ॥ वृषन् वर्षुकं वसु यस्य स वृषण्वसुः । वृषा अश्वो यस्यासौ वृषणश्वः । इहान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वे सति नलोपः प्राप्तो भत्वाद्वार्यते । अत एव पदान्तस्येति णत्वनिषेधोऽपि न । अल्लोपोन इति तु अल्लोपो न । अनङ्गत्वात् ॥ **अयस्मयादीनि छन्दसि** ।१।४।२० ॥ एतानि छन्दसि साधूनि । भपदसंज्ञाधिकाराद्यथायोग्यं संज्ञाद्वयं बोध्यम् । तथा च वार्तिकम् ॥ उभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यमिति * ॥ स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन । पदत्वात्कुत्वम् । भत्वाज्जश्त्वाभावः । जश्त्वविधानार्थाया: पदसंज्ञाया भत्वसामर्थ्येन बाधात् । नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु । अत्र पदत्वाज्जश्त्वम् । भत्वात्कुत्वाभावः । ते प्राग्धातोः ॥ **छन्दसि परेऽपि** ।१।४।८१ ॥ **व्यवहिताश्च** ।१।४।८२ ॥ हरिभ्यां याह्योक आ । आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि ॥ **इन्धिभवतिभ्यां च** ।१।२।६ ॥ आभ्यां परोऽपिल्लिट् कित् स्यात् । समीधे दस्युहन्तमम् । पुत्र ईधे अथर्वणः । बभूव । इदं प्रत्याख्यातम् ॥ इन्धेश्छन्दोविषयत्वाद्भुवो वुको नित्यत्वात्ताभ्यां लिटः किद्वचनानर्थक्यमिति ॥

॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

तृतीया च होश्छन्दसि ।२।३।३ ॥ जुहोतेः कर्मणि तृतीया स्याद्द्वितीया च । यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोति । अग्निहोत्रशब्दोऽत्र हविषि वर्तते । यस्याग्निहोत्रमधिश्रितममेध्यमापद्येतेत्यादिप्रयोगदर्शनात् । अग्नये हूयत इति व्युत्पत्तेश्च । यवाग्वाख्यं हविर्देवतोद्देशेन त्यक्त्वा प्रक्षिपतीत्यर्थः ॥ **द्वितीया ब्राह्मणे** ।२।३।६० ॥ ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि द्वितीया स्यात् । षष्ठ्यपवादः । गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः ॥ **चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि** ।२।३।६२॥ षष्ठी स्यात् । पुरुषमृगश्चन्द्रमसः । गोधाकालकादार्वाघाटस्ते वनस्पतीनाम् । वनस्पतिभ्य इत्यर्थः ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वाच्या * ॥ या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वः ॥ **यजेश्च करणे** ।२।३।६३ ॥ इह छन्दसि बहुलं षष्ठी ॥ घृतस्य घृतेन वा यजते ॥ **बहुलं छन्दसि** ।२।४।३९ ॥ अदो घस्लादेशः स्यात् । घस्तान्नूनम् । लुङि मन्त्रे घसेति

च्लेर्लुक् । अडभावः । सग्धिश्च मे ॥ **हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च छन्दसि ।२।४।२८॥** द्वन्द्वः पूर्ववल्लिङ्गः । हेमन्तश्च शिशिरश्च हेमन्तशिशिरौ । अहोरात्रे ॥ अदिप्रभृतिभ्यः शपः ॥ **बहुलं छन्दसि ।२।४।७३ ॥** वृत्रं हनति वृत्रहा । अहिः शयत उपपृक् पृथिव्याः । अत्र लुक् न । अदादिभिन्नेऽपि क्वचिल्लुक् । त्राध्वं नो देवाः ॥ जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ॥ **बहुलं छन्दसि ।२।४।७६ ॥** दाति प्रियाणि चिद्वसु । अन्यत्रापि पूर्णां विवष्टि ॥ **मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः ।२।४।८० ॥** एभ्यो लेर्लुक् स्यान्मन्त्रे । अक्षन्नमीमदन्त हि । घस्लादेशस्य गमहनेत्युपधालोपे शासिवसीति षः । माह्वर्मित्रस्य । धूर्तिः प्रणङ्मर्त्यस्य । नशेर्वेति कुत्वम् । सुरुचो वेन आवः । मा न आ धक् । आदित्याकारान्तग्रहणम् । आप्रा द्यावापृथिवी । परावग्भारभृद्यथा । अक्रन्नुषासः । त्वे रयिं जागृवांसो अनुग्मन् । मन्त्रग्रहणं ब्राह्मणस्याप्युपलक्षणम् । अज्ञत वा अस्य दन्ताः । विभाषानुवृत्तेर्नेह । न ता अगृभ्णन्नजनिष्ट हि षः ॥

॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

अभ्युत्सादयां प्रजनयां चिकयां रमयामकः पावयां क्रियाद्विदामक्रन्निति छन्दसि ।३।१।४२ ॥ आद्येषु चतुर्षु लुङि आम् अक इत्यनुप्रयोगश्च । अभ्युत्सादयामकः । अभ्युदसीषददिति लोके । प्रजनयामकः । प्राजीजनदित्यर्थः । चिकयामकः । अचैषीदित्यर्थे चिनोतेराम् । द्विर्वचनं कुत्वं च । रमयामकः । अरीरमत् । पावयांक्रियात् । पाव्यादिति लोके । विदामक्रन् । अवेदिषुः ॥ **गुपेश्छन्दसि ।३।१।५० ॥** च्लेश्चङ्वा । गृहानजूगुपतं युवम् । अगौप्तमित्यर्थः ॥ **नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः ।३।१।५१ ॥** च्लेश्चङ् न । मा त्वायतो जरितुः काममूनयीः । मा त्वाग्निर्ध्वनयीत् ॥ **कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि ।३।१।५९ ॥** च्लेरङ् वा । इदं तेभ्योऽकरं नमः । अमरत् । अदरत् । यत्सानोः सानुमारुहत् ॥ **छन्दसि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छ्यप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि ।३।१।१२३ ॥** कृन्ततेर्निस्पूर्वात् क्यपि प्राप्ते ण्यत् । आद्यन्तयोर्विपर्यासः निसः षत्वं च । निष्टर्क्यं चिन्वीत पशुकामः । देवशब्दे उपपदे ह्वयतेर्जुहोतेर्वा क्यप् दीर्घश्च । स्पर्धन्ते वा उ देवहूये । प्र उत् आभ्यां नयतेः क्यप् । प्रणीयः । उन्नीयः । उत्पूर्वाच्छिषेः क्यप् । उच्छिष्यः । मृङ्स्तृञ्ध्वृभ्यो यत् । मर्यः । स्तर्या । स्त्रियामेवायम् । ध्वर्यः । खनेर्यण्यतौ । खन्यः । खान्यः । यजेर्यः । शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै । आङ्पूर्वात्पृच्छेः क्यप् । आपृच्छ्यं धरुणं वाज्यर्षति । सीव्यतेः क्यप् षत्वं च । प्रतिषीव्यः । ब्रह्मणि वदेर्ण्यत् । ब्रह्मवाद्यम् । लोके तु वदः सुपि क्यप् चेति क्यब्यण्यतौ । भवतेः स्तौतेश्च ण्यत् । भाव्यः । स्ताव्यः । उपपूर्वाच्चिनोतेर्ण्यत् आयादेशश्च पृडे उत्तरपदे । उपचाय्यपृडम् ॥ हिरण्य इति वक्तव्यम् * ॥ उपचेयपृडमन्यत् । मृड सुखने पृड चेत्यसादिगुपधल-

क्षणः कः ॥ **छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् ।३।२।२७ ॥** एभ्यः कर्मण्युपपदे इन् स्यात् । ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिम् । उत नो गोषणिं धियम् । ये पथां पथिरक्षयः । चतुरक्षौ पथिरक्षी । हविर्मथीनामभि ॥ **छन्दसि सहः ।३।२।६३ ॥** सुप्युपपदे सहेर्ण्विः स्यात् । पृतनाषाट् ॥ **वहश्च ।३।२।६४ ॥** प्राग्वत् । दित्यवाट् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ **कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युट् ।३।२।६५ ॥** एषु वहेर्ञ्युट् स्याच्छन्दसि । कव्यवाहनः । पुरीषवाहनः । पुरीष्यवाहनः ॥ **हव्येऽनन्तः पादम् ।३।२।६६ ॥** अग्निश्च हव्यवाहनः । पादमध्ये तु वहश्चेति ण्विरेव । हव्यवाळग्निरजरः पिता नः ॥ **जनसनखनक्रमगमो विट् ।३।२।६७ ॥** विड्वनोरित्यात्वम् । अब्जाः । गोजाः । गोषा इन्दो नृषा असि । सनोतेरन इति षत्वम् । इयं शुष्मेभिर्बिसखा इवारुजत् । आ दधिक्राः शवसा पञ्च कृष्टीः । अग्रेगाः ॥ **मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन् ।३।२।७१ ॥** श्वेतवहादीनां डस्पदस्येति वक्तव्यम् * ॥ यत्र पदत्वं भावि तत्र ण्विनोऽपवादो डस् वक्तव्य इत्यर्थः ॥ श्वेतवाः । श्वेतवाहौ । श्वेतवाहः । उक्थानि उक्थैर्वा शंसति उक्थशा यजमानः । उक्थशासौ । उक्थशासः । पुरो दाश्यते दीयते पुरोडाः ॥ **अवे यजः ।३।२।७२ ॥** अवयाः । अवयाजौ । अवयाजः ॥ **अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च ।८।२।६७ ॥** एते सम्बुद्धौ कृतदीर्घा निपात्यन्ते । चादुक्थशाः ॥ **विजुपे छन्दसि ।३।२।७३ ॥** उपे उपपदे यजेर्विच् । उपयट् ॥ **आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च ।३।२।७४ ॥** सुप्युपसर्गे चोपपदे आदन्तेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विषये मनिनादयस्त्रयः प्रत्ययाः स्युः । चाद्विच् । सुदामा । सुधीवा । सुपीवा । भूरिदावा । घृतपावा । विच् । कीलालपाः ॥ ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् ॥ **बहुलं छन्दसि ।३।२।८८ ॥** उपपदान्तरेऽपि हन्तेर्बहुलं क्विप् स्यात् । यो मातृहा पितृहा ॥ **छन्दसि लिट् ।३।२।१०५ ॥** भूतसामान्ये । अहं द्यावापृथिवी आ ततान ॥ **लिटः कानज्वा ।३।२।१०६ ॥ क्वसुश्च ।३।२।१०७ ॥** छन्दसि लिटः कानच्क्वसू वा स्तः । चक्राणा वृष्णि । यो नो अग्ने अररिवां अघायुः ॥ **णेश्छन्दसि ।३।२।१३७ ॥** ण्यन्ताद्धातोश्छन्दसि इष्णुच् स्यात्तच्छीलादौ । वीरुधः पारयिष्णवः ॥ **भुवश्च ।३।२।१३८ ॥** अस्मात् केवलात्प्राग्वत् ॥ भविष्णुः ॥ छन्दसि परेच्छायां क्यच उपसंख्यानम् * **क्याच्छन्दसि ।३।२।१७० ॥** उप्रत्ययः स्यात् । अघायुः ॥ एरजधिकारे जवसवौ छन्दसि वाच्यौ * ॥ जवे याभिर्यूनः ॥ ऊर्वोर्मे जवः । देवस्य सवितुः सवे ॥ **मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः ।३।२।९६ ॥** वृषादिभ्यः क्तिन् स्यात्स चोदात्तः । वृष्टिं दिवः । सुम्नमिष्टये । पचात्पक्तीरुत । इयं ते नव्यसी मतिः । वित्तिः । भूतिः । अग्न आ याहि वीतये । रातौ स्यामोभयासः ॥ **छन्दसि गत्यर्थेभ्यः ।३।३।१२९ ॥** ईषदादिषूपपदेषु गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि युच् स्यात् । खलोऽपवादः सूपसदनोऽग्निः ॥ **अन्येभ्योऽपि दृश्यते ।३।३।१३० ॥** गत्यर्थेभ्यो येऽन्ये धातवस्तेभ्योऽपि छन्दसि युच् स्यात् । सुवेदनामकृणोर्ब्रह्मणे गाम् ॥ **छन्दसि**

लुङ्लङ्लिटः ।३।४।६ ॥ धात्वर्थानां संबन्धे सर्वकालेष्वेते वा स्युः । पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः । देवो देवेभिरागमत् । अत्र लोडर्थे लुङ् । इदं तेभ्योऽकरं नमः । लङ् । अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः । लिट् । अद्या ममार । अद्य म्रियत इत्यर्थः ॥ **लिङर्थे लेट् ।३।४।७ ॥** विध्यादौ हेतुहेतुमद्भावादौ च धातोर्लेट् स्याच्छन्दसि ॥ **सिब्बहुलं लेटि ।३।१।३४ ॥ इतश्च लोपः परस्मैपदेषु ।३।४।९७ ॥** लेटस्तिङामितो लोपो वा स्यात्परस्मैपदेषु ॥ **लेटोऽडाटौ ।३।४।९४ ॥** लेटः अट् आट् एतावागमौ स्तस्तौ च पितौ ॥ सिब्बहुलं णिद्वक्तव्यः ॥ * ॥ वृद्धिः । प्र ण आयूंषि तारिषत् । सुपेशसस्करति जोषिषद्धि । आ साविषदर्शसानाय । सिप इलोपस्य चाभावे । पताति दिद्युत् । प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना भवाति ॥ **स उत्तमस्य ।३।४।९८ ॥** लेडुत्तमसकारस्य वा लोपः स्यात् । करवाव । करवावः । टेरेत्वम् ॥ **आत ऐ ।३।४।९५ ॥** लेट आकारस्य ऐ स्यात् । सुतेभिः सुप्रयसा मादयैते । आतामित्याकारस्य ऐकारः । विधिसामर्थ्यादाट ऐत्वं न । अन्यथा हि ऐटमेव विदध्यात् । यो यजाति यजात इत् ॥ **वैतोऽन्यत्र ।३।४।९६ ॥** लेट एकारस्य ऐ स्याद्वा आत ऐ इत्यस्य विषयं विना । पशूनामीशै । ग्रहा गृह्यान्तै । अन्यत्र किम् । सुप्रयसा मादयैते ॥ **उपसंवादाशङ्कयोश्च ।३।४।८ ॥** पणबन्धे आशङ्कायां च लेट् स्यात् । अहमेव पशूनामीशै । नेज्जिह्मायन्तो नरकं पताम ॥ हलः श्नः शानज्झौ ॥ **छन्दसि शायजपि ।३।१।८४ ॥** अपिशब्दाच्छानच् । हृग्रहोर्भश्छन्दसीति हस्य भः । गृभाय जिह्वया मधु । बधान देव सवितः । अनिदितामिति बध्नातेर्नलोपः । गृभ्णामि ते । मध्वा जभार ॥ **व्यत्ययो बहुलम् ।३।१।८५ ॥** विकरणानां बहुलं व्यत्ययः स्यात् छन्दसि । आण्डा शुष्मस्य भेदति । भिनत्तीति प्राप्ते । जरसा मरते पतिः । म्रियत इति प्राप्ते । इन्द्रो वस्तेन नेषतु । नयतेर्लोट् शप्सिपौ द्वौ विकरणौ ॥ इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् । तरेमेत्यर्थः । तरतेर्विध्यादौ लिङ् । उः सिप् शप् चेति त्रयो विकरणाः ॥ सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां च । व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन ॥ १ ॥ धुरि दक्षिणायाः । दक्षिणस्यामिति प्राप्ते । चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते । उपग्रहः परस्मैपदात्मनेपदे । ब्रह्मचारिणमिच्छते । इच्छतीति प्राप्ते । प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति । युध्यत इति प्राप्ते । मधोस्तृप्ता इवासते । मधुन इति प्राप्ते । नरः पुरुषः । अधा स वीरैर्दशभिर्वियूयाः । वियूयादिति प्राप्ते । कालः कालवाची प्रत्ययः । श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन । लुटो विषये लृट् । तमसो गा अदुक्षत् । अधुक्षदिति प्राप्ते । मित्र वयं च सूरयः । मित्रा वयमिति प्राप्ते । स्वरव्यत्ययस्तु वक्ष्यते । कर्तृशब्दः कारकमात्रपरः । तथा च तद्वाचिनां कृत्तद्धितानां व्यत्ययः । अन्नादाय । अण्विषये अच् । अवग्रहे विशेषः । यङो यशब्दादारभ्य लिङ्याशिष्यङिति ङकारेण प्रत्याहारः । तेषां व्यत्ययो भेदतीत्यादिरुक्त एव ॥ **लिङ्याशिष्यङ् ।३।१।८६ ॥** आशीर्लिङि परे धातोरङ् स्याच्छन्दसि । वच उम् । मन्त्रं वोचेमाग्नये ॥ दृशे-

रवक्तव्यः * ॥ पितरं च दृशेयं मातरं च । अङि तु ऋदृशोऽङीति गुणः स्यात् ॥ **छन्दस्युभयथा ।३।४।११७ ॥** धात्वधिकारे उक्तः प्रत्ययः सार्वधातुकार्धधातुकोभयसंज्ञः स्यात् । वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयः । वर्धयन्त्वित्यर्थः । आर्धधातुकत्वाण्णिलोपः । विशृण्विरे । सार्वधातुकत्वात् श्नुः शृभावश्च । हुश्नुवोरिति यण् ॥ **आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च ।३।२।१७१ ॥** आदन्तादृवर्णान्ताद्गमादेश्च किकिनौ स्तस्तौ च लिड्वत् । बभ्रिर्वज्रं पपिः सोमं ददिर्गाः । जग्मिर्युवा । जघ्निर्वृत्रममित्रियम् । जज्ञिः । लिड्वद्भावादेव सिद्धे ऋच्छत्यॄतामिति गुणबाधनार्थं कित्त्वम् । बहुलं छन्दसीत्युत्वम् । ततुरिः । जगुरिः ॥ **तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः ।३।४।९ ॥** से । वक्षे रायः । सेन् । ता वामेषे । असे । शरदो जीवसे धाः । असेन् नित्त्वादाद्युदात्तः । क्से । प्रेषे । कसेन् । गवामिव श्रियसे । अध्यै । अध्यैन् । जठरं पृणध्यै । पक्षे आद्युदात्तम् । कध्यै कध्यैन् । आहुवध्यै । पक्षे नित्स्वरः । शध्यै । राधसः सह मादयध्यै । शध्यैन् । वायवे पिबध्यै । तवै । दातवा उ । तवेङ् । सूतवे । तवेन् । कर्तवे ॥ **प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै ।३।४।१० ॥** एते तुमर्थे निपात्यन्ते । प्रयातुं रोढुमव्यथितुमित्यर्थः ॥ **दृशे विख्ये च ।३।४।११ ॥** द्रष्टुं विख्यातुमित्यर्थः ॥ **शकि णमुल्कमुलौ ।३।४।१२ ॥** शक्नोतावुपपदे तुमर्थे एतौ स्तः । विभाजं नाशकत् । अपलुपं नाशकत् । विभक्तुमपलोप्तुमित्यर्थः ॥ **ईश्वरे तोसुन्कसुनौ ।३।४।१३ ॥** ईश्वरो विचरितोः । ईश्वरो विलिखः । विचरितुं विलेखितुमित्यर्थः ॥ **कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः ।३।४।१४ ॥** न म्लेछितवै । अवगाहे । दिदृक्षेण्यः । भूर्यस्पष्ट कर्त्वम् ॥ **अवचक्षे च ।३।४।१५ ॥** रिपुणा नावचक्षे । अवख्यातव्यमित्यर्थः ॥ **भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् ।३।४।१६ ॥** आसंस्थातोः सीदन्ति । आसमाप्तेः । सीदन्तीत्यर्थः । उदेतोः । अपकर्तोः । प्रवदितोः । प्रचरितोः । होतोः । आतमितोः । काममाविजनितोः संभवामः । इति श्रुतिः ॥ **सृपितृदोः कसुन् ।३।४।१७ ॥** भावलक्षणे इत्येव । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन् । पुरा जत्रुभ्य आतृदः ॥ ॥ **इति तृतीयोऽध्यायः** ॥

रात्रेश्चाजसौ ।४।१।३१ ॥ रात्रिशब्दान्ङीप्स्यात् अजस्विषये छन्दसि । रात्री व्यख्यदायती । लोके तु कृदिकारादिति ङीष्यन्तोदात्तः ॥ **नित्यं छन्दसि ।४।१।४६ ॥** बह्वादिभ्यश्छन्दसि विषये नित्यं ङीप् । बह्वीषु हि त्वा । नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् ॥ **भुवश्च ।४।१।४७ ॥** ङीप् स्यात् छन्दसि । विभ्वी । प्रभ्वी । विप्रसंभ्य इति डुप्रत्ययान्तं सूत्रेऽनुक्रियते । उत इत्यनुवृत्तेः । उवङादेशस्तु सौत्रः ॥ मुद्गलाच्छन्दसि लिच्च * ङीषो लित्त्वमानुक् चागमः । लित्स्वरः ॥ रथीरभून्मुद्गलानी ॥ **दीर्घजिह्वी च छन्दसि ।४।१।५९ ॥** संयोगोपधत्वादप्राप्तो ङीष् विधीयते । आसुरी वै दीर्घजिह्वी देवानां यज्ञवाट् ॥ **कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि ।४।१।७१ ॥** ऊङ् स्यात् । कद्रूश्च वै कमण्डलूः ॥ गुग्गुलुम

धुजतुपतयालूनामिति वक्तव्यम् * ॥ गुग्गुल्वः । मधव्यः । जतव्यः । पतयालव्यः ॥ अव्ययात्त्यप् ॥ आविष्ट्यस्योपसंख्यानं छन्दसि * ॥ आविष्ट्यो वर्धते ॥ **छन्दसि ठञ् ।४।३।१९** ॥ वर्षाभ्यष्ठकोऽपवादः । स्वरे भेदः । वार्षिकम् ॥ **वसन्ताच्च ।४।३।२०** ॥ ठञ् स्यात् छन्दसि । वासन्तिकम् ॥ **हेमन्ताच्च ।४।३।२१** ॥ छन्दसि ठञ् । हैमन्तिकम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ **शौनकादिभ्यश्छन्दसि ।४।३।१०६** ॥ णिनिः प्रोक्तेऽर्थे । छाणोरपवादः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः ॥ वाजसनेयिनः । छन्दसि किम् । शौनकीया शिक्षा ॥ **द्व्यचश्छन्दसि ।४।३।१५०** ॥ विकारे मयट् स्यात् । शरमयं बर्हिः । यस्य पर्णमयी जुहूः ॥ **नोत्वद्वर्ध्रबिल्वात् ।४।३।१५१** ॥ उत्वान् उकारवान् । मौञ्जं शिक्यम् । वर्ध्रं चर्म तस्य विकारो वार्ध्री रज्जुः । बैल्वो यूपः ॥ सभाया यः ॥ **ढश्छन्दसि ।४।४।१०६** ॥ सभेयो युवा ॥ **भवे छन्दसि ।४।४।११०** ॥ सप्तम्यन्ताद्भवार्थे यत् । मेध्याय च विद्युत्याय च । यथायथं शैषिकाणामणादीनां घादीनां चापवादोऽयं यत् । पक्षे तेऽपि भवन्ति । सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वात् । तद्यथा । मुञ्जवान्नाम पर्वतः । तत्र भवो मौञ्जवतः । सोमस्येव मौञ्जवतस्य भक्षः । आचतुर्थसमाप्तेश्छन्दोऽधिकारः ॥ **पाथोनदीभ्यां ड्यण् ।४।४।१११** ॥ तमु त्वा पाथ्यो वृषा । चनो दधीत नाद्यो गिरो मे । पाथसि भवः पाथ्यः । नद्यां भवो नाद्यः ॥ **वेशन्तहिमवद्भ्यामण् ।४।४।११२** ॥ भवे । वैशन्तीभ्यः स्वाहा । हैमवतीभ्यः स्वाहा ॥ **स्रोतसो विभाषा ड्यड्ड्यौ ।४।४।११३** ॥ पक्षे यत् । ड्यड्ड्ययोस्तु स्वरे भेदः । स्रोतसि भवः स्रोत्यः । स्रोतस्यः ॥ **सगर्भसयूथसनुताद्यन् ।४।४।११४** ॥ अनुभ्राता सगर्भ्यः । अनुसखा सयूथ्यः । यो नः सनुत्य उत वा जिघत्नु । नुतिर्नुतम् । नपुंसके भावे क्तः । सगर्भादयस्त्रयोऽपि कर्मधारयाः । समानस्य छन्दसीति सः । ततो भवार्थे यन् । यतोऽपवादः ॥ **तुग्राद्घन् ।४।४।११५** ॥ भवेऽर्थे । पक्षे यदपि । आ वः शमं वृषभं तुग्र्यासुिति बह्वृचाः । तुग्रियासिति शाखान्तरे । धनाकाशयज्ञवरिष्ठेषु तुग्रशब्द इति वृत्तिः ॥ **अग्राद्यत् ।४।४।११६** ॥ **घच्छौ च ।४।४।११७** ॥ चाद्यत् । अग्रे भवोऽग्र्यः । अग्रियः । अग्रीयः ॥ **समुद्राभ्राद्घः ।४।४।११८** ॥ समुद्रिया अप्सरसो मनीषिणम् । नानदतो अभ्रियस्येव घोषाः ॥ **बर्हिषि दत्तम् ।४।४।११९** ॥ प्राग्घिताद्यदित्येव । बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु ॥ **दूतस्य भागकर्मणी ।४।४।१२०** ॥ भागोंऽशः दूत्यम् ॥ **रक्षोयातूनां हननी ।४।४।१२१** ॥ या ते अग्ने रक्षस्या तनूः ॥ **रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये ।४।४।१२२** ॥ प्रशंसने यत्स्यात् । रेवत्यादीनां प्रशंसनं रेवत्यम् । जगत्यम् । हविष्यम् ॥ **असुरस्य स्वम् ।४।४।१२३** ॥ असुर्यं देवेभिर्धायि विश्वम् ॥ **मायायामण् ।४।४।१२४** ॥ आसुरी माया ॥ **तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः ।४।४।१२५** ॥ वर्चस्वानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानां वर्चस्याः । ऋतव्याः ॥ **अश्विमानण् ।४।४।१२६** ॥ आश्विनीरुपदधाति ॥ **वय-**

स्यासु मूर्ध्नो मतुप् ।४।४।१२७॥ तद्वानासामिति सूत्रं सर्वमनुवर्तते। मतोरिति पदमावर्त्य पञ्चम्यन्तं बोध्यम् । मतुबन्तो यो मूर्धशब्दस्ततो मतुप्स्यात्प्रथमस्य मतोर्लुक्च वयःशब्दवन्मन्त्रोपधेयास्विष्टकासु । यस्मिन्मन्त्रे मूर्धवयःशब्दौ स्तस्तेनोपधेयासु मूर्धन्वतीरुपदधातीति प्रयोगः ॥ **मत्वर्थे मासतन्वोः** ।४।४।१२८॥ नभोऽम्रम् तदस्मिन्नस्तीति नभस्यो मासः । ओजस्या तनूः ॥ **मधोर्ञ च** ।४।४।१२९॥ माधवः । मधव्यः ॥ **ओजसोऽहनि यत्खौ** ।४।४।१३०॥ ओजस्यमहः । ओजसीनं वा ॥ **वेशोयशआदेर्भगाद्यल्खौ** ।४।४।१३१।१३२॥ यथासंख्यं नेष्यते । वेशो बलं तदेव भग इति कर्मधारयः । वेशोभग्यः । वेशोभगीनः । यशोभग्यः । यशोभगीनः । योगविभाग उत्तरार्थः क्रमनिरासार्थश्च ॥ **पूर्वैः कृतमिनयौ च** ।४।४।१३३॥ गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्विणेभिः । ये ते पन्थाः सवितः पूर्व्यासः ॥ **अद्भिः संस्कृतम्** ।४।४।१३४॥ यस्येदमप्यं हविः ॥ **सहस्रेण सम्मितौ घः** ।४।४।१३५॥ सहस्रियासो अपां नोर्मयः। सहस्रेण तुल्या इत्यर्थः॥ **मतौ च** ।४।४।१३६॥ सहस्रशब्दान्मत्वर्थे घः स्यात् । सहस्रमस्यास्तीति सहस्रियः ॥ **सोममर्हति यः** ।४।४।१३७॥ सोम्यो ब्राह्मणः । यज्ञार्ह इत्यर्थः ॥ **मये च** ।४।४।१३८॥ सोमशब्दाद्यः स्यान्मयडर्थे । सोम्यं मधु । सोममयमित्यर्थः ॥ **मधोः** ।४।४।१३९॥ मधुशब्दान्मयडर्थे यत्स्यात् । मधव्यः । मधुमय इत्यर्थः ॥ **वसोः समूहे च** ।४।४।१४०॥ चान्मयडर्थे यत् । वसव्यः ॥ अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानम् * ॥ छन्दःशब्दादक्षरसमूहे वर्तमानात्स्वार्थे यदित्यर्थः । आश्रावयेति चतुरक्षरमस्तुश्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं येयजमाह इति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कार एष वै सप्तदशाक्षरश्छान्दस्यः ॥ **नक्षत्राद्घः** ।४।४।१४१॥ स्वार्थे । नक्षत्रियेभ्यः स्वाहा ॥ **सर्वदेवात्तातिल्** ।४।४।१४२॥ स्वार्थे । सविता नः सुवतु सर्वतातिम् । प्रदक्षिणिदेवतातिमुराणः ॥ **शिवशमरिष्टस्य करे** ।४।४।१४३॥ करोतीति करः । पचाद्यच् । शिवं करोतीति शिवतातिः । याभिः शन्ताती भवथो ददाशुषे । अथो अरिष्टतातये ॥ **भावे च** ।४।४।१४४॥ शिवादिभ्यो भावे तातिः स्याच्छन्दसि । शिवस्य भावः शिवतातिः । शन्तातिः । अरिष्टतातिः ॥

॥ इति चतुर्थोध्यायः ॥

सप्तनोऽञ्छन्दसि ।५।१।६१॥ तदस्य परिमाणमिति वर्ग इति च । सप्त साप्तानि असृजत् ॥ शन्शतोर्डिनिश्छन्दसि तदस्य परिमाणमित्यर्थे वाच्यः * ॥ पञ्चदशिनोऽर्धमासाः । त्रिंशिनो मासाः ॥ विंशतेश्चेति वाच्यम् * ॥ विंशिनोऽङ्गिरसः ॥ युष्मदस्मदोः सादृश्ये वतुब्वाच्यः * ॥ त्वावतः पुरुवसो । न त्वावां अन्यः । यज्ञं विप्रस्य मावतः ॥

---

१ अनन्तरार्थे चेति वक्तव्यम् * ॥ मधव्यनन्तरमस्मिन्मधव्यो मासः ॥ लुगकारेकाररेफाश्चेति वाच्यम् * ॥ लुक् । मधुस्तपोनभः । अकारः । इष । ऊर्जः । अन्नवान्बलवानित्यर्थः । इकारः । शुचिः । आतपाधिक्येन देहशोषरूपशुग्वानित्यर्थः । रेफः । शुक्रः ॥

छन्दसि च ।५।१।६७ ॥ प्रातिपदिकमात्रात्तदर्हतीति यत् । सादन्यं विदथ्यम् ॥ **वत्सरान्ताच्छश्छन्दसि** ।५।१।९१ ॥ निर्वृत्तादिष्वर्थेषु । इद्वत्सरीयः ॥ **संपरिपूर्वात्ख च** ।५।१।९२ ॥ चाच्छः । संवत्सरीणः । संवत्सरीयः । परिवत्सरीणः । परिवत्सरीयः ॥ **छन्दसि घस्** ।५।१।१०६ ॥ ऋतुशब्दात्तदस्य प्राप्तमित्यर्थे । भाग ऋत्वियः ॥ **उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे** ।५।१।११८ ॥ धात्वर्थविशिष्टे साधने वर्तमानात्स्वार्थे वतिः स्यात् । यदुद्वतो निवतः । उद्गतान्निर्गतादित्यर्थः ॥ **थट् च छन्दसि** ।५।२।५० ॥ नान्तादसंख्यादेः परस्य डटस्थट् स्यान्मट् च । पञ्चथम् । पञ्चमम् ॥ **छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि** ।५।२।८९ ॥ पर्यवस्थाता शत्रुः अपत्यं परिपन्थिनम् । मात्वा परिपरिणौ विदन् ॥ **बहुलं छन्दसि** ।५।२।१२२ ॥ मत्वर्थे विनिः स्यात् ॥ छन्दोविन्प्रकरणेऽष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्चेति वक्तव्यम् * ॥ इति दीर्घः । मंहिष्ठमुभयाविनम् । शुनमष्ट्रा व्यचरत् ॥ छन्दसीवनिपौ च वक्तव्यौ * ॥ ई । रथीरभूत् । सुमङ्गलीरियं वधूः । मघवानमीमहे ॥ **तयोर्दार्हिलौ च छन्दसि** ।५।३।२० ॥ इदन्तदोर्यथासंख्यं स्तः । इदा हि व उपस्तुतिम् । तर्हि ॥ **था हेतौ च छन्दसि** ।५।३।२६ ॥ किमस्था स्याद्धेतौ प्रकारे च । कथा ग्रामं न पृच्छसि । कथा दाशेम । **पश्च पश्चा च छन्दसि** ।५।३।३३ ॥ अवरस्य अस्तात्यर्थे निपातौ । पश्च हि सः । नो ते पश्चा ॥ **तुश्छन्दसि** ।५।३।५९ ॥ तृजन्तात्तृन्नन्ताच्च इष्ठन्नीयसुनौ स्तः । आसुतिं करिष्ठः । दोहीयसी धेनुः ॥ **प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि** ।५।३।१११ ॥ इवार्थे । तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा ॥ **अमु च छन्दसि** ।५।४।१२ ॥ किमेत्तिङव्ययघादित्येव । प्रतं नय प्रतरम् ॥ **वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च छन्दसि** ।५।४।४१ ॥ स्वार्थे । यो नो दुरेवो वृकतिः । ज्येष्ठतातिं बर्हिषदम् ॥ **अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि** ।५।४।१०३ ॥ तत्पुरुषाट्टच् स्यात्समासान्तः । ब्रह्मसामं भवति । देवच्छन्दसानि ॥ **बहुप्रजाश्छन्दसि** ।५।४।१२३ ॥ बहुप्रजा निर्ऋतिमाविवेश ॥ **छन्दसि च** ।५।४।१४२ ॥ दन्तस्य दतृशब्दः स्याद्बहुव्रीहौ । उभयतोदतः प्रतिगृह्णाति ॥ **ऋतश्छन्दसि** ।५।४।१५८ ॥ ऋदन्ताद्बहुव्रीहेर्न कप् । हता माता यस्य हतमाता ॥ ॥ **इति पञ्चमोऽध्यायः** ॥

एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ छन्दसि वेति वक्तव्यम् * ॥ यो जागार । दाति प्रियाणि ॥ **तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य** ।६।१।७ ॥ तुजादिराकृतिगणः । प्रभरा तूतुजानः । सूर्ये मामहानम् । दाधार यः पृथिवीम् । स तूनाव ॥ **बहुलं छन्दसि** ।६।१।३४ ॥ ह्वः संप्रसारणं स्यात् । इन्द्रमाहुव ऊतये ॥ ऋचि त्रेरुत्तरपदादिलोपश्च छन्दसि * ॥ ऋच्शब्दे परे त्रेः संप्रसारणमुत्तरपदादेर्लोपश्चेति वक्तव्यम् । तृचं सूक्तम् । छन्दसि किम् । त्र्यृचानि ॥ रयेर्मतौ बहुलम् * ॥ रेवान् । रयिमान् पुष्टिवर्धनः ॥ **चायः की** ।६।१।३५ ॥ न्य१न्यं चिक्युर्न निचिक्युरन्यम् । लिटि उसि रूपम् । बहुलग्रहणानुवृत्तेर्नेह । अग्निं ज्योति-

निचाय्य ॥ **अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताश्रितमाशीराशीर्ताः ।६।१।३६ ॥** एते छन्दसि निपात्यन्ते । इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथाम् । स्पर्धेर्लङि आथाम् । अर्कमानृचुः । वसून्यानृहुः । अर्चेरर्हेश्च लिट्युसि । चिच्युषे । च्युङो लिटि थासि । यस्तित्याज । त्यजेर्णलि । श्रातास्त इन्द्र सोमाः । श्रिता नो ग्रहाः । श्रीञ् पाके निष्ठायाम् । आशीरं दुहे । मध्यत आशीर्तः । श्रीञ एव क्विपि निष्ठायां च ॥ **खिदेश्छन्दसि ।६।१।५२ ॥** खिद दैन्ये । अस्यैच आद्वा स्यात् । चिखाद । चिखेदेत्यर्थः ॥ **शीर्षश्छन्दसि ।६।१।६० ॥** शिरःशब्दस्य शीर्षन् स्यात् । शीर्ष्णः शीर्ष्णो जगतः ॥ **वा छन्दसि ।६।१।१०६॥** दीर्घाज्जसि इ चि च पूर्वसवर्णदीर्घो वा स्यात् । वाराही । वाराह्यौ । मानुषीरीळते विशः । उत्तरसूत्रद्वयेऽपीदं वाक्यभेदेन संबध्यते । तेनामि पूर्वत्वं वा स्यात् । शमीं च शम्यं च । सूर्म्यं सुषिरामिव । संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपमपि वा । इज्यमानः । यज्यमानः ॥ **शेश्छन्दसि बहुलम् ।६।१।७० ॥** लोपः स्यात् । या ते गात्राणाम् । ता ता पिण्डानाम् ॥ एमन्नादिषु छन्दसि पररूपं वक्तव्यम्* ॥ अपां त्वेमन् । अपां त्वोद्मन् ॥ **भय्यप्रवय्ये च छन्दसि ।६।१।८३ ॥** बिभेत्यस्मादिति भय्यः । वेतेः प्रवय्या इति स्त्रियामेव निपातनम् । प्रवेयमित्यन्यत्र । छन्दसि किम् । भेयम् । प्रवेयम् ॥ हृदय्या उपसंख्यानम् * ॥ हृदे भवा हृदय्या आपः । भवे छन्दसि यत् ॥ **प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे ।६।१।११५॥** ऋक्पादमध्यस्थ एङ् प्रकृत्या स्यात् अति परे न तु वकारयकारपरेऽति । उपप्रयन्तो अध्वरम् । सुजाते अश्वसूनृते । अन्तःपादं किम् । एतास[1] एतेऽर्चन्ति । अव्यपरे किम् । तेऽवदन् ॥ **अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च ।६।१।११६ ॥** एषु व्यपरेऽप्यति एङ् प्रकृत्या । वसुभिर्नो अव्यात् । मित्रमहो अवद्यात् । मा शिवासो अवक्रमुः । ते नो अव्रत । शतधारो अयं मणिः । ते नो अवन्तु । कुशिकासो अवस्यवः । यद्यपि बह्वृचैस्तेनोऽवन्तु रथतूः । सोऽयमगात् । तेऽरुणेभिरित्यादौ प्रकृतिभावो न क्रियते तथापि बाहुलकात्समाधेयम् । प्रातिशाख्ये तु वाचनिक एवायमर्थः ॥ **यजुष्युरः ।६।१।११७ ॥** उरःशब्दः एङन्तोऽति प्रकृत्या यजुषि । उरो अन्तरिक्षम् । यजुषि पादाभावादनन्तःपादार्थं वचनम् ॥ **आपो जुषाणो वृष्णोवर्षिष्ठेऽम्बेऽम्बालेऽम्बिके पूर्वे ।६।१।११८ ॥** यजुषि अति प्रकृत्या । आपो अस्मान्मातरः । जुषाणो अग्निराज्यस्य । वृष्णो अंशुभ्याम् । वर्षिष्ठे अधि नाके । अम्बे अम्बाले अम्बिके । अस्मादेव वचनादम्बार्थेति ह्रस्वो न ॥ **अङ्ग इत्यादौ च ।६।१।११९ ॥** अङ्गशब्दे य एङ् तदादौ च अकारे य एङ् पूर्वः सोऽति प्रकृत्या यजुषि । प्राणो अङ्गे अङ्गे अदीध्यत् ॥ **अनुदात्ते च कुधपरे ।६।१।१२० ॥** कवर्गधकारपरे अनुदात्तेऽति परे एङ् प्रकृत्या यजुषि । अयं सो अग्निः । अयं सो अध्वरः । अनुदात्ते किम् । अथोऽग्रे रुद्रे । अग्रशब्द आद्युदात्तः । कुधपरे किम् । सोऽयमग्निमतः ॥ **अवप-**

---

[1] कयामती कुत एतास एतेऽर्चन्ति शुष्मं वृषणे वसूया ॥

थासि च ।६।१।१२१ ॥ अनुदात्ते अकारादौ अवपथाःशब्दे परे यजुषि एङ् प्रकृत्या । त्रीरुद्रेभ्यो अवपथाः । वपेस्थासि लङि तिङ्ङतिङ इत्यनुदात्तत्वम् । अनुदात्ते किम् । यद्रुद्रेभ्योऽवपथाः । निपातैर्यद्यदीति निघातो न ॥ **आङोऽनुनासिकश्छन्दसि ।६।१। १२६ ॥** आङोऽचि परेऽनुनासिकः स्यात् स च प्रकृत्या । अभ्र आँ अपः । गभीर आँ उग्रपुत्रे । ईषाअक्षादीनां छन्दसि प्रकृतिभावो वक्तव्यः * ॥ ईषाअक्षो हिरण्ययः । ज्या इयम् । पूषा अविष्टु ॥ **स्यश्छन्दसि बहुलम् ।६।१।१३३ ॥** स्य इत्यस्य सोर्लोपः स्याद्धलि । एष स्य भानुः ॥ **ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ।६।१।१५१ ॥** ह्रस्वात्परस्य चन्द्रशब्दस्योत्तरपदस्य सुडागमः स्यान्मन्त्रे । हरिश्चन्द्रो मरुद्गणः । सुश्चन्द्र दस्म ॥ **पितरामातरा च छन्दसि ।६।३।३३ ॥** द्वन्द्वे निपातः । आ मा गन्तां पितरा मातरा च । चाद्विपरीतमपि । न मातरा पितरा नू चिदिष्टौ ॥ **समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु ।६।३।८४ ॥** समानस्य सः स्यान्मूर्धादिभिन्ने उत्तरपदे । सगर्भ्यः । छन्दसि स्त्रियां बहुलम् * ॥ विष्वग्देवयोरद्र्यादेशः । विश्वाची च घृताची च । देवद्रीचीं नयत देवयन्तः । कद्रीची ॥ **सध मादस्थयोश्छन्दसि ।६।३।९६ ॥** सहस्य सधादेशः स्यात् । इन्द्रत्वासिन्त्सधमादे । सोमः सधस्तम् ॥ **पथि च छन्दसि ।६।३।१०८ ॥** पथिशब्दे उत्तरपदे कोः कवं कादेशश्च । कवपथः । कापथः । कुपथः ॥ **साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे ।६।३।११३ ॥** सहेः क्त्वाप्रत्यये आद्यं द्वयं तृनि तृतीयं निपात्यते । मरुद्भिरुग्रः पृतनासु साह्ळा । अचोर्मध्यस्थस्य डस्य ळः ढस्य ळ्हश्च प्रातिशाख्ये विहितः । आहहि । द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य संपद्यते स डकारो ळकारः ळ्हकारतामेति स एवं चास्य ढकारः सन्नूष्मणा संप्रयुक्त इति ॥ **छन्दसि च ।६।३।१२६ ॥** अष्टन आत्वं स्यादुत्तरपदे । अष्टापदी ॥ **मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ ।६।३।१३१ ॥** दीर्घः स्यान्मन्त्रे । अश्वावतीं सोमावतीम् । इन्द्रियावान्मदिन्तमः । विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता ॥ **ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् ।६।३।१३२ ॥** दीर्घः स्यान्मन्त्रे । यदोषधीभ्यः । अदधात्योषधीषु ॥ **ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम् ।६।३।१३३ ॥** दीर्घः स्यात् । आतू न इन्द्र । नू मर्तः । उत वा घा स्यालात् । मक्षू गोमन्तमीमहे । भरता जातवेदसम् । तङिति थादेशस्य ङित्त्वपक्षे ग्रहणम् । तेनेह न । शृणोत ग्रावाणः । कूमनाः । अत्रा ते भद्रा । यत्रा नश्चक्रा । उरुष्याणः ॥ **इकः सुञि ।६।३।१३४ ॥** ऋचि दीर्घ इत्येव । अभीषुणः सखीनाम् । सुञ इति षः । नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति णः ॥ **द्व्यचोऽतस्तिङः ।६।३।१३५ ॥** मन्त्रे दीर्घः । विद्मा हि चक्रा जरसम् ॥ **निपातस्य च ।६।३।१३६ ॥** एवा हि ते ॥ **अन्येषामपि दृश्यते ।६।३।१३७ ॥** अन्येषामपि पूर्वपदस्थानां दीर्घः स्यात् । पूरुषः । दण्डादण्डि । **छन्दस्युभयथा ।६।४।५ ॥** नामि दीर्घो वा । धाता धातॄणामिति बह्वृचाः । तैत्तिरीयास्तु ह्रस्वमेव पठन्ति ॥ **वा षपूर्वस्य निगमे ।६।४।९ ॥** षपूर्वस्याच उपधाया वा दीर्घोऽसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । ऋभुक्षाणम् । ऋभुक्षणम् । निगमे किम् । तक्षा ।

तक्षाणौ ॥ **जनिता मन्त्रे** ।६।४।५३ ॥ इडादौ तृचि णिलोपो निपात्यते । यो नः पिता जनिता ॥ **शमिता यज्ञे** ।६।४।५४ ॥ शमयितेत्यर्थः ॥ **युप्लुवोर्दीर्घश्छन्दसि** ।६।४।५८ ॥ ल्यपीत्यनुवर्तते । वियूय । विप्लूय ॥ **आडजादीनाम्** ॥ **छन्दस्यपि दृश्यते** ।६।३।७३ ॥ अनजादीनामित्यर्थः । आनट् । आवः ॥ **न माङ्योगे** ॥ **बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि** ।६।४।७५ ॥ अडाटौ न स्तः । माङ्योगेऽपि स्तः । जनिष्ठा उग्रः सहसे तुराय । मा वः क्षेत्रे परबीजान्यवाप्सुः ॥ **इरयो रे** ।६।४।७६ ॥ प्रथमं दध्र आपः । रेभावस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादालोपः । अत्र रेशब्दस्येटि कृते पुनरपि रेभावः । तदर्थं च सूत्रे द्विवचनान्तं निर्दिष्टमिरयोरिति ॥ **छन्दस्युभयथा** ।६।४।८६ ॥ भूसुधियोर्यण् स्यादियङुवङौ च । वनेषु चित्रं विभ्वम् । विभुवं वा । सुध्यो हव्यमग्ने । सुधियो वा । तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् * ॥ तन्वं पुषेम । तनुवं वा । त्र्यम्बकम् । त्रियम्बकम् ॥ **तनिपत्योश्छन्दसि** ।६।४।९९ ॥ एतयोरुपधालोपः क्ङिति प्रत्यये । वितत्निरे कवयः । शकुना इव पप्तिम भाषायां वितेनिरे । पेतिम ॥ **घसिभसोर्हलि च** ।६।४।१०० ॥ सग्धिश्च मे । बब्धां ते हरी धानाः ॥ **हुझल्भ्यो हेर्धिः** ॥ **श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसि** ।६।४।१०२ ॥ श्रुधी हवम् । शृणुधी गिरः । रायस्पूर्धि । उरुणस्कृधि । अपावृधि ॥ **वा छन्दसि** ।३।४।८८ ॥ हिरपिह्वा ॥ **अङितश्च** ।६।४।१०३ ॥ हेर्धिः स्यात् । रारन्धि । रमेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् । शपः श्लुरभ्यासदीर्घश्च । असे प्रयन्धि । युयोधि जातवेदः । यमेः शपो लुक् । यौतेः शपः श्लुः ॥ **मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः** ।६।४।१४१ ॥ आत्मन्शब्दस्यादेर्लोपः स्यादाङि । त्मना देवेषु ॥ **विभाषर्जोश्छन्दसि** ।६।४।१६२ ॥ ऋजुशब्दस्य ऋतः स्थाने रः स्याद्वा इष्ठेमेयस्सु । त्वं रजिष्ठमनुनेषि । ऋजिष्ठं वा ॥ **ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि** ।६।४।१७५ ॥ ऋतौ भवमृत्व्यम् । वास्तुनि भवं वास्त्व्यम् । वास्त्वं च । मधुशब्दस्याणि स्त्रियां यणादेशो निपात्यते । माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः । हिरण्यशब्दाद्विहितस्य मयटो मशब्दस्य लोपो निपात्यते । हिरण्ययेन सविता रथेन ॥

॥ इति षष्ठोऽध्यायः ॥

शीङो रुट् ॥ **बहुलं छन्दसि** ।७।१।८ ॥ रुडागमः स्यात् । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति पक्षे तलोपः । धेनवो दुह्रे । लोपाभावे घृतं दुह्रते । अदृश्रमस्य ॥ **अतो भिस ऐस्** ॥ **बहुलं छन्दसि** ।७।१।१० ॥ अग्निर्देवेभिः ॥ **नेतराच्छन्दसि** ।७।१।२६ स्वमोरदड् न । वार्त्रघ्नमितरम् । छन्दसि किम् । इतरत्काष्ठम् ॥ **समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्** ॥ **क्त्वापि छन्दसि** ।७।१।३८ ॥ यजमानं परिधापयित्वा ॥ **सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः** ।७।१।३९ ॥ ऋजवः सन्तु पन्थाः । पन्थान इति प्राप्ते सुः । परमे व्योमन् । व्योमनि इति प्राप्ते ङेर्लुक् । धीती । मती । सुष्टुती ।

१ तुजादित्वादिति भावः ॥

धीत्या मत्या सुष्टुत्येति प्राप्ते पूर्वसवर्णदीर्घः । या सुरथा रथीतमोभा देवा दिविस्पृशा । अश्विना । यौ सुरथौ दिविस्पृशावित्यादौ प्राप्ते आ । नताद्ब्राह्मणम् । नतमिति प्राप्ते आत् । या देव विद्म ता त्वा । यमिति प्राप्ते । न युष्मे वाजबन्धवः । अस्मे इन्द्राबृहस्पती । युष्मासु अस्मभ्यमिति प्राप्ते शे । उरुया । धृष्णुया । उरुणा धृष्णुनेति प्राप्ते या । नाभा पृथिव्याः । नाभाविति प्राप्ते डा । ता अनुष्ठ्योच्यावयतात् । अनुष्ठानमनुष्ठा । व्यवस्थावदङ्ग । आङो ड्या । साधुया । साध्विति प्राप्ते याच् । वसन्ता यजेत । वसन्ते इति प्राप्ते आल् ॥ इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम् * ॥ उर्विया । दार्विया । उरुणा दारुणेति प्राप्ते इया । सुक्षेत्रिया । सुक्षेत्रिणेति प्राप्ते डियाच् । दृतिं न शुष्कं सरसी शयानम् । ङेरीकार इत्याहुः । तत्राद्युदात्ते पदे प्राप्ते व्यत्ययेनान्तोदात्तता । वस्तुतस्तु ङीषन्तात् ङेर्लुक् । ईकारादेशस्य तूदाहरणान्तरं मृग्यम् ॥ आङ्याजयारामुपसंख्यानम् * ॥ प्र बाह्वा सिसृतम् । बाहुनेति प्राप्ते आङादेशः । घेर्ङितीति गुणः । स्वप्नया । स्वप्नेनेति प्राप्ते अयाच् । स नः सिन्धुमिव नावया । नावेति प्राप्ते अयार् । रित्स्वरः ॥ **अमो मश् ।७।१।४०॥** मिबादेशस्यामो मश् स्यात् । अकार उच्चारणार्थः । शित्त्वात्सर्वादेशः अस्तिसिच इति ईट् । वधीं वृत्रम् । अवधिषमिति प्राप्ते ॥ **लोपस्त आत्मनेपदेषु ।७।१।४१॥** छन्दसि । देवा अदुह्र । अदुहतेति प्राप्ते दक्षिणतः शये । शेते इति प्राप्ते । आत्मनेति किम् । उत्सं दुहन्ति ॥ **ध्वमो ध्वात् ।७।१।४२॥** अन्तरेवोष्माणं वारयध्वात् । वारयध्वमिति प्राप्ते ॥ **यजध्वैनमिति च ।७।१।४३॥** एनमित्यस्मिन्परे ध्वमोऽन्तलोपो निपात्यते । यजध्वैनं प्रियमेधाः । वकारस्य ककारो निपात्यत इति वृत्तिकारोक्तिः प्रामादिकी ॥ **तस्य तात् ।७।१।४४॥** लोटो मध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने तात्स्यात् गात्रमस्यानूनं कृणुतात् । कृणुतेति प्राप्ते । सूर्यं चक्षुर्गमयतात् । गमयतेति प्राप्ते ॥ **तप्तनप्तनथनाश्च ।७।१।४५॥** तस्येत्येव । शृणोत ग्रावाणः । शृणुतेति प्राप्ते तप् । सुनोतन पचत ब्रह्मवाहसे । दधातन द्रविणं चित्रमस्मे । तनप् । मरुतस्तज्जुजुष्टन । जुषध्वमिति प्राप्ते व्यत्ययेन परस्मैपदं श्लुश्च । विश्वेदेवासो मरुतो यतिष्ठन । यत्संख्याकाः स्थेत्यर्थः । यच्छब्दाच्छन्दसो डतिः । अस्तेस्तस्य थनादेशः ॥ **इदन्तो मसि ।७।१।४६॥** मसीत्यविभक्तिको निर्देशः । इकार उच्चारणार्थः । मस् इत्ययमिकाररूपचरमावयवविशिष्टः स्यात् । मस इगागमः स्यादिति यावत् । नमो भरन्त एमसि । त्वमस्माकं तव स्मसि । इमः स्मः इति प्राप्ते ॥ **क्त्वो यक् ।७।१।४७॥** दिवं सुपर्णो गत्वाय ॥ **इष्ट्वीनमिति च ।७।१।४८॥** क्त्वाप्रत्ययस्य ईनम् अन्तादेशो निपात्यते । इष्ट्वीनं देवान् । इष्ट्वा इति प्राप्ते ॥ **स्नात्व्यादयश्च ।७।१।४९॥** आदिशब्दः प्रकारार्थः । आकारस्य ईकारो निपात्यते । खिन्नः स्नात्वी मलादिव । पीत्वी सोमस्य वावृधे । स्नात्वा पीत्वेति प्राप्ते ॥ **आज्जसेरसुक् ।७।१।५०॥** अवर्णान्तादङ्गात्परस्य जसोऽसुक् स्यात् । देवासः ।

---

१ सुषामादित्वात् षत्वम् ॥

ब्राह्मणासः ॥ **श्रीग्रामण्योश्छन्दसि ।७।१।५६ ॥** आमो नुट् । श्रीणामुदारो धरुणो रयीणाम् । सूत ग्रामणीनाम् ॥ **गोः पादान्ते ।७।१।५७ ॥** विद्मा हि त्वा गोपतिं शूर गोनाम् । पादान्ते किम् । गवां शता पृक्षयामेषु । पादान्तेऽपि क्वचिन्न । छन्दसि सर्वेषां वैकल्पिकत्वात् । विराजं गोपतिं गवाम् ॥ **छन्दस्यपि दृश्यते ।७।१।७६ ॥** अस्थ्यादीनामनङ् । इन्द्रो दधीचो अस्थभिः ॥ **ई च द्विवचने ।७।१।७७ ॥** अस्थ्यादीनामित्येव । अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्याम् ॥ **दृक्स्ववस्स्वतवसां छन्दसि ।७।१।८३ ॥** एषां नुम् स्यात्सौ । कीदृङ्ङिन्द्रः । स्ववान् । स्वतवान् । उदोष्ठ्यपूर्वस्य ॥ **बहुलं छन्दसि ।७।१।१०३ ॥** ततुरिः । जगुरिः पराचैः ॥ **ह्रु ह्वरेश्छन्दसि ।७।२।३१ ॥** ह्वरेर्निष्ठायां ह्रु आदेशः स्यात् । अह्रुतमसि हविर्धानम् ॥ **अपरिह्वृताश्च ।७।२।३२ ॥** पूर्वेण प्राप्तस्यादेशस्याभावो निपात्यते । अपरिह्वृताः सनुयाम वाजम् ॥ **सोमे ह्वरितः ।७।२।३३ ॥** इड्गुणौ निपात्येते । मा नः सोमो ह्वरितः ॥ **ग्रसितस्कभितस्तभितोत्तभितचत्तविकस्ताविशस्तृशंस्तृशास्तृतरुतृतरूतृवरुतृवरूतृवरूत्रीरुज्ज्वलितिक्षरितिवमित्यमितीति च ।७।२।३४ ॥** अष्टादश निपात्यन्ते । तत्र ग्रसु स्कम्भु स्तम्भु एषामुदित्त्वान्निष्ठायामिट्प्रतिषेधे प्राप्ते इण्निपात्यते । युवं शचीभिर्ग्रसिताममुञ्चतम् । विष्कभिते अजरे । येन स्वः स्तभितम् । सत्येनोत्तभिता भूमिः । स्तभितेत्येव सिद्धे उत्पूर्वस्य पुनर्निपातनमन्योपसर्गपूर्वस्य मा भूदिति । चते याचने । कस गतौ । आभ्यां क्तस्येडभावः । चत्तो इतश्चत्तामुतः । त्रिधा ह श्यावमश्विना विकस्तम् । उत्तानाया हृदयं यद्विकस्तम् । निपातनबहुत्वापेक्षं सूत्रे बहुवचनं विकस्ता इति । तेनैकवचनान्तोऽपि प्रयोगः साधुरेव । शसु शंसु शासु एभ्यस्तृच इडभावः । एकस्त्वष्टुरश्वस्याविशस्ता । ग्रावग्राभ उत शंस्ता । प्रशास्ता पोता । तरतेर्वृङ्वृञोश्च तृच उट् ऊट् एतावागमौ निपात्येते । तरुतारं रथानाम् । तरूतारम् । वरुतारम् । वरूतारम् । वरूत्रीभिः सुशरणो नो अस्तु । अत्र ङीबन्तनिपातनं प्रपञ्चार्थम् । वरूतृशब्दो हि निपातितः । ततो ङीपा गतार्थत्वात् । उज्ज्वलादिभ्यश्चतुर्भ्यः शप इकारादेशो निपात्यते । ज्वल दीप्तौ । क्षर संचसने । टुवम उद्गिरणे । अम गत्यादिषु । इह क्षरितीत्यस्यानन्तरं क्षमितीत्यपि केचित्पठन्ति । तत्र क्षमूष् सहने इति धातुर्बोध्यः । भाषायां तु ग्रस्तस्कब्धस्तब्धोत्तब्धचतितविकसिताः । विशसिता । शंसिता । शासिता । तरीता । तरिता । वरीता । वरिता । उज्ज्वलति । क्षरति । पाठान्तरे, क्षमति । वमति । अमति ॥ **बभूथाऽततन्थजगृम्भववर्थेति निगमे ।७।२।६४ ॥** विद्मा तमुत्सं यत आबभूथ ॥ येनान्तरिक्षमुर्वाततन्थ । जगृम्भा ते दक्षिणमिन्द्र हस्तम् । त्वं ज्योतिषा वितमो ववर्थ । भाषायां तु बभूविथ । आतेनिथ । जगृहिम । ववरिथेति ॥ **सनिंससनिवांसम् ।७।२।६९ ॥** सनिमित्येतत्पूर्वात्सनतेः सनोतेर्वा क्वसोरिट् एत्वाभ्यासलोपाभावश्च निपात्यते ॥ (अग्निंत्वाग्ने सनिंससनिवांसम्) पावकादीनां छन्दसि प्रत्ययस्थात्कादित्वं नेति वाच्यम् * ॥ हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः ॥ **घोर्लोपो लेटि वा ।७।३।७० ॥** दधद्रत्नानि दाशुषे । सोमो ददद्गन्ध-

र्वाय । यदग्निरग्नये ददात् ॥ **मीनातेर्निगमे ।७।३।८१** ॥ शिति ह्रस्वः । प्रमिणन्ति व्रतानि । लोके प्रमीणन्ति ॥ अस्तिसिचोऽपृक्ते ॥ **बहुलं छन्दसि ।७।३।९७** ॥ सर्वमा इदम् । आसीदिति प्राप्ते । [अस्तेर्लङ्‌ तिपूईडभाव अपृक्तत्वा द्धल्ङ्याादिलोपः । रुत्वविसर्गौ । संहितायां तु 'भो भगो–१६७' इति यत्वम् । 'लोपः शाकल्यस्य ६७' इति यलोपः । गोभि-रक्षाः । सि च इडभावच्छान्दसः । अट् । शेषं पूर्ववत्] । ह्रस्वस्य गुणः । जसि च जसादिषु छन्दसि वावचनं प्राङ्‌ णौचङ्युपधायाः * ॥ अधा शतक्रत्वो यूयम् । शतक्रतवः । पश्वे नृभ्यो यथा गवे । पशवे ॥ नाभ्यस्तस्याचीति निषेधे बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम् * ॥ अनुष-ग्जुजोषत् ॥ **नित्यं छन्दसि ७।४।८** ॥ छन्दसि विषये चङ्युपधाया ऋवर्णस्य ऋन्नित्यम् । अवीवृधत् ॥ **न छन्दस्यपुत्रस्य ।७।४।३५** ॥ पुत्रभिन्नस्यादन्तस्य क्यचि ईत्वदीर्घौ न । मित्रयुः । क्याच्छन्दसीति उः । अपुत्रस्य किम् । पुत्रीयन्तः सुदानवः ॥ अपुत्रादीनामिति वाच्यम् * ॥ जनीयन्तोऽन्वग्रवः । जनमिच्छन्त इत्यर्थः ॥ **दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यतिरिषण्यति ।७।४।३६** ॥ एते क्यचि निपात्यन्ते । भाषायां तु उप्रत्ययाभावात् । दुष्टीयति । द्रविणीयति । वृषीयति । रिष्टीयति ॥ **अश्वाघस्यात् ।७।४।३७** ॥ अश्व अघ एतयोः क्यचि अत्स्याच्छन्दसि । अश्वायन्तो मघवन् । मा त्वा वृका अघायवः । न च्छन्दसीति निषेधो न ईत्वमात्रस्य किंतु दीर्घस्यापीति । अत्रेदमेव सूत्रं ज्ञापकम् ॥ **देवसुम्नयोर्यजुषि काठके ।७।४।३८** ॥ अनयोः क्यचि आत्स्याद्यजुषि कठशाखायाम् । देवायन्तो यज-मानाः । सुम्नायन्तो हवामहे । इह यजुःशब्दो न मन्त्रमात्रपरः किंतु वेदोपलक्षकः । तेन ऋगात्मकेऽपि मन्त्रे यजुर्वेदस्थे भवति । किं च ऋग्वेदेऽपि भवति स चेन्मन्त्रो यजुषि कठशाखायां दृष्टः । यजुषीति किम् । देवाञ्जिगाति सुम्नयुः । बह्वृचानामप्यस्ति कठशाखा ततो भवति प्रत्युदाहरणमिति हरदत्तः ॥ **कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः ।७।४।३९** ॥ एषामन्त्यस्य लोपः स्यात् क्यचि ऋग्विषये । सपूर्वया निविदा कव्यतायोः । अध्वर्युं वा मधुपाणिम् । दमयन्तं पृतन्युम् ॥ दधातेर्हिः जहातेश्च क्त्वि ॥ **विभाषा छन्दसि ।७।४।४४** ॥ हित्वा शरीरम् । हीत्वा वा ॥ **सुधित वसुधित नेमधित धिष्व धिषीय च ।७।४।४५** ॥ सु वसु नेम एतत्पूर्वस्य दधातेः क्तप्रत्यये इत्वं निपात्यते । गर्भं माता सुधितं वक्षणासु । वसुधितमग्नौ । नेमधिता न पौंस्या ॥ क्तिन्यपि दृश्यते । उत श्वेतं वसुधितिं निरेके । धिष्व वज्रं दक्षिण इन्द्र हस्ते । धत्स्वेति प्राप्ते । सुरेता रेता धिषीय ॥ आशीर्लिङि इट् । इटोऽत् । धासीयेति प्राप्ते ॥ अपो भि ॥ मासश्छन्दसीति वक्तव्यम् * ॥ माद्भिः शरद्भिः ॥ स्ववःस्वतवसोरुषसश्चेष्यते * ॥ स्ववद्भिः । अवतेरसुन् । शोभनमवो येषां ते स्ववसस्तैः । तु इति सौत्रो धातुस्तस्मादसुन् । स्वं तवो येषां तैः स्वतवद्भिः । समुषद्भिरजा-यथाः । मिथुनेऽसिः । वसेः किच्चेत्यसिप्रत्यय इति हरदत्तः । पञ्चपादीरीत्या तु उषः किदिति प्राग्व्याख्यातम् ॥ न कवतेर्यङि ॥ **कृषेश्छन्दसि ।७।४।६४** ॥ यङि अभ्यासस्य चुत्वं न । करीकृष्यते ॥ **दाधर्ति दर्धर्ति दर्धर्षि बोभूतु तेतिक्तेऽलर्ष्यापनीफण-**

स्रंसनिष्यदत्करिक्रत्कनिक्रदद्भरिभ्रद्दविध्वतोदविद्युतत्तरित्रतः सरिसृपतं- वरीवृजन्मर्मृज्याऽऽगनीगन्तीति च ।७।४।६५ ॥ एतेऽष्टादश निपात्यन्ते । आद्यास्त्रयो धृङो धारयतेर्वा । भवतेर्यङ्लुगन्तस्य गुणाभावः । तेन भाषायां गुणो लभ्यते । तिजेर्यङ्लुगन्ताच्चङ् । इयर्तेर्लेटि हलादिःशेषापवादो रेफस्य लत्वमित्वाभावश्च निपात्यते । अलर्षि युध्म खजकृत्पुरन्दर । सिपा निर्देशो न तन्त्रम् । अलर्ति दक्ष उत । फणतेराङ्पूर्वस्य यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य नीगागमो निपात्यते । अन्वापनीफणत् । स्यन्देः संपूर्वस्य यङ्लुकि शतरि अभ्यासस्य निक् । धातुसकारस्य षत्वम् । करोतेर्यङ्लुगन्तस्याभ्यासस्य चुत्वाभावः । क्रन्देर्लुङि च्लेरङ् द्विर्वचनमभ्यासस्य चुत्वाभावो निगागमश्च । कनिक्रदज्जनुषम् । अक्रन्दीदित्यर्थः । बिभर्तेरभ्यासस्य जश्त्वाभावः । वि यो भरिभ्रदोषधीषु । ध्वरतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य विगागमो धातोर्ऋकारलोपश्च । दविध्वतो रश्मयः सूर्यस्य । द्युतेरभ्यासस्य संप्रसारणाभावोऽत्वं विगागमश्च । दविद्युतद्दीद्यच्छोशुचानः । तरतेः शतरि श्लौ अभ्यासस्य रिगागमः । सहोर्जा तरित्रतः । सृपेः शतरि श्लौ द्वितीयैकवचने रीगागमोऽभ्यासस्य । वृजेः शतरि श्लावभ्यासस्य रीक् । मृजेर्लिटि णल् अभ्यासस्य रुक् धातोश्च युक् । गमेराङ्पूर्वस्य लटि श्लावभ्यासस्य चुत्वाभावो नीगागमश्च । वक्ष्यन्ती वेदाऽऽगनीगन्ति कर्णम् ॥ **ससूवेति निगमे ।७।४।७४ ॥** सूतेर्लिटि परस्मैपदं वुगागमोऽऽभ्यासस्य चात्वं निपात्यते । गृष्टिः ससूव स्थविरम् । सुषुवे इति भाषायाम् ॥ **बहुलं छन्दसि ।७।४।७८ ॥** अभ्यासस्य इकारः स्याच्छन्दसि । पूर्णां विवष्टि । वशेरेतद्रूपम् ॥

॥ इति सप्तमोऽध्यायः ॥

प्रसमुपोदः पादपूरणे ।८।१।६ ॥ एषां द्वे स्तः पादपूरणे । प्रप्रायमग्निः । संसमिद्युवसे । उपोप मे परामृश । किं नोदुदु हर्षसे ॥ **छन्दसीरः ।८।२।१५ ॥** इवर्णान्ताद्रेफान्ताच्च परस्य मतोर्मस्य वः स्यात् । हरिवते हर्यश्वाय । गीर्वान् ॥ **अनो नुट् ।८।२।१६ ॥** अन्नन्तान्मतोर्नुट् स्यात् । अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः । अस्थन्वन्तं यदनस्था ॥ **नाद्धस्य ।८।२।१७ ॥** नान्तात्परस्य घस्य नुट् । सुपथिन्तरः ॥ भूरिदाव्नस्तुड्वाच्यः * ॥ भूरिदावत्तरो जनः ॥ ईद्रथिनः * ॥ रथीतरः । रथीतमं रथीनाम् ॥ **नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्तसूर्तगूर्तानि च्छन्दसि ।८।२।६१ ॥** सदेर्नञ्पूर्वान्निपूर्वाच्च निष्ठायां नत्वाभावो निपात्यते । नसत्तमञ्जसा । निषत्तमस्य चरतः । असन्नं निषण्णमिति प्राप्ते । उन्देर्नञ्पूर्वस्यानुत्तम् । प्रतूर्तमिति त्वरतेः तुर्वीत्यस्य वा । सूर्तमिति सृ इत्यस्य । गूर्तमिति गूरी इत्यस्य ॥ **अम्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि ।८।२।७० ॥** रुर्वा रेफो वा । अम्न एव । अम्नरेव । ऊधएव । ऊधरेव । अवएव । अवरेव ॥ **भुवश्च महाव्याहृतेः ।८।२।७१ ॥** भुवइति । भुवरिति ॥ **ओमभ्यादाने ।८।२।८७ ॥** ओम्शब्दस्य प्लुतः स्यादारम्भे । ओ ३ म् अग्निमीळे पुरोहितम् । अभ्यादाने किम् । ओमित्येकाक्षरम् ॥ **ये यज्ञकर्मणि**

।८।२।८८ ॥ ये ३ यजामहे । यज्ञेति किम् । ये यंजामहे ॥ **प्रणवष्टेः ।८।२।८९ ॥** यज्ञकर्मणि टेरोमित्यादेशः स्यात् । अपां रेतांसि जिन्वतो ३ म् । टेः किम् । हलन्ते अन्त्यस्य मा भूत् ॥ **याज्यान्तः ।८।२।९० ॥** ये याज्या मन्त्रास्तेषामन्त्यस्य टेः प्लुतो यज्ञकर्मणि । जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहा ३ म् । अन्तः किम् । याज्यानामृचां वाक्यसमुदायरूपाणां प्रतिवाक्यं टेः स्यात् । सर्वान्त्यस्य चेष्यते ॥ **ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेः ।८।२।९१ ॥** एषामादेः प्लुतो यज्ञकर्मणि । अग्नयेनुब्रू ३ हि । अग्नये गोमयानि प्रे ३ ष्य । अस्तु श्रौ ३ षट् । सोमस्याग्ने वीही वौ ३ षट् । अग्निमा ३ वह ॥ **अग्नीत्प्रेषणे परस्य च ।८।२।९२ ॥** अग्नीधः प्रेषणे आदेः प्लुतस्तस्मात्परस्य च । ओ ३ श्रा ३ वय ॥ **विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः ।८।२।९३ ॥** प्लुतः । अकार्षीः कटम् । अकार्षं हि ३ । अकार्षं हि । पृष्टेति किम् । कटं करिष्यतिहि । हेः किम् । कटं करोति ननु ॥ **निगृह्यानुयोगे च ।८।२।९४ ॥** अत्र यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतो वा । अद्यामावास्येत्यात्थ ३ । अमावास्येत्येवंवादिनं युक्त्या स्वमतात्प्रच्याव्य एवमनुयुज्यते ॥ **आम्रेडितं भर्त्सने ।८।२।९५ ॥** दस्यो ३ दस्यो ३ घातयिष्यामि त्वाम् । आम्रेडितग्रहणं द्विरुक्तोपलक्षणम् । चौर चौर ३ ॥ **अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम् ।८।२।९६ ॥** अङ्गेत्यनेन युक्तं तिङन्तं प्लवते । अङ्ग कूज ३ इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म । तिङ् किम् । अङ्ग देवदत्त मिथ्या वदसि । आकाङ्क्षं किम् । अङ्ग पच । नैतदपरमाकाङ्क्षति । भर्त्सन इत्येव । अङ्गाधीष्व भक्तं तव दास्यामि ॥ **विचार्यमाणानाम् ।८।२।९७ ॥** वाक्यानां टेः प्लुतः । होतव्यं दीक्षितस्य गृहा ३ इ । न होतव्य ३ मिति । होतव्यं न होतव्यमिति विचार्यते । प्रमाणैर्वस्तुतत्त्वपरीक्षणं विचारः ॥ **पूर्वं तु भाषायाम् ।८।२।९८ ॥** विचार्यमाणानां पूर्वमेव प्लवते । अहिर्नु ३ रज्जुर्नु । प्रयोगापेक्षं पूर्वत्वम् । भाषाग्रहणात्पूर्वयोगश्छन्दसीति ज्ञायते ॥ **प्रतिश्रवणे च ।८।२।९९ ॥** वाक्यस्य टेः प्लुतोऽभ्युपगमे प्रतिज्ञाने श्रवणाभिमुख्ये च । गां मे देहि भोः । हन्त ते ददामि ३ । नित्यः शब्दो भवितुमर्हति । दत्त किमात्थ ३ ॥ **अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः ।८।२।१०० ॥** अनुदात्तः प्लुतः स्यात् । दूराद्धूतादिषु सिद्धस्य प्लुतस्यानुदात्तत्वमात्रमनेन विधीयते । अग्निभूत ३ इ । पट ३ उ । अग्निभूते पटो एतयोः प्रश्नान्ते टेरनुदात्तः प्लुतः । शोभनः खल्वसि माणवक ॥ **चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने ।८।२।१०१ ॥** वाक्यस्य टेरनुदात्तः प्लुतः । अग्निचिद्भाया ३ त् । अग्निरिव भायात् । उपमार्थे किम् । कथंचिदाहुः । प्रयुज्यमाने किम् । अग्निर्माणवको भायात् ॥ **उपरिस्विदासीदिति च ।८।२।१०२ ॥** टेः प्लुतोऽनुदात्तः स्यात् । उपरिस्विदासी ३ त् । अधःस्विदासी ३ दित्यत्र तु विचार्यमाणानामित्युदात्तः प्लुतः ॥ **स्वरितमाम्रेडितेऽसूया-**

---

१ अत्र येशब्दो ये यजामहे इति वाक्यघटितो गृह्यते । भाष्ये सर्वत्रातिप्रसङ्गमाशङ्क्य सिद्धं तु ये यजामहे इत्यस्य ब्रूह्यादिषूपसंख्यानमित्युक्तत्वात् ॥

संमतिकोपकुत्सनेषु ।८।२।१०३ ॥ स्वरितः प्लुतः स्यादाम्रेडिते परेऽसूयादौ गम्ये । असूयायाम् । अभिरूपक ३ अभिरूपक रिक्तं ते आभिरूप्यम् । संमतौ । अभिरूपक ३ अभिरूपक शोभनोऽसि । कोपे । अविनीतक ३ अविनीतक इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म । कुत्सने । शाक्तीक ३ शाक्तीक रिक्ता ते शक्तिः ॥ **क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम् ।८।२।१०४ ॥** आकाङ्क्षस्य तिङन्तस्य टेः स्वरितः प्लुतः स्यात् आचारभेदे । स्वयं ह रथेन याति ३ उपाध्यायं पदातिं गमयति । प्रार्थनायाम् । पुत्रांश्च लप्सीष्ट ३ धनं च तात । व्यापारणे । कटं कुरु ३ ग्रामं गच्छ । आकाङ्क्षं किम् । दीर्घायुरसि । अग्नीदग्नीन्विहर ॥ **अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः ।८।२।१०५ ॥** अनन्त्यस्यान्त्यस्यापि पदस्य टेः स्वरितः प्लुत एतयोः । अगमः ३ पूर्वा ३ न् ग्रामा ३ न् । सर्वपदानामयम् । आख्याने । अगम ३ म् पूर्वा ३ न् ग्रामा ३ न् ॥ **प्लुतावैच इदुतौ ।८।२।१०६ ॥** दूराद्धूतादिषु प्लुतो विहितस्तत्रैव ऐचः प्लुतप्रसङ्गे तदवयवाविदुतौ प्लवेते । ऐ ३ तिकायन । औ ३ पगव । चतुर्मात्रावत्र ऐचौ सम्पद्येते ॥ **एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्याऽऽदुत्तरस्येदुतौ ।८।२।१०७ ॥** अप्रगृह्यस्य एचोऽदूराद्धूते प्लुतविषये पूर्वस्यार्धस्याकारः प्लुतः स्यादुत्तरस्य त्वर्धस्य इदुतौ स्तः ॥ प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तेष्वेव * ॥ प्रश्नान्ते । अगमः ३ पूर्वा ३ न् ग्रामा ३ न् । अग्निभूता ३ इ । अभिपूजिते । करोषि पटा ३ उ । विचार्यमाणे । होतव्यं दीक्षितस्य गृहा ३ इ । न होतव्य ३ मिति । प्रत्यभिवादे । आयुष्मानेधि अग्निभूता ३ इ । याज्यान्ते । स्तोमैर्विधेमाग्नया ३ इ । परिगणनं किम् । विष्णुभूते घातयिष्यामि त्वाम् । अदूराद्धूत इति न वक्तव्यम् । पदान्तग्रहणं तु कर्तव्यम् । इह मा भूत् । भद्रं करोषि गौरिति । अप्रगृह्यस्य किम् । शोभने माले ॥ आमन्त्रिते छन्दसि प्लुतविकारोऽयं वक्तव्यः * ॥ अग्ना ३ इ पत्नी वः ॥ **तयोर्य्वावचि संहितायाम् ।८।२।१०८ ॥** इदुतोर्यकारवकारौ स्तोऽचि संहितायाम् । अग्न ३ याशा । पट ३ वाशा । अग्न ३ यिन्द्रम् । पट ३ वुदकम् । अचि किम् । अग्ना ३ इ वरुणौ । संहितायां किम् । अग्ना ३ इ इन्द्रः । संहितायामित्याध्यायसमाप्तेरधिकारः । इदुतोरसिद्धत्वादयमारम्भः सवर्णदीर्घत्वस्य शाकल्यस्य च निवृत्त्यर्थम् । यवयोरसिद्धत्वादुदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्यस्य बाधनार्थो वा । **मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि ।८।३।१ ॥** रु इत्यविभक्तिको निर्देशः । मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च रुः स्यात् । अलोऽन्त्यस्येति परिभाषया नकारस्य । इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमम् । हरिवो मेदिनं त्वा । छन्दसीर इति वत्वम् ॥ **दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च ।६।१।१२ ॥** एते क्वस्वन्ता निपात्यन्ते । मीढ्वस्तोकाय तनयाय ॥ वन उपसंख्यानम् * ॥ क्वनिब्वनिपोः सामान्यग्रहणम् । अनुबन्धपरिभाषा तु नोपतिष्ठते । अनुबन्धस्येहानिर्देशात् । यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरित्वः । इणः क्वनिप् ॥ **उभयथर्क्षु ।८।३।८ ॥** अम्परे

---

१ क्षिया आचारोल्लङ्घनम् । इष्टप्रार्थनमाशीः । प्रेषः प्रैषणम् ॥

छवि नकारस्य रुर्वा । पशूंस्तांश्चक्रे ॥ **दीर्घादटि समानपादे ।८।३।९ ॥** दीर्घान्नकारस्य रुर्वा स्यादटि तौ चेन्नाटौ एकपादस्थौ स्याताम्। देवाँ अच्छा सुमती । महाँ इन्द्रो य ओजसा। उभयथेत्यनुवृत्तेर्नेह । आदित्यान्याचिषामहे ॥ **आतोऽटि नित्यम् ।८।३।३ ॥** अटि परतो रोः पूर्वस्यातः स्थाने नित्यमनुनासिकः । महाँ इन्द्रः । तैत्तिरियास्तु अनुस्वारमधीयते । तत्र छान्दसो व्यत्यय इति प्राञ्चः । एवं च सूत्रस्य फल चिन्त्यम् ॥ **स्वतवान्पायौ ।८।३।११ ॥** रुर्वा । भुवस्तस्य स्वतवाँः पायुरग्ने ॥ **छन्दसि वाऽप्राम्रेडितयोः ।८।३।४९ ॥** विसर्गस्य सो वा स्यात् कुप्वोः प्रशब्दमाम्रेडितं च वर्जयित्वा । अग्ने त्रातर्ऋतस्कविः । गिरिर्न विश्वतस्पृथुः । नेह । वसुनः पूर्व्यस्पतिः । अप्रेत्यादि किम् । अग्निः प्र विद्वान् । पुरुषःपुरुषः ॥ **कः करत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः ।८।३।५० ॥** विसर्गस्य सः स्यात् । प्रदिवो अपस्कः । यथा नो वस्यसस्करत् । सुपेशसस्करति । उरुणस्कृधि । सोमं न चारुं मघवत्सु नस्कृतम् । अनदितेरिति किम् । यथा नो अदितिः करत् ॥ **पञ्चम्याः परावध्यर्थे ।८।३।५१ ॥** पञ्चमीविसर्गस्य सः स्यादुपरिभावार्थे परिशब्दे परतः । दिवस्परि प्रथमं जज्ञे । अध्यर्थे किम् । दिवस्पृथिव्याः पर्योजः ॥ **पातौ च बहुलम् ।८।३।५२ ॥** पञ्चम्या इत्येव। सूर्यो नो दिवस्पातु ॥ **षष्ठयाः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु ।८।३।५३ ॥** वाचस्पतिं विश्वकर्माणम् । दिवस्पुत्राय सूर्याय । दिवस्पृष्ठं भन्दमानः । तमसस्पारमस्य । परिवीत इळस्पदे । दिवस्पयोदिधिषाणाः । रायस्पोषं यजमानेषु ॥ **इडाया वा ।८।३।५४ ॥** पतिपुत्रादिषु परेषु । इळायास्पुत्रः । इळायाः पुत्रः । इळायास्पदे । इळायाः पदे ॥ **निसस्तपतावनासेवने ।८।३।१०२ ॥** निसः सकारस्य मूर्धन्यः स्यात् । निष्टप्तं रक्षो निष्टप्ता अरातयः । अनासेवने किम् । निस्तपति । पुनःपुनस्तपतीत्यर्थः ॥ **युष्मत्तत्तक्षुष्वन्तःपादम् ।८।३।१०३ ॥** पादमध्यस्थस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्तकारादिष्वेषु परेषु । युष्मदादेशाः त्वंत्वातेतवाः । त्रिभिष्ट्वं देव सवितः । तेभिष्ट्वा । आभिष्टे । अप्स्वग्ने सधिष्टव । अग्निष्टद्विश्वम् । द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः । अन्तःपादं किम् । तदग्निस्तदर्यमा । यन्म आत्मनो मिन्दाभूदग्निस्तत्पुनराहार्जातवेदा विचर्षणिः । अत्राग्निरिति पूर्वपादस्यान्तो न तु मध्यः ॥ **यजुष्येकेषाम् ।८।३।१०४ ॥** युष्मत्तत्ततक्षुषु परतः सस्य मूर्धन्यो वा । अर्चिभिष्ट्वम् । अग्निष्टे अग्रम् । अर्चिभिष्टतक्षुः । पक्षे अर्चिभिस्त्वमित्यादि ॥ **स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि ।८।३।१०५ ॥** नृभिष्टुतस्य । नृभिः स्तुतस्य । गोष्टोमम् । गोस्तोमम् । पूर्वपदादित्येव सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् ॥ **पूर्वपदात् ।८।३।१०६ ॥** पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य सस्य षो वा । यदिन्द्राग्नी दिविष्ठः । युवं हि स्थः स्वर्पती ॥ **सुञः ।८।३।१०७ ॥** पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य सुञो निपातस्य सस्य षः । ऊर्ध्व ऊषुणः । अभीषुणः ॥ **सनोतेरनः ।८।३।१०८ ॥** गोषा इन्दो नृषा असि । अनः किम् । गोसनिः ॥ **सहेः पृतनर्ताभ्यां**

---

१ अनकारान्तसनोतेरिण्कुभ्यां परस्य सस्य षश्छन्दसि ॥

च ।८।३।१०९ ॥ पृतनाषाहम् । ऋताषाहम् । चात् ऋतीषाहम् ॥ **विन्यभिभ्योऽड्व्यवाये वा छन्दसि ।८।३।११९ ॥** सस्य मूर्धन्यः । न्यषीदत् । न्यसीदत् । व्यषीदत् । व्यसीदत् । अभ्यष्टौत् । अभ्यस्तौत् ॥ **छन्दस्यृदवग्रहात् ।८।४।२६ ॥** ऋकारान्तादवग्रहात्परस्य नस्य णः । नृमणाः । पितृयाणम् ॥ **नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः ।८।४।२७ ॥** धातुस्थात् । अग्ने रक्षा णः । शिक्षा णो अस्मिन् । उरु णस्कृधि । अभीषु णः । मो षु णः ॥

॥ इत्यष्टमोऽध्यायः ॥ ॥ इति वैदिकी प्रक्रिया समाप्ता ॥

॥ अथ स्वरप्रक्रिया ॥

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ।६।१।१५८ ॥ परिभाषेयं स्वरविधिविषया । यस्मिन्पदे यस्योदात्तः स्वरितो वा विधीयते तमेकमचं वर्जयित्वा शेषं तत्पदमनुदात्ताच्कं स्यात् । गोपायतं नः । अत्र सनाद्यन्ता इति धातुत्वे धातुस्वरेण यकाराकार उदात्तः शिष्टमनुदात्तम् ॥ सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वाच्यम् * ॥ तेनोक्तोदाहरणे गुपेर्धातुस्वर आयस्य प्रत्ययस्वरश्च न शिष्यते । अन्यत्रेति किम् । यज्ञं यज्ञमभिवृधे गृणीतः । अत्र सतिशिष्टोऽपि श्ना इत्यस्य स्वरो न शिष्यते किं तु तस एव ॥ **अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ।६।१।१६१ ॥** यस्मिन्ननुदात्ते परे उदात्तो लुप्यते तस्योदात्तः स्यात् । देवीं वाचम् । अत्र ङीबुदात्तः ॥ **चौ ।६।१।१२२ ॥** लुप्ताकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्यान्तोदात्तः स्यात् । उदात्तनिवृत्तिस्वरापवादः । देवद्रीचीं नयत देवयन्तः ॥ अतद्धित इति वाच्यम् * ॥ दाधीचः । माधूचः । प्रत्ययस्वर एवात्र ॥ **आमन्त्रितस्य च ।६।१।१९८ ॥** आमन्त्रितस्यादिरुदात्तः स्यात् । अग्न इन्द्र वरुणमित्र देवाः ॥ **आमन्त्रितस्य च ।८।१।१९ ॥** पदात्परस्यापादादिस्थितस्यामन्त्रितस्य सर्वस्यानुदात्तः स्यात् । प्रागुक्तस्य षाष्ठस्यापवादोऽयमाष्टमिकः । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति । अपादादौ किम् । शुतुद्रि स्तोमम् ॥ आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ॥ अग्न इन्द्र । अत्रेन्द्रादीनां निघातो न पूर्वस्याविद्यमानत्वेन पदात्परत्वाभावात् ॥ नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ॥ समानाधिकरणे आमन्त्रिते परे विशेष्यं पूर्वमविद्यमानवन्न । अग्ने तेजस्विन् । अग्ने त्रातः । सामान्यवचनं किम् । पर्यायेषु मा भूत् । अघ्न्ये देवि सरस्वति ॥ विभाषितं विशेषवचने ॥ अत्र भाष्यकृता बहुवचनमिति पूरितम् । सामान्यवचनमिति च पूर्वसूत्रे योजितम् । आमन्त्रितान्ते विशेषणे परे पूर्वं बहुवचनान्तमविद्यमानवद्वा । देवीः षळुर्वीरुरु नः कृणोत । अत्र देवीनां विशेषणं षडिति । देवाः शरण्याः । इह द्वितीयस्य निघातो वैकल्पिकः ॥ **सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे ।२।१।२ ॥** सुबन्तमामन्त्रिते परे परस्याङ्गवत्स्वरे कर्तव्ये । द्रवत्पाणी शुभस्पती । शुभ इति शुभेः क्विबन्तात्षष्ठ्यन्तस्य

---

१ एभ्यः परस्य सुनोत्यादेः सस्याड्व्यवाये षत्वं वा । प्रकरणप्राप्तस्य षत्वमात्रस्य विकल्पः ॥ २ धातुस्थानिमित्तादुरुशब्दात्सुशब्दाच्च परस्य नस शब्दस्य नस्य णो भवति ॥

परशरीरानुप्रवेशे षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । न चाष्टमिको निघातः शङ्क्यः । पूर्वामन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वात् । यत्ते दिवो दुहितर्मर्तभोजनम् । इह दिवःशब्दस्याष्टमिको निघातः । परशुना वृश्चन् ॥ षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनम् * ॥ षष्ठ्यन्तमामन्त्रितान्तं प्रति यत्कारकं तद्वाचकं चेति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । तेनेह न । अयमग्ने जरिता । एतेनाग्ने ब्रह्मणा । समर्थानुवृत्त्या वा सिद्धम् ॥ पूर्वाङ्गवच्चेति वक्तव्यम् * ॥ आ ते पितर्मरुताम् । प्रति त्वा दुहितर्दिवः ॥ अव्ययानां न * ॥ उच्चैरधीयान ॥ अव्ययीभावस्य त्विष्यते * ॥ उपाग्न्यधीयान ॥ **उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ।८।२।४ ॥** उदात्तस्थाने स्वरितस्थाने च यो यण् ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात् । अभ्यभि हि । स्वरितस्य यणः । खलप्व्याशा । अस्य स्वरितस्य त्रैपादिकत्वेनासिद्धत्वाच्छेषनिघातो न ॥ **एकादेश उदात्तेनोदात्तः ।८।२।५ ॥** उदात्तेन सहैकादेश उदात्तः स्यात् । वोश्वाः । क्वावरं मरुतः ॥ **स्वरितो वानुदात्ते पदादौ ।८।२।६ ॥** अनुदात्ते पदादौ परे उदात्तेन सहैकादेशः स्वरितो वा स्यात् । पक्षे पूर्वसूत्रेणोदात्तः । वी ३ दं ज्योतिर्हृदये । अस्य श्लोको दिवीयते । व्यवस्थितविभाषात्वादिकारयोः स्वरितः । दीर्घप्रवेशे तूदात्तः । किं च एङः पदान्तादिति पूर्वरूपे स्वरित एव । तेऽवदन् । सो ३ यमागात् । उक्तं च प्रातिशाख्ये । इकारयोश्च प्रश्लेषे क्षैप्राभिनिहतेषु चेति ॥ **उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ।८।४।६६ ॥** उदात्तात्परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात् । अग्निमीळे । अस्याप्यसिद्धत्वाच्छेषनिघातो न । तमीशानासः ॥ **नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् ।८।४।६७ ॥** उदात्तपरः स्वरितपरश्चानुदात्तः स्वरितो न स्यात् । गार्ग्यादिमते तु स्यादेव । प्र य आरुः । वोऽश्वाः क्वा ३ भीशवः ॥ **एकश्रुति दूरात्संबुद्धौ ।१।२।३३ ॥** दूरात्संबोधने वाक्यमेकश्रुति स्यात् । त्रैस्वर्यापवादः । आगच्छ भो माणवक ॥ **यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु ।१।२।३४ ॥** यज्ञक्रियायां मन्त्र एकश्रुतिः स्याज्जपादीन्वर्जयित्वा । अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् । यज्ञेति किम् । स्वाध्यायकाले त्रैस्वर्यमेव । अजपेति किम् । ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु । जपो नाम उपांशुप्रयोगः । यथा जले निमग्नस्य । न्यूङ्खा नाम षोडश ओकाराः । गीतिषु सामाख्या ॥ **उच्चैस्तरां वा वषट्कारः ।१।२।३५ ॥** यज्ञकर्मणि वौषट्शब्द उच्चैस्तरां वा स्यादेकश्रुतिर्वा ॥ **विभाषा छन्दसि ।१।२।३६ ॥** छन्दसि विभाषा एकश्रुतिः स्यात् । व्यवस्थितविभाषेयम् । संहितायां त्रैस्वर्यम् । ब्राह्मणे एकश्रुतिर्बह्वृचानाम् । अन्येषामपि यथासंप्रदायं व्यवस्था ॥ **न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः ।१।२।३७ ॥** सुब्रह्मण्याख्ये निगदे यज्ञकर्मणीति विभाषा छन्दसीति च प्राप्ता एकश्रुतिर्न स्यात्स्वरितस्योदात्तश्च स्यात् । सुब्रह्मण्यो ३ म् ॥ [सुब्रह्मणि साधुरिति यत् । न च 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः ३६५८' इति सिद्धे पुनरत्रेदमुदात्तविधानं व्यर्थमिति वाच्यम् । तत्रानुदात्त इत्यस्यानुवृत्तेः ।] असावित्यन्तः * ॥ तस्मिन्नेव निगदे प्रथमान्तस्यान्त उदात्तः स्यात् । गार्ग्यो यजते । ञित्त्वात्प्राप्त आद्युदात्तोऽनेन बाध्यते ॥ अमुष्येत्यन्तः ॥ षष्ठ्यन्तस्यापि

प्राग्वत्। दाक्षेः पिता यजते॥ स्यान्तस्योपोत्तमं च *॥ चादन्तस्तेन द्वावुदात्तौ। गार्ग्यस्य पिता यजते॥ वा नामधेयस्य *॥ स्यान्तस्य नामधेयस्य उपोत्तममुदात्तं वा स्यात्। देवदत्तस्य पिता यजते॥ **देवब्रह्मणोरनुदात्तः।१।२।३८॥** अनयोः स्वरितस्यानुदात्तः स्यात्सुब्रह्मण्यायाम्। देवा ब्रह्माण आगच्छत॥ **स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्।१।२।३९॥** स्वरितात्परेषामनुदात्तानां संहितायामेकश्रुतिः स्यात्। इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति॥ **उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः।१।२।४०॥** उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात्तस्यानुदात्तस्यानुदात्ततरः स्यात्। सरस्वति शुतुद्रि। व्यचक्षयत्स्वः॥ **तस्य परमाम्रेडितम्॥ अनुदात्तं च।८।१।३॥** द्विरुक्तस्य परं रूपमनुदात्तं स्यात्। दिवेदिवे॥

॥ इति साधारणस्वराः॥

धातोः।६।१।१६२॥ अन्त उदात्तः स्यात्। गोपायतं नः। असि सत्यः॥ **स्वपादिहिंसामच्यनिटि।६।१।१८८॥** स्वपादीनां हिंसेश्चानिट्यजादौ लसार्वधातुके परे आदिरुदात्तो वा स्यात्। स्वपादिरदाद्यन्तर्गणः। स्वपन्ति। श्वसन्ति। हिंसन्ति। पक्षे प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तता। ङित्येवेष्यते। नेह। स्वपानि। हिनसानि॥ **अभ्यस्तानामादिः।६।१।१८९॥** अनिट्यजादौ लसार्वधातुके परे अभ्यस्तानामादिरुदात्तः। ये ददति प्रिया वसु। परत्वाच्चित्स्वरमयं बाधते। दधाना इन्द्रे॥ **अनुदात्ते च।६।१।१९०॥** अविद्यमानोदात्ते लसार्वधातुके परेऽभ्यस्तानामादिरुदात्तः। दधासि रत्नं द्रविणं च दाशुषे॥ **भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति।६।१।१९२॥** भीप्रभृतीनामभ्यस्तानां पिति लसार्वधातुके परे प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात्। योऽग्निहोत्रं जुहोति। ममत्तु नः परिज्मा। माता यद्वीरं दधनत्। जागर्षि त्वम्॥ **लिति।६।१।१९३॥** प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तम्। चिकीर्षकः॥ **आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम्।६।१।१९४॥** अभ्यस्तानामादिरुदात्तो वा णमुलि परे। लोलूयंलोलूयम्। पक्षे लित्स्वरः॥ **अचः कर्तृयकि।६।१।१९५॥** उपदेशेऽजन्तानां कर्तृयकि परे आदिरुदात्तो वा। लूयते केदारः स्वयमेव॥ **चङ्यन्यतरस्याम्।६।१।२१८॥** चङन्ते धातावुपोत्तममुदात्तं वा। मा हि चीकरताम्। धात्वकार उदात्तः। पक्षान्तरे चङुदात्तः॥

॥ इति धातुस्वराः॥

कर्षाऽऽत्वतो घञोऽन्त उदात्तः।६।१।१५९॥ कर्षतेर्धातोराकारवतश्च घञन्तस्यान्त उदात्तः स्यात्। कर्षः। शपा निर्देशात्तुदादेराद्युदात्त एव। कर्षः पाकः॥ **उञ्छादीनां च।६।१।१६०॥** अन्त उदात्तः स्यात्। उञ्छादिषु युगशब्दो घञन्तोऽगुणो निपात्यते कालविशेषे रथाद्यवयवे च। वैश्वानरः कुशिकेभिर्युगेयुगे। अन्यत्र योगेयोगे तवस्तरम्। भक्षशब्दो घञन्तः। गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्षः। उत्तमशश्वत्तमावपि।

---

१ उञ्छ, म्लेच्छ, जञ्ज, जल्प, जप, बध, युग, गुरो, दूष्ये, वेगवेदवेष्टबन्धाः करणे, स्तुयुद्रुवश्छन्दसि, वर्तनि स्तोत्रे, श्वभ्रे दरः, साम्बतापौ भावगर्हायाम्, उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्र, भक्षमन्थगोमन्था **इत्युञ्छादिः॥**

उदुत्तमं वरुण । शश्वत्तममीळते ॥ **चतुरः शसि** ।६।१।१६७॥ चतुरोऽन्त उदात्तः शसि परे । चतुरः कल्पयन्तः । अचि र इति रादेशस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वान्नेह । चतस्रः पश्य । चतेरुरन् । नित्त्वादाद्युदात्तता ॥ **झल्युपोत्तमम्** ।६।१।१८०॥ षट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं स्यात् । अध्वर्युभिः पञ्चभिः नवभिः । नवभिर्वाजैर्नवती च । सप्तभ्यो जायमानः । आदशभिर्विवस्वतः । उपोत्तमं किम् । आ षड्भिर्हूयमानः । विश्वैर्देवैस्त्रिभिः । झलि किम् । नवानां नवतीनाम् ॥ **विभाषा भाषायाम्** ।६।१।१८१॥ उक्तविषये ॥ **सर्वस्य सुपि** ।६।१।१९१॥ सुपि परे सर्वशब्दस्यादिरुदात्तः स्यात् । सर्वे नन्दन्ति यशसा ॥ **ञ्नित्यादिर्नित्यम्** ।६।१।१९७॥ ञिदन्तस्य निदन्तस्य चादिरुदात्तः स्यात् । यस्मिन्विश्वानि पौंस्या । पुंसः कर्मणि ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । सुते दधिष्व नश्चनः । चायतेरसुन् । चायेरन्ने ह्रस्वश्चेति चकारादसुनो नुडागमश्च ॥ **पथिमथोः सर्वनामस्थाने** ।६।१।१९९॥ आदिरुदात्तः स्यात् । अयं पन्थाः । सर्वनामस्थाने किम् । ज्योतिष्मतः पथो रक्ष । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तं पदम् ॥ **अन्तश्च तवै युगपत्** ।६।१।२००॥ तवैप्रत्ययान्तस्याद्यन्तौ युगपदाद्युदात्तौ स्तः । हर्षसे दातवा उ ॥ **क्षयो निवासे** ।६।१।२०१॥ आद्युदात्तः स्यात् । स्वे क्षये शुचिव्रत ॥ **जयः करणम्** ।६।१।२०२॥ करणवाची जयशब्द आद्युदात्तः स्यात् । जयत्यनेन जयोऽश्वः ॥ **वृषादीनां च** ।६।१।२०३॥ आदिरुदात्तः । आकृतिगणोऽयम् । वाजेभिर्वाजिनीवती । इन्द्रं वाणीः ॥ **संज्ञायामुपमानम्** ।६।१।२०४॥ उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्तः । चञ्चेव चञ्चा । कनोऽत्र लुप् । एतदेव ज्ञापयति क्वचित्स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं नेति । संज्ञायां किम् । अग्निर्माणवकः । उपमानं किम् । चैत्रः ॥ **निष्ठा च द्व्यजनात्** ।६।१।२०५॥ निष्ठान्तस्य द्व्यचः संज्ञायामादिरुदात्तो न त्वाकारः । दत्तः । द्व्यच् किम् । चिन्तितः । अनात्किम् । त्रातः । संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नेह । कृतम् । हृतम् ॥ **शुष्कधृष्टौ** ।६।१।२०६॥ एतावाद्युदात्तौ स्तः । असंज्ञार्थमिदम् । अतसं न शुष्कम् ॥ **आशितः कर्ता** ।६।१।२०७॥ कर्तृवाची आशितशब्द आद्युदात्तः । कृषन्नित्फाल आशितम् ॥ **रिक्ते विभाषा** ।६।१।२०८॥ रिक्तशब्दे वाऽऽदिरुदात्तः । रिक्तः । संज्ञायां तु निष्ठा च द्व्यजनादिति नित्यमाद्युदात्तत्वं पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ **जुष्टार्पिते च छन्दसि** ।६।१।२०९॥ आद्युदात्ते वा स्तः ॥ **नित्यं मन्त्रे** ।६।१।२१०॥ एतत्सूत्रं शक्यमकर्तुम् । जुष्टो दमूनाः । षळर आहुरर्पितमित्यादेः पूर्वेणैव सिद्धेः छन्दसि पाठस्य व्यवस्थिततया विपरीतापादनायोगात् । अर्पिताः षष्टिर्न चलाचलास इत्यत्रान्तोदात्तदर्शनाच्च ॥ **युष्मदस्मदोर्ङसि** ।६।१।२११॥ आदिरुदात्तः स्यात् । नहिषस्तव नो मम ॥ **ङयि च** ।६।१।२१२॥ तुभ्यं हिन्वानः । मह्यं वातः

---

१ वृषः, जनः, ज्वरः, ग्रहः, हयः, गयः, नयः, तायः, तयः, चयः, श्रमः, वेदः, सूदः, अंशु, गुहा, शमरमौ संज्ञायां भावकर्मणोः, मन्त्रः, शान्तिः, कामः, यामः, आरा, धारा, कारा, वहः, कल्पः, पादः, । **इति वृषादिः** ॥

पवताम् ॥ **यतोऽनावः** ।६।१।२१३ ॥ यत्प्रत्ययान्तस्य द्व्यच आदिरुदात्तो नावं विना । युञ्जन्त्यस्य काम्या । कमेर्णिङन्तादचो यत् [अनावः किम् । नवतिं नाव्यानाम्] **ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः** ।६।१।२१४ ॥ एषां ण्यदन्तानामादिरुदात्तः । ईड्यो नूतनैरुत । आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्च । श्रेष्ठं नो धेहि वार्यम् । उक्थमिन्द्राय शंस्यम् ॥ **विभाषा वेण्विन्धानयोः** ।६।१।२१५॥ आदिरुदात्तो वा । इन्धानो अग्निम् ॥ **त्यागरागहासकुहश्वठक्रथानाम्** ।६।१।२१६ ॥ आदिरुदात्तो वा । आद्यास्त्रयो घञन्ताः । त्रयः पचाद्यजन्ताः ॥ **मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम्** ।६।१।२१९ ॥ मतोः पूर्वमाकार उदात्तः स्त्रीनाम्नि । उदुम्बरावती । शरावती ॥ **अतोऽवत्याः** ।६।१।२२० ॥ अवतीशब्दस्यान्त उदात्तः । वेत्रवती । ङीषः षित्त्वादनुदात्तत्वं प्राप्तम् ॥ **ईवत्याः** ।६।१।२२१ ॥ ईवत्यन्तस्यापि प्राग्वत् । अहीवती । मुनीवती ॥

॥ अथ फिट्सूत्राणि ॥

फिषोऽन्त उदात्तः ॥ प्रातिपदिकं फिट् तस्यान्त उदात्तः स्यात् । उच्चैः ॥ **पाटलापालङ्काम्बासागरार्थानाम्** ॥ एतदर्थानामन्त उदात्तः । पाटला, फलेरुहा, सुरूपा, पाकलेति पर्यायाः । लघावन्त इति प्राप्ते । अपालङ्क, व्याधिघात, आरेवत, आरग्वधेति पर्यायाः । अम्बार्थः माता । उनर्वन्नन्तानामित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । सागरः । समुद्रः ॥ **गेहार्थानामस्त्रियाम्** ॥ गेहम् । नब्विषयस्येति प्राप्ते । अस्त्रियां किम् । शाला । आद्युदात्तोऽयम् । इहैव पर्युदासाज्ज्ञापकात् ॥ **गुदस्य च** ॥ अन्त उदात्तः स्यान्न तु स्त्रियाम् । गुदम् । अस्त्रियां किम् । आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यः । स्वाङ्गशिटामदन्तानामित्यन्तरङ्गमाद्युदात्तत्वम् । ततष्टाप् ॥ **ध्यपूर्वस्य स्त्रीविषयस्य** ॥ धकारयकारपूर्वो योऽन्त्योऽच् स उदात्तः । अन्तर्धा । स्त्रीविषयवर्णनाम्नामिति प्राप्ते । छाया । माया । जाया । यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । स्त्रीति किम् । बाह्यम् । यञन्तत्वादाद्युदात्तत्वम् । विषयग्रहणं किम् । इभ्या । क्षत्रिया । यतोऽनाव इत्याद्युदात्त इभ्यशब्दः । क्षत्रियशब्दस्तु यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमिति मध्योदात्तः ॥ **खान्तस्याश्मादेः** ॥ नखम् । उखा । सुखम् । दुःखम् । नखस्य स्वाङ्गशिटामित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । उखा नाम भाण्डविशेषः । तस्य कृत्रिमत्वात्खय्युवर्णं कृत्रिमाख्या चेदित्युवर्णस्योदात्तत्वे प्राप्ते । सुखदुःखयोर्नब्विषयस्येति प्राप्ते । अश्मादेः किम् । शिखा । मुखम् । मुखस्य स्वाङ्गशिटामिति नब्विषयस्येति वा आद्युदात्तत्वम् । शिखायास्तु शीङः खो निद्ध्रस्वश्चेति उणादिषु नित्त्वोक्तेरन्तरङ्गत्वाट्टापः प्रागेव स्वाङ्गशिटामिति वा बोध्यम् ॥ **बंहिष्ठवत्सरतिशत्थान्तानाम्** ॥ एषामन्त उदात्तः स्यात् । अतिशयेन बहुलो बंहिष्ठः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते । बंहिष्ठैरश्वैः सुवृता रथेन । यद्वंहिष्ठं नातिविधे । इत्यादौ व्यत्ययादाद्युदात्तः । संवत्सरः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र बाध्यते इत्याहुः । सप्ततिः । अशीतिः । लघावन्त इति प्राप्ते । चत्वारिंशत् । इहापि प्राग्वत् । अभ्यूर्वाना प्रभृथस्यायोः । अव्ययपूर्व-

१ केचित्तु पूर्वं आदिति पुंलिङ्गं पठन्ति ॥

पदप्रकृतिस्वरोऽत्र बाध्यत इत्याहुः । थाथादिसूत्रेण गतार्थमेतत् ॥ **दक्षिणस्य साधौ ॥** अन्त उदात्तः स्यात् । साधुवाचित्वाभावे तु व्यवस्थायां सर्वनामतया स्वाङ्गशिटामित्याद्युदात्तः । अर्थान्तरे तु लघावन्त इति गुरुरुदात्तः । दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवर्तिष्विति कोशः । **स्वाङ्गाख्यायामादिर्वा ॥** इह दक्षिणस्याद्यन्तौ पर्यायेणोदात्तौ स्तः । दक्षिणो बाहुः । आख्याग्रहणं किम् । प्रत्यङ्मुखस्यासीनस्य वामपाणिर्दक्षिणो भवति ॥ **छन्दसि च ॥** अस्वाङ्गार्थमिदम् । दक्षिणः । इह पर्यायेणाद्यन्तावुदात्तौ ॥ **कृष्णस्यामृगाख्या चेत् ॥** अन्त उदात्तः । वर्णानां तणेत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते अन्तोदात्तो विधीयते । कृष्णानां व्रीहीणाम् । कृष्णो नो नाव वृषभः । मृगाख्यायां तु । कृष्णो रात्र्यै ॥ **वा नामधेयस्य ॥** कृष्णस्येत्येव । अयं वां कृष्णो अश्विना । कृष्ण ऋषिः ॥ **शुक्लगौरयोरादिः ॥** नित्यमुदात्तः स्यादित्येके । वेत्यनुवर्तत इति तु युक्तम् ॥ सरो गौरो यथा पिबेत्यत्रान्तोदात्तदर्शनात् ॥ **अङ्गुष्ठोदकबकवशानां छन्दस्यन्तः ॥** अङ्गुष्ठस्य स्वाङ्गानामकुर्वादीनामिति द्वितीयस्योदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्तार्थं आरम्भः । वशाग्रहणं नियमार्थं छन्दस्येवेति । तेन लोके आद्युदात्ततेत्याहुः ॥ **पृष्ठस्य च ॥** छन्दस्यन्त उदात्तः स्याद्वा भाषायाम् ॥ पृष्ठम् ॥ **अर्जुनस्य तृणाख्या चेत् ॥** उनर्वन्नन्तानामित्याद्युदात्तस्यापवादः ॥ **आर्यस्य स्वाम्याख्या चेत् ॥** यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमिति यतोऽनाव इति वाद्युदात्ते प्राप्ते वचनम् ॥ **आशाया अदिगाख्या चेत् ॥** दिगाख्याव्यावृत्त्यर्थमिदम् । अत एव ज्ञापकाद्दिक्पर्यायस्याद्युदात्तता । इन्द्र आशाभ्यस्परि ॥ **नक्षत्राणामाब्विषयाणाम् ॥** अन्त उदात्तः स्यात् । आश्लेषाऽनुराधादीनां लघावन्त इति प्राप्ते । ज्येष्ठाश्रविष्ठाधनिष्ठानामिष्ठन्नन्तत्वेनाद्युदात्ते प्राप्ते वचनम् ॥ **न कुपूर्वस्य कृत्तिकाख्या चेत् ॥** अन्त उदात्तो न । कृत्तिका नक्षत्रम् । केचित्तु कुपूर्वो य आप् तद्विषयाणामिति व्याख्याय आर्यिका बहुलिका इत्यत्राप्यन्तोदात्तो नेत्याहुः ॥ **घृतादीनां च ॥** अन्त उदात्तः । घृतं मिमिक्षे । आकृतिगणोऽयम् ॥ **ज्येष्ठकनिष्ठयोर्वयसि ॥** अन्त उदात्तः स्यात् । ज्येष्ठ आह चमसा । कनिष्ठ आह चतुरः । वयसि किम् । ज्येष्ठः । श्रेष्ठः । कनिष्ठोऽल्पिकः । इह नित्त्वादाद्युदात्त एव ॥ **बिल्वतिष्ययोः स्वरितो वा ॥** अनयोरन्तः स्वरितो वा स्यात् । पक्षे उदात्तः ॥

॥ इति फिट्सूत्रेषु प्रथमः पादः ॥

अथादिः प्राक् शकटेः ॥ अधिकारोऽयम् । शकटिशकट्योरिति यावत् ॥ **ह्रस्वान्तस्य स्त्रीविषयस्य ॥** आदिरुदात्तः स्यात् । बलिः । तनुः ॥ **नब्विषयस्यानिसन्तस्य ॥** वने न वायः । इसन्तस्य तु सर्पिः । नप् नपुंसकम् ॥ **तृणधान्यानां च द्व्यषाम् ॥** द्व्यचामित्यर्थः । कुशाः । काशाः । माषाः । तिलाः । बह्वचां तु गोधूमाः ॥ **त्रः संख्यायाः ॥** पञ्च । चत्वारः ॥ **स्वाङ्गशिटामदन्तानाम् ॥** शिट् सर्वनाम । कर्णाभ्यां छुबुकादधि । ओष्ठाविव मधु । विश्वो विहायाः ॥ **प्राणिनां कुपूर्वम् ॥** कवर्गात्पूर्व

आदिरुदात्तः । काकः । वृकः । शुकेषु मे । प्राणिनां किम् । क्षीरं सर्पिर्मधूदकम् ॥ **खय्युवर्णं कृत्रिमाख्या चेत्** ॥ खयि परे उवर्णमुदात्तं स्यात् । कन्दुकः ॥ **उनर्वन्नन्तानाम्** ॥ उन । वरुणं वो रिशादसम् । ऋ । स्वसारं त्वा कृणवै । वन् । पीवानं मेषम् ॥ **वर्णानां तणतिनितान्तानाम्** ॥ आदिरुदात्तः । एतः । हरिणः । शितिः । पृश्निः । हरित् ॥ **ह्रस्वान्तस्य ह्रस्वमनृत्ताच्छील्ये** ॥ ऋद्वर्ज्यं ह्रस्वान्तस्यादिभूतं ह्रस्वमुदात्तं स्यात् । मुनिः ॥ **अक्षस्यादेवनस्य** ॥ आदिरुदात्तः । तस्य नाक्षः । देवने तु । अक्षैर्मा दीव्यः ॥ **अर्धस्यासमद्योतने** ॥ अर्धो ग्रामस्य । समेंऽशके तु अर्धं पिप्पल्याः ॥ **पीतद्र्वर्थानाम्** ॥ आदिरुदात्तः । पीतद्रुः सरलः ॥ **ग्रामादीनां च** ॥ ग्रामः । सोमः । यामः ॥ **लुबन्तस्योपमेयनामधेयस्य** ॥ चञ्चेव चञ्चा । स्फिगन्तस्येति पाठान्तरम् । स्फिगिति लुपः प्राचां संज्ञा ॥ **न वृक्षपर्वतविशेषव्याघ्रसिंहमहिषाणाम्** ॥ एषामुपमेयनाम्नामादिरुदात्तो न । ताल इव तालः । मेरुरिव मेरुः । व्याघ्रः । सिंहः । महिषः ॥ **राजविशेषस्य यमन्वा चेत्** ॥ यमन्वा वृद्धः । आङ्ग उदाहरणम् । अङ्गाः प्रत्युदाहरणम् ॥ **लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुः** ॥ अन्ते लघौ द्वयोश्च लघ्वोः सतोर्बह्वच्कस्य गुरुरुदात्तः । कल्याणः । कोलाहलः ॥ **स्त्रीविषयवर्णाक्षुपूर्वाणाम्** ॥ एषां त्रयाणामाद्युदात्तः स्त्रीविषये । मल्लिका । वर्णे । श्येनी हरिणी । अक्षुशब्दात्पूर्वोऽस्त्येषां ते अक्षुपूर्वाः । तरक्षुः ॥ **शकुनीनां च लघुपूर्वम्** ॥ पूर्वं लघु उदात्तं स्यात् । कुक्कुटः । तित्तिरिः । खंजरीटः ॥ **नर्तुप्राण्याख्यायाम्** ॥ यथालक्षणं प्राप्तमुदात्तत्वं न । वसन्तः । कृकलासः ॥ **धान्यानां च वृद्धक्षान्तानाम्** ॥ आदिरुदात्तः । कान्तानाम् । श्यामाकाः । षान्तानाम् । माषाः ॥ **जनपदशब्दानामषान्तानाम्** ॥ आदिरुदात्तः । केकयः ॥ **हयादीनामसंयुक्तलान्तानामन्तः पूर्वं वा** ॥ हयिति हलसंज्ञा । पललम् । शललम् । हयादीनां किम् । एकलः । असंयुक्तेति किम् । मल्लः ॥ **इगन्तानां च द्व्यषाम्** ॥ आदिरुदात्तः । कृषिः ॥

॥ इति फिट्सूत्रेषु द्वितीयः पादः ॥

अथ द्वितीयं प्रागीषात् ॥ ईषान्तस्य हयादेरित्यतः प्राक् द्वितीयाधिकारः ॥ **त्र्यचां प्राङ्मकरात्** ॥ मकरवरूढेत्यतः प्राक् त्र्यचामित्यधिकारः ॥ **स्वाङ्गानामकुर्वादीनाम्** ॥ कवर्गरेफवकारादीनि वर्जयित्वा त्र्यचां स्वाङ्गानां द्वितीयमुदात्तम् । ललाटम् । कुर्वादीनां तु । कपोलः । रसना । वदनम् ॥ **मादीनां च** ॥ मलयः । मकरः ॥ **शादीनां शाकानाम्** ॥ शीतन्या । शतपुष्पा ॥ **पान्तानां गुर्वादीनाम्** ॥ पादपः । आतपः । लघ्वादीनां तु । अनूपम् । द्व्यचां तु । नीपम् ॥ **युतान्यण्यन्तानाम्** ॥ युते । अयुतम् । अनि । धमनिः । अणि । विपणिः ॥ **मकरवरूढपारेवतवितस्तेक्ष्वार्जिद्राक्षाकलोमाकाष्ठापेष्ठाकाशीनामादिर्वा** ॥ एषामादिर्द्वितीयो वोदात्तः । मकरः ।

वरूढ इत्यादि ॥ **छन्दसि च** ॥ अमकराद्यर्थ आरम्भः । लक्ष्यानुसारादादिर्द्वितीयं चोदात्तं ज्ञेयम् ॥ **कर्दमादीनां च** ॥ आदिर्द्वितीयं वोदात्तम् ॥ **सुगन्धितेजनस्य ते वा** ॥ आदिर्द्वितीयं तेशब्दश्चेति त्रयः पर्यायेणोदात्ताः । सुगन्धितेजनाः ॥ **नपः फलान्तानाम्** ॥ आदिर्द्वितीयं वोदात्तम् । राजादनफलम् ॥ **यान्तस्यान्त्यात्पूर्वम्**[1] ॥ कुलायः ॥ **थान्तस्य च नालघुनी** ॥ नाशब्दो लघु च उदात्ते स्तः । सनाथा सभा ॥ **शिंशुमारोदुम्बरबलीवर्दोष्ट्रारपुरूरवसां च**[2] ॥ अन्त्यात्पूर्वमुदात्तं द्वितीयं वा ॥ **साङ्काश्यकाम्पिल्यनासिक्यदार्वाघाटानाम्** ॥ द्वितीयमुदात्तं वा ॥ **ईषान्तस्य हयादेरादिर्वा** ॥ हलीषा । लाङ्गलीषा ॥ **उशीरदाशेरकपालपलालशैवालश्यामाकशारीरशरावहृदयहिरण्यारण्यापत्यदेवराणाम्** ॥ एषामादिरुदात्तः स्यात् ॥ **महिष्यषाढयोर्जायेष्टकाख्या चेत्** ॥ आदिरुदात्तः । महिषी जाया । अषाढा उपदधाति ॥

॥ इति फिट्सूत्रेषु तृतीयः पादः ॥

शकटिशकट्योरक्षरमक्षरं पर्यायेण ॥ उदात्तम् । शकटिः । शकटी ॥ **गोष्ठजस्य ब्राह्मणनामधेयस्य** ॥ अक्षरमक्षरं पर्यायेणोदात्तम् । गोष्ठजो ब्राह्मणः । अन्यत्र गोष्ठजः पशुः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः ॥ **पारावतस्योपोत्तमवर्जम्** ॥ शेषं क्रमेणोदात्तम् । पारावतः ॥ **धूम्रजानुमुञ्जकेशकालवालस्थालीपाकानामधूजलस्थानाम्** ॥ एषां चतुर्णां धूप्रभृतींश्चतुरो वर्जयित्वा शिष्टानि क्रमेणोदात्तानि । धूम्रजानुः । मुञ्जकेशः । कालवालः । स्थालीपाकः ॥ **कपिकेशहरिकेशयोश्छन्दसि** ॥ कपिकेशः । हरिकेशः ॥ **न्यङ्स्वरौ स्वरितौ** ॥ स्पष्टम् । न्यङ्ङुत्तानः ॥ व्यचक्षयत्स्वः ॥ **न्यर्बुदव्यल्कशयोरादिः** ॥ स्वरितः स्यात् ॥ **तिल्यशिक्यकाश्मर्यधान्यकन्याराजमनुष्याणामन्तः** ॥ स्वरितः स्यात् । तिलानां भवनं क्षेत्रं तिल्यम् । यतोऽनाव इति प्राप्ते ॥ **बिल्वभक्ष्यवीर्याणि छन्दसि** ॥ अन्तस्वरितानि ॥ न नो बिल्व उदतिष्ठत् ॥ **त्वत्त्वसमसिमेत्यनुच्चानि** ॥ स्तरीरुत्वत् । उत त्वः पश्यन् । नभन्तामन्यके समे । सिमस्मै ॥ **सिमस्याथर्वणेऽन्त उदात्तः** ॥ अथर्वण इति प्रायिकम् । तत्र दृष्टस्येत्येवंपरं वा । तेन वासस्तनुते सिमस्मै इत्यृग्वेदेऽपि भवत्येव ॥ **निपाता आद्युदात्ताः** ॥ स्वाहा ॥ **उपसर्गाश्चाभिवर्जम्** ॥ **एवादीनामन्तः** ॥ एवमादीनामिति पाठान्तरम् । एव एवम् नूनम् सह । ते मित्र सूरिभिः सह । षष्ठस्य तृतीये सहस्य स इति प्रकरणे सहशब्द आद्युदात्त इति प्राञ्चः । तच्चिन्त्यम् ॥ **वाचादीनामुभावुदात्तौ** ॥ उभौग्रहणमनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यस्य बाधाय ॥ **चादयोऽनुदात्ताः** ॥ स्पष्टम् ॥ **यथेति पादान्ते** ॥ तन्नेमिमृभवो यथा । पादान्ते किम् । यथा नो अदितिः करत् ॥ **प्रकारा-**

---

१ क्वचित् आन्तस्येति पाठः ॥ २ शिंशुमारेति पाठान्तरम् । उष्टरिति रेफवर्जितमपि ॥

दिद्विरुक्तौ परस्यान्त उदात्तः ॥ पटुपटुः ॥ **शेषं सर्वमनुदात्तम्** ॥ शेषं नित्यादिद्विरुक्तस्य परमित्यर्थः । प्रप्रायम् । दिवेदिवे ॥ **फिट्सूत्रेषु तुरीयः पादः** ॥

॥ इति शान्तनवाचार्यप्रणीतानि फिट्सूत्राणि समाप्तानि ॥

आद्युदात्तश्च ।३।१।३ ॥ प्रत्यय आद्युदात्तः स्यात् । अग्निः । कर्तव्यम् ॥ **अनुदात्तौ सुप्पितौ ।३।१।४** ॥ पूर्वस्यापवादः । यज्ञस्य न यो युच्छति ॥ शप्पिपोरनुदात्तत्वे स्वरितप्रचयौ ॥ **चितः ।६।१।१६३** ॥ अन्त उदात्तः स्यात् ॥ चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थम् * ॥ चिति प्रत्यये सति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्त उदात्तो वाच्य इत्यर्थः । नभन्तामन्यके समे । यके सरस्वतीमनु । तकत्सुते ॥ **तद्धितस्य ।६।१।१६४** ॥ चितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः । पूर्वेण सिद्धे ञित्स्वरबाधनार्थमिदम् । कौञ्जायनाः ॥ **कितः ।६।१।१६५** ॥ कितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः । यदाग्नेयः ॥ **तिसृभ्यो जसः ।६।१।१६६** ॥ अन्त उदात्तः । तिस्रो द्यावः सवितुः ॥ **सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ।६।१।१६८** ॥ साविति सप्तमीबहुवचनम् । तत्र य एकाच् ततः परा. तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता । वाचा विरूपः । सौ किम् । राज्ञेत्यादौ एकाचोऽपि राजशब्दात्परस्य मा भूत् ॥ राज्ञो नु ते । एकाचः किम् । विदधते राजनि त्वे । तृतीयादिः किम् । न ददर्श वाचम् ॥ **अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे ।६।१।१६९** ॥ नित्याधिकारविहितसमासादन्यत्र यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच् ततः परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता वा स्यात् । परमवाचा ॥ **अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् ।६।१।१७०** ॥ अञ्चेः परा विभक्तिरुदात्ता । इन्द्रो दधीचः । चाविति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तम् । तृतीयादिरित्यनुवर्तमाने असर्वनामस्थानग्रहणं शस्परिग्रहार्थम् । प्रतीचो बाहून् ॥ **ऊडिदम्पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः ।६।१।१७६** ॥ एभ्योऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता । प्रष्ठौहः । प्रष्ठौहा ॥ ऊठ्युपधाग्रहणं कर्तव्यम् * ॥ इह मा भूत् । अक्षद्युवा । अक्षद्युवे इदम् । एभिर्नृभिर्नृतमः । अन्वादेशे न । अन्तोदात्तादित्यनुवृत्तेः । न च तत्रान्तोदात्तताप्यस्तीति वाच्यम् । इदामोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादाविति सूत्रेणानुदात्तस्य अशो विधानात् । प्र ते बभ्रू । माभ्यां गा अनु । पद्दन्नोमासृहृन्निश् इति षट् पदादयः । पद्भ्यां भूमिः । दद्भिर्न जिह्वा । अहरहर्जायते मासिमासि । मनश्चिन्मे हृद आ । अप् । अपां फेनेन । पुम् । अभ्रातेव पुंसः । रै । राया वयम् । रायो धर्ता विवस्वतः । दिव् । उप त्वाग्ने दिवेदिवे ॥ **अष्टनो दीर्घात् ।६।१।१७२** ॥ शसादिर्विभक्तिरुदात्ता । अष्टाभिर्दशभिः ॥ **शतुरनुमो नद्यजादी ।६।१।१७३** ॥ अनुम् यः शतृप्रत्ययस्तदन्तादन्तोदात्तात्परा नदी अजादिश्च शसादिर्विभक्तिरुदात्ता स्यात् । अच्छा रवं प्रथमा जानती । कृण्वते । अन्तोदात्तात्किम् । दधती । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तः । अनुमः किम् । तुदन्ती । एकादेशोऽत्र उदात्तः । अदुपदेशात्परत्वाच्छतुर्लसार्वधातुक इति निघातः ॥ **उदात्तयणो हल्पूर्वात् ।६।१।१७४** ॥ उदात्तस्थाने यो यण् हल्पूर्वस्तस्मात्परा नदी शसादि-

र्विभक्तिश्च उदात्ता स्यात् । चोदयित्री सूनृतानाम् । एषा नेत्री । ऋतं देवाय कृण्वते सवित्रे ॥ **नोङ्धात्वोः** ।६।१।१७५ ॥ अनयोर्यणः परे शसादय उदात्ता न स्युः । ब्रह्मबन्ध्वा । सेत्पृश्निः सुभ्वे ॥ **ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्** ।६।१।१७६ ॥ ह्रस्वान्तादन्तोदात्तान्नुटश्च परो मतुबुदात्तः । यो अब्दिमाँ उदनिमाँ इयर्ति । नुटः । अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायः । अन्तोदात्तात्किम् । मा त्वा विददिषुमान् । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्येतदत्र न । मरुत्वानिन्द्र । नियुत्वान्वायवागहि ॥ रेशब्दाच्च * ॥ रेवाँ इद्रेवतः ॥ **नामन्यतरस्याम्** ।६।१।१७७ ॥ मतुपि यो ह्रस्वस्तदन्तादन्तोदात्तात्परो नामुदात्तो वा । चेतन्ती सुमतीनाम् ॥ **ङ्याश्छन्दसि बहुलम्** ।६।१।१७८ ॥ ङ्याः परो नामुदात्तो वा । देवसेनानामभिभञ्जतीनाम् । वेत्युक्तेर्नेह । जयन्तीनां मरुतो यन्तु ॥ **षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः** ।६।१।१७९ ॥ एभ्यो हलादिर्विभक्तिरुदात्ता । अषड्भिर्हूयमानः । त्रिभिष्ट्वं देव ॥ **न गोश्वन्साववर्णराडङ्क्रुङ्कृद्भ्यः** ।६।१।१८२ ॥ एभ्यः प्रागुक्तं न । गवां शता । गोभ्यो गातुम् । शुनश्चिच्छेपम् । सौ प्रथमैकवचने अवर्णान्तात् । तेभ्यो द्युम्नम् । तेषां पाहि श्रुधी हवम् ॥ **दिवो झल्** ।६।१।१८३ ॥ दिवः परा झलादिर्विभक्तिर्नोदात्ता । द्युभिरक्तुभिः । झलिति किम् । उप त्वाग्ने दिवेदिवे ॥ **नृ चान्यतरस्याम्** ।६।१।१८४ ॥ नुः परा झलादिर्विभक्तिर्वोदात्ता । नृभिर्येमानः ॥ **तित्स्वरितम्** ।६।१।१८५ ॥ निगदव्याख्यातम् क्व नूनम् ॥ **तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमन्ह्विङोः** ।६।१।१८६ ॥ अस्मात्परं लसार्वधातुकमनुदात्तं स्यात् । तासि । कर्ता । कर्तारौ । कर्तारः । प्रत्ययस्वरापवादोऽयम् । अनुदात्तेत् । य आस्ते । ङितः । अभिचष्टे अनृतेभिः । अदुपदेशात् । पुरुभुजा जनस्यतम् । चित्स्वरोऽप्यनेन बाध्यते । वर्धमानं स्वे दमे । तास्यादिभ्यः किम् । अभि वृधे गृणीतः । उपदेशग्रहणान्नेह । हतो वृत्राण्यार्या । लग्रहणं किम् । कतीह पचमानाः । सार्वधातुकं किम् । शिश्ये । अन्ह्विङोः किम् । ह्नुते । यदधीते ॥ विन्दीन्धिखिदिभ्यो नेति वक्तव्यम् * ॥ इन्धे राजा । एतच्चानुदात्तस्य च यत्रेति सूत्रे भाष्ये स्थितम् ॥ **आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्** ।६।१।१८७ ॥ सिजन्तस्यादिरुदात्तो वा । यासिष्टं वर्तिरश्विना ॥ **थलि च सेटीडन्तो वा** ।६।१।१९६ ॥ सेटि थलन्ते पदे इडुदात्तः अन्तो वा आदिर्वा स्यात् । यदा नैते त्रयस्तदा लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात् । लुलविथ । अत्र चत्वारोऽपि पर्यायेणोदात्ताः ॥ **उपोत्तमं रिति** ।६।१।२१७ ॥ रित्प्रत्ययान्तस्योपोत्तममुदात्तं स्यात् । यदाहवनीये ॥

॥ इति प्रत्ययस्वराः ॥

समासस्य ।६।१।२२३ ॥ अन्त उदात्तः स्यात् । यज्ञश्रियम् ॥ **बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्** ।६।२।१ ॥ उदात्तस्वरितयोगि पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् । सत्यश्चित्रश्रवस्तमः । उदात्तेत्यादि किम् । सर्वानुदात्ते पूर्वपदे समासान्तोदात्तत्वमेव यथा स्यात् । समपादः ॥

तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः ।६।२।२ ॥ सप्तैते पूर्वपदभूतास्तत्पुरुषे प्रकृत्या । तुल्यश्वेतः । कृत्यतुल्याख्या अजात्येति तत्पुरुषः । किरिणा काणः किरिकाणः । पतयन्मन्दयत्सखम् । मन्दयति मादके इन्द्रे सखेति सप्तमीतत्पुरुषः । शस्त्रीश्यामा ॥ अव्यये नञ्कुनिपातानाम् * ॥ अयज्ञो वा एषः । परिगणनं किम् । स्नात्वाकालकः । मुहूर्तसुखम् । भोज्योष्णम् ॥ **वर्णो वर्णेष्वनेते ।६।२।३ ॥** वर्णवाचिन्युत्तरपदे एतवर्जिते वर्णवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे । कृष्णसारङ्गः । लोहितकल्माषः । कृष्णशब्दो नक्प्रत्ययान्तः । लोहितशब्द इतन्नन्तः । वर्णः किम् । परमकृष्णः । वर्णेषु किम् । कृष्णतिलाः । अनेते किम् । कृष्णैतः ॥ **गाधलवणयोः प्रमाणे ।६।२।४ ॥** एतयोरुत्तरपदयोः प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् । अरित्रगाधमुदकम् । तत्प्रमाणमित्यर्थः । गोलवणम् । यावद्गवे दीयते तावदित्यर्थः । अरित्रशब्द इत्रान्तो मध्योदात्तः । प्रमाणमियत्ता परिच्छेदमात्रं न पुनरायाम एव । प्रमाणे किम् । परमगाधम् ॥ **दायाद्यं दायादे ।६।२।५ ॥** तत्पुरुषे प्रकृत्या । धनदायादः । धनशब्दः क्युप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । दायाद्यं किम् । परमदायादः ॥ **प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः ।६।२।६ ॥** प्रतिबन्धवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या एतयोः परतस्तत्पुरुषे । गमनचिरम् । व्याहरणकृच्छ्रम् । गमनं कारणविकलतया चिरकालभावि कृच्छ्रयोगि च प्रतिबन्धि जायते । प्रतिबन्धि किम् । मूत्रकृच्छ्रम् ॥ **पदेऽपदेशे ।६।२।७ ॥** व्याजवाचिनि पदशब्द उत्तरपदे पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे । मूत्रपदेन प्रस्थितः । उच्चारपदेन । मूत्रशब्दो घञन्तः । उच्चारशब्दो घञन्तस्थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः । अपदेशे किम् । विष्णुपदम् ॥ **निवाते वातत्राणे ।६।२।८ ॥** निवातशब्दे परे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या । कुटीनिवातम् । कुड्यनिवातम् । कुटीशब्दो गौरादिङीषन्तः । कुड्यशब्दो ड्यगन्तः । यगन्त इत्यन्ये । वातत्राणे किम् । राजनिवाते वसति । निवातशब्दोऽयं रूढः पार्श्वे ॥ **शारदेऽनार्तवे ।६।२।९ ॥** ऋतौ भवमार्तवम् । तदन्यवाचिनि शारदशब्दे परे तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् । रज्जुशारदमुदकम् । शारदशब्दो नूतनार्थः । तस्यास्वपदविग्रहः । रज्जोः सद्य उद्धृतम् । रज्जुशब्दः सृजेरसुम् चेत्याद्युदात्तो व्युत्पादितः । अनार्तवे किम् । उत्तमशारदम् ॥ **अध्वर्युकषाययोर्जातौ ।६।२।१० ॥** एतयोः परतो जातिवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् । कठाध्वर्युः । दौवारिककषायम् । कठशब्दः पचाद्यजन्तः । तस्माद्वैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्चेति णिनेः कठचरकाल्लुगिति लुक् । द्वारि नियुक्त इति ठक्यन्तोदात्तो दौवारिकशब्दः । जातौ किम् । परमाध्वर्युः ॥ **सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये ।६।२।११ ॥** अनयोः पूर्वं प्रकृत्या । पितृसदृशः । सादृश्ये किम् । परमसदृशः । समासार्थोऽत्र पूज्यमानता न सादृश्यम् ॥ **द्विगौ प्रमाणे ।६।२।१२ ॥** द्विगावुत्तरपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् । प्राच्यसप्तसमः । सप्त समाः प्रमाणमस्य । प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति

मात्रचो लुक् । प्राच्यशब्द आद्युदात्तः । प्राच्यश्चासौ सप्तसमश्च प्राच्यसप्तसमः । द्विगौ किम् । व्रीहिप्रस्थः । प्रमाणे किम् । परमसप्तसमम् ॥ **गन्तव्यपण्यं वाणिजे ।६।२।१३ ॥** वाणिजशब्दे परे तत्पुरुषे गन्तव्यवाचि पण्यवाचि च पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् । मद्रवाणिजः । गोवाणिजः । सप्तमीसमासः । मद्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तः । गन्तव्येति किम् । परमवाणिजः ॥ **मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके ।६।२।१४ ॥** मात्रादिषु परतो नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे तथा । भिक्षायास्तुल्यप्रमाणं भिक्षामात्रम् । भिक्षाशब्दो गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययान्तः । पाणिन्युपज्ञम् । पाणिनिशब्द आद्युदात्तः । नन्दोपक्रमम् । नन्दशब्दः पचाद्यजन्तः । इषुच्छायम् । इषुशब्द आद्युदात्तो नित्त्वात् । नपुंसके किम् । कुड्यच्छाया ॥ **सुखप्रिययोर्हिते ।६।२।१५ ॥** एतयोः परयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे तथा । गमनप्रियम् । गमनसुखम् । गमनशब्दे लित्स्वरः । हिते किम् । परमसुखम् ॥ **प्रीतौ च ।६।२।१६ ॥** प्रीतौ गम्यायां प्रागुक्तम् । ब्राह्मणसुखं पायसम् । छात्रप्रियोऽनध्यायः । ब्राह्मणछात्रशब्दौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ । प्रीतौ किम् । राजसुखम् ॥ **स्वं स्वामिनि ।६।२।१७ ॥** स्वामिशब्दे परे स्ववाचि पूर्वपदं तथा । गोस्वामी । स्वं किम् । परमस्वामी ॥ **पत्यावैश्वर्ये ।६।२।१८ ॥** दमूना गृहपतिर्दमे ॥ **न भूवाक्चिद्दिधिषु ।६।२।१९ ॥** पतिशब्दे परे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे नैतानि प्रकृत्या । भुवः पतिर्भूपतिः । वाक्पतिः । चित्पतिः । दिधिषूपतिः ॥ **वा भुवनम् ।६।२।२० ॥** उक्तविषये । भुवनपतिः । भूसूधूभ्रस्जिभ्य इति क्युन्नन्तो भुवनशब्दः ॥ **आशङ्काऽबाधनेदीयस्सु संभावने ।६।२।२१ ॥** अस्तित्वाध्यवसायः संभावनम् । गमनाशङ्कमस्ति । गमनाबाधम् । गमननेदीयः । गमनमाशङ्क्यते आबाध्यते निकटतरमिति वा संभाव्यते । संभावने किम् । परमनेदीयः ॥ **पूर्वे भूतपूर्वे ।६।२।२२ ॥** आढ्यो भूतपूर्वः आढ्यपूर्वः । पूर्वशब्दो वृत्तिविषये भूतपूर्वे वर्तते । भूतपूर्वे किम् । परमपूर्वः ॥ **सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये ।६।२।२३ ॥** एषु पूर्वं प्रकृत्या । मद्रसविधम् । गान्धारसनीडम् । काश्मीरसमर्यादम् । मद्रसवेशम् । मद्रसदेशम् । सामीप्ये किम् । सह मर्यादया समर्यादं क्षेत्रम् । चैत्रसमर्यादम् ॥ **विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु ।६।२।२४ ॥** विस्पष्टकटुकम् । विस्पष्टशब्दो गतिरनन्तर इत्याद्युदात्तः । विस्पष्टेति किम् । परमलवणम् । गुणेति किम् । विस्पष्टब्राह्मणः । विस्पष्ट । विचित्र । व्यक्त । संपन्न । पण्डित । कुशल । चपल । निपुण ॥ **श्रज्याऽवमकन्पापवत्सु भावे कर्मधारये ।६।२।२५ ॥** श्र ज्य कन् इत्यादेशवति अवमशब्दे पापशब्दवति चोत्तरपदे भाववाचि पूर्वपदं प्रकृत्या । गमनश्रेष्ठम् । गमनज्यायः । गमनावमम् । गमनकनिष्ठम् । गमनपापिष्ठम् । श्रेत्यादि किम् । गमनशोभनम् । भावे किम् । गम्यतेऽनेनेति गमनम् । गमनं श्रेयो गमनश्रेयः । केति किम् । षष्ठीसमासे मा भूत् ॥ **कुमारश्च ।६।२।२६ ॥** कर्मधारये । कुमारश्रमणा । कुमारशब्दोऽन्तोदात्तः ।

आदिः प्रत्येनसि ।६।२।२७ ॥ कुमारस्यादिरुदात्तः प्रत्येनसि परे कर्मधारये । प्रतिगतमेनोऽस्य प्रत्येनाः । कुमारप्रत्येनाः ॥ **पूगेष्वन्यतरस्याम् ।६।२।२८ ॥** पूगा गणास्तेषूक्तं वा । कुमारचातकाः । कुमारजीमूताः । आद्युदात्तत्वाभावे कुमारश्चेत्येव भवति ॥ **इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ ।६।२।२९ ॥** एषु परेषु पूर्वं प्रकृत्या । पञ्चारत्नयः प्रमाणमस्य पञ्चारत्निः । दश मासान् भूतो दशमास्यः । पञ्चमासान् भूतः पञ्चमास्यः । तमधीष्ट इत्यधिकारे द्विगोर्यप् । पञ्चकपालः । पञ्चभगालः । पञ्चशरावः । त्रः संख्याया इति पञ्चन्शब्द आद्युदात्तः । इगन्तादिषु किम् । पञ्चाश्वः । द्विगौ किम् । परमाऽरत्निः ॥ **बह्वन्यतरस्याम् ।६।२।३० ॥** बहुशब्दस्तथा वा । बह्वरत्निः । बहुमास्यः । बहुकपालः । बहुशब्दोऽन्तोदात्तः । तस्य यणि सत्युदात्तस्वरितयोरिति भवति ॥ **दिष्टिवितस्त्योश्च ।६।२।३१ ॥** एतयोः परतः पूर्वपदं प्रकृत्या वा द्विगौ । पञ्चदिष्टिः । पञ्चवितस्तिः ॥ **सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालात् ।६।२।३२ ॥** अकालवाचि सप्तम्यन्तं प्रकृत्या सिद्धादिषु । साङ्काश्यसिद्धः । साङ्काश्येति ण्यन्तः । आतपशुष्कः । भ्राष्ट्रपक्वः । भ्राष्ट्रेति ष्ट्रन्नन्तः । चक्रबन्धः । चक्रशब्दोऽन्तोदात्तः । अकालात्किम् । पूर्वाह्णसिद्धः । कृत्स्वरेण बाधितः सप्तमीस्वरः प्रतिप्रसूयते ॥ **परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाऽहोरात्रावयवेषु ।६।२।३३ ॥** एते प्रकृत्या वर्ज्यमानवाचिनि अहोरात्रावयववाचिनि चोत्तरपदे । परित्रिगर्तं वृष्टो देवः । प्रतिपूर्वाह्णम् । प्रत्यपररात्रम् । उपपूर्वरात्रम् । अपत्रिगर्तम् । उपसर्गा आद्युदात्ताः । बहुव्रीहितत्पुरुषयोः सिद्धत्वादव्ययीभावार्थमिदम् । अपपर्योरेव वर्ज्यमानमुत्तरपदम् । तयोरेव वर्ज्यमानार्थत्वात् । अहोरात्रावयवा अपि वर्ज्यमाना एव तयोर्भवन्ति । वर्ज्येति किम् । अग्निं प्रति प्रत्यग्नि ॥ **राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु ।६।२।३४ ॥** राजन्यवाचिनां बहुवचनान्तानामन्धकवृष्णिषु वर्तमाने द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । श्वाफल्कचैत्रकाः । शिनिवासुदेवाः । शिनिराद्युदात्तो लक्षणया तदपत्ये वर्तते । राजन्येति किम् । द्वैप्यभैमायनाः । द्वीपे भवा द्वैप्याः । भैमेरपत्यं युवा भैमायनः । अन्धकवृष्णय एते न तु राजन्याः । राजन्यग्रहणमिहाभिषिक्तवंश्यानां क्षत्रियाणां ग्रहणार्थम् । नैते तथा । बहुवचनं किम् । संकर्षणवासुदेवौ । द्वन्द्वे किम् । वृष्णीनां कुमाराः वृष्णिकुमाराः । अन्धकवृष्णिषु किम् । कुरुपञ्चालाः ॥ **संख्या ।६।२।३५ ॥** संख्यावाचि पूर्वपदं प्रकृत्या द्वन्द्वे । द्वादश । त्रयोदश । त्रेस्त्रयसादेश आद्युदात्तो[1] निपात्यते ॥ **आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी ।६।२।३६ ॥** आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । पाणिनीयरौढीयाः । छस्वरेण मध्योदात्तावेतौ ॥ आचार्योपसर्जनग्रहणं द्वन्द्वविशेषणम् ॥ सकलो द्वन्द्व आचार्योपसर्जनो यथा विज्ञायेत । तेनेह न । पाणिनीयदेवदत्तौ । आचार्येति किम् । छान्दसवैयाकरणाः । अन्तेवासी किम् । आपिशलपाणिनीये शास्त्रे ॥ **कार्तकौजपादयश्च ।६।२।३७ ॥** एषां द्वन्द्वे पूर्वपदं

१ क्वचिदन्तोदात्त इत्यपि पाठः ॥ २ कार्तकौजपौ, सावर्णिमाण्डूकेयौ, अवन्त्यश्मकाः, पैलश्मापर्णेयाः,

प्रकृत्या । कार्तकौजपौ । कृतस्येदं कुजपस्येदमित्यण्णन्तावेतौ । सावर्णिमाण्डूकेयौ ॥ **महान् व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु ।६।२।३८ ॥** महच्छब्दः प्रकृत्या व्रीह्यादिषु दशसु । महाव्रीहिः । महापराह्णः । महागृष्टिः । महेष्वासः । महाहैलिहिलः । महच्छब्दोऽन्तोदात्तः । सन्महदिति प्रतिपदोक्तसमास एवायं स्वरः । नेह । महतो व्रीहिर्महद्व्रीहिः ॥ **क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे ।६।२।३९ ॥** चान्महान् । क्षुल्लकवैश्वदेवम् । महावैश्वदेवम् । क्षुधं लातीति क्षुल्लः । तस्मादज्ञातादिषु केऽन्तोदात्तः ॥ **उष्ट्रः सादिवाम्योः ।६।२।४० ॥** उष्ट्रसादी । उष्ट्रवामी । उषेः ष्ट्रनि उष्ट्रशब्द आद्युदात्तः ॥ **गौः सादसादिसारथिषु ।६।२।४१ ॥** गोसादः । गोसादिः । गोसारथिः ॥ **कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिलकद्रूःपण्यकम्बलोदासीभाराणां च ।६।२।४२ ॥** एषां सप्तानां समासानां दासीभारादेश्च पूर्वपदं प्रकृत्या । कुरूणां गार्हपतं कुरुगार्हपतम् । उप्रत्ययान्तः कुरुः ॥ वृजेरिति वाच्यम् * ॥ वृजिगार्हपतम् । वृजिराद्युदात्तः । रिक्तो गुरुः रिक्तगुरुः । रिक्ते विभाषेति रिक्तशब्द आद्युदात्तः । असूता जरती असूतजरती । अश्लीला दृढरूपा अश्लीलदृढरूपा । अश्लीलशब्दो नञ्समासत्वादाद्युदात्तः । श्रीर्यस्यास्ति तत् श्लीलम् । सिध्मादित्वाल्लच् । कपिलकादित्वाल्लत्वम् । पारे वडवेव पारेवडवा । निपातनादिवार्थे समासो विभक्त्यलोपश्च । पारशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः । तैतिलानां कद्रूः तैतिलकद्रूः । तितिलिनोऽपत्यं छात्रो वा इत्यण्णन्तः । पण्यशब्दो यदन्तत्वादाद्युदात्तः पण्यकम्बलः संज्ञायामिति वक्तव्यम् * ॥ अन्यत्र पणितव्ये कम्बले समासान्तोदात्तत्वमेव । प्रतिपदोक्ते समासे कृत्या इत्येष स्वरो विहितः । दास्या भारो दासीभारः । देवहूतिः । तस्य तत्पुरुषस्य[2] पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते न विशिष्यवचनं विहितं स सर्वोऽपि दासीभारादिषु द्रष्टव्यः ॥ स राये स पुरंध्याम् । पुरं शरीरं धीयतेऽस्यामिति कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः । अलुक् छान्दसः । नब्विषयस्येत्याद्युदात्तः पुरशब्दः ॥ **चतुर्थी तदर्थे ।६।२।४३ ॥** चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिन्युत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । यूपाय दारु यूपदारु ॥ **अर्थे ।६।२।४४ ॥** अर्थे परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । देवार्थम् ॥ **क्ते च ।६।२।४५ ॥** क्तान्ते परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । गोहितम् ॥ **कर्मधारयेऽनिष्ठा ।६।२।४६ ॥** क्तान्ते परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । श्रेणिकृताः । श्रेणिशब्द आद्युदात्तः । पूगकृताः । पूगशब्दोऽन्तोदात्तः । कर्मधारये किम् । श्रेण्या कृतं श्रेणिकृतम् । अनिष्ठा किम् । कृताऽकृतम् ॥ **अहीने द्वितीया ।६।२।४७ ॥** अहीनवा-

---

कपिश्यापर्णेयाः, शैन्तिकाक्षपाञ्चालेयाः, कटुकवाधूयेयाः, शाकलकशुनकाः, शालशणकाः, शणकबाभ्रवाः, आचाभिमौद्गलाः, कुन्तिसुराष्ट्राः, चिन्तिसुराष्ट्राः, तण्डवतण्डाः, अविमत्तकामविद्धाः, बाभ्रवशालङ्कायनाः, बाभ्रवदानच्युताः, कठकालापाः, कठकौथुमाः, कौथुमलौकाक्षाः, स्त्रीकुमारम्, मौदपैप्पलादाः, वत्सजरन्तः, सौश्रुतपार्थिवाः, जरामृत्यू, याज्यानुवाक्ये । इति कार्तकौजपादयः ॥

१ दासीभारः, देवहूतिः, देववीतिः, देवलातिः, वसुनीतिः, औषधिः, चन्द्रमाः । इति **दासीभारादिराकृतिगणः** ॥ २ केचित्तु यस्य समासस्येति वदन्ति ॥

चिनि समासे क्तान्ते परे द्वितीयान्तं प्रकृत्या । कष्टश्रितः । ग्रामगतः । कष्टशब्दोऽन्तोदात्तः । ग्रामशब्दो नित्स्वरेण । अहीने किम् । कान्तारातीतः ॥ अनुपसर्ग इति वक्तव्यम् * ॥ नेह सुखप्राप्तः । थाथेत्यस्यापवादोऽयम् ॥ **तृतीया कर्मणि ।६।२।४८ ॥** कर्मवाचके क्तान्ते परे तृतीयान्तं प्रकृत्या । त्वोतासः । रुद्रहतः । महाराजहतः । रुद्रो रगन्तः । कर्मणि किम् । रथेन यातो रथयातः ॥ **गतिरनन्तरः ।६।२।४९ ॥** कर्मार्थे क्तान्ते परेऽव्यवहितो गतिः प्रकृत्या । थाथेत्यस्यापवादः । पुरोहितम् । अनन्तरः किम् । अभ्युद्धृतः । कारकपूर्वपदस्य तु सतिशिष्टस्थाथादिस्वर एव । दूरादागतः ॥ **तादौ च निति कृत्यतौ ।६।२।५० ॥** तकारादौ निति तुशब्दवर्जिते कृति परेऽनन्तरो गतिः प्रकृत्या । अग्ने रायो नृतमस्य प्रभूतौ । सङ्गतिं गोः । कृत्स्वरापवादः । तादौ किम् । प्रजल्पाकः । निति किम् । प्रकर्ता । तृजन्तः । अतौ किम् । आगन्तुः ॥ **तवै चान्तश्च युगपत् ।६।२।५१ ॥** तवैप्रत्ययान्तस्यान्त उदात्तो गतिश्चानन्तरः प्रकृत्या युगपच्चैतदुभयं स्यात् । अन्वेतवा उ । कृत्स्वरापवादः ॥ **अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये ।६।२।५२ ॥** अनिगन्तो गतिर्वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे प्रकृत्या । ये पराञ्चस्तान् । अनिगन्त इति किम् ॥ प्रत्यञ्चो यन्तु । कृत्स्वरात्परत्वादयमेव । जहि वृष्ण्यानि कृणुही पराचः । वप्रत्यये किम् ॥ उदञ्चनम् ॥ **न्यधी च ।६।२।५३ ॥** वप्रत्ययान्तेऽञ्चताविगन्तावपि न्यधी प्रकृत्या । न्यङ्ङुत्तानः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति अञ्चतेरकारः स्वरितः । अध्यङ् ॥ **ईषदन्यतरस्याम् ।६।२।५४ ॥** ईषत्कडारः । ईषदित्ययमन्तोदात्तः । ईषद्भेद इत्यादौ कृत्स्वर एव ॥ **हिरण्यपरिमाणं धने ।६।२।५५ ॥** सुवर्णपरिमाणवाचि पूर्वपदं वा प्रकृत्या धने । द्वे सुवर्णे परिमाणमस्येति द्विसुवर्णं तदेव धनं द्विसुवर्णधनम् । बहुव्रीहावपि परत्वाद्विकल्प एव । हिरण्यं किम् । प्रस्थधनम् । परिमाणं किम् । काञ्चनधनम् । धने किम् । निष्कमाला ॥ **प्रथमोऽचिरोपसम्पत्तौ ।६।२।५६ ॥** प्रथमशब्दो वा प्रकृत्याऽभिनवत्वे । प्रथमवैयाकरणः । संप्रति व्याकरणमध्येतुं प्रवृत्त इत्यर्थः । प्रथमशब्दः प्रथेरमजन्तः । अचिरेति किम् । प्रथमो वैयाकरणः ॥ **कतरकतमौ कर्मधारये ।६।२।५७ ॥** वा प्रकृत्या । कतरकठः । कर्मधारयग्रहणमुत्तरार्थम् । इह तु प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धम् ॥ **आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः ।६।२।५८ ॥** आर्यकुमारः । आर्यब्राह्मणः । आर्यो ण्यदन्तत्वादन्तस्वरितः । आर्यः किम् । परमब्राह्मणः । ब्राह्मणादीति किम् । आर्यक्षत्रियः । कर्मधारय इत्येव ॥ **राजा च ।६।२।५९ ॥** ब्राह्मणकुमारयोः परतो वा प्रकृत्या कर्मधारये । राजब्राह्मणः । राजकुमारः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ **षष्ठी प्रत्येनसि ।६।२।६० ॥** षष्ठ्यन्तो राजा प्रत्येनसि परे वा प्रकृत्या । राजप्रत्येनाः । षष्ठी किम् । अन्यत्र न ॥ **क्ते नित्यार्थे ।६।२।६१ ॥** क्तान्ते परे नित्यार्थे समासे पूर्वं वा प्रकृत्या । नित्यप्रहसितः । काला इति द्वितीयासमासोऽयम् । नित्यशब्दस्त्यबन्त आद्युदात्तः । हसित इति थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः । नित्यार्थे किम् ।

मुहूर्तप्रहसितः ॥ **ग्रामः शिल्पिनि** ।६।२।६२ ॥ वा प्रकृत्या । ग्रामनापितः । ग्रामशब्द आद्युदात्तः । ग्रामः किम् । परमनापितः । शिल्पिनि किम् । ग्रामरथ्या ॥ **राजा च प्रशंसायाम्** ।६।२।६३ ॥ शिल्पिवाचिनि परे प्रशंसार्थं राजपदं वा प्रकृत्या । राजनापितः । राजकुलालः । प्रशंसायां किम् । राजनापितः । शिल्पिनि किम् । राजहस्ती ॥ **आदिरुदात्तः** ।६।२।६४ ॥ अधिकारोऽयम् ॥ **सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे** ।६।२।६५ ॥ सप्तम्यन्तं हारिवाचि च आद्युदात्तं धर्म्ये परे । देयं यः स्वीकरोति स हारीत्युच्यते । धर्म्यमित्याचारनियतं देयम् । मुकुटेकार्षापणम् । हलेद्विपदिका । संज्ञायामिति सप्तमीसमासः । कारनाम्नि चेत्यलुक् । याज्ञिकाश्वः । वैयाकरणहस्ती । क्वचिदयमाचारो मुकुटादिषु कार्षापणादि दातव्यं याज्ञिकादीनां त्वश्वादिरिति । धर्म्येति किम् । स्तम्बेरमः । अहरणे किम् । वाडवहरणम् । वडवाया अयं वाडवः । तस्य बीजनिषेकादुत्तरकालं शरीरपुष्ट्यर्थं यद्दीयते तद्धरणमित्युच्यते । परोऽपि कृत्स्वरो हारिस्वरेण बाध्यत इत्यहरण इति निषेधेन ज्ञाप्यते । तेन वाडवहार्यमिति हारिस्वरः सिध्यति ॥ **युक्ते [illegible]** ।६।२।६६ ॥ युक्तवाचिनि समासे पूर्वमाद्युदात्तम् । गोबल्लवः । कर्तव्ये तत्परो युक्तः ॥ **विभाषाऽध्यक्षे** ।६।२।६७ ॥ गवाध्यक्षः ॥ **पापं च शिल्पिनि** ।६।२।६८ ॥ पापनापितः । पापाणके इति प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् षष्ठीसमासे न ॥ **गोत्राऽन्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे** ।६।२।६९ ॥ भार्यासौश्रुतः । सुश्रुतापत्यस्य भार्याप्रधानतया क्षेपः । अन्तेवासी । कुमारीदाक्षाः । औदनपाणिनीयाः । कुमार्यादिलाभकामा ये दाक्ष्यादिभिः प्रोक्तानि शास्त्राण्यधीयते ते एवं क्षिप्यन्ते । भिक्षामाणवः । भिक्षां लप्स्येऽहमिति माणवः । भयब्राह्मणः । भयेन ब्राह्मणः संपद्यते । गोत्रादिषु किम् । दासीश्रोत्रियः । क्षेपे किम् । परमब्राह्मणः ॥ **अङ्गानि मैरेये** ।६।२।७० ॥ मद्यविशेषो मैरेयः । मधुमैरेयः । मधुविकारस्य तस्य मध्वङ्गम् । अङ्गानि किम् । परममैरेयः । मैरेये किम् । पुष्पासवः ॥ **भक्ताख्यास्तदर्थेषु** ।६।२।७१ ॥ भक्तमन्नम् । भिक्षाकंसः । भाजीकंसः । भिक्षादयोऽन्नविशेषाः । भक्ताख्याः किम् । समाशालयः । समशनं समाश इति क्रियामात्रमुच्यते । तदर्थेषु किम् । भिक्षाप्रियः । बहुव्रीहिरयम् । अत्र पूर्वपदमन्तोदात्तम् ॥ **गोबिडालसिंहसैन्धवेषूपमाने** ।६।२।७२ ॥ धान्यगवः । गोबिडालः । तृणसिंहः । सक्तुसैन्धवः । धान्यं गौरिवेति विग्रहः । व्याघ्रादिः । गवाकृत्या सन्निवेशितं धान्यं धान्यगवशब्देनोच्यते । उपमाने किम् । परमसिंहः ॥ **अके जीविकार्थे** ।६।२।७३ ॥ दन्तलेखकः । यस्य दन्तलेखनेन जीविका । नित्यं क्रीडेति समासः । अके किम् । रमणीयकर्ता । जीविकार्थे किम् । इक्षुभक्षिकां मे धारयसि ॥ **प्राचां क्रीडायाम्** ।६।२।७४ ॥ प्राग्देशवाचिनां या क्रीडा तद्वाचिनि समासे अकप्रत्ययान्ते परे पूर्वमाद्युदात्तं स्यात् । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । संज्ञायामिति ण्वुल् । प्राचां किम् । जीवपुत्रप्रचायिका । इयमुदीचां क्रीडा । क्रीडायां किम् । तव पुष्पप्रचायिका । **पर्याये**

ण्वुल् ॥ **अणि नियुक्ते** ।६।२।७५ ॥ अण्णन्ते परे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वमाद्युदात्तम् । छत्रधारः । नियुक्ते किम् । काण्डलावः ॥ **शिल्पिनि चाऽकृञः** ।६।२।७६ ॥ शिल्पिवाचिनि समासे अण्णन्ते परे पूर्वमाद्युदात्तं स चेदण् कृञः परो न भवति । तन्तुवायः । शिल्पिनि किम् । काण्डलावः । अकृञः किम् । कुम्भकारः ॥ **संज्ञायां च** ।६।२।७७ ॥ अण्णन्ते परे । तन्तुवायो नाम कृमिः । अकृञ इत्येव । रथकारो नाम ब्राह्मणः ॥ **गोतन्तियवं पाले** ।६।२।७८ ॥ गोपालः । तन्तिपालः । अनियुक्तार्थो योगः । गो इति किम् । गोरक्षः ॥ **णिनि** ।६।२।७९ ॥ पुष्पहारी ॥ **उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव** ।६।२।८० ॥ उपमानवाचि पूर्वपदं णिन्यन्ते परे आद्युदात्तम् । उष्ट्रक्रोशी । ध्वाङ्क्षरावी । उपमानग्रहणस्य पूर्वयोगस्य च विषयविभागार्थम् । शब्दार्थप्रकृतौ किम् । वृकवञ्ची । प्रकृतिग्रहणं किम् । प्रकृतिरेव यत्रोपसर्गनिरपेक्षा शब्दार्था तत्रैव यथा स्यात् । इह मा भूत् । गर्दभोच्चारी ॥ **युक्तारोह्यादयश्च**[1] ।६।२।८१ ॥ आद्युदात्ताः । युक्तारोही । आगतयोधी । क्षीरहोता ॥ **दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे** ।६।२।८२ ॥ कुटीजः । काशजः । तुषजः । भ्राष्ट्रजः । वटजः ॥ **अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः** ।६।२।८३ ॥ बह्वचः पूर्वस्यान्त्यात्पूर्वपदमुदात्तं जे उत्तरपदे । उपसरजः । आमलकीजः । बह्वचः किम् । दग्धजानि तृणानि ॥ **ग्रामेऽनिवसन्तः** ।६।२।८४ ॥ ग्रामे परे पूर्वपदमुदात्तम् । तच्चेन्निवसद्वाचि न । मल्लग्रामः । ग्रामशब्दोऽत्र समूहवाची । देवग्रामः । देवस्वामिकः । अनिवसन्तः किम् । दाक्षिग्रामः । दाक्षिनिवासः ॥ **घोषादिषु च**[2] ।६।२।८५ ॥ दाक्षिघोषः । दाक्षिकटः । दाक्षिह्रदः ॥ **छात्र्यादयः शालायाम्**[3] ।६।२।८६ ॥ छात्रिशाला । व्याडिशाला । यदापि शालान्तः समासो नपुंसकलिङ्गो भवति तदापि तत्पुरुषे शालायां नपुंसक इत्येतस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेनायमेव स्वरः । छात्रिशालम् ॥ **प्रस्थेऽवृद्धमकर्क्यादीनाम्**[4] ।६।२।८७ ॥ प्रस्थशब्दे उत्तरपदे कर्क्यादिवर्जितमवृद्धं पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् । इन्द्रप्रस्थः । अवृद्धं किम् । दाक्षिप्रस्थः । अकर्क्यादीनामिति किम् । कर्कीप्रस्थः । मकरीप्रस्थः ॥ **मालादीनां च**[5] ।६।२।८८ ॥ वृद्धार्थमिदम् । मालाप्रस्थः । शोणाप्रस्थः ॥ **अमहन्नवन्नगरेऽनुदीचाम्** ।६।२।८९ ॥ नगरे परे महन्नवन्वर्जितं पूर्वमाद्युदात्तं स्यात् तच्चेदुदीचां न । ब्रह्मनगरम् । अमहेति किम् । महानगरम् । नवनगरम् । अनुदीचां किम् । कार्तिकनगरम् ॥ **अर्मे चाऽवर्णं द्व्यच् त्र्यच्**

---

१ युक्तारोही, आगतरोही, आगतरोधी, आगतयोधी, आगतवञ्चा, आगतनन्दी, आगतप्रहारी, आगतमत्स्यः, क्षीरहोता, भगिनीभर्ता, ग्रामगोधुक्, अश्वत्रिरात्रः, व्युष्टिरात्रः, गर्गत्रिरात्रः, गणपादः, एकाशीतिपाद्, पात्रेसमितादयश्च । इति **युक्तारोह्यादयः** । आकृतिगणोऽयम् । तेन अधिकशतवर्ष इत्यादि ॥
२ घोष, कट, वल्लभ, ह्रद, बदरी, पिङ्गल, पिशङ्ग, माला, रक्षा, शाला, कूटशाल्मला, अश्वत्थ, तृण, शिल्पी, मुनि, प्रेक्षा । इति **घोषादिः** ॥ ३ छात्रि, पेलि, भाण्डि, व्याडि, आखण्डि, आघाटि, गोमि । इति **छात्र्यादिः** ॥ ४ कर्की, मघी, मकरी, कर्कन्धू, शमी, करीर, कन्दुक, कवल, बदर, शोण । इति **कर्क्यादिः** ॥
५ माला, शाला, द्राक्षा, क्षामा, काञ्ची, एक, काम, दिवोदास, वध्र्यश्व । इति **मालादिराकृतिगणः** ॥

।६।२।९०॥ अर्मे परे द्यच् त्र्यच् पूर्वमवर्णान्तमाद्युदात्तम् । गुप्तार्मम् । कुक्कुटार्मम् । अवर्णं किम् । बृहदर्मम् । द्यच् त्र्यच् किम् । कपिञ्जलार्मम् । अमहन्नवन्नित्येव । महार्मम् । नवार्मम् ॥ **न भूताधिकसञ्जीवमद्राश्मकज्जलम् ।६।२।९१ ॥** अर्मे परे नैतान्याद्युदात्तानि । भूतार्मम् । अधिकार्मम् । सञ्जीवार्मम् । मद्राश्मग्रहणं संघातविगृहीतार्थम् । मद्रार्मम् । अश्मार्मम् । मद्राश्मार्मम् । कज्जलार्मम् ॥ आद्युदात्तप्रकरणे । दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् * ॥ दिवोदासाय दाशुषे ॥ **अन्तः ।६।२।९२ ॥** अधिकारोऽयम् । प्रागुत्तरपदादिग्रहणात् ॥ **सर्वं गुणकार्त्स्न्ये ।६।२।९३ ॥** सर्वशब्दः पूर्वपदमन्तोदात्तम् । सर्वश्वेतः । सर्वमहान् । सर्वं किम् । परमश्वेतः । आश्रयव्याप्त्या परमत्वं श्वेतस्येति गुणकार्त्स्न्ये वर्तते । गुणेति किम् । सर्वसौवर्णः । कार्त्स्न्ये किम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः ॥ **संज्ञायां गिरिनिकाययोः ।६।२।९४ ॥** एतयोः परतः पूर्वमन्तोदात्तम् । अञ्जनागिरिः । मौण्डिनिकायः । संज्ञायां किम् । परमगिरिः । ब्राह्मणनिकायः ॥ **कुमार्यां वयसि ।६।२।९५ ॥** पूर्वपदमन्तोदात्तम् । वृद्धकुमारी । कुमारीशब्दः पुंसा सहासंप्रयोगमात्रं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय प्रयुक्तो वृद्धादिभिः समानाधिकरणः । तच्च वय इह गृह्यते न कुमारत्वमेव । वयसि किम् । परमकुमारी ॥ **उदकेऽकेवले ।६।२।९६ ॥** अकेवलं मिश्रं तद्वाचिनि समासे उदके परे पूर्वमन्तोदात्तम् । गुडोदकम् । स्वरे कृतेऽत्र एकादशः । स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति पक्षे स्वरितः । अकेवले किम् । शीतोदकम् ॥ **द्विगौ क्रतौ ।६।२।९७ ॥** द्विगावुत्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे पूर्वमन्तोदात्तम् । गर्गत्रिरात्रः । द्विगौ किम् । अतिरात्रः । क्रतौ किम् । बिल्वहोमस्य सप्तरात्रो बिल्वसप्तरात्रः ॥ **सभायां नपुंसके ।६।२।९८ ॥** सभायां परतो नपुंसकलिङ्गे समासे पूर्वमन्तोदात्तम् । गोपालसभम् । स्त्रीसभम् । सभायां किम् । ब्राह्मणसेनम् । नपुंसके किम् । राजसभा । प्रतिपदोक्तनपुंसकग्रहणान्नेह । रमणीयसभम् । ब्राह्मणकुलम् । **पुरे प्राचाम् ।६।२।९९ ॥** देवदत्तपुरम् । नान्दीपुरम् । प्राचां किम् । शिवपुरम् ॥ **अरिष्टगौडपूर्वे च ।६।२।१०० ॥** पुरे परे अरिष्टगौडपूर्वसमासे पूर्वमन्तोदात्तम् । अरिष्टपुरम् । गौडपुरम् । पूर्वग्रहणं किम् । इहापि यथा स्यात् । अरिष्टाश्रितपुरम् । गौडभृत्यपुरम् ॥ **न हास्तिनफलकमार्देयाः ।६।२।१०१ ॥** पुरे परे नैतान्यन्तोदात्तानि । हास्तिनपुरम् । फलकपुरम् । मार्देयपुरम् । मृदेरपत्यमिति शुभ्रादित्वाड्ढक् ॥ **कुसूलकूपकुम्भशालं बिले ।६।२।१०२ ॥** एतान्यन्तोदात्तानि बिले परे । कुसूलबिलम् । कूपबिलम् । कुम्भबिलम् । शालबिलम् । कुसूलादि किम् । सर्पबिलम् । बिलेति किम् । कुसूलस्वामी ॥ **दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु ।६।२।१०३ ॥** दिक्शब्दा अन्तोदात्ता भवन्त्येषु । पूर्वेषुकामशमी । अपरकृष्णमृत्तिका । जनपदे । पूर्वपञ्चालाः । आख्याने । पूर्वयायातम् । पूर्वचानराटम् । शब्दग्रहणं कालवाचिदिक्शब्दस्य परिग्रहार्थम् ॥ **आचार्योपसर्जनान्तेवासिनि ।६।२।१०४ ॥** आचार्योपसर्जनान्तेवासिनि परे दिक्शब्दा अन्तोदात्ता

भवन्ति । पूर्वपाणिनीयाः । आचार्येति किम् । पूर्वान्तेवासी । अन्तेवासिनि किम् । पूर्वपाणिनीयं शास्त्रम् ॥ **उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च** ।६।२।१०५ ॥ उत्तरपदस्येत्यधिकृत्य या वृद्धिर्विहिता तद्वत्युत्तरपदे परे सर्वशब्दो दिक्शब्दाश्चान्तोदात्ता भवन्ति । सर्वपाञ्चालकः । अपरपाञ्चालकः । अधिकारग्रहणं किम् । सर्वभासः । सर्वकारकः ॥ **बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्** ।६।२।१०६ ॥ बहुव्रीहौ विश्वशब्दः पूर्वपदभूतः संज्ञायामन्तोदात्तः स्यात् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण प्राप्तस्याद्युदात्तस्यापवादः । विश्वकर्मा । विश्वदेवः । आविश्वदेवं सत्पतिम् । बहुव्रीहौ किम् । विश्वे च ते देवाश्च विश्वदेवाः । संज्ञायां किम् । विश्वदेवः । प्रागव्ययीभावाद्बहुव्रीह्यधिकारः ॥ **उदराश्वेषुषु** ।६।२।१०७ ॥ संज्ञायामिति वर्तते । वृकोदरः । हर्यश्वः । महेषुः ॥ **क्षेपे** ।६।२।१०८ ॥ उदराश्वेषुषु पूर्वमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ निन्दायाम् । घटोदरः । कटुकाश्वः । चलाचलेषुः ॥ अनुदर इत्यत्र नञ्सुभ्यामिति भवति विप्रतिषेधेन ॥ **नदी बन्धुनि** ।६।२।१०९ ॥ बन्धुशब्दे परे नद्यन्तं पूर्वमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ । गार्गीप्रियः ॥ नदी किम् । ब्रह्मबन्धुः । ब्रह्मशब्द आद्युदात्तः । बन्धुनि किम् । गार्गीप्रियः ॥ **निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम्** ।६।२।११० ॥ निष्ठान्तं पूर्वपदमन्तोदात्तं वा ॥ प्रधौतपादः । निष्ठा किम् । प्रसेवकमुखः । उपसर्गपूर्वं किम् । शुष्कमुखः ॥ **उत्तर-पदाऽऽदिः** ।६।२।१११ ॥ उत्तरपदाधिकार आपादान्तम् । आद्यधिकारस्तु प्रकृत्या भगा-लमित्यवधिकः ॥ **कर्णो वर्णलक्षणात्** ।६।२।११२ ॥ वर्णवाचिनो लक्षणवाचिनश्च परः कर्णशब्द आद्युदात्तो बहुव्रीहौ । शुक्लकर्णः । शङ्कुकर्णः । कर्णः किम् । श्वेतपादः । वर्ण-लक्षणात्किम् । शोभनकर्णः ॥ **संज्ञौपम्ययोश्च** ।६।२।११३ ॥ कर्णः आद्युदात्तः । मणि-कर्णः । औपम्ये । गोकर्णः ॥ **कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घं च** ।६।२।११४ ॥ संज्ञौपम्ययोर्बहु-व्रीहौ । शितिकण्ठः । काण्डपृष्ठः । सुग्रीवः । नाडीजङ्घः । औपम्ये । खरकण्ठः । गोपृष्ठः । अश्वग्रीवः । गोजङ्घः ॥ **शृङ्गमवस्थायां च** ।६।२।११५ ॥ शृङ्गशब्दोऽवस्थायां संज्ञौपम्य-योश्चाद्युदात्तो बहुव्रीहौ । उद्गतशृङ्गः । द्व्यङ्गुलशृङ्गः । अत्र शृङ्गोद्गमनादिकृतो गवादेर्वयो-विशेषोऽवस्था । संज्ञायाम् । ऋष्यशृङ्गः । उपमायाम् । मेषशृङ्गः । अवस्थेति किम् । स्थूलशृङ्गः ॥ **नञो जरमरमित्रमृताः** ।६।२।११६ ॥ नञः परा एते आद्युदात्ता बहुव्रीहौ । न मे जरा अजरम् । अमरम् । अमित्रमर्दय । श्रवो देवेष्वमृतम् । नञः किम् । ब्राह्मणमित्रः । जरेति किम् । अशत्रुः ॥ **सोर्मनसी अलोमोषसी** ।६।२।११७ ॥ सोः परं लोमोषसी वर्जयित्वा मन्नन्तमसन्तं चाद्युदात्तं स्यात् । नञ्सुभ्यामित्यस्यापवादः । सुयुजः । स नो वक्षदनिमानः सुवह्मा । शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः । सुपेशसस्करति । सोः किम् । कृतकर्मा । मनसी किम् । सुराजा । अलोमोषसी किम् । सुलोमा । सूषाः । कपि तु परत्वात्कपि पूर्वमिति भवति । सुकर्मकः । सुस्रोतस्कः ॥ **क्रत्वादयश्च**[२] ।६।२।११८ ॥

---

२ क्रतु, दृशीक, प्रतीक, प्रतूर्ति, हव्य, भव्य, भग । इति **क्रत्वादिः** ॥

सोः परे आद्युदात्ताः स्युः । साम्राज्याय सुक्रतुः । सुप्रतीकाः । सुप्रतूर्तिमनेहसम् ॥ **आद्युदात्तं द्व्यच् छन्दसि** ।६।२।११९ ॥ यदाद्युदात्तं द्व्यच् तत्सोरुत्तरं बहुव्रीहावाद्युदात्तम् । अधा स्वश्वाः । सुरथाँ आतिथिग्वे । नित्स्वरेणाश्वरथावाद्युदात्तौ । आद्युदात्तं किम् । या सुबाहुः । द्व्यच् किम् । सुगुरसत्सुहिरण्यः । हिरण्यशब्दस्त्र्यच् ॥ **वीरवीर्यौ च** ।६।३।१२० ॥ सोः परौ बहुव्रीहौ छन्दस्याद्युदात्तौ । सुवीरेण रयिणा । सुवीर्यस्य गोमतः । वीर्यशब्दो यत्प्रत्ययान्तः । यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वं नेति वीर्यग्रहणं ज्ञापकम् । तत्र हि सति पूर्वेणैव सिद्धं स्यात् ॥ **कूलतीरतूलमूलशालाऽक्षसममव्ययीभावे** ।६।२।१२१ ॥ उपकूलम् । उपतीरम् । उपतूलम् । उपमूलम् । उपशालम् । उपाक्षम् । सुषमम् । निःषमम् । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वेते । कूलादिग्रहणं किम् । उपकुम्भम् । अव्ययीभावे किम् । परमकूलम् ॥ **कंसमन्थशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ** ।६।२।१२२ ॥ द्विकंसः । द्विमन्थः । द्विशूर्पः । द्विपाय्यम् । द्विकाण्डम् । द्विगौ किम् । परमकंसः ॥ **तत्पुरुषे शालायां नपुंसके** ।६।२।१२३ ॥ शालाशब्दान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे उत्तरपदमाद्युदात्तम् । ब्राह्मणशालम् । तत्पुरुषे किम् । दृढशालं ब्राह्मणकुलम् । शालायां किम् । ब्राह्मणसेनम् । नपुंसके किम् । ब्राह्मणशाला ॥ **कन्था च** ।६।२।१२४ ॥ तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे कन्थाशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तम् । सौशमिकन्थम् ॥ अह्वरकन्थम् । नपुंसके किम् । दाक्षिकन्था ॥ **आदिश्चिहणादीनाम्**[1] ।६।२।१२५ ॥ कन्थान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे चिहणादीनामादिरुदात्तः । चिहणकन्थम् । मदुरकन्थम् । आदिरिति वर्तमाने पुनर्ग्रहणं पूर्वपदस्याद्युदात्तार्थम् ॥ **चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम्** ।६।२।१२६ ॥ चेलादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि । पुत्रचेलम् । नगरखेटम् । दधिकटुकम् । प्रजाकाण्डम् । चेलादिसादृश्येन पुत्रादीनां गर्हा । व्याघ्रादित्वात्समासः । गर्हायां किम् । परमचेलम् ॥ **चीरमुपमानम्** ।६।२।१२७ ॥ वस्त्रचीरम् । कम्बलचीरम् । उपमानं किम् । परमचीरम् ॥ **पललसूपशाकं मिश्रे** ।६।२।१२८ ॥ घृतपललम् । घृतसूपः । घृतशाकम् । भक्ष्येण मिश्रीकरणमिति समासः । मिश्रे किम् । परमपललम् ॥ **कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम्** ।६।२।१२९ ॥ आद्युदात्तास्तत्पुरुषे । दाक्षिकूलम् । शाण्डिसूदम् । दाण्डायनस्थलम् । दाक्षिकर्षः । ग्रामसंज्ञा एताः । संज्ञायां किम् । परमकूलम् । **अकर्मधारये राज्यम्** ।६।२।१३० ॥ कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे राज्यमुत्तरपदमाद्युदात्तम् । ब्राह्मणराज्यम् । अकेति किम् । परमराज्यम् । चेलराज्यादिस्वरादव्ययस्वरः पूर्वविप्रतिषेधेन * ॥ कुचेलम् । कुराज्यम् ॥ **वर्ग्यादयश्च**[2] ।६।२।१३१ ॥ अर्जुनवर्ग्यः । वासुदेवपक्ष्यः । अकर्मधारय इत्येव । परमवर्ग्यः । वर्ग्यादिर्दिगाद्यन्तर्गणः ॥ **पुत्रः पुम्भ्यः** ।६।२।१३२ ॥ पुम्शब्देभ्यः परः पुत्रशब्द आद्युदात्तस्तत्पुरुषे । दाशकिपुत्रः । माहिषपुत्रः ।

---

१ चिहण, मदुर, मद्गुमर, वैतुल, पटत्क, बैडालकर्णक, वैडालिकर्णि, कुक्कुट, चिक्कण, चित्कण । **इति चिहणादिः** । २ दिगादिषु वर्गं इत्येवमादयो ये पठितास्ते कृतयदन्ता वर्ग्यादयः ।

पुत्रः किम्। कौनटिमातुलः। पुम्भ्यः किम्। दाक्षीपुत्रः॥ **नाचार्यराजर्त्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः।६।२।१३३॥** एभ्यः पुत्रो नाद्युदात्तः। आख्याग्रहणात्पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणम्। आचार्यपुत्रः। उपाध्यायपुत्रः। शाकटायनपुत्रः। राजपुत्रः। ईश्वरपुत्रः। नन्दपुत्रः। ऋत्विक्पुत्रः। याजकपुत्रः। होतुःपुत्रः। संयुक्ताः संबन्धिनः। श्यालपुत्रः। ज्ञातयो मातापितृसंबन्धेन बान्धवाः। ज्ञातिपुत्रः। भ्रातुष्पुत्रः। **चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः।६।२।१३४॥** एतानि प्राणिभिन्नषष्ठ्यन्तात्पराण्याद्युदात्तानि तत्पुरुषे। मुद्गचूर्णम्। अप्रेति किम्। मत्स्यचूर्णम्॥ **षट् च काण्डादीनि।६।२।१३५॥** अप्राणिषष्ठ्या आद्युदात्तानि। दर्भकाण्डम्। दर्भचीरम्। तिलपललम्। मुद्गसूपः। मूलकशाकम्। नदीकूलम्। षट् किम्। राजसूदः। अप्रेति किम्। दत्तकाण्डम्॥ **कुण्डं वनम्।६।२।१३६॥** कुण्डमाद्युदात्तं वनवाचिनि तत्पुरुषे। दर्भकुण्डम्। कुण्डशब्दोऽत्र साहृश्ये। वनं किम्। मृत्कुण्डम्॥ **प्रकृत्या भगालम्।६।२।१३७॥** भगालवाच्युत्तरपदं तत्पुरुषे प्रकृत्या। कुम्भीभगालम्। कुम्भीनदालम्। कुम्भीपालम्। मध्योदात्ता एते। प्रकृत्येत्यधिकृतमन्त इति यावत्॥ **शितेर्नित्याऽबह्वज्बहुव्रीहावभसत्।६।२।१३८॥** शितेः परं नित्याबह्वच्कं प्रकृत्या। शितिपादः। शित्यंसः। पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः। अंसशब्दः प्रत्ययस्य नित्त्वात्। शितेः किम्। दर्शनीयपादः। अभसत्किम्। शितिभसत्। शितिराद्युदात्तः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादोऽयं योगः॥ **गतिकारकोपपदात्कृत्।६।२।१३९॥** एभ्यः कृदन्तं प्रकृतिस्वरं स्यात्तत्पुरुषे। प्रकारकः। प्रहरणम्। शोणाधृष्णू नृवाहसा। इध्मप्रव्रश्चनः। उपपदात्। उच्चैःकारम्। ईषत्करः। गतीति किम्। देवस्य कारकः। शेषलक्षणा षष्ठी। कृद्ग्रहणं स्पष्टार्थम्। प्रपचतितरामित्यत्र तरबाद्यन्तेन समासे कृते आम्। तत्र सतिशिष्टत्वादाम्स्वरो भवतीत्येके। प्रपचतिदेश्यार्थं तु कृद्ग्रहणमित्यन्ये॥ **उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्।६।२।१४०॥** एषु पूर्वोत्तरपदे युगपत्प्रकृत्या। वनस्पतिं वन आ। बृहस्पतिं यः। बृहच्छब्दोऽत्राद्युदात्तो निपात्यते। हर्षया शचीपतिम्। शार्ङ्गरवादित्वादाद्युदात्तः शचीशब्दः। शचीभिर्न इति दर्शनात्। तनूनपादुच्यते। नराशंसं वाजिनम्। निपातनाद्दीर्घः। शुनःशेपम्॥ **देवताद्वन्द्वे च।६।२।१४१॥** उभे युगपत्प्रकृत्या स्तः। आय इन्द्रावरुणौ। इन्द्राबृहस्पती वयम्। देवता किम्। प्लक्षन्यग्रोधौ। द्वन्द्वे किम्। अग्निष्टोमः॥ **नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु।६।२।१४२॥** पृथिव्यादिवर्जितेऽनुदात्तादावुत्तरपदे प्रागुक्तं न। इन्द्राग्निभ्यां कं वृषणः। अपृथिव्यादौ किम्। द्यावापृथिवी जनयन्। आद्युदात्तो द्यावा निपात्यते। पृथिवीत्यन्तोदात्तः। सोमारुद्रौ। रोदे-

---

१ चूर्ण, करिष, करीष, शाकिन, शाटक, द्राक्षा, तूस्त, कुन्दम, दलप, चमसी, चक्कन, चौल। इति **चूर्णादिः**॥ २ काण्ड, चीर, पलल, सूप, शाक, कूल। इति **काण्डादिः**॥ ३ वनस्पतिः, बृहस्पतिः, शचीपतिः, तनूनपात्, नराशंसः, शुनःशेपः, शण्डामर्कौ, तृष्णावरुत्री, लम्बाविश्ववयसौ, मर्मृत्युः। इति **वनस्पत्यादिः**॥

णिलुक्चेति रगन्तो रुद्रशब्दः । इन्द्रापूषणौ । श्वन्नुक्षन्पूषन्निति पूषा अन्तोदात्तो निपात्यते । शुक्रामन्थिनौ । मन्थिन्निन्नन्तत्वादन्तोदात्तः । उत्तरपदग्रहणमनुदात्तादावित्युत्तरपदविशेषणं यथा स्यात् द्वन्द्वविशेषणं मा भूत् । अनुदात्तादाविति विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागार्थम् ॥ **अन्तः ।६।२।१४३ ॥** अधिकारोऽयम् ॥ **थाऽथघञ्क्ताऽजऽबित्रकाणाम् ।६।२।१४४ ॥** थ अथ घञ् क्त अच् अप् इत्र क एतदन्तानां गतिकारकोपपदात्परेषामन्त उदात्तः । प्रभृथस्यायोः । आवसथः । घञ् । प्रभेदः । क्तः । धर्ता वज्री पुरुष्टुतः । पुरुषु बहुप्रदेशेषु स्तुत इति विग्रहः । अच् । प्रक्षयः । अप् । प्रलवः । इत्र । प्रलवित्रम् । क । गोवृषः । मूलविभुजादित्वात्कः । गतिकारकोपपदादित्येव । सुस्तुतं भवता ॥ **सूपमानात् क्तः ।६।२।१४५ ॥** सोरुपमानाच्च परं क्तान्तमन्तोदात्तम् । ऋतस्य योनौ सुकृतस्य । शशप्लुतः ॥ **संज्ञायामना[1]चितादीनाम् ।६।२।१४६ ॥** गतिकारकोपपदात् क्तान्तमन्तोदात्तमचितादीन्वर्जयित्वा । उपहूतः शाकल्यः । परिजग्धः कौण्डिन्यः । अनेति किम् । आचितम् । आस्थापितम् ॥ **प्र[2]वृद्धादीनां च ।६।२।१४७ ॥** एषां क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तम् । प्रवृद्धः । प्रयुक्तः । असंज्ञार्थोऽयमारम्भः । आकृतिगणोऽयम् ॥ **कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि ।६।२।१४८ ॥** संज्ञायामन्त उदात्तः । देवदत्तः । विष्णुश्रुतः । कारकात्किम् । संभूतो रामायणः । दत्तश्रुतयोः किम् । देवपालितः । अस्मान्नियमादत्र संज्ञायामनेति न । तृतीया कर्मणीति तु भवति । एव किम् । कारकावधारणं यथा स्यात् दत्तश्रुतावधारणं मा भूत् । अकारकादपि दत्तश्रुतयोरन्त उदात्तो भवति । संश्रुतः । आशिषि किम् । देवैः खाता देवखाता । आशिष्येवेत्येवमत्रेष्टो नियमः । तेनानाहतो नदति देवदत्त इत्यत्र न । शङ्खविशेषस्य संज्ञेयम् । तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेव भवति ॥ **इत्थंभूतेन कृतमिति च ।६।२।१४९ ॥** इत्थंभूतेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यः समासस्तत्र क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात् । सुप्तप्रलपितम् । प्रमत्तगीतम् । कृतमिति क्रियासामान्ये करोतिर्नाभूतप्रादुर्भाव एव । तेन प्रलपिताद्यपि कृतं भवति । तृतीयाकर्मणीत्यस्यापवादः ॥ **अनो भावकर्मवचनः ।६।२।१५० ॥** कारकात्परमनप्रत्ययान्तं भाववचनं कर्मवचनं चान्तोदात्तम् । पयःपानं सुखम् । राजभोजनाः शालयः । अनः किम् । हस्तादायः । भेति किम् । दन्तधावनम् । करणे ल्युट् । कारकात्किम् । निदर्शनम् ॥ **मन्क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानया[3]जकादिक्रीताः ।६।२।१५१ ॥** कारकात्पराणि एतान्युत्तरपदान्यन्तोदात्तानि तत्पुरुषे । कृत्स्वरापवादः । रथवर्त्म । पाणिनिकृतिः । छन्दोव्याख्यानम् । राजश-

---

१ आचित, पर्याचित, आस्थापित, परिगृहीत, निरुक्त, प्रतिपन्न, अपश्लिष्ट, प्रश्लिष्ट, उपहित, उपस्थित, संहितागवि । **इत्याचितादिः** ॥ २ प्रवृद्धं यानम्, प्रवृद्धो वृषलः, प्रयुतासूष्णवः, आकर्षेऽवहितः । अवहितो भोगेषु, खट्वारूढः । कविशस्तः । **इति प्रवृद्धादिः** । आकृतिगणोऽयम् । अप्रवृद्धो वृषकृतो रथ इत्यादि ॥ ३ याजकादयः षष्ठीसमासे उक्ताः ॥

यनम् । राजासनम् । अश्वस्थानम् । ब्राह्मणयाजकः । गोक्रीतः । कारकारिकम् । प्रभूतौ सङ्गतिम् । अत्र तादौ च निति‍ति स्वरः ॥ **सप्तम्याः पुण्यम्** ।६।२।१५२ ॥ आन्तोदात्तम् । अध्ययनपुण्यम् । तत्पुरुषे तुल्यार्थेति प्राप्तम् । सप्तम्याः किम् । वेदेन पुण्यं वेदपुण्यम् । **ऊनार्थकलहं तृतीयायाः** ।६।२।१५३ ॥ माषोनम् । माषविकलम् । वाक्कलहः । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादोऽयम् । अत्र केचिदर्थेति स्वरूपग्रहणमिच्छन्ति । धान्यार्थः । ऊनशब्देन त्वर्थनिर्देशार्थेन तदर्थानां ग्रहणमिति प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धे तृतीयाग्रहणं स्पष्टार्थम् ॥ **मिश्रं चानुपसर्गमसन्धौ** ।६।२।१५४ ॥ पणबन्धेनैकार्थ्यं सन्धिः । तिलमिश्राः । सर्पिर्मिश्राः । मिश्रं किम् । गुडधानाः । अनुपसर्गं किम् । तिलसंमिश्राः । मिश्रग्रहणे सोपसर्गग्रहणस्येदमेव ज्ञापकम् । असन्धौ किम् । ब्राह्मणमिश्रो राजा । ब्राह्मणैः सह संहित ऐकार्थ्यमापन्नः ॥ **नञो गुणप्रतिषेधे संपाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः** ।६।२।१५५ ॥ संपाद्याद्यर्थतद्धितान्ता नञो गुणप्रतिषेधे वर्तमानात्परेऽन्तोदात्ताः । कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि कार्णवेष्टकिकम् । न कार्णवेष्टकिकमकार्णवेष्टकिकम् । छेदमर्हति छैदिकः । न छैदिकोऽच्छैदिकः । न वत्सेभ्यो हितोऽवत्सीयः । न सन्तापाय प्रभवति असान्तापिकः । नञः किम् । गर्दभरथमर्हति गार्दभरथिकः । विगार्दभरथिकः । गुणप्रतिषेधे किम् । गार्दभरथिकादन्योऽगार्दभरथिकः । गुणो हि तद्धितार्थे प्रवृत्तिनिमित्तं संपादित्वाद्युच्यते । तत्प्रतिषेधो यत्रोच्यते तत्रायं विधिः । कर्णवेष्टकाभ्यां न संपादि मुखमिति । संपेति किम् । पाणिनीयमधीते पाणिनीयः । न पाणिनीयः अपाणिनीयः । तद्धिताः किम् । वोढुमर्हति वोढा । न वोढाऽवोढा ॥ **ययतोश्चातदर्थे** ।६।२।१५६ ॥ ययतौ यौ तद्धितौ तदन्तस्योत्तरपदस्य नञो गुणप्रतिषेधविषयात्परस्यान्त उदात्तः स्यात् । पाशानां समूहः पाश्या । न पाश्या अपाश्या । अदन्त्यम् । अतदर्थे किम् । अपाद्यम् । तद्धितः किम् । अदेयम् । गुणप्रतिषेधे किम् । दन्त्यादन्यदद‍न्त्यम् । तदनुबन्धग्रहणे नातदनुबन्धकस्येति । नेह । अवामदेव्यम् ॥ **अच्कावशक्तौ** ।६।२।१५७ ॥ अजन्तं कान्तं च नञः परमन्तोदात्तमशक्तौ गम्यायाम् । अपचः । पक्तुं न शक्तः । अविलिखः । अशक्तौ किम् । अपचो दीक्षितः । गुणप्रतिषेधे इत्येव । अन्योऽयं पचादपचः ॥ **आक्रोशे च** ।६।२।१५८ ॥ नञः परावच्कावन्तोदात्तावाक्रोशे । अपचो जाल्मः । पक्तुं न शक्नोतीत्येवमाक्रोश्यते । अविक्षिपः ॥ **संज्ञायाम्** ।६।२।१५९ ॥ नञः परमन्तोदात्तं संज्ञायामाक्रोशे । अदेवदत्तः ॥ **कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च** ।६।२।१६० ॥ नञः परेऽन्तोदात्ताः स्युः । अकर्तव्यः । उक् । अनागामुकः । इष्णुच् । अनलङ्करिष्णुः । इष्णुज्ग्रहणे खिष्णुचो द्व्यनुबन्धकस्यापि ग्रहणमिकारादेर्विधानसामर्थ्यात् । अनाढ्यम्भविष्णुः ।

---

१ चारु, साधु, यौधिकी, अनङ्गमेजय, वदान्य, अकस्मात्, "वर्तमान, वर्धमान, त्वरमाण, ध्रियमाण, क्रियमाण, रोचमान, शोभमानाः संज्ञायाम्" विकारसदृशे व्यस्तसमस्ते, गृहपति, गृहपतिक, राजाह्नोश्छन्दसि । इति **चार्वादिः** ॥

चार्वादिः । अचारुः । असाधुः ॥ राजाह्नोश्छन्दसि ॥ अराजा । अनहः । भाषायां नञः स्वर एव ॥ **विभाषा तृन्नन्नतीक्ष्णशुचिषु** ।६।२।१६१ ॥ तृन् । अकर्ता । अन्न । अनन्नम् । अतीक्ष्णम् । अशुचि । पक्षे अव्ययस्वरः ॥ **बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने** ।६।२।१६२ ॥ एभ्योऽनयोरन्त उदात्तः । इदं प्रथममस्य स इदंप्रथमः । एतद्द्वितीयः । तत्पञ्चमः । बहुव्रीहौ किम् । अनेन प्रथम इदंप्रथमः । तृतीयेति योगविभागात्समासः । इदमेतत्तद्भ्यः किम् । यत्प्रथमः । प्रथमपूरणयोः किम् । तानि बहून्यस्य तद्बहुः । क्रियागणने किम् । अयं प्रथमः प्रधानं येषां ते इदंप्रथमाः । द्रव्यगणनमिदम् । गणने किम् । अयं प्रथम एषां ते इदंप्रथमाः । इदंप्रधाना इत्यर्थः । उत्तरपदस्य कार्यित्वात्कपि पूर्वमन्तोदात्तम् । इदंप्रथमकाः । बहुव्रीहावित्यधिकारो वनंसमास इत्यतः प्राग्बोध्यः ॥ **संख्यायाः स्तनः** ।६।२।१६३ ॥ बहुव्रीहावन्तोदात्तः । द्विस्तना । चतुःस्तना । संख्यायाः किम् । दर्शनीयस्तना । स्तनः किम् । द्विशिराः ॥ **विभाषा छन्दसि** ।६।२।१६४ ॥ द्विस्तनां करोति ॥ **संज्ञायां मित्राजिनयोः** ।६।२।१६५ ॥ देवमित्रः । कृष्णाजिनम् । संज्ञायां किम् । प्रियमित्रः ॥ ऋषिप्रतिषेधोमित्रे * ॥ विश्वामित्र ऋषिः ॥ **व्यवायिनोऽन्तरम्** ।६।२।१६६ ॥ व्यवधानवाचकात्परमन्तोदात्तम् । वस्त्रमन्तरं व्यवधायकं यस्य स वस्त्रान्तरः । व्यवायिनः किम् । आत्मान्तरः । अन्यस्वभाव इत्यर्थः ॥ **मुखं स्वाङ्गम्** ।६।२।१६७ ॥ गौरमुखः । स्वाङ्गं किम् । दीर्घमुखा शाला ॥ **नाऽव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः** ।६।२।१६८ ॥ उच्चैर्मुखः । प्राङ्मुखः । गोमुखः । महामुखः । स्थूलमुखः । मुष्टिमुखः । पृथुमुखः । वत्समुखः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र । गोमुष्टिवत्सपूर्वपदस्योपमानलक्षणोऽपि विकल्पोऽनेन बाध्यते ॥ **निष्ठोपमानादन्यतरस्याम्** ।६।२।१६९ ॥ निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च परं मुखं स्वाङ्गं वान्तोदात्तं बहुव्रीहौ । प्रक्षालितमुखः । पक्षे निष्ठोपसर्गेति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिस्वरोऽपि भवति । उपमानम् । सिंहमुखः ॥ **जातिकालसुखादि[1]भ्योऽनाच्छादनात्क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः** ।६।२।१७० ॥ सारङ्गजग्धः । मासजातः । सुखजातः । दुःखजातः । जातिकालेति किम् । पुत्रजातः । अनाच्छादनात्किम् । वस्त्रच्छन्नः । अकृतेति किम् । कुण्डकृतः । कुण्डमितः । कुण्डप्रतिपन्नः । अस्माज्ज्ञापकान्निष्ठान्तस्य परनिपातः ॥ **वा जाते** ।६।२।१७१ ॥ जातिकालसुखादिभ्यः परो जातशब्दो वान्तोदात्तः । दन्तजातः । मासजातः ॥ **नञ्सुभ्याम्** ।६।२।१७२ ॥ बहुव्रीहावुत्तरपदमन्तोदात्तम् । अव्रीहिः । सुमाषः ॥ **कपि पूर्वम्** ।६।२।१७३ ॥ नञ्सुभ्यां परं यदुत्तरपदं तदन्तस्य समानस्य पूर्वमुदात्तं कपि परे । अब्रह्मबन्धुकः । सुकुमारीकः ॥ **ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम्** ।६।२।१७४ ॥ ह्रस्वान्तोत्तरपदसमासेऽन्त्यात्पूर्वमुदात्तं कपि नञ्सुभ्यां परं बहुव्रीहौ । अव्रीहिकः । सुमाषकः ।

---

[1] सुख, दुःख, कृच्छ्र, अस्र, अलीक, प्रतीप, करुण, कृपण, तृप्र, सोढ । इति सुखादिः ॥

पूर्वमित्यनुवर्तमाने पुनः पूर्वग्रहणं प्रवृत्तिभेदेन नियमार्थम् । ह्रस्वान्तेऽन्त्यादेव पूर्वपदमुदात्तं न कपि पूर्वमिति । अज्ञकः । कबन्तस्यैवान्तोदात्तत्वम् ॥ **बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि ।६।२।१७५ ॥** उत्तरपदार्थबहुत्ववाचिनो बहोः परस्य पदस्य नञः परस्येव स्वरः स्यात् । बहुव्रीहिकः । बहुमित्रकः । उत्तरपदेति किम् । बहुषु मानोऽस्य स बहुमानः ॥ **न गुणादयोऽवयवाः ।६।२।१७६ ॥** अवयववाचिनो बहोः परे गुणादयो नान्तोदात्ता बहुव्रीहौ । बहुगुणा रज्जुः । बह्वक्षरं पदम् । बह्वध्यायः । गुणादिराकृतिगणः । अवयवाः किम् । बहुगुणो द्विजः । अध्ययनश्रुतसदाचारादयो गुणाः ॥ **उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमपर्शु ।६।२।१७७ ॥** प्रपृष्ठः । प्रललाटः । ध्रुवमेकरूपम् । उपसर्गात्किम् । दर्शनीयपृष्ठः । स्वाङ्गं किम् । प्रशाखो वृक्षः । ध्रुवं किम् । उद्बाहुः । अपर्शु किम् । विपर्शुः ॥ **वनं समासे ।६।२।१७८ ॥** समासमात्रे उपसर्गादुत्तरपदं वनमन्तोदात्तम् । तस्येदिमे प्रवणे ॥ **अन्तः ।६।२।१७९ ॥** अस्मात्परं वनमन्तोदात्तम् । अन्तर्वणो देशः । अनुपसर्गार्थमिदम् ॥ **अन्तश्च ।६।२।१८० ॥** उपसर्गादन्तःशब्दोऽन्तोदात्तः । पर्यन्तः । समन्तः ॥ **न निविभ्याम् ।६।२।१८१ ॥** न्यन्तः । व्यन्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरे यणि च कृते उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितः ॥ **परेरभितोभावि मण्डलम् ।६।२।१८२ ॥** परेः परमभित उभयतो भावो यस्यास्ति तत्कूलादि मण्डलं चान्तोदात्तम् । परिकूलम् । परिमण्डलम् ॥ **प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् ।६।२।१८३ ॥** प्रगृहम् । अस्वाङ्गं किम् । प्रपदम् ॥ **निरुदकादीनि च ।६।२।१८४ ॥** अन्तोदात्तानि । निरुदकम् । निरुपलम् ॥ **अभेर्मुखम् ।६।२।१८५ ॥** अभिमुखम् । उपसर्गात्स्वाङ्गमिति सिद्धे बहुव्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थं चेदम् । अभिमुखा शाला ॥ **अपाच्च ।६।२।१८६ ॥** अपमुखम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ **स्फिगपूतवीणाऽञ्जोऽध्वकुक्षिसीरनामनाम च ।६।२।१८७ ॥** अपादिमान्यन्तोदात्तानि । अपस्फिगम् । अपपूतम् । अपवीणम् । अञ्जस् । अपाञ्जः । अध्वन् । अपाध्वा । उपसर्गादध्वन इत्यस्याभावे इदम् । एतदेव च ज्ञापकं समासान्तानित्यत्वे । अपकुक्षिः । सीरनाम । अपसीरम् । अपहलम् । नाम । अपनाम ॥ स्फिगपूतकुक्षिग्रहणमबहुव्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थं च ॥ **अधेरुपरिस्थम् ।६।२।१८८ ॥** अध्यारूढो दन्तोऽधिदन्तः दन्तस्योपरि जातो दन्तः । उपरिस्थं किम् । अधिकरणम् ॥ **अनोरप्रधानकनीयसी ।६।२।१८९ ॥** अनोः परमप्रधानवाचि कनीयश्चान्तोदात्तम् । अनुगतो ज्येष्ठमनुज्येष्ठः । पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासः । अनुगतः कनीयाननुकनीयान् । उत्तरपदार्थप्रधानः । प्रधानार्थं च कनीयोग्रहणम् । अप्रेति किम् । अनुगतो ज्येष्ठोऽनुज्येष्ठः ॥ **पुरुषश्चाऽन्वादिष्टः ।६।२।१९० ॥** अनोः

---

१ गुण, अक्षर, अध्याय, सूक्त, छन्दोनाम । इति **गुणादिराकृतिगणः** ॥ २ निरुदक, निरुपल, निर्मक्षिक, निर्मशक, ऋष्फालक, निष्कालिक, निष्पेष, दुस्तरीप, निस्तरीप, निस्तरीक, निरजिन, उदजिन, उपाजिन, परेर्हस्तपादकेशकर्षाः । **निरुदकादिराकृतिगणः** ॥

परोऽन्वादिष्टवाची पुरुषोऽन्तोदात्तः । अन्वादिष्टः पुरुषोऽनुपुरुषः । अन्वादिष्टः किम् । अनुगतः पुरुषोऽनुपुरुषः ॥ **अतेरकृत्पदे** ।६।२।१९१ ॥ अतेः परमकृदन्तं पदशब्दश्चान्तोदात्तः । अत्यङ्कुशो नागः । अतिपदा गायत्री । अकृत्पदे किम् । अतिकारः ॥ अतेर्धातुलोप इति वाच्यम् * ॥ इह मा भूत् । शोभनो गार्ग्योऽतिगार्ग्यः । इह च स्यात् । अतिक्रान्तः कारुमतिकारुकः ॥ **नेरनिधाने** ।६।२।१९२ ॥ निधानमप्रकाशता ततोऽन्यदनिधानं प्रकाशनमित्यर्थः । निमूलम् । न्यक्षम् । अनिधाने किम् । निहितो दण्डो निदण्डः ॥ **प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे** ।६।२।१९३ ॥ प्रतेः परेंऽश्वादयोऽन्तोदात्ताः ॥ प्रतिगतोंऽशुः प्रत्यंशुः । प्रतिजनः । प्रतिराजा । समासान्तस्यानित्यत्वान्न टच् ॥ **उपाद् द्व्यजजिनमगौरादयः** ।६।२।१९४ ॥ उपात्परं यत् द्व्यच्कमजिनं चान्तोदात्तं तत्पुरुषे गौरादीन्वर्जयित्वा । उपदेवः । उपेन्द्रः । उपाजिनम् । अगौरादयः किम् । उपगौरः । उपतैषः । तत्पुरुषे किम् । उपगतः सोमोऽस्य स उपसोमः ॥ **सोरवक्षेपणे** ।६।२।१९५ ॥ सुप्रत्यवसितः । सुरत्र पूजायामेव । वाक्यार्थस्त्वत्र निन्दा असूयया तथाभिधानात् । सोः किम् । कुब्राह्मणः । अवक्षेपणे किम् । सुवृषणम् ॥ **विभाषोत्पुच्छे** ।६।२।१९६ ॥ तत्पुरुषे । उत्क्रान्तः पुच्छादुत्पुच्छः । यदा तु पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छते एरच् उत्पुच्छस्तदा थाथादिस्वरेण नित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । सेयमुभयत्र विभाषा । तत्पुरुषे किम् । उदस्तं पुच्छं येन स उत्पुच्छः ॥ **द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ** ।६।२।१९७ ॥ आभ्यां परेष्वेष्वन्तोदात्तो वा । द्विपाच्चतुष्पाच्च रथाय । त्रिपादूर्ध्वः । द्विदन् । त्रिमूर्धानं सप्तरश्मिम् । मूर्धन्नित्यकृतसमासान्त एव मूर्धशब्दः । तस्यैतत्प्रयोजनमसत्यपि समासान्ते अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । एतदेव ज्ञापकमनित्यः समासान्तो भवतीति । यद्यपि च समासान्तः क्रियते तथापि बहुव्रीहिकार्यत्वात्तदेकदेशत्वाच्च समासान्तोदात्तत्वं पक्षे भवत्येव । द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः । द्वित्रिभ्यां किम् । कल्याणमूर्धा । बहुव्रीहौ किम् । द्वयोर्मूर्धा द्विमूर्धा ॥ **सक्थं चाऽक्रान्तात्** ।६।२।१९८ ॥ गौरसक्थः । श्लक्ष्णसक्थः । अक्रान्तात्किम् । चक्रसक्थः । समासान्तस्य षचश्चित्त्वान्नित्यमेवान्तोदात्तत्वं भवति ॥ **परादिश्छन्दसि बहुलम्** ।६।२।१९९ ॥ छन्दसि परस्य सक्थशब्दस्यादिरुदात्तो वा । अजिसक्थमालभेत । अत्र वार्तिकम् ॥ परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते । पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं यतः * ॥ इति । परादिः । तुविजाता उरुक्षया । परान्तः । नि येन मुष्टिहत्यया । यस्मिचक्रः । पूर्वान्तः । विश्वायुर्धेहि ॥ **इति समासस्वराः** ॥

तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः ।८।१।२७ ॥ तिङन्तात्पदाद्गोत्रादी-

---

१ अंशु, जन, राजन्, उष्ट्र, खेटक, अजिर, आर्द्रा, श्रवण, कृत्तिका, अर्धपुर । **इत्यंश्वादिः** ॥ २ गौर, तैष, तैल, लेट, लोट, जिह्वा, कृष्ण, कन्या, गुध, कल्प, पाद । इति **गौरादिः** ॥ ३ गोत्र, ब्रुव, प्रवचन, प्रयजन, पवन, यजन, प्रहसन, प्रकथन, प्रत्यायन, प्रचक्षण, विचक्षण, अवरक्षण, स्वाध्याय, भूयिष्ठ, वानाम । इति **गोत्रादिः** ॥

न्यनुदात्तान्येतयोः । पचति गोत्रम् । पचति पचति गोत्रम् । एवं प्रवचनप्रहसनप्रकथनप्रत्यायनादयः । कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणम् । तेनान्यत्रापि गोत्रादिग्रहणे कुत्सनादावेव कार्यं ज्ञेयम् । गोत्रादीनि किम् । पचति पापम् । कुत्सेति किम् । खनति गोत्रं समेत्य कूपम् ॥ **तिङ्ङतिङः ।८।१।२८ ॥** अतिङन्तात्पदात्परं तिङन्तं निहन्यते । अग्निमीळे ॥ **न लुट् ।८।१।२९ ॥** लुडन्तं न निहन्यते । श्वःकर्ता ॥ **निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तम् ।८।१।३० ॥** एतैर्निपातैर्युक्तं न निहन्यते । यदग्ने स्यामहं त्वम् । युवा यदीकृथः कुविदङ्ग आसन् । अचितिभिश्चकृमा कच्चित् । पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति ॥ **नह प्रत्यारम्भे ।८।१।३१ ॥** नहेत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । प्रतिषेधयुक्त आरम्भः प्रत्यारम्भः । नह भोक्ष्यसे । प्रत्यारम्भे किम् । नह वै तस्मिन् लोके दक्षिणमिच्छन्ति ॥ **सत्यं प्रश्ने ।८।१।३२ ॥** सत्ययुक्तं तिङन्तं नानुदात्तं प्रश्ने । सत्यं भोक्ष्यसे । प्रश्ने किम् । सत्यमिद्वा उ तं वयमिन्द्रं स्तवाम ॥ **अङ्गाऽप्रातिलोम्ये ।८।१।३३ ॥** अङ्गेत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । अङ्ग कुरु । अप्रातिलोम्ये किम् । अङ्ग कूजसि वृषल इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म । अनभिप्रेतमसौ कुर्वन्प्रतिलोमो भवति ॥ **हि च ।८।१।३४ ॥** हियुक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । आ हि ष्मा याति । आ हि रुहन्तम् ॥ **छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् ।८।१।३५ ॥** हीत्यनेन युक्तं साकाङ्क्षमनेकमपि नानुदात्तम् । अनृतं हि मत्तो वदति पाप्मा चैनं न युनाति । तिङन्तद्वयमपि न निहन्यते ॥ **यावद्यथाभ्याम् ।८।१।३६ ॥** आभ्यां योगे तिङन्तं नानुदात्तम् । यथाचित्कण्वमावतम् ॥ **पूजायां नानन्तरम् ।८।१।३७ ॥** यावद्यथाभ्यां युक्तमनन्तरं तिङन्तं पूजायां नानुदात्तम् । यावत्पचति शोभनम् । यथा पचति शोभनम् । पूजायां किम् । यावद्भुङ्क्ते । अनन्तरं किम् । यावद्देवदत्तः पचति शोभनम् । पूर्वेणात्र निघातः प्रतिषिध्यते ॥ **उपसर्गव्यपेतं च ।८।१।३८ ॥** पूर्वेणानन्तरमित्युक्तम् । उपसर्गव्यवधानार्थं वचनम् । यावत्प्रपचति शोभनम् । अनन्तरमित्येव । यावद्देवदत्तः प्रपचति शोभनम् ॥ **तुपश्यपश्यताऽहैः पूजायाम् ।८।१।३९ ॥** एभिर्युक्तं तिङन्तं न निहन्यते पूजायाम् । आदह स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे ॥ **अहो च ।८।१।४० ॥** एतद्योगे नानुदात्तं पूजायाम् ॥ अहो देवदत्तः पचति शोभनम् ॥ **शेषे विभाषा ।८।१।४१ ॥** अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं वानुदात्तं पूजायाम् । अहो कटं करिष्यति ॥ **पुरा च परीप्सायाम् ।८।१।४२ ॥** पुरेत्यनेन युक्तं चानुदात्तं त्वरायाम् । अधीष्व माणवक पुरा विद्योतते विद्युत् । निकटागामिन्यत्र पुराशब्दः । परीप्सायां किम् । न तेन स्म पुराधीयते । चिरातीतेऽत्र पुरा ॥ **नन्वित्यनुज्ञैषणायाम् ।८।१।४३ ॥** ननु इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तमनुप्रार्थनायाम् । ननु गच्छामि भोः । अनुजानीहि मां गच्छन्तमित्यर्थः । नन्विति किम् । अकार्षीः कटं त्वम् । ननु करोमि । पृष्टप्रतिवचनमेतत् ॥ **किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम् ।८।१।४४ ॥** क्रियाप्रश्ने वर्तमानेन किंशब्देन युक्तं

तिङन्तं नानुदात्तम् । किं द्विजः पचत्याहोस्विद्गच्छति । क्रियेति किम् । साधनप्रश्ने मा भूत् । किं भक्तं पचत्यपूपान्वा । प्रश्ने किम् । किं पठति । क्षेपोऽयम् । अनुपसर्गं किम् । किं प्रपचति उत प्रकरोति । अप्रतिषिद्धं किम् । द्विजो न पचति ॥ **लोपे विभाषा ।८।१।४५ ॥** किमोऽप्रयोगे उक्तं वा । देवदत्तः पचत्याहोस्वित्पठति ॥ **एहिमन्ये प्रहासे लृट् ।८।१।४६ ॥** एहिमन्ये इत्यनेन युक्तं लृङन्तं नानुदात्तं क्रीडायाम् । एहि मन्ये भक्तं भोक्ष्यसे नहि भोक्ष्यसे भुक्तं तत्त्वतिथिभिः । प्रहासे किम् । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये इति सुष्ठु मन्यसे । गत्यर्थलोटा लृडित्यनेनैव सिद्धे नियमार्थोऽयमारम्भः । एहिमन्येयुक्ते प्रहास एव नान्यत्र । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये ॥ **जात्वपूर्वम् ।८।१।४७ ॥** अविद्यमानपूर्वं यज्जातु तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । जातु भोक्ष्यसे । अपूर्वं किम् । कटं जातु करिष्यसि ॥ **किंवृत्तं च चिदुत्तरम् ।८।१।४८ ॥** अविद्यमानपूर्वं चिदुत्तरं यत्किंवृत्तं तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । विभक्त्यन्तं डतरडतमान्तं किमो रूपं किंवृत्तम् । कश्चिद्भुङ्क्ते । कतरश्चित् । कतमश्चिद्वा । चिदुत्तरं किम् । को भुङ्क्ते । अपूर्वमित्येव । रामः किंचित्पठति ॥ **आहो उताहो चाऽनन्तरम् ।८।१।४९ ॥** आहो उताहो इत्याभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । आहो उताहो वा भुङ्क्ते । अनन्तरमित्येव । शेषे विभाषां वक्ष्यति । अपूर्वेति किम् । देव आहो भुङ्क्ते ॥ **शेषे विभाषा ।८।१।५० ॥** आभ्यां युक्तं व्यवहितं तिङन्तं वानुदात्तम् । आहो देवः पचति ॥ **गत्यर्थलोटा लृण्न चेत्कारकं सर्वान्यत् ।८।१।५१ ॥** गत्यर्थानां लोटा युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । यत्रैव कारके लोट् तत्रैव लृडपि चेत् । आगच्छ देव ग्रामं द्रक्ष्यसि । उह्यन्तां देवदत्तेन शालयो रामेण भोक्ष्यन्ते । गत्यर्थे किम् । पच देव ओदनं भोक्ष्यसेऽन्नम् । लोटा किम् । आगच्छेर्देव ग्रामं द्रक्ष्यस्येनम् । लृट् किम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्यस्येनम् । न चेदिति किम् । आगच्छ देव ग्रामं पिता ते ओदनं भोक्ष्यते । सर्वं किम् । आगच्छ देव ग्रामं त्वं चाहं च द्रक्ष्याव एनमित्यत्रापि निघातनिषेधो यथा स्यात् । यल्लोडन्तस्य कारकं तच्चान्यच्च लृडन्तेनोच्यते ॥ **लोट् च ।८।१।५२ ॥** लोडन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं नानुदात्तम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्य । गत्यर्थेति किम् । पच देवौदनं भुङ्क्ष्वैनम् । लोट् किम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्यसि । न चेत्कारकं सर्वान्यदित्येव । आगच्छ देव ग्रामं पश्यत्वेनं रामः । सर्वग्रहणात्त्विह स्यादेव । आगच्छ देव ग्रामं त्वं चाहं च पश्यावः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ **विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् ।८।१।५३ ॥** लोडन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं तिङन्तं वानुदात्तम् । आगच्छ देव ग्रामं प्रविश । सोपसर्गं किम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्य । अनुत्तमं किम् । आगच्छानि देव ग्रामं प्रविशानि ॥ **हन्त च ।८।१।५४ ॥** हन्तेत्यनेन युक्तमनुत्तमं लोडन्तं वानुदात्तम् । हन्त प्रविश । सोपसर्गमित्येव । हन्त कुरु । निपातैर्यद्यदीति निघातप्रतिषेधः । अनुत्तमं किम् । हन्त प्रभुञ्जावहै ॥ **आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके ।८।१।५५ ॥**

आमः परमेकपदान्तरितमामन्त्रितं नानुदात्तम् । आम् पचसि देवदत्ता ३ । एकान्तरं किम् । आम् प्रपचसि देवदत्ता ३ । आमन्त्रितं किम् । आम् पचति देवदत्तः । अनन्तिके किम् । आम् पचसि देवदत्त ॥ **यद्धितुपरं छन्दसि ।८।१।५६ ॥** तिङन्तं नानुदात्तम् । उदसृजो यदङ्गिरः । उशन्ति हि । आख्यास्यामि तु ते । निपातैर्यदिति हिचेति तुपश्येति च सिद्धे नियमार्थमिदम् । एतैरेव परभूतैर्योगे नान्यैरिति जाये स्वारोहावेहि । एहीति गत्यर्थलोटा युक्तस्य लोडन्तस्य निघातो भवति ॥ **चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः ।८।१।५७ ॥** एषु षट्सु परतस्तिङन्तं नानुदात्तम् । देवः पचति चन । देवः पचति चित् । देवः पचतीव । देवः पचति गोत्रम् । देवः पचतिकल्पम् । देवः पचतिपचति । अगतेः किम् । देवः प्रचति चन ॥ **चादिषु च ।८।१।५८ ॥** चवाहाहैवेषु तिङन्तं नानुदात्तम् । देवः पचति च खादति च । अगतेरित्येव । देवः प्रपचति च प्रखादति च । प्रथमस्य चवायोग इति निघातः प्रतिषिध्यते । द्वितीयं तु निहन्यत एव ॥ **चवायोगे प्रथमा ।८।१।५९ ॥** चवेत्याभ्यां योगे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता । गाश्च चारयति वीणां वा वादयति । इतो वा सातिमीमहे । उत्तरवाक्ययोरनुषञ्जनीयतिङन्तापेक्षयेयं प्राथमिकी । योगे किम् । पूर्वभूतयोरपि योगे निघातार्थम् । प्रथमाग्रहणं द्वितीयादेस्तिङन्तस्य मा भूत् ॥ **हेति क्षियायाम् ।८।१।६० ॥** हयुक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता धर्मव्यतिक्रमे । स्वयं ह रथेन याति ३ । उपाध्यायं पदातिं गमयति । क्षियाशीरिति प्लुतः ॥ **अहेति विनियोगे च ।८।१।६१ ॥** अहयुक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता नानाप्रयोजने नियोगे क्षियायां च । त्वमह ग्रामं गच्छ । क्षियायाम् । स्वयमह रथेन याति ३ । उपाध्यायं पदातिं नयति ॥ **चाहलोप एवेत्यवधारणम् ।८।१।६२ ॥** च अह एतयोर्लोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता । देव एव ग्रामं गच्छतु । देव एवारण्यं गच्छतु । ग्राममरण्यं च गच्छत्वित्यर्थः । देव एव ग्रामं गच्छतु । राम एवारण्यं गच्छतु । ग्रामं केवलमरण्यं केवलं गच्छत्वित्यर्थः । इहाहलोपः स च केवलार्थः । अवधारणं किम् । देव क्वेव भोक्ष्यसे । न क्वचिदित्यर्थः । अनवक्लृप्तावेव ॥ **चादिलोपे विभाषा ।८।१।६३ ॥** चवाहाहैवानां लोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता । चलोपे । इन्द्र वाजेषु नोऽव । शुक्ला व्रीहयो भवन्ति । श्वेता गा आज्याय दुहन्ति । वालोपे । व्रीहिभिर्यजेत । यवैर्यजेत ॥ **वैवावेति च छन्दसि ।८।१।६४ ॥** अहर्वै देवानामासीत् । अयं वाव हस्त आसीत् ॥ **एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् ।८।१।६५ ॥** आभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता छन्दसि । अजामेकां जिन्वति । प्रजामेकां रक्षति । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति । समर्थाभ्यां किम् । एको देवानुपातिष्ठत् । एक इति संख्यापरं नान्यार्थम् ॥ **यद्वृत्तान्नित्यम् ।८।१।६६ ॥** यत्र पदे यच्छब्दस्ततः परं तिङन्तं नानुदात्तम् । यो भुङ्क्ते । यदध्यङ्वायुर्वाति ।

अत्र व्यवहिते कार्यमिष्यते ॥ **पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः ।८।१।६७ ॥** पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यः पूजितवचनमनुदात्तम् । काष्ठाध्यापकः ॥ मलोपश्च वक्तव्यः * ॥ दारुणाध्यापकः । अज्ञाताध्यापकः । समासान्तोदात्तत्वापवादः । एतत्समासे इष्यते । नेह । दारुणमध्यापक इति वृत्तिमतम् । पूजनादित्येव पूजितग्रहणे सिद्धे पूजितग्रहणमनन्तरपूजितलाभार्थम् । एतदेव ज्ञापकमत्र प्रकरणे पञ्चमीनिर्देशेऽपि नानन्तर्यमाश्रीयत इति ॥ **सगतिरपि तिङ् ।८।१।६८ ॥** पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यस्तिङन्तं पूजितमनुदात्तम् । यत्काष्ठं प्रपचति । तिङ्ङतिङ इति निघातस्य निपातैर्यदिति निषेधे प्राप्ते विधिरयम् । सगतिग्रहणाच्च गतिरपि निहन्यते ॥ गतिग्रहणे उपसर्गग्रहणमिष्यते * ॥ नेह । यत्काष्ठं शुक्लीकरोति ॥ **कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ ।८।१।६९ ॥** कुत्सने च सुबन्ते परे सगतिरगतिरपि तिङनुदात्तः । पचति पूति । प्रपचति पूति । पचति मिथ्या । कुत्सने किम् । प्रपचति शोभनम् । सुपि किम् । पचति क्लिश्नाति । अगोत्रादौ किम् । पचति गोत्रम् ॥ क्रियाकुत्सन इति वाच्यम् * ॥ कर्तुः कुत्सने मा भूत् । पचति पूतिर्देवदत्तः ॥ पूतिश्चानुबन्ध इति वाच्यम् * ॥ तेनायं चकारानुबन्धत्वादन्तोदात्तः ॥ वा बह्वर्थमनुदात्तमिति वाच्यम् * ॥ पचन्ति पूति ॥ **गतिर्गतौ ।८।१।७० ॥** अनुदात्तः । अभ्युद्धरति । गतिः किम् । दत्तः पचति । गतौ किम् । आमन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः ॥ **तिङि चोदात्तवति ।८।१।७१ ॥** गतिरनुदात्तः । यत्प्रपचति । तिङ्ग्रहणमुदात्तवतः परिमाणार्थम् । अन्यथा हि यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गतिस्तत्र धातावेवोदात्तवति स्यात् प्रत्यये न स्यात् । उदात्तवति किम् । प्रपचति ॥ **इति तिङन्तस्वराः ॥**

अथ वैदिकवाक्येषु स्वरसंचारप्रकारः कथ्यते । अग्निमीळ इति प्रथमा ऋक् तत्राग्निशब्दोऽव्युत्पत्तिपक्षे फिष् इत्यन्तोदात्त इति माधवः । वस्तुतस्तु घृतादित्वात् । व्युत्पत्तौ तु निप्रत्ययस्वरेण । अम् सुप्त्वादनुदात्तः । अमि पूर्व इत्येकादेशस्त्वेकादेश उदात्तेनेत्युदात्तः । ईळे । तिङ्ङतिङ इति निघातः । संहितायां तूदात्तानुदात्तस्येतीकारः स्वरितः । स्वरितात्संहितायामिति ळे इत्यस्य प्रचयापरपर्याया एकश्रुतिः । पुरःशब्दोऽन्तोदात्तः पूर्वाधरावराणामित्यसिप्रत्ययस्वरात् । हितशब्दोऽपि धाञो निष्ठायां दधातेर्हिरिति ह्यादेशे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । पुरोऽव्ययमिति गतिसंज्ञायां कुगतीति समासे समासान्तोदात्ते तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे गतिकारकोपपदात्कृदिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे थाथादिस्वरे च पूर्वपूर्वोपमर्देन प्राप्ते गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । पुरशब्दोकारस्य संहितायां प्रचये प्राप्ते उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर इत्यनुदात्ततरः । यज्ञस्य नङः प्रत्ययस्वरः । विभक्तेः सुप्त्वादनुदा-

---

१ काष्ठा, दारुण, अमातापुत्र, वेश, अनाज्ञात, अनुज्ञात, अपुत्र, अयुत, अद्भुत, भृश, घोर, सुख, कल्याण, अनुक्त । इति **काष्ठादिः** । पूजितस्यानुदात्तत्वे काष्ठादिग्रहणमिति वार्तिकदर्शनात्सूत्रे काष्ठादिभ्य इति कैश्चित्प्रक्षिप्तमिति कैयटः ॥

तत्त्वे स्वरितत्वम् । देवम् । पचाद्यच् । फिट्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण चित्स्वरेण वान्तोदात्तः । ऋत्विक्शब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । होतृशब्दस्तृन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । रत्नशब्दो नब्विषयस्येत्याद्युदात्तः । रत्नानि दधातीति रत्नधाः । समासस्वरेण कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण वान्तोदात्तः । तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वे स्वरितप्रचयावित्यादि यथाशास्त्रमुन्नेयम् ॥ इत्थं वैदिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ॥ तदस्तु प्रीतये श्रीमद्भवानीविश्वनाथयोः ॥ १ ॥
इति सिद्धान्तकौमुद्यां श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां वैदिकस्वरप्रक्रिया ॥

॥ अथ लिङ्गानुशासनम् ॥

लिङ्गम् ॥ **स्त्री** ॥ अधिकारसूत्रे एते ॥ **ऋकारान्ता मातृदुहितृस्वसृयातृननान्दरः** ॥ ऋकारान्ता एते पञ्चैव स्त्रीलिङ्गाः । स्वस्रादिपञ्चकस्यैव ङीब्निषेधेन कर्त्र्यादेर्ङीपा ईकारान्तत्वात् । तिसृचतस्रोस्तु स्त्रियामादेशतया विधानेऽपि प्रकृत्योस्त्रिचतुरोर्ऋदन्तत्वाभावात् ॥ **अन्यूप्रत्ययान्तो धातुः** ॥ अनिप्रत्ययान्त ऊप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् । अवनिः । चमूः । प्रत्ययग्रहणं किम् । देवयतेः क्विप् । द्यूः । विशेष्यलिङ्गः ॥ **अशनिभरण्यरणयः पुंसि च** ॥ इयमयं वा अशनिः ॥ **मिन्यन्तः** ॥ मिप्रत्ययान्तो निप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् । भूमिः । ग्लानिः ॥ **वह्निवृष्ण्यग्नयः पुंसि** ॥ पूर्वस्यापवादः ॥ **श्रोणियोन्यूर्मयः पुंसि च** ॥ इयमयं वा श्रोणिः ॥ **क्तिन्नन्तः** ॥ स्पष्टम् । कृतिरित्यादि ॥ **ईकारान्तश्च** ॥ ईप्रत्ययान्तः स्त्री स्यात् । लक्ष्मीः ॥ **ऊङाबन्तश्च** ॥ कुरूः । विद्या । **यवन्तमेकाक्षरम्** ॥ श्रीः । भूः । एकाक्षरं किम् । पृथुश्रीः ॥ **विंशत्यादिरानवतेः** ॥ इयं विंशतिः । त्रिंशत् । चत्वारिंशत् । पञ्चाशत् । षष्टिः । सप्ततिः । अशीतिः । नवतिः ॥ **दुन्दुभिरक्षेषु** ॥ इयं दुन्दभिः । अक्षेषु किम् । अयं दुन्दुभिर्वाद्यविशेषोऽसुरो वेत्यर्थः ॥ **नाभिरक्षत्रिये** ॥ इयं नाभिः ॥ **उभावप्यन्यत्र पुंसि** ॥ दुन्दुभिर्नाभिश्चोक्तविषयादन्यत्र पुंसि स्तः । नाभिः क्षत्रियः । कथं तर्हि समुल्लसत्पङ्कजपत्रकोमलैरुपाहितश्रीण्युपनीविनाभिभिरिति भारविः । उच्यते । दृढभक्तिरित्यादाविव कोमलैरिति सामान्ये नपुंसकं बोध्यम् । वस्तुतस्तु लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति भाष्यात्पुंस्त्वमपीह साधु । अत एव । नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात् स्त्रियां कस्तूरिकामद इति मेदिनी । रभसोऽप्याह । मुख्यराट्क्षत्रिये नाभिः पुंसि प्राण्यङ्गके द्वयोः । चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिकामद इति । एवमेवंविधेऽन्यत्रापि बोध्यम् ॥ **तलन्तः** ॥ अयं स्त्रियां स्यात् । शुक्लस्य भावः शुक्लता । ब्रह्मणस्य कर्म ब्राह्मणता । ग्रामस्य समूहो ग्रामता । देव एव देवता ॥ **भूमिविद्युत्सरिल्लतावनिताभिधानानि** ॥ भूमिर्भूः । विद्युत्सौदामनी । सरिन्निम्नगा । लता वल्ली । वनिता योषित् ॥ **यादो नपुंसकम्** ॥ यादःशब्दः सरिद्वाचकोऽपि क्लीबं स्यात् ॥ **भाःस्रुक्स्रग्दिगु-**

ष्णिगुपानहः ॥ एते स्त्रियां स्युः । इयं भा इत्यादि ॥ **स्थूणोर्णे नपुंसके च** ॥ एते स्त्रियां क्लीबे च स्तः । स्थूणा । स्थूणम् । ऊर्णा । ऊर्णम् । तत्र स्थूणा काष्ठमयी द्विकर्णिका । ऊर्णा तु मेषादिलोम ॥ **गृहशशाभ्यां क्लीबे** ॥ नियमार्थमिदम् । गृहशशपूर्वे स्थूणोर्णे यथासंख्यं नपुंसके स्तः । गृहस्थूणम् । शशोर्णं शशलोमनीत्यमरः । **प्रावृड्विप्रुड्रुट्तृड्विट्त्विषः** ॥ एते स्त्रियां स्युः ॥ **दर्विविदिवेदिखनिशान्यश्रिवेशिकृष्योषधिकट्यङ्गुलयः** ॥ एते स्त्रियां स्युः । पक्षे ङीप् । दर्वी । दर्विरित्यादि ॥ **तिथिनाडिरुचिवीचिनालिधूलिकिकिकेलिच्छविरात्र्यादयः** ॥ एते प्राग्वत् । इयं तिथिरित्यादि । अमरस्त्वाह । तिथयो द्वयोरिति । तथा च भारविः । तस्य भुवि बहुतिथास्तिथय इति । स्त्रीत्वे हि बहुतिथ्य इति स्यात् । श्रीहर्षश्च । निखिलान्निशि पौर्णिमातिथीनिति ॥ **शष्कुलिराजिकुट्यशनिवर्तिभ्रुकुटित्रुटिवलिपङ्क्तयः** ॥ एतेऽपि स्त्रियां स्युः । इयं शष्कुलिः ॥ **प्रतिपदापद्विपत्सम्पच्छरत्संसत्परिषदुषःसंवित्क्षुत्पुन्मुत्समिधः** ॥ इयं प्रतिपदित्यादि । उषा उच्छन्ती । उषाः प्रातरधिष्ठात्री देवता ॥ **आशीर्धूःपूर्गीर्द्वारः** ॥ इयमाशीरित्यादि ॥ **अप्सुमनस्समासिकतावर्षाणां बहुत्वं च** ॥ अबादीनां पञ्चानां स्त्रीत्वं स्याद्बहुत्वं च । आप इमाः । स्त्रियः सुमनसः पुष्पम् । सुमना मालती जातिः । देववाची तु पुंस्येव । सुपर्वाणः सुमनसः । बहुत्वं प्रायिकम् । एका च सिकता तैलदाने असमर्थेति अर्थवत्सूत्रे भाष्यप्रयोगात् । समांसमां विजायत इत्यत्र समायां समायामिति भाष्याच्च । विभाषाघ्राधेडिति सूत्रे अघ्रासातां सुमनसाविति वृत्तिव्याख्यायां हरदत्तोऽप्येवम् ॥ **स्रक्त्वक्ज्योग्वाग्यवागूनौस्फिजः** ॥ इयं स्रक् त्वक् ज्योक् वाक् यवागूः नौः स्फिक् ॥ **तृटिसीमासंबध्याः** ॥ इयं तृटिः । सीमा । संबध्या ॥ **चुल्लिवेणिखार्यश्च** ॥ स्पष्टम् ॥ **ताराधाराज्योत्स्नादयश्च** ॥ **शलका स्त्रियां नित्यम्** ॥ नित्यग्रहणमन्येषां क्वचिद्व्यभिचारं ज्ञापयति ॥ ॥ **इति स्त्र्यधिकारः** ॥

पुमान् ॥ अधिकारोऽयम् ॥ **घञबन्तः** ॥ पाकः । त्यागः । करः । गरः । भावार्थ एवेदम् । नपुंसकत्वविशिष्टे भावे क्तल्युड्भ्यां स्त्रीत्वविशिष्टे तु क्तिन्नादिभिर्बाधेन परिशेषात् । कर्मादौ तु घञाद्यन्तमपि विशेष्यलिङ्गम् । तथा च भाष्यम् । संबन्धमनुवर्तिष्यत इति ॥ **घाजन्तश्च** ॥ विस्तरः । गोचरः । चयः । जयः । इत्यादि ॥ **भयलिङ्गभगपदानि नपुंसके** ॥ एतानि नपुंसके स्युः । भयम् । लिङ्गम् । भगम् । पदम् ॥ **नङन्तः** ॥ नङ्प्रत्ययान्तः पुंसि स्यात् । यज्ञः यत्नः ॥ **याच्ञा स्त्रियाम्** ॥ पूर्वस्यापवादः ॥ **क्यन्तो घुः** ॥ किप्रत्ययान्तो घुः पुंसि स्यात् । आधिः । निधिः । उदधिः । क्यन्तः किम् । दानम् । घुः किम् । जज्ञिर्बीजम् ॥ **इषुधिः स्त्री च** ॥ इषुधिशब्दः स्त्रियां पुंसि च ॥ पूर्वस्यापवादः ॥ **देवासुरात्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखकेशदन्तस्तनभुजकण्ठखड्गशरपङ्काभिधानानि** ॥ एतानि पुंसि स्युः । देवाः सुराः । असुराः दैत्याः ।

आत्मा क्षेत्रज्ञः । स्वर्गो नाकः । गिरिः पर्वतः । समुद्रोऽब्धिः । नखः कररुहः । केशः शिरोरुहः । दन्तो दशनः । स्तनः कुचः । भुजो दोः । कण्ठो गलः । खड्गः करवालः । शरो मार्गणः । पङ्कः कर्दम इत्यादि ॥ **त्रिविष्टपत्रिभुवने नपुंसके** ॥ स्पष्टम् । तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपम् । स्वर्गाभिधानतया पुंस्त्वे प्राप्ते अयमारम्भः ॥ **द्यौः स्त्रियाम्** ॥ द्योदिवोस्तन्त्रेणोपादानमिदम् ॥ **इषुबाहू स्त्रियां च** ॥ चात्पुंसि ॥ **बाणकाण्डौ नपुंसके च** ॥ चात्पुंसि । त्रिविष्टपेत्यादिचतुःसूत्री देवासुरेत्यस्यापवादः ॥ **नान्तः** ॥ अयं पुंसि । राजा । तक्षा । न च चर्मवर्मादिष्वतिव्याप्तिः । मन्व्द्यच्कोऽकर्तरीति नपुंसकप्रकरणे वक्ष्यमाणत्वात् ॥ **क्रतुपुरुषकपोलगुल्फमेघाभिधानानि** ॥ क्रतुरध्वरः । पुरुषो नरः । कपोलो गण्डः । गुल्फः प्रपदः । मेघो नीरदः ॥ **अभ्रं नपुंसकम्** ॥ पूर्वस्यापवादः ॥ **उकारान्तः** ॥ अयं पुंसि स्यात् । प्रभुः । इक्षुः । हनुर्हट्टविलासिन्यां नृत्यारम्भे गदे स्त्रियाम् ॥ द्वयोः कपोलावयवे इति मेदिनी । करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे इत्यमरः । एवंजातीयकविशेषवचनानाक्रान्तस्तु प्रकृतसूत्रस्य विषयः । उक्तं च । लिङ्गशेषविधिर्व्यापी विशेषैर्यद्यबाधित इति । एवमन्यत्रापि ॥ **धेनुरज्जुकुहूसरयुतनुरेणुप्रियङ्गवः स्त्रियाम्** ॥ **समासे रज्जुः पुंसि च** ॥ कर्कटरज्ज्वा । कर्कटरज्जुना ॥ **श्मश्रुजानुवसुस्वाद्वश्रुजतुत्रपुतालूनि नपुंसके** ॥ **वसु चार्थवाचि** ॥ अर्थवाचीति किम् । वसुर्मयूखाग्निधनाधिपेषु ॥ **मद्गुमधुसीधुशीधुसानुकमण्डलूनि नपुंसके च** ॥ चात्पुंसि । अयं मद्गुः । इदं मद्गु ॥ **रुत्वन्तः** ॥ मेरुः । सेतुः । **दारुकशेरुजतुवस्तुमस्तूनि नपुंसके** ॥ रुत्वन्त इति पुंस्त्वस्यापवादः । इदं दारु ॥ **सक्तुर्नपुंसके च** ॥ चात्पुंसि । सक्तुः । सक्तु ॥ **प्राग्रश्मेरकारान्तः** ॥ रश्मिर्दिवसाभिधानमिति वक्ष्यति प्रागेतस्मादकारान्त इत्यधिक्रियते ॥ **कोपधः** ॥ कोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । स्तबकः । कल्कः ॥ **चिबुकशालूकप्रातिपदिकांशुकोल्मुकानि नपुंसके** ॥ पूर्वसूत्रापवादः ॥ **कण्टकानीकसरकमोदकचषकमस्तकपुस्तकतडाकनिष्कशुष्कवर्चस्कपिनाकभाण्डकपिण्डककटकशण्डकपिटकतालकफलकपुलाकानि नपुंसके** ॥ चात्पुंसि । अयं कण्टकः । इदं कण्टकमित्यादि ॥ **टोपधः** ॥ टोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । घटः । पटः ॥ **किरीटमुकुटललाटवटवीटशृङ्गाटकराटलोष्टानि नपुंसके च** ॥ किरीटमित्यादि ॥ **कुटकूटकपटकवाटकर्पटनटनिकटकीटकटानि नपुंसके च** ॥ चात्पुंसि । कुटः । कुटमित्यादि ॥ **णोपधः** ॥ णोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । गुणः । गणः । पाषाणः ॥ **ऋणलवणपर्णतोरणोष्णानि नपुंसके** ॥ पूर्वसूत्रापवादः ॥ **कार्षापणस्वर्णसुवर्णव्रणचरणवृषणविषाणचूर्णतृणानि नपुंसके च** ॥ चात्पुंसि ॥ **थोपधः** ॥ रथः ॥ **काष्ठपृष्ठसिक्थोक्थानि नपुंसके** ॥ इदं काष्ठमित्यादि । **काष्ठा दिगर्था स्त्रियाम्** ॥ इमाः काष्ठाः ॥ **तीर्थप्रोथयूथगाथानि नपुंसके च** ॥ चात्पुंसि । अयं

तीर्थः । इदं तीर्थम् ॥ **नोपधः** ॥ अदन्तः पुंसि । इनः । फेनः ॥ **जघनाजिनतुहिनकाननवनवृजिनविपिनवेतनशासनसोपानमिथुनश्मशानरत्ननिम्नचिह्नानि नपुंसके** ॥ पूर्वस्यापवादः ॥ **मानयानाभिधाननलिनपुलिनोद्यानशयनासनस्थानचन्दनालानसमानभवनवसनसम्भावनविभावनविमानानि नपुंसके च** ॥ चात्पुंसि । अयं मानः । इदं मानम् ॥ **पोपधः** ॥ अदन्तः पुंसि । यूपः । दीपः । सर्पः ॥ **पापरूपोडुपतल्पशिल्पपुष्पशष्पसमीपान्तरीपाणि नपुंसके** ॥ इदं पापमित्यादि ॥ **शूर्पकुतपकुणपद्वीपविटपानि नपुंसके च** ॥ अयं शूर्पः । इदं शूर्पमित्यादि ॥ **भोपधः** ॥ स्तम्भः । कुम्भः ॥ **तलभं नपुंसकम्** ॥ पूर्वस्यापवादः ॥ **जृम्भं नपुंसके च** ॥ जृम्भम् । जृम्भः ॥ **मोपधः** ॥ सोमः । भीमः ॥ **रुक्मसिध्मयुध्मेध्मगुल्माध्यात्मकुङ्कुमानि नपुंसके** ॥ इदं रुक्ममित्यादि ॥ **संग्रामदाडिमकुसुमाश्रमक्षेमक्षौमहोमोद्दामानि नपुंसके च** ॥ चात्पुंसि ॥ अयं संग्रामः । इदं संग्रामम् ॥ **योपधः** ॥ समयः । हयः ॥ **किसलयहृदयेन्द्रियोत्तरीयाणि नपुंसके** ॥ स्पष्टम् ॥ **गोमयकषायमलयान्वयाव्ययानि नपुंसके च** ॥ गोमयः । गोमयम् । **रोपधः** ॥ क्षुरः । अङ्कुरः ॥ **द्वाराग्रस्फारतक्रवक्रवप्रक्षिप्रक्षुद्रनारतीरदूरकृच्छ्ररन्ध्राश्रश्वभ्रभीरगभीरक्रूरविचित्रकेयूरकेदारोदराजस्रशरीरकन्दरमन्दारपञ्जराजरजठराजिरवैरचामरपुष्करगह्वरकुहरकुटीरकुलीरचत्वरकाश्मीरनीराम्बरशिशिरतन्त्रयन्त्रक्षत्रक्षेत्रमित्रकलत्रचित्रमूत्रसूत्रवक्त्रनेत्रगोत्राङ्गुलित्रभलत्रशस्त्रशास्त्रवस्त्रपत्रपात्रच्छत्राणि नपुंसके** ॥ इदं द्वारमित्यादि ॥ **शुक्रमदेवतायाम्** ॥ इदं शुक्रं रेतः ॥ **चक्रवज्रान्धकारसारावारपारक्षीरतोमरशृङ्गारभृङ्गारमन्दारोशीरतिमिरशिशिराणि नपुंसके च** ॥ चात्पुंसि । चक्रः । चक्रमित्यादि ॥ **षोपधः** ॥ वृषः । वृक्षः ॥ **शिरीषर्जीषाम्बरीषपीयूषपुरीषकिल्बिषकल्माषाणि नपुंसके** ॥ **यूषकरीषमिषविषवर्षाणि नपुंसके च** ॥ चात्पुसि । अयं यूषः । इदं यूषमित्यादि ॥ **सोपधः** ॥ वत्सः । वायसः ॥ महानसः ॥ **पनसबिसबुससाहसानि नपुंसके** ॥ **चमसांसरसनिर्यासोपवासकार्पासवासमासकासकांसमांसानि नपुंसके च** ॥ इदं चमसम् । अयं चमस इत्यादि ॥ **कंसं चाप्राणिनि** ॥ कंसोऽस्त्री पानभाजनम् । प्राणिनि तु कंसो नाम कश्चिद्राजा ॥ **रश्मिदिवसाभिधानानि** ॥ एतानि पुंसि स्युः । रश्मिर्मयूखः । दिवसो घस्रः ॥ **दीधितिः स्त्रियाम्** ॥ पूर्वस्यापवादः ॥ **दिनाहनी नपुंसके** ॥ अयमप्यपवादः ॥ **मानाभिधानि** ॥ एतानि पुंसि स्युः । कुडवः । प्रस्थः ॥ **द्रोणाढकौ नपुंसके च** ॥ इदं द्रोणम् । अयं द्रोणः ॥ **खारीमानिके स्त्रियाम्** ॥ इयं खारी । इयं मानिका ॥ **दाराक्षतलाचासूनां बहुत्वं**

च ॥ इमे दाराः ॥ **नाड्यपजनोपपदानि व्रणाङ्गदानि** ॥ यथासंख्यं नाड्याद्युपपदानि व्रणादीनि पुंसि स्युः । अयं नाडीव्रणः । अपाङ्गः । जनपदः । व्रणादीनामुभयलिङ्गत्वेऽपि क्लीबत्वनिवृत्त्यर्थं सूत्रम् ॥ **मरुद्गरुत्तरद्दत्विजः** ॥ अयं मरुत् ॥ **ऋषिराशिदृतिग्रन्थिक्रिमिध्वनिबलिकौलिमौलिरविकविकपिमुनयः** ॥ एते पुंसि स्युः । अयमृषिः ॥ **ध्वजगजमुञ्जपुञ्जाः** ॥ एते पुंसि **हस्तकुन्तान्तव्रातवातदूतधूर्तसूतचूतमुहूर्ताः** ॥ एते पुंसि ॥ अमरस्तु मुहूर्तोऽस्त्रियामित्याह ॥ **षण्डमण्डकरण्डभरण्डवरण्डतुण्डगण्डमुण्डपाषण्डशिखण्डाः** ॥ अयं षण्डः ॥ **वंशांशपुरोडाशाः** ॥ अयं वंशः । पुरो दाश्यते पुरोडाशः । कर्मणि घञ् । भवव्याख्यानयोः प्रकरणे पौरोडाशपुरोडाशात्ष्ठन्निति विकारप्रकरणे व्रीहेः पुरोडाश इति च निपातनात्प्रकृतसूत्र एव निपातनाद्वा दस्य डत्वम् । पुरोडाशभुजामिष्टमिति माघः ॥ **ह्रदकन्दकुन्दबुद्बुदशब्दाः** ॥ अयं ह्रदः ॥ **अर्घपथिमथ्यृभुक्षिस्तम्बनितम्बपूगाः** ॥ अयमर्घः ॥ **पल्लवपल्वलकफरेफकटाहनिर्व्यूहमठमणितरङ्गतुरङ्गगन्धस्कन्धमृदङ्गसङ्गसमुद्रपुङ्खाः** ॥ अयं पल्लव इत्यादि ॥ **सारथ्यतिथिकुक्षिवस्तिपाण्यञ्जलयः** ॥ एते पुंसि । अयं सारथिः ॥ **इति पुंलिङ्गाधिकारः** ॥

नपुंसकम् ॥ अधिकारोऽयम् ॥ **भावे ल्युडन्तः** ॥ हसनम् । भावे किम् । पचनोऽग्निः ॥ इध्मव्रश्चनः कुठारः ॥ **निष्ठा च** ॥ भावे या निष्ठा तदन्तं क्लीबं स्यात् । हसितम् । गीतम् ॥ **त्वष्यञौ तद्धितौ** ॥ शुक्लत्वम् । शौक्ल्यम् । ष्यञः षित्त्वसामर्थ्यात्पक्षे स्त्रीत्वम् । चातुर्यम् । चातुरी । सामग्र्यम् । सामग्री । औचित्यम् । औचिती ॥ **कर्मणि च ब्राह्मणादिगुणवचनेभ्यः** ॥ ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्यम् ॥ **यद्यढग्यगञ्ण्वुञ्छाश्च भावकर्मणि** ॥ एतदन्तानि क्लीबानि ॥ स्तेनाद्यन्नलोपश्च । स्तेयम् । सख्युर्यः । सख्यम् । कपिज्ञात्योर्ढक् । कापेयम् । पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् । आधिपत्यम् । प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् । औष्ट्रम् । हायनान्तयुवादिभ्योऽण् । द्वैहायनम् । द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यो वुञ् । पितापुत्रकम् । होत्राभ्यश्छः । अच्छावाकीयम् ॥ **अव्ययीभावः** ॥ अधिस्त्रि ॥ **द्वन्द्वैकत्वम्** ॥ पाणिपादम् ॥ **अभाषायां हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च** ॥ स्पष्टम् ॥ **अनञ्कर्मधारयस्तत्पुरुषः** ॥ अधिकारोऽयम् ॥ **अनल्पे छाया** ॥ शरच्छायम् ॥ **राजमनुष्यपूर्वा सभा** ॥ इनसभमित्यादि ॥ **सुरासेनाच्छायाशालानिशा स्त्रियां च** ॥ **शिष्टः परवत्** ॥ अन्यस्तत्पुरुषः परवल्लिङ्गः स्यात् ॥ **रात्राह्नाहाः पुंसि** ॥ **अपथपुण्याहे नपुंसके** ॥ **संख्यापूर्वा रात्रिः** ॥ त्रिरात्रम् । संख्यापूर्वेति किम् ॥ सर्वरात्रः ॥ **द्विगुः स्त्रियां च** ॥ व्यवस्थया । पञ्चमूली । त्रिभुवनम् ॥ **इसुसन्तः** ॥ हविः । धनुः ॥ **अर्चिः स्त्रियां च** ॥ इसन्तत्वेऽपि अर्चिः स्त्रियां नपुंसके च स्यात् । इयमिदं वा अर्चिः ॥ **छदिः स्त्रियामेव** ॥

इयं छर्दिः । छद्यतेऽनेनेति । छादेश्चुरादिण्यन्तादर्चिशुचीत्यादिना इस् । इसन्नित्यादिना ह्रस्वः । पटलं छदिरित्यमरः । तत्र पटलसाहचर्याच्छदिषः क्लीबतां वदन्तोऽमरव्याख्यातार उपेक्ष्याः ॥ **मुखनयनलोहवनमांसरुधिरकार्मुकविवरजलहलधनान्नाभिधानानि** ॥ एतेषामभिधायकानि क्लीबे स्युः । मुखमाननम् । नयनं लोचनम् । लोहं कालम् । वनं गहनम् । मांसमामिषम् । रुधिरं रक्तम् । कार्मुकं शरासनम् । विवरं बिलम् । जलं वारि । हलं लाङ्गलम् । धनं द्रविणम् । अन्नमशनम् ॥ अस्यापवादानाह त्रिसूत्र्या ॥ **सीरार्थोदनाः पुंसि** ॥ **वक्त्रनेत्रारण्यगाण्डीवानि पुंसि च** ॥ वक्त्रो वक्त्रम् । नेत्रो नेत्रम् । अरण्योऽरण्यम् । गाण्डीवो गाण्डीवम् ॥ **अटवी स्त्रियाम्** ॥ **लोपधः** ॥ कुलम् । कूलम् ॥ स्थलम् ॥ **तूलोपलतालकुसूलतरकम्बलदेवलावृषलाः पुंसि** ॥ अयं तूलः ॥ **शीलमूलमङ्गलसालकमलतलमुसलकुण्डलपललमृणालवालनिगलपलालबिडालखिलशूलाः पुंसि च** ॥ चात् क्लीबे । शीलं शील इत्यादि ॥ **शतादिः संख्या** ॥ शतम् । सहस्रम् । शतादिरिति किम् । एको द्वौ बहवः । संख्येति किम् । शतशृङ्गो नाम पर्वतः ॥ **शतायुतप्रयुताः पुंसि च** ॥ अयं शतः । इदं शतमित्यादि ॥ **लक्षा कोटिः स्त्रियाम्** ॥ इयं लक्षा । इयं कोटिः । वा लक्षा नियुतं च तदित्यमरात् क्लीबेऽपि । लक्षम् ॥ **शङ्कुः पुंसि** ॥ **सहस्रः क्वचित्** ॥ अयं सहस्रः । इदं सहस्रम् ॥ **मन्द्यच्कोऽकर्तरि** ॥ मन्प्रत्ययान्तो द्व्यच्कः क्लीबः स्यान्न तु कर्तरि । वर्म । चर्म ॥ द्व्यच्कः किम् । अणिमा । महिमा । अकर्तरि किम् । ददाति इति दामा ॥ **ब्रह्मन् पुंसि च** ॥ अयं ब्रह्मा । इदं ब्रह्म ॥ **नामरोमणी नपुंसके** ॥ मन्द्यच्क इत्यस्यायं प्रपञ्चः ॥ **असन्तो द्व्यच्कः** ॥ यशः । मनः । तपः । द्व्यच्कः किम् । चन्द्रमाः ॥ **अप्सराः स्त्रियाम्** ॥ एताः अप्सरसः । प्रायेणायं बहुवचनान्तः ॥ **त्रान्तः** ॥ पत्रम् । छत्रम् ॥ **यात्रामात्राभस्त्रादंष्ट्रावरत्राः स्त्रियामेव** ॥ **भृत्रामित्रछात्रपुत्रमन्त्रवृत्रमेढ्रोष्ट्राः पुंसि** ॥ अयं भृत्रः । न मित्रममित्रः । तस्य मित्राण्यमित्रास्ते इति माघः । स्याताममित्रौ मित्रे चेति च । यत्तु द्विषोऽमित्र इति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम् । अमेर्द्विषदित्यौणादिक इत्रच् । अमेरमित्रम् । मित्रस्य व्यथयेदित्यादौ मध्योदात्तस्तु चिन्त्यः । नञ्समासेऽप्येवम् । परवल्लिङ्गतापि स्यादिति तु तत्र दोषान्तरमिति तत्प्रकृतसूत्रापर्यालोचनमूलकम् । स्वरदोषोद्भावनमपि नञो जरमरमित्रमृता इति षाष्ठसूत्रासरणमूलकमिति दिक् ॥ **पत्रपात्रपवित्रसूत्रच्छत्राः पुंसि च** **बलकुसुमशुल्बपत्तनरणाभिधानानि** ॥ बलं वीर्यम् ॥ **पद्मकमलोत्पलानि पुंसि च** ॥ पद्मादयः शब्दाः कुसुमाभिधायित्वेपि द्विलिङ्गाः स्युः । अमरोप्याह । वा पुंसि पद्मं नलिनमिति । एवं चार्धर्चादिसूत्रे तु जलजे पद्मं नपुंसकमेवेति वृत्तिग्रन्थो मतान्तरेण नेयः ॥ **आहवसंग्रामौ पुंसि** ॥ **आजिः स्त्रियामेव** ॥ **फलजातिः** ॥ फलजातिवाची शब्दो नपुंसकं स्यात् ।

आमलकम्। आम्रम्॥ **वृक्षजातिः स्त्रियामेव**॥ क्वचिदेवेदम्। हरीतकी॥ **वियज्जगत्सकृत्शकन्पृषत्शकृद्यकृदुदश्वितः**॥ एते क्लीबाः स्युः॥ **नवनीतावतानानृतामृतनिमित्तवित्तचित्तपित्तव्रतरजतवृत्तपलितानि॥ श्राद्धकुलिशदैवपीठकुण्डाङ्काङ्गदधिसक्थ्यक्ष्यास्यास्पदाकाशकण्वबीजानि**॥ एतानि क्लीबे स्युः॥ **दैवं पुंसि च**॥ दैवम्। दैवः॥ **धान्याज्यसस्यरूप्यपण्यवर्ण्यधृष्यहव्यकव्यकाव्यसत्यापत्यमूल्यशिक्यकुड्यमद्यहर्म्यतूर्यसैन्यानि**॥ इदं धान्यमित्यादि॥ **द्वन्द्वबर्हदुःखबडिशपिच्छबिम्बकुटुम्बकवचवरशरवृन्दारकाणि**॥ **अक्षमिन्द्रिये**॥ इन्द्रिये किम्। रथाङ्गादौ मा भूत्॥ **इति नपुंसकाधिकारः**॥ ॥ **स्त्रीपुंसयोः**॥ अधिकारोऽयम्॥ **गोमणियष्टिमुष्टिपाटलिवस्तिशाल्मलित्रुटिमसिमरीचयः**॥ इयमयं वा गौः॥ **मृत्युसीधुकर्कन्धुकिष्कुकण्डुरेणवः**॥ इयमयं वा मृत्युः॥ **गुणवचनमुकारान्तं नपुंसकं च**॥ त्रिलिङ्गमित्यर्थः॥ पटु। पटुः। पट्वी॥ **अपत्यार्थस्तद्धिते**॥ औपगवः। औपगवी॥ **इति स्त्रीपुंसाधिकारः**॥ ॥ **पुंनपुंसकयोः**॥ अधिकारोऽयम्॥ **घृतभूतमुस्तक्ष्वेलितैरावतपुस्तकबुस्तलोहिताः**॥ अयं घृतः। इदं घृतम्॥ **शृङ्गार्घनिदाघोद्यमशल्यदृढाः**॥ अयं शृङ्गः। इदं शृङ्गम्॥ **व्रजकुञ्जकुथकूर्चप्रस्थदर्पार्भार्धर्चदर्भपुच्छाः**॥ अयं व्रजः। इदं व्रजम्॥ **कबन्धौषधायुधान्ताः**॥ स्पष्टम्॥ **दण्डमण्डखण्डशवसैन्धवपार्श्वाकाशकुशकाशाङ्कुशकुलिशाः**॥ एते पुंनपुंसकयोः स्युः। कुशो रामसुते दर्भे योक्त्रे द्वीपे कुशं जले इति विश्वः। शलाकावाची तु स्त्रियाम्। तथा च जानपदादिसूत्रेणायोविकारे ङीषि कुशी। दारुणि तु टाप्। कुशा। वानस्पत्याः स्थ ता मा यातेति श्रुतिः। अतः क्रकमीति सूत्रे कुशाकर्णीष्विति प्रयोगश्च। व्याससूत्रे च। हानौ तूपायनशब्दे शेषत्वात्कुशाच्छन्द इति। तत्र शारीरकभाष्येऽप्येवम्। एवं च श्रुतिसूत्रभाष्याणामेकवाक्यत्वे स्थिते आच्छन्द इत्याङ्प्रश्लेषादिपरो भामतीग्रन्थः प्रौढिवादमात्रपर इति विभावनीयं बहुश्रुतैः॥ **गृहमेहदेहपट्टपटहाष्टापदाम्बुदककुदाश्च**॥ **इति पुंनपुंसकाधिकारः**॥ ॥ **अवशिष्टलिङ्गम्**॥ **अव्ययम्। कतियुष्मदस्मदः**॥ **ष्णान्ता संख्या**॥ शिष्टा परवत्॥ एकः पुरुषः। एका स्त्री। एवं कुलम्॥ **गुणवचनं च**॥ शुक्लः पटः। शुक्ला पटी। शुक्लं वस्त्रम्॥ **कृत्याश्च**॥ **करणाधिकरणयोर्ल्युट् च**॥ **सर्वादीनि सर्वनामानि**॥ स्पष्टार्थेयं त्रिसूत्री॥

इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यां पाणिनीयलिङ्गानुशासनसूत्रवृत्तिः समाप्ता॥

॥ श्रीरस्तु॥

॥ समाप्तेयं सिद्धान्तकौमुदी॥

अथ गणपाठः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

१६ **सर्वादीनि सर्वनामानि** ।१।१।२७ ॥ सर्व विश्व उभ उभय डतर डतम अन्य अन्यतर इतर त्वत् त्व नेम सम सिम । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः । त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु किम् ॥ **इति सर्वादिः** ॥ १ ॥

४२ **स्वरादिनिपातमव्ययम्** ।१।१।३७ ॥ स्वर् अन्तर् प्रातर् । **अन्तोदात्ताः** । पुनर् सनुतर् उच्चैस् नीचैस् शनैस् ऋधक् ऋते युगपत् आरात् [अन्तिकात्] पृथक् । **आद्युदात्ताः** । ह्यस् श्वस् दिवा रात्रौ सायम् चिरम् मनाक् ईषत् [शश्वत्] जोषम् तूष्णीम् बहिस् [अधस्] अवस् समया निकषा स्वयम् मृषा नक्तम् नञ् हेतौ [हे है] इद्धा अद्धा सामि । **अन्तोदात्ताः** । वत् [५।१।११५] ब्राह्मणवत् क्षत्रियवत् सना सनत् सनात् उपधा तिरस् । **आद्युदात्ताः** । अन्तरा । **अन्तोदात्तः** । अन्तरेण [मक्] ज्योक् [योक् नक्] कम् शम् सहसा [श्रद्धा] अलम् स्वधा वषट् विना नाना स्वस्ति अन्यत् अस्ति उपांशु क्षमा विहायसा दोषा मुधा दिष्ट्या वृथा मिथ्या । क्त्वातोऽसुन्कसुनः । कृन्मकारसंध्यक्षरान्तोऽव्ययीभावश्च । पुरा मिथो मिथस् प्रायस् मुहुस् प्रवाहुकम् प्रवाहिका आर्यहलम् अभीक्ष्णम् साकम् सार्धम् [सत्रा समम्] नमस् हिरुक् तसिलादयस्तद्धिता एधाच्पर्यन्ताः [५ । ३ । ७–४६] शस्तसी कृत्वसुच् सुच् आस्थालौ । च्व्यर्थाश्च अम् [अथ] आम् प्रताम् प्रतान् प्रशान् । **आकृतिगणोऽयम्** । तेनान्येऽपि । तथाहि । माङ् श्रम् कामम् [प्रकामम्] भूयस् परम् साक्षात् साचि (सावि) सत्यम् मंक्षु संवत् अवश्यम् सपदि प्रादुस् आविस् अनिशम् नित्यम् नित्यदा सदा अजस्रम् संततम् उषा ओम् भूर् भुवर् झटिति तरसा सुष्ठु कु अञ्जसा अ मिथु (अमिथु) विथक् भाजक् अन्वक् चिराय चिरम् चिररात्राय चिरस्य चिरेण चिरात् अस्तम् आनुषक् अनुषक् अनुषट् अम्नस् (अम्भस्) अम्नर् (अम्भर्) स्थाने वरम् दुष्ठु बलात् शु अर्वाक् शुदि वदि इत्यादि । तसिलादयः प्राक्पाशपः [६।३।३६] शस्प्रभृतयः प्राक्समासान्तेभ्यः [५।४।४३–६८] मान्तः कृत्वोर्थः । तसिवती । नानाञाविति ॥ **इति स्वरादिः** ॥ २ ॥

३ **चादयोऽसत्वे** । १ । ४ । ५७ ॥ च वा ह अह एव एवम् नूनम् शश्वत् युगपत् भूयस् सूपत् कूपत् कुवित् नेत् चेत् चण् कच्चित् यत्र तत्र नह हन्त माकिम् माकीम् माकिर् नकिम् नकीम् नकिर् आकीम् माङ् नञ् तावत् यावत् त्वा

न्वै त्वै द्वै [रै] श्रौषट् वौषट् स्वाहा स्वधा ओम् तथा तथाहि खलु किल अथ सुष्ठु स्म अ इ उ ऋ लृ ए ऐ ओ औ आदह उञ् उकञ् वेलायाम् मात्रायाम् यथा यत् तत् किम् पुरा बधा (वध्वा) धिक् हाहा हेहै (हहे) पाट् प्याट् अहो उताहो हो अहो नो (नौ) अथो ननु मन्ये मिथ्या असि ब्रूहि तु नु इति वत् इव वात् वन बत [सम् वशम् शिकम् दिकम्] सनुकम् छंवट् (छंबट्) शङ्के शुकम् खम् सनात् सनतर् नहिकम् सत्यम् ऋतम् अद्धा इद्धा नोचेत् नचेत् नहि जातु कथम् कुतः कुत्र अव अनु हा हे [है] आहोस्वित् शम् कम् खम् दिष्ट्या पशु वट् सह [आनुषट्] आनुषक् अङ्ग फट् ताजक् भाजक् अये अरे वाट् (चाटु) कम् खुम् घुम् अम् ईम् सीम् सिम् सि वै । उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाताः । **आकृतिगणोऽयम्** ॥ **इति चादयः** ॥ ३ ॥ **प्रादयः** ।१।४। ५४ ॥ प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उत् अभि प्रति परि उप ॥ **इति प्रादयः** ॥ ४ ॥

७१ **ऊर्यादि च्विडाचश्च** ।१।४।६१ ॥ ऊरी उररी तन्थी ताली आताली वेताली धूली धूसी शकला शंसकला ध्वंसकला भ्रंसकला गुलगुधा सजूस् फल फली विक्ली आक्ली आलोष्ठी केवाली केवासी सेवासी पर्याली शेवाली वर्षाली अत्यूमशा वश्मसा मस्मसा मसमसा औषट् श्रौषट् वौषट् वषट् स्वाहा स्वधा पांपी प्रादुस् श्रत् आविस् ॥ **इत्यूर्यादयः** ॥ ५ ॥

७२ **साक्षात्प्रभृतीनि च** ।१।४।७४ ॥ साक्षात् मिथ्या चिन्ता भद्रा रोचना आस्था अमा अद्धा प्राजर्या प्राजरुहा बीजर्या बीजरुहा संसर्या अर्थे लवणम् उष्णम् शीतम् उदकम् आर्द्रम् अग्नौ वशे कविसने विहसने प्रतपने प्रादुस् नमस् । **आकृतिगणोऽयम्** ॥ **इति साक्षात्प्रभृतयः** ॥ ६ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

६३ **तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च** ।२।१।१७ ॥ तिष्ठद्गु वहद्गु आयतीगवम् खलेयवम् खलेबुसम् लूनयवम् लूयमानयवम् पूतयवम् पूयमानयवम् संहृतयवम् संह्रियमाणयवम् संहृतबुसम् संह्रियमाणबुसम् समभूमि समपदाति सुषमम् विषमम् दुःषमम् निःषमम् अपसवम् आयतीसमम् [प्रौढम्] पापसमम् पुण्यसमम् प्राह्णम् प्ररथम् प्रमृगम् प्रदक्षिणम् [अपरदक्षिणम्] संप्रति असंप्रति । इच्प्रत्ययः समासान्तः । [५।४।१२७॥५।४।१२८] ॥ **इति तिष्ठद्गुप्रभृतयः** ॥

६७ **सप्तमी शौण्डैः** ।२।१।४० ॥ शौण्ड धूर्त कितव व्याड प्रवीण संवीत अन्तर अधि पटु पण्डित कुशल चपल निपुण ॥ **इति शौण्डादयः** ॥ २ ॥

६८ **पात्रेसमितादयश्च** ।२।१।४८॥ पात्रेसमिताः पात्रेबहुलाः उदुम्बरमशकः उदुम्बरकृमिः कूपकच्छपः अवटकच्छपः कूपमण्डूकः कुम्भमण्डूकः उदपानमण्डूकः नगरकाकः नग-

खवायसः मातरिपुरुषः पिण्डीशूरः पितरिशूरः गेहेशूरः गेहेनर्दी गेहेक्ष्वेडी गेहेविजिती गेहेव्याडः गेहेमेही गेहेदाही गेहेदृप्तः गेहेधृष्टः गर्भेतृप्तः आखनिकबकः गोष्ठेशूरः गोष्ठेविचिती गोष्ठेक्ष्वेडी गोष्ठेपटुः गोष्ठेपण्डितः गोष्ठेप्रगल्भः कर्णेटिरिटिरा कर्णेचुरुचुरा ॥ **आकृतिगणोऽयम् ॥ इति पात्रेसमितादयः ॥ ३ ॥**

६९ **उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे** २।१।५६ ॥ व्याघ्र सिंह ऋक्ष ऋषभ चन्दन वृक वृष वराह हस्तिन् तरु कुञ्जर रुरु पृषत् पुण्डरीक पलाश कितव ॥ **इति व्याघ्रादयः ॥ आकृतिगणोऽयम् ।** तेन मुखपद्मम् मुखकमलम् करकिसलयम् पार्थिवचन्द्र ॥ इत्यादिः ॥ ४ ॥

६९ **श्रेण्यादयः कृतादिभिः** २।१।५९ ॥ १ श्रेणि एक पूग मुकुन्द राशि निचय विषय निधान पर इन्द्र देव मुण्ड भूत श्रमण वदान्य अध्यापक अभिरूपक ब्राह्मण क्षत्रिय [विशिष्ट] पटु पण्डित कुशल चपल निपुण कृपण ॥ **इत्येते श्रेण्यादयः** ॥ ५ ॥

२ कृत मित मत भूत उक्त [युक्त] समाज्ञात समाम्नात समाख्यात संभावित [संसेवित] अवधारित अवकल्पित निराकृत उपकृत उपाकृत [**दृष्ट**] कलित दलित उदाहृत विश्रुत उदित । आकृतिगणोऽयम् ॥ **इति कृतादिः** ॥ ६ ॥

६९ * **शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानम्** * २।१।६० ॥ शाकपार्थिव कुतपसौश्रुत अजातौल्वलि ॥ **आकृतिगणोऽयम् ।** कृतापकृत भुक्तविभुक्त पीतविपीत गतप्रत्यागत यातानुयात क्रयाक्रयिका पुटापुटिका फलाफलिका मनोन्मानिका ॥ **इति शाकपार्थिवादिः ॥ ७ ॥**

७० **कुमारः श्रमणादिभिः** ।२।१।७० ॥ श्रमणा प्रव्रजिता कुलटा गर्भिणी तापसी दासी बन्धकी अध्यापक अभिरूपक पण्डित पटु मृदु कुशल चपल निपुण ॥ **इति श्रमणादयः ॥ ८ ॥**

७० **मयूरव्यंसकादयश्च** ।२।१।७२ ॥ मयूरव्यंसक छात्रव्यंसक कम्बोजमुण्ड यवनमुण्ड । छन्दसि । हस्तेगृह्य (हस्तगृह) पादेगृह्य (पादगृह्य) लाङ्गूलेगृह्य (लाङ्गूलगृह्य) पुनर्दाय । एहीडादयोऽन्यपदार्थे । एहीडं एहिपचम् व एहिवाणिजा क्रिया अपेहिवाणिजा प्रेहिवाणिजा एहिस्वागता अपेहिस्वागता एहिद्वितीया अपेहिद्वितीया प्रेहिद्वितीया एहिकटा अपेहिकटा प्रेहिकटा आहरकटा प्रेहिकर्दमा प्रोहकर्दमा विधमचूडा उद्धमचूडा (उद्धरचूडा) आहारचेला आहरवसना [आहरसेना] आहरवनिता (आहरविनता) कृन्तविचक्षणा उद्धरोत्सृजा उद्धरावसृजा उद्धमविधमा उत्पचनिपचा उत्पतनिपता उच्चावचम् उच्चनीचम् आचोपचम् आचपराचम् [नखप्रचम्] निश्चप्रचम् अकिंचन स्नात्वाकालक पीत्वास्थिरक भुक्त्वासुहित प्रोष्यपापीयान् उत्पत्यपाकला निपत्यरोहिणी निषण्णश्यामा अपेहिप्रघसा एहिविघसा इहपञ्चमी इहद्वितीया । जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति । जहिजोडः (जहि-

जोडम्) जहिस्तम्बम् (जहिस्तम्बः) (उज्जहिस्तम्बम्) । आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये । अश्नीतपिबता पचतभृज्जता खादतमोदता खादतवमता (खादताचमता) आहरनिवपा आहरनिष्किरा (आवपनिष्किरा) उत्पचविपचा भिन्धिलवणा कृन्धिविचक्षणा पचलवणा पचप्रकूटा ॥ **आकृतिगणोऽयम्** ॥ तेन । अकुतोभयः कान्दिशीकः (कान्देशीकः) आहोपुरुषिका अहमहमिका यदृच्छा एहिरेयाहिरा उन्मृजावमृजा द्रव्यान्तरम् आवश्यकार्थम् ॥ **इत्यादिमयूरव्यंसकादयः** ॥ ९ ॥

६६ **याजकादिभिश्च** ।२।२।९ ॥ याजक पूजक परिचारक परिवेषक (परिषेचक) स्नापक अध्यापक उत्साहक उद्वर्तक होतृ भर्तृ रथगणक पत्तिगणक ॥ **इति याजकादयः** ॥ १० ॥

८४ **राजदन्तादिषु परम्** ।२।२।३१ ॥ राजदन्तः अग्रेवणम् लिप्तवासितम् नग्नमुषितम् सिक्तसंमृष्टम् मृष्टलुञ्चितम् अवक्लिन्नपक्वम् अर्पितोतम् (अर्पितोप्तम्) उप्तगाढम् उलूखलमुसलम् तण्डुलकिण्वम् दृषदुपलम् आरड्वायनि (आरग्वायनबन्धकी) चित्ररथबाह्लीकम् अवन्त्यश्मकम् शूद्रार्यम् स्नातकराजानौ विष्वक्सेनार्जुनौ अक्षिभ्रुवम् दारगवम् शब्दार्थौ धर्मार्थौ कामार्थौ अर्थशब्दौ अर्थधर्मौ अर्थकामौ वैकारिमतम् गाजवाजम् (गोजवाजम्) गोपालिधानपूलासम् (गोपालधानीपूलासम्) पूलासकारण्डम् (पूलासककुरण्डम्) स्थूलासम् (स्थूलपूलासम्) उशीरबीजम् [जिज्ञास्थि] सिञ्जास्थम् (सिञ्जाश्वत्थम्) चित्रास्वाती (चित्रस्वाती) भार्यापती दंपती जंपती जायापती पुत्रपती पुत्रपशू केशश्मश्रू शिरोबीजु (शीरोबीजम्) शिरोजानु सर्पिर्मधुनी मधुसर्पिषी [आद्यन्तौ] अन्तादी गुणवृद्धी वृद्धिगुणौ ॥ **इति राजदन्तादिः** ॥ ११ ॥

८३ **वाहिताग्न्यादिषु** ।२।२।३७ ॥ आहिताग्नि जातपुत्र जातदन्त जातश्मश्रु तैलपीत घृतपीत [मद्यपीत] ऊढभार्य गतार्थ ॥ **आकृतिगणोऽयम्** ॥ तेन गडुकण्ठ अस्युद्यत (अरमुद्यत) दण्डपाणिप्रभृतयोपि ॥ **इत्याहिताग्न्यादयः** ॥ १२ ॥

७० **कडाराः कर्मधारये** ।२।२।३८ ॥ कडार गडुल खञ्ज खोड काण कुण्ठ खलति गौर वृद्ध भिक्षुक पिङ्ग पिङ्गुल (पिङ्गल) तड तनु [जठर] बधिर मठर कञ्ज वर्बर ॥ **इति कडारादयः** ॥ १३ ॥

५६ * **नौकाकान्नशुकशृगालवर्जेषु** ।२।३।१७ ॥ नौ काक अन्न शुक शृगाल ॥ **इति नावादयः** ॥ १४ ॥

५४ * **प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्** * ।२।३।१८ ॥ प्रकृति प्राय गोत्र सम विषम द्विद्रोण पञ्चक साहस्र ॥ **इति प्रकृत्यादयः** ॥ १५ ॥

८५ **गवाश्वप्रभृतीनि च** ।२।४।११ ॥ गवाश्वम् गवाविकम् गवैडकम् अजाविकम् [अजैडकम्] कुब्जावामनम् कुब्जाकिरातम् पुत्रपौत्रम् श्वचण्डालम् स्त्रीकुमारम् दासीमाणवकम्

शाटीपटीरम् शाटीप्रच्छदम् शाटीपट्टिकम् उष्ट्रखरम् उष्ट्रशशम् मूत्रशकृत् मूत्रपुरीषम् यकृन्मेदः मांसशोणितम् दर्भशरम् दर्भपूतीकम् अर्जनशिरीषम् अर्जनपुरुषम् तृणोलपम् (तृणोपलम्) दासीदासम् कुटीकुटम् भागवती भागवतम् ॥ **इति गवाश्वप्रभृतीनि** ॥ १६ ॥

८६ न दधिपयआदीनि ।२।४।१४ ॥ दधिपयसी सर्पिर्मधुनी मधुसर्पिषी ब्रह्मप्रजापती शिववैश्रवणौ स्कन्दविशाखौ परिव्राजककौशिकौ (परिव्राट्कौशिकौ) प्रवर्ग्योपसदौ शुक्लकृष्णौ इध्माबर्हिषी दीक्षातपसी [श्रद्धातपसी मेधातपसी] अध्ययनतपसी उलूखलमुसले आद्यवसाने श्रद्धामेधे ऋक्सामे वाङ्मनसे ॥ **इति दधिपयआदीनि** ॥ १२ ॥

७५ अर्धर्चाः पुंसि च ।२।४।३१ ॥ अर्धर्च गोमय कषाय कार्षापण कुतप कुणप (कुणप) कपाट शङ्ख गूथ यूथ ध्वज कबन्ध पद्म गृह सरक कंस दिवस यूष अन्धकार दण्ड कमण्डलु मण्ड भूत द्वीप द्यूत चक्र धर्म कर्मन् मोदक शतमान यान नख नखर चरण पुच्छ दाडिम हिम रजत सक्तु पिधान सार पात्र घृत सैन्धव औषध आढक चषक द्रोण खलीन पात्रीव षष्टिक वारबाण (वारवारण) प्रोथ कपित्थ [शुष्क] शाल शील शुक्ल (शुल्क) शीधु कवच रेणु [ऋण] कपट शीकर मुसल सुवर्ण वर्ण पूर्व चमस क्षीर कर्ष आकाश अष्टापद मङ्गल निधन निर्यास जृम्भ वृत्त पुस्त बुस्त क्ष्वेडित शृङ्ग निगड [खल] मूलक मधु मूल स्थूल शराव नाल वप्र विमान मुख प्रग्रीव शूल वज्र कटक कण्टक [कर्पट] शिखर कल्क (वल्कल) नटमक (नाटमस्तक) वलय कुसुम तृण पङ्क कुण्डल किरीट [कुमुद] अर्बुद अङ्कुश तिमिर अश्राय भूषण इक्वस (इष्वास) मुकुल वसन्त तटाक (तडाग) पिटक विटङ्क विडङ्ग पिण्याक माष कोश फलक दिन दैवत पिनाक समर स्थाणु अनीक उपवास शाक कर्पास [विशाल] चषाल (चखाल) खण्ड दर विटप [रण बल मक] मृणाल हस्त आर्द्र हल [सूत्र] ताण्डव गाण्डीव मण्डप पटह सौध योध पार्श्व शरीर फल [छल] पुर (पुरा) राष्ट्र अम्बर बिम्ब कुट्टिम मण्डक (कुक्कट) कुडप ककुद खण्डल तोमर तोरण मञ्चक पञ्चक पुङ्ख मध्य [बाल] छाल वल्मीक वर्ष वस्त्र वसु देह उद्यान उद्योग स्नेह स्तेन [स्तन स्वर] संगम निष्क क्षेम शूक क्षत्र पवित्र [यौवन कलह] मालक (पालक) मूषिक [मण्डल वल्कल] कुज (कुञ्ज) विहार लोहित विषाण भवन अरण्य पुलिन दृढ आसन ऐरावत शूर्प तीर्थ लोमन (लोमश) तमाल लोह दण्डक शपथ प्रतिसर दारु धनुस् मान वर्चस्क कूर्च तण्डक मठ सहस्र ओदन प्रवाल शकट अपराह्ण नीड शकल तण्डुल ॥ **इत्यर्धर्चादिः** ॥ १८ ॥

९९ पैलादिभ्यश्च ।२।४।५९ ॥ पैल शालङ्कि सात्यकि सात्यंकामि राहवि रावणि औदञ्चि औदव्रजि औदमेधि औदवज्रि (औदमज्जि) औदभृज्जि दैवस्थानि पैङ्गलोदायनि राहक्षति भौलिङ्गि राणि औदन्यि औद्वाहमानि औज्जिहानि औदशुद्धि तद्राजाच्चाणः (तद्राज) ॥ **आकृतिगणोऽयम्** ॥ **इति पैलादिः** ॥ १९ ॥

९९ न तौल्वलिभ्यः ।२।४।६१ ॥ तौल्वलि धारणि पारणि रावणि दैलीपि दैवति वार्कलि नैवति (नैवकि) दैवमित्रि (दैवमति) दैवयज्ञि चाफट्टकि बैल्वकि वैकि (वैङ्कि) आनुहारति (आनुराहति) पौष्करसादि आनुरोहति आनुति प्रादोहनि नैमिश्रि प्राडाहति बान्धकि वैशीति आसिनासि आहिंसि आसुरि नैमिषि आसिबन्धकि पौष्पिकारेणुपालि वैकर्णि वैरकि वैहति ॥ **इति तौल्वल्यादिः** ॥ २० ॥

१०५ यस्कादिभ्यो गोत्रे ।२।४।६३ ॥ यस्क लह्य द्रुह्य अयस्थूण (अयःस्थूण) तृणकर्ण सदामत्त कम्बलहार बहिर्योग कर्णाढक पर्णाढक पिण्डीजङ्घ वकसक्थ (वकसक्थ) विश्रि कुद्रि अजवस्ति मित्रयु रक्षोमुख जङ्घारथ उत्कास कटुक मथन (मन्थक) पुष्करद् (पुष्करद्) विषपुट उपरिमेखल क्रोष्टुकमान (क्रोष्टुपाद) कोष्टुपाद क्रोष्टुमाय शीर्षमाय खरप पदक वर्पुक भलन्दन भडिल भण्डिल भडित भण्डित ॥ **एते यस्कादयः** ॥ २१ ॥

१०१–१०५ **न गोपवनादिभ्यः** ।२।४।६७ ॥ गोपवन शेयु (शिग्रु) बिन्दु भाजन अश्वावतान श्यामाक (श्योमाक) श्यामक श्यापर्ण ॥ **बिदाद्यन्तर्गणोऽयम्** (४।१।१०४) **इति गोपवनादिः** ॥ २२ ॥

१०५ **तिककितवादिभ्योऽद्वन्द्वे** ।२।४।६८ ॥ तिककितवाः वङ्खरभण्डीरथाः उपकलमकाः पफकनरकाः बकनखगुदपरिणद्धाः उब्जककुभाः लङ्कशान्तमुखाः उत्तरशलङ्कटाः कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः अष्टककपिष्ठलाः अग्निवेशदशेरुकाः ॥ **एते तिककितवादयः** २३

१०५ **उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे** ।२।४।६९ ॥ उपक लपक भ्रष्टक कपिष्ठल कृष्णाजिन कृष्णसुन्दर चूडारक आडारक गडुक उदङ्क सुधायुक अबन्धक पिङ्गलक पिष्ट सुपिष्ट (सुपिष्ठ) मयूरकर्ण खरीजङ्घ शलाथल पतञ्जल पदञ्जल कठेरणि कुषीतक कशकृत्स्न (काशकृत्स्न) निदाघ कलशीकण्ठ दामकण्ठ कृष्णपिङ्गल कर्णक पर्णक जटिरक बधिरक जन्तुक अनुलोम अनुपद प्रतिलोम जपजग्ध प्रतान अनभिहित कमक वराटक लेखाभ्र कमन्दक पिञ्जूल वर्णक मसूरकर्ण मदाघ कवन्तक कमन्तक कदामत दामकण्ठ ॥ **एते उपकादयः** ॥ २४ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

२५० भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः ।३।१।१२ ॥ भृश शीघ्र चपल मन्द पण्डित उत्सुक सुमनस् दुर्मनस् अभिमनस् उन्मनस् रहस् रोहत् रेहत् संश्चत् तृपत् शश्वत् भ्रमत् वेहत् शुचिस् शुचिवर्चस् अण्डर वर्चस् ओजस् सुरजस् अरजस् ॥ **एते भृशादयः** ॥ १ ॥

२५१ लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् ।३।१।१३ ॥ लोहित चरित नील फेन मद्र हरित दास मन्द ॥ **लोहितादिराकृतिगणः** ॥ २ ॥

२५१ **सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्** ।३।१।१८ ॥ सुख दुःख तृप्त कृच्छ्र अस्र आस्र अलीक प्रतीप करुण कृपण सोढ ॥ **इत्येतानि सुखादीनि** ॥ ३ ॥

२५३ **कण्ड्वादिभ्यो यक्** ।३।१।२७ ॥ कण्डूञ् मन्तु हृणी वल्गु अस्तु [मनस्] महीङ् लाट् लेट इरस् इरज् इरञ् दुवस् उषस् वेट मेधा कुषुभ (नमस्) मगध तन्तस् पम्पस् (पपस्) सुख दुःख [भिक्ष चरम चरण अवर] सपर अरर (अरर्) भिषज् भिष्णुज् [अपर आर] इषुध वरण चुरण तुरण भुरण गद्गद एला केला खेला [वेला शेला] लिट् लोट् [लेखा लेख] रेखा द्रवस् तिरस् अगद उरस् तरण (तरिण) पयस संभूयस् सम्बर ॥ **आकृतिगणोऽयम्** ॥ **इति कण्ड्वादिः** ॥ ४ ॥

२७५ **नन्दि[1]ग्रहि[2]पचादि[3]भ्यो ल्युणिन्यचः** ।३।१।१३४ ॥ १ नन्दिवाशिमदिदूषिसाधिवर्धिशोभिरोचिभ्यो ण्यन्तेभ्यः संज्ञायाम् । नन्दनः वाशनः मदनः दूषणः साधनः वर्धनः शोभनः रोचनः । सहितपिदमः संज्ञायाम् । सहनः तपनः दमनः जल्पनः रमणः दर्पणः संक्रन्दनः संकर्षणः संहर्षणः जनार्दनः यवनः मधुसूदनः बिभीषणः लवणः चित्तविनाशनः कुलदमनः [शत्रुदमनः] ॥ **इति नन्द्यादिः** ॥ ५ ॥

२ ग्राही उत्साही उद्दासी उद्भासी स्थायी मन्त्री संमर्दी । रक्षश्रुवपशां नौ । निरक्षी निश्रावी निपापी निशायी । याचृव्याहृव्रजवदवसां प्रतिषिद्धानाम् । अयाची अव्याहारी असंव्याहारी अव्राजी अवादी अवासी । अचामचित्तकर्तृकाणाम् । अकारी अहारी अविनायी [विशायी विषायी] विशयी विषयी देशे । विशयी विषयी देशः । अभिभावी भूते । अपराधी उपरोधी परिभवी परिभावी ॥ **इति ग्रहादिः** ॥ ६ ॥

३ पच वच वप वद चल पत नदट् भषट् प्लवट् चरट् गरट् तरट् चोरट् गाहट् सूरट् देवट् [दोषट्] जर (रज) मर (मद) क्षम (क्षप) सेव कोप (कोप) मेघ नर्त व्रण दर्श सर्प [दम्भ दर्प] जारभर श्वपच ॥ **पचादिराकृतिगणः** ॥ ७ ॥

२७७ * **कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्** * ।३।२।५ ॥ मूलविभुज नखमुच काकगुह कुमुद महीध्र गिध्र ॥ **आकृतिगणोऽयम्** ॥ **इति मूलविभुजादयः** ॥ ८ ॥

२७८ * **पार्श्वादिषूपसंख्यानम्** * ।३।२।१५ ॥ पार्श्व उदर पृष्ठ उत्तान अवमूर्धन् ॥ **इतिपार्श्वादिः** ॥ ९ ॥

३१६ **भविष्यति गम्यादयः** ।३।३।३ ॥ गमी आगमी भावी प्रस्थायी प्रतिरोधी प्रतियोधी प्रतिबोधी प्रतियायी प्रतियोगी ॥ **एते गम्यादयः** ॥ १० ॥

३२२ * **संपदादिभ्यः क्विप्** * ।३।३।९४ ॥ संपद् विपद् आपद् प्रतिपद् परिषद् ॥ **एते संपदादयः** ॥ ११ ॥

३२३ **भिदादिभ्योऽङ्** ।३।३।१०४ ॥ भिदा विदारणे । छिदा द्वैधीकरणे ।

विदा । क्षिपा । गुहा गिर्योषध्योः । श्रद्धा मेधा गोधा । आरा शस्त्र्याम् । हारा । कारा बन्धने । क्षिया । तारा ज्योतिषि । धारा प्रपातने । रेखा चूडा पीडा वपा वसा मृजा । कृपः संप्रसारणं च । कृपा ॥ **इति भिदादिः ॥ १२ ॥**

३७६ **भीमादयोऽपादाने** ।३।४।७४ ॥ भीम भीष्म भयानक वहचर (वह चरु) प्रस्कन्द प्रपतन (प्रतपन) समुद्र स्रुव स्रुक् वृष्टि (दृष्टि) रक्षः संकसुक (शङ्कुसुक) मूर्ख खलति ॥ **आकृतिगणोऽयम्** । **इति भीमादिः ॥ १ ॥**

चतुर्थोऽध्यायः ।

४३ **अजाद्यतष्टाप्** ।४।१।४ ॥ अजा एडका कोकिला चटका अश्वा मूषिका बाला होडा पाका वत्सा मन्दा विलाता पूर्वापिहाणा (पूर्वापहाणा) अपरापहाणा । संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात् । सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात् । शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः । कुञ्चा उष्णिहा देवविशा ज्येष्ठा कनिष्ठा । मध्यमा पुंयोगेऽपि । मूलान्नञः । दंष्ट्रा ॥ **एतेऽजादयः ॥ १ ॥**

२६ **न षट्स्वस्रादिभ्यः** ।४।१।१० ॥ स्वसृ दुहितृ ननान्दृ यातृ मातृ तिसृ चतसृ ॥ **इति स्वस्रादिः ॥ २ ॥**

४७ **नित्यं सपत्न्यादिषु** ।४।१।३५ ॥ समान एक वीर पिण्ड श्व (शिरी) भ्रातृ भद्र पुत्र दासाच्छन्दसि ॥ **इति समानादिः ॥ ३ ॥**

४७ **षिद्गौरादिभ्यश्च** ।४।१।४१ ॥ गौर मत्स मनुष्य शृङ्ग पिङ्गल हय गवय मुकय ऋष्य [पुट तूणु] द्रुण द्रोण हरिण कोकण (कारण) पटर उणक [आमल] आमलक कुवल बिम्ब बदर फर्कर (कर्करक) तर्कार शर्कार पुष्कर शिखण्ड सलद शष्कण्ड सनन्द सुषम सुषव अलिन्द गडुल षाण्डश आथक आनन्द आश्वत्थ सृपाट आखक (आपच्चिक) शष्कुल सूर्य (सूर्म) शूर्प सूच यूष (पूष) यूथ सूप मेथ बल्लक धातक सल्लक मालक मालत साल्वक वेतस वृक्ष (वृस) अतस [उभय] भृङ्ग मह मठ छेद पेश मेद श्वन् उक्षन् अनुडुही अनड्वाही एषणः करणे । देह देहल काकादन गवादन तेजन रजन लवण औद्गाहमानि ओद्गाहमानि गौतम (गोतम) [पारक] अयस्थूण (अयःस्थूण) भौरिकि भौलिकि भौलिङ्गि यान मेध आलम्बि आलचि आलब्धि आलक्षि केवाल आपक आरट नट टोट नोट मूलाट शातन [पोतन] पातन पाठन (पानठ) आस्तरण अधिकरण अधिकार अग्रहायणी (आग्रहायणी) प्रत्यवरोहिणी [सेचन] सुमङ्गलात्संज्ञायाम् । अण्डर सुन्दर मण्डल मन्थर मङ्गल पट पिण्ड [षण्ड] उर्द गुर्द शम सूद औड (आर्द्र) हृद (ह्रद) पाण्ड [भाण्डल] भाण्ड [लोहाण्ड] कदर कन्दर कदल तरुण तलुन कल्माष बृहत् महत् [सोम] सौधर्म रोहिणी नक्षत्रे रेवती नक्षत्रे । विकल निष्कल पुष्कल । कटाच्छ्रोणिवचने । पिप्पल्यादयश्च । पिप्पली

हरितकी (हरीतकी) कोशातकी शमी वरी शरी पृथिवी क्रोष्टु मातामह पितामह ॥ **इति गौरादिः ॥ ४ ॥**

४८ **बह्वादिभ्यश्च** ।४।१।४५ ॥ बहु पद्धति अञ्चति अङ्कति अंहति शकटि (शकति) शक्तिः शस्त्रे । शारि वारि राति राडि [शाधि] अहि कपि यष्टि मुनि । इतः प्राण्यङ्गात् । कृदिकारादक्तिनः । सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके । चण्ड अराल कृपण कमल विकट विशाल विशङ्कट भरुज ध्वज चन्द्रभागान्नद्याम् (चन्द्रभागा नद्याम्) कल्याण उदार पुराण अहन् क्रोड नख खुर शिखा बाल शफ गुद ॥ **आकृतिगणोऽयम्** । तेन भग गल राग इत्यादि ॥ **इति बह्वादयः ॥ ५ ॥**

५१ **शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्** ।४।१।७३ ॥ शार्ङ्गरव कापटव गौग्गुलव ब्राह्मण वैद गौतम कामण्डलेय ब्राह्मणकृतेय [आनिचेय] आनिधेय आशोकेय वात्स्यायन मौञ्जयन कैकस काप्य (काव्य) शैब्य एहि पर्येहि आश्मरथ्य औदपान अराल चण्डाल वतण्ड भोगवद्गौ-रिमतोः संज्ञायां घादिषु [६।३।४३] नित्यं ह्रस्वार्थम् । नृनरयोर्वृद्धिश्च ॥ **इति शार्ङ्ग-रवादिः ॥ ६ ॥**

१०९ **क्रौड्यादिभ्यश्च** ।४।१।८० ॥ क्रौडि लाडि व्याडि आपिशलि आपक्षिति चौटयत चैपयत (वैटयत) सैकयत बैल्वयत सौधातकि । सूत युवत्याम् । भोज क्षत्रिये । यौतकि कोटि भौरिकि भौलिकि [शाल्मलि] शालास्थलि कापिष्ठलि गौकक्ष्य ॥ **इति क्रौड्यादिः ॥ ७ ॥**

१०७ **अश्वपत्यादिभ्यश्च** ।४।१।८४ ॥ अश्वपति [ज्ञानपति] शतपति धनपति गणपति [स्थानपति यज्ञपति] राष्ट्रपति कुलपति गृहपति [पशुपति] धान्यपति धन्वपति [बन्धुपति धर्मपति] सभापति प्राणपति क्षेत्रपति ॥ **इत्यश्वपत्यादिः ॥ ८ ॥**

९८ **उत्सादिभ्योऽञ्** ।४।१।८६ ॥ उत्स उदपान विकर विनद महानद महा-नस महाप्राण तरुण तलुन । बष्कयासे । पृथिवी [धेनु] पङ्क्ति जगती त्रिष्टुप् अनुष्टुप् जन-पद भरत उशीनर ग्रीष्म पीलु कुण । उदस्थान देशे । पृषदंश भल्लकीय रथंतर मध्यंदिन बृहत् महत् सत्त्वत् कुरु पञ्चाल इन्द्रावसान उष्णिह् ककुभ् सुवर्ण देव ग्रीष्मादच्छन्दसि ॥ **इत्युत्सादिः ॥ ९ ॥**

१०२ **बाह्वादिभ्यश्च** ।४।१।९६ ॥ बाहु उपबाहु उपवाकु निवाकु शिवाकु वटाकु उपनिन्दु (उपविन्दु) वृषली वृकला चूडा बलाका मूषिका कुशला भगला (छगला) ध्रुवका [धुवका] सुमित्रा दुर्मित्रा पुष्करसद् अनुहरत् देवशर्मन् अग्निशर्मन् [भद्रशर्मन् सुशर्मन्] कुनामन् (सुनामन्) पञ्चन् सप्तन् अष्टन् । अमितौजसः सलोपश्च । सुधावत् उदञ्चु शिरस् माष शराविन् मरीचि क्षेमवृद्धिन् शृङ्खलतोदिन् खरनादिन् नगरमर्दिन् प्राकार-मर्दिन् लोमन् अजीगर्त कृष्ण युधिष्ठिर अर्जुन साम्ब गद प्रद्युम्न राम (उदङ्क) । उदकः

संज्ञायाम् । संभूयोम्भसोः सलोपश्च ॥ **आकृतिगणोऽयम्** ॥ तेन । सात्त्विकिः जाङ्गिः ऐन्दशर्मिः आजधेनविः इत्यादि ॥ **इति बाह्वादयः ॥ १० ॥**

१०१ **गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ्** ।४।१।९८॥ कुञ्ज ब्रध्न शङ्ख भस्मन् गण लोमन् शठ शाक शुण्डा शुभ विपाश् स्कन्द स्कम्भ ॥ **इति कुञ्जादिः ॥ ११ ॥**

१०१ **नडादिभ्यः फक्** ।४।१।९९॥ नड चर (वर) बक मुञ्ज इतिक इतिश उपक (एक) लमक । शलङ्कु कलङ्कं च । सप्तल वाजप्य तिक । अग्निशर्मन्वृषगणे । प्राण नर सायक दास मित्र द्वीप पिङ्गर पिङ्गल किङ्कर किङ्कल (कातर) फातल काश्यप (कुश्यप) काश्य काल्य (काव्य) अज अमुष्म (अमुष्य) कृष्णरणौ ब्राह्मणवासिष्ठे । अमित्र लिगु चित्र कुमार । क्रोष्टु क्रोष्टं च । लोह दुर्ग स्तम्भ शिंशपा अग्र तृण शकट सुमनस् सुमत मिमत ऋच् जलंधर युगंधर हंसक दण्डिन् हस्तिन् [पिण्ड] पञ्चाल चमसिन् सुकृत्य स्थिरक ब्राह्मण चटक बदर अश्वल खरप लङ्क इन्ध अस्त्र कामुक ब्रह्मदत्त उदुम्बर शोण अलोह दण्डप ॥ **इति नडादिः ॥ १२ ॥**

१०१ **अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ्** ।४।१।१०४॥ बिद उर्व कश्यप कुशिक भरद्वाज उपमन्यु किलात कन्दर्प (किंदर्भ) विश्वानर ऋषिषेण (ऋष्टिषेण) ऋतभाग हर्यश्व प्रियक आपस्तम्ब कूचवार शरद्वत् शुनक (शुनक्) धेनु गोपवन शिग्रु बिन्दु [भोगक] भाजन (शमिक) अश्वावतान श्यामाक श्यामक (श्यावलि) श्यापर्ण हरित किंदास वह्यस्क अर्कजूष (अर्कलूष) बध्योग विष्णुवृद्ध प्रतिबोध रचित (रथीतर) रथन्तर गविष्ठिर निषाद (शबर अलस) मठर (मृडाकु) सृपाकु मृदु पुनर्भू पुत्र दुहितृ ननान्दृ । परस्त्री परशुं च ॥ **इति बिदादिः ॥ १३ ॥**

१०२ **गर्गादिभ्यो यञ्** ।४।१।१०५॥ गर्ग वत्स । वाजासे । संकृति अज व्याघ्रपात् विदभृत् प्राचीनयोग (अगस्ति) पुलस्ति चमस रेभ अग्निवेश शङ्ख शट शक एक धूम अवट मनस् धनंजय वृक्ष विश्वावसु जरमाण लोहित शंसित बभ्रु वल्गु मण्डु गण्डु शङ्ख लिगु गुहलु मन्तु मङ्क्षु आलिगु जिगीषु मनु तन्तु मनायी सूनु कथक कन्थक ऋक्ष तृक्ष (वृक्ष) [तनु] तरुक्ष तलुक्ष तण्ड वतण्ड कपिकत (कपि कत) कुरुकत अनडुह् कण्व शकल गोकक्ष अगस्त्य कण्डिनी यज्ञवल्क पर्णवल्क अभयजात विरोहित वृषगण रहूगण शण्डिल वर्णक (चणक) चुलुक मुद्गल मुसल जमदग्नि पराशर जतूकर्ण [जातूकर्ण] महित मन्त्रित अश्मरथ शर्कराक्ष पूतिमाष स्थूरा अदरक [अररक] एलाक पिङ्गल कृष्ण गोलन्द उलूक तितिक्ष भिषज [भिषज्] [भिष्णज्] भडित भण्डित दल्भ चेकित चिकित्सित देवहू इन्द्रहू एकलु पिप्पलु बृहदग्नि [सुलोहिन्] सुलाभिन् उक्थ कुटीगु ॥ **इति गर्गादिः ॥ १४ ॥**

१०२ **अश्वादिभ्यः फञ्** ।४।१।११०॥ अश्व अश्मन् शङ्ख शूद्रक विद पुट

रोहिण खर्जूर (खजूर) [खञ्जार वस्त] पिञ्जूल भडिल भण्डिल भडित भण्डित [प्रकृत रामोद] क्षान्त [काश तीक्ष्ण गोलाङ्क अर्क स्वर स्फुट चक्र श्रविष्ठ] पविन्द पवित्र गोमिन् श्याम धूम धूम्र वाग्मिन् विश्वानर कुट । शप आत्रेये । जन जड खड ग्रीष्म अर्ह कित विशंप विशाल गिरि चपल चुप दासक वैल्य (बैल्व) प्राच्य [धर्म्य] आनडुह्य । पुंसि जाते । अर्जुन [प्रहृत] सुमनस् दुर्मनस् मन (मनस्) [प्रान्त] ध्वन । आत्रेय भरद्वाजे । भरद्वाज आत्रेये । उत्स आतव कितव [वद धन्य पाद] शिव खदिर ॥ **इत्यश्वादिः ॥ १५ ॥**

१०२ **शिवादिभ्योऽण्** ।४।१।११२ ॥ शिव प्रोष्ठ प्रोष्ठिक चण्ड जम्भ भूरि दण्ड कुठार ककुभ् (ककुभा) अनभिम्लान कोहित मुख संधि मुनि ककुत्स्थ कहोड कोहड कहूय कहय रोध कपिञ्जल (कुपिञ्जल) खञ्जन वतण्ड तृणकर्ण क्षीरह्रद जलह्रद परिल [पथक] पिष्ट हैहय [पार्षिका] गोपिका कपिलिका जटिलिका बधिरिका मञ्जीरक [मजिरक] वृष्णिक खञ्जास खञ्जाह [कर्मार] रेख लेख आलेखन विश्रवण रवण वर्तनाक्ष ग्रीवाक्ष [पिटक विटक] पिटाक तृक्षाक नभाक ऊर्णनाभ जरत्कारु [पृथा उत्क्षेप] पुरोहितिका सुरोहितिका सुरोहिका आर्यश्वेत (अर्यश्वेत) सुपिष्ट मसुरकर्ण मयूरकर्ण [खर्जूरकर्ण] कदूरक तक्षन् ऋष्टिषेण गङ्गा विपाश यस्क लह्य द्रुह्य अयस्थूण तृणकर्ण (तृण कर्ण) पर्ण भलन्द विरूपाक्ष भूमि इला सपत्नी । द्व्यचोः नद्याः । त्रिवेणी त्रिवणं च ॥ **इति शिवादिः ॥ आकृतिगणः ॥ १६ ॥**

१०३ **शुभ्रादिभ्यश्च** ।४।१।१२३ ॥ शुभ्र विष्ट पुर (विष्टपुर) ब्रह्मकृत शतद्वार शलाथल शलाकाभ्रू लेखाभ्रू (लेखाभ्र) विकंसा (विकास) रोहिणी रुहिणी धर्मिणी दिश् शाल्वक अजबस्ति शकंधि विमातृ विधवा शुक विश देवतर शकुनि शुक्र उग्र शातल (शतल) बन्धकी सृकण्डु विस्ति अतिथि गोदन्त कुशाम्ब मकष्ट शाताहर पवष्टुरिक सुनामन् । लक्ष्मणश्यामयोर्वासिष्ठे । गोधा कृकलास अणीव प्रवाहण भरत (भारत) भरम मृकण्डु कर्पूर इतर अन्यतर आलीढ सुदन्त सुदक्ष सुवक्षस् सुदामन् कद्रुतुद अकशाय कुमारिका कुठारिका किशोरिका अम्बिका जिह्माशिन् परिधि वायुदत्त शकल शलाका खड्डूर कुबेरिका अशोका गन्धपिङ्गला खडोन्मत्ता अनुदृष्टिन् (अनुदृष्टि) जरतिन् बलीवर्दिन् विग्म बीज जीव श्वन् अश्मन् अश्व अजिर ॥ **इति शुभ्रादिः ॥ आकृतिगणः ॥ १७ ॥**

१०४ **कल्याण्यादीनामिनङ् च** ।४।१।१२६ ॥ कल्याणी सुभगा दुर्भगा बन्धकी अनुदृष्टि अनुसृति (अनुसृष्टि) जरती बलीवर्दी ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परस्त्री ॥ **इति कल्याण्यादिः ॥ १८ ॥**

१०५ **गृष्ट्यादिभ्यश्च** ।४।१।१३६ ॥ गृष्टि हृष्टि बलि हलि विश्रि कुद्रि अजवस्ति मित्रयु ॥ **इति गृष्ट्यादिः ॥ १९ ॥**

१०६ **रेवत्यादिभ्यष्ठक्** ।४।१।१४६ ॥ रेवती अश्वपाली मणिपाली द्वारपाली वृकवञ्चिन् वृकबन्धु वृकग्राह कर्णग्राह दण्डग्राह कुक्कुटाक्ष (ककुदाक्ष) चामरग्राह ॥ **इति रेवत्यादिः ॥ २० ॥**

१०७ **कुर्वादिभ्यो ण्यः** ।४।१।१५१ ॥ कुरु गर्गर मङ्कुष अजमार रथकार वावदूक । सम्राजः क्षत्रिये । कवि मति (विमति) कापिञ्जलादि वाक् वामरथ पितृमत् इन्द्रजाली एजि वातकि दामोष्णीषि गणकारि कैशोरि कुट शालाका (शलाका) मुर पुर एरका शुभ्र अभ्र दर्भ केशिनी । वेनाच्छन्दसि । शूर्पणाय श्यावनाय श्यावरथ शावपुत्र सत्यंकार वडभीकार पथिकार मूढ शकन्धु शङ्कु शाक शालिन् शालीन कर्तृ हर्तृ इन पिण्डी तक्षन् वामरथस्य कण्वादिवत्स्वरवर्जम् ॥ **इति कुर्वादिः ॥ २१ ॥**

१०७ **तिकादिभ्यः फिञ्** ।४।१।१५४ ॥ तिक कितव संज्ञाबालशिख (संज्ञा बाला शिखा) उरस् शाट्य सैन्धव यमुन्द रूप्य ग्राम्य नील अमित्र गोकक्ष कुरु देवरथ तैतिल औरस कौरव्य भौरिकि भौलिकि चौपयत चैटयत शीकयत क्षैतयत वाजवत चन्द्रमस् शुभ गङ्गा वरेण्य सुपामन् आरब्ध बाह्यक खल्पक वृष लोमक उदन्य यज्ञ ॥ **इति तिकादिः ॥ २२ ॥**

१०७ **वाकिनादीनां कुक्च** ।४।१।१५८ ॥ वाकिन गौधेर कार्कश काक लङ्का । चर्मिवर्मिणोर्नलोपश्च ॥ **इति वाकिनादिः ॥ २३ ॥**

१०८ **कम्बोजाल्लुक्** ।४।१।१७५ ॥ कम्बोज चोल केरल शक यवन ॥ **इति कम्बोजादिः ॥ २४ ॥**

१०८ **न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः** ।४।१।१७८ ॥ १ भर्ग करूश केकय कश्मीर साल्व सुस्थाल उरस् कौरव्य ॥ **इति भर्गादिः ॥ २५ ॥**

२ यौधेय शौक्रेय शौभ्रेय ज्यावाणेय धौर्तेय धार्तेय त्रिगर्त भरत उशीनर ॥ **इति यौधेयादिः ॥ २६ ॥**

१११ **भिक्षादिभ्योऽण्** ।४।२।३८ ॥ भिक्षा गर्भिणी क्षेत्र करीष अङ्गार चर्मिन् धर्मिन् सहस्र युवति पदाति पद्धति अथर्वन् दक्षिणा भरत विषय श्रोत्र ॥ **इति भिक्षादिः ॥ २७ ॥**

११२ **खण्डिकादिभ्यश्च** ।४।२।४५ ॥ खण्डिका वडवा । क्षुद्रकमालवात् सेनासंज्ञायाम् । भिक्षुक शुक उलूक श्वन् अहन् युगवरत्रा हलबन्धा ॥ **इति खण्डिकादिः ॥ २८ ॥**

११२ **पाशादिभ्यो यः** ।४।२।४९ ॥ पाश तृण धूम वात अङ्गार पाटल पोटगल पिटक पिटाक हल नट वन ॥ **इति पाशादिः ॥ २९ ॥**

११२ * **खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः** * ।४।२।५१ ॥ खल डाक कुटुम्ब शाक कुण्डलिनी ॥ **इति खलादिराकृतिगणः ॥ ३० ॥**

११२ **राजन्यादिभ्यो वुञ्** ।४।२।५३ ॥ राजन्य आमृत बाभ्रव्य शालङ्कायन दैवयातव (देवयात) [अव्रीड वरत्रा] जालंधरायण [राजायन] तेलु आत्मकामेय अम्बरीषपुत्र वसाति बैल्ववन शैलूष उदुम्बर तीव्र बैल्वल आर्जुनायन संप्रिय दाक्षि ऊर्णनाभ ॥ **इति राजन्यादिराकृतिगणः ॥ ३१ ॥**

११३ **भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधलभक्तलौ** ।४।२।५४ ॥ १ भौरिकी भौलिकी चौपयत चौपटत (चैटयत) काणेय वाणिजक वाणिकाज्य (वालिकाज्य) सैकयत वैकयत् ॥ **इति भौरिक्यादिः ॥ ३२ ॥**

१ ऐषुकारि सारस्यायन (सारसायन) चान्द्रायण द्व्याक्षायण त्र्याक्षायण औडायन जौलायन खाडायन दासमित्रि दासमित्रायण शौद्रायण दाक्षायाण शापण्डायन (शायण्डामन) तार्क्ष्यायण शौभ्रायण सौवीर [सौवीरायण] शपण्ड (शयण्ड) शौण्ड शयाण्डि (शयाण्ड) वैश्वमानव वैश्वध्येनव (वैश्वधेनव) नड तुण्डदेव विश्वदेव [सापिण्डि] ॥ **इत्यैषुकार्यादिः ॥ ३३ ॥**

११३ **क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक्** ।४।२।६० ॥ उक्थ लोकायत न्यास न्याय पुनरुक्त निरुक्त निमित्त द्विपदा ज्योतिष अनुपद अनुकल्प यज्ञ धर्म चर्चा क्रमेतर श्लक्ष (श्लक्ष्ण) संहिता पदक्रम संघट (संघट्ट) वृत्ति परिषद् संग्रह गण [गुण] आयुर्देव (आयुर्वेद) ॥ **इत्युक्थादिः ॥ ३४ ॥**

११४ **क्रमादिभ्यो वुन्** ।४।२।६१ ॥ क्रम पद शिक्षा मीमांसा सामन् ॥ **इति क्रमादिः ॥ ३५ ॥**

११४ **वसन्तादिभ्यष्ठक्** ।४।२।६३ ॥ वसन्त ग्रीष्म वर्षा शरद् शरत् हेमन्त शिशिर प्रथम गुण चरम अनुगुण अथर्वन् आथर्वण ॥ **इति वसन्तादिः ॥ ३६ ॥**

११५ **संकलादिभ्यश्च** ।४।२।७५ ॥ संकल पुष्कल उत्तम उडुप उद्वेप उत्पुट कुम्भ निधान सुदक्ष सुदत्त सुभूत सुपूत सुनेत्र सुमङ्गल सुपिङ्गल सूत सिकत पूतिका (पूतिक) पूलास कूलास निवेश (गवेश) गम्भीर इतर आन् अहन् लोमन् वेमन् चरण (वरुण) बहुल सद्योज अभिषिक्त गोभृत् राजभृत् भल्ल मल्ल माल ॥ **इति संकलादिः ॥ ३७ ॥**

११५ **सुवास्त्वादिभ्योऽण्** ।४।२।७७ ॥ सुवास्तु (सुवस्तु) वर्ण भण्डु खण्डु सेवालिन् कर्पूरिन् शिखण्डिन् गर्त कर्कश शकटीकर्ण कृष्णकर्ण [कर्क] कर्कन्धुमती गोह अहिसक्थ ॥ **इति सुवास्त्वादिः ॥ ३८ ॥**

११५ **वुञ्छणकठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यककठकोऽरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसंकाशबलपक्षकर्णसुतंगमप्रगदि-**

न्वराहकुमुदादिभ्यः ।४।२।८० ॥ १ अरीहण (अहीरण) द्रुघण द्रुहण भलग (भगल) उलन्द किरण सांपरायण क्रौष्ट्रायण औष्ट्रायण त्रैगर्तायन मैत्रायण भास्त्रायण वैमतायण (वैमतायन) गौमतायन सोमतायण सौसायन धौमतायन सौमायन ऐन्द्रायण कौंद्रायण (कौद्रायण) खाडायन शाण्डिल्यायन रायस्पोष विपथ विपाश उद्दण्ड उदञ्चन खाण्डवीरण वीरण काशकृत्स्न जाम्बवत शिंशपा रैवत (रेवत) बिल्व सुयज्ञ शिरीष बधिर जम्बु खदिर सुशर्मन् (सशर्मन्) भलतृ भलन्दन खण्डु कलन यज्ञदत्त ॥ **इत्यरीहणादिः** ॥ ३९ ॥

२ कृशाश्व अरिष्ट अरिश्म वेश्मन् विशाल लोमश रोमश रोमक लोमक शबल कूटवर्चल सुवर्चल सुकर सूकर प्रातर् (प्रतर) सदृश पुरग पुराग मुख धूम अजिन विनत अवनत कुविद्यास (कुविद्यास) पराशर अरुस् अयस् मौद्गल्याकर (मौद्गल्य युकर) ॥ **इति कृशाश्वादिः** ॥ ४० ॥

३ ऋश्य (हृष्य) न्यग्रोध शर निलीन [निवास निवात] निधान निबन्धन (निबन्ध) [विबद्ध] परिगूढ [उपगूढ] असनि सित मत वेश्मन् उत्तराश्मन् अश्मन् स्थूलबाहु खदिर शर्करा अनडुह (अनडुह्) अरड्ड परिवंश वेणु वीरण खण्ड दण्ड परिवृत्त कर्दम अंशु ॥ **इत्यृश्यादिः** ॥ ४१ ॥

४ कुमुद शर्करा न्यग्रोध इक्कट संकट कङ्कट गर्त बीज परिवाप निर्यास शकट कच मधु शिरीष अश्व अश्वत्थ बल्वज यवास कूप विकङ्कट दशग्राम ॥ **इति कुमुदादिः** ॥ ४२ ॥

५ काश पाश अश्वत्थ पलाश पीयूक्षा चरण वास नड वन कर्दम कच्छूल कङ्कट गुह विस तृण कर्पूर बर्बर मधुर ग्रह कपित्थ जतु सीपाल ॥ **इति काशादिः** ॥ ४३ ॥

६ तृण नड मूल वन पर्ण वर्ण वराण बिल पुल फल अर्जुन अर्ण युवर्ण बल चरण वुस ॥ **इति तृणादिः** ॥ ४४ ॥

७ प्रेक्षा फलका (हलका) बन्धुका ध्रुवका क्षिपका न्यग्रोध इक्कट कङ्कट संकट कट कूप बुक पुक पुट मह परिवाप यवाष ध्रुवका गर्त कूपक हिरण्य ॥ **इति प्रेक्षादिः** ॥ ४५ ॥

१२६ ॥ ८ अश्मन् यूथ ऊष मीन नद दर्भ वृन्द गुद खण्ड नग शिखा कीट पाम कन्द कान्द कुल गह्व गुड कुण्डल पीन गुह ॥ **इत्यश्मादिः** ॥ ४६ ॥

९ सखि अग्निदत्त वायुदत्त सखिदत्त [गोपिल] भल्लपाल (भल्ल पाल) चक्र चक्रवाक छगल अशोक करवीर वासव वीर पूर वज्र कुशीरक शीहर (सीहर) सरक सरस समर समल सुरस रोह तमाल कदल सप्तल ॥ **इति सख्यादिः** ॥ ४७ ॥

१० संकाश कपिल कश्मीर [समीर] सूरसेन सरक सूर । सुपथिन्पन्थ च । (यूप यूथ) अंश अङ्ग नासा पलित अनुनाश अश्मन् कूट मलिन दश कुम्भ शीर्ष चिरन्त (विरत) समल सीर पञ्जर मन्थ नल रोमन् लोमन् पुलिन सुपरि कटिप सकर्णक वृष्टि तीर्थ अगस्ति विकर नासिका ॥ **इति संकाशादिः** ॥ ४८ ॥

११ बल चुल नल दल वट लकुल उरल पुख (पुल) मूल उलडुल (उल डुल) वन कुल ॥ **इति बलादिः ॥ ४९ ॥**

१२ पक्ष तुक्ष तुष कुण्ड अण्ड कम्बलिका वलिक चित्र अस्ति । पथः पन्थ च । कुम्भ सीरक सरक सकल सरस समल अतिश्वन् रोमन् लोमन् हस्तिन् मकर लोमक शीर्ष निवात पाक सहक (सिंहक) अङ्कुश सुवर्णक हंसक हिंसक कुत्स बिल खिल यमल हस्त कला सकर्णक ॥ **इति पक्षादिः ॥ ५० ॥**

१३ कर्ण वसिष्ठ अर्क अर्कलूष द्रुपद आनडुह्य पाञ्चजन्य स्फिग् (स्फिज) कुम्भी कुन्ती जित्वन् जीवन्त कुलिश आण्डीवत् (आण्डीवत) जैव जैत्र आकन (आनक) ॥ **इति कर्णादिः ॥ ५१ ॥**

१४ सुतंगम मुनिचित विप्रवचित महाचित्त महापुत्र स्वन श्वेत गडिक (खडिक) शुक्र विग्र बीजवापिन् (बीज वापिन्) अर्जुन श्वन् अजिर जीव खण्डित कर्ण विग्रह ॥ **इति सुतंगमादिः ॥ ५२ ॥**

१५ प्रगदिन् मगदिन् मददिन् कविल खण्डित गदित चूडार भडार मन्दार कोविदार ॥ **इति प्रगद्यादिः ॥ ५३ ॥**

१६ वराह पलाशा (पलाश) शेरीष (शिरीष) पिनद्ध निबद्ध बलाह स्थूल विदग्ध [विजग्ध] निमग्न [निभग्न] बाहु खदिर शर्करा ॥ **इति वराहादिः ॥ ५४ ॥**

१७ कुमुद गोमथ रथकार दशग्राम अश्वत्थ शाल्मलि [शिरीष] मुनिस्थल कुण्डल कूट मधुकर्ण घासकुन्द शुचिकर्ण ॥ **इति कुमुदादिः ॥ ५५ ॥**

११७ **वरणादिभ्यश्च** ।४।२।८२ ॥ वरणा शृङ्गी शाल्मलि शुण्डी शयाण्डी पर्णी ताम्रपर्णी गोद आलिङ्ग्यायन जालपदी (जानपदी) जम्बू पुष्कर चम्पा पम्पा वल्गु उज्जयिनी गया मथुरा तक्षशिला उरसा गोमती वलभी ॥ **इति वरणादिः ॥ ५६ ॥**

११७ **मध्वादिभ्यश्च** ।४।२।८६ ॥ मधु बिस स्थाणु वेणु कर्कन्धु शमी करीर हिम किशरा शर्याण मरुत् वार्दाली शर इष्टका आसुति शक्ति आसन्दी शकल शलाका आमिषी इक्षु रोमन् रुष्टि रुप्य तक्षशिला कड वट वेट ॥ **इति मध्वादिः ॥ ५७ ॥**

११७ **उत्करादिभ्यश्छः** ।४।२।९० ॥ उत्कर संफल शफर पिप्पल पिप्पलीमूल अश्मन् सुवर्ण खलाजिन तिक कितव अणक त्रैवण पिचुक अश्वत्थ काश क्षुद्र भस्त्रा शाल जन्या अजिर चर्मन् उत्क्रोश शान्त खदिर शूर्पणाय श्यावनाय नैवाकव तृण वृक्ष शाक पलाश विजिगीषा अनेक आतप फल संपर अर्क गर्त अग्नि वैराणक इडा अरण्य निशान्त पर्ण नीचायक शंकर अवरोहित क्षार विशाल वेत्र अरीहण खण्ड वातागार मन्त्रणार्ह इन्द्रवृक्ष नितान्तवृक्ष आर्द्रवृक्ष ॥ **इत्युत्करादिः ॥ ५८ ॥**

११८ **नडादीनां कुक्च** ।४।२।९१ ॥ नड प्लक्ष बिल्व वेणु वेत्र वेतस इक्षु काष्ठ कपोत तृण । क्रुञ्चा ह्रस्वत्वं च । तक्षन्नलोपश्च ॥ **इति नडादिः ॥ ५९ ॥**

११८ **कत्र्यादिभ्यो ढकञ्** ।४।२।९५ ॥ कत्रि उम्भि पुष्कर पुष्कल मोदन कुम्भी कुण्डिन नगरी माहिष्मती वर्मती उख्या ग्राम । कुड्याया यलोपश्च ॥ **इति कत्र्यादिः ६०**

११८ **नद्यादिभ्यो ढक्** ।४।२।९७ ॥ नदी मही वाराणसी श्रावस्ती कौशाम्बी वनकौशाम्बी काशपरी काशफारी (काशफरी) खादिरी पूर्वनगरी पाठा माया शाल्वदार्वा सेतकी । वाडवाया वृषे ॥ **इति नद्यादिः ॥ ६१ ॥**

११९ **प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण्** ।४।२।११० ॥ पलदी परिषद् रोमक वाहीक कलकीट बहुकीट जालकीट कमलकीट कमलकीकर कमलभिदा गौष्ठी नैकती परिखा शूरसेन गोमती पटच्चर उदपान यकृल्लोम ॥ **इति पलद्यादिः ॥ ६२ ॥**

१२० **काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ** ।४।२।११६ ॥ काशि चेदि (वेदि) सांयाति संवाह अच्युत मोदमान शकुलाद हस्तिकर्षू कुनामन् हिरण्य करण गोवासन भारङ्गी अरिंदम अरित्र देवदत्त दशग्राम शौवावतान युवराज उपराज देवराज मोदन सिन्धुमित्र दासमित्र सुधामित्र सोममित्र छागमित्र साधामित्र (सधमित्र) । आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात् । आपद् ऊर्ध्वं तत् ॥ **इति काश्यादिः ॥ ६३ ॥**

१२१ **धूमादिभ्यश्च** ।४।२।१२७ ॥ धूम षडण्ड शशादन अर्जुनाव माहकस्थली आनकस्थली माहिषस्थली मानस्थली अट्टस्थली मद्रकस्थली समुद्रस्थली दाण्डायनस्थली राजस्थली विदेह राजगृह सात्रासाह शष्प मित्रवर्ध्र (मित्रवर्ध) मज्जाली मद्रकूल आजीकूल द्व्यहव (द्व्याहाव) त्र्यहव (त्र्याहाव) संस्फाय बर्बर वर्ज्य गर्त आनर्त माठर पाथेय घोष पल्ली आराज्ञी धार्तराज्ञी आवय तीर्थ । कूलात्सौवीरेषु । समुद्रान्नावि मनुष्ये च । कुक्षि अन्तरीप द्वीप अरुण उज्जयनी पट्टार दक्षिणापथ साकेत ॥ **इति धूमादिः ॥ ६४ ॥**

१२१ **कच्छादिभ्यश्च** ।४।२।१३३ ॥ कच्छ सिन्धु वर्णु गन्धार मधुमत् कम्बोज कश्मीर साल्व कुरु अनुषण्ड द्वीप अनूप अजवाह विजापक कलूतर रङ्कु ॥ **इति कच्छादिः ॥ ६५ ॥**

१२१ **गहादिभ्यश्च** ।४।२।१३८ ॥ गह अन्तस्थ सम विषम मध्य । मध्यंदिन चरणे । उत्तम अङ्ग वङ्ग मगध पूर्वपक्ष अपरपक्ष अधमशाख उत्तमशाख एकशाख समानशाख समानग्राम एकग्राम एकवृक्ष एकपलाश इष्वग्र इष्वनीक अवस्यन्दन कामप्रस्थ खाडायन काठेरणि लावेरणि सौमित्रि शैशिरि आसुत् दैवशर्मि श्रौति आहिंसि आमित्रि व्याडिवैजि आध्यश्वि आनृशंसि शौङ्गि आग्निशर्मि भौजि वाराटकी वाल्मिकी (वाल्मीकि) क्षैमवृद्धि आश्वत्थि औद्गाहमानि ऐकविन्दवि दन्ताग्र हंस तत्वग्र (तन्त्वग्र) उत्तर अन्तर (अनन्तर) मुखपार्श्वतसोर्लोपः । जनपरयोः कुक्च । देवस्य च ॥ **इति गहादिः ॥** वेणुकादिभ्यश्छण् ॥ **आकृतिगणः ॥ ६६ ॥**

१२३ **संधिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्** ।४।३।१६।। संधिवेला संध्या अमावास्या त्रयोदशी चतुर्दशी पञ्चदशी पौर्णमासी प्रतिपत् । संवत्सरात्फलपर्वणोः ।। **इति संधिवेलादिः ।। ६७ ।।**

१२५ **दिगादिभ्यो यत्** ।४।३।५४ ।। दिश् वर्ग पूग गण पक्ष धाय्य मित्र मेधा अन्तर पथिन् रहस् अलीक उखा साक्षिन् देश आदि अन्त मुख जघन मेघ यूथ । उदकात्संज्ञायाम् । ज्ञाय (न्याय) वंश वेश काल आकाश ।। **इति दिगादिः ।। ६८ ।।**

१२५ * **परिमुखादिभ्यश्च** * ।४।३।५९ ।। परिमुख परिहनु पर्योष्ठ पर्युलूखल परिसीर उपसीर उपस्थूण उपकलाप अनुपथ अनुपद अनुगङ्ग अनुतिल अनुसीत अनुसाय अनुसीर अनुमाष अनुयव अनुयूप अनुवंश प्रतिशाख ।। **इति परिमुखादिः ।। ६९ ।।**

१२५ * **अध्यात्मादिभ्यश्च** * ।४।३।६० ।। अध्यात्म अधिदेव अधिभूत इहलोक परलोक ।। **इत्यध्यात्मादिराकृतिगणः ।। ७० ।।**

१२६ **अणृगयनादिभ्यः** ।४।३।७३ ।। ऋगयन पदव्याख्यान छन्दोमान छन्दोभाषा छन्दोविचिति न्याय पुनरुक्त निरुक्त व्याकरण निगम वास्तुविद्या क्षत्रविद्या अङ्गविद्या विद्या उत्पात उत्पाद उद्याव संवत्सर मुहूर्त उपनिषद् निमित्त शिक्षा भिक्षा ।। **इत्यृगयनादिः ७१**

१२७ **शुण्डिकादिभ्योऽण्** ।४।३।७६ ।। शुण्डिक कृकण कृपण स्थण्डिला उदपान उपल तीर्थ भूमि तृण पर्ण ।। **इति शण्डिकादिः ।। ७२ ।।**

१२७ **शण्डिकादिभ्यो ञ्यः** ।४।३।९२ ।। शण्डिक सर्वसेन सर्वकेश शक शट रक शङ्ख बोध ।। **इति शण्डिकादिः।। ७३ ।।**

१२७ **सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ** ।४।३।९३ ।। १ सिन्धु वर्ण मधु मत कम्बोज साल्व कश्मीर गन्धार किष्किन्धा उरसा दरद (दरद्) गन्दिका ।। **इति सिन्ध्वादिः ।। ७४ ।।**

२ तक्षशिला वत्सोद्धरण कैर्मेदुर ग्रामणी छगल क्रोष्टुकर्ण सिंहकर्ण संकुचित किंनर काण्डधार पर्वत अवसान बर्बर कंस ।। **इति तक्षशिलादिः ।। ७५ ।।**

१३० **शौनकादिभ्यश्छन्दसि** ।४।३।१०६ ।। शौनक वाजसनेय शार्ङ्गरव शानेय शाष्पेय खाडायन स्तम्भ स्कन्ध देवदर्शन रज्जुभार रज्जुकण्ठ कठशाठ कषाय तल तण्ड पुरुषांसक अश्वपेज ।। **इति शौनकादिः ।। ७६ ।।**

१३० **कुलालादिभ्यो वुञ्** ।४।३।११८ ।। कुलाल वरुड चाण्डाल निषाद कर्मार सेना सिरिन्ध्र (सिरिध्रि) सैरिन्ध्र देवराज पर्षत् (परिषत्) वधू मधु रुरु रुद्र अनडुह् ब्रह्मन् कुम्भकार श्वपाक ।। **इति कुलालादिः ।। ७७ ।।**

१४१ **रैवतिकादिभ्यश्छः** ।४।३।१३१ ।। रैवतिक स्वापिशि क्षैमवृद्धि गौरग्रीव (गौरग्रीवि) औदमेधि औदवापि बैजवापि ।। **इति रैवतिकादिः ।। ७८ ।।**

१३० **बिल्वादिभ्योऽण्** ।४।३।१३६ ॥ बिल्व व्रीहि काण्ड मुद्ग मसूर गोधूम इक्षु वेणु गवेधुका कर्पासी पाटली कर्कन्धू कुटीर ॥ **इति बिल्वादिः ॥ ७९ ॥**

१३० **पलाशादिभ्यो वा** ।४।३।१४१ ॥ पलाश खदिर शिंशपा स्पन्दन पुलाक करीर शिरीष यवास विकङ्कत ॥ **इति पलाशादिः ॥ ८० ॥**

१३० **नित्यं वृद्धशरादिभ्यः** ।४।३।१४४ ॥ शर दर्भ मृद् (मृत्) कुटी तृण सोम बल्वज ॥ **इति शरादिः ॥ ८१ ॥**

१३१ **तालादिभ्योऽण्** ।७।३।१५२ ॥ तालाद्धनुषि । बार्हिण इन्द्रालिश इन्द्रादृश इन्द्रायुध चय श्यामाक पीयूक्षा ॥ **इति तालादिः ॥ ८२ ॥**

१३१ **प्राणिरजतादिभ्योऽञ्** ।४।३।१५४ ॥ रजत सीस लोह उदुम्बर नीप दारु रोहितक बिभीतक पीतदारु तीव्रदारु त्रिकण्टक कण्टकार ॥ **इति रजतादिः ॥ ८३ ॥**

१३१ **प्लक्षादिभ्योऽण्** ।४।३।१६४ ॥ प्लक्ष न्यग्रोध अश्वत्थ इङ्गुदी शिग्रु रुरु कक्षतु बृहती ॥ **इति प्लक्षादिः ॥ ८४ ॥**

१३१ **हरीतक्यादिभ्यश्च** ।४।३।१६७ ॥ हरीतकी कोशातकी नखरञ्जनी शष्कण्डी दाडी दोडी श्वेतपाकी अर्जुनपाकी द्राक्षा काला ध्वाक्षा गर्भीका कण्टकारिका पिप्पली चिम्पा (चिञ्चा) शेफालिका ॥ **इति हरितक्यादिः ॥ ८५ ॥**

१३२ * **माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम्** * ।४।४।१ ॥ माशब्दः नित्यशब्दः कार्यशब्दः ॥ **इति माशब्दादिः ॥ ८६ ॥**

१३२ * **आहौ प्रभूतादिभ्यः** * ।४।४।१ ॥ प्रभूत पर्याप्त ॥ **इति प्रभूतादिः ८७**

१३२ * **पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः** * ।४।४।१ ॥ सुस्नात सुखरात्रि सुखशयन **इति सुस्नातादिः ॥ ८८ ॥**

१३२ * **गच्छतौ परदारादिभ्यः** * ।४।४।१ ॥ परदार गुरुतल्प ॥ **इति परदारादिः ॥ ८९ ॥**

१३२ **पर्पादिभ्यः ष्ठन्** ।४।४।१० ॥ पर्प अश्व अश्वत्थ रथ जाल न्यास व्याल । पादः पच्च ॥ **इति पर्पादिः ॥ ९० ॥**

१३२ **वेतनादिभ्यो जीवति** ।४।४।१२ ॥ वेतन वाहन अर्धवाह धनुर्दण्ड जाल वेश उपवेश प्रेषण उपवस्ति सुख शय्या शक्ति उपनिषद् उपदेश स्फिज् (स्फिज) पाद उपस्थ उपस्थान उपहस्त ॥ **इति वेतनादिः ॥ ९१ ॥**

१३३ **हरत्युत्सङ्गादिभ्यः** ।४।४।१५ ॥ उत्सङ्ग उडुप उत्पुत उत्पन्न उत्पुट पिटक पिटाक ॥ **इत्युत्सङ्गादिः ॥ ९२ ॥**

१३३ **भस्त्रादिभ्यः ष्ठन्** ।४।४।१६ ॥ भस्त्रा भरट मरण शीर्षभार शीर्षेभार अंसभार अंसेभार ॥ **इति भस्त्रादिः ॥ ९३ ॥**

१३३ **निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः** ।४।४।१९ ॥ अक्षद्यूत [जानुप्रहृत] जङ्घाप्रहृत जङ्घाप्रहृत पादस्वेदन कण्टकमर्दन गतानुगत गतागत यातोपयात अनुगत ॥ **इत्यक्षद्यूतादिः** ॥ ९४ ॥

१३४ **अण्महिष्यादिभ्यः** ।४।४।४८ ॥ महिषी प्रजापति प्रजावती प्रलेपिका विलेपिका अनुलेपिका पुरोहित मणिपाली अनुवारक [अनुचारक] होतृ यजमान ॥ **इति महिष्यादिः** ॥ ९५ ॥

१३४ **किसरादिभ्यष्ठन्** ।४।४।५३ ॥ किसर नरद नलद स्यागल गतर गुग्गुलु उशीर हरिद्रा हरिद्रु पर्गी (पर्णी) ॥ **इति किसरादिः** ॥ ९६ ॥

१३५ **छत्रादिभ्यो णः** ।४।४।६२ ॥ छत्र शिक्षा प्ररोह स्था बुभुक्षा चुरा तितिक्षा उपस्थान कृषि कर्मन् विश्वधा तपस् सत्य अनृत विशिखा विशिका भक्षा उदस्थान पुरोडा विक्षा चुक्षा मन्द्र ॥ **इति छत्रादिः** ॥ ९७ ॥

१३६ **प्रतिजनादिभ्यः खञ्** ।४।४।९९ ॥ प्रतिजन इदंयुग संयुग समयुग परयुग परकुल परस्यकुल अमुष्यकुल सर्वजन विश्वजन महाजन पञ्चजन ॥ **इति प्रतिजनादिः** ॥ ९८ ॥

१३६ **कथादिभ्यष्ठञ्** ।४।४।१०२ ॥ कथा विकथा विश्वकथा संकथा वितण्डा कुष्ट विद् (कुष्ठवित्) जनवाद जनेवाद जनोवाद वृत्ति संग्रह गुण गण आयुर्वेद ॥ **इति कथादिः** ॥ ९९ ॥

१३७ **गुडादिभ्यष्ठञ्** ।४।४।१०३ ॥ गुड कुल्माष सक्तु अपूप मांसौदन इक्षु वेणु सङ्ग्राम संघात संक्राम संवाह प्रवास निवास उपवास ॥ **इति गुडादिः** ॥ १०० ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

१३७ **उगवादिभ्यो यत्** ।५।१।२ ॥ गो हविस् अक्षर विष बर्हिस् अष्टका स्वदा युग मेधा स्रुच् । नाभि नभं च । शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वं तत्संनियोगेन चान्तोदात्तत्वम् । ऊधसोऽनङ् । कूप खद दर खर असुर अध्वन् (अध्वन) क्षर वेद बीज दीस (दीप्त) ॥ **इति उगवादिः** ॥ १ ॥

१३७ **विभाषा हविरपूपादिभ्यः** ।५।१।४ ॥ अपूप तण्डुल अभ्युष (अभ्यूष) अभ्योष अवोष अभ्येष पृथुक ओदन सूप पूप किण्व प्रदीप मुसल कटक कर्णवेष्टक इर्गल अर्गल । अन्नविकारेभ्यश्च । यूप स्थूणा दीप अश्व पत्र ॥ **इत्यपूपादिः** ॥ २ ॥

१३८ **असमासे निष्कादिभ्यः** ।५।१।२० ॥ निष्क पण पाद माष वाह द्रोण षष्टि ॥ **इति निष्कादिः** ॥ ३ ॥

१४० **गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत्** ।५।१।३९ ॥ अश्व अश्मन् गण ऊर्णा (उर्म) उमा भङ्गा क्षण (गङ्गा) वर्षा वसु ॥ **इत्यश्वादिः** ॥ ४ ॥

१४१ **तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः** ।५।१।५० ॥ वंश कुटज बल्वज मूल स्थूणा स्थूण अक्ष अश्मन् अश्व श्लक्ष्ण मूल इक्षु खट्वा ॥ **इति वंशादिः ॥ ५ ॥**

१४२ **छेदादिभ्यो नित्यम्** ।५।१।६४ ॥ छेद भेद द्रोह दोह नर्ति (नर्त) कर्ष तीर्थ संप्रयोग विप्रयोग प्रयोग विप्रकर्ष प्रेषण संप्रश्न विप्रश्न विकर्ष प्रकर्ष । विराग विरङ्ग च ॥ **इति छेदादिः ॥ ६ ॥**

१४२ **दण्डादिभ्यो यः** ।५।१।६६ ॥ दण्ड मुसल मधुपर्क कशा अर्ध मेघ मेधा सुवर्ण उदक वध युग गुहा भाग इभ भङ्ग ॥ **इति दण्डादिः ॥ ७ ॥**

१४४ * **महानाम्न्यादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्य उपसंख्यानम्** * ।५।१।९४ ॥ महानाम्नी आदित्यव्रत गोदान ॥ **इति महानाम्न्यादिः ॥ ८ ॥**

१४४ * **अवान्तरदीक्षादिभ्यो डिनिर्वक्तव्यः** * ।५।१।९४ ॥ अवान्तरदीक्षा तिलव्रत देवव्रत ॥ **इत्यवान्तरदीक्षादिः ॥ ९ ॥**

१४४ **व्युष्टादिभ्योऽण्** ।५।१।९७ ॥ व्युष्ट नित्य निष्क्रमण प्रवेशन उपसंक्रमण तीर्थ आस्तरण सङ्ग्राम संघात अग्निपद पीलुमूल (पीलु मूल) प्रवास उपवास ॥ **इति व्युष्टादिः ॥ १० ॥**

१४४ **तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः** ।५।१।१०१ ॥ संताप संनाह संयाम संयोग संपराय संवेशन संपेष निष्पेष सर्ग निसर्ग विसर्ग उपसर्ग प्रवास उपवास संघात संवेश संवास संमोदन सक्तु । मांसौदनाद्विगृहीतादपि ॥ **इति संतापादिः ॥ ११ ॥**

१४५ * **तस्मैप्रकरणे उपवस्त्रादिभ्य उपसंख्यानम्** * ।५।१।१०५ ॥ उपवस्त्र प्राशितृ चूडा श्रद्धा ॥ **इत्युपवस्त्रादिः ॥ १२ ॥**

१४५ **अनुप्रवचनादिभ्यश्छः** ।५।१।१११ ॥ अनुप्रवचन उत्थापन उपस्थापन संवेशन प्रवेशन अनुप्रवेशन अनुवासन अनुवचन अनुवाचन अन्वारोहण प्रारम्भण आरम्भ आरोहण ॥ **इत्यनुप्रवचनादिः ॥ १३ ॥**

१४५ * **स्वर्गादिभ्यो यद्वक्तव्यः** * ।५।१।१११ ॥ स्वर्ग यशस् आयुस् काम धन **इति स्वर्गादिः ॥ १४ ॥**

१४५ * **पुण्याहवाचनादिभ्यो लुग्वक्तव्यः** * ।५।१।१११ ॥ पुण्याहवाचन स्वस्तिवाचन शान्तिवाचन ॥ **इति पुण्याहवाचनादिः ॥ १५ ॥**

१४६ **पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा** ।५।१।१२२ ॥ पृथु मृदु महत् पटु तनु लघु बहु साधु आशु उरु गुरु बहुल खण्ड दण्ड चण्ड अकिंचन बाल होड पाक वत्स मन्द स्वादु ह्रस्व दीर्घ प्रिय वृष ऋजु क्षिप्र क्षुद्र अणु ॥ **इति पृथ्वादिः ॥ १६ ॥**

१४६ **वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च** ।५।१।१२३ ॥ दृढ वृढ परिवृढ भृश कृश वक्र शुक्र

चुक्र आम्र कष्ट लवण ताम्र शीत उष्ण जड बधिर पण्डित मधुर मूर्ख मूक स्थिर वेर्यात-लातमतिमनःशारदानाम् । समो मतिमनसोः । जवन ॥ **इति दृढादिः ॥ १७ ॥**

१४६ **गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च** ।५।१।१२४ ॥ ब्राह्मण वाडव माणव । अर्हतो नुम्च । चोर धूर्त आराधय विराधय अपराधय उपराधय एकभाव द्विभाव त्रिभाव अन्यभाव अक्षेत्रज्ञ संवादिन् संवेशिन् संभाषिन् बहुभाषिन् शीर्षघातिन् विघातिन् समस्थ विषमस्थ परमस्थ मध्यस्थ अनीश्वर कुशल चपल निपुण पिशुन कुतूहल क्षेत्रज्ञ विश्व बालिश अलस दुःपुरुष कापुरुष राजन् गणपति अधिपति गडुल दायाद विशस्ति विषम विपात निपात । सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थे । चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च । शौटीर ॥ **आकृतिगणोऽयम् ॥ इति ब्राह्मणादिः ॥ १८ ॥**

१४६ * **चतुर्वर्णादिभ्य उभयपदवृद्धिश्च** * ।५।१।१२४ ॥ चतुर्वर्ण चतुराश्रम सर्वविद्य त्रिलोक त्रिस्वर षड्गुण सेना अनन्तर संनिधि समीप उपमा सुख तदर्थ इतिह मणिक ॥ **इति चतुर्वर्णादिः ॥ १९ ॥**

१४७ **पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्** ।५।२।१२८ ॥ पुरोहित । राजासे ग्रामिक पिण्डिक सुहित बालमन्द (बाल मन्द) खण्डिक दण्डिक वर्मिक कर्मिक धर्मिक शीलिक सूतिक मूलिक तिलक अञ्जलिक (अञ्जनिक) रूपिक ऋषिक पुत्रिक अविक छत्रिक पर्षिक पथिक पर्मिक प्रतीक सारथि आस्तिक सूचिक संरक्ष सूचक (संरक्षसूचक) नास्तिक अजानिक शाक्वर नागर चूडिक ॥ **इति पुरोहितादिः ॥ २० ॥**

१४७ **प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ्** ।५।१।१२९ ॥ उद्गातृ उन्नेतृ प्रतिहर्तृ प्रशास्तृ होतृ पोतृ हर्तृ रथगणक पत्तिगणक सु दुष्टु अध्वर्यु वधू सुभग मन्त्र ॥ **इत्युद्गात्रादिः ॥ २१ ॥**

१४७ **हायनान्तयुवादिभ्योऽण्** ।५।१।१३० ॥ युवन् स्थविर होतृ यजमान पुरुषासे । भ्रातृ कुतुक श्रमण (श्रवण) कटुक कमण्डलु कुस्त्री सुस्त्री दुःस्त्री सुहृदय दुर्हृदय सुहृद् दुर्हृद् सुभ्रातृ दुर्भ्रातृ वृषल परिव्राजक सब्रह्मचारिन् अनृशंस । हृदयासे । कुशल चपल निपुण पिशुन कुतूहल क्षेत्रज्ञ । श्रोत्रियस्य यलोपश्च ॥ **इति युवादिः ॥ २२ ॥**

१४७ **द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च** ।५।१।१३३ ॥ मनोज्ञ प्रियरूप अभिरूप कल्याण मेधाविन् आढ्य कुलपुत्र छान्दस छात्र श्रोत्रिय चोर धूर्त विश्वदेव युवन् कुपुत्र ग्रामपुत्र ग्रामकुलाल ग्रामड (ग्रामषण्ड) ग्रामकुमार सुकुमार बहुल अवश्यपुत्र अमुष्यपुत्र अमुष्यकुल सारपुत्र शतपुत्र ॥ **इति मनोज्ञादिः ॥ २३ ॥**

१४९ **तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ** ।५।२।२४ ॥ १ पीलु कर्कन्धू (कर्कन्धु) शमी करीर बल (कुवल) बदर अश्वत्थ ॥ खदिर **इति पील्वादिः ॥ २४ ॥**

२ कर्ण अक्षि नख केश पाद गुल्फ भ्रू शृङ्ग दन्त ओष्ठ पृष्ठ ॥ **इति कर्णादिः ॥२५॥**

१५० **तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्** ।५।२।३६ ॥ तारका पुष्प कर्णक मञ्जरी ऋजीष क्षण सूत्र मूत्र निष्क्रमण पुरीष उच्चार प्रचार विचार कुड्मल कण्टक मुसल मुकुल कुसुम कुतूहल स्तबक (स्तवक) किसलय पल्लव खण्ड वेग निद्रा मुद्रा बुभुक्षा धेनुष्या पिपासा श्रद्धा अभ्र पुलक अङ्गारक वर्णक द्रोह सुख दुःख उत्कण्ठा भर व्याधि वर्मन् व्रण गौरव शास्त्र तरंग तिलक चन्द्रक अन्धकार गर्व कुमुर (मुकुर) हर्ष उत्कर्ष रण कुवलय गर्ध क्षुध् सीमन्त ज्वर गर रोग रोमाञ्च षण्डा कज्जल तृष् कोरक कल्लोल स्थपुट फल कञ्चुक शृङ्गार अङ्कुर शैवल बकुल श्वभ्र आराल कलङ्क कर्दम कन्दल मूर्च्छा अङ्गार हस्तक प्रतिबिम्ब विघ्नतन्त्र प्रत्यय दीक्षा गर्ज । गर्भादप्राणिनि ॥ **इति तारकादिराकृतिगणः ॥ २६ ॥**

१५१ **विमुक्तादिभ्योऽण्** ।५।२।६१ ॥ विमुक्त देवासुर रक्षोसुर उपसद सुवर्ण परिसारक सदसत् वसु मरुत् पत्नीवत् वसुमत् महीयत्व सत्वत बर्हवत् दशार्ण दशार्ह वयस् हविर्धान पतत्रिन् महित्री अस्यहत्य सोमापूषन् इडा अग्नाविष्णू उर्वशी वृत्रहन् ॥ **इति विमुक्तादिः ॥ २७ ॥**

१५१ **गोषदादिभ्यो वुन्** ।५।२।६२ ॥ गोषद इषेत्वा मातरिश्वन् देवस्यत्वा देवीरापः कृष्णोस्याखरेष्ठः देवीं धिया (देवींधियं) रक्षोहण युञ्जान अञ्जन प्रभूत प्रतूर्त कृशानु (कृशाकु) ॥ **इति गोषदादिः ॥ २८ ॥**

१५१ **आकर्षादिभ्यः कन्** ।५।२।६४ ॥ आकर्ष (आकष) त्सरु पिशाच पिचण्ड अशनि अश्मन् निचय जय चय विजय आचय नय पाद दीप ह्रद ह्राद ह्लाद गद्गद शकुनि ॥ **इत्याकर्षादिः ॥ २९ ॥**

१५२ **इष्टादिभ्यश्च** ।५।२।८८ ॥ इष्ट पूर्त उपासादित निगदित परिगदित दरिवादित निकथित निषादित निपठित संकलित परिकलित संरक्षित परिरक्षित अर्चित गणित अवकीर्ण आयुक्त गृहीत आम्रात श्रुत अधीत अवधान आसेवित अवधारित अवकल्पित निराकृत उपकृत उपाकृत अनुयुक्त अनुगणित अनुपठित व्याकुलित ॥ **इतीष्टादिः ॥ ३० ॥**

१५३ **रसादिभ्यश्च** ।५।२।९५ ॥ रस रूप वर्ण गन्ध स्पर्श शब्द स्नेह भाव । गुणात् एकाचः ॥ **इति रसादिः ॥ ३१ ॥**

१५४ **सिध्मादिभ्यश्च** ।५।२।९७ ॥ सिध्म गडु मणि नाभि बीज वीणा कृष्ण निष्पाव पांसु पार्श्व पर्शु हनु सक्तु मास (मांस) पार्ष्णिधमन्योर्दीर्घश्च । वातदन्तबलललाटानामूङ्च । जटाघटाकालाः क्षेपे । पर्ण उदक प्रज्ञा सक्थ कर्ण स्नेह शीत श्याम पिङ्ग पित्त

पुष्क पृथु मृदु मण्ड पत्र चटु कपि गण्डु ग्रन्थि श्री कुश धारा वर्ष्मन् पक्ष्मन् श्लेष्मन् पेश निष्पाद कुण्ड । क्षुद्रजन्तूपतापयोश्च ॥ **इति सिध्मादिः ॥ ३२ ॥**

१५४ **लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः** ।५।२।१०० ॥ १ लोमन् रोमन् बभ्रु हरि गिरि कर्क कपि मुनि तरु ॥ **इति लोमादिः ॥ ३३ ॥**

२ पामन् वामन् वेमन् हेमन् श्लेष्मन् कद्रु (कद्रू) वलि सामन् ऊष्मन् कृमि । अङ्गात्कल्याणे । शाकीपलालीदद्रूणां ह्रस्वत्वं च । विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसंधेः । लक्ष्म्या अच्च ॥ **इति पामादिः ॥ ३४ ॥**

३ पिच्छा उरस् ध्रुवक ध्रुवक । जटाघटाकालाः क्षेपे । वर्ण उदक पङ्क प्रज्ञा ॥ **इति पिच्छादिः ॥ ३५ ॥**

१५४ * **ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम्** ।५।२।१०३ ॥ ज्योत्स्ना तमिस्रा कुण्डल कुतप विसर्प विपादिका ॥ **इति ज्योत्स्नादिः ॥ ३६ ॥**

१५५ **व्रीह्यादिभ्यश्च** ।५।२।११६ ॥ व्रीहि माया शाला शिखा माला मेखला केका अष्टका पताका चर्मन् कर्मन् वर्मन् दंष्ट्रा संज्ञा वडवा कुमारी नौ वीणा बलाका यव खद नौ कुमारी । शीर्षान्नञः ॥ **इति व्रीह्यादिः ॥ ३७ ॥**

१५५ **तुन्दादिभ्य इलच्च** ।५।२।११७ ॥ तुन्द उदर पिचण्ड यव व्रीहि । स्वाङ्गाद्विवृद्धौ ॥ **इति तुन्दादिः ॥ ३८ ॥**

१५६ **अर्शआदिभ्योऽच्** ।५।२।१२७ ॥ अर्शस् उरस् तुन्द चतुर पलित जटा घटा घाटा अभ्र अघ कर्दम अम्ल लवण । स्वाङ्गाद्धीनात् । वर्णात् ॥ **इत्यर्शआदिराकृतिगणः ॥ ३९ ॥**

१५६ **सुखादिभ्यश्च** ।५।२।१३१ ॥ सुख दुःख तृप्त कृच्छ्र अस्र (आश्र) आस्र अलीक कफिण सोढ प्रतीप शील हल । माला क्षेपे । कृपण प्रणाय (प्रणय) दल कक्ष ॥ **इति सुखादिः ॥ ४० ॥**

१५६ **पुष्करादिभ्यो देशे** ।५।२।१३५ ॥ पुष्कर पद्म उत्पल तमाल कुमुद नड कपित्थ बिस मृणाल कर्दम शालूक विगर्ह करीष शिरीष यवास प्रवाह हिरण्य कैरव कल्लोल तट तरङ्ग पङ्कज सरोज राजीव नालीक सरोरुह पुटक अरविन्द अम्भोज अब्ज कमल कल्लोल पयस् ॥ **इति पुष्करादिः ॥ ४१ ॥**

१५७ **बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम्** ।५।२।१३६ ॥ बल उत्साह उद्भास उद्वास उद्वास शिखा कुल चूडा सूल कूल आयाम व्यायाम उपयाम आरोह अवरोह परीणाह युद्ध ॥ **इति बलादिः ॥ ४२ ॥**

१५८ * **दृशिग्रहणाद्भवदादियोग एव** * ।५।३।१४ ॥ भवान् दीर्घायुः देवानांप्रियः आयुष्मान् ॥ **इति भवदादिः ॥ ४३ ॥**

१६३ **देवपथादिभ्यश्च** ।५।३।१००॥ देवपथ हंसपथ वारिपथ रथपथ स्थलपथ करिपथ अजपथ राजपथ शतपथ शङ्कुपथ सिन्धुपथ सिद्धगति उष्ट्रग्रीव वामरज्जु हस्त इन्द्र दण्ड पुष्प मत्स्य ॥ **इति देवपथादिराकृतिगणः ॥ ४४ ॥**

१६३ **शाखादिभ्यो यः** ।५।३।१०३॥ शाखा मुख जघन श्रृङ्ग मेघ अभ्र चरण स्कन्ध स्कन्द उरस् शिरस् अग्र शरण ॥ **इति शाखादिः ॥ ४५ ॥**

१६३ **शर्करादिभ्योऽण्** ।५।३।१०७॥ शर्करा कपालिका कपाटिका कपिष्ठिका (कनिष्ठिका) पुण्डरीक शतपत्र गोलोमन् लोमन् गोपुच्छ नराची नकुल सिकता ॥ **इति शर्करादिः ॥ ४६ ॥**

१६३ **अङ्गुल्यादिभ्यष्ठक्** ।५।३।१०८॥ अङ्गुली भरुज बभ्रु वल्गु मण्डर मण्डल शष्कुली हरि कपि मुनि रुह खल उदश्वित् गोणी उरस् कुलिश ॥ **इत्यङ्गुल्यादिः ॥ ४७ ॥**

१६३ **दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः** ।५।३।११६॥ दामनि औलपि बैजवापि औदकि औदङ्कि अच्युतन्ति (आच्युतन्ति) अच्युतदन्ति (आच्युतदन्ति) शाकुन्तकि आकिदन्ति औडवि काकदन्तकि शात्रुंतपि सार्वसेनि बिन्दु बैन्दवि तुलभ मौञ्जायनि काकन्दी सावित्री ॥ **इति दामन्यादिः ॥ ४८ ॥**

१६४ **पर्श्वादि[1]यौधेयादि[2]भ्योऽणञौ** ।५।३।११७॥ १ पर्शु असुर रक्षस् बाह्लीक वयस् वसु मरुत् सत्त्वत् दशार्ह पिशाच अशनि कर्षापण ॥ **इति पर्श्वादिः ॥ ४९ ॥**

२ यौधेय कौशेय शौक्रेय शौभ्रेय धौर्तेय धार्तेय ज्याधाणेय त्रिगर्त भरत उशीनर ॥ **इति यौधेयादिः ॥ ५० ॥**

१६४ **स्थूलादिः प्रकारवचने कन्** ।५।४।३॥ स्थूल अणु माषेषु (माष इषु) कृष्ण तिलेषु। यव व्रीहिषु। इक्षु तिल पाद्य कालावदात सुरायाम्। गोमूत्र आच्छादने। सुरा अहौ। जीर्ण शालिषु। पत्रमूल समस्तो व्यस्तश्च। कुमारीपुत्र कुमारीश्वशुर मणि ॥ **इति स्थूलादिः ॥ ५१ ॥**

१६५ **यावादिभ्यः कन्** ।५।४।२९॥ याव मणि अस्थि तालु जानु सान्द्र पीत-स्तम्ब। ऋतावुष्णशीते। पशौ लूनविपाते। अणु निपुणे। पुत्र कृत्रिमे। स्नात वेदसमाप्तौ। शून्य रिक्ते। दान कुत्सिते। तनु सूत्रे। ईयसश्च। ज्ञात अज्ञात। कुमारीक्रीडनकानि च (कुमारक्रीडनकानि च) ॥ **इति यावादिः ॥ ५२ ॥**

१६६ **विनयादिभ्यष्ठक्** ।५।४।३४॥ विनय समय। उपायो ह्रस्वत्वं च। संप्रति संगति कथंचित् अकस्मात् समाचार उपचार समाय (समयाचार) व्यवहार संप्रदान समुत्कर्ष समूह विशेष अत्यय ॥ **इति विनयादिः ॥ ५३ ॥**

१६६ **प्रज्ञादिभ्यश्च** ।५।४।३८॥ प्रज्ञ वणिज् उशिज उष्णिज प्रत्यक्ष विद्वस् विद्वन् षोडन् विद्यामनस् श्रोत्र शरीरे। जुहृत्। कृष्ण मृगे। चिकीर्षत्। चोर शत्रु

योध चक्षुस् वसु एनस् मरुत् क्रुञ्च सत्वत् दशार्ह वयस् व्याकृत असुर रक्षस् पिशाच अशनि कार्षापण देवता बन्धु ॥ **इति प्रज्ञादिः ॥ ५४ ॥**

१६६ * **आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्** * ।५।४।४४ ॥ आदि मध्य अन्त पृष्ठ पार्श्व ॥ **इत्याद्यादिराकृतिगणः ॥ ५५ ॥**

१६४ **अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः** ।५।४।१०७ ॥ शरद् विपाश् अनस् मनस् उपानह् अनडुह् दिव् हिमवत् हिरुक् विद् सद् दिश् दृश् विश् चतुर् त्यद् तद् यद् कियत् जराया जरस् च । प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः । पथिन् ॥ **इति शरदादिः ॥ ५६ ॥**

८१ **द्विदण्ड्यादिभ्यश्च** ।५।४।१२८ ॥ द्विदण्डि द्विमुसलि उभाञ्जलि उभयाञ्जलि उभादन्ति उभयादन्ति उभाहस्ति उभयाहस्ति उभाकर्णि उभयाकर्णि उभापाणि उभयापाणि उभाबाहु उभयाबाहु एकपदि प्रोष्ठपदि आच्यपदि (आढ्यपदि) सपदि निकुच्यकर्णि संहतपुच्छि अन्तेवासि ॥ **इति द्विदण्ड्यादिः ॥ ५७ ॥**

८२ **पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः** ।५।४।१३८ ॥ हस्तिन् कुद्दाल अश्व कशिक करुत कटोल कटोलक गण्डोल गण्डोलक कण्डोल कण्डोलक अज कपोत जाल गण्ड महेला दासी गणिका कुसूल ॥ **इति हस्त्यादिः ॥ ५८ ॥**

८२ **कुम्भपदीषु च** ।५।४।१३९ ॥ कुम्भपदी एकपदी जालपदी शूलपदी मुनिपदी गुणपदी शतपदी सूत्रपदी गोधापदी कलशीपदी विपदी तृणपदी द्विपदी त्रिपदी षट्पदी दासीपदी शितपदी विष्णुपदी सुपदी निष्पदी आर्द्रपदी कुणिपदी कृष्णपदी शुचिपदी द्रोणीपदी (द्रोणपदी) द्रुपदी सूकरपदी शकृत्पदी अष्टापदी स्थूणापदी अपदी सूचीपदी ॥ **इति कुम्भपद्यादिः ॥ ५९ ॥**

८२ **उरःप्रभृतिभ्यः कप्** ।५।४।१५१ ॥ उरस् सर्पिस् उपानह् पुमान् अनड्वान् पयः नौः लक्ष्मीः दधि मधु शाली शालिः । अर्थान्नञः ॥ **इत्युरःप्रभृतयः ॥ ६० ॥**

षष्ठोऽध्यायः ।

७ * **शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्** * ।६।१।९४ ॥ शकन्धुः कर्कन्धुः कुलटा । सीमन्तः केशवेशे । हलीषा मनीषा लाङ्गलीषा पतञ्जलिः । सारङ्गः पशुपक्षिणोः ॥ **इति शकन्ध्वादिः ॥ १ ॥**

९८ **पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम्** ।६।१।१५७ ॥ पारस्करो देशः । कारस्करो वृक्षः । रथस्या नदी । किष्कुः प्रमाणम् । किष्किन्धा गुहा । तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च । प्रात्तुम्पतौ गवि कर्तरि ॥ **इति पारस्करादिः ॥ २ ॥**

३५१ **उञ्छादीनां च** ।६।१।१६० ॥ उञ्छ म्लेच्छ जञ्ज नल्प (जल्प) जप वध । युग कालविशेषे रथाद्युपकरणे च । गरो दूष्ये । वेदवेगवेष्टबन्धाः करणे । स्तुयुद्रुवश्छन्दसि । वर्तनि स्तोत्रे श्वभ्रे दरः । साम्बतापौ भावगर्हायाम् । उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्र । भक्षमन्थगोमन्थाः ॥ **इत्युञ्छादिः ॥ ३ ॥**

३५२ **वृषादीनां च** ।६।१।२०३ ॥ वृषः जनः ज्वरः ग्रहः हयः गयः नयः तायः तयः चयः श्रमः वेदः सूदः अंशुः गुहा । शमरणौ संज्ञायां संमतौ भावकर्मणोः । मन्त्रः शान्तिः कामः यामः आरा धारा कारा वहः कल्पः पादः ॥ **इति वृषादिराकृतिगणः ॥** अविहितलक्षणमाद्युदात्तत्वं वृषादिषु ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

३६० **विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु** ।६।२।२४ ॥ विस्पष्ट विचित्र विचित्त व्यक्त संपन्न पटु पण्डित कुशल चपल निपुण ॥ **इति विस्पष्टादिः ॥ ५ ॥**

३६१ **कार्तकौजपादयश्च** ।६।२।३७ ॥ कार्तकौजपौ सावर्णिमाण्डकेयौ (सावर्णिमाण्डूकेयौ) अवन्त्यश्मकाः पैलश्यापर्णेयाः कपिश्यापर्णेयाः शैन्तिकाक्षपाञ्चालेयाः कटुकवाधूलेयाः शाकलशुनकाः शाकलशणकाः शणकबाभ्रवाः आर्चाभिमौद्गलाः कुन्तिसुराष्ट्राः चिन्तिसुराष्ट्राः तण्डवतण्डाः अविमत्तकामविद्धाः बाभ्रवशालङ्कायनाः बाभ्रवदानच्युताः कठकालापाः कठकौथुमाः कौथुमलौकाक्षाः स्त्रीकुमारम् मौदपैप्पलादाः वत्सजरन्तः सौश्रुतपार्थिवाः जरामृत्यू याज्यानुवाक्ये ॥ **इति कार्तकौजपादिः ॥ ६ ॥**

३६२ **कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपा पारेवडवा तैतिलकद्रूः पण्यकम्बलो दासीभाराणां च** ।६।२।४२ ॥ दासीभारः देवहूतिः देवभीतिः देवलातिः वसुनीतिः (वसूनितिः) औषधिः चन्द्रमाः ॥ **इति दासीभारादिराकृतिगणः ॥ ७ ॥**

३६५ **युक्तारोह्यादयश्च** ।६।२।८१ ॥ युक्तारोही आगतरोही आगतयोधी आगतवञ्ची आगतनन्दी आगतप्रहारी आगतमत्स्यः क्षीरहोता भगिनीभर्ता ग्रामगोधुक् अश्वत्रिरात्रः गर्गत्रिरात्रः व्युष्टित्रिरात्रः गणपादः एकाशीतिपाद् । पात्रेसमितादयश्च ॥ **इति युक्तारोह्यादिराकृतिगणः ॥ ८ ॥**

३६५ **घोषादिषु च** ।६।२।८५ ॥ घोष घट (कट) वल्लभ ह्रद बदरी पिङ्गल (पिङ्गली) पिशङ्ग माला रक्षा शाला (वृट्) कूट कूटशाल्मली अश्वत्थ तृण शिल्पी मुनि प्रेक्षाक (प्रेक्षा) ॥ **इति घोषादिः ॥ ९ ॥**

३६५ **छात्र्यादयः शालायाम्** ।६।२।८६ ॥ छात्रि पेलि भाण्डि व्याडि अखण्डि आघाटि गोमि ॥ **इति छात्र्यादिः ॥ १० ॥**

३६५ **प्रस्थेऽवृद्धमकर्क्यादीनाम्** ।६।२।८७॥ कर्कि (कर्की) मघ्नी मकरी कर्कन्धू शमी करीरि (करीर) कन्दुक कुवल (कवल) बदरी ॥ **इति कर्क्यादिः ॥ ११ ॥**

३६५ **मालादीनां च** ।६।२।८८॥ माला शाला शोणा (शोण) द्राक्षा स्राक्षा क्षामा काञ्ची एक काम दिवोदास वध्र्यश्व ॥ **इति मालादिराकृतिगणः ॥ १२ ॥**

३६७ **क्रत्वादयश्च** ।६।२।११८॥ क्रतु दृशीक प्रतीक प्रतूर्ति हव्य भव्य भग ॥ **इति क्रत्वादिः ॥ १३ ॥**

३६८ **आदिश्चिहणादीनाम्** ।६।२।१२५ ॥ चिहण मदुर मद्रुमर वैतुल पटत्क वैडालिकर्णक वैडालिकर्णि कुक्कुट चिक्कण चित्कण ॥ **इति चिहणादिः ॥ १४ ॥**

३६८ **वर्ग्यादयश्च** ।६।२।१३१ ॥ दिगादिषु वर्ग्यादयस्त एव कृतयदन्ता वर्ग्यादयः ॥

३६९ **चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः** ।६।२।१३४ ॥ चूर्ण करिष करीष शाकिन शाकट द्राक्षा तूस्त कुन्दम दलप चमसी चक्कन चौल ॥ **इति चूर्णादिः ॥ १५ ॥**

३६९ **उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्** ।६।२।१४० ॥ वनस्पतिः बृहस्पतिः शचीपतिः तनूनपात् नराशंसः शुनःशेपः शण्डामर्कौ तृष्णावरूत्री लम्बाविश्ववयसौ मर्मृत्युः ॥ **इति वनस्पत्यादिः ॥ १६ ॥**

३७० **संज्ञायामनाचितादीनाम्** ।६।२।१४६ ॥ आचित पर्याचित आस्थापित परिगृहीत निरुक्त प्रतिपन्न अपश्लिष्ट प्रश्लिष्ट उपहित उपस्थित संहितागवि ॥ **इत्याचितादिः ॥ १७ ॥**

३७० **प्रवृद्धादीनां च** ।६।२।१४७ ॥ प्रवृद्धं यानम् । प्रवृद्धो वृषलः । प्रयुता सूष्णवः । आकर्षे अवहितः । अवहितो भोगेषु । खट्वारूढः । कविशस्तः ॥ **इति प्रवृद्धादिः ॥ १८ ॥ आकृतिगणोऽयम्** ॥ तेन प्रवृद्धो वृषकृतो रथ इत्यादि ॥

३७१ **कृत्योकेष्णुचार्वादयश्च** ।६।२।१६० ॥ चारु साधु यौधिक (यौधकि) अनङ्गमेजय वदान्य अकस्मात् । वर्तमानवर्धमानत्वरमाणध्रियमाणक्रियमाणरोचमानशोभमानाः संज्ञायाम् । विकारसदृशे व्यस्तसमस्ते । गृहपति गृहपतिक । राजाह्नोश्छन्दसि ॥ **इति चार्वादिः ॥ १९ ॥**

३७३ **न गुणादयोऽवयवाः** ।६।२।१७६ ॥ गुण अक्षर अध्याय सूक्त छन्दोनाम ॥ **इति गुणादिराकृतिगणः ॥ २० ॥**

३७३ **निरुदकादीनि च** ।६।२।१८४ ॥ निरुदक निरुपल निर्मक्षिक निर्मशक निष्फालक निष्कालिक निष्पेष दुस्तरीप निस्तरीक निस्तरीप निरजिन उदजिन उपाजिन । परेर्हस्तपादकेशकर्षाः॥ **इति निरुदकादिराकृतिगणः ॥ २१ ॥**

३७४ **प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे** ।६।२।१९३ ॥ अंशु जन राजन् उष्ट्र खेटक अजिर आर्द्रा श्रवण कृत्तिका अर्धपुर ॥ **इत्यंश्वादिः ॥ २२ ॥**

३७४ **उपाद्द्व्यजजिनमगौरादयः** ।६।२।१९४ ॥ गौर तैष तैल लेट लोट जिह्वा कृष्ण कन्या गुध कल्प पाद ॥ **इति गौरादिः ॥ २३ ॥**

३७४ * **त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानम्** * ।६।२।१९९ ॥ त्रिचक्र त्रिवृत् त्रिवङ्कर ॥ **इति त्रिचक्रादिराकृतिगणः ॥ २४ ॥**

७७ **स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ्समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु** ।६।३।३४ ॥ प्रिया मनोज्ञा कल्याणी सुभगा दुर्भगा भक्तिः सचिवा खसा कान्ता क्षान्ता समा चपला दुहिता वामा अबला तनया ॥ **इति प्रियादिः ॥ २५ ॥**

७८ **तसिलादिष्वाकृत्वसुचः** ।६।३।३५ ॥ तसिल् त्रल् तरप् तमप् चरट् जातीयर् कल्पप् देशीयर् रूपप् पाशप् थल् थाल् दार्हिल् तिल् थ्यन् ॥ **इति तसिलादयः ॥२६॥**

९१ * **कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु** * ।६।३।४२ ॥ कुक्कुटी मृगी काकी, अण्ड पद शाव भ्रकुंस भृकुटि ॥ **इति कुक्कुट्यादिरण्डादिश्च ॥ २७।२८ ॥**

९५ **पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्** ।६।३।१०९ ॥ पृषोदर पृषोत्थान बलाहक जीमूत श्मशान उलूखल पिशाच बृसी मयूर ॥ **इति पृषोदरादिराकृतिगणः ॥ २९ ॥**

९५ **वनगिर्योः संज्ञायां कोटर[1]किंशुलुका[2]दीनाम्** ।६।३।११७ ॥ १ कोटर मिश्रक सिध्रक पुरग सारिक (शारिक) ॥ **इति कोटरादिः ॥ ३० ॥**

२ किंशुलुक शाल्व नड अञ्जन भञ्जन लोहित कुक्कुट ॥ **इति किंशुलुकादिः ॥ ३१ ॥**

९५ **मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम्** ।६।३।११९ ॥ अजिर खदिर पुलिन हंसक (हंस) कारण्ड (कारण्डव) चक्रवाक ॥ **इत्यजिरादिः ॥ ३२ ॥**

९६ **शरादीनां च** ।६।३।१२० ॥ शर वंश धूम अहि कपि मणि मुनि शुचि हनु ॥ **इति शरादिः ॥ ३३ ॥**

९६ * **अपील्वादीनामिति वक्तव्यम्** * ।६।३।१२१ ॥ पीलु दारु रुचि चारु गम् कम् ॥ **इति पील्वादिः ॥ ३४ ॥**

११८ **बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक्** ।६।४।१५३ ॥ छविधानार्थं ये नडादयस्ते यदा छसन्नियोगे कृतकुगागमास्ते **बिल्वकादयः ॥ ३५ ॥**

सप्तमोऽध्यायः ।

३४२ **स्नात्व्यादयश्च** ।७।१।४९ ॥ स्नात्वी पीत्वी ॥ **इति स्नात्व्यादिराकृतिगणः ॥ १ ॥**

१२३ **द्वारादीनां च** ।७।३।४ ॥ द्वार स्वर स्वाध्याय व्यल्कश स्वस्ति स्वर स्फ्यकृत् स्वादु मृदु श्वस् श्वन् स्व ॥ **इति द्वारादिः ॥ २ ॥**

१३२ **स्वागतादीनां च** ।७।३।७ ॥ स्वागत स्वध्वर स्वङ्ग व्यङ्ग व्यड व्यवहार स्वपति ॥ **इति स्वागतादिः ॥ ३ ॥**

१२६ **अनुशतिकादीनां च** ।७।३।२० ॥ अनुशतिक अनुहोड अनुसंवरण (अनुसंचरण) अनुसंवत्सर अङ्गारवेणु असिहत्य अस्यहत्य अस्यहेति वध्योग पुष्करसद् अनुहरत् कुरुकत कुरुपञ्चाल उदकशुद्ध इहलोक परलोक सर्वलोक सर्वपुरुष सर्वभूमि प्रयोग परस्त्रि । राजपुरुषात्ष्यञि । सूत्रनड ॥ **इत्यनुशतिकादिराकृतिगणोऽयम् ॥ ४ ॥** तेन । अभिगम अधिभूत अधिदेव चतुर्विद्या । इत्यादि ॥

४४ * **क्षिपकादीनां चोपसंख्यानम्** * ।७।३।४५ ॥ क्षिपका ध्रुवका चटका सेवका करका कटका अवका लहका अलका कन्यका ध्रुवका एडका ॥ **इति क्षिपकादिराकृतिगणः ॥ ५ ॥**

२७२ **न्यङ्क्वादीनां च** ।७।३।५३ ॥ न्यङ्कु मद्गु भृगु दूरेपाक फलेपाल क्षणेपाक दूरेपाका फलेपाका दूरेपाकु फलेपाकु तक्र (तत्र) वक्र (चक्र) व्यतिषङ्ग अनुषङ्ग अवसर्ग उपसर्ग श्वपाक मांसपाक (मासपाक) मूलपाक कपोतपाक उलूकपाक । संज्ञायां मेघनिदाघावदाघार्घाः । न्यग्रोध वीरुत् ॥ **इति न्यङ्क्वादिः ॥ ६ ॥**

२३१ * **कणादीनां चेति वक्तव्यम्** * ।७।४।३ ॥ कण रण भण श्रण लुप हेठ ह्वायि वाणि लोटि (लोठि) लोपि ॥ **इति कणादिः ॥ ७ ॥**

अष्टमोऽध्यायः ।

३७४ **तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः** ।८।१।२७ ॥ गोत्र ब्रुव प्रवचन प्रहसन प्रकथन प्रत्ययन प्रपञ्च प्राय न्याय प्रचक्षण विचक्षण अवचक्षण स्वाध्याय भूयिष्ठ वानाम ॥ **इति गोत्रादिः ॥ १ ॥**

३७८ **पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः** ।८।१।६७ ॥ काष्ठ दारुण अमाता पुत्र वेश अनाज्ञात अनुज्ञात अपुत्र अयुत अद्भुत अनुक्त भृश घोर सुख परम सुअति ॥ **इति काष्ठादिः ॥ २ ॥**

१५३ **मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः** ।८।२।९ ॥ यव दल्मि ऊर्मि (उर्मि) भूमि कृमि कुञ्चा वशा द्राक्षा ध्राक्षा ध्रजि ध्वजि ध्वजि निजि सिजि सञ्जि हरित् ककुत् मरुत् गरुत् इक्षु द्रु मधु ॥ **इति यवादिराकृतिगणः ॥ ३ ॥**

१३ * **अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानम्** * ।८।२।७० ॥ १ अहर् गीर् धूर् ॥ **इत्यहरादिः ॥ ४ ॥**

२ पति गण पुत्र ॥ **इति पत्यादिः ॥ ५ ॥**

११ **कस्कादिषु च** ।८।३।४८ ॥ कस्कः कौतस्कुतः भ्रातुष्पुत्रः शुनस्कर्णः सद्यस्कालः सद्यस्क्रीः साद्यस्कः कांस्कान् सर्पिष्कुण्डिका धनुष्कपालम् बहिष्पलम् (बर्हिष्पलम्) यजुष्पात्रम् अयस्कान्तः तमस्काण्डः अयस्काण्डः मेदस्पिण्डः भास्करः अहस्करः ॥ **इति कस्कादिराकृतिगणः ॥ ६ ॥**

९४ **सुषामादिषु च** ।८।३।९८ ॥ सुषामा निःषामा दुःषामा सुषेधः निषेधः दुःषेधः सुषंधिः निषंधिः दुःषंधिः सुष्ठु दुष्ठु । गौरिषक्थः संज्ञायाम् । प्रतिष्णिका जलाषाहम् (जलाषाडम्) नौषेचनम् दुन्दुभिषेवणम् (दुन्दुभिषेचनम्) । एति संज्ञायामगात् । नक्षत्राद्वा । हरिषेणः रोहिणीषेणः ॥ **इति सुषामादिराकृतिगणः ॥ ७ ॥**

२६४ **न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम्** ।८।३।११० ॥ सवने सवने सूते सूते । सोमे सोमे । सवनमुखे सवनमुखे किंसं किंसम् (किंसः किंसः) । अनुसवनमनुसवनम् । गोसनिं गोसनिम् । अश्वसनिमश्वसनिम् ॥ **पाठान्तरम्** ॥ सवनेसवने । सवनमुखे सवनमुखे । अनुसवनमनुसवनम् । संज्ञायां बृहस्पतिसवः । शकुनिसवनम् । सोमे सोमे सुते सुते । संवत्सरे संवत्सरे । बिसं बिसम् । किसम् किसम् । मुसलं मुसलम् । गोसनिम् अश्वसनिम् ॥ **इति सवनादिः ॥ ८ ॥**

९६ * **इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः** * ।८।४।६ ॥ इरिका मिरिका तिमिरा ॥ **इतीरिकादिराकृतिगणः ॥ ९ ॥**

९६ * **गिरिनद्यादीनां च** ।८।४।१० ॥ गिरिनदी गिरिनख गिरिनद्ध गिरिनितम्ब चक्रनदी चक्रनितम्ब तूर्यमान माषोन आर्गयन ॥ **इति गिरिनद्यादिराकृतिगणः ॥ १० ॥**

७३ **क्षुभ्नादिषु च** ।८।४।३९ ॥ क्षुभ्न नृनमन नन्दिन् नन्दन नगर । एतान्युत्तरपदानि संज्ञायां प्रयोजयन्ति । हरिनन्दी हरिनन्दनः गिरिनगरम् । नृतिर्यङि प्रयोजयन्ति । नरीनृत्यते । नर्तन गहन नन्दन निवेश निवास अग्नि अनूप । एतान्युत्तरपदानि प्रयोजयन्ति । परिनर्तनम् परिगहनम् परिनन्दनम् शरनिवेशः शरनिवासः शराग्निः दर्भानूपः । आचार्यादणत्वं च ॥ **आकृतिगणोऽयम्** ॥ **पाठान्तरम्** ॥ क्षुभ्ना तृम्नु नृनमन नरनगर नन्दन । नृतिर्यङि । गिरिनदी गृहगमन निवेश निवास अग्नि अनूप आचार्यभोगीन चतुर्हायन । इरिकादीनि वनोत्तरपदानि संज्ञायाम् । इरिका तिमिर समीर कुबेर हरि कर्मार ॥ **इति क्षुभ्नादिः ॥ ११ ॥**

॥ इति श्रीपाणिनिमुनिप्रणीतो गणपाठः समाप्तः ॥

धातुपाठः ।

येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।
कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥
वाक्यकारं वररुचिं भाष्यकारं पतञ्जलिम् ।
पाणिनिं सूत्रकारं च प्रणतोऽस्मि मुनित्रयम् ॥

१ भू सत्तायाम् ॥ **उदात्तः परस्मैभाषः ॥** २ एध वृद्धौ । ३ स्पर्ध संघर्षे । ४ गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च । ५ बाधृ लोडने । ६ नाथृ । ७ नाधृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु । ८ दध धारणे । ९ स्कुदि आप्रवणे । १० विदि श्वैत्ये । ११ वदि अभिवादनस्तुत्योः । १२ भदि कल्याणे सुखे च । १३ मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । १४ स्पदि किंचिच्चलने । १५ क्लिदि परिदेवने । १६ मुद हर्षे । १७ दद दाने । १८ ष्वद १९ स्वर्द आस्वादने । २० उर्द माने क्रीडायां च । २१ कुर्द । २२ खुर्द । २३ गुर्द । २४ गुद क्रीडायामेव । २५ षूद क्षरणे । २६ ह्राद अव्यक्ते शब्दे । २७ ह्लादी सुखे च । २८ स्वाद आस्वादने । २९ पर्द कुत्सिते शब्दे । ३० यती प्रयत्ने । ३१ युतृ । ३२ जुतृ भासने । ३३ वितृ । ३४ वेतृ याचने । ३५ श्रथि शैथिल्ये । ३६ ग्रथि कौटिल्ये । ३७ कत्थ श्लाघायाम् ॥ **एधादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥** ३८ अत सातत्यगमने । ३९ चिती संज्ञाने । ४० च्युतिर् आसेचने । ४१ श्च्युतिर् क्षरणे । ४२ मन्थ विलोडने । ४३ कुथि । ४४ पुथि । ४५ लुथि । ४६ मथि हिंसासंक्लेशनयोः । ४७ षिध गत्याम् । ४८ षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । ४९ खादृ भक्षणे । ५० खद स्थैर्ये हिंसायां च । ५१ बद स्थैर्ये । ५२ गद व्यक्तायां वाचि । ५३ रद विलेखने । ५४ णद अव्यक्ते शब्दे । ५५ अर्द गतौ याचने च । ५६ नर्द । ५७ गर्द शब्दे । ५८ तर्द हिंसायाम् । ५९ पर्द कुत्सिते शब्दे । ६० खर्द दन्दशूके । ६१ अति । ६२ अदि बन्धने । ६३ इदि परमैश्वर्ये । ६४ बिदि अवयवे ॥ भिदि इत्येके । ६५ गडि वदनैकदेशे । ६६ णिदि कुत्सायाम् । ६७ टुनदि समृद्धौ । ६८ चदि आह्लादे । ६९ त्रदि चेष्टायाम् । ७० कदि । ७१ क्रदि । ७२ क्लदि आह्वाने रोदने च । ७३ क्लिदि परिदेवने । ७४ शुन्ध शुद्धौ ॥ **अतादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥** ७५ शीकृ सेचने । ७६ लोकृ दर्शने । ७७ श्लोकृ संघाते । ७८ द्रेकृ ७९ ध्रेकृ शब्दोत्साहयोः । ८० रेकृ शङ्कायाम् । ८१ सेकृ । ८२ स्रेकृ । ८३ स्रकि । ८४ श्रकि । ८५ श्लकि गतौ । ८६ शकि शङ्कायाम् । ८७ अकि लक्षणे । ८८ वकि कौटिल्ये । ८९ मकि मण्डने । ९० कक लौल्ये । ९१ कुक । ९२ वृक आदाने । ९३ चक तृप्तौ प्रतिघाते च । ९४ ककि । ९५ वकि । ९६ श्वकि । ९७ त्रकि । ९८ ढौकृ । ९९ त्रौकृ १०० ष्वष्क १०१ वस्क १०२ मस्क १०३ टिकृ १०४ टीकृ १०५ तिकृ १०६ तीकृ १०७ रघि । १०८ लघि गत्यर्थाः ॥ तृतीयो दन्त्यादिरित्येके । लघि भोजननिवृत्तावपि ।

१०९ अघि ११० वघि १११ मघि गत्याक्षेपे। मघि कैतवे च। ११२ राघृ ११३ लाघृ ११४ द्राघृ सामर्थ्ये॥ ध्राघृ इत्यपि केचित्। द्राघृ आयामे च। ११५ श्लाघृ कत्थने॥ **शीङादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः॥** ११६ फक्क नीचैर्गतौ। ११७ तक हसने। ११८ तकि कृच्छ्रजीवने। ११९ बुक्क भषणे। १२० कख हसने। १२१ ओखृ १२२ राखृ १२३ लाखृ १२४ द्राखृ १२५ ध्राखृ शोषणालमर्थयोः। १२६ शाख १२७ श्लाखृ व्याप्तौ। १२८ उख १२९ उखि १३० वख १३१ वखि १३२ मख १३३ मखि १३४ णख १३५ णखि १३६ रख १३७ रखि १३८ लख १३९ लखि १४० इख १४१ इखि १४२ ईखि १४३ वल्ग १४४ रगि १४५ लगि १४६ अगि १४७ वगि १४८ मगि १४९ तगि १५० त्वगि १५१ श्रगि १५२ श्लगि १५३ इगि १५४ रिगि १५५ लिगि गत्यर्थाः॥ रिख त्रख त्रिखि शिखि इत्यपि केचित्। त्वगि कम्पने च। १५६ युगि १५७ जुगि १५८ बुगि वर्जने। १५९ घघ हसने। १६० मघि मण्डने। १६१ शिघि आघ्राणे॥ **फक्कादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः।** १६२ वर्च दीप्तौ। १६३ षच सेचने सेवने च। १६४ लोचृ दर्शने। १६५ षच व्यक्तायां वाचि। १६६ श्वच १६७ श्वचि गतौ। १६८ कच बन्धने। १६९ कचि १७० काचि दीप्तिबन्धनयोः। १७१ मच १७२ मुचि कल्कने॥ कथन इत्यन्ये॥ १७३ मच धारणोच्छ्रायपूजनेषु। १७४ पचि व्यक्तीकरणे। १७५ ष्टुच प्रसादे। १७६ ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु। १७७ ऋजि १७८ भृजी भर्जने। १७९ एजृ १८० भ्रेजृ १८१ भ्राजृ दीप्तौ। १८२ ईज गतिकुत्सनयोः॥ **वर्चादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः॥** १८३ शुच शोके। १८४ कुच शब्दे तारे। १८५ कुञ्च १८६ क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः। १८७ लुञ्च अपनयने। १८८ अञ्चु गतिपूजनयोः। १८९ वञ्चु १९० चञ्चु १९१ तञ्चु १९२ त्वञ्चु १९३ म्रुञ्चु १९४ म्लुञ्चु १९५ म्रुञ्चु १९६ म्लुचु गत्यर्थाः। १९७ ग्रुचु १९८ ग्लुचु १९९ कुजु २०० खुजु स्तेयकरणे। २०१ ग्लुञ्चु २०२ षस्ज गतौ। २०३ गुजि अव्यक्ते शब्दे। २०४ अर्च पूजायाम्। २०५ म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे। २०६ लछ २०७ लाछि लक्षणे। २०८ वाछि इच्छायाम्। २०९ आछि आयामे। २१० ह्रीछ लज्जायाम्। २११ हुर्छा कौटिल्ये। २१२ मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः। २१३ स्फुर्छा विस्तृतौ। २१४ युछ प्रमादे। २१५ उछि उञ्छे। २१६ उछी विवासे। २१७ ध्रज २१८ ध्रजि २१९ धृज २२० धृजि २२१ ध्वज २२२ ध्वजि गतौ। २२३ कूज अव्यक्ते शब्दे। २२४ अर्ज २२५ षर्ज अर्जने। २२६ गर्ज शब्दे। २२७ तर्ज भर्त्सने। २२८ कर्ज व्यथने। २२९ खर्ज पूजने च। २३० अज गतिक्षेपणयोः २३१ तेज पालने। २३२ खज मन्थे। २३३ खजि गतिवैकल्ये। २३४ एजृ कम्पने। २३५ टुओस्फूर्जा वज्रनिर्घोषे। २३६ क्षि क्षये। २३७ क्षीज अव्यक्ते शब्दे। २३८ लज २३९

लजि भर्जने । २४० लाज २४१ लाजि भर्त्सने च । २४२ जज २४३ जजि युद्धे । २४४ तुज हिंसायाम् । २४५ तुजि पालने । २४६ गज २४७ गजि २४८ गृज २४९ गृजि २५० मुज २५१ मुजि शब्दार्थाः । २५२ गज मदने च । २५३ वज २५४ व्रज गतौ ॥ **शुचादय उदात्ता उदात्तेतः (क्षिवर्जं) परस्मैभाषाः** ॥ २५५ अट्ट अतिक्रमणहिंसनयोः । २५६ वेष्ट वेष्टने । २५७ चेष्ट चेष्टायाम् । २५८ गोष्ट २५९ लोष्ट संघाते । २६० घट्ट चलने । २६१ स्फुट विकसने । २६२ अठि गतौ । २६३ वठि एकचर्यायाम् । २६४ मठि २६५ कठि शोके । २६६ मुठि पालने । २६७ हेठ विबाधायाम् । २६८ एठ च । २६९ हिडि गत्यनादरयोः । २७० हुडि संघाते । २७१ कुडि दाहे । २७२ वडि विभाजने । २७३ मडि च । २७४ भडि परिभाषणे । २७५ पिडि संघाते । २७६ मुडि मार्जने । २७७ तुडि तोडने । २७८ हुडि वरणे ॥ हरणे इत्येके । २७९ चडि कोपे । २८० शडि रुजायां संघाते च । २८१ तडि ताडने । २८२ पडि गतौ । २८३ कडि मदे । २८४ खडि मन्थे । २८५ हेडृ २८६ होडृ अनादरे । २८७ बाडृ आप्लाव्ये । २८८ द्राडृ २८९ ध्राडृ विशरणे । २९० शाडृ श्लाघायाम् ॥ **अट्टादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः** ॥ २९१ शौटृ गर्वे । २९२ यौटृ बन्धे । २९३ म्लेटृ २९४ म्रेडृ उन्मादे । २९५ कटे वर्षावरणयोः ॥ चटे इत्येके ॥ २९६ अट २९७ पट गतौ । २९८ रट परिभाषणे ॥ २९९ लट बाल्ये । ३०० शट रुजाविशरणगत्यवसादनेषु । ३०१ वट वेष्टने । ३०२ किट ३०३ खिट त्रासे । ३०४ शिट ३०५ षिट अनादरे । ३०६ जट ३०७ झट संघाते । ३०८ भट भृतौ । ३०९ तट उच्छ्राये । ३१० खट काङ्क्षायाम् । ३११ नट नृत्तौ । ३१२ पिट शब्दसंघातयोः । ३१३ हट दीप्तौ । ३१४ षट अवयवे । ३१५ लुट विलोडने ॥ डान्तोऽयमित्येके ॥ ३१६ चिट परप्रेष्ये । ३१७ विट शब्दे । ३१८ बिट आक्रोशे ॥ हिट इत्येके ॥ ३१९ इट ३२० किट ३२१ कटी गतौ । ३२२ मडि भूषायाम् । ३२३ कुडि वैकल्ये । ३२४ मुट मर्दने । ३२५ चुडि अल्पीभावे । ३२६ मुडि खण्डने ॥ पुडि चेत्येके ॥ ३२७ रुटि ३२८ लुठि स्तेये । रुडि लुठि इत्येके । रुडि लुडि इत्यपरे ॥ ३२९ स्फुटिर् विशरणे ॥ स्फुटि इत्यपि केचित् ॥ ३३० पठ व्यक्तायां वाचि । ३३१ वठ स्थौल्ये । ३३२ मठ मदनिवासयोः । ३३३ कठ कृच्छ्रजीवने । ३३४ रट परिभाषणे ॥ रठ इत्येके ॥ ३३५ हठ प्लुतिशठत्वयोः ॥ बलात्कारे इत्यन्ये ॥ ३३६ रुठ ३३७ उठ ३३८ लुठ उपघाते ॥ ऊठ इत्येके ॥ ३३९ पिठ हिंसासंक्लेशनयोः । ३४० शठ कैतवे च । ३४१ शुठ प्रतिघाते ॥ शुठि इति स्वामी ॥ ३४२ कुठि च । ३४३ लुठि आलस्ये प्रतिघाते च । ३४४ शुठि शोषणे । ३४५ रुठि ३४६ लुठि गतौ । ३४७ चुड्ड भावकरणे । ३४८ अड्ड अभियोगे । ३४९ कड्ड कार्कश्ये ॥ चुड्डादयस्त्रयो दोपधाः ॥ ३५० क्रीडृ विहारे ॥ ३५१ तुडृ तोडने ॥ तूडृ इत्येके ॥ ३५२ हुडृ ३५३ हूडृ

३५४ होड़ृ गतौ । ३५५ रौड़ृ अनादरे । ३५६ रोड़ृ ३५७ लोड़ृ उन्मादे । ३५८ अड उद्यमे ॥ ३५९ लड विलासे । लल इत्येके ॥ ३६० कड मदे ॥ कडि इत्येके ॥ ३६१ गडि वदनैकदेशे ॥ **शौट्रादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥** ३६२ तिपृ ३६३ तेपृ ३६४ ष्टिपृ ३६५ ष्टेपृ क्षरणार्थाः । तेपृ कम्पने च । ३६६ ग्लेपृ दैन्ये । ३६७ टुवेपृ कम्पने । ३६८ केपृ ३६९ गेपृ ३७० ग्लेपृ च । ३७१ मेपृ ३७२ रेपृ ३७३ लेपृ गतौ । ३७४ त्रपूष् लज्जायाम् । ३७५ कपि चलने । ३७६ रबि ३७७ लबि ३७८ अबि शब्दे । ३७९ लबि अवस्रंसने च । ३८० कबृ वर्णे । ३८१ क्लीबृ अधार्ष्ट्ये । ३८२ क्षीबृ मदे । ३८३ शीभृ कत्थने । ३८४ चीभृ च । ३८५ रेभृ शब्दे ॥ अभिरभी क्वचित्पठ्येते ॥ ३८६ ष्टभि ३८७ स्कभि प्रतिबन्धे । ३८८ जभि ३८९ जृभी गात्रविनामे । ३९० शल्भ कत्थने । ३९१ वल्भ भोजने । ३९२ गल्भ धार्ष्ट्ये । ३९३ श्रम्भु प्रमादे ॥ दन्त्यादिश्च ॥ ३९४ ष्टुभु स्तम्भे ॥ **तिप्यादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ तिपिस्त्वनुदात्तः ॥** ३९५ गुपू रक्षणे । ३९६ धूप संतापे । ३९७ जप ३९८ जल्प व्यक्तायां वाचि । ३९९ जप मानसे च । ४०० चप सान्त्वने । ४०१ षप समवाये । ४०२ रप ४०३ लप व्यक्तायां वाचि । ४०४ चुप मन्दायां गतौ । ४०५ तुप ४०६ तुम्प ४०७ त्रुप ४०८ त्रुम्प ४०९ तुफ ४१० तुम्फ ४११ त्रुफ ४१२ त्रुम्फ हिंसार्थाः । ४१३ पर्प ४१४ रफ ४१५ रफि ४१६ अर्ब ४१७ पर्ब ४१८ लर्ब ४१९ बर्ब ४२० मर्ब ४२१ कर्ब ४२२ खर्ब ४२३ गर्ब ४२४ शर्ब ४२५ षर्ब ४२६ चर्ब गतौ । ४२७ कुबि आच्छादने । ४२८ लुबि ४२९ तुबि अर्दने । ४३० चुबि वक्त्रसंयोगे ४३१ षृभु ४३२ षृम्भु हिंसार्थौ ॥ षिभु षिम्भु इत्येके ॥ ४३३ शुभ ४३४ शुम्भ भाषणे ॥ भासन इत्येके । हिंसायामित्यन्ये ॥ **गुपादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥** ४३५ घिणि ४३६ घुणि ४३७ घृणि ग्रहणे । ४३८ घुण ४३९ घूर्ण भ्रमणे । ४४० पण व्यवहारे स्तुतौ च । ४४१ पन च । ४४२ भाम क्रोधे । ४४३ क्षमूष् सहने । ४४४ कमु कान्तौ ॥ **घिण्यादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥** ४४५ अण ४४६ रण ४४७ वण ४४८ भण ४४९ मण ४५० कण ४५१ क्वण ४५२ व्रण ४५३ भ्रण ४५४ ध्वण शब्दार्थाः ॥ धण इत्यपि केचित् ॥ ४५५ ओणृ अपनयने । ४५६ शोणृ वर्णगत्योः । ४५७ श्रोणृ संघाते । ४५८ श्लोणृ च । ४५९ पैणृ गतिप्रेरणश्लेषणेषु । ४६० ध्रण शब्दे ॥ रण इत्यपि केचित् ॥ ४६१ कनी दीप्तिकान्तिगतिषु । ४६२ ष्टन ४६३ वन शब्दे । ४६४ वन ४६५ षण संभक्तौ । ४६६ अम गत्यादिषु । ४६७ द्रम ४६८ हम्म ४६९ मीमृ गतौ । ४७० चमु ४७१ छमु ४७२ जमु ४७३ झमु अदने । ४७४ क्रमु पादविक्षेपे ॥ **अणादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥** ४७५ अय ४७६ वय ४७७ पय ४७८ मय ४७९ चय ४८० तय ४८१ णय गतौ । ४८२

दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । ४८३ रय गतौ । ४८४ ऊयी तन्तुसंताने । ४८५ पूयी विशरणे दुर्गन्धे च । ४८६ क्नूयी शब्दे उन्दे च । ४८७ क्ष्मायी विधूनने । ४८८ स्फायी ४८९ ओप्यायी वृद्धौ । ४९० तायृ संतानपालनयोः । ४९१ शल चलनसंवरणयोः । ४९२ वल ४९३ वल्ल संवरणे संचरणे च । ४९४ मल ४९५ मल्ल धारणे । ४९६ भल ४९७ भल्ल परिभाषणहिंसादानेषु । ४९८ कल शब्दसंख्यानयोः । ४९९ कल्ल अव्यक्ते शब्दे ॥ अशब्द इति स्वामी ॥ ५०० तेवृ ५०१ देवृ देवने । ५०२ षेवृ ५०३ गेवृ ५०४ ग्लेवृ ५०५ पेवृ ५०६ मेवृ ५०७ म्लेवृ सेवने ॥ शेवृ खेवृ क्लेवृ इत्येके ॥ ५०८ रेवृ प्लवगतौ ॥ **अयादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥** ५०९ मव्य बन्धने । ५१० सूर्क्ष्य ५११ ईर्क्ष्य ५१२ ईर्ष्य ईर्ष्यार्थाः । ५१३ हय गतौ । ५१४ शुच्य अभिषवे ॥ चुच्य इत्येके ॥ ५१५ हर्य गतिकान्त्योः । ५१६ अल भूषणपर्याप्तिवारणेषु ॥ अयं स्वरितेदित्येके ॥ ५१७ ञिफला विशरणे । ५१८ मील ५१९ श्मील ५२० स्मील ५२१ क्ष्मील निमेषणे । ५२२ पील प्रतिष्टम्भे । ५२३ नील वर्णे । ५२४ शील समाधौ । ५२५ कील बन्धने । ५२६ कूल आवरणे । ५२७ शूल रुजायां संघोषे च । ५२८ तूल निष्कर्षे । ५२९ पूल संघाते । ५३० मूल प्रतिष्ठायाम् । ५३१ फल निष्पत्तौ । ५३२ चुल्ल भावकरणे । ५३३ फुल्ल विकसने । ५३४ चिल शैथिल्ये भावकरणे च । ५३५ तिल गतौ ॥ तिल्ल इत्येके ॥ ५३६ वेल्ल ५३७ चेल्ल ५३८ केल्ल ५३९ खेल्ल ५४० क्ष्वेल्ल ५४१ वेल्ल चलने । ५४२ पेल्ल ५४३ फेल्ल ५४४ शेल्ल गतौ । षेल इत्येके । ५४५ स्खल संचलने । ५४६ खल संचये । ५४७ गल अदने । ५४८ षल गतौ । ५४९ दल विशरणे । ५५० श्वल ५५१ श्वल्ल आशुगमने । ५५२ खोल्ल ५५३ खोर्ऋ गतिप्रतिघाते । ५५४ धोर्ऋ गतिचातुर्ये । ५५५ त्सर छद्मगतौ । ५५६ क्मर हूर्च्छने । ५५७ अभ्र ५५८ वभ्र ५५९ मभ्र ५६० चर गत्यर्थाः ॥ चरतिर्भक्षणेऽपि ॥ ५६१ ष्ठिवु निरसने । ५६२ जि जये । ५६३ जीव प्राणधारणे । ५६४ पीव ५६५ मीव ५६६ तीव ५६७ णीव स्थौल्ये । ५६८ क्षीवु ५६९ क्षेवु निरसने । ५७० उर्वी ५७१ तुर्वी ५७२ थुर्वी ५७३ दुर्वी ५७४ धुर्वी हिंसार्थाः । ५७५ गुर्वी उद्यमने । ५७६ मुर्वी बन्धने । ५७७ पुर्व ५७८ पर्व ५७९ मर्व पूरणे । ५८० चर्व अदने । ५८१ भर्व हिंसायाम् । ५८२ कर्व ५८३ खर्व ५८४ गर्व दर्पे । ५८५ अर्व ५८६ शर्व ५८७ षर्व हिंसायाम् । ५८८ इवि व्याप्तौ । ५८९ पिवि ५९० मिवि ५९१ णिवि सेचने ॥ सेवन इत्येके ॥ ५९२ हिवि ५९३ दिवि ५९४ धिवि ५९५ जिवि प्रीणनार्थाः । ५९६ रिवि ५९७ रवि ५९८ धवि गत्यर्थाः । ५९९ कृवि हिंसाकरणयोश्च । ६०० मव बन्धने । ६०१ अव रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु ॥ **मव्यादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः । जिस्त्वनु-**

दात्तः ॥ ६०२ धावु गतिशुद्ध्योः । **उदात्तः स्वरितेदुभयतोभाषः** ६०३ धुक्ष ६०४ धिक्ष संदीपनक्लेशनजीवनेषु । ६०५ वृक्ष वरणे । ६०६ शिक्ष विद्योपादाने । ६०७ भिक्ष भिक्षायामलाभे लाभे च । ६०८ क्लेश अव्यक्तायां वाचि ॥ बाधने इति दुर्गः ॥ ६०९ दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च । ६१० दीक्ष मौण्ड्येज्योपनयननियमव्रतादेशेषु । ६११ ईक्ष दर्शने । ६१२ ईष गतिहिंसादर्शनेषु । ६१३ भाष व्यक्तायां वाचि । ६१४ वर्ष स्नेहने । ६१५ गेषृ अन्विच्छायाम् ॥ ग्लेषृ इत्येके ॥ ६१६ पेषृ प्रयत्ने । ६१७ जेषृ ६१८ णेषृ ६१९ एषृ ६२० प्रेषृ गतौ । ६२१ रेषृ ६२२ हेषृ ६२३ ह्रेषृ अव्यक्ते शब्दे । ६२४ कासृ शब्दकुत्सायाम् । ६२५ भासृ दीप्तौ । ६२६ णासृ ६२७ रासृ शब्दे । ६२८ णस कौटिल्ये । ६२९ भ्यस भये । ६३० आङः शसि इच्छायाम् । ६३१ ग्रसु ६३२ ग्लसु अदने । ६३३ ईह चेष्टायाम् । ६३४ वहि ६३५ महि वृद्धौ । ६३६ अहि गतौ । ६३७ गर्ह ६३८ गल्ह कुत्सायाम् । ६३९ बर्ह ६४० बल्ह प्राधान्ये । ६४१ बर्ह ६४२ वल्ह परिभाषणहिंसाच्छादनेषु । ६४३ प्लिह गतौ । ६४४ वेहृ ६४५ जेहृ ६४६ बाहृ प्रयत्ने ॥ जेहृ गतावपि ॥ ६४७ दाहृ निद्राक्षये ॥ निक्षेपे इत्येके ॥ ६४८ काशृ दीप्तौ । ६४९ ऊह वितर्के । ६५० गाहू विलोडने । ६५१ गृहू ग्रहणे । ६५२ ग्लह च । ६५३ घुषि कान्तिकरणे ॥ घष इति केचित् ॥ **धुक्षादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः** ॥ ६५४ घुषिर् अविशब्दने । ६५५ अक्षू व्याप्तौ । ६५६ तक्षू ६५७ त्वक्षू तनूकरणे । ६५८ उक्ष सेचने । ६५९ रक्ष पालने । ६६० णिक्ष चुम्बने । ६६१ तृक्ष ६६२ स्तृक्ष ६६३ णक्ष गतौ । ६६४ वक्ष रोषे ॥ संघाते इत्येके ॥ ६६५ मृक्ष संघाते ॥ म्रक्ष इत्येके ॥ ६६६ तक्ष त्वचने । ६६७ सूर्क्ष आदरे । ६६८ काक्षि ६६९ वाक्षि ६७० माक्षि काङ्क्षायाम् । ६७१ द्राक्षि ६७२ ध्राक्षि ६७३ ध्वाक्षि घोरवासिते च । ६७४ चूष पाने । ६७५ तूष तुष्टौ । ६७६ पूष वृद्धौ । ६७७ मूष स्तेये । ६७८ लूष ६७९ रूष भूषायाम् । ६८० शूष प्रसवे । ६८१ यूष हिंसायाम् । ६८२ जूष च । ६८३ भूष अलंकारे । ६८४ ऊष रुजायाम् । ६८५ इष उञ्छे । ६८६ कष ६८७ खष ६८८ शिष ६८९ जष ६९० झष ६९१ शष ६९२ वष ६९३ मष ६९४ रुष ६९५ रिष हिंसार्थाः । ६९६ भष भर्त्सने । ६९७ उष दाहे । ६९८ जिषु ६९९ विषु ७०० मिषु सेचने । ७०१ पुष पुष्टौ । ७०२ श्रिषु ७०३ श्लिषु ७०४ प्रुषु ७०५ प्लुषु दाहे । ७०६ पृषु ७०७ वृषु ७०८ मृषु सेचने ॥ मृषु सहने च ॥ इतरौ हिंसासंक्लेशनयोश्च ॥ ७०९ घृषु संघर्षे । ७१० हृषु अलीके । ७११ तुस ७१२ ह्रस ७१३ ह्लस ७१४ रस शब्दे । ७१५ लस श्लेषणक्रीडनयोः ७१६ घस्लृ अदने । ७१७ जर्ज ७१८ चर्च ७१९ झर्झ परिभाषणहिंसातर्जनेषु । ७२० पिसृ ७२१ पेसृ गतौ । ७२२ हसे हसने । ७२३ णिश समाधौ । ७२४ मिश ७२५ मश शब्दे रोषकृते च । ७२६ शव गतौ । ७२७ शश प्लुतगतौ । ७२८ शसु हिंसायाम् ।

७२९ शंसु स्तुतौ ॥ दुर्गतावित्येके ॥ ७३० चह परिकल्कने । ७३१ मह पूजायाम् । ७३२ रह त्यागे । ७३३ रहि गतौ । ७३४ दृह ७३५ दृहि ७३६ बृह ७३७ बृहि वृद्धौ ॥ बृहि शब्दे च । बृहिर् इत्येके ॥ ७३८ तुहिर् ७३९ दुहिर् ७४० उहिर् अर्दने । ७४१ अर्ह पूजायाम् ॥ **घुषिरादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः । घसिस्त्वनुदात्तः** ॥ ७४२ द्युत दीप्तौ । ७४३ श्विता वर्णे । ७४४ ञिमिदा स्नेहने । ७४५ ञिष्विदा स्नेहनमोचनयोः ॥ मोहनयोरित्येके । ञिक्ष्विदा चेत्येके ॥ ७४६ रुच दीप्तावभिप्रीतौ च । ७४७ घुट परिवर्तने । ७४८ रुट ७४९ लुट ७५० लुठ प्रतिघाते । ७५१ शुभ दीप्तौ । ७५२ क्षुभ संचलने । ७५३ णभ ७५४ तुभ हिंसायाम् ॥ आद्योऽभावेऽपि ॥ ७५५ स्रंसु ७५६ ध्वंसु ७५७ भ्रंसु अवस्रंसने ॥ ध्वंसु गतौ च । भ्रंशु इत्यपि केचित् ॥ ७५८ स्रम्भु विश्वासे । ७५९ वृतु वर्तने । ७६० वृधु वृद्धौ । ७६१ शृधु शब्दकुत्सायाम् । ७६२ स्यन्दू प्रस्रवणे । ७६३ कृपू सामर्थ्ये ॥ **द्युतादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः । वृत्** ॥ ७६४ घट चेष्टायाम् । ७६५ व्यथ भयसंचलनयोः । ७६६ प्रथ प्रख्याने । ७६७ प्रस विस्तारे । ७६८ म्रद मर्दने । ७६९ स्खद स्खदने । ७७० क्षजि गतिदानयोः । ७७१ दक्ष गतिहिंसनयोः । ७७२ कृप कृपायां गतौ च । ७७३ कदि ७७४ क्रदि ७७५ क्लदि वैक्लव्ये । वैकल्ये इत्येके । त्रयोऽप्यनिदित इति नन्दी । इदित इति स्वामी । कदिक्रदी इदितौ । क्रदक्लदाविति चानिदितौ इति मैत्रेयः ॥ ७७६ ञित्वरा संभ्रमे ॥ **घटादयः षितः उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः** ॥ ७७७ ज्वर रोगे । ७७८ गड सेचने । ७७९ हेड वेष्टने । ७८० वट ७८१ भट परिभाषणे । ७८२ नट नृत्तौ ॥ गतावित्यन्ये ॥ ७८३ ष्टक प्रतिघाते । ७८४ चक तृप्तौ । ७८५ कखे हसने । ७८६ रगे शङ्कायाम् । ७८७ लगे सङ्गे । ७८८ ह्रगे ७८९ ह्लगे ७९० षगे ७९१ ष्टगे संवरणे । ७९२ कगे नोच्यते । ७९३ अक ७९४ अग कुटिलायां गतौ । ७९५ कण ७९६ रण गतौ । ७९७ चण ७९८ शण ७९९ श्रण दाने च ॥ शण गतावित्यन्ये ॥ ८०० श्रथ ८०१ श्लथ ८०२ क्रथ ८०३ क्लथ हिंसार्थाः । ८०४ वन च । ८०५ वनु च नोच्यते । ८०६ ज्वल दीप्तौ । ८०७ ह्वल ८०८ ह्मल चलने । ८०९ स्मृ आध्याने । ८१० दॄ भये । ८११ नॄ नये । ८१२ श्रा पाके । मारणतोषणनिशामनेषु ८१३ ज्ञा । ८१४ कम्पने चलिः । ८१५ छदिर् ऊर्जने । जिह्वोन्मथने ८१६ लडिः । ८१७ मदी हर्षग्लेपनयोः । ८१८ ध्वन शब्दे । ८१९ दलि ८२० बलि ८२१ स्खलि ८२२ रणि ८२३ ध्वनि ८२४ त्रपि ८२५ क्षपयश्चेति भोजः । ८२६ स्वन अवतंसने ॥ **घटादयो मितः** ॥ ८२७ जनी ८२८ जॄष् ८२९ क्नसु ८३० रञ्जो ८३१ ऽमन्ताश्च । ८३२ ज्वल ८३३ ह्वल ८३४ ह्मल ८३५ नमामनुपसर्गाद्वा । ८३६ ग्ला ८३७ स्ना ८३८ वनु ८३९ वमां च । न ८४० कमि ८४१ अमि ८४२ चमाम् । ८४३ शमोऽदर्शने । ८४४ यमोऽपरिवेषणे । ८४५ स्खदिर् अवपरिभ्यां च । ८४६ फण

गतौ ॥ **घटादयः फणान्ता मितः । वृत् । ज्वरादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः** ॥ ८४७ राजृ दीप्तौ ॥ **उदात्तःस्वरितेदुभयतोभाषः** । ८४८ टुभ्राजृ ८४९ टुभ्राशृ ८५० टुभ्लाशृ दीप्तौ ॥ **उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः** ॥ ८५१ स्यमु ८५२ स्वन ८५३ ध्वन शब्दे । ८५४ षम ८५५ ष्टम अवैकल्ये ॥ **वृत्** ॥ ८५६ ज्वल दीप्तौ । ८५७ चल कम्पने । ८५८ जल घातने । ८५९ टल ८६० ट्वल वैक्लव्ये । ८६१ ष्ठल स्थाने । ८६२ हल विलेखने । ८६३ णल गन्धे ॥ बन्धने इत्येके ॥ ८६४ पल गतौ । ८६५ बल प्राणने धान्यावरोधने च । ८६६ पुल महत्त्वे । ८६७ कुल संस्त्याने बन्धुषु च । ८६८ शल ८६९ हुल ८७० पत्लृ गतौ । ८७१ क्रथ निष्पाके । ८७२ क्रथे गतौ । ८७३ मथे विलोडने । ८७४ टुवम उद्गिरणे । ८७५ भ्रमु चलने । ८७६ क्षर संचलने ॥ **स्यमादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः** ॥ ८७७ षह मर्षणे ॥ **उदात्तोऽनुदात्तेदात्मनेभाषः** ॥ ८७८ रमु क्रीडायाम् ॥ **अनुदात्त उदात्तेदात्मनेभाषः** ॥ ८७९ षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । ८८० शद्लृ शातने । ८८१ क्रुश आह्वाने रोदने च ॥ **षदादयस्त्रयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः** ॥ ८८२ कुच संपर्चनकौटिल्यप्रतिष्टम्भविलेखनेषु । ८८३ बुध अवगमने । ८८४ रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । ८८५ कस गतौ ॥ **वृत् । कुचादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः । रुहिस्त्वनुदात्तः** ॥ ८८६ हिक्क अव्यक्ते शब्दे । ८८७ अञ्चु गतौ याचने च ॥ अचु इत्येके । अचि इत्यपरे ॥ ८८८ टुयाचृ याच्ञायाम् । ८८९ रेटृ परिभाषणे । ८९० चते ८९१ चदे याचने । ८९२ प्रोथृ पर्याप्तौ । ८९३ मिदृ ८९४ मेदृ मेधाहिंसनयोः । थान्ताविमाविति स्वामी । धान्ताविति न्यासः ॥ ८९५ मेधृ संगमे च । ८९६ णिदृ ८९७ णेदृ कुत्सासंनिकर्षणयोः । ८९८ शृधु ८९९ मृधु उन्दने । ९०० बुधिर् बोधने । ९०१ उबुन्दिर् निशामने । ९०२ वेणृ गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेषु ॥ नान्तोऽप्ययम् ॥ ९०३ खनु अवदारणे । ९०४ चीवृ आदानसंवरणयोः । ९०५ चायृ पूजानिशामनयोः । ९०६ व्यय गतौ । ९०७ दाशृ दाने । ९०८ भेषृ भये ॥ गतावित्यके ॥ ९०९ भ्रेषृ ९१० भ्लेषृ गतौ । ९११ अस गतिदीप्त्यादानेषु ॥ अष इत्येके ॥ ९१२ स्पश बाधनस्पर्शनयोः । ९१३ लष कान्तौ । ९१४ चष भक्षणे । ९१५ छष हिंसायाम् । ९१६ झष आदानसंवरणयोः । ९१७ भ्रक्ष ९१८ भ्लक्ष अदने । ९१९ दासृ दाने । ९२० माहृ माने । ९२१ गुहू संवरणे ॥ **हिक्कादय उदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः** ॥ ९२२ श्रिञ् सेवायाम् ॥ **उदात्त उभयतोभाषः** । ९२३ भृञ् भरणे । ९२४ हृञ् हरणे । ९२५ धृञ् धारणे । ९२६ णीञ् प्रापणे ॥ **भृञादयश्चत्वारोऽनुदात्ता उभयतोभाषाः** ॥ ९२७ धेट् पाने । ९२८ ग्लै ९२९ म्लै हर्षक्षये । ९३० द्यै न्यक्करणे । ९३१ द्रै स्वप्ने । ९३२ ध्रै तृप्तौ । ९३३ ध्यै चिन्तायाम् । ९३४ रै शब्दे । ९३५ स्त्यै ९३६ ष्ट्यै शब्दसंघातयोः । ९३७ खै खदने । ९३८

क्षै ९३९ जै ९४० षै क्षये । ९४१ कै ९४२ गै शब्दे । ९४३ शै ९४४ श्रै पाके । ९४५ पै ९४६ ओवै शोषणे । ९४७ ष्टै वेष्टने । ९४८ ष्णै वेष्टने ॥ शोभायां चेत्येके ॥ ९४९ दैप् शोधने । ९५० पा पाने । ९५१ घ्रा गन्धोपादाने । ९५२ ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । ९५३ ष्ठा गतिनिवृत्तौ । ९५४ म्ना अभ्यासे । ९५५ दाण् दाने । ९५६ ह्वृ कौटिल्ये । ९५७ स्वृ शब्दोपतापयोः । ९५८ स्मृ चिन्तायाम् । ९५९ ह्वृ संवरणे । ९६० सृ गतौ । ९६१ ऋ गतिप्रापणयोः । ९६२ गृ ९६३ घृ सेचने । ९६४ ध्वृ हूर्च्छने । ९६५ स्रु गतौ । ९६६ षु प्रसवैश्वर्ययोः । ९६७ श्रु श्रवणे । ९६८ ध्रु स्थैर्ये । ९६९ दु ९७० द्रु गतौ । ९७१ जि ९७२ ज्रि अभिभवे ॥ **धयत्यादयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः** ॥ ९७३ ष्मिङ् ईषद्धसने । ९७४ गुङ् अव्यक्ते शब्दे । ९७५ गाङ् गतौ । ९७६ कुङ् ९७७ घुङ् ९७८ उङ् ९७९ ङुङ् शब्दे ॥ उङ् कुङ् खुङ् गुङ् घुङ् ङुङ् इत्यन्ये ॥ ९८० च्युङ् ९८१ ज्युङ् ९८२ प्रुङ् ९८३ प्लुङ् गतौ ॥ क्रुङ् इत्येके ॥ ९८४ रुङ् गतिरेषणयोः । ९८५ धृङ् अवध्वंसने । ९८६ मेङ् प्रणिदाने । ९८७ देङ् रक्षणे । ९८८ श्यैङ् गतौ । ९८९ प्यैङ् वृद्धौ । ९९० त्रैङ् पालने ॥ **ष्मिङादयोऽनुदात्ता आत्मनेभाषाः** ॥ ९९१ पूङ् पवने । ९९२ मूङ् बन्धने । ९९३ डीङ् विहायसा गतौ ॥ **पूङादयस्त्रय उदात्ता आत्मनेभाषाः** ॥ ९९४ तॄ प्लवनतरणयोः ॥ **उदात्तः परस्मैभाषः** ॥ ९९५ गुप गोपने । ९९६ तिज निशाने । ९९७ मान पूजायाम् । ९९८ बध बन्धने ॥ **गुपादयश्चत्वार उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः** ॥ ९९९ रभ राभस्ये । १००० डुलभष् प्राप्तौ । १००१ ष्वञ्ज परिष्वङ्गे । १००२ हद पुरीषोत्सर्गे ॥ **रभादयश्चत्वार उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः** ॥ १००३ ञिष्विदा अव्यक्ते शब्दे ॥ **उदात्त उदात्तेत् परस्मैभाषः** ॥ १००४ स्कन्दिर् गतिशोषणयोः । १००५ यभ मैथुने । १००६ णम प्रह्वत्वे शब्दे च । १००७ गम्लृ १००८ सृप्लृ गतौ । १००९ यम उपरमे । १०१० तप संतापे । १०११ त्यज हानौ । १०१२ षञ्ज सङ्गे । १०१३ दृशिर् प्रेक्षणे । १०१४ दंश दर्शने । १०१५ कृष विलेखने । १०१६ दह भस्मीकरणे । १०१७ मिह सेचने ॥ **स्कन्दादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः** ॥ १०१८ कित निवासे रोगापनयने च ॥ **उदात्तेत् परस्मैभाषः** ॥ १०१९ दान खण्डने । १०२० शान तेजने ॥ **उदात्तौ स्वरितेतावुभयतोभाषौ** ॥ १०२१ डुपचष् पाके । १०२२ षच समवाये । १०२३ भज सेवायाम् । १०२४ रञ्ज रागे । १०२५ शप आक्रोशे । १०२६ त्विष दीप्तौ । १०२७ यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । १०२८ डुवप् बीजसंताने छेदनेऽपि । १०२९ वह प्रापणे ॥ **पचादयोऽनुदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः । षचिस्तूदात्तः** ॥ १०३० वस निवासे ॥ **अनुदात्त उदात्तेत् परस्मैभाषः** ॥ १०३१ वेञ् तन्तुसंताने । १०३२ व्येञ् संवरणे । १०३३ ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे

च ॥ **वेञादयस्त्रयोऽनुदात्ता उभयतोभाषाः** ॥ १०३४ वद व्यक्तायां वाचि । १०३५ टुओश्वि गतिवृद्ध्योः ॥ **वृत् । अयं वदतिश्चोदात्तौ परस्मैभाषौ** ॥

इति शब्विकरणा भ्वादयः ॥ १ ॥

---

१ अद भक्षणे । २ हन हिंसागत्योः ॥ **अनुदात्तावुदात्तेतौ परस्मैपदिनौ** ॥ ३ द्विष अप्रीतौ । ४ दुह प्रपूरणे । ५ दिह उपचये । ६ लिह आस्वादने ॥ **द्विषादयोऽनुदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः** ॥ ७ चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । अयं दर्शनेऽपि ॥ **अनुदात्तोनुदात्तेदात्मनेपदी** ॥ ८ ईर गतौ कम्पने च । ९ ईड स्तुतौ । १० ईश ऐश्वर्ये । ११ आस उपवेशने । १२ आङः शासु इच्छायाम् । १३ वस आच्छादने १४ कसि गतिशासनयोः ॥ कस इत्येके । कश इत्यपि ॥ १५ णिसि चुम्बने । १६ णिजि शुद्धौ । १७ शिजि अव्यक्ते शब्दे । १८ पिजि वर्णे ॥ संपर्चने इत्येके । उभयत्रेत्यन्ये । अवयवे इत्येके । अव्यक्ते शब्दे इतीतरे । पृजि इत्येके ॥ १९ वृजी वर्जने ॥ वृजि इत्यन्ये ॥ २० पृजी संपर्चने ॥ **ईरादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः** ॥ २१ षूङ् प्राणिगर्भविमोचने ॥ २२ शीङ् स्वप्ने ॥ **उदात्तावात्मनेभाषौ** ॥ २३ यु मिश्रणेऽमिश्रणे च । २४ रु शब्दे । २५ णु स्तुतौ । २६ टुक्षु शब्दे । २७ क्ष्णु तेजने । २८ ष्णु प्रस्रवणे ॥ **युप्रभृतय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः** ॥ २९ ऊर्णुञ् आच्छादने ॥ **उदात्त उभयतोभाषः** ॥ ३० द्यु अभिगमने । ३१ षु प्रसवैश्वर्ययोः । ३२ कु शब्दे । ३३ ष्टुञ् स्तुतौ ॥ **द्युप्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ स्तौतिस्तूभयतोभाषः** ॥ ३४ ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि ॥ **उदात्त उभयतोभाषः** ॥ ३५ इण् गतौ । ३६ इङ् अध्ययने । ३७ इक् स्मरणे । ३८ वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु । ३९ या प्रापणे । ४० वा गतिगन्धनयोः । ४१ भा दीप्तौ । ४२ ष्णा शौचे । ४३ श्रा पाके । ४४ द्रा कुत्सायां गतौ । ४५ प्सा भक्षणे । ४६ पा रक्षणे । ४७ रा दाने । ४८ ला आदाने ॥ द्वावपि दाने इति चन्द्रः ॥ ४९ दाप् लवने । ५० ख्या प्रकथने । ५१ प्रा पूरणे । ५२ मा माने । ५३ वच परिभाषणे ॥ **इण्प्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः । इङ् त्वात्मनेपदी** ॥ ५४ विद ज्ञाने । ५५ अस् भुवि । ५६ मृजू शुद्धौ । ५७ रुदिर् अश्रुविमोचने ॥ **विदादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः** ॥ ५८ ञिष्वप् शये । **उदात्तः परस्मैभाषाः** ॥ ५९ श्वस प्राणने । ६० अन च । ६१ जक्ष भक्षहसनयोः ॥ **वृत्** ॥ ६२ जागृ निद्राक्षये । ६३ दरिद्रा दुर्गतौ । ६४ चकासृ दीप्तौ । ६५ शासु अनुशिष्टौ ॥ **श्वसादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः** ॥ ६६ दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । ६७ वेवीङ् वेतिना तुल्ये ॥ **उदात्तावात्मनेभाषौ** ॥ ६८ षस ६९ सस्ति स्वप्ने । ७० वश कान्तौ ॥ **षसादय उदात्ता उदात्तेतः** ॥ ७१ चर्करीतं च । ७२ ह्नुङ् अपनयने ॥ **अनुदात्त आत्मनेभाषः** ॥

इति लुग्विकरणा अदादयः ॥ २ ॥

१ हु दानादनयोः ॥ आदाने चेत्येके ॥ २ ञिभी भये । ३ ह्री लज्जायाम् ॥ **जुहोत्यादयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः** ॥ ४ पॄ पालनपूरणयोः ॥ पृ इत्येके ॥ **उदात्तः परस्मैभाषः** ॥ ५ डुभृञ् धारणपोषणयोः ॥ **अनुदात्त उभयतोभाषः** ॥ ६ माङ् माने शब्दे च । ७ ओहाङ् गतौ ॥ **अनुदात्तावात्मनेपदिनौ** ॥ ८ ओहाक् त्यागे ॥ **अनुदात्तः परस्मैपदी** ॥ ९ डुदाञ् दाने । १० डुधाञ् धारणपोषणयोः ॥ दाने इत्यप्येके ॥ **अनुदात्तावुभयतोभाषौ** ॥ ११ णिजिर् शौचपोषणयोः । १२ विजिर् पृथग्भावे । १३ विष्लृ व्याप्तौ ॥ **णिजिरादयोऽनुदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः** ॥ १४ घृ क्षरणदीप्त्योः । १५ हृ प्रसह्यकरणे । १६ ऋ १७ सृ गतौ ॥ **घृप्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः** ॥ १८ भस भर्त्सनदीप्त्योः ॥ **उदात्त उदात्तेत् परस्मैपदी** ॥ १९ कित ज्ञाने ॥ **अनुदात्तः परस्मैपदी** ॥ २० तुर त्वरणे । २१ धिष शब्दे । २२ धन धान्ये । २३ जन जनने ॥ **तुरादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः** ॥ २४ गा स्तुतौ ॥ **अनुदात्तः परस्मैभाषाः । घृप्रभृतय एकादशच्छन्दसि । इयर्ति भाषायामपि** ॥

इति श्लुविकरणा जुहोत्यादयः ॥ ३ ॥

---

१ दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । २ षिवु तन्तुसंताने । ३ स्रिवु गतिशोषणयोः । ४ ष्ठिवु निरसने । ५ ष्णुसु अदने ॥ आदाने इत्येके । अदर्शने इत्यपरे ॥ ६ ष्णसु निरसने । ७ क्नसु ह्वरणदीप्त्योः । ८ व्युष दाहे । ९ प्लुष च । १० नृती गात्रविक्षेपे । ११ त्रसी उद्वेगे । १२ कुथ पूतीभावे । १३ पुथ हिंसायाम् । १४ गुध परिवेष्टने । १५ क्षिप प्रेरणे । १६ पुष्प विकसने । १७ तिम १८ ष्टिम १९ ष्टीम आर्द्रीभावे । २० व्रीड चोदने लज्जायां च । २१ इष गतौ । २२ षह २३ षुह चक्यर्थे । २४ जॄष् २५ झॄष् वयोहानौ ॥ **दिवादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः । क्षिपिस्त्वनुदात्तः** । २६ षूङ् प्राणिप्रसवे । २७ दूङ् परितापे ॥ **उदात्तावात्मनेभाषौ** ॥ २८ दीङ् क्षये । २९ डीङ् विहायसा गतौ । ३० धीङ् आधारे । ३१ मीङ् हिंसायाम् । ३२ रीङ् श्रवणे । ३३ लीङ् श्लेषणे । ३४ व्रीङ् वृणोत्यर्थे ॥ **वृत् ॥ स्वादय ओदितः** ॥ ३५ पीङ् पाने । ३६ माङ् माने । ३७ ईङ् गतौ । ३८ प्रीङ् प्रीतौ । **दीङादय आत्मनेपदिनोऽनुदात्ताः । डीङ् तूदात्तः** ॥ ३९ शो तनूकरणे । ४० छो छेदने । ४१ षो अन्तकर्मणि । ४२ दो अवखण्डने ॥ **श्यतिप्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः** ॥ ४३ जनी प्रादुर्भावे । ४४ दीपी दीप्तौ । ४५ पूरी आप्यायने । ४६ तूरी गतित्वरणहिंसनयोः । ४७ धूरी ४८ गूरी हिंसागत्योः । ४९ घूरी ५० जूरी हिंसावयोहान्योः । ५१ शूरी हिंसास्तम्भनयोः । ५२ चूरी दाहे । ५३ तप ऐश्वर्ये वा । ५४ वृतु वरणे । ५५ क्लिश उपतापे । ५६ काशृ दीप्तौ । ५७ वाशृ शब्दे ॥ **जन्यादय उदात्ता अनु-**

दात्तेत आत्मनेभाषाः । तपिस्त्वनुदात्तः ॥ ५८ मृष तितिक्षायाम् । ५९ ई शुचिर् पूतीभावे ॥ **उदात्तौ स्वरितेतावुभयतोभाषौ** ॥ ६० णह बन्धने । ६१ रञ्ज रागे । ६२ शप आक्रोशे ॥ **णहादयस्त्रयोऽनुदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः** ॥ ६३ पद गतौ । ६४ खिद दैन्ये । ६५ विद सत्तायाम् । ६६ बुध अवगमने । ६७ युध संप्रहारे । ६८ अनोरुध कामे । ६९ अण प्राणने ॥ अन इत्येके ॥ ७० मन ज्ञाने । ७१ युज समाधौ । ७२ सृज विसर्गे । ७३ लिश अल्पीभावे ॥ **पदादयोऽनुदत्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः** ॥ ७४ राधोऽकर्मकाद्वृद्धावेव । ७५ व्यध ताडने । ७६ पुष पुष्टौ । ७७ शुष शोषणे । ७८ तुष प्रीतौ । ७९ दुष वैकृत्ये । ८० श्लिष आलिङ्गने । ८१ शुक विभाषितो मर्षणे । ८२ ष्विदा गात्रप्रक्षरणे । ८३ क्रुध क्रोधे । ८४ क्षुध बुभुक्षायाम् । ८५ शुध शौचे । ८६ षिधु संराद्धौ ॥ **राधादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः** ॥ ८७ रध हिंसासंराध्योः । ८८ णश अदर्शने । ८९ तृप प्रीणने । ९० दृप हर्षमोहनयोः । ९१ द्रुह जिघांसायाम् । ९२ मुह वैचित्ये । ९३ ष्णुह उद्गिरणे । ९४ ष्णिह प्रीतौ ॥ **वृत् रधादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः** ॥ ९५ शमु उपशमे । ९६ तमु काङ्क्षायाम् । ९७ दमु उपशमे । ९८ श्रमु तपसि खेदे च । ९९ भ्रमु अनवस्थाने । १०० क्षमू सहने । १०१ क्लमु ग्लानौ । १०२ मदी हर्षे ॥ **वृत्** ॥ १०३ असु क्षेपणे । १०४ यसु प्रयत्ने । १९५ जसु मोक्षणे । १०६ तसु उपक्षये । १०७ दसु च । १०८ वसु स्तम्भे । १०९ व्युष विभागे ॥ व्युस इत्यन्ये ॥ युस इत्यपरे ॥ ११० प्लुष दाहे । १११ बिस प्रेरणे । ११२ कुस संश्लेषणे । ११३ बुस उत्सर्गे । ११४ मुस खण्डने । ११५ मसी परिणामे ॥ समी इत्येके ॥ ११६ लुठ विलोडने । ११७ उच समवाये । ११८ भ्रशु ११९ भ्रंशु अधःपतने । १२० वृश वरणे । १२१ कृश तनूकरणे । १२२ ञितृषा पिपासायाम् । १२३ हृष तुष्टौ । १२४ रुष १२५ रिष हिंसायाम् । १२६ डिप क्षेपे । १२७ कुप क्रोधे । १२८ गुप व्याकुलत्वे । १२९ युपु १३० रुपु १३१ लुपु विमोहने । १३२ लुभ गार्ध्ये । १३३ क्षुभ संचलने । १३४ णभ १३५ तुभ हिंसायाम् ॥ क्षुभिनभितुभयो द्युतादौ क्र्यादौ च पठ्यन्ते ॥ १३६ क्लिदू आर्द्रीभावे । १३७ ञिमिदा स्नेहने । १३८ ञिक्ष्विदा स्नेहनमोचनयोः । १३९ ऋधु वृद्धौ । १४० गृधु अभिकाङ्क्षायाम् ॥ **वृत् । असुप्रभृतय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः** ॥

इति श्यन्विकरणा दिवादयः ॥ ४ ॥

---

१ षुञ् अभिषवे । २ षिञ् बन्धने । ३ शिञ् निशाने । ४ डुमिञ् प्रक्षेपणे । ५ चिञ् चयने । ६ स्तृञ् आच्छादने । ७ कृञ् हिंसायाम् । ८ वृञ् वरणे । ९ धुञ् कम्पने ॥ धूञ् इत्येके **स्वादयोऽनुदात्ता उभयतोभाषाः । वृञ् उदात्तः** ॥ १० टुदु उपतापे । ११ हि गतौ वृद्धौ च । १२ पृ प्रीतौ । १३ स्पृ प्रीतिपालनयोः ॥ प्रीतिचलनयोरित्यन्ये ।

स्मृ इत्येके ॥ १४ आप्लृ व्याप्तौ । १५ शक्लृ शक्तौ । १६ राध १७ साध संसिद्धौ । **दुनोतिप्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥** १८ अशू व्याप्तौ संघाते च । १९ ष्टिघ आस्कन्दने ॥ **अशिस्तिघी उदात्तावनुदात्तेतावात्मनेभाषौ ॥** २० तिक २१ तिग गतौ च । २२ षघ हिंसायाम् । २३ ञिधृषा प्रागल्भ्ये । २४ दंभु दम्भने । २५ ऋधु वृद्धौ । २६ तृप प्रीणने इत्येके ॥ छन्दसि ॥ २७ अह व्याप्तौ ॥ २८ दघ घातने पालने च । २९ चमु भक्षणे । ३० रि ३१ क्षि ३२ चिरि ३३ जिरि ३४ दाश ३५ दृ हिंसायाम् ॥ क्षिर भाषायाम् इत्येके । ऋक्षीत्यजादिरेके । रेफवानित्यन्ये ॥ **वृत् । तिकादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥**

इति श्नुविकरणाः स्वादयः ॥ ५ ॥

---

१ तुद व्यथने । २ णुद प्रेरणे । ३ दिश अतिसर्जने । ४ भ्रस्ज पाके । ५ क्षिप प्रेरणे । ६ कृष विलेखने ॥ **तुदादयोऽनुदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः ॥** ७ ऋषी गतौ ॥ **उदात्त उदात्तेत्परस्मैपदी ॥** ८ जुषी प्रीतिसेवनयोः । ओविजी भयचलयनयोः । १० ओलजि ११ ओलस्जी व्रीडायाम् ॥ **जुषादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥** १२ ओव्रश्चू छेदने । १३ व्यच व्याजीकरणे । १४ उछि उञ्छे । १५ उच्छी विवासे १६ ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु । १७ मिच्छ उत्क्लेशे । १८ जर्ज १९ चर्च २० झर्झ परिभाषणभर्त्सनयोः । २१ त्वच संवरणे । २२ ऋच स्तुतौ । २३ उब्ज आर्जवे । २४ उज्झ उत्सर्गे । २५ लुभ विमोहने । २६ रिफ कत्थनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु ॥ रिह इत्येके ॥ २७ तृप २८ तृम्फ तृप्तौ ॥ द्वावपि फान्ताविल्येके ॥ २९ तुप ३० तुम्प ३१ तुफ तुम्फ हिंसायाम् । ३२ दृप ३३ दृम्फ उत्क्लेशे ॥ प्रथमोऽपि द्वितीयान्त इत्येके ॥ ३४ ऋफ ३५ ऋम्फ हिंसायाम् । ३६ गुफ ३७ गुम्फ ग्रन्थे । ३८ उभ ३९ उम्भ पूरणे । ४० शुभ ४१ शुम्भ शोभार्थे । ३२ दृभी ग्रन्थे । ४३ चृती हिंसाग्रन्थनयोः । ४४ विध विधाने । ४५ जुड गतौ ॥ जुन इत्येके । ४६ मृड सुखने । ४७ पृड च । ४८ पृण प्रीणने । ४९ वृण च । ५० मृण हिंसायाम् । ५१ तुण कौटिल्ये । ५२ पुण कर्मणि शुभे । ५३ मुण प्रतिज्ञाने । ५४ कुण शब्दोपकरणयोः । ५५ शुन गतौ । ५६ द्रुण हिंसागतिकौटिल्येषु । ५७ घुण ५८ घूर्ण भ्रमणे । ५९ षुर ऐश्वर्यदीप्त्योः । ६० कुर शब्दे । ६१ खुर छेदने । ६२ मुर संवेष्टने । ६३ क्षुर विलेखने । ६४ घुर भीमार्थशब्दयोः । ६५ पुर अग्रगमने । ६६ वृहू उद्यमने ॥ बृहू इत्यन्ये ॥ ६७ तृहू ६८ स्तृहू ६९ तृन्हू हिंसार्थाः । ७० इष इच्छायाम् । ७१ मिष स्पर्धायाम् । ७२ किल श्वैत्यक्रीडनयोः । ७३ तिल स्नेहे । ७४ चिल विलसने । ७५ चल विलसने । ७६ इल स्वप्नक्षेपणयोः । ७७ पिल संवरणे । ७८ बिल भेदने । ७९ णिल गहने । ८० हिल भावकरणे । ८१ शिल ८२ षिल

उञ्छे । ८३ मिल श्लेषणे । ८४ लिख अक्षरविन्यासे । ८५ कुट कौटिल्ये । ८६ पुट संश्लेषणे । ८७ कुच संकोचने । ८८ गुज शब्दे । ८९ गुड रक्षायाम् । ९० डिप क्षेपे । ९१ छुर छेदने । ९२ स्फुट विकसने । ९३ मुट आक्षेपमर्दनयोः । ९४ त्रुट छेदने । ९५ तुट कलहकर्मणि । ९६ चुट ९७ छुट छेदने । ९८ जुड बन्धने । ९९ कड मदे । १०० लुट संश्लेषणे । १०१ कृड घनत्वे । १०२ कुड बाल्ये । १०३ पुड उत्सर्गे । १०४ घुट प्रतिघाते । १०५ तुड तोडने । १०६ थुड १०७ स्थुड संवरणे । खुड छुड इत्येके ॥ १०८ स्फुर १०९ स्फुल संचलने ॥ स्फुर स्फुरणे । स्फुल संचलने इत्येके । स्फर इत्यन्ये ॥ ११० स्फुड १११ चुड ११२ व्रुड संवरणे ॥ ११३ क्रुड ११४ भृड निमज्जने इत्येके ॥ **व्रश्चादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः** ॥ ११५ गुरी उद्यमने ॥ **उदात्तोऽनुदात्तेदात्मनेपदी** ॥ ११६ णू स्तवने । ११७ धू विधूनने ॥ **उदात्तौ परस्मैभाषौ** ॥ ११८ गु पुरीषोत्सर्गे । ११९ ध्रु गतिस्थैर्ययोः ॥ ध्रुव इत्येके ॥ **अनुदात्तौ परस्मैपदिनौ** ॥ १२० कुङ् शब्दे ॥ **उदात्त आत्मनेपदी** ॥ दीर्घान्त इति कैयटादयः । ह्रस्वान्त इति न्यासः ॥ **वृत्** ॥ १२१ पृङ् व्यायामे । १२२ मृङ् प्राणत्यागे ॥ **अनुदात्तावात्मनेभाषौ** ॥ १२३ रि १२४ पि गतौ । १२५ धि धारणे । १२६ क्षि निवासगत्योः ॥ **रियत्यादयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः** ॥ १२७ षू प्रेरणे । १२८ कॄ विक्षेपे । १२९ गॄ निगरणे ॥ **उदात्ताः परस्मैभाषाः** ॥ १३० दृङ् आदरे । १३१ धृङ् अवस्थाने ॥ **अनुदात्तावात्मनेभाषौ** ॥ १३२ प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् ॥ **वृत्** ॥ १३३ सृज विसर्गे । १३४ टुमस्जो शुद्धौ । १३५ रुजो भङ्गे । १३६ भुजो कौटिल्ये । १३७ छुप स्पर्शे । १३८ रुश १३९ रिश हिंसायाम् । १४० लिश गतौ । १४१ स्पृश संस्पर्शने । १४२ विच्छ गतौ । १४३ विश प्रवेशने । १४४ मृश आमर्शने । १४५ णुद प्रेरणे । १४६ षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । १४७ शद्लृ शातने ॥ **पृच्छत्यादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः । विच्छस्तूदात्तः** ॥ १४८ मिल संगमे ॥ **उदात्तः स्वरितेदुभयतोभाषः** ॥ १४९ मुच्लृ मोक्षणे । १५० लुप्लृ छेदने । १५१ विद्लृ लाभे । १५२ लिप उपदेहे । १५३ षिच क्षरणे ॥ **मुचादयोऽनुदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः । विन्दतिस्तूदात्तः** ॥ १५४ कृती छेदने ॥ **उदात्त उदात्तेत्परस्मैपदी** ॥ १५५ खिद परिघाते ॥ **अनुदात्त उदात्तेत्परस्मैपदी** ॥ १५६ पिश अवयवे ॥ **उदात्त उदात्तेत्परस्मैपदी** ॥ **वृत्** ॥

इति शविकरणास्तुदादयः ॥ ६ ॥

---

१ रुधिर् आवरणे । २ भिदिर् विदारणे । ३ छिदिर् द्वैधीकरणे । ४ रिचिर् विरेचने । ५ विचिर् पृथग्भावे । ६ क्षुदिर् संपेषणे । ७ युजिर् योगे ॥ **रुधादयोऽनुदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः** ॥ ८ उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः । ९ उतृदिर् हिंसानादरयोः ॥

उदात्तौ स्वरितेतावुभयतोभाषौ ॥ १० कृती वेष्टने ॥ **उदात्त उदात्तेत्परस्मैपदी** ॥ ११ ञिइन्धी दीप्तौ ॥ **उदात्तोऽनुदात्तेदात्मनेपदी** ॥ १२ खिद दैन्ये । १३ विद विचारणे ॥ **अनुदात्तावनुदात्तेतावात्मनेपदिनौ** ॥ १४ शिष्लृ विशेषणे । १५ पिष्लृ संचूर्णने । १६ भञ्जो आमर्दने । १७ भुज पालनाभ्यवहारयोः ॥ **शिषादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः** ॥ १८ तृह १९ हिसि हिंसायाम् । २० उन्दी क्लेदने । २१ अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु । २२ तञ्चू संकोचने । २३ ओविजी भयचलनयोः । २४ वृजी वर्जने । २५ पृची संपर्के ॥ **तृहादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैपदिनः** ॥ **वृत्** ॥

इति श्नम्विकरणा रुधादयः ॥ ७ ॥

---

१ तनु विस्तारे । २ षणु दाने । ३ क्षणु हिंसायाम् । ४ क्षिणु च । ५ ऋणु गतौ । ६ तृणु अदने । ७ घृणु दीप्तौ ॥ **तनादय उदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः** ॥ ८ वनु याचने । ९ मनु अवबोधने ॥ **उदात्तावनुदात्तेतावात्मनेभाषौ** ॥ १० डुकृञ् करणे ॥ **अनुदात्त उभयतोभाषः** ॥

इति उविकरणास्तनादयः ॥ ८ ॥

---

१ डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये । २ प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च । ३ श्रीञ् पाके । ४ मीञ् हिंसायाम् । ५ षिञ् बन्धने । ६ स्कुञ् आप्रवणे । ७ युञ् बन्धने ॥ **क्र्यादयोऽनुदात्ता उभयतोभाषाः** ॥ ८ क्नूञ् शब्दे । ९ द्रूञ् हिंसायाम् । १० पूञ् पवने । ११ लूञ् छेदने । १२ स्तॄञ् आच्छादने । १३ कॄञ् हिंसायम् । १४ वॄञ् वरणे । १५ धूञ् कम्पने । **क्नूप्रभृतय उदात्ता उभयतोभाषाः** ॥ १६ शॄ हिंसायाम् । १७ पॄ पालनपूरणयोः । १८ वॄ वरणे ॥ भरणे इत्येके ॥ १९ भॄ भर्त्सने । २० शॄ हिंसायाम् । २१ दॄ विदारणे । २२ जॄ वयोहानौ ॥ झॄ इत्येके । धॄ इत्यन्ये ॥ २३ नॄ नये । २४ कॄ हिंसायाम् । २५ ॠ गतौ । २६ गॄ शब्दे ॥ **शॄणातिप्रभृतय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैपदिनः** ॥ २७ ज्या वयोहानौ । २८ री गतिरेषणयोः । २९ ली श्लेषणे । ३० व्ली वरणे । ३१ प्ली गतौ ॥ **वृत्** ॥ ३२ श्री वरणे । ३३ श्री भये ॥ भर इत्येके ॥ ३४ क्षीष् हिंसायम् । ३५ ज्ञा अवबोधने । ३६ बन्ध बन्धने ॥ **ज्यादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः** ॥ ३७ वृङ् संभक्तौ ॥ **उदात्त आत्मनेपदी** ॥ ३८ श्रन्थ विमोचनप्रतिहर्षयोः । ३९ मन्थ विलोडने । ४० श्रन्थ ४१ ग्रंथ संदर्भे । ४२ कुन्थ संश्लेषणे ॥ संक्लेशे इत्येके । कुथ इति दुर्गः ॥ ४३ मृद क्षोदे । ४४ मृड च ॥ अयं सुखेऽपि ॥ ४५ गुध रोषे । ४६ कुष निष्कर्षे । ४७ क्षुभ संचलने । ४८ णभ ४९ तुभ हिंसायाम् । ५० क्लिशू विबाधने । ५१ अश भोजने । ५२ उध्रस उञ्छे । ५३ इष आभीक्ष्ण्ये । ५४ विष विप्रयोगे । ५५ प्रुष

५६ क्लुष स्नेहनसेवनपूरणेषु। ५७ पुष पुष्टौ। ५८ मुष स्तेये। ५९ खच भूतप्रादुर्भावे॥ वान्तोऽयमित्येके॥ ६० हिठ च॥ **अन्थादयउदात्ता उदात्तेतो विषिवर्जं परस्मैभाषाः॥** ६१ ग्रह उपादाने॥ **उदात्तः स्वरितेदुभयतोभाषः॥**

इति श्नविकरणाः क्र्यादयः॥ ९॥

---

१ चुर स्तेये। २ चिति स्मृत्याम्। ३ यत्रि संकोचे। ४ स्फुडि परिहासे॥ स्फुटि इत्यपि॥ ५ लक्ष दर्शनाङ्कनयोः। ६ कुद्रि अनृतभाषणे। ७ लड उपसेवायाम्। ८ मिदि स्नेहने। ९ ओलडि उत्क्षेपणे॥ ओकारो धात्ववयव इत्येके। न इत्यपरे। उलडि इत्यन्ये॥ १० जल अपवारणे॥ लज इत्येके॥ ११ पीड अवगाहने। १२ नट अवस्यन्दने। १३ श्रथ प्रयत्ने॥ प्रस्थाने इत्येके॥ १४ बध संयमने॥ बन्ध इति चान्द्राः॥ १५ पॄ पूरणे। १६ ऊर्ज बलप्राणनयोः। १७ पक्ष परिग्रहे। १८ वर्ण १९ चूर्ण प्रेरणे॥ वर्ण वर्णने इत्येके॥ २० प्रथ प्रख्याने। २१ पृथ प्रक्षेपे॥ पथ इत्येके॥ २२ षम्ब संबन्धने। २३ शम्ब च॥ साम्ब इत्येके॥ २४ भक्ष अदने। २५ कुट्ट छेदनभर्त्सनयोः॥ पूरणे इत्येके॥ २६ पुट्ट २७ चुट्ट अल्पीभावे। २८ अट्ट २९ षुट्ट अनादरे। ३० लुण्ठ स्तेये। ३१ शठ ३२ श्वठ असंस्कारगत्योः॥ श्वठि इत्येके॥ ३३ तुजि ३४ पिजि हिंसाबलादाननिकेतनेषु॥ तुज पिज इति केचित्। लजि लुजि इत्येके॥ ३५ पिस गतौ। ३६ षान्त्व सामप्रयोगे। ३७ श्वल्क ३८ वल्क परिभाषणे। ३९ ष्णिह स्नेहने॥ स्फिट इत्येके॥ ४० स्मिट अनादरे॥ ष्मिङ्‌ इत्येके॥ ४१ श्लिष श्लेषणे। ४२ पथि गतौ। ४३ पिच्छ कुट्टने। ४४ छदि संवरणे। ४५ श्रण दाने। ४६ तड आघाते। ४७ खड ४८ खडि ४९ कडि भेदने। ५० कुडि रक्षणे। ५१ गुडि वेष्टने॥ रक्षणे इत्येके। कुठि इत्यन्ये। गुठि इत्यपरे॥ ५२ खुडि खण्डने। ५३ वटि विभाजने॥ वडि इति केचित्॥ ५४ मडि भूषायां हर्षे च। ५५ भडि कल्याणे। ५६ छर्द वमने। ५७ पुस्त ५८ बुस्त आदरानादरयोः। ५९ चुद संचोदने। ६० नक्क ६१ धक्क नाशने। ६२ चक्क ६३ चुक्क व्यथने। ६४ क्षल शौचकर्मणि। ६५ तल प्रतिष्ठायाम्। ६६ तुल उन्माने। ६७ दुल उत्क्षेपे। ६८ पुल महत्त्वे। ६९ चुल समुच्छ्राये। ७० मूल रोहणे। ७१ कल ७२ विल क्षेपे। ७३ बिल भेदने। ७४ तिल स्नेहने। ७५ चल भृतौ। ७६ पाल रक्षणे। ७७ लूष हिंसायाम् ७८ शुल्ब माने। ७९ शूर्प च। ८० चुट छेदने। ८१ मुट संचूर्णने। ८२ पडि ८३ पसि नाशने। ८४ व्रज मार्गसंस्कारगत्योः। ८५ शुल्क अतिस्पर्शने। ८६ चपि गत्याम् ८७ क्षपि क्षान्त्याम्। ८८ छजि कृच्छ्रजीवने। ८९ श्वर्त गत्याम्। ९० श्वभ्र च। ९१ ज्ञप ज्ञानज्ञापनमारणतोषणनिशाननिशामनेषु॥ मिच्चेत्येके॥ ९२ यम च परिवेषणे। ९३ चह परिकल्कने॥ चप इत्येके॥ ९४ रह त्यागे च। ९५ बल प्राणने। ९६ चिञ् चयने॥ नान्ये मितोहेतौ॥ ९७ घट्ट चलने। ९८ मुस्त संघाते। ९९ खट्ट संवरणे।

१०० षट्ट १०१ स्फिट्ट १०२ चुबि हिंसायाम् ॥ १०३ पूल संघाते ॥ पूर्ण इत्येके । पुण इत्यन्ये ॥ १०४ पुंस अभिवर्धने । १०५ टकि बन्धने । १०६ धूस कान्तिकरणे । मूर्धन्यान्त इत्येके । तालव्यान्त इत्यन्ये ॥ १०७ कीट वर्णे । १०८ चूर्ण संकोचने । १०९ पूज पूजायाम् । ११० अर्क स्तवने ॥ तपने इत्येके ॥ १११ शुठ आलस्ये । ११२ शुठि शोषणे । ११३ जुड प्रेरणे । ११४ गज ११५ मार्ज शब्दार्थौ । ११६ मर्च च । ११७ घृ प्रस्रवणे ॥ स्रावणे इत्येके ॥ ११८ पचि विस्तारवचने । ११९ तिज निशाने । १२० । कृत संशब्दने । १२१ वर्ध छेदनपूरणयोः । १२२ कुबि आच्छादने । कुभि इत्येके ॥ १२३ लुबि १२४ तुबि अदर्शने ॥ अर्दने इत्येके ॥ १२५ ह्रप व्याक्तायां वाचि ॥ क्लप इत्येके ॥ १२६ चुटि छेदने । १२७ इल प्रेरणे । १२८ म्रक्ष म्लेच्छने । १२९ म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि । १३० ब्रूस १३१ बर्ह हिंसायाम् ॥ केचिदिह गर्ज गर्द शब्दे, गर्ध अभिकाङ्क्षायाम् इति पठन्ति ॥ १३२ गुर्द पूर्वनिकेतने । १३३ जसि रक्षणे ॥ मोक्षणे इति केचित् ॥ १३४ ईड स्तुतौ । १३५ जसु हिंसायाम् । १३६ पिडि संघाते । १३७ रुष रोषे ॥ रुट इत्येके ॥ १३८ डिप क्षेपे । १३९ ष्टुप समुच्छ्राये ॥ **आकुस्मादात्मनेपदिनः** ॥ १४० चित संचेतने । १४१ दशि दंशने । १४२ दसि दर्शनदंशनयोः ॥ दस इत्यप्येके ॥ १४३ डप १४४ डिप संघाते । १४५ तत्रि कुटुम्बधारणे । १४६ मत्रि गुप्तपरिभाषणे । १४७ स्पश ग्रहणसंश्लेषणयोः । १४८ तर्ज १४९ भर्त्स तर्जने । १५० बस्त १५१ गन्ध अर्दने । १५२ विष्क हिंसायाम् ॥ हिष्क इत्येके ॥ १५३ निष्क परिमाणे । १५४ लल ईप्सायाम् । १५५ कूण संकोचे १५६ तूण पूरणे । १५७ भ्रूण आशाविंशङ्कयोः । १५८ शठ श्लाघायाम् । १५९ यक्ष पूजायाम् । १६० स्यम वितर्के । १६१ गूर उद्यमने । १६२ शम १६३ लक्ष आलोचने । १६४ कुत्स अवक्षेपणे । १६५ त्रुट छेदने । कुट इत्येके १६६ गल स्रवणे । १६७ भल आभण्डने । १६८ कूट आप्रदने ॥ अवसादने इत्येके ॥ १६९ कुट्ट प्रतापने । १७० वञ्चु प्रलम्भने । १७१ वृष शक्तिबन्धने । १७२ मद तृप्तियोगे । १७३ दिवु परिकूजने । १७३ गृ विज्ञाने । १७५ विद चेतनाख्याननिवासेषु । १७६ मान स्तम्भे । १७७ यु जुगुप्सायाम् । १७८ कुस्म नाम्नो वा कुत्सितस्मयने ॥ **इत्याकुस्मीयाः** ॥ १७९ चर्च अध्ययने । १९९ बुक्क भषणे । १८१ शब्द उपसर्गादाविष्कारे च । १८२ कण निमीलने । १८३ जभि नाशने । १८४ षूद क्षरणे । १८५ जसु ताडने । १८६ पश बन्धने । १८७ अम रोगे । १८८ चट १८९ स्फुट भेदने । १९० घट संघाते ॥ हन्त्यर्थाश्च ॥ १९१ दिवु मर्दने । १९२ अर्ज प्रतियत्ने । १९३ घुषिर विशब्दने । १९४ आङः क्रन्द सातत्ये । १९५ लस शिल्पयोगे । १९६ तसि १९७ भूष अलंकरणे । १९८ अर्ह पूजायाम् । १९९ ज्ञा नियोगे । २०० भज विश्राणने । २०१ शृधु प्रसहने । १०२ यत निकारोपस्कारयोः । २०३

रक २०४ लग आस्वादने ॥ रघ इत्येके । रग इत्यन्ये ॥ २०५ अङ्कु विशेषणे । २०६ लिगि चित्रीकरणे । २०७ मुद संसर्गे । २०८ त्रस धारणे ॥ ग्रहणे इत्येके । वारणे इत्यन्ये ॥ २०९ उध्रस उञ्छे ॥ उकारो धात्ववयव इत्येके । न इत्यन्ये ॥ २१० मुच प्रमोचने मोदने च । २११ वस स्नेहछेदापहरणेषु । २१२ चर संशये । २१३ च्यु सहने ॥ हसने चेत्येके । च्युस इत्येके ॥ २१४ भुवोऽवकल्कने । २१५ कृपेश्च ॥ आ स्वदः सकर्मकात् ॥ २१६ ग्रस ग्रहणे । २१७ पुष धारणे । २१८ दल विदारणे । २१९ पट २२० पुट २२१ लुट २२२ तुजि २२३ मिजि २२४ पिजि (लजि) २२५ लुजि २२६ भजि २२७ लघि २२८ त्रसि २२९ पिसि २३० कुसि २३१ दशि २३२ कुशि २३३ घट २३४ घटि २३५ बृहि २३६ बर्ह २३७ बल्ह २३८ गुप २३९ धूप २४० विच्छ २४१ चीव २४२ पुथ २४३ लोकृ २४४ लोचृ २४५ णद २४६ कुप २४७ तर्क २४८ वृतु २४९ वृधु भाषार्थाः । २५० रुट २५१ लजि २५२ अजि २५३ दसि २५४ भृशि २५५ रुशि ३५६ शीक २५७ रुसि २५८ नट २५९ पुटि २६० जि २६१ चि २६२ रघि २६३ लघि २६४ अहि २६५ रहि २६६ महि च । २६७ लडि २६८ तड २६९ नल च । २७० पूरी आप्यायने । २७१ रुज हिंसायाम् । २७२ ष्वद आस्वादने ॥ स्वाद इत्येके ॥ आ धृषाद्वा ॥ २७३ युज २७४ पृच संयमने । २७५ अर्च पूजायाम् । २७६ षह मर्हणे । २७७ ईर क्षेपे । २७८ ली द्रवीकरणे । २७९ वृजी वर्जने । २८० वृञ् आवरणे । २८१ जॄ वयोहानौ । २८२ ज्रि च । २८३ रिच वियोजनसंपर्चनयोः । २८४ शिष असर्वोपयोगे । २८५ तप दाहे । २८६ तृप तृप्तौ ॥ संदीपने इत्येके ॥ २८७ छृदी संदीपने ॥ चृप छृप दृप संदीपने इत्येके ॥ २८८ दृभी भये । २८९ दृभ संदर्भे । २९० श्रथ मोक्षणे ॥ हिंसायाम् इत्यन्ये ॥ २९१ मी गतौ । २९२ ग्रन्थ बन्धने । २९३ शीक आमर्षणे । २९४ चीक च । २९५ अर्द हिंसायाम् ॥ **स्वरितेत्** ॥ २९६ हिसि हिंसायाम् । २९७ अर्ह पूजायाम् । २९८ आङः षद पद्यर्थे । २९९ शुन्ध शौचकर्मणि । ३०० छद अपवारणे ॥ **स्वरितेत्** ॥ ३०१ जुष परितर्कणे ॥ परितर्पणे इत्यन्ये ॥ ३०२ धूञ् कम्पने । ३०३ प्रीञ् तर्पणे । ३०४ श्रन्थ ३०५ ग्रन्थ संदर्भे । ३०६ आपॢ लम्भने ॥ **स्वरितेदयमित्येके** ॥ ३०७ तनु श्रद्धोपकरणयोः ॥ उपसर्गाच्च दैर्घ्ये । चन श्रद्धोपहननयोः इत्येके ॥ ३०८ वद संदेशवचने ॥ **स्वरितेत् । अनुदात्तेदित्येके** ॥ ३०९ वच परिभाषणे । ३१० मान पूजायाम् । ३११ भू प्राप्तावात्मनेपदी ॥ ३१२ गर्ह विनिन्दने । ३१३ मार्ग अन्वेषणे । ३१४ कठि शोके । ३१५ मृजू शौचालंकारयोः । ३१६ मृष तितिक्षायाम् ॥ **स्वरितेत्** ॥ ३१७ धृष प्रहसने ॥ **इत्याधृषीयाः ॥ अथादन्ताः** ॥ ३१८ कथ वाक्यप्रबन्धे । ३१९ वर ईप्सायाम् । ३२० गण संख्याने । ३२१ शठ ३२२ श्वठ सम्यगवभाषणे । ३२३ पट ३२४ वट ग्रन्थे । ३२५ रह त्यागे ।

३२६ स्तन ३२७ गदी देवशब्दे । ३२८ पत गतौ वा ॥ अदन्त इत्येके । ३२९ पष **अनुपसर्गात्** । ३३० स्वर आक्षेपे । ३३१ रच प्रतियत्ने । ३३२ कल गतौ संख्याने च । ३३३ चह परिकल्कने । ३३४ मह पूजायाम् । ३३५ सार ३३६ कृप ३३७ श्रथ दौर्बल्ये । ३३८ स्पृह ईप्सायाम् । ३३९ भाम क्रोधे । ३४० सूच पैशून्ये । ३४१ खेट भक्षणे ॥ तृतीयान्त इत्येके । खोट इत्यन्ये ॥ ३४२ क्षोट क्षेपे । ३४३ गोम उपलेपने । ३४४ कुमार क्रीडायाम् । ३४५ शील उपधारणे । ३४६ साम सान्त्वप्रयोगे । ३४७ वेश कालोपदेशे ॥ काल इति पृथग्धातुरित्येके ॥ ३४८ पल्यूल लवनपवनयोः । ३४९ वात सुखसेवनयोः ॥ गतिसुखसेवनयोरित्येके ॥ ३५० गवेष मार्गणे । ३५१ वास उपसेवायाम् । ३५२ निवास आच्छादने । ३५३ भाज पृथक्कर्मणि । ३५४ सभाज प्रीतिदर्शनयोः ॥ प्रीतिसेवनयोरित्येके ॥ ३५५ ऊन परिहाणे । ३५६ ध्वन शब्दे । ३५७ कूट परितापे ॥ परिदाहे इत्यन्ये ॥ ३५८ सङ्केत ३५९ ग्राम ३६० कुण ३६१ गुण चामन्त्रणे । ३६२ केत श्रावणे निमन्त्रणे च । ३६३ कुण संकोचनेऽपि । ३६४ स्तेन चौर्ये ॥ **आगर्वादात्मनेपदिनः** ॥ ३६५ पद गतौ । ३६६ गृह ग्रहणे । ३६७ मृग अन्वेषणे । ३६८ कुह विस्मापने । ३६९ शूर ३७० वीर विक्रान्तौ । ३७१ स्थूल परिबृंहणे । ३७२ अर्थ उपयाच्ञायाम् । ३७३ सत्र संतानक्रियायाम् । ३७४ गर्व माने । **इत्यागर्वीयाः** ॥ ३७५ सूत्र वेष्टने । ३७६ मूत्र प्रस्रवणे । ३७७ रूक्ष पारुष्ये । ३७८ पार ३७९ तीर कर्मसमाप्तौ । ३८० पुट संसर्गे । ३८१ धेक दर्शने इत्येके । ३८२ कत्र शैथिल्ये ॥ कर्त इत्यप्येके ॥ प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च । तत्करोतितदाचष्टे । तेनातिक्रामति । धातुरूपं च । * आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे कृल्लुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम् । * कर्तृकरणाद्धात्वर्थे । ३८३ वल्क दर्शने । ३८४ चित्र चित्रीकरणे ॥ कदाचिद्दर्शने ॥ ३८५ अंस समाघाते । ३८६ वट विभाजने । ३८७ लज प्रकाशने ॥ वटि लजि इत्येके ॥ ३८८ मिश्र संपर्के । ३८९ सङ्ग्राम युद्धे ॥ **अनुदात्तेत्** ॥ ३९० स्तोम श्लाघायाम् ॥ ३९१ छिद्र कर्णभेदने ॥ करणभेदने इत्येके । कर्ण इति धात्वन्तरमित्यपरे ॥ ३९२ अन्ध दृष्ट्युपघाते ॥ उपसंहारे इत्यन्ये ॥ ३९३ दण्ड दण्डनिपातने । ३९४ अङ्क पदे लक्षणे च । ३९५ अङ्ग च । ३९६ सुख ३९७ दुःख तत्क्रियायाम् । ३९८ रस आस्वादनस्नेहनयोः । ३९९ व्यय वित्तसमुत्सर्गे । ४०० रूप रूपक्रियायाम् । ४०१ छेद द्वैधीकरणे । ४०२ छद अपवारणे । ४०३ लाभ प्रेरणे । ४०४ व्रण गात्रविचूर्णने । ४०५ वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु ॥ बहुलमेतन्निदर्शनम् ॥ ४०६ पर्ण हरितभावे । ४०७ विष्क दर्शने । ४०८ क्षिप प्रेरणे । ४०९ वस निवासे । ४१० तुत्थ आवरणे ॥ णिङङ्गान्निरसने । श्वेताश्वाश्वतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च । पुच्छादिषु प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इत्येव सिद्धम् ॥ **इति स्वार्थणिजन्ताश्चुरादयः ॥ १० ॥**

इति श्रीपाणिनिमुनिप्रणीतो धातुपाठः समाप्तः ॥

अथ लिङ्गानुशासनम् ।

१ लिङ्गम् । २ स्त्री । ३ ऋकारान्ता मातृदुहितृस्वसृयातृननान्दरः । ४ अन्यूप्रत्ययान्तो धातुः । ५ अशनिभरण्यरणयः पुंसि च । ६ मिन्यन्तः । ७ वह्निवृष्ण्यग्नयः पुंसि । ८ श्रोणियोन्यूर्मयः पुंसि च । ९ क्तिन्नन्तः । १० ईकारान्तश्च । ११ ऊङ्याबन्तश्च । १२ य्वन्तमेकाक्षरम् । १३ विंशत्यादिरानवतेः । १४ दुन्दुभिरक्षेषु । १५ नाभिरक्षत्रिये । १६ उभावन्यत्र पुंसि । १७ तलन्तः । १८ भूमिविद्युत्सरिल्लतावनिताभिधानानि । १९ यादो नपुंसकम् । २० भास्स्रुक्स्रग्दिग्दृगुष्णिगुपानहः । २१ स्थूणोर्णे नपुंसके च । २२ गृहशशाभ्यां क्लीबे । २३ प्रावृड्विप्रुड्रुट्तृड्विट्त्विषः । २४ दर्विविदिवेदिखनिखान्यश्रिवेशिकृष्योषधिकट्यङ्गुलयः । २५ तिथिनाडिरुचिवीचिनालिधूलिकिकिकेलिच्छविरात्र्यादयः । २६ शष्कुलिराजिकुट्यशनिवर्तिभ्रुकुटित्रुटिवलिपङ्क्तयः । २७ प्रतिपदापद्विपत्संपच्छत्संसत्परिषदुषःसंवित्क्षुत्पुन्मुत्समिधः । २८ आशीर्धूःपूर्गीर्द्वारः । २९ अप्सुमनस्समासिकतावर्षाणां बहुत्वं च ३० स्रक्त्वग्ज्योग्वाग्यवागूनौस्फिचः । ३१ तृटिसीमासंबध्याः । ३२ चुल्लिवेणिखार्यश्च । ३३ ताराधाराज्योत्स्नादयश्च । ३४ शलाका स्त्रियां नित्यम् ॥

१ पुमान् । २ घञबन्तः । ३ घाजन्तश्च । भयलिङ्गभगपदानि नपुंसके । ५ नङन्तः । ६ याच्ञा स्त्रियाम् । ७ क्यन्तो घुः । ८ इषुधिः स्त्री च । ९ देवासुरात्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखकेशदन्तस्तनभुजकण्ठखड्गशरपङ्काभिधानानि । त्रिविष्टपत्रिभुवने नपुंसके । ११ द्यौः स्त्रियाम् । १२ इषुबाहू स्त्रियां च । १३ बाणकाण्डौ नपुंसके च । १४ नान्तः । १५ क्रतुपुरुषकपोलगुल्फमेघाभिधानानि । १६ अभ्रं नपुंसकम् । १७ उकारान्तः । १८ धेनुरज्जुकुहूसरयूतनुरेणुप्रियङ्गवः स्त्रियाम् । १९ समासे रज्जुः पुंसि च । २० श्मश्रुजानुस्वाद्वश्रुजतुत्रपुताल्वनि नपुंसके । २१ वसु चार्थवाचि । २२ मद्गुमधुशीधुसानुकमण्डलूनि नपुंसके च । २३ रुत्वन्तः । २४ दारुकसेरुजतुवस्तुमस्तूनि नपुंसके । २५ सक्तुर्नपुंसके च । २६ प्राग्रश्मेरकारान्तः । २७ कोपधः । २८ चिबुकशाल्कप्रातिपदिकांशुकोल्मुकानि नपुंसके । २९ कण्टकानीकसरकमोदकचषकमस्तकपुस्तकतडाकनिष्कशुष्कवर्चस्कपिनाकभाण्डकपिण्डककटकशण्डकपिटकतालकफलककल्कपुलाकानि नपुंसके च । ३० टोपधः । ३१ किरीटमुकुटललाटवटवीटशृङ्गाटकरटलोष्टानि नपुंसके । ३२ कुटकूटकपटकवाटकर्पटनटनिकटकीटकटानि नपुंसके च । ३३ णोपधः । ३४ ऋणलवणपर्णतोरणरणोष्णानि नपुंसके । ३५ कार्षापणस्वर्णसुवर्णव्रणचरणवृषणविषाणचूर्णतृणानि नपुंसके च । ३६ थोपधः । ३७ काष्ठपृष्ठसिक्थोक्थानि नपुंसके । ३८ काष्ठा दिगर्था स्त्रियाम् । ३९ तीर्थप्रोथयूथगूथानि नपुंसके च । ४० नोपधः । ४१ जघनाजिनतुहिनकाननवनवृजिनविपिनवेतनशासनसोपानमिथुनश्मशानरत्ननिम्नचिह्नानि नपुंसके । ४२ मानयानाभिधाननलिनपुलिनोद्यानशयनासनस्थानचन्दना-

लानसमानभवनवसनसंभावनविभावनविमानानि नपुंसके च । ४३ पोपधः । ४४ पापरूपोडुप-तल्पशिल्पपुष्पशष्पसमीपान्तरीपाणि नपुंसके । ४५ शूर्पकुतपकुणपद्विपविटपानि नपुंसके च । ४६ भोपधः । ४७ तलभं नपुंसकम् । ४८ जम्भं नपुंसके च । ४९ मोपधः । ५० रुक्म-सिध्मयुध्मेध्मगुल्माध्यात्मकुङ्कुमानि नपुंसके । ५१ सङ्ग्रामदाडिमकुसुमाश्रमक्षेमक्षौमहोमोद्दामानि नपुंसके च । ५२ योपधः । ५३ किसलयहृदयेन्द्रियोत्तरीयाणि नपुंसके । ५४ गोमयकषायमल-यान्वयाव्ययानि नपुंसके च । ५५ रोपधः । ५६ द्वाराग्रस्फारतक्रवक्रवप्रक्षिप्रक्षुद्रच्छिद्रनारतीर-दूरकृच्छ्ररन्ध्राश्रश्वभ्रभीरगभीरक्रूरविचित्रकेयूरकेदारोदरशरीरकन्दरमन्दरपञ्जराजरजठराजिरवैरचा-मरपुष्करगह्वरकुहरकुटीरकुलीरचत्वरकाश्मीरनीराम्बरशिशिरतन्त्रयन्त्रक्षत्रक्षेत्रमित्रकलत्रच्छत्रमूत्रसू-त्रवक्त्रनेत्रगोत्राङ्गुलित्रभलत्रास्त्रशस्त्रशास्त्रवस्त्रपत्रपात्रनक्षत्राणि नपुंसके । ५७ शुक्रमदेवतायाम् । ५८ चक्रवज्रान्धकारसारावारपारक्षीरतोमरशृङ्गारभृङ्गारमन्दारोशीरतिमिरशिशिराणि नपुंसके च । ५९ षोपधः । ६० शिरीषर्जीषाम्बरीषपीयूषपुरीषकिल्बिषकल्माषाणि नपुंसके । ६१ यूषकरीष-मिषविषवर्षाणि नपुंसके च । ६२ सोपधः । ६३ पानसबिसबुससाहसानि नपुंसके । ६४ चमसांसरसनिर्यासोपवासकार्पासवासमासकासकांसमांसानि नपुंसके च । ६५ कंसं चाप्राणिनि । ६६ रश्मिदिवसाभिधानानि । ६७ दीधितिः स्त्रियाम् । ६८ दिनाहनी नपुंसके । ६९ माना-भिधानानि । ७० द्रोणाढकौ नपुंसके च । ७१ खारीमानिके स्त्रियाम् । ७२ दाराक्षतलाजासूनां बहुत्वं च । ७३ नाड्यापजनोपपदानि व्रणाङ्गपदानि । ७४ मरुद्गरुत्तरदृत्विजः । ७५ ऋषि-राशिदृतिग्रन्थिक्रिमिध्वनिबलिकौलिमौरविकविकपिमुनयः । ७६ ध्वजगजमुञ्जपुञ्जाः । ७७ हस्तकुन्तान्तवातव्रातदूतधूर्तसूतचूतमुहूर्ताः । ७८ षण्डमण्डकरण्डभरण्डवरण्डतुण्डगण्डमुण्ड-पाषण्डशिखण्डाः । ७९ वंशांशपुरोडाशाः । ८० ह्रदकन्दकुन्दबुद्बुदशब्दाः । ८१ अर्धपथि-मथ्यृभुक्षिस्तम्बनितम्बपूगाः । ८२ पल्लवपल्वलकफरेफकटाहनिर्व्यूहमठमणितरङ्गतुरङ्गगन्धस्कन्ध-मृदङ्गसङ्गसमुद्रपुङ्खाः । ८३ सारथ्यतिथिकुक्षिबस्तिपाण्यञ्जलयः ।

१ नपुंसकम् । २ भावे ल्युडन्तः । ३ निष्ठा च । ४ त्वष्यञौ तद्धितौ । ५ कर्मणि च ब्राह्मणादिगुणवचनेभ्यः । ६ यद्यढग्यगञण्वुञ्छाश्च भावकर्मणि । ७ अव्ययीभावः । ८ द्वन्द्वै-कत्वम् । ९ अभाषायां हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च । १० अनञ्कर्मधारयस्तत्पुरुषः । ११ अनल्पे छाया । १२ राजामनुष्यपूर्वा सभा । १३ सुरासेनाच्छायाशालानिशाः स्त्रियां च । १४ शिष्टः परवत् । १५ रात्राह्नाहाः पुंसि । १६ अपथपुण्याहे नपुंसके । १७ संख्यापूर्वा रात्रिः । १८ द्विगुः स्त्रियां च । १९ इसुसन्तः । २० अर्चिः स्त्रियां च । २१ छदिः स्त्रियामेव । २२ मुखनयनलोहवनमांसरुधिरकार्मुकविवरजलहलधनान्नाभिधानानि । २३ सीरार्थौदनाः पुंसि । २४ वक्त्रनेत्रारण्यगाण्डीवानि पुंसि च । २५ अटवी स्त्रियाम् । २६ लोपधः । २७ तूलोपलतालकुसूलतरलकम्बलदेवलवृषलाः पुंसि । २८ शीलमूलमङ्गलसाल-कमलतलमुसलकुण्डलपललमृणालवालनिगलपलालबिडालखिलशूलाः पुंसि च । २९ शतादिः

संख्या । ३० शतायुतप्रयुताः पुंसि च । ३१ लक्षाकोटी स्त्रियाम् । ३२ शङ्कुः पुंसि । ३३ सहस्रः क्वचित् । ३४ मन्द्व्यच्कोऽकर्तरि । ३५ ब्रह्मन्पुंसि च । ३६ नामरोमणी नपुंसके । ३७ असन्तो द्व्यच्कः । ३८ अप्सराः स्त्रियाम् । ३९ त्रान्तः । ४० यात्रामात्राभस्त्रादंष्ट्रा-वरत्राः स्त्रियामेव । ४१ भृत्रामित्रच्छात्रपुत्रमन्त्रवृत्रमेढ्रोष्ट्राः पुंसि । ४२ पत्रपात्रपवित्रसूत्र-च्छत्राः पुंसि च । ४३ बलकुसुमशुल्बपत्तनरणाभिधानानि । ४४ पद्मकमलोत्पलानि पुंसि च । ४५ आहवसङ्ग्रामौ पुंसि । ४६ आजिः स्त्रियामेव । ४७ फलजातिः । ४८ वृक्षजातिः स्त्रियामेव । ४९ वियज्जगत्सकृच्छकनृपृषच्छकृद्यकृदुदश्वितः । ५० नवनीतावतानानृतामृत-निमित्तवित्तचित्तपित्तव्रतरजतवृत्तपलितानि । ५१ श्राद्धकुलिशदैवपिठरकुण्डाङ्काङ्गदधिसक्थ्य-क्ष्यस्थ्यास्पदाकाशकण्वबीजानि । ५२ दैवं पुंसि च । ५३ धान्याज्यसस्यरूप्यपण्यवर्ण्यधि-ष्ण्यहव्यकव्यकाव्यसत्यापत्यमूल्यशिक्यकुड्यमद्यहर्म्यतूर्यसैन्यानि । ५४ द्वन्द्ववर्हदुःखबडिशपि-च्छबिम्बकुटुम्बकवचकवरवृन्दारकाणि । ५५ अक्षमिन्द्रिये ॥

१ स्त्रीपुंसयोः । २ गोमणियष्टिमुष्टिपाटलिबस्तिशाल्मलित्रुटिमसिमरीचयः । ३ मन्युसी-धुकर्कन्धुकसिन्धुपण्डुरेणवः । ४ गुणवचनमुकारान्तं नपुंसकं च । ५ अपत्यार्थस्तद्धिते ॥

१ पुंनपुंसकयोः । २ घृतभूतमुस्तक्ष्वेलितैरावतपुस्तबुस्तलोहिताः । ३ शृङ्गार्धनिदाघोद्यमश-ल्याद्दढाः । ४ व्रजकुञ्जकुथकूर्चप्रस्थदर्पाभार्धर्चपुच्छाः । ५ कबन्धौषधायुधान्ताः । ६ दण्डमण्ड-खण्डशवसैन्धवपार्श्वाकाशकुशकाशाङ्कुशकुलिशाः । ७ गृहमेहदेहपट्टपटहाष्टापदार्बुदककुदाश्च ॥

१ अवशिष्टलिङ्गम् । २ अव्ययम् । ३ कतियुष्मदस्मदः । ४ ष्णान्ता संख्या । ५ गुणवचनं च । कृत्याश्च । ७ करणाधिकरणयोर्ल्युट् । ८ सर्वादीनि सर्वनामानि ॥

॥ इति श्रीपाणिनिमुनिप्रणीतं लिङ्गानुशासनं समाप्तम् ॥

अष्टाध्यायीसूत्राणां सूची ।

पृष्ठम् सूत्रम्

पृष्ठम् सूत्रम्

पृष्ठम् सूत्रम्

पृष्ठम् सूत्रम्

पृष्ठम् सूत्रम्

पृष्ठम् सूत्रम्

पृष्ठम् सूत्रम्

अथ धातूनां सूची ।

इति धातूनां सूची समाप्ता ।

॥ श्रीः ॥

अथ शिक्षा ।

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतं यथा। शास्त्रानुपूर्वं तद्विद्याद्यथोक्तं लोकवेदयोः॥ १ ॥ प्रसिद्धमपि शब्दार्थमविज्ञातमबुद्धिभिः । पुनर्व्यक्तीकरिष्यामि वाच उच्चारणे विधिम् ॥ २ ॥ त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमते मताः । प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवा ॥ ३ ॥ स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः । यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः ॥ ४ ॥ अनुस्वारो विसर्गश्च ᳵकᳵपौ चापि पराश्रितौ । दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो ऌकारः प्लुत एव च ॥ ५ ॥ १ ॥ आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो युङ्क्ते विवक्षया । मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥ ६ ॥ मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम् । प्रातःसवनयोगं तं छन्दो गायत्रमाश्रितम् ॥ ७ ॥ कण्ठे माध्यन्दिनयुगं मध्यमं त्रैष्टुभानुगम् । तारं तार्तीयसवनं शीर्षण्यं जागतानुगम् ॥ ८ ॥ सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः । वर्णाञ्जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः ॥ ९ ॥ स्वरतः कालतः स्थानात्प्रयत्नानुप्रदानतः । इति वर्णविदः प्राहुर्निपुणं तन्निबोधत ॥ १० ॥ २ ॥ उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः । ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि ॥ ११ ॥ उदात्ते निषादगान्धारावनुदात्त ऋषभधैवतौ । स्वरितप्रभवा ह्येते षड्जमध्यमपञ्चमाः ॥ १२ ॥ अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा । जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥ १३ ॥ ओभावश्च विवृत्तिश्च शषसा रेफ एव च । जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः ॥ १४ ॥ यद्योभावप्रसंधानमुकारादिपरं पदम् । स्वरान्तं तादृशं विद्याद्यदन्यद्व्यक्तमूष्मणः ॥ १५ ॥ ३ ॥ हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम् । औरस्यं तं विजानीयात्कण्ठ्यमाहुरसंयुतम् ॥ १६ ॥ कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू । स्युर्मूर्धन्या ऋटुरषा दन्त्या ऌतुलसाः स्मृताः ॥ १७ ॥ जिह्वामूले तु कुᳵ प्रोक्तो दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः । एऐ तु कण्ठतालव्या ओऔ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ ॥१८॥ अर्धमात्रा तु कण्ठ्या स्यादेकारैकारयोर्भवेत् । ओकारौकारयोर्मात्रा तयोर्विवृतसंवृतम् ॥ १९ ॥ संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतं तु द्विमात्रिकम् । घोषा वा संवृताः सर्वे अघोषा विवृताः स्मृताः ॥ २० ॥ ४ ॥ स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतम् । तेभ्योऽपि विवृतावेङौ ताभ्यमैचौ तथैव च ॥ २१ ॥ अनुस्वारयमानां च नासिकास्थानमुच्यते । अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः ॥ २२ ॥ अलाबुवीणानिर्घोषो दन्त्यमूल्यस्वराननु । अनुस्वारस्तु कर्तव्यो नित्यं ह्रोः शषसेषु च ॥ २३ ॥ अनुस्वारे विवृत्त्यां तु विरामे चाक्षरद्वये। द्विरोष्ठ्यौ तु विगृह्णीयाद्यत्रौकारवकारयोः ॥२४॥ व्याघ्री यथा हरेत्पुत्रान्दंष्ट्राभ्यां न च पीडयेत् । भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान्प्रयोजयेत् ॥ २५ ॥ ५ ॥ यथा सौराष्ट्रिका नारी तक्रँ इत्यभिभाषते। एवं रङ्गाः प्रयोक्तव्याः खे अराँ इव खेदया ॥२६॥ रङ्गवर्णं प्रयुञ्जीरन्नो ग्रसेत्पूर्वमक्षरम् । दीर्घस्वरं प्रयुञ्जीयात्पश्चान्नासिक्यमाचरेत् ॥ २७ ॥ हृदये चैकमात्रस्त्वर्धमात्रस्तु मूर्धनि । नासिकायां तथार्धं च रङ्गस्यैवं द्विमात्रता ॥ २८ ॥ हृदयादुत्करे तिष्ठन्कांस्येन समनुस्वरन् । मार्दवं च द्विमात्रं च जघन्वाँ इति निदर्शनम् ॥ २९ ॥ मध्ये तु कम्पयेत्कम्पमुभौ पार्श्वौ समौ भवेत् । सरङ्गं कम्पयेत्कम्पं रथीवेति निदर्शनम् ॥३०॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या नाव्यक्ता न च पीडिताः। सम्यग्वर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते ॥३१॥६॥ गीती शीघ्री

शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः । अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः ॥ ३२ ॥ माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः । धैर्यं लयसमर्थं च षडेते पाठका गुणाः ॥ ३३ ॥ शङ्कितं भीतमुद्घृष्टमव्यक्तमनुनासिकम् । काकस्वरं शिरसि गतं तथा स्थानविवर्जितम् ॥ ३४ ॥ उपांशु दष्टं त्वरितं निरस्तं विलम्बितं गद्गदितं प्रगीतम् । निष्पीडितं ग्रस्तपदाक्षरं च वदेन्न दीनं न तु सानुनास्यम् ॥ ३५ ॥ प्रातः पठेन्नित्यमुरःस्थितेन स्वरेण शार्दूलरुतोपमेन । मध्यंदिने कण्ठगतेन चैव चक्राह्वसंकूजितसन्निभेन ॥ ३६ ॥ तारं तु विद्यात्सवनं तृतीयं शिरोगतं तच्च सदा प्रयोज्यम् । मयूरहंसान्यभृतस्वराणां तुल्येन नादेन शिरःस्थितेन ॥ ३७ ॥ ७ ॥ अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमिस्पृष्टाः शलः स्मृताः । शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता निबोधानुप्रदानतः ॥ ३८ ॥ ञमोऽनुनासिका नह्रो नादिनो हझषः स्मृताः । ईषन्नादा यणो जश्च श्वासिनस्तु खफादयः ॥३९॥ ईषच्छ्वासांश्चरो विद्याद्गोर्धामैतत्प्रचक्षते । दाक्षीपुत्रः पाणिनिना येनेदं व्यापितं भुवि ॥ ४० ॥ छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते । ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ ४१ ॥ शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् । तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥ ॥ ४२ ॥ ८ ॥ उदात्तमाख्याति वृषोऽङ्गुलीनां प्रदेशिनीमूलनिविष्टमूर्धा । उपान्तमध्ये स्वरितं धृतं च कनिष्ठिकायामनुदात्तमेव ॥ ४३ ॥ उदात्तं प्रदेशिनीं विद्यात्प्रचयं मध्यतोऽङ्गुलिम् । निहतं तु कनिष्ठिक्यां स्वरितोपकनिष्ठिकाम् ॥ ४४ ॥ अन्तोदात्तमाद्युदात्तमुदात्तमनुदात्तं नीचस्वरितम् । मध्योदात्तं स्वरितं द्व्युदात्तं त्र्युदात्तमिति नवपदशय्या ॥ ४५ ॥ अग्निः सोमः प्रवो वीर्यं हविषां स्वर्बृहस्पतिरिन्द्राबृहस्पती । अग्निरित्यन्तोदात्तं सोम इत्याद्युदात्तं प्रेत्युदात्तं व इत्यनुदात्तं वीर्यं नीच-स्वरितम् ॥ ४६ ॥ हविषां मध्योदात्तं स्वरिति स्वरितम् । बृहस्पतिरिति द्व्युदात्तमिन्द्राबृहस्पती इति त्र्युदात्तम् ॥ ४७ ॥ अनुदात्तो हृदि ज्ञेयो मूर्ध्न्युदात्त उदाहृतः । स्वरितः कर्णमूलीयः सर्वास्ये प्रचयः स्मृतः ॥ ४८ ॥ ९ ॥ चाषस्तु वदते मात्रां द्विमात्रं त्वेव वायसः । शिखी रौति त्रिमात्रं तु नकुल-स्त्वर्धमात्रकम् ॥ ४९ ॥ कुतीर्थादागतं दग्धमपवर्णं च भक्षितम् । न तस्य पाठे मोक्षोऽस्ति पापाहेरिव किल्बिषात् ॥ ५० ॥ सुतीर्थादागतं व्यक्तं स्वाम्नाय्यं सुव्यवस्थितम् । सुस्वरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते ॥ ५१ ॥ मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोपराधात् ॥ ५२ ॥ अवक्षरं हनायुष्यं विस्वरं व्याधिपीडितम् । अक्षता शस्त्ररूपेण वज्रं पतति मस्तके ॥ ५३ ॥ हस्तहीनं तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् । ऋग्यजु साम-भिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति ॥ ५४ ॥ हस्तेन वेदं योऽधीते स्वरवर्णार्थसंयुतम् । ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ५५ ॥ १० ॥ शंकरः शांकरीं प्रादाद्दाक्षीपुत्राय धीमते । वाङ्मयेभ्यः समाहृत्य देवीं वाचमिति स्थितिः ॥५६॥ येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् । कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥ ५७ ॥ येन धौता गिरः पुंसां विमलैः शब्दवारिभिः । तमश्चाज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः ॥ ५८ ॥ अज्ञानान्धस्य लोकस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया । चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै पाणिनये नमः ॥५९॥ त्रिनयनमभिमुखनिःसृतामिमां य इह पठेत्प्रयतश्च सदा द्विजः । स भवति धनधान्यपशुपुत्रकीर्तिमानतुलं च सुखं समश्नुते दिवीति दिवीति ॥ ६० ॥ ११ ॥ अथ शिक्षामात्मोदात्तश्च हकारं स्वराणां यथागीत्यचोस्पृष्टोदात्तं चाषस्तु शंकर एकादश ॥

॥ इति शिक्षा समाप्ता ॥